

MINITIN ANA KA RUAIUA NI BOWI N

**ANA KATEBWI MA UOUA NI MANEABA NI
MAUNGATABU KIRIBATI**

13-16 RITEMBWA 2022

MANEABA NI MAUNGATABU

AMBO, TARAWA

REPUBLIC OF KIRIBATI

KAAIN TE KA- RUAIUA NI BOWI N TE KATEBWI MA UOUA N MANEABA NI MAUNGATABU KIRIBATI

Hon. Tangariki Reete

Hon. Speaker

Hon. Ioteba Refern

Deputy Speaker

Cabinet Members

H.E Taneti Maamau
Hon. Dr. Teuea Toatu

Hon. Tekeeuea Tarati

Hon. Dr Tinte Itinteang
Hon. Ribanataake Tiwau

Hon. Boutu Bateriki
Hon. Ruateki Tekaiara

Hon. Willie Tokaake

Hon. Taabeta Teakai

Hon. Booti Nauan

Hon. Mikarite Temari

Hon. Alexander Teabo
Hon. Tarakabu Tofinga
Hon. Martin Moreti

H.E Te Beretitenti
Vice President/Minister of Finance &
Economics Development
Minister of Communication, Transport
Development
Minister of Health and Medical Services
Minister of Fisheries & Marine
Resources Development
Minister of Internal Affairs
Minister of Environment Land Agricultural
Development
Minister of Infrastructure Sustainable
Energy
Minister of Employment and Human
Resources
Minister of Tourism Commerce Industry
and Co-operative Development
Minister of Line & Phoenix Islands
Development
Minister of Education
Minister of Justice
Minister of Women, Youth and Sports

TAAN TEI AIKA A RINE

Mr. Pinto Katia	-	Makin
Mr. James Taom	-	Makin
Mr. Tinian Reiher	-	Butaritari
Mr. Moannata lentaake	-	Marakei
Dr. Kautu Tenaua	-	Abaiang
Mr. Betero Atanibora	-	Abaiang
Ms. Tessie Eria Lambourne	-	Abemama
Mrs. Shiu Fung Jong	-	South Tarawa
Mr. Taoaba Kaiea	-	South Tarawa
Mr. Harry Tekaiti	-	North Tarawa
Mr. Terieta Mwemwenikeaki	-	North Tarawa
Mr. Tebao Awerika	-	Betio
Mr. Ioteba Redfern	-	Betio
Mr. Koraubati Remuera	-	Maiana
Mr. Vincent Tong	-	Maiana
Mr. Banuera Berina	-	Kuria
Mr. Ieremia Tabai	-	Nonouti
Mr. Bonteman Tabera	-	Nonouti
Mr. Taberannang Timeon	-	Tabiteuea North
Mr. Taiaki Irata	-	Onotoa
Mr. England Iuta	-	Beru
Ms. Teima Onorio	-	Arorae
Mr. Bakaia Kiabo	-	Kiritimati & Kanton
Mr. Jacob Teem	-	Kiritimati & Kanton
Mr. Nantongo Timeon	-	Teraina
Mr. Tekiau Aretateta	-	Tabuaeran
Mr. Tewaaki Kobae	-	Tabuaeran
Mr. Tibanga Taratai	-	Banaba

SELECT COMMITTEES

Members of the National Institute for Sport in Kiribati Committee

Hon Moannata Ientaake (Chairman)
Hon Tebao Awerika
Hon Harry Tekaiti
Hon Koraubati Remuera
Hon England Iuta

Members of the Recommended Dietary Intake Committee

Hon Taiaki Irata (Chairman)
Hon Betero Atanibora
Hon Tibanga Taratai
Hon Tinian Reiher

STANDING COMMITTEE

Members of the Business Committee

Hon.Taoaba Kaiea (Chairman)
Hon. Ioteba Redfern
Hon.Batoromaio Kiritian
Hon.Pinto Katia

Members of the Public Account Committee

Hon Tauanei Marea (Chairman)
Hon James Taom
Hon Teima Onorio

Te Tataro

Tibiika: Ao I taku bwa a bon bane n *noted* am tabeaianga ae ko a tia n tabeki n te ingabong aei, ao tao ti a nakon ara bwai are imwina iaon ara Ota bebwa.

Kiraka: Taiboranakin taian bebwa mairoun te Kauoman ni Betitenti iaon te *Development budget 2023*. *Bebwa No. 63/22*.

Mairoun Hon. Speaker iaon ana ribooti te Oteta Tiena iaon ana akanuti te Kiribati Housing Corporation ibukin te ririki ae toki 31 Ritembwa 2020. Bebwa No. 64/22.

Ana ribooti te Oteta Tiena iaon ana akaunti te Kiribati Green Energy Solution ibukin te ririki ae toki 31 Ritembwa 2020. Bebwa No. 65/22.

Ana ribooti te Oteta Tiena iaon ana akaunti te Atinimarawa Company Ltd ibukin te ririki ae toki 31 Ritembwa 2021. Bebwa No. 66/22.

Ana ribooti te Oteta Tiena iaon ana akaunti te Kiribati Port Authority ibukin te ririki ae toki 31 Ritembwa 2021. Bebwa No. 67/22.

**TE BIIRA NI KATAUMWANE
IBUKIN TE RIRIKI 2023
(1st Wareware)**

Tibiika: Ao ti a kanakoa ngkai te marooro iaon moan warekan ara Biira iaon ara kataumwane ibukin

2022. Ao I angan moa te *Leader* n te Kaitara ao e a kanakoa ana marooro iaona. E nakoim te Tia tei ae ko karineaki ao te *Leader* n te Kaitara, Hon. Tessie ia Lamborne. E nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. Ao I kukurei n te ingabong aei ni kanakoi ara marooro man ara ita iaon ana kataumwane te Tautaeka ibukin te ririki ae na roko 2023 are e a tia ni kawenea imatan te Maneaba ni Maungatabu te Kauoman ni Betitenti ao te Minitita n te mwane n te Kaabong ae nako.

Ao ti moantai ni kaitaua te Minitita ao te Kauoman ni Betitenti ao taan Rabakau ake a tia ni katauraao te Boki ni Kataumwane are ngaia ae ti mwakuri iaona. Ao ti a tia n rinanona ibukin te ririki ae na roko.

Ao ti boutoka te kataumwane te Tibiika, bwa are aei a rawata kanoana aika a rangi n kakawaki ibukia ara botannaomata. Ao ti noria bwa iai naba kanoan Motinnano aika a boou are a rin naba inanon te kataumwane, bwa bon ibukin kateimatoan kabutan ana waaki te Tautaeka ae e kakawaki ibukia ara botannaomata.

Ma iaan tibwangara naba ao e rangi n kakawaki bwa ti na katei naba ita aika ti taku bwa a tia n aki rangi n mataata ke aki kaotaki raoi inanon te kataumwane inanon ana marooro

te Kauoman ni Betitenti ao tao kabwakan te kataumwane aei.

Ao ti na moana au maroro iaon tein taran ana kataumwane te Tautae ke te bwai are e aranna bwa te *Physical Framework* ao kanoana are e a wene ngkai imatara n te Boki ni kataumwane ni ikotaki ma aron te kabwarabwara are e anganira te Kauoman ni Betitenti ao te Minitita n te mwane.

Ao ti nanokawaki bwa ti kunea bwa e manga rawata naba te naan karaba i nanon te kataumwane aei, ao ti na teimatoa n aranna bwa te naan ware ao aron uotakina nakoiria a Taokitanaki. Ao I karautaeke ngkai I kabongana te taeka aei ma anne bon te bwai ae ti noria ngkai.

Ao aei ae N na kabwarabwara bwa tein moa te kataumwane nakon te ririki ae na roko are e aranna bwa te Kauoman ni Betitenti ke te Minitita bwa e raka nakon \$1,000,000.00.

Tibiika: N na ongora moa ana *point of Order* te Betitenti, ao ko anganai naba am Tua te Betitenti ane ko taku bwa e uruaki ngkai e maroro te Tia tei.

H.E. Taneti Mamau: Tao e aki reke au Tua ma ko a bon tia n *rule out* te taeka ae (*doctored*) ma e kawa bwa are te ruling ae ti a bane ntineia ma tao e a kani manga mwaninga te *Leader* n te Kaitara ma e a kawa ni manga kauekea riki bwa are ko a

tia n anga am *ruling* n ae nako are e aki *parliamentary* te taeka ae *doctored*. Ao E rarabwa.

Tibiika: Ngaia I taku bwa I a uringa te tai are nako ngke kanga kam maroro naba iaon te kataumwane, ao I taku bwa te taeka taokitanaki kanga e nang *offending* te taeka are e kabonganaki anne. E kamwiniba ngaia are N na bubuti te *Leader* n te Kaitara, ti aki manga kabongana ao bon Taan tei ni kabane.

Ti aki manga taekina te taeka ae taokitanaki. Ao kakaea raoi am taetae are kanga e na kaineta raoi nanon kabwaranakooan am maroro anne. Ao e nakoim te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie ia Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. Tao n te tai ae e aki maan ao tao ti manga kona n taetae bwa a nang bane n aki kona ni kabonganaki taetae ni Kiribati ke taeka raa ao tao bwai n aorakiaki ngkana ngaia.

Bwa are anne te bwai ae ti a tia n noria ao ti na ti kabwarabwara kanoan te kataumwane n te ririki ae na roko, kanoan ana *physical framework* te Tautaeke.

N na kabwarabwara te Kauoman ni Betitenti ao e kaotia bwa te \$1,000,000 te raka ngkai n te kataumwane nakon te ririki ae na roko ao e a bon taekinna n arona anne ae ti nora naba aron tein te

bebwa n te kataumwane aei ao a manga rawata naba bitaki.

Ao te bitaki teuana ae ti noria bwa te naan buoka ngkoa are mai irouia raraora mai tinaniku are anganganira are te budge *support*, a rinnako ngkai ibuakon te taibora are taekan ana *revenue* ke ana karekemwane te Tautaeka. Ao ngkana ti noori kataumwane n te ririki aei ao n taai aika nako, a rin iaan te karinan are rakan riki ke karekemwane riki tabeua (*additional financing*).

Ao aikai ae e nang mataata bwa e na boni kamatataki raoi bwa bon korakorara, mwaitira korakoran te Tautaeka ni karekemwane ao ta riki te buoka are e roko mai tinaniku.

Ao anne ae ngaia ae e aki kamatata te Kauoman ni Betitenti. E aki mataata n te bebwa aei bwa e a bwai n aorakiaki. Ao anne bwaai ae ti taratarai bwa iai te kanganga, bwa e aa ko nang biti aron tein te kataumwane.

Are n ae nako, ti uneakina taekan te Mwane n tania are e a manga rin bwa ai te karekemwane. Ao ngkai manga te bwai ngkai ae boou bwa ti manga noria bwa e a manga kawaakeaki ngkai ibuakon bwa e na reke iaan te ikota ni mwane n te karekemwane te *budget support*. Ana kataumwane te Tautaeka n te ririki ae na roko, e bon aki naba

baranti. Bwa e kee ana karekemwane n te mwaiti ae \$23,000,000.

Mwaitin ana karekemwane ae e kawenea i matara ibukin te ririki ae na roko, ae e na bon reke ni korakorana \$295te mirion.

Aei e reke \$79.4mirion man te tax, ke mwane are ananaki. E rikoaki mai irouia aomata man aia karekemwane. \$200mirion man te Akawa. \$6.4mirion man te naan karekemwane man ana investment te Tautaeka ae tao man ana kambwana te Tautaeka ke te *evident*. Ao \$9.1mirion mani karekemwane riki man te tabo ni mwakuri ke *Other Ministry Revenue*. Ngkana ko booti aikai ao e ti anganiko \$295 te mirion.

Mwaitin ngkanne ana kabanemwane te Tautaeka ae e a tia ni katautaua ibukin te ririki ae na roko \$318mirion. Bwa iaon ae e aranaki bwa te naan kabanemwane ibukia taani mwakuri n te Tautaeka ke te naan special emovement, booia ma kaniwangaia ao ta riki ae e rin iaan aei. Aia mwane ni motirawa \$105te mirion.

Te naan mwane ke kataumwane ibukin kabutan ana waaki te Tautaeka ao te naan *Operational cost*, \$39 te mirion.

Ao ngkanne te naan kabanemwane riki ake nikirana \$174 te mirion. \$318 te mirion ao e rangi n mataata ikanne bwa \$23mirion kikakin ana

karekemwane te Tautaeka ana *deficit* te Tautaeka.

Anne ae e aki mataata n aron kabwarabwaran te kataumwane aei. Ao ngkanne a nang taraki ngkanne bwa ta karekemwane i tinanikun are boni korakoran te Tautaeka aika a na taraki ibukin te ririki ae na roko. Ao e taku te Tautaeka bwa \$24te mirion ngkai ae e kantaningaia bwa e na reke mai irouia taan anga te buoka ke te *budget support* ao te ware naba aee, ngaira iroura e bwain aorakiaki. Ao bukin ta? Bwa e a kanga n are e a boni kaineti naba ma te ware are te bwaka arei ke te *deficit* are \$23te mirion.

Ao ngkana ti tara aron birin te mwane aei man ririki aika nako ni karokoa te ririki ae na roko.

Hon. Dr. Teuea Toatu: *Point of Order.*

Tibiika: Ngaia N na ongora moa ana *point of Order* te Kauoman ni Betitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker. Tao I aki kona n tara te Tua ma bon iai inanon te Tua. Bwa kanga I taku bwa n aron are te *content of the speech*, ko aki kona n anga am opinion. Ko na *talk on fact, not opinion*. I taku bwa e boni mataata n te Tua. E a boni kakabongana naba ana *opinion* te *Leader* n te Kaitara ao ko kona *substantiate* iai.

Hon. Tessie ia Lamborne: *Point of Order* te Tibiika.

Tibiika: Ao I katia moa te *point of Order* arei bwa I kakaea moa te tua are e kaineti ma ngaia.

Ngaia kanakoko te *Leader* n te Kaitara marooro bwa ane e kakaea ana Tua te Kauoman ni Betitenti ao e a manga okiria. E nakoim.

Hon. Tessie ia Lamborne: Ko rabwa te Tibiika, ma imwain ae I waaki ao N na kona moa n ti bubuti nakon am Taibora are ngkana ko nora ara tua are Rule 42:2b. Ao ngkana ko na kakiriwea te tia taetae, ko na riai ni kotea am tua. Akea ana Tua te Kauoman ni Betitenti ae e koteia ao ko a kariaia bwa N na tatanninga.

Ngkana akea ana Tua ao e aki in *Order* ana *point of Order*. Anne tuan ara Auti aei. Ma I taku bwa e kakawaki bwa ko na tara anne, e aoria n ae e aki uruaki ongoran te botannaomata nakon ngaira ara marooro. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao ngaia ao waaki te *Leader* n te Kaitara. Waakina am marooro, e nakoim.

Hon. Tessie ia Lamborne: Ao N na reita are I taku bwa taekan te *budget support* are ngaia are e a kabaranta te kataumwane ao are anne ae ti kunea bwa e nang kamimi are e a manga kawaakeaki bwa e a manga rin ibuakon ana Karekemwane te Tautaeka.

Ao anne ae ngaia ae ti aranna te Kataumwane aei, ke te naan ware aikai bwa e bwai n aorakiaki.

Ngkana ti tara te *budget support* n ririki aika nako bwa are aikai bwaai ae ti na tarai n aron te kataumwane bwa ta biribirina n taai aika nako.

Ao n 2020, ti \$7te mirion te *budget support* ae e bwaka nakon Kiribati. Bwa are te mwane aei aron ae e a tia ni kabwarabwara te Kauoman ni Betitenti, aei te mwane ae e aki n ae ta are a taekinna taan anga te buoka ai boni ngaia naba. Bwa e a nakon ara mwakuri ngaira kain te Tautaeka bwa a bono nanon bwaai are ti na riai ni karaoi ke aki. Ao ngkana aki ao ngaia are e uareke te mwane ae \$10,000,000 tabun ma ti \$7,000,000 ae e bwaka n 2021. \$14te mirion ae e kataumwaneaki ao ti \$10te mirion ae e bwaka.

N te ririki aei \$17te mirion ae e kataumwaneaki, akea ae ea tia ni bwaka. Akea ae e a tia ni bwaka, aei te naan ware ae e anganira ana boki ni kataumwane te Tautaeka.

Ao e a kanga ngkanne ae ti kamena ae \$24te mirion n te ririki ae na roko ae ti ngaia ae e a bon rangi n kibarake. Ao e mwaneweia te Kauoman ni Betitenti bwa aikai rakan ana buoka Aotitia, te World bank. \$24 million ngaia anne ara titiraki iaon te ware anne. Ae ngaira ti kunea bwa e rangi ni kaokoro ma aron te bwai ae e kakaraoia te

Tautaeka ke tao te kataumwane bwa e tara are ta teina n ae nako ao ngkai.

Ao n taai aikai ao ngkana e nang tiraua te naan onono ke te naan *reform*, waaki aika na riai ni bitaki ni kanakoraoa aron te waaki. Ao anne teuana kakawakin te *budget support*. Ao ti anganaki ngkana e a rangi n tiraua ngkana ti taraki ke e noraki bwa ti na riai ni katamaroai. Ao teuana mai ibuakon aikai, tao bon kanakoraoan riki aron te bwakamwane nakoia ara botannaomata.

Ao anne ngkanne tein ae ngaira iroura e karabaki ae e aki tau ana karekemwane te Tautaeka n te ririki ae na roko. Ao I taku bwa aei e nang kakawaki ae e na boni kaotaki nakon te botannaomata. E aki tau korakorau ae N na bon karekea ngai te Tautaeka ma iai buokau ae I kantaningaia. Ngkana arona bwa a bane ni koro nanon te naan mwakuri ae N na karaoi, ao aei ae e kona n reke.

Ma ti tabeaianga ma e na bon kona n reke ke e na aki, bwa ti a tia n tarai ririki aika a nako ao riki n te ririki aei ae bon akea ae e a tia n roko. Bon akea ae e a tia n roko, ao anne ngkanne ae ngaia ti noria bwa iai te karabaraba ae e karaoaki.

Ngkai n te ririki aei ngkana n aron tein te ware ae e anganaira te Tautaeka, ao e na rangi n korakora

te tarau. Ti kakabongana ngkoa te ruti ma are ngaia te tarau. Bwa ngkai n te ware ae ti anganaki \$85te mirion te tarau n tein ngkai birin ana karekemwane te Tautaeka na ron are ti a tia n anganaki. Ao aei e oti iai bwa e aki tau ana karekemwane.

N te ririki ae nako ngkana ti taraia naba, ao e aki naba tau korakoran te Tautaeka ao e tarau naba \$47 te mirion ma are iai \$10te mirion mai irouia taan te buoka iaan te *budget support* bwa iai \$40te mirion are e a butaki man te Mwane n tania.

Ngaia are e taekinna te Kauoman ni Betitenti bwa iai te raka ae \$3.9te mirion. Ao anne e reke bwa are iai te bumwane man te Mwane n tania.

Ma ngaira te bwai ae ti tarataraia bwa korakoran te Tautaeka. Bwa aei te bwai ae na riai ni katoa ririki, ao tea Tautaeka e na riai n tau korakorana ni karekemwane ni kaitara ana kabanemwane. Ao anne ngkanne ae ti noria bwa e manga tarau naba te Tautaeka. E aki taekinaki ae e tarau te Tautaeka, ao aikai te naan *fact* te Tibiika. Aikai I aki taetae n akea au ware ao ae I kawenea imatan te Maneaba ni Maungatabu ara ware aikai \$23te mirion te tarau n te kataumwane n te ririki ae na roko mai imwin te buoka.

Ngkana arona bwa e na roko, ti aki naba ataia bwa e na koro are \$24te

mirion ke e na aki ao \$1te mirion kanga te raka are e nang katuruturua te Kauoman ni Betitenti.

Ti taraia naba bwa te naan karekemwane are ana karekemwane te Tautaeka ngaira ti taraia naba te naan ware ibukin te ririki ae na roko ao kanga a bwainaorakiaki naba. E a rangi ni raka te katautau n te karekemwane ao ti na tara te katoto te akawa.

N 2020, ae e reke man te Akawa \$170te mirion. 2021 ao \$161te mirion.

N te ririki aei ao N aron te ware ae e anganira te Tautaeka, ai tibwa \$109te mirion ao ti aki ataia bwa e na koro \$200te mirion ke e na aki n aron are e a tia n tuangira te Tautaeka bwa e na reke n te ririki aei. Ao te ririki ae na roko e boni katikua naba n \$200te mirion ngke e ataia bwa e a rawata ngkai te kanganga. E aa ngkai e bon tiku naba te ware aei.

Ao anne ngaira ti taraia bwa ti a katamaroa ara boki aei bwa e aoria n ae e uareke te karongoa iai. Ti a karakaiara karekemwane, e aoria ngkana aki teke nanoia ma e na wene n te boki ao anne.

Iaan te Vat. Aei are te naan mwane are e anaki man te kaako ao te *svice*. N 2020 ao \$20te mirion ae e reke. 2021ao \$28.7 te mirion. N te ririki aei ae e kataumwaneaki \$21te

mirion. I taku bwa e nang uareke riki ae e a tia n reke ngkai.

Ma n te ririki ae na roko ao ti a rangi n kubanak bwa e a rangi n bubura kaei bwa ai \$35te mirion. Ao anne ngkanne kanga te naan katoto bwa a kanga n reke waare aikai ae a bon rangi n riaon. Bwa iai ae e a riaon \$10te mirion te raka are e katautauaki ae e a bon aki boraai ma are kanoan biribirin te naan karekemwane aikai n taai aika nako ao ngkai.

Ao e kangai ke tao n are n te Akawa ao e taku te Minitita bwa e na raka bwa are te PIPA e nang uki.

Ma aei naba te bwai ae e tuangira ae ibukin te kataumwane n te ririki aei, ngaia are a karokorokoa n \$200te mirion ao e aki koro nanona ao ngkai \$200te mirion ti raraoma bwa na koro nanona naba ke e na aki. Ao te bwai ae ti na tarataraia naba. Ao aei te bwai ae ti na tarataraia naba. Aikanne bwaai ae ti noori, e rawata riki ma aikai katoto ae ti noori bwa e a nang kabuburai ana katautau iaon ana karekemwane ao a nang uareke.

Iai tabeua te naan kabanemwane ae a kauarekeaki n aron ae e a bon tia ni marooroakinna te Kauoman te naan bwakamwane nakoia ara botannaomata ke tao te naan *social benefit* ao e a bwaka n te mwaiti ae \$10te mirion tabun.

Bwa n 2020 ao \$28te mirion, \$38te mirion te bwakamwane iaan anne. 2021 ao \$83te mirion. N te ririki aei ae e kataumwane \$96te mirion ma e uareke ae e kabwakaki, bwa e aa bwa e korakora te tiko ngkai bwa e aoria n ae e aki korakora te kabanemwane bwa e a uareke te karekemwane.

Ao n te ririki ae na roko ai \$80te mirion. E a bwaka riki, ao anne ngkanne bwaai tabeua, ae e a kaotia bwa e aki tau korakoran te Tautaeka bwa e aki tau ana mwane. E a mamara, e aoraki. Ao ti teimatoa n tarataraia bwa e aa e tuai man raka am karekemwane ao ti teimatoa ni kakauringa te Tautaeka bwa anga am karekemwane ake ko a tia n tuanga Kiribati bwa ko na karekei, ao aei tabera bwa ti na kakauring ao ti na kaunga te Tautaeka bwa e na bon iangoi rekeia. Te mwane man bwaanakia kaibuke i marawa. Te mwane man karawa, ao te mwane mani karekean te bwaibwai man te naan tabo ni karao ika i tinaniku.

Aikai ae e a tia n tuangira te Tautaeka, a tuai man noraki. E tuai man noraki naba mwin ana *task force* are e a tia ni kateia ibukin karakan ana karekemwane. Ae ngkai te bwai ae e noraki e a kekikaki korakoran ana karekemwane.

Ti a manga tara kaubwain Kiribati. Ao tao teuana te mwane ae e rangi n

ibuobuoki ae e a tia ni buoka te Tautaeka n te teem ae nako ao ngkai naba, te mwane ae e aranaki bwa te cash Reserve ke te mwane are e kakawakinaki bwa ngkana iai te kanganga ao ngaia e na kona n tikonna ae te eliguid form are te mwane ke te cash. Are n te RERF akea rabwatan te mwane bwa are a tia ni kabonganaki ni karinaki ni kambwana.

N 2020, mwaitin te cash Reserve \$250te mirion. 2021, \$160mirion. Ao n te ririki aei \$157te mirion. Ao ngkana e korakora te deficit ao tao anne tao e na iraua nakon riki ngkanne te ririki ae na roko.

Ao aikai bwaai ae ti taraia bwa are aei te *cash Reserve*, e kakanoaki man ana raka ni kataumwane te Tautaeka bwa ngkana iai nikiran ana kataumwane. Kanga Tautaeka aika nako, a tia ni kateia mani karika matan te mwane aei man te raka ni kataumwane.

Ti ataia bwa te Mwane n tania e a tia ni kabwarabwara te Minitita bwa e a bon korakora ngkai rotakina. Ao aei akea ara kona iai, ao n te Mwane n tania bon akea ara kona iai bwa e birirake, e bwaka. Anne e a bon nakon ana waaki te mwakete n te aonnaba.

Ao anne ngkai n te ririki aei ao e a bwaka \$66te mirion man te \$1.3te birion nakon \$1.2te birion.

Aikai kaubwaira ae a na tikoni ke ni kaitarai ara kanganga n taai aika na roko.

Anne taran ngkai ana kataumwane te Tautaeka ao te kanganga ae ti noria ngkai ibukin aron uotakirakeana nakoira, ngaia are ti aranna bwa tao a bwai n aorakiaki bwa e aoria n are e nang tararaoi te boki.

Ma ni bon te koaua raoi n te rongorongongo ae koaua, ae ngaia ae ti a tia n rarangaia nakoimi.

Ao ti na kaitaua te Tautaeka bwa iai kanoan ana kataumwane ae kanoan ana bita nakon te botannaomata ke te Motinnano. Ao ti noria bwa iai \$9.5te mirion ibukin te Mwane ni motirawa, ma e aki bwarabwara. E tuai bwarabwara bwa ti \$3,000 tabun ngkana arona ao ti 3,000 tabun te aomata ae e kataumwaneaki iaan aei.

Ao ngkai tao taani mwakuri n te Kauntira, taani mwakuri n te Ekaretia ao taan mwakuri n te bitineti ake kanga a Vat ao e a bibitaki naba. Bwa are anga pre-school teaches, anga te mwane ni kakaitau nakoia Kaimoa ma te naan Observers ao iai naba teuana are ibukin tao karakan booia te naan Meia. Aei e aki rangi n mataata n te marooro ma aei a tia ni katanoataki naba ao aei \$390,000 tabun te raka ae ti noria ma tao e kona ni manga kabwarabwara raoi

te Tautaeka. Ma aei kanoan te Motinnano are e uneuneakinaki ngkoa bwa akea ibuakona ao a mwantiakaki bwanaia tabeman.

Mwaitin ana kabanemwane te Tautaeka kanga mai inano ae ti a tia ni karaua ni keiaki n tarataraia ibukin ana Motinnano, e na riaon \$500ni mirion. Iai ane e a bon rangi n kanganga ae ko na ataia bwa iraua ni karokoa te tai are e karaoaki iai, ma e nang rawata riki aika a na kainanoaki bwa tao e kaan itan riki ke e nako riki te mwaiti ae e na kainanoia te Tautaeka ibukin kakoroan nanon ana Motinnano.

Ma ara koaua ngaira e a bon aki kona ni kakoroi nanon ana Motinnano ni kabane are e a tia ni bita iai nakon te botannaomata inanon ana 4 n ririki aei. E biribiri ngkai ana kataumwane ao iai te tabeianga bwa e na aki koro nanona.

Te naan kataumwane naba, e nang kakawaki bwa ta kanoan ana kataumwane te Tautaeka ae e na kaekaki ke e na buoka kainanoia te botannaomata.

Ao n te kataumwane aei ao a rawata bwaai ae ti noori ae te kanganga ngkai ae e rotaki iai te botannaomata ae e aki tobwaki n te kataumwane aei: 1) Rikiraken boon te bwaa. Ti uneakinna n ara titiraki rikiraken boon te bwaa. E aa e aki tau am buoka nakon te Koil bwa are ti kabwarabwara. N 2008 aei naba

te kanganga ae e rotaki iai te aonnaba; *te international financial crisis* ao a bane n rotaki boon te naan bwaa a bane ni bubura. A bubura riki nakon ae ti noria n te ririki aei ma aki rotaki iai ara botannaomata bwa are \$7 te mirion ae e ang ate Tautaeka bwa ana subsidy ke buokan te Koil ibukin kauarekean boon te bwaa are e kabonakoi bwa a na aki rangi n kiba ao a na aki rotaki te botannaomata.

Ngkai a rotaki te botannaomata ao e a karautaeka te Tautaeka bwa e a rangi n tiraua ana mwane ae e a tia ni kabanea ibukin te botannaomata, e aki tau ae e na angan te Koil ibukin buokaia bwa e na aki rotaki maeuia iai. Ao anne e oti naba bwa e aoraki. Iai te aoraki n te mwane bwa e aki tau te mwane. Anne teuana ae I taku bwa aei e bwarabwara taekan rikiraken boon te bwaa ao rotakia ara botannaomata.

Akea n te kataumwane aei ae ti noria tao e na anganaki riki te subsidy te Koil bwa e aoria n ae e a uareke riki boon te bwaa ke e a kaokaki nakon are mai imwaina.

Ao man anne ao e a korakora boon te maeu. Ao anne teuana te kanganga ngkai ae a manga kaitaraki iai ara botannaomata bwa taan ota mai iaon aba a nang manga boni kabwakai boon aia kaako bwa manga iai te bitaki n te babaire ibukin kaokakin boon te kaako. Bwa ngkoa boni kambwana ake a

bubura are taan kaokaako ke te naan *Wholesals* ae ngaia ae a kabwaka boon te kantoka nakoia nake a ota mai iaon aba ao anaa boon mwina man te *Finance*.

Te kanganga ane e a rangi n tiraua te mwane ane a tuai mani kaokaki mwina mairoun te *Finance*.

N tabetai iai tao te kanganga ae \$100,000 tabun ke irabubua tabun. E biri n te \$100,000 tabun. A tuai man oki ngaia are a tangitang Wholesalers, aikoa kona ni kabwaka te kantoka bwa a tangira ae oki aia mwane ao a tibwa kabwakai.

A rotaki ngkai ara botannaomata bwa are ngkana iai te titoa ae e uareke iaon tao Abemama, ko kaoa am kaako mai Tarawa ko nang kabwaka moa boon kantokana.

Ao e taku te Kauoman ni Betitenti n te kaeka ke te Tautaeka bwa e nang anganaki ngkai te Kauntira. E a bebetae riki bwa ko a ti nakon naba te Kauntira.

E tuai waaki aei ma ngkai aikoa kabwakaki kantokan kaako mai irouia te naan Wholesals ke nake a bobwai te aba mai irouia.

Akea naba n te kataumwane aei taekan naba buokaia ara botannaomata n te ita anne. Ao aei teuana ana Kainibaire te Tautaeka ae e tuai mani bwarabwara raoi ae iaon te *freight subsidy*.

Taretaren te bwai n aoraki. Aikai te naan kanikina. Taretaren te bwai n aoraki. Akea naba te raka ni kataumwane ibukin boon te bwai n aoraki.

N te ririki aei \$2.3 million, manga te ririki ae na roko manga ngaia naba ao e a tangiroa te koraki ibukin taren te bwai n aoraki. Ao ti tangiria bwa ti na noria, ngaia ae e na biriakinaki, ane e na tobwaki. Ao Kiribati o na kanga n tobwaia ngkana akea iai am kataumwane.

Ti ataia bwa e a rawata ngkai ana tarau te Tautaeka n te naan kambwana ni bwai n aoraki i tinaniku. Iai ae e a riaon \$10te mirion ae man 2018, a tuai mani bwara.

Ao a nang kanga n toki te tare ni bwai n aoraki ngkana arona bwa akea te mwane.

Ao anne ngaira ara koaua bwa are e aki kona ni kabwara ana tarau anne. E nang kanga ni kabwara \$10te mirion tabun ao ti \$2te mirion ae e kataumwaneia.

Te naan kanganga naba tabeua ao tao aikai teutana ae N na mwanewei ma a kabwarabwarai raou n Tia tei.

Te mauri, te Kuakua. Te naan aoraki. Ti teimatoa n uneuneakina ara aoraki are a na toka mai abara ae a tuangaki moa bwa a na kabwaka kantokaia. Akea naba te raka ni kataumwane iaon tao te *local*

referral. E bon tiku naba n ana mwaiti ae \$1.3te mirion man 2020 ni karokoa te ririki ae na roko. Ao te naan kanganga ae e a nang rawata inanon bain te Tautaeka.

E nang kanga n tobwai ngkana ae ti aei mwaitin ana kataumwane, bwa are iai naba aoraki tabeman are tao aoraki aika a boo. Ao iai temanna te aoraki mai Abemama ae e boo ao e aki kona n tekateka ao e na kainanoa 6 te kai n tekateka ma e karautaeka te onaoraki bwa e aki kona ni kaboa 6 te kai n tekateka ma a boni kona moa ni kaboa kain te Utu ao e a iangoaki arona imwina.

Anne tiaki te aekaki n tobwa ae ti kantaningaia mairoun te Tautaeka ao e na kona n tauraoi. Ngaia antai ngaia 6 te kai n tekateka. E na kabooki 6 te kai n tekateka ibukin te aoraki anne.

Ao anne ngkanne te kanikina ae e a korakora te aoraki ao akea bwai n aorakiana n te Kataumwane aei.

Te nako naba tinaniku irouia aoraki. I taku bwa e rawata naba e kanganga ae e a ngae nui mwemwe ikai. Akea naba te raka ae ti noria. E bon tiku naba n arona.

N te ririki ae e kauarekeaki nakon \$2te mirion man \$4 te mirion n te ririki are mai imwaina, ao n te ririki ae na roko e a tiku n \$2te mirion.

Ma ti ongo naba ae e a rawata naba te tarau bwa are e reke te kanganga irouia ara aoraki ake a nako Inria bwa aikoa kona ni bwai n aorakiaki bwa e tuai bwara ana tarau te Tautaeka n te onaoraki arei, ao iai ae tao a boni kabuanibwai.

Ma aikanne te naan kanganga aika kanga ara botannaomata. Ao aei ana tai te Tautaeka n tobwai kanganga aikanne n ana kataumwane. Ao ngkai aikai tao katoto tabeua ae ti noria iai bwa e aki naba kaekai kainanoia te botannaomata te Tautaeka n ana kataumwane aei.

Kieia Ataei are te onaoraki arei. Akea naba. Ti kataia n taratarai te naan karikirake. Akea n ana karikirake te Tautaeka.

Ti a manga noori naba tao kainanoaia taani mwakuri. Bwa inanon te ririki aei ao iai te tangitang bwa aikoa roko Neeti ake kanga a ibuobuoki ngkoa ae aikai ataei ake a otinako man te Kura n Neeti man 2018, ao a tuai mani kamatoaki ataei aikai. Ao a bon roroko ni mwakuri bwa te *temporary* are iraua te namwakaina ao e a manga kabouaki.

Ao n te tai are e bane iai aia tai ao aikoa roko ao e a bon rotaki te waaki ni Kuakua. Ao e boni mataata bwa a boni kainanoaki riki aomata ao akea rakan ngkai ana ke Rakaia ana tia mwakuri ke ana Neeti te Tautaeka nakon te ririki ae

na roko. Ao a bwaka iaa ngkai ataei aikai.

Ti ataia naba bwa a rawata ara neeti akana a nako ni mwakuri i tinaniku. E aa ngkai a bane nako ara Neeti, tao iai aki nakoroin te mwakuri ke tao te kaniwanga ke ta. Ao aikanne bwaai ae ti na riai n tarai bwa are aikai a rotaki iai ara botannaomata bwa a kainanoa te Kuakua ma aki tau mwaitia ara Neeti.

Te kanganga ibukin te ran. Aikai bwaai ae ti aki toki n uouoti nakon te Maneaba ni Maungatabu ao aei ana tai te Tautaeka ni kaotia bwa ngkana e kangai; ngaia ae ti na rinanona. Ao e na oti bwa bon iai te bwai ae e karaoia iaon aei n te kataumwane.

Tao iaan ae bon ana kataumwane Kiribati ao akea taekan boon te naan tangke are a bubura are e taku te Minitita n te Ran bwa a nang kateaki inanon kaawa tao iaon riki Tarawa Teinainano ma Beetio bwa are e aki roroko te ran irouia aomata, e nang kateaki n aia tabo. Akea. E taku bwa iai tao te naan kaa n ran ke tao te naan mitin ibukin te karao ran. Ti aki naba noria inanon te kataumwane aei ke n ana kataumwane are ibukin te Karikirake.

Ma are te Karikirake manga bon te marooro teuana ngkana e roko taina.

Ma aei ngkanne te bwai ae ti kunea n te Kataumwane aei, bwa a rawata te naan ware ae ngaia iroua ma bitakin nnen te naan ware ibukin ae e na katamaroaki ana kataumwane te Tautaeka. Ao e aki roko n te oti iroun te Kauoman ae e bon aki baranti ana kataumwane n te ririki ae na roko ma e a kaninganinga buokana mai irouia taan anga te buoka n te *budget support*.

Anne akea te raka ni karekemwane ae e boou. Ao iai naba teuana kanoan te kataumwane aei.

Hon. Dr. Teuea Toatu: *Point of Order*

Tibiika: Ngaia ao I a ongora moa te *point of Order* ao ko a kotea am tua ane ko taku te Kauoman ni Betitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa *Madam Speaker*. Kanga I bon nanokawaki naba *Madam Speaker* bwa are bon iai naba am *Counsellor* ikai ngkana e kona ni buokira ngkana arona bwa ti aki kona ni kaeka n te tai ae waetata ma ti bon uringa.

Ma tao N na ti *make reference* nakon *Rule 44.5*, bwa ae e a manga boni kaoka naba ana taetae. E a manga *include* naba taian mena nakoiu n aron ana *assumptions* akana e mena iaona. E rabwa. I taku bwa e riai n raa.

Tibiika: I taku bwa n tokin te tai ngkana arona bwa iai te katautau ke bwaai aika a taekinaki ae e na kainanoa iai te kakoaua. Man te tai are e demand iai tao temanna bwa a na kaweneaki bebwa akanne, ao ngkanne ao n te tai are I a tuatua iai bwa a riai ni *provided* te naan *supported documents* ake kam taku bwa a na kona n *substantiate* ke a na kona ni boutokai bwaai ake kam aa, ke teuana kam bon kotei waare iaon te kataumwane ke taabo ake kanga kam maroro iai ni kaira iai te iango n te aro bwa a na akea iai te katautau ke tao kanga bwaai aika a taekinaki aika akea koauaia. Kanga a katautau, kanga tiaki raoi ke aki raoi rangi n *factual* ke aki rangi n aa. Ngaia are au bubuti anne.

Ngkana arona bwa e roko te tai are ao tao kam boni kona naba ni kotea te Tua. Iai naba tua akana a wene ma ti aki nanona bwa ti na kaborabakau n ara tua.

I bon tabeianga bwa are I boni kakaea te tua bwa I bon ti ata te tua iaon te *question* are iaon te *opinion*.

Anne teuana te bwai, ma bon iaon te debate iaon te *Bill* bon anne teuana te bwai ae I a rangi n kainano ni kakaea. Ma iai teuana ane iaon *Rule 39:3*, ane ngaia ae kanga I tataraiia are bwaai ake a na riai n oioi ao a na riai ni koaua.

Ngaia are e aoria bwa tao ngkana ko kotea te Tua ngkana iai bwaai akana ko taku bwa aki *factual* n aron taekinaia ke aki oioi, ao ko a kona ngkanne ni bubuti bwa a kaweneaki bebwaia ke a kairiko man tao mwakoron te tua ke te kataumwane ane ti maroro iaona bwa e na kona ni *support* ana maroro te tia maroro. Ao e nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie ia Lamborne: Ko rabwa te Tibiika, ao kanga a mino nanora n te point of Order bwa kanga akea te bwai ae I aa. Ao are I bane n anga te naan ware bwa aikanne te naan fact ae kanoan ana kataumwane te Tautaeke. Tao e tangiria te Kauoman ke te Tautaeke bwa ti na kangai; nakon te itaniba arei. *Physical frame work*. Anne kanoan te maroro.

Hon. Dr. Teuea Toatu: *Point of Order* riki.

Tibiika: Am *point of Order* riki te Kauoman. Ao ti a ongora riki te *point of Order*.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Kabwara au bure ngkai I kaokia, bwa akea burena ngkana arona bwa iai ana ware. N na bon kaekai akanne ngkana I *sum up*, ma te bae ana taeka ae e aki toki ni kaokia bwa bwai n aorakiaki ao taokitanaki. *That not parliamentary* ae e kakabongana ngkai ae te bwai n aoraki. Te *implied* ae e bwai n

aorakiaki. *Equipment data* ke taian *figures*.

I taku bwa e a kairua bwa e a include taian *notice* nakon baika tiaki iaan ana *assumption*. I taku bwa e aki raoiroi, e aki *parliamentary*. E rabwa.

Tibiika: Ao tao ti na kauringa riki un *parliamentary wOrder* ake taeka ake a bon riai n aki kabonganaki ake ti a tia ni kariaia inanon te Auti aei.

Ngkana iai taeka ae ti a tia ni kariaia bwa a na aki kabonganaki ao bon riai n aki kabonganaki. Ngaia are I taku bwa bon iai taeka ae kam uringa ae ti tebo n aron te kewe. Taokitanaki ngkoa e bon rangi n korakora te kauntaeka iaona n te tai ae nako. Ao kam a boraraoiakinna naba bwa e riai n aki kabonganaki iaan are kanga e *implied* nanona teuana nakon temanna are e taku bwa ngaia are nanonaki nakoina. Ngaia are au bubuti ti aki manga kabongana te taeka anne. Ao e nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie ia Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. Ma eng, I aki ongo am babaire iaon te taeka. I tuai kabongana te taeka ae *taokita* imwin are ko manga kauringai.

Ma N na reitanako au marooro, bwa iai ngkanne teuana kanoan te kataumwane aei ae ti bon tabeianga iai. Bwa aei e aki eti bwa e na rin

ikai. Ao aei te kataumwane ibukin te naan Komite (*select committees*). Bwa ti noria n te kataumwane ngkai bwa a bon rin naba te kataumwane ibukia.

E tuai karaoaki te babaire n te Maneaba ni Maungatabu. Nanona e tuai kona n rin ikai. Ti tebo ma e kamangora taba te Tautaeaka ae ngiara taan kariaia katean Komite aikai imwain ae e na kona n karinaki.

Ao aei ae tao ti na manga bon titiraki n te Komite ma anne te bwai ae e ti noria bwa e aki kaineti ma te Tua ae Maungatabu bwa e a rin imwain ae aa. Ao aikai te mwaiti ni mwane ae e nang korakora bwa te \$1tabun te mirion. \$800,000 tabun ibukin tao boon tikua iaon Tarawa. \$600,000 ibukin te Mwamwananga nako tinaniku ao \$100,000 tabun ibukin te mwamwananga Inanoa.

Ao aei te ware aei ti na boni karina ara onono bwa aei e riai ni kanakoaki te kabanemwane ibukin te *select committee* bwa bon ti ibukin te *Standing Committees* ae e na rin. Ma aei e bon teimatoa naba n rin, bwa ti tara te kataumwane ao e aki bitaki. Ao tao anne.

Ti ataia bwa iai ana iango te Tautaeaka ni katea riki ana Komite are kanoan ana Kaniwanga nakoia raona n Tia tei n aron are e a tia n tataekinna te Betitenti n taai aika nako.

Ao anne e tuai n nako ao ngaia e a moantai n rin ikai.

Ao aei ngkanne kanoan ara marooro te Tibiika ae kanga ti noria bwa e aki rangi n koaua raoi te karaki ae anganaki kain Kiribati ngaia ae ti a karaua ni kabwaranako raoni aron ae e riai ni kabwaranakoaki.

E teimatoa ni uareke ana karekemwane te Tautaeka. E aki tau korakorana ni kaitarai ngkai ana kabanemwane.

Aki tobwaki kainanoia ara botannaomata ao ti tebo bwa ngkai e a manga rin naba iangoan karikan te naan Komete, ao tao aei a na nakea te naan mwane iaon aikai te Tibiika.

Ao man marooro tabeua akanne ao I kaitaua riki te Kauoman n te boki ni kataumwane ae iai rongorongo aika a karabaki iai, ao ti a kaitauia taan rabakau. Taani mwakuri n te Tautaeka ni kabane ao riki bon ana koraki te Minitita ibukin aia mwakuri ni katauraao te boki ni Kataumwane ibukin te ririki ae na roko. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I angan te Minitita ae karineaki; Hon. Ribanataake Tiwau. Ao e nakoim.

Hon. Ribanataake Tiwau: Ko rabwa *Madam Speaker* ngkai ko karekea naba au tai ni marooro iaon te Biira ni Kataumwane. Ao e koaua ti karabwa aia boutoka kain te Leader

n te Kaitara ma kain ana party ni butimwae an aio.

Ma e koaua e nang rawata kanga manga irekekena nako ake tao a taekinaki bwa tao e iranaki te kataumwane aio.

I taku bwa e aki raoiroi taekinan anne *Madam Speaker*, bwa are iai taani mwakuri aika a tia ni bane n tekateka ni kabane aia tai ni karaoa te kataumwane n iangoia naba bwa a na bane ni koro nanon Motinnano tabeua ake e a tia ni Motinnanoia te Tautaeka aio bwa e na kakoroa nanona nakoia ana botannaomata.

Ma e koaua N na katikui akanne nakon te Minitita n te mwane bwa e na karaua ni kaekai akanne.

Ma N na ti katuruturua au marooro iaon ita ake a tataekinaki bwa ngaia te Tautaeka aio akea ana karekemwane ao e uareke aron ana karekemwane.

Ti bane n ataia *Madam Speaker*, bwa n taai aikai 2 te ririki n nako ao e roka te aonnaba n te aoraki ae buti.

Ngke ti moan aiwaea katean matan ara kataumwane, ti rangi n domestic *Madam Speaker* bwa are a rawata bwaai ae ti a kaman katei bwa a na kona ni karaka riki aron ara karekemwane. Ma ti ataia bwa inanon te 2 n ririki ae nako ao a bon ataia naba kain te Kaitara *Madam*

Speaker, bwa iai kanganga ae ti aitara ma ngaai.

Ngaia are akanne te naan *challenges* aika a riki ao a rota aron te karekemwane karekemwane mai marawa *Madam Speaker*, bwa t a aron tein ara karekemwane. E boboto iaon ara karekemwane mai irouia taan roko n akawa ara marawa. Ao e rawata te kanganga ae ti noria, kainan te naan *borders, pandemic*. Angina kaibuke a kauarekei mwaitin aia bong ake a tataneiai ni kabooi ke reitinakona te *lainina* ke ana pact te *climate change*. Are ara kantaninga ma ara katautau n te moantai, bwa e na okirira *elnino* i nukan te ririki aei. Ma are e aki bwai anne bwa e a *prolong* te situation aio ni karokoa te katautau bwa ni karokoa nukan te ririki ae na roko.

Man ara moan *forecast* iai ngke ti kataratarai aikai *Madam Speaker*, e na okirira elnino inanon te ririki bwa e okiokirira ni katoa 4 te ririki. Ma are I view nakon te naan kanganga aika a riki *Madam Speaker*, ao e kona n riki tiaki ngaira Ibonga *Madam Speaker* are ti na ata kanoan te bong teuana ma teuana. Ngaia are aikai bwaai aika a kona n reke, ma e kairua te rongorongo are aongkoa e mamara aron ara karekemwane *Madam Speaker*. Ti teimatoa n onimaki bwa e na manga okira arona ao e na raka arona bwa

e rawata bwaai aika ti a tia ni kawenei *Madam Speaker*.

Ao e koaua ae e taekinaki *bulky* tana riki. Ma tera ae riki *Madam Speaker*, tina kanga ni mwamwananga ni karaoi boraraoi aikai ngkai ni cross te border n taai aika nako. A bon ata bukina *Madam Speaker*.

E rabwa bwa e a tia n reke mwanangara nakon Thailand ao ti a tia ni marooro ngkai ibukin karekean tibwan Kiribati inanon ana tabo ni karao ika Thailand.

Akanne bwaai ae ti karaoia. E a tibwa waaki aio ngkai e uki te *border*. Te bulky ane iaoni kawaina e aki toki n tataekinaki.

Ma te kantaninga *Madam Speaker* bwa e na teimatoa ni korakora ara karekemwane n te tai are e ngkana e nang moanna n okira arona te aonnaba.

E koaua ti a manga kaitaraki riki ma boon e bwaa. E kakea boon te bwaa.

Iai kambwana tabeua ae a tia ni *bankrupt* ae ti kantaningaia bwa a na kabwaka kantokara ke tao tera. Iai aia access. A bane n rotaki kambwana ni kabane n te bwai ae e riki.

Ngaia are e na aki taraki bwa aongkoa bwaai aika a riki aikai ao ti a bukinaki ngaira te Tautaeaka bwa

a mamara aron ara karekemwane. A mwaiti bwaai aika ti a tia ni kataratarai *Madam Speaker*, ao ngaia are I a kaman tataekinna n taai aika nako bwa ti na aki kawenea ara koaua iaon *te access*. Bwa ti nang riai ni mwaing man te *access* nakon bwaai riki tabeua are e nang bon korakora riki ara karekemwane mai iai.

- 1) Bon karekean ara kaibuke n akawa. 5 ake iaoni kawaia n roko. Ana teimatoa kaibuke aikai ni kaboi aia bong ao tina manga teimatoa naba ni karekemwane iai mani kaboakinakon te ika are tina kabonakoa nakon te mwakete.

Ngaia are aikai babaire aika a wene *Madam Speaker* ao ti teimatoa n irirake bwa aoria n teimatoa n tiku ara karekemwane n arona anne ae \$200 te mirion ni manga te ririki naba ae na roko.

Bwa ngkai e a uki te *border*, ti nang kantaningai bwaai aikai bwa a nang bane n riki.

Ma ti bon ataia bwa 2 te ririki n nako, 2 te ririki ae ti rokanaki iai n aki kona n nakonako aon aki kona ni kakoroi nanon kantaninga are ti na kakoroi nanona ibukin karakan te karekemwane are ti a tia n *forecast* ke ni bairea bwa e na karokoiria nakon te takete are ti kantaningaia *Madam Speaker*.

A rawata iango ma e koaua aio taian iango ma e na teimatoa ara koaua ma ara onimaki bwa ngkai e a moanna n okiokira arona te aonnaba, ao ti a kona ngkanne ni waakini raoi aikai.

Ao n aron bwaai ake a tataekinaki n aron te pucking ke ta, ae a nang moanna n oti mataia *Madam Speaker*.

E koaua ae e tataekinaki aron ara karekemwane. Ti a tia ni waaki ni karaoi boraraoi tabeua n aron ta ae ti taekinna. Man te ririki ae boou, e nang online te \$10ni mirion are e anga ngkai Amika nakon te \$21 ni mirion are e na reitanako ana agreement aio nakon 2023.

Mai imwina 2023 ao 2024 e nang manga online ngkanne are te \$60ni mirion. Ngaia e rawata te kakamwakuri inanon kainakin bOrder ke ta ao a rawata katauraai ake ti a tia ni katauraia bwa a na uarokoiria nakon ririki aika imwaira *Madam Speaker*.

Kaukan te *PIPA*, e taekinaki te *PIPA*. Tera are ti taekinna nakoia ara *Fishing Partners*. E na uki te *PIPA* inanon Eberi 2022. Ma tera ae e riki? E aki riki bwa ngaia e rawata manga rinanoana ae ti na karaoia riki. Ao tera ae e riki? Ti a bukinaki bwa ti keweia ara partners bwa ngaia kam taku bwa e na uki n Eberi ao e aki uki. Ma ngke arona bwa a bane n *online* bwaai akekei

inanon taina, ao ti na kona ni mwakuri inanon bwaai ake a taekinaki ngkai bwa e aki koro ao ti aki kakamwakuri. E korakora te kakamwakuri *Madam Speaker*.

Ti a manga tara kainanoan te hang ae ti na kaukaki te *PIPA*. Ti kainanoia bwa: i) ara marawa aika teniua aikai, e rangi n *attractive* nakoia taan akawa.

Bwa are te akawa ae te karaun *Madam Speaker*, e kainanoa te *space* ae bubura. E na kainanoa am searching area ae e na mwaiti, e na korakora. N aron anne ae e aki *restricted* mwaingingia inanon ara marawa ake a tangiria ni kakioa taabo ake kanga a waru riki.

Ngke arona bwa e kitanira te waru ao e bubuti ana *space* ae a na *search around* iai te naan kaibuke n akawa, a na kona riki n tiku ni maan teutana iroura. Ma are aikai bwaai aika ti tarai *Madam Speaker*, bwa taian totoko nakon ara iango are ti iangoia bwa e na karaka riki aron ara karekemwane.

Ngaia are *Madam Speaker* ti teimatoa ni kakoaua ae ara karekemwane man te Akawa, e na iai tamaroana riki bwa a rawata bwaai aika ti a tia ni kawenei. Ao a rawata naba iango ae ti na waakini ni karaoi inanon ririki aika imwaira, ma are e bon tutukaki ao e iremwe karaoakin aio iaan te kanganga are I a tia n taekini *Madam Speaker*.

Ao anne te kanganga ae kanga kaitaran are e taekinaki *Madam Speaker* ao ta ti angara ase ti na kona iai n tebenako man ara *heavy lines* iaon te roo n akawa mai irouia taan roko n akwa n ara marawa, karokoara nakon akawakin ara marawa ke te takete are ti iangoia are akawakin ara marawa, karaoakin ara ika, te iokinibwai ibukin te *marketing* iaon ara ika nako aban tinaniku.

A rawata taian Kainibaire aika ti kawenei *Madam Speaker* ao ngkana ti karaua n tara ara *progress so far*. Ti a roko ngkai inanon are ti a bon kona n akawa ara ika. Nimawa ara *psiana* ae ti kantaningaia n te ririki ae boou ke aio ara joint vent ma te kambwana teuana mai Tiaina. Ao ti a tia ni waaki ngkanne nakon akawakina. Ti a tia ni process teutana.

Ti a roko n akanne. Ti a moanna n tamwatamwarakea te *value chain* *Madam Speaker*. Ao aio te kantaninga n aio bwa e na uarokoiria nakon te kantaninga are ti tangiria are ti nang bon akawa ara marawa. Ti na karaoia ao ti na mwaketenna. Ao aikai kawai ke te naan mwaneka ae ti katanei ngkai *Madam Speaker* bwa ti na roko iai.

N rokora n anne ao akea au raraoma bwa te naan karekemwane aika a tataekinaki bwa e karako man ara ita, e nang moanna ni kekake. Ao te kantaninga bwa ngkai e a uki naba

te border *Madam Speaker*, a nang moanna naba ni wakinaki akekei n aron are I a tia n taekinna.

E a tia ni moanaki wakinan kanga te boraraoi ke te marooro ma kain *Sai Union* ibukin karekean ana share Kiribati n aia tabo ni karao ika.

Manga tarakin taabo tabeua iaon Biti bwa ti na karaoi iai ara bwai ni karao ika. Iai aban Kiribati ane i Biti. Akanne kataratara aika a tia ni wene inanon te iango *Madam Speaker*, bwa ti na uarokoiri nakon te kantaninga are ti nang aki kabotoa ara kantaninga iaon ti te karekemwane man te roo n akawa.

Ma tin ang riai n rinnakoi bwaai aikai bwa e aonga n ae e rake riki aron ae ti na karekea ao e na uana naba nakoia ara botannaomata ibukin te mwakuri ao tana riki *Madam Speaker*.

Ao akanne kantaninga *Madam Speaker* are I taku bwa e na riai n rau nanon te botannaomata ao ni kaitara te koaua are ai bon akea ara kakamwakuri. E korakora ara kakamwakuri bwa ti aio kaubwaira *Madam Speaker*.

Ngaia are ti kataia ni kanakoi bwaai tabeua are e na kariki bwa te naan raa bwa e na tuka aron rikiraka iaon te kantaninga aio.

Ngaia are *Madam Speaker*, anne katuruan au marooro ao ni karauan

nanon te botannaomata ao te Kaitara bwa aikai ngkai e a uki te border ao a nang moanna n oti karaoan bwaai aikai, ao ngaia ae ti a tia ni moana wakinana. Ma te kantaninga bwa n 2023 ao e na kona riki n riki bwaai aika e na ibuobuoki iaon karokoan te mwaiti are ti a tia ni kawenea bwa ara takete ibukin 2023.

E koaua ae ni kakoroan anne ao ti a tia riai naba n tarai ita ake ti na buoka aron rikiraken aio bwa tiaki ti mai marawa aron ara karekemwane *Madam Speaker* bwa iai naba mai Inanoa. Ao ti a tia ni waaki ngkai n iangoia bwa man 2023 ao e nang waaki te *cash old system* ibukin anakin ara ika mai Inanoa, ara *seamount* te keboki. Kaukan Fishies tabeua ake ti a tia ni kaini bwa ti aonga ni kona ni waaki ni karikirakea. E na aki ti taraki te karekemwane mai marawa ma e nang taraki naba kanoan ara marawa ni kabane. Man ara rakai, ara *seamount* ni karokoa nanon manin ara nama are e kona ni iokinibwaiakaki.

Ao akanne babaire ae a tia ni wene. A na bane n *online* aikai *Madam Speaker* n 2023.

Ao n aron are I tia n taekinna ngkai a uki te naan border, e a karako te kanganga iaon te aoraki ao tao te kantaninga bwa ngkana e kikaki boon te bwaa. E nang moanna n okira arona te iokinibwai n te

aonnaba n aron te iokinibwai iaon te ika.

Ngaia are ti teimatoa n onimaki ao ni katuka ara mwaiti ae \$200te mirion bwa ti na taketenna ni karekea inanon te ririki 2023. Ao ao akanne marooro tabeua *Madam Speaker* are I kan reita iai aron te marooro ao ni kaekaki titiraki ao nano raraoma ake a tia n tabekaki inanon te ita are teuana bwa ngaia ara kataumwane aio ke te Tautaeka aio e meme aron ana taratara ma ana kakamwakuri ibukin iangoan karakakin karekemwane.

Bwa I taku bwa a mwaiti n aron are I a tia n taekinna *Madam Speaker*, iango aika ti a tia ni kawenei.

Ao e koaua ngkana arona bwa e roko te tai anne ti na kona ni kakoroi nanon te kantaninga are ti tabe n iangoi ibukin buokan te botannaomata. Bwa are e na noraki *Madam Speaker* bwa e kakawaki bwa are e boboto ara kataumwane aio iaon tarakia ara botannaomata bwa e na kake arona ma are ma ngkekei ni karokoa ae e na mwanekarake aron kabwaiiana ao ti na teimatoa ni kakaonimaki ao ni mwakuri mwaka n iangoia bwa e na bane ni koro nanon Motinnano are ti a tia ni Motinnanoi nakoia ara botannaomata.

Iaon te *bunkering* e a tia naba ni waaki ao e aki toki n tataekinaki. Ao I kukurei n taekinna bwa ti a

tia ni waakina ara moan marooro ma kambwana mai *Singapore*. Ti na ataia bwa *Singapore* ngaia te naan *refinery* akana i *Singapore*.

Angina naba kambwana akana i *Singapore* aika a karaoa te bulkering inanon ara marawa. Are aikai ita tabeua aika ti a tia n tarai. Ao ngkai n aron are I taekinna *Madam Speaker* ngkai e a uki e *border*, ao e nang waaki te marooro iaon kakoroan nanon bwaai ake a tataekinaki man te ita arei bwa ti tuai mani kakoroa nanona.

Ao I kukurei n taekinna n aron are I taekinna e a tia ni waaki ara marooro mai *Sai Union*. Ti na manga tara ngkanne ara marooro ma kain kambwana ae te naan *refinery company* iaon *Singapore* ibukin te waaki iaon te bunkering. Ngaia are aikai ti kaekan ake a tia n tabetabekaki man te ita are e kaitaraira *Madam Speaker*, ao kaekana bwa bwaai aika ti karaoi ti na karaoi ma are bon iai bukina ngkai e bae iaan kanganga aika ti boo ma ngaai inanon 2 te ririki n nako. 2 te ririki ae ti *lockdown* iai.

Ngaia aikai *Madam Speaker* au kantaninga bwa e na rau nanon te botannaomata ao e na rau naba nanoia kain te Kaitara bwa e korakora ara kakamwakuri.

Ma ngke arona bwa ti aki taonaki ni bwaai aika a riki aikai ao a na kaman waaki aikai. Ngaia are ti

na kantaninga bwa e na iai te iremwe iaon karaoakin bwaai aikai iaan kanganga ae e riaon ara kanganga ni kaitarai.

Ao ngaia are ara bubuti Madam Speaker, bwa ti riai ni inanoi iaon kakoroan te kantaninga are ibukia ara botannaomata. Ma ai rabwa ra nanoia ae a butimwaea te kataumwane ma are a manga boni kamwaiti rongorongo ake a karekeken ma kabunnaian aia rongorongo ni kabuakaka nakon te botannaomata.

Bwa ngaia te kataumwane aio e kukanaki ao e iranaki riki. Akea te bwai ae e kukanaki ao akea te bwai ae e karabaki *Madam Speaker*, ao ae a bon tekateka ara taan rabakau bwa a tia ni karaoa tabeia ae e kakawaki ibukin te botannaomata bwa te kataumwane aio e na bongana ibukia te botannaomata are tao a tia n aki mwanuokinaki n taai aika nako. Ngaia ae a noraki mwannanoakia ara botannaomata e kataki n tiringaki te koaua aio.

Bwa e noraki bwa e korakora riki te buoka ae a karekea ngkai angina te botannaomata n ana tai n Tautaeke Tobwan Kiribati.

Ao man tabeua marooro akanne *Madam Speaker*, ao ti boutoka te kataumwane. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Tia tei mai Kuria ae ko karineaki; Hon. Banua Bina.

Hon. Banua Bina: Ko rabwa te Tia babaire. Te Tia babaire I kukurei n reita te marooro ae man te kakawaki aio ibukin ana kataumwane ni moan te ririki ae boou 2023. A rabwa nake a tia ni katauraioa te Tia babaire. Ti ata te mwakuri ae e korakora ae e a tia ni rinanoakik, ke a tia n toua nake a karaoa te kataumwane ibukira ngaira ni kabane kain Kiribati.

Te Tia babaire, I kakoaua te taeka ae n te kataumwane aei e katamaroaki. Ko ongora ngkoe ae te tia ongoram, ko taku bwa e nang nakoraoi bwaai ni kabane. Ko taku bwa e korakora te karekemwane ao e uareke te kabanemwane. Kanga uareken te Tia babaire te ongora nakon te bwai aei.

Ao ko taku ngkoe ae ko aki atai bwaai bwa ara Tautaeke aei e mwakuri korakora ao ana mwane n te ririki ae e boou e na mwaiti riki nakon ana kabanemwane.

Ma I taku bwa a tia ngkai n ongora te botannaomata te Tia babaire, bon te koaua ni koaua te Tia babaire. Akea te karekemwane.

Ao are aongkoa aia karekemwane ae e bubura n te ririki ae boou, I karabwa te Leader n te Kaitara te Tia babaire e a tia ni kabwaranakoa. Ao ti ota iai te Tia babaire. Ti ota ni baika a taekinaki bwa aongkoa ai manga ana karekemwane ara Tautaeke aei, baika ti aki atai bwa

a reke rabwataia ke a na aki n te *budget support* te Tia babaire.

E rangi ni bubura ae e taekinaki bwa aongkoa e na rin, ma ti ataia te Tia babaire bwa e kona n reke ao e kona n aki. Ao n aron ae e taekinaki te *budget support* ae aongkoa \$24 te mirion ae e na riki bwa te tia karokoa riki ana kataumwane te Tautaeaka aio n te ririki ae boou, akea ae e tia n reke nakoiria n te ririki aei.

Ngaia are ko kanga n kibara \$24te mirion n te ririki ae boou ao ko aki tara moa ae e reke ngkai.

Ma e raioiroi n te ongora te Tia babaire. Kain Kiribati ake a ongora ao a taku: ngaia e a kekikaki ana karekemwane ara Tautaeaka aei, ma bon aio raoi te Tia babaire te bwai ae e riki.

E a tia ni kabwaranakoa te Leader n te Kaitara, I aki kani manga reitia te Tia babaire. Ma e a katika nanou te Tia babaire n ana marooro te Minitita ibukin te Akawa ao kaubwain abara te Tia babaire ae e a tibwa marooro.

Uoua ana taeka te Tia babaire ae e taekinna: i) ara kataumwane aio e *people centric*. Te kataumwane aio e tara kainanoia te botannaomata ao ana taeka te Tia babaire ae e a manga taekinna imwina, te botannaomata. Mai imwaina aki namakina buokaia mairoun te Tautaeaka, man te tai aio a rangi n namakinna ao te Kaitara e a manga

kabuakaka aron ana buoka te Tautaeaka.

Te Tia babaire ta ana buoka te Tautaeaka ae ko a tia n angania. Boon te ben \$4.00. Te backpay \$50.00 n te namwakaina ke ta riki ngkoe ae ko a tia n anganiko. Ko karaka boom te 300%. Antai raoi ae e buokaki iroun te Tautaeaka aei? Te botannaomata are aongkoa e tabeakinaki ke bon ti anga are te kotana. Ti teutana ae ko angania bwa kamatakian mataia bwa aonga n aki nora te ranga ma te ranga are ko anaia boni ngkoe ae ko kaira te waaki n te tai aei.

E nga raoi buokaia te botannaomata ae ko taekinna, bwa ti tuai naba n noria mai imwaina. E koaua te Tia babaire, tao aongkoa ti na butimwaea te taeka ae aongkoa e uareke te buoka nakoia te botannaomata ma ti tuai naba man nora te Tia babaire mai imwaina te aekaki ni waaki ae ngkoe are ko kairiri, ko a kabwaroa iaom te karau ao ko angania nake ko kairia teutana te matim ni karau. E tuai man reke aio mai imwaina te Tia babaire ma e a reke n te tai aei ao ti aki toki n taekinna te botannaomata a namakina buokaia, te botannaomata a namakina buokaia ao te botannaomata e koaua, e koaua. Akea mai imwaina ae tia n anganira aei.

Ma te botannaomata kaurei matami. E a tia n reke aio mai imwaina ae te Tautaeka ae e kaira te waaki; e kabaroa te ranga ni kabwaia nako aona ao e anganiko te matim bwa e na kamakia matam bwa e aonga ni karaoi ana mwakuri ni bon iaiangoa arona ao e anganiko ti teutana. Ti a tara te kataumwane aio te Tia babaire iaon te iango aei, ae aongkoa te Tautaeka aei e kabanea ana iango ibukin buokaia te botannaomata. Ao te moanibwai te Tia babaire ae ko na taraia n te kataumwane aei, boni buokaia te botannaomata.

Bwa ta ngkai te Tia babaire te kanganga ae ti namakinna? Rakan boon bwaai.

N aron ae e taekinaki n taai aika nako n te Auti n tei aio te Tia babaire, te kanganga ae e rotaki te botannaomata iai ngkai rakan boon bwaai. Ao ngkoe te Tautaeka are ko taku n am marooro bwa ko karimoa te botannaomata. E nga n am kataumwane aei buokaia te botannaomata.

Ko a manga katikuiria ma ae te \$50.00 n te namwakaina. Ma are anne am buoka imwain biriraken boon bwaai. Anne am buoka imwain biriraken boon bwaai, ao ngkai e a taboroboro boon te bwaa. Amwarake a taboroboro booia, ko biri nakea te Tautaeka n am taeka ae ko tuangira bwa ko karimoa te botannaomata. Ko buokia moa.

Te Tia babaire akea ngaia ae I noria, n aron ae e taekinna te Leader n te Kaitara akea ae e noria. Ma taiaoka ngkami kain te Tautaeka, kabwaranakoa nakoiria. Kabwaranakoa nakoiria bwa ti aonga n noria; ao ti taku ngaia e rabwa. Ti aki nora aio ngaia aio ae e nora te kaako ngkai. Bwa bon aio te Tia babaire te bwai ae e tangiroa iai Kiribati ao ti kantaningaia bwa te Tautaeka aio e na kaotinakoa ngkai tobwakin ana kanganga Kiribati aei. Ma I karautakia te Tia babaire akea.

Te Tia babaire e koaua e taekinna te Tautaeka bwa e nang karakai booia Meia ma Kauntira. Ti karabwa aio, ti a ngae ni ngurengureakinna ao e aoria ao e a taekinaki bwa aongkoa e kunemwaniaki bwanaia ke ta. E a bati te kauntaeka iai ao ti a bane n anai ara bita imatan te Auti n tei aio bwa aongkoa e a nga ae koaua.

E aoria te Tia babaire, a na bon riiai naba n raka booia Meia ma Kauntira ao e taku te Betitenti bwa e nang karakai.

Ma e aki kaotaki bwa e na karakaki n te mwaiti raa. Ti tuai man tuangaki ao Meia ma Kauntira a kan ongora ni karokoa ngkai bwa mwaitira te boo ae e kona angania ae ko taku bwa ko nang karakai booia.

Te Tia babaire, I a manga kaokia riki. Ngke ko karaka boom ngkoe te Betitenti, ma kain am Kabineti

ao Taan tei ao ngaira naba ko kakibarakea boora 300% tabun. Ngkana ti ana ngkai \$20,000 ngkoe ko a karakai boora ao ngkoe man \$23,000 ko karaka boon nakon \$60,000 ao \$70,000 ma am *responsibility allowance*.

Ko kakiba man are $\frac{1}{4}$ \$100,000 ni kania bon te \$100,000. Aio tabeakinaia te botannaomata, aio ko karimoaia te botannaomata iai. E aki, ko a tia ni karekea aia mwane \$50.00 n te namwakaina ao te botannaomata a taku naba; ai tibwa te Tautaekea aio ae e tabeakinira.

E aoria te Tia babaire ko a rotaki n te kanganga Kiribati, ko a kainanoa buokam ibukin boon am bwaa ko aonga n nako n akawa ao ko aonga n nako n aa. Ma ko aonga naba ni kona ni kaboa kanam. Akea moa buokam n te tai aei, akea.

Ngaia are te Tia babaire ta ae ti na taekinna. I uringa te Tia babaire te Kanimabong, e uneakinaki taekan buokaia naba ara botannaomata. Buokan kanaia ataei te Tia babaire n te reirei.

Ta ana taeka te Tautaekea aei? E aki moa anga ao e taku bwa te mwane, te meal allowance ae e na angania te botannaomata. Akea naba n te kataumwane aei.

Ngke a manga taekinna, a riki n aki anga bwa e na rinanoaki moa te ribooti are aia ara TA.

Ma ngke e a manga taetae te Minitita n te onaoraki, ao e anga ana TA ngaia ibukia ataei ake 5 rikaki ao e aki baranti.

Ao ta ngkanne ae e a baenikai kanakoakin te *meal allowance*. A manga taku bwa ngaia te *meal allowance*, ngaia e aki bwaka nakon te tei ao e aki bwaka nakoia ana karo. E bwaka nakoia nake taan kamwarake.

Ao anne ngkanne ai tiaki te *meal allowance* anne. Anne ngkanne ai kaboan te amwarake. A nang mino nanora n taekana bwa ngkana e taekinna te *meal allowance*, e na bwaka nakon te aomata are e na riain reke nakoina te *allowance* anne.

Ao ko taekina ae e na kaboaki te amwarake, t iota iai ngkanne ma bon ami taeka.

Ma te bwai ae ti kataia n taekinna te Tia babaire ikai, ko a moanna ni biribiri nako. Ko a moanna ni karekea te anga ae e na maan iai kakoroan bukin am Motinnano ibukin tabeakinaia te botannaomata ae ko tuangia ngkai bwa ko tabeakinia.

Te Tia babaire e taekinaki iroun te Minitita n te Akawa ae e a tibwa tia ni marooro; te karekemwane. Ao e taku: te karekemwane tataninga. Ti a kaman tuangiaki te Tia babaire bwa ti na tataninga man 2020, 2021, ao ngkai e nang bane 2022. Uoua tabun am ririki n tekateka

ikanne ao ti a manga tuangaki naba bwa ti na tataninga.

Iai kakewean te Tia babaire te taeka ae akea am karekemwane ke e bwaka am karekemwane. Akea. Ma ko kaekaira ma te taeka ae kangai; tataninga Kiribati; tataninga Kiribati bwa ta ae ti karaoia. E korakora te onimaki iroura.

Te Tia babaire ti aki tangira te onimaki n te tai aei, ti a tangira mwin am onimaki. Ae nang bane am tai n tekateka ikai. Ai am kabanea n ririki te ririki ae na roko ae bwanin ao ae ko tuangira ti onimaki. Ti onimaki bwa a na reke ara karekemwane. Ma anne naba am taeka nakoira ma ngke ko moan tekateka ao ko tuangira ma te pandemic ke te aoraki ae e taona Kiribati iai, e eti anne. Ti kakoaua. Ma ko tuai man riaon te kanganga aei. Ko tuai, ao ngkai ko tuangira; tataninga. Ti na tataninga te Tia babaire ma ngkana aki koro bukia n te ririki ae na roko ao ai antai ae e na bwaina te ngare. Antai ae e na bwaina te ngare.

Ngkana e aki koro am karekemwane ae ko taekinna ikai n te ririki ae boou; antai ae e na bukinaki bwa e aki tataekina te koaua nakoia te botannaomata. Ko kamaiui nanora ni kaongoira n am marooro n am kataumwane bwa e nang raoiroi te kataumwane. Ao e a ongora ngkai Kiribati, ko a kumea te Mwane n tania ni kabaranta iai am

karekemwane. Ao ngkai ko kauarekea rongorongona bwa aongkoa ko na kumea ae uareke bwa aongkoa e raka riki am mwane nakon te tai ae na roko nakon am kabanemwane. Ma ko a ongora te Tia babaire n te ririki ae na roko. Moan te kakaongora.

Te Tia babaire e nang boo au tai. Ma imwain ae I kaina au marooro; I kan okiria taani mwakuri n te Tautaeke. Ara Tautaeke aio ae ngaia e taku bwa e karimoaia ana botannaomata.

Ko a tia ni karaka boom te Tautaeke ao boora. Ti karabwa te Uea bwa e raka boon bwaai ao ngaira ti ana \$1,000. \$2,000 ni katoa bwakabwai ao am tia mwakuri? Aki rotaki ngkai n rakan boon bwaai n taai aikai. Aki? A mena iaa taani mwakuri n te Tautaeke are ngaia Riin nukan te Waaki te Tia babaire bwa are ngaia ae a kakabutiko, ngaia ake a ongeaba nakon bwanam. Ngaia are e aki bane baike ko tangiri bwa a na karaoaki ibukimi bwa e aonga ni butiraoi Kiribati. E nga kakoauan te karaki ae ko tuangia kain ae ko kangai; kam rimoa irou te botannaomata iaon Kiribati.

Ma taraia n na anganingkami \$50.00 n te namwakaina, ane kam na bon aki noria bwa ae N nang anganai e kani \$100,000 bwa \$50,000 tabun ni katoa ririki. Ao I nang tabeakingkami, kam moanibwai ikai mangkai e a raka

bon bwaai ao taoni nanomi moa bwa a na reke ara mwane ae moan te mwaiti. Ma ti aki angani ngkami moa n te ririki ae boou buokami ibukin rakan boon.

Taona nanomi ngkami taani mwakuri n te Tautaeka, e tuai moa boo ami tai.

Ma kam uringa ae ti a tia n anga are te \$50.00 nakoia raomi ake aki mwakuri. Ao anne ti rangi ni buoki ngkami.

Te Tia babaire e eti anne. Ko taekinna bwa ko nang buokia ara botannaomata ngkekei, ma taraiko ngkai. Ta ae ko karaoia ngkai. Ko tine, kabwara au bure te Tia babaire Ko a tine te Tia babaire. Ao bon ti teuana bukin te tine, e a bwaka am karekemwane. Ti teuana bukin ae ko a kataia ni biribirinako man am Motinnano. Ko aki kona ni kaitarai, ma e na bon riai n tuangaki i bon iroumi moa ni kangai: kain Kiribati taon nanomi. Ti na taona moa aio bwa e a bon aki reke moa ioura. Ma are ti a reke n aromi ae kam anganga te marooro ae tangiraoi. Te marooro ae e tangi raoi.

Ma ngkana a karauaki n raibaeaki mwin ami marooro ao e na kakoauaki bwa te bwaro ni karau are e bwaro ngkami.

Te mwane, angin ana mwane Kiribati ane e bwaro iroumi. Ti tekaoi ngaira bwa are bwaro iaora naba ngaira ma ngkami.

Ti karabwai ngkami n am babaire anne, ma ngke arona bwa ngaira ti mena ikanne ao ti na aki ti kabwaroa iaora. Ti na kabwaroa iaoria te botannaomata n aki angania \$50.00. Ai matentenra kunra te Tia babaire, ai matentenra kunra. Ae ti anganiko ti teutana ao ti kangai ao ti tuangia kain te Kaitara ao bon kain Kiribati, e a rangi ni mwaiti ae kam anganaki. Kam tuai anganaki te aekaki ni mwaiti aio mai imwaina. Ai tibwa ngaira ae ti angani ngkami.

Ao ngke ti a karakai boora, bon aio a riai n reke nakoira kain Kiribati.

I a manga kaoka riki au marooro te Tia babaire. E kamoamo te Tautaeka aio bwa ai tibwa ngaia ae e tobwai nanoia te botannaomata ae e karimoaia. E eti anne, ma e na kakoaua naba Kiribati bwa ai tibwa te Tautaeka aio ae e boni karimoa moa boni ngaia.

E anganiko te kotana, te matim, ma e karanga nako aona boni ngaia ma kain ana Kabineti. Ao ngkami kain te Tautaeka, taani mwakuri taon nanomi bwa e nang reke te mwane nakon tao te ririki ae boou imwin ana mwakuri ngkai ao e nang noraki n te ririki ae boou ae ti a tangiroa ao ko aki tobwai moa kainanora ngkai.

Ti a rotaki ni boon te kaako ma tao ti na tataninga te ririki ae boou. Te Tia babaire e koaua e na buti Kiribati, a na reke ara \$50.00. Boon

te ben e na waaki nako, ti na butimwaea am kataumwane n aio.

Ma aikai ti taekin aikai te Tia babaire, tuoan iai nanom te Tautaeka bwa kaewenakoam ao tuo raio nanom bwa e nga raio ae bon te koaua. Ko karimoaia am botannaomata ke bon tataraike ngkoe bwa iraua ae e na reke nakoim.

Ti a taraia te Tia babaire. Ti a tara ara kataumwane aio. Ko karimoa kainanon te botannaomata ae ngkai ke ko a bon aki kona n tobwaia bwa e karako moa am karekemwane.

Ngkana bon anne bukina te Tia babaire, tai mama n taekina te koaua nakoia kain Kiribati. Moan te kakawaki bwa a na kairaki ara botannaomata n te koaua n taainako ao e a tau ae ti nang kananoroia ni ka ni mabubua tarakin te koaua irovia. Bwa ngkana ata te koaua kain Kiribati ao a na kangai; e eti anne. E a boni mwaiti ae e anganira te Tautaeka ngkai, ngaia are ngaira ti na manga tangiria riki.

Ma ngkana ko kamabubua ni kangai; e rawata ae ti a tia n anganiko e a tau te tangiroa. Ngai irou te Tia babaire, ko a birinako man am taeka ae ko karimoaia am botannaomata. Ko rabwa te Tia babaire, akanne au marooro.

Hon. Ribanataake Tiwau: *Point of Order*

Tibiika: Ngaia te Minitita n te Fishies ta am *point of Order*, e nakoim.

Hon. Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker. E koaua N na ti katea ni kangai. E aa ngkai e ti kateaki bwa ti matu n aron are e taekinna te Kaitara. Ao e a kua ni kantaningaia bwa n ningai ae e na bwaka.

Ao I taku bwa e a tia ni katea *Madam Speaker* are ta bukin te iremwe ao ta te baenikai. Uoua te ririki ae e in iai te *borders* ao tana riki. Ngaia are e kataia n raa, ma e koaua ti teimatoa n onimaki. Ao ngkai ti taetae ao ti teimatoa n onimaki.

Eng aio naba inanon taina n ana kaewenako *Madam Speaker* bwa ti kaeta arei bwa are e bon ata bukina ngke e *delay* bwaai ni kabane.

Ao ngkai e a uki te border *Madam Speaker*, e nang waaki kanoan ae ti a tia ni kataratarai. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ngaia ao I a kanakoa ngkanne nakon ara tia marooro are imwina; te Tia tei ae karineaki mai Marakei ae Hon. Moannata Ientaake. E nakoim.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa *Madam Speaker*. Ao imwain ae I waaki ao I a reitai ma tariu ae te Minitita, ao kain abau ae Marakei

ni kamauriko n auan te moan ingabong aei. Ko na mauri moa!

Ao I a manga kamauria Taan tei ni kabane, Minitita ma te Betitenti ao ngaira ni kabane. Kam na bane moa ni mauri!

Madam Speaker, e nang uareke te bae ae N na marooro iai bwa are bon iai aika a na boni kaeka raoi te budget aio are boni Minitita ma te Tautaeka.

Ma te bwai ae I ti kan katea nakoia te botannaomata bwa ta te kataumwane. Ta nanon te bwai ae te kataumwane. Ao e kona ni bitaki te kataumwane ke e aki. Anne raoi te bwai ae I kan tuatua ke I kani kaotaia kain abau ae Marakei bwa ta te kataumwane.

Ngai irou te kataumwane, te katautau ao ngkana e aki tau ao e kona ni manga karekea riki nako iai? E kona.

Nakon te ririki ae e boou 2023 ao iai te kataumwane. Ao te kataumwane ae e ti a tia ngkai n uotia ngkai bon ti te katautau. Bon ti te katautau ao akea riki. E kona n ae e kake ao e kona n ae e kikaki. E kona n ae e rawata taian bwai ae e na riki nakon te tai ae na roko nakon ae a manga bane ni kikaki e kataumwane.

Ngaia ngai I taku bwa e kakawaki bwa N na kaotaia kain abau ae Marakei ao tao bon nake a

kakauongo bwa ta te kataumwane. Ao I taku bwa anne raoi bukin te baei I kan teirake iai mwina e na bane te tai ni marooroakinaki bwaai aikai ao ti a manga uotaki riki ngkana e aki tau teuana, e na manga uotia te Tautaeka bwa e na manga kataumwane riki ao e a manga aranna bwa te Manga kataumwane.

Ngaia are I taku bwa e kakawaki te Tia babaire bwa aomata ni kabane ake a ongora, a na ataia bwa te kataumwane; bon te katautau. Ngkana e aki tau ao e a manga uotiarake te Tautaeka ni karinna riki bwa te Manga Kataumwane.

Ngaia are I taku bwa e raoiroi, e rangi n tikiraoi marooro. Ma ngai irou, boni kabane buakan naba te tai are ko na marooro ao e na kona ni manga kainaki bwa ai manga te Manga kataumwane. Ao ai ta nanon are a marooro iai ngkana e tia iroun te Tautaeka ma ana taan rabakau aika a tekateka ma aomata ake tao a tia ni weteaki mai tinaniku, tao te naan *consultant* ngkana e tia mai irouia. A tia ni manga rinanona ni kaburetata.

I taku ngai bwa ko a manga aki kawenea rabakauia ao nanoia te koraki ake a tia ni kabwakaki booua ma aia tai mai tinaniku ao ao bon mai iaon Kiribati ake aomata aika a tia n reirei iaon te bebwa are bubura.

I taku ngai bwa e kakawaki riki te Tia babaire, e eti. Ti a butimwaea te kataumwane aio ao ti anaia, e ngae ngke e bati kanoana. E ngae ngke e bati taian bwai aika a na karaoia te Tautaeka, ma te bwai ae kakawaki bon te kataumwane.

E kona ni manga bitaki? Eng, e kona ni manga bitaki. E kona ni kake te mwane are e na anaia te Tautaeka, e kona ao e kona ni kikaki? E kona.

Ngaia ae I taku bwa te Tia babaire e na rangi n uareke te bae N na taekinna n aron are I a tia n tabekia n te moantai. Bon iai Minitita aika a na kabwarabwarai aia kataumwane, ma e kakawaki bwa N na kaotaia kain abau ae Marakei. Bwaai aika tia ni kabwaroaki iroun te Tautaeka n te tai aio, bon taben te Tautaeka bwa e na manga boni bonota mwin ana kabwarao mwane nakon te botannaomata. Tiaki taben tao te Tia tei mai Marakei ke tao te Tia tei temanna ma temanna. Taben te Tautaeka are e a tia ni karaoa ana kataumwane n te tai aio bwa e na boni kanga ni bonota ana raran ma ana taan rabakau, bwa tiaki te Minitita n te tai aio are e takateka n ti ngaia. E tekateka ma ana taan rabakau ae taan Tia Koroboki. A boni kamwinibaeaki naba taan tia rabakau aikai ngkana arona bwa e aa.

Ao ngai I a tia naba n rinanon te Nakoa n raa, e koaua ae bon iai am kataumwane. E manga bon roko te babaire mai karawa, kauarekea riki ami kataumwane. Anne ngke I tia Koroboki ao bon iai ae ti a tia ni kataua.

Ma ti a manga tuangkai naba, kauarekea. Ngaia ngkana ti kauarekea, ti kauarekea ao ti a manga kakaea taian mwane ni buoka.

Tiaki n are ti a kauarekea naba ni katikua n arona arei. Ti kauarekea ao ti a manga kakaea aia mwane ni buoka.

Nakora nako tinaniku ngkana ti ira taian mwananga, ti a manga kakaea mwane are e na manga reke buokan te kataumwane are kanga e aki raa, tao e aranaki bwa e uareke n te tai aei.

Ngaia ae I taku bwa e kakawaki bwa a na ataia aomata bwa tiaki anne ana anga te aomata ke tao e a toki naba ikanne ana kataumwane te Tautaeka. E kona ni manga kakaea riki ana anga temanna ma temanna te Tia koroboki temanna ma te Minitita temanna ni Minitita anga kataia ni kanoa kanoan ana kataumwane are e a tia ni kawenea imatan te botannaomata.

I kabwara bure ngkana iai bureburen au marooro n te tai aio, ma I taku bwa te marooro ae e uareke; te kataumwane bon te

kataumwane. Te Katautau nakon te tai ae na roko, e kona ni bitaki? Eng e kona. A uara booki aika ti anganaki aikai, ti maeu iai? Eng, ngai temanna ae I karabwarabwa.

Bwa ko ataia bwa iraua booou ngke I Tia koroboki? Ngkai ae a birinako taan tia koroboki bwa a noria bwa ngke arona bwa ti taua naba te boo aio ao e na aki roko booia te naan consultant ke taian Law consultant ake i tinaniku n te aekaki ni boo aio.

Ngkai ko a noria taan tia koroboki a birinako bwa e a bubura riki booia n te tabo are a nako iai. Bwa tinaniku ngkoa ngkana e na katauboo, iraua boon te tia Koroboki ikanne ma te Minitita. Iraua boon te Tautaeka are e anga. Ti bon manga kauarekea aia konaa kain tinaniku ni kabwakai booia ara botannaomata.

Ao e taku te karaki, e aa e nang uareke boomi? E aa e nang uareke. Aau? Ma ti ira ana boo te Tautaeka.

Anne ngkai ae ti ira ana boo te Tautaeka. Nanona e nang uareke anne, tiaki te boo anne ae e bwabwainaki itinaniku.

Ngke arona bwa e roko temanna mai iroura, e na boo tao irabubua riki te nga e taboroboro. Ao e uara ngkai ti uotiarake? A nako aomata ake a bwakuaku ni kaei te naan karekemwane riki aika bubura nakon ae ti bwaina ngaira Taan tei.

Ao ko warewarekia bwa antai aika a bubura riki booia nakoia Taan tei. Ma tiaki ti Taan tei ma Minitita ao te Betitenti ae a bubura booia. E bubura riki booia aomata aika a mena ngkai n taian Project ao aikana a kakioa tinaniku nakon ae ti mena ngaira Taan tei iai.

Ma ai ta ngke e kaetaki raoi te marooro, bwa ngke ti taua naba booia ngkai Taan tei n arona aei. Nake taan manga roko mai tinaniku n taui ara aomata bwa a na mwakuri, a manga taua naba n te boo are iraua boon te Minitita ikanne ao te Tia tei ao te Betitenti. E a manga tauaki naba te boo nako naano.

Ma ibukina bwa e a reke te boo ae bubura, ngkai taan tia koroboki ae a oki. A roko ngkai taan tia koroboki ae a bon rangi n *young*. Ao ta buren anne. Ta bukina ngkai e karaoaki aio.

E a bwaro riki te mwane n nakomai. Tiaki tao ti n te Tautaeka ni Kiribati ma iai riki aba ake mai tinaniku.

N na karautaeka n aio te Tia babaire, ma I taku bwa N na ti kabwarabwarai bwaai ae I a tia n rinanona.

Bwa ngke temanna ae ngke I tia koroboki, te kabanea ni bubura kaei boon temanna te aomata ae ti uotiarake nakon te UN ao e bubura riki nakon boora n te tai aei.

I uotiarake n ara bowi ma te Minitita n te tai arei, ao iroun teure e aranaki bwa te tao te *director* n te tai arei. Tiku ma ngaia ao e tiku n te boo ae e nang bubura kaei. Anne ma ngkekei ni karokoa ngkai ao e uareke booia Taan tei ae ngkai nakon te boo arei.

Ao N na karautaeka ngkai I taekina aio ke I mwanewea te karaki aio ma kakaea riki bwa iai riki a e e bubura booia nakoia Taan tei, bon moan te rawata.

Ngkana ko taku bwa ko wanawana ke ko taku bwa ko rabakau kakioi kabwaka, ma ngkana ko taku bwa ko a tangi nanom n te nakoa ae ti mena iai. Kake, anga aram. Ti anga aram, ao anne te kakaewenako.

Ngkana ko taku bwa e tangi nanom n te boo ae ti bwaina aio bwa ngaira akea ara mwane. Ngke I tia koroboki te Tia babaire, ao I *director* ke I manatia, e nang rawata au mwane, I kaboa abau, I kaboa au kaa, awa (4) au kaa, bwa bon au mwane ti ngai ma buu ao natiu.

Ao ngkai I kaboa ngkai ta. I angania aomata bwa I aki taua te mwane aio bwa au mwane, ti ngkana ko a bon taua am mwane ni karaba ngaia ko boni kaumwane.

Ma ngai kain Marakei a roko irou, ngke e bong a roko aman. Ko kona ni kabwaka boon ara *passport*? Bwa

ngkai ti na reirei n te kiniuaanikai. Iraman mwaitira, temanna, uoman, teniman, aman. E reke. Tai raraoma anne.

Ngaia ae I taku ngai bwa ti na karaua n taekina te koaua bwa tiaki raa. Ngke e karakaki boora ao ti aki kona ni bubutiaki ao tiaki kona tao n raa. Tiaki.

Ma ngke I mwakuri bwa I *director* n te Minisry ao I tia koroboki ao I manatia, bon te akea te aomata ae e kona ni bubutiai. Bon ti ngai iaon au mwane. I kaboa irawa au kaa, I kaboa abau. I taekinna inanon te koaua.

Ngkai I a Tia tei ao e rawata te aomata ae e roko n kawarai. Te Tia tei, ao I aki kabureia bwa bon aia mwane bwa a bon rineai a X -nai. I aki reke n rabakau.

Madam Speaker man au marooro aikai, ao I kabwara bure n taian marooro aika taekinna ibukina bwa I taku ngai bwa temanna ae I a tia n rinanon taiana Nakoa aika bati. I a tia n riki bwa temanna te Manatia, I a tia n riki bwa temanna te *director*. I a tia n riki bwa temanna te Tia Koroboki. I a tia n rinanon aikai, I boni kaubwai ibon irou ngke I boni mwakuri ibon irou. Bon ti ngai ma buu ma natiu, tariu e aki kona ni butiai.

Ma ngkai I a Tia tei, I ataia ae tiaki nakoau ao I tuangia kain Marakei. Aio I aki reke n te wanawana, I reke

nte X iroumi. Kawarai anganai kainanomi bwa N na buokingkami. Ngkana e aki reke ngkai N na manga buokia n te bwakabwai ae na roko.

Ao ngkai I Komete, I a rangi n kukurei riki. bwa e a reke riki buokaia kain Marakei.

Ngkai a ongo kain Marakei, I bon taekinna ngkai I aki Komete, e a uareke au kona ni ibuobuoki nakoimi. A kawa n taku kain Marakei bwa tao I kewe, ma are e kakawaki bwa N na taekina te koaua n taai nako.

I Komete, mwaitin boou ngkai n au Komete n teuana te bong \$150.00. Ma ngkana I meeting n te bong anne \$50.00 ma ngkana I a manga Tia babaire \$55.00. nanona \$205. I aki kewe, anne ae I taekinna nakoia kain Marakei. Ao bonr aou tariu te Minitita. Ti taekinna ao e taku te Minitita; e kaumwane tariu aei. Aon gai, e eti I aintoa. Anne bon te koaua ao ti aki ni manga karaba te kewe. Mwina a taku aomata bwa tao e a rangi n boou taetaekinan te bwai ae te boo ma te arauneti ma tera. Ngaia ae ti mwaneweia nakoia kain abara. Ti nako ao ti taekina te koaua.

I kabwara bure riki te Tia babaire ao tao I taku bwa e aoria bwa a na manga bon marooro Minitita n taian kataumwane.

N au kabanea ni marooro te kataumwane, bon ti te katautau. E

kona ni manga anganaki teuana te tai manga rinanoana ngkana e aki tau?

E uara ara karekemwane? Ti a katikua nakoia Minitita bwa a kabwarabwara bwa bon akea te Tautaeka teuana ae kona ni karaoa ana kataumwane ti ibukina bwa e na taraki, ke tao e na taraki bwa e anga ma te nanoanga. Ae e na karaoa ana kataumwane n taai nako te Tautaeka teuana ma teuana ao e na tara naba ana karekemwane bwa e na kanga ni kaboa mwin te mwane anne, bwa akea ae e kan tiringa ana botannaomata.

Bon akea temanna ae e tia n riki bwa tao te Betitenti ke tao te Minitita bwa e na karaoa ana kataumwane bwa e na tiringia ana botannaomata. Bon akea anne ae e riki ae I taku bwa bon mangkekei ni karokoa ngkai. Te mauri, te raoi ao te tabomoa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I angan te Minitita ae karineaki; Hon.Tekeeua Tarati e nakoim.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ngkai ko anganai naba au tai bwa N na marooro. E koaua imwain ae I kanakoa au marooro ao I kan kaotia naba bwa I rangi n boutoka te kataumwane aio.

N aron te Tibiika I taku bwa e na bon rangi n uareke te marooro bwa are kanga ngke ti ongora bwanaia kain te Kauntira ao a boutokaia. Ao

I a rangi n mimi bwa e kanga ngke e a manga renako.

Ngkana I ururing rikaki nakon te wiki ae nako ao iai teuana te tua are e tabekia tarira man te Commce ibukin te tianiboo ni kaako.

Ao ngke I analys te Biira anne ao 10% ae aki nanoraoi ni kanoan te Biira ao 80% tabun ae a nanoraoi iai. Ma ta ae e riki? Man 10% anne ao e totokoa te Biira. A totokoia.

Ao ngkai I a manga analyse te kataumwane aei, ao e nang mwaiti riki aia totoko, aia kumetoo, aia comments nakon te kataumwane ao I a mimi bwa e aa ngke a boutokaia. A maku, ta bukina ngkana ko noori baika a bure ao e aa ko aki kangai; I totokoa te kataumwane aei. Ko maku bwa ko betanga iroun te botannaomata. Anne raoi taekana ae ti na aki manga kararikia.

Ao e koaua e a manrea te rongorongoro are ibukin booia Taan tei. N na moana au marooro naba. E a tia n taekinna tariu te Tia tei mai Marakei. E a manrea ao ngai temanna ae I aki toki n tataekinna ngkana kam ongoranogra au taetae ae I kangai; ko a kanga n taekinna te bwai ae ko anaia ni karinna i buam. Bwa ngkana ko ataia bwa e bure ao e aa ko aki kaokia. E aa ko aki kaokia nakon te Finance ni kangai; rititina aio. Rititina aio ao N na ti ana boou are mai imwaina. Ao ko a

nakomai ni kaboroa te Auti bwa aongkoa ngkoe ta, te ana. Ngaia are I taku bwa anne ni booki aika tabu ao aranaki aekaki n aomata akanne bwa te naan bwaritaio. Are a taekinna bwa e bure ma a karaoia bwa e bure ao a karaoa ae e eti.

Ngkana e bon noraki riaina bwa e bon riari ni karakaki te bwai aei. Ao N na karabwa tariu mai Marakei bwa e kaotara bwa ngaira Taan tei ti kaokoro ma taani mwakuri. Ngaira ti bwainaki iroun te botannaomata, ao te bae e reke iroua; ti riari bwa ti na bwenaua nakoia ara botannaomata. Tao nakai aki bwebwenaua nakoia aia botannaomata bwa a kaikoa ni buaia ngaia tao a nakomai ni ngureakinna ikai.

Ngai temanna te Tia tei ae I kakabanea au kona naba ibukia au botannaomata. Ngkana iai te bwai ae e rangi n iremwe man te Tautaeaka ibukin kantokaia ma raaia, I a nakoia naba bwa are I taku: aio aia bwai kain Tamana. Te mwane aio aia mwane kain Tamana.

Ngkana I oki nako Tamana, mwaitin te waaki are ti a tia n angnaki bon akea. Ma I kona ni kabanea i Tamana ae e mwaiti riki. I aki kabanea man au pocket man itana are teuana, I kabanea man au mwane are e reke man au bwakabwai bwa ami mwane kain Tamana.

I takakaroa te mwane iaon abau ae Tamana ngkana I roko Tamana, tiaki ibukina bwa I kan kambein. Ma I karaoai bwa aio ami mwane ae kam anganai, N na manga anga nakoimi n te ita teuana.

Ngaia are I taku bwa mwane aikai ti a manrea, e a okioki rongorongo aikai. Ti kabotauaki ma taani mwakuri. Iai ara babaire ibukia taani mwakuri. Ara babaire taani mwakuri e a tia n raka te leave grant, akea te bae ti aki karaoia. Ti a tia ni karaoia, e tuai bane ara teem. Tataninga riki ae na roko ara kabanea ni kataumwane. Ma ngkai ti atongaki bwa akea te bae ti karaoia.

E taku ana taeka te Leader n te Kaitara. Ngkai ngkana I katautaua am kataumwane ao ko na riai ni karokoko n te mwaiti ae \$500,000 tabun, te ita ni mirion bwa ko aonga raoi ni kona ni bane ni mwanokai ni kabane am Motinnano ake ko taekinna.

E a manga taku ana taeka. Ko deficit bwa e aa ngkai e a kikaki bwa arei ao arei ao arei. Nanona bon iai te kantananga ae e mena iroun te Leader n te Kaitara ao kain te Kaitara a na kangai; tikonna raoi. Anne raoi te point ae a na taekinna. Ma ngkai a kataia ni kamabubua te taratara bwa a na kaunia kain Kiribati bwa ngkoa e rangi ni bubura ae ti anganaki ao e uareke ae ti angania kain Kiribati.

Kain Kiribati N na wareki riki baika ti mwanokai ngkami iai.

N te ririki ae na roko ti na kabanea \$98te mirion ibukin buokan te takataka.

N te ririki ae na roko ti na kabanea \$3.1te mirion ibukin te aki mwakuri.

Ibukia ara Kara aika karineaki, ti na kabanea \$20.3te mirion ibukin buokami.

Ibukia mwauku \$2.4 te mirion nakoimi. Aikai te naan *benefit* ae a *direct* nakon aia bua kain Kiribati. Ana *direct* nakon buaia kain Kiribati. Ti na manga tarai ngkanne ara buoka ae ti angania kain Kiribati ae e aki n are e a bon nakon naba aia bua, tao e na nakon ita tabeua aika ti arani bwa *in direct* akanne.

- i) Ti a tara teuana rooia natimi. Akea. Ngkekei ngkoa te karo ko kabanea am tai. Ngai temanna ae I reke mai abau mai Tamana ngke I moan uareke ao tamau e ronai man te ben ao man te bai ni bakoa n taai akekei ngke e tiraua boona.

Ti kakaitau, ngkai te uota anne irouia kaaro; akea. Nanona am mwane are e reke iroum ai bon ibukim ma am utu. Anne teuana te mwane ae te in direct ae e aki reke nakoim n te tai ae kanga ko

anganaki mwanena ma e
kauarekeaki te mwane anne.

- ii) Kantokaia natira. Ngkekei
ngkoa ti kakabwakai
kantokaia natira ngkana a
reke. Ngai ngkoa ngke I
reke mai Tamana n au tai
ni moan reke nakon te
Kauarinan ao e kabwakaki
kantokau iroun au karo.
Ngkai n taai aikai akea
kantokaia.

Ngkekei ngkoa manga iai are e
kangai; ngkana ko bwati ao e na
kabwakaki kantokam. Ngkana ko
aki ao ko na bon keiaki te karo
ngkoe. E a tia ni manga
katamaroa te Tautaeka, a bane
ni free kantokaia. Ko motirawa
nako buki, ko motirawa nakomai.
Mwaitia natimi kain Kiribati ake
a nako n reirei i Biti, ae a
kaokaki ngkoananoa n te kiba
aika uowa te kiba ao e na
reitinako te kiba anne.

Akane baika a nakon te karo
ma e aki namakinna te karo bwa
e aki nakon ana bua n direct,
bwa e ritinanikun te kawai ae e
abwabwaki.

Booia ara taan reirei, buokan te
reirei nakon Aro. Ngkekei ngkoa
ao ngaira e nang korakora ara
kakumekume nakon ara Aro,
bwa ara Aro e manga
kataumwane booia ana taan
reirei n ana Kauarinan.

Tao ti a kangai; Rongorongo, i
Morikao, i Tabwiroa, i Kauma,
iara riki St. Louis. Ngkekei
ngkoa ao taan reirei aikai ake a
bebwa; ta ae riki. A kaboaki ni
bon aia Aro. Ao ngkai ta ae e riki.
te Tautaeka e a nangoa aio. N
na kaboi ngkami bwa taan reirei
ake a reirei n ana reirei te
Tautaeka i Teabike ke tao te King
Tioti, ai bon ti tebo
kaniwanagnami ma taani reirei
ake a reirei n reirein Aro.

A leave grant ana tia reirei te King
Tioti, a leave grant naba ana taan
reirei Rongorongo ke Tabwiroa.
Bwa eaera? E a katiteboaki.

Ngaia are te mwane are e kataua
te Aro bwa bukin buokaia ana
reirei n te aekaki aikai; e a
nangoia naba te Tautaeka.

Ngaia a aikai e rota naba te karo
n aron ae I taekinna; e aki *direct*
te buoka aio nakoira ma e
nakon te kawai ae e abwabwaki.

Buokaia Aro. Kam noria e mwaiti
buokaia Aro ngkai. Ngkekei
ngkoa a ti buokaki te naan
Etekuata ao ngkai aikoa
buokaki Etekuata. Iai are e bon
nakon te Etekuata ao iai are e a
manga nakon te naan ICC ke te
naan parish ke te naan Ebwa. A
nakoia ngkanne Aro akanne bwa
a manga nakoia nakon abaia
bwa aongkoa aonga ni boo riki
te buoka anne bwa a taku bwa e

a babane naba nakon te Eete Kuata.

Ngaia are te naan buoka aikai ngkana ko ikoikoti Madam Speaker, tiaki \$50.00 n aron are e taekinna te Tia tei mai Kuria; e raka. Ma are ko aki kona n namakinna are e a bon roko naba n teuana te tai. Ao kaniwangam are e reke anne, are te naan benefit ake a reke nakoim akanne; e kaokoro ma are irouia Taan tei bwa are arei ko bon *enjoy* am *benefit* arei.

Ngaia are I taku bwa aikai baika a reke nakoia kain Kiribati ao ti na aki kananoroia kain Kiribati.

Bwa aongkoa ko a tuangia ngkai kain Kiribati bwa akea te bae e reke nakoia.

Hon. Tessie ia Lamborne: *Point of Order te Tibiika.*

Tibiika: Ngaia ao ko a kairai nakon am tua te Tia tei.

Hon. Tessie ia Lamborne: Ao I karautaeka nakon te Minitita. 39(3). Ti ana taeka are e taku bwa a tibwa kaboaki ngkai taan reirei n te Aro n ana tai te Tautaeka aei. Ma anne e aki *factual*. E kairua bwa a kaman kaboaki man Tautaeka are mai imwaia nakai. Ti anne ae I kani kaetia. E kairua ana marooro.

Tibiika: Te Minitita waakina am marooro ao kataia riki kaeta am marooro nakon te Biira. Ao e nakoim.

Hon. Tekeewa Tarati: Ao I aki ataia ngkana e ata te bae e taekinna te Tia tei ae karineaki man te *Leader* n te Kaitara.

Bwa ngkekei e anganaki te quote ti 10 mwaitia aika a na buokaki Aro. Ao ngkai ko ataia bwa iraua ana tia reirei teuana te reirei. E kona n ae 20 ke e kona n ae nako riki.

Ao ngkai ko mena ikai 100% e a mwanenaki man te Botaki n reirei, man te Tautaeka. I taku bwa ngkana ko aki ata anne te *Leader* n te Kaitara ao ko na riai ni kakaea rongorongon anne bwa aio ngkai aomata ake a qualified aika a mena n te reirei aikai, ni kabane akea te *quota*. E kanakoaki te quota.

Te kauoua ni *benefit* ae reke naba nakoia ara botannaomata, kanakoan te bae te *quota* irouia ataein te reirei ake a nako n reirei i tinaniku. Are aikai ngkoa ko na bon iangoa natim bwa ko na reireia ngkana e bon raoiroi mwin ana kekeiaki. Ma ngkai ta ae e karaoia te Tautaeka; e anganiko naba te bwati. Ake a bwati a bane naba n nako.

Ngaia are e taekinaki n taai aika nako, aika a reirei ngkai n te

USP i Biti, e a nakon te mwaiti ae 600 tabun. Ti a kauoua n aban te Betebeke n ana *league* n te USP.

Ao a lamga n reke aikai? A reke man ana buoka te Tautaeke ae aki *direct* nakon te karo ma nakoia natia. Ao ngkekei ngkoa bon te karo e na bon ngira natina n nako ni kareireia tao i Biti ke iaa, bwa e bona taia bwa e konabwai natina ma e a roko n te mwaiti are tao ti 100 ae e na anaki nako ni kareireiaki. Ao te karo anne e a boni kareireia natina.

Ngaia are te naan buoka aikai a bane n reke nakon te I-Kiribati.

Ao ngkai ti a tuangaki; ti a kabotauauaki bwa ti na anganaki \$50.00 ma Taan tei. Antai n te aonnaba ae ti tebo boona te Tia tei ma ana botannaomata.

Ngkana iai te ware ae e kona n tabekaki nakomai n te Auti aei bwa e na noraki bwa iraua % te *cap* anne te *benefit* imarenaia ara botannaomata ao Taan Tei n te aonnaba.

Ti a tia ni kauntaekai n taai aika nako ao ti a tia ni karaoa ara *research* bwa mwaitira booia Taan tei inanon te Maneaba ni Maungatabu ao mwaitira n te Betebeke ao iaon Kiribati. A tia, ao tao ti na manga bunrii kaua, katen. N aron are e taekinaki mai

imwaina ao Taan tei mai Kiribati; te kabanea n uareke booia n te Betebeke mai imwaina Tuvalu ae booia ana Taan tei ao Kiribati less than $\frac{1}{2}$ booia kain Tuvalu n te tai anne.

A tia n nako marooro ao ngkai ti a manga karaoia bwa manga kaumakia kain Kiribati. Ti a manga karaoia bwa ti na manga karekea bwa ara *credit* teuana ni kaokioa te bwai ae e a tia arona. E a tia ni kauntaekaki ao e a tia arona.

E koaua ti na nora aron kaokoron te kataumwane n taai aikai.

I kataia ni kakaea au ware ma aki roko n te reke au ware *Madam Speaker*, e a uareke naba te tai naba imwain ae I anga au mena bwa e na kakaeaki.

Ti tarai kataumwane inanon te moan Tautaeke, te kauoua ao are imwina riki ao are imwina. Ti na taraia bwa e kanga te *trend* e kerake ke e kerikaki.

Ao ngkana ti taraia ngkai ao ti a roko n \$300te miriono ara kataumwane. Ti a roko n \$300te mirion ara kataumwane.

I kataia n nora aia karekemwane aban te Betebeke. I anaa ti uoua te aba ae I noria n te ingabong aei ao I nora ana kataumwane *Samoa* 2021 ao 2022 bwa are ana *financial year* e mena i nukan te

ririki ngaia are I anaa ana kataumwane bwa 21 nakon 22. Ana *deficit Samoa* \$100,000 tabun.

I a manga nora Tonga aron ana kataumwane, ana *deficit* e mwanenaki man aban te *Forum partns* ao nikirana e mwanenna te Tautaeka n Tonga. A *deficit* naba.

Ngaia are I taku bwa ngaira ngkai ti a uotarake ara kataumwane, ti a taku bwa e a rangi n botonimwane mani botonnaine bwa e a *surplus* ngaia e bon rangi n tiraua naba tirebureana. Kabarekarekakina.

Ao ti a tuangaki. E taku temanna te Tia tei; e titiraki ni boia Kauntira bwa iraua? E aa ngkai ti aki kaongoaki? Tao ko bon aki karaoa am kakae.

A tia n ongo nake ko taku bwa ko na kaongoia ake a nang *concn* ibukin aio. A tia ni kaongoaki. A100% rakan booia ngkana ko aki ataia te Tia tei mai Kuria rakan booia Meia ma Kauntira. Ao ta riki.

Ngkekei ngkoa e riki bwa ara rongorongo. Ngke e a bon tibwa waaki ara Tautaeka ao e ti a tuangaki. E anga am \$4.00 ae ko na kabwaka. Ko aki kona bwa e riaon am konaa, e riaon am kataumwane. Ta ae riki *Madam*

Speaker? E toki te ngo. E a tia n nako te \$4.00. E in wiia n anne.

E a manga nako te rongorongo are imwina. E nga ibukia te naan Meia ao raa arei. E a nako. Ma ta ngkanne am kaeka.

Ko a manga takaruaia naba. E nga am mwane ibukia te *leave grant* ibukin antai Kaimoa ao antai ao taani mwakuri n te bwai arei ao ta. E rin n te kataumwane. E a manga toki te ngo n anne.

Ma ngkai nakai a tangiria bwa ti na karaoi bwaai ni kabane n teuana te tai. Aio aia *attractive* ma a bon ataia ibon irouia bwa e bon aki kona ni *possible* anne. Akea te Tautaeka ae e roko n te moan ririki ao e a boni kangai naba. Te moan ririki ao a bane naba n nako Motinnano ni kabane. Akea anne ma e na karaoaki teutana imwin teutana bwa boni kanoan te waaki.

Ao n aron ae ti ataia, ae a nako ngkai angin ara Motinnano *Madam Speaker*. Manga ta ngkanne ae a na manga taekinna. Ao a taku: a na bon aki kona ni bane am Motinnano. Ao kai tiaki ataia bwa ti kekeiaki, ae a noria kain Kiribati. Ae a karabwarabwa akana a karabwarabwa.

A taku bwa a tuai toki nanoia kain buki. Tao eng tao n ami abamwakoro.

Ma ngai n au abamwakoro ao I marooro ma Unimwane ao a taku: Ko rabwa te Tautaeaka, Ko rabwa te Tautaeaka.

A roko iroon te Betitenti ao a taku: ngke a roko Unimwane aika a karineaki ni mwamwananga nako Tarawa ni katoa ririki ao I kairia nakon te Betitenti bwa are kanga ti kakaraoa te *curtesy call* nakon te Betitenti n rokoia n taainako.

Ao a roko ao a taku nakon te Betitenti; te Betitenti ko rabwa. Ngkekei ngkoa ngkana ti roko mai buki ao akea ara mwane. Ara kabanea ni bubura ni mwane \$20.00. Ngkai ngkai ti a roko te Betitenti, iai ae irabubua ana mwane ni buana bwa ti na manga kaingainaki. Ti a bon roko naba ni kabooi bwaai akanne. Bwa e kanga n reke aei? E areke te maeuraoi.

Ngaia are kain Kiribati akea token te tamaroa. Ngkana ti anganingkami \$50.00 ma iai riki are iaona. Ngkana ti a manga angani ngkami \$100.00 iai naba are iaona \$200.00. Ti a manga anga riki. E bon aki kona n toki te nano ao bon akea token te Tamaroa ma iai token te konaa n

te tai teuana ma teuana ae e anganira te Uea.

Ao aio taba n Tautaeaka. Ti na tikona ana mwane Kiribati. Ti na aki uruana ami Mwane n tania, ti na kakoaua bwa kam na maeuraoi. Ti na kakoaua bwa natimi a na ikawairake inanon te reirei ae e na barongaki. A na ake ae e na *left behind* ni bwaai ni kabane. I taku bwa aio taben te *Tautaeaka of the day*. Aio taba ngkai n te Tautaeaka ae ti kataia ni karaoia bwa a na maeuraoi ara botannaomata.

Ao e aoria ngkana ana boni mwaiti beroro ma bururu. Tera te taeka ae e aki toki n tataekinaki. Te taeka ae aki toki n tataekinaki: beroro ma bururu. Ane e na boni kaoti. Ma ngaira naba ti na aki raweaki, ti na boni waaki ni karaangai nako ara kabwaia nakoia ara botannaomata ake ti taku bwa ara kabanea n tamaroa.

E ngae ngke ti aranaki bwa e buakaka, e aki rangi n tamaroa ara *budget*. Ma e rabwa bwa ngaia a boni boutokaia.

Ao tao n na kaokia tao a betanga. Bwa nakai taan tototoko. E ngae ngke ti 10% ke 12% man rabwatan te Tua ke rabwatan ta are a taku bwa e buakaka; bon tokiokoia naba. Aki katinea ni kangai; 50%, 50%

ae ti na katinea. Aki. Ao ngkai e nang mwaiti aia totoko, tao e kan more than 50% aia totoko nakon ara kataumwane ao a kamimi bwa a boutokaia n tokin te tai. Ngaia are ngai irou, a manrei nakai ao a kabanea te tai n ongora. Tao e na mwaiti riki te titiraki ae e na ongoraeaki nakon ae e a tangaina.

Ao ti nang kabwarabwara, kabanean au miniti N na karabwaia ara taan rabakau man te *NEPO* kain te *Finance* ma aia Minitita ke aia Kauoman ni Betitenti are a tia n rinanoa te bwai aio. E aki bebete. Iraua naba aia *presentation* nakon *Cabinet*. Kangaiakinna riki, e a manga oki riki. ? E rangi n nikoraoi ao e a namoraoi bwa are ibukina bwa bon iai naba ribakina ao tirebureana irouia tabeman.

E rabwa. Ko rabwa riki te Kauoman ni Betitenti ma am tiim. Ao I kaotia bwa I rangi n boutoka naba te moan wareware iaon te kataumwane aio. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao iai te naan *point of Order*, I angan moa te Tia tei mai Kuria. E nakoim.

Hon. Banua Bina: A nang mwaiti au *point of Order* ma N na uotirikaki nakon uoua. Te Tia babaire te moan moa ao tao e

aonga naba n toki aio taekinana irouia kain te Tautaeaka.

Te Tia babaire a taku bwa ngkana ti mama ae ti taetae iaon boora ae raka te Tia babaire, bwa a taku bwa ngkana ti mama n anaia ao tao e buakaka ti na aki anaia.

Te Tia babaire N na ti taekina anne. Booia Taan tei e karaoaki bwa te tua ao tua ni kabane aika a kabwataki n te Auti n tei aio, e ngae ngke ti totokoi ma ngkana e karaoaki n te Tua bwa ti na kabureaki ngkana ti kangai amen n te Auti n tei aio. Ao e ngae ngke ti totokoia, ngke e kabwataki ti a bane naba ni kabureaki ngke ti atonga Amen e ngae ngke ti totokoia.

Ao anne naba aron te Tua ibukin booia Taan tei. Ngke e a kabwatia nakai e ngae ngke ti totokoia, ti a bane naba ni kabaeaki iai. Anne te moan te Tia babaire.

Te kauoua te Tia babaire; ngai irou otau ao N na kaeta otau naba iai te Tia babaire. Bwa ngai n otau te Tia babaire, aia bwakabwai Taan tei bon aia bwakabwai Taan tei. Ma taekana ngkai ae e taekinaki, ngaia e karaoaki bwa ti anganaki bwa ti na angania ara botannaomata.

Te Tia babaire ngkana ngaia anne bukin booia Taan tei ma

karakana, ngai irou e aa ko aki angania te botannaomata. Ko tangiria am botannaomata bwa a na roko ni butiko bwa ko a kaumwane. Anne te Tia babaire. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ngaia ao I a kanakoa nakoim te Leader n te Kaitara. Ta am *point of Order*.

Hon. Tessie ia Lamborne: Ko rabwa te Tia babaire. I kani kaeta otan te Minitita n au marooro are e taku bwa ti maku. Ma e tao e aki rangi n ongora raoi kanoan au marooro ao e kabotaua ma are te Biira iaon te tianiboo.

Ma e kangai au kabwarabwara. Bwa are aei te Biira ae bukin te kataumwane, e nang kakawaki ibukia ara botannaomata. Ao aei ae ti titiraki bwa a na waist off ke a na bett off ara botannaomata. Anne ara Kainibaire ae te Principle

Iaan te tianiboo, ti totokoa arei ao bon iai te Tua iaon te tianiboo are e boni wene. Akea te kanganga ae e na reke bwa ngaia aei ti boutokaia bwa are aei ibukia ara botannaomata.

Ngkana akea te kataumwane ao e na aki kona ni waaki ana waaki te Tautaeka.

Ao te kauoua, e taku ke I ti kani kaeta otana are ngaia irouna ti kabuakaka ana kataumwane te

Tautaeka. Ti kaoti kabwakana ao aron are I mwaneweia bwa e aki kaotaki ae e tarau ma e ti kaotaki ae e raka bwa e a karinaki iai n te raka anne aia buoka taan buoka.

Ao anne ae I ti kani kamatata. Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia ao ai akea riki te *point of Order* ao ti nakon ngkanne ara tia taetae are imwina; te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Ieta; Hon. Tieta Mwemwenikeaki. E nakoim.

Hon. Tieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika. Ao imwain ae I waaki ao te kamauri nakoim te Tibiika, te Betitenti, te Kauoman, Minitita ao Taan tei ni kabane. Kam na bane ni mauri!

Ao e koaua I kan taetae naba iaon te kataumwane aio. Ao imwain ae I taetae ao I kaotia bwa I boutokaia, bwa I ata tabeu ae te Tia tei ngai ibukia au botannaomata.

Te kauoua; te kataumwane tiaki ti ibukin te katautau. A mwaiti riki nanon iaon are ti taraia bwa te katautau ao e kakawaki bwa a na ataia ara botannaomata.

Are ngkana ko angania te boki aio, ao bon angina are a na aki ota iai. Ma e kakawaki bwa are a bon kan ongo irou. Ao tiaki are tai taetae bwa ti a ongora iroun

te Minitita n te mwane bwa ai ngaia naba ae e kabwaranakoa. A boni kan ongo naba irouia Taan tei bwa ta nanon te kataumwane nakoia nakon te ririki ae na roko.

Ao ngkai ti a taetae iaon te kataumwane ao ai kanoan ana waaki te Tautaeka n te ririki ae na roko. Ngaia are bon akea burena ngkana ti kona n taetae ao ti kairekekea ma te Motinnano.

Bwa are te Tautaeka teuana ma teuana n aron ae a Tautaeka ngkai raora n Tia tei aika karineaki, bwa teuana mai ibuakon ae a na mwakuria n aia kataumwane kakoroan nanon te Motinnano.

Iririkin taben te Tautaeka are e boni katabeaki n te tua ke tao e tei n te *Ministry of Justice* bwa ta tabena n ikotaki ma am Motinnano ke am ranga ni kabwaia ke am raa are ngaia are e katekatekako am botannaomata bwa ko na Tautaeka ke ko na Kaitara.

Ngaia anne bukina n aron te naan Motinnano n aron are ti kona n taetae ngaira n ara ita aio ao ti okiri te naan Motinnano.

Te bae e kakawaki ae e kangai; te boki ae e anganira ngkai te Tautaeka aio e tuangira bwa mwaitira kaubwain Kiribati ae e tauraoi n tibwatibwaki nakoia ara botannaomata n te ririki ae na

roko. Ngaia anne are e kakawaki. Bwa ta tibwam Tarawa Ieta ngkai ae e kantaningaia nakon te ririki ae na roko ao a tangiria ni kan ongo ao tabeu bwa N na kamatebwaia te kataumwane aio ao N na kangai. Nakon te ririki ngkami kain Buariki tao nako iaa are kam kakarao rau, akea moa. E aki moa reke mwanen te rau are kam a tia n rangi n kamoamoa te Tautaeka aio ao kam uboia ke e bon ataia te Kauoman. \$3.00 n te bana ao e a uboaki naba bwa are anne kaubwaia kain Tarawa Ieta. Tiaki te ben kaubwaia.

Ngaia anne bukina ae N na riai n taetae bwa are a na ataia. E aki rin ngkanne ikai ibukia kain Tarawa Ieta. Anne bukina ae ti na kangai; ao ti na aki ti taetae n are ko anganira te Tautaeka. Bwa ti na titiraki bwa are ko tuangira bwa ngkana ti aio ae ko anganira. I taku bwa ti aio ae e tau ana resource te Tautaeka ni kakoroa nanona ma ko na aki mwaninga are ngaira ti na teimatoa n uneakina are e kangai. Maeuia te botannaomata aio ae e tangiria mai iroum.

Ao te bwai ae e kakawaki naba ibukia kain Tarawa Ieta bwa are aio te kauoua ni kabane ni kataumwane ao akea naba.

Ana kataumwane ngkai te Tautaeka aio, e a kataumwane

ngkanne n are imwina bwa are e aki bwanin te ririki ma are e bon riai ni karaoa ana kataumwane ibukin kanoan ngkanne 2024.

Ao ngkana ai ti uoua ao ngkanne ti a bon kakoaua bwa are bon aia *list* n te Motinnano ao teuana mai ibuakona are I taekinna ae tao te rau ke tao ta are a nang teimatoa ni kantaningaia kain Tarawa Ieta.

Au *point* naba ae e kakawaki n te kataumwane bwa a na ataia naba ara botannaomata, nakon taai aika na roko. Bwa are ai irian ngkai te waaki n iangoan te kai n tekateka ke te Motinnano, ke te bita. Ma e nang n oti ngkai n te bwai ae e riki n te aonnaba aio bwa ngaia bon abara ae Kiribati ngaia bon angina kaubwaina a bon nang kai rotaki. A nang kai rotaki.

Ao e nang tete bwa e kanga ni mwamwanena ana kataumwane te Tautaeaka 73% kaitaran te kabanemwane e reke mani kabanemwane ake a bon riaon ara konaa. Are ngaia ae e taekinaki n te aonnaba ao e a bon rotaki.

Ao ae e bon taekinna te Minitita n te Fishies ae e kangai; are bon iai te bwai ae e riki, ma tao anne ae a na riai n ataia te botannaomata ao a nang teimatoa n titiraki ni kangai: bwa

mwaitira raoi kakoroan nanon ae kam anganira ngkai bwa ti na katekatekako bwa ko na kakoroa nanona inann 4 te ririki. E na nakon \$400te mirion ke \$500 te mirion. Ao e eti te titiraki ngkanne ae e kangai bwa re ti a kaman titiraki mai moana. Bwa ko na bon kona ni katara anne ao ti ota n te waaki ao ae ti privatize. Ti aki n ae ai boni ngaira te naan raa are ti a bon roko naba n raa, bwa are ibukina bwa iai te koaua are e kangai. E bon aki tau ana kataumwane ke kaubwain abara.

Ao tao e koaua iai te naan *potentials* ke te naan kaubwai akana a bon tuai mwakuriaki ma tao aki kona naba ni koro nanoia inanon te tai ae nang waekoa.

Ngaia tao anne au kauoua ni *point* are I kataia n taekinna ao e kakawaki bwa a na ataia. Ao ngkana arona bwa e aki bane ni koro nanon ana Motinnano te Tautaeaka, a bon riai n ota naba kain Kiribati n aron ae a taku bwa e aa.

Ma e na teimatoa te titiraki ni kangai; ma nakai aki ataia bwa iraua kaubwain abara. A bon taku naba bwa a kona ni karekea aio inanon 4 te ririki.

I taku bwa anne bwa e kakawaki bwa are taba bwa ti na kaai n reitaki ma ara botannaomata. Ta

are iai otara iai, ara ibuobuoki ake ti kona n riki bwa ao riki tibwangara bwa Taan tei. Ti na kanga ni waaki riki ma otara ma ara botannaomata. Ao a na kona naba ni kangai; kanga e a bon aki koaua aio. Ao e buakaka ae a manga anganira naba n tokin te tai ao aki koro nanoia.

Ngaia are ara uneaki e eti are e rangi n raoiroi ngkana arona bwa e baranti raoi. Are tao e bon koaua are ti boni karaoa naba ara kataumwane n tokin ara konaa. Ao bon iai tabeua ara assessment are e kangai. Ngaia kanga ti a manga kararaoma ngke e moani karaoaki te bumwane n te Mwane n tania bwa kanga bon te moan Kataumwane are kanga e na katea a na revenue envelop te Tautaeka.

Bwa are anne otara ngke ti mwakuri ao e a karaoa moa are mwaitira are e bon kona ni karekea te Tautaeka, ao anne a set naba te ceiling are e tibwatibwaki naba. N aron are e taekinna tariu ae te Tia tei mai Marakei are e kangai; ngaira taan Koroboki ngkoa bon iai ara kataumwane ao ti karuorikaki. E aki bwati bwa are bon ti aio naba ae e kona te Tautaeka.

Ngaia are ngai temanna naba ae I bon raroma ao I kangai; ngkana ko a Karin nakoa kanga

te bumwane n te Mwane n tania ma tuana are ko ti kona ni butia ngkana e raka. Bwa ti bon ataia e kona n raka ao e kona n aki, nako ae ti ataia ngkai tao e aki koro 5% rakan te Mwane n Tania ao akea ngkai.

Bwa are n te ririki ae na roko ao akea n ana kamatata te Tautaeka are iai n ae en ako are te Mwane n tania. Ao tao ai mai iara ae e a roko naba te budget support ao kanga e a manga one mwin te Mwane n tania.

Ke tao anne ara koaua n ara assessment bwa tiaki n ae ti a bon taetae naba n aki akaka bwa are ti karaua naba ni kamatebwaia.

Bwa bon te bwai ae riki bwa 2 te ririki n anko ao te *actual figure* man te *budget support* ti \$10te mirion. Ao kanga e kuri bwa tao e boni boo taina raoi are a nang intvene te naan *partns* nakon ara reform. Bwa a *usually budget support is part of the assessment* nakon ana waaki te Tautaeka.

Ngaia are kanga e nang bon tangira raoi ae e na *impact* nakon te botannaomata ngkana n aron are tao e mwanenna, tao e buoka ke e subsidy nakoia tao ataei ke tao e buoka ta. Ma tao anne kanga ara point are kanga ti kataia n taekinna. Ti taku bwa

tao e aa, ma tao bon au kabanea ni point ngkanne e kangai. Ngkana bon te koaua ngkana ko tara te kataumwane, ao e koaua ae kanga e bon aki rangi n kake ana mwane ni mwakuri te Tautaeka irarikin ake aki rin are tao ti a tia n uneakinna irabong n nako are mwanen te lunch. Ae e a manga taekinna ngkai tao mwanen te rau are a rangi n kantaningaia kain Tarawa Ieta. Are anne a kabwaia iai, akl kabwaika n te copra ao ta ta.

Ma ngkana ti a tara ngkanne are bon ana mwane ni mwakuri te Tautaekam, kanga e bon tikun arona ao tao bon te titiraki. Ta nanon anne nakon te botannaomata.

I taku bwa e nang rawata tao ngkana ti tara are tao te MWYSSA. E nang korakora tangiran buokan te takakaro, karikirakea te takakaro iaon aba.

I aki ataia bwa mwaitira ae a tia ni karaia kain te MWYSSA n nako aonnaba n te ririki ae nako ke te ririki aio. Mwaitira ae a tia n nako ni buokia ibukin karikirakean te roronrikirake.

Ao tao ngkana iai ao a bane n donor funded man te naan program aikai, are e kona ni bon raa. Are e bon tangiria te donor bwa bon ti aio ana buoka ma kanoana aio.

Ma tao akanne tabena are bon te aomata naba ngkana ko wareka moan te boki aio, ao e bon taekinna te Minitita are e bon uareke teutana riki nikiran ana kona te Tautaeka ke kaubwaina n tarai riki ita.

Ao ae I kangai; e nang bae baina n te naan mwane are a tia ni waaki are te naan social projects ma ti taku bwa e bongana bwa e noria te botannaomata.

Ma tao ngkanne e bon manga tangira naba te assessment ibukin te tai bwa ta aroia ana impact nakon te maeu n te mwenge. Ta ana impact nakon te kawa.

E uara ngkai aia auti ngkai a kabongana te mwane anne.

E uara ngkai aia situation ao angina tao a koko riki n tarau nakon ae e aki reke nakoia n taai aika na roko.

E ngae ti a karabwaia taani mwakuri bwa a tia ni karaia tabeia. Ti kakoaua ae e rawata kanoan are e na wakinaki n te mwane ae \$100 tabun te mirion, ma are ti bon uneakini are taku bwa a tuai n rin. Ao e anganira te koaua are e kangai; bwa are tao e koaua bwa tao tia bon tekebuaka bwa ti a mena inanon te aonnaba ae e a kuri n uareke ana karekemwane. Ma ataia kain Kiribati bwa are aio aron

tein abara ao e karaoaki. Ngkanne ataia bwa are e aki toki te waaki aio.

E na manga waakina te kambein nakon te Betitenti n ae na roko. E na manga waakina nakon are imwina.

Ara kantaninga bwa kain Kiribati kam a riai n ota raoi n ae e nga are te party ke tao antai ae e na kan Betitenti are e boni kona ni kakoroa nanona.

Man motikan au marooro e kangai, ngai temanna naba ae I bon teimatoa naba n raa. E aoria bwa are e bon rabakau te Betitenti ma kain ana *party* ni kabwaranakoa bwa bukin ta ngkai e aki koro nanona bwa are ai ti teuana riki te budget ao e a bane naba.

Ai bon te Kamanga are ngkai \$300 ao n 2024 ai bon te kara ni birirake. Kanga e a bon aki nonoraki anne ni karakin naba te kataumwane.

Ngaia are ai tao anne naba korakoran ara marooro ao tiaki ti te ware are e aki tau, e a manga *submitted*. I taku bwa aio naba ara tai naba ni kaotaira ara botannaomata ni bonganan te kataumwane ni irekekena ma aron te waaki n Tautaeka bwa ta tibwangana.

Ti a tekateka ikai Taan tei ibukia ara botannaomata. Ko rabwa te Tibiika ao ngkana iai tibanakon te

marooro, I a karautaeka iai ao I boutoka te kaoti. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I a kanakoa ngkanne nakon te Minitita ae karineaki, Hon. Booti Nauan. E nakoim.

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Tibiika ngkai ko agnanai au tai ni marooro. I a reitai ma kainnabau ae mangori Tabiteuea Maiaki. Unimwanen te Ueanikia, Unainen ueen te Ueanikai ao ai Katekiti, ni kabane kain te Tabiteuea Maiaki. I kamauriko te Tibiika, te Betitenti, te Kauoman, te Leader n te Kaitara ao ai ngaira aikai ni kabane. Kam na mauri!

Te Tia babaire N na moana au marooro man ana kaeka te Leader n te Kaitara. Ao n na bon taekinna bwa I boni koreia ngke e taekinna. Bukin ta N na moanna te Tia babaire? Bwa e ringa nanou ao I kukurei iai.

Ti na boutoka te kataumwane aio te Tia babaire bwa a rawata kanoana ae a kakawaki ibukin ara botannaomata ao e nako riki. A rawata kanoana ae a kakawaki ibukin ara botannaomata ao e a tia naba ikanne te Tia babaire. A boutokaia.

Te Tia babaire imwain ae I kanakoa riki au marooro ao N na karaua raoi ni kabwarabwara bwa iraua te mwane ae ti kabanea ikai ni katoa te tai ae ti marooro iai. \$30.00 n

teuana te miniti. Ngaia \$35.00 n teuana te miniti ao ngai I compute \$30.00 n teuana te miniti. Nanona ngkana ti marooro 60 te miniti ke lte aoa, \$1,800. Anne ti ibukin teuana te aoa.

Ngkana arona bwa ti kabanea 10teaoa nikatoa bong te Tia babaire, \$1,800 X 10 = \$18,000 ae ti kabanea n te bongina.

Ngkana ti kamwaitia ma 10 te bong are ara bong n Auti n tei, ti kamwaita \$18,000 ma 10 te bong, \$180,000 ao e kona n nako riki.

Te Tia babaire tao ti na moantai n tara te rules ke te Tua. Bwa ngkana te tai are e kangai te Leader n te Kaitara. Ti boutoka. Ai kaka teuana naba te miniti ara marooro.

I teirake ngai mai abau; ko rabwa I boutokaia naba. E rabwa te Tautaeka, tekateka.

E a manga teirake anne teuana te miniti. Ma e na kanga 15 te miniti imwina, ao ngke a taetae ao aki taetae ni boutokaia riki. Ma a metua ao a kaoki baikeke a tia ni mumutai baike a tia n nako ao ti na manga kaoki naba ngaira mai ikai.

Ngaia are e na ataia te I-Kiribati te Tia babaire bwa ngke a teirake nakai ao a taetae 15 te miniti ni metua, ngaira ti na manga teirake naba mai ikai 15 te miniti ni manga kaekai aia metua.

Irou te Tia babaire a na ataia nakai ke raora n Tia tei aika a karineaki aikai, bwa ngaia e abwabwaki iai te tai n te aekaki aei. Ma e aoria bwa tao ti na kaokia ni kangai; inaomatan te aomata. Ma are ko a tia ni kariaia bwa ko kangai am taeka; ti na kariaia te kataumwane aio bwa a rawata kanoana ae a kakawaki ibukin ara botannaomata.

A rawata kanoana, nanona ko bon ataia. Bwa ko ataia bwa ara kataumwane a nang rawata kanoana aika a bongana. Ma ngke ko a manga taetae ao ko reianako a manga taetae taan taetae imwina. A manga kaoki baike a tia taekaia. Akea aia iango ma a nang kakaokioki ni kabuakaka, ni kabuakaka ni kabuakaka. Ngai I noria te Tia babaire kanga akea nanona. Ngaia ae ngkai ti a manga teirake ngkai bwa ti na bae ni manga kaekai aia taetae naka a tia n taetae aikai ibukin te kataumwane.

Te Tia babaire Ngai n na kaokioka au marooro iaon te bwai ae e kaokiokaki ibukin te tianiboo. Ko taku bwa ko ringa buroon te I-Kiribati ni buokia ma te boo ae e birirake nako karawa. Inanon tain marooroakinan au Biira iaon te katauboo ke te tianiboo te Tia babaire, ao iai teuana au marooro ae I kangai. Te tua ibukin te tianiboo, a ti karinaki iai boon bwaai aika kanga ti bon kainanoi

Finance ke tao te koraki aika a karaoa te kataumwane bwa ti aki ringa te Mwane n tania bwa akea ngkai anakin te Mwane n tania n te kataumwane aio. Ma te kamimi bwa e *surplus*.

Te Tia babaire e nang tataekinaki naba aron aia buoka raora mai I-Abata. Ao ngkai I taekina aio te Tia babaire, ao I n na anaa te tai aio ni karabwaia raraora mai I-Abata ake a tia ni uoka ara kataumwane n te ririki aio n aia mwane ni buoka ae e birirake ngkai.

Ao e eti bwa e birirake n te mwaiti ane a taekinna ane e kaan \$40,000,000 tabun aia buoka nake taan tia buoka ara kataumwane Aotitia, Nu Tiran, Tiaina, te World bank ao antai riki.

Ngaia te Tia babaire taian buoka aikai a kairaki naba ao a oti inanon te boki ni kataumwane aio.

Ma te Tia babaire te bwai teuana naba ae ti na riai ni kamatata ke n taekinna, ngaia ae I kan taekinna ikai bwa e aa ngkai a bon ringaki nanoia te korakia ikai ma burooia bwa a kan karaka ae a na anga. E aa ngke e a boni ringaki buroon te aomata aio ke te rabwata aio ke te Tautaeke aio bwa e na karaka ae e na anga.

Ai rabwa ra aio te Tia babaire. Ngke arona bwa e bwaka ni bwaka ke tao akea, ao ti na bon riai n rangi ni mimi ao n nanokawaki.

Ma ngkai e a birirake te buoka mai irouia raraora aikai, kanga tiaki ni kabotauakaki ma Tautaeke ake a nako ke n ririki aika nako ao ti na bon riai n rangi n karabwarabwa te Tia babaire. Ao ti na riai naba ni kakoaua are iai aana irouia te koraki aikai. Aio kanga e nakon naba te iango te Tia babaire.

Bwa ngkana ko bon aoriko iaan am Auti ao raraom are bon rararaom e a roko n te tai teuana n te ririki teuana ao e kangai; nao ao arei ao arei ko aki akaka ma N na nako ma aio ao aio. Ao ngkoe ko a kauka te bwai arei; neiko nakomai. Ae e a roko raora arei ma te kamimi. Aau? Ngkekei ngkoa kanga e anganganira \$20.00 ao ngkai e anganira \$2,000. E aa, ta ae e riki?

Ko na kakoaua bwa iai te kukurei ao a na tangira te aomata ane e anga te mwane anne, tao e raka riki n te tai aio ke e raka riki n te tai are e anganiko iai te mwane anne.

Ngaia are aikai ita tabeua te Tia babaire aika I taku bwa ti na aki mwaninga n taekini nakoia ara botannaomata.

I teimatoa naba n te koaua te Tia babaire, are e a kaokiokaki are e kangai. E a kanga aron aikai a tuai rin, a tuai rin, a tuai rin ao e nang bane ami tai.

Ao I teimatoa naba n te koaua are bon antai ibuakora ni kabane ae ti kona naba n tauraoi n anga n

teuana te tai, ma I tiatianna bwa e nga moa ae ti na anga ao e nga ae ti na anga imwina.

A kaokiokaki aekaki ni marooro aikai te Tia babaire. Ti ngkana bon iai te aomata ae e a kona naba, e roko ngkai ao e a bon anga naba. Kemai ngkoe ao anne, tera riki te bwai ae kam tangiria. Ao anne, ao anne.

Ao ae ngaia e kanakoaki moa bwaai aika na tieuataake. E na aki ti ringa te Ita Meang, e na aki ti ringa te Ita Nuka. E na ringa te botannaomata ae mwaitin tokin te tai, bwa tiaki ti kain ara population tao iaa. Kabwara au bure ngkana I mention tao Tarawa Ieta. E na tieuataake ae e na ringa riki te *population*.

Ao anne raoi bukina te Tia babaire ae e aa bwa a tauaki moa aikai, a na nako. Ma ti na kanakoi moa aikai bwa n tokin te tai ao ngaia anne.

Te Tia babaire n te ririki ae e boou, ao te tia mwakuri n te *private sector* are e kinaki iroun te owner ke te tia bwaibwai n te *private sector* anne. E nang kona n anaa ana leave grant n te mwaiti ae \$3,000. Aio e aki reke naba mai imwaina.

Ao aikai itera ni kabanemwane tabeua ke ana tituaraoi te Tautaeka aio ae e tauraoi n anga.

Te Tia babaire ti boni kakoaua naba ngaira n ara abamwakoro aika a

kakaokoro, bwa te Cap ke te maranga imarenan te tia mwakuri ao tiaki te tia mwakuri e a moanna n in riki, e a kaan.

Te tia aki mwakuri e a kanakomwane mai iaon aba. Ao e koaua e tataekinaki te mwaiti ae \$50.00. Ma anne \$50.00 ma kanga iai teutana mwaukum, ko a manga anganaki riki \$50.00.

Ma ngkana ko boni kona ni katika am ben ao ko kona n oreia ao ko kona n tawaia, ti aki ataia bwa manga iraua riki ae ko na kona ni karekea ngkoe are ko aki mwakuri.

A taku tabeman te Tia babaire kain buki, bwa a moanna n namakina te maeuraoi.

Ao ngaira ti boni kakoaua ni kabane Taan tei, bwa ngkekei ngkoa e roko te bubuti. Ao arei ao arei, ao ngkai e a roko. Ao anne boona te Tia tei ao ko a butimwaeia n te temo.

Are ngaira tao ai bon ara bai biriakinana, kakaeana, ao katokana kabwakan kantokana.

E a boo bete riki aio nakon are ko kaboa te bwai ao ko a manga kabwaka kantokana. Anne ngkai te okoro ae ngaira ti noria.

Ngaia ae te bwai teuana ae ti na ataia; bwa te *cap* imarenan te aomata are e aki mwakuri ma te aomata are e mwakuri e a moanna n in, e a kaan.

Ao tao irouia tabeman a na kakoaua bwa a mwanemwane riki aia koraki akana a mwaiti i iaona bwa ao ake a ewenako.

Tao e koaua te Tia babaire iai kanganga tabeua n aron tao karokoan te kaako n aba tabeua. Ae e bae n taraki aio te Tia babaire.

Ma I taku bwa te Tia babaire bwa e na nang aonikai marooro are ti na kabotoi iaon baika ti noori ngkai.

Ao ngkana ko taku bwa ko na kabotoi iaon baika ko noori ngkai, kababanei. Kababanei bwa e aoria n ae ko na noraki bwa ko bon taekina raoi te koaua.

Tao imwain riki ae I a roko n tokin au marooro te Tia babaire, I ti kani karabwa riki te Tia tei n te Kaitara n ana marooro are e nang katekea nanou ngke e butimwaea te kaoti aio n ana taeka ae e kangai; a rawata kanoana ae a kakawaki ibukin ara botannaomata.

E rarabwa te Kaitara ao I taku bwa ara kantaninga bwa ti na ongora riki marooro inwina aika a na kabotoa te marooro iaon iaon boutokan te kataumwane aio.

Kanga ti aikoa kantaninga ngai te Tia babaire te metua. Ao tao ngai naba n na kantaninga te tai aio ae e na uareke te marooro, e aoria n ae e uareke naba te kabanemwane.

Ao ngkana e mang bubura marooro bwa a manga kabakabaka nakekei ma te bonobono mai ikekei, ti na manga bane naba n teirake mai ikai ni manga kabakabaka naba n te bonobono mai ikai.

Ao anne raoi bukina te Tia babaire ae e na ataia te I-Kiribati bwa e aa e na kona n abwabwaki ara marooro iaon te bwai teuana ma teuana.

Man au marooro aikai te Tia babaire, I karabwa butimwaeen te kaoti ae moanbaan te kakawaki aio. I butimwaea naba te kaoti, ao n te tai aio I a kareketai ni karabwa te Kauoman ni Betitenti ma ana taani mwakuri aika a nang kekeiaki, n reitaki ma ara *donor partns* te Tia babaire. *I take this opportunity to thanks our donor partners for their continuous contribution to the budget, especially this year with the amount of more than \$40 million.* Te mauri, te raoi, te tabomoa te Tia babaire iaora ni kabane, n reitaki ma ana kakawakin ao ana katantan te Teniman n temanna. Te Tama, te Nati ao te Tamnei ae Raoiroi. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao I angan te *Leader* n te Kaitara am *point of Order*.

Hon. Tessie ia Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. I ti kan kakaeta te ota n aron ara kaeka ae e araranaki bwa ti kabuakaka. Ma are aikai te naan ware ae I taku bwa te kabuakaka

ngkana akea am ware ao ko a bon taetae ni bate.

Iai au taeka ae I kangai; ti na kaoti kabwakan te kataumwane aei. Bwa are aei taben te Kaitara ngaia ae I ti kani kamatata bwa are ti aki n are ngkana ti a butimwaeia ao ti na aki karongoa. Anne taba ae kain te Kaitara ngaira bwa ti na karaua n rinanon ana kataumwane te Tautaeka.

2. Iaon naba tao ibukin ta mwina e bure naba otana n aron teuana te bwai ae ti aki noria n te kataumwane are ibukin buokan te kanganga ngkai ni biriraken boon bwaai.

Ao e taetae iaon te tianiboo, ma akea ngai au marooro iaon te tianiboo ma aikai kanganga ae a tuai ke ti aki noori n te kataumwane. Ao tao e aki naba mataata iroun te Minitita bwa e aki naba buokira n anne.

3. Are e taku bwa ti bukibuki bwa a karabaki te maam ware. Ao anne e bon eti bwa ti bukibuki ma I ti kani kamatata bwa tao e aki raoi rangi n kakauongo. Bwa are irouna a boni bane ni kaotaki ao ngaira ti taku bwa aki kaotaki, ma I taku bwa e nang mataata n te marooro n au marooro ae a botaki te naan karekemwane ae \$319 te mirion ao e aki karauaki ni kabwarabwaraki bwa iraua raoi ae e reke ni korakorara ao iraua are e reke mai

irouia taan anga te buoka. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I anganiko te Tia tei mai Tarawa Ieta ae ko karineaki; ta am *point of Order*.

Hon. Tieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika, ao I karabwa ana marooro te Minitita. Bon ti teuana, uoua ao I a booti naba n teuana te tai bwa are e a kaokioka te taeka are te metua ma mwina a taku ara botannaomata bwa are bon tibwangara.

Ti metua bon ibukin kabwaiaia ara botannaomata bwa are e a manga kua Tarawa Ieta bwa te *example*. Ma are I a karautaeka bwa are aio moa au tai n uneakina Tarawa Ieta n te *budget* aio, ao e rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa e a boni bane te *point of Order* ao ti tara te tai ai bon 12:28pm, aoti a kamotirawaira moa.

Ngkana ti oki ao te tia taetae are imwina, bon te Tia tei ae karineaki mai Butaritari; Hon. Tinian Reiher ao imwina hon. Beto Atanibora.

Ti a motirawa moa ibukin ara katawanou, ti oki ao ti a manga reitia. Ti a motirawa moa.

KATAWANOU

Tibiika; Ao ti a reita ara marooro iaon kataumwane 2022, ao n aron au mwioko ao N na anganiko te Tia tei ae ko karineaki mai

Butaritari; Hon. Tinian Reih ao e nakoim.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa *Madam Speaker*. Eng tao ti na kataia ni kauareke bwa are e bon rangi n uareke te tai bwa ti 15 te miniti.

Te moanibwai bon te kaitau nakon te Tautaeaka riki te Kauoman ni Betitenti ma ana taan rabakau are a tia ni katauraoa te kataumwane ae I taku bwa kanga bon iai tamaroana *Madam Speaker* n norakin te kanganga ae ti mena inanona n te tai aio.

Ao akea ae kona ni kakewea bwa are kanga aio te tai ae e bon rangi n korakora iai te urubwai nakon kaubwain te aonnaba. Ao ngke e uruaki aron kaubwain te aonnaba ao ti a bae n rotaki iai, e ngae ngke tao arona bwa akea rekeka raoi ma aron butin mwanen te aonnaba ke te bwai ae te *Financial market* ma taian bwai aika a riki i Amika ma tao i Eurobe ma a boni bae n iai rotakira. Bwa are ngg e rotaki *Madam Speaker* riki te aba aron kaubwain Aotiteria, are ngaia are ti kabongana ana mwane ao boni ngaia naba are e nang rawata ara kaobwai mai iai, ao ti na bon rangi n kona n rotaki ngkanne n aron bwaai aika a riki aikai.

Ma I karabwarabwa *Madam Speaker* bwa e bon reke au tai ni marooro ngke I oki nako buki. Ao I a bon

kaman taekinna naba nakoia kain buki ae e na bon iai te kanganga nakon te ririki ae na roko. Ao te kanganga bwa are ti bon nora aron ngkai te bwai ae e riki n te aonnaba, riki n rekeke ma tao te tiaoki n aron te *global pandemic* ao bon te buaka i Ukraine are boni ngaia riki ae e nang korakora ana urubwai nakon biribirin kaubwain te aonnaba.

E aoria n anne *Madam Speaker* bwa I taku bwa are e a bon tia ni mwaneweia ni kabane te Kauoman, ao I taku bwa bon akea ae e kona ni kakewea anne.

Kanga I ti kan tarai tabeua *Madam Speaker* kanga n aron ae e bon ataki bwa kanga iai taian kataunari aika ko noori inanon taian *publication* aika ko taratarai ao teuana mai buakoia bon te *IMF*.

Ao ti nang kakoaua are kanga ana kataunari te *IMF* nakon te ririki ae na roko, e ngage ngke tao arona bwa e taekinna bwa e na iai teutana te tamaroa ma a bon nang rawata naba taan rabakau ke te naan *Economist* aika a nang teimatoa n raraoma ao n taraia bwa e na bon matoatao aron te ririki ae na roko.

Ma iai ana kauring ae e nang kakawaki te *IMF* are neie te *Managing director* nakoia te naan Tautaeaka ae I taku bwa I nang kakaitau iai nakon te Tautaeaka bwa tao anne ae e kakioa nanona te Tautaeaka.

Ao te bwai ae e nang katea te *Managing director* n te IMF, bwa te naan Tautaeka ni kabane a na kataia ni bon taua aron aia kabanemwane bwa a na aki birinako man aia karekemwane.

Are nanona a na bon keep aia budget tight ao tao aio ae ngaia ae e noria te Tautaeka n te tai aio, ao I karabwarabwa iai bwa bon iai bwaai tabeua ae I noori inanon te kataumwane ae I taku bwa e bon *reflect* raoi te aekaki ni kantaninga aio.

Ae e kakioa nanon te *physical policy* are e waaki inanona te Tautaeka ni kataia n taraia bwa ti na aki rangi n rotaki n aron buakakan biribirin te kaubwai n te aonnaba.

Ao ti boni kona n noria Madam Speaker, bwa are e bon rangi n rotira n te tai aio.

Ngai n te tai ae nako, I tabeka te bubuti ibukia kaken aia mwane nakekei taan aki mwakuri ao Kaara. Ibukina bwa irou ngai; I taku bwa e bon effected teutana bwa e atongaki bwa te *house hold disposable income*. E ngae ngke arona bwa e taekinaki bwa e kangai; ngkana e rawata n am maeka bwa iraman natim ke ta. At the end of the day ngkana ko nora te cost of even ae birirake, ao riki bon boon bwaai ao ko bon ataia bwa bon iai te bwai ae na riai n taraki.

Ao bon iai naba ana marooro te *Managing director* n te IMF ae e kataia ni kaungaia te naan Tautaeka bwa a na kataia riki n tara te bwai ae a na *push* te *physical support* nakon te naan *venable house hold*. Koraki ake a bon rotaki n te kanganga aio.

Ao I taku bwa anne ae e nang kakawaki Madam Speaker, ao ngkana I taraia inanon te kataumwane ao e eti ae tao akea moa tarakina inanon te ririki ae na roko. Ao tao te Tautaeka e na bon kataia n contain moa are e boni kona n Tia tei e tai aio.

Ma ti na kateimatoa ni katikua inanon bain te Tautaeka bwa e bia noria bwa a na bon aki effected ara botannaomata, riki ake a boni mena i buki. Ake a boni mena ibuki bwa are tao Tarawa e kona riki n ae e taraki bwa are ngkana ngkoe te tia mwakuri ma kainnabam ao natim aika aki mwakuri ma te mena. E na bon bubura riki ama *household disposable income* ao ko na bon kona riki ni meet tabeua rakan boon bwaai.

Ma akekei i buki tao bon akea riki aia ben ke aia mwane ae e kona n reke man te takataka, a na bon rangi n korakora riki n rotaki. Ngaia are anne teuana ae I taku e nang kakawaki bwa are e eti, e ngae ngke arona bwa tao e aki taraki nakon te ririki ae e boou e karaoaki te kataumwane.

Kanga e tabetabe au iago teutana n ana marooro te Minitita ngke e kaekai n te tai are I tabeka te titiraki iai are e kangai; tao e a nako bwa ai bon te bwai ni manga katikitiki inanon te kambein ae na roko.

E kananokawaki ngkana arona bwa aio ae ti na taraia *Madam Speaker*. Bwa ngkanne ti aki tara raoi aia kainano ara botannaomata. Ma ti na bon nora are ngkai are e menaki.

Ao I kukurei n ongora mai irouia kain te *Statistics* bwa iai ngkai te *study* are e na mwanenna te *World bank* are e na nako n nora te naan *house hold survey*. Are e nang bon noria bwa iraua raoi ana income temanna ma temanna inanon te house hold ma ana kabanemwane.

Ao tao anne e na buoka riki ngkanne te Tautaeka nakon taai aika na roko.

I ti kan tara teutana ngkanne rabwatan te Kataumwane *Madam Speaker*. Ma I kan taraia n aron are e kaweneaki n te boki. Ao iai ngkanne are kanga e taekinna te Minitita n te mwane ae iai te *cash reserve* are \$100 tabun te mirion. Ma e koaua bwa te mwane anne *Madam Speaker* e tanaki ni kekikaki.

Ao ngai are iai ana marooro ni kakaewenako te Minitita n te *Commce* are kangai; e aa kam aki tara te *RERF*.

Madam Speaker I taku bwa ti ngai ae I aki toki ni kukumea te *Rerf* ni katoa *budget* bwa I bon raannanoa te *Rerf* ibukina bwa irou bon te mwane ae akea ara *control* iai. Ti a boni katikua naba ikekei ao ngkana e tamaroa te mwakete e birirake. Ngkana e buakaka te mwakete, e bwaka.

N aron ae ngkai ngkana ti nora te *Rerf* n taraia ma te ririki are e nako, \$100 tabun te mirion ae bwaka.

Man Ritembwa 2021 te ririki are e nako ao ni karokoa Okitobwa 2022 n te tai aio; \$100,000,000 tabun. Ao iai nanon ana marooro te Minitita n te mwane ae e kangai. Bwa iai te tai are tao inanon Okitobwa ae *positive return* nakon 5% are kakioan ana *policy* te Tautaeka.

Ao irou I taku: ao ngke tao e anaki naba n te tai arei ao e a karinaki naba bwa kanoan te bwaka. Bwa are te *buffer Madam Speaker*, ko na kamaeua ni katoa tai n te aro are ngkana ko a bon face te *liquidity problem* ao ko a kona ngkanne ni kabongana te *buffer* arei ngkanne ni mwanenna. Bwa are iai ngkanne are e taekinaki are te naan *liquid asset investment* are ko aki kona ni kumei ibukina bwa ko aki kona ni waekoa ni kamwakuria bwa are tao a bae iaon bwaai ake tao ko aki kona ni waekoa ni bitia nakon te mwane ke tao ta n te aro ae na cash form ke tao ta.

Ngaia are aio I taku bwa ngkana tao te Tautaeka e kona n tara are e na flexible riki kabonganakin te mwane ae te *Rerf*.

Are inanon te ririki bwa ngkana e noria bwa e birirake n rangi n tamaroa, ao tao e anaia naba teuana ni manga karinna n te cash *buffer reserve* arei n te aro are e na kona n teimatoa.

Ao ngkai e a roko te tai are kanga ko a noria bwa tao te consum price intext e a rangi n birirake boon bwaai, ao ko a kona ngkanne n tara ngkanne bwa ta ae kona n angania riki am botannaomata.

Ao ngkai ngkana ti noria *Madam Speaker*, bon iai te kake n te *CPI* n te ririki are 2020 ao 3.1% ae e kake iai. N te ririki ae nako 2.9%, e ngae ngke e bwaka n te *% change Madam Speaker*, ma ngkana ko noria n te base ao e bon *still* tamwrake aron boon bwaai.

Ngkana ko a manga noria n are te *growth domestic product price diffent Madam Speaker*, ao ko bon noria bwa e boni birirake naba. Ko bon noria bwa e bon birirake.

Are nanona bwa bon iai te rotaki irouia ara botannaomata ao ngaia are ngai temanna ae N na teimatoa ni bubutia te Tautaeka bwa e aoria bwa are ti ataia bwa e bon rangi n matoatoa ngkai. Bwa are iai kanganga aika a riki.

Ma ta ngke arona bwa e *flexible* riki aron kabonganakin te mena are ko na bon aki ti taua ni kangai. *At the end of the year*, e na riai n raka iaon 5% ao ko a tibwa ni kabongana are te raka.

Ngai irou I taku bwa ngkana e kona n noraki are ibon inanon te ririki. Bwa ngkana te tai ae e a bon tamaroa bwa ko rep naba n te harvest n te tai arei, e na aki bwaka ngkanne ke ko na loose out.

Bwa are ngkai n aron ae ti noria, e mwaiti ae e boni bubura ae \$100,000,000 tabun.

Ngkana ko nora bwakana man te ririki are e nako. Ao e koaua *Madam Speaker* are tao e na iraua are ko na kabongana ibukin ni kataia ni support riki te naan *house hold*, ake a *venable* ake a mena i buki ake a bon rangi n uareke aia karekemwane.

Ao I taku bwa e raoiroi ngkanne are ko kona tao n transf man te *RERf* n te tai are e nang tamaroa ni karinna inanon am *buffer Reserve* arei n te aro are e kona ngkanne ni kaitarai taai aike aa.

Ma e aoria bwa anne kanga te mena *Madam Speaker*, e nang uareke te tai. Ma e aoria bwa tao e aki reke ara tai ni kona ni marooro raoi ae a tia ni marooro tabeman iai.

I kani karabwa te Minitita n te Fishies bwa I taku bwa ti na riai n taai nako n *look ahead positively*. E na riai n tamaroa ara taratara nakon taai aika na roko ni kaungaira. Aon gai temanna ae N na kaunga te Minitita n te Fishies, bwa aio te tai ae e bon rangi n kakawaki bwa e na kamamarurungaki te Minitita ma ana taani mwakuri bwa a na boni mwakuri ni kataia ni kakakea aia mwane.

Ao iai tabeua te naan ita are I taku bwa ngkana tao arona bwa e aa. E nang uareke te tai *Madam Speaker*.

Ma I kani kaunga te Minitita n te *Fishies* bwa tao iai te naan anga tabeua aika a kona ni karaka teutana n taai aike e bwaka iai te Akawa.

Ngkai e a reke te *PIPA* ao e koaua taran te *PIPA* bwa e aa. Ma ngai irou e na karekemwane te *PIPA*. Ao tao ko kona ni karaoa te *PIPA* are e kangai; *okay*, this is only how much *vessel day scheme* ae e na kona ni kabonganaki ao ko *tend out* nakoia te naan ae te *high* mena. Ao te *PIPA* bon ti nneia kain Amika n akawa. Akea riki nneia.

Ko na kakaea riki iaon te Betebeke ao bon ti ane n te *PIPA* ae akawa iai, ma are a tia n aki rangi n akawa ngkai ibukina ngke e kainaki te *PIPA*.

Ngaia teuana anne ae e kona ni mena *Madam Speaker*, ao I kaunga naba iaon te *cross board processing*.

Ao tao e bon uringa te Minitita n te Akawa bwa bon te iango tao bon man aia tai.

Ao ngkanne ngke ti roko ngaira ao ti kataia naba ni kaunga. Ti marooro iai ma *Dai Union*, ti marooro iai ma *Flabell*, ti marooro iai ma *RD*. Ti marooro iai ma *Pathwork*, ma tao e bon aki *attracted* n te tai arei bwa e bon rangi n tamaroa aron te *supply of the tuna* n te tai arei.

Ma are ngkai, e koaua ae e aki rangi n tamaroa. Ai manga te global economy e a manga aki tamaroa. A bati te naan bwai ao tao e a moanna riki n tamaroa ngkanne are a nang kataia n join ma te naan aba ake iai te resources irouia. Bwa are ngkana iai te resource iroum, ao ko assured naba bwa e na reke n taai nako am pro-matial.

Madam Speaker tao I a toki naba ikanne, bwa e koaua a bon rawata ara katauraoui ao a rawata ara iango ni kani ibuobuoki nakon te Tautaeka ma e bon rangi n uareke ae 15 te miniti.

Ma I karabwa te Kauoman ni Betitenti ao te Minitita n te mane ao bon te Tautaeka n te kataumwane ae I taku bwa e aa.

Ma ta ngke arona bwa ngkana arona bwa e noraki te trend bwa e birirake inanon te ririki ae boou, kam a uringia naba taani mwakuri ake aongkoa a na raka booua.

Kam uringia naba te naan kara, te naan aki mwakuri akana iaon abamwakoro n te aro ae a kona n rikirake riki aron maeuia.

Ko rabwa *Madam Speaker* ao I boutoka te Biira.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I a kanakoa nakon te Tia tei mai Abaiang ae karineaki; Hon. Beto Atanibora. E nakoim.

Hon. Beto Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao imwain ae I moana au marooro n tamaroan te bwakantai aio, ao I kan anga bwanau ni kamauri n raonaki ma kain au abamwakoro ae Abaiang. Ni kamauri nakoim Tibiika ae ko karineaki, te Beretitenti, te Kauoman, Minitita ao te Leader n te Kaitara ao boni ngaira kain te Auti n tei ni kabane ai moara riki taani mwakuri ake a katauraao te kataumwane aio. Kam ana bane ni mauri!

Tibiika tao imwain ae I moana au marooro ao I a kukurei ni kaotia bwa I boutoka te kataumwane aio.

Iai bukina tabeua ake I boutokaia n te tai aio.

- i) Bon man korakoraia ara taani mwakuri ake a tia ni katauraao bebwan te kataumwane aio bwa e na uotakirakeaki n te tai aio.

Ao a tia n tirobaeia man noria, ao aio a tia n noria ao ni kaninganinga bwa e a raoiroi ibukin 2023.

Eng te Tia babaire, tao e koaua iai kabanemwane tabeua akana a tia n taekinaki ibukin 2023. N aron are e teretere tao \$28 te mirion, e na bane ibukin te takataka.

Ao e taekinaki naba bwa tao iai kikakin anne ma are mai imwina n te ririki ae e nako.

- ii) Iai \$30.1te mirion naba ibukia ake aki mwakuri. Ao iai 7% te kikaki.

Ao ti kona ni kangai bwa te kikaki anne a reke aia mwakuri ngkai bwa tao a mwakuri ni Kambwana ke tao e a reke nakoia nakon te kini uanikai ke baikara riki.

Ao anne ae ti karabwarabwa iroun te Tautaeka bwa are bon tibwangana bwa e na riai ni kakikaka te mwaiti ake aki mwakuri ni kakaea aia mwakuri te koraki akanne.

- iii) Ti karabwarabwa bwa iai naba te kataumwane n te mwaiti ae kabaneaki ae \$20.3 te mirion ibukia Kaara.

Ao tao e taekinaki bwa tao iai kikaki bwa tao 2%. Ao tao ti kon ni kangai; bwa tao akanne ake a motirawa

inanon te ririki 2022 ke tao a travel bwa are e a uki *border Madam Speaker*.

N aron ara Kainibaire ngkana ko mena i tinaniku ao ko aki bae n *awarded* n te mena aio.

iv) Are imwina \$2.4te mirion ibukia Mwauku.

Ao iai tao 15% te kikaki n noran are e katauaki n te ririki ae nako.

Eng te Tibiika, tao e koaua I karabwarabwa n te kabanemwane aio bwa aio e kataia n noted n te kataumwane aio te Tautaeke bwa e na manga karekea te anga teuana ae e na kakaia ana karikirake bwa e na kona ni mwaneni kabanemwane akanne.

Ao anne te bwai ae I nang karabwarabwa iai n te kataumwane aio bwa are e boni karauaki raoi ni barongaki.

Ao I karabwa mai irouia nake a tia ni kabanea korakoraia n te ita aio bwa I ataia ae tiaki te mwakuri ae uareke kataumwanean aio.

Tao e koaua tao e a bon okioki kataumwane ibukin *Ministry*.

Ma te bwai teuana are I rangi n karabwarabwa iai, aron aki tianakin te kataumwane ibukin te reirei ao te onaoraki. Bwa bona nne teuana buroon te mwenge.

Buroora nakon taai aika na roko bwa natira. Ao ti karabwarabwa n aron ae tao e a tia ni mwaneweaki, a nang roo. Akea te *quota* ibukin te *scholarship*. E aki tianaki te mwaiti irouia taan reirei n te kaboaki ibukin reirei n Aro. Ao anne e kateia naba bwa kanga ai akea e kaokoroaki *Madam Speaker*.

Inanon au kakauongo *Madam Speaker* n te ingabong ae e tia n nako aio ao ti iai 2 bwaai ae e teke i taningau. i) ana marooro te *Leader* n te Kaitara are e taekinna bwa te kataumwane aio kanga n ana kabanea ni marooro. Te kataumwane aio e urua te Tua ae Maungatabu ngke e a karina naba te kataumwane ibukin te Auti n tei ibukia Komete.

Ao ngkai *Madam Speaker* ti na butia bwa ngkana e a urua te Tua ae Maungatabu ao e aa ngkanne ngkai e a boutokaia. Nanona e a urua naba ngaia.

Bwa are ngkana e urua te Tua ae Maungatabu ao kanga n otau ao ni wanawanau e a riai n aki kabwataki aio ao e riai ni manga kakaieki angana.

Man nanona e a tia ni kamangao te *Leader* n te Kaitara, ma ana marooro are e kataia ni mangaoa te ongora ni kataia ni kamemea.

Ao ngkana arona bwa e nako te kaoti are teuana ma e aki bwati, ao te kataumwane anne e na bon tiku n

arona ao e bon oki bwa ngkai I noria ikai ngaia bon iai nikira ni mwane aikana a tia n okirikaki.

Te kauoua naba ae e teke i taningau te Tia babaire iroun te tia marooro mai irouia te Tia tei mai Kuria ae karineaki, are e taekinna ibukin boaia Taan tei.

Ao e taekinna bwa are e a rin iaan te Tua. *Madam Speaker* ae ko rine, ngkana ko anga te mwane e a urua te Tua bwa are e na rititi maikanne. Ta burena ao ta ngkanne ae e taku bwa e aki kona ni kaoka te mwane bwa imwina e a kabureaki. Ke tao ti te kan marooro ni kataraoia *Madam Speaker*. Ao aki karabwarabwa ni kukurei bwa iai karaoan Motinnano aika tabeua aika a rinnako n aron teuana; aia *leave grant* taani mwakuri ni Kambwana. \$60,000,000 tabun ae e kabaneaki n aio.

Ao aio te moantai *Madam Speaker* ni karakain Kiribati. Tiaki ti taani mwakuri ake te *civil servant* ma taani mwakuri naba n ana kambwana nako te naan *private sectors*.

Tiaki ti ngaia anne naba *Madam Speaker*, ma taani mwakuri naba n te Kauntira. Kaubure, antai riki ake a mena n te Kauntira a bane n reke irouia aio. Akea ae e tinanikuaki iroun te aomata ae e karaoa te beku ao e na aki reke irouna te kaniwanga are te *leave grant*.

Aio are e kakawaki are ko marooro *Madam Speaker* ao ko riai ni kabotoko n am marooro.

Ao I karabwa te Tia tei mai Marakei n aron ae e a tia ni marooroakinna mai imwaina, bwa iai te mwane ae aia bwakabwai Taan tei ae e riai n taraki iroun te botannaomata bwa te mwane anne bon tiaki ana mwane te Tia tei. Ao ti bon kakoaua naba aio bwa are ibukina ae I boni mena n te koaua anne.

Ao I karabwarabwa nakoia kain Abaiang bwa a ongo nanon aio ao a teimatoa ni kakawarai ibukina bwa I boni kaungaia bwa are bon aia mwane aio.

Aia mwane iaan ae ko aki reke n te *intview Madam Speaker*, ma ko bon reke man te onimakinaki. Bwa aio boni kanoan ana onimaki temanna ma temanna, tiaki nanona bwa ko na kaunia bwa tao a nang aa *Madam Speaker*. Ma a bon ata te aomata are a onimakinna ao a kangai; ti a nakoina. Ti kona ni maeu irouna ao ti kona n raa. Ti kona n kukurei irouna ao ti kona n raa.

Ma e a kataki ni kamabubuaki *Madam Speaker* te boo are man 2020. Ao ti tebo ma te boo aio e na aki toki, tao boni kabanean tokia 2024 bwa I noria n te boki aio.

E na aki kona n toki te aekaki ni boro anne bwa ti te kan raoiroi. Ao ko a tia n ataia ngkana ko kan

rairoi, ko tannako, ko tanimai ao ko onrake n te buakaka.

Ngaia are ko riai ni karabwarabwa ao ni kaitau bwa te mwane aio e boni kaineta te botannaomata. Ao I karabwarabwa riki n te kataumwane aio ma ana *theme* are tao e a ti n rinea ae *Karikirakean te Maeuraoi ma te Marurung inanon te Babaronga raoi*. Ao bon anne *Madam Speaker*. Tera riki ae e na karikirakeaki? Ti te maeuraoi ao ti marurung.

N te Kanimabong ae nako ao e mwaneweia te Minitita n te onaoraki bwa iai raioiroin te Waaki n anga mwane nakoia te botannaomata ae e karaoaki bwa iai kikakin waaki aika ti noori.

Ao ngaira n ara Mwakoro *Madam Speakeri* ti bon noria naba. Ao e ngae n taekinaki ae tao kaka \$50.00 n te namwakaina, ma e nang n ibuobuoki ni kabotauaki ma are bon akea. E rangi ni ibuobuoki ni kabotauaki ma are bon akea mai imwaina.

Ao ti kona ni kangai *Madam Speaker*, aman kain te Auti anne ae 18 ana ririki ao e bwaka aia mwane \$600.00.

Ko a bon tia ni kabanea am tai ngkai ngkoe *Madam Speaker* n raun mai Makin nako Arorae ao n noori kanoan taian rikirake? Tao ko a tia teutana bwa are ko mena i Abaiang. E a bon aki reke aron te maeuraoi. Ai tiaki ti te rebwebwe, ai te kaa.

Ao aki ti karikirake n te kaa aomata aika a mwakuri. Ngaia ngai I a kubanako bwa a manga boni karikirake n te kaa i Abaiang aika aki mwakuri. Ao I titiraki bwa e reke mai iaa kaa anne? Man ana tituaraoi te Tautaeka ae moan te tikiraoi aio.

Ngaia are kanga ai aron ae e kabanebuaka te tai *Madam Speaker* ae ti na uneaki ngkai, bwa ti na riai n uneakina ikai tao te bwai ae e aki eti ae e bon eti ao ti a kangai. I a bon totokoa naba.

N au ururing ao I karabwa ngkoa te Tia tei mai Tarawa Teinainano ae tao e aki Tia tei ngkai bwa tao e a riki bwa te *Ambassador*. Ngaia ngkoa are e aki butimwaea te *sitting allowance* irouia Taan tei are akea ngkai.

Ao ngke e aki butimwaea te *sitting allowance* ao e bon aki roko n te anaia. Anne ae ko *honest*, nakon are ko a wii ni marawa ao rabwatam ai bon te kiokio.

Ngaia e kananokawaki *Madam Speaker* aekaki ni marooro aikai.

Te kiokio ngkoe te man ae e rangi n akoaki. Ataei a rangi n tatangira te kiokio, bwa a kaikawaia ni karokoa ma ti riai raoi n taekin baika a bon *factual Madam Speaker* ae ti na kona ni kangai. Te kataumwane anne e bon oioi bwa arei ao arei. Nakon ae ti kangai; ti butimwaea te kataumwane anne ibukina bwa are

ri ro ru. A bon aki raoi taekina raoi are bon kantaningaki ao a manga taekinna ana *division* te bwai ae mwaitina tao iraua te mirion.

Ti aki ataia ae tao iai te *surplus* ae tao \$500,000 ao tao e a kan kaokoro tein ara wareware ma aia wareware tarira aika a karineaki man te Itera ae te Kaitara. Ke tao ti a kan konaki bwa a kani wanawana riki bwa are a tia n Tia Koroboki.

Ao n tokin te tai *Madam Speaker* bon akea kangkangin aia marooro.

Ao a bon taetae ngkai kain te *private sector*. Nanona a bon aki kabwata te kataumwane? A bon aki, ma are ibukin ae a makui ngkami mwina kam aki rineia n te ririki ae na roko. Anne raoi bukina. E maroaka. E maroaka are kanga e a kabenaki naba bukina. Te kataumwane aei e a bon urua te tua ae e mena i matara.

Ti taku ao ai ta ae e urua te Tua ae Maungatabu.

Why ngkanne ngke e a bon tuangai are moana ngaia are kanga ti tebo ma e baka ni wiinikoia ao e a koteia naba n ringa n te kabane n tai.

E keweiko, e kamwarakeko n irikona ao e anganiko naba rina ao ko a ngawa naba iai. Bwa ti ngawa ni kabanea ana marooro te *Leader* n te Kaitara, are e taekinna are e taku bwa ngaia aio e a bon urua te Tua ae Maungatabu ao e aa ngkai e a kabwatia. Ao e a bon aki noria ni

kangai; bwa I kabwata itana arei ao itana arei I kangaiakinna.

Ngaia are ti tebo ma I bwara n angina ngkai ake a tuangai ake taani mwakuri n te Kauntira.

N aron are a uneuneakinna rakan booia Meia ma Kauntira. E a kaekaki anne bwa e a raka.

Ngkana tao e na iai te *formula* ae kam tangiria? Anne taben te Tautaeka. Aio ae I kantaningaia bwa kam na tabekia, ao ngai I a bubutia moa te Tautaeka bwa e na riai naba ni manga taraia tao e na manga kakaea te anga ni manga kataumwane bwa e na karokoa naba n 300% ibukia Kauntira ao Meia. Bwa anne raoi te tibwanga ibukin aio.

Ngkana ko aki kona ni karaoa te katitebo, karaoia.

Ma tiaki nanona ikai ae ko kangai; ko karaka boom? Ao ngkoe ko aa? Ko anaa boom ao ko kamatakai matam. Ngaia are I rangi n boutoka te kataumwane aio ibukia te Nati n Abaiang ae ngkai ao n taai aika na roko.

Ao I boutokaia ibukin waakin te rikirake iaon abara ae Abaiang, ao ti ataia bwa mwaiti mwane ni karikirake akana a roko. N te reirei a mwaiti mwane ni karikirake, antai ae e na ataia ao ngaia e rin naba ni karaoakin ara JSS nakon te ririki ae na roko. Ngaia anne ae I

bon nang boutoka te kataumwane aio.

Ao I a karabwa ibukin karaoakin bwaai n itoman. E a boo au tai ma e aki toki nanou *Madam Speaker* n taetae. Ngkana ko kona n anganai riki ni bwakatai. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I a kanakoa nakoim am *point of Order* te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie ia Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. Uoua au *point of Order*, tao e aki rangi n ota n nanon kanoan au marooro te Tia tei ae karineaki mai Abaiang ae iaon are te kataumwane ibukia kain te Select committee.

Ti a tanninga ana kaeka te Kauoman bwa are e tuai kakoaua ae ngaia anne raoi kanoan te kataumwane ma aei ara taratara.

Ao anne te bwai ae ngaira taba Taan tei, bwa ti na kaoti ita ae a na riai n ataia te Tautaeaka ae te tabeaianga.

Ao ti kakaitau ibukin kanoan te kataumwane ao ti boutokaia. I ti kani kaetia bwa ti aki totokoia bwa ti boutokaia ao taba bwa ti na rarangai ita ae e na riai n taraia te Tautaeaka bwa bwaai kabwakan te kataumwane. Ko rabwa.

Tibiika: Ao akea riki ae e na *point of Order*, I angan te Tia tei are e

karineaki mai Abaiang; Hon. Dr.Kautu Tenaua. E nakoim.

Hon. Dr.Kautu Tenaua: E rabwa te Tibiika. Ao bon iai aika tei baia mai imwaina ma e aoria e rabwa bwa tao ko bon nora riaina bwa N na riai n taetae.

Eng, ao tao N na kaoka te ururing nakoia ara koraki n I-Kiribati, bwa te taeka ae te kataumwane bon te taetae ni kataumwane bwa te katautau iaon kaubwain Kiribati.

Bon anne. Ti a tia ni mwakuri n te naan *Ministries* te Tia babaire ao iai nanora ni kani buoka te I-Kiribati nakon tokin are te kabanea n raoiroi, ma te kabuanibwai te Tia babaire bwa e aki tau te mwane. Ao e taku te taeka: te seaman.

Ao ti a baka n tuangia nakai: akea aia seaman. Bwa are iai bwa te kabuanibwai e aki tau te mwane.

Ma ngaia ngkana e a bon aki te mwane, ao ngaia are ko karanganakoa naba n aki akaka ti ibukin kan rineam te Tia babaire. Bwa e bakataeaki n te Komete bwa are iai te Komete man te Kuakua, ao aio te ribooti te Tia babaire.

Ko ataia bwa ta kanoan te bwai aei. E *repetitive* te bwai are a bon ataia te naan *doctors* ma te naan *Administrators* n te onaoraki, e a manga *repeated* naba ikai. *Is not comprehensive*.

Bwa bukin ta? Bwa are e aki ota n te babaire inanon karaoan te bwai ae e karaoaki aei. Ao ngkana e a otinako te ribooti te Tia babaire ao ko a bon ata naba te priority area ae e na koteaki ibukin karikirakean raoiroin te babaire ibukin karikirakean aron raoiroi te waaki n tararua n te Kuakua te Tia babaire.

Ao anne, ngaia ti katea te Komete bwa ngaia e na manga *repeat* naba baika ae e aki roko n are ti kantaningaia te Tia babaire.

Bwa aio bukina ni kabane te naan *Administrators* ake a tekateka n te onaoraki; ata te kanganga n te *data, te Statistics*. Ta ana *problem te Ministry of Health*, ta ae e kabwaka iai ao e teimatoa aki taun te bwai n aoraki. E teimatoa aomata ni mate ibuki bwa e aki roko baoia n anaki.

A teimatoa n tuangaki ni kairoroaki bwa a na kabwaka moa kantokaia.

Iai aorakin Abaiang te Tia babaire ao a na ongora te naan taokita. E aoraki temanna te Tia babaire ao ta ae e karaoaki. Tuanga bwa e na toka n te *speed boat*. Ao anne Kiribati ngkai. Ti aki kantaningaia bwa te taokita e na tuatua bwa te aoraki e na toka n te *speed boat* te Tia babaire.

Ti aki kantaningaia bwa e na tataninga te taokita bwa ngkana e mena ao e na roko baona. Ao ngke

e nang kiba te bao ao e a mate te aoraki.

Ti aki kantaningaia bwa e na toka te aoraki i Betio ikai ae te na bung ao e a tautauaki te aomata ni karokoa e a mate ma natina inanon te raroa te Tia babaire.

Ao anne te bwai ae ti noria n te Kuakua ngkai inanon te onaoraki aei, ibukin ana babaire te Betitenti ma ana Minitita ae e kaira Kiribati ngkai. *It sad, boring*, ao anne te Tia babaire.

Ngaia are ngkana ko taekina te kataumwane ao tai kangai ni manga tuangira ni kangai; bwa are bon te katautau. Ma kabwaranakoa nakon te I-Kiribati. Te katautau ibukin ta? Bwa e aki tau te mwane ao ngke e mena ao ti aki nako tinaniku bwa are ti a karaoia ara onaoraki ikai ae e nakon te *Ashely has svices*. Ao anne ae ti tangiria ma ti aki kona. Bwa bukin ta? E aki tau ara mwane bwa ti na kaboia te naan *Consultant* ae a na roko n te aekaki n *level* anne. Ti aki kona ni karaoia bwa e aki koro boon te CT Scan, *you name it* ma tiaki ti te *equipment*. Ko tangira naba te tia mwakuri ae e na roko naba ni kona ni kabwaranakoa te bwai are e reke man te bwai aei.

Ma ta ae e riki? Akea te mwane, ke an tai kekeweia kain Kiribati ma e nang rawata te mwane ngkana ko taekina te Motinnano.

E kai reke, bwa are te rinine te X ane iai.

N na manga kaokiokia riki nakoia kain Kiribati te X ane n te Motinnano bwa ti na aki burebureia ara koraki ni Kiribati.

Iai te *questionnaire* inanon te bwai aio te Tia babaire. Ko ata te bwai aei? Ana mwakuri te *district public health nursing offic*. E ata riki te ae e karaoia te Tia babaire nakon te data arei ao e n manga karaua ni kaitiaka riki te *data* aio bwa e na *intptered* n te aro bwa ko na ota bwa ko a bwaka iaa.

Ngaia are moan te kananokawaki bwa ti a tia ni kabanea tao iraua te mirion. Iraua mwaitin te kabanemwane nakon te Komete aei.

Iai te *MS One*, ta te *MS 1?* Ngkana kam nako aonnaba ao kam *send* ami *questions* aikai. Moan te kananokawaki.

Ngke e nako Taiwan ao e nako naba ma *Mackey Memorial Hospital*. Ao ta *Mackey Memorial Hospital?* Teuana te tabop ae e nang korakora iai te konabwai ni butimwaea iai aron ana kanganga te I-Kiribati, *even te canc*. Even ta ma ta. Ao ta onean mwin *Mackey Memorial?* A katukaki ao a karaki i Biti. E aki tau aia mwane.

Ko nora ngkana ko bon aoraki, ao e a manga aki tau te mwane are ko anganaki, ko a bon aoraki riki.

Bwa e na kanga, ko a *depress* man raa ko wond bwa ta ae e na riki nakoim. Ao iraua te wiiki ma te namwakaina imwina, ao e a tibwa bwaka am *allowance*.

Ko a nako ni bubuti kanam mai irouia aomata.

Ao anne ana tobwa te Tautaeaka aei. E a kananokawaki te Tia babaire.

E taku te taeka; bwa are te covid ti bon ataia bwa e na kakikaka te karekemwane.

Ao I kabwara bure nakon raou ni Minitita, te Tia tei ao te Kauoman ni Betitenti. Bwa e aa ngke e a karinaki te \$200ni mirion te takete ngkana ko ataia bwa ti a mena inanon te *covid*, ae na bon iai naba ana impact nakon te Kauntira.

Ao tokina aei, *even te Reserve fund* \$100 tabun te mirion ae e uotianako. Ma te bwai ae e nang kakawaki ae ngaia ti a bon kaman nanokawaki iai bwa e kangai; ngkana te tai are ko kabunrea iai am commitment nakon am botannaomata ao uringa bwa iai n te tai teuana ane ko nang kaewenakoaki iai ni kaitara ana kanganga te botannaomata.

Ao ta ngke e a roko te *covid*. Ta ae e karaoia te Tautaeaka aei? Ti kaunga bwa e na kabooi bwaai n totoko ibukia te botannaomata. E aki kona ni kaboa te *vaccine* te Tia babaire.

E a roko te Astrazeneca iai te Tia babaire, e manga roko te Sinopharm. Antai ana bwai? Ao ngke ti tuangia bwa e aa ngkai e aki roko ikai te *Pfizer* ae ana *complication* nakon te aomata, e uangingi riki nakon are ti ataia nakon te FDA *vaccine*. E aki kona n toki bwa e a kona n *install* ikai.

Ao ngkai ae e aki roko. Te *Pfizer* ngkai ae a itinaki iai te botannaomata. A tia ni burebureia te koraki ni I-Kiribati ibukina bwa a bon rawa ni kaotia ae aki kona uotaia n tararua te botannaomata.

Ao anne te kanganga te Tia babaire. E taku te taeka; kam boni kona ni kakoroa nanon te bwai ae kam kanakoa bwa ami Motinnano. Ao ngke ti waaki, ti kanga. Ti reke ao e nako. Bwa bon anne bwa ko na aki kekeweia ni burebureia te botannaomata bwa ti nanom bwa ko kan X naki ao are ko a kagai; ae ti a reke. Tekateka ao ko *allow*.

Ma kam nora te kanganga? Ngaia kam a kanakoa riki ami bua ni boomi, ami allowance ma ta riki.

Tibiika: Ti na ongora moa te *point of Order*.

H.E. Taneti Mamau: kabwara au bure Rule 42:2b.

Tibiika: Ngaia ao am rule ane ko taku bwa e uruaki.

H.E. Taneti Mamau; Rule 41:2, *Offensive language* bwa kanga e a bukinira bwa ti a rangi n kekeweia te botannaomata ke tera. E rabwa.

Tibiika: Ao ngaia, te Tia tei ae ko karineaki ngkana iai am taeka ae kanga ko a kakaokiokia ibukin tao kamwinibaeana te Tautaeke ke ni kaokiokia n te aro bwa e *imply* are e bwanga ni kewe ke tao e a okioki iroum ao I a butiko, katangiraoia riki.

Kanakoa riki am marooro, I a butiko.

Hon. Dr.Kautu Tenaua: E rabwa te Tia babaire. Bon anne ana *intpretation* te Betitenti ao e bon uki nakon ana *dictionary* ao ngai e boni kaokoro au *dictionary* bwa I aki taekina te taeka are ko a tia n tuangai bwa N na aki taekinna te kewe.

Ao are bon arona, te Tia babaire e aa ngkai ti na taekina riki te taeka teuana. Bwa are ngkana anne bwa nanona n ara taetae ni kawai bwa te kewe ao bon te kewe. Ao e aa ngkai ti a makua bwa ti ibukina bwa ti a makuia te botannaomata ni kaotia ae bon anuara anne. Kabwara te bure n anne.

Ngaia are e na karaua nanona te Betitenti. Eng e boni kammaraki ma are e kammaraki te koaua.

Te bwai ae moan te kananokawaki te Tia babaire, ngke e a katukaki ana botannaomata n aki

katauraoki nakon te aoraki ae te *covid*, ao ta ae riki? E rawata te mate irouia ara Ikawai.

Ao a manga tuangaki, ngkana ko roko n te *BPA* ko aki kona ni katanoata bwa e *covid*. E tabuaki.

Ao ti a mena n te Tautaeka raa ngkai te Tia babaire. Te Tautaeka ni maku, e makua naba te botannaomata n taekina te koaua.

Eng ngaia are a tei tua aika iraua te mwai. Te tua n te Auti n tei aio, ko aki kona ni manga tabekia bwa akea onimakinan te Tautaeka. Ti teuana te tai. Tao teuana te tai n 20 te ririki te Tia babaire. Moan te kananokawaki. Ta babaire aika a tia ni wene ngkai. Ti babaire ni kamanoan te Tautaeka.

E aa ngke e na kamanoaki te botannaomata ao ti a kamanoa te Tautaeka. Anne te kananokawaki.

Aia kabanemwane nakai e nang riaon ae riai. E a kanga naba ngke \$10,000 ni katoa ririki e na bwabwaka nakon te Betitenti. Bwa kan tuangai. Kamena te *justification* iaon anne.

Bwa iai Betitenti are mai imwaina ao iai aika a karikirakea ana mwane Kiribati. I tuai man ongo ae iai te raka n te karekemwane ibukin tao babaire aika a boou. N aron te *Vessel Day Scheme*. Ti ataia bwa e reke te mwane iai.

N aron bitakin te tararua n te Mwane n tania, ti ataia te Blackrock. Ti mena ikekei ngke e karaoaki te bitaki aio.

Akea man te tabo teuana te rongorongong bwa boni mairoun te Kabinei te Tia babaire.

Ngaia are I karautaeka ao e aa ko aki kona n anganai te kaniwanga. Maroaka ngkana te kabanemwane n te Komete ao are iroumi are te naan tatara ni mwane akekei, ao ngke arona bwa kam kabonganai baikanne ni kaman kaboa te vaccine bwa a na aki waekoa ni kabuanibwai ara kara. Ao temanna mai ibuakona bon ara kara naba, e aki koro itina ao e a motirawa.

Ao anne te kanganga te Tia babaire. Ao iraman kain Kiribati ae a reke n te kanganga. Ao iraman te I-Kiribati ae e reke n te kanganga ngke e anganaki te *astrozeneca*. N na bon rangi n bubuti bwa e na karaoaki te *review* iaon te bwai aio.

E na nakomai ni karaoaki, antai ake a bon rangi n bwakuaku n nakomai ni karaoa te *survey* iaon bwaai aika a tia n riki. Bwa iai, iai te kabuanibwai aika a riki.

Ngaia are ti bon nanokawaki te Tia babaire. I nanokawaki bwa e a raoiroi te iango iaon te bwai aio ma e aki tau. E karemremwaki.

Te *overseas referral* moan te kamimi. \$4te mirion tabun n 2021

ao e a boni bwaka naba nakon ti \$2te mirion n ake imwina ni karokoa te ririki aei.

Ngke e a korakora te tangiroa ao e a korakora te kabuanibwai n te aau n aron kanakoaia aoraki man tararuaki ao e a kikaki ao e aki irei ni kangai; ai te tai aio ao ti a kakibarakea iai bwa anne te *budget* te Tia babaire.

Ko na *respond* ke kona kaitara ane kainanon te botannaomata bwa anne bukin ae ti mena ikai. Ma e kanga ngkai e a kikaki.

Te Kiriniki iaon aba ae te tararua ibukin katikiraoan te Kiriniki ma ta, \$1.4te mirion n 2021. Ao imwina akea, a bwaka winton te naan Kiriniki, a bwaka mataroaia.

Te tabo ni kabung are e na wene te aoraki iai, e a uruaki.

Ao anne bukin katean te Kiriniki arei, bwa a na kona ni kabungaki te koraki. A karokoaki irarikin aia auti, ngaia ane bukina are e kabunreaki te Kiriniki iaon Kiribati mairoun te Tautaeka are imwaimi bwa e nora riaina.

Eng ao e aki ti karaoa anne. E karaoia naba bwa e na kona n reitaki ma te botannaomata. Eng, iai naba anne.

Te onaoraki are i Kiritimati, te onaoraki are i Tabiteuea Meang ni Kieia Ataei. Ao aikai ti kona ngkoa

ni *communicate* te Tia babaire n te *care medicine* bwa iai aia *satellite communication system* te Tia babaire ae e nang nakoraoi ao boona ngkana ti tarebon nako tinaniku iai, 20c tabun nakon 30c tabun.

Ao e nga te bwai anne ngkai?

E katikiraoaki ana waaki te *Pharmacy* bwa e aonga n nakoraoi man taian *supply*.

A kamarurungaki ataei ake a bungiki n te onaoraki n ara tai te Tia babaire, *baby friendly hospital*. Kakaea otami anne.

Bwa te onaoraki ngkoa e onrake te *formula* ti ibukia ataei.

Prevention is better than cure so they say. And I hope you believe and Undstand. I am sorry te Tia babaire.

Ma e boni kananokawaki. Ngai I kantaningaia ngke e roko te Tautaeka aio ao e taku te Betitenti. *Quantum leap*: ta te *quantum leap*? *Singapore, Dubai, bye bye.*

That is a only a dream, is only a dream. A very ambitious dream and it is not easy to accomplish. Kabwara au bure, I a manga taetae n Abaiang.

Anne te kanganga te Tia babaire. Ngaia are ti a bubuti, ti a bubuti, tai unun n te marooro. Tai un, ma kataia kakaea nanon te marooro

arei. Eng, a *different in context* bwa iai nanaoia aika a raraoi ao tiaki taekan te kauntaeka n tera, ma kaotan ngaira ara noraba ae nene bwa are e nene ara taratara. Ngkami kam tekateka ma te rau, ngaia are I karautaeka ao I rangi n kabwara bure ngkana e matoatoa aron te marooro.

Ma I ti kaotaia kain Kiribati, te kataumwane ni karaoaki ni kaitaraki ami kanganga nakon are e kona te Tautaeka n te tai teuana ma teuana bwa akea te mwane. Akea. *As we will never be like Dubai, we will never be like Singapore. That's only a dream.* Ko bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I a kanakoa nakon te Tia tei ae karineaki mai Nikunau; Hon. Tauanei Marea e nakoim.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa *Madam Speaker*, imwain naba ae I kanakoa naba au marooro iaon te Kataumwane ibukin 2023. Ao I a reitai ma raou n Tia tei n anga te kamauri nakoim *Madam Speaker*, kain am Taibora, te Betitenti ae karineaki, te Kauoman, Minitita, te *Leader* n te Kaitara, Taan tei ni kabane, taan ongora, ai moara riki nakoia kain ara abamwakoro ae Nikunau. Kam na bane ni mauri!.

E na aki naba nang abwabwaki au marooro *Madam Speaker*, iaan te kantaninga are ongorau ao e

boutokaki warekan te kataumwane aio *Madam Speaker*.

Te bwai ae I teirake iai *Madam Speaker*, ae e boni kakawaki bwa n na anga bwanan ara abamwakoro ae Nikunau ni kaitau nakon te Tautaeka ibukin manga karaoan ke kabobongan ana kataumwane ibukin te ririki ae boou 2023.

Ao te bwai ae I kani kakaitau iai, ke ni kanakoa bwanaia kain ara abamwakoro ni kakaitau nakon te Tautaeka iaan te kabwarabwara are e a tia ni kabwarabwara te Kauoman ni Betitenti ao bon te Minitita n te Mwane ibukin taian mwane ke taian Kabwaia ake a na kona ni manga reke nakoia kain ara abamwakoro ao bon Kiribati ae bwanin *Madam Speaker*.

Naron au ururing ao e a tia n taekinaki bwa e nang reke rakan booia Meia ma Kauntira.

Ai boni bwanan naba ara Meia ae tao e boni mena rabwata iaon Tarawa ikai ibukin kaeen ngkoa aia bowi Meia.

I tabeka naba bwanaia ara Kauntira ake a boni mena iaon ara abamwakoro ibukin te ita ae I a tia n taekinna aio.

A mwaiti riki baika ti noria bwa a reke irouia kain ara abamwakoro ae aki toki n tataekinana *Madam Speaker* inanon te tai are ti oki iai ke

tao ti oki ni kaongora ke ni kawaria kain ara abamwakoro.

Ao anne te bwai ae e karika aron teirakeu bwa N na boni kawenea bwanaia inanon te Auti aio, inanon te Maneaba ae mimitong aio nakon te Tautaeka ni kaitau ibukin kabwaia ake a tia n namakini kain ara abamwakoro.

Iai bwaai tabeua *Madam Speaker* aika tao n n reita iai kanoan taian marooro inanon te tai aio ibukin taekan te kataumwane.

I moantai ni kaitaua te Kaitara ngkai e a tia n anga bwanana ni boutoka naba te kataumwane aio ao n nora riaina ibukia ara botannaomata.

Iai bwaai tabeua ae e tabetabe au iango iai ao e nang okioki naba i taningau te naan marooro aikai. Ao I aki toki naba n noori inanon te *facebook* *Madam Speaker* are kanga a boni wai naba mai irouia ara botannaomata ao ti kataia ni keiaki naba ni kakamatai, ma I manga bon ongo naba inanon te marooro n te tai aio ngaia I taku bwa e kakawaki naba bwa baike ti a tia ni keiaki ni kamatatai nakoia ara botannaomata tao inanon te *social media* e kakawaki naba bwa N na manga taekini naba inanon te Auti aio ke te Maneaba ae e kakawaki ae mimitong aio *Madam Speaker*.

Ao teuana te taeka ae e kangai; moanibwaiko. I taku bwa a tia ni marooro raou n Tia tei ao te Minitita

man ana ita te Tautaeka ni kataia ni kabwaranakoa kaekan te rongorongoe ae ko moanibwaiko ngkoe te Tautaeka. Ko aki moanibwaia te botannaomata.

Tao n na aki rangi n marooro iaon anne bwa I taku bwa e a tia n rangi n tete iroun te Minitita are e a ti n taetae ni kabwaranakoa raoi ita aika tiaki moanibwaira iai bwa ti boni moanibwaia moa te botannaomata.

Ma te bwai ae N na kataia ni kabwarabwara *Madam Speaker* n te tai aio. Ao N na kabwarabwara itana are aron te raka. Bwa are ibuakon te marooro naba ao e taekinaki naba ae e a rangi ni taboroboro te raka ibukia boobia Taan tei.

I a tei naba ibukia tariu ni kabane, tariu ma mwaneu inanon te Maneaba ni Maungatabu bwa are bon taekinakira ni kabane. Tiaki ti nakoiria ngaira te Tautaeka ma bon ngaira naba Taan tei ni kabane inanon te Maneaba ni Maungatabu aio.

Eng, e nang okioki taekan ae e a taboroboro, e a rangi ni taboroboro, e aa ngkai e a rangi n taboroboro rakan boomi Taan tei.

N au taratara ae e meme ao I kataia ni katamneia te raka ae e taboroboro. Tao e koaua taon tarakin ngkanne boobia Taan tei ao 4 te raka te aekakia e 200% ke tao e kan roko n 300% n aron katameniana naba

n aia taratara tao te botannaomata ake a taku bwa e nang taboroboro te raka nakon booia Taan tei.

Tao N na kabwarabwara ngkanne n tara ita ngkanne are tao iraua te % naba te raka nakoia ke tao nakon te botannaomata.

Tao e bon moa mai irouia taani mwakuri n te Tautaeka bwa are ti kataki naba ni kabotauaki ma taani mwakuri n te Tautaeka.

Ao tao te moan eng n aron ae I ataia ae tao iai rakan te *leave grant*. Ao rakan te *leave grant* n % ao 100%.

E karakaki naba te sub are ngkai ai \$70.00. Ao anne iraua naba ae raka naba nakon anne.

Ti a manga taraia ara botannaomata n aron are iai benefit ake a tia n reke ao iraua rakana, e taboroboro ke e aki.

Ao ngkana ti tara te Copra, eng e karakaki man \$1.00 ao ngkai e a roko n \$4.00. Rakan anne ai te aekaki ae 300%.

Tao te mwane n aki mwakuri e karakaki ke tao e karikaki man 0 nakon \$50.00. Iraua ngkanne rakan anne.

Tao ngkana ti karaoia naba n te %, ae bon man 0 ao \$50.00. Aio ai 5000% te raka iaon anne.

Aia mwane Kaara e karakaki nakon \$200.00 ao 100% naba te raka.

Aia mwane nake a mwauku, eng iai naba te raka n anne. Ao tao n raonaki ma are e a tia ni kabwarabwaraki are akea te roo. Iraua taboroboron anne. Te buoka nakoia Aro ao tao a bati riki.

Ao aio I kataia ni kabwarabwara *Madam Speaker* tao e reke te mataata iai bwa aekakira te raka. Taboroborora te raka are I taku bwa n taraki ae I a tia ni kataia ni kamatata, ao e bon taboroboro naba te raka are e a tia ni karaoaki nakoia te botannaomata.

Tao e koaua e na taraki, ke e a ti taraki naba te mwaiti bwa iraua.

Ao n aron ae I aki toki n taekinna naba ao ni kamatata tao nakoia ara botannaomata ake tao a kataia n titirakinira ao e bon aki kona n ti tabo aron te boo. Booia taani mwakuri aki kona ti tabo. E bon ataki ae e bon aki kona n ti tabo. Boon te tia Koroboki ni karokoa are mai inano a kakaokoro bwa a kaboaki n level, iai te tika e bon aki kona ni kaboraoaki.

Ao tao ai aekakina naba ngkanne ma Taan tei ao ngaira naba ma taani mwakuri, anne naba I kataia ni kamatata e bon aki kona ni boraoi ao e aki kona n ti tabo. A kakaokoro te mwaiti, ma tao e nanonaki bwa e taboroboro.

Ngaia are I kataia ni kamatata ikai bwa te taboroboro ae nga, bwa are iai naba buoka aika a kataki naba

ngkai ni karaoaki nakoia taani mwakuri ao nakoia te botannaomata ae e bon taboroboro naba.

Ngaia are I taku bwa tao kaekan anne ngkanne I aki ataia bwa e na tiku iroun te botannaomata ma taan ongora. Ao ngaira iroua ke ngai irou, ti aki moanibwaira. Ti bon tia moa ni moabwaia ara botannaomata.

I kataia naba ni kamatata ni bon nakoia kain ara abamwakoro ae Nikunau, eng tiaki ngaira moanibwaira bwa ti moanibwaia moa kain ara abamwakoro ao ti kauntaekaia ikai ngaira Taan tei ibukia moa aia benefit kain ara abamwakoro.

Ao I taku bwa a tia n rangi n kukurei kain ara abamwakoro riki ngkai bon kaubwaia te ben ao a rangi n kakaitau ngkai e a roko n \$4.00 boon te ben, are boni anne ngaia riki ae e reke iai aia tianti. Ao e a manga reke ngkanne are \$50.00 ao I taku bwa a noria bwa e a rangi ni taboroboro aron ae anganaki.

Eng, *Madam Speaker* iai ngaia tao te rongorongong naba ae e a tibwa taekinna naba te tia marooro imwaiu te taeka ae e kangai: kan rineam. Ao anne naba e nang n okioki, kan rineam.

E na uringaki ngkanne *Madam Speaker* bwa bwaai ni kabane ae e karaoaki, I taku bwa ti bon

tangiria bwa ti na bane n tangiraki bwa e na tangiraki ara waaki. Ma te rinine ti bon ataia bwa e bon tiku nakon temanna ma temanna.

E bon inaomata te aomata. Ngaia are e ngae ngke ti karaoi bwaai aika ti taku bwa ti kan tangiraki iai, ma ti aki kona n taua bain te tia rinine. Ti aki kona n taua baina, e bon nakon inaomatana.

Ngaia are e aki ngkanne teke raoi te taeka ae kan rineam, bwa I taku bwa ngaira n ara koaua ti boni karaoi bwaai ibukin ara iango are ti taku bwa a bongana ibukia ara botannaomata.

Ma ngkana a taku te botannaomata bwa e nang tamaroa ao ane a na bon rineia bwa a noria bwa e tamaroa.

Ngkana a taku bwa e aki tamaroa, are a na bon aki rineia. Ao I taku bwa ti aki kona n taua anne ke tao ti aki kona n ana inaomataia anne.

Ngaia are I taku bwa kanga akea ngkanne, I aki boraoi n iango ma te aekaki n rongorongong ae kam karaoio bwaai aikai bwa ai kan rineami.

Te bwai ae e na boni karaoaki te *election*, ae e na boni karaoaki te rinine ao ta ae e na karaoia temanna ma temanna. Ngaira Taan tei ti boni bane n ata te bwai ae ti na kona ni karaoia nakoia ara botannaomata

bwa are e na kanga aron tangirakira
irouia ara botannaomata.

Bwa are ngkana ko karaoa ae e
raoiroi, I taku bwa ko na bon
anganaki naba are ko na bon
anganaki irouia am botannaomata.

Ngaia are bon aron naba ae e
wakinaki ngkai n te Tautaeka. Ae e
waakinna te Tautaeka ao anne, bwa
are e na kataia n iangoia bwa e na
noria te botannaomata bwa e rairoi
ae e karaoia. Ma ngkana arona bwa
e aki rairoi, are ti aki karaoia ibukin
kan rineakira. Ti boni karaoia ibukin
ae e na rairoi ibukin te
botannaomata ao te botannaomata
e a bon nakon ana babaire. E na
rineira ke e na aki.

Kabanean te bwai ae I noria naba
Madam Speaker, e nang okioki
naba taekan te onaoraki ke te bwai
n aoraki.

Madam Speaker ti kakoaua ae te
bwai n aoraki e nang kakawaki
ibukia ara botannaomata. Ao ngkana
e tare naba te bwai n aoraki ao ti
kakoaua naba ae e aki rairoi
nakoia ara botannaomata.

N aekakin te kataumwane *Madam
Speaker*, ao I noria bwa bon iai
naba ana iango te Tautaeka ae iai ae
e a tia n katauraoi te Tautaeka
ibukin kaitaran te *medical supplies*
ke bwai n aoraki te Tia babaire.

Ngaia are ngai irou n te kataumwane
aio ao kanga I aki naba nora ae

akea mwannanoakin ara
botannaomata iaon kainanoan te
bwai n aoraki.

Tao e koaua a kakaokoro naba ara
nonori ao a kakaokoro ara *expience*.
Ngai te bwai ae I namakinna ngke
I a tia naba ni mwakuri n te
onaoraki, eng iai te mwane. Ti
kakoaua ae iai te mwane ma e na
eti ngkanne ae e na nakon kanga te
smart irouia taani mwakuri. Ngaia
ae ti na kaungaia ara taani mwakuri
bwa e na nakoia aron te *smart*
ibukin kainanoan bwaai.

I uringa ae I tia n taetae naba tao
bon nakoia tao bon ara taokita ao ara
taani mwakuri n te onaoraki. Ngke
I mena n te onaoraki ao I kangai; e
aa ngkai e aki reke aio. Iai te
kanganga ae kam noria, iai te
kanganga n te mwane. Aki kona ni
kaeka ae iai te kanganga n te
mwane bwa te mwane bon iai ao e kai
reke naba te mwane ngkana e a
manga tuangaki te Tautaeka n aron
ae ti ataia ae e a tia ni kakaraoaki
iai tain contingency warrant ae e
kona ni karaoaki naba ibukin riki
nakon te onaoraki. Ao a tia ni
karaoaki akanne.

Ma te bwai ae e kona n riki, tabetai
taani mwakuri tao a boni kona naba
n iai memen aron tokin korakoraia
ni mwakuri ao a kona n taku bwa a
na aki roko n te ita anne ao a kona
ni kangai. A nang bobuaka aikai ao
arei ao ti aki ata ngkanne kawaina.

Ngaia I kangai; kam na riai ni kaongoira n taainako bwa e na riai ni karokoaki iroun te Tautaeaka ao te Tautaeaka e na kona ni mwannanoi aikai ni kabane ao ni karaoi.

E a boo au tai *Madam Speaker* ao I taku bwa akanne baika I kan taekini ao I kani kaoka riki are I moan tabekia. Bwanara ni kaitau ke bwanan ara abamwakoro ae Nikunau ni kaitau nakon te Tautaeaka, te Minitita, ana taani mwakuri n te Finance ibukin katauraon te kataumwane ibukin te ririki ae 2023. I boutoka moan warekan te kataumwane aio ao ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ngaia ao I angan moa te Tia tei mai Kuria bwa e tei baina te *point of Order*.

Hon. Banua Bina: Ko rabwa te Tia babaire. I ongora ana marooro te Tia tei ae karineaki iaon taekan are ngai are I taekina te \$50.00 ao ko anganiko koro nganga n tara (\$). Ao e taetae ngkanne te Tia tei ae karineaki iaon %. Te % te Tia babaire ae I taekinna ibukin rakan booia Meia ma taani mwakuri. E eti anne.

Anne I ti kani kaetia bwa I aki nanona ngkanne are taekan aia mwane aomata ake aki mwakuri. Bwa te botannaomata ae e aki mwakuri aki tara te % ma a tara ae ko anaia ae e kani \$100,000 ke e raka iaon \$50,000 ao ngaia are ko

angania \$50.00. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao I kaokia nakoim te Leader n te Kaitara am *point of Order*.

Hon. Tessie ia Lamborne: Ko rabwa te Tia babaire, ti teuana. Kaetan te ota iaon ngai are I taekina taekan te kataumwane iaon te bwai n aoraki.

Ma I ti kan kaetia bwa I aki kangai akea te mwane, ma e aki tau bwa e aki raka bwa ai bon ti te tikina naba arona ae e noraki. E ngae ngke e rawata te tangitang n te bwai n aoraki ae akea. Ko rabwa.

Tibiika: Ao e a boni bane te *point of Order* ao I angan ngkanne te Tia tei mai Maiana, Hon. Koraubati Remua. Ao e nakoim te Tia tei.

Hon. Koraubati Remua: Ko rarabwa *Madam Speaker*. Ao tao imwain ae N na waaki ao tao bon te bwana moa ni kamauri are I a reitai naba ma raou n Tia tei, kain au abamwakoro ae Maiana mai Tebikarai nako Bubutei nakoim *Madam Speaker*, te Betitenti ae karineaki. Te Kauoman, te Minitita, te Leader n te Kaitara ao boni ngaira Taan tei ni kabane ake ti a bane n roko n auan te bwakantai aio *Madam Speaker*. Te bwana moa ni kamauri, kam na mauri!.

Madam Speaker e koaua e na bon tei n uareke tein te marooro bwa e a boni bane te naan points n taekinaki ao e nang genal naba au

marooro n te bwakantai aio *Madam Speaker*.

Tao imwain ae I waaki *Madam Speaker*, ao I bon kukurei naba ni boutoka te kataumwane aio ibukin 2023.

Ao I a kawenea naba bwa e karabwarabwa nakon te Tautaeka n norakin manga rinanoan aia mwane ni motirawa ke karinan aia mwane ni motirawa taani mwakuri ni Kambwana ake a Vat registered. Botaki n Aro ke taani mwakuri n te naan Botaki n Aro. Rakan booia te naan Meia ao Kauntira. Buoka nakoia Aro *Madam Speaker*, ao e bon irekeke naba ma te kai n tekateka *Madam Speaker* are ko tekateka iai te Nakoa ae te Tibiika are a na manga rin naba karakan booia. Ni ikotaki naba ma taan babaire n te Oteta Tiena ke te *Auditor Genal Madam Speaker*, te Tia babaire nako te PAC ao ai te Tia babaire *Madam Speaker* nakon te *Leadership Commission*.

Kanga bon ti tabo *Madam Speaker* kanga tein au nonori ma te Tia tei ae karineaki temanna mai Butaritari are kanga ti tebo bwa tein ana marooro bwa are e bon ataki taai aikai *Madam Speaker* bwa bon tain te kanganga. Ao aio ae e na boni mataata naba nakoia kain Kiribati ao bon kain au abamwakoro ae Maiana bwaai aika reke n te aonnaba ao korakoran te Tautaeka ni kataia ni kaitarai bwaai ni kabane

Madam Speaker ake e kaitarai ma ngaai inanon ana waaki ni kakae anga ni karekemwane ibukin kateimatoan te kabwaia nakoia kain Kiribati.

Madam Speaker ngkana ti uringa te naan rongorongo aika a tia n taai aika nako ao tiaki *Madam Speaker* kanga bon te kanganga are e riki n ana buoka *Russia*. I taku bwa aikai *Madam Speaker* a bane n rekeke ma aron biribirin aron kaubwain te aonnaba ao ti kona ni karekekea ma aron ara kataumwane naba *Madam Speaker*. Ao ti noria ni kikakin korakoran kaubwain te aonnaba ke tao ana waaki te aonnaba n aekakin are e a tia ni mwaneweia te Kauoman ni Betitenti n ana budget speech are \$2.7m kikakin korakora biribirin ana waaki te aonnaba.

Aio *Madam Speaker* kanga e reke naba bwa te kakaewenako naba nakon te Tautaeka. E koaua ae tiaki te uota ae e nang uareke ke e nang rangi n bebete bwa are e rawata bwaai aika aki kona ni kantaningaki biribirin ana waaki te aonnaba.

Tiaki ti ngaia *Madam Speaker* ma te rongorongo naba are ti karekea n ana waaki *Saudi Arabia*. I taku bwa aikai ti na rangi n taratara ni kabuburai ara taratara *Madam Speaker* n tarai ita n te aonnaba bwa are ti bon irekeke ma te

aonnaba. Ti aki kona n taraira ae ti nang bon taraira naba bwa Kiribati e na karaoi ana waaki ao e na koro nanon bwaai ni kabane. Bwa are a bon rekeke ara waaki ma biribirin kaubwaira ma rotaki ma waaki aika a riki n te aonnaba.

Ti kakoaua n taai aika nako *Madam Speaker* bwa *Saudi Arabi* kanga ngaia ae e *complaint* nakoia aban te *West*, e a ti kauarekea naba ni kanakoa mwaiitn ana oa nakon te mwakete n te aonanba.

I taku bwa aikai *Madam Speaker* aika a irekeke ma biriraken boon te bwaa. Ao aei te ita aei ae kanga bon te *main* raoi *issue* ae kanga e kaitara ma ngaia te I-Kiribati ke boni ngaira ai moara riki kain au abamwakoro ae Maiana n taai aika nako bwa bon bwaai aika a na bon riai n riki.

I taku bwa aei teuana te kakaewenako.

Ngkana I uringa *Madam Speaker* ana marooro te *Prime Minist* mai *Singapore*. Ao I taku bwa I kairira *Singapore Madam Speaker*, bwa I taku bwa te aba teuana ae e bon kekeiaki. Kanga akea kaubwaina, tiaki aekakin *Duphai*. Ngkana ti kataia ni *compare* ngaira ma *Duphai*, I taku bwa e ataki bwa te *natural resource* ae korakora iai ao tana riki. I taku bwa *Singapore* iai aekakin riki ana waaki ae e kuri riki ti tebo ma ara waaki ao e waaki

inanon te kekeiaki *Madam Speaker*. Ao ti kona n tara rianakon aia waaki irouia aia taan kairiri ae I taku bwa e noraki n te aonnaba ngkai *Madam Speaker*.

Tao n ana marooro te *Prime Minist Lee* mai *Singapore Madam Speaker*, are e kaunga iai kanga e boni booti nanoia kain abana *Madam Speaker*.

E booti nanoia kain abana ao e kataia ni katauraia ibukin kaitaran kanganga ake a boni kona n riki *Madam Speaker*.

Ao I taku bwa teuana te kanganga ae ngaia ae ti kona n noria n te waaki ni kauntaba ke tao irouia *Politics* ke tao te *compete* ibukin te *influence* n itan nako te aonnaba.

I taku bwa e bon rota naba ara ita naba *Madam Speaker* n te Betebeke.

Ngkana ti noori ita aikai *Madam Speaker*, ao ngaira bon ara koaua e kataia ni bootia kain abana bwa a na tauraai imwain bwaai aika a riki bwa are bon te bwai ae e na bon riai n riki.

I taku bwa aki kona n birinako bwa are bon te waaki n te aonnaba ae e kona n roti aba aika a kakaokoro.

Ao Kiribati naba teuana te aba ae e rotaki naba n te kanganga aio *Madam Speaker*, ao I taku a I kakoaua aei *Madam Speaker*.

Ao I taku bwa iai naba tibwangan te Tautaeka *Madam Speaker* tao n te ita ae te kaiangatoa.

Tao ngkana ti tarai aba aika a bubura, Tiaina, Amika, bwa are aba aikai bwaai ake a karaoi ao ta ae e riki ao e kona ni rooti waaki n te aonnaba.

E kona n rooti ara waaki ni karekemwane ke tao ni biribirin kaubwain te aonnaba.

Aikai *Madam Speaker* I taku bwa e kakawaki bwa ti na rangi n tarai, ae I taku bwa iai tibwangan te Tautaeka bwa ti na aki bwaka tao n ana ita te ita teuana ke tao te ita teuana ma ti na kataia ni karokoirā bwa ti na bon iai ara boto n iango are ti na waaki ma ngaia ao ti na kaungaia ara botannaomata bwa a na keiaki ni kaitara aika kakaokoro *Madam Speaker* moara riki n taai aikai *Madam Speaker* ai bon taai ni kanganga.

Madam Speaker tao e koaua *Madam Speaker* ae n na kauareke *Madam Speaker* bwa are e bon rawata te *point* ae a tia n nako. I taku bwa e mataata te I-Kiribati ni marooro naba ake a tia n raa arei ao I ti kataia naba ni kanakoa are tao e koaua ngkana e tuai n taekinaki. Iai tabeua ae a tia n taekinaki, I ti kani marooroakini te naan marooro ae kanga e bon irekeke *Madam Speaker* ma kanga ngaira naba Taan tei ake

ti mwaneweaki tao moara riki ni boora *Madam Speaker*.

I taku bwa te bwai ae kakawaki *Madam Speaker* ngke e birirake te boo ao a bon namakinna naba ae kanga e a bon nakon te Tia tei temanna ma temanna n aron ana waaki.

Ngai irou te bwai ae I kataia ni karaoia *Madam Speaker*, I a boni kataia naba n *honest* nakoia kain au abamwakoro. Aei te bwai teuana ae a bon namakinna naba *Madam Speaker* n te ita ni ibuobuoki aika kakaokoro *Madam Speaker*.

Ao aio *Madam Speaker* ti aki kona ni mena, e koaua tiaki ara mwane ae ti na kawakinna bon aia mwane bwa are a rineira ao a onimakinira bwa ti na riai ni keiaki ni kaitarai ita ni kabane ake kanga a kainanoia *Madam Speaker*.

Madam Speaker e mwaneweaki naba te Komete. E koaua ngaira ti rekeke ma Komete n taai aika nako.

Ti kakoaua bwa iai naba n ana kataumwane te Tautaeka are kanga e irekeke ma te Komete ao e boni kaotia. I taku bwa e transperence ikai *Madam Speaker* bwa are boni mwkaoro ikai. Akea te tua ae e uruakaki ao bon aei mwakan te Tautaeka n tarai kanoan ana waaki bwa are e boni waakina te waaki inanon te tai aei *Madam Speaker* ao e kataratara n te kataratara are e karaoa raoi tibwangana.

I taku bwa akanne marooro *Madam Speaker*. I taku bwa kateakin te Komete kanga akea te tua ae e uruakaki iai. Akea te tua ae e uruakaki iai *Madam Speaker* bwa are bon bwaai aika a bon tia naba n kakaraoaki. Kanga ti tiaki te waaki ngkai ao waaki naba n taai aika nako a bon tia naba n rinanon aekakin aikai.

Mani marooro aikai *Madam Speaker* aika uareke aikai ao te mauri, te raoi ao tabomoa iaora ngaira ni kabane *Madam Speaker*. Ao e rarabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I a kanakoa nakoim te Tia tei ae ko karineaki mai Bu, Hon. *England Iuta*. E nakoim.

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ngkai ko karekea naba au tai n taetae n te kataumwane ae moan te kakawaki aio.

I taku bwa e bon tete ngke e moani kabutaki ana boki te Minitita ni kataumwane ao e katetea ae iai rotakin te karekemwane.

Anne e kona n noraki inanon te boki ni kataumwane. E a kaman kateteaki ikanne. Ao e tekaoi teutana te Tautaeaka bwa are tao iai naba bwakan te kabanemwane. Kanganga aika a riki, ao ngke tao e teimatoa te kabanemwane n arona ao e na bon rangi n rotaki ana waaki te Tautaeaka.

E aki karabaki anne, ao tao ibukin ngkanne te ita are te mwane are e a manag karinaki are kanga aia buoka ke kabarantan te kataumwane n ana buoka Aotitia ao Bangken te aonnaba. Are e a bon nakon ana taratara temanna ma temanna ma tao e wene ikanne n arona anne, are e aki karabaki n ae kanga aongkoa are e karinanaki bwa are ngai n au koaua.

Ao e boni kateaki bwa bon iai te mwane anne. Ma ai ta ngkanne aron tarakina bwa are tao iraua ngkoa te ririki n nako kanga imwin te moan Inaomata ao ti bubai man te aekaki anne are a kakarinna iai Buritan, bwa bon ti Buritan ngkoa are e kakarekea ngkoa ni buobuoka ara kataumwane. Ao ti bubai man anne n te kantaninga are ti na bon tei iaoni waa. Ma tao a manga bane ni bitaki kanoan waaki. Ao ngkai n taina aio ao e a reke aio. E na bwakara onean mwin ae ti na kona ni butia man te Mwane n tania ngkana ngaia. E tamaroa iangoana ke e buakaka ma e kakawaki. Ko na kanga naba n totokoa te bwai n tangira ao ngkana tao man aia mwakuri taani mwakuri. Eng kataia n reitaki ma taan buoka ni bubutia aron reken aio. E nang kakawaki naba reken aio. E reke iai kamanoan te waaki.

Aikanne baika e tia ni katetei te Minitita. Ti bon nanonibwi bwa are aan te kantaninga n taainako te

mwane ma biribirin te mwane ngkana e mwaiti n reke ao ngkanne ngaia anne ae ti na kantaningaia bwa e na bebeta aron ana waaki te Tautaeka ni kabuti ana waaki.

Are ti boni kakauongo iroun te Minitita n te Akawa. Ngai temanna ae I aki toki ni kakauongo bwa are e rangi ni kaunga nano aron ana tamnei are e a tia ni katurua nakoira. Ao are I boni bae naba ni kakauongo. Tao ti na bon kekeiaki n tataninga bwa e na koro nanon n ningai are e taekinna.

Akea naba ae I noria n te kataumwane aio bwa tao e na mwaneni ana karikirake. Iai ana karikirake te Botaki n Akawa, tao e na kabooi ana kaibuke ni karokoa te mwaiti are e kantaningaki bwa e na roko ikai bwa kanga e kamino nano arona bwa are bon tuai taekinna raoi bwa e kanga. Eng, tao e eti are e taekinna te Leader n te Kaitara bwa e nga ana rabwata are e tataekinna te *Task force*.

Aki kona n nakomai te ribooti teuana ma teuana ni moantai n anganira kanga kanikina n tamnei ma baikara aika a kantaningaki ao tao nakon n ningai ae a na koro iai nanoia.

Are e bon taekinaki nimawa te kaibuke are e na roko, a na ibuoka ni bwai iai ma te kambwana teuana mai tinaniku. Eng mwaitira ngkanne ae e na reke n anne. E na

bua te raitienti iai ke e na aki are ti bwaibwai iai. Tao e na ita n raitienti ngkana ngaia ao mwaitira te raka ae e n a reke mai iai ao tao e kanga aron tibwakina. Iraua ana bwai iai Kiribati.

Aikai baikaa taekinaki ao ngai temanna ibukin au kantaninga n taainako ao e nang mwaiti au titiraki bwa iraua.

Ngkai ti a boni kataua ara onimaki iaon are a taekinna taani rabakau bwa e na tiku n arona te karekemwane. E nang reke n arona ngkana tao e etin taekana, bwa are ngkai e katautauaki bwa e aki roko n arona bwa e bon tuai toki raoi bukin te aoraki aio. Aongkoa are n te ririki ae imwaira aio ao e nang roko raoi n arona.

Ngaia are e katamneiakaki n te kataumwane ae ngkai. Ngaia anne ae bon ti ngai temanna naba ae I te teimatoa n rangi n nanonibwia aron e a tia n tataekinna te Minitita n te Akawa bwa e bon boou te ongora n aron arei. E boou ngaia are ngai ae I bon rangi n kantaningaia ae e na reke n ningai nanon arei. E koaua bwa ai bon akea naba te mwane ae ti na kabwaroa bwa e na koro nanon arei, are e kantaningaia bwa e na taekinna bwa e na koro nanona e na riai n iai ae e na oti ikai teutana ikai inanon ara kataumwane. Ngaia ae matau e a totoka naba ikai iaon ana karikirake te Botaki n Akawa ibukin

uarokoara n te kantaninga are e nang kakaongora arei.

Ma e ngae n anne ane e taku te Minitita bwa e boni mwakuriaki bwa mwaitira ae e na reke, ti a manga ongora nakon token te ririki ae na roko.

I kaitau naba bwa bon iai ngkoa au titiraki ae I kanakoa ae kanga I bon taekinna ngke e birirake ana mwane teuare Holland Mask ao ti aki mena ikekei. E bwaka kaubwaina, ma ti bon aki mena ikekei ngke e bwaka kaubwaina n te tai arei. E aki roko ara karinimwane ikekei.

Ao I kaitau bwa ti tebo bwa e a tete ngkai inanon te Boki ni kataumwane bwa e nang bitaki aron tuan tararuan te Mwane n tania. Iai bitakina teutana kanga n aron otai iai.

Ao tao ngkana anne te koaua ao ni bon te bong aio ngkai I wareware, ao te *Department Aware-engy* mai Amika e nang katanoata nakon te Kauabong ae n ingabon, tain Kiribati n ingabong bwa e nang tara ni bwai ngkai aron mwakurian te korakora are te *nuclear fusion* ae e na katanoataki.

Te kantaninga bwa tao e kiriaria rokona bwa tao 30 te ririki, ma te kantaninga bwa e nang moanna ni kabutakinako bwa e nang moanna ni wakinaki raoi ao tao e na iraua ngkanne te mwane ikanne ae e na

tangiraki ibukin karikirakean te korakora anne.

Te korakora anne n aron rongorongona ae uareke, e kaokioka te aekaki ni mwaiti ni kaitaraki ma are te nuclear fusion ae e bwainaki ngkai 4 rakan korakorana iaon anne ni kabotauaki ma oa ao te koaua 4 te mirion te tai anne rakan korakoran te bwai anne.

Are e karababa aron te taratara nakon te tai ae na roko, ao tao ngkana ti aki mena ikai ara kantaninga bwa e na bae ni kaninganingaki aron te waaki n te katanoata are e na roko n ingabong teutana imwin teutana. Anne token te kantaninga 30 te ririki, aongkoa e nang bebete ngkanne aron karaoakin te bwai anne.

E a tauraoi ni kabonganaki raoi ngaia are ara kantaninga bwa a na bae ni karekei mataia ngkanne taan biriakina aron tararuakin mwaane ni ita aika kakaokoro te naan karinimwane aekakina aikanne.

Ma I kaitau bwa ti tebo bwa iai te kantaninga bwa iai baika a bitaki teutana n aron ana waaki te Komete n tararua ibukin te Mwane n tania.

E koaua are e nang uareke te tai bwa baika tabeua ae ti noori, bwa boni baika karinraa teutana.

Tao e koaua e taekinaki te Komete n te onaoraki ikai. Are aikanne

boni kanoan te Komete ke tao e boni boo n taina n tain te Komete, e a nako naba kaekakina n te tai arei. Ma bon iai ngkanne kanga te nano kokoraki irouia kain ara abamwakoro bwa e eti are bon nano kokoraki bwa a nang nanonibwia are e na kateimatoaki aron tamaroan aia onaoraki. Ta ngke e kona n reke katamaroakin taura. I aki ataia bwa tao aikanne iai n ana kataumwane te Minitita ke akea.

Tao bon te bwai teuana ae e mataata ae I bon ti kaongoraeia kain au abamwakoro kanga otara ngke ti Komete, bwa iai ngkai ana karikirake te Bangke n te aonnaba ae e nang manga moan karaoi Kiriniki ni kabuta aon Kiribati ni kabane. E na manga karaoaki kanga te waaki ae boou ngaia are kanga I aki rangi n taetae iaon anne ma I ti kataia ni

Ni kaukai nanoia bwa ke a tataninga riki teuatna. Tao inanon te waaki ao tao e nang boni waaki te onaoraki rinanon te Bangke n te aonnaba nikaraoi aikanne.

Tao n ikotaki naba ma te reirei, e taekinaki bwaai n te reirei ao riki ibukin te mwane ni motiraw.

Tabeman taan reirei tao bon Rongorongo a rangi n nanonibwia are ron kibakibaraken booia te Tibiika.

A nang nanonibwai bwa are ngkai a roko n te rinan are mai inano. Ao ngkanne a bon ti nanonibwi bwa are a karaoi aia *course* n te bwai are e aranaki bwa *cambridge Institute* are tao mai Bairiki ni kabotauaki ma te USP are a tangiria naba bwa ana birirake booia. Tao e aoria bwa tao ngkana e angaraoi bwa are bon tain aio te kataumwane. A bon ti kan ataia bwa ta tian te *Cambridge* ae e na kona n raa. E na mataoi aron aia kamatebwai iai ke e na aki. Are tangirakin te kan birirake n roko ieta n te rinan are mai ieta a na *cross te bar* e nang mwaiti irouia taan reirei ao a tabe ngkai ni karekei aia bebwa. Ao anne ngkanne kanga teuana naba aia bubuti, ao taraia bwa ta ae e kona ni karaoaki iai.

Tao n aron teutana kanoan te Komete. Bon iai waaki ni katamaroa aika wakinaki are ti nanokawaki bwa ti aki kona n taekini inanon tain are e aki nako iai ara ribooti e aki mwemwe. Tao ngkana iai te nano kokoraki irouia ara Taokita mai ikai, ma are ti bon airi naba ma Taokita. Ao bon angin te tai ti marooro naba ma Taokita.

Bon iai nanora ni kani kaoa te Tia tei ae karineaki mai Abaiang ma kanga ti bon raraoma. Tao e mena ao e aki anga ana iango ni ibuobuoki ao tao e a tanaki ni kakaonakoiria n aron ae kanga tein bwanana ngkai ae ti noria ngkai ngkai e marooro n te tai aio.

Ngaia anne ae kanga ti ngureakinna bwa ti tangiria bwa e na itiaki aron te marooro ao ti karinea aron otana ao aron ana konabwai. Ao bon ti arei raraomara.

E aki ngkoa ao e a boo te itau inanon tain te Komete ngaia are ti karinea arei, ti a katikua n arona. Ao ti kakaitau n ara nano kokoraki ao ti kekeiaki ni karaoa ae e tamaroa n te tai ae nako. Ti rangi n kekeiaki ni karaoa tibwangara ae e tamaroa ao ti nang reitaki ma te Minitita. Ao n tabetai e a un te Minitita iroura bwa e a manga mwaiti ara titiraki. Ma bon arona, aikanne kanga karauan nanon te marooro teutana.

Ae a bon kakaokoro aron otara n aron te Komete ma aron kaetakina ae e na mwemwekaki n taina aio ke e angabuaka ma te kataumwane.

A uki bwaai ni kabane n taekinaki ao e aki bure naba aron te kataumwane ikai ibukin te Komete.

Ngkana e na aki bwati irouia nakekei, ao ngai irou n au taratara e a kaman bwati te kataumwane ao I iria nako naba bwa e raoiroi te tauraoi. Bwa are e na bwati ao e a tauraoi naba ma ana kataumwane. Kanga e aki eti ae e nang taekinaki bwa akea te bwai ae e kona ni bure n te kataumwane, are e bwati ikai ao e a eti naba. Ko aki kona ni moantai ni kangai; e bure aron uotakina aei. Ko na riai n kairia n

taainako ma kataunariana. Ngai aron otau.

I kabwara bure ngkana tao e kairua otara ma are ti bon riai ni bae ni katiteboi aron otara ni kamatatai.

Aikanne au taeka tabeua tao ngkana iai tibanakon au taeka, I a kabwara bure bwa aikai riki au kaitau. Ae nanonna te Tautaeka ae e kateteaki ikai ae ti bon taonaki n te kanganga ao aikai baika ti na kataia ni karaoia.

E kataia ni kamatata ao e nang mwaiti baika a tia n taekinaki ao ti kakantaninga nakon taina. Ara kantaninga bwa a na koro bukin ana iango te Tautaeka ao ngkana e aki bwa tao bon baika a na riki ae e riaon ana konaa. Ti ngkana e aki bakatae, bwa ti te taeka ae kararaoma bwa a na bakatae. Ma ngkana aki bakatae ao te kantaninga bwa a na waaki raoi ni bwaai ni kabane.

Man taeka tabeua akanne ao I a boutoka te kataumwane ae moan te bongana aio ibukin te botannaomata. E rabwa.

Tibiika: Ao I angan te Tia tei mai Makin ae karineaki; Hon. Pinto Katia e nakoim.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e kakawaki naba bwa ti na anga ara marooro tabeua ngkana arona bwa tao iai te anga buaka nakon te Tautaeka, tao ti anga naba

bwanara moa ni karautaeka inanon te tai aio te Tia babaire.

Ma e ngae n anne te Tia babaire, ao I taku bwa aio te tai ae rangi n kakawaki bwa rinanoan ke tao te marooro iaon ana kataumwane te Tautaeka ibukin te ririki 2023 te Tia babaire.

Ao I taku bwa anne ae ti na bon riai ni marooro iai bwa aio ibukia ara botannaomata te Tia babaire.

Ao e koaua e rawata te marooro are e bon tia n nako ma iai au kataratara tabeua ake I taku bwa e na ibuobuoki nakon te Tautaeka, ma ngkana arona bwa tao aki riai ao tao I a manga bon ongora iroun te Minitita inanon ana tai ni kabwaranakoa inanon ana tai ni marooro te Tia babaire.

Ti na rimoa ni kaitau te Tia babaire, ao I taku bwa aio te bwai ae e nang kakawaki bwa ti na riai ni kakaitau ni moa nakon te Minitita ma kain ana tiim ake a tia ni kekeiaki ni kakoroa nanon te kataumwane ibukin 2023 te Tia babaire.

Ao aio te tai are e nang kakawaki bwa e a boo am tai te Tautaeka bwa ko nang kawenea bwa ta kanoan am waaki nakon te ririki ae boou ke kanoan 2023 te Tia babaire.

Ao ko na bon aki unun te Minitita bwa are boni kanoan te kataumwane te Tia babaire. Ao ti ataia bwa are aio te kataumwane ibukin tao

kanganga ke tao kanoan te Motinnano are ko a tia n tabekiarake ke tao ko a tia ni motikia mai inanom ma te botannaomata.

Ao ti aki kakewea are aongkoa aio teuana mai ibuakon am Motinnano te Tia babaire are ko nang kanakoa.

Ao e eti ae ko taku te Minitita n te *Finance*, bwa e a kaman ingainga te ingainga. E a kaman kariaria te kariaria te Tia babaire ao iai bwaai tabeua ake a nang kanakoaki inanon te tai aei te Tia babaire.

Ao anne ti kaitau iai ao ti teimatoa ni kaitau moara riki nakon te rabwata ake kam a tia ni ibuobuoki nakoia te Tia babaire.

E ngae n anne te Tia babaire ao irarikin te kaitau ao ti na bon riai naba ni marooro iaon bwaai tabeua te Tia babaire n aron teuana: ngkana tao ti tara taibora nambwa 2; itaniba 20 ao kanga iai waare tabeua ake ti taku bwa kanga iai te kairua iai te Tia babaire. Bwa iai aika a kawaakeaki ao iai aika karuorikakaki te Tia babaire.

Are kanga tao e aranaki n te taetae n Imatang bwa te *round up* ke te *round down* te Tia babaire.

Are nanona bwa tao teuana ti anga te moan katoto te Tia babaire, are iaon ana aobiti te Betitenti. Ao ngkana ko bon noria ao e na riai n iai te bure ikanne te Tia babaire.

Ngkana ti a manga tara naba are imwina iroun te *Foreign Affairs* te Tia babaire. Iai naba ana ware ma a rangi n uareke bwaai aikai te Tia babaire bwa ti \$1.00. Bwa ngkana ko *minus* aio man arei, ko tao ko anaa aio man aio ao e na riai n reke aio.

Ma ngkai I boni karaua ni keneuta te ware aikai ao bon iai te kairua tabeua te Tia babaire. Ma anne e aoria bwa are e uareke bwa tao ti \$6.00 te okoro nakon te rabwata ni kabanemwane te Tia babaire ke te kataumwane inanon te ririki 2023.

E aoria bwa ti a butia n aio ma kain ana tiim bwa tao anne bon iai bukina te Tia babaire.

Tao ti a manga bon ongora iroun te Minitita te Tia babaire.

Te kauoua te Tia babaire ake I noria n te tai aio bwa e taekinaki bwa iai te raka ni manga kabanemwane ae e boou te Tia babaire ae e aranaki bwa mwaitin te ware anne \$1.5mirion te Tia babaire.

Aio are kanga e aranaki n te taetae n Imatang bwa kanga manga te bwai ae e boou ae e aranaki bwa te *arrears resolution* te Tia babaire.

E aoria bwa ti a ongora iroun te Minitita bwa ta ae e nanonaki iroun te Minitita ke tao irouia kain ana tiim inanon te tai aio bwa te ware ae e rangi n bubura kaei bwa \$1.5 te mirion te Tia babaire. Ao anne ae

kanga ti boou iai bwa ta raoi ae nanonaki n te bwai aio te Tia babaire.

Iai kabwakamwane aika tao a tuai mani bwaka ao tao aongkoa a nang kaetaki inanon te ririki aio ke te ririki ae boou ke ta te Tia babaire. E aoria, irarikin naba anne te Tia babaire ao kanga iai tabetaben naba ara kantaninga tao moara riki man au ita te Tia babaire. Bwa ti ataia bwa kanoan naba te kataumwane inanon te tai aio, aongkoa a nang kaekaki titiraki ke tao aia kainano te botannaomata are tao aongkoa ti a tia n tabekia nakon te Tautaeke ke tao ti a tia ni mwanewei n ara titiraki ke tao ni bon ara raa nakon te Tautaeke te Tia babaire.

Ao I taratara ae iaan te tabo ni mwakuri are kanga e tabe ma kamwakurakia ara botannaomata te Tia babaire, ao aio ae ti na teimatoa ni kakaokia nakon te Tautaeke bwa akea ikai taekia te naan *Seaman* ke tao te naan *Obsvs* bwa a na kanga aoria nakon te tai ae imwaira te Tia babaire 2023. A na teimatoa ni mwakuri ke tao e nang bon akea n aron are ti a tia n ongora iroun te Tautaeke n te tai ae nako. Ma anne te bwai ae e katabetabeai bwa akea naba te kataumwane ibukia ara botannaomata aikai te Tia babaire.

Irarikin naba anne te Tia babaire ao ti ataia bwa n te naan ribooti aika nako ao iai te ribooti ibukin te kambwana ae e aranaki bwa te Aio

Kiribati Ltd te Tia babaire. Ao N na kabwara bure ngkana I a manga rimwin aio te Tia babaire, ma ti teimatoa n raraoma bwa are iai te riiti ibukin te wanikiba ae te *dash 8* te Tia babaire.

Ao anne ae ti bon rangi n kakaea naba bwa e mea iaa ngkanne te kabanemwane ibukin te tai aio, ma ti ataia bwa iaan te *grants* are kanga e aranaki bwa te naan mwane ni buoka ke tao buokaia te naan *SOEs* te Tia babaire. Ma ti na teimatoa ni bubutia te Tautaeka bwa ta ngkai ae e riki nakon ara wanikiba ae te *dash 8*, bwa te mwane ae bubura kaei naba bwa \$5.7 te mirion te kabanemwane iaona aongkoa ngke e na kaboaki. Ma ngaia tiaki te kaboakina ma riitinakin te wanikiba aio te Tia babaire.

Ngaia are ti na bon teimatoa n ririmwin ita tabeua ake ti taku ngaira bwa ti na kakauringa iai te Tautaeka bwa e mena iaa ao ngaira ti mena iaa inanon te tai aio te Tia babaire.

Ti kaitau te Tia babaire. Ngai N na kaitau ibukin te rabwata ni mwane are aongkoa anganaki ara botannaomata ae e aranaki bwa te *SFU* te Tia babaire. Ao I bon taekinna naba n te tai ae nako te Tia babaire, bwa ti kaitau ngaira kain Makin bwa e reke te ibuobuoki aio ae e raka. Bwa ta te bwai ae e karaoia te I-Makin te Tia babaire. I a tia ni butia kain Makin bwa aio te rabwata n Unimwane, bwa man aia

mwane are aongkoa e na reke irouia n are te \$50.00 n te ririki te Tia babaire ke tao ngkana ko kamwaita anne ae \$50.00 X 12 ao e na reke \$600.00.

Ao ngaira ta ae ti karaoia? Ti butia te Nati ni Makin bwa a na anga \$150.00 man aia mwane anne te Tia babaire bwa ti na kakoroa boon ara kaibuke.

Ao e koaua a ngare tabeman te Tia babaire, ma iai burena te Tia babaire. I taku bwa ti na kaitau nakon te Tautaeka, ao ti ataia bwa aio te karikirake ae e nang korakora te Tia babaire.

Ti ataia bwa aio naba teuana angatain te Tautaeka bwa e na kanga ni karokoa te kaako nakon ana botannaomata. Ao ti boni kakaitau bwa ngke e kanakoa ana moti te Unimwane. *Ngaia ngkami te Nati ni Makin ni kabane, Ritembwa ao e na riai n itiaki ami biri ae kaka \$150.00 man ami mwane are anganinkami te Tautaeka.*

Ko ataia bwa iraua mwaitin botan te ware te Tia babaire ngke e reke te moani bwaka mwane ao te kauoua ni bwaka ni mwane te Tia babaire. E kani \$100,000.

Ngkai te kateniua ni bwaka mwane ngkai ae e nang bwaka inanon te namwakaina aio ke ngkana arona bwa e a tia ni bwaka, ti nang kantaninga ngkanne te ware ae \$100,000 tabun te Tia babaire.

Bwa iai ara kantaninga bwa ti nang manga kaboa ara kateniua ni kaibuke te Tia babaire ibukin te botannaomata, tiaki ibukin Makin ma ibukin te ibuobuoki nakon te butanoate.

Ma ti nora te ita aio bwa ngaia e na boni kona naba ni manena ita aikai te Tia babaire.

Ngaia are ti na kaungaia ara botannaomata bwa ta ngke a kona n iangoa te mwaiti ni mwane ae \$50.00 anne bwa e na ibuobuoki nakon aia Kauntira ke tao nakon aia *Community* ke tao ta te Tia babaire.

Ao ngaira ngkai ti noria ngkai ibukin ara abamwakoro ae Makin te Tia babaire, ao ti nang kaitau iai bwa ai \$100,000 tabun ngkanne are aongkoa e nang buoka boon ara kaibuke ae te kateniwa te Tia babaire.

Ngaia are ti na teimatoa ni kakaitau n ita tabeua ake tao a tia n reke ibuobuoki iai nakon te botannaomata iroun ara Tautaeke te Tia babaire.

Te kateniua te Tia babaire are I a tautaua naba ikai; ti na kaitau naba nakon te Minitita n te *Communication* te Tia babaire. Ao ti ataia bwa teuana mai ibuakon te ibuobuoki nakon te botannaomata ke nakon ana *economy* te aba teuana ma te aba teuana te bwai ae e aranaki bwa te reitaki te Tia babaire.

Ao ngkai ti nora te boki ni kataumwane te Tia babaire, ao ti noria bwa iai naba te kataumwane naba ibukin manga kateimatoan te waaki n reitaki te Tia babaire.

Are tao aio ae e na kataia n ibuobuoki ni buoka aron te kanganga imarenan te botannaomata ao tao imarenan naba te abamwakoro teuana ma te abamwakoro teuana te Tia babaire.

Are anne ae ti na teimatoa ni butia te Tautaeke bwa ta ngke e kakoroi nanon aikai bwa ti ataia ngkai bwa Kuria ao Aranuka are a kan tia te Tia babaire.

Ao tao e aki ngkoa ao tao nakon te ririki ae boou ti na manga kantaninga naba Tabuaan ma Taina bwa a na kona naba n tia n te tai aio.

Ma iai ngkanne te karikirake ae ti a kakantaningaia ngaira ngkanne kain Tarawa ke tao bon Kiribati te Tia babaire. Are katomakin te keboro are e biri mai ieta te Tia babaire.

Ti ataia bwa e a tia n roko i Kiritimati ma e tuai bwanin raoi bwa e tuai bongana te Tia babaire. Ao ta ngke ti butia te Tautaeke bwa e na kabirimwaka aio, bwa aio teuana te karikirake ae e nang Tamaroa n aron are e taekinaki 3% nakon 7% are e kona ni buoka naba aron te rikirake nakon ana *economy* te aba teuana ma te aba teuana te Tia babaire.

Ngaia ngkana e a roko aio iaon ara abamwakoro te Tia babaire ke tao iaon Tarawa ma Kiritimati, ao ti na ataia bwa e na rangi n korakora te reitaki. Ao tao tiaki ti te reitaki ma e na ibuokaki naba ara bitineti, ara taan bitineti ao boni ngaira te reirei ao ta riki te Tia babaire.

Te kaaua n iango te Tia babaire are I kataia ni manga iangoia n te tai aio, bwa ti noria ngkai n te kataumwane ao akea te bwai ae e taekinaki te Buoka nakoia ataei ke tao te bwai ae aranaki bwa te tangomwane te Tia babaire.

Ngkana ti taraia iaan ana akaunti te *Ministry of Education* ke tao te Botaki ni mwakuri n te Reirei te Tia babaire, ao iai te mwane ae e kakatauaki ni katoa ririki.

Man te ririki aio ao ti nanokawaki bwa akea anne te Tia babaire, are aongkoa te buoka nakoia ataei ake tao e aki reke irouia te roo are e kabwakaki man te Tautaeka ma aio are e na ibuobuoki nakoia ngkana a boni kan *loan* ke a kan tangomwane ibukin karikirakean naba aia konabwai te Tia babaire.

Are ta ngke e nora naba aio te Minitita ke te Tautaeka bwa e kona ni kabwarabwara bwa ibukin ta ngkai akea n te ririki aei nakon te ririki ae boou te Tia babaire.

Ao ti ataia bwa aio te mwane ae e rangi n kakawaki bwa e ibuobuoki

nakoia natira, tibura ake ibukin te ingabong te Tia babaire.

I ataia ae iai riki 3 au *point* te Tia babaire ma tao a na boni kona ni marooroakinaki irouia ara koraki ake tabeman ke tao Taan tei riki tabeman ibukin te kataumwane aio te Tia babaire.

Ma ti anga bwanara riki ni kaitau nakon te Minitita n te *Finance* bwa ko tia n rangi n kekeiaki ma kain am tabo ni mwakuri. Ti ataia ae e tinebu uotam, ao ko ataia naba n tikotikona naba aron naba te mwane bwa e na aki bakataeaki te Tia babaire.

Ngaia are ti anga bwa bwanara ni kakaitau ao ni karabwarabwa. Ao man taeka akanne te Tia babaire ao ti kukurei ni boutoka uotakirakean te Biira ibukin te Kataumwane 2023 te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I angan ngkanne te Tia tei mai Tarawa Teinainano are te aine; Hon. Shiufung Jong. E nakoim.

Hon. Shiufung Jong: E rabwa te Tibiika. Ao imwain ae N na waaki ao ai bon te bwana riki ni kamauri nakoim te Tibiika ma kain am aobiti ni kabane. Nakon te Betitenti ma te Kauoman ni Betitenti ao kain ami Kabineti ao ai bon Taan tei ni kabane. Ni ikotaki ma taani mwakuri ake a raonira n te bong aei. Kam na bane ni mauri!

Ao I a rimoa ni kakaitau riki ibukin te tai aei ngkai e a manga reke au tai n anga naba au marooro riki iaon te kataumwane ae moan te kakawaki aei, are ti kakoaua bwa aio are e na manga tauraoi ni kabuta aron te waaki ao n tobwa aron kainanoia ara botannaomata nakon te ririki ae boou.

I kakoaua te Tibiika bwa e a tia n nako taian marooro ao ni kaotaki taian *points* tabeua aika a nang kakawaki riki ibukin aron te nonori iaon te kataumwane are e a tia ni katauraioia te Tautaeaka n te tai aio ke te Minitita are tabena ma ana taani mwakuri.

Ao n te tai aio ao iai tabeua kanga au *points* naba are kanga I kan tabeki nakon te Minitita ao riki nakon te Tautaeaka n te tai aei riki are tao e na bon irekeke riki ma ara botannaomata riki iaon Tarawa Teinainano.

I kakoaua bwa Tarawa Teinainano ngaia bon te kabanea riki ni mwaiti ana botannaomata n te tai aio, ao ti kakoaua naba te kanganga te kabanea n tiraua riki iaon ara tabo aio.

Ao tao tiaki ti Tarawa Teinainano ma bon Betio naba.

Ngaia are n te tai aei ao ti nora te kataumwane aio ao kanga ngai ni bon au koaua ae tao e na iai riki rakan te kataumwane are ti na kona n noria bwa e na nang tobwaki iai

riki kainanoia ara botannaomata nakon te ririki ae boou. Ma tarakina n te tai aei ao iai te kake n aron te kataumwane ma tiaki te kake are kanga I kantaningaia bwa e na roko n are kanga ti na kakoaua bwa a na rangi n buokaki iai ara botannaomata riki iaon Tarawa Teinainano ma Betio.

Ti karabwa te Tautaeaka bwa e a tia n nang kekeiaki n raa, tao e koaua n aron are tao e a tia ni mwaneweaki ao aron ana karekemwane are ngaia anne teuana tabeaiangan nanora are e na rangi n riaki ni moanibwaia naba ni kakaea ana anga ke ni kabanea korakorana ibukin kakae an aron kabirimwakan ke kabuburan ana karekemwane bwa e aonga ni kona ni kaitarai ana kabanemwane ke kanoan ana Motinnano aike e na tauraoi ni kanakoi ao ni kakoroi bukina ibukia ara botannaomata bwa n te aro are e na kona ni kakoroa miin te Tautaeaka, ke ana Kanoa ni mii are e na tobwaia ao e na karikirakeia. Ke are ti na kakoaua bwa a na boni bane iai n rangi n maeuraoi, n namakina te maeuraoi iai ara botannaomata ae tiaki ti iaon Tarawa Teinainano ma Betio man ni boni kabane iaon Kiribati.

Ma I kakoaua tao e eti ae e a tia n taekinaki tao ibukin taian kanganga aika aki kantaningaki aika e rotaki iai te kanganga ao e rotaki naba iai Kiribati n aron: i) *te covid-19*, ae

ngaia ae e a karika te kanganga ae bubura.

Ao tao inanon taina rimwi riki ao inanon te ririki aei ao e a manga waaki te kanganga are teuana, te buaka imarenan *Ukraine* ma *Russia* are ngaia ae e rota naba iai te aonnaba aei.

Ao ti kakoaua bwa aikai bwaai aika tia n riki. Ti aki kona naba n totokoi rikia bwa are ngke a riki n te tai arei ao ti a bon bane naba n rotaki iai.

Ma ti kakoaua te Tautaeka inanon te tai are a riki iai kanganga aikai, ao te Tautaeka e na riai ni kaman tauraoi naba ke tao n au koaua e na riai ni kaman tia ana katauraai ibukin tobwakin kainanoia ara botannaomata are a ane n rotaki n taian kanganga aikai.

Te *covid-19* n aron are e a tia n taekinaki ke tao n tabekaki n te marooro irouia raou n Tia tei aika karineaki tabeman, ao ti kakoaua ae e nang korakora. E mwaiti ana kamwengabuaka nakoia ara botannaomata.

Ao tiaki ti anne bwa e rotaki iai aron maeuia bwa ti kakoaua bwa iai biriraken aron bobuakan aron te maeu. Iai ibukin te kanganga te *covid*. Ngke e a bane n in te naan *bOrder* n te aonnaba aei ao akea riki te anga n trade ke ni kabutan karokoan taian kaako ke tao aron biribirin taian kaako imarenan te

aba teuana ma teuana bwa ai bon ti te kaibuke.

Ao ngkanne ti kakoaua bwa iai biriraken boon te kantoka n te kaibuke. Ao ibukin are tao e a toki ana kakamwakuri te wanikiba, ngaia are te kantoka ibukin taian kaako ngkana ko otani am kaako riki taan konteina ao a bane naba n birirake. Ke iai birirakena bwa teuana bukina bwa ibukin ae e aki tau mwaitin te konteina are e na kona ni kabonganaki ibukin kaitarakin taian ota n aba ni kabane aika kakaokoro.

Ao ngaira naba ti rotaki naba iai I-Kiribati, bwa a mwaiti taan karikirake aika a bane ni kanakoi aia ota. Man tokin te tai ao aikoa bane n roko aia ota n taina ao ngkana iai aika a tia n roko, ao e kakoauaki bwa iai biriraken boon taian kabanemwane n irekeke ma te kanganga ibukin te *covid*. Ao teuana mai ibuakona are ngaia anne, e kabirirakea boon kantokan taian kaako.

Ao ibukin aikanne are ngaia are e rotaki naba iai boon taian kaako bwa a manga bane n birirake ao a rotaki naba iai ara botannaomata.

N te tai aio ao ti a manga noria ke tao inanon Bebuare 2022, ao ti kakoaua bwa e a manga reke te kanganga imarenan aba aika a bubura are ngaia ae ti kakoaua bwa

e a tia n reke ta. Ngaia are kanga a *supply* te aonnaba ma te bwaa.

Ao ngke e a riki te kanganga anne ao e a rotaki iai boon te bwaa bwa e birirake boona.

Ao n te tai aio n aron ae ti bane n noria ao a bon bane n noria ara botannaomata, e a kake boon te bwaa bwa e a taboro ke tao e aa.

N te tai aei ngkoa are a taneiai ni kakabwaka ke tao ni *pay* tao \$1.20 tabun ao n te tai aei ai \$2.00ltr tabun.

Ngaia are tiaki ti anne ma e mwaiti ana kanganga kaken boon te bwaa are e rota naba iai aron maeuraioia ara botannaomata.

Ao ti aki kona ni kakewea anne bwa are e birirake naba boon taian amwarake, te ika ma ta riki. Ao aikanne kanganga ae I taku bwa ti aki kona ni biri nako mai iai ao aki kona naba ni katuaia mai iai ara botannaomata.

Ngaia are te *point* ae I kani marooroakinna n te tai aio ke tao n ti taekinna n tabekia nakon te Tautaeka. Bwa n au koaua ngai, aikai kanganga are a kaman tia n riki ao a kaman irou n otau ao I taku bwa te Tautaeka e na riai ni kaman nora te kanganga aei ao e na ataia bwa e na ata te kanganga ae e rotaki naba iai ara botannaomata bwa e aki tau aron taian karekemwane ni kaitarai aron aia kabanemwane

naba n te tai aio. Ke riki n irekeke ma kanganga ake a tia n rotaki iai ibukin te *covid* ao teuana ibukin kaken boon te bwaa.

Ngaia are n au koaua ngai ngke I nora te kataumwane aei ao kanga I taku ngai bwa e na iai riki te kake are e na kona n tobwai riki aron kainanoia ara botannaomata bwa e na reke riki nakoia te ibuobuoki are e na kona n tobwa riki aron kainanoia bwa aonga ni karikirakeaki riki maeuraioia, ke tao e na kateimatoa aron maeuraioia are a tia n anganaki tao rinanon te \$50.00 ao tao kanoan riki ana Motinnano te Tautaeka are e a tia n anga nakoia ara botannaomata ke ana botannaomata ao e na riai ni kateimatoa bwa e na aki raa ngkai iai te kanganga ae ti a tia ni bane n rotaki iai ao e bon rotaki bon rotaki naba iai te aonnaba aei. Ao e na riai ni kateimatoa te maeuraoi anne bwa a na aki rotaki iai ao e na iai riki aron tao te raka ni mwane ae e na anga inanon ana kataumwane aei are e na kona n tobwa riki aron te kanganga anne riki bwa a na aki rotaki ara botannaomata n te tai aio.

Ngaia are tarakina n te tai aio ao ti kakoaua bwa iai tabeua kanoan ana Motinnano are kanga a nang ingainga naba nanoia ara koraki n aia katautau a taku bwa tao e nang nako n te tai aio ao e nang tauraoi ni bwaka nakon te ririki ae boou. N

aron teuana are I bon tia naba ni mwaneweia n aron au marooro n te wikia e nako. Ao teuana mai ibuakona are aia mwane ataei are man 0 nakon 5 te ririki.

I taku bwa anne teuana ae e nang kakawaki bwa are kanoan ana Motinnano te Tautaeka n te teem ae nako, ao ni karokoa te tai aio e tuai koro bukina. Ma ti kakoaua bwa iai inanon ana taeka ara Betitenti ae karineaki ao e taekinna bwa e nang tauraoi n nako.

Ao anne are e a tia ni mwaneweia inanon ana Motinnano are aongkoa te katautau bwa e nang bon riai n nako n te tai aio.

Te kataumwane aio ngkanne are e a katauraoaki bwa ibukin te ririki ae boou, ma tarakina ngke I karaua n rinanon nanon kanoan te kataumwane aio ao I kakoaua bwa akea ae e a tia n rin ke tao e a manga aki naba rin anne inanon te kataumwane aio are e na tauraoi ni waaki ma ngaia n te ririki ae boou.

Ngaia are aio kanga I taku bwa ngkana I uringa, te Betitenti ae karineaki ao e boni mwaneweia ae e taku bwa e nang bwaka buokaia ataei ke aia mwane ataei are man te ririki 0 nakon 5 te ririki n te mwaiti ae \$50.00 n te namwakaina.

Ngkana arona bwa I kairua, e kai manga kaetia te Betitenti ae karineaki.

Eng, aio teuana mai ibuakon are I taku bwa kanoan ana Motinnano. I taku bwa e na rangi n kakawaki bwa are ti kakoaua bwa ngaira te kabanea n tiraua ara botannaomata ao te kabanea naba n tiraua mwaitia ara ataei riki are man 0 nakon 5 te ririki. Ao ngke arona bwa e karinaki aio inanon te kataumwane aio ao e na nang n ibuobuoki nakoia ara botannaomata bwa e nang kona ni kabebetea aron te rawawata nakon te utu teuana ma teuana. Iai ake tao a mwaiti natia ao ake a bwaka imarenan te ririki anne are 0-5 te ririki, ao I taku bwa anne teuana te rawawata ae e na rangi n ibuobuoki nakoia.

Teuana naba riki te kanganga ae ti a tia n noria mai moan te ririki aio ni karokoa tokina.

Tao e ngae ngke I aki mena ikai n namwakaina ake I aki mena iai ikai tao te kanganga ibukin au bwai n aoraki are N na bae ni kakakioa ke tao n nako ni kaea iai au tai tao ni manga tutuo. Ma e ngae n anne ao I kakoaua bwa are I bon reitaki naba ma au botannaomata. Ao ti kakoaua bwa teuana te kanganga ae e teimatoa n riki ni karokoa te tai aio, bwa te baao ni mwamwananga riki ibukia ataein te reirei. Anne naba teuana te kanganga.

Ma ti noria bwa n te kataumwane n te tai aio ao kanga akea te kataumwane ibukin tao baoia ataein te reirei are tao e na katamaroaki ke

tao e na manga karekeaki riki tao mwaitira riki are e na kona n tobwa te kanganga.

Ti kakoaua n te tai aei ao e na kakoaua naba te Minitita n te Education bwa e rawata taai aika a reitaki iai kaaro nakoia ao a manga reitaki nakoiu ao iai naba ae I a tia naba n reireitaki nakoia kain aia aobiti ni bubuti ibukin baoia ataein te reirei. Bwa iai taai ake a uruaki iai taian baao ni mwamwananga riki baoia ataein te reirei, ao e a karika te kanganga nakoia ataein te reirei bwa e a uraki.

Tao nanona a urakinaki moa ataein te ita teuana ke tao kain *TUC* mai ikekei are *JSS* nako Bikenibeu. Mwina a manga urakinaki are kanga mai Teaoraeke. Ai aron token te tai ao a bane n okiri mwengaia ao e a kani bong.

Ngaia are iai tabeman ae a raraoma, ai tana ae e a riki.

Ti a kunea ngkanne bwa iai te kanganga n taian baao ao tarakina naba bwa e aki tau mwaitin te *school bus*. Ngaia are n au koaua ao I taku bwa e na riai n iai rakan te kataumwane bwa e na kona n tobwa te kanganga anne. Man te tai aei ao e aki rin naba anne.

Ma e aoria bwa tao aikai kanganga ao tao e na boni kona n noraki inanon taina.

Ao n aron are e a tia ni mwaneweia raou n Tia tei temanna are man te ita arei naba are e a tia n taetae naba, ao e taekinna bwa e na boni kona ni manga iai riki tao te *supplementary* are e na manga karaoaki nakon te ririki ae boou ngkana arona bwa e noraki riaina ibukin tobwakin kanganga aika a karina ke tao a tibwa noraki inanon te tai are e a waaki iai te Tautaeka ma ana kataumwane aio.

Ma aio ngkanne kanga te bubuti nakon te Tautaeka bwa ta ngke e kona n noori ita aikai. Ti kakoaua ae e kabirirakea boon te bwaa te Tautaeka ao e aki buokia ibukin ae e bon rotaki naba ngaia ibukin kaken boon te bwaa. Akea ana anga ni birinako mai iai, tao iai ana kanganga ngaia are e aki kona ni buoka boon te bwaa n te tai aio.

Ngaia are ta ngke e kona naba n tarai kainanoia ara botannaomata are a rotaki naba n te tai aei.

Ao ngaia ngkai e a kake boon te bwaa, ta ngkanne aroia ni kaitarai biriraken boon te maeu are n irekeke ma kaken boon te bwaa ao ana kanganga te *covid-19*.

Tao ti man au marooro aikanne ao I aki nang kabwabwakaki, I boutoka te kataumwane.

Ao au kantananga bwa te kataumwane aei e na kona riki n tibwatibwa aron te kabwaia nakoia ara botannaomata, tiaki ti irouia ake

kanga a bon teimatoa ni maeuraoi n te tai aio ake a mwakuri ma nakoia naba riki ake a kainano ake aki mwakuri are tao e a bwaka nakoia te \$50.00 ma tao e bon aki naba tau n te tai aei nakoia ibukin maeuia.

Tao ti ngaia anne te Tibiika ao e rarabwa man aitaui riki nakoia ake a tia ni katauraoa te boki ni kataumwane aio n ikotaki ma te Minitita are tabena ao e rarabwa riki.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I taku bwa ai bon ti teuana te miniti ao e a boo raoi 4.00pm are ara tai ni kabwakantai te aftnoon tea.

Ngaia are ti a break moa ibukin ara aftnoon tea, ti a manga kaitiboaki ikai n 4.30pm.

Ao ngkanne ngkana ti oki ao I angan te Minitita ae karineaki; Hon. Ruateki Tekaiara bwa ko a kanakoa am marooro ao imwina Hon. Alexand Teabo. Ao ti a motirawa moa.

AFTNOON TEA BREAK

Tibiika: Ao n aron ngkoa are I taekinna ao N na angan te Minitita n te MELAD, Hon. Ruateki Tekaiara. E nakoim.

Hon. Ruateki Tekaiara: Akea kaina e aki tabwanin te roko bwa tao a bon aki kan ongora bwanau, tao I nang bwana buaka ma N na bon waaki nako. I aki kan tabe irouia Tibiika ma N na waaki nako.

Madam Speaker, ao N na moana au marooro ma te karabwarabwa bwa I boni kaitauko ngkai ko kona ni karekea au tai bwa N na marooro iaon tamaroan te Biira ni Kataumwane aio.

Ao are e a bon tia n anga ara kamauri tariu ae te Tia tei. E a tia ni katararakea ara kamauri nakon te Auti aio ao nakon Kiribati. Ngai ngkanne I a kantannakoa au kamauri nakoia kain te *Finance (Nepo)*.

Ao I a rimwina naba ni kaitaua te Kauoman ni Betitenti ao n reitaki ma ana koraki ibukin katauraoran te mwakuri, te kataumwane ae tiaki te bwai n takakaro ao tiaki te bwai ni manikangareaki. Tao irabong aia bong n aki mamatu irarikia aia Utu ibukin karaoan raoi te Boki ni kataumwane ke te Kauntaeka ae e tabwanin ao n tamaroa i matara n te tai aio.

Ma imwain ae I waaki nako *Madam Speaker* ao I kani katea n tabekia n te Auti aio bwa I boutoka moan warekan te Biira aio. Ao I kan taekinna naba *Madam Speaker* bwa I boutoka naba ara kauouan warekana n te Kaabong ae na roko. Bwaau *Madam Speaker*? Aio te kataumwane ae e bon rangi n botonnaine n arom ao ni botonimwane naba n ai arou. Ngaia are e bon riai bwa ti na boutoka te Biira aio.

E na uareke au marooro *Madam Speaker*, bwa N na ti katetei ao ni kabotoa au marooro iaon bwaai aika a rangi ni kitekiteaki.

Ao teuana taekan te *budget support* mai irouia te naan *donors partns* ae \$24 te mirion te Tia babaire, are e taekinaki ao ti katorotoroaki iai bwa ngaia ae e karika ara *surplus* ae \$1,000,000 tabun te Tia babaire.

Taekara iai te Tia babaire bwa aongkoa tiaki korakorara. Tiaki korakorara.

Madam Speaker korakorara aikai. Ibukina bwa nakai a teimatoa ni mena ao n nim irarikin te Tautaeaka ae ngkai.

Ngke arona bwa aki mena irarikin te Tautaeaka ae ngkai ao ti aki kona n arania bwa ta are anga ma ta, ti na aki aranna bwa korakorara. Ma anganira korakoraia ke buokara mai irouia, bon reitan ao kation ana korakora te Tautaeaka n te tai teuana ma teuana *Madam Speaker*.

Ao ngkana ti taraia bwa e a taekinaki bwa ai aongkoa ai ngaia ae ti a rangi n *surplus* iai, I aki naba n noria bwa e bane te *constitution* ni warekaki ao ake iaan te Tua ae ti na aki wareka aia *support donors partns* bwa a na buoka ara kataumwane. Te *Constitution* are bubura, I bane ni warekaki e bane ao kai e aki kangai; e tabuaki bwa ko na kanimwa te *budget support* bwa buokan am *budget* ao tai

karekea bwa korakoram. Akea ae bon akea. Ao ti aranaki bwa aongkoa ti a karememe ni baikai. I aki boraoi ma te korakora anne te Tia babaire ma te naan marooro akanne te Tia babaire.

Te Tia babaire, I kakoaua bwa iai kabanemwane aika a bwaka ae a kikaki inanon te ririki 2023 n aron riki te naan *benefit* aika a taekinaki.

Ao e kanga n riki aio *Madam Speaker*?

A riki aio bwa ngke e moan kanakoaki te naan *social benefit* aio te Tia babaire, ao e tei mangaona. E kona n ae temanna aram *Madam Speaker*, ao ko kona ni karekea am *SFU* tao 3 n aram aika kakaokoro. Anne ngkekei ni karokoa ao ngkai e tabe ni uareke te kabanemwane aio, e a taku bwa e a kuneaki bwa ngaia e a raoiroi te *system* ao e a tabe n nikoaki. A reke bwaai ni kamangaongao aika a rawata ao e a tabe n raoiroi ao e a nang tamaroa.

Ti karabwa te *MWYASA* am ana taan rabakau ngke a kona n nora aio ae ngaia e buoka naba aron uareke te kabanemwane aikai ao e aki taekinaki bwa ta. Aongkoa ti a tikotikona aikai. Ti tikotikonna mani karaoan te mwakuri raoi bwa kanoan ana mwane te botannaomata.

Te Tia babaire, N na moantai ni kaitiaki rongorongongo tabeua ake a taekinaki. Ao teuana ae e taekinaki te Tia babaire bwa e bon aki rangi n karaoaki te kakae teutana imwain karaoan te marooro aio te Tia babaire.

E nang okiokiraki te *CT scan* bwa e tuai man nim. *Madam Speaker* ao kain Kiribati ao te Auti aio, e a tia n nim te *CT scan* teuana tabun te wiki ane e mwakuri iai. Ao te *CT scan* aio e *plan new* ao e *latest te canon 180*. E a tia n nim, ngaia I kubanako ngke a taku taan marooro mai ikai bwa e tuai n nim. E a tia n nim.

Taekan te *Dash 8*. Te *Dash 8*, e a boni bwaibwai iai te Air Kiribati ao akea manga te riiti. Ao ngkai e tabe ni karaoaki, e karaoaki raoi imwain kibana bwa e na nako Aotitia ibukin karaoana bwa e aonga ni manga tauraoi ni karaoa mwanangana ke ni karaoa kibakibana akana imwina ibukin Kiribati ae e na nako ni karaoaki i Aotitia.

Te Tia babaire I rangi ni kani kaitiaka naba te rongorongongo are ti na bon riai ni kaokiokia bwa taekan aia *salary and allowances* Minitita ma Taan tei, ti a rangi n bubura ae ti anaia.

Ao I reiti marooro ake a taekinaki ao I reita are e taekinna tariu n Tia tei bwa ngai ngkoa temanna are I taekinna bwa ngkana e bwati te

Salary and allowances, ao ti kang bunimoa kain Marakei n au Auti ao ti na kanganga iriko maeu. Ma ngaia I a kunea bwa ngaia e bon aki naba tau. E aki te *salary and allowances*. I tuai mani kang bunimoa ma kain Marakei ao I tuai mani kang iriko maeu ma kain Marakei. Ti tebo bwa ngaia ti na manga tuangia kain te Tautaeaka aio ao te Auti aio bwa ti na manga tangira riki te raka ni boo bwa e tuai tau ae ti anganaki ngkai.

Ngaia are kaiokiokan aikai *Madam Speaker*, tiaki ara mwane te mwane arei ao ti aki rangi n taua iroura. Bwa ngaira ngke e reke iroura ao ti anga nako bwa buokaia aomata. E aki tau, tuangia ara koraki. Ti a taninga are imwina n aron ae N na bon taekinna nakon te Tia tei. Tanninga te bwakabwai are imwina bwa e aki tau aei. Kabwara au bure raora n Tia tei bwa bon arora ngaira i Marakei, bwa are ngke ti anga arara i Marakei. N aron ae e taekinna te Tia tei, ngkana e manga Komete raou aio te kabanea ni kaumwane. E kau mwane riki nakoiu, I kabwarabwara ngaia are angin te tai bubuti ni kabane nakoina ni kabane bwa are e ataki ae e kaumwane. I boni kaotia ae e kaumwane nakoiu.

Madam Speaker aikai kataumwane ae ti kona n taekinna bwa e a bon rangi n oro tamaroana i eta n aron ae I taekinna, e botonimwane ao e

boto n aine. Bwa e aa? E a nako ni kotea buroon ara Motinnano aika a bon rangi n kakawaki ao riki te bae e rangi n takaruaeaki man te ita aikai. E na bwaka n ningai, e na raka n ningai booia Meia ma Kauntira.

E taekinna te Tia tei temanna ao raon ara Minitita man te *Communication*, e a toki te ngo.

E taekinna te bwai anne, e aa e na bwaka n ningai aia mwane te naan *private sectors*. E a mwakoro, e a toki naba te ngo.

Te \$4.00 n aron are e taekinaki, e a toki ten go. E a toki te ngo, e a toki te ngo ao ta riki ae kam na manga taekinna nakai. N te Auti ae na roko ao ae a na manga kakioa ae ngkai aia *meal allowance* ataei.

Teuana anne ngkai ao te kauoua ae I ataia naba, taekan ara Motinnano are teuana. Eng, bwa are ngaia bon aia raka boo taani mwakuri. E na akea te kanganga n aei, bwa aio ti mwakuria te Tautaeka. A na raka booia taani mwakuri.

Ae ti na karaoia ma tuana are ti a bon kake naba n teuana te tai ma Taan tei ma Minitita ma antai ke kanga te Tibiika. Ti a bane naba ni kake n teuana te tai ao ti na koreia ma tuana are antai Taan tei ake a rangi n karongoea aio, a na aki raka booia a na bon tiku ni booia.

Eng, bwa are e aonga n toki te ngo bwa are a buokia ao a manga karongoea arei ao arei. Ngaia ti na karaoia tuana e raka te boo. Taan tei ake a rangi n karongoa man te ita aio, ngaia nakai ngkanne are a na aki raka booia. Aei ti na karaoia ma tuana.

Antai akana a mena, e boo te division ao antai. Nakanne ngkana a kaeta te Tautaeka ao akanne nakanne ngkanne are a na aki raka booia. Ti nang boni karaoia ma tuana, e nang boni katokaki te ngo. E aoria bwa are akea kain ikai te ita aio.

Madam Speaker, I taku bwa ta riki ngkanne ae a namanga taekinna ara koraki man te ita aio ibukin taekan te kataumwane aio kanga e a bon rangi n kabwara nano. Bwa ai aron aia kauntaeka n te moantai, aki kauntaeka ma a boutokaia. Ma ngke a boutokaia ao a kairia ma metuaia arei ao arei ao a tia ao a boutokaia.

N tokin te tai *Madam Speaker*, ao e mino ni back aia metua. A mino ni back ao a bobaraki ao a karinea te kataumwane ma taekana, ti buokia, ti buoka te kataumwane.

Ko rabwa *Madam Speaker* are ieta.

Tibiika: Ngaia ko rabwa te Minitita ao I a kanakoa nakon te Minitita ae karineaki n aron are I taekinna. Ngaia ta am *point of Order* te *Leader* n te Kaitara, e nakoim.

Hon. Tessie ia Lamborne: Ko rabwa te Tibiika, I ti kan kaitiakia ma are e a otinako te Minitita are e taetae e aki ongo ara *point of Order*. I ti kani kaeta otana n are te *budget support*. Bwa te bwai ae I uneakinna ao tao a tangiria ae N na kairia nakon te taibora bwa tao a kataia ni kakaea ao e aki reke.

Ao ngkana a okira 2020 te kataumwane, taibora 1A. Ao e oti bwa e aki rin ibuakon ana karekemwane te Tautaeaka te *budget support* bwa e rin iaan *additional financing*.

Ao anne ngaia anne kanoan au *point* are I tabekia iaan te *budget support*. Bwa ngkai ngkana ko a nora nnena, e a rinnako ibuakona.

Ngaia anne tiaki ana karekemwane te Tautaeaka bwa ana karekemwane te Tautaeaka n aron ae I a tia ni kabwarabwara.

Ngaia ae e nang kakawaki ae e mataata, bwa e raoiroi naba ae a boni kakaeti naba otaia taan marooro. Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia ko na *point of Order* iaon ana marooro te Tia tei, e nakoim.

Hon. Tekeewa Tarati: I kani kairiko nakon Rule 42:2A. Kanga ai tiaki te tai ni *point of Order* bwa ai boni manga te tai ni manga raa. E aki kaetaki te marooro ma e a manga

riki bwa kanga ai manga te *debate* ae e bubura. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita n am kauring, ma I taku bwa n aron are e *point of Order* iaona te Tia tei. I bon ongongora ami *point of Order* n taai nako.

I taku bwa e *point of Order* iaon are kanga te *budget support* are kanga e taekinaki, ao ngkanne ngaia e kataia ni manga kaokia nakon kanga te ita are e taku bwa ngaia anne bukina are e taekinna bwa tiaki kanoan aei. Kanga anne au ota iaon te marooro, ma I bon ongongora ami *point of Order*. Ngkana bon iai ae I taraia bwa tiaki te *point of Order* ao I boni katoki ngkami.

Ngaia are ko rabwa n am kauring anne. Ao I kanakoa ngkanne nakoim te Minitita ae ko karineaki, Hon. Alexand Teabo.

Hon. Alexand Teabo: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao e koaua ae I kan anga naba bwanau iaon te Biira ae moan te kakawaki aei te Tia babaire ibukin te kataumwane te Tia babaire.

Ao e koaua ti bon riai ni karabwa te Kauoman ni Betitenti ke te Minitita n te mwane n ana marooro iaon te kataumwane are e a tia ni kabwaranakoa bwa e na ongoraeki irouia kain Kiribati.

Te kataumwane bon te katautau n te mwaiti ae e na reke ao n te

mwaiti ae e na kabaneaki nakon te ririki ae na roko.

Waare aika wene inanon te boki, bon te naan katautau aika tuai matoa te Tia babaire.

Marooro aika ti kanakoa n te tai aei, bon taian kamanennanti bwa a na bon koaua ke a kanga te Tia babaire.

Matoan aikai te Tia babaire ngkana e toki te *Financial year* n te ririki ae na roko. E Otetanaki te kataumwane are ti a tia ni kawenea iroun te Tautaeka, ao anne ngkanne ti a kona ni boni kangai raoi bwa e bon koaua ae ti taekinna.

Ti a tia naba ni kawenea 2021 ikai te Tia babaire ma ara kantaninga are ti taku bwa e na *deficit* te Tautaeka ke e na ruti.

Ma ngke e tia, e otetanaki te Tia babaire. E kamatoaki? E aki, e aki *deficit* te Tia babaire e aki ruti.

Teuana te bwai ae kamino nano bwa e taekinaki bwa e boutokaki te kataumwane. Bwa iai ibuakona baika a buokaki iai te botannaomata. Anne biribirin ara marooro te Tia babaire.

Ma inanon kabwaranakoan te marooro te Tia babaire ao ti tebo ma a manga ngureakinaki bwakamwane aika a ibuobuoki nakon te botannaomata. Kanga ti tebo bwa a manag tuangira bwa ti a

kabanemwane n aki katautau ibukin buokaia ara botannaomata te Tia babaire.

Aikai kanga tarakin te marooro ae ti ongora n te tai aio te Tia babaire irouia nake a taku bwa boutokaia, a tara naba ni boni ngurengure n te bwai ae ti karaoia nakon te botannaomata.

Te Tia babaire ara botannaomata imwain rokon te Tautaeka aei, a tia ni katukaki bwa a na ngirangira ni kakaea korakoraia ibon irouia n akea buokaia man aia Tautaeka te Tia babaire. E meme aron buokaia te Tia babaire ngkana iai, e aki rangi n tii ke tao n tii mwaka te Tia babaire.

Ai batira taeka aika a kamatauninga te Tia babaire nakoia ara botannaomata ake ti kabwakai mwane aikai nakoia inanon ara Motinnano te Tia babaire. Are atongaki bwa anaa te mwanen aoriori.

Aikai marooro te Tia babaire are ti taraia bwa e aa e a mwemwe aekaki ni karaki aikai te Tia babaire aika tinebu nakoia ara botannaomata. Bwa ngaia ngke ti angania te bwai ae kanga karakan korakoraia, ao e aranaki bwa te mwane n aoriori ke tao ta te Tia babaire.

Ngkai ti a manga mimi bwa a manga tangiraki bwa e na ka titeboaki ae reke irouia aomata ma are e reke irouia Taan tei.

Aikai kanga biribirin marooro aika ti ongora te tai aei te Tia babaire aika kanga tiaki ataia bwa e nga raoi ae kanga e na bon kaweneaki raoi bwa bon oin nanoia te koraki aikai te Tia babaire.

Ao ni biribirin taian marooro ao a boni manga boni kauntaba te Tia babaire. Ao anne ae ti taku bwa e tuai kan tete raoi bwa e boni nga raoi ae a tangiria te koraki aikai.

A tangiria bwa e na moantai ni bane ni koro nanon ara Motinnano. Ngkai a manga tuangira bwa e nang mwaiti te kabanemwane. Eng, e nako ma aia kaoti ma aia raa te Tia babaire kaumakakira. Te Motinnano e tuai mani koro arei, kanaia ataei ao ta te Tia babaire. E nang rawata. Ti a kamaukaki ma te oi n iango iao te kataumwane te Tia babaire, iai te maroa irouia koraki aikai te Tia babaire.

I nang uringa moan rokora. Ao e koaua ae e nang korakora e taetae ni kawai bwa e na bakarikaki Kiribati te Tia babaire.

Te kabwarabwara ae I boraoi ma ngaia te Tia babaire, are butin ke birin kaubwain abara n te aonnaba aei te Tia babaire ke birin kaubwain abara ae Kiribati e na bon rotaki ni bwaai aika a riki n te aonanba te Tia babaire. Akea ae kakewea anne te Tia babaire.

Ao ngkana ti karaua ni kabotaua te tai ae nako ao te tai aio te Tia

babaire, ni baika a riki n te aonnaba te Tia babaire. Ao ti na boni kakoaua bwa te tai aei inanon ara kekeiaki te Tia babaire, e roko te *covid-19* te Tia babaire ao e roko te buaka are e karaoaki i Ukraine te Tia babaire ae e a bon rangi n ringa aron biribirin kaubwain te aonnaba te Tia babaire ao ngaira kain te aonnaba te Tia babaire. Ao anne ibukina ae I taku bwa I boutoka te koaua anne te Tia babaire. Bwa e koaua ti bon rotaki ibukina bwa iai te bwai ae riki ae ti kaitibo ma ngaia te Tia babaire.

Tao n te tai ae nako iai aekakin aikai aika a riki ke aeka te Tia babaire. Ngkana ti kabotaua te Tia babaire, ao ti bon teimatoa ni kakoaua bwa e rangi n korakora te *challenge* nakon te tai aei ni kabotauaki ma te tai ae nako te Tia babaire.

Eng, ara ka-7 ni kataumwane aei ao ti kukurei n taekinna n aron ae ti tara te kataumwane aei e *surplus* te Tia babaire. E ngae ngke iai baika ti kanakoi aika a bwaro nakon te botannaomata te Tia babaire, kanoan te Motinnano aika a rangi n bubura te Tia babaire. Ma ti kaitau bwa e aki teborikaki te kataumwane iaan te karekemwane te Tia babaire iaan te bae ti katautau bwa e na mwaneni kanoan te tai ae na roko te Tia babaire.

Ao e koaua anne ti kaitau iai bwa e anganira te tamnei ae iai te tamaroa iai te Tia babaire.

Ao e koaua e na kaitauaki te kairiri te Tia babaire ao te tararua nakon ana mwane Kiribati. Ao ti riai n uotianako man te tai are mai moana man tain te Korone ni karokoa ti Inaomata ni karokoa te tai aei te Tia babaire.

Anne mai moan rikin ke tao man moan tein aron barongakin ara Tautaeka ke arora ngaira kain Kiribati iaan te kairiri ae ti mena iai te Tia babaire.

Eng e bane te uneaki te Tia babaire. Bwa antai ae e karika matan te Mwane n tania te Tia babaire, bwa I taekina aio bwa n te tai aei ao ti aki buta te Mwane n tania ngaira kain te Tautaeka n te ririki ae na roko. Akea te bwai ae ti na butia te Tia babaire.

Ao e bati te uneaki ikai bwa antai ae e karika matan te mwane aei. Antai mwaonona, antai ao ti a kamamaeaki iai. Ma ngaia e kateaki te mwane aei n 1956 te Tia babaire n taint e Korone.

Ao e koaua ti karabwaia ake a tia n toka iaon te mwane aei te Tia babaire. A tia ni karaua n reita arona man te tai arei ma ngke e moan karikaki matana ni karokoa te tai aei te Tia babaire. Ao ti kukurei n taekinna bwa aio teuana rinen abara ae Kiribati n te Betebeke te Tia babaire. Iai kiito iroura ioun Kiribati.

Aban te Betebeke akana tabeua te Tia babaire ngkana a boni bane n anaki aia tarau ke tao aia raa te Tia babaire, a na bon reke n te kanganga te Tia babaire ma ngaira kain Kiribati ti kaitaua te kairiri n aron are I taekinna. Ti kaitau bwa e mwengaraoi Kiribati bwa iai ana Mwane n tania are ngaia ae ti kakoaua ngkai bwa e a roko \$1,000,000 tabun te Tia babaire.

Ao e koaua ti na karaua raoi ni kakoaua raoi bwa e a kanga raoi aron te mwane aei bwa te bwai ni kabaranti te Tia babaire. E kabarantaki te kataumwane ke tao ta, e na kawakinaki ao e na karauaki ao e na kona naba ni karaoa te kabaranti tao ibukia te botannaomata te Tia babaire.

Ao ngkana ti karaua n taraia te Tia babaire ti a nora te moan Tautaeka. E buta \$62.9te mirion n ana tai ngke e Tautaeka. E rabwa anne, buokaia kain te roro arei bwa kainanoia n te tai arei. A na buokaki man te mwane arei te Tia babaire.

Ti nora are imwina te Tia babaire te kauoua n Tautaeka. E aki rangi n maan te Tautaeka bwa n aron ae ti bon ataia e waaki n ana moan teem ao e a bwaka naba n ana moan teem te Tia babaire. \$18.3te mirion te Tia babaire are e a tia ni butia bwa e na kabaranta naba ana kataumwane iai ibukin te botannaomata.

Are te kateniua n Tautaeka te Tia babaire, \$37.1te mirion are e butia bwa e na kabaranta naba kainanoia kain Kiribati are n ana tai n Tautaeka te Tia babaire.

Te Tautaeka are imwain te kaua te Tia babaire ae nanona imwain te Tautaeka aei te Tia babaire, ti kakoaua bwa e buta \$264.8 te mirion man te Mwane n tania bwa kabarantan ana kataumwane n te tai anne te Tia babaire.

Anne kanga bon te ware ae e rangi n bubura kaei te Tia babaire \$264.8te mirion are ngaia are e butaki iroun te Tautaeka ae nako aei te Tia babaire.

Ao e koaua e rangi n okioki te marooro ae e kangai; kam tekaoui bwa kam roko ao kam a kinika uaan ara ununiki moara riki te Mwane n tania.

Te Tia babaire ngkana ti tara te ware ao ti na kona ni kakoaua bwa antai raoi aika a kinika uaan te bwai aei, te Mwane n tania.

Ngkana ko noori ana ribooti te Oteta Tiena te Tia babaire, bwa I rangi ni kakoaua bwa a rawata newena ni ikoti te Oteta Tiena n te tai ae nako, ma e tuai roko ana kukune te PAC n angin ana ribooti te Tautaeka ae nako te Tia babaire iaon ana mwane te botannaomata.

Anne te bwai ae ti kona ni kunea ae e a boni kaotia naba bwa e aa e

riki aei. Eng, ngaia are I taku bwa ngke ko buta te aeka ni mwaiti ae rangi n mwaiti aei, iai te kantaninga bwa e na iai te bitaki. E na iai te bwai ae na riki nakon te botannaomata te Tia babaire.

Eng, te tai aei te Tia babaire ao e a tia te Tautaeka ngke ti moan roko n Tautaeka te Tia babaire akea ae butia man te Mwane n tania n te moan teem te Tia babaire.

Ngkai n te kauoua n teem bwa are ai tain te mwakuri aei te Tia babaire. Ai tain te mwakuri aei ngkai bwa are ti aranna bwa ara moan teem arei, kanga katan kinakin moa aron te kakamwakuri bwa e kanga n te moan teem. E kanga aron te kakamwakuri ma katan norakin kainanoia raoi kain Kiribati bwa e uara, ao ta aika ana kona ni kaweneaki ao ngaia are e tebenako iai te KV-20 te Tia babaire.

Ti na nakonako ma te bwai ae te katei tamnei, bwa ti rineaki nako ikai bwa ti na katea te tamnei bwa e na touaki te kawai ae ti na kateia nakon Kiribati.

Ao n te tai aei te Tia babaire ao iai te mwakuri n te kauoua n teem.

Ao e koaua ae iai ae e a tia ni butaki man te Mwane n tania iroua te Tia babaire are ti a tia n taekinna ae \$40te mirion, ae e a tia butaki anne te Tia babaire ni buoka aron kabarantakin te kataumwane ke kainanoia ara botannaomata ai

moara riki ara Motinnano are ti kanakoia nakoia ara botannaomata te Tia babaire.

E reke naba au tai n nora aron mwin ana marooro te Minitita n te mwane ngke I karaua n tara ana speech n te tai aei ao I manga karaua n taraia ma ake mai imwaina.

Ao e koaua e tete n 2016 ngke e roko te Tautaeka aio ao e kabwara ana tarau te *Ministry of Health* te Tia babaire, te Botaki ni Kuakua ae \$2.4te mirion. Anne ae ti kabwara n te tai aei. Aoi ai mai imwaina ae \$2.4te mirion n te Botaki ni Kuakua bwa e na kabwaraki bwa e tinetine man 2010 nakon 2015 te Tia babaire ao e kabwaraki anne te Tia babaire.

Ngkana ko nora naba te naan katei tarau ake mai imwaira, te mwaiti ae \$48.7te mirion are a wene imwaira bwa te naan tarau n te naan rabwata akana i tinaniku. A kaweneaki naba ao ngkanne aikanne aika a kabwaraki naba n te tai aei te Tia babaire.

N te kataumwane aei ao ti kataumwane \$4.1te mirion bwa kabwaran te naan tarau. Iai te tarau mai Taiwan are ti kakabwara naba ngkai n ara kataumwane aei te Tia babaire.

Ngaia are I taku bwa aikai *point* aika I kani katei te Tia babaire, bwa e ngae ibuakon ara kekeiaki ni kataia bwa kakoroan ara Motinnano ma iai

naba kabaeara aika ti a tia ni kabaekai iai imwain rokora te Tia babaire bwa tarau aika anaki te Tia babaire ao e koaua ibukin te botannaomata. Ma are iai te crisis piod are tao aki ma ngaia nakekei ni kabwaka, ti a bo ma ngaia ngaira ngkai tarau aikai bwa ti na manga kabwara te Tia babaire.

Ao ti kukurei n taua anne bwa bon taba anne, ma ti kani katea bwa aikai tiaki ara tarau. E tuai tarau te Tautaeka aio te Tia babaire, ao e koaua ngkana ti na boni kainanoa ke ti bon tangiria bwa e roko kainanon Kiribati ti a riai naba n nako n te aekaki aei bwa e aonga n ae waekoa ni buokaki ara botannaomata.

E rangi n rawata te taeka ae e kangai; e tuai mani kokoro nanon ami Motinnano. Ti na keiakinna.

Ma I rangi ni kakoaua te Tia babaire bwa ngke ti roko, ti na riai ni kakoroa nanon kaboakia kain te *pre-school* te Tia babaire bwa are a kainano n tatanninga bwa are a tuangaki naba bwa a na kaboaki ao e aki naba nako booia ke e aki naba te roko n reke booia.

A tibwa reke booia kain te *Pre-school* te Tia babaire n te tai aei te Tia babaire.

Ao e koaua I rangi n kukurei n taekinna bwa angin te mwane ae ti kataia n taraia ngkai, kabanemwane ae ti angan te

botannaomata e na aki aranaki bwa te kabanemwane ae akea bonganana. Ti angania aomata te korakora bwa a na kona n ira buakon te biri ni kabobwai ke tao n raa te Tia babaire ao a na buoka te *private sector*. Kam a bon nora te bwai ae riki iaon Kiribati.

Ngke e bwaro te mwane nakon te botannaomata bwa are e numwaroaki ngkoa tao iaa, ao ti kabwaroa nakoia ngkai. Ara *private sectors* ngkai a rangi ni ngangarengare ao a rikirake ni bubura angan baia ao n rangi n kaubwai te Tia babaire.

Akea te maroa irouia ni manga katan are ngkana a roko kambwana mai tinaniku ao a na kona n ekianako. Ao anne teuana ana *contribution* te naan *benefit* aika tia ni bwaro nakoia ara botannaomata bwa e a reke aia tai n ira buakon te biri arei. Ngkoa akea kanoan aia bua, bon ti taan mwanemwane ae a bobwai.

Ma ngkai ara botannaomata a ira buakon te bobwai te Tia babaire.

E koaua ae e uareke te tai ma aikai kanga bwanau ae I kani kanakoi te Tia babaire n reita aron te marooro iaon te kataumwane aei te Tia babaire.

Ao e koaua ae ti riai ni boutoka te Biira aei bwa kabwaiaia ara botannaomata. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I angan te Minitita ae karineaki man te MIA, Hon. Boutu Batiki. E nakoim.

Hon. Boutu Batiki: Ko rabwa *Madam Speaker*. I kukurei naba n anga au marooro n te bwakantai aei *Madam Speaker*, ma I a rimoa moa n anga bwanau ni kamauri nakoim te Betitenti. Te Kauoman ni Betitenti, te *Leader* n te Kaitara ao bon Taan tei ni kabane ao ai boni ngaira ni kabane. Ai bon bwanan moa Tarawa Ieta ni kamauri ngkami n te tanimaeon tai aio. Kam na bane ni mauril.

I rangi n kukurei naba n anga au marooro iaon te Biira te moan kataumwane *Madam Speaker*.

Ao e koaua I a rimoa ni anga au taeka ni karabwarabwa nakon te Kauoman ma ana staff ke ana taan rabakau ake a tia n rinanon ao ni karaoa aron te kataumwane ibukin te ririki 2023.

E koaua *Madam Speaker*, aio te kataumwane ae I taku bwa e nang korakora te marooro iaona ma ti na kataia ni kauarekei ara marooro riki ni kaineti ma taba inanon ara *Ministry* n te tai aei *Madam Speaker*.

Ao tao e koaua e a tia ni mwaneweaki ae aio te kataumwane *Madam Speaker* ae te kabanea n rangi n bubura. E kabotauaki ma aron te naan kataumwane mai moan te Inaomata ni karokoa te tai aei.

Are e koaua ti bon anga bwanara ni kakaitau inanon taai akanne ni karokoa te tai aei.

Ao tao e koaua *Madam Speaker* tao ni kaineti riki au marooro e na rangi n tete ke ni boboto riki iaon karakan booia Meia, ae I taku bwa aio e aki toki n rangi n tabetabekaki inanon te tai aei.

Ao e koaua ae Meia n te tai aei, e a tia ana kataratara te Tautaeaka ao e a tia ana waaki te Tautaeaka ibukin 2023.

Ao e koaua ae e nang korakora kanga aron tangiran bwa ta aron karakan boia Meia *Madam Speaker*.

Ao e koaua aio teuana mai ibuakon kanoan ara marooro i Makin ngke ti nako ni kaea teuana te Mayors Forum iaon te abamwakoro ae Makin ao aio ae reke iai ana tai ni marooro te Betitenti *Madam Speaker*.

Ao e koaua are e boni katea nakoia te naan Meia iaon te abamwakoro ae Makin ibukin aron karakan booia Meia. Aio ae e a tia ni mwaneweia te Betitenti n ana marooro iaon te abamwakoro ae Makin.

Ao inanon ana marooro ao e mwaneweia ae e kaotia te Betitenti ae e bon koaua ae tiaki kanoan te Motinnano n Tautaeaka aei, e aonga n ae e tete naba nakon Kiribati ao a na ataia bwa karakan booia Meia tiaki kanoan te Motinnano.

Ma aio teuana mai ibuakon aia bubuti Meia are I karaoia ma au tiim n nakonakoiu iaon abamwakoron Kiribati ni kabane ke ni kabuta. Ao e koaua tao ai ti Tamana, Arorae, Nikunau ao Bu ae I tuai roko iai ao angina ngkanne I a tia ni bane n roko iai.

Ao e koaua ae e tabekaki irouia te naan Kauntira ao Meia n te abamwakoro teuana ma teuana aron kanga aia kataunari bwa a tangira kanga teutana riki aron noran tao te kaniwanga nakoia te koraki aikai ae a na anganaki.

Ao ngaia tao imwin te tai anne ni karokoa te tai aei *Madam Speaker*, ao e a otinako ara ware ae ngaia n te tai aei ae I taku bwa ti a kataboroa booia n aron are irouia Meia are \$200 ao e kiba nakon \$400. Te Kauoman ni Meia man \$150 ao e kiba nakon \$300.00 ao te naan Kauntira e kiba man \$100 nakon \$200.00.

Aio *Madam Speaker* e bon tuai mani kakaraoaki mai imwaina aron kaboakia te naan Kauntira iaon abamwakoro. Ao aio ngke e roko te Tautaeaka aei n 2017 ao e karaka booia Meia. E bungia ao ni karekea booia Meia ae bon akea ngkoa mai imwaina. Ao aio teuana ngkanne *Madam Speaker* ae e na riai n tete irouia kain Kiribati.

Bwa ngke e moan roko te Tautaeaka aei ao e koaua ae ti booia Kauntira

iaon Kiribati ti \$50.00 ae a kakarekea.

Ta ae e riki, ngke e roko te Tautaeaka aei ao are ngaia ae e a karaoa booia Kauntira, te Meia, te Kauoman ao te naan Kauntira ni kabane. Ngaia ae e a otinako ana boo n te tai are e a tia n nako iai bwa e aki rangi n maan bwa 2017 ngkana ko warekia ngkai ni karokoa 2022, e a manga kiba naba. Ti a manga angania naba te kaniwanga ara Kauntira aikai.

Ao I taku bwa aio teuana mai ibuakon ana waaki te Tautaeaka ae e aki matuakinna. Bwa aio aron norakina naba bwa iai teutana norakina bwa a na anganaki n te tai aei iaan aia bubuti are a tia n tabekia nakon te Tautaeaka.

Ao anne are bon te rabwata are aongkoa ae ngai ae I kairia ao I a kairia ma rabwatan te MIA are ti a tia n nako ni kawaria abamwakoro are ngaia ae e a otinako iai mwin kanga aron norakin karakan booia n te tai aei.

Ao I taku bwa anne te bwai ae nang kakawaki *Madam Speaker*. Ao e koaua ae e aki toki n taekinaki bwa e aa ngkai e a rangi n karakaki booia Taan tei ao kanga tao n uarokoan te naan boo ao e a noraki n te tai aei bwa e a rangi n kakibaki ieta boora. Ao tao e koaua ni manga norakin rabwata tabeua.

Ao e koaua *Madam Speaker*, e nang kakawaki bwa e na tete naba. Bwa ngai ngke I moan rin inanon te Auti n tei aei n 2011, ao boora e rangi ni uareke. E nang bubura booia taan Koroboki.

Anne ti kona n noria n taai aika nako *Madam Speaker*. E nang bubura booia taan koroboki nakoia Minitita ao nakoia Taan tei.

Ao ta ae a karaoia Taan tei? A bon tiku naba ni booia n te tai ae e rangi ni maan. Ngke I tuai rin n te Auti aei *Madam Speaker*, a kaman bwaina te boo ae bubura Taan Koroboki. Ao ngkana ti noria bwa aban te Betebeke ni kangai n aekakin Biti, Tuvalu ma antai. A boni bane ieta booia Taan tei.

Ngaia ae I taku bwa n te tai aei ngkai e a boni karakaki booia Taan tei iaon Kiribati, e a bon riai.

I taku bwa anne te bwai ae e a bon rangi n tete iai *Madam Speaker*. E a bon riai ni karakaki booia Taan tei ao riki n aron norakin aron te tibwanga.

A boni kakaokoro tibwanga *Madam Speaker* inanon tauan te Nakoa n Tia tei, tauan nakoa aika kakaokoro, Taani mwakuri aika kakaokoro n aron mwakuri aika kakaokoro ma aron tibwangara a bon bane n tatannako.

Ngaia are I taku bwa e bon noria Kiribati *Madam Speaker*. I taku

bwa a boni kona n noria kain Kiribati ma aron norakin tein ao aron aia mwakuri ngaira n tatabemanira nako a boni kakaokoro.

Ngaia are I taku bwa e na riai n tete iroun te botannaomata aron tibwangara ngaira Taan tei, bon te mwakuri naba ae rangi n matoatoa. Tiaki te mwakuri ae e bebete.

Ngaia I taku bwa n norakina inanon taai aika nako ao n te tai aei ao boni kanoan te tai.

Ngaia are e koaua ae n tabetai *Madam Speaker*, a bon kona ni manga rotaki tao ni kibaraki tao te naan boo, te naan raa. Aikanne kanoan te tai.

Tao e koaua ae kanoan te tai. A bane ni bibitaki kanoan babaire ao waaki inanon te Tautaeka ao I taku bwa kanoan naba bwaai aika riki ngaia ae teuana mai ibuakona aron karakan te naanboo. Aron kateimatoan aron waaki ni kabutan ana waaki te Tautaeka, ma I taku bwa anne te bae e rangi n kakawaki *Madam Speaker*.

Ngaia are I taku bwa n te tai aei, e koaua n reita aron te marooro iaon Makin ao Meia man abamwakoron Kiribati ake ti kaitibo ma ngaia inanon tain te *Mayors Forum* iaon Makin. Ao te bae a rangi ni katea Meia, a rangi ni karabwarabwa. A rangi n karabwarabwa nakon te Tautaeka ao anne te bae e tete. A tia

ni bane n rangi n karabwarabwa nakon te Betitenti n rokora iaon Makin ao ni kaotia bwa e koaua ae tobwaki aron aia kanganga ao e noraki aron booia ae a bon tibwa moan waakinaki inanon 2017, ao e a manga karauaki naba n rinanoaki inanon 2022.

Aikai baika a karaoaki *Madam Speaker* ao I taku bwa e nang kakawaki bwa a na ongora kain Kiribati bwa te Tautaeka aei, e aki matuakina aron ao e aki muti n iangoa aron ana kakamwakuri ibukia ana botannaomata bwa a na kabwaia.

Ngaia are I taku bwa man au marooro aikai *Madam Speaker*, ao I nang kukurei ni boutoka te moan Kataumwane aio. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Ao I kaokia nakoim te Tia tei mai Tabiteuea Meang ae ko karineaki; Hon.Tabannang Timeon. E nakoim.

Hon.Tabannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker* ngkai ko anganai au tai bwa ti na marooro naba iaon te kataumwane aio *Madam Speaker*.

Ao e koaua ae ti reiti bwana ni karabwarabwa nakon te Minitita n te mwane te Kauoman ni Betitenti, ma kain ana aobiti ibukin katauraon aio ibukira te Tia babaire.

E aki bebete te mwakuri *Madam Speaker* ao ti kakoaua anne ao ti

karabwaia taani mwakuri ma te Minitita n aia kekeiaki.

Are bon aio tabeia *Madam Speaker*. Tabeia ibukin te botannaomata bwa e aonga n tauraoi manga kanoan te ririki ae boou ae ti na waaki inanon *Madam Speaker*.

Te Tibiika ngkana e roko te kataumwane aio imatan te Auti n tei ao ana bwai te Auti n tei aio. Aoi ai inaomatara ngaira Taan tei n tatabemanira nako n taetae ibukin aron ara nonori n te kataumwane ae e uotaki n te tai teuana ma te tai teuana te Tia babaire.

Kanga akea te standardize are e kantaningaki mai iroura bwa ti na boutokaia ao ai ngaia naba *Madam Speaker*. Bwa tao ti totokoia ao akea riki ara taeka ae ti na manga taekinna.

Ma I taku bwa aikai *Madam Speaker* a rangi n kakawaki ibukin te ongora ao ibukin te buokoa n iango ma te Tautaeka. Are ngaia are ti na uaia ni beku ibukia te botannaomata n te kataumwane teuana ma teuana te Tia babaire.

Madam Speaker, akea buren te kataumwane ao akea buren ana mii te Tautaeka n te tai teuana ma te tai teuana ibukin kakoroan ana Motinnano ibukin te botannaomata, bwa are aio katabeaia ngke a tia n rineaki nakon te kai n tekateka bwa a na kaira te waaki te Tia babaire.

Ngaia are e kantaningaki aio mai irouia te Tia babaire bwa a na kakaei ita ake a na kona ni karikirakea iai kabwaian te botannaomata n te tai teuana ma teuana te Tia babaire.

Ae te botannaomata te Tia babaire are ti aki ti antai te Tia babaire. Tao tiaki ti ngaira Taan tei n te Auti n tei aei ke taani mwakuri n ana Botaki ni mwakuri te Tautaeka, ke tao Meia ke antai te Tia babaire ma te botannaomata ni kabane te Tia babaire.

Ngaia are e aki bebeta te waaki aio te Tia babaire.

Ma te bwai ae moan te kakawaki iroun te Tautaeka te Tia babaire n te tai teuana ma te tai teuana, bwa ta kaitaran ana Motinnano akanne *Madam Speaker* ni kakoroan bukia ibukin te botannaomata.

Ao ngaia are e bon rangi n kakawaki bwa e na nakoraoi aron ana karekemwane te Tautaeka ibukin kakoroan bukin nanon bwaai akanne te Tia babaire.

Ngaia are tirotiroan aikai iroura te Tia babaire ao ti anga ara iango ae e a tia n taetae ara *Leader* ibukira ni kangai; ti boutoka te kataumwane aei te Tia babaire ao Taan tei. Ma aikai ara iango aika ti taku ngaira bwa buokan noran te kataumwane are e uotakirake ibukin 2023, n te ririki ae imwaira *Madam Speaker*.

N te ririki ae nako *Madam Speaker* ao e koaua e uota naba ana Kataumwane te Tautaeaka te Tia babaire \$305.2 te mirion ao ana kabanemwane \$105.1te mirion *Madam Speaker*. E baranti \$1.mirion kabarantina.

Ao n te tai arei ti kangai: ao e bon tau aio bwa ai uareka te kaokoro n ana ware te Tautaeaka n ana *revenue* ane e katauraioia ibukin ana waaki ao ana *expenditure* ke kaitaran anne ane e na kabanea.

E bon tau aei te Tautaeaka? Ao ta ae e taku te Tautaeaka; e tau. Eng, ao ti a mimi bwa n *Septemb* n te tai ae nako n te bowi ae nako te Tia babaire, ao e uotakirake te Manga Kataumwane ai \$11tabun te mirion *Madam Speaker*. \$11 te mirion e boni kaan \$12 te mirion bwa \$11.8*something Madam Speaker*. Te Manga kataumwane anne ibukia Ataein te reirei *Madam Speaker*.

Ao ti taku, ao mai iaa aio *Madam Speaker*. Ngaia kanga tao e bon eti ara nano uoua n te tai arei bwa e aki tau te mwane are e katauraioia te Tautaeaka ibukin kaitaran kanoan 2023. Ao ai buburara te kaokoro ae a uotiarake te Tautaeaka n te tai aei.

Ao tao ngkana iai waare riki tabeua aika tia n anga riki te Tia babaire ao ngaia tao e a bubura riki te *deficit* te Tia babaire.

Ao ti a kunea te Tia babaire bwa ngaia te Manga Kataumwane arei, te

kataumwane ae a boni kaman tia n ataia. A kaman tia n ataia Madam Speaker bwa tiaki te bwai are a tibwa noria ae e karina n roko ke n raiti imataia ao ngaia ti mwaninga aio te Kabineti ma ti a uotiarake nakon te Auti n tei. Tiaki. Rooia ataein te reirei te Tia babaire.

Rooia ataein Kiribati ake ai irabubua ngkai ake a kabunreia n reirei i Biti ao i Aotitia ao iaa riki *Madam Speaker*.

Eng, ao Madam Speaker te reirei e aki teirake tao n ningai tao n Tun ke tao n Turai te Tia babaire. Bon Tianuare te Tia babaire ngaia are a kaman ata te kataumwane anne bwa e na riai ni kaman tia ni uotaki bwa kanoan te kataumwane ni moan ke n token te ririki are e nako bwa e aonga n tauraoi nakon te ririki aei te Tia babaire.

Ao ti boni kaoti nanora n te Auti n tei ae nako ni kangai, e kanga ngkai e reke aio te Tia babaire ao e taku te Minitita n te *Education strategic*. Ti *strategic*, ao ta nanon *strategic* ngaia a boni kariaia bwa a na reke n te kanganga ataein te reirei ao a karaba te *deficit* arei nakon te botannaomata ao a tibwa uotia n aia tai are a taku bwa a tauraoi iai ao iai ataei aika a tuai man reke aia bwakabwai, a tuai man reke boon kanaia, boon aia ruu ao e tuai mani bwaka bwa are e tuai mani kabwataki te Manga Kataumwane ibukia te Tia babaire.

Te Tia babaire n te ririki aei ao ti a manga anganaki naba te Kataumwane ae e aki rangi n okoro ma te ririki ae nako. E aki rangi n okoro, e ti okoron ni mwaitin te ware are ti anganaki *Madam Speaker*. Ma e aki rangi n okoro naba kanga anuana ma kateina ma tarana te Tia babaire.

Ao ta ae ti nanonna? E a tia n taekinaki te Tia babaire. Bwa iraua te *surplus* ae e taekinna te Kataumwane aei, \$.1mirion te Tia babaire ngkana e eti au ururing.

Ao anne e bon tau? E tau *Madam Speaker*? Ngaia are ti a moanna naba ngkanne n nano uoua *Madam Speaker* bwa e aki tau te mwaiti aio ao ae ti na manga oaki naba ni baau *Madam Speaker* ibukin bwaai aika na riki.

Ao ti a tarai waare aika ti anganaki, ae ngaia tao e bon aki tau ana konaa te Tautaeaka ni mwanena ana kataumwane n te mwaiti are e a tia ni uotakirake ae e kamoamoaki irouia Taan tei ake man te ita arei ae te moan mwaiti ae bubura ni karakin Kiribati te Tia babaire.

Ao ti kariaia anne bwa anne ae kam uotia naba n te tai aio. Ao kam kona ni mwanena aio ngkai te Tia babaire ngkai ti a noria. Ti a moanna naba n raraoma te Tia babaire bwa e na tau aio ke e ako.

Ao ti a raraoma naba man ta, bwa ngke akea te *support* ke te budget

support are a tia n anga nanoia iai Aotitia ma *World Bank* ao antai te Tia babaire \$24,000,000 tabun te Tia babaire, ao ngaia e na bon tara naba n ae e a kaman *deficit* naba te kataumwane aio te Tia babaire bwa are ai akea aia kanan rikaki te Tia babaire are teuana are te *RERF* bwa e aki tamaroa aron ana *performance* ara Mwane n tania n te ririki aei.

Are ngaia akea rakana te Tia babaire are e na kaitara aron aia *formula* te Tautaeaka are a na kona ni butia te Tia babaire. Ao aki taekinna bwa a butia ma ana biri te *RERF*, te *dividend* te Tia babaire bwa kanga kamarauan taekana te Tia babaire.

Eng, kamarauan taekana bwa are ngkana e ururing rikaki teutana Kiribati *Madam Speaker*, ao e rangi n bebeta te ururing bwa e kangai. E na rangi n uareke e na bon akea teuana te tianti ae ti a kabongana ibukin kabarantan te kataumwane man ami Mwane n tania.

Ta ae e riki te Tia babaire? Ai uatai ae e kabonganaki iai te Tia babaire.

Ao ngke arona bwa e raoiroi ana *performance* te Mwane n tania n te ririki aei, e na boni kabongana naba *Madam Speaker*.

Ao ti a moanna naba n raraoma *Madam Speaker* bwa iraua ngkai bwaai ake a tia ni bita iai ara Tautaeaka ae karineaki bwa a na karaoi ibukia aia botannaomata. Ao

n te kataumwane aio, a kakikaki te Tia babaire kataumwane iai te Tia babaire. A kakikaki n aron ta te Tia babaire.

Eng aia mwane kaara. A kakikaki naba te Tia babaire. A kakikaka te kataumwane iai man te ririki ae nako ni kauarekea nakon te ririki aei.

Mwanen te takataka te Tia babaire. Aia mwane mwauku te Tia babaire, ao ta riki are e kakikakia te Tia babaire are bwaai ae a nang kakatonga iai nakai bwa ai tibwa ngaia ae a karekea bwa kanoan aia bua ara botannaomata iaon abamwakoro te Tia babaire.

Ti kakoaua anne te Tia babaire, ma e aa ngkai e a reke te kakikaki aio te Tia babaire. A kakikakia bwa teuana bukina, ae e a bon uareke aia karekemwane te Tia babaire.

Ngaia are a kataia ni kakaea angana ae e na baranti iai aia kataumwane ao ngaia ae a kauarekea bwaai ake ti taku ngaira bwa aki riai ni kauarekei te Tia babaire, bwa a moanna aomata ni katang iaan bwaai aikai te Tia babaire ke aia mwane te koraki ake aki mwakuri te Tia babaire ake ti aranna bwa te *backpay* te Tia babaire. E tuai mani bane ni bwaka aio te Tia babaire ao e a manga kauarekeaki ngkai te Tia babaire.

Ao a boni ngare Minitita, bwa a bon ata te bwai ae e riai ni karaoia ma

aki karaoia ibukia aia botannaomata.

Ao e taekinaki taeka n raa te Tia babaire. Eng, a rabwa nakoia Tibii Kauntira ke Meia bwa a nang karaka booia man \$200 nakon \$400, ao te \$100 nakon \$300 te Meia ao te Kauoman ni Meia te Tia babaire.

Ai rabwara anne te Tia babaire. Ma aio ti na kona ni kateimatoa aio n te tai ae maan. Bwa anne te titiraki are e na *test* ara kona te Tia babaire bwa are aio ao mwaitina riki ake ti na kaitarai ibukia ara botannaomata are ngaia are e na kona n nora riain ana konabwai te Tautaeke ni kakoroi bukin ana Motinnano nakoia te botannaomata te Tia babaire.

Ngaia are anne bukina te Tia babaire ae ti teirake ngaira kain te ita aio ni boutoka te kataumwane aio, ma ti kaoti raraomara te Tia babaire. Ti kaoti raraomara ibukina bwa e boni kararaoma te Tia babaire, ao iai mwane tabeua n aron are e a tia n taekinaki. Eng, e kanga aia mwane Komete te Tia babaire ae bon rabwata aika a kabanemwane te Tia babaire bwa bon ara kabanemwane ngaira n te Auti n tei aio riki man ana ita te Tautaeke ao e na manga waninia naba ana iango aei te Tia babaire ni boong rake aikai ni manga katei riki ana Komete te Tia babaire.

Ao ti a tia n nora te ribooti teuana ae i matara, ngaia tao e bon raoiroi ngke e aki kateaki te Komete aio bwa e raoiroi ngke anganaki taani mwakuri n te *Health* bwa a na karaoa te mwakuri ibukia kain Kiribati te Tia babaire, ma are e a kakaekaki angan are a na tauaki te koraki aikai ngaia are anganaki Komete aikai bwa a na karaoa te mwakuri aei te Tia babaire. Ao ti nanokawaki n taekina aio te Tia babaire ma akea riki taekana te Tia babaire. Akea riki taekana ae ti na karaauraua iai.

Eng ae ngaia ae I a teirake ni rangi n boutokaia bwa are a bon ata kabwaiaia mai iai te Tia babaire, ma Kiribati e aki kabwaia iai te Tia babaire. Boni ngaia ae a kabwaia iai, ngaira ake a mena n te Komete aio te Tia babaire.

Ngaia are e nang manga uotaki naba aio te Tia babaire, ao ti na kanga ngaira ao are ti tabeman ara koraki ma te botannaomata ae tabem n tanningaia bwa a na kakoroaki bukin ana bita te Tautaeaka nakoia, ao ngaia are ti taekinna ngaira bwa ti iai nano uouaira bwa e na koro aio inanon te Tautaeaka ke e na aki ngkai ti a bon noria bwa e uareke ana konaa te Tautaeaka ngkai ni kakoroi bukin ana Motinnano ibukina bwa e a uareke ana karekemwane.

Te mwane mai tari te Tia babaire. Eng, e taku te Minitita ma ti a

kauarekea. Tataninga nakon te ririki ae na roko. Ti na tataninga nakon n ningai te Tia babaire. Aio te *Ministry* teuana ae moan te kakawaki ibukin ara karekemwane te Tia babaire.

Eng bwa ta ae e riki? Ao ngkana ti a uotia nako aonnaba. Ta ngkoa te naan babaire n taai aika nako ibukin kamaeuan taian ice-plant ake i buki bwa a na kareke ika bwa e na uotaki nako Tarawa bwa e na kabuburaki aia kona kain aon abamwakoro ni karekemwane ao ni kabuburaki naba angan bain te *KFL* bwa e na kona n *export* te naan ika aikai te Tia babaire. E tuai man tia anne irarikin naba te *bunkering* ao ta riki ao ta riki.

Te naan booti n akawa ake a na anganaki kain abamwakoro te Tia babaire. Anga? Ae a manga kakaekaki angaia ngkai te Tia babaire ni manga karekeaki te babaire teuana are e na kanganga riki aron reken aikai nakoia ara botannaomata te Tia babaire.

Ngaia are moan te mwaiti te taetae ni ikawai *Madam Speaker* ma e rangi n karako kakoroan nanon aikai. Ngaia ae ti nanokawaki n tekina aio te Tia babaire ao akanne raonan karaki ke ara taeka ibukin boutokan te kataumwane aio, are tiaki ti ana kataumwane te Tautaeaka n ti ngaia ma ara kataumwane ngaira kain te Auti n tei aio ibukia ara botannaomata i Kiribati te Tia

babaire. Ko rabwa *Madam Speaker*, I boutoka te kataumwane.

Tibiika: Ao I angan te Betitenti ae karineaki; H.E. Taneti Mamau. E nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Ao ko rabwa *Madam Speaker* ao I a moana au maroro ma te kaitau nakon te Kauoman ni Betitenti ma kain ana tiim, n reitaki ma taani mwakuri ao ai bon taan taetae ni moa mairoun te Leader n te Kaitara ao ake a tia n anga aia maroro ae tabangaki.

Ao e koaua e na karako naba au maroro *Madam Speaker*, tao I ti kan anga riki te maroro n tara bon te kataumwane ma nanona. Ao te kataumwane are bon te katautau.

Iai ririki aika bwakanako, e kona n reke karekemwane ao a kona aki. A kona naba ni bwaka kabanemwane ao a kona naba ni manga raio. Ma are bon anne nanon te kataumwane are e kabwataki n te Auti n tei.

Ao ti boni bane n ataia bwa are bon manga iai kawaina imwina are e na manga otetanaki. E na manga otetanaki, ao anne ngkanne are ngkana a tia te naan akaunti ao ti ataia ngkanne bwa e uara raoi ngkanne te kataumwane.

Ngkai n te tai aei ti tuai raoi n ataia bwa are a tuai naba n otetanaki te naan akaunti. Ao tao ana akaunti te Tautaeka tao e a rokoroko ngkai n 2017 ke 2018, tao iaoni kawaina

2019. Ngaia are kanga ti tuai raoi ni kona n atai waakin te kataumwane bwa a nang boni bwai raoi ke a nang bon tauaki raoi bwa arei raoi ae e eti bwa are bon aron te kataumwane are te katautau.

Ao ti kaitau n aron kanga ribooti man te bangk n te aonnaba ke te IMF, botakin te mwane n te aonnaba. Bwa n taran ana kataumwane Kiribati riki ngke e moan roko te Tautaeka aei, ao tao bon iai te raraoma.

Man tokin te tai ao ang ate taeka ae e nang tikiraoi ana kekeiaki te Tautaeka ni iri naba nanon kanga ana taeka ni ibuobuoki te rabwata n te Bangke n te aonnaba.

Bwa are anne ae e kakawaki bwa are e tirobaeaki ara kataumwane naba man te aonnaba man rabwata aika a kakawaki n te aonnaba.

Ao e anga te banna ae e kangai; ngke e aki roko te aoraki ae te *covid-19* ao taran kaubwaira e na rikirake. E na rikirake 2% n 2020, e riaon 2% ao ngke e mena ngkai ngke akea te *covid-19* tao e a rokoroko n 3% ke 4% ke 5% ke e a boni kan roko n 10%.

Ao anne ae e nang kakukurei ma are e koaua te aoraki ae te *covid-19* e bon taona aban Kiribati.

Ti kaitau naba bwa n tarakin ara iokinibwai, ao e a kekake te ionibwai. Tiaki te iokinibwai n are ti

kakaraoi ao ti kabonakoi nako tinaniku ke ara export, ara *import* e a tamwarake naba. Ao ti kona ni kangai; bwa bukin ta ngkai e a rangi n rikirake te iokinibwai.

Bwa are ngkana akea bwaai iaon Kiribati, ti kaoi ngkanne mai tinaniku bwa e na katoka te kainano. Ma e a rikirake, e a rokoroko ara *import* ke ara kaobwai ai \$190 tabun te mirion.

Ao ara *export* e rangi n uareke, ma tarana iaon te naan ware e a rikirake ngkanne. E a rikirake ngkanne, e a kan roko iaa ma e a tia n roko n \$19,000,000 tabun. Ngaia are ngkana e a kan 200,000,000 tabun bwaai aika roko ao e kan \$20,000,000 te mirion ae e nako, e aki rangi n raoiroi tarana.

Ngkana e a mwaiti riki ara mwane nako tinaniku. Ma te bwai ae kakawaki e oti bwa iai te rikirake. Iai te rikirake n te kaako, bwa e ngae ngke e oreaki Kiribati n te *covid-19*, e a karako taren te kaako ae te tare ae a nang kainano te botannaomata iai. Tiaki n aekan aba tabeua ae a bon rotaki n te kainano.

Ngaia are aei bon ara kaitau nakoia bitineti ma kambwana ake a tia n ibuobuoki n taraia bwa e na teimatoa te amwarake kanan te I-Kiribati ao nimana n tain butin te aoraki ae te *covid-19*.

Ao e a bon waaki naba taeka ni kakamaku, ma kai bon akea te bwai ae riki.

A nang toki kaako mai tinaniku, a nang taowae kaibuken tinaniku bwa a nang aki karokoa te kaako. Bon te kairua, ao e na nako te bwana mai iaa? E na nako te bwana man te Kaitara. Kanga te aekaki ni bwana are e aki kaunga nano.

E kataia te Tautaeka ngke e roko ikai, ao ti katea te tamnei ae kanga ti taku bwa e na eutaki riki Kiribati iai. Ma ta ae ti anganaki? E bwai ni ngareakinaki ara kataratara are e abwabwaki.

Ao ta ae ko bwai ni ngareia iai bwa a inimaki te naan *community*, *Kauntira* ao ti taku ngaira bwa ko na kangai. Kam mwaneko bwa are ko kan eweka te mwaneka ae e abwabwaki. Kamwaneko bwa ti a noria bwa ko na roko iai ke ko na aki. Ao ngkana tao a bwaka aikai, ti na kataia ni kaungako. Tiaki, ao a nga Taan tei aika kanga a mata mwane n te Auti aei kanga akea n ara ita akana a bane n te ita arei.

Ma e aa ngkai aikoa kona n anga te bwana ni kaungaunga.

Ao e reke te koaua are e kangai; tao ti ngaia ae e na kokoro 3 ara teem bwa tao ti ngaira aika ti wanawana ao akea riki Tautaeka irarikira. Tao ai anne aekan te taratara ae e aki raoiroi.

Ma N na buti ngkami, e a waaki te waaki iroun te Nati ni Kiribati. Ae ti na kitana ikai ao a na manga roko aika ataei riki ao taba te kaungaunga.

Ma ngkana kanga ti tabeki ara kataumwane, ko boutokaia ao ko manga kakaea naba angana. I nanokawaki iroun te Leader n te Kaitara ngke e a bon moana naba ana mena ni boutokaia ao e a kanakoi naba ana taeka aika a rangi ni mamatoa ma katei, a kamatauninga.

Ao teuana ae e rangi n kaokiokia are e bon ataia bwa e aki raoiroi te taeka ae *doctored* ke ko bwai n aorakia. Ai ta ae e nang bwai n aorakiaki iai. E a kunemwaniaki irouia taan rabakau ma te Kabineti. Ao are te kataumwane e na bon nako matan te Minitita n tangaina. Ta ngkanne ae e a kunemwaniaki iai. Ao I nanokawaki ngkai ko kakaei am taeka aika a kamatauninga ao ko bon tei ibukin te abamwakoro ae e ririba te kamatauninga.

Ao te kauoua, ko taekina te taeka ae te ikaraba. Ao ngkana ko a taekina te ikaraba ao te mwantiaka ke e taokitanaki, irou ngkanne ai boni bwanan te totoko. Ma e aa ngkanne ngkai ko a boutokaia. A nang tinebu am taeka.

Ngkana e ongo te I-Kiribati ao ane a na kangai; e boutokaia ma e aa ngkai e bon rangi n buakaka te

kataumwane. E aa ngkai e a bon rangi n totokoia.

Ao ko kabwaranakoa, ngaia teuana bukina bwa ngaia e karaia n uotakirakean te kataumwane ao e a manga raai ngke e na riai ni mena iaan are te *additional financing*. E a uotakirake bwa ai te karekemwane.

E kona n reke te iango are e kangai; are aki nora te boki ni kataumwane te botannaomata. Ma ngkana I a tabeka aei ao a na ongora. Te botannaomata akea kairuan te kataumwane.

Man 2020 ni karokoa te kataumwane ibukin 2023, te *physical frame work* ke aron tein te kataumwane n teuana te ririki ma aron kaubwaina ma tibwatibwakina n aron are e oti ke kanga e aranaki bwa te *physical frame work* akea okorona.

N 2020 taraia iaon *additional financing budget support*.

2021 additional financing budget support.

Ao I a titiraki ao e aa ngkai ti tebo man 2020, 2021 ao 2022, 2023 ke te ririki ae na roko. Akea te bae e bitaki ao e taku ngke e a taraia, iai iaan te *medium tm frame work*. Iai iaan te *medium tm physical frame work* ae e a uotaki te *budget support* ni kairaki ma te *revenue*. Ma are anne ti tebo naba aekakina bwa

ngkana ko taraia man 2020 nakon 2023 ti tebo naba. Bwa anne bon tein te *medium tm*, e kaokoro ma te *physical frame work* ngaia are I kangai. E nang kaminoa te ongora.

Ma I a manga kangai; ngaia tao e mena tao bukina ngke n ana taeka te Minitita n te mwane bwa e a bon aranna naba bwa te *total revenue* ao e aki katebenakoa ni kangai. *Total revenue* ma are bon eti e Kauoman, bwa e a boni kangai naba. *Total revenue* ke mwane ake a reke mani korakorara ao ara kaikoiko n te buoka.

E eti ngke e kangai te *budget speech*, *total domestic revenue* ao e a kairua ngkanne anne. Ma are total revenue, e booti ni kabane te naan Atu ni karekemwane ao e anga ngkanne ae e kairua te Leader n te Kaitara ao kanag ko a mwamwana te ongora bwa aongkoa e a bita aron tein te *presentation* ke uotakirakean te Kataumwane. Akea te bitaki kain Kiribati.

Ao ngkana ti kona ni katokai aikai n te *facebook ke ta*, ti na bubuti ao kam na noria bwa akea te kaokoro.

Ma I boni mimi ao I rimwin ana marooro ao I uoti au kataumwane ao I a tarai ao I taku: kai bon akea te kaokoro ao ta ae e a kataia ni karaoia. Tao bukina ngke e a taekinna te Kauoman ni Betitenti bwa botan te kataumwane. Ma are

ngke e kangai; botan te kataumwane ae reke mani korakorara kain Kiribati ke ara *domestic revenue*, e eti ngkanne bwa e na riai ni katuka are te mwane mai irouia taan anga te buoka.

Ao I kataia riki ni kakaea aron ana ikaraba bwa ta riki te bae e karabaki. Bwa are a boni bane n tangaina bwaai aikai n aron are kanga e mwaneweia naba taan taetae mai imwaiu riki man ara ita, are akea te bae e karabaki bwa a boni bane ni katangainaki.

Ngkana aki bane inanon te *budget speech*, ma kam bane n noria Taan tei. Ao are ngkai matami ami botannaomata, a bane n tangaina bwaai imatami.

Ngaia are I nanokawaki n te taeka ae te Ikaraba ao e bwai n aorakiaki bwa bon taeka aika a rangi n tinebu ao e riai n aki taekinaki bwa akea koauaia n te kataumwane.

Ti a nora ngkanne aron tao e a rangi ni tataekinaki aron te bae te Motinnano ma kakoroan nanona. Aongkoa iai au taeka ae ngkana ti roko ao tia boni kanakoi naba ni kabane. I a karautaeka n anne, akea au taeka bwa are I aki totoki n taekinna te Motinnano tiaki ana bwai te Betitenti ma ana bwai te Kabineti ma te botannaomata.

Kabwara au bure bwa ana bwai te Kabineti ma te *party*. Ana bwai Tobwan Kiribati *party*.

Ngaia are akea inaomatau n taekina kanoana ae e nang kanakoaki aei. Ngkana ti nang kanakoa n aekan aika nako ngkai bwa kanoan te kataumwane ibukin te ririki ae na roko, ane a nako tao booia te naan Meia ma Kauntira ke te mwane ni motirawa. Akanne a barongaki n te Kabineti ao e a manga kabwatia te *party*.

A marooroakinaki ni kawaina aika riai. E kirati aron te babaire.

Ngaia are ngkana ti taekini ao akanne a barongaki raoi. Ngaia are I rangi n nanokawaki ao e aki totoki n tataekinaki are kangai; bwa e nga am Motinnano ae e na iraki. Am Motinnano are ko karioa ni kambein ke are e katabuaki ke are ko taekinna iaan te Taubuki.

Ao ngaira ti kangai; are e taekinaki iaan te taubuki. Bwa e aa? A bane n rin ni kabane akanne. A rin are kanoan te *manifesto* ao a rin naba ake a nang katamaroaki ke ake a tia ni katabuaki. Ao a taekinaki ngkanne iaan te bae e aranaki ngkanne bwa te *policy statement* ke ana Taeka ni bau te Tautaeka. Ao are bon anne naba ami taeka, ana taeka te Leader n te Kaitara. E na bwainaki are te Taeka ni bau ngkana ti okirikaki nakon aei.

Ngke a uneakina aia mwane kaara are aongkoa a na ira naba kanga aekan aia bwakamwane nake kanga taan aki mwakuri are ti

kangai; e na okirikaki bwa ibukin are kam ira te kataumwane are totokoaki. Ao ibukin te taeka ao a kangai; e na iraki bwa are kanga n am taeka aei ae ko taekinna n te Taeka ni bau. E rabwa e aki bwainaki are n te kambein ngke ti kangai are e boni kamatata naba n te Kambein. E aki bwainaki are n te kambein, e na bwainaki are e taekinaki iaan te Taubuki are te Taeka ni bau. Ao e bon eti, bwa are n te Taeka ni bau, e a tia ni bane n ikoti ake mai moana ni karokoa e a roko kanga ai ana Baibara te Tautaeka ni mwakuri ke ana *policy statement*.

E aki toki n taekinaki naba are te *select committee*. Aei e rangi ni kamatauninga, ao irarikina te *select committee* ke katean te naan Komete n ibuobuoki are ana Komete te Auti n tei ao iai iaan ara Tua ni kaetieti bwa e na kamatebwai baike ti taku bwa a bongana ibukin tobwakin riki te botannaomata bwa e na nakoraoi.

Ma I nanokawaki iroun te Tia tei temanna mai Abaiang bwa e a wareka ana ribooti te Komete ibukin katamaroan te onaoraki ae te *health select committee*. Ao I taku bwa ti tebo ma kanga ai bon akea bongan te ribooti ao e kaboraoia ma aia mwakuri taani mwakuri. Ma N na ti tuangko te Tia tei ae ko karineaki, e roroko ikai mwin aia mwakuri kain te aobiti. E

tangaina imataia Taan tei aei aia data, e roroko? E aki. Ao anne ngkanne bonganan te *Select committee* bwa e na uotimai waare ma ana kukune nako matan te Auti n tei aei. A tangaina.

Ao ngke ti katea naba te *committee* ibukin te *Unemployment* ke te *Select committee* n te Auti are e nako. Ao ta are e riki? Ao e a oti kanoana, e a reke te buoka nakoia taan aki mwakuri. Ao ta ae kam a babakanreia iai. Ao ngkai are e a tia ni baireia te Kabineti a na kabonganaki ngkai ribooti ake te naan Komete ake a kateaki, a kabaeaki ngkai taabo ni mwakuri ake a rekeke ma ngaia bwa a na kataia ni karini inanon aia Ministial opaions plans bwa e aonga ni manena ao te kabanemwane are e a kateaki iai te naan Komete.

Ngaia are man taeka tabeua akanne, e aki bane au tai ni mena. Ma tao akanne tabeua ae I kona ni ibuobuoki ni kamatatai riki ma I boutoka te kataumwane aio, ao I karautaeka ngkana iai tinebun te marooro. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ngaia te *Leader* n te Kaitara ta am *point of Order*.

Hon. Tessie ia Lamborne: Ko rabwa te Tibiika bwa I ti kan kamatata riki bwa ti tebo ma e a manga kaminoa nanon au marooro te

Betitenti ni kaineti ma are te *budget support*.

Bwa are ngkana e boni warekaki mwin te marooro ao e aki bwarabwara raoi are e nga raoi ae bon korakoran te Tautaeka ao arei ngkanne are e a karokoa n \$319 are te *budget support*. Ao ngaira ae ti karau raioi ni kabwarabwara bwa e nga korakoran te Tautaeka imwain rinin te *budget support* are e oti iai bwa e *deficit* ana *budget*. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Abaiang am *point of Order*.

Hon. Dr.Kautu Tenaua: Ao I ti kani katea ikai bwa te ribooti ae I raraoma iai, bwa e kateaki te Komete bwa e na karaoa kanga ana ukeuke.

Ma te ukeuke iaon baikai a tia ni karaoaki ao a tia naba n rinanoaki, bwa ti tebo ma e a manga kakaeaki te kabanemwane teuana ibukin te bwai ae e a bon tia n tia arona ao e a wene ikekei. Ao I aki ataia ae ngaia te Betitenti e kainanoa te ribooti arei, eng iai kawaina bwa bon iai ana Minitita ma I ti kan kainanoa te ribooti iaon arei ao e a roko naba i matana. A tia baikai ni karaoaki irouia te naan *Public health nurses*, bon te *district public health nurse*. Iai te *Director of Public health*. Aikai baikai ni kabane, a tia ni karauaki ni kabwaranakoaki nakon nanoia are e bon riai n otaia nake a

na riai ni kabwaranakoa. Ko bati n rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao I kanakoa nakoim te Minitita n te onaoraki.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa naba te tai aio bwa e a manga reke teutana ara tai ni kanakoa bwanara *Madam Speaker* ibukin moan warekan te Biira ibukin te Kataumwane 2022 ibukin te ririki 2023.

Ao te moanibwai moa *Madam Speaker* imwain ae ti kanakoa bwanara ni kaitiaki tabeua te naan marooro ao te naan kamatata ao tao ti a boni kawenei moa te naan bwana ni kakaitau *Madam Speaker*. Bwana ni kakaitau nakon te Kauoman ni Betitenti ma kain ana tabo ni mwakuri are ngaia ae a tia ni katauraoa te kataumwane ke te Biira aio, ni ikotaki naba ma ara taani mwakuri ngaira man Botaki n te Mauri ao Katoki aoraki are a tia n anga baia ni ibuobuoki ni karokoa rabwatan te Biira aio ae ngaia ae ti aroko n te bwakantai aei n anga bwanara teutana ni kamatata.

Ao tao imwain ae I waaki nako *Madam Speaker*, ao I bon kaotia n tabeka bwanan te onaoraki ao I botia ma bwanaia kain Betio ao I taekinna *Madam Speaker* ae ti boutoka moan warekan te Biira aio.

Madam Speaker e kakawaki teutana bwa ti na kanakoi bwanara

ni kamatata ao tao ni kaeti tabeua te naan rongorongo ake a tia ni mwaneweaki inanon te Auti aio. Ao e kakawaki naba *Madam Speaker* e aonga n ae e itiaki naba ongoran te Nati ni Kiribati are e reke ana tai n ongora.

Madam Speaker n aron te naan titiraki tabeua are a tia n taekinaki ke ni mwaneweaki n te Auti aio. Ao e koaua tao teutana ae e mwaneweaki tataren te bwai n aroaki.

Tataren te bwai n aoraki *Madam Speaker* man au Botaki ni mwakuri. Ao tao aio are e a manga karekeke ma ana tarau au Botaki ni mwakuri irouia kambwana mai tinaniku ae tao a tia ni katautaua ae tao e raka iaon \$1te mirion tabun.

Ma e kakawaki *Madam Speaker* ae ti na kamatata ao ti na kaeti te naan rongorongo aikai n aron aia mwakuri kain ara tabo ni mwakuri *Madam Speaker*.

Ao tao imwain ae I kanakoai kamatata aikai *Madam Speaker*, ao ti kaitau aia beku mwaka ara taani mwakuri.

I taku bwa rokora n te tai aio *Madam Speaker*, ti roko angin te naan kekeiaki ao te naan botumwaka irouia ara taani mwakuri.

Ti kakoaua *Madam Speaker* n aron taan marooro are a tia ni kanakoa bwanaia mai imwaina ao moara riki

te Tia tei temanna mai Tarawa Teinainano, are e kaota aron te naan kanganga n te ririki aio *covid-19*. Te kanganga n te aonnaba are e taona te itabara imarenan Rutia ao Ukraine. Tataren te naan baao ni mwamwananga ngaia are a karekei tabeua te naan kanganga ae ngaia ae ti rotaki iai n te ririki aio *Madam Speaker*. Rorokon te naan bwai n aoraki, karaoakin bwai n aoraki. Karokoia ikai i Kiribati *Madam Speaker*.

I taku bwa aio bon teuana te kakaewenako n te ririki aio mani kanganga aika reke man te covid-19 ao te buaka i Ukraine ae ngaia ae e kaitara ma ngaia te Tautaeka aio.

Ma ti kakaitau *Madam Speaker*, ti kakaitau ao ti kakaitau nakoia ara taani mwakuri bwa a teimatoa. E aki bebete *Madam Speaker*, ma ti teimatoa n taainako moara riki ngaira are ti katabeaki ibukin marurungin te Nati ni Kiribati mai Makin nako Arorae ni ikotaki ma te Ita Mainiku.

I nang kaitauia au taani mwakuri *Madam Speaker* bwa a kekeiakina uotaia inanon taai ni kanganga aikai.

Mwaitin ana tarau te onaoraki ni kambwana i tinaniku n irekeke ma te bwai n aoraki *Madam Speaker* e aki raka iaon \$1te mirion. \$400,000 *Madam Speaker*. Anne te ware.

Ma I kukurei naba n taekinna nakon te Auti *Madam Speaker*, bwa te tarau anne e na bane ao e na itiaki imwain banen te ririki aio.

Ao anne butimwakaia ara taani mwakuri *Madam Speaker*. Ao I kukurei n taekinna nakon te Auti aio bwa a na itiaki te naan tarau akanne ao ti na tauraoi ni waaki nakon te ririki ae boou ma te kataratara ae tararaoi ao e marurung ibukin te Nati ni Kiribati.

E mwaneweaki naba *Madam Speaker* ae ibuakon te naan kanganga aikai, ao e meme ana taratara te Tautaeka ao e aki karaka te kataumwane ibukin karekean boon te naan bwai n aoraki ibukin ana kataumwane n te ririki ae na roko.

E kairua aio *Madam Speaker*. Ao ngkana a karaua raoi n taratara te boki ni kataumwane are ngaia ae ti marooroakinna n te tai aio, ao iai rakan ana kataumwane te Tautaeka ae e a tia ni kawenea n te mwaiti ae raka iaon \$70,000 tabun are e na kaitarai te naan kanganga aikai *Madam Speaker* ibukin te ririki ae na roko.

Teuana naba *Madam Speaker* are e koaua ae tao e mwaneweaki ae tataren ana mwane te onaoraki ibukin karokoakia ana aoraki mai ibuki nako Tarawa.

E koaua e mwaneweaki temanna te aoraki tao man abam te *Leader* n te Kaitara are e roko. Ti karautaeka n

te bwai are e riki tao ibukin aki taurao in kantokana n te tai arei, ma e aki bane ana mwane te onaoraki *Madam Speaker*. Tao bon iai kanganga ane ngaia ae a mwakuria ngkai au koraki, ma e aki tare ana mwane te onaoraki bwa e a tia ni bwara boon mwin te naan kai n tekateka ke aia *ticket* ake a kaboa kain te utu aio.

Teuana naba te bae e taekinaki *Madam Speaker* te *overseas referral*, tao moara riki nakon te onaoraki ae *Fortisare* i Inria are a mena iai ara aoraki. E mwaneweaki naba e bubura kaei ara tarau ikai ao tao iai teutana te iremwe n aron bwai n aorakiaia ara koraki iraua te namwakaina n nako.

I taku bwa aio *Madam Speaker* e aki rekeke ma akean ana mwane te onaoraki ao e kakawaki bwa ti na kaeta aio. Ma e rekeke aio bwa iai bitakin ana akaunti te *middle pson* are ngaia ae e na kanakoaki nakoina te mwane are e reke ao e kanakoa *through te email* bwa e aki kanakoa *through te prop tunnel*. Ngaia are e raraoma te bangke, e raraoma te *Finance* bwa tokina e kanakoaki te mwane aio ao e bure te akaunti are e kanakoaki nako iai ma e aki tare ana mwane te onaoraki *Madam Speaker*.

Ae mwaneweaki naba *Madam Speaker*, e a uareke ana kataumwane te Tautaeka tao ibukin kanakoakia aoraki ibukin te ririki

ae na roko kanakoakia nakon te *ouseas refral*. I taku bwa e kairua aio *Madam Speaker*.

Ngkana ti taraia n te boki ni kataumwane, e koaua bwa iai \$2te mirion ane e mwakoro ma iai te *role of a fund* man te ririki aio ae e kania \$3te mirion are e na *top* \$2te mirion anne ao e na reke bwa a kania \$5te mirion.

Ngaia are I taku bwa e nang kakawaki *Madam Speaker* bwa e na kakaetaki aikai bwa e aonga n ae eti ongoran te Nati ni Kiribati ao e na ataia raoi bwa te Tautaeka aio e tabeakinia.

E mwaneweaki naba *Madam Speaker* Kieia Ataei, te onaoraki are i Tabiteuea Meang. Ao e koaau *Madam Speaker*, iai ana Kainibaire te Tautaeka n aron au kaeka are I a tia ni kawenea nakon te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang ibukin te onaoraki aio.

Ao anne ae e na waakinna te Tautaeka bwa e aonga n ae e riki bwa te *refral hospital* man te ririki ae na roko 2023.

Rongorongoa te naan Neeti *Madam Speaker* ake a bane aia tai n te ririki 2018 ao 2019, a mwaneweaki bwa a tuai man teirake. E koaua tao bon iai te naan iremwe *Madam Speaker* man moan te ririki n irekeke ma te aoraki are e roko.

Ma I kukurei n taekinna bwa Neeti aikai ni kabane a bane ni kateirakeaki, a bane n tia n anganaki aia first appointment.

Iai uoman ae tao iai teutana te kanganga ae rekeke ma aia pformance, aei ngkanne are e boni karauaki n rinanoaki.

Ma n ongorau ao kaongoakiu, a bane n tia n teirake Neeti aikai ni kabane n aron are I mwaneweia mai imwaina.

Teuana naba te bwai ae e tataekinaki *Madam Speaker*, tao ara Neeti are a manga anaki bwa a manga nako ni mwakuri i tinaniku tao i Aotitia ao Nu Tiran ao moara riki te naan *care keeps*.

Ti ataia *Madam Speaker* bwa aio bon te kanganga. Ao tiaki ti te kanganga ae e taona Kiribati. Te kanganga *Madam Speaker* ae e taona te aonnaba.

Ngkana ko wareware n te *news* ngke ingabong ao a tangiroa naba te naan Neeti i Nu Tiran. A nang iangoa aia taowae bwa e aki tau mwaitia bwa angia naba te naan Neeti i Nu Tiran a birinako n nako ni mwakuri i Aotitia.

Ngaia are aio *Madam Speaker* te kanganga n te aonnaba. Ngaira 30 ara neeti ae a tia n anaki bwa a na nako n mwakuri bwa te naan *care keep*.

Ao iai ana Kainibaire te Tautaeka bwa e na kakaei anga are e na kaunga nanon te Neeti ae e bane ana tai mai Kiribati bwa e na tiku ni mwakuri i Kiribati n ibuobuoki nakoia ana botannaomata.

Aikai kanoan ana Kainibaire te Tautaeka are e a tia ni kawenei ao ae e tabe ngkai ni wakinaki kanoana *Madam Speaker*.

Teuana naba te mena ae e tabekaki *Madam Speaker* tao iaon te *CT scan*. Ma I karabwa raou ni Minitita temanna are e a tia n anga ana marooro iaon aio, ao e koaua n aron are I mwaneweia ara kantaninga bwa ni wikirake aika imwaira ao e nang waaki te *CT scan* ao e nang mwakuri ao e tauraoi ibukia te Nati ni Kiribati.

Iai naba *Madam Speaker* ae mwaneweaki te aoraki mai Abaiang. Tao e koaua tao aio naba te rongorongong ae e kananokawaki te aoraki are mwaneweia te Tia tei temanna ae karineaki mai Abaiang bwa e a rangi n kainano ni maraki birotana ao e a katokaki iaon te booti nakomai ikai. Ao tao ngkana arona bwa e kairua ongou tao e kabuanibwai maeuna n aron are e mwaneweia te Tia tei.

I kabwara bure teutana *Madam Speaker* ma e kaokoro teutana aron kaongoakiu irouia au koraki. Bwa a taku au koraki bwa iai temanna te aoraki ae e katokaki n te booti mai

Abaiang *speed boat*. E aki rangi n kakaiaki te aoraki aio, ao n aron kaongoakiu *Madam Speaker* e a otinako. E a tia ni kaotinakoaki ao e rangi ni marurung.

Ao ngkana arona bwa e kaokoro te aomata ae e mwaneweia au koraki ao e raoiroi bwa I a kai manga reitaki ma te Tia tei.

Teuana naba *Madam Speaker* te bwai ae e aki totoki ni kakauntaekaki n te Auti aio, te iti ibukin te *covid-19* ke kamanoakia kain Kiribati.

I karautaeka teutana *Madam Speaker* n aio bwa e rangi n kaokoro bwa ngke I ira botakin te Kuakua n te aonnaba n te *WHO i Geneva* ni Meeti n te ririki aio 2022 ao ti a manga ira naba teuana are Botakin te *Region* are e boo i Biribin kanga n namwakaina aika nako ao ti rangi n kamoamoaki I-Kiribati *Madam Speaker*. E rangi ni kamoamoaki iroun te *Director Genal* n te *WHO* ao a bane n roko ao a kangai; ti kaitaua ami Tautaeka bwa e a tia n tobwaia raoi ao ni kamanoia raoi ami botannaomata ao ni katauraioia imwain roko te aoraki ae te *covid-19*.

Ngaia ae I karautaeka *Madam Speaker* bwa I aki ataia bwa e taetae mai iaa te Tia tei ae karineaki mai Abaiang. Bwa e kaokoro te bwai ae e taekinna ma te bai are I tuangaki ma au *officials* n rabwatan te aonnaba ae te *WHO*. A rangi n

kamoamoia Kiribati. Kam aita bwa kam a tia ni kabonganai iti ake a tia ni kabwati te *WHO Sinopharm, astrozeneca*.

Ti kaitau naba n te tai aio bwa e a manga roko te *phyisa Madam Speaker*.

Ma I taku bwa te aoraki ae te *covid-19*, akea am tai ni bebino *Madam Speaker*. Ti taben te Tautaeka e na kabaitia ni katauraioia ana botannaomata imwain rokon te aoraki.

Ao ti kakoaua *Madam Speaker*, e eti, ti nanokawaki ao ti tei irarikia ara botannaomata ake a tia ni motirawa ma ti kakaitau *Madam Speaker* bwa ti tokanikai.

Ti kakaitau *Madam Speaker* bwa man rabwatan Kuakua n te aonnaba ao a kamoamoia Kiribati bwa ngaia teuana mai ibuakon aban te Betebeke ae a mano ana botannaomata ao a tauraoi nakoia aba riki aika irarikira imwain rokon te aoraki ae te *covid-19*.

Ao aikanne *Madam Speaker* tiaki au ototo ma akanne bon bwanan te *Director genal* ni botakin te Kuakua n te aonnaba.

Ngaia are e kakawaki e rabwa, ti a kitana te mwaneka anne. Ti a kitana te *covid-19* ao e rabwa bwa ti a roko n te tai aio. E a uki ara *bOrder Madam Speaker*.

Ara *bOrder Madam Speaker* ngkai e a okira arona te mwamwananga, ao ti kaitau n anne.

Ko roko n te aonnaba e a uki ni kabane angina te naan *bOrder* n aba nako. ao aio *Madam Speaker* are e reke man itinakia ara botannaomata.

Tiaki te tai ni bebino *Madam Speaker* ngke e a roko te aoraki. Akea ara tai ni bebino bwa ti tangira te iti teuana ao te iti teuana ao ti riba teuana ao ti riba teuana ao ti riba teuana. Ara bwai butimwaeen te naan iti ake a roko, ake a tia ni kabwataki iroun te *WHO* bwa ti na kabonganai ibukia ara botannaomata.

Ao anne ae e karaoya *Madam Speaker* te Tautaeka, ami Tautaeka. Kainanoia ana botannaomata ao ni katauraoya imwain rokon te aoraki.

Ngaia are e rabwa *Madam Speaker* bwa e reke teutana au tai ni kamatata teutana. E koaua tao e na bon manga iai te tai are e na Kometenaki iai te Biira aio ao e na karauaki ni keneutaki te naan kabanemwane. Ao aikanne ai manga ara tai riki ni kanakoi riki bwanara *Madam Speaker*, ma tao e kakawaki n te tai aio bwa ti a kanakoa naba bwanaia kain Betio. Bwanaia kain Betio ibukin ana kataumwane te Tautaeka ae e karaoya aio.

A tia ni mwaneweaki tabeua rakan booia Meia, rakan booia Kauntira. Ti kakaitau n anne.

Teuana naba te bwai ae ti rangi n kakaitau iai *Madam Speaker*, karekean aia *leave grant* \$3,000 n te ririki aomata ake a mwakuri n te naan *private business* ake a *Vat registered* ao ake a *full time*.

Aio *Madam Speaker* bon te kabwaia ae reke iroun te botannaomata. \$3,000 n te ririki, ti tebo ma \$250 n te namwakaina. Anne *Madam Speaker* te raka ni mwane ae korakora.

Ao ngkana ti tarai te naan ribooti ao ti tarai mwin te naan marooro n te Kanimabong ae nako, mwin te naan ribooti man te *WHO* man te UNICEF, man te FAO. Rabwatan te aonnaba *Madam Speaker*.

Iai teuana aia rongorongorongo ae e aki totoki n okioki. Ao anne e nang korakora te kaokoroaki imarenaia aomata ake iai aia mwane ao ake akea aia mwane. Te Financial cap. Ao teuan te bwai ae e nang tete n te naan ribooti akekei ae e nang *common Madam Speaker*, bwa ta ana Kainibaire te Tautaeka bwa e na kataia ni kauarekea te *cap* anne. E na kataia ni uotarake aia karekemwane nake e uareke angan baia ke e uareke aia tianti.

Aikai *Madam Speaker* aranaki bwa te naan *social protection measures*

n aron are ti mwaneweia n te wiki ae nako.

Ti kaitaua te Tautaeaka n ana Biira aio Madam Speaker, e karaka te social protection measures. E karaka tobwakia aomata ake akea ngkoa aia konabwai. E uareke angan baia, a reke aia tianti *Madam Speaker* a kona riki ni kabobwai, a kona riki ni kaboi kanaia aika a baranti ao aekakin akanne nako.

Mani bwana aikai *Madam Speaker* ao I ataia bwa e a uareke te tai, ti ang ariki te naan bwana ni kakatekaoi nakoia taani mwakuri ao nakoira ngaira ni kabane.

Ao mani bwana akanne *Madam Speaker* ao I kukurei ni boutoka moan warekan te Biira ibukin te Kataumwane 2022 ibukin te ririki 2023. Ko rabwa *Madam Speaker* ao I a toki ikai. Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia te Tia tei mai Abaiang am *point of Order*.

Hon. Dr.Kautu Tenaua: Ao tao bon te kamatata nakon te Minitita. Te moanibwai moa bwa e riki ni waekoa n itinaki te botannaomata bwa are e nang rawata te Kiriniki ae e kateaki iroun te Tautaeaka ae nako. Anne teuana te moanibwai.

Te kauoua, te iti tiaki te aki akaka te iti. Ao a kaman reke te naan kabuanibwai irouia aba i Eurobe te *astrozeneca*. Ma te Tautaeaka e rawa n nakon are e raoiroi bwa e taku bwa

e kanganga rokona ikai, te *phyisa*. Ao titirakinna ngkanne bwa e kanganga rokona i Kiribati ma e a roko te *phyisa* ikai.

Nanona e a tia ni burebureia te botannaomata bwa a bon rawa ni kabanea te mwane ibukin te iti n totoko. Ao ae taekinna te Minitita bwa e roko te aoraki ao e tuai n tabwanin te iti. E rabwa.

Tibiika: Ti nakon am marooro are ko taku bwa e a tia ni kabureaki arona ke tao kabwarabwarakina. Ao ngkoe ko a manga bon *raise point* tabeua akana a na kona ni kauka manga te kauntaeka ao a na kona ni manga kaokia nakon te tia marooro. Ngaia are ai bon au kauring nakoia Taan tei, tai iaiangoia are N na manga kaokia bwa are bon akea te *point of Order* iaon te *point of Order*.

Bon ti ngkoe ae N na anganiko am *point of Order* ao ko a kanakoa naba am kabwarabwara.

Te Tia tei mai Tabiteuea Meang am *point of Order*.

Hon.Tabannang Timeon: *Madam Speaker* e nang uareke au *point of Order*, bwa e taekinna te Minitita ae man te ririki ae boou ao e nang tibwa reke Kieia Ataei *hospital* i Tabiteuea Meang bwa te *refral hospital*. E a kaman kateaki, bon anne ana *purpose* ngke e moan kateaki. Ma ti karabwa te Minitita bwa ngaia e nang tibwa kina bwa te *refral hospital* man moan 2023. Ko rabwa

te Minitita. Ko a tibwa kina te onaoraki anne.

Tibiika: Te *Leader* n te *Kaitara* ta am *point of Order*.

Hon. Tessie ia Lamborne: Ti te bwai ae uareke te Tibiika, bwa te tarau are I taekinna e riaon \$10te mirion ae man 2018. Bwa ibukina ae e taku bwa I taekina \$1te mirion. Ma I ti kaeta te ware. Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia ao e a boni bane te point of Order, ao I bon tau i arami ma ami tai n taetae bwa e mwaiti ae e a kaman kateitea baina ma mwina I a manga bure ni kakiba nakon temanna.

N na angan moa te Tia tei mai Tarawa Ieta ae karineaki; Hon. Harry Tekaiti. E nakoim.

Hon. Harry Tekaiti: Ko aitau *Madam Speaker* ngkao e kona naba n reke ao tao e a bon rarabo 6.00pm. Ma ko rabwa ngkai e kona n reke naba te tai ni marooro ni kaota naba ara marooro iaon te kataumwane ibukin te ririki 2023.

Tao I aki kan okiri marooro ake a tia ni mwemwe ao e boni uareke naba ae N na kona n tabeki bwa bon ti tabeua au point ake N na kanakoi *Madam Speaker*.

E koaua ae ai aron ae ti na kona n taetae inanon kanga tao te Maneaba tao kanga ibukin tao iai te botaki ae e rangi n raa ae ti kona n taekinna

bwa aio te tai teuana ae moan te kakawaki. Kanga te tai ae e kakantaninga ao e kakan ongora te I-Kiribati bwa aio ibukina bwa e a bon rawata naba te ota irouia ara botannaomata, ao aio teuana te tai ae I taku naba bwa kain Tarawa Ieta a rangi n kukurei ao a rangi ni kakantaninga bwa ta kanoan waan ara Tautaeka ae e na waakinna ke e na kataumwane ibukin te ririki aio ibukina butira nakon te ririki ae imwaira.

Ngaia are ti a kaitau nakon te Minitita ma kain ana tabo ni mwakuri. E koaua ae e okioki aio ao ti na bon teimatoa n tataekinna bwa e aki bebete aron uotakin te kataumwane ao karaoakina ni karokoa e a taiboranaki ao e a wene bwa te boki ni kataumwane imatara n te tai aio.

Madam Speaker e aoria bwa are ngai temanna ae I taku bwa I oki naba ni karaoa au kaongora n au abamwakoro ae Tarawa Ieta. Ao e nang kakawaki naba inanon te kataumwane inanon te tai aio bwa ti na kaeti rongorongo tabeua ae I taku bwa a tia ni bureburei naba ongoraia ara botannaomata.

Ao te bwai teuana ae kanga e teke i taningau ae e a mwemwe naba bwa kanga te titiraki ni kani mataata irouia ara botannaomata, bwa a taku n aron are te mwane are e a tia n taekinna temanna te Minitita mai Betio are imwaiu. Ao teuana

boni kanoana bon mwanenakin ke aia mwane taan aki mwakuri.

Ao tao e kakawaki aio *Madam Speaker* bwa ngkai ti bon tara te boki ni kataumwane, ao ngaia e boni mwanenakin man te *Local contribution* nakon te *Development fund* ao e boni mataata bwa ngaia te Tautaeka e boni mwanena te mwane aei ibukia ara botannaomata.

Hon. Dr. Teuea Toatu: *Point of Order*

Tibiika: Ngaia te Kauoman ni Betitenti am *point of Order*.

Hon. Dr. Teuea Toatu: I karautaeka nakon raou n Tia tei temanna, ao e koaua iaan katabeakiu ao e a boo 6.00pm ao ti na riai ni bwara. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman ni Betitenti n am kauring, ao langaniko bwa ko na kabanea am marooro te Tia tei ao I a kaokia naba nakon te Kauoman ni Betitenti. E nakoim te Tia tei.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa e a manga nako nanou bwa I taku bwa iai te bae bure n au marooro. E rabwa te Kauoman ni Betitenti.

Eng, I taku bwa ta are e taekinaki *Madam Speaker*. A taku; Tiaina ae e mwanena te mwane ibukin aia mwane taan aki mwakuri.

Ao e taekinaki naba bwa aongkoa ngkana e a manga roko Amika, ao

e na kataboroa riki te mwane aio ibukin aia mwane taan aki mwakuri.

Ngaia ae I taku bwa I boni kaotaia au botannaomata ao I kangai; e boni mwanena ami mwane te Tautaeka mani mwaonona. Ao taeka akanne, bon taeka ae akea aaia. E kataki ni kataunariaki bwa aongkoa e kataki ni bukinaki te Tautaeka aio bwa iai te mwane ae e anganaki man aba tabeua ibukin mwanenakin ana kataumwane *Madam Speaker*.

Madam Speaker, I boni kan bwa ngke I mena n te Kauntira ao I taku; tao e boni koaua n tabetai ngkana bon te bwai ae ko kakaraoia ao ko kona ni bukina te waaki.

Bwa ngke I mena n te Kauntira ao I rangi n ongongo; tataninga moa mwanen ami onobwai bwa e tuai roko ana mwane Taiwan. \$500,000 ae e na anga moa Taiwan ibukin mwanenakin te *maintenance*.

Aio te anua ae e a manga kaokaki bwa a manga bukina te Tautaeka aio bwa anuana. Ngaia are I taku bwa e na mataata nakon Kiribati ao riki nakoia kain au abamwakoro ae Tarawa Ieta, bwa a na aki nano uoua. Bwa te mwane are anganaki bon te mwane ae e itiaki ao ae ti noria n te tai aio, e boni kataumwaneaki iaan te *Local contribution to development fund*. Ngaia are e rabwa.

I taku bwa e a mataata anne. I aki kani manga reianau riki iaon anne.

Ma ti kakaitau naba bwa te Tautaeka aio e korakora kinakin te Kauntira irouna. E rabwa anne.

Ngkai kam angania taani mwakuri naba n te Kauntira \$3,000 e kaota anuan te Tautaeka aio ae e bon rangi n kina bwa raona raoi ni mwakuri bon te rabwata ae e Tautaeka n Abamwakoro. Ko rabwa.

Bwa ko aki kona ni kabuta am waaki te Tautaeka n ti ngkoe ikai, ma antai am kauatabo akana a na buoka ni karokoa te *svice* nakon te botannaomata? Bon te rabwata ae te Kauntira.

Ngaia ae ti kaitau, bwa e bon roko raoi bwa kabanean aia mwakuri e bon ringa are mai inano.

Ngaia are ngkai ko matairiki n angania kaungakia taani mwakuri n te Kauntira. I taku bwa anne te bwai ae e aki manena. Ko aki karenako, bon te *investment* ao I taku bwa e rawata bonganana nakoia kaungakia ao karaoan riki tibwangaia. Ae I taku bwa n te tai aio ngkai I oki teutana ni kaongora naba *Madam Speaker* bwa are ko bon ataia bwa e rangi n kaan Tarawa Ieta ao e reke te tai ni mamarooro ma ngaia. Ao I taku bwa ti tebo bwa anganaki riki te unga nano bwa a na kona riki ni karaoi tibwangaia aika a na kaboroi riki nakon te ririki ae na roko *Madam Speaker*.

Ngaia ko rabwa te Betitenti ao am Kabineti ao te *party* ibukin te noraba n aron anne *Madam Speaker*.

Eng, te bwai naba teuana ae kanga I bon taraia ao I taku ao I boni ngare iai bwa bon au reke. Bwa I taku bwa te naan marooro ake kanga a kataki n taekinaki, kanga ti tebo ma bon kamemean te Tautaeka bwa akea ana konaa ni karekemwane.

Ngke ti ongo ao ti taku ngke arona bwa anganaki ngaia tao te tai bwa a na kaira te waaki, ao tao e na kona riki bubura ao e na riai riki ae e kona n noria irarikin ae e waakinna te Tautaeka n te tai aei.

I taku bwa anne *Madam Speaker* kanga ti tebo ma e bon aki raa, bwa are e a bon tia ana babaire Kiribati ao ti tebo ma kanga ko a kataia n tuanga Kiribati bwa tao e bure te rinine ke e kanga. Kanga ngai bon te kataunari iaon ta, bwa iai riki. E aa kam aki kibara aei ao kam aki kibara aei.

Tao I aki kan taekinia taan marooro ao tao a bon namakinia nake a tia n taekina aio. Ma I taku bwa te Tautaeka e rawata ana taan rabakau aikana a bon tekateka irarikina, ao tao e koaua iai te tai ao ti bon tuangaki ae te *covid-19* ae e orea te aonnaba. Ngaia e korakora naba ana *impact* nakon tao wkn rikirake bwa ta te *Fishies* are e taraia.

Ngaia ti taku bwa ti kataki, ao ngai I nang nanokawaki bon au reke irou.

Bwa ti tebo bwa tao nakekei taekina aio, ti tebo ma tao iai riki te kona irouia. Ao ngke tao arona bwa a roko ao tao e na bubura riki ana karekemwane te Tautaeka ao tao a nang kona riki n nako te naan Motinnano aike tao a taku bwa a nang kanakoaki.

Ngaia are I bon uringa au marooro Madam Speaker iaon totokoan te motion tao tenibong n nako. Bwa I taku bwa te Tautaeka n aron are e boni kona ni barongaia. Ao n tabetai ti manga kataia n tuanga te Tautaeka; kanakoa aio. ma Kiribati anga akea raoi nanora ma ti na waningarea te waaki, bwa n tokin te tai ngkana arona bwa e tao e kanaubu ke e batetei rikaki butin te kataumwane. Ao tao ti na ngareakina anne ngaia are kanga irou, akea raoi te nano n ibuobuoki. Ma I taku bwa ae e boni kanakoa te Tautaeka iaon ana Motinnano, bon anne ae e itiaki inanona, e itiaki imatan te Uea ao e itiaki nakon ana botannaomata.

Ngaia are ti kaitauko te Tautaeka n aron akanne.

Eng, kanga irou I tarataraia naba ao I taku: e nang korakora onimakinan te waaki n te tai aio. Ao I arana te waaki n te Tautaeka n te tai aio bwa e nang nanorinano ao kanga ti tebo ma te Tautaeka aio e aki taraia bwa antai tarau akana imwaina. Ngkana ti tara te kabwara tarau ao iai \$4.something Te mirion

ae e na kabwaraki bwa tarau ao ae n ara boki ni kataumwane. Ao n appendix 5 ngkana ko nakoina ao e boni kateaki aron te tarau anne. Bwa antai ana tarau? Kai tiaki ana tarau te Tautaeka n te tai aio, ma ngke e moan roko man 2016 ke 2015. Taraun taai aika nako ao kai e aa ngkai e teimatoa kanga n anaia ao ni butimwaeia bwa e na kabwara.

Ngaia are ngke I taku bwa ngke arona bwa akea katabetabe akana \$4.tabun te mirionanne ao tao e eti ngkanne. Ta riki ae e na tia.

Tao a na manga kona n tia ara Kiriniki akana ti tatabetabekia. Ma are kabaebae.

Ngke arona bwa e itiaki aikai ao tao ti na kaman raa. Tao e koaua ngkanne are a kaekaki naba ara titiraki tao iaon te ran ao iaon te onaoraki. Bwa n ara Kiriniki tabeua iaon aba te Tibiika.

I taku bwa akanne tabeua kanga norakin ao taran te kataumwane naba aio, ae te kataumwane ae e rabwata ao e rabwata bwaai ake a tia n riki mai imwaina.

Ngaia are e rabwa naba anne te Kauoman ni Betitenti ao ti kaitauko naba ibukin arom ae nano rinano ni kona n tarai tarau akana imwaina ao n anaia ao ni butimwaeia ma te nano rinano bwa am tarau te Tautaeka aei.

E aoria bwa I taku n aron are I bon taekinna, e ti kakawaki ao I aki kan okiri ake a tia ni mwemwe Madam Speaker bwa I taku bwa aio teuana n aron are I taekinna. Aikai tabeua au point ae I taku bwa I rangi n aana butimwaeen te kataumwane ibukin 2023 Madam Speaker.

Man taeka tabeua aikai, I kabwara bure ngkana arona bwa tao iai te kotokoto n te marooro ma I taku bwa au kantaninga bwa I aki kataia ni kotea temanna ma temanna ma I kataia n taekina te bwai ae I ota iaona ao I taekinna bwa kanoan te marooro are I taku bwa e na aana ao ni boutoka te kataumwane aio *Madam Speaker*.

I kabwara bure ao kam tekaori riki ni kabane ao e rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ao I angan te Kauoman ni Betitenti ao bon te Minitita n te mwane Hon. Dr. Teuea Toatu bwa e a karaoa ana *sum up*. Ao e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa *Madam Speaker*. Tao imwain ae I waaki ao n na bon rimoa moa ni karabwaia ni kabane taan marooro ake a tia ni marooro iaon te Kataumwane 2023 man te Ita are te Kaitara ao are i Nuka ao bon man ara Ita.

E koaua ae kanga ni bon tokin te tai e boni butimwaeaki te Kataumwane ibukin 2023.

Ao tao n aron are a tia n taekinna taan marooro *Madam Speaker* ao e koaua ae te boutoka man ara ita ao man te Kaitara, kanga e bon tungatunganaki n taian marooro aika kanga e koaua kanga a boni kitekiteda aki raoiroin te Kataumwane.

Are kanga e boni kairiko nakon te titiraki ni kangai; bwa ngkana e koaua bwa iai buakakana bwa a taekinna bwa iai kabwakan te kataumwane. Ao kabwakana ake a koteia e bon rangi n rawata ngaia are kanga ko bon *wond* bwa e aa ngke iai kabwakana ao e aa ngke a bon butimwaeia.

Tao e koaua ae bon iai te betanga *Madam Speaker*, bwa are ti a tia n *learn* ara *lesson* n taai aika nako. Bwa are ngke kangai te botannaomata; kam bon aki aoringkami ao kam kumea ara bwai. E aa kam kumea te kataumwane ami bwai. Ao anne ngkai, tao e koaua anne ngkanne e a reke bwa ai te *lesson* ae e nang bubura. Bwa are e koaua ngkana ti tataetae iaon te Kataumwane, ti na uringa bwa te kataumwane ti aki ara bwai bwa ana bwai te botannaomata ngaia are tai kumekumeia.

Ngaia are tai kumekumea ngkana aronaba iai te bwai ae e na bongana nakon te botannaomata ao katikua n arona, ao tao boni ngaia anne are e riki n taai aika nako are e reke iai are kam bon boo ma uakakana iai

bwa are kam kumea ana bwai te botannaomata.

Madam Speaker kanga I bon nanokawaki teutana, tao e koaua e kanganga ae ta te kabanea n raoiroi ae ti kona ni karaoia n te kataumwane ao tao e na bon totokoaki. Ma e koaua bwa ngkana bon iai te nano ae e aki raoiroi e boni kanganga ae ko na aa. Tao ko bon boutokaia ma bon iai naba nanom ae e aki raoiroi n aron ae a taekinna, ko aki kona ni kamauri ke n tau bai ma te bai ae e timoi, ae timoi n taainako.

Ko aki kona ni kamauri ma te bai ae timoi n taainako bwa tao e a bon titimoi naba te bai arei ngaia are e boni kanganga ae kona katai ni ikarekebai ma te aomata are e a bon timoi naba baina n taainako.

Ngaia are I taku bwa anne. Ao ngkanne *Madam Speaker* I taku bwa N na ti kaota riki nanokawakiu teutana n taian marooro aika a boni kamatauninga.

Ao e koaua ae e a tia n taekinna te Betitenti ao tao raora ake tabeman ao ti bon ata te *Leader* n te Kaitara ae karineaki mai Abemama, kanga e bon roko man te tabo ae nang mangoieta te katei. Ko aki naba ni kamaraka temanna ke n atong taeka ae kanga e na matauninga iai temanna ma temanna. Ma tao e koaua ti aki ataia bwa tao e nanona taekan ae taokitanaki, kanga bon

ana reitaki ke e nang negative bwa eith ko taokitana te bwai teuana. Ko kataia n mwantiakaia ke tao ta nanona. Ngkam bukin ta a kaoka te taeka ae taokita. Tao e koaua tao e mena I kabongana rabakau n aki akaka ke tao ni kataia ni mwantiaka ana bwai te botannaomata.

Ma N na ti kauringa te Auti aei ao moamoa riki te Tia tei ae karineaki, bwa ana Tia tei Abaiang aio ae te Minitita n te mwane tiaki anuana taokitana ana bwai te botannaomata. Ma I nang bwati taokitanan te aomata ae kumea ana bwai te botannaomata.

Ngkana e bon ataia te *Leader* n te Kaitara bwa e a bon tia n ringa naba teutana n ana tai n *civil* te *Cabinet*. Ao kabwara au bure ngkai I taekina aio.

E koaua ae kanga e bon rangi n boboto ana totoko te Kaitara iaon kabwakan te kataumwane ae 2023. Ao kabwakana ae kanga e aki toki ni katuruturua ibukin aongkoa te *budget support* bwa e aki kaotaki raoi ke e bure n nnena.

Ma tao e koaua tao e aki rangi n barongaki raoi, ma e rabwa te Betitenti bwa e a tia ni kamatata ma e na uringa *Madam Speaker* te *Leader* n te Kaitara, bwa are te *speech* e bon okoro te *speech* ma te bae iai inanon te boki ni kataumwane. Bwa te *speech* ko ti kataia ni bong anga te *high light*

and keep point ao ko aki kona are ko nang bon anga details ni kabanea.

Ma tao e bon ataia bwa ngke arona bwa e bon tara naba ana boki ni kataumwane ao e tara table 4, pg 22 ao e boni bwarabwara iai aron te *break down* ao te *revenue*. Ao e bon eti ae taekinna te Betitenti ae kangai; ti taetae iaon te *total revenue* bwa kanga e *space* iaon ara kataumwane aio.

E taekinna te *Leader* n te Kaitara naba *Madam Speaker* bwa e kangai; e aa ngke kam na include te *budget support* ma te *revenue*? Bwa te mwane anne e tuai reke inanon ta ao kam a mena naba ibuakon te kataumwane.

Ma I kangai; I taku bwa tao e koaua tao n tabetai e aki reke raoi tao te ota raoi inanon karaoan te kataumwane, bwa are ko bon riai n raa. Ni kabane taian *revenue* ake *appear* iaon te kataumwane, a tuai bane n reke. Ma tao ai kan iai te aki rangi n ota raoi *Madam Speaker*.

Bwa e na uringaki bwa n te kataumwane, te *revenue* e aki *appropriated*. E na riai ni mataata anne.

Te *revenue* e aki *appropriated* bwa tit e bae e *appropriated* ti te kataumwane ke kabanemwane.

Ao ngke arona bwa e *appropriated* naba te *revenue* ao ti a boni

kabeaki naba ti na karika te mwane aei, n aekakin te kamatata ae e *appropriated* ao ti a boni kabaeaki naba bwa ti na aki raka iaon te kataumwane anne.

Ao ngkana ti na raka ao ti na kaokia nakon te Auti bwa te *supplementary* ke tao te *virement* ke ta iaan anne ngke e *appropriated*. Ma te *revenue* e aki *appropriated*, bwa ngke arona bwa e *appropriated* ao ae I taku aio ti a boni kabaeaki naba. Bwa ngkana ti atonga \$30te mirion tao te mwane mai karawa, e na riai n reke te mwane anne.

Ma are e bon aki *appropriated* bwa are anne tuan ni kabane te aonnaba. Bwa ti a boni mwakuri naba ma taian kataunari ake a base iaon ara best knowledge. Ao anne ngkanne te mena anne ae e kataki ni karaoaki iaon te mena anne.

Te *RERF* ke te Mwane n tania. E taekinaki naba *Madam Speaker* bwa tao e koaua, e aa ngkai e taekina aio temanna te Tia tei mai Tarawa Ieta man te Ita naba arei ae e karineaki are taku bwa bukin ta ngkai ti a mena ngkai te *RERF* ao mwanena bwa e nang reke bwa te *Revenue*.

Tao aio e mataata ngkoa rimoa are te *RERF* are kabwabwakan te taeka ae *RERF*, *Revenue Equalization Reserve Fund*. Kanga ti te mwane te *balancing* are ngkana e aki baranti n te kataumwane ao e a tibwa butaki

bwa e na kabarantaki te kataumwane.

Ma anne bon teina ma etin raoi te *RERF* bon ana *investment* Kiribati. Bon te *investment* are e na bon karinna ao ta aron Tia tei bakao mai iai ma te *intest*, te *capital gain* ke te *evident* ao ta riki. A na bane n okira te kataumwane.

Bon anne ao tao ti a kabotaua ngkai ma te *investment* n te *ANZ* are ti bwaibwai iai.

Ni katoa ririki ao ara dividend mairoun te *ANZ* e nakon \$2,000,000 tabun. Ao e aa ngkai ti aki uneakina te *ANZ* ngkai ti ana te mwane anne man te *dividend* ao ti mena bwa te *revenue*. E aa ti aki uneakinna ao ti a uneakina te mwane man te *RERF* are e reke naba bwa *part of the revenue* ke bon te *investment* naba. Bon ami investment naba Kiribati ke te I-Kiribati.

Ngaia are I taku bwa iai naba tea ki rangi n mataata n aron tao e koaua karaoan te akaunti ke tao karaoan ta.

E koaua ao tao aio Madam Speaker N na aki ao N na karautaeaka ngkana arona bwa tao ti a manga rangi ni wii bubura iai.

Ma e kakawaki ae ti na boni kamatata raoi te ongora iroun Kiribati ngkana ti aki toki ni kumekumeaki ni kangai. Kam a kukumea te Mwane n tania, kam

butia ao kam aa. Ao kam taku bwa kam na aki butia.

Ma e rangi n kakan ngke arona bwa a roko taetae aikai mai irouia aoma a bon tia n noraki bwa a nang kawakina raoi ana Mwane n tania Kiribati.

Ao N na karautaeaka ngkai I taekina aio bwa are I aki kan taekinna, ma ngkai e aki ni kakaokaki nakon Kiribati ao te Auti aio ao e bon riai naba bwa ti na kakaokia naba n taekinna.

Bwa te Tautaeaka ae imwaira te mwaiti ae e butia man te Mwane n tania bon \$270 te mirion ke tao bon exact \$269.4mirion n te tai anne.

Ngaia are anne e bon rangi n bubura ao I taku bwa te biggest ngkana ti tarai te naan Tautaeaka ni kabotau ngaira ae ti a tibwa buta \$40te mirion ao ti a boni waeaki naba ni kangai; e aa kam buta ane.

Ma ti butia ngaira bwa iai bukina. Ma are e koaua ngkana ti tara te \$270 ni mirion ane e butaki anne, ko manga bon titiraki bwa e nakea te mwane anne. Ta ae e riki iai iaon Kiribati ngke e tia ni menaki iai? Bon te respect, tiaki ta ma I taku bwa are I taku bwa e na kaetaki te rongorongongao bwa are ngkana e aki toki ni kakaokaki taekan te Mwane n tania, aron butakina ma kabonganana. Ao I taku bwa ti

bon riai ni manga bon taraira ngaira are ti tabeka te aekaki n titiraki aio. Bwa ngkana ti bon taraire, bon ngaira te kabanea ni bubura ni bumwane man te Mwane n tania ibuakon nako taian Tautaeka ni karokoa te tai aei.

Ao anne ngkanne ae kam kona n taraia.

Tao N na manga ti taetae riki *Madam Speaker* iaon te Mwane n tania bwa e kakawaki bwa aio bon ana mwane Kiribati ae te kabanea ni kakawaki.

Te mwane aio ngkana ti tanrikaki n ana moan tai Sir Iemia Tabai ae te Tia tei ngkai temanna mai Nonouti *from 1978* ke tao e *Chief Minist* ni karokoa. Ao ti ana *revenue* te *RERF n 1978*; \$62mirion. Ni karokoa te kabanea n Tautaeka imwain rokora ae te Betitenti are i mwaira are ngaia ae ti onea mwina; ngke ti a roko ao mwaitin te RERF \$756 te mirion.

Are nanona from 1978 ni karokoa ngkai te mwane ae e a tia ni karekeaki \$694te mirion *for 37 years*.

Inanon 37 te ririki ao te Mwane n tania n rakana man te tai n Tautaeka are n te Inaomata ngke e Tautaeka Sir Iemia Tabai ni karokoa te kabanea n Tautaeka imwain ae ti roko iai, ao N na kabwara au bure bwa N na atonga anne Anote Tong. Ao te mwaiti ae e a tia ni karikirakeaki man te Mwane n tania \$694te mirion *for 37 years*.

Ao ti na titiraki; iraua n ara tai n Tautaeka ae ti a tia ni karekea nakon te Mwane n tania ngke ti moan Tautaeka n 2016 ni karokoa ngkai? Te mwaiti anne.

Antai te Tautaeka ae e a tia ni karekea \$600te mirion ti inanon 5 te ririki. Ao e koaua tao ti taokitana te bwai aei. Tao e koaua tao ti a kan taokitana te Mwane n tania anne.

Bwa aio ngkanne *for the recOrdering* n ongora Kiribati bwa \$600 tabun te mirion *for 37 years*. Ara Tautaeka aio e karekea te mwaiti anne ke *almost* te mwaiti anne *for only 5 years*.

Tao e koaua tao e eti ara kauti ke tao ta.

Ti nang karautaeka *Madam Speaker*, ti na aki boni Katanga ara bo ke ti na kamoaira.

Ma I taku bwa e na riai n ataia Kiribati bwa tiaki te bae ti mwakuri ni *cowboy* ke tao ti mwakuri n are kanga ti a karaoi naba ara Motinnano ke ara Kataumwane n aki akaka. Bwa ti mwakuri ao ti noria ngkai n aekakin ae ti noria n ana Mwane n tania ae imwin ti 5 te ririki, ao ti karekea te mwaiti ae e karekeaki inanon *37 years*. I taku bwa e mataata anne.

Ao I nang kakoaua naba ana marooro te Tia tei temanna ae karineaki mai Butaritari ae I taku

bwa e bon riai ni kabonganaki riki te RERF. Ao anne ae ti kataia n uaiakinna ngkai.

Ao ti a bon tia ni marooro ma ara *fund manags* ao e eti naba ae ti a tia n taekinna ao tao e koaua bon iai angina naba nakon ara kataumwane mai imwaina ao tao ngkai. Ae ngkai ti nang bita tein te *strategy* ngkai teuana, bwa are ngkai ti nang katoka te mwaan are temanna te *fund manag* e a bon ti tara naba te *pond* ke te *fixed income* ao temanna te *equities*.

Ngkai ti nang bon mena are both of them will invest in equities and ponds ao a nang bon ti katiteboaki bwa e aonga raa.

Ao anne ti taku bwa e nang raoiroi bwa e aki *restricted* te *fund manag* bwa e nang bon *stick* inanon te *instrument* teuana bwa are n aekakin te mwakete e bibitaki *to the equities will perform* naba man *fixed income*.

Ao ngkana ai manga in *affording market* e manga *to bet* te *fixed income* nakon te *equities*.

Man te tai aio ae ngaia ae ti rotaki iai, e rotaki te RERF tao n te buaka i Ukraine ao moamoa riki kanga n aron te bwai ae riki n te aonnaba n rekeke ma ta.

Tao kam bon roko n ae ti tebo ma e aa, are e slow growth are a un employment rate ao a inflation.

Aio are bon count a factual, bwa are ngkana e slow te economic growth ao e mena te unemployment. E na riai naba ngkanne n low te inflation. Ma ngkai aki, e a hiding.

Anne ngkai teuana ae e bon cause instability n te mwakete. Akea am tabo ae ko na karabako iai. Ngkoe ko kona ni birinako man te *equities* nakon te *fixed income*, ko aki kona ngkai. *Both of them* a bane ni take it n te mena.

Ao bon anne bukin bwakan te RERF.

Tao e na uringaki n au marooro n au *budget speech*, ae e koaua bwa aei bon te bwaka n te aonnaba ae e tabangaki.

Ma te RERF ngkana ti kabotaua ma te *global* mena, we are *doing much better by the mogan standard international capital indext* are ngaia kanga ara *benchmark* e *fall by 9% something* ao te RERF by 8%.

I taku bwa te RERF e bon rangi n raoiroi riki ana performances. Ngaia ae ti karabwaia ara *Fund Manag*.

E raoiroi Madam Speaker tao imwain riki ae I mwaninga, tao N na ti taetae iaon te Motinnano bwa are e aki toki n taekinaki; e aa kam aki kakoroi ami Motinnano ao e a bukinaki SFU bwa ngaia ngkai ae e tuki bwaai akanne.

Tao n tabetai ti taetae ao ti bon rangi n ata te bwai ae ti taekinna bwa e bon eti ae e taekinna raou n Tia tei ae kain au Ita aio are e kangai; bon akea te Tautae n te aonnaba ke tao te Tautae ni Kiribati ae e a tia ni karaoa ana Motinnano *in one go*. Ko na bon riai n raa, bwa are ti mwakuri ma a *find right resource*.

Bon akea te resource ae e infinite, are akea tokina bwa ai boni kangai naba.

Ngaia are ngkoe ae Economic manager ke te Finance Manager, ko na bon riai n tara te mena bwa ta are ko karaoia ae e na aki kabuanibwai Kiribati iai.

Ngkana ko nang bane ni kamrarai naba am Motinnano ni kakoroi nanoia, ao e na bon tekewii ao e na baoti. E na baoti waam ke am kaibuke are ko buti iai.

Ngaia are I boni mimi teutana n te aeka n taetae aio tao moamoa riki mairoun te *Leader* n te Kaitara. Bwa are ngkana ko na kaira Kiribati, ko na kairia bwa e na maeu. Tiaki bwa e inai nako.

Bwa ngkana ai aekakim anne ae ko nang karaoia ao ko mwaninga taekan aio ao willing with that a vy fine night resource e aki infinite, ae e na bon kabuanibwai naba.

Ngaia are I taku bwa e kanag e boni kananokawaki n tabetai ngkana ti

a taetae n aekakina anne. Ti aki ataia bwa iai tiara ao tokina bwa ta ti mwakuri ma ngaia, e limited. Ti aki te bae kanga akea tokina are ko a boni karaoi naba bwaai ni kabane.

Ma e kakawaki ae ko na boni manage it and put in n te aro bwa e na aki kabuanibwai te botannaomata ao e na kabuanibwai Kiribati.

Ao anne ae ti mwakuri iai ngkai ti karaoi ara kataumwane man 2016 ni karokoa te tai aei.

Ma e koaua bwa tao ta ngkai Motinnano, ma are Motinnano e koaua ti aki kan taekinna bwa are aio bon ara bwai ma te botannaomata. Ta ae e noria te botannaomata, ngaira kanga ara koaua ti tebo bwa e nang kukurei te botannaomata.

Ao e koaua ngkana aki kukurei, boni ngaia aika a na bairea taekara naba n tokin te tai. Tiaki ngkami ae kam na bairea taekara, ngaia are kam na aki kaunira n anne.

Boni katuka te botannaomata bwa e na bon taraia bwa e raoiroi ara mwakuri ke e aki. Iroua ngaira ti taku bwa a nang kukurei ao iai te bitaki ae e raoiroi nakon te botannaomata. Ma e koaua e a bon nakoia n tain ta, ngkana ta ae a taraia bwa tao e bobuaka nanoia ma ngaira ti taku bwa a nang kukurei ma te body language ae ti noria ao

tao bon taeka ni karabwarabwa ao taian raa riki.

Ao e koaua tao ti bwaai aika a uareke ngkanne. Tao N na karautaeka nakon te Tia tei mai Makin temanna ae karineaki, tao e koaua kanga ana *point* aikai kanga ai boni bwain te Komete.

Ma tao ti a tau i ana point akanne bwa ti a marooroakinna n te Komete.

E taekina naba te Tia tei mai Tarawa Teinainano temanna ae karineaki, are e taku bwa akea ara buoka ibukin te raka ni boo.

I taku bwa I a tia ni kamatata n taai aika mwaiti bwa ti a tia ni *subsidize* 50% ao iai riki ara iango bwa ti a katamaroa riki nakon te ririki ae boou.

Ngaia ae I taku bwa e kairua ae e na ongo Kiribati aongkoa akea, ti a tia ni mena te boo ni ibuobuoki n te mwaiti ae 50% n te raka are e reke man anne.

E taekinna naba tao e koaua te Tia tei temanna mai Makin ae kanga akea te mwane ni buoka nakon AKL. Iai. Ae ngkana e tara te CSO n te section te budget ao iai.

Ma N na ti kaeta teutana ana taeka te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang, are e taku bwa e a kikaki ngkai te kataumwane ibukin te Mwane n aki mwakuri, aia Mwane kaara ao aia mwane Mwauku.

I taku bwa e aki ota raoi bwa are te bae e taekinna, e bon tiku n arona. Ma te kataumwane ae e uareke ibukina bwa iai te nikira ni mwane.

Ngaia are ko aki kona n anganaki bwa ngkana bon iai ae ko anganaki ao ko na manga boni kaoka naba te mwaiti anne.

Ko ti *top up* ngkana e nang manga roko naba anne. Ngaia ae kain Kiribati ibukin otami, e aki uareke te mwane ibukia kaara, taan aki mwakuri ke tao mwauku. E bon tiku n arona n ikotaki am te takataka.

Te bae e uareke iaan te kataumwane aei ibukina are bon iai te mwane ngkai inanon baira are I taku bwa e bon tau ngkana ti na turabuia riki e aonga ni bon roko naba n te level are mai imwaina arei.

Ngaia akanne Madam Speaker, ti taeka akanne ae I taku bwa au sum up. I kan rimoa riki ni karabwarabwa nakoia taan marooro ao iriana te karautaeka ngkana arona bwa iai tao tibanakon te marooro ke tinebun te marooro. Ma I bon ti katuruturua nakon Kiribati bwa aio te kataumwane ae I taku bwa e na mwengaraoi iai Kiribati. Te kataumwane ae e na aki kabuanibwai iai Kiribati ao te kataumwane ae e na bon ringa maeun ao mwengraoin te I-Kiribati ae bwanin.

Ngaia are man taeka akanne *Madam Speaker*, I a kukurei n tabekia bwa te Biira ibukin Kataumwane 2022 e na warekaki n te moantai. E rabwa.

Tibiika: Am *point of Order* te Tia tei ae ko karineaki mai Tarawa Ieta.

Hon. Tieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika, ao I karabwa ana *sum up* te Minitita n te mwane ae karineaki.

E koaua I ti kan kaetia teutana are tao bon aki otara raoi n aron are te *RERF*. Ma ti ota n te *RERF* bwa te investment i tinaniku ko kona n taraia bwa te karekemwane.

Ma tao bon ana *nature* te *RERF* are I kataia n taekinna.

Ngkana e na rangi n anaki nakon are te *revenue envelop* are I bon taekinna. Bwa are ibukin are e kona are iai ana raa. Te *fishing license* e kona n ae e raka ke e kee ma bon iai rabwatana, ao te *RERF* ngkana arona bwa e aki teke nanon ae 5% ai bon akea naba.

Ngaia are kanga te rist ae I kataia n taekinna. Tao ti ngaia anne. E rabwa.

Tibiika: Ngaia te *Leader* n te Kaitara, am *point of Order*.

Hon. Tessie ia Lamborne: Ko rabwa te Tibiika ao iai tabeua au *point of Order*. Tao te moan moa, I ti kan kaitiaka moa ana taeka te Kauoman bwa I aki nang ota n nanon kanga ko

bon ngora ao e taku bwa I a tia n ringaki. Tao e a tia n taokitanai, I aki ataia bwa e a taokitanai n ningai. Ao I taku bwa anne e a nang raa.

Ma ngkana e nanonna are e aki kabwarabwara, ao I taku bwa e nang kairua anne n tuan ara Auti aei bwa ko na riai n *substantiate*. Ko na riai ni kabwarabwara bwa ta.

Ao e aki kabwarabwara ma I taku bwa e riai moa n buta anne bwa e bita tein rabwata ke aa. Ti aki ota n anne ma I taku e riai ni buta ana karaki anne. Ti ngke arona bwa e kabwarabwara ao ngkanne I kona ni kaeka. Ma I aki ataia bwa ta nanona. Anne te moan.

Tao aei moa e nang bubura kaei te Tibiika bwa e bon rangi n kamatauninga.

Arei au taetae iaon te ware, ao aei ae iaon te aomata. Bwa are e na buta moa ana karaki anne bwa I taku bwa e a kamatauninga ana te Tia tei Abemama. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Betitenti N na kaokia nakoim bwa ko na buta am taeka are ko taokitanna ke ngkana ngaia ko kabwaranakoa bwa ta are ko nanonna n are ko taokitana te *Leader* n te Kaitara. E nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa *Madam Speaker*.

Are e uara ngkanne tao e bon nora kammarakin naba ae ko kumea te aomata. Ma ngkana e tangiria bwa N na kabwaranakoa ao I kona ni kabwaranakoa ngkana ko kukurei bwa N na taetae. Ko bon tangiria bwa N na taekinna.

Antai ae e katengetenge mai ikanne?

Ngkana ko kukurei *Madam Speaker* kanga I bon aki kan taekinna bwa I taku bwa e aki riai n taekinaki. Ngkana e na taekinaki ao I kukurei n taekinna ikai.

Tibiika: Ngaia man otau te Kauoman, ngkana e eti otau man ana *point of Order* te *Leader* n te Kaitara. Tiaki nanona are kanga ko taokitanna, kanga anne ae e nanonna raoi.

Nanona bon iai te bwai ae ko *refer to*, ngaia are ko taekina anne. Bwa are ti tebo ma e bon tangiria te *Leader* n te Kaitara bwa ko na butia ian are kanga e kamatauninga are ko taokitanna are nakon te rabwata. Kanga e nanonna ae e a tia ni karaoia. Kanga anne ae nanonna. Tao e aki nanonna ma tao tein am taeka ae kangai; kanga kabwaranakoana ongou iroun te *Leader* n te Kaitara ngkana e eti e kangai. *Ko taokitanna n nanonna nakon te rabwata are n aron are e a tia n taekinna.*

Tiaki nakon tao te mwakuri bwa bon nakon rabwatan ae te *Leader* n te Kaitara tao ko a tia n taokitanna.

Anne ngkanne ae e nanonna ma ngkana ko a buta naba am taeka anne ngkana tiaki nanona ma ko bon kamatata nakon te *Leader* n te Kaitara I a butiko.

Hon. Dr. Teuea Toatu: I aki ataia bwa ta ae ko tangiria *Madam Speaker* ae N na karaoia bwa are I a bon tia ni kangai; are ngke e kangai e aki toki ni bukinai bwa I taokitana te kataumwane. Ma I kangai n au kaeka: Ngai tiaki anuau anne ae I taokitana ana bwai te botannaomata ma I rangi n taokitania aomata aika a boni kamangao naba ni kumea aia bwai te botannaomata. Anne ae I nanonna.

Tibiika: Ao ngaia I taku bwa e a mataata ngaia arei are e nanonna te Kauoman ni Betitenti ane e taekinna, ao I taku bwa e aki ringa are bon nakoim te *Leader* n te Kaitara n aron are ko nanonna. Ao e a nakoim.

Hon. Tessie ia Lamborne: Te *Tibiika* ao tao are ti kona n nora te *recOrder* ae e bon taekinna, ao e kangai bwa I a tia n ringaki iai. I ti kani kaitiaka anne bwa are e nang kaokoro ae ko taekinna ae e taokitanaki te ware ma te mwakuri nakon ae ko taokitana te aomata.

Ao ngkai nanona e a tia n tuangia kain Kiribati ao tao kain Abemama bwa e a tia n taokitanai, ao e aki kona n kabwarabwara bwa are e aki

kona n *substantiate*. Ao I taku bwa anne ngaia are e na butia bwa e kairua ae e bon taekinna. E bon taekinna imwin are e taekina arei, ao e a taekina naba are e a bon ringaki iai bwa are e a tia n nora ringana iai.

I taku bwa e kairua bwa ta ngkanne ngaia nanon are e taokita. Bwa are ngkanne anne nanona ngkanne ai bon te kamatauninga.

Ma are e raoiroi bwa tao e maroa n taekinna, ma are ti na reitanako au *point of Order*.

Tao iai ana *point* te Minitita n te Aono n Raina e a kakawaki naba. Kaetia ngkanne te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita, ko a moanna n aki karineaki ngkanne te Taibora n aekakin am waaki.

Ko aki kaitara te Tia tei ae iai iaan te *Rules*.

Tanimai nakoiu ao ko taetae nakoiu ao ko kotea matau ao ko aki tataetae nakon te Tia tei. Ngkana kam un, ngkana iai te bwai ae kam kan taekinna. Tai tataekinna nakoia Taan tei, kaitarai ao kam taekinna nakoiu n aekakin anne I a butiko. Iai te *Rule* iai are ngkana ko na teirake n taetae ao anne arona, aongai N na butimwaeia ngkanne. Ma I a butiko bwa e aonga n ae e bane bwa e a boni bane, ai ti te *sum up* ao e a tia naba.

Ngaia ao e nakoim te *Leader* n te Kaitara, kabanea am *point of Order*.

Hon. Tessie ia Lamborne: Ko rabwa te Tibiika ao N na ti kaeta naba ana maroro te Kauoman are iaon au maroro are e aki raoi mataata bwa are e a karabaki te *deficit*. Ao tao e na bon uringa bwa are bon aki taekina te *deficit*. E aki taekinna ao ngai are I kabwaranakoa bwa are I kaotia. I kamaenakoa te budget support, I boni kaota are korakoran te Tautaeaka ao e aki nora te boki ni kataumwane te botannaomata bwa a ongora nakon te maroro ngaia are e nang kakawaki are ti kabwarabwara ikai. Ao anne ngaia ae I ti kani manga kabwarabwara riki bwa anne raoi te bwai ae I taekinna.

Au *point of Order* naba teuana te Tibiika are iaon te Motinnano. Ae I taku bwa ngai te bwai ae I taekinna I kangai; e a rangi n korakora mwaitin ami Motinnano. Kam na kona ngkai ni kakoroi nanoia ke kam na aki n ami 4 n ririki aei. Ao I taekina te ware ae nakon ngkai tao ara ware are ti taekinna, \$500te mirion mai inano ao tao e na roko n te birion.

Ao ngkai ae e a noraki te kataumwane ti irabwi ngkai te mirion.

Ngaia ae I ti kani kabwarabwara anne bwa ti aki kangai are kam na roko ao kam a bon kakoraa

naba nanona ni kabane. Ma aei naba are e nakon are a bon taekinna nakon te botannaomata.

Ao ngkanne are iaon are ngai naba ae I taekina kikakin te mwane are ibukin te bwaka mwane nakoia aomata bwa e boni kikaki.

Ao e taekinna te Kauoman ni Betitenti bwa e kikaki ma iai nikiran te mwane.

Ma N na ti kauringa bwa te a *SFU* ae carry forward nikiran te mwane bwa e mena n te *LCDF* n te *protect te development*, ma aia mwane Kaara ao aia mwane Mwauku, aki. Aikai akea te nikira ni mwane bwa I ti kani kaetia bwa akea te nikira ni mwane Ae na uotaki nakon te ririki ae na roko. Ao tao ti aikanne ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ngaia I taku bwa e a boni mataata ngkai te point of Order n are te moan are kanga ko kataia ni kaeta iai kabwaranakoan am taeka are iaon te *SFU*.

Ngkanne I taku bwa e a bon tia n tabekaki te kaoti ibukin te bwara ao e a tia ni karaoa ana sum up. Ma I mwaninga ao e nang kakawaki bwa aei te kataumwane e nang kakawaki naba bwa N na taekini araia Taan tei ake a boni kani marooro bwa are bon aki tau tao teuana te bong. Tao kam bon tangira uoua te bong bwa are kam boni bane ni kani marooro iaon te kataumwane. Ao n aron aikai

ngkanne; Hon.Tebao Awika, (Betio), Hon.Taoaba Kaiea (TUC), Hon. Martin Moreti (Aranuka), Hon. Tabeta Teakai (TUC), Hon.Iemia Tabai (Nonouti), Hon. Taiaki Irata (Onotoa), Hon. Mikarite Temari (Xmas), Hon. Tibanga Taratai (Banaba), Hon. Teima Onorio (Arorae), Hon.Nantongo Timeon (Taina), Hon. Bakaia Kiabo (Xmas), ao Hon.Tewaaki Kobae (Tabuaan). Aikai ake a boni kani marooro naba ma tao e aki reke ami tai ao I a karautaeka n anne bwa are bon iai ara tai are ti a tia n tainaki iai iaan ara Rules.

Ao ngkai e a tia ni mwemwekaki te kaoti ibukin Moan warekan te Biira ni Kataumwane ibukin 2022 ao I a kanakoa ngkanne bwa te kaotinano. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. Ao kam boni bane ni butimwaeia ami kataumwane 2022.

Ao n aron are I taekinna, e a tia n tabekaki te kaoti ibukin te bwara.

Kam rabwa ibukin teimatoan marurungimi n tekateka ao ti nang riai ni motirawa. Ti a manga kaitiboaki ikai nakon te aoa 10.00am nakon te ingabong ma te marurung. Ao ti a motirawa.

Kiraaka: Te tataro

Tibiika: Tia tataro

Tia nakon ara bwai iaon ara ota bebwaa.

Kiraaka: Taiboranakin te Bebwaa mairoun honorable Chairman man te Public Account committee iaon ana ribooti te Komete, ibukin ana mwane te botanaomata iaon ana manga kataumwane nambwa 3 2019 are e taiboranaki n Nobembwa 2019. Bebwaa nabwa 68/22. Titiraki ao kaekaia.

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika: Ao imwaain ae ti waaki nakon ara moan titiraki ao e riai bwa ti na kamaurira inanon tamaroan te ingabong aei, ngaira aikai ni kabane ao n reitaki ma kaain Kiribati ao taan ongora ni kabane, kam na bane moa ni mauri.

Ao tia waaki nakon ara titiraki ao te moan titiraki are ea wene iaon ara ota beebwa n te ingabong aei bon ana titiraki te Tia Tei ae Karineaki mai Butaritari Hon. Tinian Reiher ao e na kaeka te Minita ae Karineaki ibukin kamwakuri karikirakean aia konabwai aomata Hon. Taabeta Teakai, ao ea nakoim te Tia Tei.

KAAIN BUTARITARI AKE A TIKU N TATANINGA TE KAMWAKURI I AUSTRALIA AO NEW ZEALAND

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao ti a reita te bwanaa ni kamauri are ko tabekia n te ingabong aio Madam Speaker, I a reitaki iai ma au Minita ae e karineaki are bon raou n Tia Tei ao bwanaia ara unimwaane Tekinati n reitaki ma bon kaain abara ae tangiraki ae Butaritari mairoun te ngoro ni karokoa te kara ni kamauriko naba Madam Speaker, te Clerk ao am kauoman n Clerk ao ai bon Taan Mwakuri ni kabane n am tabo, n reitaki ma ara Beretitenti ao ara kauoman ni Beretitenti aika a Karineaki, ara Minita aika a Karineaki, te leader n te kaitara ae e Karineaki ao ai bon ngaira ni kabane Taan Tei ao ake a bon ongora n te ingabong aio ai bon nakoia kaain Kiribati ni kabane. Te bwana ani kamauri n tamaroan te ingabong aio, kam na bane ni mauri.

Ao e kangai taekan au titiraki Madam Speaker: -

Te bubuti nakon te Minita ae Karineaki ibukin kamwakuri bwa e kona ni kabwarabwara bwa tera raoi te kanganga ngkai a bon rangi ni mwaiti kaain abara ake a tia ni bwaati taian ukeuke ao ni karakoi naba bebwaa ake a kainanoaki ma a bon teimatoa naba ngkai n tiku n tataninga n te work ready pool ibukin

te mwakuri i Australia ma New Zealand, e rabwa.

Tibiika: Ao I angan te Beretitenti ae Karineaki bwa e a kaeka H.E Taneti Maamau.

H.E Taneti Maamau: Ao ko rabwa Madam Speaker ao e koaua imwaain ae I waaki ao ai bon te bwana ani kamauri nakoim Madam Speaker ma kaain am tiim ao n reitaki ma te leader n te kaitara ao ai bon Taan Tei ni kabane. Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae Karineaki mai Butaritari:-

Madam Speaker I kaitaua te Tia Tei n ana titiraki ao aio kaekana, I kukurei n taekinna bwa a mwaiti aika a tia ni kamwakuraki mai Butaritari ibukia te koraki ake a tia ni katauraaki ao e bon teimatoa au botaki ni mwakuri ni kaineti ma te Kainibaire ni kawaerakei araia nakoia taan kamwakuri ibukin rineakia. E ngae n anne ao te kabanea ni babaire ibukin te rinerine ea nakon te tia kamwakuri, ao Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei mai Butaritari buokan am titiraki.

Hon. Tinian Reiher: rabwa Madam ao e koaua, I karabwa te kaeka mairoun te Tautaeka are e uotia bwanan te Beretitenti. Ao e koaua ti karabwarabwa bwa ngaia iai kanga te kerake n aron te mwaiti ma I kan ti bubuti nakon te Minita ngkai tao

ea roko ao kanga tao n te tai are n te Auti n Tei ae e nako ao tao iraman a tia ni manga kanakoaki Madam Speaker bwa are e koaua are iai 26 aika a bon mwakuri ngkai ao iai 32 aika a maan n tataninga Madam Speaker. Ma N na bubutia te Minita ae e Karineaki tao te update iaon te list are, e bon reke mai iroun te Minita ae e karineaki ao I rangi ni karabwa ngkai e reke te list aio imwaain mwangau nako Butaritari ma I kan ti ataia tao man te list are e tataninga are ready pool are 32, tao iraman aika a tia ni manga Madam Speaker, e rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Taabeta Teakai: E rabwa Madam Speaker ao e koaua 32 ake kanga a mena n te work ready pool. Ana quota Butaritari ti 23 n te new quota ao 25 ae a mwakuri ao iai naba 7 mai imwaaina ake a tia ni kaman mwakuri. Iai naba ngkanne 32 ae a kaman mwanaga naba ni mwakuri, 25 akana a recent mwakuri i Australia ao i New Zealand. Nanona kanga e riaon naba ana quota are 23 ma naaka 32 aika kaain te work ready pool aikai a manga taninga ngkanne te kamwakuri are imwiina. Ao n aron ngkai ae e ataaki ti bane n anga ara araa nakoia tenan employers ao e bon karaoa ana screening te employer ao bon ana rinerine ao ea anaia ngkanne ana aomata ake a kantaningaia.

Iai te kantaninga bwa n aron ana tabeka naba ngkoa te Tia Tei ae Karineaki kanga te bubuti mwanangaia au koraki nako Butaritari ao I kukurei n taekinna naba n te tai aio, e kakawaki naba ae I a taekinna bwa e na mwananga ngkai te PLS team. Ti a tia ni katabwena ara PLS arm test are e karaoaki ngkai i Marakei, te kauoua ngkanne Butaritari, e na mwananga te PLS team, e a karaoi naba ukeuke n te PLS n aekaia nako. E na mwananga te tiim ao maikanne are e na manga raka ana aomata nake a pass ao maikanne ngkanne ea rawata riki te opportunities nakoia nake ana bwaati n te PLS, e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao e rangi n rabwa bwanaan te Minita ae Karineaki, I rangi ni kukurei n ongo ao I taku bwa a bon bane ni kukurei n ongo kaain ara abamwakoro ae Butaritari riki tao koraki ake a ingainga nanoia ni kan manga karaoa te ukeuke ao I rangi ni karabwa te Minita bwa eti are kanga I kataetae ngkoa n te tai ae e nako irarikin ana tabeka te Tia Tei mai Marakei ao ti ongo bwa ea tia Marakei n aron ae e taekinna ngaia Butaritari are imwiina, e aoria bwa ea ongo te kauntira, a ongo ara botaki ni unimwane ao a rangi ni

ingainga ni butimwaea te Minita ma ana tiim.

E aoria bwa are ti a katikua n arona bwa e taku tao ai ngaia ngkanne ma tao n ningai raoi are ea kaongoira n te aro ae ti kona ni waekoa ni kaongoia kaain ara kauntira ma ara unimwaane ao bon koraki akeke a tangiria n ikan Rinako n te reirei. E rangi n rabwa te Minita, I rangi ni kaitaua ma N na bon ti bubutia tao e koaua ae kanga bon tokin te tai ao bon taan kamwakuri ake a bon rineaia aia aomata ma tera ngke arona bwa e kakaeaki riki angana teuana bwa eang kanaga akea ara kanganga n are kanga bon aroia taan kamwakuri n anaia aia bonus kanga aia kanuanga nakoia taan mwakuri ake a bon mwakuri inanon baia aika a rangi n tamaroa aia mwakuri ao anganaki kanuangaia are te tao te bonus.

Ma e anga kanga iai tabeman n ara botanaomata ae man te 32 aikai ae a kiba nako buki ao a manga oki, a manga kibanako. Kanga bon iai te kawa naba irouia bwa are nanona kanga ae a bon ingainga nanoia n ikan waaki ao e tuai man kona n reke ma tao N na ti kabaebae te Minita ao ana taan mwakuri ngkana a kona riki ni kakaea angann, tera riki angana ae e na kona n reke ma tao taan kamwakuri are e na kona n reke riki iai manga manangaia ara koraki aikai Madam Speaker ao I rangi ni karabwa te Minita ngkai e

butimwaea are aongkoa ana mwananga ana koraki nako Butaritari Madam Speaker are ieta anne.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Taabeta Teakai: E rabwa buokan te titiraki ao e raoiroi bwa I a note anne ao ti a kakae anga aika ana reke buokaia iai ara botanaomata ni kabane ao riki kaain Butaritari n te tai aio. Ao e koaua e aonga naba ni matata, tao e bwaka n au kamatata are ngkai ni bon mwananga aika a tia n nako ao kam na riai ni matata bwa angina ngkai te mwananga te nako Australia are kaain te PLS. Are nanona bwa bon tenan quota man te naan islands a tuai ni bon mwananga are kaain te SWP ao kaain te RSC.

Aikai ngkanne ake mai inano ake PLS ngkoa are kanga I taekinna mai imwaa in te PLS te semi ao Skilled workers ake a mwananga ma n te tai aio ngkai ti a kakaitau bwa ea roko ngkai New Zealand, e men ate employer ngkai iaon New Zealand ae e mena ngkai ikai, e na anaia 50. E a waaki New Zealand are New Zealand ngkanne ae ti kantaningaia bwa ngaia are ana kona n anai aia quota Islands mai Makin nako Arorae ni ikotaki ma Teraina te Aono n Raina. Anne ngkanne are e na matata ngkanne iai bwa anne ngkanne ko a kantaninga am aomata ake ko kantaningaia te kauntira teuana ma

teuana bwa ana riai ni mwananga ngkanne ami koraki aikanne iaan ami quota are kam bon kantaningaia.

Ao aikanne are kaain te RSC ao te SWP, anne ngkanne kanga teuana te kamatata ae ena riai ni kamatataki. Te PLS I kabwarabure, e aonga n ae e matata naba n te Auti aio. Te PLS ngkanne naba I kukurei n taekinna bwa inanon te ririki ae e boou ao te PLS are ana mwananga iai are ana riai n tannako ma aia performance ao a ko na naba ngkanne 4 years long-term visa are ana accompanied by their families. Aio ae e na waaki naba inanon te ririki ae e boou, aio teuana te mena naba ae e boou ae kanga ti a tibwa tia ni boraraoiakinna. Ao teuana naba ngkanne ae e kakawaki ae I taetae n te tai aio, te Pacific Access Category are te kamwananga nako New Zealand bwa are ngkai e a otinako ngkai naake a pass ao naake a reke n te Pacific Access Category ti a kaungaia bwa a nako au botaki ni mwakuri bwa te job offer ngkanne e na tauraoi man au botaki ni mwakuri, e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanean buokan am Titiraki te Tia Tei.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao e rangi rarabwa te Minita, I taku bwa e rangi n teretere te kabwarabwara ao a unga nanora n aron ae e a manga kaongoira n te ingabong aio are

kanga iai te kambwana ae e a manga boou mai New Zealand are kanga e na manga anaia 50 ao ara kantaninga bwa ngkanne are maibuakon ara ataeinimwaane ma ataeinaine aika a mena n te ready pool a kona ngkanne tao ni mwananga. E aoria bwa are kanga bon akea naba ara kona n rangi ni kairoroia taan kammwakuri ma eang tao bon man aia kekeiaki ana koraki te Minita ao tao I taku bwa e na kona n reke riki anakia ara botanaomata. Ao e rabwa naba are te kaongora iaon te PLS are 4 te ririki te contract ao a kona ni mwananga ma aia family ao e rangi n rabwa te Minita ae Karineaki. I taku bwa a bon ongora ara taan tatanninga aikai ao a bon ongongora man ana tabo te Minita ngkanne bwa tao tera bwai aika a kainanoaki.

Ti a butimwaea riki bwanaan te Minita are e na mwananga ana tiim nakon te ririki ae e boou ao eang a bon rangi ni ingainga bwa are I kaongoia ngke I buti n te tai ae e nako ni kaongora ao a bon rangi ni ingainga are botanaomata ni kan butimwaea te Minita ma ana tii ao ti a kaunga te Minita ngkana e kona ni waekoa ni mwanaga n te ririki ae e boou, are i eta e rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Taabeta Teakai: E rabwa te Tia Tei ae e Karineaki ao e rarabwa ti a kantaninga te mwananga are ti na mwananga iai kanga te katautau

bwa nakon Tianuare ao ngkanne maikanne are ti a kaitiboaki iai am abamwakoro. Ao teuana naba te bwai ae I kan taekinna n te tai aio kanga ngkai bon te kamwakuri ngkai kanga ti bon taketenia nake aki mwakuri iaan te kantaninga naba are aonga n reke naba buokaia ake aki mwakuri. Ao anne ngkanne te bwai ae ti rangi ni kaungaia are koraki, ara botanaomata ao riki nakeke aki bwabwaati aia English tao aki bwaati tenan test aika a nako. Iai naba ngkai ara babaronga bwa ti na manga kaokoroia ni manga reset ao ana bon pay tao \$10 kanga anne are te kabanea bwa aonga n anaa aia course n te English ao kanga ana waaki, aonga n rikirake ao e na manga reke aia chance nakon taai aika ana roko.

Kanga ti taketenia 2000 n aron are kanga ti taekinna bwa ngkana ti kanakoia 2000 aikai aomata ao ti save ana mwane te SFU ae \$1.2 million, anne ngkanne kanga ara takete ao ngkai I kukurei n taekinna bwa ai 1200 tabun ake a nako Australia ao New Zealand ngkai e a kaan 500, ngkana a nako aika ana manga nako ti taketena naba 1000 ngkana arona bwa e reke, e rarabwa Madam Speaker kanga aikai kaongora aika ana riai kam aonga n ongo n te tai aio, ao e rabwa.

Tibiika: Ao e a bon bane buokan ara titiraki. Ao ti a nakon ara titiraki are imwiina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae Karineaki mai Beru Hon.England Iuta ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae Karineaki H.E Taneti Maamau, ao e nakoim te Tia Tei.

**BABAIRE IBUKIN MITIN NI
KARAO RAN I BERU**

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao manga reitan naba bwana ani kamauri n teingabong aio. Bwanaia kaain ara abamwakoro ae Beru ngai ma raou n Tia Tei nakoim te Tibiika ma kaain am aobiti, te Beretitenti, te kauoman ma ami Minita aika kam Karineaki, mataniwin te kaitara ao ai bon ngaira Taan Tei ni kabane, kam na bane ni mauri.

Aio ngkanne taekan au titiraki:-

E a tabe ngkai ni waaki kanimwakin mitin ni karao ran iaon abamwakoro tabeua, te bubuti taiaoka iai nooran ara kaawa ae Aoniman Beru inanon te karirake aei?

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa Madam Speaker:-

I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae rine mai Beru bwa Aoniman Beru bon teuana te kaawa are e na tauraoi ni mwakuriaki n te kauoua n raun n te karikirake aio, ao ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.England Iuta: I kaitaua te Beretitenti n ana kaeka ao moan te tamaroa, tao nakon ningai te kauoua n raun bwa are kanga e bon rangi n tarika naba aon ara tabo aio, bon ti ngaia ngkai ae rangi ni korakora rootana n te tarika iaon ara abamwakoro ae Beru taiaoka.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E Taneti Maamau: Ao e koaua ngkana e aki rangi n reke raoi te tai ae e na turuturu raoi ma te kantaninga nakon te te ririki ae e na roko, tao I aki koaua bwa taira n te te ririki ae e na roko ma N na ti taekin kanga tabeua kanoan te karirake aei bwa e aonga ni matata iroun te Tia Tei ao kaain Beru. Aio kanga bon te karikirake teuana ae te project iaon kanga mitin ni onea taari nakon te ran nakoia tenan vulnerable communities ke kanga taabo ake a rangi n rootaki n te tarika. Aongkoa ngke e moan karaoaki te karikirake aei ao 10 taabo ake a kakoauaki ao e koreaki mwakorokorona, kanga e mwakorokoro te moan mwakoro te kauoua ibukin are e karako taan rabakau aika ana kona ni karaoia n teuana te tai. Iaan karakon te manpower man te MISE akea tao intinia ake iai mwataia ni karaoa te karikirake aei.

Aongkoa te moan mwaneka ngkanne aba aika , e a tia ni waaki n aron Tabuarorae i Onotoa, Taku i Tabiteuea Maiaki, Aiwa, Mangai, Tenatorua i Tabiteuea Meang, Abamwakoro i Nonouti, Abatiku i Abemama ao Takaeang i Aranuka ao Bikati i Butaritari ao Kiebu i Makin. Ao ngkanne ae e a tia ngkanne ni waaki ngkanne aei iai te moan raun are ea tia ni waaki n aron ae e ataaki ane ea waaki ngkanne iaon te first phase are ea tia ngkanne ni waaki iaon Tabuarorae i Onotoa, Taku i Tabiteuea Maiaki, Aiwa, Mangai, Tenatorua i Tabiteuea Meang ao Kiebu i Makin.

Ao nikirana ngkanne akana a tia n atongi riki atimwakoro ake a bon rangi n rotaki n te tarika ao anne man ngkanne e a karinaki imwiin aia kamatebwai kaain te taan rabakau ke te tiim ana tiim te Tautaeaka are e roko iaon Beru ao e a uotarake ana bubuti ngkanne te kaawa ae Aoniman nakon te rabwata ae te *Kiribati national expert group* ke te KNEG are ngaia kanga ngaia e implement ke e reitaki ma te karikirake ae te *scaling up of pacific adaption project* are e funded mairoun te *European union*. Ngaia are aongkoa kanoan te mwaneka, ngkai e a karaoaki moa ngkai Makin, aongkoa inanon ngkana e tia are i Makin ao e a kibaraki naba are i Tabiteuea Meang. Aongkoa ngkanne ngkana e tia are i Tabiteuea Meang ao ea bane ngkanne kanoan te moan

raun, ao ea ewekaki ngkanne ngaia tao bon inanon te ririki ae boou ma tia manga bon rereitaki ma Tia Tei ngkana e na waaki iaon kawaraki ana abamwakoro ao n reitaki ma abamwakoro ake tabeua, e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan riki am titiraki.

Hon.England Iuta: Ti kaitaua te Beretitenti n ana kaeka, e koaua ti a kaitaua ngkana ea waaki iaon abamwakoro akana tabeua ma ti ara kaawa aio ae bon kanganga aron reken nimaia kanga e bon tarika aona ni kabane. Ao e rabwa bwa are ngaia e na bon waaki te Tautaeaka iai, ngkanne n taabo tabeua naba kanga a bon rotaki naba, tao bon mai maiaki riki bwa are bon kuri akea aia ran ae katikaki n aron are e bon ataia te Tautaeaka, e bon aki koro nanon te Kiriwaston, e aki koro nanon teuana ao uoua.

E aki buti te ran n aron are e kantaningaki a bao naba bwaai ake a tia ni wakinaki, I a tia naba ni bubuti ngkoa I a tia naba ni karokoa te list bwa aekakira bwaai aika a tangiraki, anne kanga 2019 ibukin katiakin bwaai aikai, bon akea te bwai ae e karaoaki imwiina niua ngkai. Ngaia ngkai kanga e bon korakora rotakin te abamwakoro n te mwauteretera ae ti taonaki nako iai ngkai ma e bon ae moamoa riki ara kaawa ae Aoniman. N ana babaire te Tautaeaka iai

norakin kaawa riki ake iai te itera aio ke akea? Taiaoka.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: E rabwa buokan te titiraki ao anne e a tia ni baireia te Tautaeka ao e koaua ngkai ai bon te kanganga te ran ao e na kakaea riki ana anga te Tautaeka ni kabaria n reitaki ma ana *donor partners*. Ao tera ngkai ara anga bwa are e koaua tiaki ti aikai bon aon aban Kiribati ni kabane ma ti kakoua bwa te ran ngkai ao n te mwautakataka aei ea rangi ni karika te kanganga.

Ao e koaua te tataninga n te bwai ae rangi kakawaki ae te ran e kuri n rangi ni kanganga kabwarabwarana naba nakon te botanaomata ma are e na kataia te Tautaeka ngkai e a tia ni moti ana baire te kaebineti bwa ti na kakaea riki anga ni kabiraimwaaka n reitaki ma ara *donor partners* ao riki ngkai ti mena inanon te tai ni mwautakataka ao ti a tia ni kanakoa te bwanaa nakon te aonnaba bwa e a rotaki abara ae Kiribati ao tao iai te tai are ana tauraoi ni waaki ni ibuobuoki.

Ngaia are iaon kawaina ngkai n tei te tiin ke te Komete ae uarereke are bon iai te KNEG ma ti na kakaea te anga ae e na baiti riki te mwakuri. Tao tiaki ti kawan Beru akana tabeua ma ai bon aban Kiribati ae e kabuta iaon aban Kiribati n reitaki naba ma te

Aono n Raina ao Rawaki, ao ko rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.England Iuta: E rabwa te Beretitenti e rangi n rabwa n ana kaeka, tao bon kabanean te bubuti, tia kauataoa ara bubuti ma iriana are ngkana tao a rangi n raramakin aia mitin bwa ana taraa aron tararuakia, are e bon mwaiti te roro n reirei ngkai are e tiku n aki bongana n ara abamwakoro. Ao tao ngkana a tauraoi ni ibuobuoki ngkana a kataeniaki, tai raraoma iai naba ara kauarinan ae Rongorongo a kona naba n reke naba ami mai iai ao irarikina naba ti a bon karina naba Rongorongo irarikin te bubuti bwa are e tabe naba n rotaki nimaia ataein Kiribati ake a bane n reirei ikekei, e kakawaki naba ibukin maeuraioia ao marurungia.

Ao ti a kaitau nakon bwanaan te Tautaeka, tao ti a bon kakantaninga nakon te te ririki ae e na roko ao e tauraoi Beru ni katauraaoa aron boutokan te karikirake aio ngkana e roko ma tararuakin te mitin ngkana a bon bane raoi aron rereinakia irouia taan mwakuri, ao e rarabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: E rabwa tao ake riki buokan te titiraki bwa kanga ti te taeka ni kakaitau ao teraoi naba

nakon te kaitau ao e a wene bwa ai ana katabetabe te Tautaeka ao e na kibaraki n te tai ae waekoa, ao e rarabwa Madam Speaker.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki anne.

Ao tia nakon are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei mai Makin ae Karineaki Hon. Pinto Katia ao e an kaekaki iroun te Minita ae Karineaki ibukin mwakurian karikirake ao kateimatoan korakora Hon. Willie Tokataake, ao e nakoim te Tia Tei.

**KARIKIRAKE IAON TANGKE N
RAN MA KAIN NAKO TINANIKU
NAKOIA ARA BOTANAOMATA**

Hon. Pinto Katia: Ko Honorable Tibiika ao ai te kateniua n titiraki inanon te ingabong aio te Tia Babaire ao kakawaki naba bwa ti na riai ni manga kamaurira inanon te ingabong aio. I a uota bwanaan au abamwakoro ae Makin ni ikotaki ma raou n Tia Tei n anga bwanaaia ni kamauri ngkami inanon te ingabong aio rimoa nakoim te Tibiika am taan mwakuri, te Beretitenti ae Karineaki ma ana kauoman, Minita, te leader n te kaitara ao bon ngaira Taan Tei ao ngaira aika ti ongora inanon te ingabong aio, kam na bane ni mauri. Ao e kangai ngkann au titiraki are nambwana 90:-

N na butia te Minita are tabena bwa e a bwaka iaa ngkai te karikirake are karekean tangke ni karau ao toilets, te Kai n nako tinaniku nakoia ara botanaomata iaon Kiribati, ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Madam Speaker ao aio ana kaeak te Tautaeka:-

Madam Speaker I kukurei n taekinna nakon te Auti aei bwa te babaronga iaon karikirake aika karekean tangke ni karau ma Kain nako tinaniku ae e bon waaki naba ngkai, ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua te Minita n ana kaeka ma kanga n ana kaekaeka are e tabekia n te ingabong aio te Tia Babaire ao e taku bwa e bon waaki naba ngkai te babaronga te Tia Babaire. Ti kan ongora raoi bwa are iaan te boki ni kataumwane n te boki ni karikirake ibukin te projet aio ao e a tia ni kabonganaki te mwane te Tia Babaire, tera ngkanne nanon te taeka ae e tabe ni waaki naba ngkai te babaronga te Tia Babaire bwa n aron tarakina, ai \$1 tabun te mirion ae e a tia ni kabonganaki. Tera ngkanne te babaronga ae e waakinna

te Minita ma kaain ana tiim te Tia Babaire? ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: E rabwa Madam Speaker ao ana kaeka te Tautaeka, are n aron ae bon ataki e a tia Tarawa Teinainano ngkai ao Betio iaon are ti are te tangke n ran moa, e a tia Tarawa Teinainano ao Betio. Ngaia are iai ngkanne manga te babaronga imwain are ngkana e na manga kona n ewekaki are imwiina ao e boo moa ngkai te kaboware, e boo moa te kaboware ngkai ibukin are te tangke n ran. Ao are ngkanne are ibukin te kain nako tinaniku ae e wene ngkai naba inanon te babaire iroun te PCC ibukin barongakina raoi bwa e aonga n are ngkana e nakoraoi ao e a nako naba kanakoan raoi tenan karikirake aikai. Bwa are kanga bon aitaritari tenan karikirake aikai, te ran are te tangke n ran ao te kain nako tinaniku, ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia Tei.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua te Minita ngkai ea moanna riki n teretere raoi bwa ngaia e a bon tia ni waaki iaon TUC ma tao Betio ngkana arona bwa eti anne te Tia Babaire. N na butia te Minita riki ma kaain ana tiim bwa ti ataia ae tao ibukin ana rongorongo te Minita ao iaon abau ae Makin ma Kiebu ao iai aia karikirake aine are

aongkoa ana waakina naba te roki ma te ran ma iaan ara maroro mangaia ao ti a tia ni kangoia are iai ana waaki naba te Tautaeka ae e na bon roko naba iaon ara abamwakoro. N na butia ngkanne te Minita kanga ningai ae e na waaki iai ngkanne iaon abamwakoro ao tao nakon niangai te Tia Babaire? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Willie Tokataake: E rabwa riki Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei buokan te titiraki, eang ao n aron are I taekinna arei are e bon tuai moa kona n katebenakoa bwa te aba raa moa are e na moan are itinanikun Tarawa bwa are e a tia Tarawa Teinainano ma Betio. E tuai raoi n tia raoi ngkanne te babaire ibukin anne bwa e ngaa moa te aba are e na nako iai bwa are ara koraki akana a kamatebwaia bwa ana taraa aron ae e ngaa riki ae e a bon rangi ni kainnaoia, e ngaa riki are imwiina ao e ngaa riki are imwiina, awanne bwai aika a wene ngkai inanon te babaire ae ngaia I taku bwa e babarongaki raoi aron aio.

I karautaeka bwa I aki kona n taekinna ni kangai bwa ana roko ningai n te aba teuana ma te aba teuana n te tai aio. Tao iaon kawaina, tao bon inanon tao tokin te ririki aio ke tera, tao e a kona ngkanne n tia raoi te babaire ibukin are e ngaa moa ngkanne aba ake ana kibaraki ngkana e a waaki nakon aika

itnanikun Tarawa. Ngakana e tia raoi ana babaire te waaki aio ao ngkanne tia kona naba n taekinna, e raoiroi are ti kaotinakoa ara reke ao are kanga ti na kaotinakoa nakon are e a bon rangi ni kainnanaoaki bwa e ngaa riki te aba ae e abon rangi ni kainanoa te buoka aio. Te aba aio ke te aba aio ke te aba aio, ao ngaia anne ngkanne ae bon kuri kanganga teutana ma ngaia ae tabe ni kamatebwaia ara koraki, Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua kanga I kan raa arei, ti ataia ae kanga tao e na rangi ni matoatoa aio te Tia Babaire ao tao n aron ana kaekaeka te Minita kanga e aki naba ataia bwa ningai te tai are e na kona ni waaki iai tao nakon ara abamwakoro. E aoria bwa are n te titiraki are imwaina iroun te Tia Tei ae Karineaki mai Beru ao e rangi n teretere naba bwa kainanoakin naba te ran anne te Tia Babaire, ao ti ataia bwa iai 10 abamwakoro ake a tia n taketenaki moa bwa ana karokoaki moa mitin aikanne. Tera ngke e noora naba anne tao te Minita ma kaain ana tiim, bwa tao bon tabo moa aikanne aika a bon taketenaki bwa ana bon rangi ni kainanoa te ran ae e tamaroa ibukin te mooii te Tia Babaire. Ngaia are N na kabaebaea te Minita bwa are tao ngkana arona bwa tao e a tia ana kataratara ao tao

I a butia naba bwa tao e a moanibwaia moa ara abamwakoro ae Makin te Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker, e rabwa riki te Tia Tei ae Karineaki ni buokan te titiraki ao are a bon wene akanne inanon te raa are, I aki kona ni mena rimwi I a bure naba nakon te babaire ao nakon naba te Tia Tei ae karineaki ngkana arona bwa I a kangai ngaia, ao ngaia e a otinako mwin te babaire ao ngaia e aki reke abana ae tangiraki irouna. Ngaia are I a bon katikua ma are e abon wene te rongorong, ea wene bwa te rongorong ao ti a nooria inanon taian ngkana e a waakinaki ke tao e a taakinakinako aron te karikirake aio, ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao e a bon bane buokan ara titiraki anne.

Ti a nakon ara titiraki are imwiina, e na tabekaki iroun te Tia Tei ae Karineaki mai Beru Hon.England Iuta ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae Karineaki H.E Taneti Maamau, ao e nakoim te Tia Tei.

MWAKURI NI KAMANOMANO AO N TOTOKOI KANGANGA I BERU

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao I a manga kukurei n

tabeka au titiraki are imwiina ae kangai taekana:-

Iai ngkai mwakuri ni kamanomano ao n totokoi kanganga aika ana katautauaki bwa ana karaoaki i Beru inanon 2023?

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa Madam Speaker:-

Ao I kukurei ni kaongoa te Tia Tei temanna mai Beru ae e rine bwa iai mwakuri ni kamanomano ao n totokoi kanganga aika a katautauaki bwa ana waakinaki iaon Beru n te ririki ae e na roko 2023, ao ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.England Iuta: Ko aki ti kan ti butia te Beretitenti bwa ngkana iai aran tabo aikanne ngkana e kona n ti taekini taiaoka.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E Taneti Maamau: A o ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei buokan ana titiraki ao aikai ngkanne 3 aika kanga a tia n roko n te aobiti n aron nnein Tabuariki, ana Seawall Futuna Seawall ao ai bon Aoniman n aron are e a tia n tabekaki bwa te titiraki ibukin ana desalination plant, ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan riki am titiraki.

Hon.England Iuta: Ngaia e rabwa, e rangi n rarabwa te Beretitenti tao bon kabanean buokan au titiraki, e raoiroi bwa ti a matata. Ngkana iai riki ae akana a tuai karaoaki, ti a manga karokoi ara bubuti bwa are bon iai rinanin aikanne are tao e a tia naba n tabeki raou n Tia Tei nakon te Beretitenti kanga n te wiiki ae nako ao ti a manga mwakuri ni kataia ni karokoi bubuti aikai nakon ana aobiti te Beretitenti. E rarabwa

Tibiika : Te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau : Ao e koaua ao aikai ake tao e bon kaineti riki ma te Tia Tei ma iai naba are e tabetabeki naba raona n Tia Tei are e mena n te itera naba aei are ana kaai ni bane ngkanne ni kaairaki bwa kanoan 2023. Ao ngkana tao iai riki aika a tauraoi irouia n reitaki ma bon abamwakoron Kiribati ake tao iai ake a tuai ni karokoi n te aobiti are aikai kanga bon kainnana ae tauraoi te aobiti ni butimwaia ao e rarabwa.

Tibiika : Te Tia Tei teuana riki am titiraki e a bon bane buokana bwa ko a bon rauaki ni kaekan am titiraki. Ao tia nakon are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae Karineaki mai Marakei Hon. Moannata Ientaake ao e na kaekaaki iroun te Minita ae Karineaki ibukin Kammwakuri ao Karikirakean aia

Konabwai Aomata Hon. Taabeta Teakai e nakoim te Tia Tei.

**TE REIREI IAON TE KINI UANIKAI
MA TE KORO IRIKO MAIU AO
TARARUAKIA KAARA**

Hon. Moannata Ientaake : Ko bati rabwa Madam Speaker ao kai au moantai n taetae n te bong aio ao I a karimoa te taeka ni kamauri ngai ma tariu nakoim Madam Speaker , te Beretitenti, te Kauoman, Minita ni kabane te Leader n te Kaitara, kaain te Auti n Tei naake a bane naba n ongora ao ai moarara riki ai bon kaain Kiribati ni kabane. Kam na bane moa ni Mauri.

Ao e kangai taekan au titiraki:-

I kan butia te Minita are tabena ngkanae kona ni baronga karaoan te reirei ni kataneiai iaon Marakei ni irekereke ma aron kammwakuraia ara botannaomata itinaniku iaon te kini uanikai, te ununiki, te koro irikomaeu ao tararuakia kaara? Ko bati n rabwa.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon. Taabeta Teakai : E rabwa Madam Speaker ao aio kaekan:-

Te Tia Babaire e tauraoi au Botaki ni Mwakuri ni ikarekebai ma te Tia Tei ni buoka kakaeakin angan te

kainnano aei. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei buokan riki am titiraki.

Hon. Moannata Ientaake : Madam Speaker I a rimoa n anga au karabwarabwa ae moan te abwabwaki nakon te Minita ma ana Ministry. Aio reitan te mena are au bubuti are I a tia ni uotia n ae nako. Are I bubuti bwa e na karaoaki te reirei ni kataneiai ao ni irianaki ma te ukeuke iaon Marakei ibukin taian nakoa aikai. Ao I rang karabwa te Minita ma ana Tiim ake a tia n roko iaon Marakei ni karaoa tibwangaia ni karaoa te ukeuke iaon aio, ao kakaraoan naba te kataneiai.

I ataia te Tia Babaire bwa n taian nakoa aika I mwanewei aikai, aikai bon kanoan naba ana Kainibaire tao te Labour ke tao te Minita ma ana Ministry ni kakaai nako kaiaa bwa ana mwakuri itinaniku, n aba ake tao a tia n reke bwa ana mwakuri iai Kiribati.

Ngaia are I a kan tabeka riki te bubuti ae mangori. Bwa I ataia bwa ngkai angiaa ara botannaomata are a tia n reke aia reirei a rang manga bane n roko ngkai i Tarawa ibukin manga karekean aia beba ibukin te kini uanikai bwa e kanga aron te koro irikomaeu. Ma tera ngke e buokaki te bubuti aio ni uotaki te reirei are iaon Tarawa nako buuki. N

te aro bwa e rang aki reke ke tao tabeman ake akea aia mwane, tabeman ake tao aki tau aia kona ni kataia ni karekei kantokaia ke ni karekei angaia bwa ana roko iaon Tarawa ni kaei taian kooti aikai.

Ngaia are I karabwa kai e taekinna bwa ti na kaai ni ibuobuoki iai ao I rang karabwa bwa ti na kaai ni ibuobuoki iai. Ao iai aomata aika tao a tia naba ni kakoaua tao bon buuia naba tabeman Taan Tei ae anganga te course tabeua iaon tararuakia kaara n te USP. Aikanne tabeua course ake ti bubuti ikai I a karabwa ngkana arona bwa e kona n reitaki te Minita ma aomata aikai ao bon buuia Taan Tei e aonga n ae tao a kona ni moan start ma te course anne. E bati n rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon. Taabeta Teakai: E rabwa buokan te titiraki ao ibukin ana kakaitau te Tia Tei ma kaain abana ae Marakei ao teraoi naba nakon ami taeka. Ao n te tai aio I kukurei ni kaongoa te Tia Tei bwa iai ana waaki au Botaki ni Mwakuri are e rang waakina te naan *age care* ao katean te naan *age care training facilities* ke taabon tararuakia kaara iaon aba. Ao aio are ti a tia ni bubutia Australia ma te MTC *Millennium Challenge Cooperation*. Ao I kukurei n taekinna bwa a tauraoi nakai ni mwaneni naba taabo aikai. Are ti iangoia bwa a rang bon bane n tei te naan *age care facilities* iaon aba ni kabane are

tia karaoa naba te training nakoia ara botannaomata.

E koaua a rawata riki n raon ae taekinna ke e mwaneweia te Tia Tei ae Karineaki ao te training naba iaon te koro irikomaeu are bon akea ngkai n te tai aio. Ma iai ngkai ae babarongaia te Ministry ao iaon kawaina e rang waaki moa n KIT i Betio ao imwina ngkanne tia manga taraa aon aba. Ao n aron te ununiki ao I a kaunga naba ara koraki ni ununiki iaon aba. Ngkana a bon kona n anga te reirei iaon aba moa n te tai aio bwa ti na waakini moa aikai. Bwa ngkana e reke am beba man te naan courses ke te ununiki ae kakaraoia man te MELAD ao aikanne naba ngkanne naba ngkanne ti certificate aikanne ae ti tauraoi ni butimwaia ibukin te naan qualifications ibukin mwakuri aikai. E rarabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei buokan riki am titiraki.

Hon. Moannata Ientaake : Madam Speaker I a bon anga au karabwarabwa ae moan te abwabwaki ao e koaua n aron te waaki ae ti nooria iroun ara Minita ae te aine, e rangi ni korakora mwaitia ngkai aomata aika a nako tinaniku. Ao ti kakoaua bwa ti ngaia te aine inanon ara cabinet ma ana kekeiaki ea riaoa aine, ao I a karabwa n anne. Ao ta e koaua tao ibukina Marakei te aba n aine ngaia ti bon riai n anganga

ara karabwarabwa nakoia aomata ae aine ao ti kamoamoia n aia kekeiaki ae moan te abwabwaki. Ao reitan au titiraki ngkanne bwa are I a ataia ae iai te H-care, iai naba tabeman akana a tia, iaia naba te ununiki are kanga e a tia n taekinna te Minita, I karabwa naba. Ngkai a ongo naba bwanaau tao taan ununiki are ana aomata te MELAD are iaon Marakei, ai tera ngke a kona naba ni kawaekoa te reirei nakoia nakai ibukin ana kanga n ununiki ke ana kanga ni kona ni bwaati bwaai ake a tangiria te Labour.

Ao I kakoaua bwa teuana te kanganga irouia ara aomata te bwai ae te kakabwaka kantoka mai kitanakia aia utu mai Marakei ni kangai nako Tarawa. A manga roko ikai ibukin, anne teuana naba ngkana e kona ni karinna ibuakon ana mena naba aio bwa ai tera ngke a kona naba n roko taan karao passport, e a bon rangi n tikiraoi riki, I a karikia bwa te bubuti.

Tibiika: Te Minita

Hon. Taabeta Teakai: Teraoi naba nakon am kakaitau te Tia Tei ae Karineaki ao e koaua, I kaitaua naba kaaan au botaki ni mwakuri bwa a rangi ni kekeiaki ibukin kanga buokaia ara botanaomata n iangoakin te kabwaia nakon taai aika ana roko bwa are aio bon maeraoin te I-Kiribati. Ao e koaua teuana naba kanga au taeka ni ibuobuoki bwa

inanon nakoia ara koraki nako Marakei ao 213 ake apply bwa ana sit te PLSS ao n tokin te tai ao ti 59 aika a pass te English. Ngaia are kanga ai au taeka naba ni kaunganano nakoia Taan Tei ni kabane ma aia kauntira, tera ngke kam bon kona n set-up ami reirei ngkami kauntira, ami taan reirei n te English bwa ana bon buokia ami koraki aikai bwa are aio buokaia nakon taai aika ana roko.

Ngkana e mwananga ngkai te tiim n test n te PLS bwa are ngkai kam na kakoaua are e na katoai ni kabane abamwakoro are ana aki manga mwananga ami koraki nakomai ikai ni karaoa te test bwa e na karaoki iaon aba, totokoan kanga buokan te kanganga n te nakomai n aron ae e mwaneweia te Tia Tei ae Karineaki. Ngkanne I a kaungai naba ngkami bwa ngkana ko iangoia 213 ao 59 aika a pass ao anne te bwai ae ti na riai n taraia ao ti na riai ni ibuobuoki iai ngaira Taan Tei ma ara kauntira bwa tera ara anga, bwa are a rawata ara taan reirei i abamwakoro iaon aba ni kabane. Tera ngke e kona n reke private English test, English relations nakoia ara koraki aikai bwa e aonga reke naba buokaia ara koraki nakon taai aika ana roko.

Kanga akea te bwai ae *impossible, there's no impossibility in this whole wide world* ma *everything is possible with the help of God*. E rarabwa riki ao kanga anne au taeka ni ibuobuoki

n te tai aio ao I karabwa riki te Tia Tei ae rine n ana titiraki, e rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Moannata Ientaake: E bati n rabwa Madam Speaker ao I a bon karabwa riki te Minita ae te aine ae moan te Karineaki n aron ana kekeiaki ae moan te rianako ao I a kairia naba ma kanga n aron are I taekinna 213, e bon rangi ni kanganga aron te roko i Tarawa Madam Speaker. 213 ae a roko ni kata rakeia n te ukeuke ao kanga e reke n te tai aio 59, e bon rangi ni mwaiti te mwaiti anne. Ao I taku ngai bwa e ongo te Tautaeaka are 213 aika a kataia ni iangoa rekeia ma ti 50. Tao ngkana ko karaoa te percentage iaon anne te Tia Babaire e aki kan roko naba n 50, e kan roko naba tao n 30.

Au kantaninga bwa e na kakaeaki angan buokaia ngkanne te nikira ake aki reke n te tai aio bwa tao iai nanoia ni kan kataa te mwakuri ae nooraki bwa kanga te nako n kareke tianti, kareke maeu ke tao karekean te raka ni maeu, ma N na bubuti ma te onon ngkana arona e kona te Minita tao ni kakaea ngkanne bukaia te koraki aikai iaan te aekaki n scheme are kanga ea roko naba am mena ae kanga e aera, mangaia ko bon rineaki mai itinaniku ke tao tabeman tao aranna bwa tao te bonus, kanga te aekaki anne are aki

ukeuke ma aki raa, ma tera ngke e a karinia naba are 213 iaan te bonus ake aki reke aia mena, e nakoim te Tia Babaire, ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Taabeta Teakai: E rabwa buokan te titiraki ao are e koaua iai angan bwaai ni kabane ao kakaeakin angaia, e rabwa I note aikai n te tai aio. Ao I kukurei naba ni kaotia bwa iai ana babaronga te Tautaeaka are nakon te ririki ae e na roko aio, tao nukana ao iai ngkanne te babaronga are aongkoa e na bon katannakoaki te employer ma ana botanaomata te aba teuana ma te aba teuana. Aio ti nooria bwa ngkai a mix aomata aika a nako ao e rangi ni korakora te kakiriwee ao iai ana kantaninga te Tautaeaka bwa ngkana a bon mwananga n aekakin tao te employer tao e tangira tao 80 ao ti a anaa naba Makin ma Butaritari are ti a kakoroia naba 40, 40 a nako.

Manga are imwiina tao Abaiang ma Marakei, aio ngkanne kanga te kataratara nakon taai aika ana roko bwa teure ke neiere e bon kamangaoa abana, e na bon ruuti te aba anne ao e na bon aki manga ke tao e na iai te katuua nakoia. Aio kanga ti nooria bwa te bwai ae e na rangi n nakoraoi iaan te kantaninga ae ana bane ni bonnano te aba teuana ma te aba teuana n uotarake abaia. N aron are kakaraoaki rimoa ngkoa te nako Banaba, te nako

Nauru, anne ngkanne ae kanga e nooria te Tautaeke bwa kanga e na nakoraoi ngkana arona bwa ti karaoa te babaronga aio. Ngaia are te kantaninga bwa e tiraua taan mwakuri ngkai, e tiraua taan kamwakuri aika iaon kawaia. Iai aika a tiba manga reke naba inanon namwakaina aika a nako, 10 te tia kamwakuri ae e tiba reke kanga nakou n ae nako aio ao mai imwaaaina naba te aekaki ae 8 mai New Zealand.

Ti rangi n taketena New Zealand bwa ibukina New Zealand kanga e aki rangi ni aati aron ana English test. Angiina ami koraki ake aki pass, ngkana iai ami ae e aki pass ana English test bon te nako Australia, New Zealand ngkanne e uarereke riki ana criteria ao ana eligibility ao e rangi n tikiraoi riki kanga ana babaronga. Ngaia are ngkai ti taketena New Zealand bwa e na rawata te tia kamwakuri ma iai bwa e aonga ni buokaki ara botanaomata. Ao akea te kanganga te Tia Tei ae ko Karineaki bwa are a taku e tia raoi te babaronga ao ko aki ataia ao ngaia a nako am 213, ti na tataro bwa ti na buokaki ni kakoroa bukin ara kantaninga, ao e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I taku bwa e a bon bane buokan am titiraki te Tia Tei mai Marakei.

Ao ti a nakon ara titiraki are imwiina e na tabekaki iroun te Tia Tei mai Beru Hon.England Iuta ao e na kaekaaki iroun te Minita ae Karineaki ibuki mwakurian karikirake kateimatoan korakora Hon. Willie Tokataake, e nakoim te Tia Tei.

**KABEBETEAN BOON BWAAI AKE
A MAEU MAN KORAKORAN TAAI
AO MAN TE ANG**

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao I a manga bubuti tabekakin au titiraki ae teuana anne:-

E kona te Tautaeke ni buoka kabebetean boon bwaai aika a maeu man korakoran taai ao tao ake a maeu naba man te ang n te aro ae e na bane ni kona n toa baia kaain ara abamwakoro ae Beru ma itin aia Auti aika a toamau ao ni buoka aron rikiraken te maeuraoi?

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae Karineaki mai Beru: -

Madam Speaker e tauraoi au botaki ni mwakuri ni karaoa te kamatebwai iaon te tabeka aio, ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tia Babaire, ngkai bon iai bwaai aika a kona ni kaboaki n tenan hardware aika a bane ni mena iaon Tarawa Teinainano, ko kona ni kaboa am bwai ae e set ao e moa naba man \$4000 mai inano boon teuana te set, anne ngkanne are e kona n toamau bwai am Auti iai. Ngaia anne ae kanga ti nanonna ae kona ni kabebeteaki riki tao nabwakara tao iterana tao 50% bwa a bon materaoi bwaai aikai bwa are te taratara ngkai ngkai e a korakora te tianti inanon bain te aomata, e a tangira te aiti baoki, e a tangira riki tera bwa e na tekateka irarikina bwa e aonga n ae e rau aron mwengana tao ngkana tao e buaka kanoan te bong teuana ma teuana, ke tao e a manga rangi ni kabuebue tao iai te moan mwaitoro. Aei ana kantaninga ngkai te tia maeka iaon abamwakoro, ti bon ti bubuti nakon te Tautaeka ngkana iai ana konaa taiaoka.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Willie Tokataake: E rabwa riki Madam Speaker ao n aron ae I taekinna, eang n aron ae I taku e tauraoi au botaki ni mwakuri n kamatebwaia te aekaki n itera aio ma e na uringaki naba are iaan ara Tua are ea tibwa tia ni kabwataki n te Energy bill ae iai tenan aan Tua akana ana karaoaki mai inanona are kanga ana karauaki raoi n rinanoaki bwa aekakira bwaai aika a kaoaki

mai itinaniku n aekakin bwaai aikai ao ana taraaki bwa e na iai naba n te aan Tua naba aio e na kona naba n tara ngkanne kanga aron boon tenan bwai ake ana kaboakinako ake a maeu man korakoran taai ke tao man te ang n aekakin anne. Iai iaan te aan Tua are e na karaoaki n te Tua anne.

Ao irarikin anne naba ni bon karikirake aika a waaki iaan ara tabo ni mwakuri ae teuana te project are kanga e reitaki ma karaoan tenan taura, iti iaon abamwakoro nako ao iai kanga te boraraoi ae e wakinaki ma te DBK are kanga e na karaoaki te loan ae kanga te loan ae e uarereke te bakao iai. Ao te loan aio are ana kona ni buokaki iai kaain aon abamwakoro are a tangira ni kan kaboa aia bwai aika n aekakin te aiti baoki ke tao tera riki, aia solar panel ao tao tera riki, iai ngkai kanga te mena ae a tabe ngkai ni maroroakinna kaain ara project teuana ma te DBK.

Ngaia are iai bwaai aika a tia ni waakinaki ao iai aika ana manga karaoaki naba kanga ni kaea nanon ae e tabekia te Tia Tei ae Karineaki mai Beru. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan riki am titiraki.

Hon.England Iuta: E rabwa ana kaeka te Minita tao ti a bon manga karekea otara bwa ngke ti titiraki n

te workshop ao e tau bwa e aki roko iaon abamwakoro moa kanoan te Biira aio, anne e ti taraki moa Tarawa Teinainano ma taabo ake iai moa tenan iti aika a kabutaki iai, ngaia ti riki ni mwemweka iai te titiraki aio ao bon iteran are te loan arei, are tao e koaua bwa bon te loan ae kanga e na buoka aron te aomata karekeakin ana mwane ma ti nanonna riki ngaira, e aki kona ni kaboraoaki riki ni ibuobuoki te Tautaeaka. E aki kanakoa te loan ma e a kabebetea tao te shield ma aron bwaai aika ana tiatinaki ibukin karokoan te solar i buki tao akea kantokana ma raana, n te aro ae e na boraoui. Kanga ti bon ataia ae e boraoui ma tao tiaki ataia bwa tao tera raoi ae e rangi ni bobuaka ngkana e na bwanin n te set.

Bon ti te bubuti ao e koaua e tuai raoi n roko n te ang ma are ai bon iriara naba ti a bon bubuti naba bwa terana ae e na angaraoui bwa are tabeua ara kaawa a bon tei naba ni kaitara umwan te ang, ao tao e na rangi ni manena ngkanne ngkana e taboro te ang ma taai ao e na rangi ni ibuobuoki nakon reke aia iti, e na toamau iai te mweenga ao te kantaninga n aron ae e kona n noraki n ana kantaninga te aomata iaon te abamwakoro teuana ma teuana. Bon ti te bubuti nakon te Minita ao e rarabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Willie Tokataake: E rabwa riki te Tia Tei ae Karineaki Madam Speaker ni buokan ana titiraki ao eang, ma are ti moan ana mena are kanga ibukin te Biira are taku bwa e na aki roko iaon aba, ae I nanonna tenan bwai ni kabane ake a kaoaki mai itinaniku ake ana kaoaki nako Kiribati are bwaai iaan are te renewable energy ke tao bwaai are kanga ana kauarerekeaki are kanga a reke man korakoran tao taai ke tao te anga ke tera, akanne ake ana taraki booia. Anne ae I nanonna are nanona, e na kona naba n reke kanga te ibuobuoki iaon anne ngkana arona bwa e tia te aan Tua are e na karaoki man te Biira arei. Ma ni karababan ana titiraki te Tia Tei ae Karineaki.

Ao e bon eti arei, are iai te kantaninga ae e weneakinaki ngkai iaon bon noran are kaungakin bwa are iai n aron ae kam ataia n tain te workshop, iai are kanga ara takete ke tao ara kouru are ti kataia ni iangoia bwa ti na roko n ririki aikanne ao e na rangi ni uarereke aron kabonganakin te bwaa ke tao kabonganakin bwaai ake a kamaeuaki man te bwaa are e kenaki mai iaantano. Ngaia are anne bon iai anne ma are tao n aron ae I taekinna iai ngkanne kawaina ae ti na bon, ngaia are e tia raoi te babaire aio ao ti kona ni manga waerake nakon te cabinet ni manga bubuti ngkanne aekakin ibuobuoki aika e mwanewei

te Tia Tei ae Karineaki, ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei kabanean buokan am titiraki.

Hon.England Iuta: Kanga ai bon akea buokan au titiraki ma ai bon te kaitau nakon te Minita, tera ngke e birimwaaka aron rinanoakin aikai. E aoria ti a tiku ni kakantaninga ao e rabwa bwa iai mwannanoan ao tobwakin aio iroun te Tautaeka, e rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae rine. I taku bwa are kanga ti boraai n aron te kantaninga, bon anne kanga te bwai ae e weneakinaki n te tai aio ao ara kantaninga bwa ti na kona n roko iai n taai aika imwaaira, tao e aki rangi ni maan mangkai, ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I taku bwa e bon bane buokan te titiraki anne. Ti a nakon are imwiina. E na tabekaki iroun te Tia Tei mai Beru ae Karineaki Hon.England Iuta ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin kaneweaba, buitiniti karaobwai ao boboti Hon. Bootii Nauan, e nakoim Tia Tei.

**KATAMAROAKIN KAOKAKIN
MWANEN TAIAN BOBOTI N
TAKATAKA IAON ABAMWAKORO**

Hon.England Iuta: E rabwa te Tibiika ao au titiraki ngkanne are imwiina:-

N na butia te Minita are tabena, e kona ni katamaroaki riki tain kaokin mwanen taian boboti n takataka iaon ara abamwakoro bwa e rangi ni korakora aron kainanoan te mwane ni mwakuri man boboti aikai inanon te tai teuana ma teuana, ngaia are ai bon te kaoriori ngkana e kona ni mwannanoaki te itera aio taiaoka.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Bootii Nauan: Ko rabwa Madam Speaker ao are bon au moan tai te Tibiika, I aki karaka arou mangkoa mangkoa ni karokoa ngkai, I a reitaki ma kaain abau ae Tabiteuea Maiaki, te ueanikai, unainen te ueanikai, kauntira, katekiti, kaain Tabiteuea Maiaki ni kabane ni kamauriko te Tibiika ae moan baan te rine iaon am kaitekateka ma kaain am taibora aika a botonnaine, te kauomana ni Kiraaka, te legal kauntira, te Beretitenti, te kauoman, te leader n te kaitara ao ai ngaira aikai ni kabane. Kam na mauri mai Tabiteuea Maiaki. Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae Karineaki mai Beru temanna:-

Ni kaekan ana titiraki temanna ana Tia Tei Beru ae karineaki ao KCDL e waaki ni kateimatoa kakabwakan agency fees nakoia boboti ni katoa banen bongin koraki ngkana a tia n roko takataka inanon bain KCDL i Tarawa, e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te tia buokan am titiraki.

Hon.England Iuta: E rabwa ana kaeka te Minita ai bon ana kakaitau te Marewe ni Beru nakoia kaain Tabiteuea Maiaki, kam rarabwa n aron bwanami ae e tamaroa. Eang tao i bon nanon te tai teuana ma teuana te Minita ae e na kona ni iai kanoan kaibuke, aio e aki kaineti nakon boboti ni kabane ma e na kona ni kaineti nakon boboti tabeua, ae a tiku kanoan aia tone, e aki nako n te namwakaina are a kantaningaia. Ngaia bon ti anne te bubuti bwa aki kona n order kaain abamwakoro bwa tera kaain ara boboti bwa tera ae e a riki ngkai e na kona tine aianne, ae anne ngkanne ae kanga ti nanonna bwa ti ataia a kekeiaki kaain am botaki ni mwakuri ma iai n taai tabetai ae iai kanoan kaibuke ae ana tine aki toki n okiokirira iai bwa ti na manga kakae mwia. Ngaia ti na bon bubuti bwa iai angan ae a na kona n riboti ni kangai, e a tine aio bwa tao e a tuai roko ke tera bwa e aonga n ae ana ota iai kaain ara boboti ao ara botanaomata iaon ara abamwakoro, ao e rarabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Bootii Nauan: E koaua ao e rabwa te Tia Tei ae Karineaki mai Beru ae ngkana ko taraia te Tia Babaire ao e roko n toroto ma kaain abana ae Beru ni kabane. Ane kaekan te moan titiraki raoi te Tia Babaire e kangai, ngkana a roko takataka inanon bain KCDL i Tarawa, kanga anne ao e teimatoa ni karaoa anne. Aio e kamatataki aio n au kaeka te Tia Babaire ibukin abwa n tabetai a kona n iremwe n roko inanon bain te KCDL. N tabetai a kona n iremwe naba n roko inanon bain te KCDL beeban takataka akekei ma e kaoau te Tia Babaire I taku bwa I a tia ni kaeka naba n au titiraki ae mai imwaaina ao kanga ti nooria bwa e okioki te kanganga aio ao tao ai bon aia kanganga naba abamwakoro tabeua riki tao n aron are I kamatata naba n au maroro n are e nako, aba ake a tionako ake a mena n te itera maiaki ao tao te itera mainiku. Ma are a bon ongo ngkai, are I maroro ngkai ao a bon ongo kaain au KCDL teuare Enari ma Teioataake antai nako kaain ana management teuare. N na bubutia bwa ti na kakoaua bwa e na aki manga oki n roko te titiraki ae aekakina aio, ti na katikimatai titiraki. Ao ngkana e roko te titiraki ae aekakin naba aio are imwiina ao I aki ataia bwa tera ae N na karaoia te Tia Babaire. Ngaia N na butia kaain au board bwa e na aki manga oki n oki te titiraki aekakin aio bwa ana kateimatoa ni kakoaua ao are bon iai

ara inspectors ao e na teimatoa aron waekoan bwakan aia mwane boboti n takataka ni kabane mai iaon Kiribati. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia Tei.

Hon.England Iuta: Ao tao e koaua e rarabwa ae e taekinna te Minita ao e koaua ea okioki, ngai ngkoa I aki toki ni kakanakoa mwiin te kanako mwane mai Beru nakon boboti ni kabane ao a cc nakoiu. I a manga tareboonia taan boboti n takataka bwa ana nako n noori aia mwane ma e bon okioki te kanganga anne. I a ngae ni butia bwa ana reitaki ma te tia katine bwa e na bon rimwiin aia beebwa bwa tera ae e riki iai.

E ngae n anne ngke ti karaoa anne ao e bon roko naba, ngkai te kantaninga irouia kaaiin abamwakoro e nako te kaibuke are tao bon ti tebongina, uabong ao e roko ao tao n te wiiki are imwiina a kantaninga tokin te namwakaina bwa e na roko aia mwane, e aki roko. Ngaia are a mimi iai bwa e aera ngkanne ngkai e na reke te aekaki anne ae e na tine uoua, teniua te wiiki nakon tokin te namwakaina ke tao n tabetai a manga kawiaki riki ma te namwakaina are imwiina.

Ngaia anne bon ti te bubuti ngkana tera akana a katanoatai ngkanne are a kona n ti kangai, kaibuke aikai aika a tuai n roko aia beebwa, e aonga ni

matata riki nakoia ara koraki man ara itera mai buki bwa are e bon rangi ni korakora kainanoakin te tianti ibukin kabutakin aia waaki n te tai teuana ma teuana, e rarabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Bootii Nauan: E koaua te Tia Babaire e rangi ni matata buokan ana titiraki te Tia Tei ae Karineaki mai Beru ao aio tao e a bon tei naba bwa aia titiraki aban Kiribati ni kabane. Ao are I taku arei te Tia Babaire, N na kakoaua bwa e na bon aki manga oki n reke ao e na aki manga oki ni mwemwe te titiraki aio iaan ara Auti ae mimitong aio ai aekakin aio. Ao ngkanne e na ataia te tia tabeka te titiraki bwa e na akea te kanganga ngkai ni bwabwakan te mwane ao e koaua ti kakoaua anne, ao ti na kona ni kakoaua bwa e na aki manga oki n reke aekakin kanganga aikai ni manga okioki ni mwemwe mairouia boboti bwa ti bon kakoaua ae teuana buokaia boboti kanga waekoan karekean aia mwane. Akea te kanganga te Tia Babaire ae a bon ongora ngkai kaain au botaki ni mwakuri ao ana kataia ni maroroakina te kanganga aio bwa e rangi n tiki matana man aia list maibuakon kanganga ake a rereke, ko rabwa riki te Tia Babaire.

Tibiika: Ao I taku bwa e abon rauaki nanon te Tia Tei mai Beru ni kaekan ana titiraki ao ti a nakon ara titiraki are imwiina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae Karineaki mai Beru Hon.Batoromaio Kiritian ao e na kaekaaki iroun te Minita ae Karineaki ibukin aba inanoa Hon. Boutu Bateriki, e nakoim te Tia Tei.

**TIBWAN BERU MAN ANA BUOKA
TIAINA AIKA TAURA STREET
LIGHT**

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika ae ko rine n te ingabong aei ao I kaitaua te ingabong aei te Tibiika ao I a moana au maroro ma taeka ni kamauri n reitai ma kaain abau ao raou n Tia Tei mai Beru temanna ni kamauri nakoim te Tibiika ma kaain am taibora, te Beretitenti te kauoman ao ai Minita ni kabane, Taan Tei ni kabane aika a ongora ao aika a ongora ni kabane ni bwanaan Kiribati n te Auti n Tei aio, kam na bane ni mauri.

Tibiika I a kukurei n tabeka au titiraki ae nambwa 5 ae kangai taekana:-

E kona te Minita are tabena ni koangoa te Maneaba aio aron ae waakinaki nakon ana buoka Tiaina are e na tibwatibwaki taura street light nakon aban Kiribati ni kabuta ao e na roko ningai tibwan Beru? Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae Karineaki mai Beru:-

N reitakira ma Tiaina ao I kukurei ni kaangoa te Maneaba aio bwa ana karokoaki tauran te kawai aika a maeu man n taai n aban Kiribati imwaain tokin 2023, ao tibwan Beru e a tia n reke iroun te Tia Tei ae ana titiraki aio inanon te wiiki ae nako, ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika ao riki te Minita ae e kaongoraira n te ingabong aei bwa e koaua, I kakoaua te Tibiika ma I a bon tabeka au kaoti aei bwa are e a kaman wene imwaan rokon te rongorongoe ae e a roko ara street light i tabon te uabu ma ti a riai n anai. Ngaia are I a bon tabekia nakon te Minita, I aki katuka au titiraki aei ma I bon tabekia bwa I a kakaitaua iai te Minita ao riki Tiana n aron ae e a tia n roko inanon baira, e a reke inanon baira ao e a tiku n ana warehouse te Kirabu ni Beru e a kawakinaki. Te bwai ngkai ae I kanga I kan tabekia naba iai kabongana au titiraki iai bwa e rawata irekerekene ae I kan buokaki iai, aron kawakinana ngkanne ngkai e tuai n reke baona te kaibuke ao ai manga aron katokana nako Beru bwa n aron nooran tabetabekakia tao e bon

tangira te bwai ae te winti. Moan te rawawata tao te aina te kaibiti ao 5 kaaina ke e kan ngaun ngaia are kanga tera te ibuobuoki n aron kakaraiana te Tibiika, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Beru ao e koaua tao ti kona ni ibuobuoki man ara aobiti, e kona n reitaki te Tia Tei ma ara koraki bwa iai naba ana charger te Ministries are e karaoaki n te education ae ti kona ni katokai naba aia bwai kaain Beru ao ai bon abamwakoro naba aika ana bane n reke aia taura are e a tauraoi n te tai aei. Ti kona n reitaki ma te Tia Tei ae karineaki ao toa antai riki are e kan ibuobuoki ibukin katokana nako aon aba ao tao ti a ibuobuoki n te charger are ana charger te Tautaeka, ko rabwa.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia Tei.

Hon. Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Minita n am kaeka ao I taku bwa bon te kanganga teuana ae rangi n tikonna bwa I aki tangiria bwa ana bua iaon te kaibuke ngkana tao arona bwa are a ruuti tiaki are a bwaokinaki n teuana te raa. Te mwakoro ni biti teuana tao 58 te bakete te pieces ae uarereke ae tao te bracket ke tera. Ngaia are kanga I rangi n nanokawaki iai ngkana e a

katokaki ao tao a tiku tabeua e aki warebwaiakaki raoi ngaia are I rangi ni kakaitaua te Minita ngkana e bon kona n reke ae bon te charger ao e bon onoti ae bon ti baona irarikia ataei.

Ao I taku bwa anne ngkanne e aki mangaongao ao I taku bwa e na nakoraoi ana buoka Tiaina, korakorana are e angania kaian abamwakoro e na rokoraoi naba iaon Beru ni kabonganaki raoi naba bwa e complete n akea manga te tangtang n ae kanga e aki bwanin. Ngaia are I rangi ni kaitaua te Minita ao tao ti a reitaki iaon aei bwa ngkai I tabe ni kakakaea baona are e na roko irouia kaian Beru iai.

Te kaibuke teuana e reke ngkanne a butimwaea te kantoka ma are ngaia ara kanganga ngkanne anne ao I rarikina e aki ang ate kantoka iaon te mena ma e anga te kantoka iaon te rawawata ao te tinebu arei moan te rangi n tinebu. Ngaia e rangi n rabwa te Minita n ana kaoti ao I taku bwa ngkana e ibuobuoka aio te Minita ao e na waekoa n roko ami bwai kaain Beru, ami taura streetlights i abami. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Tei ao akea te kanganga ti kona n iraorao ma te Tia Tei, a Kainibaire reitaki au koraki mangkoe te Tia Tei n tera angaraoina are e angaraoi iai

ao ti a ibuobuoki iai ma te Ministries, ko rarabwa.

Tibiika: Te Tia Tei kabanean buokan am titiraki.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Minita ao tao ai bon te bubuti ngkanne bwa tera aron are au concern arei are te bua, ao baikara ae e kona n riki nakon katokakia, I a bubuti iai kanga aron ana ibuobuoki te Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Boutu Bateriki: Ngaia e rabwa te Tia Tei, ti a kai reitaki ma te Tia Tei, au staff are a bon ongo naba ngkai n te tai aei ti a kai reitaki mangkoe, Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao e a bon bane buokan ara titiraki, ti a nakon are imwiina. E na tabekaki iroun te Tia Tei mai Tarawa Teinaiaeta Hon. Terieta Mwemwenikeaki ao e na kaekaaki iroun te Minita ibukin otabwanin, aba ao karikirakean te ununiki Hon. Ruateki Tekaiara, e nakoim te Tia Tei.

**BUOKAN TE RORONRIKIRAKE
AKE A BANE AIA KATANEIAI MAN
TE UNUNIKI (MELAD)**

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao aio au titiraki ao imwaain ae I titiraki bon bwanaan Tarawaieta I a bwananna te kamauri

nakoim Tibiika, te Beretitenti, te kauoman, Minita ao Taan Tei ao nake a reke ongoraia, kam na bane ni mauri.

Aio ngkanne taekan au titiraki:-

Iai te roronrikirake aika e kania 100 mwaitia iaon Tarawaieta rinanon 3 aia group ake a tia ni karaoi aia kateneia iaon te ununiki rinanon ana waaki te kauntira n Tarawaieta ma botaki n ununika man te MELAD. E kona n noora riaina te botaki are tabena karekean buokaia te roronrikirake aikai bwa ana kona ni kabongai rabakauia ake a tia n reke irouia ni karaoan aia karikirake man te ununiki, e rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao aei ana kaeka te Tautaeaka:-

Madam Speaker I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae rine bwa e tauraoi au botaki ni mwakuri n rinanon te bubuti aio, ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao I kakarabwa riki te Minita ae karineaki n ana kaeka are e tauraoi n rinanoa te bubuti aio, e kakawaki bwa ti na kaai ni ibuobuoki ma te Minita ao kaain ana botaki ni

mwakuri ao I taku bwa e kakoaua bwa a rawata ngkai ara botanaomata aika a tia ni karaoaki tenan anga reirei ae mwaiti nakoia n rabakau aika a kakaokoro ao ko ataia e rangi n rawata te *trainings* ao ngkana e karauaki ni manga karaoaki te kamatebwai, n tabetai e tia raoi n nooraki bonganan are a tia n reiakinaki iai ao I rangi ni karabwarabwa nakon te MELAD bwa aio teuana te area ae bon rangi ni kainanoaki i Tarawaieta ae te ununiki.

Ao e koaua iai te maroro are a kaungaki bwa ana ununiki, kanga e mwaneweia naba te Minita n te *labour* bwa aoria ni kona n reke nakoia nako tinaniku, ke tao te titiraki bwa are tebubua mwaitina ngkai, bwa ai teniua te *cohort* ao ti aki ataia bwa ana kona ni bane n te tai ae waekoa nako tinaniku ke iai aika ana bon tiku i Tarawaieta ngaia are tera raoi aron kabonganakin aia *training*, bwa n tokina ao e a manga ooia ao a manga mwaninga naba, kanga bon akea uaan te anga reirei, ma I kan butia te Minita n ana kaeka. Tera raoi ae kanga e tabe n tarataraia, bon iai ana *program* are e tarataraia n te itera aio, bwa I taku bwa e aonga naba ni bon kaunga te ununiki iaon abamwakoro, e rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei

ae karineaki mai Tarawaieta ni buokan ana titiraki ao e rawata ngkai ana iango ngkai te MELAD ni koaua n taratarai kabonganakia aomata ke ataei aika a tia n reirei n tabo n ununiki are i Temwaiku bwa ana kabonganaia ibukin aia kareke tianti ao teuana te bwai ae ti iangoia, bwa ni moa man te ririki ae e na roko ao ti tabe ngkai ni kakaea aia tabo ni karikirake te koraki aikai.

Teuana naba te kanganga bon te *land*, ti kataia ngkanne aongkoa tin a *convert* ara tabo are e tei i Abatao, ti na kataia ngkanne ni *convert* bwa ti na riai are aongkoa ti na kabonganaia ataei Tarawaieta bwa ana kona ni manga karikirakea te tabo aio ao ti na *provide* naba aia koraa ibukin bwa tera raoi ae a na karikirakea. Awaio ti a taia n te ririki ae e na roko, e rabwa.

Tibiika: Buokan riki am titiraki Tia Tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ao e rangi n rabwa te kaeka ao I taku bwai aio iai kakukureina are kanga bon mwiin nooran te kantaninga bwa e na kaungaki te ununiki ma ai bon koaua, e bon kakawaki naba bwa ti na kaunga te ununiki iaon abara, irarikin are ti karekei, ti karaoa te *training* ibukin nakoia nako tinaniku, bwa are ngkana a ununiki naba ao ngkana e a boo aia tai n nako, ao rabakauaia akekei a kona ni katukua irouia kaain aia Auti ao e

reitanako te ununiki. Ti karabwarabwa ao ti bon bane n ongo ngaira taan tei n taint e *graduation* are te kateniua ni *cohort*, ao ngke I ongo ae ai tebubua tabun te mwaiti, ao I kangai, au kantanninga bwa e na riai n oti tebubua tabun te *households* ae e na riai ni iai te ununiki iai.

Tao ngkana kam bon roroko n tenan uteero i Tarawaieta, n tabetai bon te amwarake naba e rangi ni kakawaki bwa bon tenan ununiki, ao bon angina tenan *owners* a bon kakaboi naba aia uanikai mai South Tarawa, ngaia are I taku bwa te *program* bwa e rangi n raoiroi, ao ni bobutoka tena *development* akana a karaoaki i Tarawaieta ao teuana bon te ununiki ae e na bon riai ni kaungaki, ngaia are I karabwa te Minita, ao tao ngai temanna ae e na aki rooti roou ao N na teimatoa n rin n aio bwa I taku bwa aio teuana te *program* ae iai uaana nakoia ara botanaomata, e rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e rangi n rabwa te Tia Tei ae karineaki bwa bon aio ara kantanninga man ara tabo n ununiki bwa aongkoa ti na kataia ni kamwainga te ununika nako aon abamwakoro, ke ti bon ataia riki bwa e rangi ni maeu riki aon abamwakoro, ao e rabwa bwa ti tataraiia ngkoa bon Tarawaieta, ao

Butaritari bwa are kanga bon aba aika a mwamwaitoro.

Tao N na iri te *program* teuana Madam Speaker are kanga e *commercial* are *Triple GI* ai aron are ti taraia bwa aongkoa bon ti bukin TUC ao BTC ma ti na kataia ni karaoia ma te rabwata aio bwa ti na kamwainga naba, kanakonakoa tao nako Tarawaieta bwa e aonga naba n are e a bon kaan kai bon ti aongkoa BTC ma TUC te buoka ma ti na kanakoa, bwa aio kanga e *commercial* riki ao e roko n *division* nakon te *ritual*, ngaia are bon titabo ara iango ma ana iango te Tia Tei ae ti tabe ngkai n tatara kabirirakean ao kawaerakean riki ara tabo ni mwakuri ae te ununiki bwa e na nooraki uaana iaon abara ae Kiribati, e rabwa.

Tibiika: Te ti tei buokan riki am titiraki.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ai bon kauaotaoan te karabwarabwa ao I bon ti kan katurua riki au *point* are I bon kabaebae rangan te Minita iai are ngkana e bon *commercialize* te ununiki ao a bon unga nanaoia riki taan, are bon iai ana tianti ae reke iai, e rabwa ao au kantanninga bwa e na koro nanon anne ao ngai temanna ae N na rangi ni boutoka am waaki te Minita iaon anne, e rabwa.

Tibiika: Te Minita, ao I taku bwa e abon bane buoka titiraki ao e a rauaki naba nanon te Tia Tei.

Tia nakon are imwiina, e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran Hon. Tekiau Aretateta ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki ibukin te mauri ao katoki Aoraki, Hon. Dr. Tinte Itinteang, e nakoim te Tia Tei.

**IRAKIA AORAKI IROUIA TAAN
TARARUAIA NAKO TARAWA**

Hon. Tekiau Aretateta: Ko rabwa Tibiika, aio au titiraki n te ingabong aio:-

Bwa a riai n iraki Aoraki mai aonaba nako Tarawa irouia taan tararuaia ke ana aki? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao tao imwaa in moa ae ti tabeka ara kaeka nako te Tia Tei ae karineaki ao ti a arori moa bwana ni kamauri nakoi, nakon ara Beretitenti, te kauoman, Minita, taan tei ao taan ongora, kam na bane moa ni mauri:-

Madam Speaker aio kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran, Madam Speaker raonakin te Aoraki are e kariaiakaki rokona i Tarawa e na bon nakon te karinan Aoraki ao ni kaineti ma te kainibaire, MHMSOP 2012, ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon. Tekiau Aretateta: Ko rabwa te Minita, ma e koaua e aera ko aki kanakoa naba am kainibaire anne, ko tangiria bwa e na manga ti uarereke au *supplement*? Kanakoa, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker, are bon aio Madam Speaker te kainibaire ana kainibaire te Tautaeaka man te ririki 2012, aio are e bon wene n te oo n Aoraki Madam Speaker. Aio tenan kainibaire aikai, Aoraki ake a kainanoa tao irakia mai aonnaba nako Tarawa, aikai Aoraki ake, 1,2,3,4,5, itua mwaiti tenan rinan aikai Madam Speaker. Te moan Aoraki ake a butimwaeki iroun te taokita i Tarawa ikai, a rangi ni kakaiaki, te kauoua Aoraki ake e kee aia ririki iaan 18 te ririki. Te kateniua, Aoraki ake a raka aia ririki iaon 70, Aoraki ake iai mwaukuia tao man te, tao a tia ni boo. Are imwiina Aoraki ake a mataki, Aoraki ake aorakin te meria *ward*, ao Aoraki ake a kainanoa te korokoro ae bubura kaei, ao aio are e irekereke ma ana kariaia te tia korokoro ikai i Nawerewere, ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan riki am titiraki.

Hon. Tekiau Aretateta: E rabwa Tibiika ao e rabwa naba te Minita ae karineaki ao e koaua, ngaia e tia ni katannakoi ngkai kainibaire aikai ao kanga e boou te kainibaire aio bwa i abara are i Tabuaeran, ngkana iai te Aoraki ea bon iraki naba. E aki kangai e mataki ke iraua ana ririki, a tao e koaua tao anne te kainibaire. Bon bukin te titiraki aio bwa iai kaa in abara aika n te ririki ae nako ke mai imwaaina ao iai ae roko mai Tabuaeran nako Kiritimati ao ea manga *referral* nakomai. Ao e katukaki buuna i Kiritimati ao tera e riki, e a tia ni kabuanibwai te aomata aio.

Tera ngkanne am kainibaire te oo n Aoraki ngke ko katuka te aine i Kiritimati ao te mmwaane ea roko n akea raona, ni wene iaon ana kainiwene n akea ae e uatia ana kunikai, n akea ae rerea nimana, ao ea kabuanibwai te aomata. Tera ngkanne te kainibaire ae e kataia ni karaoki ikai? Iai naba ngkai ae e a manga mwananga naba n te kaibuke ae e nako, ae e a manga rin naba n te onaoraki ao buuna ea manga katukaki naba. Tao ana kaitibo i karawa nakai? Tera am iango te onaoraki n te aekaki aio? Aio I a bon tabekia n te tai aio bwa kanga tia bon irantangaea aine aikai ao aomata aikai bwa bon akea aia koraki ao riki ngkana iai aia koraki, e bon kakawaki riki ae bon buuna. I taku bwa ti bane ni kakoaua aio, e bon

kakawaki ae bon buum e na iriko bwa e na kokoniko, e na aera ke e na aera. Ko kona ni kaeka aio te Minita ae ko karineaki? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki boukan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran. Madam Speaker I taku bwa aikai bon tenan kainibaire ao e koaua ngkana arona, I karautaeka bwa I aki atai rongorongon ana aoraki te Tia Tei ae karineaki ma aikai te nan kainibaire, tiaki tenan Tua Madam Speaker, ngaia are a kona ni bibitaki, e kona ni bibitaki, ngaia are e raoiroi bwa I karautaeka n aron are I mwaneweia mai imwaaina, I aki atai rongorongoia ana aoraki te Tia Tei aio ma e raoiroi bwa are ngkana iai tenan bitaki nakon tenan kainibaire Madam Speaker ao ikai e bon kona naba ni manga rinanoaki n te tai teuana ma te tai teuana n nooran riaina ma tenan kanganga are a rereke, ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanen buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Tekiau Aretateta: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa naba te Minita ae karineaki, e koaua tao bon te kairua ke aingkam, tao bon mai Kiritimati, mairouia nake a kamwanangaia bwa a bon noora te aoraki bwa e aki kona

ni *cured* i abaia, tao akea e *lack* aia bwai n aoraki. E aera ngke a kamwananga te aoraki anne nakomai? Tiaki bukina bwa e aki toki irouia ma e na reke buokana ikai? I taku bwa anne te *common sense* e riai n airi ma buuna, ngkai aki kona ni bwai n aorakiaki i Kiritimati te aoraki ao ngkai e a kamwanangaki n ti ngaia, bon te ribuaka, bon anne te ribuaka, I a butiko ma koa reitaki ma am taokita ake i Kiritimati bwa ana kakaraoa riki raoi tabeia, bwa e bon aki koaua ae e a tiku te aine n te oo n Aoraki i Kiritimati n tataninga buuna.

A taku aia taeka, tanninga buum ikai, e a roko te rongorong, e amate buum, ai kananokawakira te aekaki aio? Ai bon kananokawakira. Tera ngkanne ae e a riki nakon te babaire aio, ao ngkai ai manga iai naba ae e a manga roko naba, ao buuna, I reitali mangaia, I kanga ngai N na toka ke I aki n te kaibuke ae e na roko. Ko kona n anga am taeka bwa e na toka te aine aio? Bwa buuna ae n te oo n Aoraki, bwa iai te kaibuke ae e na mwananga mai Kiritimati bwa teuaei e aki naba reke buokana i Kiritimati ao e uotaki naba nakomai n te kaibuke ae nako ni katukaki naba buuna. I a butiko te Minita, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa riki Madam Speaker ao e rabwa riki

buokana ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran, ao e koaua Madam Speaker e raoiroi bwa are tao iai bwanan te Tia Tei aio n raraoma ibukia ana botanaomata ao e raoiroi bwa ti a kai ibuobuoki imwiin aio ao ti a kakaea angan te ibuobuoki ae tamaroa, ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao e bon bane buokan te titiraki anne.

Ao ti a nakon ara titiraki are imwiina, e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Arorae Hon. Teima Onorio ao e na kaekaki iroun te kauoman ni Beretitenti ae karieneaki ao bon te Minita ibukin te mwane ao babairena karikirake ae Hon. Dr. Teuea Toatu, ao e nakoim te Tia Tei.

**KABWAKAN KANTOKAN AIA
KAAKO KAIN AONNABA NAKOIA
BITINETI**

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tibiika ao imwaaain ae I tabeka au titiraki ao I a reitaki ma kaaain au abamwakoro ae Arorae ni kamauriko Tibiika ma kaaain am aobiti, te Beretitenti, te kauoman Beretitenti, Minita, Taan Tei, *leader of the Opposition*, ngaira ni kabane ao ai bon kaaain Kiribati ni kabane, kam na bane ni mauri. Au titiraki e kangai taekana:-

E kakoauaki ngkai bwa ngkana a kabooi aia kaako kaaain aonnaba

irouia bitiniti iaon Tarawa ao a tangiraki bwa ana kabwakai moa kantokan aia kaako nakoia bitiniti imwaain ae a kona ni katokaki aia kaako n te kaibuke nakon aia abamwakoro.

E kona te Minita are tabena ni kabwarabwara bwa bukin tera ngkai e riki aio, ngkai e ataaki bwa bon iai taben te Tautaeka ao kaboan mwiin kantokan bwaai nako aonnaba iaan te freight levi scheme? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te kauoman ni Beretitenti am kaeka.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Arorae, ao aio kaekana:-

Iaan te Tua ae boou n te import vary fund regulation 2022 ao a kona ngkai bitiniti ake a license ni ikotaki ma communities ao Ekaretia aika a tauaki mwiia, ake a ota mai aonnaba n reke irouia te kabomwi ni kantokan kaako, e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Arorae buokan am titiraki.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te kaouman ni Beretitenti n ana kaeka, I kan butia bwa e kona ni kamatata ae e taekinna bwa e bon boou te Tua aio. E kona n kamatata bwa e waaki man ningai ao kanga tera raoi te bitaki ae

karaoaki ngkai, ao tera buokaia kaaan ara abamwakoro te Tia Babaire ake a kabaeaki moa bwa ana kabwaki kantokan aia bwai imwain are a katokaki aia kaako nako te abamwakoro, ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te kauoman ni Beretitenti am kaeka.

*Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua, te Tua ae e boou aio, e na riai n tia ni waaki ngkai ao ae kanga n aron otau ao kaongoakiu iroun au tabo ni mwakuri ao I taku bwa e a tia n nako te *circular* nakon te MIA are e na kanakoa nakon taian Kiraaka ni kabane iaon abamwakoro, ma te bitaki aio Madam Speaker n aron are e kan ataia te Tia Tei ae karineaki, kanga e bon karaoaki ibukin totokoan taian kanganga ae a tia n nooraki.*

*Ngaia are teuana mai buakona, kanga buokan aia *cashflow* taian *suppliers* bwa are angin te, are n aron are e a tia n tabetabekaki n te Auti aio, iai ngkai tabeua taian *claims* ake a tiku ni maan n te *Ministry of finance* ke tao n au tabo ni mwakuri ake a tuai n reke karaoan rekeia ma bon bukina teuana bwa are n te *scheme* e aki kona n reke te *refund* ni karokoa e oki te kaibuke mai i buki bwa are te *documentation* akekei ana manga uotaki.*

Ngaia are ngkana tao te mwananga mai Tarawa nako Arorae, e aki kona n reke te *supplier* tao te MOEL ke antai te *full refund* ni karokoa a oki beba mai, e oki te kaibuke. Ao anne ngkanne ae bon teuana bon bukina ae e mwarara iai bwabwakan te *freight refund*.

Te kauoua naba ngkanne, ae karaoaki n te bitaki ae mai imwaaina kanga e taraki bwa e na birimwaka riki ngkanne te kabwakamwane bwa are ngkana a bon kabwaka te mwane te tia ota mai iaon aba, tao te Ekaretia, te *community* ke tao bon te *business* n aron ae I tia n taekinna, ao e na baiti n roko bwa te tai are e kabwaka naba kantokan ana bwai iroun te *supplier*, rokon te kaibuke naba iaon abamwakoro, e tia ni uoti ni kabane bwai ake a roko, ao e a ti nako naba n angan te Kiraaka ao e a reke naba te *refund* irouna.

Tao e na ataki Madam Speaker tao bon ibukin naba te kamatata bwa ngke e kateaki te *freight refund scheme*, bon bukina bwa e na kaboraoaki n aron are a tia n taekinaki n taai aika a mwait n te Auti aio, e na boraoi boon kako iaon Tarawa ao iaon abamwakoro. Ma te kabuanibwai teuana bwa n te tai are e kabwaka iai te *supplier* te kantoka arei *instead of the consignee* ke tao bitiniti mai buki ae e na kabwaka, ma ngkana e kabwaka te *supplier* ao e rin boon te kantoka arei ibuakon ana boo, e ngae ngke e reke irouna te

refund, e a manga bon karinna ibukin ana *markup* ni boon ana kaako.

Ngaia aio teuana angan totokoana, ae ngkana e bon kabwaka te tiao ta mai iaon abamwakoro ao akea, e aki rin bwa are te *supplier* ngkanne te bwai ae ti ana kabanemwane bon tibon ana kakoaua, ma are te *refund* e *include* te *wharfage*. Ngaia are anne teuana bon bukina ao kanga I taku bwa e na rangi ni ibuobuoki, ibuobuoki nakoia tao moamoa riki kaaain buki bwa e aki kanga reke te manga, *another additional cost* are e a bon tia ni manga taboro, are e a bon tia te *freight* bwa e tia n *refunded* ma e bon rin naba iaan boon ana kako *supplier* ngke e kanakoa nako buki. Awanne ngke e roko iroun te tia bitineti i buki ao e na manga bon katoka naba te *markup* anne, are nanona bwa e na manga bon reke naba te kaokoro n te boo iaon Tarawa ao abamwakoro, ngkana e na ibuobuoki anne, e rabwa.

Tibiika: Buokan riki am titiraki Tia Tei.

Hon. Teima Onorio: Ao I a kaitaua riki te kauoman ni Beretitenti n ana kabwarabwara, ngkana eti au kakauongo ao otau ao I karekea bwa nanona iai te *circular* ae e kanakoaki nakon te MIA ao te kantaninga bwa a riai ni karokoa irouia kauntira iroun te Kiraaka ma te tia mwane iaon te abamwakoro bwa ana mwakuri mangaia. N aron otau te Tia Babaire

ao a tuai ataa kawaia naba taan ota mai iaon Arorae bwa e a bon tibwa roko te kaibuke ikekei, ai iraua ngkai bukia akana a roko ikekei tao ai uowa ao ti a kunea bwa taan bitineti ake tao ti karaoa aia oota maikai, ngke e karaoaki te oota, tiaki ti boon te kakoaua, ma ibuakona boon te *freight*, ke te *freight value, document fee, port charge*, aikanne tenan raka ni kabanemwane nakoia kaain te abamwakoro Tia Babaire ao ti kan bubuti ngkanne bwa te Tua ae boou aio, ana bane n oki tenan *cost* aikanne ke bon ti te kantoka are te *freight* Tia Babaire ao nanona e na bon teimatoa n raka boon te kakoaua nakoia kaain abamwakoro.

Tibiika: Te kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa riki buokan te titiraki, eang n te Tua ae ngkai imwaain te bitaki, a kaman rin bwai aikanne, te **Qu vetch**, te *handling*, tera riki, a rin ibuakon ae bon boon kantokan te kako. Aikanne a refundable naba, tiaki n te Tua ae boou ma a kaman rin bwai aikanne, are nanona bwa a kona naba ni claim n te tai anne ibukin te *refund* ngkana e na kaeka ana titiraki te Tia Tei.

Tibiika: Kabanee buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Teima Onorio: Te Tia Babaire, ao e aori bwa are tao kanga e memere otau n anne ma ngkana eti au kakauongo, nanona iai bwaai aika a

refund ao iai aika aki, are nanona bwa boon te raiti are e kaboaki bwa tao \$120, boon te tioka 129 boona n te baeki *plus* ana *freight*, ana *handling, port charge, document fee*, ao nanona te *freight* are ana karekeaki, iai kaoti aikana a bon tikau bwa ai tabeia ngkanne taan oota mai iaon te abamwakoro, ai tiaki bitineti ake a oota mairouia. Tao ana koaua ngkanne te oota anne te Tia Babaire ma I rangi ni bubuti riki buokai au koraki bwa are a boou n te waaki aio ao I taku bwa bon titabo iaon Kiribati ni kabuta. Tera ana ibuobuoki ana botaki ni mwakuri bwa ana kona ni waekoa n ata kawaia kaain ara abamwakoro ake a oota mai Tarawa, bwa ana kona ni waekoa n oki boon te kantoka ma kabanemwane akana a kona n oki iaan te *levi sheme* te Tia Babaire. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti am kaeka.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Eang e rabwa riki te kan matata ao e koaua, eang I taku bwa aio e na riai, tao a bon kakauongo ngkai te *accounting journal* ngkai I taetae ngkai ao I taku bwa bon iai ana iango ae e na kataia riki ni manga karaoa riki kanga te *public awareness* tao *either thought* te rerio ke tao ana bon nako ana koraki nakon te kauntira teuana ma teuana ni kamatata. Ao I taku bwa ann, ao I taku bwa bon te *circular* e na kanoaki, e na iai naba aron kamatatan kawain bwai aikann ma n

aron ae I taekinna e bon *inclusive* te, tiaki ti te *freight* ae e *refund* a are te *port charges, handling* ao tera, a bane ni *refundable* ma e kakawaki ae e na iai *documentation* ke taian *documents* ae *supporting documents* ake ana kona ni *present* bwa e na karaoki te *refund*.

Tiaki ti te *freight*, kantokan te bwai, tao e koaua mairouia taian *suppliers*, anne a bon kona n *handle* n are tao te roko mai itinaniku ma mai Tarawa nako aon abamwakoro, taian *additional cost* irarikin te *freight* ae ibukin te *handling, wharfage, freight* ao tera riki, a *refundable* akanne. Ma e na riai ni iai taian *supporting document* iaona. E rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa e a bon bane buokan ara titiraki anne.

Ti a nakon are imwiina, e na tabekaki iroun te Tia Tei mai Abemama ae karineaki ao bon te riita n te kaitara, Hon. Tessie Eria Lambourne ao e na kaekaki iroun te Minita ae karianeaki ibukin te mauri ao katoki Aoraki Hon. Dr. Tinte Itinteang, e a nakoim te Tia Tei.

AKI MAEUN TAURAN CLINIC I ABEMAMA

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I a kauaotaoi riki tenan kamauri nakoira ni kabane ao nakoia kaain Kiribati, ai bon aia

kamauri ae Abemama, kam na bane ni mauri. Aio au titiraki te Tibiika, e korakora te kanganga iaon Abemama n aki uran taian kiriniki ake a maeu man korakoran taai, ke te *solar*. E kona te Minita are tabena ni ibuobuoki ni kaota te bwai ae e ana karaoia n tobwa te kanganga aei n te tai ae waekakoa taiaoka, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karinekai mai Abemama, Madam Speaker I karabwa ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abemama ao aio kaekana. Iai babaire aika a kaman wene ni kaitara te kanganga aei, ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Minita, e aki matata bwa e ti taekina te babaire, e aki raoi kaeka au titiraki bwa tera ana babaire aikanne, I taku bwa tao ibukin te kanganga ngkai aei, bon te kanganga ae a tabekia kaain abara inanon ara tai n roko ni kaongora irouia, a kaota te kanganga bon ni kabane tenan kiriniki iaon abara ae Abemama, I taku bwa iai ae bon akea tauraia n aron are i Karia te bike, ea bon aki maeu. Ao ngkai a bon kakabonganai aia taura, ti kaitaua ara *mayor* bwa ana taura ane

e kabongana Kari ate bike ao i Tebwanga bon akea ana taura, tebwang bon akea ana *solar light* ma a tia ni karekeaki ao I taku bwa bon nikirana are ea bon aki maeu, tao te kanganga ibukin te batere. Ao I kaongoaki bwa a bon tia n ribotinaki aikai nakon ana tabo ni mwakuri te Minita, ngaia e na rangi ni ibuobuoki ibukin ongoraia kaain abara ae Abemama bwa tera kanoan ana babaire are e a kaman wene ao e tuai ataki bwa tera kanoana ma ngkana e kona ngkai ni kamatata ao tao e na ibuobuoki ni kaekai nako aia kanganga kaain abara, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abemama, ao e koaua Madam Speaker, iai tenan *projects* ae ngaia e tia ni kawenei ana kainibaire iai botakin te mauri ao katoki Aoraki ibukin oneakin tena taura ake tenan *solar* iaon tenan *clinic* iaon Abemama ni ikotaki ma aia *health center*. Ao iai tenan mwane ni buoka ke tenan *projects* ake man te *World Bank* ao te KOIKA are ngaia are a na taketenaki ibukin te ririki ae e na roko ao ana karaoa te onobwai aio, ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan riki am titiraki.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao e na rangi ni ibuobuoki ngkana e taekinna naba te Minita bwa n ningai ae e na karaoki tauran ana *clinic* Abemama bwa are aei te titiraki ibukin Abemama, ao I taku bwa te kanganga ngkai, ngkana a roko Aoraki n te bong, ao riki n te bubu, ao tao teuana te katoto n ara *clinic* are i Tekatirirake, ae bon akea tauran te ruu are te tabo ni kabung, ngkanne te neeti e a bon uouota ana taura ngkana iai ae e na bung n te tairiki. Ao I taku bwa ikai tenan kanganga ae e rangi ni kakawaki bwa ana riai ni kabaraki bwa are ngkai ti tangiria n ikan karikirakea te marurung nakoia ara botanaomata, aei teuana te tabo ae rangi ni kakawaki bwa e na toamau, ara *clinic* ni kabane iaon ara abamwakoro ao aei aia kanganga kaain ngaira abara ae tia ni uotia nakoira.

E tuai man kaekaki raoi bwa tera ao ningai, e a tia n taekinna te Minita ana karikirake akana tao a rawata tao a kaman roko, ao ningai ae e na kibaraki iai ana kanganga Abemama n ana *clinic* ao aei e na rangi ni ibuobuoki bwa e aonga ae a rau nanoia ni kangai, ngaia e bon tabeakinaki ara kanganga iroun ara Tautaeka, I taku anne te bwai ae e na rau nanoia ao tao e a toki naba te karongoa iaon te itera ae te *clinic* are te taura, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa riki Madam Speaker, e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abemama ao e rabwa riki te titiraki. Ao e koaua Madam Speaker, ara katautau bwa e na tia n te ririki ae boou Madam Speaker ao te kanganga aio, ibukin tenan taura n tenan *clinics* i Abemama, e na akea manga te kanganga man te ririki ae boou, ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Minita ae a bon ongora kaain Abemama, I taku bwa tao e na ibuobuoki naba tao ningai n te ririki ae e na roko, e rangi n rarabwa anne ao tao n ningai? Tao ni moana ke nuukan ke n tokina, e aoria n are a kona naba ni karaoi aia babaire moa ana koraki akana i Abemama n teimatoa n tatangoi moa aia taura te koraki ake a tia n anga nanoia ao ni ibuobuoki n te itera anne. I taku bwa ngkana arona bwa e na ibuobuoki ngkana e na kona ni kaotia bwa n ningai are e kaninganinga bwa tao n tokin te ririki ae e na roko ao e na bane n nim ke tao ni mutia tao te kanganga iaon tenan baetere ke tao te *system*.

Ao ti karabwarabwa bwa iai ana koraki te Minita are e a tia n nako ibukin tenan aitibwaoki ao e rangi n

tamaroa ngkai n aron te riboti ae I anganaki, ao e tamaroa are te aitibwaoki ibukin nnen te bwa n Aoraki ma ngkai ti te kanganga bwa te taura bwa tenan baetere aki kona n taua kanoaia, are maeu taura mai iai. Ao anne ti aki ataia bwa kanga tao n otara ae e memere n aron tenan *solar system* aikai ao ngkana te baetere e oneaki ao ea tia naba. Kanga anne ngaira iroura e rangi ni bebeta ma ngkana arona bwa tao e na kona ni bane n ura taurana ara *clinic* iaon abara ae Abemama ni moan te ririki bwa are tao ngaia bon akea te kanganga n te mwane, bwa e rawata ana mwane te botaki ni mwakuri ma ai ti tao mwakuriana. Ma tao I a butia naba te Minita ngkana e moan bwaia ara *clinic* iaon abara ae Abemama ngkai aei bon kainanoia ngkai a tia ni uotia nakoira ao ngkai ti a uotia nako manatan te Tautaeka, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa riki Madam Speaker ao e rabwa riki buokan te titiraki ao e koaua Madam Speaker, are a bon ongora au taan mwakuri Madam Speaker, ao e koaua, n aron are I tia ni mwaneweia ao are ana kataia ni moantai ni kibaria n te ririki ae e na roko. Ao e koaua bwa e aoria a bon reitaki ma ana botanaomata te Tia Tei ae karineaki ibukin tain katiakin *clinic* aikanne. Ao tao n irekereke naba ma aio Madam Speaker ibukin tenan

baetere ma tenan raa, bon iai ara reitaki ma te botaki ni mwakuri man te MISE, are ngaia ana waakina aron te katamaroa ao te onobwai aio, ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I tkau bwa e bon bane buokan te titiraki anne.

Ti a nakon are, e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Makin Hon. Pinto Katia ao e na kaekaki iroun te kauoman ni Beretitenti ao te Minita ibukin te mwane, babairean karikirake, Hon. Dr. Teuea Toatu, e nakoim te Tia Tei.

**TE REFUND IBUKIN KANTOKAN
BWAAI NI ITOMAN NAKO
ABAMWAKORON KIRIBATI**

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne au titiraki ae nambwana 89 ae kangai taekana:-

E kona n reke ana ibuobuoki te Tautaeke n noora riaina bwa e na kona n reke te kabomwi, te refund iaon kantokan bwaai ni itoman nakon abamwakoron nako Kiribati? ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te kauoman ni Beretitenti am kaeka.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki mai Makin ao aio kaekana:-

E kona ma e riai moa n rin taekan bwaai ni itoman akanne n te Tua ke te import levy fund regulations, e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao I rangi ni kaitaua te kauoman ni Beretitenti n aron ana kaekaeka are ngaia are e bon kona n tia babaire ke e na tangiraki bwa e na karinaki aikai ke bwaai ni itoman aikai inanon tao te Tua aio te Tia Babaire. Buokan te titiraki te Tia Babaire bwa are ti ataia bwa ngaia e na akea ana kanganga n aio te Tia Babaire bwa ti ataia bwa te karikirake ae te itoman, bon teuana te karikirake ae rangi ni buburakaai te Tia Babaire.

Ao bwaai ake ana katokaki nako aonnaba ibukin katean te taua, karaoaki tenan raa, bon bwai aika rangi n rawawata ma tao e na bon kona n tangiraki tiaki ti te kaibuke ae uarereke ma e tangiraki naba te kaibuke ae e na kona ni uoti bwaai aikai te Tia Babaire, ao kantokan naba bwaai aikai naba a rangi ni kanganga. Ngaia are te bwai ae e na karaoia tao te kambwana bwa e tangiria bwa e na karaoi bwaai n reitaki aikai, e na bon bae n tangira te kaibuke ae e na bon *charger*.

Ngaia are ti nooria bwa tera ngke e kona n reke boon mwiin

kabanemwane aikai nakon te kambwana aikai bwa e aonga n ae kona ni manga reitinako aron ana waaki ao tao kona n rangi ni boraai naba aron te itoman ngkana arona bwa e kona n reke aikai irouia bitineti aikai te Tia Babaire. Ngaia are bon te bubuti nakon te kauoman ma kaain ana tiim te Tia Babaire bwa tera ngke e kona n noora riain aio, ngkai ngkai e a tia n noora riaina ao tera ngke e kona ni kabirimwaaka bwa tao nakon ningai ngkanne inanon te tai aio te Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Te kauoman Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki, n aron ae I taekinna e koaua bwa are n te tai aio, bwaai ni itoman aikai a tuai n rin iaan te *circular 4* n te *act* ke tao n te, ma akanne a kainaki n te tai ae waetata ao ti na kataia ni kabirimwaaka. E koaua bwa are bon te karikirake are te itoman iaon te itoman ma kaain abamwakoro, te karikirake ae rangi ni moamoa naba iroun ara Tautaeka, kanga e *connectivity* ma te *outer islands* ibukin te itoman, tera riki, te *trade*, kanakoakin bwai n Aoraki, taian raa, ngaia akanne a rangi ni kakawaki ma na kataia ni kabiriwaaka ibukin kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki, ti manga kataia ni karaoia inanon te ririki ae boou tao n te tai ae waetata tao inanon Tianuare, e rabwa.

Tibiika: Buokan riki am titiraki Tia Tei.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao N na kaitaua te kauoman ni Beretitenti ngkana arona bwa a kona, ngkai e a tia ni kaekai ke tao ni kaeka te kainano aio mairouia taan ira te buoka aron te itoman inanon te tai aio te Tia Babaire, akea riki bwanaau ma bwanaia riki ni kaitau ao ni karabwarabwa nakon te kauoman ni Beretitenti ma kaain ana tiim ngkana arona bwa e na kona waaki nakon te ririki ae boou ao e koaua ti na karabwa ao ti na kaitaua, ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te kauoman ni Beretitenti am kaeka.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Teraoi naba.

Tibiika: Te Tia Tei tao e bon bane buokan te titiraki.

Ao ti a nakon ara titiraki are imwiina, e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Beru Hon.England Iuta ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki ibukin aba i nanao, Hon. Boutu Bateriki, e nakoim te Tia Tei.

**KAKERAKEAN BOON BWAI NI
KATEITEI NI KIRIBATI**

Hon.England Iuta: Ko rarabwa te Tibiika ao aio riki au titiraki ae teuana:-

I a reitai ma kaain au abamwakoro ae Beru ni boutoka aia tabeka raou n Tia Tei tabeman are a tia naba n tabekia ikai inanon bowi aika a nako, I a manga butia riki te Tautaeke bwa tera ngkana e kona ni manga rinanoa riain kakerakean boon ara bwai ni kateitei ni Kiribati taiaoka?

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karinekai mai Beru:-

Te Tibiika ae bon tabe naba ni mwakuria aio au botaki ni mwakuri, ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.England Iuta: Te Tibiika e rabwa ana kaeka te Minita, e koaua ai bon tein ana kaeka mairouia kaekakia taan tei ake Taan tei ake tabeman man abamwakoro ake tabeua, kai bon titebo naba. Ao bon ti te taratara mai iaon ara abamwakoro ni ikotaki ma abamwakoro akana tabeua, e a bon raka boon te ben, a na riain raka boon bwaai n te kantaninga. Te kauoua, ngkana e aki irakeaki boon karakakin boon bwai aikai inanon taiana ae riain ao tao a na toki karaoakia bwa e matebuaka

karaoakia. Tao e na boraki riki aron te kaabwa ao ana toki ngkanne aron mwakurian bwai aikai.

Ngkai bon iai moa naba taina aio ngaia are e bon nooraki tangirakina irouia kaain ara abamwakoro ao I taku naba n reitaki naba ma abamwakoro akana tabeua, ngaia ti a bubutia te Minita, tera raoi ae e karaoaki ikai, tao ningai nakon aia katautau ae e na tia aia kamatebwai iai, ke tao ai bon ti te kaeka naba aio ni karau nanora, ti bon ti kan ota taiaoka.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao e koaua ae aio teuana naba maibuakon ana motinanon te Tautaeke. Ao e koaua tao iai ae tibwa nako n te tai aei ao e koaua are e manga bon karauaki n rinanoaki rongorongon tenan motinnano, iai ae a tibwa nako ngkai man te Ministry, tao bon ngaia ae tao e a manga iremwe teutana bwa are a kanakoaki are ti kanakoi inanon te tai aei, ao tao e koaua ae tiaki naba te mwaiti ae uarekereke.

Ngaia are tao ti na karautaeke n te tai aio bwa iai aika ana nako naba, ngaia a nako ibukin bwain te ririki ae boou ao ara kantaninga bwa e na manga rinanoaki naba are bwain te onobwai ibukin bwain te Auti n te reirei, aia Auti ni maeka taan

mwakuri tao n te Tautaeka iaon abamwakoro. Ao anne ae I taku bwa e mwakuriaki, e bon teimatoa ni makuriaki ma e koaua ngkana e manga roko tao itera n aekakin ae ti kanakoa ibukin te ririki 2023 ao aikekei ngkanne a manga taninga, ara kantaninga bwa ti na mwakuria naba, e na manga nako naba n te tai ae waekoa ngkai bon teuana maibuakon kanoan naba ana motinano tao n are imwiina Madam Speaker, ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan riki am titiraki.

Hon.England Iuta: E rabwa bwa tao e matata bwa e bon mwakuriaki, ma tao bon ti te kararaoma arei. Ngaira kaain ara abamwakoro, mwaneaban aro, a bon kuri n tabangaki bwain Kiribati ni kabane n ara abamwakoro. Ngaia are angina mwaneaban aro a bwai ni I-matang, ao mwaneaba n reirei a tia ni mate bwa a raw ani mwakuria te bwai ni Kiribati, a tangira te bwai ni I-matang ngkai. Anne ngkai mwaneaba n reirei, ni ikotaki ma ara reirei are Rongorongo, e a katokaki te, e a mate te mwaneaba, aia kabanea n reirei ataei ao ai akea mwaneabaia ataein te reirei arei, te kantaninga e na bwai ni I-matang.

Ao ea warewarenako naba maikanne, ngkana e aki teimatoa ao riki e raannanoaki riki ngkanne are bon ana bwai te Tautaeka are e aki kona n kaeta kaboon bwaai ao tao ai te

kantaninga bwa e na butiaki te Tautaeka bwa e na karaoi bwai ni I-matang, kanga bon ti anne te raraoma, e rarabwa, ao tao e na bua te katei.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua ae n te tai aei ao te Tautaeka e bon kateimatoa tenan mwane n onobwai. Iai ngkai te mwane n onobwai are e bon tauraoi, e aki kona n raa, kanga bon angin te tai e roko ao a *print* imwiin aia kabanemwane ao e a manga nako naba tenan mwane n onobwai riki tao imwaain tian tao te babaire n are imwiina Madam Speaker. Ngaia are tao n te tai aei moa ao te Tautaeka e rangi n tauraoi ni kakaturaoa te mwane n onobwai n aron are ti bon mwamwakuria mai imwaaina iai ibukin tenan Auti ni Kiribati ao tao Auti ni mwakuri ake a kabonganaki irouia kaain abamwakoron Kiribati, ao riki tao ngkai e tabekia te Tia Tei ae karineaki mai Beru.

Ara kantaninga bwa e na manga bon nooraki ni katarataraki ara mwakuri are imwiina ibukin tenan onobwai riki ni kaineti ma aron rikaraken boon bwaai n te tai aei, anne teuana maibuakon ana kataratara te Tautaeka ae ti na mwakuria ao ara kantaninga bwa n te tai are e angaraoi iai, ao anne e na manga tauraoi n nako te mwane ibukin te

onobwai inanon te tai ae imwaaaira,
ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanean buokan am
titiraki te Tia Tei.

Hon.England Iuta: E rabwa te
Tibiika, tao akea manga buokana riki
bwa tao ti na bon keiaki n tataninga
iaan bwanan te Minita are e a tia ni
kanakoa, ti a reitaki ma kaain ara
abamwakoro n tataninga koron
nanon are a tabe ni mwakuria
ngkanne, e rarabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia
Tei ao a bon ongo naba kaain au tabo
ni mwakuri are e bon teimatoa aron
mwakuriana ao ara kantaniga
nakoia kaain Kiribati bwa e na
manga bon nako are imwiina imwiin
mwakuriana ao kabobongan raoi
mwiin te kamatebwai ma bwaai aika
a karaoaki nakon te tai ae e na roko,
ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Tao e a bon bane buokan ara
titiraki.

Ti a nakon are imwiina, e na tabekaki
iroun te Tia Tei ae karineaki mai
Abemama ao bon te *leader* n te
kaitara, Hon. Tessie Eria Lambourne
ao e na kaekaki iroun te Minita ae
karineaki ibukin te mauri ao katoki
Aoraki Hon. Dr. Tinte Itinteang, e
nakoim te Tia Tei.

**TATAREN BWAINAORAKI I
ABEMAMA AO BON KIRIBATI AE
BWANIN**

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko
rabwa te Tibiika ao aei taekan au
titiraki:-

*Tataren te bwainaoraki iaon
Abemama ao bon iaon Kiribati ae
bwanin, e teimatoa n rotaki ia te
botanaomata. E aera ngkai e teimatoa
n riki aei, ao tera ae e karaoia te
Tautaeaka n tobwa te kanganga aei ao
n taraia bwa e na aki manga oki n
riki? Ko rabwa.*

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa
Madam Speaker ao aio kaekan ana
titiraki te Tia Tei temanna ae
karineaki mai Abemama:-

*Madam Speaker te botaki ni mwakuri
ibukin te mauri ao katoki Aoraki, e
teimatoa ni mwakuria ana katamaroa
ibukin teimatoan rorokon
bwainaoraki ibukia Aoraki, ko rabwa
Madam Speaker.*

Tibiika: Te tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko
rabwa te Tibiika ao I taku bwa e aki
boou te kanganga aei, ae tao bon
teuana ke te kanganga ae rotaki iai
Kiribati ae bwanin, ma iaon naba
abara ae Abemama ao taren te
bwainaoraki n aekakin te *Panadol*, te

Panadol aei ae kanga n aron otara ao aei te bwainaoraki ae te *essential drug* e a riai n aki tatatare, e na riai ni iai n tainako ao I taku bwa aei mai imwaain rokon te Aoraki are te COVID-19 ao e bon kanganga rekena, ao ai ti teutana ae e kona n reke iroum.

Bwa tao aekaki naba are e noraki iaon Tarawa ikai, ngke e a roko te Aoraki ao e a bon akea, akea ae e reke ana bwatin bwa are ibukin te rongorongongo ao kaain Abemama ni kabane, I taku bwa 99% ae e a bon rotaki n te Aoraki ae te covid-19. Ao tiaki ti 18 are e taekinaki n are n te riboti, e rangi n tiraua. Ao aei ngke a nako ni kakaea buokaia n te oo n Aoraki, aio bon akea. Ao anne man taai aikanne ni karokoa, ngkai I ongo bwa iai teutana ngkai rakan te bwainaoraki mwaitina ae e roko ma te bwai ae ririki bwa ngkana a kanakoaki tenan oota, e a rikoaki man tenan *clinic*, ao ngkana a roko mai i Tarawa ao ti teuana te bwaoki ae uarereke ae e na bane n tibwatibwai ni kabane tenan *clinic*.

Awanne e aki raoiroi bwa e rangi n tiraua Aoraki ao aki tau aia bwainaoraki, tenan tioka, tenan rietata n rara, tenan buroo. Ma iai temanna kaain Abemama ae e reke, kanga bon te Aoraki ae te buroo ao e a reke te kanganga irouna n te bong teuana e akea te bwatin ae e kakainanoia are e kakabongana, akea n te oo n Aoraki ao te

kananokawaki bwa e kabuanibwai te aomata aei.

Ao tao anne te titiraki bwa ngke tao e rawata ngkanne are bon tenan titiraki, ke tao iai te bwai n Aoraki ao antai ae e ana ataia tao e na reke maeuna. Aikai bwai aika tiaki tangiria bwa ana riki ma ti kan butia te Minita bwa tera ana te katamaroa ke tera aron ana waaki ngkai ibukin ae e na aki tatatare te bwainaoraki, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abemama. Ao e koaua Madam Speaker n aron naba au kaeka n te Auti ni bong aika a nako ao e koaua, tataren te bwainaoraki Madam Speaker n te aonnaba e bon irekereke ma te Aoraki ae te covid-19 ni moan riki te ririki ao tao n te ririki naba ae nako, ao riki man tataren, aki tauan tabo ni karao bwainaoraki are e aranaki bwa te *global supply chain*, I taku bwa aio tiaki irua iai Madam Speaker bwa aio e bon taekinaki naba ni botakin te aonnaba te WHO inanon May ao inanon namwakaina aika a nako.

Ma ti kakaitau Madam Speaker bwa ti kekeiaki, e koaua tao ti nanokawaki n ana aomata te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abemama

n aron are e motirawa, I aki ata bwatinin rongorongon te Aoraki aio ma e raoiroi bwa ti tauraoi ni kakaea anga riki ni katamaroa nako taai aika ana roko ma ni kabanean ongorau Madam Speaker mairouia taan mwakuri ao mairoun te MA mai Abemama.

Ao e taekinna Madam Speaker bwa kanga n aron are e mwaneweia, akea taren tenan bwai n Aoraki ake a irekereke ma te tioka, te rietata n rara, ao bwatin n aron te *Panadol*, tao e koaua iai tatarena n taai aika a nako ma ni kabanean ongorau ao e aki tare ngkai. Tao e bon koaua iai bwainaoraki aika a bon teimatoa n tare n te tai aio Madam Speaker tao n aron bwainaoraki ibukin tenan kooti ma tenan *cream* ibukin te ngongo.

I taku bwa aikanne a bon teimatoa n tare man te oo n Aoraki naba i Nawerewere ao I taku bwa aikanne Madam Speaker a bon irekereke ma te *supply chain* n aron kaongoakiu. Ma ara kantaninga Madam Speaker bwa n te ririki ae e na roko n aron naba au kaeka ni bong aika a nako ao e na rikirake n tamaroa te itera aio ao e na aki manga riki bwa te kanganga, ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan riki am titiraki Tia Tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minita, ao eang e bon rawata aekakin bwainaoraki ae akea i Abemama n aron naba riki tao ibukia naba ataei aika a uarereke. Ma I taku bwa tao te bwai ae ti na katuruturua iai bwa tera ae e a tia ni karaoia ngkai te Tautaeka ke te Minita bwa e na taraia e na aki manga oki n tare bwa are a tia n tare ao iai aika a bon teimatoa n tatara. Ma anne e tiku iroun te Minita bwa ngaia bukin ae ti a uotia bwa are ana aki anga oki n rotaki ara botanaomata.

Ao ti na bubuti naba bwa I taku bwa kanga akea rongorongon te kanganga ae ti na warewarekia n te aonnaba ae taren te bwainaoraki, kanga ngkai ti ara botanaomata ae e rawata te tangiroa. Ao n aron ae kanoan te maroro ngkoananoa ao ti taratara ana kataumwane te Minita, e bon aki raka, e bon aki raka ana kataumwane te *pharmacy* ibukin boona ana bwainaoraki. Tao e raka ana kataumwane ae bwatin te Minita ibukin tao karekean bwai ake tenan *specialize purchase* ma e aki raka ana kataumwane te *pharmacy*.

Ao aei itera tabeua ae tao tera ae e na taraia bwa e na aki manga oki n reke te kanganga iaon taren te bwainaoraki, I taku bwa e bon ataki kakawakin te bwainaoraki ma tiaki tangiria ni kan manga taekinna riki. Ti ngkai ti tangiria bwa tera, mangkai ae e na aki manga oki n reke bwa ti

ongo, ti kaongoaki bwa e bon rawata naba te tarau ae tuai bane nib waka. E taku te Minita bwa \$400,000 ma are I taku bwa iai 2 kambwana ngkai ni bwainaoraki ae a kaina ana boki Kiribati, ti aki kona ni kaoi bwainaoraki mairouia bwa are e tuai bwara ara tarau ae te tarau man 2018 ae ngaia e nakon tao 10 te mirion ke iaona.

Ma aikai bwai ngkana anne te kanganga, tera ae e na taraia ke e tia ni karaia te Minita bwa are n ana kataumwane n te ririki ae e na roko ao akea naba aei. Ao ti anne, ti aki tangiria bwa ara aomata ngkana a kainanoa te bwainaoraki ao e na riai n tauraoi riki ake kanga tao tenan buroo ke antai riki ake a bon ataki n te oo n Aoraki ao tao i Abemama bwa a kakainanoi bwainaoraki aianne, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: E koaua, e rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan te titiraki. E koaua Madam Speaker, I karautaeka nakon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abemama, bwa anne kaongoakiu ngke ti roko ni maroro n te WHO ao I aki ataia bwa e reke iaa ana rongorongongo te Tia Tei ae karineaki. Ma e koaua Madam Speaker tao ti na riai n ataia Madam Speaker bwa te ririki aio e kaokoro ma ririki ake a nako bwa ti bon taonaki n te Aoraki.

Te ririki naba ae nako, e kaokoro bwa e rawata rotakin tenan kambwana ni karaobwai n aron are e tia ni mwamwaneweaki naba n te Auti aio aika a rotaki man rotakin te Aoraki ae te covid-19. E a moanna ni bao bukin te Aoraki aio Madam Speaker, a moanna n oki tenan *supply changes* n aroia ake mai imwaaain te Aoraki ae te Covid-19 ao ara kantaninga bwa e na aki manga rereke te tare ni bwainaoraki. Ao ibukin te tarau Madam Speaker n aron are e mwaneweia te Tia Tei, are aio ana manga bon maroroakinaki ningabong n taint e Komete ao ti a bon tia ni kaitiaki ngkoananoa ao I aki ataia bwa e aera e a manga kaokia naba te Tia Tei aio. Ma n aron kaongoakiu irouia au koraki, ai ti \$400,000 ana tarau te oo n Aoraki man tenan bwainaoraki, ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao ti na katikua bwa te kakaewenako nakon te Minita ma ana koraki, ao ti kan kaitauia ana koraki te Minita ake n te *pharmacy*, ti ataia ae iai naba ana buoka New Zealand ke taan buoka tabeman aika a ibuobuoki naba ibukin kanakoraoana naba aron te tararua, ao tao aron taran tenan bwainaoraki bwa ana aki manga tatara. Ti kakaitau n anne, ti ataia e rangi ni korakora te kekeiaki ma I taku bwa n

tokin te tai te bwai ae e na taraki bwa tobwakin kainanoia te botanaomata.

Ao I taku bwa ti bon bane ni kakoaua bwa are e bon tatara te bwainaoraki ao ngkai e rabwa te Minita bwa tao man taai aikai ao tenan *clinic* iaon Abemama, ae aei aia kanganga tao a na bon onrake ngkai n tenan bwainaoraki bwa are angin te tai a maereare kanoana, ngaia are e roko anne, ti karautaeka moa bwa akea te bwainaoraki anne bwa e tuai roko. Ao tao e bon kona, ao tao e bon tia n nooria aia oota ara koraki, ana koraki te Minita ake iaon abara, e bon ataia bwa a tuai bane n roroko ni bwanin te bwai ae a kainanoia.

Ao ngkana te kanganga bwa bon akea inanon baina ao tao anne ngkanne bon te bwai teuana. Ma ti tabeaianga naba bwa ana kaekaeka n taai aika nako te Minita ao e taku bwa e tikotikonaki, ti tikotikona mwaitin te bwainaoraki ni kakanakoa ao anne, tao e aki ngkai tikotikonna bwa are ake ana taeka ae te tikotiko ma tin a bubutia bwa e na taraia bwa tenan *clinic* iaon abara ae Abemama, ana bon roko ni kabane aia ota ake a kanakoa ana neeti ake iaona Abemama, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: ao e koaua e rabwa riki Madam Speaker Buokan am titiraki Tia Tei temanna ae karineaki mai Abemama, ao e koaua Madam e rabwa bwa are tao bon aio

te kakaewenako nakoia taan mwakuri ma I taku Madam Speaker bwa ngkana ti taratara n te *news* ngkoananoa ao e kaotinakoa naba Australia, e rawata naba taretaren ana bwainaoraki. Ngaia are I taku Madam Speaker bwa tiaki te kanganga ae taretaren te bwainaoraki n ae ti na tuangaki bwa aongkoa bon ti ana kanganga Kiribati ao ai akea n te aonnaba, ae ai ngaia a otinako naba man tenan rongorongongo ngkoananoa iaon te *news*. Ao ti kaitau Madam Speaker n aron are e mwaneweaki naba, ti kaitau nakoia rabwata aika a tia ni ibuobuoki inanon tain te Aoraki, ti kaitaua te Tautaeka n Australia, New Zealand, China ao rabwata riki tabeua aika a inaomata n aron botaki n aro, te LDS ao a rawata riki aika a tia n anga bai ani ibuobuoki inanon tain te Aoraki ae Covid-19, Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao ea bon bane buokan ara titiraki anne.

Ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Marakei Hon. Moannata Ientaake ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki ibukia aine, te roronrikirake, takakaro ao kamweraoi Hon. Martin Moreti, e nakoim te Tia Tei.

**BWAKAMWANE IBUKIIA TAN AKI
MWAKURI, MWAUKU AO KAARA I
MARAKEI**

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Madam Speaker, ao e kangai au titiraki:-

E kona te Minita are tabena ke te Tautaeka ni kakoroa ni kabwaka aia mwane n aki mwakuri, ni mwauku, ao ni kara kaain Marakei ni moa man te ririki 2020 ni karokoa ngkai?

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Marakei n ana titiraki ao aio kaekana:-

I kukurei n taekinna nakon te Tia Tei ae karineaki bwa e teimatoa ni waaki au botaki ni mwakuri, e teimatoa au botaki ni mwakuri n rimwin kabwakamwane ake aki anaaki n tain bwakamwane ao tinetine ake a tuai ni bwaka, Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon. Moannata Ientaake: I a krabwa te Minita n ana kaeka ae e a tia n anga, ao e koaua I a tia naba ni buoka au titiraki n aio n aron are kanga I a tia n tabekia ao I kakoaua

naba bwa e na taraki riki te itera ake a tia n aki bwaka aia mwane man 2020 ake tao a bon reke man te tai anne ao I nooria n ana kaeka te Minita, iai te bwai ae e karaoaki iai inanon ana Ministry ao I a karabwarabwa iai.

Ao ngkana arona bwa tao e kariaia te Minita, iai te anga ae e kona ni buokia, kanga bon angina ngkai te koraki n aki mwakuri, kara kanga e raoiroi aia mwane a bane n reke ma te koraki riki aika a rangi ni bubura, ake aki riki mwakuri, tera ke e kona tao n ti bubuti ae mangori nakoia ana taan mwakuri ngkana e buokia riki ara koraki aika a tuai mwakuri ao tao tabeman naba kara maibuakioia, e kona ni ibuobuoki riki iaon aio taiaoka.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki Buokan te titiraki mairoun te Tia Tei ae karineaki, ao e koaua ti noora te kainano ke te tangtang ae e okioki iaon taian tinetine ke tao aomata ake aki anai aia mwane inanon taina are e bwakai iai ao ngaia tao a mwaing nako ke tao a nakea. Ngaia are n aron reitakiu ma au botaki ni mwakuri tao n te *weekend* ae nako, ti bon tekateka ni ikarabinewa n ongora bwa tera aron baitina ao kanga te kabanea ni babaire ngkai e tuai tia naba n reke taina.

Bwa ngkana a tangiria n ikan ikota taian *return* bwa aonga n nako ti teuana te tai, bwa kanga te *issue* n aron ae a kataia ni mwaneweia nakoiu, iai tabeman ae a noraki ngkai, bwa iai tabeman ae aki anaa aia mwane tao i Aranuka, *for e.g* bwa ngaia anaia ikai. Ma iai are a kona ni uoua araia, ke tao iai ae a kona, ngaia are a tangiraki ni kabane moa taian *return* bwa ana bane ni kineutaki.

Ao ana karaoaki te *reconsider* ao ngkanne e a kona naba n imarannako ngkanne bwai ni kabane ngkana a tia raoi imwiin taian kukune akanne te Tia Babaire. Ngaia are I kabwarabure nakon te Tia Tei ae karineaki bwa e tuai moa raoi n reke taina bwa tao n ningai ma au kantaninga bwa ae e mwakuriaki naba inanon taai aikai te Tia Babaire, ao ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan riki am titiraki.

Hon. Moannata Ientaake: Ao I a bon anga bwa te karabwarabwa ae moan te abwabwaki nakon te Minita ao taan mwakuri ni kabane ake a tia n rangi ni ibuobuoki nakon ana Kainibaire te Tautaeka aio. Ti kakoaua bwa te Kainibaire ae maraurau bwa iai ae kaain 2020 ao bon angina ke te Tautaeka tao inanon Maati 2020 ke inanon Tuurai n te moantai iai are e katueaki iai ara Tautaeka aio.

Ao e koaua e oki nakon Tianuare. Ao maikanne are e a ota te nano kanga ni ibuobuoki man te Ministry ao ti anga ara karabwarabwa nakoia ana taan mwakuri ao moarara riki te Minita ao ma ana tia koroboki n aron te bwai ae a tia ni karaoia. Ti na angania ara katekeraoi te Tia Babaire inanon te ririki ae e akan roko aio ao te Kiritimati, tao ti ngaia anne ao ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Tei ae rine ao e rabwa riki ana katekeraoi nakoira ao e koaua a bon ongo kaain au aobiti ao ti a bubuti a kataia ni mwakuri korakora ma kaain tao ana *counter part* are te *finance* ngkana e ko na raoi ni kabaitia aron te tabeka aio bwa e aonga ni kona n tobwa ara botanaomata tao n te tai ae waekoa, ao Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao e a bon bane buokan ana titiraki te Tia Tei mai Marakei.

Ao ti a nakon ara titiraki are imwiina, e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Abemama ao bon te *leader* n te kaitara Hon. Tessie Eria Lambourne ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki ibukin mwakurian karikirake ao kateimaotoan korakora Hon. Willie Tokataake, e a nakoim te Tia Tei.

**KANGANGA IAON TATAREN AO
AKI TAUN TE BWAA IAON
ABEMAMA MA ABAMWAKORO**

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao aei au titiraki:-
E teimatoa te kanganga n tataren ao n aki taun mwaitin te bwaa iaon Abemama ao iaon abamwakoro nako. Te kanganga are e taetaekinna te Minita are tabena bwa e aki tau mwaitin taian turam ao e taku bwa iai naba nnen te bwaa aika a bubura riki aika te tank-tainer's. N na bubutia te Minita, ngkana a kona ni kanakoaki nnen bwai aikai nako Abemama bwa e na kona ni ibuobuoki ibukin kamwaitan te bwaa iaon tobwan te kanganga n taretaren te bwaa, Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ana kaeka te Tautaeka:-

Madam Speaker n te tai aio ao akea moa inanon bain te KOIL taian tank-tainers n aron are e mwaneweia te Tia Tei ae karineaki, Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minita n ana kaeka ao ngkai akea ana tank-tainers ao tao tera riki ana anga

ngkai te Minita. Kanga ti a ongo n ana kaeka n tenan titiraki ni bong aika a nako bwa e a rangi n tiraua te turam, ao ngkanne akea te tank-tainers ma e a rangi n tiraua te turam ma are e a bon tau mwaitin te turam ni koro tibwan te abamwakoro.

N aron are te kaeka nakoia n aia titiraki taan tei aika a karineaki mai Maiana ao tao are akea naba te kanganga ngkai n te bao, ao tao ngkai akea te tank-tainers ao e kona te Minita ni kakoroa raoi mwaitin tao tibwaia kaaan Abemama bwa e aoria n ae e toa baia ae tiaki ti kakat teaina ke tiaki ti tabeman taan kabonakoi tenan bwaa iaon Abemama bwa tao e na raka nako kaka nimaai tao mai inano. Bwa are aei bon teuana naba te raka, bwa ngkana e rawata am turam ni bwaa ao e reke riki am raka, ao ngkana e aki ao tao ti \$20 ae e na kona n reke bwa am raka n teaina te turam.

Ao anne bon te kanganga are e bon ataia naba te Minita, bon aia kanganga kaaan abara ae Abemama ae taretaren te bwaa ao e aki kona n tau. Ngkai ea bon kaan 200 mwaitia taan *license* ni kabonakoan te bwaa ao ti tao waningaun ae rereke moa ngkana a roko tenan bwaa ao a manga tataninga ake nikirana, kanga e teinaki.

Ao ngkai ti rangi ni kukurei n ongo te kaeka ibukin akean te kanganga ngkai n te bwaa bwa tao e na roko iaon Abemama, tao 1000 te turam n

te bwaati are e na urakin ngkai tenan bwaa. Ma ngkana akea te tank-tainers, tera ana kantaninga ngkanne te Minita ibukin kakoroan mwaitin tenan turam ibukia kaain abara ae Abemama, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao rabwa riki buokan te titiraki ao e koaua, n aron te babaire ngkai are e wene, bon anne, ti na kataia n rangi ni karawata tenan bwaa nakon te abamwakoro teuana. Ao anne te bwai ae wene iai te KOIL n te tai aio, ana keiaki kaain te KOIL n aron te LC Linnix are e nako ao 200 te turam, 200 tabun te turam are e nako nakoia, e kaan 300 te turam are nako nako Abemama, te bentiin ni ikotaki ma tenan bwaa riki ake tabeua.

Ngaia are anne e rawata n te tai ae nako ao ae e bon tabe naba ngkai, ae a bon kakaninganiga n tainako bwa bon iai are e rereitaki ma te KOIL ma te *agent* are i Abemama n tatarai bwa n te tai are e kerikaki iai mwaitin te bwaa are mena inanon bain te *agent* ao e a manga moantai naba ni kanakoaki te bwaa nako Abemama. Ma I ti kan taekina te tank tainers Madam Speaker man ana moan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki are tao e tangira riki te tank tainer bwa tao e tangira riki tenan tabo ni bwaa aika a bubura.

N aron are I taekinna akea moa ngkai inanon bain te KOIL ma iai ana babaire te KOIL are, ma tiaki te tank tainers bwa ai te *prefab tanks*. Tenan tangke are ana katomatomaki, tao ngkana kam ururingnga n taai ngkoa aika a nako ao iai naba ngkoa aekakin tangke aikai are a katomaki ao a kamenaaki n te abamwakoro ao e roko ni kakanoaki n te kaibuke. Anne ngkanne ae e a manga iangoia te KOIL ibukin, ana tarai moa aba ake a rangi ni korakora kainanoakin ke tao e rangi ni korakora kabonganakin te bwaa i abaia n aron aba aika Abaiang, Butaritari, Tabiteuea Meang ao Abemama.

Aikai aba aika a taraki tenan tank tainers bwa ana kateaki moa n tabo aikai bwa e aonga n are e a bebete riki kawakinakin te bwaa ao e na katukaki naba te bwaa tao iraua tengaa, tao irabwii tengaa te riita n te abamwakoro teuana ma teuana ao aongkoa ngkana a tiku inanon tenan tank tainers ao e na kona n rangi n tamaroa nakon te turam. Bwa are ngkai te turam, te kanganga ngkana e a manga rangi karawataaki te turam ni kanakoaki nako aonnaba, te kanganga te raran. Are e a manga raran bwa are mena are e mena iaon tanoa ao e aera riki, ngaia are e kona ni manga raran ao e na kona riki bwa ana ruuti te KOIL.

Ngaia are kanga te kantaninga bwa ngkana e roko te tank tainers ao ana rangi ni kona n ibuobuoki ni

kabebetea te kanganga n tataren te bwaa. Ngaia are akanne aba ake kanga i taekini moa are kanga ana moan roko moa iai, ao ibukin e bon rangi ni korakora kabonganana te bwaa n abamwakoro aikai ao imwiina a manga taraki aba riki ake nikirana, Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia Tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Minita ibukin tao kabwarabwaran ana kantaninga ngkai ibukin aba n aron abara ae Abemama aika e a bon rangi ni korakora tangiran iai te bwaa. Ao e rabwa ao tao bon anne naba ae kaineti ma aron ana iango ara kauntira n aron naba ae e ataia te Minita, kanga iangoan katean te tabo ni bwaa naba ae tao e na kona naba bwa te ibuobuoki nakoia aba aika a kan mangaira. Bwa ti ataia n taren te bwaa n taai aika a nako n tabetai ao a roroko ni kabo bwaa i Abemama kaain aba akana irarikira, kaain Aranuka ao kaain Kuria.

Bwa tao are bon iai ana iango te Minita ae e a tia n taekinna are kanga tao ana kateaki tenan *hub* ke tao taabo ake a kona ngkanne ni ibuobuoki, tao riki ake kanga iai aika a uakan mangaia. Ao anne kanga tao bon te kantaninga are e na bon ngkana e reke anne ao I taku bwa e na bon akea te kanganga bwa tao iaon abara ngaira ae Abemama e na

bon akea. Ao tao are e bon rikirake mwaitin tenan bao ni mwawananga, ngkai are e a kaan onrake ngkana e roko te kaibuke ae e kona n toka iai te *truck*.

Tao e kona n ae e katoa kaibuke ngkai tenan kaibuke aika a bubura rokon tenan *truck* ke tenan kaa iaon abara ae Abemama. Anne itinanikun are bon tenan reberebe ao e rawata naba bon tenan tianaraita ma tenan booti n akawa aika a teimatoa ni mwamwaitia mairouia ara botanaomata. Ngaia anne are I taku bwa ti karabwa te Minita ma ana koraki bwa anne I taku bwa bon te waaki ae e na katoka te kanganga ibukin taretaren te bwaa tao iaon ara abamwakoro ae Abemama, bon anne kainanoia ara botanaomata ae a bon tia ni uouotiarake nakoira ao ngaia ae e ti a uouotia ngkai.

Ao N na bubutia te Minita ngkana arona bwa tao e na kona tao n ti taekinna bwa kanga nakon ningai ae kaninganina tao n te ririki ae e na roko ke are imwiina riki, e aoria n ae e reke bwa ongoraia kaain Abemama, Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Willie Tokataake: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni boukan ana titiraki ao e koaua, n aron te tai ngkai ae wene inanon te tai aio, ae te *design* ngkai ae tabe ni karaoaki, kanga

ngkoa e na tia imwaain, aekakin buburan tangke bwa buburara te tangke are e na kona n tangiraki ibukin te aba teuana ma te aba teuana, aongkoa n token te ririki aio aongkoa e na tia te *design*.

Te *tendering* ngkanne ke tao te *procurement* aongkoa e na kataki ni moan te ririki ae e na roko. Ni moan te ririki ae e na roko ao aongkoa ngkana a nakoraoi bwai ni kabane bwa akea te tabetabe n token te waaki ao ana kona ni waakinaki katean tenan tangke aikai tao n nukan te ririki ae e na roko. Ngaia are ara kantaninga bwa e na uarereke riki ngkanne te kanganga tao imwiin anne, ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Minita, ao I taku bwa te rongorongongo ae rangi ni kakukurei ao ti a manga bubuti, are I a tabekia iaan te taubuki aei manga bon bwanaia kaain abara ae Abemama ngkana arona bwa e kona tao n taraki naba bwa te moan aba ae e na karaoki kanga te moan kateitei iaon ana iango anne, bwa are kanga ngkai ae ti a uotia nakon te mwaneaba ao I taku bwa aei teuana bon aia kanganga ara botanaomata.

Tao e bon ataia te Minita bwa ngkana e bon roko naba te kaibuke ni bwaa

ao e a bon bane naba kanoan oo te KOIL are i Abemama, ao n tabetai a kaman roko boon tenan bwaa imwaan ae e roko rabwatan tenan bwaa. Ngaia I taku bwa aei, tao ngkana arona bwa e na kona ngkana ti a bubuti, ti a bubutia te Tautaeka ngkana e na kona ni moan aba Abemama n aron ana waaki aei ngkana arona bwa a bwanin raoi nakon te ririki ae e na roko, Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Willie Tokataake: E rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki Madam Speaker ao e koaua, I aki kona n rangi n taetae iaon anne bwa are rimwi I a bukinaki, I rangi ni ibuobuoki ma e aoria bwa I a bon kawenea anne inanon bain taai ni babaire ao are bon arona, e bon koaua bwa are n aron ara babaire ara koraki, ana kataia ni iangoia bwa ana bane naba ni karaoki n teuana te tai, aba aika i atong aika n te aro are kanga ana akea te tanginako tao irouia aba tabeua. Kanga ti a kataia ni iangoia are tiaki ni kabane ma tao 3 ke 4 moa ae a bon karaoaki naba n te tai ae ti teuana.

Ngaia are e raoiroi, ti a kawenea anne ao ti a katikua, ti a butia kaain te KOIL bwa a tarai itera aikai ao ni kataia ni iangoia bwa e na birimwaka te waaki aio bwa e aonga n are e toki te kainano, e bpon eti are e bon rotaki naba iai te KOIL bwa are e bon

rangi ni bati naba ana kanganga te KOIL ibukin kakumekume ibukin kanakoan te bwaa ao tera riki,ma ngkana a tia aika ao e na rangi ni bebeta riki kanga aron tibwatibwakin te bwaa iaon Kiribati, Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao e bon bane buokan ara titiraki.

Ti a nakon are imwiina, e na bon tabekia naba te Tia Tei ae karineaki mai Abemama ao bon te *leader* n te kaitara Hon. Tessie Eria Lambourne ao e na kaekaki iroun te kauoman ni Beretitenti ae karineaki ao te Minita ibukin te mwane ao babairean karikirake Hon. Dr. Teuea Toatu, e nakoim te Tia Tei.

**KABONGANA \$22.2 TE MIRION
IROUN TE TAUTAEKA IBUKIN
KABUTAN ANA WAAKI MAN
MWANEN KARIKIRAKE**

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwaN te Tibiika ao aei taekan au titiraki:-

Ni moan 2020 ao e kabongana \$22.2 te mirion te Tautaeaka ibukin kabutan ana waaki man mwanen taian karikirake aika 40 mwaitina are mwanaen Kiribati. E kona te Tautaeaka ni kabwarabwara bwa tera karikirake aikanne ao iraua ae e anaaki man te karikirake teuana man teuana, Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te kauoman ni Beretitenti am kaeka.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki mai Abemama ao are te *leader* naba n te kaitara. Akea au kanganga Madam Speaker n kaeka te titiraki aio, I rangi n tauraoi ni kaeka ma tao N na bubuti moa am ururing iaon te titiraki aio n aron ae ko ataia te Tia Babaire, te titiraki aio e bon kaineti ma te court case are e kateaki iai te Tautaeaka *through me* ao e koaua n aron aei akea ae e kona ni kaeka ma ti ngkana arona bwa iai irekereke ma ngai iaan te Tua ae 32 (1)(G) ao I kantaninga anne I a butiko.

Tibiika: Ao nanona ngkanne iai te *case* ae bon tiku inanon bain te *court* ngkai, ngkana ngaia te kauoman I kan ongora anne.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Akea te *case* ma iai te *court decision* ae e a tia ni karaoaki, e rabwa.

Tibiika: Ao ngkana I tuai n noora anne, I tuai n noora ana *decision* te *court*, akea i matau ma ngkana ngaia ngkana e na kona n reke iroum bwa I aonga ni kona kanakoa au babaire iaona, akea te *court decision* i matau ngkai ao kanga ti bon ti kakamena riki ngkana iai te *case ae pending in Court* ao anne ngkanne ae ti bon totokoa iai tabekakirakean aekakin titiraki. Ngkana ko bon kona ni

kaeka te Kauoman ni Beretitenti n aki kairekerekereka ma are te *court decision* ngkana ko taku ao I anganiko bwa ko a kaeka n aron are ko bon taku bwa ko mwengaraoi iai ni kaeka, ao e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Eang akea au kanganga N na kaeka te titiraki ma I bon ti kan, ma e koaua bwa tao iai te kanganga, N na kaeka ao I rangi ni kukurei ni kaeka. Ao e rabwa riki ana kaeka te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abemama ao bon te *leader* naba n te kaitara n ana titiraki ao aio kaekana:-

I kan kaongoa te Tia Tei ae karineaki bwa karikirake akanne a bon reke man 9 ana botaki ni mwakuri te Tautaeaka n aron OB, Ministry of Foreign Affairs, te MIA, MFMRD, MOE , MICT, MFED, MWYSA ao MISE. Ibukin taian karikirake ma te mwaiti are e kabonganaki man te karikirake teuana ma teuana ao e kona ni katauraaki anne man au aobiti, e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Kauoman ni Beretitenti, e koaua bwa are bon iai te uneaki aei n te bowi n taai aika a nako ma aei e aki irekerekere, aei ngkanne kanoan ngkanne bwa tera tenan karikirake akana a rotaki ni kabongan

mwanen te karikirake n aron are e matata n te titiraki. Ao N na bubutia te Kauoman ao te Minita te Tibiika bwa e aki kaeka au titiraki bwa te bwai riki ae rangi ni kakawaki bwa ti na ataia tao e na ataia naba te botanaomata bwa tera karikirake aikanne.

Ao tao ngkana arona bwa e kona ngkai tao n taekinna bwa tera karikirake man te nan tabo ni mwakuri aikanne ae anaki mwaneia n te tai arei bwa e aoria bwa te bwai ae kan ataki bwa tera ngkai ae riki n tenan karikirake aikanne ao ngkana e kona n reke bwa tera? Ao I taku bwa anne bon oin au titiraki ae tuai kaekaki iroun te Kauoman man ngkana e kona moa ni kaeka tao I a kona ngkanne n reita, ni buoka au titiraki ae ngaia ti mwemwekia ngkai ibukin te kan matata, ko rabwa.

Tibiika: Te kauoman Beretitenti am kaeka.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki, eang ao akea te kanganga ma are e bon rangi n abwabwaki te list aio Madam Speaker bwa mwaitin te karikirake are e kabonganaki n te tai anne e bon nakon 40 mwaitina. Bon te mena Madam Speaker bwa are aio ngkana e bon kukurei te Tia Tei ae Karineaki e rangi n tauraoi au tabo ni mwakuri ngkana e a bon roko n te aobiti ao e anganaki te list anne.

Bwa ngkana N na wareka teuana mwiin teuana ae 40 te list, e a bon rangi n abwabwaki ao I taku bwa bon te, ke tao e kaman roko te Tia Tei ae Karineaki n au aobiti, ti a kaman tia n anganna naba imwaain te Auti aio ao tao e koaua e na aki tabeka te titiraki aei. Ma e rangi n tauraoi au aobiti n anganna te list anne ngkana e kona n roko n te aobiti.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia Tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I taku bwa e rarabwa te Kauoman ni Beretitenti, ngai I taku bwa te bwai ae rangi ni kakawaki bwa are aei te tabo ae ana ongora iai kaain Kiribati ao ti na riai ni kaoti rongorongo nakoia bwa tera karikirake aika, are tao anaki mwaneia n te tai arei. Ma tao N na ibuobuoki bwa are I a tia naba ni kakae, n taratarai karikirake aikai bwa tao tera?

Are ti aki ataia bwa engaa ae anaki ma te mwaiti ni karikirake ane e mwanewei te Kauoman ni Beretitenti, ma tao e mwanewea man ana Aobiti te Beretitenti ao tao iai te karikirake ae te \$4 ni mirion tabun mwaitina ae ibukin karaoan tenan bono aika a uruaki. Kanga karaoaia iaon Kiribati ae bwanin, ao tao aei raoi bukin te titiraki bwa tera ngkai karikirake aikai ae a rotaki bwa a tia ni kabonganaki mwaneia.

Ao tao iai naba te karikirake ae N na mena iaan te *Foreign Affairs* kanga akea ae bubura bwa ti tao te mwane ibukin katean ngkoa ana aobiti Kiribati i Taiwan ae \$400,000 tabun kanoan te karikirake anne. Tao man te MIA, tao iai tenan karikirake ibukin tao ana ramp Banaba ao tao ana Auti tenan kauntira ao i Tabiteuea Maiaki. Tao n te akawa, tao iai tenan waa n o. A rangi n rawata ngkoa tenan karikirake ae tenan waa n o ae titabo ma e rawata mwaneia ikai.

Teuana naba ibukin tao tenan *observers* bwa iai naba booia, tao anne naba ae e anaki ke tao aikai ae ngaia e rawata te kanganga. Aia booti ao aia intin kaain Tarawa Teinainano. Te *stadium* iai naba te kataumwane ibukin te *stadium* ae \$6 te mirion, ao are e tuai n tei te *stadium* tao aei naba ae e tia n anaki.

Iai naba te mwane ae \$1 te mirion are kanga buokai te nan Ekaretia, aikai a rawata tenan karikirake aika iai i matau aikai te Tibiika ma I taku bwa te bwai ae e kakawaki bwa tao e na ti kamenai, tera karikirake aika ae tao ngaia ae tao e teimatoa n rawata te kanganga bwa a tuai n reke onean mwiin mwaneia, ko rabwa.

Tibiika: Te kauoman Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa riki buokan te titiraki, n aron are I taekinna, karikirake aika ao tao e

koaua I aki taekinna n au moan kaeka, bon karikirake ake a bon mwanenaki iroun Kiribati. Tiaki karikirake ake a mwanenaki mairouia taian *development partners* ma aikai karikirake ae ti bon kakabongana n te tai arei bon karikirake ake a bon mwanenna Kiribati.

Are I taku aio Madam Speaker, akea te kanganga bwa ti na bon *drift* te *list* anne ngkana e tangiria. Ma are ngke arona bwa e kaman roko ao e nako n anaa te *list* anne imwaain te mena ao e kamanena riki te *list* anne. Ma kanga akea te kanganga bwa are ngkan ti anganna te *list* e kona ni manga katangaina te *list* ke tao e manga tabekia n ana titiraki ae e na roko ma ti rangi n tauraoi n anganne te *list* anne.

Ma are bon tabera ao I taku bwa bon iaan naba te Tua Madam Speaker ti ataia e kona n *refer* ma I taku bwa taan Tia Tei, iai tabeia bwa ana bon nako naba ni kakae bwaai ake a bon kona n reke n taian Ministries. Tiaki nanona bwa ana nakomai ao ana tuanga te Minita ke te kauoman ni Beretitenti bwa a kangai, kona anganai te *list* arei. Bon tabeia bwa ana nako n te Ministries ao a tuatua te bwai are a tangiria.

Ao ngkana tao e aki reke ngkanne a kona n tabekia n te Auti aio. Ma n aron ae I taekinna e rangi n tauraoi au tabo ni mwakuri n *produce* te *list*

anne nakon te Tia Tei ae Karineaki ao e manga bon nakon ngkanne te Tia Tei bwa tera ana waaki ke tao ana titiraki are imwiina, e rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: I taku bwa te kauoua aei te Tibiika, e rabwa te kauoman ni Beretitenti ao I taku bwa e aki kubanako n au titiraki aei bwa are I a bon tia ni karinna bwa te *written question* n ae nako. Ngaia I taku bwa e na riai ni kaman kantaningaia ao e na riai ni kaman tauraoi naba ana rongorongo ae kainanoaki.

I taku bwa te bwai ae rangi ni kakawaki bwa tera ae e a riki nakon ngkai karikirake aikai? Bwa are akea te kataumwane ae e a tia, tao ibukin kaboon mwiina. Ao anne ngkanne bon oin te titiraki aei bwa tera ngkanne ae a riki nakon karikirake aikai ao akana I wareki tabeua tao ibukin tenan *observers*, e rawata aia kanganga *observers* bwa a tuai man bane ni bwaka aia *allowance* ke n raka are a tia n tuangaki iroun te Minita are e tabena.

Te *stadium* \$6 te mirion ao tao ngaia anne e tuai man waaki anne bwa are tao e a kabonganaki mwanena. Are e aki kaotia te kauoman, ibukin tao te *infrastructure* ke te kateitei iaon aba, tao anne naba e anaki mwanena. Ibukin te *maintenance* ibukin tenan

infrastructure \$2 te mirion. A rawata aikai, ma I taku bwa ngaia aei ae ti kan ataia bwa tera raoi, bwa are ana ongo kaain Kiribati. Ao akea te kanganga n te iraorao bwa are anne I a kaman anganna ana tai man te bowi ae nako ao e riai n ataia bwa aei kanoan te titiraki.

Ao akea te kanganga, N na bon ana ate *list* irouna ma I taku bwa te titiraki ngkai, buokan au titiraki bwa tera ngkanne ae riki n tenan karikirake akana 40 are anaki mwaneia n 2020, bwa akea boon mwiina ae I tia n ana kataumwane man 2020 ni karokoa te ririki naba ae e na roko. Tera ngkanne aron tenan karikirake aikanne, ae tao ngaia e rangi ni kakawaki ibukia ara botanaomata ae a teimatoa n titiraki nakoiria, ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E koaua ao e rabwa riki buokan te titiraki ao e koaua anne e bon taekinna te Tia Tei ae Karineaki ae ngaia bon iai ana *written question* ae e a kaman tia n anga n te Auti n Tei ae nako ao ti bon anganna ara kaeka n te tai arei. Ao bon teuana bon bukina ae ti bon tangiria bwa e na bon roko n anaia bwa are e na bon kakoauaki raoi bwa *figures* aikanne a bon eti ao a bon *final*.

Ao I taku bwa bon akea te kanganga, ao e na reke irouna ngkana e nako naba imwaain tokin te Auti aei, e

kona naba n reke irouna te *list*. Ma anne bon ti na bon riai n ae bon tabena bwa are e na bon riai ni kakaea te bwai anne, ti rangi n tauraoi n *produce* te *list* anne. Te titiraki ngkanne iaon are tera ngkai ae riki iaon taia *project* aikai. Aio are bon taben te Tautaeka, iai ana babaire ae e tia n atongi bwa iai tain *project* ae ti taku moa bwa a kona moa n *delayed* bwa ibukin te kanganga n te tai arei, are e aki kabwataki ana mwane, ana kataumwane Kiribati n te tai arei bwa are iai bukin are e bon totokoaki naba.

Ao anne ngkanne ti a kabonganai taian *project* ake, iai tabeua are a bon airo. *Project* aika bon rangi n aki kakamwakuri ao tabeua ake kanga tao e a tia ma iai nikiran mwaneia, ao anne ngkanne are e kabonganaki. Ma I taku bwa e na bon bwanin riki te rongorongon nakon te Tia Tei ae Karineaki Madam Speaker ma e bon kona n ana ate *list* anne, e na reke irouna ao maikanne ngkanne e kona ngkanne ni manga tabeki riki ana titiraki ke tao tera riki are e na irekerekere ma te *list* are e na reke irouna te tai are e tangiria, e rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa e bon bane buokan am titiraki, n ara taonanimwii, e a tia ni koro 3 am *supplementary* ngaia are e a bon tia naba n itera 12 ao ti a bon riai ni motirawa ibukin ara katawanou. Ti a motirawa ibukin ara katawanou, ti a

kaitiboaki ikai n te aoa 2 n te bwakantaai, ti a motirawa moa.

KATAWANOU

Tibiika: Ti a nakon ara bwai iaon ara Ota bebwā.

Kiraka: Kometenakin te Biira ae te *Gaming and Lotteries (Amendment) Bill 2022*.

Tibiika: Ngaia ao ti a roko ngkanne iaon ara Biira are e nang Kometenaki naba n te tai aei. Imwain ae ti waaki nako iai ao I a butia te Taatin bwa e a karuoa moa ara mace bwa e aoria ni waaki ara Komete.

H.E. Taneti Mamau: *Point of order*.

Tibiika: Am point of order te Beretitenti, e nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Ngkana ko taku bwa tiaki nnena n uotaki aei, ma te karinerine *Madam Speaker* ao nakon am Taibora ao tao nakon riki te Tia tei temanna mai Abemama are te *Leader* n te Kaitara n ana onono. Are ibukin are e tara te *Rules* 54:2, ao kanga e teretere ikanne bwa ngkana e a tia ke tao e totokoa te Biira ni moan warekana, ao e na aki ngkanne manga uotarake ana onono. Ma I aki ataia ngkana tao I tabekia imwain are e tabeka ana onono ke ngkai taina ngkai e tuai Komete te Auti ma I a kawenea imatan am Taibora *Madam Speaker*. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao I taku bwa akea ae tao iai taina ke e kanga, ma I taku bwa e kakawaki ngkai ko a tabekia ao I a bon tia naba ni kakaea rongorongon anne ao I a tia ni *confirm* man te *Hansard* bwa akea e bon totokoa te Biira, are nanona ngkanne bwa e a kaea nanon te Tua ane ko a tia n tabekia.

Are nanona ngkanne N na manga bon tuanga te Tia tei ae rine bwa e a taona ke N na taona ana onono n te tai aei. Ma e raoiroi ngkai ko kauringa imwain ae ti roko n are ara tai ni Komete.

Ngaia I kanakoa nakoim te *Leader* n te Kaitara am *point of order*.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika ao I taku bwa e na rangi n bongana ngke ko wareka te Tua anne. Bwa I taku bwa ara Tua aei, e kaineti ma kauouan warekan te Biira ngkana ko bon warekia. Ao te onono aei n te Komete. E kaokoro te stage bwa te Komete e kaokoro ma e kauoua ni wareware ao n ara tua aei, e katabuaki are e totokoa te Biira ni karina ana onono n te kauoua ni wareware. Anne e boni mataata bwa e aki taekinaki te Komete. Ao aei te Komete, ngkana tao e warekaki raoi te Tua ao anne. Ko rabwa.

Tibiika: Eng, I taku bwa ara *understanding* a boni kabwaranakoa nanon te Tua aei iroura. Anne ngkana ko bon totokoia n te moan

ao ko riai n aki karina am onono n te kauoua ni wareware.

Ko taekinna bwa te kauoua ni wareware ao e aki *refer* nakon te *committee stage*. E aki kona ni karaoaki te *2nd reading* ngkana akea te Komete. Ngaia are ni bon etina ngkana akea te kauoua ni wareware, nanona e bon totokoaki te Biira.

Ngkana iai te kauoua ni wareware e aki kona n riki ni karokoa iai te Komete ao e a tibwa kona n nako te kauoua ni wareware.

Ngaia anne bukina are ti boni kamatoa man te aobiti aron kabwaranakoan ami Tua aei bwa ngkana ko totokoia n te moan *reading* ao te kauoua ko a riai n aki karina am onono. Ngaia anne kabwaranakoana iroura. E nakoim.

KAUOUAN WAREKAN TE BIIRA

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. Are e kakawaki ae e mwakoro n te tua ao tao ko na kabwarabwara. Bwa are ngaira n otara n aron te karao tua n te Biira ikai iroura ngaira Taan tei. Te moan wareware ao imwina e Kometenaki, ao e toki te Komete ao e a tibwa nakon te kauoua ni wareware.

Ma are tao e riai ni kaetaki te Tua aei bwa are ngkai tiaki te kabwarabwara ae ti na mwamwakuri ma ngaia te Tibiika ae ko karineaki, bwa are tera ae e mwakoro n ara Tua. Ngaia anne

ae ngaira iroura ti boni kona naba ni karina ara onono bwa are tiaki karinna n te kauoua ni wareware bwa te Komete. Ao anne ae e bon taku te Tua. Ko rabwa,.

Tibiika: I aki tangiria ni kaborabakau ma ngkoe te Tia tei ae ko karineaki. Te kauoua ni wareware akea te kauntaeka iai, akea rinanoan te tua ao e a ti tabekaki naba ao e kabwataki. Te Biira ngaia are e na Kometenaki ao ngkana akea rabwatan te Komete, akea te kauoua ni wareware. E aki kona n happen te kauoua ni wareware. Ngaia are anne kabwaranakoana moa n ara aobiti. Ti a tiku ni kabwaranakoana anne ao ngkana ko taku bwa ko aki nanoraoi moa iai, iai aron kabwaranakoan tua ake a wene i matara n te tai aei. Ngaia are au ruling moa n te tai aei, I a totokoa moa am onono iaan bukina are I a tia n tuangko ao I a tia ni kabwarabwara man ana itera te Taibora. Ngaia are anne ngkanne ao I a katokia naba ikanne.

Ngaia kabaneana ao e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ti kabaneana bwa e aoria n are aei au onono are ko a bon tia ni kariaia bwa e na nako. Ko rabwa.

GAMING & LOTTERIES BILL 2022 (Committee Stage)

Tibiika: Eng am onono anne I nang kariaia iaan are ti aki bae n

uringa bwa iai te Tua are e a tia ni karaoaki are e oneaki iai te *Rules of procedure*.

Ngaia are ngkai I a tibwa noria ngke iai te bwai ae I warekia ao I a go through ao I a noria ao I a tuangia. Kan ti kakaai te naan Biira ake a karaoaki te naan first reading bwa kanga I a moanna n raraoma bwa baikara bwaai aika a tia n aki kariaiakaki man te itera iroun te Tautaeka ao ti na kona n ataia ngkanne bwa tera ara kaeka imwina n aron te naan onono.

Ma tao ti a tibwa *realize* ngkanne ae ngaia e a tia n tiainaki am bwai ao I kabwara bure n anne. N na riaini kaman tia n tuangko ao N na riaini kaman tia n totokoia, ao I kabwara bure. Bon anne ngkanne ara bure man te aobiti. Akea irekerekena tao te itera teuana, ai bon au karautaeka man te aobiti iaan tao te *over look* bwa are e boni boou ara onono aei ao ti taneiai n aron are mai imwaina. Ma ibukina bwa e boni boou te onono ngaia are ti tuai mani kakamanena ao ngkai ao ngkai ti a kamanena n te tai aei.

Ngaia are anne bukina are I anga ngkanne te babaire bwa I a totokoa. Ti a bon totokoa raoi am onono anne te *Leader* n te Kaitara ao ko a karaua nanom iai. Ao ti nang waaki nakon ara Komete ngaia are I a bubutia te Taatin bwa e a karokoa ni nnena ara *mace* e aoria ni waaki te Komete.

Ao ti a Komete ngkai. Ao ara Biira are ti na Kometenna bon te *Gaming & Lotteries Bill 2022*. Ao au kantaninga bwa a tia ni bane n reke iroumi katoton ara Biira anne ao n reitaki ma te onono are e na bon tabekaki naba iroun te Tia tei are bon ana Biira te Biira. Ao n aron are ti taneiai iai ao ti na boni waaki n aron are kam a mwatai iai n te aro bwa e na akea manga mangaongaon rinanoan ara Biira aei.

Ao ngkanne N nang kanakoa ngkanne te Komete. Ao ti a tara moa te kibu 2 ao 3 iaon ara Biira, ao I ataia bwa iai amonono te Tia tei are mai Onotoa ae Hon. Taiaki Irata nakon ane te kibu 2 n am Biira. Ao I anganiko moa bwa ko a karaoa am onono imwain ae ti kanakoa rinanoan kiibu akana imwina. E nakoim am onono iaon te kibu 2, ke *section 2*. E nakoim.

Hon. Taiaki Irata; Ko rabwa Madam Speaker, ao imwain ae I kanakoa te onono iaon au Biira ae uarereke aei. Ao I a rimoa moa n anga te bwana ni kamauri mai irouia kain au abamwakoro ae Onotoa ni moa mai irouia Unimwane ma Unaine ao boni kain Onotoa mai tabona nako tabona; Tabuarorae nako Tekawa. Nakon ara Beretitenti ae karineaki, ana Kauoman, kain ana Kabineti ao te *Leader* n te Kaitara ao ngaira Taan tei ao bon nakoim te Tibiika

ma kain am aobiti. N arana ae tabu
ao kam na bane ni mauri!

E koaua *Madam Speaker* ni kaineti
ma Rule 54; n tuan ara Auti aio ao I
a bubuti tabekan au onono nakon
te *Gaming & Lotteries (Amendment)*
Bill 2022 are e a tia ni
uotakirakeaki ao ni kabwataki
ibukin warekana n te moantai n te
Auti ae e nako.

Madam Speaker iai uoua au onono
are N na tauraoi n tabekia n te tai
aei. Te moan; bon te onono are
karinan te Kibu ae e boou imwain
mwakoro 2 n te Biira n arona aio.
2a section: are n te principle Act
amended as follow. In the definition
of authorize purpose is amended
as follows. Is inserting the word of
profitable between the word
charitable and purpose in the first
line of the paragraph and inserting
the word business between the word
games and or in the second line of
the paragraph.

Madam Speaker, e koaua ae tao iai
tera. Ngkana ko tara te moan tua
ao tao iai te kairua tao n te *error*
typing are tiaki 2b ma e na riai n
2a. Ngaia are I a bubuti am ruling
iaon are I moan mwaneweia are
Rule 54: section 4, ngkana ko kona
ni kariaia ni butimwaea te onono
moa anne.

Madam Speaker te kantaninga n te
onono aio bwa e na kona riki ni
karababa nanon te taeka ae

Authorize purpose ike e na kona iai
n ataki bwa teuana nanona bon te
karikirake n te bitineti ke *profit.* N
aron n teina iaan te Tua ae ngkai
Gaming & Lotteries Ordinance ao e
bon tianaki aron te karikirake iaan
te *Gaming & Lotteries* bwa e bon
ti onoti ibukin te karikirake ke
ibukin te ibuobuoki ke n te taetae ni
Imatang ae *charity.* Aio are e na
kona n totokoa aron ana waaki te
karikirake n te bitineti are iai
nanona ni kani karaoa ana
karikirake iaan te *Gaming &*
Lottery.

Iaan te onono aio ao e nang
anganaki te *private sector* ke te
business te kariaiakaki ke te kona
ni waakina ana karikirake iaan te
Gaming and Lotteries.

Man te kariaia aio ao e na kona ni
karekea te rikirake nakon te bitineti
anne ao riki nakon ana *economy*
Kiribati.

E karaoaki te onono aio ibukin
kangaraoan te kauoua n onono are
e irekereke ma kinakin te *private*
sector ke te bitineti ni kona ni
karaoa te karikirake rinanon te
gaming & lottery.

N te kauoua n onono e bon irekereke
naba ma karinan naba te kibu aei ae
boou ae n aron teina aio.

In reference to the principle Act the
following is inserted.

Bon ti uoua te onono iaon te *section* anne bwa (5) are nambwa 1 ao nambwa 2 are e kangai taekana in (5). *For the purpose of this section the registered business, a business register under.*

Ngkanne tao N na kaeta aio *Madam Speaker* iaan naba am ruling n au Rule are kanga I a tia n tabekia are 54:4 bwa tao te Act aio tao e a tia n repealao e a oneaki mwina n te Tua ae *Business names Act 2022*. Ngkana ko kariaia te Tibiika.

Ngkanne e na kangai taekana. *A business register under the business name Act 2021, Act 1988.* Anne ngkanne kanga kaetana.

Are nambwa uoua (2) arei ngkanne e kangai taekana. *A business conducting a lottery for unauthorized purpose and for the benefit of operating the business.*

Aikanne ngkanne kanga te onono are kanga e boboto iaon kauouan warekan te Biira aio.

Madam Speaker e turuturu te kauoua n onono aio iaan te Kibu 5, ike e na katuruturua ao ni kamatata bwa tera ae e kananonakin te *register business* ke bitineti ake a na anganaki te kariaia ibukin waakinan te karikirake iaan te *Gaming & Lotteries*.

Ma n te onono iaan te Kibu 5 aio ao e teretere bwa bon ti bitineti ake

a tauaki mwia iroun te rabwata are e taui mwin araia bitineti ao ake a waakina te karikirake iaan te *Gaming & Lotteries* aika nanonaki n te onono aio.

Aikai bitineti ake a na kona n anganaki aia raitienti ibukin waakinan te aekaki ni bitineti aio.

Bitineti ake aki tauaki mwia ke tao ake aki waakina te karikirake iaan te *Gaming & Lottery* a na bon aki kona n anganaki te kariaia.

Madam Speaker, man taian kabwarabwara iaon te onono ae e uarereke nakon te Biira aio. Ao I karabwaia taan marooro are a tia n anga naba aia marooro ni boutoka moan warekan te Biira aio inanon te Auti ae e nako ao iai naba ake a totokoa te onono n te tai ae nako bwa e na aki koro nanona tao ibukina ae tiaki ngai te tia rabakau n te Tua.

Ma e raoiroi *Madam Speaker,* ti aki manga kaoka anne.

Madam Speaker, e tabekaki naba bwa e bati te raraoma bwa e nang kaukaki te takakaro ae te *Lotto* ke te *lottery* iaon Kiribati.

E riai ni mataata bwa e a kaman kaukaki te *Lottery* iaon Kiribati mani kamwakan te Tua ae te *Gaming & Lottery Act 1988*.

Ao ti kakoaua bwa bon ti te *society* ae e na riai ni karao te *lotto* ibukin te

authorize purpose are e mwaneaki naba n te tua aio ae te *charity*.

Madam Speaker, I kan tabeka te titiraki ae e uarereke inanon 34 te ririki ae e a tia n nako ni moa man tein te Tua aio ni karokoa te tai aei. I kan tuangai bwa iai te *lottery* ae e a tia ni karaoaki iaon Kiribati n aron teina ae a tangira te Tua aio. Ke tao e a tia ni waakina te *society* iaon bukina ae te *charity*? Bon te akea naba teuana, bon ti te bingko ae e teimatoa ni wakinaki iroun te *society* iaan bukina ae te *charity* e bon tuai mani wakinaki naba te *lottery* teuana te tai iaon Kiribati.

E teretere *Madam Speaker* bwa e na bon akea bonganan te takakaro ae te *lottery* ae karinaki iaan te Tua aio. Tao e a raoiroi riki ngke e a bon aki rin te *lottery* bwa kanoan te Tua aio man te moantai ma akea nanona ngkai e karinaki ao e aki kona ni wakinaki iaon Kiribati, kanga e a reke bwa te bwai ni katamaroa inanon te Tua aio.

Ti kakoaua bwa e na bon aki mwakuri te takakaro ae te *lottery* iaan bukina ae te *charity* bwa te *authorize purpose* ke e na bon aki kona naba ni karaoaki te *lottery* iroun te *society* iaon Kiribati ibukina bwa e bobuaka aron karaoana.

E bon tangira irabubua te nga te mwane ibukin wakinana ma kateimatoana.

Au kauoua n titiraki *Madam Speaker*. Te *society* raa iaon Kiribati ae e kona ni waakina te takakaro ae te *lottery* ao ni kaniwanga aika a bubura n aron ae ti noria i aban tinaniku ae riaon te \$100,000 ke te \$1te mirion n teuana te tai.

Bon akea te *society* teuana ae e kona ni karaoa aio iaon Kiribati iaan bukina ae te *charity*. Ti kakoaua bwa bon aki tau ara physical capital ke ana kataumwane te *society* ni kabotauaki ma bitineti ma e na bon ti kona ni karaoaki te *lottery* iroun te bitineti ngkana e boboto aan te Tua aio ibukin karekean te raka ke te *profitable purpose*.

Ngkana e aki roko iai te bitineti ao e na bon aki kona ni bongana tuan te *lottery* aio iaon Kiribati.

Madam Speaker moan te uarereke au onono nakon te Tua aio n te tai aei ngkai e bon aki mwakuri moa te Tua aio n aron teina n te tai aei, ao bon tabera inanon te Auti n Tei aio bwa ti na katamaroai Tua ao ni kamwakuria nakon ara kabanea n tamaroa.

Bwa ngkai ae e a tia ni wene n tuan te *gaming & lottery* inanon te tai ae e rangi ni maan ao moan te kananokawaki bwa e a tia n aki kabonganaki raoi bukina nakon te botannaomata.

E a tia ni kaweneaki nakoaki man aki noraki riain katamaroana ibukin buokan aio ni kabwaian Kiribati.

Madam Speaker ngkai ti noria bwa e a tia n aki kona ni kamwakuraki te *lottery* iroun te *society* inanon te maan ae 34 tabun te ririki, ao I kan titiraki te kateniua n tai *Madam Speaker*. E bon eti ao e riain bwa e na tiku riki ao ni kawenenakoaki man aki katamaroaki raoi te tua aio n arona ae ti noria ngkai bwa iai te kanganga nako iai.

E riain n toki te mamatu *Madam Speaker*. I nanokawaki bwa e na totokoaki au onono n te tai aei, bwa e na kamatunakoaki riki te Tua aio bwa e na wene n akea bongana ma uaana nakon te botannaomata *Madam Speaker*.

E kananokawaki bwa bon te totoko ae e teretere nakon rikiraken ma kabwaian ara botannaomata iaon Kiribati.

E koaua *Madam Speaker*, I karabwai naba taian nonori aika a tamaroa mani warekan au Biira aio n te Auti n Tei ae e nako are e boboto iaon tabeua kibun te Tua aio are e tangiraki bwa a na katamaroaki aonga n rin iaan bitineti ni karaoa te takakaro ae te *lottery* inanon te onono ae e boou ao e a tei ngkai bwa te Mwakoro 6 ma kibuna nako aika a boou ake ti kona n noori n te tai aei.

A boni bane n tei onono akanne bwa kaitaran tabeaianga ke nano uoua aika a tia ni mwaneweaki n te tai ae e nako. A tia n reke aikai bwa anga ni katamaroa ao ni ibuobuoki bwa e aonga ni kona ni mwakuri raoi te Tua aio nakon teina are e tei ngkoa mai imwain te onono.

1. Bon taekan te bingko. E rangi ni kakawaki aio bwa e na bon tiku te bingko bwa te takakaro ke te *gaming* ae e onoti ibukin te *society* ke ibukia Botaki ni kaawa, Botaki n Aro nako.

E mataata anne bwa e na tei aio bwa kanoan te *Authorize purpose* ae te *charity* bwa e na kaokoroaki bwa bon ti ana karikirake ke ana takakaro te *Society*.

I taku bwa e na mataata raoi ngkanne n te tai aio bwa a tia ni kaokoroaki naba te bitineti bwa e na aki roko n te takakaro ae te bingko ao e na bon ti onoti waakinan te takakaro ae te *lottery* iroun te bitineti iaan te mwakoro ae boou are section ke mwakoro 6A ma kibuna nako aika a boou naba.

2. I kani kaoka riki te marooro ae e bati n te tai ae e nako bwa ngaia au onono n te tai aio e na irekereke ma katean te Casino iaon Kiribati. Ao riki rongorongo aika bwaai ni kakamaku ao totokoan au

onono ma katamaroan tuan te *gaming & lottery*.

Madam Speaker e bon riai ni mataata bwa au onono n te tai aio, e boboto ti iaon te *gaming ao te Lottery* ma tiaki katean te *Casino*. Bon akea naba ibuakon au onono bwa e na kateaki te *Casino* n te tai aei.

N na bubuti *Madam Speaker* bwa e na aki manga mwaneweaki katean te *Casino* bwa kanoan te onono inanon te tai aio.

E na riai ni boboto taian marooro iaon katamaroan tuan te *gaming & lottery* ma tiaki katean te *Casino*.

E koaua *Madam Speaker* e na riai naba ni mataata nakoia ara Botaki ake a karikirake man Aro, mani botakini kaawa bwa bon akea naba rekerekeia ma kanga te Tua ae e oneaki n te tai aei. A na bon tiku n aia karikirake are a na bwaka iaan te *charity* ao tiaki n aron are I taekinna, te karekemwane ke te profit.

I boraoi n iango ma taan marooro n te Auti n Tei ae nako iaan moan warekan au Biira aio bwa e na riai n taraki te *Casino* bwa te bwai ae kaokoro bwa ena kona ni kateaki te Tua ae boou ao n tei man onoti bwa te *stand alone Act*. Bwa te Tua ae e na kaokoro ibukin katean ao wakinan te *Casino* iaon Kiribati.

Bon akea irekereken katean te *Casino* ma au onono ni katamaroa iaon te *gaming ao te lottery* n te tai aei. Boni bwaai aika a riai ni kaokoroaki bwa a rangi n okoro aron waakinana.

Madam Speaker e koaua man tabeua au marooro aio, ao I a kukurei ngkanne n tabeka au onono n te Biira aio *Bwa te Onono nakon te tua ae te Gaming ao te Lotteries*, e na warekaki n te kauoua n tai ao ni kariaiakaki. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ngaia ko ti anga te kariaia iaon warekan te marooro iaon am onono. Ko ti tabeka am onono are ko karaoia nakon am Biira n onono.

Ngaia are ngkai ko a tia ni tabeka am marooro ni kabwarabwara bukin am onono iaon am Biira n onono are e a tia ni kabwataki te moan wareware, ao ngkanne N na angan te Minitita n te MIA ae Hon. Boutu Bateriki bwa e a kanakoa moa ana kaeka iaon am onono anne. Ao e nakoim te Minitita.

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa *Madam Speaker*. Tao e koaua *Madam Speaker* e a roko n te Committee stage, te second reading ngkai ao e koaua ae tao e a bon tia n nako te marooro iaon te Biira aio ao I taku bwa e na aki rangi n reanau au kakaeka iaona *Madam*

Speaker ngkai I kakoaua bwa ti a bon tia n debate n te moan wareware ao n rinanon kanoan te Biira aio *Madam Speaker*.

Ao e koaua ae a tia ni mwaneweaki ae kanga a kaungaki te naan *private sectors* ao te naan raa bwa aongkoa a na rin naba n te onono ao tao itera riki tabeua are e a noraki inanon te tai aei.

Ma tao e boni koaua are e kaungaki naba te itera are te *lottery* n te tai aei *Madam Speaker* iaan tao bukina are e a noraki ngkai n te tai aei bwa e a moanna ni manga eutakirakeaki riki aron te waaki inanon tera. Tao e koaua iai te tua mai imwaina iai ma e tuai rangi n kakabonganaki.

Tao e koaua iai itera tabeua ni katamaroa ae a tia ni irekereke ma aron tabekana ke te *debate* n te moan wareware, ma I taku bwa anne man ana itera te Tautaeke e rangi n tauraoi ni butimwaea kanga te onono ibukin manga karaoan te Tua ae ngaia ae ti a mena inanona te tai aei ibukin kauoua ke te *committee stage* n te tai aei. Ti rangi ni butimwaeia man ara itera ao e koaua ae e boni mwaneweaki ae te bingko kanga bon iai teutana kanga kaokoro ma te *lottery* iaan are tao e koaua ae aikai ae tao e boni waaki naba n aron ae e a tia naba ni bitaki nakon aongkoa te \$10,000. Iai are \$10,000 are aongkoa ko na *apply* nakon te Minitita are tabena ke kanga te approve iaan

anganakia te license ao itera riki tabeua.

I taku bwa aikai e boni kaea nanon itera are I taku bwa e rangi ni kakawaki. Kanga kaungakia taan bitineti ao bon ara *private business* ngkana iai ae e kona ni waakinna.

Iai ae e kona ni karaoa te *FIC* ke tao antai ake a kona n roko mai tinaniku. I taku bwa e bon teretere ikai *Madam Speaker*, ae e nang kaokoro ma te bingko.

Ngaia ae I taku bwa e obni mwaneweaki iroun te tia tabeka te Biira aio. Are e koaua bwa te bingko e koaua ae kanga e bon tei okoro riki bwa kanga e karaoaki te bingko bwa kanga te *charity purposes* ae kanga e ti mwakuri ibukina kanga tiaki te raka.

Ao e koaua e ngaira kain Kiribati ti aki kona naba ni kabongana te bingko ibukin kanga ara karikirake. E na aki rangi n rota aron aia karekemwane ara botannaomata n aron kabwarabwarana iroun teure e tabeka te Biira aio. Ao I taku bwa anne ae e rangi n kakawaki ioura ngaira kain Kiribati. E na teretere bwa tabekan te Biira aei e na aki rangi n rekereke ma aron tao karaoan te *lottery* are e na manga rekereke ma te bingko.

I taku bwa ti na manga boni kataia ngkai ti rangi n kabongana ngaira kain te bingko bwa teuana ana karekemwane naba te I-Kiribati n

iteran te karikirake n aron ara *Church* aika kakaokoro ma rabwata aika kakaokoro ao I taku bwa anne te bae e rangi ni kakawaki *Madam Speaker*.

Ngaia are I taku bwa tabekan te Biira aio e nang tauraoi te Tautaeka ni butimwaeia ao I taku bwa butimwaeian te Biira aio *Madam Speaker*, e na rangi n ibuobuoki naba nakon te waaki.

E ngae n anne *Madam Speaker* ao bon iai naba onono te *Ministry* ae ti kataia ngkai ni manga rinanon te Biira iaon te *Gaming*.

Ma e koaua ae tao e a roko naba imwaira te Tia tei, tao e nang waekoa aron ana katamaroa nakon te Biira aei. Ao I taku bwa e rangi n raoiroi naba ngkai e tabekia n te tai aei, ao I taku bwa a boni mwakuria naba au koraki bwa iai ara onono ae ti nang kataia riki n taraia man te naan *angles* aika kakaokoro bwa e aonga n ae e na kaea naba nanon aron kainanoia ara botannaomata iaon Kiribati ngkai ti kakoaua bwa bon teuana naba ma ibuakon naba ara *fundraising* ao itera tabeua are ti na kona ni karekemwane mai iai te naan *Churches* ao tao itera riki tabeua.

Ao ngaia ae I taku bwa e tabekaki n te tai aei ao ngkana iai riki iterana ae ti a manga noria inanon rinanoana irouia au *Staff* inanon taai aika imwaira aikai ke Auti aika

imwaira. Ao manga bon iai naba ana Biira te *Ministry* are e na katamaroa riki ao e na manga noori itera aika ti kakoaua n ana bitaki ibukin kauouan warekan te Biira aei, ao e na manga iai riki ana katamaroa au *Ministry* are ti mwakuri iaona. Ao ara kantananga bwa e na noori riki itera ake ti aki noori inanon katamaroan ao manga norakin itera tabeua are tao e aki noraki inanon te tai aei.

Ao I kukurei *Madam Speaker* ni boutoka kauouan warekan te Biira ibukin te Gaming n te tai aei. Ao ko bati n rabwa *Madam Speaker*. E rabwa.

Tibiika: Ao ngkai e a bon tia n nako te kaeka, ao I a kanakoa ngkanne te marooro nakoimi Taan tei ao I nora bain te Leader n te Kaitara; Hon. Tessie Eria Lamborne e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika ao ti karabwa te Tia tei mai Onotoa temanna n ana onono nakon ana Biira n onono.

Ao e rabwa bwa ngaia e a manga reke ara tai ni marooro iaon te Biira aei, ae I taku bwa ana onono ae ti noria kanga e boni kaineti ma are kanoan ana Biira are karinan te kabwarabwara iaon bwa tera te naan waaki aika a na kariaiakaki iaan ara Tua aio.

Akea ara kanganga n ana onono te Tia tei, e boni kaineti naba nakon

bon bukin totokoan ana Biira n onono n te moantai.

Ao tao e nang kakawaki bwa e a manga reke tain marooroakinana iaon ana kaoti aei.

Ao tao te moanibwai moa, bon karinan te bitineti ke te karikirake n te waaki aei.

Ao e a tia ni bwarabwara bwa ngkai moa kanga bon ti te naan Aro ae a kabongana te Tua aei.

Ao iai ana titiraki te Tia tei bwa ai bon akea uaan te Tua aei bwa e a boni karaua ni matu. Ma I taku bwa e kairua anne bwa are aei ae ngaia ae a waaki iai ara Ekaretia ni kakaraoa aia bingko.

Ao te bingko e irekereke ma te tua aei. Ao ngkana arona bwa e nang uki nako nakoia te naan bitineti ao ti aki n ae tao ti ribaia bitineti bwa a na reke aia anga riki ni karikirake.

Ma ngkana ti bon tara aron te onono aei, ao e bon rangi n mataata bwa te aeka ni bitineti ae e taketenaki ke tao nakeke a na rin ikai, aomata aika a rawata aia mwane bwa te kaniwanga iai e na aki kee iaan \$10,000.

Anne te karikirake ae e kona ni kariaiakaki ae a ti karikirake aomata ake a rawata aia mwane ae a na nakomai ni katea aia bitineti, ao tao e na mataata n te marooro tao riki man ana itera te Tautaeka

bwa boni ngaia ae tao bon iai te kantaninga ae a na kaoa te bitineti n te *Casino* ikai ao e boni mataata.

Ngkanne ara kanganga ae ngaia ae ti nora ngaira bwa te kanganga ae karinan te bitineti, bwa are ngkai aei e reke iai buokaia ara Ekaretia ibukin tao kakoroan nanon karekean aia karea ke tao tera, karaoan aia Umwantabu. Kanga teuana te anga ni karikirake nakoia.

Ao ngkana arona bwa e a uki aei. E nang riki bwa te kaiangatoa. E nang reke te kaiangatoa. Ao ngkoe ngkana arona bwa iai te karikirake ke tao te takakaro n te mwane ae e aera. Te bingko naba e rin iaan te waaki aei.

Ao ngkana tao iai te bingko ae kangai; \$10,000 te kaniwanga ao ana bingko te Aro tao \$1,000 te kaniwanga ke \$2,000 ke \$3,000. E nga ae ko na kaea ngkoe te aomata.

Ao aei teuana te bwai ae ngaira n ara taratara ngkana e roko ke e rin te bitineti, ae te kaniwanga ae nang bubura kaei riki nakon are e na kona n anga te naan Aro. Ao aei ngkanne te bwai ae na kona n reke. E nang aki, e nang boni mate ana anga ni karikirake te *Charity* ke te Aro are boni ngaia raoi bon bukin katean te tua aei n te moantai, bwa a bon taketenaki te naan rabwata aikai.

A bon aki taketenaki bitineti, ngaia are e boni mataata are bon tukaki

te naan ni waaki ni karikirake are te karekemwane are e na *profitable* ae te karikirake ibon ibukin temanna ma temanna. Bwa e bon tauaki aei ke ni katukaki n onoti nakon te rabwata ae te Botaki ae n aron te Aro ae ti bon ataia ngkai ae e kakabonganaki.

Anne bukin ara totoko nakon te onono, bwa ngaira iroura aei ao teuana naba ana titiraki te Tia tei ae karineaki n ana kaoti n onono aei; bwa e tikiraoi ibukin ara botannaomata te Tua n teina aei. Ao ngaia e taku bwa e aki; bwa are e a maan ni matu ao akea manenana ke akea uaana ngaia are a nang riai ni karinaki iai te naan bitineti.

Ao ngkana arona bwa e nanonna ibukia ara botannaomata ao I taku bwa e na rangi n karako aika a kona n rinnako n te aeka ni bitineti aei, bwa am kaniwanga e na aki kee iaan \$10,000.

Kanga tao ti iraua ngkai ara bitineti ae e tao e na kona ngkana aei te waaki ae e na tangiria. Ma ngkana ngkoe ae ko nang tibwa waakina, ke tangiria ni katea am bitineti. Ko aki kona ni kateia ibukin te aeka takakaro aei. Ao aei e na uki riki ibukia taan karikirake ake a na roko mai tinaniku. Ae teuana mai ibuakon te karikirake anne, bon te *Casino*. Ao aei e nang mataata n te marooro n ae nako.

Ao anne teuana te bwai ae ti bon makua naba ibukia ara botannaomata. Ao bon te takakaro n te mwane ae e nang bon uki bwa ai te karikirake.

Ko nang kona n roko n taabo n takakaro n te mwane 24 te aoa.

Ao aei n aron ae ti marooroakinna e kakawaki bwa ti a manga kabwarabwara ngkai bwa anne okin ara marooro ao tao manga totokoan ana kaoti n onono te Tia tei nakon ana Biira, bwa are anne ngkai te kanganga ae e a tia n norakin te aonnaba ae ngkana e bon reke tangirana ao ti na kanga ngaira ngkanne ni buokia ara botannaomata.

Ao e aki riki raoiroi ae ti aki karika matana bwa e na aki riki bwa teuana te waaki ae e na kona n reke te kanganga iai nakoia ara botannaomata nakon are e na riki ao e na rangi n rawata te kanganga.

Ao I taku bwa e nang mataata ao e na kona rawata tao rotakin te utu iai, bwa are ngkana e a roko tangiran te kan takakaro ma e a bane am mwane bwa tao ko aki te tekeraoi. Ao ko nang rikaki kaubwaim bwa ko nang rairi nako, ao ko manga rairi kaubwaia am utu ao tao ko nang rairi kaubwaia tabeman aomata.

Ao anne ngaira kanga te bwai ae ti taraia ae ti makua bwa e na riki. Ao anne teuana bukin totokoana

irarikin are kanga ngkai e reke bwa buokaia ara botannaomata are n ara Ekaretia bwa e reke naba buokan kabebetean aia karea te anga ni karikirake teuana. Ao anne ngkanne ae ti aki tangiria bwa e na iai te bitineti ae na roko bwa e nang riki bwa te kaiangatoa.

Ngkai e a bon rangi n mwengaraoi ara Ekaretia ngkai n taai aikai.

Ngkana e taraki bwa ibukia ara botannaomata ao te kaniwanga e a bon rangi n bubura kaei. Ao antai, nanona tao aei bon ibukia riki aika a na roko mai tinaniku bwa a na katea aia karikirake ae te aekaki aei.

Ao te *Casino* bon teuana. A bane iai te naan takakaro ae te *gaming* ao te *lotteries*. I taku bwa te naan mitin. A bane iaan te tabo n takakaro ae te *Casino*. Iai naba te bingko iai. Anne ae ti makua. Ao I taku bwa tao ngkai ni bon te rongorongongo n te aonnaba ngkai, ao iai teuana te *Casino* i Aotiteria ae e kainaki bwa ngaia e a kuneaki bwa e a kabonganaki te tabo aei irouia taan karai mwane n te aro are e urua te Tua ke te naan mwane are a barekareka ao a karaiaki nakon taabo aikai bwa kanga ai te tabo ni kaitiaki. Ae tao mwanen te *drug* ke tao tera. Ao e a reke ngkanne te *suck casino* iaon Aotiteria teuana te tabo.

Ao aikai aekakin tao bwaai riki tabeua ae a na kona n riki.

Anne ara kanganga n aron butimwaeen tao te onono nakon te Biira. Bwa are kanga e boni manga oki naba rabwatan te Biira are kanga bon iai ara kanganga iai.

Ao ngkana ti tara te kaniwanga, ngkana ngkoe ko na bitinei nte waaki ni karikirake aei. E na aki kee iaan \$10,000 am kaniwanga ao ngkanne tao antai ngkanne.

Ngai are tao I bon waakina au karikirake, I aki kona n rinnako iaan anne.

Tibiika: Te Tia tei, I a ongora moa ana point of order. Bwa taraia te Tia tei ae ko karineaki are N na manga boni kaokia nakoim bwa ko na karaoa am *sum up*. Ao ngkanne ko a kona ni manga anga am marooro iaon bwaai ake ko taku bwa ko aki boraoi iai. Ao reita am marooro te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika, ao kanga e taekinna te Tia tei n ana kabwarabwara bwa a na aki tabeaianga ara Ekaretia bwa e aki rotaki te bingko n ana onono. Ao I taku bwa e nang mataata iaan te kabwarabwara n te tua aei bwa tera te *lottery*, te *gaming*, te bingko. Bwa te bingko boni kanoan naba te waaki ni karikirake ke te waaki iaan te *gaming* ao te *lotteries* iaan te Tua aei.

Ngaia are anne ae ti teimatoa, ao ngkai ti karabwa te Tia tei n ana karinrin. Ana karinrin mai ikai a bon kaineti ma aron ana Biira n onono are e a tia ni marooroakinaki ni moan warekana. Ao I taku bwa are tao ana onono ke kaetan aran te Tua are n ana kaoti aei, I taku bwa anne akea te kanganga bwa e nang kakawaki bwa e na bon oti raoi naba aran te Tua.

Ma are bon ana onono aikai, ao ti karautaeka bwa ibukin are ti a tia ni marooroakinna n te moan wareware ao ti a tia ni manga kabwarabwara riki ikai. Ao ti a karautaeka bwa ti aki moa butimwaea ana onono aei nakon ana Biira are kanga e manga boni kaoka rabwatan ana onono iaon karinan te waaki ni karikirake ke te bitineti ibuakon ngkai aia waaki Ekaretia ae a mena inanona ngkai ma rabwata ae te *Charity* ke te naan *Society*. Ke rabwata ake karikirake tiaki ibukia ma ibukin te botannaomata. Kanga te ibuobuoki nakon te botannaomata.

Ao tao man taeka aikanne ao ti karautaeka bwa ti totokoa ana onono te Tia tei ae karineaki mai Onotoa nakon ana Biira are ti totokoia naba ni moan warekana ibukina ake ti a tia n rarangaia riki. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I kanakoa nakon te Tia tei ae karineaki mai Betio; Hon.Tebao Awerika. E nakoim.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia babaire ae ko karineaki. Ao e koaua tao N na moana au marooro ma te kamauri. Te kamauri nakoim te Tia babaire, ara Karineaki ni kabane inanon te Maneaba ni Maungatabu aio, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minitita, te Leader n te Kaitara ao ngaira Taan tei ni kabane, ao taan ongora ao kain Betio ake ngaia ae I beku ibukia. Kam na bane ni mauri!

Te Tia babaire, I kaitaua te Tia tei ae karineaki mai Onotoa are e a tia n tabeka ana onono nakon ana Biira are e tabekia ao e a tia ni bwati n te moantai.

Te Tia babaire iai au mwiokoaki are I katikua ma te Maneaba ni Maungatabu are N na okiria moa kain Betio iaon aio, ao I tia ao I a kaota au iango. Ma kanga ti aio tain kaotana, ngaia are iaon ana onono te Tia tei ae karineaki iaon ana Biira ae e a tia n tabekia.

Ao N na ti marooro iaona teutana. E a boni kaukia nako nakoia te naan bitineti. A bon rin te naan bitineti.

Ao ngkana ti ururing rikaki te Tia babaire, ao e koaua tao ti mena ngkanne n te kauarinan. E a tia n taai akekei n rin teuana te bitineti ae moan te bubura ao e karaoa ana bingko ao e bane ni kabanei waeia Ekaretia ni kabane iaon Tarawa.

N te tai arei ao I taku bwa e a kamwakuraki naba te Tua aio are

kanga e taku te Tia tei ae karineaki bwa akea bonganana.

Te Tia babaire moan te bongana te Tua aio ao e aki wene ni matu bwa e nang mwakuri ibukia Ekaretia. Ngaia are kanga n aron naba te marooro, akea rekereken te *lottery* ao te bingko.

Iai teuana te bwai ae e nang rekereke iai bwa te mwane. Ao te mwane anne tiaki te baere kanga n aron are kanga e tataekinaki, tiaki te bwai are kanga e aera. Bwa iai tiana. Iai mwaitin ara mwane akana a mena inanon baira.

Ngaia te Tia babaire ngkana e roko te aekaki ni waaki aio ae te *Lottery*, ao te bwai ae na riki e na tianaki mwaitin te mwane.

Iai mwaitin ara mwane are iroura ao ti nang aki kona n ira ana karikirake ke aia karikirake Ekaretia are e mwakuri iai ngkai raoi iai te Tua aio ibukia n aron te Biira ae e tabekaki aio.

Ngaia are te Tia babaire iaan te onono are e tabekia te Tia tei ae karineaki mai Onotoa, ao I totokoia ao I a totokoia naba ma te Biira aio. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ao I a kaokia nakoim te Tia tei ae ko karineaki bwa ko a karaoa am *sum up* iaon am onono ao e nakoim.

Hon. Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker. Ngaia tao e bon rangi n uarereke taan marooro iaon te Biira aei. Ao ko anganai bwa N na *sum up* ma I kabwara bure moa bwa ngke I a *point of order* naba.

Ma N na kanakoa au *ruling* iaon te *Rules* ma e raoiroi, tao I a kaetia naba inanon au tai ni marooro.

Tao ti tabeman are a bon tia n raa. Ao te moanibwai moa, te kakaitau nakon te Minitita are e a tia ni boutoka kauoua warekan te Biira aei. Te boutoka man te Tautaeka are a butimwaea ngkanne te onono nakon au Biira ae I a manga tabekia ibukin moan warekana.

Tibiika: Te Tia tei e aoria raoi n eti am marooro. Ko ti taetae iaon am onono, e tuai bwati kauouan warekana ma are ti iaon am onono are ko karaoia.

Hon. Taiaki Irata: Ngaia, kabwara au bure ao e raoiroi bwa I a ti kanakoa moa are te moan iaon te 2A.

Tibiika: Koa tia ni karaoa am onono ma ko a ti *sum up* naba ni marooro ao e a tia naba. Ti a kanakoa naba te marooro iaona. Ao e nakoim, ko ti karaoa am *sum up* iaon am onono bwa ko a tia n tabeki ni kauoua ibukin are ko bubuti oneana ma ko a ti karaoa am *sum up* iaon am marooro are koa ti a ni kanakoa ao ti a nakon naba are imwina.

Hon. Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker ao tao e na uarereke te onono ae N na marooro iaona. Bwa are I a bon tia ni kabwarabwara. Kanga angin au kabwarabwara a boni bane inanon au marooro are I a kanakoa naba ngke I moan taetae.

Ngaia are tao N na bon ti kakaitau ibukin manga norakin tao iai ake aki butimwaeia n te tai aio ke tao a butimwaeia. Ma te karabwarabwa bwa kanga e a bon tia n nako man ana itera te Tautaeka.

Ko rabwa *Madam Speaker* ao I a toki ikanne.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ngkanne ti nang kanakoa te kaotinano iaon te onono n aron are e a tia n tabekia te Tia tei ae karineaki mai Onotoa. Te manga onono iaon ana Biira n onono. Ao n aron are e mwaneweia ngke e taetae ao e a kanakoa naba te onono nakon te Kibu 2A ao te kibu 6a (5). Ngaia are I a kanakoa naba ngkanne te kaotinano iaon ana onono akanne.

Ao e kangai ngkanne; bwa te kibu 2a ao te kibu 6a(5), e na tei bwa mwakoron te Biira n onono aei. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. Ao e nakoia ake a butimwaeia, ngaia are e butimwaeaki te onono nakon kiibu akanne.

Ao ngkanne ngkai e a bon tia ni kanakoa naba te onono iaon ane kibu 5, ao N na katikua ngkanne te marooro nakoimi Taan tei ngkana iai ae a kani kataotao iaon te kibu 2, 3,4 ao 5.

Ao ngkanne ngkana iai ae kan titiraki ni kataota, ao ngkanne I anganingkami Taan tei ngkana iai ae kani kataota iaon akanne.

Ngkai bon akea ao N nang kanakoa ngkanne bwa te kaotinano. Bwa Kiibu aika 2, 3,4 ao 5, a na tei bwa mwakoron te Biira n onono aei. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. E nakoia ake a butimwaeia.

N na kanakoa riki au kaotinano teuana. Ngkana I aki *sure* ma N na kanakoa riki au kaotinano nakoimi bwa kam aoria ni kaoti raoi bwanami, I a bubuti ngkami. Bwa Kiibu aika 2, 3,4, ao 5, a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. Ao I a kanakoa te *division* n aei. Kanakoa te *division* iaon te onono.

Tibiika: Ngaia te Tia tei mai Abaiang te *point of order*.

Hon.Betero Atanibora: Ibukin au mena bwa are I tibwa oki n rinnako, I kariaia naba te Biira.

Tibiika: Ngaia ko kariaia, ngaia ti a *note* anne.

Ao aei ngkanne mwiin ami kaotinano, ake a butimwaia 23 n aron aikai:-

Hon.Betero Atanibora,
Hon.Batoromaio Kiritian, Hon.
Bootii Nauan, Hon. Boutu Bateriki,
Hon. Harry Tekaiti, Hon. Ioteba
Redfern, Hon. James Taom, Hon.
Koraubati Remuera, Hon. Mikarite
Temari, Hon. Moannata Ientaake,
Hon.Ribanataake Tiwau, Hon.
Ruateki Tekaiara, Hon. Taabeta
Teakai, H.E Taneti Maamau, Hon.
Taoaba Kaiea, Hon. Taiaki Irata,
Hon. Tarakabu Tofinga, Hon.
Tauanei Marea, Hon. Tekeewa Tarati,
Hon. Dr. Teuea Toatu, Hon. Tibanga
Taratai, Hon. Tinian Reiher, Hon. Dr.
Tinte Itinteang, 23.

Ake a totokoia 16 n aron aikai:-

Hon.Banuera Berina, Hon. Bakaia
Kiabo, Hon. Bonteman Tabera, Hon.
Jeremia Tabai, Hon. Jacob Teem,
Hon. Dr Kautu Tenaua, Hon. Pinto
Katia, Hon.Shiu Fung Jong, Hon.
Taberannang Timeon, Hon. Tebao
Awerika, Hon. Teima Onorio, Hon.
Tekiau Aretateta, Hon. Terieta
Mwemwenikeaki, Hon. Tessie Eria
Lambourne, Hon. Tewaaki Kobae,
Hon. Vincent Tong, 12.

Ake akea rabwataia, aikai ngkanne:-

Hon.England Iuta e kakaeti bwa iai tabena ae karaoia ngkai ibukia kaain ana abamwakoro. Hon. Martin Moreti, iai naba tabena ae karokoa ana kakaeti nakoiu. Hon. Nantongo Timeon, iai naba tabena ibukia kaan ana abamwakoro. Ao Hon. Willie Tokataake, iai naba tabena ibukia kaain ana abamwakoro. Ngaia are 6 ae akea rabwataia iaan aia kakaeti, 16 ae a totokoia ao 23 ae a boutokaia. E boutokaki te onono nakon kibu ake I a tia ni mwanewei iaan ara Biira n onono.

Ngkanne ti a nakon ara kibu ake imwina n aron kibu aika 6, 7,8,9, ao ngkana iai ae kan maroro iai ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei bwa kam a kanakoa ami maroro ni kan kaotaota iaon kibu akanne. Ao Kainibaire bon akea, ao I a kanakoa ngkanne bwa te kaotinano, bwa kibu aika 6,7,8,9, iaan te Biira n onono, ana tei bwa mwakoron te Biira n onono aei, ake a butimwaeia ke a kangai eng ao ke aki a kangai tiaki. Ake a butimwaeia? ao ke aki? Ao e a nakoia ake a butimwaeia. Ao a tei ngkanne kibu akanne bwa mwakoron te Biira n onon aei.

Ti a tara ngkanne ana *short title* te Biira ao ngkan e kan kaotaota iaon atuna are e uarereke ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei. Kainibaire bon akea ao I a kanakoa ngkanne te kaotinano bwa atun te Biira ae uarereke ke ana *short title* te *bill* ae uarereke aei e na tei bwa mwakoron

te Biira. Ake a butimwaeia ke a kangai eng ao ke aki kangai tiaki. Ake a butimwaia? Ao ake aki? E nakoia ake a butimwaia ao e butimwaeaki ana *short title* te *bill*.

Ao I a tara ngkanne atun te Biira ae e abwabwaki ke ana *long title* te *bill* ao I a kanako nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan kaotaota iaon atun te Biira ane e abwabwaki ngkana akea ao I a kanakoa bwa te kaotinano. Bwa te atun te Biira ae e abwabwaki ae e ananau ke te *long title of the Biira* e na tei bwa mwakoron te Biira n onono aei. Ake a butimwaia ke a kangai eng ao ake aki a kangai tiaki. Ake a butimwaia? Ake aki? E a nakoia ake a butimwaia ao e katabwanina naba ara Komete iaon ara Biira aei.

Ara Biira ae te *gaming and lotteries* 2022 ao ti na nakon ngkanne ara kauoua ni wareware ngaia are ti na kaoka moa ara Auti, I a butiko te taatin bwa koa kaoka ara Auti.

Kai e aoki ngkanne te Auti ao N na kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei ae ko Karineaki mai Onotoa Hon. Taiaki Irata bwa koa tabeka butimwaeen am Biira ibukin kauouan warekana, ngaia are I anganiko te Tia Tei ae ko Karineaki.

Hon. Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker ao I rangi ni bibirimoa naba n taekinna au mena aio ma e aoria te kauoua ni wareware ibukin au Biira:-

Bwa te onono nakon te Tua ae te *gaming* ao te *lotteries* e na warekaki te kauoua n tai ao ni kariaiakaki, ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao ngkai e a tia n tabeka ana Biira te Tia Tei mai Onotoa ao N na kanakoa nakoimi ngkann Taan Tei te kaotinano. Ake a butimwaea ke a kangai eng, ao ake aki kangai tiaki. Ake a butimwaia? Ake aki? Ao e a nakoia ake a butimwaia, ao e a butimwaeaki kauouan te waeraken te Tua ae te *Gaming* ao te *Lotteries Bill* 2022, ao ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka: Taian kaoti.

TAIAN KAOTI

Tibiika: Taian kaoti, ti a roko ngkanne n taian kaoti. Te moan kaoti ane e tei iaon ara ota beba bon te kaoti ae nambwana 3 ae e na tabekaki iroun te Tia Tei ae Karineaki mai Tabuaeran Hon. Tekiau Aretateta, ao I anganiko ngkanne bwa ko a tabeka am kaoti, e nakoim te Tia Tei.

**KARAKAN BOOIA MAYORS,
KAUOMAN MAYORS MA
KAUNTIRA IBUKIN KAKOROAN
NANON TE MOTINANO- BUUTAKI
TE KAOTI**

Hon. Tekiau Aretateta: E rabwa te Tibiika ao e koaua bon te kamauri ae raoiroi aio kam na bane ni mauri ara koraki ni kabane ao kaa'in Kiribati ae bwanin, kam na bane ni mauri. E koaua I kukurei n tabeka te kaoti aio te Tia Babaire.

Te Tia Babaire te kaoti aio kanga ngaia bon rangi n ota iai tei Kiribati bwa e rangi ni korakora taekinana n te *media*, e rangi ni korakora rongorongon te rerio, ko boo ma anne, ko boo ma anne ao ai moarara riki nake a rangi ni kariaria ake a taekinaki n te kaoti aio are taian *mayor* ao kauntira ibukin booia. E teimatoa te itera aio n uneakina aron booia *mayors* ao kauntira. Ao e koaua akea, kanga n te itera ae te Tautaeka aio, a taku bwa akea n aia motinano, ao e aera ngke e a manga rin n te *budget* bwa iai n ana *budget* te kauoman are te Minita n te mwane.

Eang, I taku bwa ngkai e a tia n rin n ana *budget* te kauoman ao I a kukurei ni butia n te tai aio, I a kukurei ni butia ma ana ongo kAutira ao *mayors* bwa ti tabeakini ngkami, ao ngaia ae a riki ni kabwatia ni banen aia kataumwane ibukin ae a noora au kaoti aei, ko rabwa ao I a buta au kaoti.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I taku bwa ai bon akea te maroro iaon bwa ko a tia ni buta am kaoti n aron kabwarabwarakina are ko a tia ni

kabwarabwara iai. Ao ngkanne ti a nakon ara kaoti are imwina, nambwana 4 e na tabekaki iroun te Tia Tei ae Karineaki mai Tabuaeran are temanna ae Hon. Tewaaki Kobae, ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei.

KARINAKIN INAOMATAN TE TIA TEI NI KAIROROA KAKOAUAN BUKINANA

Hon. Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tibiika, ao tao bon aia bong kaa'in Tabuaeran te bwakantaai aei. Au kantaninga bwa e na maranako naba aei. Tera bukina te Tibiika? Au kaoti aio e na riai ni mwemwekaki n te Auti are e nako, e a tia ni kaman moti ngkai inanon te *cabinet* bwa tera ana kaeka nako iai. Ao e koaua, te botanaomata a tiku naba ni kariaria ao a kakantaninga, bwa tera ae a kantaningaia? Te botanaomata e kantaningaia ana Taan Tei bwa ana nakomai n tataekina te koaua inanon te Auti aio.

I taku bwa e aki kona ni kakeweaki aio, ao ngkana arona bwa e kuba ni butimwaeaki au kaoti are te onono nakon te *rules* ao I taku ngkanne bwa e rangi bon teretere raoi ao ni matata ao e a rau nanon Kiribati. Bwa ngkana ti tanrikaki n tara Eberi, 25 n Eberi n te ririki aei, ao tera ae boo inanon te Auti ikai. E boo te kauntaeka ni kakaeaki bwa engaa ae koaua irouia nakai, ngaia are tokina tabeman a berita.

A manga aranaki tabeman bwa a berita imwin te maeua bwa bukina bwa e aki kariaiakaki, e aki kariaiakaki are ana katangaki tao te bwai ni katangtang are e na kona ni kaota kakoauan te rongorongo. E aki kariaiakaki naba are ngkana e warekaki tao kanoan te motinano, ao I taku bwa aikai kanganga ake ti a tia n aitara mangai ao ngkai kaain Kiribati ae a tabe n ongongora ngkai. Ao a kataia ni kakauongo ao e na nako n ningai.

Au kantaninga bwa ngaira Taan Tei ti na riai n nakomai n tataekina te koaua ao ti na aki kewe. Ma e ana kanga n terenako te kaoau anne? Ti ngkana arona bwa iai bwai ni kakoaua aika a kona ni kaweneaki ao ko n ani katangaki ao a kona ni matakuaikanaki.

N te katenibong ae nako, te wiiki ae nako aei ao e bon boo naba te ikatikitiki ao ti a kan kataia ni kakaea bwa e a ngaa ae e koaua irouia nakai? Ara Minita n te aono n Raina ao te Tia Tei mai Kuria. E bukinaki te Tia Tei mai Kuria bwa e aki, e totokoa te kaoti. Ao e kantaningaki bwa engaa ana kakoaua ma are iaan te Tua ae e wene inanon te tai aio akea, akea.

Ngkana arona bwa e kuba ni karinaki ao I taku bwa e na otinako ngkanne ara onika are bon te koaua ni koaua. Ngaia are tao anne ngkanne are ann tabekan te onono

aio n aron taekana ae mwakoro n te tai aio, N na aki riai ni kabwabwaki bwa are e koaua e tataekinaki n boom teuana te miniti ngkana ko taetae n te Auti n Tei e kan \$40. Ao ngkana e koaua bwa N na kabanea au tai ae 20 te miniti ao koa kamwaita naba tao 40 ma 20 tao iraua ngkanne. Ko a bon kona ni karokoa te mwait bwa tera te kabanemwane.

Ngaia are N na kauarereke ao e kangai ngkanne taekan te kaoti ae au kaoti aei, bwa ena oneaki te Tua ni kaetieti ibukin waakin ana bowi te Maneaba ni Maungatabu n aron aio, bwa e na karinaki te Tua ae boou imwin te Tua 44 ao man nambwanaki bwa 44A ma taekana aikai:- Bwa ngkana iai te Tia Tei ae taekina rongorongon te Tia Tei riki temanna n ara tai ni maroro ke ara titiraki aika uarao ibukin raona n Tia Tei, iai inaomatan te Tia Tei ni butia te Tia Babaire ke te taibora bwa e na kairoroa te Tia Tei are e tabekaki rongorongona ni uarao ke taekini rongorongona ni uarao ibukina bwa e na kawenei ana kakoaua ni boutokai iai ana rongorongo are e uaraoa iai te Tia Tei ao man kawenei bwaai ni kakoaua akana n te Maneaba ni Maungatabu.

Akanne n te Maneaba ni Maungatabu ao mani warekaki ke ni katangaki ke ni matakuaikanaki iroun te mwaneaba bwa imwin ongoraeen bwai ni kakoaua ao e inaomata te Tia

Tei are e taekin rongorongoni ni uarao ni kabwarabwarai ana kakoaua n te maan ae e na aki raka iaon 3 te miniti ao e inaomata te Tia Tei are e bukinaki ni kaekai rongorongona n te maan ae e na aki raka iaon 5 te miniti n te aro bwa ngkana e kakoauaki iroun te Tia Tei bwa akea boutokan ke akea aan ana rongorongon uarao te Tia Tei ao e bon riai ni kairoroaki te Tia Tei bwa e na kabwara ana bure nakon te Tia Tei are uaraoia ni ikotaki ma kaain ana abamwakoro. Anne ngkanne are I a tauraoi n tabekia n te tai aio bwa e rangi n rawata ngkanne ae tao e kan maroro iaon au kaoti aio, ao ko rabwa.

Tibiika: E rabwa te Tia Tei ao I a kanakoa nakon te Tautaeaka bwa e na anga ana kaeka, I angan te Minita ibukin te Tua ae Karineaki Hon. Tarakabu Tofinga, e nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker ao I a kukurei ana kaeka te Tautaeaka ni kaineti ma te motion are e a tia ni uotia te Tia Tei temanna ae Karineaki mai Tabuaeran. Imwain ae ti kanakoa te maroro iaona ke ara kaeka ao I a kan moan bwaia te kamauri ao I a reitai naba ma kaain au abamwakoro ao kaain au aobiti ae te *Ministry of justice* ni kamauriko Madam Speaker ma kaain am aobiti, kaain am Maneaba ni Maungatabu n te bwakantai aio, taan ongora ao ai bon

kaain Kiribati ni kabane, kam na bane ni mauri.

Ao e koaua Madam Speaker ti kaitaua te Tia Tei n aron tabekakin te kaoti ao ti noora te kantaninga ae tamaroa n aron are e a tia ni mwaneweia ao bon norakin tangiran te kakoaua ao te maroro, taekinan te kokoaua n tainako ao taekinan bwai aika bon iai aaia n aron are tao n aron ana tabeka ao e a tia ni mamaroroakinaki ni kanoan ara Auti n Tei n tai aika a nako ma n te tai aei Madam Speaker I a karautaeaka moa n taekinna bwa ti a totokoa moa te kaoti iaan bukina aika ti na maroro iai Madam Speaker.

Ao e koaua te moan Madam Speaker, moan bukina are ti kan uotiarake bwa iaan ara Tua ae Maungatabu ke te *constitution* ao ti kakoaua bwa iai ngkoa kibuna are te 76 (2) are e kaotia are e a tia ni kamaunaki are aongkoa a katanaki iaan te kibu aio, ao a katanaki Taan Tei ngkana iai aia maroro ni uarao ke tao kanga e aki koaua iaan tera ana kona ni katanaki ke ana aki kona ni uotaki aia maroro aikai ni kakaeaki etina iroun te kabowi. Iaan are e a tia ni kamaunaki te kibu aio ao e a kona, akea ngkanne katanaia Taan Tei ni kateaki n te bowi, ngaia are ngkana iai te taetae n aki akaka ibukin temanna tao te koroboki ni kabuakaka ae karaoaki ibukin temanna ke raom n Tia Tei are ko karaoia ao aikai a kona ngkanne ni

uotaki nakon te kabowi ni bon kaetaki iai Madam Speaker.

Ao ngkana arona bwa e na kariaiakaki ke e na karinaki n te Auti n Tei bwa e na maroroakinaki te kaetieti iaon ana bukibuki, ana kabuakaka ke tao ana maroro temanna, ibukin te Tia Tei ibukin raona n Tia Tei temanna ao e na rangi ni kana ana tai te Auti n aron are I taekinna te tia tabeka te kaoti, e koaua e a kakimototoa iaan te kaurerekean te tai ao taran ara tai, kanakin ana tai te Auti. Ao are bon tokin te tai inanon te mamaroro ao te kauntaeka ao te kaetieti ao tera, ao ni bon tokin te tai e na manga bon roko naba te tai n te kabowi, ngkana arona bwa e a bon roko ni kabuebuena tera, bwa are e na ongoraeki ikai, kona manga riki bwa te tia moti are kona manga ongora tenan kaetieti, kakoaua tenan raa, bwaai ni kakoaua ake ana uotaki, tera e na katangaki, e na kaotaki ke tao e na warekaki n aron anne.

Ao tao ni bon tokin te tai e maroroakinaki ikai ao ngkana e aki reke te rau n nano n aron ae ti nooria naba n tabetai n am babaire Madam Speaker ngkana ko kanakoi ao bon rawata naba ae e aki rau nanona iai, man te itera arei man ara itera aio ao tao e na manga bon roko naba n te kabowi, te Auti ni kabowi. Ngaia are kanga e bon kona n reke are e manga bon kana te tai, tera tenan titiraki, tenan kaoti ake ana kona ni

uotakirake ae bon iai riki bonganaia ibukin te botanaomata ao e na maroroakinaki n ara Auti n Tei ke a bon riai ni maroroakinaki n te Auti tei ao ana taonaki bwa are ana ongoraeki ngkanne kanoan taian bukibuki, taian kabuakaka, ke tao taian koaua ake a kona n taraki bwa e na iai kaitaran temanna iroun temanna kea ki kukurein temanna iai.

E koaua iai naba kanoan te onono nakon te Tua ni kairiri aio bwa kona anganaki te tai ae 3 ke 5 te miniti, ma tarakin te tai ae 5 ni miniti, ngkana ko na uota am kabwarabwara, tera am kakoaua ao am raa. Taran ae bon aki tau, e bon aki tau 5 te miniti n aron ae noraki n taian mamaroro ao taian kauntaeka ao eang e bon kona ni bon rangi n abwabwaki, are kona kabwaranakoa tao tera, am koaua ke tao ngkana iai am bwai ni kakoaua ae kona uoti, tao ngkana te *video* ke tao tera, ao manna tao teitera n aoa, I taku bwa anne e aki kona ngkanne ni bane inanon te tai are 5 te miniti.

Ngaia are kanga e kuri n ae kanga e rangi n anaa ana tai te Auti ao e bon aki tau te tai anne. Ao n aron are ti taneiai n aron are I a bon tia naba ni mwaneweia mai imwaaina bon ti kabowi ae e na kona ni baireia bwa e tau, e bon ti tau n aron ae e kantaningaki, koa kantaningaki n te onono aio bwa ko na kona ni baireia bwa e bure teuare ke neiere e uota te uarao ke te taeka ae kairua ao ko na

tuatua bwa e na kabwara ana bure. I taku bwa anne e na bon tau naba ke e na bon aki, n aron ae ti ataia bon ti te kabowi ae e kona ni bairea tao te Tuua ke te rekenikai nakon are e karaoa te uarao ngkai ti kakoaua bwa bon teuana naba te bure ae bon rangi ni bubura n tuan Kiribati, te uarao kanga te kabuakaka, anne te bure ae bubura ao ko kona naba ni katuaeaki iai n te mwaiti ae rangi ni bubura.

Ao ngkana e na baireaki taekana ikai ao ngkoe Madam Speaker ko anga naba, ngaia ngkoe ko a teirake ao ti a kuneko bwa ngaia koa kairua ao ko ti teiraki, ko anga am bure ao ko kabwara am bure nakon te Auti n aron anne Madam Speaker. Eang ti kakoaua te kabowi, bon ti te rabwata ae te kabowi ae ngaia e na ang ate babaire bwa e tau te kabwarabure nakon teure ko a tia ni karaoa te mwakuri nakoina ke e na aki tau, ko na raonna, ko na riai ni kabureaki, ko na riai ni kabwakamwane, ko na riai n raa, n tarakin buburan ao korakoran am mwakuri are ko a tia ni karaoia ibukin raom Madam Speaker.

Ao akanne oin te totoko Madam Speaker ao e koaua n aron ae ti taekinna, tao bon iai nnena ae e angaraoi bwa bon iai ara rabwata n aron ae ti ataia, aio te Auti ni maungatabu, iai are bon te kabowi ao I taku bwa anne nnena ae te kabanea n angaraoi bon te kabowi,

ao I taku bwa e na bon angan naba mimitongin ara rabwata are ti uouotiarake are te kabowi, tera tibwangara ibukin rinanon taian taeka ni uarao ke n raa, ni kaitara raom ae kakoaua bwa n am koaua ana kona n aki eti ke tao ni kairua ao are e na maroroakinaki n te Auti n Tei. Man maroro akanne Madam Speaker ao I taku bwa e teretere ao ti noora nanon te kaoti aei n aron ti noora kakawakina ma n aron ae ti maroroakinna kanga e aki angaraoi moa, e aki angaraoi uotakirakeana ikai.

Ao e koaua n aron te Tua are Maungatabu, I a tia ni mwaneweia ao e a tia ni kanakoaki, iai te Tua naba ngkanne are tao e na irekereke ma kamanoakia Taan Tei n aron te matata iai, aio are e ti *apply* n tain te Auti n Tei, ngkana e toki ngkanne taint e Auti n Tei ao ko kona ni bon uota tangin nanom anne imwin tain te Auti n Tei are ake kamanoakia Taan Tei, ko a kona ngkanne ni uotia imwina nakon te kabowi. Akanne tabeua maroro Madam Speaker ngkana iai tibanakon te maroro, I a kawenea bwa te karautaeka, ao ti karautaeka bwa ti totokoa moa te kaoti n te tai aio, e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao titabo ake ae e kan maroro tao N na, ngaia I kanakoa nakoim te Tia Tei mai Kuria Hon.Banuera Berina, e nakoim.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire, te Tia Babaire ao I a rimoa n anga te kakaitau nakon te Tia Tei ae Karineaki temanna mai Tabuaeran. Imwaa in ae I kaeka ao ke I reita te maroro te Tia Babaire, I kan kamauri ma ara Tautaeka, te Beretitenti, te *leader* n te kaitara, Taan Tei ni kabane, kaain Kiribati, I raonia kaain abau ae Kuria n tabeka te kamauri nakoimi ni kabane, kam na bane ni mauri.

E koaua te Tia Babaire, ae I bon rangi ni kubanako ngkai e totokoaki te kaoti aei ke te onono aei. Ara Tautaeka aio te Tia Babaire e aki toki n tataekinna ni bwanan Kiribati ao inanon te Auti n Tei aei, te koaua te Tia Babaire. Ao e tuangia kaain Kiribati bwa n tokin te tai a kona ni bati am maroro, a kona ni bati bwai aika kona taekin ni kabwanaraoiko ao ni kawiraoiko ma n tokin te tai te Tia Babaire, e na takarua riki bwanan te koaua.

Aio te tia Tia Babaire ae ti bane ni boraoi ni iango iai, tera ae e kakawaki iroun am tia kairiri te Tia Babaire ngke ko rineia? Ko rineia bwa ena mwamwamwanaiko? Ko rineia bwa e na kekeweiko? Tiaki, iaan ara te Tia Babaire ao e kairaki iai kawaira are *goal of conducts* te Tia Babaire, ti na aki kairi buaka te botanaomata. Anne bon baera te Tia Babaire, ao kanga e taku ae a ongongora riki iai te botanaomata nakon bwanan aia tia kairiri n te

Maneaba ni Maungatabu, anne te Tia Babaire.

Ngaia are n tainako ngkana ti maroro n te Maneaba ni Maungatabu te Tia Babaire, a tiroaki bwanara ao te botanaomata ake a ongora a kantaningai bwai aika ti taekin taian koaua. Ma tera ae riki n taai aika a nako te Tia Babaire? E tuangaki te Beretitenti te Tia Babaire, aio bwanam? E taku tiaki bwanau. E aoria te Tia Babaire, te bwai ae e kamimi, ti tangira te Tia Babaire am kaetieti bwa e na katangaki te bwana, ma kantangnga moa bwa e na ongora Kiribati bwa bon te Beretitenti ae e taetae, e na karakai booia mayors ma kAutira ke tiaki. Ao ngke tera am kaetieti te Tia Babaire, I aki kona ni butimwaea bwa akea n ara Tua ae e na katangaki te bwana, ke tao e na matakuaikinaki te tamnei.

N tokina te Tia Babaire, ti a kanakoa n te facebook, te media te Tia Babaire, te social media. Ao tera ae karaoia te Beretitenti te Tia Babaire, e nakomai n taekinna nakoia kaain Kiribati bwa tiaki naba bwanaana arei, ao iai te bwai ae riki te Tia Babaire, ti tuai man nonoria mai imwaina n rongorongon te Auti n Tei aei. Ti a nakomai ni berita imatan te Atua n te Auti n Tei aio, e aera ko berita? Nanona bwa ngkana ko aki berita ao te aekaki n taeka ake mai imwaina ake ko tutua Kiribati a kewe? E na ti butimwaeaki am taeka bwa te koaua ngke koa berita? E aera

ko a nako n anaa te berita inanon te Auti n Tei aio bwa e aonga n onimakinaki bwanam.

Ti a raraoma bwa rimwi e aki butimwaeaki am taeka ngaia are koa berita? Ao ko a butia te Atua bwa e na anaa maeum? Te Tia Babaire, engaa ae e kakawaki riki n te Auti n Tei aei? E taku te Minita ao I nanoanga te Minita are e kaeka te kaoti aio te Tia Babaire, tao bon akea angin nanona ngke e kaeka. Tao e bon ataia bwa te bwai ae tabekakirake aio e bon oioi, e bon tangiria Kiribati. E aki tangira Kiribati te bwana ae tangiraoi, e tangira Kiribati te koaua n tainako, akea riki bwa ti te koaua.

Ao nooria te Tia Babaire, ngke e tangiraki te berita ao e aera ae iai ae berita, ao e kaewenakoa te Tia Tei mai Kuria bwa e aki berita bwa e aera e maku n taekina te berita? E aki berita te Tia Tei mai Kuria te Tia Babaire bwa bon tiaki anuana, tataekinan te rongorongo ae e aki koaua. Au taeka ake I taekin te Tia Babaire a riai ni butimwaei bwa taian koaua, ko aki kainanoa te berita ngke ko a tia n anaa am berita ikai bwa ko na riki bwa te Tia Tei ibukia kaaain Kiribati bwa ko na manga berita riki imwina ngkana iai te bwai ae ko raraoma iai bwa tao e butimwaeaki koauana ke aki.

Ao ngkana e aki butimaea Kiribati am rongorongo bwa tao e nano uoua

iroum, ana kanganga Kiribati anne. Ko aki bae ni manga kakaenako riki, ni kakaea te Baibara ke tera bwa kona berita iai, te oi n aomata ngkoe te Tia Babaire. Ngke ko taekini bwanam bwa te tia kairiri ngkoe, e na riai n onimakiniko Kiribati, ko ti kaea te Baibara, ko ti taboa aran te Atua ngkana ko a raraoma bwa e aki mwae, e rangi n takarua riki bwanam bwa te tia aki tataekina te koaua ngkoe. Ao nooria te Tia Babaire, noora Tobwan Kiribati, e na taekinna bwa taan tataekina te koaua. E aera kam riba te onono aei? E aera e ribaki, e aera e totokoaki? Tera ae riki n taai aika a nako te Tia Babaire. N te Auti n Tei aio te Tia Babaire, e a berita te Beretitenti ao e a manga kaewenakoia ake raona n Tia Tei bwa ana berita naba.

Te aekaki ni bwai tera te Tia Babaire? Ao n tokina e a berita te Tia Tei ae Sir Ieremia Tabai, e berita. Ao n tokina te Tia Babaire, I a manga berita naba bwa are tina bane n ira te waaki n ataei aio te Tia Babaire, ti a bane ni berita ao e ongo Kiribati bwa ai 3 aika a berita. Ao ara berita te Tia Babaire ara kantaninga bwa a bane n neboaki rake nako karawa, ma iai maibuakora te Tia Babaire ae e *bounce back* naba ana berita. E na bon bae n iai bwa ngkana a berita te koraki ao ni koauan te rongorongo ao e a untaba, ti teuana te rongorongo ae e kona ni koaua. Ngkana bwa rongorongo aika 2, ti teuana te

rongorongongo ae kona ni koaua ao are teuana ake koauana.

Ma e aoria te Tia Babaire, ngkai ae a bane ni berita Taan Tei ae te mwaan ae e tuai man kakaoaki mai imwaina. Tera ae ko na karaoia ngkanne bwa e aonga n onimakinaki are iroum? Ti teuana te bwai ni kakoaua, akea riki. Ko a kua ni kabwanaraoiko, ko kua ni kamateraoa bwanaam ao ni kaotiko bwa te aomata ngkoe ae ko tataekina te koaua n toki n te tai te mwakuri te Tia Babaire. Ko kaotia n am mwakuri, ko uotarake am bwai ni kakoaua bwa ngkana ko taku bwa aio anuan teuaio ao kaotia n te koaua, kaotia n am bwai ni kakoaua. Ngkana ko taku bwa te koaua are ko taekinna ao ngaira ti kangai e aki koaua ae ko taekinna, kaotia n am bwai ni kakoaua.

Te Tia Babaire, e aera ngkai e rangi ni kakawaki aio bwa e na butimwaeaki n te Auti n Tei? Ibukina bwa ngke e a otinako te bwana n te social media ao tera ae karaoia te Tautaeaka man ana boutoka, a wai tenan kaeka te Tia Babaire, e a kubanako Kiribati iai, tia kaki te bwana. Ao ngai I a bukinaki bwa ai te tia rabakau ngai ae te Tia Tei mai Kuria. Ai te tia rabakau ngai ni mwantiakaki te naan bwana ke tao iai au tia rabakau ae e kona ni mwantiakaki te naan bwana, bon te koaua anne te Tia Babaire?

Ao tao imwina ai manga tiaki, e aki mwantiakaki bwanaau, ma n te Auti n Tei aio ao te Beretitenti e anga ana kaeka ae moan te kakubanako. Ti anaa bwanaana n 2016 ni manga reitia ma bwanaana n 2020, anne ana kaeka te Tia Babaire. A bati kaeka, e mwantiakaki bwanaana, e reitaki bwanaana 2016 ma 2020, ao e tuangia kaain Kiribati, awaio te koaua kaain Kiribati, te Tia Babaire ko rangi ni kona n taekin bwai aika a bati, ma engaa am bwai ni kakoaua. Bwa moan te uarereke, ko kona n taekin bwai aika a bati are ko taekin n te Auti n Tei aei, moan te uarereke. E ngaa bwanaam n 2016? Engaa? E aera ko aki katangnga bwa ti na ongora? E na ongora Kiribati bwa engaa bwanaam man 2016 are e anaaki iroun te Tia Tei mai Kuria ke antai riki ni manga reitia ma bwanaam n 2020. Engaa bwanaam n 2020 te Tia Babaire?

Ngaia te Tia Babaire aikai ti tangiri kakoaua aikai, ma ti kona n anganaki? Man am kaetieti te Tia Babaire ae ko anganira n 25, 26 n Eberi te Tia Babaire, ao 25 n Eberi ngke I tangiria te Tia Babaire bwa e na katangaki bwanaan te Beretitenti ae Karineaki te Tia Babaire, ao ko kangai n am kaetieti, I karautaeaka, akea n ara Rules ae ena katangaki te bwanaa. Awanne te Tia Babaire, anne am kaetieti, ao I a manga tuatua te Tia Babaire, ao kan butia te Beretitenti bwa e na katanga ana bwanaa are e na oti iai bwa I

kunimwania bwanaana aio te Tia Babaire ke tao I kunimwania ana Motinnano are e katamaroaki ma are ko aki naba butimwaea naba te Tia Babaire.

Ao ngkai ko aki butimwaea, tera ngkanne kaekan aio? Ngkana arona bwa ko tangira te koaua n tainako, ao ko bubukinia raom bwa aki tataekina te koaua, ao ngkai raom a bon bukinia bwa a tataekina te koaua, a tangiria ni karokoa n tokina bwa ti aonga n aki manga ongo te berita n te Auti aei te Tia Babaire. Tiaki manga tangira te berita ikai bwa ti na ti ongo te berita ngke ko moan taua nakoam. Ngke ko anaia ao ko taetae imwina bwa e na onimakinna Kiribati, ma ibukina bwa akea te bwai ni kakoaua te Tia Babaire ao bukinia bwa e aki kainanoaki te bwai ni kakoaua te Tia Babaire, ko angan Kiribati te berita.

Ngaia are te Tia Babaire, tiaki te bwai n aki akaka te berita iroura, tao are te bwai n ataei ngkoa ti uarereke, ma ngke ti a ikawai ao ti a taetae bwa mmwane ngaira, ti kantaningaia bwa bwanaara ake ti anga, oin maroro, oin bwanaa. Ao ngke e ongora te I-Kiribati ao e na kangai te oi n aomata teuaei, ngkana e taekina bwa arei ao bon arei, ma iai teutana te bitaki te Tia Babaire n ara Maneaba ni Maungatabu aei. Ngaia ti a berita, a kurati berita ao ti na biri nakea ngkanne. Nakeke a boutoka te Tautaeaka aei a kangai eti e koaua riki

ana berita te Tautaeaka, te Beretitenti ao naake a riribaira, taan kewe nakanne a berita n akea nanona.

Tao tabeman ana anaa ana taeka te Beretitenti ao a kangai, e berita te Tia Tei mai Kuria imwin te maeua, ao tao tera taekan ana berita te Tia Tei mai Nonouti. Ma are ti bane ni berita te Tia Babaire ngaira aika taan onimaki n aron te Baibara ao kakoauan ana taeka Teuare ti bane n toro irouna, ngaia are ai antai te Tia Babaire ngkanne.

Te Tia Babaire e a manga nako n ana taeka n te kaeka riki are te kauoua bwa bon anne raoi te Tia Babaire, kanga kuban nanora, ti kuba nanora iroun te Tautaeaka ae e taku, a kuba nanora te Tia Babaire ngke a totokoa ara Biira ibukin te Tua ibukia taan kairiri, are ngkana iai taan kairiri aika a urua tuan te kairiri, ana kabureaki. Ao ngaia a taku, ngaira ti tiambion n te kairiri ni kaitara te mwakuri n aonikai irouia taan kairiri, tera ae a karaioia, ti kubanako iai te Tia Babaire, a totokoa arei.

Ti a manga tabeka aio te Tia Babaire bwa reitan tibwangam, tataekinan te koaua, ao tao n aia taeka naka taan tataekina te koaua aikai, ti na aki bae ni kaoti ara bwai ni kakoaua. Uotia nakon te kabowi te Tia Babaire, antai ae e a tia ni uota te bwai ae man te Auti n Tei aio nakon te kabowi, te uaraoaki. A wanawana riki te koraki ake atai kanoan te waaki, akea te

taeka teuana ae e a tia n taekinaki man te Auti n Tei ae e uotaki nakon te kabowi, bwa a rangi ni bati kamanomano te Tia Babaire. Te Tua ae e aranaki bwa te Tua n uarao, a bati kamanomano iai te Tia Babaire, ngaia are e kuri kanganga tokanikain te rongorongongo ae taekinna ana tabo te botanaomata ikai n te Auti n Tei.

Bwa ngkana ko taekina raom te Tia Babaire, ae iai tibwangana iroun te botanaomata, a kai reke kamanoam iai, te *qualified privilege, fair commit* ai terana riki te Tia Babaire, aikai tenan taetae te Tia Babaire ibukin kaekakin te tangtang n te kabowi. Mena i Kiribati te Tia Babaire, tiaki aio te tabo ni kabowi, te bwai ae ti bon tangiria te Tia Babaire bon ti te bwai ae e uarereke. Ngkana ko taku bwa tiaki bwanaau arei, katanga bwanaam, ngkana ko taku bwa tiaki anne ae koreaki n te beeba, kaota te beeba are ko taku bwa e koreaki iai. E aki kainnanao te rooia, e aki kainnanao te Tia Moti, kanoan te kaoti aio te Tia Babaire. Ko a ti roko naba ma am bwanaa are ko taku, e taku te Tia Tei mai Kuria bwa bwanaau anne.

Ao aio ngkanne Kiribati ae bon bwanaau ao bon ongora, ea tia naba, e aki kainnanao te kabowi. E taku teurei bwa aio au karaki ma tiaki au karaki ao bon ongora ae bon oin au karaki. Te Tia Babaire, moan te bebete, ti na aki kananoroaki ma taekan te kabowi n aongkoa ti

uarereke, ngaia are I kangai te Tia Babaire ke a tuangai. Ai mwaitira ke ai iraua ngkai te case imwin kamaunan te Tua arei ae e a tia n roko n te kabowi, akea. Bwa ngkana ko kawara te rooia ibukin te bwai are e taekinaki n te Auti n Tei, I karautaeka, e bati kamanoan te Tia Tei e ngae ngke akea te Tua arei. Ngaia te Tia Babaire, N na manga kaunga riki te Tautaeka aei, ko mena raoi iaa? Am taeka ake ko tataekin a boutokai n am mwakuri ke aki? Ngke ko taekiniko bwa te tiambion ngkoe ni kaitaran mwakuri n aonikai, e aera ko totokoa te Tua ibukin kabureaia Taan Tei ma taan kairiri aika a kuneaki bwa a urua tuan te kariri ao a karaoi mwakuri n aonikai.

Ao ngkai koa manga taku, aio bwanaam nakon Kiribati I tataekina te koaua, e aera ko aki butimwaea aio te Tautaeka? N rimwi kona ira nanom n tataekin rongorongongo aika akea koauaia nakoia te botanaomata ibukia raom, ao ngke koa tangiraki bwa ko na tabeka am bwai ni kakoaua, uotai nakon te kabowi.

Te Tia Babaire, aio ae ko tangiria naba ngkoe? Ko tangiria bwa am Tia Tei, naewa taekam arei arei, I tangira te bwai ni kakoaua ao uotia nakon te kabowi, uotia nakon te kabowi. Te Tia Babaire aio Kiribati ao temanna ae taekinna kaain te Tautaeka aio, te Maneaba ni Maungatabu aio te kabowi ae te kabanea n rietata, tiaki anne ae tataekinna? Ao ngkai ngaira

ti a manga nakon riki te kabowi teuana, e aera ti aki karaoia n te kabowi are bon te kabanea n rietata ni kabowi ae bon ami taeka, te Maneaba ni Maungatabu te kabanea n rietata ni kabowi. Ngaia te Tia Babaire, kanga akea, a taku e a manga anaki riki nanora bwa ti na kaetia mani kaetietia ao e na anaaki ana tai Kiribati, ao ana aki ongoraeaki riki bwaai aika a kakawaki riki.

Ae tera riki bwaai aika a kakawaki riki te Tia Babaire irarikin tataekinan te koaua, iroun te tia kairiri te Tia Babaire. Tera riki te bwai ae e kakawaki riki n tataekinan te koaua bwa ngkana ko taekinna bwa kona buokia kaain Kiribati, ana ataia kaain Kiribati bwa te koaua. Ko taekinna bwa ko na karaoa te bwai teuana, ana ataia kaain Kiribati bwa te koaua.

Te Tia Babaire ea boo au tai ao a bati riki bwai aika I kan taekin ma ea bati n tau ae I taekin, I boutoka te kaoti te Tia Babaire, ko rangi n rarabwa.

Tibiika: Ngaia am point of order te Minita n te Tua, e nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga: E koaua Madam Speaker e mwaneweia te Tia Tei are Karineaki are ea tibwa taetae ao I taku bwa e maroro ao akea angin nanou bwa tao I bakaruru ma I karautaeka bwa bon anne aron bwanaau, e ira anuau ae kanga I

maam ao I nimamanei, kanga I babanga n ee ni bwana ao n raa bwa are kanga I babanga n anua akanne, e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ngkai ko kabwarabwara anuan bwanaam ao I a kanakoa ngkanne nakon te Minita ae karineaki man te Aono n Raina Hon. Mikarite Temari, e nakoim.

Hon. Mikarite Temari: Ko aita au ao ko aitokamauea Madam Speaker ngkai ko anganai au tai teutana bwa N na maroro iaon ana motion tarira temanna mai Tabuaeran. Tao I a boutoka are e taku te Minita n MOJ, tao I a taraia n iterana ae kabwaranakoan tera bonganan te Auti ni Maungatabu. Ngkana ti kakaea raoi nanon te Auti ni Maungatabu ao e kinikinikia naba teutana ni kabwarabwara te Tia Tei mai Kuria. Man taraan te Auti ae Maungatabu ao I totokoa ana motion ke ana kaoti te Tia Tei ae Karineaki mai Tabuaeran.

Ngkana ti kaoki ara rongorongo Madam Speaker, ngai naba temanna ngkana I teirake n taetae ma I kaitaraia taan tei, ao ko warning nakoiu, ao ko tuangai, tai taraia Taan Tei ma tarai ao taetae nakoiu. Nanona e kaotia ngkanne ikai bwa ti nakomai ikai bwa ti uneakina ti kanoan te maroro ao e na kaeti ara maroro nakon kaitaran te Tibiika. Anne n otau inanon te maan ngkai ae ai 6 ke 7 au ririki inanon te Auti ni

Maungatabu, ngaia are irou kanga e aki kakan ae e na tabekaki te kaoti aio bwa ana kaotaki bwaai bwa bwaai ni kakoaua.

Ao iai tabeman ae I ataia n tainako bwa ngkana I otinako man te Auti ni Maungatabu aio ao e tia, bwa ti bon ti uneakina kaoan te maroro are e tabekia te Tia Tei ae Karineaki man te abamwakoro teuana ao teuana. Tiaki kumekumea rabwatana n arana ke antai, ke abana, tiaki, ngaia are e bon otiti naba n am maroro Madam Speaker ngkana e bati te kauntaeka, tai karongoa, taraai ao ngai ae N na babaire ikai. Are I baireia ngai te Tibiika ea tia naba, ao tarai, tarai.

Ngkoananoa naba I maroro ao ko kaetai, te Tia Tei ae karineaki man te Aono n Raina, te Minita, kanga ko taetae ao ko tarai ao ko teirake. Ko aki kangai, kaetia Taan Tei, ngaia are I taku bwa te motion aio, te Biira aio kanga I taku bwa e aki kakan ikai. Ao ngkana ti bon atai anuara n tainako bwa inanon te Auti ni *Parliament* aio, kanga aia Auti *party*, taian *party* kanoan te Auti aio kaaina, tiaki temanna ma temanna, bwa te *party system* ae e ongoraeaki inanon te Auti ni Maungatabu aio. Ao bon te kan kamaeua ana *party* temanna ma temanna, ngaia are ngke e maroro ao e kamangora ana itera ao ana kaoti te *party* are teuana bwa e aonga n ongo Kiribati bwa eti ao e koaua ana

iango ana *party*, man n taraaki bwa a kairua ke aki?

Ngaia are ngai irou n au taratara Madam Speaker are bon 3 rabwatan te Tautaeaka, 3 *arms of the government*. Iai teuana te *executive* are te *cabinet*, iai te *parliament* ao iai te tabo ni bowi. Irou ngai ngkana tin a uoti naba aekakin ana waaki te tabo ni bowi nako ikai, I taku ngkanne bwa e a manga kangare ara Tua ae Maungatabu. I nooria naba bwa n te motion aio ao titebo ma e na oti bwa e na *personal*, e rangi ni *personal* ae kanoan te motion aio. Ao ngkana e rangi ni *personal* ao ngkanne ngai irou kanga ti aki ira kanoan raoi te Auti ni Maungatabu. Bwa ngai naba temanna ae I rangi n rorotaki ngke I moan rinako bwa te Minita ngai, ao I rangi ni kooniaki naba n au *personal* ao e taku te *warning*, taotaona nanom, onga kanam bwa are ko kan riki bwa te Tia Tei ngkoe.

Anne am tabo ni kabuakakaki, anne am tabo ni iranaki riki, kona uotaki rikaki, kona kaunaki, kona aera Madam Speaker, onga kanam. Ao tai tangiria bwa ana kaoti bwai aika tera taian bwai ni kakoaua ibukim, ko kawangako. Are ana tairako kaain te kaitara ao a ngare, are ko na kangai ao kaota te koaua, are ana ngare bwa are te Auti ni Maungatabu aei. Ao ngke ko reke bwa ana toro te botanaomata, tabonibain te botanaomata man am mwakoro,

awanne kanam, awanne taum. E ngae ngke ko bon raoiroi, ko na bureti, ko botonimwaane kona buakaka, ko taekina te koaua kona bwanga ni kewe ke aki raoi am maroro Madam Speaker.

Ma n tokin te tai, iai te tia kaira te Auti ni Maungatabu ae ara Tibiika ae rangi ni Karineaki, ao e anganganira te *warning*, tarai tarai, taetae nakoiu. Ao ae I taetae naba nakoim Madam Speaker bwa I aki taetae nakon te Tia Tei ae e tabeka te kaoti bwa are ti aki kanna naba anne, ao tiaki tonuna naba anne. Bwa ngkana I kaitara ao e *personal* ngkanne au maroro, ao e na kona n taraki bwa e kaineti nakoina. Ao ngkanne anne tiaki anuan kanoan te Auti ni Maungatabu, bon tiaki raoiraoi. Ngaia are ngai n au maroro n tainako ikai, bon te maroro ni kaeta te maroro are wai naba mai iaa, e wai mai takia, e wai mai lunga, ialo, ifia, iaa, ma bon anne kanoan te Auti ni Maungatabu. Ngaia are e reimaaurua, e raoi, e ngarengare, e kukurei, bon kanoana. Ma kaaan Tobwan Kiribati *party* e moa mairoun te Beretitenti, te Kauoman rikaaki, Minita ao Taan Tei man tobwan te Kiribati party a onga kanaia. Bon aio taura bwa ti nakomai ikai ni kabuakakaki, ti nakomai ni motikaki taekara ae bon akea koauana, ma ti na tau iai. Are ti bon kan riki bwa Taan Tei ngaira. Ao ngkana ko aki kona moan te maroro aekakina aio, ao anne tera ae tauko resign, kerikaki, katanoata, I a

kerikaki bwa I aki kona moan te kotokoto, I aki kona moan baika, ao tiaki taekau iai ao bon akea koauana, awanne bebetena naba.

Nakon ngkai ao ko na kaunga, ao ko na tuanga te Parliament, ko na tuanga te Tibiika bwa e na iraki aio? Ti a manga aki karinea ngkanne te Tibiika madame, ti a manga aki karinea ara Auti n Tei. Bwa are bon iai angan bwai, iai angan bwai aika a karaoaki inanon ara Tua ae Maungatabu, bon te tabo ni bowi bon te tabo ni bowi. Ngkana e bon tangiraki bwai aika bwai ni kaotioti bwa e aonga ni kakoaua *without doubt* 100% are akea te *dount* iai, *beyond doubt* arei nnena, te Auti ni bowi. Aio e kainanoaki iai *absolute* to ke *beyond doubt*, no, aio te tabo n uneakini maroro, maroro are ngai ngkai, ngai te tia tei man te Aono n Raina I aki n tei n rabwatau ae te Tia Tei. I tei n rabwatana au Party ae Tobwaan Kiribati Party, bwa N na katanna man maroro aika a wai, bwa N na kaongoa Kiribati bwa e teimatoa ao e raoiroi Tobwaan Kiribati Party man taian maroro aika a wai man te kaitara.

Aio raoi bukin kanoan te Auti ni Maungatabu ao ngakana iai ae I mwaninga kea ki bwaranako raoi, N na boboa naba Madam Speaker am taibora, karekea am tai ao ko na kabwarabwara raoi tera bonganan te Auti ni Maungatabu, ao tera bwai aika a bon riai ni mwaneweaki

inanona. E aonga naba n teretere nakon Kiribati, ngaia are I kabwara au bure man bwanaau ae mangori, tao ti ko na n tarai maroro aika a tia ni bwakanako ngkana e rangi n ringaki iai tarira ae Karineaki mai Kuria. Ti a kawenea bwa te kabwarabure nakoim, ti a taona tabon inaam, ea kabwarai ana bure Tobwaan Kiribati Party ae a tia n rangi, e aki anganna te rau n nano, kabwara ara bure.

Bwa aio kabwaranakoana iroura, bwa ti taku ngaira aio bwa ara tabo ni kauntaeka *to the point to the point, the topic to the topic* ke tera riki, ma tiaki kumekumea rabwatana, rabwatana ngaia. E ngae ngke e taetae, tiaki taraa rabwatana ti taraa ana maroro are e otinako inanon te air, are e karekareira ao ti anai ana maroro aikanne ao ti a manga kaokia nakoina, nakon naba ana Party, tiaki nakoina ma nakon ana party, e aonga ni mangori naba ana party ao ngaira e n abura ara party. Ao bon anne teina ngkanne inanon te Auti n Tei Madam Speaker ae ngaia naba ngkai ae ko nooria riki, I tei ao I aki kaitaraia bwa I bon kaitarako bwa I ataia bwa ngkana I tannako n taraia ao e na rangi ni bubura bwanaau ao ana warning nakoiu, te Minita n te Aono n Raina taraai, ko na riai n taetae nakoia nakekei bwa bon anne kanoan te Auti n Tei.

Ngaia are I taku ngai, ti kabwarabure naba nakon te Tia Tei mai Tabuaeran

ngkai ti totokoa naba ana kaoti bwa ti taku ngaira kaain Tobwaan Kiribati Party ti bon kakioa raoi nanon te Auti ae Maungatabu, bwa tiaki te tabo ni bowi aio, te Auti ni Maungatabu. Tera aika a wai? Taian motion, taian raa. Angin te tai ti bon namakinna Madam Speaker bwa aki *factual* ke aki koaua naba n oioi, ma are bon kanoan te Auti ni Maungatabu Madam Speaker, ti na kanga iai? Ngaia are ti a rau naba iai, ma e na bon riki te Auti ni Maungatabu bwa te tabo n debate, te tabo ni kauntaeka, ao ana kukurei iai kaain Kiribati, a ngare ao a un ao aera. Aika a tei man te itera arei ana boutokaia, ao aika mairoura a ongora ma a boutokaira, ana ngare ana un ao ana aera.

Aio nnena, ai kamaeura anne, ao n tokin te tai e koro 4 te ririki, ana kaetaki taian maroro iroun te botanaomata. Ao anne raoi nnena, tataninga, tataua, patient, nano rinano bwa n tokin taian maroro ae aikai inanon te 4 n ririki ao are e na otinako n are imwiina bwa antai ngkanne e na manga onimakinaki iroun Kiribati. Are e nako naba n te majority, n te mwaiti bwa e oti bwa antai ae tangiraki riki? Ti a rau naba. Ngkana ti a manga roko ikai e na manga wai naba ara kotokoto n otei karaki, karaki, karaki. Ti a manga taninga naba 4 te ririki ao ngkana e bane, ti a manga angan naba Kiribati bwa e na barongaia ao e na kaotinako bwa antai?

Ngaia are Madam Speaker a bane ni iai tamaroan ao buakakan bwaai n te aonnaba aei, akea ae e a bon 100% naba bwaai. Ngaia are ngkana a taraia nakai bwa iai buakakan ae e a tia ni karoaki, ngaira ti taraia n te itera teuana bwa iai raoiroina. Ma are e aoria bwa e na uneaki ara koaua Madam Speaker man *be respect* Tobwaan Kiribati Party are I tei naba mai iai, are a Tautaeka ngkai, ao te parliament e kakawaki irou. Tera ana Tua te Auti ni Maungatabu, ao anne ngai ae N na iria ao N na ongotaeka nako iai.

E na aki kairai te iango teuana bwa tao antai te Tia Tei ae nakomai ikai ma e uotamai ana iango n ana *profession* ke tera n ana itera nakon te bowi, tia taona tabon inaam, ti a bubutiko bon kaea angana, bon uota am iango anne nako kekei ao tai uotia nakon te tabo ae Auti ni Maungatabu. Bwa are e bane n okoro arona, a bane n okoro rabakaura, e kaokoro ara tarena Madam Speaker. Tiaki rineaki bwa tera arora ma iai onimakinara mairouia te botanaomata, ti kairoroaki ikai bwa ti na uneakina are ti taku bwa e na maeu iai Kiribati. Ma ti ataia bwa inanon te tai teuana ma teuana n ana tai te Auti ni Maungatabu ao e na kona ni wai kotokoto aika e na kataaki iai te Tia Tei temanna bwa e oonga kanana ke aki.

Ngaia are ti na oonga kanara ao ti na tau ni kanoan te Auti ni Maungatabu are e rebenako inanon te taina ma te taina, ao ti a tau naba iai. Ngaia are I rangi ni karautaeka n te kaoti aio, I bon totokoia naba ma nanaou ae e itiaki, tiaki nanou n tara temanna ma temanna, nanou nakon ana babaire te parliament, te Auti ni Maungatabu. Are inanona e mwamwaneweaki n te buraeki are te mauri, te raoi ao te tabemoa bwa ti na riai ni mamauriaki inanon ara maroro n tainako ikai, e na raraoi ara maroro n tainako ao e na tatabemoa Kiribati ni kanoan ara maroro ikai. Are koauana raoi ni koaua man te mauri, te raoi, te tabemoa, e aki kotokotea temanna ma temanna te Tia Tei ikai, e aki ae e aki.

Ara maroro ngaira kaain Tobwaan Kiribati Party e aki bakarerea te aomata, e bakarerea te maroro are e wai maiorun te kaitara. Awanne raoi oina raoi ae I riki iai n teirake Madam Speaker ni bon kaota nanou ngai ae te Tia Tei mai te Aono n Raina ao kaain te party ae Tobwaan Kiribati Party. Ngkana ti uringi ngke ti moan rinnako ao anne I bon ongo, ngke ngkanne te Minita ko na karenakoaki man te kaitara man nakoam ni Minita, au? Are e a tia, a ongo kaain te kaitara ao a taku, ngkanne ai manga te Minita n te Aono n Raina e na karenakoaki, ao are e na bon moan irouia aia Leader are akea ngkai rabwatana.

Teuare te Tia Tei mai maiaki mai imwaina Tabiteuea Maiaki. Are e mwemwekia ao e katuruturua ikai, e rietata rarau Madam Speaker. Ao I kaungaki iroun te Beretitenti ao kaain ana party, oonga kanam te Minita, bon iriam anne are ko na kabuakakaki. Ao I oonga bwa are a bon kairua maroro ao n tokin te tai I a manga okira naba au kaintekateka n te kauoua n term ao engaa taan kabuakaka? A tewenakoaki bwa are e aki raoiroi aia maroro. Ao anne ngaia are ti na karau nanora, e aoria kanoan te maroro, are e na reimaurua ma n tokin te 4 n ririki Madam Speaker e na taetae te bwanaa mai Kiribati. Aio ae ti tangiria bwa e na kariri ao taona moa nanom ngkoe are ko aki anganaki te kaitekateka.

Ngaia are e aoria ti a tau nanora, ti a taoni nanora bwa are bon kanoan te Auti ni Maungatabu aio. Ti na maroro, ti na kaunun, ti kaurei matara, ti taetae n aera n aera bwa are bon anne kanoan te game. Ngai temanna ae I irira kanoan te Auti ni Maungatabu Madam Speaker ao n au koaua, I kona n tatarua n aki akaka n aera ma antai ae e na kairai, te Tibiika, tiaki nakai. Bon matak, I matak imwain nakomaiu n ana bowi Engiran, a tekateka iaa, a kan arobwairi ni kabane, te Opposition a bon kan arobwairi ao te tatarua are inanona ao te Tibiika, order order order. Ao e karongoa n aki akaka, ngai are I kabwarabure naba Madam Speaker bwa are ngai kanga au

tamnei ti na bon kaunga te Auti ni Parliament ma bon angana raoi ni koaua.

Ao bon ti a katakakarua ao e unga naba kanoan ara Auti ni Parliament ao tiaki n ae aongkoa ti aki karinei ngkami, ti bon ikarinerine, ngaia are I a kaina ikai au maroro n te maroro ae kangai, I a totokoa te kaoti bwa I aki, ti aki, kanoan te Auti n Tei aio bon waeen te maroro ma tiaki waeen te aomata ae e roko inanon te Auti aio, bwa ti bon karinea rineam man am abamwakoro. Ngaia are ngke ko taetae, ti na ti kaitara am maroro, tiaki rabwatam ngke are ko tabeka te kaoti. Ma are man bwanaau aikai ao ngkana iai tibanakon te maroro, iai tinebuna, ti kaoka riki ara kabwarabure nakoia tarira ao mwanera man te kaitara, tiaki anne ae ana riai n taraia bwa ara maroro e kaineti nakon kaitaran naba te maroro. Man bwanaau Madam Speaker ao ko rabwa riki n au tai, are i eta ao are i eta ao ko na bon kakabwaiakaki iaon am kaintekateka, te mauri te raoi ao te tabemoa, ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao e koaua te Minita, I angan te Beretitenti ae Karineaki, H.E Taneti Maamau, e nakoim.

H.E Taneti Maamau: Ao ko rabwa Madam Speaker ao I a moantai ni kaitaua te Tia Tei are ana kaoti te kaoti, riki te Tia Tei temanna mai Tabuaeran are ea tia ni uotia nakon

matan te Auti n Tei aei ibukin are n aron taekana are e wene ao kabwarabwara are ea tia ni kabwarabwara ao I karautaeka bwa I totokoa te kaoti. N aron are e tia ni uotia te Minita ae Karineaki n te Tua, bwanaan te Tautaeka ao I katauia ake a tia naba n taetae, te Tia Tei mai Kuria ao te Minita ae Karineaki man te Aono n Raina. Ao e koaua, n reitan are e tia n taekinna te Minita n te Tua kanga kamototoana, kanga ti na moanna n tar ate Auti n Tei naba ae e na anaa taben te bowi. Kanga ngaia are ngkana bon iai taben te bowi e riai ni bon nakon te bowi.

Ao e koaua ngkana a uotakimai aekan ana waaki te bowi, tangiran te kakoua, e bon kakawaki naba ae ana mwaiti rooia inanon te Auti n Tei, e buakaka are ti temanna ma uoman ao e na *run* te *show*, kanga e na kaira te Auti n Tei aei. Ngaia are kanga anne te taratara naba ae riai n taraaki. Ao te kauoua are n tein te kaoti aei ao kanga e reme, e rangi n reme bwa e a ti tarai naba bwaai, ao bwaai akanne a kona ni koaua ao a kona naba n aki. Au titiraki ngkanne, ao taan kakoaua ake aomata, angaa nneia n te kaoti aei? Bwa I uringa naba te tai are ti tuai kaaina te tAuti n Tei ao iai te tai are a uotakimai taan kakoaua bwa teuana are e a kataia ni uneakinaki, kanga kanoan te bwai are te bwatoro ngkana ko uringnga te Tibiika bwa are ko a maan.

Ao ti na kanga ngkanne, e na kanga n ongora Kiribati ngkana ana roko bukibuki ao ai bwaai ni kakaoua ai bwaai aika kanga a riaon ara konaa bwa a *super natural*. Ao ai antai ae e na kakoaua ngkanne bwa are bon aikai ara tarena, e roko te tia tabunea temanna n taetae ma tao antiu ao I anganaki te mwii arei. Ko na kona ngkanne ni kakoauai aekaki aikai? Ke tao N na bon ti kaunga riki te Tia Tei mai Tabuaeran temanna. Ko taraia aomata ke ko kakeai bonganaia aomata ake ana riki naba bwa taan kakoaua. Bwa I karautaeka nakon te Tia Tei are i Kuria, ngkana I bae ni kaokioka ae kangai bwa anuam aei anuam aei, tiaki bwanaau ma bwanaaia te botanaomata. Bwa are n taabo ake I roko iai ao ai bon aia taeka naba. E riki bwa ara rooia ao bane ara kakoaua n anganna, e amanga birinako, e a manga kaitaraira mai ikekei, ao ai tera ngkanne, e kanga arora e kangai ao e kangai. Bon te koaua aei anuan, ao ngkai e a manga riki bwa are Tia Babaire ao kanga N na moanna ni kakoaua anuana.

Ao I taku, ngaia tao a bon koaua aomata. I a manga roko i Abaiang I roko i Tarawaieta, ai bon aia taeka aomata ngaia are I a taku, ai kawara te aomata ae iai ana tarena, ao e rangi n raoiroi bwanaana ao e kanga n ae a bon taetae aomata. Ao I karautaeka te Tia Tei mai Kuria ngke e waaki te campaign ao bon TokaTarawa a bon roko, a roko ni

kawara ara party, ti a kabanea korakorara. Ao kan ti buokira bwa ti na campaign mai Buariki a kangai, bwa ti bon aki kukurei iroun aia tia kauaaba anne bwa ngaia iai naba taeaka ae e a kamangangaoi abara. Ao ngkanne tera ngkanne anne, ngaia are ngai ngke ti a maan mangaia n ara bwatei ao I a kinaa anuana, I taku ko na aki mwamwane ni wiina ae rangi n raoiroi, tao e kona ae bon nanona te bwai teuana. Ngaia are au titiraki e kangai, angaa nneia aomata ake taan kakoaua? Bwa ko a ti tarai naba bwaai ae bwaai are, I karautaeka bwa are bon aia taeka taan rabakau ao n reitaki ma ara bwatei ae Tobwaan Kiribati Party a bn kangai, akea koaua te, bwa teuana te bwai naba ae aia taeka taan rabakau, ngke e otinako te bwanaa ao a nako naba n te tabo ni kanako bwanaa, ti a tangiri ana rawerawe te Party te Beretitenti bwa are ana bwai te Party te bwai aei.

Tao aia kairua kaain te tabo ni kanako bwanaa bwa e taku bwa ana bwai te Tautaeka ma tiaki, ana property Tobwaan Kiribati Party ae a kabooa n aia mwane. Ma e kanga ni kaotinakoa te BPA n angania tao Taan Tei are e taku te Tia Tei mai Nonouti bwa ngaia ae e reke irouna ao e nako n angania nakekei. Ngaia ti kangai tao iai ana koraki te Tia Tei mai Nonouti n te BPA ke tao antai riki ae iai ana koraki n te BPA. Bwa anne tangin nanora bwa are te BPA ana kambwana te Tautaeka, ao a bon

ongo ngkai kaain te BPA, a tangi nanoia kaain te Party ni kabane. Bwa e kanga ara bwai ae ti kabanemwane iai ao a kanakoa nakon temanna te aomata ae e na karaoa ana mena iai. Ma te bwai ae I ti kan taekinna bwa taan rabakau, ngke a nako n anai katoton bwanaau, a karautaeka kaain te BPA, akea bwanaau ake man 2016 akea, ao a kangai e aera ngkai akea?

Ao te titiraki teuana ae tao e na kona ni kaekai te Tia Tei mai Kuria ao tao bon taan tei aika, e a kaan 3 te ririki, ai 2 ara ririki ngke man uoua tengaa, ao e aera ngkai e rangi ni maan ao e aki kaman katangaki te bwanaa ao a titiraki iaon booia mayor, e bon moa naba man 2020 n te Auti n Nobembwa, e a nako naba te titiraki. E a rimwiaki naba booia mayor, manga uoua tengaa, ana titiraki te Tia Tei mai Makin Hon. Pinto Katia, I kabwarabure n Nobembwa 30 2020, e rimwiia booia mayor. Ana titiraki Hon. Tinian Reiher te Tia Tei mai Butaritari n 30 n Eberi 2021 e rimwin naba booia mayors n te kauntira. Ana titiraki te Tia Tei mai Beru ae Hon. Batoromaio Kiritian ae nambwana oral question 163, e titiraki n 3 n Ritembwa 2021 ma e titiraki naba.

Ao ngkanne I a titiraki, kam a mena iaa? Kam bae moa ni kuukana am bwanaa, ami koaua? Ai maenra uoua tabun te ririki ao kam a tibwa kanakoa ami, ngaia are anne kanga

te nanououa irouia taan rabakau, e a maan. Ti teirake ni 2020 ao e a rangi ni maan, e aera ngkai ea rangi ni maan ao e a tibwa otinako te bwanaa aei. Ao ngke ti a nako ni kakae anako taan rabakau ni kakae bwanaa, te rawerawe bwa ana katang bwanaau, akea e a karautaeka te BPA, I aki ataia ngkana a reke ngkai ma are bon anne te koaua. Ngaia are ea baireia, ti a kaongoa te Cabinet n reitaki ma te party bwa akea nanon te, nanona iai te bwai ae e karaoaki. Ao anne ngkanne are I a karautaeka nakon te Tia Tei mai Kuria ngkana e rawawata ma are bon anne aia rongorongoro te botanaomata ibukim, ngaia are I aki totoki ni kangai, are tao ai bon anuam bwa are tiaki bwanaau bwa ai bon bwanaaia te botanaomata.

Ao ngkana ti na kakoaua anne, ana roko taan kakoaua aika a mwaiti, bwa iai naba taan kakoaua. I uringi mataia unimwaane are a bon taetae ao ana kona n roko ao ngkanne e aki tau te miniti are 3 nakon 5 bwa ti ibukin bwaai n rabakau ae te bwanaa e a katangaki naba e tau anne. Ma ngkana kona weteia taan kakoaua aika aomata, bwa are e na roko te tai ae ko tangiria taan kakoaua irouia aomata ae e aki rinnako n te kaoti. Ngaia are ai bon taeka n reirei te kaoti aei bwa e aki tangira, kanga te kaoti ae e na kabwaia iai te botanaomata ma e tabeka te kaoti ae kanga e bon onoti ni bakarere.

Ao N na bon point of order ngke e a teirake te Tia Tei mai Kuria bwa are e a bon kaonakoai. Ao n ana kabwarabwara te Tia Tei mai, n akean te kaoti e kona ae bon taetae ae tabangaki, tera kabwaiam ibukin Kiribati, ma are e a taetae naba te Tia Tei temanna mai Tabuaeran ao e a kotokotei naba bongin namwakaina, bongin te namwakaina arei, n Eberi n te tai are ao e waaki te kauntaeka ao manga n te tai ae nako, ma are e rabunna ngaia kanga e aki bakarere nakon tao nakoim riki. Ma ngke e a teirake te Tia Tei mai Kuria e a bon bakarere, ngaia are I a tautaua bon tiaki taekan te kaoti, e a bon rangi ni personal kanga e anaki n te kaoti aei.

Ngaia are iroua, aekan kaoti aikai ti na bubuti, ana aki riki bwa bwaai ae ana kakamatakua te Auti aei ibukin te ongora ma ana akea uaana ibukin te botanaomata. Ma eti, te koaua are e na bon baireia te botanaomata, are e na bon baireia te botanaomata n aron are e taekinna te Minita man te Aono n Raina. Aikai bon ti ara debate ae ti na kaoti bwa a kona n ae ti kona ni iai koaua ae ti rabuni iai, ao kanoan te debate akea ae koaua ma ko a bon maroro naba iaan tein te maroro are ko ongo n te tai are ao koa kataia naba ni kakaea tiringana.

Ma n tabetai, nakoara aika taan karao Tua, ti a bon katuka te bowi ma tabena ao irarikin naba anne tao ti na bon roko n taai ake ana moanna naba n roko tangiraki bonganan

bwaai n rabakau, te technology bwa are ti a bon rinnako inanon te technology ae boou. Ao Kiribati e tuai n roko n ae e a rangi n advance ana technology, ti na kona ni bon kakoauai ni kangai bon aikai aikai. Aikai rawerawe aika a mwantiakaki, ti ara namakin, a mwantiakaki iaan aia kukune taan rabakau ma kakoauakina ngkana e bon roko riki Kiribati n aron ana technology, bwa are akanne a kona n reke ngkana e bon rangi n nakoraoi bwaai n rabakau aika a boou iaon abara ae Kiribati. Ma n te tai aei, are ti bon tuai naba n roko n anne, ngaia are ti taku bwa tao e na iai riki taai aika ana roko aika e na kona ni ibuobuoki te kaoti naba aei ibukin te transparency, ma tao inanon te tai aei ti a karautaeka bwa ti aki tauraoi moa ni butimwaeia iaan bukina are e a tia ni uotiarake te Minita n te Tua ao ni boutokaki iroun te Minita n te Aono n Raina ao are I a manga boutokaia n te tai aei, ao e rarabwa.

Tibiika: Ngaia ao I anganiko moa am point of order. Ngaia te Tia Tei ae ko Karineaki am point of order. Am mic.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire, te Tia Babaire n ana maroro te Beretitenti ao e taekina taekan te campaign ae nako ao aron rokoa kaain Tokatarawa iroun te Tia Babaire, ao are ko kataua N na taekina aio inanon te Biira aei. Te Tia Babaire N na bon ti taekinna nakoim, kaain Tokatarawa akana a kawariko,

are e bwenaua Tokatarawa, bon ti naake kaain am itera, kaetan te rongorongo te Tia Babaire e tiku naba ni bwenaua Tokatarawa ni kaorokoa ngkai. Ao kaain Tokatarawa ake n au itera a rangi n tangirai ma are N na manga waakinako riki te Tia Babaire.

Te Tia Babaire n ana maroro te Beretitenti e taekinna te bwai ni kakoaua, aomata aika taan kakoaua. Tao e aki wareka raoi te kaoti te Tia Babaire, te kaoti aio te Tia Babaire taekan taian bwai ni kakoaua, tiaki taekan weteaia taan kakoaua ao aio te Tia Babaire are e bon mwakoro n te kaoti anne, e na kawenei ana kakoaua ni boutokai iai ana rongorongo ake e uaraoa iai te Tia Tei ao man kawenei bwaai ni kakoaua akanne, tiaki aomata te Tia Babaire.

Ngaia are anne I kan kaeta raoi bwa are tao e aki wareka raoi te kaoti ao ngkanne ana maroro te Tia Babaire te Beretitenti ae Karineaki e taku bwa akea bwanaana are n 2016. Te Tia Babaire ai bon anne ana mwaan te Tautaeka aei, ko tangira ana bwai ni kakoaua ao e a bua, a mwaiti bwaai aika a bua iroun te Tautaeka aei, iai bwaai ake ana ukeraki nako ibukin boutokan ana koaua, ko rabwa te Tia Babaire, ai ami mwaan anne ao akanne au point of order, ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia, I taku bwa e bwakanako ara tai I bae n rangi n

ongora te maroro ao I aki ataia ae e a tia ni boo aua ma ti a riai ni break ibukin ara afternoon tea ao ti amanga kaitibo ikai 20 nakon 5, ao ti a motirawa moa.

MOTIRAWA NI KATOKITAKA

Tibiika: Ngaia ao I a kanakoa ngkanne nakon te leader n te kaitara ao te Tia Tei ibukin Abemama ae Karineaki Hon. Tessie Eria Lambourne, e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti a kamauriira riki moa n te bwakantaai aei, kam na bane ni mauri. I a kaitaua te Tia Tei mai Tabuaeran temanna n te kaoti are e a tia ni mwemwekia, bon te kaoti ae moan te kakawaki ibukira ngaira Taan Tei. Ao tao te moan bwai moa are N na taekinna are ti boutoka te kaoti. Aei teuana tabera ngaira Taan Tei te Tibiika are ara Tua ni kaetieti ke te rules of procedure, n tabetai ao e kuneaki bwa iai tao itera tabeua ae aki rangi n tobwaki raoi iai.

Aei teuana ae e rangi ni kakawaki bwa e a tia n nooraki ao I taku bwa e a rangi ni matata n tenan maroro ake a tia ni mwemwe bwa e aera ngkai e a uotakirakeaki te kaoti aei n te tai aei. Ao I taku bwa n te tai are e a tia n rangi ni bwarabwara iroun te Tia Tei mai Kuria bwa bukin tera? E tia ni kuneaki bwa ara Tua ni kaetieti e aki bwanin raoi bwa e aki tobwa te

itera aei. Ao I taku bwa tao te bwai ae rangi ni kakawaki ti na ururingnga ngaira Taan Tei bwa are ngke ti rineaki irouia ara botanaomata ibukin tibwangara ae rangi ni kakawaki.

Ao bukin naba e kanimwaki te taeka ae honorable imwaa in arara bwa are e kaotaki bwa te nakoa ae ti mena inanona, te nakoa ae rangi ni kakannato, iai rinena. Ao bukin rinen nakoara ae ti a tia n anganaki ao ti kantaningaki ngaira ngkanne Taan Tei bwa ti na karaoa naba tibwangara nakon kakannaton tibwangara ae ti mena inanona. Ngaia are I taku bwa teuana tao bon te katei inanon tenan Maneaba ni Maungatabu bwa are aei tenan anua aika a kantaningaki irouia Taan Tei ao I taku bwa e a tia ni bwarabwara naba iroun te Tia Tei mai Kuria are ni kaineti ma te Tua ibukira ngaira Taan kairiri, bwa aikai bwaai aika ana kairira bwa are ngaira Taan Tei ti reke iaan te karinan are taan kariri iaan ara Tua arei.

Ao anne ngaia e na riai ni kaira naba aron ara waaki ao e rangi n rawata aron te anua ke te code of conduct ae ti a tia n tuangaki bwa aikai ti riai n iria ngaira taan kariri ae ngaira Taan Tei. Ao ti a tia n nooria ao e koaua bwa are n tabetai ao a bon rangi tao n rangi ni matoatoa karaki inanon te Maneaba ni Maungatabu ma iai naba kaokoron te Tibiika are tenan karaki ni kaineti ma te nakoa n aron ae te

nakoa n Tia Tei, te nakoa ni Beretitenti, te nakoa ni kauoman ni Beretitenti, te nakon ni Minita, te nakoa n leader n te kaitara. Aikanne akea te kanganga iai bwa are bon te kaetieti ao te uaia n uneaki n te nakoa ma I taku bwa ngkana arona bwa e a otinako man anne ao ngkana arona bwa e nooraki naba bwa iai kanoan te maroro ae kanga e a taekinna iai anuan temanna bwa ao ai te anua ae e a mwanta anne bwa tao e aera.

I taku bwa ngkana ko taekina aei ao tiaki te nakoa ae ko taetae iaon ke ko kaineta iai am maroro bwa ai te aomata. Ae ngaia anne e rangi ni kakawaki ae I taku bwa ti na kakauringnga bwa e rangi ni kakawaki bwa ngkana ko kanakoa am maroro ao tao iai am taeka ae ko bukina iai temanna bwa arei ao arei ao arei, ao ko na riai ni iai te kakoaua iai. Ao I taku bwa iaan te onono aei ae n te kaoti aei ao e rangi ni matata bwa te bwai are e riki n te tai arei are unueakinan te koaua bwa antai ae e koaua ao iai te bwai ni kakoaua are e tangiraki ni kanakoaki ma are anne ngkanne ae ngaia e mamara iai ara Tua ni kaetieti ae ngaia te onono ae e na ibuobuoki iai.

Ma are anne ngkanne bwa antai ae e koaua ao antaia e aki koaua ao riki ngkana arona bwa te bwai ae rangi ni kakawaki ibukin te botanaomata. Ao n aron teuana, tera am berita nakon te botanaomata ae ko a tia n

taekinna ae e a tia n ongo Kiribati ae bwainin, I taku bwa anne e rangi ni kakawaki. Ao I taku bwa are aei te uneaki ao e teimatoa n iai te uneaki bwa are ngaira n ara itera ti bon taekinna bwa are bon arei tao bwanaan te Beretitenti ao te Beretitenti e bon taekinna naba bwa tiaki bwanaana. Anne ngkai te uneaki ao tera te kakoaua are aongkoa n te tai arei te bwanaa, ao te bwanaa e na tang ao e na tiku irouia kaain Kiribati bwa tera aia koaua.

I taku bwa te bwai ae e rangi ni kakawaki are irarikin uneakin anne, I taku bwa e bon nakon temanna ma temanna, bwa ngkoa are ko taetae ikai are ti a tia ni bane ni berita, ao eti ana taeka te Tia Tei mai Kuria bwa ti a bane n tia ni berita ngke ti moan riki bwa Taan Tei, ngaia are ti a riki naba bwa tenan honorable bwa are ti a tia n anga ara berita ao bwaai aika ti taekinn ikai, bwaai aika a koaua, rongorongongo aika a koaua ao ti na karaoa te katei ae tamaroa ni bon nakoia raora n Tia Tei ni kabane.

Anne teuana ae rangi ni kakawaki, ngaia ngke a rawata tenan uneaki ao riki tao manga iai taekan tao te Tia Tei are e uneaki te Beretitenti n te tai arei are e bukinaki bwa e karaoa te bwanaa, aikai I taku bwa, aei raoi bon oin tabekan te kaoti aei ma arei raoi te bwai ae e rangi ni buburakaei ao I taku bwa anne naba te bwai ae ngaira ti nanokawaki iai ngke ti kakoaua bwa are e a bon tia n ongo

Kiribati te bwanaa, are tiaki te bwai ae e tuai tanoata. E a tia n ongo Kiribati bwa are a bon uringnga n tain te campaign ma are anne ngkanne tera, e a bon nakoiria ma ngaira ti teimatoa n ara koaua ao ngaia ti nanokawaki bwa are bon iai naba ae teimatoa n ana koaua te Beretitenti ma bon te Atua ae e bon ataa te koaua.

Ao I taku bwa are ngaira ngkana tenana kiritian ao bon bwanaan nanora ae e na bon tuangira ao I taku bwa ti bon ataia ti taekina te koaua ke ae e aki koaua. Ma are aei kanoan te uneaki te Tibiika are ngaia ti taku bwa te onono ibukin ara Tua aei e na tobwaia. Ao aei e ti kaineti nakon te bwanaa ke tao ngkana iai tao te tamnei, eang ao anne ao I taku bwa ngkana e kangai tao bukin teuana te totoko bwa e na rangi ni kabanemwane. I taku bwa n taai nako ao e aki toki n okiokira te aeka ni maroro aei te Tautaeka, ae e a rangi ni kabanemwane. E nako ma ti kabwaibwairangaki ngaira kaain te kaitra bwa kam a rangi ni kabanetai te bae bon akea ami mwait ao kam rangi ni kabanetai ao kam a kabanemwane.

Ao I taku bwa aei bon teuana te maroro ae I taku bwa e rangi ni kamangora iai tibwangara ngaira Taan Tei, bon Taan Tei moa ao manga tibwangara ngaira are ti mena n te kaitara are e rangi ni kakawaki tibwangara ae ti a tia ni mwiokoaki

naba iroun te botanaomata iai. Ngaia are onean ara Tua ni kaetieti anne bon te bwai ae riai, ngkana e nooraki riaina ao e na riai ni karaoaki. Ngaira ti noora riaina bwa e na riai ni karinaki aei bwa e na manga akea te kakarongoa ao eti are bon iai ngkanne are tibwangan te kabowi, anne bon te bwai teuana. Ma bwaai aika a uarereke ao tao N na kamena te katoto te katoto teuana naba n aron ae e ti noori ae tao ngkoananoa te uneaki ma ana maroro te kauoman Beretitenti.

I taku bwa aikai aekakin tenan maroro ae e na riai ni iai te kakoaua iai ao ngkana arona bwa e aki kona ni kabwarabwaraki ao I taku bwa anne ai bon te eti ao te riai bwa e na riai ni buutaki ke e na kabwarabure are e bon ataia bwa e aki kona ni kabwarabwara ke ni kamatoa ana koaua anne. Ao I taku bwa aikai a bane ni kaokira nakon te kantanninga are ngaira Taan Tei, tibwangara ae moan te kakawaki e rangi ni kakawaki ibukin kaain Kiribati.

A tia n anganira te onimakinaki bwa ngke a rineira ao ataia bwa ngaira ti ataa te eti ao te riai, ti ataa tibwangara ao ngkana arona bwa ti roko ikai ao ti na riai n tataekini tenan koaua. Ao anne ngkanne ae ti rangi ni boutoka iai te kaoti aei, a tiraua tenan maroro aika kanga te bukibuki ao I taku bwa ae e rangi ni katuruturuaki riki ikai are ngkana ko a otinako man te tibwanga. Bwa

ngkana tao I uneaki ngai ma te Beretitenti ke te kauoan Beretitenti, I uneaki n te tibwanga are a tekateka iai ma ngkana I a otinako man anne bwa I a taekina are bon araia ao I taku bwa anne ngkanne e na riai ni iai te kakoaua ae tiaki ti tao te taeka are tao ko berita ao ngkanne ai ngaia naba bwa e na bon riai ni iai te kakoaua.

Ao anne ti taraia bwa e rangi ni kakawaki ao anne kanoan tenan maroro, kanga ti rangi n nanokawaki ngkai e aki naba butimwaea te Tautaeaka bwa are ngaira iroura aei ti a tia ni bane ni kakoaua bwa memeren ara Tua ni kaetiati ao aei e na katamaroa riki. Ao ngkana arona bwa aei teuana, bwa ti ataia are a totokoia ao are e aki kona ni bwaati bwa te mwaiti irouia ao aei ngkai ti a tia naba ni bon kakoaua bwa are bon akea ngkai naba kanoan ara tabeka ikai ae e a tia ni bwaati engae ngke ngaira n ara koaua bon bwaai aika a tamaroa ibukia kaain Kiribati ke bwaai aika a riai.

Ao aei teuana te onono ae ngaira iroura e rangi ni kakawaki ao ti na riai n aki tao ni maroa iai ke tao n tabeaianga iai n aron are ti a maaku bwa mwiina ti a kabureaki, ngaia are ti aki naba tangiria ni kan karina naba te katua iaan ara Tua ibukira ngaira taan kairiri. Kanga aei ngai au taratara bwa ti na riai n aki maaku bwa ngkana ti na taekin tao tera ae ti na taekin ikai ao ti na riai ni kona ni

kabwaranakoi ke ni kaoti bwa bukin tera ngkai ko taekina aei, ngaira iai bukin are ti taekina are ti taekinna ngkoanananoa iaon te Kataumwane ao ti kabwarabwarai ma ngkana arona bwa ko aki kona ao I taku bwa anne ngkanne e aki eti ao e aki riai ao ko riai n aki taekinna ke kona riai ni karautaeaka, ni kabwarabure ke ni buutia.

Ngaia are ngkana arona bwa bon iai am kakoaua iaon te bwai ae ko uneakinna bwa bon te koaua, ao raom n Tia Tei e kakeweko ke e uneakinna bwa e aki koaua ao I taku bwa aei e na bon tiku tibwangam ngkanne te Tibiika bwa are ngkoe ko na bon tar ate uneaki ma aron teina bwa tera kanoana. Bwa a bon eti ae a kakaokoro, ana kakaokoro aron ara uneaki n taai tabetai ma te bwai ae rangi ni kakawaki bwa teuana ti na karaoa raoi te katei ae tamaroa ao anne ae e bon rangi ni matata n ara Tua 39 (3), ti na riai n rangi ni karinerine ao ti na riai ni kaota ae bon tenan koaua a *factual* 44 (4) te karinerine naba.

Aikai bwaai aika a rangi ni kakawaki te karinerine ao kaotan te koaua ao aei I taku bwa kanoan te kaoti ibukin te onono aei, aikai raoi a bon kakioa nanon anne bwa are e na kamanoira naba bwa e na akea ae e na kona n taetae tao n aki akaka ikai ao ake ana kanganga bwa are e aki kona tao te Tibiika ko na mamara ni kangai, ko na buuta am karaki anne bwa arei ao

arei, bwa are ti a tia ni kunea ake n ara Tua ngkai ni kaetieti. Ao ti taku bwa ngkana e rin aei ao ngaira ti na mwengaraoi naba ni maroro bwa are akea ae e na kona n taetae n akea oina ao I taku bwa anne raoi te koaua iaan te onono aei ao ti bane n ataia bwa e nako mai iaa te onono aei, ti bane n ataia.

Are ti bon bane ni mena ikai, ti bane n ongo ao ngaira ti teimatoa n uneakina anne ae e a tia n aki kaota te koaua te Beretitenti ao e aki kukurei ke ngkoe te Tibiika ko aki kukurei bwa e na katangaki te bwanaa ao taina arei bwa are taina n te tai arei bwa a bane n ongora kaain Kiribati. Ao anne ngkanne, ngaia are e a karaoa are e riai ni karaoia naba te Tia Tei mai Kuria bwa e rangi n tanigira bwa ana bane n ongo ao anne ti ataia bwa e teimatoa ni bon aki kakoaua te Beretitenti ae bon bwanaana ma are bon ti ngaia ae e bon ataia bwanaan nanona ao e bon ataia te Uea bwa are te tibwanga e rangi ni kakawaki bwa are ko kakaota te koaua, ngkoe kaain te Ekaretia ngkana iai riki tibwangam n am Ekaretia ae rangi ni kakawaki ao I taku bwa anne.

Ngaia are ngke e berita te Beretitenti ao anne e a riai ke tao ngaira ti a riai ni kakoaua bwa ai ngaia ma are a rawata ngkai bwaai aika a riki n aron anne, ti a bon raraoma iai ao ti taku bwa aikai kanoan ara Tua ni kaetieti ae e na kona ni buokira bwa ngakana

iai te uneaki bwa antai ae koaua antai ae koaua, ao ti anne e na kaweneaki ikai. Ao iai bwaai aika ae bon ti kanoan te maroro ae kanga iai bwaai aika aikoa riai n roko imatan te bowi bwa are e koaua bwa ngaira ti inaomata bwa bon te rabwata naba ae e inaomata.

Ao ngkana ti na manga nanako n te kabowi bwa tera raoi, e kanga antai ae e koaua antai ae e aki bwa tao arei te kakoaua ke te aki ke te kakewekewe iaon te bwai ae tao e na rotaki iai te aomata ao riki tao n tenan bukibuki aika ana kamatauninga ke are kanga ana iai aia *Fer matric* kanga ana kamangora ke aron taraan ke tibwangan te aomata *as a person* bwa are te aomata are e *personal* bwa tiaki te nakoa. Ao eti tenan maroro are ikai ti uneaki n te nakoa ao ti na bon kamatotoai ara maroro ngkana ti taku bwa a riai ibukin uneakinan ara koaua ma e rangi ni kakawaki bwa ti na aki kamatauninga te aomata are te aomata, tiaki te kaintekateka bwa te aomata.

Ao I taku bwa ngkana iai tenan waaki aikanne ae ti karaoia, tiaki kona ni kakoauai ke ni kaoti ara kakoaua ao I taku bwa anne e na bin teimatoa ni mwemwere naba aron ara waaki ikai ao ana teimatoa tabeman ni kakaraoi anua ke waaki ni kamatauninga ke tao ni bubukinia tabeman bwa taan mwantiaka ke taan raa n akea te anga ae e kona kakoaua iai. Ao tao

man au maroro aikanne te Tibiika ao ti rangi ni karabwa te Tia Tei mai Tabuaeran, ti rangi ni boutoka ana kaoti ibukin te onono bwa I taku bwa ai bon taina ngkai bwa e na riai n rin aekaki aikai. Ao I taku bwa te kabanemwane anne bwaai aika a riai ibukin te botanaomata. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I angan te Minita, ngaia tera am point of order te Minita man te Aono n Raina, e nakoim.

Hon. Mikarite Temari: Madam Speaker kanga e kaokioka te koaua ao I taku ngai irou bwa e aki *fully define* te koaua bwa are *how heavy* te koaua, ao are bon te *fully* koaua are 100 *absolutely* bon te Auti n tabo ni bung. Ao te bwai ae I rangi ni raraoma irouna Madam Speaker a mwaninga karineam, bwa are ikai te Tibiika ao te tia moti ae rietata ana bwai te kakoaua raoi are 100% ma I taku bwa e aki raoiroi bwa e na taekinaki te koaua bwa are aki matata raoi, ko rabwa.

Tibiika: Ko kakakioa riki are bon te point of order are ngkana iai am maroro ae e *miss quoted* ke tao e *miss interpreted* ke tao e rairaki buaka ao ko a kainetia nako iai te Minita ae ko Karineaki. Ao N na kanakoa nakoim te Minita ae Karineaki man te *commerce* Hon. Bootii Nauan, e nakoim.

Hon. Bootii Nauan: Ko rabwa te Tibiika I a ti a ni kamauriko ngke ingabong, ao ko na mauri riki ma

kaa in am taibora, te Beretitenti, te kauoman ao ai ngaira aikai ni kabane, kam na mauri. Te Tia Babaire e rabwa ngkai e reke au tai ni maroro iaon te kaoti ae rangi ni kimototo ma e matata ao I moantaa moa n taekinna bwa I karauataeka nakon te kaoti aio bwa I totokoia. I totokoia te Tia Babaire iaan bukina are e a bon tia ni mwemwe iroun te Minita n te justice ao tao nanona are e taekinna te Ministry of Justice titabo ma e karaoaki n arona ae ngkai, ti na aki rengani Mwaanga aika 3 bwa bon te kabowi.

Te Tia Babaire n te tabeka aio ao kanga e tuangira bwa ngkana ti kauntaeka n ara Auti ae moan baan te mimitong aio ke tao iai bwaai aika ti maroroakini ma iai ae kakewekewe ao ti na kona n nako n oki rikaaki n anai kakoaua ao tabeua aika bwaai bwa ana ongoraeaki ikai, ikai kona ongoraeakini, kona noori tamneia ke tera riki ao e na nako am babaire iaon ke e na nako ana babaire te Auti aio. Ngaia are te Tia Babaire titabo ma ti a karika te Auti aio bwa ai bon manga te Auti ni kabowi ma te bwai teuana te Tia Babaire ae kanga e mwemweka nanou bwa N na totokoa te kaoti aio ibukina bwa I raraoma ni bwaai akana ana uotakimai.

I raraoma ni bwaai akana ana uotakimai bwa ti na Katangi ao ti na ongoraeakini bwa ngaia ae ti na kabotoi ara koaua iai, I raraoma te Tia Babaire. Te Tia Babaire ti na riai

n ataia bwa n taai aikai ko a kona n *edit* tamnei, bwanaa ao taian n te *photo shot* ao n te *editing machine*. Ko kona ni boota bwanaan temanna te aomata are e taekinna ngkoananoa ma bwanaan are e taekinna ngkai ao ko tomaia ao e riki bwa teuana te maroro ae e kona n akea bureburean te ongora iai. Te *photoshoot* te Tia Babaire ko kona naba ni kanimwi naba tamnei nako iai.

Te Tia Babaire, ti na kanga raoi ni kakoaua bwa bwaai aikai a tia n *scientifically proven or recently proven* bwa a koaua, ao ti na kabanei ara tai ni iri nanoia. Te Tia Babaire iai te *Hansard*, tauan mwiin ara maroro n te Auti ae moan baan te mimitong aio ma ngakana ana maroro temanna mai buakora ikai ao e na maroro a riki bwaai ae ana tomatomaki ao e na uotakimai bwa ti na kakoaua iai ikai? E uara iai mimitongin te Auti aio? Bwa n te tai are e kaukaki iai te Tua aio, e a bwara ni kaue naba aron te kakoaua.

Ko a tia ni kariai te Tia Babaire n ae nako, ngai naba aio au koaua, taninga bwa N na katangnga ao N na *project the screen* tamneina. E uara iai ara Auti n Tei aio? Ngaia are te Tia Babaire kanga I a bon aki noora riaina bwa e na tokitoki te Auti bwa ti na bae moa n taningai kakoaua aika kakoaua aika a tuai *scientifically proven*, ae e a mwengaua naba te Auti ni bowi mangaia ao ngaira tina manga

kamwengauaira ikai. Ngaia I rangi n nanokawaki bwa bon akea kanga riain nooran ae ti na karaoia ana mwakuri te Auti bowi ke ti na kariaia temanna ma temanna ibuakoia Taan Tei aikai ni kabane bwa ana nako n okiraki moa n anai aia maroro ma aia tamnei ma aia bwanaa are iai irouia bwa e na uotakimai bwa ti na katiai naba ara iango ao ni babaire nako iai.

Ngai irou kanga akea koauan bwaai aikanne te Tia Babaire ao ti riain aki teimatoa ni kakoauai rongorongo aikai. Te Tia Babaire ae ti a bon bobonako naba ni bokakano iaon te facebook ao a maraki ara kantaninga n te facebook, antai teuare mai imwaaina are e rangi atongaki mai imwaaina are kanga te *Bishop* are mai imwaaina, antai ngkoa? Kabureti, te koaua teuana e post, te koaua teuana e post, ngaia te Tia Babaire e rangi n tira te *fake account*. Ko wareware ao ko aki kan kabooi *fake account* aikai bwa ngkana ko bon kakaea raoi tabeua oin tenan account aikai bon ataei aika a rarabinobino iaon aia buia tao iaa. Ao noora te issue teuana, a katoka iai aia iango ao ko wareki aia taeka ao aia maroro bon bwaai tabeua. Ko na kanga ni kabanebuaka am tai ni kauntaeka ma koaua aekaki akekei te Tia Babaire.

Ngaia are ngaia te Tia Babaire bon akea koaua te bwai anne ao ngkana iai nanom te Tia Babaire ao ngaia

bon karokoa n tokina, karokoa n tokina. Ao ti a noori koauan tokin nanora te Tia Babaire, e a tia aron te facebook e onrake n te bwai teuana, e *pop-up* te tamnei, e *public* te tamnei teuana, te *issue* teuana, te bwanaa teuana e a *public* ma e a *public*. Te Tia Babaire kanga bon akea mimitongin ara Auti ngkai ti na bane n okioki rikaaki n okiri ara maroro ke bwai ake ti bon karaoi ke a karaoi raoraora ma ara boutoka ao ti na uoti n nakomai bwa ai ngaia ae ti na kaongoa te Auti aio bwa e na ongo Kiribati ao ti na bane ni kanakoi ara babaire ma ara iango iaona.

E uara te aekaki aio? Ti toro n aomata iai ao a bane raoi ara tai iai ke ti na kabanei ibukin bwaai tabeua? Te Tia Babaire N na kaokia riki, ti na aera ni kabanebuaka ana tai te Auti aio ni kakoaua aika ti kona ataia bwa a bon aki karaoaki raoi. Ti na aera ni kabanea ara tai iai? I kukurei riki te Tia Babaire ngkana e kangai, e taekinna n te Auti n Tei ae nako te Tia Tei aio ke Minita aei ke Beretitenti bwa aio ana taeka, aio te *Hansard* te *Hansard* tauan mwiin ana maroro te Tia Tei n te Auti n Tei ao ngaia ngkai ae ti taetae ao e tauaki mwiina ao ngaia ti kona ni bane ni warekia, an kabwara am bure ngkoe naewa bwa tao ngaia ngkoa ngaia ko bon kairua, ngaia ko taekinna n te tai arei.

Ma tiaki nanona ae ti na oki rikaaki nakon ara Auti ao ti na anai bwaai tabeua ae tao a bon karaoi tabeman,

a karauai n *edit*, a *photoshoot* ao aera riki ao ti na nakomai ni kamaraki ara iango ni kangai, e kanga arona? Enga ae e koaua? Ko a manga moan ongora. Te Tia Babaire e mwemwe te maroro ae kangai te totoko ke tangiran te koaua ti riai n tataekina te koaua. Te Tia Babaire ngkana ko bon tangitangira raoi te koaua ao ko bon tangiria bwa ko na ongora te koaua ni kabane, kabanea am tai n roroko ni kaea te Auti aei, ma tabeman ara koraki a kona n ae ti uabong ke tao e aki bwi aia aoa n tekateka n aia kaintekateka n te Auti aio.

Ma are ti aki kaburea anne te Tia Babaire bwa are tao iai tabetabem ma ngkana ko taku bwa te koaua raoi aio te Tia Babaire, bwa te Tia Babaire ti mwengaraoi n ae ngkai bwa iai te *Hansard* ao iai ngkoe te Tia Babaire, ao iai taningara aika 2 ae ti na kanakoi babaire iai. Ma tiaki nanona ae ti na onoi ara Tua aikai, iai ara Tua naba aio ae ngaia ti mwengaraoi iai ma tiaki nanona ae ti na onei ara Tua aikai ibukin kamwengaraoan nanon temanna, uoman ma teniman ibukin aia iango ae a tia n tataekinna ao a tia ni karebwetua n te facebook ae e tuai man tokanikai ao ana kataia ngkai n aneneia ngkai bwa ti kangai, ti aneneia n te facebook *through* taian *fake account* aika a mwaiti.

Ti a manga aneneia n ara onono e aki naba bwaati, te koraki aikai bon taan kewe. Te Tia Babaire e mwemwe

naba te maroro ae kangai, e matoanga ara tabetabe.

Tibiika: Te Minita ko atonga te kewe?

Hon. Bootii Nauan: Kabwara au bure ngkai I atonga te kewe tao te kairua, N na buuta au taeka ane te kewe bwa te kairua. Tao N na aki kangai ma N na kabwara au bure te Tia Babaire. Te Tia Babaire e mwemwe naba te maroro ae kangai akea ara anga bwa nakai a bon tototokoi ake ti iangoi ke ti tabeki ao a moanna bwa a mwaiti. Te Tia Babaire ti totokoi bwa are iai ara iango n totoko bwa ti aki kukurei iai, awanne raoiroi ao ae ti taekini aron aki kukukureira ikai. E a tia n teirake temanna aki kukureina, e teirake temanna aki kukureina, ti na kanga? Mwane ti na riai ni kangai eng? Ke ti na riai ni kangai eng bwa are ti a bon kakangai naba tiaki tiaki tiaki tiaki. Ti kangai tiaki ibukina bwa iai ara koaua n aia aroia naba naakai a tabeki bwaai tabeua bwa iai naba aia koaua. Ao ngkana ti tabetabeki ara kaoti a manga tabeki naba aia mena bwa iai naba aia koaua ao ti aki kangai, kam tabeka anne ibukina ae kam kaitara ke tera.

Ngkai ti bane n tuangaki bwa ti taku bwa a bon aki kona ni bwaati ara kaoti bwa are te mwaiti irouia naakai ao a bon tototokoi naba. Ao aio bukina te Tia Babaire ae I totokoa ngai iai te kaoti aio, bwa ti na kanga ni kariaia te bwai ae e na nako n anaaki ma awatata mai iaon kibui.

Maroro iaan kibui bwa e na uotakimai bwa ana katangaki ao ti na kabotoi ara koaua iai.

Hon. Tessie Eria Lambourne: point of order te Tibiika.

Tibiika: Ao N na ongora moa te point of order ao te Tua, e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: 44 (1) E rangi n *offensive* ao 41 (1).

Tibiika: Ao I a bubutiko riki te Minita kakaea riki am taeka ae kanga a tangiraoi nakon are am taeka akana ko kabonganai akana tao a kamatauninga I a butiko, e nakoim.

Hon. Bootii Nauan: E uara te Tia Babaire are ti kaboa aia taetae ni Kiribati ao ngaia are a manga taku bwa a matauninga iai. Ma I kabongana aan kibu bwa are te maroro itinaniku, ko aki maroro iaan te taubuki tao ko bo ma temanna ao tao e maraki nanon n te bwaa ke tao n te tabo ni kaokioki ao ko a kanakoi am maroro ao e a nako te Kai. Ao ti na uoti nakomai, e mimitong ara Auti aio ngkai ti na uoti nakomai? E aki ngkana ko rawea tamnein te aomata ae tao e aera ao ko a manga *edit* bwa ko mena bwa e aera, e aki naba raoiroi anne te Tia Babaire. Ngaia are ngkana ti kauka ke ti kaboua ara Tua aio ni kariai te Tua aio bwa e na oneaki ao e na rawata iai te kanganga ae e na reke te Tia Babaire, ana rawata riki kanganga.

Ao te kanganga ae e na bon bwakarira riki te Tia Babaire, e na bwakariko bwa ko na kainano n ongoongora bwanaa akanne ma am staff bwa engaa raoi ae e koaua, e a bon koaua raoi aei ma iai rabakau te Tia Babaire ae ti bon ataia ko kona n *edit* te bwanaa bwa e n ariki bwa te bwanaa ae ti teuana. Te tamnei naba ko kona naba ni *photoshoot* ae e na riki bwa te tamnei ae titabo bwa e a bon arobwairi te aomata ke tao e kairaorao te aomata. Ngaia are ngkana ai arona aio te Tia Babaire bwa ti na karaoi itera aikai, e aki raoiraoi. Bon akea raioirina bwa e na mwaiti riki ara kanganga iai ao riki ngkoe n tokin te tai ko na kangai, ko na tei imarenara ao ko na aki ataia bwa tera ae e na riki.

Ngaia are ngai irou e mwengaraoi te Auti aio n arona aio, iai te *Hansard*, ngkana a taku bwa aki kukurei n ara maroro n te ririki ae nako, ke nako anaia ao e na reke ae koaua. Iai ngkoe ko ongora ngkai, ngkana ti urua te rules ao katokira bwa ti na ira te rules. Ao bon iai ngaira aikai ni kabane te Tia Babaire, bwa ngkana ti na kariai te onono ae aekakin aio ao ngkana ti taraa oin te onono aio, e aera e a manga oneaki n aekakina aio bwa e a bon tibwa oneaki te rules naba. Ngkana ti kakaea raoi oina te Tia Babaire iai te bwai ae e a tia ni mwemwe ae ngaia e a tia ni mwemwe irouia tabeman ae e teimatoa n aki

rau te nano iai, ao a manga kakaea angana.

Bwa e na manga kangai te rongorongoro te Tia Babaire, kam a tia n tabekia ara koraki n te facebook, e a *public* e a *viral* ma ti bon konaki naba bwa e aki naba rau nanora iai. Ti a tia ni manga tabekia ngkai n te onono man ara itera aio ao ti aki naba moanna naba iai bwa nakekei a *majority*, nakekei a mwaiti aia aomata. Ngaia a bon kakangai naba e rangi n aonikai te maroro anne te Tia Babaire bwa ti taetae mai ikai bwa iai naba bukina, bwa tiaki ngaira taian taore ke tao taian rirouaki ae akea aia iango ae a bon kangai naba eang eang eang eang, tiaki tiaki tiaki tiaki. Bon iai ara botoniano ae ti totoko iai, bon akea riaina ao akea koauana. Ao ti na karekei riki aia tai aomata ae ngaia taan tia *edit* bwanaa, taan tia karaoi tamnei mai itinaniku bwa ti na nako n anaa aia waaki ni kamangaongao bwa ti na kamangaongaoira riki ikai.

Ngaia are ngai temanna te Tia Babaire ae I totokoa te kaoti aio ibukina bwa e na mwaiti riki te kanganga ae e na karekea nakon ara Auti aio, ao tokina te Tia Babaire bon ngkoe te Tia Babaire bwa ko na taratarai taian koaua aika ana riaon naba am kantaninga bwa titabo bwa a bon koaua. Ngaia are e a tia ni mwemwe iroun te tia kaeka te tabeka aio te Tia Babaire man te MOJ te Minita n te MOJ, iai te tabo are ko

bon kona n raira buarem iai. Iraua am tai n ongora, iraua am tai ni kauntaekaia ao n tokin te tai are e na bon rau nanou iai. Ma ngkana ti na anaa tibwangan te tabo arei nakomai ni kakaroia ikai ni katoa te tai are e aki kukurei iai nanon temanna ma uoman, ao e uoti bwaai ae tuai n aron ae I a tia n taekinna te Tia Babaire a tuai *scientifically proven, fluently proven*. Ao ti na kabanei ara tai ni kangai, aio e koaua aio e koaua.

Anne te Tia Babaire I taku bwa e na bane ara tai riki iai ao a rawata bwaai aika ti na riai ni maroroakini aika e na kabwaia iai te I-Kiribati ma ngkana ti bukin ana taeka temanna ma uoman ni kauntaeka itinaniku ke tao taeka aika a taekinaki ae ti na nakomai ni uotimai nakomai, e aki kakea maeun te I-Kiribati. Ngaia are ngai te Tia Babaire man au maroro akekei te Tia Babaire, I nanokawaki bwa I totokoa te kaoti n arona are I a tia n taekinna ma I aki totokoia ibukina bwa e tabekia te itera arei ke ibukina bwa a mwaiti ara koraki. Ibukina bwa iai au koaua, iai au iango akana I a tia n taekini ae I taku bwa a riai n taekinaki bwa e kamamara aron te tabeka aio, I totokoa te kaoti te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I angan moa te Tia Tei mai Tarawa Teinainano Hon.Shiu Fung Jong, e nakoim.

Hon.Shiu Fung Jong: Ko rabwa te Tibiika ao bon reitan riki te bwanaa ni kamauri nakoim ao nakoia kaain am aobiti ni ikotaki ma te Beretitenti ae Karineaki ma te kauoman, ao Minita ao bon Taan Tei ni kabane, kam na bane ni mauri. Ao e rabwa ngkai e a manga reke naba ara tai ni maroro riki iaon te kaoti ae ti taraia bwa kanga e rangi ni kakawaki ao iai naba bonganana ao I taku bwa e na rangi ni ibuobuoki naba ibukin katamaroan ke kanakoraoan te waaki inanon te Auti n Tei riki te waaki ni kakauntaeka imarenaia Taan Tei.

Ao I taku bwa tarakina iroun te Tibiika, ngai ni bon au koaua ao akea kanga buakakan te kaoti ae tabekaki n te tai aio ao aio I taku bwa ti bon bane ni kakoaua bwa ni bowi aika a tia nako ao tao ni karokoa te tai ae kanoan te bowi ao e kona ni iai taian kauntaeka. Inanon kauntaeka aikanne ao taeka aika ti kona n taekini aika a tibanako inanon te tai ni kakuntaeka imarenan te Tia Tei temanna ma temanna. Ngaia are ti kakoaua naba bwa n te tai are kanga tao e a roko ni kabuebuen te kauntaeka ao e a kona ni boo te ibukibuki ao kanga n tabetai e aki kona n taekinaki bwaai ake kanga tao bon kanoan ami ongongora mai itinanikun te Auti n Tei ke tao bon mairouia aomata ao inanon am tai ni kauntaeka inanon te Auti n Tei ao e a kona n ae e a tibanako wiim ao koa taekinna ke tao koa tabekia bwa tao

am bukibuki nakon te Tia Tei temanna.

Tao e koaua naba n aron are e tia ni kabwarabwara te Minita ae karineaki man te MOJ ao eti ae iai naba kawain aio ao n aron are e a bon tia ni mwakoro inanon naba te *rules of procedures*, iai nnena ngkana arona bwa tao iai aki kukureim ke nanoraoim n aron te bukibuki are tao e kaineti nakoim mairoun te Tia Tei temanna ma temanna ao I taku bwa ko bon kona ni uotia nakon te bowi. Ma I taku bwa te bwai ae kakawaki te Tibiika ae ko Karineaki bwa n taai aika a tia n nako ao ti kona ni kakoauai bwa inanon bowi aika a mwaiti aika a tia n nako ao e a mwait aekakin kauntaeka aika a tia n riki ao bukibuki naba aika a tia n riki ao iai aika n tokin te tai ao a bon roko imatan te kabowi n ongoraeaki.

Ma ti a tara ngkanne te tai ao ti kona n noora te kanganga bwa are te bowi e kona n ae e rangi ni maan ke iai *cases* are kanga are am *case* are ko karinna ao e kona n ae e aki kona n ongoraeaki naba inanon te wiiki anne ke inanon te namwakaina anne. E kona n ae e bane teuana te ririki, uoua te ririki ni karokoa are e a bon maunanako mwiina. Ngaia are I taku bwa teuana te bwai ae rangi ni kakawaki bwa kaitiakan taian bukibuki ni kabane ao I taku bwa kanga te aekaki ni kaoti aekakina aio are e na bit ate Tua ke tao e na karina te Tua, I taraia ngai n au koaua bwa

e aki kabanebuaka te tai ma I taku bwa e rangi ni kakawaki ibukin ana Auti Kiribati ao riki bon ibukira ngaira Taan Tei ake ti a tia n anganaki te onimakinaki irouia kaaia ara abamwakoro bwa ti na tei ibukia, ti na wiina wiia ngkana ti taetae.

Bwa are ti tei ikai, tiaki tei bwa bon ngaira ma ti a tei bwa ai ngaira te abamwakoro ke tao wiia ara botanaomata ake a tia n anganiira te kaintekateka bwa ti na tei ibukia. Ngaia are I taku bwa te bwai ae e rangi ni kakawaki e na riai ni bon ititiaki ni kabane taian bukibuki bwa ngkana arona bwa iai bukinakiu ngai tao n rongorongo ni uarao ke tao aika a tia ni ongotao bwa tao terana au kanganga ke tao n irekereke ma tao te mwakuri ao terana riki, I taku bwa e rangi ni kakawaki are e na iai kakoauakina naba ae e na kona n tauraoi naba ni bon te tai are ko anga ngkoe am bukibuki ke am rongorongo ngkoe te Tia Tei are ko taetae iaon te Tia Tei are ko bukinna.

Ngaia are I taku bwa ti bon bane ni kakoaua bwa ngkana taian uarao ke tao rongorongo aika a taekinaki ao akea taian kakoaua nako iai ao ti taraia bwa kanga ti aki oin rongorongo. Kanga I kona ni kabotaua bwa aekakin te Auti ae e tei ao e aki matoa bouana kanga anne ngai n au koaua bwa are ngkana iai te rongorongo ae ko taku bwa e rangi ni matoa am rongorongo arei ao e

bon koaua ao e na bon rangi ni matoa naba am kakoaua nako iai, e na boutokaki am rongorongo anne n te bwai are kanga ko na kona ni kakoaua iai ae e na aki nanououa iai te ongora riki iroun Kiribati ae bwanin bwa are aio aio ana Maneaba Kiribati ao ngke ti bane n taetae iai ao e ongora Kiribati ae bwanin, ara botanaomata mai Makin nako Arorae.

Ngaia are I taku bwa n tabetai inanon taai aika a tia n nako n aron ara waaki riki ana waaki te Auti n Tei ae ti a tia n nooria ao ti kakoaua, n tabetai iai aonikai aika a tia n riki are kanga e kona n rangi n urubwai nakon te Tia Tei temanna ma temanna bwa e kona n ae e tabekaki taekana ikai ke tao inanon te kauntaeka ao e a tibanako naba n taekinaki tao rongorongona ae kanga tao e a manga bon tounako iai. AO tao bon rongorongo aikai are kanga tao ko bon ongotao mai itinaniku ma ko a ti, inanon tao kabuebuen taian kakauntaeka ao e kona n riki bwa e a kaunga nanom bwa kona tabeki aekakin rongorongo akanne ibukin kabuakakan te Tia Tei temanna ma temanna.

Ngaia are ngai irou I taku bwa ti aio taina, n te tai are ko kauntaeka iai ao kona tauraoi ni kanakoi am rongorongo aikanne ao ko na aki naba maroa ngkoe are kanga iai am rongorongo are ko na tabeki inanon te Auti n Tei aio, ko na aki maroa ao

ko na aki raraoma bwa are ko na bon kangai, I onimaki ngkai I taekina aio ibukin te Tia Tei aio bwa iai au kakoaua. Ngkana te beebwa ngkana tiaki tao ti te bwanaa ke tao terana ma ngkana bon iai kakoauakina n te beebwa naba, e rangi ni kakawaki anne. I taku bwa ti na aki katuka te kantaninga are ti a tia n nooria inanon taai aika a tia n nako ao kanoan taian ongongora ake ibukin taian kauntaeka ake ti bane ni kauntaekai inanon te Auti tei aio ao a bane n tiku bwa aia koaua te botanaomata. A bane n ongongora ao a bane naba ni karekei aia koaua mai iai.

Ngkana akea taian kakoaua nakon taian buki buki inanon taian kauntaeka ake a tia ni mwemwe inanon te Auti n Tei aei, ao e ongora te botanaomata ao e na kona ni kanga, a ngaia e bon koaua bwa arei ao arei, irouia e a bon koaua naba te rongorongo are a bane n taekinaki inanon te Auti n Tei aei. Ao anne e na kona n rangi n riki bwa te urubwai nakon tao temanna ke tao i bon iroua ngaira Taan Tei aika ti a tia ni bane n anga ke n te tai are kanga ti moan rineaki iai ao n anganaki iai te onimakinaki ao ngke ti moan Rinako iai ikai ao ti a tia ni bane ni berita iaon te Bwaibwara. Ti bane n anga ara berita, katokabai iaon te Bwaibwara bwa tin a bane ni karaoi ara mwakuri ma ara beku inanon te koaua ao te eti n taainako ao aikai n irekereke naba ma bwaai aika ti na

bane n taekini, rongorongo ake ti na bane n tabeki ikai ana bane naba, e na akea tao kairuaia ma ana bane n eti ao ana bane naba ni koaua n taainako.

Ngaia are irou I taku bwa iai tikiraoi te kaoti aio, e rangi ni bongana bwa ngai irou tarakina irou e na rangi ni ibuobuoki ni katamaroa riki aron te waaki ni kakauntaeka ao ni kanakoraoa riki aron butin aron te bowi ao te kauntaeka imarenaia Taan Tei n te tai teuana ma teuana ao e na akea iai toa tera, e na kona n totokoi waaki are kanga tao aron tatae ni kawai aika aki raoiroi riki ibukin taeka ni uarao ibukin temanna ma temanna. Ao I taku bwa ngkana arona bwa e boutokaki te kaoti aei ao ti na kona n namakina te rau riki inanon ana Auti n Tei ke inanon ara Maneaba ni Maungatabu aei inanon taian bowi aika ana roko. I taku bwa aikai a rangi ni kakawaki i bon ibukira, bon katanakira iboni ioura katanakin te Tia Tei temanna ma temanna bwa e na aki tabekaki taekana ae akea koauana inanon ana Maneaba Kiribati aio are ti kakoaua bwa n te tai are ngkai ti bane n taetae ngkai ao e aki tao e ti ongora kaain ara abamwakoro are tao ngai au abamwakoro Tarawa Teinainano, e aki bwa e a bon ongora Kiribati ae bwanin ao kaain tinaniku ke aba aika a mena itinanikun Kiribati.

Ngaia are I taku bwa ngai temanna bwa N na boutoka te kaoti ae e

tabekaki n te tai aio bwa I taraia ao e na rangi n tikiraoi ibukin katamaroakin aron kanakoraoan aron te waaki ni bowi ao ni kakauntaeka riki bwa ti na ti kaboti ara iango ao ara maroro ma ara kauntaeka iaon rongorongo aika a koaua n taainako bwa ti na aki naba kabanea ana mwane naba Kiribati n taekini bwaai aika akea koauaia inanon te Auti n Tei aio. Bwa are n aron ae kam a bon bane n tia n tataekinna, kam kaota naba tabeaiangan nanomi ibukin aron te kabanemwane iaon te kanako bwanaa, irabwi te taraa iaon teuana te minit, kanga te aekaki anne ngaia are I taku bwa ti bon bane n atai aikai ni kabane kanganga aika irekereke ma waaki are ngkana arona bwa ti a kabanei ara tai ni maroro iaon bwaai aika aki irekereke ma aron rikiraken abara ao riki ibukia ara botanaomata ao I taku bwa anne e bon kabanea riki ana mwane Kiribati.

Ngaia are tao I aki rangi ni kabwabwaki te Tibiika ae ko Karineaki ao n te tai aei ao I taku bwa I kukurei ngai ni boutoka te kaoti aio n te aro ae e na kona n totokoi aron waaki aika ana kona ni manga karika te kanganga imarenan temanna ma temanna ao riki totokoan taian rongorongo aika akea koauaia are ana kona ni manga mwemwe ibukin te Tia Tei temanna ma temanna nakon taai aika ana roko. Ao ti kakoaua n aron ae n irekereke ma te

bowi ngkana arona bwa tao iai te bwai ae ti taekinna ngkai ibukin te Tia Tei temanna ke ni kangai, ae bon taekam ngkoe ko a tia ni kimoa mwanen te bwai arei ke tao am aobiti n te tai arei are kanga tao ko a bon taekini aekakin rongorongo aikanne.

I taku bwa ko bon ataia bwa e na rangi n urubwai nakoim ao tiaki ti nakoim ma e urubwai naba nakon am abamwakoro are e a tia n anganiko te onimakinaki bwa are bon ngaia are ko rabwatanna n te tai aio ao ngaia are ko winna n te aei ao ko tei ibukina n te tai aio. Ngaia are anne I taku bwa e na rangi n uota rikaaki aia onimaki ke tao aron aia namakin naba ao rabwatan am abamwakoro are ko tei ibukina te tai aei. Ngaia are ngkana arona bwa ti na katukua ni kangai, eti bwa iai te Tua are kanga e a tia n taraki bwa e tobwa aron te kanganga ma aikai tao kanganga aika ti a tia n noori bwa e ngae ngke bon iai te Tua aio ma e aki kona n tauraoni n te tai are e na kainanoaki iai.

Tao kanganga aika a tia n ririki n taai aika a tia n nako ao ngkana e a uotaki nakon te bowi ao e rangi ni maan taina, e kona n ae e tikunako ni karokoa ai akea rongorongona ao aomata a bon tiku ma aia koaua are kanga are irouia e bon koaua te rongorongo are e tabekaki. Ma n tokin te tai ngke tao e a tia te kabowi ao a bitaki bwa tao ko aki Tia Tei ke tao ko a manga bon okira am

kaintekateka ma iai aika aki oki are ngaia are e a tia ni bukiniko ke tao terana. Ao rongorongom ngke e a roko n te bowi ao ngaia e bon kairua, ngaia are I taku bwa ti na aki taraia bwa te bwai ae e kabanetai ke tao e aki bongana ma ngai irou e rangi ni bongana.

Ao ti na aki naba maroa ke tao ti na aki taraia bwa te bwai ae kanga ti na raraoma iai ngkana arona bwa e karinaki bwa te katamaroa inanon te Tua, ti na rangi n riai ni boutokaia. Tao tii anne au maroro ae I kan tabekia n te tai aio te Tibiika ao I a kakaitau riki nakon te Tia Tei are ana kaoti te kaoti aio ao I kukurei n taekinna bwa I boutoka te kaoti. Ao e rarabwa.

Tibiika: Ao I anganiko te Tia Tei mai Maiana ae ko karineaki Hon. Vincent Tong.

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa Madam Speaker ngkai e reke au tai ni maroro iaon te kaoti ae kakawaki aio ae te motion numbwa 4, are kanga te karinrin ke te onono nakon te rules of procedure ke tuan te kairiri n te Auti ni Maungatabu are *the right of a member to demand the prove of the defamatory allegations against them*, ke kanga inaomatan temanna te Tia Tei bwa e na kaotaki raoi koauan raoi tenan bukiriki ni kaitara. Ma imwain ae I waaki te Tia Babaire ao ai bon te bwana ani kamauri nakoim, nakon te Beretitenti ma te kauoman,

kaa in te cabinet, raou Taan Tei, taan ongora, ngaira aika ti bane ni mena n te Auti n Tei, kam na bane moa ni mauri.

I kaitaua moa te Tia Tei ae Karineaki mai Tabuaeran ibukin ana kaoti ae moan te tamaroa, ngaia are I taku bwa ti bane n ataia bwa e wai mai iaa te onono aio ke iangoan te onono aio, e aori e a rawata te maroro iaon ma tao ti na tiku iaon te principle, kakawaki te onono nakon te Tua ni kairiri inanon te tai teuana ma teuana. I taku bwa I aki birinako man te koaua ke te maroro are a tia n taekina nake a boutoka te kaoti bwa ngai naba temanna ae I boutokaia bwa e rangi ni kakawaki te bwai ae te koaua.

Te bwai ae te koaua, ngaira tina riai n taetaekinna n tainako te koaua, kanga iai aika a taekinna bwa tera te degree of te koaua ma e aoria, e a tiku ikanne te maroro ma e kakawaki bwa te bwai ae e taekinaki, tao tiaki naba ti te koaua are kanga bon 100% ao I kabwarabure iaon anne. Ma e rangi ni kakawaki bwa te bwai ae ti na taekinna e na aki kabuakakaki temanna ma temanna n ake aninin koauana naba teutana. Bwa tao e rangi ni kakawaki bwa ti na *self-reflect* ke ti na bon taraira moa, ngai temanna ae I taku bwa I aki kukurei ngkana arona bwa tao temanna tao mai iaa, te Tia Tei mai iaa, I aki kangai iaa? Tao e teirake ao te Tia Tei mai Maiana, e aki tara arona awaei

ao arei, I taku bwa ngai N na bae n aki kukurei ngke arona bwa e na atongaki anne.

Ao kanga bon te right, kanga tuan te koaua ao te eti ao te riai, e na riai ni katuruaki ao ni kakoauaki bwa tera raoi ae I karaoia bwa are ngai I mwakuri ibukia te botanaomata, n airora ni kabane. Ao ngai nake I tabonibai irouia ana bon kan kangai, akea ngaira ara Tia Tei ngaia e buakaka bwa ngaia awaei ao awarei. I taku bwa aio te namakin ae mena iroua ni kabane, tai taku bwa anne te bwai teuana ae ti na riai ni kakauringnga n taainako. Ao I taku bwa eti naba are e taekinna ao I kaitaua te Minita n te Tua are e taekinna e koaua, iai naba am venue teuana n te tabo ni kabowi, eti ma N na ira naba are e taekinna te Tia Tei ae Karineaki mai Tarawa Teinainano. Aio ae taekinna, e maroroakinaki ngkai, ao ngkana arona bwa ngai, ngai I tangiria bwa e na itiaki naba ngkai. Ngkana arona bwa e aki reke etina ikai, ngkanne I a tibwa nakon te venue are teuana ke te kawai are teuana are te tabo ni kabowi.

Tao au kauoua ngkanne ni point te Tia Babaire kanga I ti kan katerea bwa aio kanga reitan te Tua are rule 44 (5), I aki taekinna ma kanga ti uarerekena, e kabaeaki te Tia Tei temanna ma temanna bwa gkana e maroro ao e na aki mamaroroakina, ni bukina raona n Tia Tei n te bwai ae buakaka ke kanga te bwai ae e aki

itiaki. Ao bon taraia te Tia Babaire, ngkana arona bwa iai, I taku bwa anne ae karaoki ngkai, ngkana arona bwa tao temanna te Tia Tei e taekina raona n Tia Tei, e aki tara arona te Tia Tei arei bwa aei ao arei, ao tera ae ko karaoya te Tia Tei are kanga e taekinaki, te moan bwai ae e karaoya te Tia Babaire e na point of order nakoim ao n ai aron ae e noraki ngkai ngke ko na bon bae n tuanga te tia maroro bwa e na kaitiaka ana buki buki arei ao ngkana e na aki ao e na buuta ana maroro.

So already titabo ma te practice ae e karaoki ke te waaki ae e a kaman waakinaki bwa kanga bon tuan te eti ao te riai, ngaia ngai irou tiaki te bwai ae kanga e rangi ni boou ma ti katamaroan te Tua ae wene ngkai imatan te Auti aei. Ni koauna raoi te Tia Babaire, a rangi n rawata bwaai aika ti bane n taekinna ma kanga n token te tai ae ana bane n oki nakon tenan point ae I taekinna ikai. Kanga I ti kan maroro teutana iaon are e taekinna te Minita n te Tua are kanga e taekinna bwa eti, kanga bon kanoan te Auti e na bon waaki ao ngkana arona bwa tao e a karinaki te kaotioti ke tera, e na manga rangi ni kana te tai.

Kanga eti naba ma ngkana ko bon karaua n tar ate Tua aio ke te onono aio te Tia Babaire, e anganaki te aomata are kanga iai te buki buki nakoina tao 3 te miniti bwa e na kawenea ana buki buki ao teure

kanga e uabuakaki e anganaki tao 5, e na aki raka iaan 5 te miniti. I taku bwa e aki rangi ni maan te Tia Babaire, 8 te miniti tiaki naba te tai ae riai ni maroro aekakin ngaira ngkai ti maroro iaon te kaoti aio, ti anganaki kaka 20 te miniti, I taku bwa 8 te minit ti bukin kaetan te bwai ae e na riai ni kaetaki, e rangi n taua. Ni koauna raoi, ngke arona bwa ngai, ngai N na bae ni bubuti, e na kamaenaki tao 5 te miniti 5 te miniti ma are n token te tai tiaki au kaoti, ma I taku bwa e tamaroa aio. For a start tao ti a tiku moa iaon aio.

Eang te Tia Babaire, kanga tao au kabanea ni maroro are kanga bwaai ni kabane aika a taekinaki ao ngai I kataia ni kakaraoa anne, ti taetae iaon te point. Kanga I nonoria n tabetai, kanga e rangi n tabetai tao e a manga rangi n urarake te maroro, a manga taekina temanna ma temanna, ngai temanna ae I aki kakaraoa anne ao kanga I bon aki kaunga bwa tiaki roko ikai bwa ti na uneakina tao antai ae kanga ti aki kukurei irouna, ngaia are ti roko ikai bwa te mwakuri, ti bia kabongana aio *professional* ae e na akea te maroro ae kanga e na kotea temanna ma temanna ao iririkin anne te Tia Babaire I boutoka te kaoti ao kanga I aki are bon titabo au maroro, ao ko rangi n rarabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao I angan te Minita ae Karineaki Hon. Tekeewa Tarati, e nakoim.

Hon. Tekeewa Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ngkai e reke naba au tai ni maroro n te kaoti ae moan te tamaroa aio, I a moanna ma taeka ni kakaitau nakon te Tia Tei mai Tabuaeran are e tia naba ni keiaki ni uotarake ana kaoti aio bwa e na ongoraeaki ao e na ongora iai naba Kiribati. Ao I karautaeka nakoim raraou mai Tabuaeran bwa I totokoa moa am kaoti aei.

Te kaoti aio Madam Speaker n te ongoongora kanga te kaoti n irantanga, a irantanga bwanaaia ma bwaai aika a tia n tataekin mai imwaaina bwa a taku bwa e bon koaua ao e kamemereaki bwa e bukina bwa e aki uotaki nakomai te bwai ni kakoaua. Inanon naba tenan mamamaroro n taai aika a nako ao te Beretitenti e a tia ni kaekaekai akanne, e a tia ni kangai e kairua bwa e kona ni karoaki ao e kona ni kangaiakinaki ao kona kangaiakinaki. Ngkai Kiribati, naakai a iangoia bwa e na ataia Kiribati bwa e na ataki te koaua bwa e mena iaa te koaua, bwa are e bon mwakoro n te boki ae tabu, N na quote kanoan te Bwaibwara te Niutetementi n ana boki Ioane, te mwakoro 8 kibuna 32 ao e taku:-
“Ane ko na at ate koaua ao e na kainaomatako te koaua”.

Au kantaninga man te maroro n te tai aei ao e na angania kaain Kiribati bwa engaa te koaua. Tao imwiina e na manga mwemwe naba n te Auti ae

e na roko ai manga te koaua naba, ma au titiraki ngkanne, e na reke te koaua n te Auti aei? Ngkana ti a uneaki ngkai bwa e kangai kaain te kaitara naake aia kaoti te kaoti, e bon eti te bwai ae ti taekinna ao ngaia ti tangira, ti na *produce* te *evidence* ke tao te bwai ni kakoaua, ao te Beretitenti e taku te Beretitenti, e kairua bwa e kona ni karaoaki ao e kona ni kangaiakinaki ao kangaiakinaki. Au titiraki nakoimi, kam a tia n titiraki ma tenan IT, aomata aika nakoia, rabakauia te computer. Kam a tia n titiraki ke kam tuai?

Ngai ae ana Minita te Tautaeka ae I tabeakina te IT ke e mena iaa taan rabakau iaon te IT, ao I tia ni karekea aia rongorongo ao e kangai, te audio ke te bwai ae te rawerawe e kona n ae e anaa bwanaau ngkai ao I anaia ao I copy ao I a manga karaoa bwanaam n te bong are imwiina ao itomatomaia bwa te rongorongo. Aoi ai tenan software aikanne aika a reke n te internet aika a free, a kona n download tabeman bwa a karaoia bwa aia software ao a kona ni karaoia bwa aia business anne. Anne n aron ae kam nonoria ngkai itinaniku, kam noora tamnein Trump Beretitenti Trump e mwamwaie, e a riki bwa te cartoon ao bwanaana e anaaki bwanaana, kai bon anne raoi Trump, ao e anaaki ao e katokaaki ikai.

Tenan IT specialist are aomata aika rabakauia aei ao a taku e possible. E

kona n anaaki bwanaan temanna ao ngkana e kakeweaki aio ao e na karaoaki te exercise bwa N na bukinia au taan mwakuri, N na angania tabeia bwa ana karaoa te exercise, tao bwanaau ngkai e raweaki ngkai ao ningabong e a manga raweaki bwanaau ao ana katomatomaki taeka akanne. Ngaia are I taku bwa aikai rongorongonga aika ti na riai n atai bwa e possible karaoan bwaai aikai ke aki. Ao te Beretitenti e kaongoaki irovia ana taan rabakau bwa are iai naba ana IT te Beretitenti n ana tabo ni mwakuri, I taku bwa tenan Ministries a bane n toa ma aia IT. Ao te rongorongonga are e anganaki te Beretitenti e kangai, e kona ni kunimwaniaki te bwanaa anne, tai katabea nanom bwa e kona ni kunimwaniaki bwa are bon bwai aika a kona ni karaoaki, ao ngkanne nekekei ngkana ti tuangia te rongorongonga aei ao nakekei ana kangai, e kewe e bure te bwai ae kam taekinna e bon eti are e taekinna te Beretitenti.

E a manga taekinna naba te Beretitenti, kam kairua e na boo te kaiangatoa inanon te Auti aei. Te ririki ae nako e uotaki ke tao ni moan te ririki aei e uotaki bwa ami rongorongonga, manga n te Auti ae e nako e uotaki bwa ami rongorongonga, manga n te tai aei kam a manga uotia bwa ami rongorongonga n angana aika a kakaokoro. Tao n te Auti ae e nako roko are e na manga uotia n te aekaki n tera ngkanne rongorongonga ae kam

na manga uotia iai. Ngaia are I taku, e na reke te koaua inanon ara Auti aei? Ke tao N na manga kamanena te taeka ae kangai, e a kabanea te tai, ti a rangi ni uouotia n irantangaira ni kangai ao ni kangai ao ni kangai.

I taku bwa tiaki aio nnen te koaua ae ti na ukeria. Kaain Kiribati ti na teimatoa n arora aei, kam na uneaki bwa kam taku bwa e koaua ao ngaira ti na uneaki bwa kam kairua bwa are iai tenan, just incase ae a tia n roko aia rongorongonga, ao bon reitaki ma ami IT. Antai are e kakaraoi ami clip iaon te facebook, tuangia e kona ni karaoaki te *editing* iaon te bwai ae tenan audio ke e kairua, bwa e tau riki ngke kam kangai, awaio bwanaan te Beretitenti ae ti rawea tamneina n te video bwa kanga te video e kuri riki ni kanganga te *edition* iaon te video are te video are e bon raweaki tamneim ma am taetae are e bon nako wiim, blah blah wiim ao tamneim e bon *catch up* ma arei nakon are kanga ti te taetae ao ai tera ara koaua n te taetae bwa are taan rabakau a taku bwa e kona n *edited*.

Ngaia are I taku bwa e na bong ao e na ngaina, n te Auti ae e na roko kam na manga tabekia naba, manga tera naba ami rongorongonga nakana kam tuai taetae, kam na manga kangai naba arei ao arei, ao ngaira ti na manga kangai naba e kairua bwa iai tenan rongorongonga ae a kona n *edited*. Ngaia are iroa ae ti na bon kakangai naba bwa N na aron ae N na kaokia

riki, bwa bukina bwa te Biira aei e irantaanga, te kaoti aio e irantaanga, ngaia are e na bon aki kona n toki ao ngkana tao iai manga betin nanom are kanga tao e buakaka, e a rangi n tamwatamwarake riki am iango bwa ko na bon kataia bwa ko na betirake. Bwa ko na kanga ni betirake ae ko betirake ao ngaira ti kangai e bure, ti taonna rikaaki, ko a manga betirake ao ngaira ti taonna rikaaki.

Ngaia are I taku bwa tiaki nnen te koaua aei. 2013 Madam Speaker I tuai roko n te Auti aei ao iai te Tua ae uotaki ao e onikaki, kamanoaia Taan Tei ngkana a tataeraea temanna, e aki uotaki nakon nnena? Ao nakai taan rabakau iaon te kabowi, ao e a nakomai ikai bwa e na kabanea te tai n ongoraeaki ae \$35 n teuana te miniti, ao tenan kaoti akana a mwaiti akana a rerena ao ti a nakomai ngkai ibukin te bwai aio, ngke ti bon ataia bwa e aki reke n ae nako ao ngkai e a manga aki reke naba. Ao are I taku arei Madam Speaker ana imanono nakai, ana teimatoa ni imanono uabong uangaina ao ngaira naba tina teimatoa ni kaotioti n ara koaua ae ti taku bwa e kona ni kunimwaniaki te bwai aei.

Antai ae e na ataa anne? Bon ti te Uea are i karawa ae riaon ara konaa. E a kaan ae tao ti na nako n tuanga te Uea bwa e na ruo rikaaki n anganira ana motikitaeka ao irarikina Madam Speaker I kan ira tangaan naba am kaintekateka, bwa

ngkana arona bwa ti a roko n te *stage* anne *assuming*, *assuming* tia katautau bwa e a roko te tai anne ao a uotarake aia kakoaua nakai, ao te Beretitenti e na karaoaki naba ana birim ae tao ana audio aekakin naba tao bwanaan temanna ae e na kabotauaki bwa e kona naba ni karaoaki. Ke tao ana angaa naba aia kaotioti naake a kona n iai rabakauia n te bwai ae te *edition*, tera ae e na riki Madam Speaker? Ko na tei iaa ngkanne Madam Speaker?

Ana kangai nakanne ao bon aio bwanaana ao ngaira ti na kangai ao aio naba te kakoaua ae e kona n *modify* ke e kona *edited* te aekan bwanaa teuana ma teuana bwa iai te *possibility* iai te *possibility* ma katurua riki, e *possible* karaoan te kunimwaan n te audio te bwanaa tao e kuri ni kanganga n te bwai ae birim bwa are te birim e bon airiri ma wiim. Ngkana e kanakoaki wiim ni kaokoroaki ao e kaokoro ngkanne tein wiim n taetae ma are n am taetae ni kawai n te birim. Ngaia are I taku e *possible* ao ngkai nakai a kataia n tuangira bwa ti na ira are irouia, a imanonoira bwa ti na ira are irouia bwa e bon eti ao ake ana right temanna bwa e na kangai e bon bure are kam taku, aio ngkai kanga ai te tamnei ae ti na iria ngkai.

Te *evidence* Madam Speaker ngkana ti na taetae iaon te *evidence*, iaon te bwa ni kakoaua, tiaki ti teuana bwa a mwaiti rinanin nako te *evidence*. Iai

te birim are a uotia nakai, tao te *documentary evidence*, iai are e na bon roko tao te *eye witness*, iai are e na roko bwa tao tenan *circumstantial event* ake kanga aekakin nako tenan *direct evidence* ake a kona ni karikaki bwa kanoan te bwai anne. Ma te onono aio e aonikai, titabo bwa e a ti one-sided, bwa e tangiraki bwa e na uotaki te bwai arei ao ngke are kona *defend* arom ke tao ko na uneakina arom ni kaetia ke tao ko na wetea am tia kakoua, akea nnena n te onono.

Ao are I taku arei bwa bukina bwa te akoti aei e boboto iaon te irantaanga, ao ngaia are e bon taekinaki, e a bon tibwa tia n taetae teuare ana kaoti te kaoti bwa are bon etina iaan te kibu are te, iaan ara Tua ni kaetieti, aio kaetieti 38 section 2:- “*A motion should concern subject of public and national importance*”. Kabwara au bure te Tibiika, I aki waea am kaitekateka n am babaire ma kanga I bon irou bwa are ngke e a uotaki te kaoti aei, e *general* tao e kangai e *given* e aki rangi n *specific* nakon antai. Ma ngke e a uotia temanne te Tia Tei mai Kuria ao ngaia bon iai raoi iaan te kaoti aei bwa e irantaanga, e irantaanga te bwai are e tuai man roronako waana iai.

Ao ngkanne N na titiraki, ti a roko n te kabowi ao ti a irana am bwai aei, tia roko ikai. Koa uotarake am bwai ao ngaira ti a manga uotarake, te Beretitenti e uotarake naba ana kakoaua bwa e *possible* karaoan te

modification ke te *edition* iaon te *audio*, tera am babaire te Tibiika? Tera ngkanne ae ko na taekinna te Tibiika bwa tiaki ngkoe te tia moti. Te kabowi e kona n anga irabong n aron ae e taekinna te Tia Tei mai Tarawa Teinainano, ao aio ti a tangiria ibukina bwa e rangi ni baiti? E uotakirakeaki ao e a kabaitiaki naba ni katiaki te rongorongongo bwa e aonga ni butinako naba nakon Kiribati, e aki *fair* te *judgement* are e na otinako maikai.

Te kabowi e kona n *take* iraua te wiiki, iraua te namwakaina, iraua te ririki bwa e na bon karaua raoi ni kakaea ana tai te tia bukinaki, e na anga ana kaotioti, ngkana e aki rauaki e na manga weteie ana tia kakoaua. Manga ana tai tia bukiibuki, e ana manga weteia ana tia kakoaua ea *turn* moa te bowi. Manga te bong are imwina ke te wiiki are imwina kakawaki te namwakaina are imwina, anne aron te *rule of law* inanon abara ae te *democracy*. Ma ngkai ti a tuangaki bwai aika ti na uotiamai ai ngaia naba, e aki un naba ai ngaia naba, akea riki te *option* bwa ti aio ao ngkoe te tia bukinaki ti am tai n taetae ti 5 te miniti ke 3 te miniti, ao ngkoe te tia bukiibuki 3 te miniti ke 5 te miniti. Ai uarerekera ao ngkai ae I a tia n taetae ngkai inanon ae e a kan bwii te miniti.

Ngaia are I taku bwa e aonikai aekan Biira aikai bwa ibukina bwa e anaaki

n te iango ae e barekareka, e aki anaaki raoi n ae e na *generalize* bwa tera raoi ae e na boto iai Kiribati nakon taai aika ana roko ma e aki bwa e anaaki n te iango ae e barekareka ae e kataia bwa ana irantaanga aroia, e *personal* tea eka ni motion aei. Ao I karautaeka, ao n aron ae e taekinna tariu te Tia Tei mai Tabiteuea Maiaki ae te Minita n te *commerce*, aikai ngaira bwa ti na *defend* ara koaua. Ao naakai a taku tao bukina are kam mwaiti ma kam na totokoia ao kam a totokoia ma e na kanga are aio ara Tautaeka e inaomata. Ti a mena iaa ngkanne, kam tatau kam bon mui, kam aera riki, Tautaeka e inaomata, *majority rules* ao nakai a manga aki kina, a manga kamangora te *majority*. Bwa ibukina bwa kam *majority* ao ngaia e na bon aki bwaati te Biira aei, ai aki akora aekan rongorongo aikai. A kakeai inaomatara, bwa ngkai ti a tekateka bwa aongkoa ngaira tenan raa? Tenan taore iroun te Tautaeka ke iroun antai?

Ngaia are taeka aikai ti riai naba n tiatiana aron ara maroro iai, n aron are e tataekinna te leader n te kaitara, e rangi n tara aron te aomata bwa kona aki taekinna. Aekaki n taeka aikai a kamatauninga, a kamatauninga n ae kam a tatangtang naba ni kangai bwa bukina kam *majority* ngaia e a bon reke anne bwa are kam bon bure ma bukina kam *majority*, aikai rongorongo ae e na ongora Kiribati?

Bwa ngaira ngkai ngke ti tei man ara abamwakoro, bon ngaira tenan taore ke tao ngaira aomata ara iango a rangi ni bubuaka?

I aera I taku bwa iai naba ara right n te *defend* ao ni katurua bwa tera ara koaua ngkai ti totoko, tera ara koaua ngkai ti boutokaia, awanne bukin rineara, anne bukina ngkai ti nakomai ikai. Bwa tiaki nakomai bwa ti na ti ongongora, a e koaua e tau ngkami bwa are nakekei e karako aia koraki ma an nanoangaia moa. Tiaki anne, ti na nakomai ikai bwa ngaira Taan Tei aika titebo arora, ngaia are ngkana ti totokoia karaua nanomi. Ngkana e moti n te Auti ni Maungatabu bwa e tokanikai are e totokoia, ma are anne kanoan te *majority*, kanoan te *democracy* are e bon taetaekinna ao ngkai kam a bakan aki kina te *majority*? Kam aki kona te *democracy* bwa kam a tangiria bwa ti na irira naba are kam taku? E rangi n raoiroi te Biira aei, e rangi n raoiroi te kaoti aei, ngaia, e rangi n raoiroi te kaoti aei, ngaia yes, no.

Ma are I taku bwa aikai rongorongo aika ti taku bwa a kamwinibaia naba tabeman raora ao ana riai naba ni kakaurau ni iango iai. Iai taian maroro iaon rabwatan te aomata ke tera, ma I tarai aron tenan point ma teia aika kanga ti taku bwa ti aki boraoni iango iai. N na kaokia riki, I totokoa te kaoti aio bwa bukina bwa kanga irou te aonikai, bwa ngkana ti

a kabwatia n taekana ae ngkai, a mwaiti ara totoko n aron are I taekinna teuana, te tai e *fair* nakon te tia bukinaki.

Ngkana e nakomai ni bukinaki ikai ao e anganaki ana tai ti 2 ana miniti n taetae ke 3 ana miniti, ao ea bane naba ao e a nako naba am tao kona karaoa am, tao te Tibiika tao ko na anga am babaire n te tai arei. Ko na riki bwa te tia moti are rietata, ko na kangai, a ngaia e rabwa I a tia n ongora n ami koaua, ngke tao te kaitara are ko uotarake am tape anne, ao ngkoe te Beretitenti are ko uotarake am tape naba bwa ngaia e bon kona ni karaoaki te *edition*. I a kanakoa au babaire, man te tai aei bwa e tokanikai are e uotarake ana birim bwa e bon koaua.

Ngaia are I taku bwa aikai, ti a mena iaa bwa are ti na kataratarai ti na taratara nakon taai aika imwaira bwa tera raoi te *objective* n te motion aei, tera raoi ae ti kantaningaia n tokin te *outcome* are ti na karia imwina. Ngaia ngai irou, kanga ngkai e rangi ni katuaki n te iango ae baerekareka, bwa ngai irou e irantaanga te motion aei te Biira, te motion n irantaanga bwa bukina bwa iai te bwai ae e a tia n riki n ae nako ao e aki roronako aia booro iai, ngaia are ana karinna ikai.

Ao ngai irou e aki *national interest* anne bwa bon e *personal interest*, ngaia are ibukin aikai ao I rangi ni

karautaeka nakon raraou ae Karineaki te Tia Tei mai Tabuaeran ao ngkana tao e rangi ni matoatoa bwanaau nakoia ake a tia n taetae ake ana rotaki ngkai, aio au koaua ae e wene ao I bane n tangiri ngkami, akea e aki anaaki n te kairiribai ma iaan te *content of the motion* are ngaia ti maroroakinna ao n te tai aei, I karautaeka bwa I totokoia iaan bukina are I taku bwa tiaki angana aio ae e tabekaki iai ao e na kamangora ara Auti ngkana arona bwa ti a roko n te tai arei.

I kabubura au taratara nakon te tai arei, ngkana ti a roko n te tai arei ai aekakira ngaira, ti a roko bwa kanga e a Biira te Auti. Ao tao e a manga karekeaki naba teuana ni kangai, ngkai e a reke te Auti bwa te kabowi ae rietata, ai teniua ana *function* te Auti ae ti na karaoia ngkanne. Aio man taeka aikai ao I karautaeka nakon te Tia Tei ae Karineaki ao I totokoa moa ana kaoti aio ao anne ngkanne au stat, ko rabwa.

Tibiika: Ngaia ao I noora baim te Tia Tei mai Kuria am point of order. Ngaia I tia ao I anganiko te Tia Tei mai Tarawa Teinainano ao te leader n te kaitara. I anganiko moa te Tia Tei mai Kuria, e nakoim.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire, N na karaua nanon te Minita ae Karineaki ao ti aki matauninga ni bwanaam ma N na kaeti tabeua te Tia Babaire otau. I nanokawaki moa te Tia Babaire n

ana maroro te Minita ae Karineaki bwa tiaki aio nnen te koaua, e kananokawaki anne te Tia Babaire ma are e bon ota ma e taboa te Tia Babaire ao e taku n au maroro bwa aongkoa te Biira aio te Biira ni irantaanga. Te Tia Babaire tao e koaua bwa ngkana te Biira n irantaanga, irantaangaeen te koaua, irantangaeen te koaua te Tia Babaire ao tiaki irantangaeen temanna te aomata.

E a ti ni kamatataki aio nakon Kiribati, ngkanne te Tia Babaire ti kubanako n ana maroro ae e taekinna bwa e maroro ma tenan IT. Are nanona bwa e banebuaka te tai bwa e aki kona n reke te koaua, e aki kona n ataki te koaua ma I maroro naba ma tenan IT bwa I kakaea te Tia Babaire bwa a bon kona naba ni bitaki bwanaan temanna ni karekea bwa bwanaan temanna riki? Ewaa au tai ni maroro te Tia Babaire ao N na kaewenakoa te Minita ae Karineaki, ke karekea ana IT ao e na rawea bwanaau ao e na bitia nakon bwanaan te Beretitenti. Ti a bora te Tia Babaire, Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia te Minita e aoria bwa are bon akea Tia Tei point of order ae kona ni kaetia are imwim ngkana e na maroro. Ao I angan ngkanne te Tia Tei mai Tarawa Teinainano bwa koa kanakoa am point of order.

Hon. Shiu Fung Jong: E rabwa te Tibiika ao eang au point of order

kanga I bon ti kan kaeta otan te Minita ae Karineaki man te *magistrate court* ibukin iaon au maroro are I mwanewea iai taekan te bowi ke tao uotakin taian bukibuki nakon te bowi ao I taku bwa te bwai ae I kananona n aron tao e na nakon manin tao te case ngkana ko a karinna n te bowi bwa e aki kona n are e a bon tia naba inanon te wiki anne ke tao te namwakaina anne ma oin bukin raoi te kanganga, ngkana ko uota am case nakon te bowi ao ea rangi ni mwaiti tenan *outstanding*, e a back locked taian cases n te bowi ao anne taian kanganga ao I taku bwa ana understanding te Minita iaon au mena e kairua iaon are ngai te bwai ae I kananona raoi ngkai ibukin tangirakin taian uota, katerean te koaua naba ke tao kaotakin te koaua ikai bwa are e aonga n are e rau naba nanon te botanaomata are e ongora riki tao ibukin te bukibuki nakon ana Tia Tei are e onimakinna. Ti ngaia anne ao e rabwa.

Tibiika: Ao I anganiko te leader n te kaitara am point of order.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, I ti kan kaeta naba aron otan te Minita ae Karineaki n au maroro iaon te *majority* ke te mwaiti. Ngaia ngke I taekina te mwaiti ao anne bon te koaua are bon akea ae e a tia ni bwaati bwa are anne au taeka ao I taku bwa bwaai aika ti uoti ikai are I taekinna bwaai naba aika a

kakawaki ibukia aomata, bwa tao te katoto are aia katawanou ataei. Ao teuana naba te katoto ibukin tenan onono, tenan Biira ae *typing error* ae e aki naba butimwaeaki, ko rabwa.

Tibiika: Taraia ao ngkanne N na kauring riki n te point of order, kataia riki bon ongora te maroro ao once iai am maroro ae e taekinaki bwa e rairaki buaka ao koa bon note naba iaon am beeba anne ao ko a kataia naba n ongora ana maroro te Tia Tei ke te Minita ao ko a point of order imwina ni kataia ni kaetia bwa tera ae e kabwara buaka iai am maroro te tia taetae. Ngaia are bon ti au kakauring iaon te point of order are imwin te maroro. AO e a bon kan boo ara tai ma are bon tuai n *interrupt* e tuai roko te *interruption* ngaia are N na au list bwa N na angan te kauoman ni Beretitenti ae Karineaki Hon. Dr. Teuea Toatu, e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker ngkai e reke naba au tai ni maroro iaon te Biira ae rangi ni kakaongora aio, e kakaongora ao ni kamimi naba. Eang tao N na moantaai bwa are e a bon tia n nako kanga ara itera aio are ti totokoa te kaoti aio, te Biira n aron ae tataekinaki iroun te itera arei. Bon bukina Madam Speaker ae I totoko iai kanga bon teniua bukina bwa teuana ao tao N na manga bon kabwranakoa. Teuana e *redundant*, te kauoua e *unnecessary*, te kateniua

e aki *practical* ao N na manga rairi aikai ni Kiribati.

Are teuana are moan bukina are e *redundant* kanga e bon aki riai ae e na manga kairaki ngkana bon iai inanon te Rules ke Tua ae ngkai ae e bon tia n imwaneweaki iroun taan tia taetae ake imwaiu, iroun bon te Leader n te Kaitara ae e a tia ni mwanewea ao taan tia taetae naba ake tabeman, e a tia ni mwaneweaki Rule 5 are ngke ti moan roko ao ti kaberintaaki, ao ti kaberintaaki bwa ti na karaoa ara mwakuri ma te eti ao te kakaonimaki ibuakon te berita aei.

Iai naba te Tua are iaan 39(3) are e taekinaki bwa ko na bon taetae ma te Tibiika e na *ensure* bwa te tia taetae e na taetae ma te *factual*, ena *objective* ao e na *respectful* ao iai naba ane section 44, rule 44 are e taekinaki. Ngaia are ngai irou e bon *redundant* bwa bon iai Tua aika a tia ni wene ngkai aika a kona ni kaitara te kanganga anne. Ma tao e koaua bwa are tao bon iai bukina ngke e tabekaki ao tao e koaua e bon tangiraki n aron ae e tabekia te tia kaoti, te tia tabeka te kaoti bwa e bon tangiraki te *evidence*.

Ma ti na bon titirakina moa bwa ngkana tao e koaua bwa are tao e na anne ngkai ae ti a roko n te Auti aio ao ngkana e taetae temanna ao ko na riai n roko ma am *evidence* n te tai naba arei ngkana arona bwa e kainanoia teure tao e bakatetea, e

kaitara te maroro arei. Ma ti na taekinna ngkanne bwa kanga e ataa raoi nanon te taeka ae te koaua, *the truth, the full truth*. Tera raoi nanon te taeka anne? Ae e taekinaki te koaua, *tell the truth nothing*, tao te *whole truth are nothing but the truth*, ti na taekina anne. Ao kanga tera nanon te taeka ae te *truth* n taetae ni Kiribati te koaua ae bon oioi raoi n te koaua ae akea waewaeana.

Ngkana arona bwa ti tabeka tao ti tabeka n aekakin tao e a tia n tabekaki taian mena ae kangai, kaota am koaua ae e a roko te *evidence* are e kaweneaki i matan te mwaneaba aio. Ti a arana arei ngkanne bwa te bon te *complete truth*, te *full truth*? E kona n *segregated* te bwai are e uotaki rake arei ao tiaki nanona bwa ngke e uotaki ngkekei ao ai bon ngaia naba anne te *unquestionable* ao ai bon ngaia naba te *absolute truth* are kona butimwaea Madam Speaker bwa e na butimwaea te Auti aio.

Ngaia are anne ae I nanonna n are *impractical* e aki *practicable* te aekaki ni mena aio, bwa e koaua are e a tia taekinna naba raora n taetae tabeman bwa ngkana arona bwa e taekinaki bwa tao iai te *evidence* ke tao te koaua are e kaweneaki arei ao e a manga mena ngkanne temanna are kanga e kainaki ao ngaia ngai naba aio au koaua iai. Ma e bon eti ae e taekinna te Minita n te *communication* bwa te bwai ae ti na

karaoia ngkanne e abon *relegate* am *role* ngkoe te Tibiika tao *become* ko a *duplicator*, ko a manga *duplicates* aron taian debate akanne. Ao tiaki nakoam anne te Tibiika ae kona *duplicator*, ko a manga *become play the defusal role*. Tiaki anne nakoam bwa nakoam ko na ti *make sure* bwa e na *order without*.

Ma ngkana ko rangi tao te *question* bwa antai ae e na anga te *final determination* bwa te *evidence* are reke man aei bon ti te *truth and aim to the truth*. I taku bwa aki kona ni karao anne te Tibiika, tiaki ngkoe ae kona *determine* kona anga te *final determination* bwa arei tera. Ngaia are I taku bwa e na kuri ni mangori iai nakoam te Tibiika I taku bwa kanga anne ae ai bon aron ae e aki *practicable* ao e aki *necessary* bwa are bon iai taiana Tua aika a tia ni mwemwe mai imwaaina. Ngaia are a koaua n tabetai e na bon rangi ni mangaongao bwa are ngkana a roko taian kakoaua aika a bon riaon te riai, ngkana arona bwa ti a taekina tao e na kaotaki te tamnei ae buakaka, bwaai aika a tia ni karaoaki.

Ti kona ni karaoia inanon te Auti aio? E bon kamangora naba te Auti aio. Ngkana te *rules* ma iai taian *evidence* ake ti a tia n nooria bwa ti kangai e a tia ni karaoa te mwakuri ae e aki raoiroi te Tia Tei arei. Ao ngkana a kangai angaa te *evidence*, aio te *video* N na kaota te video. Kanga e a bon

aki raoiroi anne, e kamangora te Auti, ngaia e a bon aki riai ao I taku bwa iai Tua aika I taku bwa a bon kataia naba n *address* taian mena akanne, ngaia are n aron are I taekinna te *word* ae I kabongana iai *redundant* bwa I taku bwa bon iai Tua aika ti kona n tarai ao ni kabonganai ngkana arona bwa iai te irantaanga ma I kaoka riki au mena arei Madam Speaker bwa ti na taetae iaon te koaua ao ti na uringnga n taainako bwa ngkana e koaua bwa ti a bon tangira te kakoaua ao te *question* ae ti na bo mangaia inanon te titiraki, tera raoi te koaua ae ti nanonna? *The full truth.*

Teuana te *evidence* te *piece of paper* anne e abon *constitute* naba te *truth* ao e aki waewaeaki, ti bon ataia bwa e aki kona ni manga *count* te aomata are e taetae. Ngaia are e na bon rangi n aki *practicable* ao ngaia are I taku bwa kanga e bon aki koaua tao e bon aki barongaki raoi te kaoti aio ao irarikina tao e koaua kanga I manga kuri naba kanga ni kakoaua te Minita n te *communication* ao n tabetai tao e bon karaoaki bwa te irantaanga bwa are e koaua are ea ewaa inanon te social media ao tera riki, ae a tia ni uotarake te bwai aio ao e aki rangi n rororake aia koaua. Ma e rabwa Tibiika n au kabanea ngkanne ni maroro, kanga tao N na ti taetae teutana iaon ana mena te leader n te kaitara bwa tao e koaua iai irekerekena naba ma kanga te kaoti aio are te bwai ae ko taekinna

ko na kona n *substantiate* bwa ngkana ko aki kona n *substantiate*, ko na riai ni boutokaia ma te koaua. Bwa ngkana ko aki kona n anga am bwai ni kakoaua iaona, kona riai ni buuta te bwai are koa tia n taekinna. Madam Speaker kanga I bon aki kan butia ao I aki kan taekinna ma are tao N na kamatata moa, ngke I taetae ngkekei I aki taetae ni kaitara ana *personal*, tao ana *personal* mena te mena n te kaitara. Bwai ake I taekin akekei a kaineti ma ana *official capacity, if he was once a Secretary to Cabinet.*

Ao tao e bon tangiria bwa N na bon taekinna bwa ea manga kaokia naba ngkai ao e kakawaki ae ti na bon taekina te *truth*. Ao aio te *truth* ae iai te *supporting evidence* iaona te *supporting documents* ao tera riki. Bwa te bwai ae e bon riki Madam Speaker bwa N na bon kamatata maikai. Ngke e tia koroboki inanon te Cabinet te leader n te kaitara ao e kairoroia au *Director of Land* ao au tia koroboki n te tai arei bwa ana kabwaata te *warrant* ana *raise* te *warrant* ibukin ngkoa te Kauoman ni Beretitenti ae mai imwaaina ae kaboan te bus nakon te TUC, e taekinna bwa iai ana moti te Cabinet iaona. Etina raoi Madam Speaker ao e na ongora n te Auti aio, eti ae e taekinna te cabinet ae iai ana miniti iaon, ma e aki kangai te cabinet bwa ko na karaoa anne ao ko na urua te Tua. Bwa te bwai ae e riki Madam Speaker e kairoroa au *director of*

landing ao au tia koroboki bwa ana *rested* e ngae ngke ake te mwane n te tai arei. Ake ate mwane bwa e tuai roko kanoan te riita ma te bwai ae e tuangia, advance kanoan te ririki are imwina. E rangi n tekebuaka n te tai arei bwa are n tokin bwaai e na okirai bwa ngai N na sign. Ngke e roko irou ao I rangi ni mimi ao I weteia ni kauoman ao I kangai, e aera kam karaoa te bwai aei ao ngaia e taku, bwa are e taku nei mom, antai nei mom?

Nanona kam maeka riki nei mom nakoiu ae kam kariaia bwa kam na advance te mwane ae e tuai roko inanon bain te *consolidated fund* kam advance bwa e na baiti n nako te bwai anne? Ao ngaia e bon tekebuaka iai Vance Frank bwa I a kakerikakia ngaia are e rangi ni maan ana contract ma I kangai aikai, ao N na kabwara riki au bure ma are e bon kairoroia, e taekinna te Leader n te kaitara bwa iai te miniti n te Cabinet. E koaua iai te miniti ma e aki kangai te cabinet bwa ko na karaoa anne n urua te Tua, iai kawaina.

Ma ngke arona bwa are I aki noora arei ao I taku an karautaeka bwa are ngai temanna ngai ae I rangi n taburoroko naba n au maroro n te Auti aio ae N na kumea temanna ma temanna. Ti ngkana I kumeaki ao ngkanne I a tibwa kume ngkanne ma e bon kanganga ae ko na kakoaua ibuakon au taetae ae N na kamatauninga temanna ma

temanna. I a bon ti taetae naba iaon te point ma are e koaua n tabetai anne ko bon kumeia n aron ae kanga a taku bwa I taokitana te bwai teuana, I karabai bwaai ni kabane. Are ngaia e aki oti ma e aki raoiroi ma N na karautaeka riki ngkana arona bwa iai tibanakon te maroro ma I taku bwa relevant aio nakon te subject ao te motion ae ti maroroakinna ngkai ma are ngkana e koaua iai tibanakon taeka, I kaokia riki. Ngke I tabeka aio I aki tabekia bwa N na kamatauninga ana Tia Tei Abemama, I aki tabekia bwa I kaitara ana mena te leader ae personal ma I taekina aio in substances ao te bwai ae I taekinna, I taekinna n ana *capacity as a civil servant* n te tai moa aio. Ao man taeka akanne Madam Speaker ao I rangi ni kaokia riki I totokoa te kaoti n te tai aei, e rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa moa nakon te Minita n te oo n Aoraki Hon. Dr. Tinte Itinteang, I a ongora moa am point of order.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: E rabwa Madam Speaker ao iaan onimakinau n te bong aio ao N na bubuti bwa te mwaneaba aio bwa e na motirawa moa ngkai, Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao iai au bubuti nakoim te Minita ae ko rangi ni Karineaki, ko teirake ao ko a taekina naba am motion, ao e nakoim.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Kabwara au bre Madam Speaker ao N na kaokia riki Madam Speaker, I kabwara bure Madam Speaker ma tao n te tai aio ao iaan katabeau n te Auti Madam Speaker ao N na bubuti bwa te mwaneaba aei e na motirawa moa ngkai, ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minita n am kauring ibukin boon te tai ao N na ongora moa tenan point of order ao imwiina I a kaokia naba nakon te Tia Tei are ana tabeka te tabeka. Ao I a kanakoa nakoim te leader n te kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao e kakawaki bwa are e a otinako ma I taku bwa e aki boou bwa are e bon tataekinna naba n te bowi ae nako ao N na manga kaeka naba bwa are e rangi ni kakawaki ae ea nako. Ao I taku bwa are e a kakoaua bwa are ngaia bon ana babaire te Kaebineti. Ao tera taben te tia koroboki n te kaebineti? Bwa tabena e na ririmwin tenan babaire ake a tia ni kaweneaki bwa ana riai ni kakoroaki nanoia. Ao I aki kangai nakoia aomata bwa kam na urua te Tua, I ti kangai e aera e tuai man tia arei, e aera e tuai man tia are, e aera ka maki karuoia te warrant.

Ao anne taben te tia koroboki n te kaebineti ao I aki ataia bwa are iai ana evidence, tao iai ae I sign ae I tuangia bwa kam na riai n urua te

Tua, aei ngkai te bwai ae e taekinna te kauoman ae ngaia e aki koaua bwa akea ana kakoaua ae I tuangia kaain ana aobiti bwa ana urua te Tua. Ma I tuangia bwa ana karaoa tabeia n aron ana babaire te kaebineti ae ana riai ni karuoia te warrant bwa are e na riai ni kaboaki te truck. I aki ata tuan aia mwakuri bwa are a bon ata tuan aia mwakuri ma teuana te anua ae e rangi n ataki ao a bon ataia naba Minita bwa are e aki irira ana babaire te kaebineti te Minita n te mwane n te tai arei. Anne anuana are ngaia e bon aki kona n iria ao I taku bwa e rangi ni kakawaki bwa are akea tao te mwakuri buaka ae I a tia ni karaoia ao ake au taeka ae I tuangia ni kangai bwa kam na urua te Tua. Ngai te aomata ae I rangi ni kakaraoa raoi tibwangau iaan te Tua ao I taku bwa te bwai ae e rangi ni kakawaki bwa ea kamatata bwa are ngaia bon iai ana moti te kaebineti n aron are I taekinna aongkoa are ngke e moan taekinna I a bon kanakoa naba bwanaau n akea bukina, Ko rabwa.

Tibiika: Ao I a kaokia nakoim te Tia Tei ae ko Karineaki mai Tabuaeran bwa ko a kanakoa am sum up iaon am kaoti aio, ao ea nakoim.

Hon. Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tibiika, e koaua eang, I a kaitauia ake a tia ni kona ni boutoka au onono aei, te kaoti n onono aei nakon te Tua ibukin waakinan bowin te Auti. I nanokawaki irouia ake a

totokoia ao bon iaan bukina ana bon bae naba n nanokawaki bwa totokoan aio e na aki karekea te rau n nano nakoia ara botanaomata are a tia ni weneakinna ao ni kakariaria bwa e na kona n reke bwa karauan nanoia. Eang n aron ae I note ikai, n aron ana kaeka are e kaeka te kaoti aio man te Tautaeaka ao e taku bwa iai kawaina teuana are nakon te court, anne I taku ngai bwa e kona n reinako kawaina, e na abwabwaki kawaina ngkai bonte bwai ae e uarereke. Te bwai ae e uarereke bwa ti kakoauan am kaeka are tao ko taekinna n uaraoa raom ao kona uotia nakon te bowi. I a manga nano uoua ngkanne bwa te bowi, ao ngkana e anga ana moti te bowi an ira nanona nakai? Ao a tai n nako ana moti te bowi n taai aika a tia n nako ao aki iraki nanoia.

N reitaki ma anne ao a taekinna naba taan maroro bwa aongkoa ngkai nanon te Auti aio ea party, nanona ara tabeka ni kabane ti na bane n support nakon kanga te party issue ke te party motion, tiaki. Bon tuangia, iraua aia tabeka ae a tabekia ae ti taku bwa e beneficial nakon te botanaomata, ti boutokaia nakon ara kaoti ae ti taku aio e rangi ni manena ibukin te I-Kiribati ae e tia n rineaki, n unueakinna ao ni kariaria karauan nanona ao a totokoia. Tiaki ti ngaia a mwaiti, angin tena amendment ake a karaoaki man ara itera aio, aki

butimwaeaki e ngae ngke a bon raraoi.

Ao e na kanga are a okiokira aia taeka ae te *majority rules* ma ko riai n ataia bwa te *majority rules for the benefit of the nation* ma tiaki *for your benefit alone*. N reitaki ma anne ao iai naba ai maroro ae a kangai bwa tao ti na onga kanara, I taku bwa ti onga kanara ma ngaia aki oonga kanaia. Ngkana ti tanrikaki nakon aia kaeka ngkana a taetae ikai, eang ti na onga kanara, ngkana ti *fail* ao ti riai n resign, a tuai man *resign* ngkanne engaa ongan kanaia?

Teuana ikai ti a manga tuangaki bwa ti na tataninga te 4 n ririki, e bon resign? Ngkana nanon te botanaomata bwa e aki kan ra n te 4 ririki, ti na tiku n tataninga te tai anne? Ngai irou I aki boraai n iango ma anne ao e aki anaki nanou naba n te itera anne. A manga comment iaon au onono aio bwa a tangiria bwa a taraia ba e reme, a reme n te aro raa? Kainibaire n tein bwaai ni kakoaua ae e nanonaki ikai tiaki aomata bwa bwaai ni kakoaua, te audio ma te transcript ao terana riki ae e kananonaki n te onono aei. Ao I nanokawaki bwa taran ae bon iai bwai are e katangaki tao e uouotaki ngkai are ea kakatangaki tao n te facebook, iai ake n te clip bwa bon bwanaan te Beretitenti, bon bwanaan.

Ao e uneakinna ikai e kangai ae e anaaki man te BPA bwanaana, e kanga n ae e anaaki bwanaau man te BPA ao ea kakaeaki bwanaana arei ao akea, anne ae e bon mention naba n te bong aei, ae nanona bwa e a tia ni kakoaua bwa bon bwanaana. Ao n aron aia support kaain te kaitara ake tabeman ao e taekinna are e koaua rineakia Taan Tei ao man rineakia a katueaki ikai ao anganaki te ara e moan baan te kakannato ke ni mimitong ake tenan honorables. Ao ngkai ti anganaki te ara anne ao ti riai n *com-pliable to that* bwa ti na *be honorable in our ways*.

E koaua are akea te aonnaba aio ae e kona ni kororaoi, n tabetai koa manga bwaka ma ko na riai ni kekeiaki ao ko na riai ni kabwarabure, tao ko na kabwara am bure nakon am botanaomata ngkana iai tibanakom ma ngkana tao bon te kewe I taku bwa e aki eti anne ao e bon ongora ngkai Kiribati. Ao e taekinaki ikai bwa ti riai n aki maaku, ti riai n aki maaku ao ti taku ngaira bwa tiaki mamaku bwa are ngkana ko taetae ikai ko riai n taetae ma te koaua ma ngkana ko aki taetae ma te koaua ao ko na maaku. Ngaia are ngkana e butimwaeaki te onono aei ao e na karekea kanga te bwai ae raoiroi inanon waakin ara Auti, ea rin te boraioi inanon waakin ara Auti bwa e n ariki bwa kanga te betanga nakoia ake ana uarao bwa arei ai te Tua.

Ma are n aron ae ti a tia ni kakoaua are ake n te tai ae e nako ngaia are tao koa kairoroaki te taibora bwa tao ko na replay te bwanaa are akea moa n te Tua, ngaia are koa karautaeka ma ngke arona bwa e rin ao tao te mwioko are I tia n taku a ngaia bwanaana tiaki, Kai tiaki bwanaau, te bwai ae e rangi ni uarereke. Ao e koaua ae iai naba ae imanonoia bwa iai kanga te rabakau n editing ao ni photoshopping, e koaua anne tao irouia tenan specialist n te IT ma tao N na manga bubutia antai are tao e mention aio bwa e na karekea ana IT ao e rawea bwanaau ao e karikia bwa bwanaan te Beretitenti.

E koaua ngkanne e ataki bwa a taku bwa taekan tobwan naba aio te kabowi ma ai bon antai moa ae e kakabanebuaka ana tai kaain Kiribati mai tabona nako tabona n ongongora te kabowi arei. I taku bwa akea, angin te tai ngkana e na waaki te bowi ao a bane ni karini baeteren aia rerio bwa a kan ongora kanoan te Auti n Tei. Ngaia are I taku bwa bon niniana aio bwa e na riai ni karaoaki ikai ma tiaki tao n te court. Bwa ake ae e ongora, tao ti iraman akana a kona n access nakon te tabo ke te venue are e bo iai te bowi. Ma aio e bane n ongora ngkai Kiribati, ngkai I taetae ao a ongora naba kaain Tabuaeran ao ongora kaain Kiritimati ao tao iaa riki are e raoiroi aia rawerawe.

Eanga tao aikai, N na aki rangi ni kabwabwaki bwa n tokina N na manga rangi ni kabanea ana mwane Kiribati ao are a bon ongora Kiribati, ao e na kona n anga ana babaire ni kangai a eti nakekei, e bure te Tia Tei mai Tabuaeran ngkai e tabeka te onono anne. Ma I taku bwa kaain Kiribati ao kaain Tabuaeran ana bane ni kukurei bwa e bon riai n tabekaki bwa e aonga n rau te nano ao e toki ten goo bwa e aki manga oki ni karaoaki ikai te debate bwa are ti a bon tia ni berita ikai n te moan tai. I a toki ikai ao I a bubuti tabekan te kaoti, Ko rabwa.

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa Madam Speaker ao ti uoua au point of order ao I karabwa te Tia Tei ae Karineaki temanna mai Tabuaeran n ana sum sup. N na ti kaeti tabeua kanoan ana sum up, teuana bon ngai are kanga I mwanewea are e reme tabekan te kaoti ao I kabwarabwara bwa are iai n taai tabetai ai tiaki te bwai ke te bwanaa ke tamnei ae ena riki bwa te kakoaua ma e kona naba ni bon tanigraki te aomata ngkana bon iai taai ae ena aki anga te koaua te bwai ma ena tangiraki naba te aomata ma are akea nnena n am kaoti, are I bon kangai ao engaa nnen te aomata n am kaoti ao aomata naba taan kakoaua, a kona n riki bwa taan kakoaua.

Te kauoua kanga e taku bwa bukina ngke I mwanewea are e anaaki te bwanaa aongkoa ai anne au kakoaua

nakon anakin te bwanaa ma e aki kakauongo raoi bwa anaaki bwanaau ake n au rawerawe man 2006 bwa are ana mwakuria ngkanne au taan rabakau ma are e aki kakauongo. E aki anaaki te bwanaa are kam a tia ni kunimwania, aongkoa arei are kam kunimwania n aia koaua au taan rabakau, ma anaaki bwanaau ake ana anai bwa ana noori ni katangi bwa are akea ngkanne n te BPA, ao e rabwa.

Tibiika: Ao I anganiko moa te Minita n te commerce ao ko a kanakoa am point of order.

Hon. Bootii Nauan: Ao e koaua e rabwa, I ti kan kamatata are tomatoman te bwanaa te edit, ngkai taian rabakau aika a boou ko kona n download te app ao ko kona n edit te video plus te sound, te audio are ko kona n toma ana taeka te aomata ae ti temanna ao e na manga kona n tang bwa te taeka ae e okoro ma are e bon nanonaki. Ko kona ni manga manipulate ke ni play around ni manga tomatomai nakon are kona kantaningaia ao kona tangiria bwa ana ongo aomata, anne ngai ae I kanaanona. Ao akea ara rabakau ni kona ni prove anne kanga aekakin te FBI ke te CIA, e rabwa.

Tibiika: Ao I anganiko te Minita ae Karineaki n communication.

Hon. Tekeewa Tarati: E koaua bwa are e kakawaki bwa ti na katurua are

kanga e anaki ara maroro bwa e kairua n aron are ebon taekinna te Tia Tei mai Kuria ao mai Tabuaeran are e kangai, akea te rabakau ae aongkoa I kaewenakoaki bwa N na anaa bwanaana bwa N na karikia bwa bwanaan te Beretitenti, tiaki anne ae e nanonaki. Ae e nanonaki bon bwanaan tao ti a aranna bwa ten Taom ao e a manga bon anaaki bwanaan Taom ngkoananoa ao ea manga tomaki nakon bwanaan Taom n te bong aei, anne raoi e nanonaki. E aki bitaki Taom nakon Biita ke tao antai ke tao Taom and Terii, tiaki, bon bwanaan Taom ae e bon kamanenaaki, Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia I taku bwa e a bon bane te point of order ao I ataia bwa e rangi n tiraua Taan Tei aika a kan maroro ao I bon kaungai riki ngkami Taan Tei, I ataia bwa iai aika a rangi n tangiria ni kan kanakoi bwanaia. Ma I kaungai riki ngkami ngkana kam bon kan maroro moantaai katea baim bwa e aoria n otinako am maroro, ao keiaki nakon te babaire mai iaon te taibora iaan are I bon tarai ngkami n taainako ao I noori baimi ake kam tei I bon taua mwiin arami n aron te ota are I bon noori iai ngkami.

Ngkana iai tibanakon au taratara ngkanne, anne ngkanne ea riaon au kantaninga bwa are tiaki 8 matau bwa bon ti 2 ao iai naba au Clerk ae n te tables, Tables aika i moa ikai ao

a bon tatarai naba ngkami, titabo ara taratara mangaia, mangaia a kakauringai ngaia are ngkanne aikai a kan maroro, e kakawaki naba bwa N na bon taekinia iaan ae I a bon tia n tataneiai ni kakaraoia;

Hon. Terieta Mwemwenikeaki, Hon. Ieremia Tabai, Hon. Tauanei Marea, Hon. Taberannang Timeon, Hon. Taoaba Kaiea, Hon. Alexander Teabo, Hon. Tinian Reiher, Hon. Pinto Katia, Hon. Tekiau Aretateta.

Akanne ngkanne aika a kan maroro ma e aki reke aia tai. Ngaia are ngkai e a tia ni karaoa te sum up te Tia Tei ae ko Karineaki ao N na kanakoa ngkanne te kaoti nano, bwa te kaoti nano bwa te kaoti n aron are e a tia n tabekia te Tia Tei mai Tabuaeran iaon onean ara Tua ni kariri n ara mwaneaba ni Maungatabu ao N na kanakoa ngkanne nakoimi Taan Tei. Akana a butimwaea ao a kangai eang ao ke aki a kangai tiaki. Ake a butimwaea? Ake aki? E nakoia ake a aki butimwaea ao e totokoaki moa te onono anne nakon te Tua ni kairiri ke te kaetieti. Ao ibukina ngkai ea ti ani mwemwe te kauring ibukin te bwara, tia bon riai ni bwara, ngaia tao e abwabwaki kanoan ara bong are ningabong, ti na motirawa ma te kukurei.

Ngaia tera am point of order te Tia Tei.

Hon. Tewaaki Kobae: taiaoka te division.

Tibiika: Te Tia Tei I aki kona n division bwa I bon ongo te bwanaa n ongou ao e mwaiti riki ae totoko nakon ae e butimwaea ngaia are I a karautaeka nakoim te Tia Tei ae Karineaki ma te bwanaa ae e karautaeka nakoim, tiaki moa division ma iaan ara rules ngkai I bon ongo bwa e bubura riki te bwanaa n te itera teuana. Ti ngkana I bon ongo bwa titabo bwanami ao I abon kanakoa naba te division n aron are kam tangiria, anne ngkanne ae kam rangi n tane iai, tia kaetira nakon ara Tua n tainako e aonga n ae akea ara kanganga iai. Ngaia are akea te division ao ti a bwara ao ti a kaitiboaki nakon te ingabong te aoa 10 ikai.

Kiraaka: Te Tataro

Tibiika: Ti a Tataro

Ti a nakon ara bwai iaon ara ota bebwā.

Kiraaka: Kometenakin te Biira
Appropriation Bill 2022

**APPROPRIATION BILL 2022
(Committee Stage)**

Tibiika: Ao imwain ae ti nakon ara bwai iaon te ota bebwā te komete ao I a reitai ma kain te Maneaba ni Maungatabu kain au aobiti n anga bwanau ni kamauri nakoim te Beretitenti te kauoman Minita te Leader n te kaitara Taan Tei ni kabane taan mwakuri ake ana raonira inanon te bong aei tenan *ministries* te Tautaeaka aika kakaokoro kain Kiribati ni kabane ao ai bon taan ongora ni kabane kam na bane ni mauri.

Ngkanne ti nang nakon ara bwai iaon ara ota bebwā ao te komete ao imwain ae ti waaki nakon ara Komete ao N na butia te *Sergeant* bwa e a karuoa ara *Mace* bwa e aoria ni waaki ara Komete.

Hon. Tebao Awerika: *Point of order* te Tia Babaire taiaoka te *point of order*

Tibiika: Tera am *point of order* te Tia Tei mai Betio

Hon. Tebao Awerika: I a bubuti te *quorum* taiaoka

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao *call the quorum*

Ngaia kai e a bon koro te mwaiti are kantaningaki ian ara *rules of procedure* ao ti nang waaki nakon ara Komete ma ngaia tera am *point of order* te Beretitenti.

H.E. Taneti Maamau: E koaua tao I kaongoaki ae na tauraoi te rerio ibukia ara koraki ma ngaia e a reke e rabwa.

Tibiika: Ngaia I bon mwaninga taekan ngkoa te bubuti anne ti kataia ni mwakuria inanon te wiiki aei ao bon iai ara kangaanga n ara bwai n ara *mics* ake kam kantaningai bwa ti na kona ni *install* ikekei.

I kataia ni butia au *IT* bwa ana *install* te *mic* ma a bon karautaeaka bwa e bon ti aikai aika tauraoi ao manga aron kamwaingan anakekei nakon te itera aei e kainanoa te tai ae kanga e bon e na anganaki iai aia tai bwa ana kona ni kamwaingi n te aro bwa e na aki manga *disturb* aron ara *system* are e a tia ni *install* n te moan tai. Ma te bwai ae a tuangai ngkanne a bubuti bwa N na kanakoa te bubuti nakoia kain ana aobiti te Beretitenti ibukin are kabongan an tenan rerio ake a uarereke bwa ana bon kona n ongora moa iai n te tai aei ao ni kona bwa a taku bwa e bon aki rimwi bwa

e bon nako n taiana I taku bwa ngkai a karaoa te *testing* ngkana arona bwa iai te kangaanga ao a manga bon kai reitaki n *point of order* nakoiu ngaia are anne moa au kamataata iaon kainanoan bwai n taetae ao bwaai n ongora tenan *headphones* ake a kainanoaki ibukin ara *system* aei tao ti a kakaea angana riki imwain tao te auti ae imwaira aei ni kakaea raoi bwa tera te anga ae ti na kona ni ibuobuoki iai man ara itera.

Ao ngkanne tao ai bon akea riki bwaai aika ti na kaeti ao imwain ae ti nang waakina ao ibukina bwa I tangiria bwa e na nakoraoi te komete n akea te tokitoki ao bon iai te bwai ae I kan karaoia imwain ae I a kanakoa te Komete. N aron ae ti noria ao iai te onono ae roko ngkoananoa ngkebong ao te onono ae uotiarake mai iroun te Leader n te Kaitara ao bon te Tia Tei mai Abemama ao N na kabwara bure ngkebong bwa e a bon bong e a bon kanga imwin te auti ao e a bon tibwa bon roko te onono aei bon iaon kawaii n oki ao I noria ao I warekia ian te kantaninga are au ataitai iai bwa akea rekereken kakerakean ana kabanemwane te Tautaeaka iai. Ngaia are I a tiainaia naba ngkebong ao I tuangia au koraki bwa ana *distribute*.

Ngkanne n te ingabong aei I a kaman uti n roko n tabeaianga naba ni te bwai are I a tia n tiainaaina ngkebong ao I a manga moan rinanona ngke I rinanona ao I a kunea bwa N na riai

n taona ao N na karautaeaka nakoim te Leader n te Kaitara bwa iai Tua ian ara *Rules of Procedures* ane e kaineti raoi nakon am onono anne ane 61: H ao e a kamatoa ngkanne n 61:F ao Tua aikanne a nang kakawaki bwa e katuruturua iai aron karaoan te onono nakon ana kataumwane te Maneaba ni Maungatabu ao te onono e kangai ane 61: H e kangai taekana *An amendment to reduce a vote of expenditure without reference to an item there in shall be in order if the vote is not divide into items*. Ngkana kabwaranakoa n taetae ni Kiribati e na kangai “*Te onono ni kauarerekea te Atu ni Kabanemwane n aki mwaneweaki kanoana e ti kona ni karaoaki ngkana e aki tibwatibwaki te Atu ni kabanemwane anne eti ngkanne ko kona ni karaoia ian anne*” ngkanne ti a manga tara te Tua ane 61: L ao e a kamatoa ngkanne ikanne are kangai “*No amendment to any clause shall be moved except on amendment consequential on the out ration in the total sum appropriated by its schedule and any such consequential amendment should be moved only by a Minister* . N na kabwaranakoa ngkanne n taetae ni Kiribati “*Akea te onono nakon te kibu are e riai n tabekaki ma te onono ae riai ibukin bitakin te ikota ni mwaiti te tietura ao te onono ane e riai n tabekaki iroun Te Minita ao te titiraki iaona e riai n tabekaki n akea te manga onono ke te katauntaeka*.

Akanne au Tua ae I a tibwa kunei ngke ingabong N na karautaeka ma N na bon bubuti nakoimi Taan Tei ti bane n atai ara Tua ti atai ara *rules* ti atai ara raa ti kona ni kabwaranakoi au kantaninga ngai bwa man te aobiti bwa irou ngai ngkebong e roko te onono ao I karautaeka bwa I aki wareka au *rules* anne kabwakau ngkanne ngkebong. N te ingabong aei I tabeaianga ao I warekia ao I a kunei ngkanne aikai bwa I tabeaianga n te bwai are ti karaeia ngkebong ibukina bwa I ataia ae e a bon bwakanako te tai ngaia are au kantaninga bwa imwain are kam karokoi naba ami bwain te Maneaba ni Maungatabu ao bon te kabanea n aomata ae na *approve* ami bwai te Tibiika e ngae ngkana aki noria au *Parliamentary Counsel* ke au *Clerk* ma e a roko naba irou n te tai ae waekoa ibukina bwa ai akea rabwataia ao ngai N na anga *approve* ngkana I *approve* tiaki naba nanona bwa e nang bwainaki inanon te auti aei bwa taai tabetai iai taai ake tao te *overside* n aron ara kona n rinanon bwaai tabeua ao anne ngkanne ae ti kona n aki noria.

Ngaia are N na bubuti ma ngkai ibukina bwa n ara *rules* a bon nang *specific* aron tainakin te *question* te tai are e na roko iai te *statement* tao baikara riki iai ni kabane tenan *submission* ake a karaoaki a bane ni iai aia tai ake ana riai n rin iai ao I ataia bwa te *amendment* bon akea ao ngaia are irou ngai n te tai aei ao

nang karaoa ngkanne au *rule* ae bon ngai bwa nang riai n tangiria te *amendment* bwa e na riai n roko inanon bain te aobiti teuana te bong n aron are e bon *specific* iaon ara *Rules of procedure* ma e na aki rimwi imwin te tai ae 5:15pm are te tai are motirawa iai te mwakuri ao ane ngkanne nang tiku iai ngkanne ao nang kamatoa nakon te tai ae na roko. Ngaia are au bubuti ngkanne ibukina bwa e aoria nakoraoi tiaki manga okioki I a katuka ngkanne te onono aei ao I a taonna n te tai aei ao I a kabwara bure ngkana arona bwa ai uoua te tai ae I a tia ni karaoa aei ae I tiainaa te onono n aki rinanon te Tua ae N na riai n rinanona ao I karautaeka n anne. ngkana arona bwa kam karaoi ami bwai Taan Tei ma te ibuobuoki ao te kaai n reitaki ao anne te kabanea n tamaroa ma ngkana kam karaoi ami bwai n akea te reitaki ao ngaia are bon kona ni iai n reke te kangaanga n aiaron aei I karautaeka nakon te Leader n te kaitara ma I ataia bwa ko tarebonia ngkebong ma I bon ataia bwa I a bon kua ngke I oki I a tia n anganiko au kaeka ae I *approve* ian are I kamataata naba bwa tera te ware ke te ikota ni ware are ko kuaia ma e aki karaaka bwa e kakerikaakia anne otau iaon aron waakinan tabekan tenan *motions* ma baikara riki ma ngaia te Biira ngkanne e a bon nang *specific* iaon anne ngaia are I kabwara bure n te itera aei ngkai I tia ni manga kabuti bwaai aika I tiainaai n akea rinanoana ao rana ao I

nanokawaki iai ma e aoria bwa ngkanne I a tia ni karaoa anne au *rule* are I kataia ngkai bwaai ni kabane a riai n tainaki 5:15pm imwain tokin boon te tai a riai ni bane n roko inanon bain te aobiti bwa e na reke naba ara tai n rinanona ao tao ti bon marurung naba ni kona n rinanona ngaia are ti aei au maroro imwain ae I a waaki nakon ara Komete ao I kaokia nakoim te Leader n te Kaitara ngkana iai te bwai ae ko kan taekinna e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti karinea n taainako am babaire ma tao ti kona ni kairiko nakon ara 61: G ao I taku bwa ane tao aei otara ae a kakaokoro bwa are ni bon taai aika nako bon ara Maneaba ni Maungatabu naba aei ao a bon rawata naba tenan onono ae a uotaki irouia Taan Tei ae e kaineti ma kakerikakan te ware ao anne are kaineti ma ara Tua ane G are. E kona te Tia Tei *any member an amendment or any vote of expenditure to reduce the some a lot maybe moved by any member*. Ao anne te bwai ae I karaoia bwa kakerikakana bwa I taku bwa e kaineti ma ane e na riai ni uotia Te Minita ane “E” are ngkana e na kakerakekaki tao te onono e na kakerakea te ware n te Biira ao anne e aki kona ni uotaki irouia Taan Tei bwa ti Te Minita ae ngaira otara ane ko warekia ane “L” anne e kaineti ma anne bwa are *consequential amendment* ae e a tia ni

kabwarabwaraki mai ieta ao ngaira tera ngkanne nanon ara Tua are ngkana ti nang aki kona ni karin ara onono bwa ngkana ko tara aei ao ngkana ko nori waaki n taai aika nako ao iai tenan *amendment* a tia ni karinaki irouia Taan Tei ao a butimwaeaki bwa are aei nanon te Tua ane 61: G bwa ti anne ae ti kona ngaira ni karaoia ma ngkana arona bwa ai bon akea te bwai ae ti nang kona ni karinna bwa bukin ae ai bon Te Minita ae nang riai n uoti ni kabane ma I taku bwa “L” e kaineti nakon are ngkana e na kakerakeaki ma are ti karinea am babaire.

Ma I taku bwa aei e kakawaki bwa are ngaira naba ti taku bwa ti ira naba te Tua ao ti nori aron te waaki n ara Maneaba ni Maungatabu mai moana ao tiaki te moan te tai ae karaoaki aei. Ngaia anne ae I taku bwa e kakawaki ae na taraki raoi naba ara Tua aei bwa mwina ai bon akea ngaira te bwai ae ti kona ni karaoia bwa ai ti te titiraki n tain te Komete ao te Komete am tai naba ni kona n onono ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Leader n te kaitara ao I taku bwa I a bon tia ni kamataata au itera bwa are ngke I tara am onono ao iaon te *clause* ma I tia n anganiko ngkanne n te Tua ane 61:L ane ngaia are kona wareware iai ao ngkanne ti nang waaki nakon ara Komete, iai am *point of order* te Tia Tei ae ko karineaki mai Marakei.

Hon. Moannata Ientaake: Kabwara au bure Madam Speaker ma I taku bwa e rangi ni kakawaki bwa ngkana ko taekinna bwa iai ae e a tia ni karaoaki mai imwaina kona *prove it* bwa e aonga n ae kakoauaki bwa bon iai nakon are ko taekinna ao ngaia bon akea ko bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki n am ibuobuoki ma ngkai I a tia ni *make the rule* ikai n te tai aei ao anne ngkanne ae bwainaki ao I *make the rule* ni bon au iango ma inanou ke tao n au kantaninga ma I *refer* nakon ami *rule* ae bon mena imatara ane 61:H ao L ane n aron ane I tia ni kabwarabwara ngaia are ngkana iai bwaai aika aki nakoraoi n ara *rule* iai angaia ibukin katamaroana n te aro bwa ana kona ni manga tobwaki bwaai ake kam taku bwa aki tobwaki inanon ara Tua ni kairiri ke ara Tua ni kaetieti inanon ara Maneaba ni Maungatabu ngaia are I a katoka te maroro n aei ao ti a waaki nakon ara Komete ao ian naba ara Tua ao n aron ae ti ataia ti na aki moa rinanon tenan *clauses* ni kabane bwa I a kairi naba ngkami nakon te tietura ngaia are ti nang tara ngkanne ara *schedule*.

**ATU NI KABANEMWANE NO.09
(OB) \$2,654,734.00**

Te moan Atu ni kabanemwane ae tei imatara n te tai aei bon te Atu ni kabanemwane ae 09 ana Aobiti Te Beretitenti n te mwaiti ae \$2,654,734 ao imwain ae ti kanakoa te kaotinano

iaona ao N na kanakoa moa nakoimi Taan Tei ngkana iai te kan titiraki ni kamataata iaon te Atu ni kabanemwane anne ao e nakoimi Taan Tei, te Leader n te kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao te titiraki ni kan kaotaota tao N na moanna moa iaon ane booia taan mwakuri ti noria bwa iai te bwaka ae \$7,000 tabun tengaa ngaia te Tibiika ao ti noria bwa ian ana mwakorokoro nako ana Aobiti te Beretitenti ane ian ana kataumwane ao e bwaka ana kataumwane te *State House* ian booia taan mwakuri e kona n ti kabwarabwara moa te Beretitenti aei. Iai riki au titiraki ma tao ngkana I kamena moa n anne iaon ane te *salary* tera bukin te bwaka anne ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Maamau: Ao bon te bwana moa ni kamauri n te ingabong aei nakoim te Tibiika ma kain am Aobiti ao n reitaki ma te Leader n te kaitara ao ai bon ngaira ni kabane Taan Tei ao ai morara riki kain Kiribati kam na bane moa ni mauri.

E koaua ni kaekan ana kan kamataata te Tia Tei ae mai Abemama are bon te Leader n te Kaitara te bwaka n te *salary* ke ni booia taan mwakuri ao n rekereke ma are bota ao n rekereke ma are te *state house* e bwaka bwa e a

kanakoaki boon te Moan Aine are e mena ian te *salary* ni kakaki ian te *allowance* ao anne bukina ao e rabwa.

Tibiika: Tao akea ngaia te Leader n te kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika ngaia e mataata bwa are bon anne naba e raka n ae ti noria tao \$18,000 ane ngaia ane ibukin boon ke ana *honourarium* te moan aine ao ngkanne N na ti titirakina te Beretitenti bwa e tara ngkanne kanga e na aki tau ana kataumwane. Ti noria iai teuana te *post* ae raka are ian te *Met* ma ngkana ti nora ana kataumwane te *Met* ibukin te *salary* ke booia taan mwakuri ao e nang uarereke te raka iai tao \$9 tabun tengaa ke \$6 tabun tengaa ma ana *post* ane boou anne te *Senior Forecaster* ae te *Level 9 -7/6* ao ngkana ti anaa te kabanea ni uarereke ni bwakabai iroun te *L 9* te kabanea mai inano ao \$14 tabun tengaa ma e nang uarereke te raka bwa e aki koro \$14 tengaa.

Ngaia e kona ti kabwarabwara bwa e na kanga ngkanne aron boon te *post* ae boou aei tao iai kabwarabwarana ae ngaia e aki kakoroaki ni kabane mwaitin ana bwakabwai n ana kataumwane te *Met* ian ana aobiti te Beretitenti ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ao e koaua ana titiraki ni kamataata te Leader n te kaitara ao n aron kabwarabwarakina kanga ane e a bon oti iaon ara ER ane iai *post* akana uoua ane teuana aikana *reserve without provision* are te *Oceanographer* ane ana *post* te tikera ni boo ane 11-10/9-7 ao iai ngkanne te *post* ane te *New forecaster* ane *level 9-7/6* ngaia are kanga iai te *trade off* ae a karaoia kain te aobiti riki ane te *Senior Forecaster* ni boona ane e a mena ngkai iai ane n te *level 9-1* ao kanga imwin kanga te *evaluation* bwa are bon iai te *increment* ao iai are e *reserve without provision* e kakeaki boona ngkai are kanga e bon bubura naba ana *level* ao e manga karekeaki teuana te *post* ae boou ane te *Senior Forecaster* ngaia are kanga iai te *trade off* ao kanga bon te bitaki ibukin te tikera ni boo aika kaokoro ao ngaia ane e a karekea ngkanne ti te raka n te boo riki tao n te *Met* ane ti \$9 tabun tengaa ma anne ae bon tau n aron karaoan tenan kanga mentereakin kanga bitakin tenan *post* bwa e a manga *reserve without provision* ao are teuana e kariaiakaki bwa e na tei bwa te *new post* are te *Senior forecaster* tao akanne kabwarabwarakina ao e rabwa.

Tibiika: Te Leader n te kaitara

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika ao I taku bwa tao e kabwarabwara te Beretitenti ae aei iai tao te *trade off* ma I taku bwa ian

te *ER* ngkai ao ane e mwaneweia te Beretitenti ane te *Oceanographer* e *reserve without provision*. Ngkana e *reserve without provision* akea te kataumwane iai akea te kataumwane iai ao e na kanga ngkanne n reke boon te *Senior forecaster* are angkoa e na karaiaiki boon te *post* are te *Oceanographer* arei nakon te *Senior Forecaster* e *reserved without provision*.

Ma I taku bwa te bwai ae ngaira ti tangiria bwa e nang kakawaki bwa ana bon reke kanuangaia taan mwakuri are tao aei e noria ngkai ana aobiti te Beretitenti bwa e kainanoa te aomata ae te *senior forecaster* ao iai naba are bon tenan *increment* ngaia ti anne ae ti ti kan titiraki ma tao e na bwarabwara ngkana arona bwa tao iai ana *vacancy* ke tao taabo ae a tuai kakai n ana aobiti te Beretitenti ao ngkana arona bwa e kona n ti kaotia bwa iraua ngkai tenan tabo ni mwakuri ae tuai kakai bwa are ae iai te kataumwane iai bwa are tao anne ngkanne te anga ae na kona ni kakoroa boon te *new post*. Iraua tenan tabo ni mwakuri ae a tuai kakai ngkai ian ana aobiti te Beretitenti ngkana e kona n ti kaoti man ian ana ER ao I taku bwa anne e na ibuobuoki nakoirira ngaira Taan Tei ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa tao e koaua are eti are e *leave without pay* are te *Oceanographer* ma ngke e kaboaki e a kaman riao e a raka e a roko n are te *bar* are 9-7 ao boona te kataumwane n te ririki aei e a bubura e a kaman riaon ao ngke e teirake are e boou e teirake n *level 9-1* ao are kataumwaneaki n te ririki aei e a rokoroko n 8 ke n au katautau ngaia are e *difference* ngkanne anne anne ae kakoroa ngkanne. Bwa are ti a taneiai n te kataumwane are te tia mwakuri e a tia ni kaboaki n te boo ae bubura ao ngke e a manga *reserve without provision* akea ngkanne boona eti bwa ai akea ma are te aomata are te *Senior forecaster* are boou e a teirake n 9-7 ma e a teirake mai inano are *level 1* ao ngkanne ibukin tenan *vacancies* kanga akea ngkai *vacancies* bwa are a bon bane ni kakai. Iai aika *contract* bwa are ian naba te *policy* are a nang bane ni kainaki tenan raa ma tao ngkana a *contract* ane tao iaon kawaina ni bon kainaki inanon tao te ririki ae boou ao e rabwa ma ti kabwarabwarakin riki arei bwa e aonga n ae e mataata iai te Leader te kaitara ao e rabwa.

Tibiika: Te Leader n te kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika e aoria bwa ti na katikua iroun te Beretitenti bwa ti te bwai ae ngkana a bane ni kakai ana *post* ao eti are arei akea boon te aomata are tao e a *leave without pay*

akea te kataumwane ibukina ma tao ti kakawaki bwa e na ti taraia bwa e na koro boon ana tia mwakuri ane e boou ane e na kateirakeaki tao ti anne te bwai ae ti tangiria bwa e na ti taraki ma e na aki e na iai e na tau te kanuanga nakoina.

Ao ngkana I kona n ti manga nakon are imwina te Tibiika tao iaon ane e a tia ni kabwarabwara te Beretitenti are iaon te *allowance* tao te raka ane man kanuungan te moan te aine. Ian naba aei are te kataumwane aei ngkai e rin naba iai are ana *responsibility allowance* te Beretitenti are \$10,000 n te ririki e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Eang e bon rin anne n aron are kanga e a tia ni bwati n te Tua are *act* ibukia booia Taan Tei ma aia *allowance* e rin ngkanne anne ma ane bon rin ian nnena ane te *allowance* ao e rabwa.

Tibiika: Te Leader n te kaitara

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti noria bwa iai naba ana raka ian te *temporary assistant* ao ti nori taabo are titabo ma e uarereke ngkai tao n te ririki aei ao e rawata te ibuobuoki ane e reke n te *state house* ae e a bwaka ngkai bwa \$8,000 tabun tengaa n te ririki e a bwaka nakon \$1,000 tabun te ngaa ao iai naba ngkanne aika boou ane te *temporary assistant* ibukin te

Cabinet secretariat tao ngaia te kabanea ni bubura ao ian te *Strategic policy* ao te *Communications and relations*. Ma tao iaon ane tao te *cabinet secretariat* tera ke antai akana a kateirakeaki ibukin boukan ke tao kain ana tabo ni mwakuri ana aobiti te Beretitenti aei ngkana e kona tao iraman ao tao tera bukin ae a kainanoaki ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa e koaua e koaua ae ni kabane ake tabo ian ana aobiti te Beretitenti iai noran kainanoan kanga karakan are te *temporary assistant* ake a na tauraoi ni bonoti mwia taan mwakuri ian bon te kainibaire ngkai are kanga ni katoa ririki ao taan mwakuri aikoa birinako bwa a nang bon bane n anai aia motirawa riki ngkana a nang anai aia *leave grant* ngaia ane iai ngkai te kainibaire ngaia are e a bon kainanoaki ngkai taan bonomwi bwa e aonga n aki bwangabwanga ke butiwewe te tabo are e kainanoaki. Ao ibukin ngkanne buokan te *cabinet* te *secretariat* n te *cabinet* anne ngkai ti temanna ngkai ane, eang temanna are bon uoman ngkai aika mena bwa iai te *senior clerk* nakon te *cabinet* iai te *clerk* ao manga temanna ngkanne ae aranaki bwa te *administrative officer* ae te tia ibuobuoki naba nakon ana aobiti te tia koroboki n te kaebineti ao e rabwa.

Tibiika: Te Leader n te kaitara ao e rabwa te Beretitenti te Tibiika ao N na kanakon are imwina ngkana e kona n ti, ti ataia ae akea rakan tao ana kabanemwane ibukin kabutan ana aobiti te Beretitenti ma ti ti kan titiraki e kona n ti kabwarabwarai mwaitin ngkai ane te kataumwane ian te mwamwananga nako itinaniku. Tera bowi akana ana kaeaki ao irouia antai ngkana e kona ni kabwarabwara anne te Beretitenti bwa ti ataia bwa tao ngaira ngkai ti kantaningaia bwa e nang kerikaaki te kataumwane aei bwa are akea te bowi n te Kaomanwareta are e iriria te Beretitenti ngkana arona bwa arei ngkoa e kataumwaneaki are aei te kataumwane are e mena iana e kakabwakaki iai tao kantokan te maon aine ma taan mwakuri ake ana riai n iri man aobiti te Beretitenti.

Ma ngkana e kona ni kabwarabwara tera tenan bowi aikanne bwa are e tikun arona ngkai ana kataumwane ma e aoria n ae mataata nakoiria bwa tera bowi ngkai n te ririki ae na roko ae ngaia ane e kataumwane ti te *details* ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa buoka te titiraki ibukin tangiran mwaitin te bowi itinaniku ae na kaei te Beretitenti n te ririki ae na roko ao uoua akana a tei bwa kanoan te katamwane ane teuana te *Cop28* ane ana boo i *South Arabia* ao bon are e

katoa ririki are te UN GA are e boobo i *New York* ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Tarawa Teinaiaeta ae karineaki e nakoim.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki : Ko rabwa Tibiika ao eang I kan titiraki teutana iaon ane te *internal travel* tao au titiraki iai e kangai bwa are I tabe ni kakaea kanga te kataumwane ibukia naake a mwakuri ma te *disaster* ao I kan ataia I tabe n tatara n ane tibwatibwan ane te *total* kataumwane iaon te *internal travel* ao bon angina ane e mena n te *admin* ane \$206,000 tabun tengaa ma e mena ikai tao mwanangaia kain te *disaster* bwa are e a bon rawata kainanoaia bwa ana bon roko nori taabo ake a bon aoria ni kona ni buokia ni *priorities* bwa enga riki ae e a bon rotaki ao enga ae e aki bwa kanga anne ti tangiria ma ti kan ota e a mena ikai ao tao iraua te aba ae ana *cover* n te ririki ae na roko ngkana arona bwa iai mwanangaia.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa ana titiraki te Tia Tei mai Tarawaieta temanna ao iai te kataumwane are e mena ian tao akea bon iaon te *Strategy* ane e mena ian akea aia *output* kain te *disaster* ma a bane ni botaki ian are te *Strategy and policy* ma angin mwamwanangaia kain te *disaster* riki tao n te ririki aei a bon *funded* aia *programs* aika a

mwamwananga iai iai ae *fund* manangaia kanga ake reke ian te *recurrent* ma a reke ian are te ibuobuoki ao e rabwa.

Tibiika: Ao tao bon ai akea, te Leader n te kaitara

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti ti kan bubuti nakon te Beretitenti are te kataumwane ibukin are 278 te *sundry purchase* ae titabo n te ririki aei ao e manga tangiraki naba n te ririki ae nako aikai bwaai are kanga tao akea nnena n tenan *vote* aika uarereke ma e kona ni kabwarabwara bwa tera kanoan te kataumwane aei ae ibukin te *state house* are iai n te ririki aei. Iai riki n te bwai ae kainanoia riki te *state house* ngaia e bon tiku aei ngkana e kona n ti kabwarabwara anne ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ao e koaua a reke ian are te *sundry purchase* baike aki reke ian are tenan *equipment* tao bwaai ake tao te *purchase of the equipment* ma a kona n reke ngkanne bwaai aike itinanikuna ake a kona ni uarereke ake e kainanoi te *state house* n aron tao karekean tao bwai ni Kiribati katamaroa ke tao bwain nanon te auti ke kanga bwain ke kanga *carpet* ke tao baike a uarereke ma akane kanga ao n reitaki naba ma tao baike a bon kainanoaki n tain

te *party* tao te *State banquet* aika aki rin n te kataumwane a kona ngkanne ni kanakoaki riki ngkana tao e na *party* tao te Beretitenti a kona ngkanne tao baike a uarereke ian ane te *sundry purchase* ao e rabwa.

Tibiika: Te Leader n te kaitara

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao nanona kanga bon akea raoi te kantaninga bwa tera ae kataumwaneaki aei ma mwina tao e na iai te bae kainanoaki are ngkana bwain te *party* are a bon bane n nako ian tenan bon iai tenan kataumwane ibukin aikanne. Ma I taku bwa e nang kakawaki bwa are ti aoria n ae ti ataia bwa tera bwaai aika tao e tuai toamau raoi te *State house* ao e aera kai aikoa naba karekeaki n teuana te tai tao tenan bwai aika uarereke ao ngkana arona bwa tao te *carpet* tao e na ononeaki ni katoa ririki ke tera raoi kanga ti anne te titiraki iaon anne ma tao I a katuka anne.

Tao N na manga bubutia te Beretitenti nanona kanga bon akea raoi te kantaninga bwa tera kainanon te *State house* ae ngaia e kataumwane bwa are ti noria bon anne naba te kataumwane n te ririki aei ma tao e a bon ti katukaki naba bwa e aoria n are akea te bitaki nako iai. Tao raonan anne te Tibiika tao I a kanakoa naba ai bon kabanean au titiraki iaon ana kataumwane te Beretitenti iaon ai iarawa ngkai ana kaa ana aobiti te Beretitenti ao a

mena ian tenan tabo ni mwakuri akana a mena iana ngkana e kona naba ni ibuobuoki n aei bwa ibukin ara rongorongongo ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ao e koaua n aron ae I ataia ao ian bon te aobiti are ana aobiti te Beretitenti tao ti na bon katikui are te *Foreign Affair* bwa tao ngkana tao a bon roko akanne kam manga bon titiraki ma ian ana aobiti te Beretitenti iai te *minibus* ao aia ana kaa te tia koroboki te *private secretary* ana kaa te tia koroboki n te Kabineti ana kaa te tia koroboki n te OB ao iai ngkanne are bon kaan te *disaster* kanga te *project* ao iai ngkanne man te *state house* iai are bon te *state car* ao iai tewana te kaa ana kaa te *first lady* are karekeaki naba man te buoka ana buoka China ao iai ngkanne uowa riki te *support car* ibukia bureitiman tao aikai man te *police* ma are a mena ian ana aobiti te Beretitenti ao e rabwa.

Tibiika: Te Leader n te kaitara

Hon. Tessie Eria Lambourne: Tao n raonan anne iai te kaa ane iai aia kaa kain te Met ke akea?

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E koaua n teina ngkai akea aia kaa kain te met n te ririki aei ma a *rental* ngkanne anne ane anganaki te *rental* bwa e tuai

reke aia kaa ma bon iai te kantaninga bwa e na bon karekeaki baoia bwa are bon iai te kataumwane iai ma ane a kamanena n te *rental* ao e rarabwa.

Tibiika: Te Leader n te kaitara

Hon. Tessie Eria Lambourne: Tao N na titiraki bwa ngaia nanona ti tewana ngkanne ana kaa te kaa ian ana aobiti te Beretitenti ane kabwakaki boona ian te *hire and plant and equipment* ane 285 bwa iai n ana kataumwane bon iai naba te *hire* ian te *admin* ao te *state house* ao kanga otara ae tibwa tuangira bwa titabo ma aikekei ai bon ana ka ate aobiti aki tangoaki ao ti te *Met* ae tangoaki ana kaa ma ngkana arona bwa anne ao e a nang tiraua te kataumwane ibukin ngkanne te *hire* tao e na riai n akea ane ian te *admin* ao te *state house* ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Angin te kaa ian ana aobiti te Beretitenti a bon *permanent hire* tao mena te *state house* iai are man te *state house* are e aki *permanent hire* are ana kaa te *First lady* ma kaan ana aobiti te Beretitenti are bon te aobiti a bane n *hire* man te PVU ao e rarabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa e a bon bane te kan kaotaotao iaon te Atu ni kabanemwane anne ao nang kanakoa ngkanne te kaoti nano iai.

Bwa te mwaiti ae \$2,654,734.00 ian ana Aobiti te Beretitenti ke *Office of Te Beretitenti* e na tei bwa mwakoron te tietura aei, ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki ao e butimwaeaki te Atu ni kabanemwane anne.

**PUBLIC SERVICE OFFICE (0110)
\$1,244,425**

Ao ti a nakon ara Atu ni kabanemwane are imwina 0110 ae te *Public Service Office* n te mwaiti ae \$1,244,425.00 ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan titiraki iaon te ware anne, ao I kanakoa nakoim te Tia Tei mai Tarawa Teinaieta e nakoim.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Madam Speaker ao au moan titiraki iaon ana kataumwane te PSO ane ni rekereke ma bwakan te *Temporary Assistance* ngkana e kona n ti kabwarabwara bwa tera moa ngkai e a rangi ni bwaka ao tao I a manga titiraki n are imwina.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Kabwara te bure bwa are I a tibwa kanakoi bwain ana Aobiti te Beretitenti ao I a manga anai ngkai bwain te PSO ma ngkana e kaoka riki ana titiraki te Tia Tei mai Tarawa Teinaieta ngkana e kona riki ni kanakoa iaonga n tauraoi ao e rarabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Tarawa Teinaieta ao kanakoa riki am titiraki.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Akea te kangaanga I a kaokia riki. Eang au titiraki e nang bubura kaei ane te bwaka ane iaon ane te kataumwane ane te *temporary assistance* kanga bon iterana ae bwaka ma kanga I bon ti kan titiraki bwa kanga bon iai au katabetabe ngkana iai aika motirawa ao aki oneaki mwia ao e a rotaki ana *service* te tabo ni mwakuri aio bwa are bon iai bonganan te kataumwane ae te *temporary assistant* ma bukin tera ngkai e bwaka e aoria n ae ti ataia bwa I a manga titiraki n are imwina.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa Madam Speaker ao kabwarabwarana ae e a rangi ni bwaka bwa angkoa are e mena ikanne te baere aranaki bwa te *graduate program* are kanga ataei are a bane aia reirei ao karekeaki naba ngkanne *temporary* kaka uoua aia namwakaina ao ngkanne. Ngaia are n te kataumwane n te ririki aei e rin booia ian te *temporary assistant* ao ngkanne e a kamwaingaki nako \$61 tabun tengaa e a kauarerekeaki ao ane ngkana kam noria e a rin ian are te LCDF ao e a kabuburaki riki te kataumwane iai bwa are bon aki tau ane \$60 tabun ngaa ni kaitara kanga kamwakuraia tenan *graduate* ngaia ane e a uarereke ngkanne te kataumwane iaon te *temporary*

assistant bwa aikoa ngkanne rin ngkanne iai tenan *graduate training program* ake ataein Kiribati ake a bane aia tai man aia reirei ke tenan kura n reirei ake a ririeta riki ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Tarawa Teinaieta

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ngaia e rabwa bwa ngkana tao aio ngkoa te kataumwane are e buobuokia nake tao a oki ni kareke bebwa e koaua iai ngkanne are ami kataumwane ae nang bubura kaei ma ti a manga bon tangira te *detail* iaona ma bon otau naba are bon te kataumwane aio bon kanga onean mwia taan mwakuri are a bon motirawa n te ririki ao I taku bwa ami *policy* kam a bon kaungaia taan mwakuri bwa a bon bane n anai aia motirawa bwa are kam a kakea te baere aranaki bwa are ngkana ko aki momotirawa ko kona n *convert* nakon te *communication*. Ma ngkanne ae \$600 tabun te ngaa aio ma am *staff* aikai ana bon bane ni motirawa ao ana oneaki mwia bwa are e kakawaki ae na aki reke te *excuse* are bwa akea moa bwa e motirawa ao e a bon rawata naba aika bon kan onomi e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa te mwaiti ane tiku ngkanne bwa kanoan te kataumwane anne e tau ian are kanga bonotan mwia taan mwakuri ngkana anai aia motirawa

ao iai ngkanne aikana ana onei mwia ao e rarabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Tarawa Teinaieta

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa ao e koaua rekereke ngkanne are kanga e a bon tia n taekinna te Beretitenti ane te *scheme* ane boou ane te *graduate scheme* e kona n ti anganira tao te *detail* iaona bwa tao irangaun aika na kona ngkai n rinnako n te *scheme* anne bwa tao bon ti ataein te *tertiary* ataein te *universities* ke tao aika a kona n rin ake *form 7* ke tao a bane aia tai man tao te KIT ae kanga a bon *specialist* aia *training* ke tao tera ti aoria n ataia ngkana e kona ko ti *provide* te *detail* iaona taiaoka te Beretitenti.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ao e rabwa e koaua are e koaua bon te komete aei ma tao ti na ti ibuobuoki nakon te Tia Tei mai Tarawa Teinaieta ibukin tenan *detail* ai tiaki kanoan te komete bwa kanga ti te komete ngkana I *show am attention* te Tibiika n are ara *rules 61*: D e ti tangiraki te *clarification* e aera e raka ma e aoria ma ibukia tenan *graduate program* ibukin te ongora n te ririki aei e kan 200 ae e a tia n teirake ao iai ae kan ngaun ane a tataninga bwa a tuai n reke aia tabo. Ao ngkai e a raka ane te *provision* nakon te ririki ae na roko I taku bwa ngkana eti au ururing \$400 tabun tengaa ma ti ibukia

graduate akea ngkanne iai ake *form 7* bwa *form 7* angin riki tao tenan *drop out* bwa are angina *form 7* a bon nako n reirei angina ian ana mena ana *policy* te Tautaeka are a bon bane ni bwati akanne a nako tinaniku ke a karaoa aia *incountry training* ngaia are kanga e a karako kanga te *issue* iaon ane kanga *form 7*. Ma ngkana bon iai akana bon mena bon kona ngkanne ni ibuobuoki *ministries* ngkana a *apply* ao a bon kona naba ni ibuobuoki ni kakaeaki angan tao aia *work experience* kanga n aekan anne ma e rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Tarawa Teinaieta

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa N na kabwara au bure nakon te Beretitenti ngkana ti bubuti te *detail* are e na bon riai ni iai te *detail* ao e a *come up* naba ma kataumwane ma e aoria ti na taua am taeka bwa are ko taku bwa kanga aio e na kona ni mwanena 200 ataei aika na *graduate* ke ti aoria n ataia bwa ti aoria n ataia bwa e riki te 200 tabun ni ngaa bwa ngaia *cater* ibukin 200 ataei aika *graduate* eti ae ko taekinna te Beretitenti? Bwa are anne te titiraki ibukin te *budget* bwa e kanga ni *come up* am *budget* ae \$200 tabun aio.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Kanga e kananona ane *provision* ian te *temporary* kanga I taku bwa tiaki

\$200 tengaa ngkana N na kaokia riki nakon te Tia Tei ngkana otau ngkai ngkana N na ti kaokia nakoina anne ae ko kananona ane te *provision temporary \$200* tabun tengaa kanga otau tiaki anne \$200 tabun tengaa ma e aonga n ae ti kaai ni kaekaeka iaona ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Tarawa Teinaieta

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ngaia N na kamataata riki aei are I titiraki iai ane am *new program* ane te *graduate scheme* ane \$200,000 tabun tengaa am kataumwane iai ane e na *Appropriated* naba ane ngaia I bubuti te *detail* iaona bwa kanga tao iraungan aika na kona ni mwanenaki eang anne ae I bubuti iai.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Kanga te katautau are I anganaki bon \$100,000 tabun naba ataei akana a katautauki tebubua teningaun ma onoman kanga tao tebubua angaun ngkana e katautauaki bwa ana kona ni mwanenaki ian ane te LCDF nakon te ririki ae na roko ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei riki mai Tarawa Teinaieta

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa e a rangi ni mataata anne ao I taku bwa a kukurei ake ana kona ni buokaki iai nakon te ririki ae na roko. Ngkanne ane iaon te *short term*

training ane iaon naba ane te LCDF ane \$100,000 tabun tengaa kanga e bon tiku n arona naba au kantanninga bwa bon iai ngkai te *training* ae on ngkai ae kam kabanea ae \$100 tabun ngkai n te ririki aio ao tao tera tenan ai manga tenan *trainings* ae kam a tia ni kataumwaneae ae ana kantanningaia taan mwakuri bwa ngaia a na manga aia *training* nakon te ririki ae na roko e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Eang ane te kataumwane ibukin te *short term training* e a bon tiku n arona bwa are ana bon teimatoa naba n iai te *short term training* ibukia ake riki taan mwakuri tao a ana karaoi tenan *course* aika uarereke ke tenan *refresher courses* ao tiaki *course* aika rangi n abwabwaki ti iraua te wiiki ke tao bon iraua te namwakaina 2 nakon 3 te namwakaina e kona n rokoroko n 6 ngkana e bon nakon manin te *short term training* anne ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei riki mai Tarawa Teinaieta

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Eang e rabwa te Beretitenti ma tao e aoria ngkana tao e ana aki nang kaineti ma kanoan te bae te *detail* ae ti tangiria bwa are kanga te kaeka are e na iai te *training* tiaki ataia raoi tera *training* are kam a bon kataumwaneae tao kam taketenia, tao iai te kantanninga bwa ti na katureinia tao

tenan *accountant* ke tao kain te *tax* ke tao kain tera bwa ti aoria n ataia bwa kanga bon iai nanon raoi te kataumwane ao anne e na riai ni iai te *detail* . uangaun are ti taketenia tao taan moti ke tao bureitiman kanga ti aoria n ataia.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Akea ngkai te *program* ae tauraoi kanga tiaki n aron taai aika nako are aei te *program* ma te USP ao are e bon nakon naba ana *program* te USP ma are ngkai a bon waaki te mamaroro imarenan te USP ma ara aobiti ibukin manga taketenakin tenan *programs* aika titabo ma bon iai naba te kangaanga ngkai n ana mena n te *university* ma ngkana e na ibuobuoki anne. Bon iai *areas* aika tauraoi n reitaki nako n aekan bon teuana ae manga taraki katamaroan naba te *customer service* akanne *areas* aika taraki ao n reitaki ma bon te *account* ma are ngkai n ane te *short term training* e teimatoa n riki n taraki tenan taan mwakuri tao tiaki ti iaon Kiribati a taraki naba ake bon itinaniku Kiribati iai ana *program* te JICA te Singapore Malaysia taabo ake a bon *offer* tenan *training* akanne a bon *funded* ma are a kona ngkanne iai bwaai aika aki *funded* a kona naba ngkanne ni *covered* ian te *short term training* te kataumwane anne ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Tarawa Teinaieta

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa ao I taku bwa anne riki ae ti kantaningaia bwa are n aron are I bon titiraki bwa n te ririki aio iai ae karaoaki ke akea ao ngkai kam a manga tangira riki 100 tabun ma ara takete kanga ara kantaninga bwa e nang rawata te *training* ane a bon tangiria taan mwakuri tao bon kanoan ami *Workforce Skills Analysis* ane kam a tia ni karaoia ao I taku bwa ane a tataninga taan mwakuri ibukin aia *training*. Ao au kabane ngkanne n titiraki ane te *Housing* ane \$450 ae kanga e koaua bwa n au tai naba ao e kuri e a bon okioki naba ti kataia ni kakaea raoi bwa iraua bwa e aoria n are ti a bon angan te *housing* are bon tangiria bwa iai keraken mwaitin te auti ke e kerikaaki ke tera ao ngkana arona bwa e a kerakake ana auti te *housing* e a bon tangira naba buoka ao teuana te mwane aio are karokoa ke te Tautaeka ibukina bwa e tineana *rate* te *housing* are te \$250,000 ma kanga te ware anne e a kan bui ririkina ai bon \$250,000, ai bon \$250,000, ma ai tera raoi te *detail* iaona e na bon raraka ke e na bon titiku naba n arona eang *there must be a calculation* bwa e kanga raoi ni *come up* raoi te bwai aei ma au kantaninga bwa e a tia ngkai bwa e aki tia naba n au tai ngke ti kataia ni karaoia.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ao e rabwa e teimatoa te ibuobuoki nakon te *housing* ian are kanga boon te auti ngkai a rangi ni maan a bon teimatoa n tiku n aroia bwa are ngkana are anganaki te *housing* te inaomata bwa e nang bon ira boon te auti n te mwakete ao e kona ngkanne n are e nang rangi ni bobuaka ngaia are n te tai aei are e tuai n tauraoi moa te Tautaeka ni kona ni kaitara kanga rikirakean boon te auti ngaia ane e bon tiku ma te boraraoi ane e na bon tiku kanga te boo ae a kona n *afford* taan mwakuri ke a kona ni kabwaka taan mwakuri ma ai aei ngkanne tenan buoka nakon te *housing* reke ian ara kataumwane te PSO ao iai naba are bon iai te *Finance* n are te CSO. Ao anne ngkanne kanga ai bon buokan te *housing* ian are e a bon aki tau ana mwane n tein ana *rent* boon ana auti ngkai are a kaboa taan mwakuri ke taan maeka ni kaitara ana *commitment* te *housing* ngaia are e a bon tiku ni maan ma tao e koaua ana bon taraki taai aika na roko bwa are iai kanga *initiatives* ane e a waaki ngkai te *housing* ma ana *board* n tarai *options* aike ana kona ni katamaroa riki tao karekean riki te *space* ibukin te tangomwane ane e na reitaki ma te KPF e aonga n ae na waaki, e kona ni waaki te *housing* ni karekei riki ana anga ni karekemwane ibukin kateakin aia auti taan mwakuri ao antai ae na ataia ngkana e nang mwengaraoi te *housing* ao e a bon kona n anganaki e katokaki te ibuobuoki aei nakoina

ao e a kona ngkanne ni bon tein iao waena ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia te Leader n te kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ae ti noria n ana kataumwane ian ane te LCDF ae akea ngkai te kataumwane ibukin te *housing development* ma tao anne e reitinako ma te titiraki ibukin teuana kainanoia taan mwakuri bon te auti ma tao e na ibuobuoki naba ngkana arona bwa tao e kaongoraira naba te Beretitenti bwa are akea ngkai n ana kataumwane ao tera kanoan ngkai ana iango n te ririki ae na roko ibukin aia auti taan mwakuri bwa e a bwaka iaa te karikirake anne tao e tuai kabonganaki mwanena ngaia akea ngkai ae tangiraki n te tai aei. N te ririki aei are \$700 tengaa n te ririki ae nako \$700 tengaa ao ngkai akea ma tao e tuai nang kakamwakuri ngaia tao ai akea moa ngkai te kataumwane iaona ibukin te ririki ae na roko ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ao e koaua e rabwa e a kakeaki man eti ae akea ngkanne te kataumwane ane nakon te *housing* ane e memena ian ana aobiti te PSO e a tia n anaia te *Finance* ma te koaua ane e nang bon anganaki te mwane te *housing* e nang aki rinanon te PSO bwa e a bon bwa nikirana e a bon anganaki mai iroun

te Finance ao e rabwa tao anne te ibuobuoki e teimatoa n reke buokana ma ai tiaki mai ian te PSO bwa e a bon nako man te *Finance* ao e rabwa.

Tibiika: Te Leader n te kaitara

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika tao e na ibuobuoki ngkana e kaotia bwa tao ngkanne e na anganaki ian tera bwa are akea naba bon ti teuana ngkai te bwakamwane nakon te *housing* ian tenan *subsidies* tenan *grants* akea naba tao ngkana iai te CSO ao e na ibuobuoki ngkana e kona ni kabwarabwara bwa iraua ane e na anganaki ian te CSO tao te mwaiti aei. Are aei teuana kainanoia taan mwakuri are a bon teimatoa ni kainanoia te auti ao tao are e tuai naba ngkai bwaka aia *housing allowance* are \$100 tao buokia nake a tuai n reke aia auti ma tao e na ibuobuoki. Tao e na buo buokira ni kaotia n te kataumwane bwa e bwaka ngkanne ian ae ngaa ane e taku bwa e aki mena ian te PSO bwa e anganaki te Finance bwa e a bon angan te *housing* ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ao tao N na butia te Leader n te kaitara bwa are ti bon tuai n roko iaon are te LCDF ngkana tao e roko n anne e a kai tabeka ana titiraki n anne ao e rabwa.

Tibiika: Iai riki ae na titiraki te Leader n te kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Tao e nanonna te Beretitenti tao tia tataninga ana kataumwane Te Minita te mwane bwa tao ngaia e a mena iana bwa are e akea ian ana kataumwane te Beretitenti ngaia ti a tanninga anne e rabwa.

Tibiika: Ao tao ai bon akea ae na titiraki iaon te Atu ni kabanemwane anne ao N na kanakoa ngkanne te kaoti nano iaona.

Bwa te mwaiti ae \$1,241,425 ibukin te *Public Service Office* e na tei bwa mwakoro te tietura aei, ake a butimwaia ke a kangai Eang ake aki ke a kangai Tiaki. E nakoia ake a butimwaia.

**JUDICIARY NO.11 -
\$2,510,714.00**

Tia nakon ngkanne ara Atu ni kabanemwane ae 11 iaon te *Judiciary* n te mwaiti ae \$2,510,714.00 ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan titiraki iaon anne e nakoim Tia Tei ae ko karineaki mai Maiana

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa Madam Speaker ngkai ko karekea au tai ni kanakoi tabeua au titiraki iaon te rabwata ae te tabo ni kabowi. Au moan titiraki Te Minita kanga e rekereke ma 201 ao 202 ngkana ko bon karaua n tara te KPF *contribution*

ao te *salaries* ao titabo ma iai te kee iai ma ngkana ko kaninganinga te *leave grant* Te Minita ao titabo ma akea te kakamwakuri I taku bwa iai te *discrepancy* ikanne ko kona ni kabwarabwara bwa e kanga n reke anne ko kantaninga bwa e na kee naba te *leave grant* ngkana iai am kabwarabwara iaona Te Minita ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti ae ko karineaki am kaeka ,

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker ao e koaua n aron are mwaneweia te Tia Tei ae karineaki mai Maiana. Eang aio e kaetaki nakon ana ware kanga bon ware raoi ae eti ibukin ana mena ana karinrin karinakin are ni kaineti ma te KPF ao ane te boo ao are ngkana e mwaneweia are te *leave grant* e rabwa.

Tibiika: Kabwara au bure tiaki te Beretitenti bwa ngaia ti mena iaon te *Judiciary* ao I a tara au PSO ngaia Te Minita ibukin te Tua ae ko karineaki Hon. Tarakabu Tofinga ko a tia n anga am kaeka I ti kaeta mwin au maroro arei. Ao I kanakoa riki nakoim te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon. Vincent Tong: E rabwa Te Minita ma N na kabwara bure kanga I aki raoi *catch* te bae ko taekinna kanga I ti kan *understand* e aera e bure ane tenan *figures* are 201 ao 202 ke are 208 ke iai te kee n are

salary kabwara au bure I aki raoi ongo te bae ko taekinna taiaoka.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker n aron are I mwaneweia ao iai te kaokoro teutana tao n te boo are te KPF n rekereke ma kaetakina ni kaineti ma te ware are bwainna ngkai te *acting CJ* ma e rabwa ngkana e ibuobuoki.

Tibiika: Iai riki akea ae na titiraki, katea baim bwa e aoria n ae I noria , Tia Tei mai Maiana e nakoim

Hon. Vincent Tong: Kanga e aki naba rang *catch* ma tao N na nakon are imwina. Ngkana ko nora ae iai te *header* ae 202 ao 207 iai te *salaries* ao iai te *wages* kanga ane a bon mwakoro tenan ware iai tera te kaokoro imarenan te *salaries* ao *paid* nakon antai ao tera te *wages* ao e *paid* nakoia antai bwa are kanga a kuri titabo bwaai aikai e aonga n ota raoi am *budget* aei ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker ao e koaua n aron are au kabwarabwara e na rekereke ma au kabwarabwara are mai imwaina are *salaries* e rekereke ma booia are taan mwakuri *including* ke tao n raonaki ma te tia moti ae rietata ao ane te *wages* e tara riki booia tenan *staff* ake tenan *contract* a kona

tao n tangoaki ni katoatoa n te tai teuana ma te tai teuana ngkana e ibuobuoki n anne e rabwa.

Tibiika: Te Leader n te kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika tao iaon riki tao ti tuai n rangi ni mataata tao ngkana ti tara ana ER te *Judiciary* ao akea bitakina ae tao ena karika ae na rangi ni bwaka tao te mena bwa e a rangi ni bwaka te bwakabwai e aera e nang bwaka te bwakabai ae te mwaiti ae \$88 tengaa ao ti taraia bwa ti tao ti taku bwa tao iai taabo ni mwakuri ke tao tenan *post* ae a kamaunaki ao e bon tiku n arona ao ti noria bwa anne e i rekereke ma te *High Court* ane te *output* ane te moan ao te *magistrate court* naba iai naba bwakana ao ngaia ane e a riki. Ma e tuai bwarabwara mai iroun Te Minita bwa tera te bitaki ae ngaia e a karika ae e a bwaka bwa are ti kantaningaia bwa iai te *increment* ngkana akea te bitaki ma tao e rawata naba tao e na ibuobuoki naba ngkana e kabwarabwara bwa tao iai tenan tabo naba ae akea kaia ma tao aei ngaira ae ti a tataraiia ngkai bwa ngkana tao iai taabo ae bwaka te kataumwane ao tao e tuai reke kaaia ma tao ana kanoaki riki nukan te ririki.

Ngkana e kona naba ni ibuobuoki n ti kaotia bwa tera taabo ian ana tabo ni mwakuri ke te tabo ni mwakuri ane e mena ian ana tararua tera

tenan *post* akana akea kaaia bwa e tuai nang bwarabwara bwa e aera ngkai e nang bwaka te kataumwane iaon te bwakabwai ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: Ao e rabwa I taku bwa I a tia ni mwaneweia Madam Speaker bwa tao e koaua ti a kaokia riki. Are kerikakin te boo, e rekereke ma bwakan boon te Ag. CJ. Bwa boon ngkoa te Ag. CJ are e kakarinaki n te kataumwane \$120,000 (2022) ao ngkai e bwaka nakon \$40,000 n te ririki ae 2023. Ngkana e na ibuobuoki n anne. E rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: N na ti follow up iaon arei, bwa tao anne e a bwarabwara iaan ane 01. Ma ngkanne iai \$26,000 bwakan te bwakabwai iaan ane te *Magistrate court* ke te naan Kabowi.

Ao aei are e rawata kanga te naan titiraki iaon Taani Moti iaon ara abamwakoro ae a tuai toa. Ao tao anne tao te bwai naba ae e uarereke ae tao e aki mena ikanne ma tera te bitaki tao ngkana ti a nakon ane te *Magistrate Court*. Tera te bitaki ae ngaia ae e a bwaka iai \$26,000? Tao a kee taani mwakuri iai ke tao tera raoi ngkana e kona n kabwarabwara raoi anne ngkanne bwa are e a tia ni bwarabwara ane te 01, ma are \$26,000. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa ao I taku bwa e rekereke ma are I boni mwaneweia mai imwaina. Iai kaetakin te boo ngaia etin aia level kain te *Magistrate*. Ao riki boni kain te aobiti n irekereke ngkanne ma te naan *Civil Magistrate officers* ake a rekereke ma mwakurin te kabowi are inano.

Ni kaineti ngkanne ma te naan *Magistrate* ke ara Tia Moti ake iaon aba, aki rin iaan te boo ma e nako iaan are te naan *allowances*. Ngkana e na ibuobuoki n anne. E rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ao tao boni kabaneana bwa I ti *follow up* iaon arei. Bwa kanga akea tao te *regrading* n te ER ae ti noria ae tao a kakerikakaki aia *level* taabo ni mwakuri akana n te *Magistrate*.

Nanona ti tebo ngkanne bwa ngkana akea ao ti tebo bwa tao a tia ni bure mwaitin aia bwakabwai kain te tabo ni mwakuri aei ae a tia n anganaki, ao anne te bwai ae e bubura ngkanne ngkana iai te kairua bwa a riai ni kaetaki ao a riai ni kaokaki te naan mwane. Bwa are anne te bwai ae e riai ni karaoaki. Aei ae ana kabwarabwara te Minitita bwa a tia ni kairua te mwane ae anganganaki kain te tabo aei n aia bwakabwai ngaia are e a kaetaki ngkai.

Ma e kaetaki iaa, bwa are ngaira ti mwakuri ma te naan bebwa ao te ER, akea te kaokoro bwa a bon tiku naba n aroia te naan *level* ao akea ae *down graded*. Ma tao ngkana anne e na ibuobuoki riki n te kabwarabwara.

Ma ti ti aki tangiria bwa a na akea booia taani mwakuri, bwa are te kataumwane aei ngkana arona bwa tao bon iai tao te kairua n te ware, ao aei taina naba ni kaetaki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: E koaua ao e rabwa reitan kabwarabwarakin riki are booia taani mwakuri, I taku bwa bon akea kaokoron te boo ae tao e aki koro booia ke tao e raka booia n aron are e noraki. Ao te tai aio e a tia ni karauaki raoi n taraki ma mwaitin booia ma tao aia increment ao aia raa n aron akanne, ao e kona n noraki bwa te mwaiti anne are e kantaningaki ibukin te ririki aio. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei ae ko karineaki e nakoim.

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa *Madam Speaker* ao au titiraki are imwina e na irekereke ngkanne ma te *transport to work 2022*, n ane 216. Ngkana ko tara te *transport to work* e bon tiku naba n arona \$57,215 ao ai manga \$57,215 ke e bon *reflective* anne ni kabotauaki ma te *cost of fuel* ke biriraken boon te bwaa n taai aikai.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa. Eng, iai n te kataumwane n te ririki aei. E koaua kanga taran ae e kantaningaki bwa iai tera ngkana akea te kanganga ma e na nakoraoi butin te waaki ni kabotauaki ma tein te kataumwane ngkana e taraki te ririki ae nako ao te ririki aio ao e mwengaraoi moa te aobiti n aron tein ana kataumwane aio. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei riki e nakoim.

Hon. Vincent Tong: Ao tao ti manga biri rikaki nakon ane 239 *office transport*. Tao ti te moan titiraki, tera kaokoron te *transport to work* ao *office transport*. Ti te titiraki ae uarereke ibukin ae e a taboro ami mena iaon anne. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: N na bubutia riki te Tia tei, e nga iai taiaoka.

Hon. Vincent Tong: Kabwara au bure ane n 235, ao are I moan titiraki iaona are 215 ae kanga both. 215 *transport to work* ao 235 *ae mai inano riki office transport*. Kanga tao te moan tao tera te kaokoro imarenaia bwa mwina e a okioki te atu aio. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita.

Hon. Tarakabu Tofinga: N aron are e oti n 215, ao e rekereke riki ma te kabanemwane iaon te bwaa. Ao ane 235, e rekereke ma ana *service* te kaa ma tera ibukin kaboan aia kaa taani mwakuri bwa are bon iai baoia te CJ ao Taan moti. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei e nakoim riki.

Hon. Vincent Tong: Au titiraki ngkanne are imwina, ti a manga nakon 232, iaon te electricity ao te gas. Kanga bon ti tebo naba au comment n te ririki ae nako ao te ririki aio \$80,000. Kabwara au bure I a tia n titiraki ngkoa iaon anne te Tia babaire.

Tao ti a manga biri rikaki iaon te *transport* ane 235. Aio akea rekerekena ma te bwaa ke bon ti te *purchase of the vehicles* ao te *maintenance* kanga e aonga n itiaki imwain au titiraki are imwina.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: Ngaia n aron are I mwaneweia akea rekerekena ma te bwaa ma tao e rekereke riki ma te *permanent hire* ao tera are e kabonganai te aobiti n te *High Court*. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei e nakoim riki.

Hon. Vincent Tong: Te Minitita au titiraki ngkanne are imwina e na irekereke ma *hire of plant and equipment* ae 285 ngkana e eti au

taratara. Kabwara au bure te Minitita ae *hire of plant and equipment*, kanga ngai irou ibukin kibaraken te bwaa ao te ware ae \$72,360 e na bae ni bitaki n te ririki ae na roko bwa are e a bae ni kerake te naan rate n taai aikai ma keraken boon te bwaa. Ti te *comment* ke tera am katautau iaona te Minitita.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker. E koaua n aron are I kabwarabwara n are mai imwaina. Eng, tarakin te mwaiti aio tao e bon rawata naba nikiran te ririki aio ao e taraki bwa e na bon tau bwa tao e aki babane aia mwaiti aei ao tao a maintain te mwaiti ane a riki ibukin baoia ni mwamwananga taani mwakuri. E rabwa.

Tibiika: E nakoim riki te Tia tei.

Hon. Vincent Tong: Ao tao aio ti te comments kanga ngkana ko bon karaua n tara am atu ni mwane ni kabane ane mai ian te *folio* anne, ane man 215 rikaki ao ti tebo ma akea te bitaki. Ngai irou kanga e a rangi ni *either* 1, e a rangi ni *off domestic* ke 2, ti tebo ma e a rangi ni idol bwa are ngkana ko boni karaua n taraia. E tabe n ririkirake te baere te *complaint* ke te tangitang nakon te botannaomata ao e na bon bae ni korakora riki te *work load*. Kanga n am katautau aio am *reflected* iaon te actual money ae e

kainanoia te rabwata ni Kabowi? Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: Ao e koaua *Madam Speaker*, bwa n aron are I mwaneweia ao kanga bon akea kainanoan riki rakan ana kataumwane te *Judiciary* n te tai aio tao ibukin ana waaki ao tao bon tarakin naba te ririki aio are bon aia *activity* ake a na karaoi. Kanga te kataratara nakon te ririki aio ao a na kona ni bon waaki raoi naba n te mwaiti aei.

Ngkana e na manga rangi ni karakaki, are ngkai iai mwane tabeua are e boni bati nikiran *activities* ae aki karaoaki ao ngkana e na manga *top up* iaon akanne kanga e na kona bwa te kataratara bwa e na rangi n kamwaitaki ni manga karakaki ao tao e na kona ngkanne n aki koro nanoia ke tao ane a nang bon karaua ni mwakuria tabeua imwin tabeua kanoan aia *activity* ke kanona aia mwakuri n te ririki aio mwina e a manga rangi ni karakaki iaon te raka ao e a manga aki koro nanon aia waaki. E rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa e a boni bane titiraki iaon ara atu ni kabanemwane anne, N nang kanakoa te kaotinano iaona. Bwa te mwaiti ae \$2,510,714 e na tei iaan te *Judiciary*, e na tei bwa mwakoron te tietura aei. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake

aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, akana aki. E nakoia akana a butimwaeia. Ao ti a tara ngkanne ara Atu ni kabanemwane are imwina.

**KIRIBATI POLICE SERVICE
(No.12) \$11,073,484**

Kiribati Police Service No.12 n te mwaiti ae \$11,073, 484. Ao ngkanne N nang kanakoa nakoimi Taan tei ibukin te titiraki ni kamatata. Ao I a kanakoa nakoim te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. Ao au moan titiraki e kaineti naba nakon te bwakabwai. Ti noria iai te raka ae \$45,000 ma I taku bwa iai aika raka. Ane e raka bon te *Admin* ae iai \$1,000,000 tabun ao n te ririki aei \$985,000. Ma tao e kona moa n n ti kabwarabwara te itera anne te Beretitenti bwa tera te raka aei bwa ti tara naba ana *ER* te *police* ao akea naba rakan mwaitia taani mwakuri iai. Ma ngkana e kona ni kabwarabwara moa ane te raka ane e mena iaan te *Admin* iaon te bwakabwai. Tao iai te bwai ae e kona n ibuobuoki iai, ti iaon moa anne. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti e nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Ao e koaua angin te raka iaan ane te *salary* ke te bwakabwai irouia bureitiman, bon ti ni kaineti ma ane te *admin*

ane e taraia. E a raka te bwakabwai nakon \$1,000,000 tabun ni kabotauaki ma are \$980,000 tabun n te ririki aei. Ma te raka ngkanne n te bwakabwai ke te kataumwane n te bwakabwai bon ti ibukin te *annual leave increment* ao akea riki. Kanga bon ti anne bukin te raka.

Ma imwin ngkoa karakan aia *salary level*, iai ngkoa kanga te *reform* ae e karaoia te *Police* are e moan manga te kataumwane ae n te ririki aei ao e a noraki ngkanne bwa e a rangi n tamaroa riki booia.

Ngaia ngke a raka riki tamaroan booia ao aia *increment* e raka riki ngkanne. Ao are e boni mwaiti te *Police* bwa 600 taani mwakuri iaan te *Police* ni kabane. Ao e rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: E rabwa te Beretitenti, ao ngkanne ngkana e tara te kataumwane ibukin te bwakabwai ibukia taan tararua ara marawa ke te *PMU* ao ngkanne e a manga bwaka aei n te ririki ae na roko ni kabotauaki ma te ririki aei. Tao e kona naba ni kabwarabwara bwa tera. Akea naba tao anne ti tebo ma ai akea ngkanne aia *increment* kain te tabo aei ngkana e kona n ibuobuoki naba iaona te Beretitenti. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ao e rabwa N na ongora irouia kain te *Police*. Ma kanga n otau bon iai kanga karaai tabeua inanon te bureitiman iaan are kanga bon aia waaki are kanga ibukin kataneiakia, n te aro are e na iai aia *experience* ae e kona n iai te *re-shuffling of staff* ibon imarenan te *PMU* nakon are te *Operations*. Ngaia are e reke ngkanne are a manga anaki mai ikekei n nako ni katoamaua te *Operations*.

Ao te kantaninga e karaoaki aei ibukin are n te ririki ae na roko bwa are ara *Patrol boat* ngkai akea, bwa are e mena i Aotiteria. Ao te kantaninga bwa tao e na kona n roko tao nukan te ririki, kanga te moan kuata nakon nukan te ririki. Ngaia are e a manga karaoaki kanga te karaai ibukina ngkana tao e roko ao e aki rangi n raa, kanga e a uarereke te tai nakon tokin te ririki. Ngaia are a karaiaki naba tabeman mai iai nakon te *Operations* ibukin kabonganakia n te tai aei. E rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: E rabwa te Beretitenti, kanga ti a manga kanga te bwai ae kabwarabwara te Beretitenti bwa n te ririki ae na roko kanga ti mangaongao n te kabwarabwara ibukin te *PMU*. Bwa n te ririki ae na roko aki kantaningaki te Bare booti bwa e na roko. Bwa are ngkana a karaiaki

ao I taku bwa te ware ae e rangi n uarereke, bwa iraman aika a karaiaiki nakon te Operation ao tao anne e na ibuobuoki naba bwa kanga ti te ware ae e aki rangi n bubura kaei.

Ma are ti taraia ngaira bwa ti aki tangiria bwa a na akea aia *increment* kain te PMU. Ao ngkana iai te karaai, ao ni kabwarabwarana are e taku te Beretitenti. Nanona ngkana e roko ngkanne te Bare booti are kanga ai bon ti ibukin te mena n te kataumwane, I taku bwa n ana ER te Police ao kanga e aki kakaokoroaki te Bare booti ao te Operation kanga e aki.

Ma anne n ana kataumwane ao are a kakaokoro ana tabo ni mwakuri ke ana *division* ke te *output*.

Ma tao anne e kakawaki bwa te bwai ae ti aki tangiria bwa e n ariki bwa e nang akea aia *increment* kain te PMU. Ao tao ngkana arona bwa e taraki anne bwa e na akea te kanganga.

I kona n ti titiraki ngkanne n irekereke ma anne bwa a bon bane ngkai n akea tao te mwawa ngkai. A bane n toa ngkai 605 kain ana tabo ni mwakuri te Kamitina. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti e nakoim.

H.E. Taneti Mamau: E koaua ao e rabwa buokan te titiraki. Ao iai te naan mwawa. Man te tai aei moa are angin te *vacancy* riki n are te

naan *new recruit* ae a tibwa teirake ngkai bureitiman. Ma iai te naan mwawa aika a kona ni kantaningaki ngkana iai aika a na manga tauraoni n raa. Ma are e bon tiku aia *post*, akana iai aika a na nako n *training* a kona ngkanne n *service* a kona n iai bwa te *vacancy* bwa are ai anne ngkanne a kona n teirake ngkanne iaan te *temporary* ngkana iai te naan mwawa. E rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. Tao N na ti bubuti ngkanne iaon tao aikai bwa are a kakainanoia bureitiman ae ti ataia tao ngaira naba n ara abamwakoro. Ao tao teuana moa are bon aia bwai ni mwakuri bureitiman. Bwa ti ataia bwa aki toa ara bureitiman n te baere te bwai ni kababae arei (*handcuff*) ao tao bwaai riki aika a uarereke ae kanoan aia issue bureitiman, te note book ao te toti ao tera kanga a rawata. N tain te covid-19 ao aki rangi n toamau naba aia bwai ni kamanomano man te aoraki.

Ma ae ti noria ae tao aei e mena iaan tao tera ngkanne anne tao te *Uniform* ma e kona n ti kabwarabwara te Beretitenti ae e anganira ngkai aei. A na kona n toa baia ngkai bureitiman ma bwaai are a riai n anganaki ibukin kanakoraoan aia mwakuri. E rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa. Iaan ae kabonganana te kataumwane ao a na bane n toa. Ma katoaki ngkanne te naan mwane ni buoka. Ma are ngkai e rangi n tauraoi Aotiteria. Kanga ngkai a ibuobuoki nakon te tabo ni bureitiman, e a rangi ni tiraua bwa Aotiteria e a tia n anga bwanana bwa e nang tauraoi n anga ana mwane naba ae bubura ibukin buokaia bureitiman n itera aika mwaiti aon reitaki naba ma te Tautaeka n Tiaina.

Ngaia ae kanga akanne itera aika a kona n ibuobuoki riki nakon katauraon tao karekean te ibuobuoki nakon aia equipment ma aia bwai ni mwakuri n reitaki naba ma aia kaboraoi. Antai ae e na ataia ao e kona n reke te ibuobuoki naba n anne riki tao te handcuff ane e tarataraia riki te Leader n te Kaitara. Ma ibukin te *handcuff* ao akanne a rin iaan te kataumwane n te ririki ae boou. E rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika, tao aei bon teuana ana tabo ni mwakuri te Tautaeka ae e nang kainanoaki aia ibuobuoki iroun te botannaomata. Ma tao N na ti titiraki iaan tao ana kataumwane ngkai te Police, bwa teuana kainanoia kain aonnaba. Bureitiman ake a mwakuri iaon abamwakoro n aekakin au

abamwakoro ae Abemama ao bon teuana te kainano, bon aia tabo ni mwakuri aia aobiti. Ma tao iai ana iango te Beretitenti n te itera aei, bwa are kanga ti tebo ma ai akea ngkai ae e a tabeakina aia aobiti bureitiman bwa akea iaan te Kauntira bwa are ai akea te buoka are te *priority project*.

Ma iai ngkai tao te anga ke tao buokaia iaan te kataumwane aei ae e na kona ni buokia n aron kanakoraon aia aobiti ao tao riki te bwai riki ae e nang kakawaki are nneia nake a na kawakinaki, bwa are tao ngaira i abara ao kanga e aki rangi n tamaroa. E aki rangi n tamaroa ma tao iaon naba abamwakoro ni kabane ake a kainanoa te ibuobuoki.

Ao iai ngkai n ana kataumwane te tabo ni mwakuri aei ae e a tia n tara te itera anne, bwa I taku bwa are a bon tia n roko inanon baia te naan kanganga. Ma iai n te kataumwane ngkai ae ti na kabwatia aei, bwa e aoria n are e reke naba buokaia ara bureitiman ake iaon ara abamwakoro. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa buokan te titiraki. Ao e koaua n aron are tao karikirake iaon abamwakoro, are a na bon rinanon te Kauntira.

Ma are kanga bon angin te naan karikirake iaon te naan aobiti n abamwakoro n reitaki ma aia aobiti

bureitiman ao n reitaki ma aia tabo ni kawakinaki taan kaetaki. A rinanon te mwane ni buoka.

Ngaia are n te kataumwane aei, kanga akea te kataumwane ibukin aia aobiti bureitiman ke aia *prison shells*. E rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ao e rabwa te Beretitenti, ao N na bon kakatabetabea ma ana Kamitina ibukin kainanoia kain ara abamwakoro, tao ngaira kain aon abamwakoro ni kainanoia bureitiman.

Tao ngkana are akea ikai ao akea naba n te LCDF. Ma ti na manga bon titiraki iaan anne.

Ao tao ti te kan mataata ngkanne. Mwaitira ngkai aia kaa bureitiman ae a kakabongana ke tao aia rebwerebwe ao tao te titiraki naba bwa te kataumwane aei are e reke naba iai buokan are baoia ara bureitiman iaon ara abamwakoro ngkana arona bwa a uruaki ke a nang riai ni kabouaki bwa a bon ururuaki naba ni katoa tai. Ao tao iai kanoan ana kataumwane te Police aei ibukin te ririki ae na roko ae e na kona naba n ibuobuoki n te itera anne. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa ao n aron ae e ataki ngkai, bon iai

katoan te rebwerebwe ibukin abamwakoro ae kanga baoia ni mwakuri bureitiman iaon abamwakoro ni kabane.

Ao iaon te etekuata ikai, iai 14 ana kaa te bureitiman ao te naan rebwerebwe iaon abamwakoro. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Tarawa Ieta, e nakoim.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika. Ti teuana au titiraki n ana kataumwane te Botaki ni bureitiman. Te mwane are kanga e aranaki bwa te kabomwi ke te *compensation* ae \$40,000 tabun ngkai ao \$40,000 tabun naba n te ririki ae na roko.

Kanga tera ae e mwamwanenaki n te kataumwane aei ti aoria n ataia?

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa te mwane anne e bon tei n arana ae te *compensation* kanga te kabomwi. Ao n aron ae aia *nature of work* bureitiman, are e bon rangi n rekereke ma te naan kabuanibwai. Ngaia are anne e reke naba iai ao e kona naba ni kabonganaki ibukia te naan *witinessess* ma kantokaia ma aia perdiem ngkana a kuba ni kainanoaki i Tarawa. Ngkanne e rinnako naba iaan ane te *compensation*. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Tabiteuea Meang, e nakoim.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker. I kani butia te Beretitenti bwa e taekinna bwa iaon abamwakoro ibukia bureitiman ao iai rebwerebwe akana anganaki ibukin baoi. E bon eti te rongorongongo anne mai irouia ana koraki. Bwa i Tabiteuea Meang a ririanna bureitiman ao riki te naan Specials are ngaia are a katoa te mwakuri nakon te *Headquarter* ke ni karaoa aia mwakuri.

E kona n *repeated* aio te Beretitenti bon aio raoi te bae e riki, a tibwatibwaki rebwerebwe akanne ibukia bureitiman iaon abamwakoro te Tia babaire, taiaoka.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: Ao e rabwa. E koaua bon ti tewana ni katoa abamwakoro ibukin are kanga te etekuata n te abamwakoro ane e mena iaan ana tararua te OCS. Ao ngkanne a boni karaoi ngkanne aia babaire are a boni kona n tangoa te bwatika te *Special constable* n ana mwakuri ae e kainanoia. Bwa are a roroko n te tei ao tao a kona naba ni kamanena ngkana e rangi n raroa aia tabo. A kona naba rangi n kainanoaki menaia n te aobiti n te tai ae e kainanoaki, a kona ngkanne n raa. Uoua te mena bwa a kona n rent baoia ke tao a kamanena naba te rebwerebwe are e

mena n te *headquarters* iaon aia abamwakoro. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei riki mai Tabiteuea Meang.

Hon.Taberannang Timeon: E rabwa anne te Beretitenti ao ngkana arona bwa tiaki ngaia anne bwa are ti tewana, e aki tau ibukin te abamwakoro ae e rangi n abwabwaki. Nanona a boni kabonganai aia rebwerebwe. Nanona a kona n ask ibukin tao buokan boon aia bwaa ni kaea aia mwakuri te Tia babaire, bwa e rangi ni kainanoaki aia ibuobuoki bureitiman aikai iaon abamwakoro riki abamwakoro aika abwabwaki n aekan au abamwakoro ae Tabiteuea Meang.

Bwa ngkana ti iraman ngkai akana bon e naan *regular police*, tao uoman. E aki tau anne ibukin te abamwakoro ae abwabwaki ao n reitaki ma te naan atimwakoro ake a raurenako ma te *main island*.

Ma ngkana ngaia anne te Tia babaire, ao e raoiroi naba ni kamatataki nakoia n te tai aei te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ao e koaua e a maan te waaki n aron anne ma e koaua are a boni kona ni bitaki kanoan taai. E rabwa tabekan ana titiraki ni kan ibuobuoki te Tia tei bwa ae a bon ongo bureitiman. E

ongo te bonomwi ni Kamitina ao a kai tara ngkanne anne kainanoia riki tao aba riki ake a bubura. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika, tao bon ti teuana iaon baoia bureitiman ao tao riki iaon ara abamwakoro aika kakaokoro. Are ngkai teuana te kanganga ae a rorotaki iai, akekean aia bwaa ke boon te bwaa bwa are a kakanakoaki mai ikai n te DW nakon te Kauntira. Ao ngkana e a bane ao aikoa kona ni karaoa tabeia. A rawata taai ake a kainanoaki ao a biriaitua moa ni kakaea aia bwaa.

Ma ti noria bwa n te kataumwane ane n 215, ao e nang uarereke te raka bwa ti \$2,000 tabun. Ma tao aei e na tau ibukin kainanoia ara bureitiman iaon ara abamwakoro ao tao Tarawa tao e mena n te Etekuata ao e nang kakai reke buokaia riki te naan Stations ikai, ma ake iaon ara abamwakoro. E tau te mwaiti anne, ao ngkai e a manga raka riki boon te bwaa. E na tau te mwaiti anne ane ti \$2,000 tabun rakana. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti e nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Ao e rabwa. Ma are te rongorongo are I anganaki iroun te Bonomwi ni Kamitina ni bureitiman ma kain ana tiim, ao

anne e tau. Bwa are n aron are I taku are te rebwerebwe are tewana arei are a bon kai ibuobuoki ni baoia ni bon taai ake a rangi ni kainanoaki iai. Ao ngkana e a bon rangi n roko te kanganga, a kona ngkanne are e a rangi ni rawata naba te rebwerebwe ibuki. A kona ngkanne n rent ke ni kaitarai te naan kanganga akana a kona n reke.

Ma n aron ngkanne moan karaoan tabeia ni katoa bong, bwa are kanga n tein kanga tarakin te rau. E nang nakoraoi ngkai te rau iaon aban Kiribati. Kanga e karako kanganga aika a tia riki n reke n taraki ririki aika nako.

A tauraoi bureitiman ni ibuobuoki. Iai aia anga ae a kona ni ibuobuoki iai. Man te provision ke te kataumwane are e a reke bwa kanoan te ririki ae na roko, kanga tarana e bon tau moa. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Tarawa Ieta, e nakoim.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika. Ngkana I tara te kataumwane ane te *relocation*, ao kanga teuana te kataumwane ae e a bon titiku naba n arona. \$20, \$20,\$20 ao ti ataia naba aia nature booia bureitiman a rangi ni mwamwainging naba. A tibwa teirake ikanne.

E a boni katoa ririki te kakamwainging ke tao iai te

baronga ase tao 2 te ririki a mwaing. E aoria, bwa ti kan ataia bwa e bon reason te budget aio ngkai e a boni kakatukaki naba \$290.00. E rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa. Ao kanga n tein te ware ae I anganaki ao kanga e bon tau te mwaiti anne, bwa are te kakamwainging i aan te Kainibaire, teuana ni katoa teniua te ririki. Ngaia anne ae e iraki irouia bureitiman. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika, ao tao aei naba ibukin kainanoia ara bureitiman iaon ara abamwakoro bwa are ngkana ti uringa ao e a rangi n tiraua ngkai te Biira are ti a tia ni kabwati ae e rawata iai tibwangaia bureitiman.

Ao boni kamatoan te tua iaon ara abamwakoro e boni kainanoa te mwane ao riki te boutoka naba riki nakoia te *Special*. Bwa are e eti bwa iai nake a boni mwananga mai Tarawa ma are raoia ni mwakuri are boni kain naba te *Police*, te naan *Special* ake a mena n te naan kaawa. Ao aei teuana te kanganga naba ae a kakaitara ma ngaia ae ibukin karokoaia n aia tabo are a na karaoia iai bwa e rawata te *Operation* ao tao ti noria n tain te covid-19, are a boni bane ni

mwakuri te naan *Special*. A bon iangoa aron boon baoia ae tao te *rent*, ma are n te moantai ngaia moa ae a na boni kaitara.

Ma e na rangi n ibuobuoki ngkana arona bwa tao e na boni bwaka naba iaan 215, ke tao iaan ae nga bwa tao aei ngkana e kona n taraia naba te Kamitina bwa aei kainanoia ana koraki ae taani mwakuri iaon ara abamwakoro.

Ao tao ngaira iaon abara ae Abemama, e nang kamatoaki tuan te helmet ao te naan *Special* a bane ni mwakuri n taainako. Ao tao a rawata riki tua ae ti tangiria bwa a na kamatoaki. Tuoan te tianiboo ma te naan raa riki. Ao aikai tabeia nakai a nang kainanoia. Ao tao aei riki te kainano iaon te baao ni mwamwananga. Tao ti tewana tibwangaia ngkai n te tai moa aei iaan ane 288. Ma tao aei naba e na taraki tao n ririki aika na roko bwa tao a nang taraki ni karakaki riki mwaitin aia rebwerebwe tao riki abamwakoro aika ananau. N aron ae ti bon ataia.

Ao ngkai \$50,000 ane iaan te motor vehicle fund ao tao bon teina naba anne n ririki aika nako. Ma tao aei te itera teuana ae e kona n taraia te Kamitina ae ngaira ae ti nang kukurei ni boutoka te raka ni kataumwane ae e irekereke ma kanakoraoan riki te tararua iaon ara abamwakoro ae tiaki ti ibukin te kakiriwe. Bwa e eti ae bon rau abara

ma tao ibukin riki karaoan tibwangaia iaan ara Tua aika a rangi n kakaokoro ibukin kamatoan ara tua.

Ao tao anne ngkana e kona n taraia te Beretitenti bwa are ngkai tao e a tia ana kataumwane aei, ma tao ai kakae an angana ngkanne tao nakon ae na roko ke n taran te supplementary. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E. Taneti Mamau: Ao e rabwa te Leader n te Kaitara ae anne ae e a tiku bwa ai kanoan te kamatebwai, tao tarakin riki te ririki ae boou. A kataia ni manga mwakuria bureitiman, te Kamitina ma kain ana tiim n aron are I mwaneweia are e tabekia naba te Tia tei mai Tabiteuea Meang. A na kona moa n taraki aba aika a bubura ngkana e na angaraoi ao a manga taraki ake nikiraia. E rarabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Tabiteuea Meang e nakoim.

Hon. Taberannang Timeon: Madam Speaker tao ti aki kan kananaua aio ma iai n taai aika nako kanga te provision ibukia aba aika abwabwaki ao riki tao ngkana I taetae ibukin au abamwakoro ae Tabiteuea Meang, baoia bureitiman ae te turaki.

Iai ngkoa are a kakabongana, ao aio are e tiraua te kanganga are e taekinna te Beretitenti.

Eng, iai titiraki aika a tia ni mwemwekaki n taai aika nako ae taku te karaki ao kaekana man te Police Service bwa e na noraki, ma au kantaninga bwa aio te tai teuana are e angaraoi bwa ti na taekinna bwa e aonga n akea te kanganga. Aio ioura ngaira are e abwabwaki kawaira ni kataia ni karaoa ara beku ibukin te maintenance of prison iaon ara abamwakoro. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti e nakoim.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa kauan riki ana bubuti te Tia tei mai Tabiteuea Meang. Ao n aron are I taku; a taraki akanne ioun te Bonomwi ni Kamitina ma kain ana tiim inanon te ririki ae boou, ao kanga itera ni katamaroa riki te waaki. E rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa e a boni bane te titiraki iaon te Atu ni kabanemwane anne. Ao N nang kanakoa te kaotinano iaona. Bwa te mwaiti ae \$11,073,484 ibukin te Atu ni kabanemwane ae te Kiribati Police Service, e na tei bwa mwakoron te tietura. Akana a butimwaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. Ao e nakoia akana a butimwaeia.

Ao e boni bane ngkanne anne, ti a nakon are imwina. Te Atu ni kabanemwane ae 13: Public Service Commission n te mwaiti ae \$336,999.00 ao I a kanakoa

ngkanne nakoimi Taan tei ibukin te titiraki ni kamatata iaon te Atu ni kabanemwane anne. E nakoimi Taan tei. Te Leader n te Kaitara e nakoim.

**PUBLIC SERVICE COMMISSION
(No.13) \$336,999.00**

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. I ti kan titiraki ane te bitaki ibukin te ibuobuoki n te *Housing*. Tao iai te bitaki n te PSC ae tao ngaia ae e a manga kainanoa ngkai te kataumwane ibukin te *Housing Assistance* ngkana e kona ti kabwarabwaraki anne. E rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: Ao e rabwa. Kanga bon akekea ae e maeka n te Auti ma kanga a katikua ikanne iaan ae e kona n reke aia tia mwakuri ngkana e boo te karaai ao tao riki te Tia Koroboki n te PSC ngkana e kuba n ae e roko temanna ao e a tauraoi naba ngkanne.

Ma are iaan ngkai te Kainibaire n te kataumwane, a nang kataki ni kamwawaki kataumwane ake kanga a katukaki bon ti ibukin te katautau ao e na kainaki ke e na aki. Ao anne teuana te kataumwane ae e a bon ririn n ana kataumwane te PSC iaan are e kawa n roko aia Tia Koroboki ae e mena n te auti ae e na tangira te ibuobuoki ae economic rate. Ngaia e a kakeaki ngkai bwa bon akekea ae memena n te auti

aei ae e buokaki mairoun te Tautaeka. E rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne; Ko rabwa te Tibiika. Ti ataia bwa bon akea rakan ana kataumwane tao ibukin riki ana mwane ni mwakuri, ma tao e na ibuobuoki ibukin tao bon te rongorongo bwa tera ngkai kanoan mwamwanangan te PSC. Ao tao ti a moanna moa ma bon te mwamwananga iaon Kiribati ane e bon tikku n arona.

Ma tao n te ririki ae na roko, iaa taabo ane kanga e kataratara bwa e kataumwaneia bwa e na kawaria te PSC n te ririki ae na roko. Ao tao I a kairia naba ma are te nako tinaniku ngkana e kona ni kabwarabwaraki akanne. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ao e koaua are bon te mwananga iaan are te *Internal*, bon angin te mwananga anne nako Biti. N aekan ngkai a tibwa oki mai Biti, bwa are iai katabeaia naba teuana are ngaia ae e konan delegate ana powers te PSC nakon te Ai Kamitina riki ngkana iai aika a kan apply. A kona ngkanne ni butimwaei akanne. Ao tao anne ni kaineti ma bon aia Tua.

Ma anne ngkanne ao teuana mwanangaia are a na nako Kiritimati ni karaoi te naan

interview ao kainanoia kain Kiritimati n aron te naan *recruit appointment*. Ao ngkana iai riki *other matters*, tao te *disciplinary matters ke promotions*. Akanne naba tabeia ake ana nako Kiritimati.

Ngkanne ibukin aia *overseas*, iai ane kanga bon aia bobowi te naan *Pacific Public Service Commissioners* ae anne ae e kuri n teuana te tai n te ririki. E kona n nako ngkana manga iai te naan marooro. Ngkana tiaki te bowi, te naan marooro ae a kona ni kainanoaki ma kanga bon angina n te Betebeke n reitaki naba ma Aotiteria ao Nu Tiran ngkana a na iai. Ma ane a boni kamena aia *provision* n anne n ane teuana ae e boni kakaraoaki ae te *Pacific Public Service Commissioners*. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: E rabwa te Beretitenti, ao ngkana e kona n ti kabwarabwara riki taben te *PSC* ni kaineti ma ane te kateirake n te Ai Kamitin. Tera raoi ane a kainanoaki te *PSC* ikekei. Bwa kanga nanona boni kain te tabo ae te Ai Kamitin are angina are tao ake a boni mwananga mai ikai, ao tao ake a kateirakeaki ikekei. Tera ngkanne tabeia bwa are nakai naba are a bon rinanon te katanoata ke a mena iaan te *wages*. Ke tao tera raoi, e na ibuobuoki taben te *PSC* ibukin kateirakeaia taani mwakuri n te Ai Kamitin. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ao e koaua kanga akea te recruitment ae e kona ni karaoia te Ai Kamitin i Biti. Ni kabane recruitment are e kona ni kateirakeaki n te Ai Kamitin i Biti, tao te naan *contract, temporary*, riki ake kain Biti ake tao te uatiman, ke te *Security officer*. Akanne aika a boni kona ni kateirakeaki.

Ma ae ti kananona kanga okia ngkai kain te Ai Kamitin mai Biti, ao e kona n delegate riki tao students ake a bae ma a interested n te post ikai. A kona ngkanne n through tao kabae an araia. A rinanon ngkanne tera ao iai ngkanne taben te Ai Kamitina ma are e na riai n anganaki te naan *delegation* are e kona ni karaoa ana mwakuri te *PSC* mai ikekei. Kanga ni kona ni kakoauaia ke kanga n screen aia applications ao aia raa ao a kona ngkanne ni kanakoi nakon te *NER* ikai bwa are kanga ngaia ngkanne ae e kanga e a coordinate te mena ikekei mai Biti.

E rabwa tao recruitment n aekan ake bon te naan *technical people* ke te naan *officer* n te Ai Kamitin are e bon rinanon te *Foreign Affairs* anne.

Ao ake bon tao taani mwakuri mai Biti ake a nang kamatoaki, a bon rinanon te Tautaeke ni Biti aron kateirakeaia. Ma ti temporary ke te naan contract e boni kona ni kateirakeia te Ai Kamitin. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: E rabwa nanona are kanga bon te kataumwane riki iaon ane te mwananga i Kiribati kanga bon nako riki Kiritimati n aron are tao ibukin karaoan tibwangan te PSC n te naan interview ma tera n aron are e bon kakaraoia.

Ao ngaia tao ti te titiraki ngkanne iaon te kaa. Irawa ana kaa te PSC ane ngaia ane boona ane ana hire ae \$91,000. Iraua ana kaa ao ti ibukin ara rongorongo. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti e nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Ao ko rabwa, bon ti teuana te kaa ibukin are te Chairlady ao te *driver*. E rabwa ti tewana te kaa.

Tibiika: Ao te Tia tei mai Tabiteuea Meang e tei ngkoa baim, e nakoim.

Hon. Taberannang Timeon: E tei baiu Madam Speaker, ma tao aio teuana te tabo ni mwakuri ae e rangi n aki kakua tarakin ana mena bwa ai bon ti tebo naba mai moana ni karokoa tokina.

Ma I wonder bwa a katauraoaki n ningai te naan estimate aikai Madam Speaker. Imwain rakan boon bwaai ke imwain rakan boon te bwaa. Eng, tao ti anne. Tao nanona e na ra eti bwa e na iai te bitaki imwin aio te Tia babaire ngkana tao

a tia ni katauraoki te naan figures aikai imwain taai akanne te Tia babaire. Bwa ai aron are ko nora ane te naan gas: \$15, \$15, \$15. Ao ngke arona bwa ni kabane Botaki ni mwakuri ae aekakin aikai, tao ti na tekateka ikai n arona aei ke ti a nako naba te Tia babaire.

E kona n anganai ke ni kaeka aio te Beretitenti ibukin ara Botaki ni mwakuri aei ae te PSC? E rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ao e koaua bon te tabo ni mwakuri ae uarereke ma e karaoaki te kataumwane tao ni kaekan ana titiraki are imwain rakan boon te bwaa. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Tabiteuea Meang.

Hon. Taberannang Timeon: Are nanona e aki *realistic* am situation te Tia babaire. E a kaman katauraoaki aio te Tia babaire. Ngaia anne ke?

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E *realistic*, kanga e bon nakoraoi. Bwa are n aron ngkai ae kam a tataruacia, e a bwaka boon te bwaa n te aonnaba, e a kekerikaki.

Ngaia are antai ae e na ataia ao te ririki ae boou, e a manga bon okira arona boon te bwaa. Ma are n teina moa ngkai, anne aron aia kataratara

naba kain te PSC. Kai tao a noraba naba kain te PSC.

Ao ngke teina ae e tau moa aia kataumwane aei bwa are te kantaninga e na aki teiman te buaka. Antai ae e na ataia ao iaoni kawaina ni kerikaki boon te bwaa, riki ngkai iai anga tabeua n te aonnaba ae a manga taraki. E rabwa.

Tibiika: Ae I taku bwa e a boni bane te kamatata iaon ara Atu ni kabanemwane anne, ao N nang kanakoa te kaotinano ngkanne iaona. Bwa te mwaiti ae \$336,999 ibukin te Public Service Commission, e na tei bwa mwakoron te tietura. Akana a butimwaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, akana aki. Ao e nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne ara Atu ni kabanemwane are imwina; 14 ibukin te Ministry of Foreign Affairs & Immigration n te mwaiti ae \$3,632,543.00. Ao N nang kanakoa nakoimi Taan tei te titiraki ni kamatata.

**MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS
& IMMIGRATION (NO.14)
\$3,632,543.00**

Te Tia tei mai Tabiteuea Meang, e nakoim.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker. Ao N na butia te

Beretitenti bwa e na kaeka ibukin ana aobiti aio te Tia babaire, ibukin ana atu ni mwane ane te salary te Tia babaire bwa iai te kerake ae \$14,771. E kona ni kabwarabwara nakoira te Beretitenti bwa tera te kerake aei, taiaoka.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: Ao I karabwa te Tia tei mai Tabiteuea Meang n ana titiraki ni kamatata. Ao e koaua irarikin aia increment taani mwakuri ao bon iai manga kaetan te boo irouia taani mwakuri tabeman. Ao teuana naba are iai te new post ke te nakoa ae raka ae te Citizenship Officer, ngaia ane e a karekea te raka ae \$14,000 tabun iaan itera akana tao teniua ke aua akanne; te increment, kaetan te naan boo ao ai boon te tia mwakuri ae e boou. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Tabiteuea Meang, e nakoim.

Hon.Taberannang Timeon: Ao e rabwa anne *Madam Speaker*. Ti a manga nakon ane imwina ngkanne ae iai ngkanne te Atu ni mwane are *allowances* 204, n te raka ae \$46,120,021. E kona ni kabwarabwara aio te Beretitenti bwa e reke mai iaa rakan te naan *allowances* ikai te Tia babaire.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: Ao e rabwa ana titiraki te Tia tei mai Tabiteuea

Meang iaan ane te naan *allowances*. Ao e raka te *allowance* bwa iai kaetan booia taani mwakuri n te Kiribati Ai Kamitin ao riki te naan *local staff allowances* are e rin naba inanona ana *clothing allowance* te *Deputy High Commissioner* bwa are e boou i Biti. Ao a rekereke naba ngkanne Kiribati Embassy i Tiaina ane e rin naba aia *allowance* te naan *Diplomat*, bwa are bon iai tein aia *allowance* ane e rin naba ikanne.

Ao iai naba karinan te *allowance* ibukin te *Citizenship Commission* n reitaki ma te Tia babaire ane \$50.00 boona ao te naan members are \$50.00 te *allowance* iaon temanna riki ngkana a bowi. Aongkoa 8 aia bowi n te ririki ane a katautaua. E rabwa ao tao e ibuobuoki anne.

Tibiika: Te Tia tei mai Tabiteuea Meang e nakoim.

Hon.Taberannang Timeon: E rabwa te Beretitenti n ana kabwarabwara *Madam Speaker*. Ao ti kan titiraki riki ibukin aia *staffing* te Ai Kamitin ao te *Ambassy* are i Tiaina ao tao are i *New York* naba. Bon akea aia *staffing level* ae a tiani provide mai ikai ma aia kabanemwane naba aika a tia ni kaman *agree upon Madam Speaker?*

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Iai aia *allowance* ma n aron are I taku; e a tibwa rin are e boou te *Deputy*

High Commissioner i Biti. Ngkoa ngkekei akea te *Depty High Commissioner* ma e a rin ngkanne ao iai ana *clothing allowance* ao n reitaki naba ma *allowances* ake a bon *entitle* te naan *diplomat*. Anne kanga bon bukin te raka ao n reitaki ma te raka ibukin te *Citizenship Commission* ibukin te *allowance* ngkana a bowi. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei riki mai Tabiteuea Meang.

Hon.Taberannang Timeon: Ao ngaia e rabwa anne *Madam Speaker*. ti a manga nakon ngkanne are te *wages* 207. E rangi ni uarereke te *upgrading* aei. 207 *Madam Speaker* n te raka ae \$33,492. E kona ni kabwarabwara bwa iai naba tibwaia ngkanne tao te Ai Kamitin ao nakana i tinaniku.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau; E rabwa te titiraki. Ti uoua taabo akana a karekea te raka bwa te Ai Kamitin are i Biti bwa are uoman ana new staff ma a kaboaki iaan ane te *wages* ane te *Account Assistant* ao te *Students Councilor*. Uoman akana a na kateirakeaki n te ririki ae na roko ibukin te ibuobuoki. Ao te raka naba teuana man te Kiribati *Ambassy* i Tiaina. Ara aobiti are i Tiaina ibukin booia. E a manga bon iraki te rate ibukia te naan *local staff* are e karekea te raka ae \$3,000 tabun bwa are e a iraki are kanga te

rate bon irouia te naan *local staff* i Tiaina. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Makin.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Madam Speaker*. I kani butia riki te Beretitenti iaon are te *housing allowance* ke te *housing assistance*. Ti noria ikai iai te bwaka ae \$1,000 tabun te Tia babaire.

N na butia riki te Beretitenti bwa ti ataia bwa n te US\$ ao e tabe ni kekerake boon te naan rent. Ma tao e aki ngkoa tao e na bon riai riki ni karawataki riki aio Tia babaire, bwa kanga tao ibukin ana rongorongo te Beretitenti ae ti bon tia naba ni kaitibo ma te Ambassador i Amerika ma ana taani mwakuri ao ti ongo bwa e tangiraki teutana riki teutana riki te buoka.

Ngaia are tera ngke e nora aio te Beretitenti, bwa tao e na kona riki ni kawaerakeaki taiaoka. Ma tao nanona ngkai e bon tau ngkai aei ngkai e a kerikaki. Aki riki tangira riki ae e na kawaerakeaki riki taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ao e rabwa bon ti te kerikaki anne. A tiku n aroia bwa kanga bon akea te raka man te naan missions ma ti te kerikaki n anne bwa are iai te tia mwakuri are te *Best Officer* n te *Foreign Affairs* are iai ana auti, are e ana ngkai ana *leave without pay* bwa

are e a nako ni karaoa ana scholarship. Ngaia are e a nako te Auti anne mai irouna, ao anne ngkanne are e a karika te bwaka ngkanne anne ao a tiku n aroia akana nikirana. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Tabiteuea Meang, e nakoim.

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker*. I kani butia te Beretitenti bwa e kona ni buokira n ane 215; *transport to work* *Madam Speaker*. E kerake te mwaiti ae \$10,000 ao iai naba te allocation nakoia te naan *Foreign missions* te Tia babaire ibukin aia *transport to work* te Tia babaire. Bon akea baoia ke e kona ni kabwarabwara aei te Beretitenti taiaoka.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ao e koaua bon te raka n ane \$10,206,50 iaan te bao ni mwakuri. E bon reke man te Kiribati *High Commission* increase \$4,000 tabun ibukin kanga bon rakan boon te bwaa bon i Biti bwa are e nang bobuaka te bwaa i Biti.

Ao anne ngkanne teuana bukin rakana. Ao are te raka naba ngkanne anne, e karekeaki man te Kiribati Embassy i Tiaina ibukin naba rakan boon te bwaa.

Ao \$800,00 e katautauaki naba ibukin kanga rakan boon te taxi. Bwa are n aekan are i Biti a kamanena naba te bus. A kataia ni

kakaea annngana ma are e a bon rangi n rikirake boon bobuakan boon te bwaa, ao kain te Kiribati Embassy i Tiaina a katautaua te kataumwane n te taxi bwa tao e a boraoi riki. Ma are e bon bobuaka naba ngkai boon te taxi. Kabwara au bure i *New York*, aia te raka ane \$1,000 tabun ibukin naba rakan boon te taxi. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia tei riki mai Tabiteuea Meang e nakoim.

Hon.Taberannang Timeon: E rabwa te Beretitenti ao ti a manga nakon te *Internal Travel*, ae te mwaiti ae bwaka te Tia babaire. Ti ataia bwa e bwaka \$9,000 tabun te *Internal travel*. E kona ni kabwarabwara te Beretitenti, bwa tera ae e riki aikoa kakamwakuri te koraki aikai ke e kanga.

Tibiika: Te Beretitenti e nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Ao e koaua e rabwa. Bon te kerikaki ae teuana mai iai, e reke man te *Immigration* iaan are a kataia ngkai i strengthen te *Immigration* are i Kiritimati ao te kantaninga bwa e na uarereke te mwananga nako Kiritimati nakon te ririki ae boou. Ao iai naba te raka man te Ai Kamitin are i Biti ibukin bon rakan mwanangana ma kanga e boo mwina n are te kerikaki man te *Immigration* ao te kerikaki ae \$10,000 tabun man te Kiribati Embassy i Tiaina. Ngkoa ngkekei are a moan roko ao e rangi ni

bubura aia raa, ao ngkai a settle down riki.

E aki kainanoaki te mwamwananga n aron are a moan roko riki. Ma are ngkai kanga a moanna n establish ke ni mwengaraoi n aron aia waaki ni mwakuri are e a karako kainanoan te mwamwananga i bon Inanoa iaon Tiaina ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Tabiteuea Meang e nakoim.

Hon.Taberannang Timeon: E rabwa anne Madam Speaker. Ao ngkanne e na reke iaon te *local accommodation* Madam Speaker, ane te kerikaki naba ae \$5,000. Ao ngkanne ko kangai nakon te Mission i Belgium ao iai \$12,700 ana allocation te Tia babaire.

Tera ngkanne anne te Tia babaire. Nanona ko taku bwa accommodation to work ao ngaia manga te *Accommodation* arei ibukin buokan boon aia mena ke e kanga Madam Speaker, tao e bure matau.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ao e koaua buokan te titiraki. Ao anne are te kerikaki iaan ane local accommodation ao te allowance, e bon reke mai iaan te *Immigration* ao n reitaki naba ma te Kiribati Embassy i Tiaina bwa a kakerikaki aia kataumwane ibukin te ririki ae boou.

N aron ane tao riki are i Tiaina, e kakerikaka aei ma e karaia nakon ane te tabo ane teuana iaan te *Internal travel*. Ao kanga bon anne ngkanne ae kanga e base iaon aia actual *performance* ke tao are boni kainanoia. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei riki mai Tabiteuea Meang.

Hon. Taberannang Timeon: Tao ti a kitana anne Madam Speaker. E rabwa te Beretitenti. Ngkanne ti a manga nora are te *External travel* ane te atu ni mwane ae 227. Te raka ae \$5,816.03. Tera te mwamwananga aei te Tia babaire, bwa n taai aika nako ao e riai ni kerikaki te mwananga bwa are iai te lockdown. Imwin te lockdown aio ke kanga bwa ti tebo bwa akea te bitaki n te naan figures aikai bwa a bon tiku naba ni karokoa ngkai.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ao e rabwa kanga anne bon te raka ae e uarereke ae \$5,000 tabun ni kaineti ma kabwarabwarakina. Te Kiribati Ai Kamitin i Biti, ni kaitara rakan boon *air fares* riki imwin te *covid-19* ao n raonaki ma rakan boon te bwaa. Ngaia are kanga e bobuaka teutana kaboon tao riki te mwamwananga.

Ngaia are anne raon naba are i New York ao ibukin are i Tiaina, a kataia ni kakerikaki mwanangana ngaia are e uarereke te raka iai. A

reke ni kakerikaka ana kataumwane ibukin kawaran Tiaban ao Korea bwa tao e na kawari n te ririki aei, e aki ngkanne kawari n te ririki ae na roko. Ao e rabwa.

Tibiika: Tao ai bon akea ae e na titiraki, ao I anganiko te Tia tei mai Makin.

Hon. Pinto Katia: I kabwara bure Madam Speaker, bwa I taku bwa iai are iaon te leave grant te Tia babaire. Ae ti noria n ana ER ae ti uoman ane a na bon riai aika boou. Ao n aron are ti ataia ngkana uoman ao e na riai n \$6,000. Ma ikai ngkanne e a waerake n \$9,000. Tera te kabwarabwara iaon aio te Beretitenti taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa n na ti tar ate *leave grant* ane te raka ae \$9,000. Iai ane teuana te new post ibukin te Citizenship Officer are e karaiaki man te MOJ ao iai uoua te raka ibukia uoman ake ana taani mwakuri te Kiribati Ai Kamitin n aron are te Student Councilor ao te Account Assistant. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika, N na bubuti iaan are 250 are te local services. E nang kiba \$176,000 ao I taku bwa angin te raka anne ibukin te Kiribati Ai Kamitin. Ma e kona ni

kabwarabwaraki te kiba anne taiaoka.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa. E koaua te raka ane e nang bubura ane e oti n te kataumwane ibukin te ririki ae na roko iaan ane te *Local Services* ane 250. Ao anne e rekereke ma bon te raka n te Administration ni bon te Foreign Affairs ikai n reitaki naba ma te *Immigration i New York*. New York e bon retain ana kataumwane ma te raka riki man te Kiribati Ai Kamitin ao te Kiribati Embassy i Tiaina.

Te Kiribati Ai Kamitin e raka n are \$109,700 tabun ao te Kiribati Embassy i Tiaina e raka \$84,000 tabun.

Ao te raka ane tao iaon te Ai Kamitin are i Biti, e reke man te maintenance cost. Bwa are akanne a karaoaki ngkai aia auti te Ai Kamitina ao te First Secretary bwa e a bon rangi ni maan. Kanga a maan n tuai maintain ao anne ngkanne te kataumwane irarikina. Ao irarikin anne ao e rinnako naba iai \$5,000 ibukin te *Health Insurance* ibukia taani mwakuri ikekei. Ao ane te aobiti are i Tiaina, e raka ibukin karinan te office rent n te mwaiti ae \$63,135 aon reitaki naba ma te *Health Insurance* ibukin te trade kanga aia *staff* are e boou. Are te trade economic attached. Ao

akanne ngkanne kanga bukin te raka. E rabwa.

Tibiika: Tao e a boni bane te titiraki iaon ara Atu ni kabanemwane aei, ao N nang kanakoa ngkanne te kaotinano iaona. Bwa te mwaitia e \$3,632,543 ibukin te *Ministry of Foreign Affairs & Immigration* e na tei bwa mwakoron te tietura. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a nakon ara Atu ni kabanemwane are imwina: 15 iaan te *Ministry of Internal Affairs* n te mwaiti ae \$3,112,787. Ao I a kanakoa nakoimi Taan tei ibukin ami titiraki ni kamatata. Ao I kanakoa nakoim te Tia tei ae rine mai Arorae, e nakoim.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ti a kamaurira riki n tamaroan te ingabong aio. Kam na bane ni mauri!.

Ao I kukurei n tabeki au titiraki tabeua inanon te ingabong aei ni kaineti ma ana kataumwane te Botaki ni mwakuri ae te MIA te Tia babaire. Ao I kani moana au titiraki man tarakin tao te kataumwane ibukin booia taani mwakuri te Tia babaire. Ao ti kakoaua bwa tao iai te raka ae e aki \$10,000. I karautaeka bwa a rangi n uarereke te naan man ma I kainanoa te tie

bwa N na tarai au ware aikai n te boki.

Ma e ngae n anne ao te Tia babaire, I kan butia te Minitita are tabena. Bwa kanga tera raoi ae e karika te raka n te kataumwane ibukin te ririki ae boou ni kaineti ma booia taani mwakuri. Iai riki i tinanikun are bon tao te raka ni katoa ririki. Ao I kani karekerekea ma booia kain te *division* ae boou ane e a karioaki ikanne ae te *Election*. Kanga bon iraman taani mwakuri iaan te tabo anne ae a katauboaki booia ibukin te ririki ae boou. Kanga ti tebo ma e tara ni bubura te mwaiti anne te Tia babaire. E rabwa.

Tibiika: Ao I kanakoa nakoim te Minitita n te MIA. E nakoim.

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa Madam Speaker. Ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Arorae. Ao e koaua ae rakan booia taani mwakuri n te tai aei, ao iai ae 48 staff ae ngaia ae iai te increment ane anganaki n aia salary ao iai ngkanne are a bon roko n aia max ane e a freeze booia. Ngaia ane man 48 anne ao ngaia ane e kona ni karekea te mwaiti ane \$5,000 tabun Madam Speaker. E rabwa.

Tibiika: E nakoim te Tia tei mai Arorae am titiraki.

Hon. Teima Onorio: E rabwa te Tia babaire kanga tao e tuai rangi n kaeka au titiraki te Tia babaire te Minitita ae karineaki. Ao e koaua

tao iai ane a max ke tera. Ti aki ataia bwa n *divisions* raa.

Ma tao I kaineta riki ngai au marooro nakoia are taani mwakuri akana a katauboaki booia iaan *election*. Iraman taani mwakuri ae e kona ni kamatata bwa tera nakoia kain te *division* anne te Tia babaire, ti aonga n ataia ao n noria bwa iraman raoi akana a kaboaki iaan te itera anne bwa e boou aio. Akea mai imwaina n te ririki aei. Tao a mena iaan te *division* teuana a tao e kamatata naba te Minitita bwa te ririki aio e katauboaki iaan te *division* raa ao ngkai ngkai a bon katannakoaki iaan *election* ane 05. Iraman mwaitia ao tera nakoia te Tia babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia babaire. Te *election ngkoa* e memena iaan te *local division*. Ngkanne ngkai e roko ao ti a *kaakoroa ni karekea bwa teuana te department* ao ti a mena bwa te *election division*. Aman (4)ana aomata ngkai. Iai uoman ane a boni mena iaan te ER, are bon te naan permanent ao iai are te supernumerary post, uoua.

Nanona aman raoi ikotaia ara staff iaan te *Election division* ae teuana te division ae boou iaan te MIA. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan riki am kamatata mai Arorae.

Hon. Teima Onorio: Ao e rabwa ana kamatata te Minitita te Tia babaire. Otara ae boou ngkanne bwa e kangai; bwa iaan te *division* ane te *Election* ao booia ke salaries ane \$50,000 tabun te Tia babaire; tiaki ibukia uoman ma ibukia aman te Tia babaire.

E taekinaki bwa bon uoman kain te *division* aio ao uoman iaan Supernumerary post.

Te Tia babaire tao e na ti buokai te Minitita nji kangai; Nanona iai te *principle election officer senior election officer* uoman ae *supernumerary*. Ao e rabwa e a mataata anne te Tia babaire.

I kan eweka te Tia babaire are iaon te wages te Tia babaire. Ti kakoaua bwa akea rakan mwaitia ana taani mwakuri te MIA, e bon tiku naba ni mwaitia are n te *ER* ibukin te ririki aio. Ma ti kakoaua te Tia babaire bwa iaan te *wages* ao e korakora te raka bwa \$45,000 tabun te Tia babaire.

E kona ni kamatata te Tia babaire te Minitita ae karineaki bwa kanga tera bukin te raka iaan te *wages*. Antai aika kaboaki iaan aio, tera ae e kabonganaki iai n te itera aei te Tia babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki iaon aei. Ao e koaua ae iaan ane te *wages* anne

ao iai niman te naan security iaan ae ngaia ae e reke te mwaiti ane 5 anne, ae \$28,000 tabun. Ao niman security aikai; 3 n ana auti te Minitita ao 2 n te aobiti. Anne te naan security ngkanne ane e kaineti ikai.

Iai temanna naba ana aobitia te CMD, te Umwanibong ane e na nakon reirei L/6 ao te relieve ane e na kabongana ae ngaia te mwane ae mwaitina \$17,035. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan riki am kamatata ao te titiraki.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia babaire, e nang kakaongora ana kaeka te Minitita te Tia babaire. 5 security, 3 ibukin te Minitita. Ai mwaitira am security te Minitita? Iai am kanganga. E niniaki am auti, ke e aera ngkai e a rangi n raka mwaitin am security. Ti kona n ongora taiaoka.

Tibiikau: Te Minitita am kaeka.

Hon. Boutu Bateriki: *Madam Speaker*, ai kangangara aron ae N nang security naki. Ai kangangara ai rawatara am security. Te security a shift. Taani mwakuri 8 te aoa, ao anne e a teinaki ngkai aia auti Minitita. Aio ana babaire te Tautaeaka.

Aio ngkanne ae ko na riai n ataia te Tia tei bwa 3 aikai. Teniman aia security te naan Minitita ni kabane. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Arorae e nakoim.

Hon.Teima Onorio: E rabwa ana kaeka te Minitita, ngaia teniman aika a uatei te Tia babaire.

Ao e koaau e boou aio te Tia babaire te *security* irouia Minitita. Akea n taai ake a nako, tao bon iai te kanganga ae e raka te Tia babaire ae e kainanoa te raka ni kabanemwane bwa a na teiakinaki Minitita 24 hours te Tia babaire.

Te Tia babaire tao irarikin aio ao I kani bubuti bwa tarakin te *Passive environment* te Tia babaire. Ao ngkana ko ikotaki ao ko noria n taraia ma te *total budget* ibukin te *Ministry*. Ao ngkana e eti au numera te Tia babaire ao e a bane te mwaiti ae 79.8% man te kataumwane ibukin te *MIA* ibukin booia ma irekereken nako booia taani mwakuri te Tia babaire, ao nikirana ae ti 20.2% te Tia babaire ibukin te *Operation* ibukin karaotan tabena.

Te Tia babaire, I kan butia te Minitita bwa e kona ni kabwarabwara bwa kanga tera n ana *budget* are iaon te *operation cost* ae e nang kakawaki iroun ana Botaki ni mwakuri ao e korakora iai ana kabanemwane te Botaki ni mwakuri aio te Tia babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa *Madam Speaker*, ao e koaua N na

kairekerekea moa ma are moan taekinna are teniman te *security* imwain ae I kaeka aei.

Ao e koaua are te *employment* ae ti kataia ngkai ni karekea nakoia ara botannaomata. Anne teuana ana itera naba te Tautaeaka te employment. E reke te employment. Kam rawa ngkana e re ke te employment. Ao anne te security ae e na reke iai te employment.

Irarikin anne *Madam Speaker*, e koaua ane e a taekina te operating cost. Are e bon rawata. Ngkana e na tangiria te Tia tei, ti a kona ni karekea ana copy ke tao N na anganna bwa e a rangi n kanganga ae N nang kabwaranakoa ikai bwa are e bon oti iaon te boki ni kataumwane aei. Ngkana e tangira te details, akea te bae e kona ni karabaki. Ti kona n angan te Tia tei ae karineaki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Arorae.

Hon.Teima Onorio: Te Tia tei iai waare i matara. Ma I boni butia te Minitita bwa are ana Botaki ni mwakuri e korakora katabeana ibukin boutokaia Kauntira. Iaon abamwakoro ni kabane te Tia babaire. Ao e rawata kainanoia Kauntira tabeua nako te Tia babaire ibukin boutokan aia waaki.

Te Tia babaire, N na butia riki te Minitita bwa n tein ana kataumwane ane iaan te operation cost, te kataumwane man 215; transport to

work rikaki nakon te building and Infrastructure maintenance te Tia babaire.

Kanga tera ae kakawaki man ana Botaki ni mwakuri ae e kaatua riki ana kabanemwane bwa aio ae kakawaki ibukin boutokakia Kauntira ma te botannaomata iaon aba nakon te ririki ae boou te Tia babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa Madam Speaker. Ao tao e koaua bwa n ae n teina ae ngkai; ao e a bon tiku n arona te operation cost ni bon aron tein te kataumwane n are mai imwaina. Kanga akea te kiba, tao ti teutana.

Ao riki teuana ibukin te KPF ma tera. Ngaia akanne kanga kanoana n aron ae e oti n ara boki ni kataumwane n te tai aei. Bwa are e rikin are te operational cost ane e tangiria te Tia tei te Tia babaire. Kanga bon anne ngkai teina, ao bon iai ngkanne te naan buoka ake tabeua n aekakin ane other commitment ane bon buokan te Kauntira ane bubura ane e taku bwa e a bon noria naba te Tia tei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei riki mai Arorae, e nakoim.

Hon. Teima Onorio: E rabwa te Tia babaire ao N na butia te Minitita bwa N na kairia nakon ane te

Internal travel te Tia babaire. E korakora kainanoan am Botaki ni mwakuri bwa e na kona ni kawaria Kauntira n noori aia waaki. Tera aia kanganga ao tera aron buokaia te Tia babaire.

Iai am kataumwane ibukin te internal travel ae e tiku n arona ae \$23,400 te Tia babaire.

Tera kanoan am kataumwane aio ibukin te ririki ae na roko.

Tao ngai ngkana I titiraki ibukin au abamwakoro ae Arorae. Iai kawaran au abamwakoro nakon te ririki ae boou ae ti na kantaningaia bwa boutokan ara Kauntira tao ibukin ana karikirake riki tao te aramanium, tao itera riki are e kainanoa iai am boutoka te MIA ao te Tautaeke te Tia babaire. E kona ni kamatata bwa tera raoi oin mwamwananga aikai te Tia babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa Madam Speaker, ao e koaua are bon iai kawaran abamwakoro iroura ngaira kain te MIA. Tao e koaua ara tiim ae ti rinanona riki n teuana n irekereke ma aron norakin kainanoia ao aia project Kauntira aika ti a tia n roko iai.

Ao ae ngaia teuana mai ibuakona ane e a otinako ane karakaan booia Kauntira ao riki aia project.

Ngkai teuana Madam Speaker ae ti na nako aon aba iai; te maintenance. Akea ngkai te titiraki iaon te maintenance bwa te mwane e aki bane ane \$10,000 n taainako. Ti a boni kakatekateka \$10,000. E roko ngkai ao bon te bong naba aei e a bon okirikaki naba mwin aia mwane Kauntira n te tai ae rangi n waekoa.

Tiaki arona ma ngkoa. Akea te titiraki ngkai iaon te maintenance. A bane n namakina te mwengaraoi kain abamwakoro.

Ao e koaua Arorae ti tuai kawaria, riki bon e kanganga ma aron te aoraki ae e a tibwa toki ngkai ae te covid-19. Ao anne teuana mai ibuakon naba ana kataratara te Tautaeka. Ti na roko naba n taabo aikai.

Ao ane kanoana anne, ti na noori baika a na karaoaki. Tera kainanoia kain Arorae, tera baikana a tinetine n aia tabo ae ti na kona ni manga katamaroa n aron ae ti a tia n roko iai n itera aikai.

Ao e koaua ae aia rebwerebwe neeti, bureitiman, bwa are a bane ngkai ni mena inanon baira. Ti bane ngkai n onei, ao iai te naan rebwerebwe ae te aenikaa. Ane ngaia naba teuana buokan ami Kauntira.

E nang rawata riki ana ibuobuoki ao bon ana ibuobuoki te Tautaeka ao riki tao itera tabeua are a riki mai irouia te naan *donors*. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I nang tangiria ni waaki ma I ataia bwa e a tia n 12.30pm, tao ti a manga kabanei ara titiraki ni kamatata. Ti a manga boni waakina ara Komete ngkana ti oki imwin ara katawanou. Ngaia are ti a break moa ibukin ara katawanou, ti a manga kaitiboaki ikai n te aoa 2.00pm ni bwakantai. Ti a motirawa moa.

KATAWANOU

Tibiika: Ao ti a reita ara Komete. Ao N na angan ngkoa te Tia tei mai Arorae bwa e na reita ana titiraki nakon te Minitita n te *MIA*. Ao e nakoim te Tia tei mai Arorae.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia babaire. E koaua I kan reita au titiraki ni kaineti riki iaon are te *wages* te Tia babaire. Bwa I kani karekea otau bwa a bon riai ni kaboaki iaan te kataumwane raa *security services*? Bon iaan naba te *wages* ke iaan are te *local services* te Tia babaire, kanga anne otara. Bwa ngkana ko kabongana ke tangoa aia service tabeman ao a na kaboaki iaan te *local services* te Tia babaire. Ti kona ni karekea te kamatata iaon aio te Tia babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao e koaua ae aio ngkoa mai imwaina, ti kaboia ara koraki aikai man te *local service*. Ao ngkanne ngkai ti a kateirakea ara *security* are bon aomata aika kanga a nang bon reke bwa kanga

aongkoa a nang mwakuri n aekakin ae tararua te aobiti ao tao tera. Ao ngkanne ngaia are ngkai ti a kaboia iaan are te wages iaan te kantaninga bwa are e nang reitinako kamwakuraia nakai.

Nanona ngkai iai te kantaninga irouia security ikai bwa a na teirake ikai ao ara kantaninga bwa e na reitinako kamwakuraia bwa a nang reke bwa taani mwakuri te Tia babaire n aron kanga tarana inanon taai aika imwaira. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei mai Arorae e nakoim.

Hon.Teima Onorio: Ao e rabwa te Tia babaire, e aoria bwa ti a katuka anne bwa tao a manga kona ni ibuobuoki iai te Kauoman ni Beretitenti ke te Minitita n te mwane ngkana e roko iaon anne.

I kan reita au titiraki te Tia babaire ni butia te Minitita ana kamatata iaon naba wages. Ngkana ti tara ana boki ane e kantannakoi te naan *division* te Tia babaire, ao I kunea bwa angin te kabanemwane ae e katauaki iaon te *wages* ibukin te ririki ae boou te Tia babaire. E bwakara te *division* ae te Culture te Tia babaire.

I kan bubutia te Minitita e kona ni kabwarabwara tera kanoan aio ibukin ana aobiti are te Umwanibong te Tia babaire. Tera rekereken te *wages* ibukin te Umwanibong.

Baikara aika e na kabanemwane te aba iai te Tia babaire. E kona n reke te *break-down* taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa *Madam Speaker*. Ao e koaua ae te kabanemwane iaon ane te MESUM iaon are te *wages*; temanna *level-6*. Iai temanna ae e na nako n reirei i tinaniku ao ngaia are iai ngkanne temanna ae e na onea mwina n te tai aei. Anne are e kabwakaki iaan te *wages* n te tai aei ae boona \$17,000 tabun. Boon te *level-6* anne, ngaia ane anne mwaitina. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Arorae.

Hon.Teima Onorio: Te Tia babaire e aki kabwanina ana kabwarabwara te Minitita, e ti taekinna bwa \$17,000 e bane ibukin karekean onean mwin temanna kain te Umwanibong ae *L/6* are e na nako n reita ana reirei te Tia babaire.

Tera ngkanne kabwarabwaran ake nikirana te kataumwane bwa \$29,000 tabun te Tia babaire. E kona n ibuobuoki riki te Minitita taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki. Ao e koaua te kani kamatata.

Niman ane *security* ae mwaitin booia \$28,392 n te ririki ane niman (5) *security* ao temanna ane *L/6*,

\$17,000 tabun. Ao anne ngkanne ae e karekea te mwaiti ane \$45,427. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei riki mai Arorae.

Hon. Teima Onorio: Te Tia babaire N na butia te Minitita e na kaeta otau mwina e kairua au kakauongo.

E taekinna ngkai bwa iai 5 *security* aika a na kaboaki iaan *wages* iaan te Umwanibong. E eti otau bwa iai naba 5 aika kaboaki iaan te Admin are ibukin ana auti te Minitita te Tia babaire? Iai are 3 ao 2 riki n aron ana moan kabwarabwara te Tia babaire. Kanga I aki ota raoi bwa iraman *security officers* ni kabane nte MIA, tengaun (10) ke iaana riki te Tia babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa. E koaua ae 5 aio are I a tia ni kabwarabwara *Madam Speaker*. Temanna n te Umwanibong, temanna ane e na relieve nakon te officer are e na nako n reirei, uoman n te aobiti ao iai naba n ana auti te Minitita. Ao anne ngaia are 5 ikotaia. I taku bwa I a tia ni kabwarabwara mai imwaina. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Arorae.

Hon. Teima Onorio: E rabwa ana kabwarabwara te Minitita te Tia babaire, kanga otau kanga e ti kabwarabwaraia ake 5 ake a kaboaki iaan te Culture ke te

Umwaniibong n te ware are te ikota ni ware ae \$29,000 tabun.

Iai naba *security officers* aika a kaboaki iaan te Admin te Tia babaire?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: I karautaeika ikai te Tia babaire bwa I taku bwa akea ae I a tia ni mwaneweia ikanne, ma are I a bon tia ni mwaneweia n au kabwarabwara. I taku bwa e a okioki au kabwarabwara. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Arorae.

Hon. Teima Onorio: E rabwa te Tia babaire ao e reke otara ngkanne bwa nanona tiaki 10 bwa bon ti 5 ao a bane ni mwanenaki iaan te Umwanibong.

E aoria te Tia babaire bwa tao boni kakaetan naba taian ware, bwa ngkana e mwakuri te *security officer* n ana auti te Minitita ao e aera ngke e nang kaboaki man iaan te Umwanibong. Kanga e a bon aki noraki etina.

Ao ti na bubuti bwa a na kaetaki aikai nakon taai aika na roko te Tia babaire.

Tao N na kitana anne te Tia babaire, ao I kan bubuti nakon te Minitita bwa e mwaneweia n ana kabwarabwara kanga imwain te katawanou te Tia babaire taekan te maintenance. Ao e taekinna bwa e

nang karako kainanoan mwanen te *maintenance* te Tia babaire. aki kainanoa ae a na manga kanoaia riki te Tia babaire.

Ma I bon ikan titiraki bwa ngkai I taratara ana kataumwane te MIA te Tia babaire, ao I tia naba n nora are te LCDF te Tia babaire ao akea te kataumwane ibukin te onobwai te Tia babaire. Are ngkekei e mwamwanenaki iroun Taiwan te Tia babaire, ao otara naba bwa ngke e roko ao anne ae e na anai ni kabane taben Taiwan ni mwaneni.

E a mwanenaki ngkanne iaan ae nga te Tia babaire. Ti a boni mwanenna man ara mwane kain Kiribati ao e mena iaan te kataumwane raa te Tia babaire bwa I aki noria iaan ae te MIA. E kona ni buokai te Minitita ni kaota anne nakoira. E rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minitita ama kaeka.

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan te kan ota. Ao e koaua are bon te mwane are \$1,000,000 arei, tao e koaua are e na kaoti n te *development fund* ane ti na marooro iaon te Mwane ni karikirake. E mwanenaki ikanne, akea iaan te *recurrent* ao te *other commitment* ikai.

Ane anne kanga e onea mwin Taiwan te mwane ane \$1,000,000 are e bon ri rin n taainako. Anne kanga teina ngkai *Madam Speaker*. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei riki e nakoim.

Hon. Teima Onorio: I kaitaua te Minitita te Tia babaire, e mataata bwa ngaia e aki mena inanon ara boki ni kataumwane aio n aron are e mwaneweia te Tia babaire imwain te katawanou.

Bon te bwai teuana ae e mena iaan te mwane ni karikirake te Tia babaire ae e mwanenna Kiribati.

Te Tia babaire, I kan okira riki taran operation cost aron ana kataumwane te Tautaeke ibukin ana kabanemwane. Iai rekereke ma karaon taben te MIA ibukia Kauntira ao botannaomata riki iaon aba te Tia babaire.

Ao I a tia n titiraki ibukin taran te mwane ni mwamwananga nako aonnaba te Tia babaire ae bon tara ni uarereke. I kan butia te Minitita bwa e kona ni kabwarabwara bwa bukin tera e rangi ni bubura ana kataumwane ibukin te Mwamwananga nako tinaniku \$180,000 tabun ni kabotauaki ma ana kataumwane ibukin kawaran abamwakoro. E rangi n uarereke te Tia babaire. Bon ti te ware ae \$97,000 te Tia babaire.

Bukin tera te okoro aio. E aera e a rangi n karawataki te mwane ibukin te nako tinaniku. E kona ni kamatata te Minitita bwa baikara mwananga aika a na karaoaki n te ririki ae boou. Kanga tera mabiaon Kiribati are e na kona n reke mani

kaean taian bowi aikai te Tia babaire. E rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao e koaua ae tao e bon bibitaki kanoan te tai naba Madam Speaker. Ao tao e koaua ae e a tia naba ni mena n te MIA te Tia tei ae karineaki. Ao tao e koaua ae e taraia n te tai aei tao e rangi n bubura te external travel nakon te internal travel.

Ao tao e koaua ae ibukin anne *Madam Speaker*, ao e koaua ae rabwata ni mwane. Iai te CLDF, uoua ara tai ni bobowi iai. Kanga in 2 years ao 2 te tai ni meeting. Ae nanona ni bon teuana mwananga ibukin te karikirake ao iai ae mwanangan te *Admin*.

Iai naba te mwananga man UFCLD are ASPAC. Anne teuana n uoua te ririki. Iai ae teuana n uoua te ririki ao iai naba ae e board member naba iai te Minitita n te rabwata are e tei i Biti naba Madam Speaker.

Iai naba ane e member naba n te UNESCO. Iai te meeting iaon te *Culture* n te SPC. Ao ao e koaua ae iai te ACP meeting naba ae e kakaraoaki tao n taabo ni kaineti ma te *Ministers meeting* iaon tera.

Ao iai ae te inter government iaon te ICH Convention. E nang rawata mwananga aikai ao tao e koaua tao bon iai n ana tai ao iai aika boou.

Ngkana tao iai ae e bon ataia n ana tai ngke e mwamwananga naba n taai akekei ao iai naba ngkai aika a boou.

Ao I taku bwa te mwananga aio e rangi n kakawaki. Bon iai naba raoiroina ibukin mwanangan te Tautaeka, bwa iai ae rekereke ma te Culture. Ti kona nako n iria. Iai ane e due ma te MESUEM ao iai itera riki tabeua ao iai naba rabwata ma ai te *Local government*.

I taku bwa aikai rabwata ane e bon mwamwananga iai te Minitita ao iai ane a boni mwananga iai te naan *Officials*. Tiaki ti mwanangan te Minitita ma e rawata naba te naan mwananga ibukia te naan *officials* ake a boni Nanako naba ni kaei bowi ake tao e aki mwananga iai te Minitita. E bon rawata naba mwananga akana a mwananga iai ara *officials*.

Ao tao bon anne Madam Speaker, ae I taku bwa e rangi n kakawaki naba ae ti na rangi n tara naba tera ae e a rangi n rawata riki bukin mwananga nako tinaniku nako aonnaba, bwa are e na rawata naba kabwaia akana a na bon reke n aron te mwamwananga nako tinaniku.

Ti aki rangi n noria n te tai aei te Tia tei bwa ngaia e na rangi n rawata riki te budget n te tai aei, ma are e boni koaua ae e bon bobuaka aron

te mwamwananga n te wanikiba n
te nako tinaniku.

Ngkana teuana te mwananga
Madam Speaker, ko a kabanea
naba e kaan tao \$60,000 ke
\$50,000. Anne ngkai e riai n ataki.

Tiaki n are tao 10 mwanangam n
teuana te ririki ke iraua. Anne e riai
n ataki ngkai bwa are te *imprest* ao
bon te *air fare* e a bon rangi n kiba.
Te *business class* ko toka iai, e a
bon rangi n bobuaka te kantoka iai.
Iraua okiokin kantokaia te naan
staff inanon kantokan te *business*
class.

Ngkai kam boni kona n nora tein te
kantoka aio, e a bon rangi n
kaokoro.

E kona n ae e mwananga te Minitita
ao kantokana tao \$20,000 tabun ao
te *staff* tao ti \$5,000. Ao anne
ngkanne ae e riai n noraki n te
mwananga n taai aikai bwa e a rangi
ni korakora te kaokoro n te kiba.
E kuri n triple kantokan te *business*
class ao te *economic*. E nang kaokoro
ngaia I taku bwa ti na tarai naba
itera aikai, ti na aki rangi n tara bwa
e aera ngkai e a rangi n bubura
kaei. Bwa e boni kaokoro aron te
mwamwananga.

Te nako aonnaba ae \$90,000 tabun
e boni buta aron Kiribati iai.

Ti boni kona n nako aonnaba ao I
taku bwa aio e rangi n raoiroi naba

ibukira n aron noran ara
kataumwane inanon te tai aei.

Ma are e aki kona n ae e na tikun
aron *Madam Speaker*. E na bon
tabe ni kekerake. E na manga noraki
itera tabeua ni manga tobwaki n
ana itera te Tautae. Ko rabwa
Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia tei mai Arorae.

Hon. Teima Onorio: Ao e rabwa ana
kamatata te Minitita te Tia babaire.
Ara katekeraoi nakoina ni kaeana
taian bowi aikai ao baikara buokaia
ara Kauntira, kain ara abamwakoro
ake a na kona n reke man te bowi
aikai te Tia babaire.

Te Tia babaire, iai te atu ni
kataumwane ae ibukin karekean
bwain te aobiti. Tao I ti kani butia
te Minitita, kanga angin te
kataumwane e nakon te *Admin* ao
n reitaki ma te *Culture*. Ti kona ni
bubuti kabwarabwaran aikai,
baikara bwaai aika a na karekeaki
nakon te ririki ae boou te Tia babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: E koaua te
Tibiika, are ngkai e bon rangi n
korakora aron noran kainanoan
baika a rangi ni kainanoaki n iteran
te Museum. A rawata ana bwai
akana a na karekeaki bwain nanona
naba ae kanga bon iai teutana kanga
mwin te mwamwananga n taai aika
nako, ao iai bwaai akana a na
karaoaki n te Meseum. Kanga ara

kataratara ibukin te Museum bwa e na rangi n rawata te katamaroa nakoiai. Anne ngkai kanga mwin norana ao kanga iai itera tabeua ae na katamaroa iai.

Bwa ngkana ti nora ngkai te Museum, e bon rangi n aki kona n rangi n noraki n taai aika nako. Ao anne raoi te kanganga.

Ngkai n te tai aei, e na rawata baikana karaoaki n are n irekereke ma aron uarokoan riki te Museum ni kaineti ma taabo ake a tia n noraki. Teuana i Nu Tiran, ti a tia n roko i Aotiteria ao taabo riki tabeua are ti na manga nako naba n noori ngkai inanon taai aikai.

Bon arona aio kakaeen te rikirake. Kanga eutakirakean riki kanga aron te waaki bwa e na tamaroa. Ti nang roko n te *Standard* ke tao tera Madam Speaker. Ao ngkanne boni bwain ara aobiti ao tao e koaua, e rawata itera tabeua n aron te *election*. Tao e koaua ae bon te aobiti naba ae te MIA ae e bon ataia naba te Tia tei ae karineaki mai Arorae, bwa te aobiti ae e a mka te aobiti aei.

Ngkana ko roko iai ao e a bon tangira te bwai ae te katamaroa naba nako nanon bwaai. Te naan taibora ma bwaina ni kabane, a boni bane n rotaki. Te *board room*, ai bon man rimoa bwaai aikai ngaia are tao e koaua ae e na rawata te katamaroa n te tabo aei. Ao I taku bwa ngaia

anne ngkanne ane e na kona n iai teutana rakan te kabanemwane n itera aikai te bobwai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Arorae.

Hon. Teima Onorio: Te Tia babaire, I karautaeka nakon te Minitita bwa e aki kaeka raoi au titiraki.

I bubutia bwa e na kabwarabwara bwa tera bwaai aika tao a raka aika a boou aika a na kaboaki ibukin te *Ministry* ao n reitaki ma te Culture te Tia babaire.

Kanga otau bwa iai te naan mwamwananga ae e taekinna te Minitita ibukin karokoan uarokoan te Umwanibong nakon te *standard*.

Ma tera bwaai akanne te Tia babaire, ti kan ongora bwa are iai te tua are ti a tia ni kabwatia ikai te Tia babaire. Kantanigan te *service* bwa e na nakoraoi riki. A rawata rongorongon Kiribati akana inanon te Umwanibong aika a kainanoa tera riki. Ti a kan ongora te Tia babaire baikara bwaai aika a na kaboaki ao tao a na ibuobuoki nakon itera aikanne te Tia babaire. A kona n angania ana *list*. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa Madam Speaker ao e bon ataia te Tia tei, bon anne teuana mai ibuakona.

Anne rokora i Aotiteria, ko bon ataia te Tia tei ae ko karineaki te *digitize*. Ngaia naba teuana mai ibuakon te

katamaroa nakon te Umwanibong. Anne ae ngaia ae I kangai; aikanne ai kanoan te mwakuri ngkanne. Ai tabeia taani mwakuri ma te bae e kakawaki e na iai tera. Ngkana ko a nora ikai te raka ni kataumwane, ao aikanne ngkanne kanoana. Katamaroa ane I taku bwa tera. E a rawata kanoan te katamaroa. Te bobwai ko a bon ataia naba ngkana ko ata baika ana katamaroaki. Baika a na kaboaki ibukin te mwakuri. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Arorae.

Hon. Teima Onorio: Te Tia babaire tao e a bon rawa ni kaeka au titiraki te Minitita ae karineaki. Tera burena bwa e na wareka ana list are imatana. Iai kainanoan, ti na kaboa te mitin arei ao boona arei ma katautauana arei. E rangi n bebete te Tia babaire, kanga e aki rau nanora. Ai uoua au titiraki ao e bon aki naba kaekai.

Ti a bubuti bwa kam na ibuobuoki. Anne ae ti karaoia naba n te PAC ao ngaira ngkai tabera nakoimi Minitita, kam na riai n answerable nakoira Taan tei, bwa bukin tera ngkai e reke te aekaki ni mwaiti aio. Ti kan ataia bwa tera bwaai aika a boou, ngkana ngaia. Ai kaungara anne ngkana tao kanoan te rikirake ma kaongoira bwa ti na ataia ao ti na uaia n reitaki ma ngkami bwa aio e nang tikiraoi ana kataumwane te Tautaeaka bwa aio ao aio. Ma ngkai kam aki kan anganira te break

down ao ti roo te Tia babaire ao ti aki kona ni kabwarabwara ni boutoka ae kam anganira te Tia babaire.

E aoria te Tia babaire, N na kitana anne ao N na ti bubuti ngkanne te Tia babaire bwa ibuakon kataumwane akanne ao iai te kataumwane ibukin te rinerine ae \$200,000 te Tia babaire.

Ao ti ataia ngkana e eti ara wareware ao te rinerine nakon 2024. E kona ni kamatata bukin tera e kainanoaki te mwaiti ae \$200,000 ibukin te ririki ae boou te Tia babaire ao e tuai boo te rinerine.

E konani kamatata baikara bwaai aika e na kabaneaki iai te mwane ane e katauaki ae \$200,000 te Tia babaire. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki. Ao e koaua Madam Speaker, akea te bae e karabaki n te kataumwane a rangi ni itiaki.

I taku bwa te bae e nang kakawaki ibukin te Museum, iai te kointeina ae e na kaboaki ibukin te storage.

Iai te naan storage ibukin te naan *artefact*. E a bon aki naba tau nnen ara artefact ma aron tein norakin ara aobiti ae ngkai. E nang mwaiti te katamaroa inanona, ngaia te konteina ane e na kaboaki ibukin

bwaai tabeua ane a na kabonganaki iai.

Iai te database are e na karaoaki naba ao tao itera riki tabeua are ngaia ane e na rawata te katamaroa nakon te itera arei Madam Speaker.

Ao I taku bwa ngkana e boni kainanoa raoi te break down ke tao tera, ti nang tauraoi. E uki ara mataroa n taainako, ao ti kona n anga te *detail* n aron ae e tangiria ngkai.

Ma are ngkana e tangiraki naba ngkai ao ae I a tia ni kabwarabwara. I taku bwa e rangi n kakawaki, n aron ae te tamaroa kam ataia naba ngkanne bwa bwaai aika a na kaboaki e na irekereke ma aron te mwakuri. Akea riki, ti te mwakuri. Anne irekereken te auti ma bwaai ni mwakuri ao ai ngaia naba. Anne ngkanne ana break down N na kona ni karokoi aikai.

Irarikin anne Madam Speaker, ao e koaua ae iai ane te \$200,000 ane kanag e mwaneweia te Tia tei ae karineaki mai Arorae.

Ao aio ngkanne te *preparation* ibukin te rinerine. Ao e koaua ngkanne aikanne kanoana.

E rangi ni mwaiti kanoana. Iai te radio awareness programe. Iai e naan out islands community outfit program. Iai te naan abamwakoro akana a na kawaraki. Iai ae a tia ni kawaraki ao iai aika a tuai.

E rangi n rawata ngkanne abamwakoro n aron ae aekakin te rinerine. E koaua iai naba ara *system* are kanga ti kataia ngkai ni mena *absenteeism vote*. Anne ngkai teuana ara waaki teuana ae e boou are ko nang kona iroua riki te koraki ake a nako ni mwakuri n te *scheme* ao itera riki tabeua ae ngaia ae ti a kataia ni karaoia ngkai imwain te rinerine ae na roko, bwa a nang *vote* te koraki aikai.

Anne teuana naba mai ibuakon ara mena bwa e aoria n reke aia kona n vote te koraki aikai. Anne kanga ara kataratara Madam Speaker ibukin te rinerine nakon te tai ae nar oko.

Ao e koaua Madam Speaker, iai naba kawarakin abamwakoro. Ao e koaua teuana mai ibuakon naba te abamwakoro ae na kawaraki, ana abamwakoro te Tia tei ae karineaki Arorae bwa e nang rawata kawarakin te abamwakoro ae Arorae man te MIA naba.

Ma e koaua ae iai ae boni mwanangaia kain te Audit ao iai mwanangaia kain te *Local* ao mwananga kain te election ao mwanangan naba te Minitita ma ana tiim. Ao e a rawata riki itera riki tabeua are tiaki ti Arorae, ma are ni kabane taabo ake a tuai kona ni kawaraki inanon te tai aei.

Ao e koaua ae e nang rawata te break down aio ae ngaia ae a come up nakon te mwaiti ae \$200,000. Te

Consultation ma tera riki, itera tabeua ake a na kamatata naba n itera iaon te rinerine iaon ***absenteeism voting***.

Anne kanga iaon te rinerine ae ti kataia ni kaungaia ara aomata akana a nako n te scheme bwa a nang vote naba ibukia aia aomata ake a tiku n aia abamwakoro are ana riai n vote ibukin rinean aia Tia tei.

Anne naba ngkai teuana ae ti mwakuria ngkai.

Ao ae ngaia ti a tia naba ni karaoa te *consultation* teutana n aekakia ataein *USP* ao ataein iaa are e a tia ni karaoaki naba. Ao anne naba ngkanne kanoan *te consultation* n iteran te \$200,000 aei. A rawata bwaai ni mwakuri aikana ibukin naba ae a na kaboaki naba n itera aikai ae ngaia ae e na irekereke naba ma aron karaoan te rinerine. Kanga te kakatauraoi imwain te ririki are imwina ibukin kanga aron atakin tabeia inanon te tai ae imwaira aio. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei riki mai Arorae e nakoim.

Hon.Teima Onorio: Ko rabwa te Tia babaire ao I kaitaua te Minitita bwa tao e a kaeka raoi au titiraki. E bon aki anganai raoi te *break down*. Ma e rabwa iai otara ae e kangai; bwa iai kawaran abamwakoro tao te reirei teutana ibukin katauaro

imwain te rinerine, bwa ngaia tao a na roko naba n au abamwakoro ae Arorae. Ti a kaitau n anne te Minitita, e boni korakora te kariaria. Ngaia are tao bon anne naba rekereke te titiraki bwa abamwakoro raa aika a na kawaraki.

Bwa ngkana tao man te *Local government* ke tao mai irouia nake a tarai karikirake ke tao n aekan ae ko taekinna ngkai, te katauraoi imwain te rinerine. Tera buren aikai, ti nang butimwaei ao ti na tauraai n *support* ami aomata ake a roko n ara abamwakoro n anganira naba buokaia ake a kainanoia ibukin karaoan aia mwakuri.

E rabwa te Minitita. I a kan bubutia ngkanne te Minitita ao iai ngkanne are *support grant* te Tia babaire. Ao e aoria bwa are tao e a bon tia n taekinaki ikai, I ti kani bubutia te Minitita. Ko rawa n taiaoka n anganai te *break down*, kawenea ngkana ngaia. Terana ke e kanga n reke te ware ane \$4,000,000 tabun te Tia babaire. Tera ngke ko kona n anga te naan ware n te mwaiti arei ibukin arei, te mwaiti arei ibukin arei. Ti a nang kan ongora te Tia babaire, bwa e koaua ae e a tia n taekinaki ikai ao ti kaitau iai. Bwa iai rakan booia Meia, Kauntira.

Ngai au titiraki a reke naba ibuakona taani mwakuri n te Kauntira n te raka ni boo aio ke aki. Tera ngke e kamatoaki naba n aio,

ae a boni kakauongo ara botannaomata, a kan ongora te Tia babaire.

Ngaira naba ti reke ibuakon te rakaniboo ke ti aki, taani mwakuri n te Kauntira.

Ao tera bwaai aikana a reke iaan te *support grant* te Tia babaire ae e na ongora te botannaomata ao e na kaitau.

Ngaia aio e teimatoa te buoka aio, ti a bubutia te Minitita ngkana e kona ni kamatataira.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa Madam Speaker. Tao e koaua ae n teina ae ngkai aei, e koaua bwa tein te figure ane iaon te *support grant* anne an3 \$394,853 te *difference*. Kanga tein ane 2022; \$4,159,811 ngaia ane te \$394,853. Anne ngkanne e rin iai booia Meia, Kauoman n Meia ao Kauntira. E aki rin ngkanne aia leave grant taani mwakuri ikai, ma ngkanne e rin n ana kataumwane te Kauoman ni Beretitenti, te Minitita n te Finance. E rin ngkanne te leave grant iroun n ana kataumwane te Finance bwa are tao e na barongaki raoi mai ikai aron kanakoana ma te naan *Church* ao te *provide center* are n aron te naan kabwakamwane ibukin te naan *leave grant*.

Ngkanne aki mena ngkanne inanon baiu te *leave grant* n te tai aei.

Ma e koaua ane ibukin te raka ni mwane anne ae e koaua \$394,000 i aon te *support grant* iaon te boki anne. Anne ngkanne kanga teina ti tebo ma te raka ibukin booia Meia, te Kauoman ao Kauntira.

Ao e kanga n reke aio? E reke man te kiba ni booia are kanga te \$300.00 are iai are mai imwaina are e a tia ni bwaka mai imwaina.

Ngkanne ngkana ko karaoia ma mwaitia taani mwakuri n te Kauntira ae 1,347 ao ko kamwaitia ma te *incentive allowance* are anganaki ngkoa. Ao ngkanne ae te \$300.00 aei. E koaua Madam Speaker ae iai iaon te boki, ma e koaua e a rangi ni uarereke te ware aei.

Ma e koaua N na kabwarabwara n ane n teina ae ngkai. Bwa e koaua ae iai aia *incentive allowance* ngkoe are \$300.00 n te ririki. Anne iaon temanna te tia mwakuri. Ao ngkanne mwaiti staff 1,387 ikotaia ni kabane. Ao ngkana ko kamwaitia ao e a reke anne.

Ao ngkanne manga iai aia allowance Mayors ae \$40.00 n te namwakaina.

Ngkanne ko kamwaitia ma te 12 ao e reke \$480.00 ao ko a manga kamwaitia ma 23 te Kauntira ao e reke \$416,000 tabun.

Man te mwaiti ane \$427,140 ko manga ikotia ma te *theory* naba ane e toka iaon te *support grant*

\$31,559 ao ngkanne ko a ikotia ngkanne ma te raka ane \$394,000. Ao ngkanne e anganira te mwaiti ni mwane ae /\$853,852.00. Anne ngkanne te figure aio ngkanne ae ti karaolia ngkai rakan booia Meia ao te Kauoman ao Kauntira n te ririki ae 2023 n te mwaiti ae \$853,852.00. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei mai Arorae.

Hon.Teima Onorio: E rabwa ana kamatata te Minitita ao tao ibukin riki te raka ni ware are \$394,000 te Tia babaire.

Tao ngai I boni bubuti n are kanga te break down, bwa tera raoi kanoan te *support grant* te Tia babaire.

Bwa I kan butia naba te Minitita, e aoria bwa tao ngkana e aikoa kabwarabwara tao ti na butia ngkana e kona n *tabled* ana bebwa te break down iaon aio. E kanga n reke te ware are \$4,000,000 tabun te Tia babaire.

Bwa I kan titiraki teuana ibukin buokaia ngkoa are kanga taan Katine takataka.

Iai naba ngkai, e teimatoa te buoka anne inanon ami buoka ae te *support grant* aio te Tia babaire ke ai akea. Are kanga urakinan te takataka, karokoana man tao te Boboti are tao e mena iaa. Tao n te kawa teuana ao karokoa aia takataka n te matabaiawa are e

mena iai te tabo ni Katine ibukin karokoana nako Tarawa.

Kanga iai ngkoa are 50c n te km, e rin naba anne ke e aki. Kanga a na ibuobuoki aikai te Tia babaire bwa a na ongora te botannaomata. Tera buokaia kain ara abamwakoro riki ake iai aia takataka. Tera buokaia man te *support grant* aio ae e teimatoa. Ao ngkana e teimatoa ao mwaitira ane e katauaki ibukin te ririki ae boou te Tia babaire. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: Ao e rabwa *Madam Speaker*, ti tebo ma teina ae ngkai ti tebo ma e aki rin iaan ara tabo. Tao e boni mena iaan te *Commerce* ao tao e kona riki ni ibuobuoki iai te Kauoman ni Beretitenti, ti tebo ma e aki rin ngkai inanon ara kataumwane n te tai aei. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Arorae e nakoim.

Hon.Teima Onorio: Te Tia babaire tao e aoria bwa tao I a boni kabanea au bubuti nakon te Minitita ae karineaki. Bwa ngkana e boni kona ni kawenea nakoira ana taibora ae e kabwarabwara te *break down* iaon kanoan te *support grant* anne.

N na kitana anne te Tia babaire, bwa I ti kan reita te titiraki iaon te Atu ni kataumwane ae 240, te *printing*.

Te Tia babaire aio, I a tia n tabetabekia n ririki aika nako ao e bane ana teem te Tautaeaka aio ao ai te kauoua n ririki aio te Tia babaire ao kanga I tuai noria bwa e a tia ni karekeaki buokaia Kauntira ngkana a moan reke nakon Nakoia ni Kauntira, te Kauoman ni Meia, te Meia. Ao iai te Counselor handbook are e riai n tauraoi ibukia bwa e na buokia ni katauraia nakon tibwangaia. A na ota n aron kawain te mwane, a na ota nakon tibwangaia, katabeakia bwa Kauntira, te Kauoman ni Meia ao te Meia te Tia babaire.

I kan bubuti bwa iai ami kataumwane ae te *printing* ane \$7,000 tabun. Iai ibuakona boon katauraian te boki aio ibukia Kauntira. Ao ngkana akea iai am babaire te Tautaeaka bwa ko na riai ni katauraia aio ibukia Kauntira n te aro bwa a na kona ni karaoa riki tabeia ao mwiokoia ibukia te botannaomata te Tia babaire. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa Madam Speaker. Ao e koaua ae anne e bon kona n roko bwa te bubuti ke tera, baika a boni kona ni karaoaki. Are bon iai te buoka ae e a tia n anganaki te Kauntira. Ana support grant I a tia n anga nakon te Kauntira. Iai itera tabeua ane a boni kona ni bubuti nakon te Tautaeaka ao te Tautaeaka anne e

boni kona n rinanoaki te bubuti teuana ma teuana ngkana arona bwa e roko n te Ministry.

I taku bwa anne boni baika ti kona n reitaki iai te Kauntira nakon ara Ministry ao tao ti kona ni manga ibuobuoki iai. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Arorae.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia babaire e aoria bwa I a boni kawenea riki au bubuti nakon te Minitita. Ti tebo ma e aki kaekai raoi ao e katikua nakoia Kauntira. Ti aki tabeia Kauntira te Tia babaire karaoan te boki arei. Taben am *Ministry* ma I bubuti bwa tera ngke e a manga kamaeuaki te waaki anne te Tia babaire bwa ti noria bwa e raoiroi. E ibuobuoki nakoia Kauntira.

Ao ngkana tao e na rairaki nakon te taetae ni Kiribati bwa a na ota raoi iai. Tera ngke e kona ni karaoaki bwa tao te karikirake ngkana ngaia bwa e aki tau te kamatata ae \$7,000 tabun. Ti a bubuti buokaia ara Kauntira tao imwain manga te rinerine ae e na roko.

A reke Kauntira aika boou ao e tauraoi aia boki bwa e na buokia ni kairia nakon tibwangaia. A na kona ni karaoa riki aia ibuobuoki ibukia kain aia abamwakoro ao n iri naba taian tua ake a kabaeaki nako iai te Tia babaire. Ko rabwa te Tia babaire, e a bane au titiraki.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan te kan ota, ao e koaua are iai te boki are ibukin te *support grant* ane e kabutaki. Ane a kaobi au koraki ao ane a na kabutia ngkai.

Ao tao e koaua ibukin te boki, kanga te katamaroa n aron are e mwaneweia te Tia tei. Ti bon kona n ibuobuoki, ti kona ni karaoia. E koaua ae tao tiaki tabeia Kauntira, ma are bon iai te buoka ae ti a tia n angania. Ma are ngkana bon iai ae kainanoia n te tai teuana ma teuana. I taku bwa akea ara kanganga n ibuobuoki iai, bwa e tauraoi te *Ministry* ni ibuobuoki ao ni karaoi booki ane e a tia ni mwaneweia te Tia tei. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborneu: Ko rabwa te Tibiika, N na ti reita teutana te titiraki iaon te kauntaeka are 225 are iaon te re-location ke kawamingaia taani mwakuri.

I ti kan titiraki bwa iai \$21,000 tabun ane ibukin te *Local government*, are mwangan ana tabo ni mwakuri te Minitita are e ibuobuoki nakoia te naan Kauntira.

Tao I ti kan titiraki bwa tao iai tabeua Kauntira bwa e tuai roko ana Kiraka, mataata e re-location aei. Antai aika a na mwaing, ao tao nakon abamwakoro raa. Are tao

a bon rawata te naan bubuti ae a tia ni wene ikai, ao tao tiaki ti te naan Kiraka bwa antai riki.

Tao taabo ni mwakuri ke ana tia *conduct officers te MIA* n te naan Kauntira are kanga akea ngkai kaia, ao a na roko n ningai. Ao aei e tau te kataumwane aei ibukin anne ke e aki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia tei ae karineaki. Ao e koaua iai ngkai te naan kamwaing n aron norakina ae tao ibukin te ririki ae e boou. Kanga te Id irou, Butaritari, Tarawa, Teraina, ao Tarawa nako Kuria. Iai ane mai Tarawa nako Kuria te IDO, iai Makin, ao Tarawa ao Arorae te naan IDO a na kamwaingaki naba.

Ma I taku bwa tao te mwaiti ae tao \$17,000 tabun ae kanga e na rekereke ma aron te kamwaing ao ngkana iai itera tabeua, bwa are iai naba ara Kiraka aongkoa a na mwaing naba n te ririki ae boou aei. Kanga Makin, Abemama, ao Nonouti.

Aikai ngkanne are tao te babaire are kanga e kataki ni mwakuriaki moa, n reitaki ma aron te kamwaing ibukin taabo akana a na mwaing nako iai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara

Hon. Tessie Eria Lamborne: E rabwa te Minitita ao e nang kakawaki taben

ana tabo ni mwakuri te Minitita aei ibukira ngaira kain riki aon abamwakoro ibukia ara Kauntira. Ao ti nang kakaitau n aia kekeiaki ana koraki ibukin buokaia ara Kauntira.

Ao tao I aki ongo ao tao are e nanonna te Minitita tao ibukin te Kiraka nako Abemama. Ma tao I a katuka anne bwa tao e bon reke naba ibuakon ana kamwaing aei, kanga akea arana iai. Ma tao aei teuana te kainano ae tao ti ataia n te tai aei.

Ao N na bubuti ngkanne iaon te buoka ibukin te naan baao ni mwamwananga nakon baoia taani mwakuri nakon te naan Atimwakoro.

Aei naba teuana iteran ana buoka te Tautaeka nakon ara Kauntira ni buokan baoia taani mwakuri nakon Atimwakoro.

Ao I taku bwa n taai tabetai ao e a bon aki tatau te mwane, ma tao ti na titirakina te Minitita bwa kanga akea naba te bitaki n ana kataumwane are e mena iaan te *Ferry service* to remote islands. Ao ti tebo ma e mwaneweia naba ae iai are iaan te support grant ae ibukin tao buokan naba te baao nakon te bwakamwane iaon te naan Atimwakoro ke kaawa ake a tionako.

Aei e tau am kataumwane te Minitita ibukin itera aikai, bwa tao aikai teuana te kanganga ae tao ngiara ake iai ara Atimwakoro n abara ao ti

a tia ni bane ni uouoti naba nako ikai. Kanga e aki tatau. N tabetai te naan bwakamwane riki n are a katoa namwakaina tao ibukin aia mwane kaara ke tao mwauku ke tao are e katoa 3 te namwakaina.

Angin te tai ao a boni mwananga ara koraki mai iaon te naan Atimwakoro.

Ma n taran ngkanne ana kataumwane te Minitita aei iaan itera aikanne, e na tau bwa e aoria n aki manga oki n reke te tataninga ke te kanganga bwa ibukin naba nikiran booia ke aia bwakabwai taani mwakuri ake a mena iaon Atimwakoro aikai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: Ao e rabwa. E koaua *Madam Speaker*, ae iai ane te *ferry* ane iaon te boki are e boni kaotaki. Ao e koaua iai te *support grant* ao iai naba te *ferry* ane ikanne ane e ibuobuoki ibukin kanga mwakurian mwananga nako ni kabwakamwane ao itera riki tabeua are e kakaraoai te Kauntira nakon te naan *Remote islands*.

Ao I taku bwa anne naba teuana n irekereke ma ane e toka naba iaon te boki ae *other commitment* ane iai naba iaont e *ferry*.

Ao e koaua kanga teina ae ngkai kanga anne ae a mwamwakuri iai au koraki. *Madam Speaker* kanga teina bwa iai ara buoka n ara *support grant* ao bon irarikin anne *Madam*

Speaker. E koaua ae e boni kaungaki naba te Kauntira bwa e na bon iai naba ana contribution nakon bwaai tabeua ane I taku bwa e na bon iai te mwane ae ti ibuobuoki iai, ma bon angin bwaai e na kakamwakuri naba te Kauntira.

Ti kaunga naba bwa e na boni kakamwakuri naba n iangoa naba aron ana karekemwane naba irarikina teutana are e na kona naba ni buoka aron waakin itera tabeua ane e kaineti ma aron bon mwakurin te Kauntira.

I taku bwa anne te bae e rangi ni kakawaki. I taku bwa n teina ae ngkai e bon raoiroi moa. Ti boni kona ni buoki Kauntira mai ian te atu ni mwane ane n te *ferry* anne, ao I taku bwa kanga ni bon angin te tai e bon bubura naba te mwane ae ti angania iaan te *support grant* ao are a boni kona naba ni bon buoka naba aron aia waaki n itera are ti taku bwa a na boni kona naba ni kakamwakuri ara Kauntira.

Ti na kaungaia naba Kauntira Madam Speaker, bwa a na bon kakamwakuri naba man aia itera n are a na kona iai ni karekemwane iaon itera ake tabeua are ti taku bwa e na buoka naba aron aia karekemwane bwa ena kona naba n tobwai itera tabeua ane a na waaki iai. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Tao bon kabanean au titiraki bwa tao aei e irekereke ma mwakoron ana tabo ni mwakuri te Minitita are e tabe ma katein abara. Ao e koaua bwa are ti nang bane ni boutoka ngkoa ana Biira ibukin katean te tua are e boou. Ao tao ti kan ongora bwa tera ngkai kanoan ana waaki n te ririki ae na roko, ae iai rikoan te naan kaubwain nako Kiribati ake a mena i tinaniku.

Iai kanoan ngkai ana *program* anne tao n ana kataumwane te *Culture* ao te *Museum* iaon te itera anne. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa *Madam Speaker*. Ao e koaua bon iai ngkai ana kakamwakuri te *Culture* n te itera aei. Ma bon iai teutana taningan te Biira are coordinating committee are e na menaki man te OB ae ngaia are e a tia n nako te moan wareware.

Ara kantaninga bwa ngkana e tia aei ao ti a kataia n noria nakon mwain te Auti are aongkoa e nang rekereke ma aron norakin ana waaki ngkanne te Museum are aongkoa e nang waaki nakon Maati ke Eberi. Aongkoa e na uotaki nakon te Auti ae na roko. Kanga anne te katautau iai are ti a tia ni mwakuria iai ao riki bon te Tautaeka. Anne kanga ana kataratara iai.

Ma e rabwa bwa iai ara kataratara ibukin waakinan ana itera te *Museum* are e na waaki iai n irekereke riki ma te Umwanibong Act, are e a tia ni bwati.

Ma ngkanne ti a taninga te rabwata arei bwa ngaia are e na *coordinate* te naan ukeuke ma itera tabeua are e na karaoaki n irekereke ma te rabwata aei. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ao I taku bwa e a boni bane te titiraki iaon ara Atu ni kabanemwane anne, ao N nang kanakoa ngkanne te kaotinano iaona. Bwa te mwaitia e \$3,112,787 ibukin te *Ministry of Internal Affairs* e na tei bwa mwakoron te tietura arei. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne ara Atu ni kabanemwane ae 16: Ministry of Environment, Lands ns Agricultural Development n te mwaiti ae \$4,606,283.00. Ao I a kanakoa ngkanne nakoimi Taan tei te titiraki ni kamatata. I a kanakoa nakoim te Tia tei mai Abaiang, e nakoim.

Hon. Dr.Kautu Tenaua: Ao e rabwa te Tia babaire. Ao kanga I bon kan titiraki iaon te mena ngkana e kona ni kabwarabwara te Minitita ae karineaki ae *Sanctuary revenue* ae te mwane ane \$3,000,000 bwa e reke anne man tera ngkoa?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao tao imwain ae I kanakoa ao N na bon anga moa bwanau ni kamauri n reitaki ma kain te *MELAD*. Ni kamaura te Tibiika ma kain am Taibora, Te Beretitenti, te Kauoman ao ngaira Minitita ao Taan tei, te Leader n te Kaitara ma ana koraki. Bwanara ni kamauri nakoimi, bwanau ma kain Marakei n reitaki ma tariu ae te Tia tei. N aran ara Uea ae Iesu Kristo ao kam na bane ni mauri!

Ao aio ngkanne te kabwarabwara teutana iaon are te \$3,000,000 arei. E reke man te *endowment* man te *PIPA* ana *share* are e a oki ngkai are e a oki ngkai nakoira ngkai. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Abaiang.

Hon. Dr.Kautu Tenaua: E bati n rabwa bwa kanga bon te mwane ae e raka ma e rabwa ana kabwarabwara te Minitita.

Kanga iai ana kantaninga te Ununiki bwa ti tebo bwa e na kerikaki ana karekemwane n te livestock ane \$40,000 anne. E kona nio kabwarabwara te Minitita anne.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika, N na butia te Tia tei ngkana e kona n ti quote te nambwa.

Tibiika: Ngaia te Tia tei quote am code.

Hon. Dr.Kautu Tenaua: Are I menai aon te Revenue 26 iaon te livestock ane e kangai. N 2022 ao iai te \$100,000 are tao a kantaningaia bwa e na reke ngkoa man anne, ao ngkai e nang bwaka nakon ti \$60,000. Ngaia are kanga I kan titiraki, iai te kantaninga bwa e nang kerikaki aron kaboakinakon te beeki ma te moa ao tao te bunimoa. Anne ae e nanonaki ikai? E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker, ao ngkai moa ti mena iaon te period are imwin te covid-19. Ngkai ti mena moa ngkai inanona, are e boni maan te period ni karokoa tao e na manga kaabung n ningai ao tao ti a manga kaoi ngkanne. Ara kantaninga bwa e na manga bon okira arona. Ma ngkai ti tiku moa n aio. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Abaiang.

Hon. Dr.Kautu Tenaua: E rabwa anne, ao ngaia ti a nako ngkanne n ane te *personal emolument*. Ao I kan titiraki iaon te leave grant, bwa ti tebo bwa kanga iaon te establishment, ti tebo ma iai tabeman ae ngkana e aki reke tera.

Kanga e kaokoro te mena bwa ko kateitei iaon 213 te tia mwakuri ae iai ana leave grant. Ao ko kananona ngkanne are teniman are a mena n te *Supernumerary post* akekei, akea aia *leave grant*.? E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa. Ane tenimna arei, ngai temanna mai ibuakona, uoman ake a *research* i tinaniku. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei I tuai anganiko, ko a teirake naba. Ko na titiraki, te Tia tei mai Abaiang. E nakoim.

Hon. Dr.Kautu Tenaua: I kan titiraki bwa e kona ni kamatatai iaon anne bwa are I kan ataia. Nanona teniman aomata aikana amena n te supernumerary post, akea aia leave grant. Anne ae e nanonna.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ngaia raoi anne te Tia tei.

Tibiika: Te Tia tei

Hon. Dr.Kautu Tenaua: Ao e raoiroi bwa kanga ti tebo ma iai te okoro n te ware ma e aoria bwa tao bon te bwai ae e uarereke. E na kataia ni manga kabwaranakoa te Minitita bwa ti tebo ma iai te raka ni kabanemwane ae 15 ae kanga ti tebo ma te naan tamnei ae akea rabwataia ma iai aia *leave grant*. Ma e aoria bwa ko a manga bon noria ma ami koraki ke tao e bure au wareware ngai ni mwaitia taani mwakuri ni kabane ake man te MELAD.

Kabwara au bure, I a kiba bwa I a nakon te MHMS. E raoiroi bwa e a itiaki anne.

I kan titiraki ngkanne iaon te *internal travel*. Are kanga I bon kantaningaia bwa e na rangi n korakora te mwamwananga te Tia babaire iaon Kiribati irouia taan Ununiki ao bon kain te Environment ma te Lands, riki tao te survey ae e na karaoaki ma tera.

Ma I kan titiraki bwa tera bukina ngkai e a kerikaki te mwane ni mwamwananga Inanoa. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker. Ao n te tai aio are kanga ti a karaoia bwa te kauatao. Ti a kiri uatao ma ara project. Ngkana iai ara project ae e na manga nako aonnaba, ti a kakiri uataoa naba ma ara operation, ara travel. Ti teuana kabooan te Maneaba, ti teuana te arauenti nakoia Kauntira ke tao tera n aekakin akanne. Ti a kiri uatao, te kiri uatao. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei iai riki am titiraki, e nakoim mai Abaiang.

Hon. Dr.Kautu Tenaua: E rabwa. Iaan are te oversea anne. Iai te raka ae \$21,000. Iai tao te raka ni mwamwananga tao ibukia taani mwakuri ae e rekereke ma aio inanon taai aika na roko aikai. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua. Ngkana

ti tara te ririki ae nako ao kanga bon akea moa te external travel. Ti a moanna man anne. Akea te external travel iaan te aoraki ae te covid-19.

Ngkai ngkae e auki te border ao ti a kairi mwanangan te Ministry. E a bon tira aron te mwananga. E a bon aki reke arona, tao N na okira Tarawa ke N na aki. I a bon tiku naba n week end ke tao I a boni kakangai naba ni kangai.

Ma ibukin aikai, ao ti a karaoi mwananga aikai ao iai teuana te mwananga ae ti a tibwa member iai ae te *APRC* te *Asia pacific*. Anne teuana ae e raka, ae ngaia ae I taku aei tao n na okira Tarawa ke I aki. I a bon oki naba i Biti, manga tinaniku, Biti manga tinaniku ao Biti. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei

Hon. Dr.Kautu Tenaua: iai kanga te titiraki bwa iai te naan kai aika a raka ngkai iaon Kiribati. Ao I noria bwa kanga akea taekana inanon ana kataumwane.

Ao I manga tara te mwane ni karikirake ao ti tebo ma iai te concern ibukin bwaai aikai te kai ma tera aika a riki ngkai.

Are i Abaiag, akea te kaura ao e a oneaki mwina n te naan aroka tabeua aika a babobo ueeia.

Ao ti a tia n reitaki ma kain te Ununiki bwa ti a mimi irouia te

naan moa ae a nganga ao a mate
ao ngaia a taku bwa ngaia iai te
biotin n te kai anne.

Ao aio te rongorongo ae e a tia n
ataia te Minitita bwa kanga ngkana
aron a bwa e koaua anne ae a
kabuanibwai moa aikai ngke a kana
te kai aio. Ao iai te iango bwa e na
waekoa ni kaitiakaki aio riki mai iaon
Abaiang. Ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa
Madam Speaker ao e boou e boou te
rongorongo aio n taningan te MELAD
ma ngkai e rabwa bwa e a tibwa
katerea te Tia Tei ae karineaki ti na
kibaria ti na kibaria ao ngkana arona
bwa iai ara *supplementary* ibukin ao
ti a butia bwa e a bia buokia n
support e rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Abaiang

Hon. Dr Kautu Tenaua: E rangi n
rabwa ti a okirikaki nako aon te aba
bwa are e rangi ni kainanoaki te
karekemwane ngkai irouia te
botannaomata ma titabo ma akea
taekan te manga ununiki n te nii ma
e rawata iai te katautau iaon tao te
koro nii ngaia are I kan titiraki iai te
kantaninga ibukin taai aika na roko
bwa e na manga kaungaki te manga
ununiki ibukin kabwaiaia kain
Kiribati ao e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa
Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei
eang iai ara katautau ibukin manga
te ununiki ma are bon iai ara
program ae ti waakinna ngkai ae te
ununiki nako aon abamwakoro iai
ngkai ara *program* ae bon *ongoing* are
kaboan tenan uto anne ae ti kamatoa
n unikia ngkai. Eang iai n aekan aio
ngkai e a bon tira aio 2,000 te aroka
aika na manga unikaki ao tao mai
buakona antai ae na ataia ao ngaia
Abaiang teuana ko rabwa.

Tibiika: Ao iai riki ae na titiraki te
Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko
rabwa te Tibiika ao N na bubutia Te
Minita ngkana I kona moa n ti okira
are te *leave grant* bwa e oti n ana ER
ae iai 3 tenan *post* aika boou ane a
mena ian te *headquarter* ma ti
\$5,000 te raka nanona titabo ma e
aki tao e aki toa baina ao tao e aki
rekereke iai Te Minita bwa are ngaira
bon akea ara *leave grant*. Ma tao e
nang kakawaki are a na akea ana
bane n reke kanuangaia taan
mwakuri ti anne te bwai ngaira ae ti
tatarai n are tenan *allowance* n
aekakin te *leave grant* ma ti na ti
kamena Te Minita bwa e a karaua n
taraia ma ana koraki bwa are tiaki
kona ni bita te ware aei ma tao e a
taraia bwa e a kakaea angan ae
ngkana a teirake ana koraki aikai iai
aia *leave grant*.

Bwa \$5,000 kanga e bon Kamanga naba bwa are iai ae na aki koro ana *leave grant* bwa ti \$2,000 ke tao iai te *rate* ae boou ngkai ae tao ngaia ae tao ana mena iaona naakai, e nang kakawaki anne n te kabwarabwara. Anne teuana I ti kan manga kan kauringa Te Minita bwa e aoria n ae manga kataumwane ngkanne iaon ane tao ngkai teuana te bwai are e a nang unga bwa e a bon nang korakora te kakamwakuri n te ununiki ao ti a kaitauia ana koraki Te Minita bwa are e a korakora te ununiki ma ai manga te kangaanga ngkai irouia taan ununiki bwa a nang ununiki ai manga akea te aoraka ke te kora ke tenan kabwebwe ao tao e a bon tia norii n tenan tabo aia tabo ana koraki ake iaon ana abamwakoro bwa e akea kanoan aia *nursery* ao anne ian ngkanne aei tao ngaia I tatara bwa e mena ngkanne ian tera tao te 241 ke tao te 243, kabwara au bure are te 249 tao ngkana ane e bwaka ikanne ian te *code* anne boon tenan aroka ke tenan kora ao ngkai ti karabwaia naba te koraki ake kanga a ibuobuoki naba n te ununiki are kanga e rawata naba rabwata ae rawata naba ae a tia n roko iaon ara abamwakoro a tibwatibwai ke a kabonakoi tenan nati ke tenan koraki. Ngaia ti bubuti ngkana e kona n ti kamatoa Te Minita bwa are iai kabwara au bure iai te bwaka ian 249 are \$500 ao ngkai titabo ma e a nang kainanoaki riki ana ibuobuoki te ununiki bwa are e rawata tangiran te ununiki

imwin naba te kakamwakuri irouia tenan karikirake aika a tia ni waaki ao bon iai ana koraki Te Minita ao ai manga te kangaanga bwa e a manga karako ngkai buokaia mai irouia ana koraki ake iaon ara abamwakoro. E kona n ti tara ana kataumwane anne bwa e na kona ngkai n tobwa te kangaanga aei ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker e koaua n ane 249 ti nang mena riki iaon *animal feed* kanga kanan te man ma I taku bwa n te tai ae na roko are iai ngkai ara nikira ni kana ni man aongkoa n ae na roko ngkanne ti a kauarerekea riki ara kabobwai bwa ti a kataia ni *top up* aikai nikirana irouira. Ibukin ngkanne te kauoua n titiraki ibukin te kan ota iroun te Leader n te kaitara bwa a na kanga a kona riki ni kaungaki tenan ununiki ke *farmers* ni manga anganaki tenan kora e koaua ti kaungaa akanne ma iai ngkai te *training* ae *special* ae ti a tia n tuangia tenan *farmers* bwa ana kona ni manga karekea arokaia man aia *plant* are a unikia e rabwa.

Tibiika: Ao Tia Tei mai Tabiteuea Meang I kanakoa nakoim.

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao I rangi karabwa Te Minita ao N na kabwarabwara are n aia mwamwananga nako aon aba ao a

kakauatao naba ma kain aia *project* ao n tabetai ngkana e mwananga te *project* a mwananga naba ma ngaiia ao iai mwanangan *KOIFAB* ae *visit* te Tia Babaire ni uouoti tangke ma tera riki ao iai tenan tangke ake a *distributed* nako aon aaba Tia Babaire ae a tuai man karaoaki ngkai kanoaia Tia Babaire. Ane a teke tibu timanti ma tangke n tuai man kona ni kanimwaki ao tao aio naba kabwarabwaran ae taekinna te Leader are tenan tabo ni ununiki iaon aaba ake a karaoaki ngkoa iaon te *program* aio akea kanoaia te Tia Babaire eang tera ngkanne kabwarabwaran aio iroun Te Minita ae karineaki.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei mai Tabiteuea Meang ni kan ota iaon karikirake ara *project* ae te *KOIFAB* ao e koaua tenan tangke akana iaon abamwakoro ao e koaua tiaki ara kantaninga bwa ana kona n riki aekakin akanne ao tao ti nanokawaki naba iai n ongo te aekaki aio e rabwa kai ti a ongo tabera bwa ti na waekoa ni manga rimwin ao ni bonoti kangaanga akana a tia ni manga riki iroun te *KOIFAB* e rabwa ti karautaeka iai e rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao N na ti

bubutia Te Minita tao ti na okira booia are aia bwakabwai taan mwakuri bwa ti noria n are ian te ununiki ao e bwaka \$5 tabun tenga n aia bwakabwai ma tao iai te bitaki nakoia kain ana tiim Te Minita bwa tao aikai kain ana tiim ae tao a nang kakainanoaki aia ibuobuoki irarikia ane kain tao te *lands* ao bon kain naba te otabwanin ma ti noria e nang korakora te kerikaaki n aia bwakabwai ma tao iai te kabwarabwara ae ti kona moa n ti buokira iai taiaoka ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao N na kan butia Te Leader te Kaitara iai ana code N na bubutiko.

Tibiika: Ngaia kotea am *code* ni kabanemwane

Hon. Tessie Eria Lambourne: Kabwara au bure te Tibiika ao I karabwa au bure nakon Te Minita. 202 kanga are ian are te *salaries* ane ngkana ko nora ane ian te *agriculture* are am kaaua n *output* are e a bwaka te kataumwane iai \$5,577 ni kabotauaki ma te ririki aei ma tao iai tao te bitaki n am tabo ae na ibuobuoki ni kabwarabwara te bwaka anne ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker eang ibukin are kanga ni irekereke ma te *agriculture* ti kataia ngkai n raa iai ara, eang aio are bon tiku n arona ma kanga iai e *reflect* tein booia are ngkai e *reflect* tein booia *staff* are ngkai e rabwa.

Tibiika: Ngaia te Leader n te Kaitara

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ai bon kabanean au titiraki nakon Te Minita ao I taku bwa aei naba ana tabo ni mwakuri naba ae nang korakora naba kainanoakia ao I taku bwa e a tia ni mwaneweia Tia Tei mai Abaiang ma tao N na ti bubuti teuana riki imwin aei. Kanoan ana mwakuri n te ririki ae na roko are iai ngkoa kanga ana mwioko bwa e nang waakina ana te kataratara ibukin taabo are ana ritinaki are te Maneaba ao taabo n takakaro ma iraua ana abamwakoro ane e na kawaria n te ririki e na roko ian aei are tao ian aia kataumwane te botaki n aba ke te *Lands* e rabwa ma tao I a kanakoa naba au kabanea n titiraki e aoria n are e a kaeka naba.

Ti ian ane te riiti are mai inano are 286 ao e bwaka 1.2 te mirion ngkana tao iai naba ae kona ni ibuobuoki naba ni kabwarabwarai iaon anne 286 ae te *Land rent* ko rabwa.

Tibiika: Te Minita e nakoim

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao ngkai ai bon ana

kabanea n titiraki te Leader n te Kaitara ao I a bon anga moa bwanara ni kakaitau ngaira ma kain te MELAD n anga bwanara ni kaitau nakon taian titiraki aikai ao N na moanna ni kaeka ma 1 ni mirion are te *land rent*. Te *land rent* ae ti kakarekea n taainako angkoa \$9 tabun te mirion ma token te kanga n token te tai ti kunea bwa e kona n ae nako ti \$7 tabun bwa ibukin tera e tuai tia aron aaba ake a *disputed land* ngaia ti a bon anganganaki bwa \$9 ma n taainako ti anganganako \$7 nakon aaba ake a bon etiruru taekaia. Ngaia aio ngkai I taku bwa ti a bon katikua raoi n arona ibukina bwa ti a kantaningai aaba akane bwa tao ti a manga bon noria imwina ngkana a manga eti taekana e rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa Te Minita ao aei tao ai bon te karabwarabwa ma iai naba tenan riiti ae tao a tuai naba bane ni bwaka bwa iai aika ti kaongoaki irouia bwa ti iteran moa aia riiti are bwaka ma aei ti a bon manga mwakuria ma Te Minita ai bon te kakaitau ti ataia bwa ti tara ngkai ana kataumwane te Tautaeka are e a bon kanga e bon koo ao ti noria bwa akea rakan ana mwane ni mwakuri Te Minita n ana tabo ni mwakuri ae e a karai ngkai ni kanoan. Ma I taku bwa tao aei ti a manga bubuti nakon te Tautaeka bwa tao bon iai naba tao taabo tabeua n aekakin aei bwa are

kaungan ngkai te amwarake ao aei teuana te tabo ni mwakuri ae nang kainanoaki ana ibuobuoki iroun te botannaomata ao riki ibukin tao e na manga tatara aron buoka kakarekean tenan aroka ma tenan kora ibukin unikan te amwarake bwa ngkai ai aei te kangaanga ae ti noria ma ti kaitauia riki kain ana tabo ni mwakuri ae a teimatoa n roroko n ara abamwakoro ni ibuobuokia ara botannaomata ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao eang e rangi n rabwa te kaunga nano man ana itera te Leader n te Kaitara ao tao e a bon tei naba ibukia ana koraki n Tia Tei raona n Tia Tei aio ngkai ara *assignment* teuana ti nang kaungaa te ununiki iaon abamwakoro ao ti karabwa China bwa ngaia ngkai n te ririki ae boou e nang tauraoi n anganira riki ni kataborora riki ni kataboroborora riki ana kora ma ana raa riki are e na kona n reke bwa ana bwai ni mwakuri nakoia kain aon abamwakoro. Ao Abemama teuana te aba irarikin Butaritari ae I aki toki n tataekinna bwa ngaia aaba aika nang maiureirei ao ti na kataia ni unika ara kora n aba aikai bwa aonga ni maiureirei e rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Tabiteuea Meang e nakoim

Hon. Taberannang Timeon: E tuai bane Te Minita N na butiko kona ti kaeka aio. Eang te atu ni mwane ane 85 *hire and plant and equipment* I note bwa ti \$14,000 am *provision* ibukin 2023 ao kanga angin anne nakon te *admin* ma e aki roko aio iaon aba iai ami aomata ane iaon aba ma ngkana ko kaeka anne manga iai au titiraki ngkanne imwina.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang n ane 285 ti kerikaaki iai ibukina bwa a reke ara kaa ake ara bon ara kaa ni mwakuri ake are kanga ibukin tiati. Ti teuana ngkai ara *hire* ae ti *hire* man te PVU anne ngkanne ae ngaia ane *cover* te mwaiti anne ti a kakerikakia bwa e a bon boara ni mwamwananga ti a bon kabooi nikiran ara mwane n te ririki e nako ngaia are ti a *rely* iaona aio ngkanne e bon tikau bwa ti teuana ara kaa ae ti *rent* man te PVU e rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Tabiteuea Meang

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao ngkanne au titiraki are imwina ngkanne tao N na anga moa te karabwarabwara bwa iai te tia ununiki n ara abamwakoro ae Tabiteuea Meang ao e rangi ni ibuobuoki anne Madam Speaker. Ma I kan *follow up* au *question* are mai imwaina are ibukin te KOIFAB bwa

are ngkai te tataninga ibukin katamaroan taian ke karaoan tanan beiti ibukin tenan tangke ibukin te karau bwa aonga ni kona ni kamwakuraki te Tia Babaire.

Ma akea ana *supervisor* iai temanna te aomata ae tauraoi ngkai ni karaoa anne man te kauntira ma akea baona ma are tao aio te bwai ae na riai ni waekoa ngke arona bwa iai ana *provision* ibukin kabonganana te bao anne irouia kain ana tabo ni mwakuri akana a mena iaon aaba n aekan au abamwakoro ao tao e kona ni kabonganaki ngkanne anne bwa e na nakonako teuae bwa are bon abwabwaki Tabiteuea Meang. Ngke ngkai tao a tia n tei tangke tabeua ao a bongana timantina ma tangke ake I taekinna ma ti a katuka anne nakon Te Minita ma ana tabo ni mwakuri ao kain te KOIFAB ngkana a ongora ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki kanga ana kan ota ao ana kaunga nano nakon ara karikirake ae te ununiki ao riki te KOIFAB. Eang aio are kanoan te mwakuri ao e rabwa te Tia Tei n ana nonori ao are tiaki kona nori baika riki ngaira ake ti mena i Tarawa ma e rabwa ngkai ti a nora aio kanoan te mwakuri ti a noria ma te *project* aio ma ara nikira ni mwane bwa ti a kataia ni kamena bwa are a bon kan

bane naba korakoran te *project* ao tiaki tangiria bwa e na manga riki bwa e kanga KIRIWATSAN ae na manga kanimwi naba n aki akaka.

Ngaia are ti a kataia ngkanne ni katiai bwa ni manga kaitiaki nako mwin ana mwakuri te KOIFAB ni katiai nako iaon abamwakoro bwa e na aki manga tiku ni kanamwi e rabwa.

Tibiika : I taku bwa e a bon bane titiraki iaon ara Atu ni kabanemwane anne ao nang kanakoa ngkanne te kaoti nano iai.

Bwa te mwaiti ae \$4,606,283.00 ibukin te *Ministry of Environment Lands and Agricultural Development* e na tei bwa mwakoron te *schedule* aei ke te tietura aei akana a butimwaia ke a kangai Eang akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia ake a butimwaia.

MANEABA NI MAUNGATABU No.17
\$4,502,95

Ti a nakon ngkanne te Atu ni kabanemwane are imwina 17 Te Maneaba ni Maungatabu n te mwaiti ae \$4,502,95 ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei te titiraki ni kamataata iaon te Atu ni kabanemwane anne, e nakoimi Taan Tei.

Ao I kanakoa nakoim te Tia Tei mai Maiana e nakoim.

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa Madam Speaker ao I kukurei n tabeki au titiraki tabeua iaon te Maneaba ni Maungatabu ao au moan titiraki nakon Te Minita N na butia iaon te atu are kanga 204 iaon *allowances* ngkana ko taraia e birirake man 104 \$1 tengaa \$480 nakon \$224 tengaa \$480 te kiba ae kanga e kuri n taboro \$120 tengaa e bon taboro tao bon \$120 tengaa e kona n anga am kabwarabwara iaon anne Te Minita taiaoka.

Tibiika: Te Minita n Te Tua I anganiko bwa ko kaeka e nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker ao I rangi ni kukurei n anga kabwarabwara tabeua ni kaineti ma ana kataumwane am Auti ni Maungatabu. Ni kaineti ma titiraki are mwemwe ni kaineti ma tao te raka n rekereke ma te raka ane \$100 tabun tengaa aio e rekereke ma te *clothing allowance* aia *clothing allowance* Taan Tei are nanona te ririki aio e na reke irouia, eang aia *entitlement* are e rekereke irouia ni katoa 2 te ririki are tengaa kabwara au bure. Ngaia are iraman mwaitia Taan Tei ao iai ngkanne *clothing allowance* are \$2 tengaa ni katoa 2 n te ririki nanona n te ririki aio e aki reke irouia n te ririki ae nako ngkane e nang manga reke aia *allowance* ae \$2,000 irarikin are bon booia ao aia *allowance* riki tabeua ngkana a kaei tenan bowi e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Tia Tei mai Maiana e nakoim.

Hon. Vincent Tong : Ngkana ko biri rikaki riki teutana Te Minita ian te *header* ae 215 iaon te *Transport to work* ao I noria bwa kanga n te ririki aio \$74,949 I noria bwa kanoan naba te ririki ae na roko kanga bon titabo naba ian biriraken boon te bwaa ko aki kantangingaia bwa tao e na birirake riki kanoan te ririki ae na roko kanga e *campaign under value* aio ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: Ao e koaua Madam Speaker e koaua tao tarakin tao biribirin ana kabanemwane te Auti n Tei ara Auti n Tei n te ririki aio ma te ririki ae na roko tao iai tao e bon nikira naba ni mwane ngaia e noraki bwa \$70 tabun e na kona ni bon tau naba ibukin te ririki ae na roko ao tao bon iai naba te kataratara n aron ae e ataki e a moanna ni kekerikaaki boon te bwaa ngkana arona bwa e na bon iai kerikaakin boon te bwaa n te ririki ae booou e na rangi ni ibuobuoki riki ngkanne nakon te mwaiti aio. Ma te mwaiti aio e tau e tau ibukin ara waaki ao riki bon baoia ao waakin ana mwakuri ara Maneaba ni Maungatabu e rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Maiana

Hon. Vincent Tong : Ko rabwa Madam Speaker ao au titiraki are imwina e kuri ni irekereke naba ma aikai iaon te *electricity* ao te *gas* ngkana ko bon taraia 278 ao e bon tiku naba 278 ngkana ko a oro rikaaki riki 285 ane te *hire plant and equipment* kanga te kantaninga bwa a bane ni birirake tenan boo ikai man biriraken boon te bwaa am kantaninga bwa e na bon tiku naba n arona tenan tiati aikai ko aki riai n *under value* ko rabwa Te Minita.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: Ao e rabwa Madam Speaker I taku bwa bon titabo te kaeka ao bon te kaeka naba n aron titiraki naba ake mai imwaina n rekereke riki ma te tao te *transport* tao te bwaa eang kanga tarakin ara kataumwane n te ririki aio e bon tau ngkana e uotaki naba ibukin te ririki ae boou Madam Speaker e rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Maiana

Hon. Vincent Tong: Ao Te Minita ian te *header* are 218 kanga *accommodation* ao tenan *allowances* ngkana ko noria ao te ware ikai 147 ke \$1,473,670 ao e manga moan oki te ware anne ko kona ni kabwarabwara ibukin tenan komete raa n te ririki aio ao ae kam a manga kantaningaia n te ririki ae na roko tenan *allowances* aikai taiaoka ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua te mwaiti aio kanga e bon tiku ao bon arona naba n te ririki are mai imwaina ao mai imwaina iraua te ririki kabonganakin te mwane aei kanga akea te raka ao kanga e tiku n teina anne ao tenan *local accommodation* ao tenan raa eang aio are bon rekereke ma aia *allowance* Taan Tei ngkana a roko ni kaea te bowi n rekereke ma Komete te PAC tenan *standing committee* te PAC ao iai are te *Business Standing committee* ao ngkana iai riki Komete ae na manga kateaki aio naba ngkanne n rekereke aia kabanemwane n rekereke ma aia *allowance* ma aio te mwaiti aio e bon kantaningaki are ibukin rokoia Taan Tei mai iaon aba raon are aia mwane are e rekereke irouia ibukin aia *clothing* aia *communication* ao aio naba ngkanne aia *allowance* ibukin tikuia are tao 20 ke iraua te bong ibukin kaeakin te bowi teniua te tai n te ririki Madam Speaker ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Makin e nakoim I a kanakoa nakoim.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao N na ti bubutia Te Minita are ian tao ti noria te *salaries* ao e kibarake n 22 tabun tengaa 27 ngkanne ngkana ti noria te *leave grant* ao akea te kerake kona n ti kamataata aio riki taiaoka ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua iaon te boo ane iai te raka iaon *salaries* ao ni kabotauaki ma te *leave grant* eang ian are bon akea te raka ni mwaitia taan mwakuri n Auti n Tei mai iai keraken boon ara Tibiika ae karineaki iai te kareke nako boona n te ririki ae boou ngkana kam taraia bwa tao kam taku bwa e na kona n rangi ni bubura ti kona ni manga kauarerekea. Ma anne ngkanne kanga te kerake anne ane e nang *cover* ngkanne te kaokoro ni keraken boon Madam Speaker ko rabwa ngkana e kaeka anne Tia Tei.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua Te Minita ao I ataia bwa ae iai te *post* ae boou ae kanga e a bon tibwa kanakoaki inanon wiiki aika nako Tia Babaire ti na ti kan ongora ngkanne bwa e a mena iaa ngkanne te kataumwane ibukin te *post* are e a tibwa kakatanoataki inanon wiiki aika nako ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: E koaua Madam Speaker ngkana ti tara te ER eang I aki nora ae iai te *post* ae boou n te Auti n Tei ngkana, kabwara au bure Madam Speaker eang kanga

bon akea ma e bon rin bwa kanoan te *post* ae mwawa n te tai aei ngaia are e bon katanoataki bwa e na kanoaki e rabwa.

Tibiika: Tia Tei ae ko karineaki mai Makin e nakoim.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Tia Babaire ao tao ngkanne N na okira riki are iaon te *salaries* bwa ngkana e kona n anganira raoi te *breakdown* bwa iraua te raka ibukia taan mwakuri ao te raka ibukin te *Speaker* te Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker e koaua N na tara riki ara ware aio bwa kanga te ware are e raka ibukin te Tibiika e na raka man \$26,677 nakon te mwaiti ae \$55,072.56 anne ngkanne te raka ane e raka moa ibukin te boon te Tibiika te ware ae mena irou ngkai ngkana iai te raka ibukia taan mwakuri ao I taku bwa naba ngkanne e na kona n rin irarikin ane te kaokoro anne e rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika N na ti ibuobuoki naba iaon anne bwa e taku Te Minita bwa te raka anne ibukin rakan boon te Tibiika ma ti ataia bwa te Tibiika bwa e kaboaki ian te *admin* are 01 ao

ngkana e taraia Te Minita ao e kee \$11,000 te kataumwane ni boon n te *salary* ian te 01 e kee n te ririki ae na roko ao ti kantaningaia bwa e na raka ngkana arona bwa anne ae taku Te Minita bwa e nang riai n raka bwa are e raka boon te Tibiika. ti kakatau ngkai e a raka boon ara Tibiika ao tao te *increment* ma tao ma e bwaka ngaia kanga ti minomino n te kabwarabwara ao ti ataia bwa akea rakan rakaia taan mwakuri n te Maneaba ni Maungatabu n ana ER ma iai ngkana e taraki iai tao tenan iai te kataumwane ae boou ian te bwakabwai ane ian ana Komete te Maneaba ni Maungatabu ae \$39,000 tengaa tabun ao anne e boou ao anne naba e kabwarabwara bwa titabo ma e kee arei ao e aki naba kanga akea naba rekerekena ma tao te karaai man are tao te 01 tao e na kangai are e a raai ni kangai bwa e bon nang tiraua te raka ma e kona ni karaua raoi ni kabwarabwara bwa e aoria n ae mataata raoi bwa ai aei bon ara kataumwane ao ti ataia nang *critical* ke nang karaua raoi n tirobaea ara kataumwane bwa e na tamaroa ibukin kabonganan ana mwane te botannaomata ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: Madam Speaker e rabwa ao e koaua iai rekereken n aron tao te kerikaaki ane e mwaneweia te tia maroro te Leader n te kaitara ao aio e rekereke man mwaingia tabeman taan mwakuri iai

reshuffle irouia tenan *staff* iai te EA e mwaing nakon te *Tourism* iai te SA nakon te OB n aron akanne ao tao kataumwane ke tao booia n rekereke ma akanne e na kona n rota aron te mwainging anne ngkana e kaeka anne e rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa Te Minita te Tibiika ma kanga ti a manga mangaongao riki bwa e taekinna ngaia te karai irouia tenan tia mwakuri nanona iai naba onean mwia naakai ae na riai ni iai naba aia bwakabwai tiaki nanona are a nang nako ao akea ngkanne te kataumwane bwa are e raka ngkai ara kataumwane n te bwakabwai ao ti ti kan taraia raoi bwa e bon eti raoi rakan tenan te bwakabwai irarikin are rakan boon te Tibiika ao tenan *increment* are ana riai n reke irouia tenan *staff* ke taan mwakuri. Ma ti ane iaon ane ngaia ane kanga te mena ae boou iai kain tao taan mwakuri ane a tararua te Komete are te *parliament committee* are e a tibwa rin ngkai ian te *output* aei ma tao anne ae nang kakawaki bwa e na riai naba n rangi n tamaroa ngaira ara kataumwane ibukira ngaira kain te Maneaba ni Maungatabu tao ti anne iaon ane te *salary* ma ngkana arona bwa aikai a bon eti tenan ware aikai ma ti tao iai kain te *admin* a raai nakon arei ma e na ti kakawaki ae na taraki bwa tao eti naba ngaira ti kantaningaia bwa e na raka te 01

ibukin rakan boon te Tibiika e na ti taraki bwa e a bane n rin aikai, tera are a na riai n reke irouia kain te Tibiika ma kain te Maneaba ni Maungatabu ana riai n rin ian ane te *salary* ngaia anne kanga ti ngkana e kona ni kamataoa Te Minita ao a rau naba nanora ngaira ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: Ao e rabwa Madam Speaker tao e koaua n aron are mwaneweia te Leader n te Kaitara eang e rekereke ma booia taan koroboki ni komete ake uoman are a mwaing nakon man te *admin* nakon te komete n aron are e oti bwa kanoan tenan ware akana a kaokoro n te boki ni kataumwane e rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Maiana e nakoim

Hon. Vincent Tong : Tao imwain ae I kanakoa au titiraki ae imwina te Tia Babaire ao tao N na ti kaoka am ururing rikaaki n tenan *budget session* ake mai imwaina ao titiraki n tainako iaon te *revenue* ao iai te taina kanga ko katokai ko taku ti ibukin te *expenditure* tiaki te *revenue* ao I noria ngke e kanakoa ana titiraki Te Minita ae te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang nakon Te Minita ao kanga ma are kanga e nang *smart* Te Minita e a kaeka naba ma I ti kan kanakoa am *ruling* iaon aio bwa are ngai I kan titiraki iaon aio. Ti te titiraki ae uarereke ma ngai irou e nang kakawaki bwa are iai te *revenue*

stream ae e generate something like times are mai imwaina ao I taku bwa e kakawaki bwa are te *revenue* e opposite expenditure ma N na ti bubuti am *ruling* iaon anne bwa I aki tangiria bwa N na kanakoa ao ko a katokai naba.

Tibiika: Kanakoa bwa are ibukin bukin ara Maneaba ni Maungatabu kanakoa.

Hon. Vincent Tong : Ngaia ko rabwa ao te titiraki ae imwina Te Minita kanga tiaki naba te mena ma ngkana ko tara te *header* iaon te *revenue* ae 015 ao kanga iai te kiba \$6 te ngaa nakon \$49, tengaa ngke arona bwa ngaira te *business* ao N na bae ni kaongoko tera te *business* kan kakorakora riki bwa are kanga *eight time* ana *income stream* ma I ti kan ongora bwa ngaira ti bane ni mwakuri n te Auti n Tei ma I tuai atataia bwa te *charter revenue* e kona n ti kabwarabwara iaona taiaoka.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker ao e koaua n reke ma are n te *revenue* ao n aron are e mwaneweia ao iai are te *Charter revenue* e rekereke ma kabonganakin ana *charter* te Maneaba ni Maungatabu bwa tao iai ana *charter* anakia Taan Tei tao Banaba ke te Aono ni Mainiku kanga n aron akanne. A kona ngkanne n toka iai bwatintia a kona naba n toka iai

kaako ngkana iai bitineti a kan katoka ke ni kabongana mwanangan te kaibuke anne riki ngkai e kakoauaki tao n taai aika nako aei e korakora naba ana *charter* ara Maneaba ni Maungatabu ibukin anaakia Taan Tei ao nikirakia ao iai te kantaninga bwa tao n te ririki ae na roko e na iai naba *charter* n aron akanne ane e na kona ni karaaka.

Aio kanga tao te *figure* e a *realistic* riki ma tao n ae nako e nang *under estimate* te *revenue* are e rereke man tenan *charter* akanne ngaia are iai ngkanne te raka n aron are e oti tao te kaokoro ane \$40 tabun tengaa iaona ngkana e kaeka anne e rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Maiana e nakoim.

Hon. Vincent Tong: Kanga ti iaon am *comment* n taai aika nako kanga e nang uarereke ke *realistic* te *figure* ko kona n anga raoi kanga iraua raoi te *charter* ao iraua kanga tao te mwane ae kaokia ngkana e na ibuobuoki.

Tibiika: Te Minita e nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ao e koaua Madam Speaker te *charter* n te tai teuana ma te tai teuana e bon kona ni kaokoro bwa are e kona ni *procure* ao tenan raa kambwana ake karokoi tao te kambwana ngkai ae te kabanea ni boraai e a manga aki karokoa ana raa bwa e tabetabe ana kaibuke tao riki ngkana ti taetae iaon te kaibuke tao te *airline* ngaia are

kanga tiaki kona n anga naba te *exact figure* ke tao tenan *closer figure* nakon are e na kantaningaki bwa are bon kaokoro. Tera ngkanne are e karaoia te Maneaba ni Maungatabu ibukin te *procurement* iaon tenan bao mwaitin te kaako mwaitin te aomata naba are e na kona n toka ni kabongana te *charter* anne e bon kona naba n *depend* nakon mwaitin e *valid* e aki are e *fix* ae tao ti nang bon anganiko naba tao iraua boon tao tera.

Ma te katautau iai \$140 ae na kabaneaki ibukin tao te *charter* ao te *revenue* n te ririki aio e a rokoroko n te mwaiti ae \$40 tabun te ngaa ao tao e tuai naba bane te ririki ao e manga iai nakon te kaibuke te mwananga n te ririki aio ibukin kabwaakia Taan Tei tao e na manga iai riki te karekemwane are e na raka n aron ae I karautaeka nakon kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki. Tiaki kona n anga raoi te *figure* bwa are kaboakin bao aikai e kakaokoro aron booia ao mwanangaia n te tai teuana kanoakia mwaitin te kaako ao te bwatintia are kona n toka n te tai teuana ma te tai teuana e rabwa ngkana e ibuobuoki.

Tibiika: Ao e nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika n aron are bon ataki aei te kataumwane are iai ara onono ngkoa are a manga aki bwati ma ti na

bubuti ngkanne iaon ane ngkana ke tao iaon ane te *internal travel* ngkana e kona n reke te *breakdown* bwa te *internal travel* are tao ibukia riki tao ti nang kan at ariki are ibukia tenan komete bwa iraua komete kanga e mwaneweia Te Minita ae iai naba te kataumwane ibukin tenan *select committee* nanona aei ti kona n ae ti a karina naba te kataumwane ngkai ngkai bon akea moa ae ti a tia ni kateia ke tao anne, anne ngkoa ngaia are bon te titiraki naba n tain te maroro bwa e kanga ngkanne aron tao te *sequence* tao ti a moantai bwa are tao iai ae ti a tia n ataia ane e a tia ni iangoia te Tautaeka bwa e na manga katea riki ana Komete are te *select committee* ae uoua.

Ma ngkai tao man anne ae ti tuai e tuai kabwataki ao ti ataia ae tia n taekinna Te Minita bwa e rin naba te kataumwane ian ane tao 218 ane e a tia ni kabwarabwara ma e kona reke raoi te *breakdown* ian ane te mwaiti ane \$863,400 bwa e kona n reke raoi te *breakdown* bwa iraua tao te kataumwane ibukin tao tenan *standing committee* ao iraua ane ngaia ane te *select committee* ane kanga ngaira ae ti tarataraiia ngkanne n te tai aei ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: Kabwara au bure Madam Speaker ao are I taratara are 216 bwa tao ibukin are e mwaneweia te *internal travel* ma

tera ngkanne N na kanakoa are 216 ke 218 bwa e taekinna te *internal travel* ana *code* are 218 ma I nang tauraoi n anga te *break down* iaon aikai ngkana e kainanoia ma e aki e tuai ni *included* kanga iai tenan *ruff estimate* iaona ma e tuai ni kateaki raoi ibukin te komete are a bon tuai n tei rabwataia ma ngkana e bon tangiraki te kamataata naba ngkai ke tao n te tai aio ke ti kona ni iraorao imwina ti a kai anganna bwa a bane n teretere. Ao bon angina te *internal travel* ao 218 are te *accommodation* e boboto riki iaon aia kabanemwane Taan Tei are e boon aia *allowance* n tikuia ikai ao kantokaia nakomai anne ngkana a nako tao $\frac{3}{4}$ tao te mwaiti aio iai ngkanne ane kateaki bwa kanga te *figure* naba ibukin te PAC ao te *standing committee* n are te *business committee* akanne naba a tei ao are teuana kanga e tuai tenan *select committee* akana uoua a tuai kanga a tuai tei tenan tamnei raoi iaona ma ngkana e tangira raoi ngkana e tangiria bwa ti na kamataata ikai tera raoi te *breakdown* ke tao ti a kairarao ma ngaia n anganna te *breakdown* e rabwa Madam Speaker ngkana e ibuobuoki.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao ti na katurua au titiraki riki iaon ane 218 ao te ware ane ian 03 are 02 ane ngaia ibukira ngaira Taan Tei ane \$600

tabun tengaa ao ngkanne are ibukia tenan Komite ane bon mataata ane *Parliament Committees* are \$863,400 ngkana e kona n reke te *breakdown* n aei. Nanona ngkana aei bon ti ibukia bwa are ibukin are ti taraia titabo ma ae n te ririki aei ao n te ririki aei ti ataia bwa te kataumwane a rin naba iai tenan komete are a kaman kateaki naba are 2 aia ririki ni mwakuri ngaia are a bon rin ao ngkai akea te bitaki bwa aei are ti kantaninga bwa e na bitaki bwa arei akea ngkai ara komete n te tai aei ngkai ti a maroro ngkai.

Ngaia are iai ngkoa te mwaiti are kanga ti kataia ni mwakuri are \$400 tabun tengaa ae kanga ngaira iroura bwa are nanona 2 ara komete ngaira te Maneaba ni Maungatabu ao titabo ma 4 te komete ae tao e kataumwaneaki n aei bwa ngaira iroura e a rangi n rawata ngkana ti ibukin te PAC ao te *business committee*. Ngaia anne ae ti tangira iai te *breakdown* iaon are ti iaon ane \$863,400 ngkana e kona ni ibuobuoki iai Te Minita ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: Ao e rabwa Madam Speaker ao e koaua te *breakdown* iaon ana Komite te Auti n Tei ao kanga iai tenan katautau ibukin are te PAC iai kanga ana katautau iaona ane \$40 tabun \$48,000 kanga te kataumwane iaon are ian are 218 ao te *business*

standing committee \$100 tabun tengaa kanga te kataumwane ao ngkanne iai ae kanga \$100 tabun naba kanga te *provision* ae katinetineaki ibukin komete ake uoua ngkana e na iai komete aika na tei ke na bon akea e na bon katinetineaki ikanne bwa kanga te katautau. Aio e boboto ma te ware are kabonganaki ibukin aia ware ni mwakuri ke aia mwaiti ane kainanoia komete ngkana iai kometen te Auti n Tei ngkana iai ae na bon riai ni kateaki e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara , ao I a ongora moa te *point of order* imwain ae ko kanakoa te kauoman Beretitenti e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker I bon ti kan ibuobuoki iaon te titiraki aio ngkana e na buoka am kamataata bwa are e koaua kanga bon iai tabeaiangan ana iango te Leader n te kaitara ngkai e a bon kainanoa te kataumwane aio ao e tuai ni kabwataki inanon te auti aio taian komete akekei. Ma I taku bwa ai bon arona n aekakira naba ngke ti karaaka boora e tuai naba ni karaia te auti aio ma e rin n te kataumwane bwa are ngkana ti tara *section 108 Constitution, all charges against the consolidated Fund* ana riai ni *warranted* ma are ngkana ko aki karina te mwaiti aio te mwaiti ngkanne are e na tiainaia te *General warrant* e na kee *by that amount* ma

e na bon riai ni karinaki te baenne ma akea te kangaanga bwa are ngkana arona bwa akea te komete akanne e na bon aki kona ni kabonganaki te mwane akanne e na bon tikun arona ngkana e ibuobuoki anne.

Tibiika: Ngaia ko ibuobuoki ko rabwa te kauoman Beretitenti ao I kanakoa nakoim te Leader n te Kaitara

Hon. Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa tao Te Minita tao iai te ware ane e a tia kanga katinetineaki \$100,000 ibukin tenan komete are tao ana bon kona ni manga kateaki ao I taku bwa te mwaiti anne ane \$800 tabun tengaa kanga ngaira iroura e rangi ni bubura kaei nakon naba ane te *breakdown* ane e anga Te Minita ma are anne ngkoa are ngaia bon te ware ao kanga titabo ma tao e bon kaineti ana *breakdown* aei ma te ware are kanga ti na kauarerekea ngkoa. Ma I taku bwa kanga ara *concern* iaon kanga tabeaiangara iaon aei bwa are tao ngaira riki ti na riai riki n rangi ni matoatoa riki bon iroura iaon tenan kataumwane bwa are ngaira ti tararua ngkai te waaki n te tai aei.

Anne au titiraki n anne ao tao e manga taraki bwa are e aki kona n oneaki te ware bwa are e aki bwati ara onono ma aei ngkoa teuana ae ngaia ti tangiria bwa e na kauarerekeaki ao kanga titabo ma e a bon tara n ae bon rangi ni bubura

nakon naba ane kabwarabwara Te Minita ma tao ane ae na taraki. Ti nang kukurei bwa are e na rawata mwanen ara Maneaba ni Maungatabu ao tao ngkana e a rawata n aei ao tao ngkanne ai au titiraki ian ane 237 tao N na karekerekea ma ngaia bwa are 237 aei are ai boon ngkanne ara bowi aei are ngaia are te kanakobwanaa are bon tikun arona ma ngkai e a tikun arona ao are iai ngkoa ara bubuti te Tibiika ma tao aei e nang kakawaki bwa are ngkai tia waaki n ara Tua ni kaetieti ae boou. Are ngkai n te bong aei akea naba tenan titiraki ni bong are tain iai te kataumwane ao akea titiraki ao ti na bon ataia bwa a na bon aki bane ara titiraki bwa are e nang tiraua tenan titiraki ngkai ai irabong ara bong tao ai te katenibong aei ke ai te kaabong ae akea iai te titiraki.

Ngaia I taku bwa e nang kakawaki bwa ngkai tia tara te kataumwane ao akea rakana ao tao ko a bon tia n taetae te Tibiika e a tia naba ni kaeka naba te Tautaeka bwa e a noraki n te ririki ae boou ma are aei ngkai ti tangiria ao ana ongo naba ara botannaomata bwa are a nang aki bane ara titiraki ake 7 n tabekaki ikai ma tao ngkana arona bwa e a rangi n raka te kataumwane ngkai moa ane katinetineaki ao tao anne tao e nang kona ni karaiaki nakon ane 237 bwa aei riki ngaira iroura ae nang riai ibukin te botannaomata ao are e tuai maroroakinaki te komete

ma I taku bwa are bon ata ara kanga ara koaua te Tautaeaka ao te Maneaba ni Maungatabu bwa e na noraki bwa tera kabwaiaia ara botannaomata man anne ma I taku bwa 237 ao tao ti na bon titirakina ti na Te Minita bwa aei e tau ao are a taku bwa e aki tau ngkai te kataumwane ngaia ti tuai ongora am babaire bwa e na reitinako ara bowi ibukin titiraki ake aki bane ke kanga ao anne ngkanne N na titirakina Te Minita ian 237 bwa are ti a tia ni kaota nanora n are te kataumwane ke 218 ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa e koaua kanga taran ae uoua reitan ana kan kamataata n rekereke ma te titiraki n are mai imwaina ma I kaitaua te kauoman ni Beretitenti n aron are anga ana kamataata iaon tao te kataumane ane bon katinetineaki ibukin norakin kainanoan te komete e na bon iai kainanoana n te ririki ae boou e kona ngkanne ni kateaki komete ao I taku bwa e a tauraoi naba aia bwai ni mwakuri kanga n aron are e taneiai te aba iai. Te kauoua ibukin te kanako bwanaa boon te kanakobwana eang tarakina n te ririki aio ni kabotauaki ni ma kanoan te kaongora te Auti n Tei n te ririki aio ao tao ririki akana mai imwaina ao tarakina n te ririki ae boou e na bon iai naba rakan ao ana bowi ara Maneaba ni Maungatabu ao e tau e rangi n tau te mwaiti ane e a tia ni

katauaki ibukin te kanako bwana ngkana anne n aron are e tabekia te Tia Tei ae karineaki bwa buokan ana titiraki e rabwa.

Tibiika: Te Leader n te kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika tao e aki nang ni kaeka raoi te titiraki ibukin aei are ibukin te ririki ae na roko bwa e na kona n raka bwa are ngkana tao ngke te Tibiika ngkana ko nang iangoia te weakin ara bowi are tao riki n tokin te ririki n aekakin ngkai ao tao ko nang tara ngkanne anne ma are tao ti ara bubuti bwa ti aki tangiria ae ti na manga kaekaki ni kangai e aki tau te kataumwane akea n te kataumwane bwa are aei taina ngkai. Ao ti a bon katikua ngkanne inanon bain te Kiraaka ma ana koraki bwa a kakaea angan aei ma ti anne ti tangiria bwa ti kan kamatoa bwa n te ririki ae na roko ao ana bane ara titiraki e rabwa te Tibiika.

Ngkanne N na ti bubuti iaon te mwananga nako tinaniku ngkana e kona naba n reke te *breakdown* bwa are ti noria iai naba mwanangan te mwananga ian tenan *parliament committees* ao ngaira are bon ana komete te Maneaba ni Maungatabu are bon ti uoua ngkai n te tai aei are te PAC ao te Business committee ma e kona n reke te *breakdown* iaon ane riki ane \$642,621 ane e irekereke ma tenan komete ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: E koaua e rabwa N na ti ibuobuoki teutana ni kamataata are mai imwaina ibukin tao kainanoan rakan te bowi I taku bwa anne e a bon tiku iroun ana aobiti te Tibiika ae karineaki n reitaki ma te Business committee tera tarakina ma tao te titiraki ma n rekereke ma ana kataumwane ara Maneaba ni Maungatabu I taku bwa akea te kangaanga ni kaineti tao karakaan te bowi. I taku bwa e nang manga rekereke ma tao kaoakia te koraki bwa are bon iai rabwataia ikai e ti karakaaki naba tao te bongina uabong te tai arei tiaki are teniua tain te bowi, a bane n oki ao a manga kaoki e na *need the extra cost* ibukin tao te *transport* tao ti raka *allowance* tabeua bwa tao ti irabong tiaki te bubura ke tao te mwaiti ae na rangi ni bubura ibukin manga tewean ke tao kababaneakin kanoan aia tabeka Taan Tei.

Ma e koaua n rekereke ngkanne ma tao te *breakdown* iaon te mwane ni mwamwananga ni kaineti ma tenan komete ao e koaua te PAC ao te Business Standing committee iai te mwaiti ae katauaki ibukin karaoakin mwananga ke tibwangaia te mwaiti ae \$554,000 ke \$550 kanga nakon te mwaiti anne ao ngkana e na iai ngkanne komete aika na manga kateaki te mwaiti ae 70 e kaan e na bon nakon 80 tabun kanga te

kataumwane naba ngkane are katinetineaki ibukin karaoakin naba tabeia ngkana bon iai naba norakin kainanoan riki te mwananga n aron are ti taetae iaona te *external travel*. Ma ane te PAC e na kona ni karaoa iai tibwangana tabeua n aron kawarakin tenan *High commission* tao i *Fiji, New York China* n aron akanne karaoakin naba kaeakin tenan *meeting* ke tenan *conference* ao tenan *meetings* are a na kona n rekereke ma tabeia ao aikai ngkanne are ngaia ane te kataumwane ane mwaneweaki ane \$550 tabun tengaa ae kanga e katauaki ibukin ara komete are tenan *standing committees* ao tenan *select committee* te mwaiti are I a tia n taekinna e kona n are \$70 ke \$80 tabun tengaa kanga e katautauaki ibukin karaoakin naba tibwangaia n aron are tao nako tinaniku riki e rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa e a bon bane titiraki ni kamataata iaon ara Atu ni kabanemwane anne ao nang kanakoa ngkanne te kaoti nano iaona.

Bwa te mwaiti ae \$4,502,95 ibukin te Maneaba ni Maungatabu e na tei bwa mwakoron te tietura aei ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

**MINISTRY OF TOURISM
COMMERCE INDUSTRY AND
COOPERATIVES No. 18
\$2,941,278**

Ti a tara ngkanne ara bwai are imwina ara Atu ni kabanemwane are imwina bon te Atu ni kabanemwane 18 ao e mena ian te *Ministry of Tourism Commerce Industry and Cooperatives* n te mwaiti ae \$2,941,278 ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ibukin ami titiraki ni kamataata.

Hon. Shiu Fung Jong: E rabwa te Tibiika

Tibiika: Ngaia e nakoim te Tia Tei mai Tarawa Teinainano ae I tuai n anganiko te Tia Tei tai baeku moa bwa I aki nora baim ma nang anganiko ao ko a teirake naba ma taningai

Hon. Shiu Fung Jong: Kabwara te bure te Tibiika bwa e nang abwabwaki tenan kain tekateka aikai I taku ngai bwa ko norai.

Tibiika: Ngaia I anganiko ngkanne bwa ko nang kanakoa am titiraki ni kamataata e nakoim Tia Tei mai Tarawa Teinainano.

Hon. Shiu Fung Jong: Ko rarabwa te Tibiika ao eang kanga iai te titiraki tabeua iaon ana kataumwane te *ministry of tourism* n te tai aio ao kanga n ane *communications* ao I kan

titiraki ti nora iai te *increase* man \$99 tengaa ao iai te kerake nakon \$116 tengaa e kona ni kabwarabwara Te Minita bwa tera bukin te kerake taiaoka.

Tibiika: Te Minita

Hon. Bootii Nauan: I karabwa te Tia Babaire ae ko rine ngkai moan au tai ni maroro ao I a reitai ma kain abau ae kakateke ae Tabiteuea Maiaki unimwanena n anganiko au kamauri ae moan te boiarara te Tibiika ae ko karineaki ngkai bon au moan tai n taetae ma kain te Unimwanen te Uea ni kai Kauntira Katekiti Mitinare Minita ao kain Tabiteuea Maiaki mai Taku nako Tewai ko na mauri te Tibiika.

Ao e koaua kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki iaon te *communication* 231, N na karaua raoi n taratarai au ware aikai te Tibiika bwa e aonga n ae kanakoa au kaeka ao e a ringa wakauean naba te titiraki. 231 eang iai te raka iai ane \$20 tengaa ao e koaua aio e riki bwa iai teutana ara karinrin ara *line* ae boou te Tia Babaire teuana ae I kona ni mwaneweia ngkai bwa ana ongora te Tia Tei ane titiraki karinan ana *switchboard* te Oceanlink ti karaoa aio Tia Babaire bwa ara *customers* ke ara *consumers* ake a *Oceanlink sim card* aikoa kona n tarebonira nakon ara *switchboard* bwa are te *Vodafone* ngaia are ti a karaoa aio Tia Babaire bwa ngkana ti angania ara *customer*

the best service ni kabane n akea ae na katinanikuaki ao ti a karekea ara *switchboard* ae Oceanlink. Teuana te atimwakoro ae ti ataia ane a bane n Oceanlink n aron ae ti a tibwa ataia Butaritari ao Makin aikai kaain aaba tabeua ae aikoa kona ni *complain* ngkana tao iai aia tangitang ibukin boon bwaai ngkai ngkai e a tia Kuria ao ane iaon kawaina n tia Aranuka a *Oceanlink* naba naakai ao ngkana arona bwa ti tiku ara *line* ti iaon Vodafone ao ana *disadvantage* ngkanne ara Oceanlink *customers* kanga anne moa te kabwarabwara ae uarereke ae kona ni kaeka te titiraki ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia Tia Tei man TUC I kanakoa nakoim

Hon. Shiu Fung Jong: E rabwa te Tibiika e rabwa ana kabwarabwara Te Minita eang kanga ti te titiraki ni kan ota ane te *switchboard* are mwaneweia Te Minita anne bon ti ibukin aia *headquarter* ikai ke tao e kananona tao iaon aaba naba taiaoka.

Tibiika: Te Minita

Hon. Bootii Nauan: Bon ti ibukin ara *headquarter* ikai ara *switchboard* ao teuana naba riki te raka ni kabanemwane ae tao e na kakawaki naba bwa e na ataia te tia titiraki a tia n *expired* ara *official emails* ara *staff* ao ngkana ti na manga moan *re-register individual staff* ma aia *official*

email ao bon iai naba boona ane e na tangiria te *domain* ane I taku bwa anne e nakon CCK anne naba ngkanne teuana naba ngkai bwa a mwakuria ara *staff* aron anne ngaia are e reke ane reke ane iai teutana birirake ara *communication*. Ma ibukin are kaeka are ibukin ara *switchboard* bon ti ara *switchboard* ao e a oti naba n reke au tai n taetae. Kain Butaritari kain Makin Kuria Aranuka ngkana iai tangitangimi n te kaako tarebonia au *switchboard* bwa e a kona ni kaekai ngkami n te tai aei kain *Oceanlink* ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia te Tia Tei mai Tarawa Teinainano

Hon. Shiu Fung Jong: E rabwa te Tibiika ao e mataata ao ngkanne kanga N na ti okirikaaki teutana nako eta ao kanga I noria iai kanga iaon te Atu ni mwane ane 227 te *external travel* ti noria bwa iai te keerake teutana man \$154,000 nakon \$159,000 ao ti kakoaua ae iai te kerake ae \$5,100 kanga bon akea te kaokoro ma ngkana e kona n taiaoka ni kabwarabwara Te Minita bwa tera bukin te kerake ane \$5 tabun tengaa anne e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon. Bootii Nauan: E rabwa te titiraki Tia Babaire e nang matairiki ana kineuti te tia titiraki ao N na

kaekaekai bwa e aonga n ae ringa wakauean nanon ana titiraki. E koaua iai teutana te raka ngkai ane riki nakon au *external* bwa iai au mwananga ae a tibwa karinna ngkai au *officials* Te *Ministerial meeting* ao te *Ministerial meeting* aio e rekereke ma te *Pacer-plus Ministers meeting* ae na karaoaki i *Fiji* n te ririki ae na roko. Aio te mwangana ae boou n te ririki aei bwa are e a tibwa uki te *boarder* ngaia ane a karina iai mwananga nakon te *Pacer-Plus* bwa e kakawaki bwa are ngaira *member* ti *member* Kiribati iai ma N na riai ni kaea te *meeting* aio ao ngkai te moan tai ae aki *virtual* te *meeting* bwa e a bon *face to face* ao anne ngkanne bukina e rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei riki mai Tarawa Teinainano e nakoim.

Hon. Shiu Fung Jong: E rarabwa Te Minita ao e koaua anne bon ngai te tia kineuti bon aroia kain Tarawa Teinainano bwa are bon kineuti ngkana ko kan kinetutaki Te Minita ko a manga bon kaongoira bwa are ti nang tauraoi naba ni kineutiko kabwara te bure Te Minita ma eang reitan riki kanga te titiraki. Bwa are eang tarakina ao nanona \$154 tengaa arei kanga tarakina titabo tarakina e nang *specific* te *amount* ngaia are tarakina ao iai te kerake ae \$5,100 ao nanona titabo ma tarakina bwa iai taian mwananga are a tia n tauraoi inanon 2023 bwa e bon kaineta raoi te mwaiti are e a tia ni

kabaneaki n te ririki aei ae \$154 tengaa ao tarakina e na iai te kerake arei.

Ngaia are kanga anne te titiraki bwa nanona kanoan taian mwamwananga ke kanoan te ririki aio e na manga bon kaokaki naba nakon te ririki ae na roko ma iai rakana teutana are \$5,100 ke tao e kanga raoi ngkana e kona ni kamataaaa Te Minita taiaoka.

Tibiika: Te Minita

Hon. Bootii Nauan: Ngaia raoi anne ko nang matairiki ao e koaua bon te tia kineuti ngke. Ngaia raoi anne ana tiku n arona mwananga ma iai ae raka ngkanne are I taku are I kabwarabwara ao e kaan bwa *Fiji* tao ti ti bwenarina teutana ni kangai ao ti a roko naba i *Vanualeu* ke Vitileu ngaia ane e reke ane e uarereke iai te mwaiti bwa ane bon Fiji ngke tao arona bwa tao e raroanako riki ao tao e na kona ni bubura kaei riki.

Ma n ana titiraki ane a na tiku n arona mwananga akekei ana bon tiku naba n aroia ake n te ririki ae nako akea ae na bitaki ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei mai Tarawa Teinainano.

Hon. Shiu Fung Jong: E rarabwa te Tibiika ao tao kanga ti teutana riki iaon ane te *Entertainment* ao ti noria

bwa iai naba te *increase* ae \$5,000 man \$8,000 nakon \$13,000 N na butia Te Minita ngkana e kona naba ni kabwarabwara anne taiaoka bukin te kerake.

Tibiika: Te Minita

Hon. Bootii Nauan: Tia Babaire e koaua eti iai naba te raka teutana n anne ae ti karinna bwa ti bon noria bwa ara mwaiti are ti mwakuri ma ngaia ngkai e a bon aki tau ao e a ti kateia naba aio e na aki naba tau kanga ibukin au kaitibo ma iruwa ke akana a roko n tabetai ngkana bon iai iruwa ngkana I manga nako aonn aba ke tera kanga ti kataia ni kauarerekea aio n tabetai ti kataia ni karinna n te ririki aio ma e bon rota naba ara kataumwane ngaia ane ti a karaka teutana moa n noria bwa antai ae na ataia tao e na ibuobuoki nakon are ti kantaningaia ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ao I anganiko te Tia Tei mai Makin e nakoim.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker I ti kan okira riki are e a tia n taekinna Te Minita are ibukin te *communication* te Tia Babaire ae n aron ae e kabwarabwara ikai e taku bwa ian te *communication new switchboard* mai iroun *Oceanlink* ao angkoa n aron ae e taekinna ikai e taku bwa aikoa kona n reke kain n ana *switchboard* are tao 74026157 ke 26158 anne are ana *switchboard*

ngkoa Vodofone ma titabo ma kanga e okoro ngkanne te kabwarabwara nakoiu bwa n aron ae I ataia bon akea naba te kangaanga ngkana ti *call* ngaira kain Makin ae ti kabongana naba *Oceanlink* nakon te nambwana aio ti kan karekea riki te kamataata mai iroun Te Minita ae karineaki bon te koaua aei? ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Bootii Nauan: E koaua te kantaninga bwa e na iai te okoro bwa are e bon okoro te *sim card* nakon te nambwana aei bwa are ana mena te *Vodafone* ma ngkana arona bwa iai te okoro ma are ti kantaninga ao kai e rabwa anne bwa e manga reke ara tikotiko. Ma I taku bwa teuana naba bukina are I taekinna Tia Babaire bwa ngkai ara *staff official emails* a bane n *expired* ti nang riai ni kaboui ao boon kabouan teuana ngkana ko kana kaboua am mena ibukin 1 te ririki \$1,300 tabun iai naba ngkanne ana *communication TAK* ane ti a tibwa manga karinna naba iai are e na kona naba n rin inanon te raka ane n te mwaiti ae \$7,200 anne ngkanne kanga ana *communication TAK* ane ti a tibwa manga karinna naba ni kataumwane ae inanon aio.

Ma ngkana arona bwa e koaua ana taeka te Tia Tei ae karineaki mai Makin bwa a kona ni karaoa anne ao kai tao e nang rabwa riki bwa e ibuobuoki ma aio bon te kangaanga

ae ti noria irouia ake a *call* man te *Oceanlink* iaon South Tarawa ao Betio bwa a nang *call* ao ni *complain* nakon ara aobiti ni kabongana ara *switchboard* are mai iroun te *Vodafone* ao e konaki aia *sim card* ke aia *balance* e rarabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia ao I ataia bwa iai riki titiraki aika kan mwemwe ma e aoria bwa ti nang riai ni *break* bwa ai bon ti 1 te miniti ao e a boo 4 ao ti a manga oki ngkanne ni iteran 4 ni kamota ara Komete n ara Auti ti a motirawa moa ibukin ara *break*.

MOTIRAWA NI KATOKITAKA

Tibiika : Ngaia tia reita ara Komete iaon ara *Ministry* iaon are te *Commerce Tourism Commerce*. Ao I a kanakoa riki nakoimi Taan Tei te titiraki e nakoim te Tia Tei ae ko karineaki mai Tarawateinainano e nakoim.

Hon.Shiu Fung Jong : E rabwa te Tibiika ao kanga I ti kan okira riki te kataumwane iaon riki are te *external travel* kanga bon iai riki te titiraki riki n ikan ota iaon anne. Bwa n ana kabwarabwara ngkoa te Minita ao e taekinna bwa te raka are \$5,100 e na *cover* rakan mwananga tao ibukin ana bowi tao i Biiti. Ma kanga te titiraki anne ngkanne ngkana e kona ni kabwarabwara raoi bwa e tau te mwaiti anne ae ti \$5,100 ti iaon mwanangana arei. Ngkana e kona ni

kabwarabwara tein aron te kabanemwane are ngaia are e karika te mwaiti anne ae e na raka iaon te mwaiti ae \$5,100. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : I kantaningaia ngkai te Tibiika bwa ti taetae ngkai iaon te *external* ti aki te *internal travel*, are ngaia I kaekaeka naba iai are \$5,000 are *increase* nako Biiti. Anne ngkanne kanga a tia n tau au *staff* bwa e bon tau anne ibukin te kantoka n nako ao n oki ao te bowi ae ti tao uabong ke tao tenibong, e na aki bane teuana te wiiki nanona N na travel within one week.

Tibiika: Te Tia Tei mai Tarawateinainano.

Hon.Shiu Fung Jong: Ngaia e rarabwa te Tibiika ma eng kanga bon tarakina kanga bon akea raoi e nang uarereke te kerake anne. Ao n aron are e taekinna ao kanga e na ti cover mwanangana anne kee. Ma e rabwa bwa anne kabwarabwarakina mai iroun te Minita ma tia kai manga noria rimwi ngkana arona bwa e a tia ni karaoaki te mwananga ao e a manga rinanoaki te kataumwane nakon ae na roko. Ao I kan okirikaaki ngkanne nakon are te atu ni mwane are 215 iaon te transport to work. Ao I noria bwa te kataumwane iai akea te keerake bwa e bon tiku n arona.

Te mwaiti ae \$53,796 tao te mwaiti anne e na bon mena, ma ti kakoaua bwa n te tai aio ao iai keraken boon te bwaa. Ao ti kakoaua bwa te transport to work aei I taku bwa e bon cover angin te kabanemwane iai boon te bwaai bukin te bao ni mwamwananga nakon te mwakuri.

Ma te mwaiti are a budget n te tai aio ke a kataumwaneia n te tai aei ni irekereke ma boon te bwaa. Te koaua anne ngkai te mwaiti ae e na bon tiku naba n arona nakon te ririki ae na roko ma e na bon riai ni iai te kerake. E rabwa te Tibiika.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Booti Nauan : Akea te kanganga te Tia Babaire e na riai n akea te keerake ti mwengaraoi n aekakina aei ae mwaitina aio.

Tibiika : Te Tia Tei riki mai Tarawateinainano.

Hon.Shui Fung Jong : Ao tao e kona n ti kamatata riki te Minita bwa e aonga ni bon rau raoi nanora. Bwa ngkana ngkai n ana taeka akea te taeka. Ao tarakina akea te kanganga nanona ti kakoaua bwa mwaitin te bong ni mwakuri ao aron te bao ni mwamwananga nakon te mwakuri ao ni manga okirikaaki. Tao e na tiku naba n arona n tabetai tao e na bon bae ni iai te naan raka ni mwamwananga ae na bae ni karaoaki.

Ao ti kakoaua bwa iai keraken boon te bwaa n te tai aio. Ngaia are anne kanga e nan ang kamimi ngkana arona bwa e a bon tiku n arona te kataumwane. Nanona tao iai ana anga te Minita are e na kataia iai n raa tao e na kuarerekea iai aron te kabanemwane iai ngkai e raka boon te bwaa, ke tao ngkana iai tao aron tao ana waaki ana tabo ni mwakuri are e a tia n taraia bwa e na aki raka iai boon te kabanemwane iaon te bao ni mwamwananga nakon te mwakuri. Ngkana e kona ni kamatata riki anne te Minita taiaoka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : E rabwa te titiraki n ikan kamatata. Ma n aron mwaitina ae ti taraia ngkai aio, ao aio e nang tau ibukin karokora n tokin te ririki. Ao e koaua iai te kantaninga bwa iai te nonori ae noria ae ti na titiraki iaon biriraken boon te bwaa. Iai naba ngaira ara kataunaari ae ti noria bwa ana manga iai birikakin boon te bwaa.

Ngaia are kanga ti tarai moa itera moa tabeua akana ti na kona ni bukia marawa iai ke ni kibara marawa ngkana e a roko te ririki ae boou. Ao ti kanoai moa ao n aron aikai ti taraia bwa kanga ana akea ara kanganga iai.

Ngaia are eti ana nonori te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinainano ma

akea te kanganga e na bon roko n tokin te ririki.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika N na ti bubutia te Minita bwa ti na okira 202 ao iai te bwaka ni mwaitin te bwakabwai n te mwaiti ae \$8,450. E kona moa n ti kabwarabwara anne bwa I a manga kanakoi au titiraki akana imwina. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : E koaua e rabwa te Tia Babaire. Iai ara post tabeua akana ana taraa ni kanoaaki rimwi ao ana taraa naba ni iai. Bwa iai naba ngkai ara *post* tabeua ana taraa ni kanoaaki rimwi bwa a tia ni motirawa kaaina anne raoi ae kanga e karekea te okoro are \$8 tabun te ngaa anne.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao ngkana e kona riki ni kamatata te Minita bwa e taekinna bwa nanona te bwaka anne. Bwa aei te kataumwane nakon te ririki ae na roko. Ma I aki ota n are e taekinna a motirawa kaaina. Tera ae nanonna n are a motirawa kaaina tao ngkai a motirawa. Ao tao n te ririki ae boou akea iangoan ae tao

ana manga kateirakeaki onean mwiina. Ngkana e kona ni ibuobuoki n anne. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : Ngaia e rabwa te Tia Babaire. Eng oin raoi n aron are I taku arei. Iai ara maawa akana a tibwa kanoaaki ibukina bwa a tia n akea kaaia. Kabwara au bure N na kabwarabwara raoi. Ao ngkanne ngkai akea kaaina ao iai te kantaninga bwa ana kaainaki irouia aika a boou taan mwakuri ae na start man te *level* are uarereke riki nakon are kanga ti kantaningaia n te ririki aio kai ai akea kaaina.

Ngaia anne ngkanne ae e a karekea te *difference* are ngaia are e nori ate titiraki te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Minita ao ngkanne ngkana e noori tao te naan ana kataumwane iaan ana *output* akana 5. Ao iai tabeua kanoan ana *output* iaan te bwakabwai ae e a bwaka. N aron teuana tao ana aobiti are i Kiritimati. Kabwara au bure bwa tao anne e uarereke. Ma tao teuana bon te admin ao ngkanne ae e rangi teuana naba are te *tourism* akea te raka iai ma ti na titiraki iaon te *increment*. Bwa ngkai e aki raka te kataumwane

ibukin te bwakabwai akana a bwaka n aekakin are i Kiritimati, ao bon te PRC. Ao tera ngkanne aroia taan mwakuri iaon te *increment*, tao te *tourism* riki e na rangi ni matata riki iroun te Minita bwa are bon akea rakana teuana bwa e bon tiku n arona. Ngkana e kona naba ni kabwarabwara anne taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : Are kai e aki raoi nang specific ana titiraki bwa kanga e *generalize* ao ngai naba N na *generalize* au kaeka iaon anne. Bwa ngke arona bwa e bon *specific* raoi ni kotea teuana te output ao ngai N na kona raoi n rangi ni mena. Ma eng n aron te kee n taian personal monument ke tao taian bwakabwai.

Ao e koaua bwa n aron are I taku I a tia ni kabwarabwara are e rekereke ma kanga motirawaia ara staff aika uoman ae a nang senior. A tia n tau i taian tikeera aika a rangi n takabubura ao ngkanne tia kakai onean mwii a manga moan start man te level are uarereke. Ao teuana are uoman man te admin ao temanna man ana branch Kiritimati ao nakai a bon nang maan. I taku bwa a tau i nakoa ae I taku bwa a tia ni max iaona, a tia ni max n aia position aikai.

Ao are ibukin te TAK ngkanne kan N na ti bubuti riki te Tia Babaire te tia

titiraki e kona ni mena raoi ana titiraki iaon TAK. Bwa tera raoi ae nanonna n TAK bwa te same naba ngkana te increment tera raoi ae nanonna n te increment bwa e aonga n ae I kona ni kaeka raoi. Ko rabwa.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ngkana I kaira te Minita nakon ana kataumwane ao e tara ana output are 5 are te tourism ao e na noora iai te kataumwane iaon te bwakabwai ae \$259,652. Akea te okoro nakon te ririki aei ao ngkanne e ngaa ngkanne aia increment taan mwakuri n te tourism ibukin te ririki ae na roko. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : E rabwa te titiraki te Tia Babaire ao n aron are e kabwarabwaraaki n te budget are ana budget TAK ao iai te increase are e rin iai, e nako iai ma e rin iaan te admin ngkai te increase anne. bwa e rekereke ma aron kamwaingingan aia rental n aia aobiti ae boou kamaunanana ao kakerikakana iroun te Finance ke ni karaoan te budget. Ngaia are e a rin angiina n ara admin output.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika ti karautaeka nakon

te Minita bwa I a mangaongao n ana kabwarabwara. E taekina te rental ao ngai I taekina aia increment aia bwakabwai taan mwakuri. Ae akea rakana n te kataumwane ngkai n aia bwakabwai ngkai kaain te tourism bwa e a bon tiku n arona are n aekakin te ririki aei. Ao n aron te kabwarabwara n te kataumwane ao te naan raka are e a bon raka iaon te increment anne ae e bon taneiai te aba iai. Ao au titiraki bwa kai akea ana raka e aki raka ana bwakabwai te tourism, e aera akea aia increment kaain te tabo aei. Bwa I taku bwa anne e tuai raoi kaeka te Minita ao e aki ota.

Ngkana e taku bwa aia increment are n te admin kanga e aki raoi aei kakaraoaki are e na mena bwa are e nako ma te post. Bwa te bwakabwai ae e na anganaki te aomata ae rakan ana bwakabwai. Ma ngkana tao e kona riki ni ibuobuoki aei ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : Kabwara au bure te Tia Babaire e bure au kaeka are mai mwaaina arei. Are te TAK ngkai iaon kawaina n tei bwa te Authority. Ao aia budget ae ngkai are ngaia aree na kataia ni mwakuri rinanona ae ngkai. Ni kaineti ma ti kona ni kangai ni mwaitin aia overall budget ni kabane ao ana mwakuri ngkanne inanon aia budget anne. Ao anne teuana mai ibuakona e na kaea naba kaekan te titiraki are e titiraki te

Leader n te Kaitara are ibukin aia increment. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ao I a kanakoa moa nakon te Tia Tei mai Nonouti e nakoim.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire ti te titiraki ae uarereke. Bwa I kan rimwin ana karaki te Minita bwa e kantaningaia bwa e na bwaka boon te bwaa n te ririki ae na roko. Ko kona n tuangira bwa e kanga n reke ana reke anne ae kaokoron te bwaa ae ngaia bon te accept ana code aio te Tia Babaire bwa akea te bitaki iai. Bwa ibukin aia koaua are e na bwaka boon te bwaa nakon te ririki ae na roko. E na kanga n reke ana koaua te Tautaeaka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : E rabwa te titiraki te Tia Babaire ma kanga e out of order te titiraki aei. Ma e rabwa N na kaeka ana titiraki te Tia Tei mai Tarawateinainano ae e a bon taku naba bwa e na bon tiku n arona boon te bwaa nakon te ririki ae na roko. E na raka ao ngaia anne ana koaua. Ke e tuangira bwa tera ana koaua ibukina bwa ngai iai naba au koaua ae iaon kawaina ni bwaka boon te bwaa. Bwa ngkana ko bon *download* am *App* are e na kona ni kaiririko iaon ana market prize te oera n te aonnaba ao e moanna n okioki rikaaki ngkai te bwai anne.

Ngaia are anne ana titiraki te Tia Tei are e karineaki mai Tarawateinaiaeta are e kangai, e a birirake ngkai boon te bwaa e aera ka maki karaka. Ma ngai ma au Botaki ni Mwakuri e na taraa n okira boona boon te bwaa katikua n arona. Ao ngkana iai te kanganga n ara allocation ae ti a tia n allocate ngkai aio tia kakaea angara ma ngaia. Anne raoi ae I uringa.

Ma ngkana e titiraki te Tia Tei mai Nonouti ae kanga n reke au koaua anne. Aio bon au koaua I kaeka naba ana koaua te Tia Tei a mai Tarawateinainano ae taku naba bwa ana koaua naba e na birirake riki boon te bwaa n te ririki ae na roko. Ngai n au koaua e nang biri rikaaki. Ngaia anne ae I katikua iai au figure n arona. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Jeremia Tabai : E rabwa te Tia Babaire ao e a reke otara bwa e aki kakamwakuri te vote te Tia Babaire bwa te Tautaeaka e kakoaua bwa e na kerikaaki boon te bwaa n te aonnaba n te ririki ae na roko. Ao ti a tiku ma otara anne te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : N na kanakoa moa nakoim te Minita kabwara au bure.

Hon.Booti Nauan : N na ti kaeta ana maroro te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti bwa e kangai. Bwa te Tautaeaka ngaia e taku bwa e na

kerikaaki, ngai. Tin gai ae te Minita n te Tourism ao te Commerce aio au taratara ni kakan atua ni kaekai naba taratara ni kakan atua mai ikekei. Ao I taratara naba ni kakan atua e na tiku n arona boon te bwaa. Ma e na buuta ana taeka te Tia Tei mai Nonouti ae kangai, ngaia ti ataia ngkai bwa ana kaeka te Tautaeaka e na kerikaaki boon te bwaa n te ririki ae boou. Ti aki ana kaeka te Tautaeaka au kaeka ngai anne. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Tia Tei mai Nonouti e nakoim.

Hon.Jeremia Tabai : Te Tia Babaire tia mino bwa are ti taku ngaira bwa ti kaekaeka te Tautaeaka rinanon te Minita te Tia Babaire. Ao ngaia e kaokoro ana reke te Tautaeaka ao ana reke te Minita. Ao tera ana reke te Tautaeaka kai ti aki ngaia arei e na bwaka te bwaa n te ririki ae na roko ke e na aki. Ti kan ongo ngkanne ana koaua te Tautaeaka.

Tibiika: I a kanakoa nakoim te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : N na aki kaeka ana mena te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti. Ma I a bubutiko Madam Speaker tatara riki am tua are rule 61(b) bwa are kanga I nang kaotioti n te tai bwa e nang abwabwaki te bwai aio ao uoua riki te motion imwin aei. Ma ngkana ti kona n allow riki te naan questions aika out of order ao e

na bon kananaua riki te maroro. E rabwa.

Tibiika : Ngaia bwa I a tabe n ongongora riki ami titiraki, ao I taku bwa tia kakaokira nakon raoi te naan atu ni kabanemwane are ngaia are ti rinanona ngkai. Ao ngkana tao iai riki ami titiraki. Kam katuruturua raoi te code are kam taku bwa kam na maroro iaona. Kabwaranakoa ni kairekerekea ami titiraki are kam na tabekia. E nang kakawaki anne kam kotea te atu ni kabanemwane ao kam a kairekerekea naba ma ami titiraki.

Bwa are ngkai ti maroro iaon ana kabanemwane te tourism ao akea manga te kauntaeka iaon bwaai riki tabeua. Ma anne au bubuti nakoimi ao I kaokia nakoim te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Jeremia Tabai : Tao ko a tia n rule anne bwa bon akea te ruling. E nang bebete e a tia ni kaekaaki moan au titiraki. Ao a taku bwa te ware aio man ana katautau te Minita n ti ngaia akea riki. Ao ngkana ngaia anne bwa ngaira ara koaua ti aki kaekaeka te Minita n ti ngaia ti kaekaeka ibukin te Tautaeka. Ao anne bukin are ti titiraki ao e aki out of order te Tia Babaire with all due respect. Bwa arei ngkai te Tia Babaire aki ti riai ni katukaki n aroia. Ma e a riai n rin aaia bwa e a kanga n reke te ware arei. Ao bon iroun te Tautaeka te Minita e na

bwaka n te ririki ae na roko ae ti ana reke n ti ngaia ao akea riki.

Ngaia are ngkana ai bon ti ngaia ao tera ana reke te Tautaeka e aki out of order. Bwa tera aan te ware arei, tera ana basis, bwa ngkana akea ai bon te roko n takakaro te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : Te Tia Babaire ana bwaka buara ao ana bane ara tai. Ma tia bon tanningaia bwa are nakai aia katautau e na teimatoa ni birirake. Ngai ma au kataumwane aio e a bukinaki ngkai bwa ai aron ana taratara te Tautaeka e na bwaka, ao e na tiku n arona. Ma ngkana arona bwa iai te kanganga te Tia Babaire ao kai are tia kakaai angara ma ngaia. Ngkanne a kona ni manga meretuaira ngkana tao e a manga roko te tai arei.

Ma kanga tia manga konna naba bwa are aio ngkai moa aron taraana ngkai moa irou ngkai ao ara kanamakin naba n aron ae a kanamakinna. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ao I kanakoa nakoim te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Jeremia Tabai : Te Tia Babaire I kan karekea otara bwa eti otara bwa te koaua are e taekinaki ti aki ti aia koaua te Minita n ti ngaia n aron ae taekinna. Ma ana koaua naba te Tautaeka aio bwa e na toka boon te

bwaan n te ririki ae na roko. Eti otara anne taitaoka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : Eng aio ngai kanga au kataunaari ni kaeka te titiraki. Ao I aki kona riki ni kabooa tera riki kabooa ae a tangiria. Ma aio au kataunaari n reitaki ma aron taraan biribirin au kataumwane ngkai ae aio au taratara. E raoiroi aio bwa iaon kawaina ni bwaka boon te bwaa. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ao I anganiko te Tia Tei mai Tarawateinainano.

Hon.Shui Fung Jong : E rabwa te Tibiika ao eng kanga e aki raoi nang rau nanora n aron ana kaeka te Minita n aron are e a tia ni kaekaira iai. Bwa are ti taetae iaon te kataumwane aei ibukin bwa aikai kanoan bwaai aika a riki inanon te ririki aio. Ao n te tai aei ao ti tiku iaon are e a tia ni keerake boon te bwaa. Ao ti tuai atai kanoan taai aika ana roko ao te Minita, nanona kanoan ana kataumwane aei e boboto iaon te katautau.

Ao kanga akea ikai te taetae ni kakan atua ti aki taetae tao n raa tao ni kakan atua ma are bon te Minita ae taetae ni kakan atua bwa bon ngaia ae n ana onimaki ao tao n ana katautau ae ngaia ae kabotoa iai ke e mwakuria iai e kaotinakoa iai n ana kataumwane aei.

Ngaia are ngkai e anganiira te kaeka ae kanga e katautau naba ao anne ae kanga e akin ang karau nano. Bwa ae ti kakoaua n te tai aio ao ae ti waaki inanona ngkai ni karokoa tao tokin te ririki aei ao ti aki ataia bwa ngkana tao te ririki ae boou n 1 n Tianuare 2023 ao tao ngaia ae e nang iai te kerikaaki ni boo tao n te bwaa.

Ma ngkana arona bwa e na iai man ana itera te Tautaeka ao I taku bwa e nang kakawaki bwa ti na riai naba n ataia. Ao anne e na aki riai n anganira te kaeka ae e aki koaua iai. Bwa are te kataumwane aei ti aki te katautau bwa e karaoaki ni kanoan are bwaai ake a tia n riki ni kabanemwane ake a riki n te tai aio ae ti mena inanona n te tai aei ke ti a tia n rinanona. Ma e ngae n anne ao tia katikua nakon anne tia katikua n arona bwa tia noora kanoan ae na roko ngkana arona bwa tao e koaua n ana katautau te Minita are bon ti ngaia ao e na iai kerikaaki ke tao iai bwakan boon te bwaa.

Ao I a nakon ngkanne are teuana are iaon are te contribution to development fund are 345 te Tibiika. Ao N na bubutia te Minita ngkana e kona ni kabwarabwara bwa tera bukin te keraake n te kataumwane are man \$25 te ngaa nakon \$52 te ngaa. E rabwa te Tibiika.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : Te Tia Babaire tao imwain ae N na kaeka te titiraki anne ao are bon iai naba tabeaianga te Tia Tei. Te Tia Babaire I kaeka ana kaeka are e a kangai naba. Ko kanga ni katuka am ware aio ao e na birirake boon te bwaa. E a birirake boon te bwaa ngaia are I kaeka. I katikua bwa e na taraa n akea te kanganga n au ware aio ao boon te bwaa e nang birikaaki. Anne raoi ae I kaeka iai.

Bon ngaia ae moan kataunaari bwa e nang bon teimatoa ni birirake ni birirake boon te bwaa forever. Ao ngai I kangai ngai n au kataunaari ao aio ao aio. Ngkana a kan titiraki nakai iaon boon te bwaa ke a karaoa riki aia titiraki n nanona teuana. Ma ti aki nanona bwa a nang kua ana kataumwane te Tourism ao te Commerce bwa a nang kabotoa iaon te bwaa. A bon bwaati arona nakai ao anne raoi bukina te Tia Babaire.

Irarikina te Tia Babaire te bwai aio te kataumwane te katautau. E ngae ngke I taekina aio bwa e tau e kona n rangi n tau ao e kona naba n aki rangi n tau. E ngae naba ngaia ngkana a titiraki iaona bwa e kona n aki tau e kona naba n aki nang tau.

Ao anne raoi oina raoi ma e na nakon te aomata are e kaekaeka bwa aio ti rau iai ao e na nakoraoi bwaai ni kabane. Anne raoi oina raoi.

Ibukin ngkanne te local contribution to development fund, anne ibukin boon ara CEO n TAK ae ti kateimatoa ni kabwaka nakon te ririki ae boou. Ao anne ngkanne te raka anne ngkana a manga titiraki bwa e aera e a manga raka aio.

Bwa te Tautaeka e kabooa boon te CEO n TAK akea te *donor partner* ae kan kabooa ma ti pay anne iaan ara local contribution to development fund. Ngaia are e reke \$52 thousand anne ana salary te CEO n TAK. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ao I angan te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao I a ti bubutia te Minita n are taekan are aia increment kaain te tourism. N na kamota arei bwa e taku bwa are e nang bon maenako ma te Tautaeka ke te Ministry. Ma are ngkai moa a tuai ao I taku bwa ti aki ataia bwa ni ngai te kantaninga tao ti aki ni moan te ririki. Ao ngkanne ti bane n ti taraa te itera anne bwa te bwai ae kakawaki a na reke kanuangaia taan mwakuri are a riai n reke irouia. Kanga ti anne ae ti kan taekinna are au point are mai mwaaina.

Ngkanne ngkana I kona ni manga kaira ana taratara te Minita nakon te housing assistance bwa iai naba te raka iai are 203. Iai naba te raka iai ae \$7 tabun te ngaa e kona moa ni

kabwarabwara te raka anne bwa tao iai tao kaain ana aobiti ae boou ae iai aia auti ae akea ngkoa ke tao ngkana e kona ni ibuobuoki iaona, taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : E rabwa ao ibukin moa are te tourism arei eti bwa e tuai authority te tourism ma aia budget kaain te tourism ae a mwakuri ma ngaia ngkai ao aia ER a kona n address ke te increment ma aia budget are ngkai. Bwa iai aia ER ae 16 te aomata anne ngkanne taraana n aron ara tai ni karaoa te budget.

Ngaia are anne e tikun arona te budget n arona anne ao ti aki n arona bwa e na aki bwaka aia increment nakai. Bwa a kona ni bwaka ngkana e a nang significant te amount ma e na rootaki ti kona ni kakaea angana within te budget anne.

Te Tia Babaire ngkai e a rangi ni kuakuaaki te tourism ao iai ara waaki. Iai ara waaki ngkai ae ti nang moantaai ni kataneia te tourism bwa e nang live within their means, bwa e nang bon kona n tuangira ao n tuanga te Tautaeka bwa e a capable n riki bwa te authority. Iai naba ngkai ara revenue ae ana revenue te tourism ae ti na mwakuri ma ngaia iaon taian regulations tabeua ao bwaai tabeua ae e na generate ana revenue. Ao anne raoi bukina ae ti

kataia n aki rangi n angan te tourism te budget riki ae e na add on.

Bwa ti nang kataia ngkai iaon kawaira ni cut ana budget te tourism. N te ririki ae boou ao tao e nan ang bubura riki aia titiraki kaain te titiraki ngkana e kangai. E aera kam anganna ti 70% bwa iaon kawaira ni cut ana budget te tourism bwa e nang kaotia nakoira bwa e a kona n survive bwa te authority. Anne raoi bukina raoi ae ti kataia ni karaoa ae aekakin aio.

Ao te increment are e rangi n taetaekinaki ibukia 16 staff anne ana riai moa ni kona ni kataia ni kakaea angaia ma ngaia ao ti na ibuobuoki ni mwakuri ma ngaia iaon aikai.

Ibukin ngkanne are te housing eti iai teniman ara aomata aika a raka bwa a manga mwaing nakoira ao akea aia auti mai mwaaina. Ngaia are a manga karinaki aia house allowance ao anne ngkanne ae ngaia ae karekea te raka. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao iraua mwaitin te housing assistance bwa ngkana e taraa ana kataumwane te Minita are iaon ana output are 01 are te admin. Ao e nang korakora te kiba iai bwa \$14 tabun tengaa. Ao n te ririki aei ti \$9,000.12 ao n te ririki ae na roko ao e nang kiba nakon \$23,668 anne te kiba ae e nang buburakaei. Ma

ngkana e kona ni kamena ana break down iaon anne.

Ao n te 05 naba \$10 te ngaa rakan ana housing assistance te tourism. Bwa ti \$2 tabun te ngaa n te ririki aei ao \$12 te ngaa n te ririki ae na roko. Ngkana e kona n ti ibuobuoki riki ni kabwarabwara bwa iraua ana rate ngkai are ngaia. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : E koaua e rabwa te Tia Babaire. Are ni kaineti ma te raka are teniman anne. Iai temanna te SAS, te EA ao te DS. Ao te raka nakon te monthly rate ana auti te SAS \$260, ao te EA \$358 ao te DS \$605 akanne ngkanne kanga taian rate akana e titiraki iaona te Leader n te Kaitara. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ao I a kanakoa nakon te Tia Tei mai Arorae.

Hon.Teima Onorio : Ko rabwa te Tia Babaire ao I kan butia naba te Minita bwa e kona ni kamatata bwa iai n ana kataumwane aio kanga buokan te uraki takataka are tao \$.50c n te kilometer are ibukin urakinan takataka man te naan bobooti, taabo ni Katine itinanikun are bon te matabaiawa te Tia Babaire. Bwa n aron ae taekinna te Minita n te MIA ngke I titirakinna e taku bwa e mena iaan am Botaki ni Mwakuri. Tao ko kona ni koteia nakoira bwa e ngaa te

kataumwane anne ngkana iai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : E koaua e mena iaan au Botaki ni Mwakuri ma e mena iroun au SOE are te KCDL. Ngaia are e bon kataumwane anne ao e reitaki ma Kauntira ao taian copra coordinators ao taian boboti ni kabwakai itera aikai. Eng e mena n au tabo ni mwakuri ma e aki mena irou bwa e mena iroun au kambwana are te KCDL. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei mai Arorae.

Hon.Teima Onorio : E rabwa ana kamatata te Minita ao I kona n ti butia bwa e kona n ti confirm ni kamatoa bwa anne kanga buokan te uraki e bon okoro ma are te copra agency fee bwa e kaokoro ae I taekinna te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : N aron otau ma au maroro ma te KCDL ao a bane naba ni bobotaki fees ni kabane iaan te agency fee. Ao ngkana arona bwa aron urakinan te takataka n aron are e taekinna te Tia Tei ae karineaki mai Arorae ao ti na manga ongoraeakina anne. Man aia auti n takataka nakon etan te booti ngkana e roko anaakin ana takataka te boboti teuana ao bon taben te boboti

akanne ao a bane kanga n rin iaan te agency fee. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Tia Tei mai Arorae.

Hon.Teima Onorio : E rabwa te Tia Babaire ao kanga e a mabubua riki te ota. Bwa are e a manga taekinna ngkai bwa ai manga bon tabeia boboti n takataka tabeia boon te kaa ngkana a urakina te takataka man aia auti takataka nakon te matabaiawa.

Te Tia Babaire ae I titiraki iaona are te buoka are man te Tautaeka. Bwa eti ana kabanemwane boboti akanne ma iai ngkoa te mwane ae te kataumwane ae e mena iaan ngkoa te MIA te Internal Affairs ae nako ibuakon te support grant. Are e katauaki bwa buokaia boboti aikanne ibukin urakinan aia takataka nakon te matabaiawa ae te \$.50c. E kona n ti kamatoa riki te Minita bwa anne e bon tabenna ngkai te KCDL ae bon okoro ma te copra agency fee. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : Ao e rabwa ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Arorae. E koaua tao N na aki naba nang ienikuri moa ni kaeka ana titiraki. Ma ngkana I bubutia bwa e anganai au tai bwa N na reitaki ma au kambwana ao tao tia kona ni karekea te reta ae okoro ni bon

nakoina ni kamatata raoi ana titiraki aio. mwiina I a manga kaeka ao e bure au kaeka ao e nang reke ngkanne bwa ai manga te bwai teuana.

Ma I a bubuti bwa I a kakaea raoi itiakin aio ma au kambwana n takataka ao I a butia au CEO bwa e a karaua ni manga korea te reta ae onoti nakon te Tia Tei ae karineaki ao ni kamatata te itera aio bwa terana aia itera. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Tia Tei mai Arorae e nakoim.

Hon.Teima Onorio : Ao I a karabwa te Minita I taku bwa e kakawaki anne bwa e aonga n ae bon eti naba ngaira ara rongorongo are ti na kona ni kamatata nakoia ara botanaomata te Tia Babaire.

I kan reita au titiraki te Tia Babaire iai au oral question ma e kakawaki bwa ti maroroakina ana kataumwane te Botaki ni Mwakuri aio te Tia Babaire. I kan bubuti a te Minita I noria bwa iaan te internal travel ao iai kataumwane iaan ana divisions tao riki are PRC ao PPC. Ao I kan reitia ma te bubuti nakon te Minita kainnanaan rokoia kaain ana aobiti bwa ana ibuobuoki ma ara boboti, ara titoa tebwi tabun mwaitia te Tia Babaire.

N ririki aika nako ao tao iai temanna ke uoman ake a roko ao a mwakuri

ma ngaia a buokia ni katea rabwatana aia akaunti bwa are a kabi te Tia Babaire a kainnanao buokaia iai. Ao I a tia ni bubuti nakon am Botaki ni Mwakuri ma e tuai reke kawarakia n te ririki aei.

Iai ngkanne inanon ami kataumwane ibukin te ririki ae boou te Tia Babaire kawaran ara abamwakoro ae Arorae ibukin tobwaan te kanganga te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan: E rabwa ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Arorae. Eng I noora ana titiraki anne ao e a tia naba ana kaeka nako iai. Ma e koaua ti nang kaotia ma te nanokawaki bwa bon ngai naba ae I nang boutoka te moan mwananga are kanga a mwananga moa uoman. Ao e titebo ma kanga iai te follow up ni maroro ma te Director are tabena ao ti nang kan follow up naba n te tai ae waekoa.

Ma e a taonira naba ngkoa te lockdown n taian te Covid-19 ao ngke e a manga tia te lockdown ao ai manga te kanganga n aron kaekaeen Arorae n aron ae ti ataia. Bwa raroana ao manga akean te bwaa n te tabo teuana ao te kanganga ae kanga bwai aika aki naba kantaningaaki man te Air Kiribati. Ao a tia n tauraoi taan mwananga ma e na kukurei n ataia te Tia Babaire bwa eng iai iaan ara kataumwane ngkai

ae te internal travel ao e tei iaan mwanangaia kaain te PRC.

Ao I kukurei n taekinna te Tia Babaire bwa aio e n ariki bwa kanga ara priority nakon Tianuare n te ririki ae boou. A tia ngkai ni kabaea araia kaain te PRC are ana mwananga nako Arorae. Ma te kantaninga bwa e na akea te kanganga bwa te moan kiba are e riki n te ririki ae boou ana nako ni karaoa Arorae n te tai ae waekoa. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei mai Arorae e nakoim.

Hon.Teima Onorio: Ao I a kaitaua riki te Minita ibukin ana kaeka ae e rangi ni karau nano nakoia kaain Arorae ao tao a bon ongora te naan bobooti ake a bon tauaki mwii man am Botaki ni Mwakuri, n reitaki ma titoa ae tao a kinaaki moa n te tai aio iroun te Kauntira.

Bon iai kainnanaoan te ibuobuoki ae katawe te Tia Babaire. Bwa are ngkai a tia n tibwatibwaaki aia reita man te tax bwa a katuaeaki are \$100 are iraua riki. Ibukina ngke a tuai ni karini ke ni karokoa aia account te Tia Babaire ibukin tao te ririki aio ke te ririki ae nako te Tia Babaire. Ao bon anne te kainnanao raoi te Tia Babaire.

Ana kanga ni karaoi nanon taian tua aikanne ngkana akea aia kona ao a

kainnanao te ibuobuoki ao e aki waekoa n roko. Ngaia are e aoria tia bon kawenea bwa te bubuti ao ti kaitau ngkai e taekinna te Minita ae nakon Tianuare ao a bon ongora ara boboti. Ara kantaninga bwa ngkana e bon kona n reke aia tai am aomata ma taan mwakuri ma bon boboti teuana ma teuana. Ake tao ana kona ni workshop ke tao tera angana are e na kona n rangi ni manena aia tai are ana tiku iai.

N te tai ae nako ao e reke tikun ami aomata uoua te wiiki ao tera ngke e reke naba anne. Bwa e aonga ni bon babane raoi te reirei are ana riai n anganaki n te aro bwa ana ni katia aia account ao ni kaitara kanoan tua ake a kabaeaki iai te Tia Babaire bwa ana riai ni kakoroi nanoia. Ko rabwa te Tia Babaire ao e a bane au titiraki. Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : E koaua e rabwa e na aki raraoma te Tia Tei ae karineaki mai Arorae. Ana moan mwanga ara koraki bwa e a bon bae araia bwa ti bon noora bwa e a kaman tetei mwanangaia ma e a baebae naba ni kanganga.

Ara moan mwananga ao ana buoka te kanganga aio ke ana karaoa te workshop ao ana manga buti riaan titoa akana a kainnanao te ibuobuoki. Ngkana e aki tau uoua te wiiki ti na kona n angania teniua te wiiki bwa e kanganga aron te roroko i Arorae. Ao I a tia ni maroro ma au

Director ao I taku bwa e mwemwe titiraki aikai bwa are ngkana kam nako ngkai ani bon katiai naba ana kanganga Arorae ni kabane are e rekereke ma aron te account ma te bitineti.

Ao e rabwa bwa are aio ti aki n ae ti oteia ni karinna ma e a bon kaman rin iaan ana bubuti Arorae. Ao e a teteke naba nanona ni kawain te wanikiba. Ko rabwa te Tia Babaire ao ti ngaia anne.

Tibiika : Ao I kanakoa moa nakon te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao N na ti bubutia te Minita bwa ngkana e taraa ana leave grant ao iai te kee ae \$4 te ngaa. Ma e titebo ma e roko man ana aobiti are mai Kiritimati bwa e a bwaka ngkai ana kataumwane ngkai ibukin te leave grant. E kona n ti kabwarabwara bwa tera ae e a riki e a kanga n ae e aki rin te mwaiti anne n te ririki ae na roko. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : E rabwa te Tia Babaire e reke anne bwa iai temanna kaaain Kiritimati are e na aki reke ana leave grant bwa e na leave bwa e na nakomai nako Tarawa ana passage allowance. Ngaia are e reke anne ma ngkana e compute te mena anne ngaia are e na reke temanna mai Kiritimati. Kanga ti kaaain Kiritimati

kanga a waewaea nanon te mwaiti n te leave grant ma aia passage leave. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : E nakoim riki te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika te Minita ao e kona n ti te leave passage ngkoa e rin iaan are te internal travel are 216 ke kanga ti ngaia ngkoa anne ae e mena iai. Ma e aki raka ana kataumwane te Minita ibukin tao te itera anne. Bwa are ngkana te leave passage ao nanona te tia mwakuri buuna ao tao uoman natina are te kantoka ni ikawai. Ke tao tera ngkai ana kainibaire te Tautaeka iaon anne. Ma taekan te roko mai Kiritimati e na rangi ni bubura ma tao e kona ni ibuobuoki n ti kaotia bwa e mena iaan ana kataumwane raa kantokan tao te tia mwakuri are e nang oki ni motirawa ma ana utu. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : E bon tei iaan te leave grant output ma e a kee mwaitina ngkanne bwa ai ti aki are bw are n tabetai e kona n raka mwaitina te tei iaan te leave grant output ngkana eti au ururing ma N na noora aia mena au staff. Eng, ngaia e bon mena iaan Kiritimati ao iai te total up nakon \$4 te ngaa bwa are iai teniman are e na times 3 ao e na reke \$9 thousand ao iai are 4x3 e na reke \$12 thousand ao iai riki

kanga te kataunaari iaon anne. Nanona ngaia e na riai n reke anne e na total up nakon \$4,000 te ngaa. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : N na butia te Minita bwa nanona are iaan are 208 are te leave grant bwa are anne are e bwaka \$4 te ngaa. Ao nanona e aki reke ana leave grant te tia mwakuri. Ma I taku bwa e ti kakawaki bwa ngkana e nang aki reke ana mwane ao e na iai ngkanne e nang kantokanaki iaan anne nanona n aia leave grant akana tabeman. Tao N na katuka anne bwa are I taku bwa e matata ao e na manga taraia te Minita bwa are anne te ware ngkai imatara. Ti kakawaki bwa e na reke naba iroun te tia mwakuri kantokana ma ana utu.

Ma N na nakon ngkanne ngkana ti noora are te local service ao iai te bwaka iai 20 tabun ao I taku bwa angiina are anaaki man ana kataumwane te tourism. E kona n ti kabwarabwara te Minita bwa tera bukin te bwaka anne n ana kataumwane te tourism. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : Ngaia e rabwa te Tia Babaire. Ane e reke te kee man TAK ao e raka te admin bwa ana rental TAK are e tei iaan TAK e a

manga *deducted* ao e a karinaki iaan ara *local service* e a manga transfer \$10 te ngaa nakon TAK *communication* ao \$15 te ngaa e *transfer* nakon te admin *headquarter*. Anne raoi kanga kabwarabwaran te kee mai iroun te TAK ao te raka iroua ngaira kaain te *admin headquarter*.

Tibiika : Ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Tabiteuea Meang.

Hon.Taberannang Timeon : Ko rabwa Madam Speaker ao N na kan butia te Minita bwa e na kabwarabwara te output are 237 te advertising and media bwa iai te raka iai ae ti \$1 te ngaa. E kona ni kabwarabwara bwa tera kanoan ngkanne te output aio Madam Speaker ao iai au titiraki ngkanne are imwina.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : Te Tia Babaire are aio are e rekereke ma te rerio te katanoata te promotion te *advertisement*. Ana raka teutana ara katanoata n anai nano e aonga n ae rawata riki kaekan titiraki n aron teutana te tia ni boo, iai tera riki. Ngaia are kanga ti riinga teutana ni karaka e aonga ni ibuobuoki nakon ara kantaninga ma ara kataunaari. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Tia Tei mai Tabiteuea Meang.

Hon.Taberannang Timeon : E rabwa te Minita Madam Speaker I aki *complain* ibukin te rice I taku bwa e tikiraoi te Tia Babaire. Ma kanoan te *output* anne te Tia Babaire te katanoata ma tera riki. Ao I taekina aio Madam Speaker bwa are iaan tourism e bubura ana location iaan te output aio. Ao tourism te bwai ae moan te kakawaki ti aki ti ibukin ae ikai Madam Speaker ma ibukin naba ara abamwakoro outer islands. Au abamwakoro Madam Speaker e mena n te tabo ae kanga ideal bwa are kanga kawain wanikiba Madam Speaker nakon te itera maiaki, a moan Tabiteuea Meang ni bwaa e kuri katoa bong tikun te wanikiba i Taumwa i Tabiteuea Meang ngkana iai te bwa ate Tia Babaire. Ao e na kona ni katanoataaki aio ni kabonganaaki aio iroun te Ministry te Tia Babaire ibukin are ngkana tao iai akana a kan tiku i Tabiteuea Meang tao te weekend ao a kona ni manga oki tao Monday bwa are iai te naan kiba akana iaon kawaia n oki man te itera maiaki ao bon mai Tabiteuea Meang, ao ngkai e a mwaiti riki ana wanikiba te communication ao a kona naba ni kabonganaaki akanne.

Kanga aikai aika ti tabetabeki n taai aika nako ao I kan kaunga nanon te Minita n aron aio te Tia Babaire mai iaan ana output are advertising and media.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : E koaua te Tia Babaire are bon te raka raoi are \$1 te ngaa anne ngaia are ti karaka ao ti bon mena nakon ana bwai ni mwakuri TAK e a kaea raoi nanon are e taekinna te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang. E na kaea raoi nanon ana bwai ni mwakuri ni katanoata TAK bwa ngkai are ti kataia ni kaunga nanon TAK bwa e nang kataia ni karaoi ana katanoata, ao teuana mai ibuakona are e taekinna te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang. Ana taraaki taabo tabeua akana ana iai taabo ni kaneweaba iai ae ana kaan ao e na frequent te flight nako iai ao ana kaan.

Ngaia are e kaea raoi nanon anne ma a bon tibwa anganai au staff aia note ae ngaia bon \$1 ni ngaa are ti karaka anne. Ti karaka bwa ana bwai ni mwakuri TAK. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao iaon are kerikaakin ana kataumwane te tourism. Ma tao N na bubutia te Minita bwa are aei teuana tao te priority ke te bwai ae moan te kakawaki iroun te Tautaeaka ao ti a tia n noora tao aia taetae ibukin au abamwakoro ao ti a tia n noora ana kakamwakuri te tourism. Ti nang

kakaitau bwa e rangi n tamaroa aron ana kakamwakuri ni buokia ara koraki bwa ana kakatauraioia imwain rokoia tao te naan iruwa. Ao I ataia bwa are tao ana reitanako aia mwakuri nakoia abamwakoro riki tabeua.

Ao ibukin ngkanne te ririki ae na roko e kona ngkanne n ti kabwarabwara te Minita bwa tera kanoan ana waaki ibukin te ririki ae na roko. Tao riki ibukin kaungan taao te kaneweaba iaon te naan abamwakoro. Ko rabwa.

Tibiika ; Te Minita.

Hon.Booti Nauan: Iai ngkai ana waaki te tourim are ngaia Maiana ao Nonouti ao Abemama akanne kanga ngaia te tourism start program something are ngaia are ana bon waaki naba. Anne ngkanne raoi ana waaki. Ao bon nikiran ngkai ana waaki te tourism ae ti bon katikua inanon baina ma aron ana waaki.

Te bwai teuana ngkai ae ti rangi n tarataraia moa ngkai kanga bon katean raoi waeana ara rabwata ae te tourism. Bwa are e bon tuai n rangi ni kona ni iai ana main source of revenue are a tia ni kaea nanon te kainibaire ke regulations tabeua bwa ti na kamatoa bwa ngkana e a matoa n aekakina anne. Ngaia are I taku te Tia Babaire ti nang bon kona ni bon katoka ana budget e nang cut ana budget by tao 70 ao imwina 50 ao

imwina tao e nang bon akea ke tao 25% ngkana arona bwa ti kakoaua bwa a put in place taian revenue sources aika ti na identify ma ana CEO tourism ao ana board are ngaia tia tibwa kateia are e nang meet every month.

Eng iai ana waaki are e a tia ni karaoa moa ngkai are iaon Abemama ao Maiana ao Nonouti ao akanne ana bon tiku n aroia. Ngkai are ti a tia ni karaoa aron tuoan te moan roko ao ti a tia ni kakoaua bwa iai kabwaka tabeua. Ao ngaia are e na mwakuri ma ngaia te tourism e na kataia ni manga kaungai n tarai kabwaka aikanne n aba akanne. Bwa e na temanna ke aman a kan manga fly nakon te outer islands N na angania, ao ngkana a kan fly nako Nonouti ke Maiana ke Abemama ngkanne e a waaki are ti a tia ni karaoia ma kaain aba akanne. E rabwa.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ao e rabwa te Minita ai bon kabanean au titiraki. Bwa irawaa ngkai ana kaa te Ministry are ngaia e ibuobuoki ibukin kabutan ana waaki ma ana tao ni mwakuri. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : Eng iai ngkai ara kaa ngkai are bon au kaa ngai ni mwakuri, ana kaa te Tia Koroboki ao

uowaa ngkanne are mini bus are ngaia are e cater ibukin kabutan te ministry plus te tourism ao bon iai naba ngkanne ana kaa teuana te tourism are a mwakuri ma ngaia. Kanga te aekaki tao bon 5 ke 4 kanga te aekaki anne. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Tia Tei mai Tabiteuea Meang.

Hon.Taberannang Timeon: I kan kaunga te Minita Madam Speaker ao taan mwakuri n te tourism te Tia Babaire bwa ti aki taetae kanga n akea aara ngaira kaain Tabiteuea Meang. Bwa iai ngkai ara auti ni iruwa akana a tauraoi ni butimwaea te roko aio ngkana e kaunga ke ni katanoataki iaon bwanaan Kiribati Madam Speaker. E rabwa.

Tibiika ; Te Minita.

Hon.Booti Nauan ; E rabwa te Tia Babaire aio e na tei bwa kanga teuana kanga kanoan aia working calendar kanga aia activity kaain te tourism ana bon manga nako ni karaoa te audit n aba aika a kakaokoro. Mwiina tia kekeweaki naba ma rongorongoma ma ana bon nako bwa akea uaana ao a manga bon tei bwaai akanne ao aki kaea nanon are e kantaningaaki ana manga kabirinakoia ara iruwa.

Tibiika : Te Tia Tei mai Marakei e nakoim.

Hon.Moannata Ientaake : E koaua Madam Speaker I kan kauringa naba te Minita bwa iai naba ana auti ni iruwa Marakei ae tauraoi naba ni butimwaia iruwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : Ao iai naba ana auti ni iruwa Tabiteuea Maiaki ao ngke e rabwa te rongorongongo te Tia Babaire. Ma n aron are I taku iai n ana activity te tourism bwa e na kanakoia ana staff bwa ana otetani riki taabo aikai ao ana bon karaoi naba aia activities aika ana kona ni karaoi ni manga follow up n increase aia capacity ma aia training abamwakoro aikai aika a kakaokoro. Ao ana aki raraoma abamwakoro bwa bon iai are e mwakuri iaona ngkai n te tourism ao e rabwa.

Tibiika : I taku bwa e a bon boo atin te kaotaota iaon ara atu ni kabanemwane anne ao I a kanakoa ngkanne te kaoti nano iaona. Bwa te mwaiti ae \$2,941,278 ibukin te Ministry of Tourism, Commerce, Industry and Cooperatives e na tei bwa mwakoron te tietura aei. Ake a butimwaia ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai ti aki. E nakoia ake a butimwaia.

Ao tia nakon ara atu ni kabanemwane are imwina 19 iaan te atu ni kabanemwane Kiribati Audit Office n te mwaiti ae \$1,018,538 ao I a kanakoa ngkanne nakoimi Taan

Tei ibukin titiraki ni kamatata iaon te atu ni kabanemwane anne ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Makin.

**ATU NI KABANEMWANE NO.19
KIRIBATI AUDIT OFFICE N TE
MWAITI AE \$1,018,538**

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa Madam Speaker iaan te atu ni kataumwane are 202. Ti noria bwa iai te kee iai ae \$2 tabun te ngaa te Tia Babaire. Ao ngkana ti taraa tao aongkoa tao iaon te leave grant ke tera bon akea te kakamwakuri n anne. E kona ni kamatata te Minita bwa kanga tera raoi bukin te kee aio taiaoka.

Tibiika : Te Minita n te Tua e nakoim.

Hon.Tarakabu Tofinga : E rabwa Madam Speaker e koaua n rekereke ma are 202 ao booia taan mwakuri ao iai te kerikaaki are \$2 tabun te ngaa. Aio e rekereke ni kaineti ma bitakia taan mwakuri are iai tabeman are a max ni booia e a bubura. A roko n te karinan are ieta booia ao a ritaea ke a resign a manga onomwi ngkanne a manga moan start.

Ngaia are e tiku mwaitin akea bitakin te leave grant bwa e tiku mwaitia staff ma e ti kakaokoro tein booia iai are a maan e bon raka riki booia n aia salary scale. Ngkana e ibuobuoki e rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei mai Makin e nakoim.

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua te Minita ae karineaki. Tao tia manga nakon are imwina taiaoka ngkana ti kona n noora are 203 iaon te housing allowance 203 ngkana ti bon kona n noora anne ao iai naba te kerikaaki tao aio e rekereke ma are imwaina are kanga ibukin naba tao kerakeia tao ibukin naba manga nakoia staff ke tao aera, ngaia anne te Minita.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga : Ko rabwa Madam Speaker ao bon ngaia raoi anne n aron are I mwaneweia ae rekereke naba ma mwaingia taan mwakuri man aia auti ao taan mwakuri ake a boou tao e tuai moa reke aia auti are a kona ni iai moa te buoka nakon te housing assistance. E rabwa.

Tibiika : Ngai ate Tia Tei mai Makin e nakoim.

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa Madam Speaker tia nakon are imwina taiaoka are 205 iaon te overtime. Ngkai ko a tia n taekinna bwa iai am staff aika tao a mwaing ao ngkai tia manga noria ngkai manga iai am overtime irouia am taan mwakuri. Ko kona n ti kamatata riki anne bwa tera bukina. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga : E rabwa Madam Speaker e koaua rikiraken aio ni kaineti ma rakan ao norakin kainnanoan keraken aia mwaiti ibukin te *overtime* ibukin karaoakin tabeia. E koaua are e na kona ni iai te mwainging ma e aki rekereke ma mwaitin tera mwaingia staff ma e rekereke man aia aoa are a kona ni kabanea ibukin riki aia aoataim n aron anne Madam Speaker. Karaoakin tabeia tao iraua riki te tai nakon are e kainnanoaki iai. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei mai Makin e nakoim.

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua te Minita riki n ana kaekaeka. Ao iai ngkanne ae kanga katabetabea nanora teutana Madam Speaker. Bwa ngkana ko noora are iaon temporary ao e nang korakora te birirake iai bwa \$12 tabun te ngaa te Tia Babaire. Ti ataia bwa e kakerikakaki mwaitia tao aongkoa ngkana ko noori ma akana tabeua aikanne kanga titebo ma e aki rangi kaitarai raoi bwaai aika a riki inanon te *Ministry* aio ma ti kona riki ni karekea ana kamatata te Minita bwa tera bukin ae korakora te birirake iaon te *temporary assistance*. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga : Ao e rabwa n rekereke ma are te *Temporary Assistance* 206 ao e riki te kerake aio man kainnanoan temanna te reliever te tia kamotirawa n aron ae noraki. Iai temanna ae kakoauaki iai temanna ngkai ae karaoa ana study ao e kainnanoaki onean mwiina ao tia bonota mwiina ibukin waakin ana mwakuri. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei mai Makin.

Hon.Pinto Katia : Tao bon ti kaetakin riki anne. Iaan ae ti tataneiai ngkai n noria ngkai kanga te wages e a kabonganaaki ibukin te naan temporary ke te naan casual. Ao ngkana arona n otara ae ti kabongana ngkai te Tia Babaire nanona ngkai tia bon tiku iaon ae te *temporary* aio.

E aoria tia nakon are imwina taiaoka. Ti ataia bwa aio te rabwata ae e rangi ni kakawaki te Tia Babaire ke te aobiti a e rangi ni kakawaki. Ao ti rangi ni kaitau bwa e rawata ribooti akana a moanna n roko ae te current ke tao aongkoa a bon roko ngkai nakon are e rereke ae ngkai te Tia Babaire.

Ao ti ataia bwa aio teuana are e a nako ni karaoa te auditing iaon aba ao n ara High commissions akana itinaniku te Tia Babaire. I taraia ngkai iaon te internal travel ke tao te mwamwananga iaon ara abamwakoro ao e rangi ni bwaka

rikaaki te mwaiti ae \$20,000 tabun te ngaa te Tia Babaire. Ma ngkana I a manga taraa te external travel ao e kerake naba n te mwaiti are titebo ma are e kerikaaki mai iroun te internal travel.

Ti te titiraki bwa e bon tau ngkai tao N na titiraki moa are man te moan. E aera ngkai e a korakora te kerikaaki ma are iaon te internal travel a bane ngkai te naan Kauntira ke tao botaki ake e na riai n otetani te aobiti aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga : Ao e rabwa Madam Speaker e koaua iai norakin te keraaki tao kerikakin te mwaiti are n te internal travel. Ao aio e rekereke ma are e bon mwaneweia te Tia Tei ae karineaki tabeia audit nako aon aba. N te ririki ae nako tao ririki aika imwaina angin aia mwakuri a boboto riki iaon abamwakoro iaan tao bon ibukin te lockdown. Ao ngkai a bon moanna n update angin aia ribooti ke angin aia mwakuri ma te naan aobiti Kauntira iaon aba ao tera ae kainnanoaki aia mwakuri iaon aba. Ao I taku bwa e bon kaineti ngkanne ma te kerake ngkanne are e rangi ni manga bwa e a uki te mwamwananga I taku bwa e a manga boo ngkanne aia tai ni kaei aobiti akana itinanikun Kiribati n aron ara High Commissions ao akana a mena itinanikun Kiribati i Biiti, New York

ke tao iaa akana a kainnanao te mwamwananga.

I taku bwa e rekereke ma are te arauenti naba ma te PAC ibukin mwamwanangaia I taku bwa ana rekereke aikai ngkana e kaeka. ma N na ti reita te kaitau n aron are tabekia te Tia Tei nakoia kaain te aobiti aio ibukin aia kakamwakuri. N norakin aia ribooti ngkai a moanna n *update* ao a riki riki n ririki aika ngkai ao ti kakaitau n arona re e mwaneweia te Tia Tei. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan mai Makin.

Hon.Pinto Katia: Ai bon kabaneana Madam Speaker ao e koaua ti rangi kaitaua riki nakon te Minita n aron ana kamatata ae ti taku bwa e angania naba aron te tamnein te aobiti aio. ao tao ai bon kabaneana Madam Speaker ti ataia bwa kanga ni Ministries akana ke tao Botaki ni Mwakuri ake ti a tia n rinanoi ao ti noria bwa iai tao ceiling are a tia n anganaki te Tia Babaire bwa ana mwakuri nako iai te Tia Babaire. Ti ataia bwa aio te rabwata ae e rangi ni kakawaki e bia noraki riain te aobiti aio bwa aio e na aki rinanon naba te ceiling are e mwakuri te aba iai bwa e na riain naba n anganaki ana ware are e na kona ni butiraoui ao ni karaoui ana mwakuri nakon te kabaneana tamaroa ao e bati n rabwa te Tia Babaire ao anne kanga akea ma bon

ti te kaitau riki ao te karabwarabwa nakon te aobiti ai. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker ao ti noora kakawakin aia mwakuri rabwata aikai aika inaomata aikai. Ao e koaua I taku bwa akea te ceiling naba ae a kona n anganaki ma I taku bwa a bon anganaki naba nakon aia kona. Ngkana e a manga rangi ni mwaiti ke tao aia operation ke tao aia mwane ni mwakuri ao tao e a manga aki koro nanona ao tao te kaokimwane ae bubura ao tao tia manga kangai e aki tia moan aio ao aio ao am kataumwane e kangai. Ma I taku bwa a bon anganaki ibukin are aia katautau ibukin karaakin tabeia ibukin te ririki teuana ma te ririki teuana a mwamwakuri iai. Ao e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao e a bon bane ara titiraki ngaia ao I a kanakoa nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao N na titiraki ni kaineti ma kanoan tao ana mwakuri n te ririki ae na roko te aobiti ae e rangi ni kakawaki aei. Ao iai tao te titiraki moa tao e a bon tia n roko i Kiritimati te audit. Bwa ibukin are e a bwaka ana kataumwane ibukin te mwamwananga inanoa. Ao tao teuana te tabo ae rangi n tiraua naba

iai ana rabwata te Tautaeke bon Kiritimati ma e a tia n roko i Kiritimati ana aobiti te Oteta Tienara e a tia ni karaoa ana mwakuri ikekei ke e tuai. Ao tao ibukin are e a karaaia mwanen ana mwananga i nanao nakon te mwananga itinaniku tao ibukin tao iai are tao iai te mwananga are ana mwananga ae e na kataumwaneia ngkai.

Ma I ti kan ongora bwa iai rotakin ana mwakuri anne ke akea ao riki n te nako mainiku. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga : Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua tarakin ana kataumwane are e taraia ngkai. Ao eng taraan ae e na bon tau ibukin te ririki ao e koaua e bon tuai manga karoko i Kiritimati ao riki n taai aikai. Ma iai tarakina bwa te mwaiti aio e na bon tau bwa ti aki te mwaiti ae aongkoa tao e a kanakoaki bwa 20 tabun ao tao e a ti tiku bwa ai ti 10 tabun tao ai ti kantokaia nako Maiana ao a roko naba ikekei ngkana arona bwa e a manga okira aron te kibakiba. Ao te kantaninga bwa e tau te mwaiti aio Madam Speaker. E rabwa.

Tibiika : Ao te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minita n ana kabwarabwara ao tao e aoria bwa are ti bon tatauraoi naba ni bubutimwaai te naan bubuti ibukin

te manga kataumwane ngkana arona bwa e taraia tao ibukin riki te aobiti aei bwa e rangi ni kakawaki tibwangana ibukin tararuan ana mwane te botanaomata. Ao ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga : Ao e koaua Madam Speaker ti kaitaua nanon te Leader n te Kaitara ma ana koraki ibukin nanoia ni bubutimwaea te manga kataumwane ao riki ibukin manga karaoakin tibwangaia ara rabwata ae a rangi ni kakawaki n aron teuana ara aobiti ae te Kiribati audit office Madam Speaker. Ao e rabwa.

Tibiika : Ao I taku bwa e a bon bane te titiraki iaon ara atu ni kabanemwane anne ao N nang kanakoa ngkanne te kaoti nano. Bwa te mwaiti ae te \$1,018,538 ibukin te Aobiti ae te Kiribati Audit Office e na tei bwa mwakoron te Tietura aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Tia taraa ngkanne ara atu ni kabanemwane are 20 iaan te Office of the Attorney General n te mwaiti ae \$1,040,406 ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ibukin am ikan titiraki ni kamatata iaon te atu ni kabanemwane anne. E nakoimi te Tia Tei mai Maiana e nakoim.

ATU NI KABANEMWANE NO.20
OFFICE OF THE ATTORNEY
GENERAL \$1,040,406

Hon.Vincent Tong : Ko rabwa Madam Speaker ao I kukurei ni kanakoi au titiraki tabeua iaon ana kataumwane te rabwata ae te Ana aobiti te Tia Kaeti Tua ao au moan titiraki te Te Minita. Kanga e na irekereke ma te KPF contribution. Ngkana ko taraa te ware ibukin 201 KPF contribution ao kanga I ti kerake n te ware ae \$93 te taraa kanga e a rangi ni exact tao e rangi ni uabibingo anne. Ko kona n ti anga am kabwarabwara teutana iaon anne.

Tibiika : Te Minita n te Tua I a kanakoa nakoim.

Hon.Tarakabu Tofinga : Ko rabwa Madam Speaker ao aio tao kanoan tao te increment kee n are te normal irouia staff. Iai ae \$93 iai anne ana part te employer ao iai ngkanne are ana part ma tao eng tao ti te mwaiti. Tao angina a max kee akea aia increment kanga te aekaki anne. ma anne ana contribution te Tautaeke n te tai aei ao are bon iai part te employ tao e na make up riki tao kanga te ware ae na roko raoi n aron te contribution. Ma are te normal increment ti aki naba te ware ae na rangi ni bubura bwa tao ti iraua n te ririki ae na kona ni contribute ke tao ni karekea te ware are tao ti \$93 te kaokoro n te ririki ae boou. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei mai Maiana e nakoim.

Hon.Vincent Tong : Ao tao ti te comment te Minita bwa by reference n aron are ko a tia n taekinna e aonga n turu raoi. are imwina are 202 are salaries ae te kerake naba ae ti \$1,238 am kabwarabwara are mai mwaaaina e irekereke naba ma aio. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga : Ko rabwa Madam Speaker ao I taku bwa e bon rekereke raoi ma anne te increment are te KPF are te increase are te naan normal increment. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei mai Maiana e nakoim.

Hon.Vincent Tong : Te Minita kanga aongkoa ti aki manga kaoka te issue iaon are kanga tao tikun boon te transport nakon te tabo ni mwakuri ao boon te iti bwa are kanga e a rangi ni maan ni maroroakinaki anne iaon keraken boon te bwaa. Ao ngkana tao ti kerikaaki riki teutana te Minita nakon te atu ke te head are 285 iaon te *hire of plant and equipment* ao I noria bwa e kee kam a tia ni kauarerekea man \$84 tabun te ngaa nakon \$46 tabun te ngaa. E kona ni kabwarabwara te drop ae e rangi ni korakora anne te Minita.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga : Madam Speaker e rabwa ngkana e taraaki are 285 ao e koaua iai te kerikaaki n aron are e mwaneweia te Tia Tei ae karineaki. Ngkana ko a manga taraa are 287 ao iai te raka kanga e make up te loss arei ke tao e compensate te loss arei. Bwa iai te kantaninga bwa ana kabooa aia kaa ae e boou kaain te AG's office ngaia ngkanne are te mwane are man aia raa are aikoa kabongana bwa e na karekeaki iai te mini bus ao ibukin naba buokan te transport. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei mai Maiana.

Hon.Vincent Tong : Ko rabwa te Minita ko taomwaia au titiraki are N na bon kanakoa nakon are imwina bwa titebo ma are e a manga karuorikaaki te ware anne ao kanga I bon raraoma bwa mwiina e duplicated te atu anne.

Ma e raoiroi ma tao te comment ae uarereke bwa that kanga e titebo ma ana aobiti te Tia Kaeti Tua te rabwata ae ti kantaningaia bwa e na expand ma ana population Kiribati ae tabe ni mwaiti riki kaaina.

Kanga e titebo ma overall kanga e a bon tiku naba n arona ko kona n anga am kamatata teutana iaon anne te Minita.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga : Ao e rabwa Madam Speaker te nonori ao I taku bwa anne bon te nonori teuana nakon ana rabwata ni kabane te Tautaeaka. Ao ni kaineti ngkanne ma ana aobiti te AG ao iai te legal sector reform are e karaoaki ao ikai are ana bane n taraaki iai aobiti ake a rekereke ma mwakurin te tua. Ao n otinakon te ribooti anne ao ti kakoaua bwa iai te kainnana kainnanaoan riki te mwaiti. Ma e na mwaitira kanoan te reform anne ao ana kona ni bane n taraaki. Ana tao e na uoman, e na teniman ao tera raoi aia mwakuri.

Iai norakina ao ti noora te mwaiti anne ibukin kanakoraoan te service ni kaitaraaki ma mwaitin ara botanaomata Madam Speaker. Ti kaitaua te Tia Tei ae karineaki n noran naba aio ao are iai mwakuriana ao te kantaninga n te ririki ae boou e na otinako te ribooti ao e a noraki raoi naba ngkanne bwa iraman ao tera raoi kanga aia mwakuri ao n aron kainnanaoia ibukin karaoan tabeia. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika N na bubutia te Minita n te Tibiika bwa are ngkana ti okira are te salaries ake uoua e kona n ti kabwarabwara bwa are iai ana aomata ae boou teuana te post ke te

tia mwakuri ae boou ae tao te legislative drafter ae level 9-8 ae mwaitin boona tao mai inano \$14 te ngaa. Ao tao are e a tia ni mwaneweaki are te raka are e uarereke anne.

Ma tao anne teuana ma ti noria naba bwa iai te bwaka n te bwakabwai are iaan are te output ae te kauoua ae te civil. Iai naba te bwaka iai ma tao ngkana e kona ni kabwarabwara te Minita bwa tao iai bitakia kaain ana tiim te aobiti aei n te itera anne. E aera ngkai akea e uarereke riki booia ke e na riai n raka ibukin te increment.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga : E koaua Madam Speaker n rekereke ma are te rabwata temanna are e a roko irarikia kaain te legal drafting. Ngkana eti au ururing ao aio ngkoa are e mena n ana aobiti te admin te MOJ e mena ngkoa ikekei e kamwaingaki nakon te AG's office. Ngaia are kanga bon akea te increase bwa a bon bane n tia ni cover booia. Ao ngkana iai riki ngkoa ana titiraki kanga n rekereke ma eng are I mwaninga are teuana are kanga e mwaneweia kanga e kakiriuouai naba kanga n rekereke ma te transport ngkana tao e a manga kaokia riki Madam Speaker bwa I a butia.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao iaon are ngkana ko taraa are te output are te kauoua are iaan are te civil iaan te bwakabwai are 202. Ao e bwaka mwaitin te kataumwane man te bwakabwai n te output aei. Bwa n te ririki aei ao \$173 tabun te ngaa ao ngkai ai ti \$157 te ngaa. Ma I ti kan kamatata iaon anne bwa akai bwaai aika ti tatarai bwa nggkana arona bwa akea bitakia kaain tao te division aei ke te tabo ni mwakuri aei ao e aera ngkanne ke e uarereke te kataumwane ibukin te bwakabwai. Ao ngkai tia kantaningai bwa a rangi ni bane ni kerake ibukin naba te increment n aron ana kabwarabwara te Tautaeke n ana kataumwane aei. Ko rabwa.

Tibiika ; Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga : Ao e rabwa Madam Speaker N na karaua riki n taraa are tao e taraa te naan section ma I noora raoi menana ngkana ko kukurei Madam Speaker ngkana iai riki ana titiraki ke tao kabaneana arei ao e rabwa.

Tibiika : Ngaia ti taninga kaekan arei ma iai riki am titiraki ao e nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao n anganna ana

tai te Minita iaon au titiraki arei. ao ngkanne ti ibukin are iai te kaa are e boou. Ngkai e kona n ti kaotia bwa irawaa ngkai ana kaa ana tabo ke ana aobiti te AG ao bon iai ngkoa aia mini bus ke akea are ngaia ae kanga tao e na boutoka karekean ae boou. Ao ti rang boutokai kakatoamauan te naan tabo ni mwakuri ibukin kanakoraoan naba aia mwakuri taan mwakuri. Ma tao ibukin ara rongorongo ngkana e kona ni ibuobuoki iaon anne te Minita. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga ; Ao e koaua e rabwa mwaitin te kaa N na kona naba n angana imwin te tai ae uarereke. Ma eng te kantaninga ngkoa bwa n are mai mwaaina hire n te PVU are a permanent hire. Ao ngkai iai te kantaninga bwa a nang bon kaboua to own aia kaa. Ngkana e na kaeka moa anne.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao tao e na bon ibuobuoki naba ngkana tao e na kona n raa bwa bon ibukin ara rongorongo bwa e aoria n ae ti ataia bwa irawaa ana kaa te tabo ni mwakuri arei. Ao ti ataia bwa are e nang manga reke tewaana. Ma tao anne I a manga taninga te Minita ngkana e tauraoi ni kaeka raon arei. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita N na anganiko moa bwa mwiina ko aoria bwa mwiina kam a ikaekaeka N na bon riai n anganiko bwa e rangi ni ingainga nanom. Te Minita n te Tua.

Hon.Tarakabu Tofinga : Kabwara au bure Madam Speaker ma te karautaeka e koaua tao e a bon moanna n roko te bwakantaai riki a toka nanora. A waa mwaitin ana kaa ngkai te aobiti ae te AG's Office. N aron are I kabwarabwara mai mwaaina. Iai are hire ngkai mai iaan tera ao ngkanne are a nang bon kabooa tewaana, n raon are awaa tao e rang bon bane tain arei a kaokia ao a manga kabooa are e boou. E rabwa.

Tibiika : Ao e a bon bane ara titiraki ngaia iai ngkoa are ko tuai kaeka iaon are teuana ma ti tatanninga am mena. Ngaia e nakoim te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga : E koaua ngkana e rekereke ma aio ao iai te post teuana are e *reserve without provision* ao ngaia ngkanne are e *contribute* nakon are te kerikaaki are te boo are boon are temanna are te civil. E rabwa.

Tibiika : Ao I taku bwa e a bon bane te titiraki iaon ara atu ni kabanemwane anne ngaia are N nang kanakoa ngkanne te kaoti nano iaona. Bwa te mwaiti ae \$1,040,406 ibukin te aobiti ae te *Attorney General* e na tei bwa mwakoron te tietura. Akana a butimwaia ke a

kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia. Ngaia e nakoia ake a butimwaia.

Ao ngaia tia nakon are imwina e a kaan bane 21 te Ministry of Fisheries and Marine Resource Development n te mwaiti ae \$4,057,124 ao I a kanakoa ngkanne nakoimi Taan Tei bwa kam rang kaekaeka ke ni kaotaota iaon te atu ni kabanemwane anne. E nakoimi Taan Tei. Te Tia Tei mai Tabiteuea Meang e nakoim.

**ATU NI KABANEMWANE NO.21
MINISTRY OF FISHERIES AND
MARINE RESOURCES
DEVELOPMENT**

Hon.Taberannang Timeon : Ko rabwa Madam Speaker aio teuana ara aobiti ae moan te kakawaki n ara waaki bwa ngaia te aobiti teuana ae e rangi ni karekea kaitaraan te bwai ae ti kataia n titiraki iaona ngkai Madam Speaker ao rikiraken ara botanaomata.

Madam Speaker, au moan titiraki nakon te Minita ae karineaki ae kangai n am output akana 201 ao 202 a bwaka te Minita e koaua bwa e uarereke te bwaka ma tera bukina ngkai e bwaka te Minita. Ko kona ni kabwarabwara nakoiria bwa ti na ongora aki riai ni bwaka ma tera bukina.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau : Ko rabwa Madam Speaker ao tao imwain ae I kanakoa kaekan ana titiraki te Tia Tei ao reitan te bwana ni kamauri nakoim Madam Speaker, mai irou ao raou n Tia Tei mai Nikunau ao kaain ara abamwakoro, nakoim Madam Speaker, riki te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita ao te Leader n te Kaitara ao ngaira ni kabane ake tia bane ni mena iaan te Maneaba aio kam na bane ni Mauri.

E koaua e rabwa te titiraki ni kaotaota Madam Speaker ao aio kaekana. E koaua e bwaka te kataumwane akanne Madam Speaker iaan bukina are temanna akea ngkai n te position are te Director n te ICT n ara division bwa a rangi ni bane n centralize ngkai anne nakon te Communication.

Ngaia are teuana te position ae nako mai iaan te Ministry Madam Speaker are te Director n te ICT. Ngkai e nako ana salary ao e nako naba ma ana KPF ao au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne Madam Speaker.

Tibiika : Ao tao ai bon akea ae e na titiraki ngaia te Tia Tei mai Tabiteuea Meang e nakoim.

Hon.Taberannang Timeon : Ko bati n rabwa Madam Speaker I kataia ni *internalize* ana kaekaeka te Minita ao e rabwa anne Madam Speaker. Ane I a kaekaeka naba ibukin 202 kee ngaia anne Madam Speaker kee. Ao

imwina ngkanne ngkana ngaia anne ao tera ngkanne te housing allowance te Tia Babaire are e raka iaon ke e kerake iaon te mwaiti ae \$9 tabun te ngaa. Tera te housing assistance aio ao nakon antai Madam Speaker nakon te Minita ke taan mwakuri ke antai Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau : E rabwa Madam Speaker e koaua nakoia taan mwakuri kaekan moa te titiraki are nakoia taan mwakuri ke nakon te Minita, nakoia taan mwakuri Madam Speaker.

Bwa are ana auti te Minita are e mena iaan te house. Ngaia are anne nakoia taan mwakuri Madam Speaker ao e koaua e korakora kainnanoan te auti ni maeka irouia ara staff. Ngaia are iai are e karaaiaki ngkanne e kerake anne iaan are keraken mwaitin aki kainnanoan te auti irouia ara staff are I taku bwa e a tia naba n reke aia auti Madam Speaker.

Ao anne ngkanne bukin te kerake Madam Speaker ao au kantaninga bwa e ibuobuoki anne. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei mai Tabiteuea Meang e nakoim.

Hon.Taberannang Timeon : Ko rabwa Madam Speaker au titiraki ngkanne

are imwina ngkanne iaon te naan allowances Madam Speaker. Ao e koaua e uarereke naba te amount anne ao e kona ni kabwarabwara nakoira te Minita taiaoka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau : E rabwa Madam Speaker e koaua iai te kerake n anne Madam Speaker n te ririki aio. Iaan keraken taian allowances tao e na matata Madam Speaker bwa are n te ririki aio ti a tia ni kakerakea aia rate te naan observers. Ao kakerakean te rate anne, ngaia are anne bukina ae e kerake iai te naan allowances ibukia *observers* ao tabeman irouia taan mwakuri are a ruruoni ke a monitor te naan kaibuke. Iai naba ngkanne aia involvement *observers* n te *enforcement* te monitoring of the course of Fisheries n reitaki ma bon staff naba n te Fisheries.

Ngaia are aikai to do with the increase in enforcement of te naan regulation ake ti a tia ni put in place ibukin tararuan te coastal fisheries ni ikotaki ma kaibuke akana a roroko n ara port Madam Speaker te charge allowance aia *charge allowance* ara aomata akana a tebotebo ni ikotaki ma te naan boarding officers akana a tutuoi kaibuke aikai. Ko rabwa Madam Speaker au kantaninga bwa e ibuobuoki anne.

Tibiika : Te Tia Tei mai Tabiteuea Meang.

Hon.Taberannang Timeon : E rabwa te Minita ae karineaki Madam Speaker ni kabwarabwaraan anne. Ao e koaua te naan observers Madam Speaker a bon riai n tararuaki raoi Madam Speaker bwa ngaia matara ao taningara Madam Speaker bwa ana nooria ni kakoaua bwa taan akawa ake a anganaki te license observe ke a karaoa raoi kanoan te naan conditions n aia life te Tia Babaire. Ao akawa raoi within te limit are a tia n anganaki te Tia Babaire.

Ara kantaninga bwa a bon bane n covered te naan observers te Tia Babaire bwa iai ongorara n tabetai ae iai kaibuke tabewa ae akea te naan observers nakoia te Tia Babaire ake a akawa n ara EEZ. E kona ni kaeka aio te Minita taiaoka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: N na kabwara bure teutana Madam Speaker bwa ngaia I aki ataia ae e uki bwa e bon on au mena I kan butia te Tia Tei ae rine tera are moan ana titiraki taiaoka I a bubuti Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei ao ko kaoka riki am titiraki taiaoka.

Hon.Taberannang Timeon: Eng moan au titiraki Madam Speaker kanga te commentary iaon

kakawakia ara observers. Bwa ana riai ni provided raoi ma aia entitlement Madam Speaker ngkai ngaia ake matara, ao taningara ao raara riki te Tia Babaire bwa ana ribooti bwa a karaoa raoi bwa akawa raoi n ara marawa taan akawa ake kaibuken tinaniku Madam Speaker.

Ma au kantaninga bwa te arauenti aio ni kaneweabakin te Minita e bane ni kabwakaaki raoi ni kabane te naan observers are a riai n toka iaon kaibuke ake akawa n ara marawa *without any exception*.

E kona ni kaekan anne, anne au titiraki te Minita.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau : Ko rabwa Madam Speaker kaekan te titiraki eng, a bane ni kabwakaaki bwa iai tekerake teutana. Ao n aron are I taekinna I a tia ni kawaerakea te rate man are \$1.50 nakon \$7 te taara n te aoa. Ngaia are iai te naan kerake iaan te kantaninga are ana unga nanoia ara observers ni karaoa raoi tabeia n reitaki ma ara boarding officers akana a tutuoi naba irarikia observers akana irira terana arei te boarding ao te naan kaibuke aikai ke tuoakia kaibuke aikai.

Ngaia are ibukia observers ti a tia ni kataia ni iangoia bwa ana nakoraoi aron aia waaki ao ana karaoi raoi tabeia ao ti angania te incentive ni

kakerakea aia rate man \$1.30 nakon \$7 te taara Madam Speaker. Au kantanninga bwa e ibuobuoki anne. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Tabiteuea Meang.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Minita iai kanga te understanding bwa iai te naan outstanding aika a tuai ni bwaka kabane nakoia te naan observers n taai aika nako. E kona ni confirm te Minita nakon te tai aei bwa akea te naan outstanding aika a riai ni kabwakaaki nakoia te naan observers, ao ngkana iai ana kabwakaaki ni ngai Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Speaker tao te naan outstanding bwa iai ke a kabaneaki ni kabwakaaki aia allowances ma aia raana riki observers ngkana a tia n submit aia report. E a tia n rinanoaki aia ribooti ao a bane ni comply ni kabane ma bwaai ake a kainnanoaki imwin te mwakuri.

Ngkana iai te baenikai bwa aki bwabwaka arauenti akanne Madam Speaker e tuai ngkanne ni complete tabeia teuana ae kakawaki bwa are aia ribooti ae a riai n present ao e na riai n raoi ni ira raoi tuan aia reporting ae ana riai ni comply nako iai. Ngkana iai teutana kabwakana

ao anne ngkanne ibukin baen bwakan tabeua allowances. Ma naake a bon karaoa raoi tabeia Madam Speaker akea te kanganga bwa ana riai ni bane n tia ni kabwakaaki aia allowances ni kabane. Ma ngkana iai te baenikai ao tao anne bukina Madam Speaker. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei mai Tabiteuea Meang e nakoim.

Hon.Taberannang Timeon: E rabwa Madam Speaker ara kantanninga bwa a tararuaki raoi akanne. Ao ngkana iai ana ware te Minita ae karineaki mai irouia ana staff ae iraman te naan observers akana a tuai ni complete aia ribooti nakon te standard are e kantanningaaki bwa aonga nib waka aia arauenti Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E a moanna n roko ae kanga e detail riki Madam Speaker. Ngkana arona bwa e kainnanoi te naan information aikai Madam Speaker te Tia Tei ae karineaki ao ngaia e rabwa e tauraoi kaekan anne. Uoman aika a tuai complete raoi aia ribooti n submit anne te information ae kan ataia. Ma n aron are I taekinna Madam Speaker available information aikai ngkana e kan kareke riki rongorongona te Tia Tei. Au kantanninga bwa e ibuobuoki anne.

Tibiika : Ngai ate Tia Tei mai Tabiteuea Meang.

Hon.Taberannang Timeon : Kabwara au bure Madam Speaker bwa I taku bwa e mena irou te floor ngaia I a teirake naba e koaua bwa tao a rangi n tokarake nanora n ana kaekaeka te Minita ae a rangi n tikiraoi. E taekinna bwa ai ti uoman ma ai bon akea bwa ai ti uoman Madam Speaker. Ara kantaninga bwa naaka a ongora akanne ana waekoa n submit aia ribooti Madam Speaker.

N na okira au comment Madam Speaker are e kangai Madam Speaker. Are e kangai te Ministry aio te Ministry teuana ae moan te kakawaki ao ana riai ni karokoaki raoi aia arauenti ke taan mwakuri te Tia Babaire.

Ma angin ana provision te Ministry aio Madam Speaker a negative a bane ni kerikaaki. Iai te naan cut tera ai akea te mwane ke e kanga te Minita ae karineaki I kabwara au bure ngkana e anga buaka te titiraki anne. ma ngkana ko taku bwa e anga buaka I a manga kakaea riki au titiraki teuana.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau : E rabwa Madam Speaker ao kai e koaua iai akana a cut ao iai naba akana increase. Ma te bwai ae kakawaki

tao bon e raoiroi n *identify* raoi bwa baikara post akana a cut. Ma I taku bwa te bwai ae e na ibuobuoki Madam Speaker are iai ara project aika ara programs tabeua ae iai akana a mwanenaki man te naan project. Ngaia are ti kona n tarai programs tabeua ake a mwanenaki, bwa a kona ni mwanenaki man taian project ao ti kona ni kakerikaaki kanoana iaan te kantaninga are a mwanenaki n te tai moa aio n tabeua ara project aika *on going*. N aron te PROP man te World Bank ao Tobwaan Waara man ana mwane ni buoka New Zealand. Te PROP \$19 te mirion are e buoka aron ara offshore e buoka ara *monitoring* n te *offshore* ao Tobwaan Waara \$4 te mirion.

Ao ti karabwa te World Bank ao New Zealand n aia buoka aikai. Ngaia are iai ngkanne programs tabeua ake a covered iaan te project aio ti karaai ngkanne tabeua programs nakon te naan project aikai. Ngaia are ti kona n noori tabeua kerikaaki iaon ara programs n are e oti n te kataumwane anne. Madam Speaker I taku bwa au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne.

Tibiika : I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Tarawateinaieta.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika are e a bon tia iai n titiraki te Tia Tei mai Tabiteuea Meang ma ngkana tao I aki ongo. I kataia kanga bon te titiraki ni

kamatata bwa are ngkana ti tara bwa are kanga bon angin te kataumwane are te Fisheries ao e koaua bwa iai te bwaka nakon te ririki ae na roko. Ma e titebo ma iai te mena n ana mwane te Tautaeka are te mwane ni karikirake are \$1 te mirion are e iaon observers support nakon te observer program. E kona n ti kabwarabwara te Minita iai rekerekena ma kataakin karakaan ana karekemwane Kiribati man te akawa? E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Madam Speaker te raka are iaon te observer program e kaineti ma te leave grant. Anne e na kaitara aia leave grant ara observers bwa are ngkai iaan te mena a nang anganaki aia leave grant.

Ibukin te leave grant ao e na ataia naba Madam Speaker te Tia Tei ae karineaki bwa ti mwanena naba te national observer program. Ao n aron are e noraki anne I taku bwa e matata are e a tia ni kerake man \$1 nakon \$2 te mirion. te bwai ae kakawaki Madam Speaker tabeia observers. Are te titiraki are e tabekia te Tia Tei ae rine ae karineaki temanna mai Tarawateinaiaeta e kangai. E na ibuobuoki aia mwakuri observers ni ibuobuoki nakon te karekemwane.

Te kantaninga Madam Speaker bwa te bwai ae kakawaki n aia role

observers ana ti observe bwa tera ti aki te naan enforces. Te kantaninga bwa e aera ngkai ti na aki enforce te regulation Madam Speaker bwa bon ibukin te safety.

Ngaia are e kakawaki bwa ana ti observe tera are e karaoaki n te kabineti teuana ma teuana ao ana report. Ma e kakawaki aia role aio ibukin tararuakin kaibuke bwa ana comply ni kabane ma te naan management measures ake e kawenei te commission ni ikotaki ma ara national roles.

Ma ni irekereke ma karakaan te karekemwane tao e na ibuobuoki ma akea rekerekena ma kataakin te karekemwane. Eng au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei mai Tarawateinaiaeta.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa te Minita ao ti kan ataia raoi bwa iraua te rate are a bwaina observers n aia leave grant tao iraman ke tao irangaun ma are tao \$1 te mirion kanga I taku bwa ti ibukin te leave grant.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Speaker are te leave grant e calculated n aron ae ti ataa Madam Speaker e calculate iaon 12 te

namwakaina. Ngkana e complete am services nakon te Tautaeka for that 12th month ao e a bon bwanin naba nakoim are \$3 thousand, ngkana e aki bwanin e na prorated anne ngkanne nakon mwaitin te namwakaina are ko contracted iai.

Ma te kantaninga bwa bon \$3 thousand ngkana e koro 12 months. Ao ti kona ngkanne ni manga prorata anne ngkanne ngkana e less than 12 month. Au kantaninga bwa e ibuobuoki anne.

Tibiika: Te Tia Tei mai Tabiteuea Meang e nakoim.

Hon.Taberannang Timeon: Tao ti na specific riki te titiraki anne Madam Speaker ngkana e kona ni keaki te Minita ae karineaki are kangai, e na reke aia mwane aia arauenti te naan observers ngkana e koro 12 te namwakaina. Tera abwakin aia contract n aia trip teuana Madam Speaker. Anne ke tao e aki koro bwa a oki naba ke e kona ni kabwarabwara te Minita taiaoka.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E kona ni koro Madam Speaker te 12 te namwakaina ngkana e reke aia trip 1 ke 2 te ririki. Bwa are iai aika a kona n nako for 6 month 4 month, e depend iaon maanin mwanangaia ma *over the years* ngkana a mwananga iraua te tai e a kona ni

koro tao N na katea te katoto teuana. A kona n nako tao n Tianuare for 4 month ko a manga oki e a manga reke mwanangam imwina tao manga another 4 month ai waniua. Ao anne ngkanne arona. Ngaia are tao n teuana te ririki e depend iaon maanim n toka iaon te kaibuke ao mwaitin mwamwanangan e kona ni koro 12 month n teuana te ririki Madam Speaker.

Iai aika a bon kona n offer themselves bwa ana kona riki n tiku. Ma n angin te tai e depend maaniia iaon te kaibuke iaon maanin akawan te kaibuke. Ao a kona ni manga bon change ship man te kaibuke teuana ngkana akan manga continue on riki ma aia contract ao e na kona n reke maanim i taari 12 months. Ko rabwa Madam Speaker ao au kantaninga bwa e ibuobuoki anne.

Tibiika: Te Tia Tei mai Tabiteuea Meang.

Hon.Taberannang Timeon: Tao tia manga nakon are teuana Madam Speaker bwa tao e a rangi ni mwaiti otara iaomia te naan observers. Ma ngkanne are n aron are ti taekinna Madam Speaker te Ministry aei te Ministry ae e rangi ni kakawaki. Ao angin naba aia mwakuri e aki domestically based bwa ana nako ni kaei bowi Madam Speaker ao e involved te travel. Ti noora aia travel Madam Speaker e tuai n raaun. E kona ni kabwarabwara aio nakoiria te Minita taiaoka te external travel.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau : Ko rabwa Madam Speaker ao tao te moanibwai teuana ae ti na karabwarabwa iai Madam Speaker te Covid-19. Bwa e a tia n anganiira ke te kona ni manga karaoi tabeua boraraoi virtually ke iaon te intanete.

Ngaia are tera ae ti karaoia Madam Speaker ti a kataia ni focus ara travel ti nako n taian bowi aika a kakawaki. Ao tera bowi aika a kakawaki Madam Speaker te commission ara bowi n te commission ao terana riki. ngkana iai te boraraoi iaon te renewal of the Fishing Agreement ae ti a kona ngkai ke tia encourage bwa ti na karaoa te negotiation via te virtual platform.

Ao anne bukina tabeua are ti kona ngkanne n noora kerikaakin te borarai iaon karaoakin boraraoi bwa aki kona ni karaoaki *virtually*. Tao ngkana tao bon iai boraraoi aika a karaoaki face to face ao anne ngkanne tia kona ni karaoia ma ti na karaua n scrutinize ao n taraia bwa e bon require te face to face ke ti kona ni karaoia virtually. Anne ngkanne tao kabwarabwarana Madam Speaker kai ti kakerikaka anne Madam Speaker. Ma I taku bwa e na ibuobuoki ni kamatata te kerikaaki anne Madam Speaker. Ao ko rabwa.

Tibiika : I taku bwa ai bon akea te titiraki ao ti rang ngaia I a kanakoa nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika tao N na reita moa are iaon te arauenti ibukia te naan observers. Ao tao e na ibuobuoki te Minita bwa I taku bwa iai naba aia allowance te naan observers ae te gear rate ae tao ana anganaki ae kanga ongongora bwa e a tia naba n raka aei nakon \$78 te taara. E kona ni kamatoa bwa aei naba are e rin naba iaan te raka are te allowance.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau : Ko rabwa Madam Speaker. Aia allowances ni kabane observers ti a tia ni bane ni increase by 30%, aia rate iaon kaibuke aika a kakaokoro a bane ni increase akanne by 30%. So te gear I aki rangi n ota raoi bwa tera raoi ae kananoana te Leader Madam Speaker bwa tera raoi te allowance anne. Ma to due with ma aia gear are aia bwai ni mwakuri akanne iai te naan provisions iai aika a bon kakatauaki n anganganaki imwaain mwanangaia. Ao ngkana to due with their gear. Ma in terms ma aia rate iaon aia allowances iaon kaibuke ni kabane n aron are I taekinna a bane n tia ni increase akanne by 30%. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ngaia te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika nanona e aki rin ikai are ti ataia bwa 30%. Bwa are i \$78 te taara ngkai are aia bwai ni mwakuri aia gear rate ngkana a nang toka. Ma anne e rangi ni kakawaki bwa are ti ongo bwa iai aika a tia ni mwananga ao e aki reke irouia te new rate aei. Ao tao ngkanne tao n te kataumwane aei ibukin te ririki ae na roko ao tao a rang bane ni bwaka naba ma te outstanding are ana riai n anganaki.

Ngaia N na ti bubuti ngkanne iaon tao are tao iaan ana internal travel. Bwa e na uringa te Minita bwa e rawata te bubuti mai irouia abamwakoro. Iai ngkoa are kanga mwanangan ana tiim are e moana mwanangana man te itera maiaki. Kanga ibukin te kataneiai ao karaoan te naan booti ma te naan intin. Ao anne ngkoa e a rawata naba ara titiraki ni bubuti naba bwa e a kona naba n roko n ara abamwakoro bwa ti na ti bubuti bwa e rin ngkai iaan tao iai ana iango n ana kataumwane aei te Minita n te ririki ae na roko bwa iraua te naan abamwakoro ao ti na bubuti bwa e rin ngkai iaan tao iai ana iango n ana kataumwane aei te Minita n te ririki ae na roko bwa iraua te naan abamwakoro are e na kawari. Bwa are ana tiim arei bwa are e taku bwa arei te moan ao are a na bon roko iaon ara abamwakoro ni kabane a na kona n ti kamatoa anne man ana kataumwane aei ae tao e na nako

iaan te internal travel ke tera riki nnena are tao e kamaneaki iaana.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker ao n aron are I taekinna are iai project are I taekinna arei are man te World Bank ao mai iroun New Zealand iaan te project ae Tobwaan Waara. Ao tera ae provide te support project aikai bon n aron are ti taekinna arei karaoakin mwananga aikai nakon abamwakoro, ke repair of the engine, engine repair te boat maintenance ao terana riki ao te safety, akanne a bane ni covered ngkai iaan taian project aika uoua aikai.

Ngaia are te titiraki bwa ana bane ni kabutaa aban Kiribati ni kabane. Eng Madam Speaker, bwa are bon anne kanoan te program iaan taian project aika uoua aikai. Au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne Madam Speaker.

Tibiika: Ngai ate Tia Tei mai Tabiteuea Meang.

Hon.Taberannang Timeon : Madam Speaker tao ai bon kabaneana mai irou naba ibukia te naan observers. Iai observers Madam Speaker aika a reke a taonaki n te aoraki ao ti aki te aoraki ma tao imwin aia mwakuri te Tia Babaire n aia tai ni mwakuri. Ao a oki ni capacitated ke aikoa kona ni continue aia mwakuri bwa ana

kamarurungia moa. Iaan te work compensation Madam Speaker e kona n reke buokaia observers aika a reke n te kanganga aio Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau : E rabwa Madam Speaker ao I bon kakoaua e koaua iai tabemn ara observers ao tao e koaua tao bon iaan. E koaua are tao te aoraki are a rootaki iai.

Bwa tao ngkanne Madam Speaker bwa ti na karau n tarai itera akanne ao tao are bon e a bon mena n te work compensation iaan te MEHR ma tao akanne bwaai tabeua ae ti na reitaki iai ma te MEHR ni mwakuri ma ara observers ake iai rootakia n te aoraki. Ao tao mai ikanne Madam Speaker e a taraaki mai ikanne bwa tera te way forward ibukin kaitaraan ao nikoan kainnanaia observers ake a tia tao n rootaki teutana n te aoraki. Ko rabwa Madam Speaker ao au kantaninga bwa e ibuobuoki anne.

Tibiika : Ao I a kanakoa nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao e rangi ni kakawaki tibwangan te Minita iaan ana tabo ni mwakuri ao ngaia teuana are ibukin tao aia bwai ni mwakuri te naan observers. Bwa ti ataia ngkai bwa ti a tia naba n tabetabekia ikai

bwa teuana ibukin ae aikoa ke aki totokaraki n tararuaki ana kaibuke Tiaina ake a roroko ni kannanna ikai bwa ibukin te Covid-19. Ma are iai naba te naan tao bwaai ake ni kamanomano ake a kona ni bwaini. Ma a toamau aia bwai ni mwakuri te naan observers iaon te itera aei ao tao te kamanomano ao iai are tao aia bwai are kanga a bon bane ni mano iai rabwataia, ae na aki kona ni bururuaki tao n te man aoraki. I kona moa n titiraki anne taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua ae iai ngkoa ana kanganga tao e koaua tao bon auti aika nako ao e koaua iai kaibuke ake aki tokaraki ao iaan kaibuke n Tiaina.

I kukurei n taekinna Madam Speaker bwa a toka ngkai observers iaon ana Purseiners Tiaina ni kona ni karaoa aia mwakuri iai. Ao n aron are I taku bwa a bon bane ni kabaeaki ni kabane kaibuke ni kabane iaan tuan te commission. Ao ngkai e a tia ni kabwataki ngkai n te bowi n te commission ae nako bwa a rangi ni waaki n toka observers man teuana n Tianuare. Iai ngkai ae a moanna n slowly transition ni manga waaki aika a kakatokaia observers iaon aia kaibuke.

Te bwai ae a karaoia ngkai a kona n toka observers iaon ana PurseinerTiaina are kanga a tutuki ngkoa iaan bon te strict control of te Covid-19 iaon Tiaina. A kona ngkai ni waaki ni karaoa aia mwakuri iaon te Purseiner ngkana e karaoaki te transshipment ma aki toka n te carrier. Iaan te kantaninga are carrier ikai e na okira Tiaina. Ma e na create te issue ngkana arona bwa e kuneaki te aoraki aio ao a nako Tiaina kaibuke aikai ao iai aoraki.

Ngaia are a waaki ma ngkai a waaki ngkai ara observers ni kona n tokari ana Purseiners ni kabane Tiaina ao inanon aia waaki n akawa ao n te tai are ana kannanna iai. Ao I kukurei n taekinna Madam Speaker bwa tengaun ma ruaman akana a toka iaon kaibuke a mwananga ngkai n toka ni kaibuke ni karaun ke ni Purseiners, 13 are a tia n nako ibukin te FSMA ao 6 akana a bon toka ni kaibuke ake kanga ti bilateral ma ngaia. Au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Minita n ana kabwarabwara. Ao e kona ngkanne ni bubutia te Minita ngkana e kona ni ibuobuoki tao ni kabwarabwara ana kataumwane are irekereke iaan te naan bao ni

mwamwananga kanga mai inano are 285,291 ae tao iraua ngkai ana kaa ana tabo ni mwakuri are tao e tangoaki man te PVU ke tao e aera ngkai e a manga bwaka. Ngkai tao iai ana kaa ae e a manga nako ke tao iai ana kaa ae boou. Ngkana e kona ni ibuobuoki n anne Madam Speaker. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau : E rabwa Madam Speaker eng mwaitin ara kaa in total Madam Speaker bon 8 bwa teuana mai ibuakona kaan te PVU. Ma e aera ngkai e kerikaaki tao te kataumwane iaon te ririki ae na roko Madam Speaker. Iaan are I taku arei bwa iai are kaan taian project. Ao ngkana e waaki te mwakuri ma te Project ao n te tai moa aio a nangoaki ke e kaitaraki te kataumwane iaon tao te bwaa ke tera riki mai iaan taian project aikai. Au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne Madam Speaker. Ko rabwa.

Tibiika : Ngai ate Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Tao ai bon kabanean au titiraki te Tibiika bwa I kan ongora bwa ngkai I taratara ana ER te Minita n ana tabo ni mwakuri ao iai uoman taan mwakuri n te tia akawa. Ao I taku bwa akea kaain ke akea kaain are kanga e katauaki ibukia tao te Kaaben ao te Bootin. Ma tao e kona n ti kabwarabwara ti ataia naba bwa

are iai naba ngkoa te kataumwane ibukin kanga n te karikirake are karekean te kaibuke ibukin onean mwiin te Tia akawa. Ma ngkai tao ngkai moa tera tao katabeaia ngkai kaain ana tabo ni mwakuri ae kaain ngkoa tao a mena ngkoa n te ti akawa. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau : E rabwa Madam Speaker te kan ota iaon anne. Eng ngkana te titiraki n ikan ota bwa a mena iaa ngkai ara taan mwakuri ake a mwakuri ngkoa n te tia akawa ngkai akea te tia akawa. Ao ngaia are a bae ni katabeaki ngkai iaon mwamwanangaia ara koraki ibukin te kabwaka boera, te engineers ni ikotaki ma te board maintenance. Bwaai riki tabeua are ana kona ni manena iai ara taan mwakuri aikai.

Ao e koaua are e teimatoa n reserve without provision iaan te kantaninga are iai te kantaninga bwa e rang roko ara kaibuke ae boou. Ae aron aio ngkanne are e rang kona ngkanne n rikoi ika mai iaon abamwakoro n reitaki ma kakoroan nanon ana program te Fisheries iaon te kabwaka boera ao tera riki. Ni manga reitanako ana services are e kakaraoi ngkoa n taai aika nako ngke iai aia kaibuke. Ngaia are e teimatoa ni katukaki nakanne bwa n rokon te kaibuke aio ao ana manga waakina aia mwakuri ni ibuobuoki ni kakoroi

kanoan ana services are e kakaraoia nakoia abamwakoro ni kabane au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne Madam Speaker. Ko rabwa.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minita bwa are ai akea ngkai te post ibukin te Marine Officer ao te Bosin bwa are e zero ngkai. E zero ma e bon reserve without provision ma tao e aoria n ae tao e a taraia tao manga bitakina ngkana arona bwa a manga reke ana aomata ao akea ngkanne nneia bwa are ai akea ana post aikanne. Ao tao ai kabanean au titiraki tao ngkai are ibukin are kanga te buriti are n te causeway are kanga e aki toki ni bobono arei are ibukia taan akawa. Ao I taku bwa ngaia ngkoa te Minita are e kaeka naba ara titiraki iaon anne. Ma iai ngkai n ana kataumwane ikai ae tao e rang karaua raoi n tobwa te kanganga arei bwa e na aki manga oki ni in kawaia booti n akawa ake a kakabongana te channel arei. I taku bwa a bon ataa aia kanganga ana tia akawa ngkana arona bwa e kona ni kabwarabwara ngkana arona bwa iai n ana kataumwane aei ke tao iai riki anga ake tao e aki oti n ana kataumwane ae e na kona n tobwa te kanganga anne. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker iaan ara kataumwane aio ao akea. Ma iaan te kantaninga are aio kanga bon ana service ni ibuobuoki te Atinimarawa man ana bwai ni mwakuri are kanga e nanako ni kekena te rawa arei. Ao e koaua bwa ti karautaeka n te tai aio ngkai e iremwe aron te ibuobuoki ni kitanan te kanganga aio. Bwa a bon rootaki naba ngkai ana bwai ni mwakuri te Atinimarawa. Te kantaninga bwa ngkana e waaki aio bwa te bwai ae ti ma maroroia naba iai ma te marine ao terana riki bwa tera ao tao te MISE iaan bwa baikara bwaai ni mwakuri ae kona ni waekoa ni ibuobuoki ni kibara te kanganga aio.

Ma I taku bwa Madam Speaker bwa aio bon ana anga nano te Atinimarawa ae kakaraoia ibukina ke iai ana bwai ni mwakuri aika a kona ni karaoa. Ma e koaua ni kaekana bwa iai n ara kataumwane akea iaan te koaua are aikai kanga bon ana anga ni ibuobuoki te kambwana are e mena iaan te Ministry ae te Atinimarawa ni ibuobuoki nakon aikai. Ao I taku bwa iai naba kaekana n te tai ae nako are ibukin kibaran moa te kanganga n te tai aei a kona n hire tao te kurubu teuana ma teuana ibukin kenakin te tabo arei bwa e aonga n are e teimatoa ni ibuobuoki nakoia taan akawa Madam Speaker.

Ao au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne Madam Speaker. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Tarawateinaia e nakoim.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika au kabanea n titiraki naba are ngkana ko taraa te Minita te provision are ibukin te overseas training ao are \$10 tabun te ngaa. Akea te raka iai ma e a oki oki naba ao ngkana ko taraa aron kabonganana ao e a bobongana naba irouia te naan rabwata ke tao te naan divisions I aki noria n au mena. Bon au titiraki bwa bon au kantaninga bwa aki kainnanaoia Fisheries Assistance ake iaon aba te training kanga e a babane naba n are kanga te Geoscience tera aram division anne kanga bon te titiraki ni kan ota are kanga iaon te overseas training bwa kanga e katoa ririki ao e a titiku naba n taabo aikai. Ma ngaia I kangai a bon aki kainnanaoia riki tao naake a mwakuri iaon aba ke tao naake a nako ni kareireiaki riki tao n te naan short term trainings ke tao tera. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau : E rabwa Madam Speaker ao e koaua tao ngkana e mwaneweia te Tia Tei ae karineaki tao kaain te Geoscience e rangi n rawata te naan training programs aika a bon funded. Madam

Speaker tao ngkana tao due with the coastal fisheries ke terana riki a rawata te naan overseas training aika a mwanenaki man te naan institutions ke taabo ake a kakaraoia te training. Aio e kona e biribiri te kataumwane anne imarenaia ngkanne division aika a karako tao te naan trainings aika offered mai tinaniku, ao tao teuana to do with the ICT training, ao tao n tabetai tao te Geoscience.

Ma are I taku bwa ibukia ara aomata ngkanne akana a mena iaon aba are e kanga e mwaneweia te Tia Tei ae rine are bon iai te naan annual programs ae kanga e kakaraoi te SPC aikai aika a bane ni fully funded Madam Speaker. Ngaia are kanga akea moa noran te need bwa e na bon iai te naan programs aika a kakaraoaki ibukin te coastal fisheries ao te offshore fisheries are e provided mwanena mai irouia kaain te SPC ao te FFA Madam Speaker. Ngaia are a world covered ara koraki aikai Madam Speaker ngkana e taraia ara aomata akana a station iaon aba.

Ma e koaua ni iteran divisions akana tabeua e rangi ni karako te training ae offered nakoia n te ririki teuana ngaia are e kainetaki ngkanne te kataumwane anne ibukia. Au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne Madam Speaker.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao are N na okira ngkoa are taekan te rawa are e bobono. Ma are akea n ana kataumwane n te Minita ma tao ngkana e aki kona ni ibuobuoki te Atinimarawa ao ti na katikua bwa katabetabea te Minita bwa are iai ana anga ibukin kaboia kaain te community ma are a nang kaboaki mai ia ao are akea te kataumwane. Ao tao e na kona n taraia ngkai bwa tao n ana kataumwane n te ririki ae ngkana e tuai bane ao tao iai ana raka ni kataumwane.

Ma I taku bwa bon te bwai ae rangi ni kakawaki bwa are ngkana arona bwa e aki kona ni ibuobuoki te Atinimarawa iai ana anga te Tautaeka ke te Minita ke tao antai riki are e na kona ni ibuobuoki iai bwa I taku bwa e rangi ni kakawaki anne N na katuka anne nakon te Minita bwa ai katabetabeana bwa are bon buokaia ana tia akawa aika a rangi ni kainnanao te tabo arei bwa e na aki manga oki ni bono. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker ao e koaua ngkai I kaekaeka bwa akea ti aki nanona bwa ai akea nanora n ikan ibuobuoki Madam Speaker. Ti noora kainnanao naba taan akawa Madam

Speaker, ma I ti kaeka te titiraki e akea n ara kataumwane. Bwa iaan te koaua are bon te special fund ae kona ni kabonganaaki ikai. Ao I taku bwa anne are e kabonganaaki iai ngke a hired n te naan community I taku bwa teuana ke uoua te community are a tia n hired bwa ana ibuobuoki ni kena ao a kabongana te special fund are a kaboaki iai man te special fund anne.

Ngaia are kaekan te titiraki bwa iai n ara kataumwane akea ma iai te special fund ae e kona ni kabonganaaki ibukin kibaran te kanganga aio. Au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne Madam Speaker.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Minita ao tao e nanona te special fund are ibukin te causeway ke iai te special fund ibukin te rawa. Ngkana tao anne ma N na katikua anne ma tao kabanean au titiraki bwa ti te kamatata iaan ana kaeka teuana te Minita. Ibukin are aongkoa te \$1 ni mirion are te raka are iaan moa te LCDF are kanga buokai ate naan observers ao e taku are te leave grant. Ma I bon kan titiraki ni kamatata bwa bon anne ngkoa aran te mwane anne are e na bwaka nakoia observers ke te mwane ni kakaitau.

Bwa are ngkana te leave grant ao e rang reke iaan are kanga tuan te leave grant are ngkana e aki koro ke e na pro rata. Ma I taku bwa n ana motinnano te Tautaeka ao e aranna bwa te mwane ni kakaitau ae nakoia observers ao taan mwakuri n te kini uanikai ao kaimoa ae te mwaiti ae \$3 te ngaa. Ma ibukina ngkai bwa titebo ma e na aki bwanin bwa are e rang manga korekoreaki ibukin are e mwananga anne ao e kona n are tao mwanangan temanna ao e aki kokoro 12 ana namwakaina bwa e aoria n ae uarereke te mwane ae e na anganaki, kanga ti anne te mena ae ti kan kawenea imatan te Minita bwa iaon te mwane anne. Bwa are ngkana bon te mwane ni kakaitau a bon bwaka naba ao akea riki taraana bwa e na kanga ke maan raa aia tai. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau : E koaua e rabwa Madam Speaker n tabekan kauaan te titiraki anne ibukia ara observers. Eng are teuana ni mirion ibukia ara observers akanne are kanga ti kamena kanga e boboto n te moantai iaon te leave grant. Ao tarakina riki bwa iaon are e tabekia te Leader n te Kaitara are e taekinna bwa e na taraaki bwa te mwane ni kakaitau. Eng iai tao taraana riki bwa ti na karaua ni manga taraa te mena anne ao ti na manga taraa bwa te observer kanga kanuangaia imwin karaoan te observer ke te mwakuri are a karaoia. Ngaia ngkanne ti na

manga karaua raoi ni mwakuria ao tina manga maroroia ni uotirake bwa te proposal ibukin manga rinanoan akanne Madam Speaker.

Ma I taku bwa te kantaninga ae e na riai ni matata Madam Speaker bwa ti a tia ni kataia ni kakibarakei aia mena ara observers n te aro bwa ana kona ni unga nanoia ao ni karaoa riki tabeia ae tamaroa ibukin tararuan ara marawa, ao baikara riki tabeua ake ti na kona ni manga tarai bwa tao akanne ana riki bwa kanoan te mwakuri Madam Speaker. Ao au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne Madam Speaker.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Minita ao tao ai bon kabaneana raoi bwa tao ni irekereke ma ara observers kanga a reke ngkoa n te kabuanibwai are a bua maeuia. Tao iai te bwaka mwane ae a kantaingaaki irouia aia utu ke tao e na reke anne iaan ae te support observers ke kanga naake ara observers ake kanga a kabuanibwai iaon te kaibuke. Ao I taku bwa e bon ataia te Minita bwa antai ma. Ma iai te naan bwaka mwane ae a kantaningaia aia utu tao man te Ministry kanga taiaoka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa tabekan te titiraki anne Madam Speaker ao ni kaekana iai. inanon te insurance ao are e mwakoro inanon te contract ao n reitaki ma te mwane are e a tia n anga te kambwana, are e mwakuri iaona te observer anne. Ao a tia n reke nakoia buia observers aikai Madam Speaker mai irouia kambwana are a mwakuri ngkoa iai ara observers ake a kabuanibwai. Au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne Madam Speaker. Ko rabwa.

Tibiika : I taku bwa e a bon bane ara titiraki iaon ara atu ni kabanemwane anne ao N nang kanakoa ngkanne te kaoti nano iaona ma te mwaiti ae \$404,057,124 ibukin te Ministry of Fisheries and Marine Resource Development e na tei bwa mwakoron te tietura aio. akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao tia nakon ngkanne ara atu ni kabanemwane are imwina te atu ni kabanemwane are imwina bon 22 iaan te Ministry of health and Medical service n te mwaiti ae \$27,359,609 ao ngkanne I angani ngkami ngkanne Taan Tei bwa kam nang kanakoi ami titiraki ni kaotaotao iaon te atu ni kabanemwane anne. Ao e nakoimi Taan Tei ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Abaiang.

**ATU NI KABANEMWANE NO.22
MINISTRY OF HEALTH AND
MEDICAL SERVICES \$27,359,609**

Hon.Dr Kautu Tenaua : Ao e rabwa te Tibiika ao bon ti te kan titiraki ibukin kanga te leave grant ni irekerekere ma te ER. Ao I kan bubuti ana ibuobuoki te Minita bwa iaon te ER ao e oti ae 939 taan mwakuri are e oti iai. Are nanona bwa te katautau nakon anne ngkana ko kamwaitia ma te mena ao e titebo ma e aki aitara raoi ma te mwaiti are e koreaki are e mena n te boki ni kataumwane e kona ni kabwarabwara te Minita, are 208 te code aei.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang : E rabwa Madam Speaker ao tao imwain moa ae ti waaki ao tia bon arori moa bwana ni kamauri. Bwana ni kamauri nakoim Madam Speaker, nakon te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita ao Taan Tei ao ai tao ai moarara riki Madam Speaker taan aoraki. Kam na bane ni Mauri.

E koaua e rarabwa Madam Speaker ao e rarabwa riki ana titiraki ni kamatata ke ni kan kamatata te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang. Ao e koaua Madam Speaker aio kabwaranakoan ngkanne te leave grant are e mwakoro n te budget are te mwairi ae \$2,864,000, mwaitin n te ER n aron are e mwaneweia te Tia Tei 939 ae

man te mwaiti aio ao teniman aki entitle nakon te leave grant n aron te Minita, te Director General ao teuana te position are te MA are *reserve without provision*.

Ngaia are anganiira ngkanne te ware ae 936 te naan staff are e reke irouia te leave grant ae \$3 te ngaa each ao e reke te ware ae \$2,808,000 dollars ao ngkanne mai irouia staff aikai, manga iai tengaun ma aman ake a mwakuri i Kiritimati ao entitled nakon te leave passage. Ngaia are ngkana ko kamwaita 14 x \$14,000 te ngaa te leave passage ao e anganiko te ware ae \$56,000 te ngaa ngkana ko ikota te ware are mai mwaaina \$2,808 thousand plus \$56 thousand ao e anganiko te ware are e oti n te output ae \$2,864 te ngaa. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei mai Abaiang e nakoim.

Hon.Dr Kautu Tenaua : Ao e rangi ni bati n rabwa e matata aron anne. tia nakon are imwina ngkanne are te local training n are te atu ni kabanemwane are 217 te code ao iai te kerikaaki are \$2 tabun te ngaa. I kan titiraki iaon aio bwa I taku ngai bwa te local training e rangi ni kakawaki riki ao tao irouia te koraki ake a mena n te outer island te MA ma te naan nurses. Ao e titebo ma ngkana e roko n te local training ao e kakeaki iai te Linnix ao Kieia Ataei.

E kona ni kabwarabwara anne te Minita I a butiko.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang : E koaua e rarabwa Madam Speaker ao e rabwa riki ana titiraki ni kamata te Tia Tei temanna mai Abaiang. Ao e koaua Madam Speaker n aron are e teretere n te output n te atu are 217 local training ao e koaua Madam Speaker e koaua are e bon teretere n te mena ao iai teutana te kerikaaki n te mwaiti ni ware ae \$2,879. Ao e koaua Madam Speaker e koaua e kakawaki te training n aron are e mwaneweia te Tia Tei temanna ae karineaki are e a bon tia naba ni Minita n te Onaoraki mai mwaaina. Ao e koaua e kakawaki te training ao ara kantaninga Madam Speaker bwa iai te naan donors ake a tia ni commit ngkai nakon aia training te naan nurses ma te naan mena are ngaia ti na kona n tap. Ao aikai n aron te WHO, ao funding tabeua man MFAT ao ara donor partners riki ake tabeman. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei mai Abaiang.

Hon.Dr Kautu Tenua : Ao e bati n rabwa e matata anne bwa te Development Budget ao e wene naba imatara n te tai aio e bati n rabwa ana kabwarabwara te Minita. Ngkanne tia nakon are kiban ngkai boon te bwaa ma ibukin te electricity and gas ao e kerikaaki te

kabanemwane iai. Ao tao ai bon te katautau moa bwa e a kaman tia aio imwain te kataunaari ibukin rikiraken boon te gas ao te electricity nakon te ririki ae boou ao e bati n rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang : E koaua e rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang. Ao e koaua Madam Speaker tao e base te ware anne are ngaia are ibukin te electricity and gas ibukin te ririki ae na roko \$1,109 ao n aron are I mwaneweia te Tia Tei te kee ae \$26 te ngaa compared nakon te ririki are mai mwaaina. Ao e koaua Madam Speaker tao te ware aio Madam Speaker e bon base iaon ara mwaiti ni mwane raoi are e nori ate Ministry bwa e kabaneaki n te ririki aio n te electricity and gas. Ao bon iai naba teutana kanga te extra kanga ti aranna bwa ana puffer teutana ae ti bon karinna naba inanon te ware are e boou anne ibukin te ririki ae boou are e na cover te naan contingencies n aron waeraken teutana boon te bwaa. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei mai Abaiang.

Hon.Dr Kautu Tenua : Ao e bati n rabwa te kabwarabwara iaon anne. Te Onaoraki bon teuana te tabo ae e rangi ni bati iai te kabanemwane iaon te beba, te kai ni koroboki ma

tera. ma ngkana ko taraa are te atu ni kabanemwane 241 ao iai te kerikaaki n te mwaiti are \$50 te ngaa ao e riaon \$50 te ngaa. Ao tao bon iai tao tera te kantaninga ngkai bwa e a move te Onaoraki nakon te kantainga are tao e rangi ni karaoaki are paperless hospital ke tao e a kona ni kabwarabwara anne te Minita.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang : E koaua e rarabwa Madam Speaker ao e rabwa riki ana titiraki ni kamatata te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang. Ao e koaua Madam Speaker bwa e bon ataia te Tia Tei aio bwa e koaua e kataia n shift te Onaoraki n ana te paperless System ao iaon kawaina naba ngaira ni waakinna ao ni waakinako Madam Speaker. Ma ni irekereke riki ma te immediate mena are ni irekereke ma bwakan te kataumwane anne are e bwaka n te tai aio n aron are e oti n te budget \$96,805 ibukin te ririki ae nako e bwaka by about \$50,990. Ao e koaua Madam Speaker te immediate tao ti kona ni kaitara n te tai aio ibukin te ririki ae na roko bwa a rawata te naan funding sources naba are a include te naan stationery ma bwaai aikai. I taku bwa n aron naba ae bon ataia te Tia Tei aio n ana tai are bwaai ake a riki man te RAMCA ao te naan NCD Programs. Ao e rabwa anne bwa e koaua teuana ara kakaewenako ti na move nakon

toward te paperless system. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Tia Tei mai Abaiang

Hon. Dr Kautu Tenaua: E bati n rabwa e rangi n rabwa te kabwarabwara iaon anne ma e aki toki te tatangitang kanga ibukin te amwarake ao tao te *ration* ibukia tenan Aoraki ao akea norakina iroun Te Minita bwa e na riai ni kabirirakeaki aio n te aro bwa e na kona riki ni karekerea te marurung nakoia ara Aoraki bwa are ko bon ataia Te Minita bwa ngkana ko roko n te tabo ae kanga e tobwaki iai aron kainanom ao riki n aron bwaai akanne te amwarake teuana mai buakona te akoi iai te *environment* ae kanga e nang *condition* ibukin rikiraken marurungim. I taku bwa teuana mai buakona te amwarake te Tia Babaire ao e nang korakora te tangitang iaon are kanga titabo ma e kaikoaki e a beibeti naba tenan e korakora iabubutin te tanna are anganaki tenan Aoraki kanga a bon kananoanga ara botannaomata iai ao riki ngkai a bon Aoraki a bon kantaninga tera ngke e kona n reke iangona bwa e na katikiraoaki te amwarake n te aro bwa e na buoka te Aoraki ni kamarurungnga ao ni manga waekoa naba n okira mwengana ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang ao e koaua Madam Speaker I taku bwa n aron ane e bon ataia te Tia Tei ae karineaki bwa are a bon tia naba ngkoa ni Minita mai imwaina.

E koaua I taku bwa bon teuana naba te kangaanga ae ngaia ane ti tuai raoi rangi ni karaaka ara kataumwane ibukin te amwarake te *food and ration* ao tao tiaki naba ti *necessary* te *raw material* are tao e na karakaaki ma tao bon teuana naba te *aspect* ke tera are bon ataia naba te Tia Tei ae karineaki bon te *quality of the food* are kaotinakoaki ao e na kanga ni kamwaaki ma e na kanga ni katauraaki ibukia Aoraki n te aro ae na angania te amwarake ae na kaineti raoi ma aorakia n aron te amwarake ake a tioka, te amwarake ibukia ake a mamara ke tao a tare bwaai tabeua man kanaia ao tenan *vitamins* ke nutarians ao I taku bwa anne te bwai ae nang kakawaki Madam Speaker ao anne iai teutana ana katamaroa te onaoraki bwa iai tabeua ana *training programs* ake a reke ake kanga mai irouia tenan *donors partners* ae kona ni ibuobuoki n te itera aio ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Tia Tei riki mai Abaiang

Hon. Dr Kautu Tenaua: Ao e rangi n rabwa Te Minita ae karineaki ao ti a

nakon baoia ngkanne riki are te *motor vehicle fund* anne are kanga e bon boboto riki iaon baoia tenan neeti ao ti noria ane 288 ao tao bon te bubuti te Tibiika bwa tera ngke arona bwa e mena e na karekeaki ara kiraaki ae tao ti na kona n nori riki bwaai aikai bwa ti nang ni kainano ni kataia n taraia e ngae ngke iai ara kiraati aika nim ao e kuri kangaanga naba norakina. Ma te bao ae tao i abau i Abaiang a bon nang kainano neeti n aron karaoan aia mwakuri ao ti ataia bwa iai aia *program* are ana *outreach* ao te *outreach* kona kanga n *outreach* ngkana akea baom ao ngkana a manga tangoa te rebwerebwe a manga katuaeaki ao e kuri kiriaria kabonmwini tangoan rebwerebwe akekei ngaia are e bon nang kamwengabuaka aron te mwakuri ao e kakerikaka naba aron ungan nanon te tia mwakuri ao ti bon bane n ataia bwa ngkana e aki raoiroi aron tobwakin am mwakuri n am tabo ao e bon kerikaaki naba nanom ni kan karaoa are te kabanea n raoiroi. Ao riki kakawakin ana mwakuri te neeti ibukin maiuraoia te botannaomata ao riki kabutan te rongorongongo ibukin totokoan te Aoraki bwa are kakawaki riki totokoana nakon ngaia are ti bubuti noran ae \$89 te ngaa anne kanga aio ngkai te kantaninga ae na bon kona n tobwa kanga te kangaanga ngkai ae ti a tia nonoria iaon aaba ke bon iai riki ana anga Te Minita tao nora manga biriraken boon te rebwerebwe

nakon taai aika mwaira ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : E koaua e rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki ana titiraki ni kamataata te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang ao e koua Madam Speaker.

E koaua are n te tai aio Madam Speaker ao e koaua are bon iai ana boraraoi te *ministry of health* ma te MIA ibukin te rebwerebwe taian rebwerebwe I taku bwa te taian boraraoi ae ngkai Madam Speaker ao kain te MIA ngkai ngaia are a *provide* ke a katauraoi tenan rebwerebwe ibukia ara neeti moarara riki iaon aaba ao e koaua tao n te ware aio tao e koaua iai teutana te kee \$85 ma ti ataia Madam Speaker bwa n taai aika nako ao tao n te ririki naba aio ao a rawata tenan *donor partners* ake a tauraai n anga baia ibukin karekean aia rebwerebwe neeti tao n aron te *KOIKA project* are ngaia a tia n reke iai aia rebwerebwe tenan neeti are ti a tia n *handover* nakoia kain te MIA ibukin katamaroan riki aia mwakuri neeti. Ti tei irarikin te Tia Tei ni bwanana ae koaua ae rangi ni kakawaki te *transport* ai moara riki iaon aaba ibukin kateimatoan aia mwakuri ara taan mwakuri aikai ake a *service* tenan *populations* aikai ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Tia Tei riki mai Abaiang e nakoim.

Hon. Dr Kautu Tenaua: E rangi n bati n rabwa Te Minita ae karineaki are a bon nora te kangaanga n aron aia mwakuri kakoroan nanon raoi aia mwakuri tenan neeti ao bon teuana naba n rekereke ma bon te *design* naba n te rebwerebwe bwa iai rebwerebwe ake a roko ao ngke e bae moan te rebwerebwe arei n te tano ao a reuaki tenan neeti. Teuana naba bwa aikoaki te koraki akekei bwa are akea te *helmet* ngkekei au kantaninga bwa tao aio ngkai e a rinnako ibuakon aron baoia tenan neeti ma e aroia bwa are e tiku inanon bain te mena ma ti na ti kan birinako ngkanne nakon are imwina are 289.

Aio ngkanne e bon kaitara riki ma te onaoraki are Kiea Ataei are i Tabiteuea Meang bwa te bwai ae kananokawaki bwa ti \$15 tengaa te mwane are katauraaki ibukin tao te *maintenance* ke te *repair* ma ngaia bon te bubuti bwa te \$15 tengaa kanga irou kanga titabo ma e bon rangi ni uarereke ao iai ane man te *admin* tao e koaua tao bon iai te bwai ae rangi ni bubura ikanne ma are ngkana e aki rangi ni kainanoaki ane \$80 ni ngaa ane ian te *admin* ane tao e mena tao e a ikotaki naba bwa e bon nang korakora te uruaki n te onaoraki are i Tabiteuea Meang te Tia Babaire. I aki ataia bwa e a tia n oki te *power* nakon arona ao te ran,

mwengaia neeti ma taan mwakuri eang e nang kakawaki anne ma ngaia bon te bubuti ngkana arona bwa e manga taraki riki aio bwa ngkana ti a manga tara ngkanne te *development fund* aio te *project* aio ao akea naba taekan Kieia Ataei iai.

Ngaia are ti te bubuti tao tia ti bubuti iaon aio ngkana arona bwa e kona ni karinaki ke e manga taraki riki irouia am koraki ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang ao e koaua Madam Speaker eti anne e koaua anne are bon te onaoraki are Kieia Ataei e bon tiku ngkai bwa ana kakaewenako te Tautaeka ao tao n aron tenan taeka akanne tenan titiraki n te wiiki ae nako aio ao e koaua iai ana baire te Tautaeka ibukin te kantanninga are e mwaneweia te Tia Tei ae karineaki. Ao e koaua Madam Speaker tao ibukin Kieia Ataei n aron are I mwaneweia teutana iai te mwane teutana Madam Speaker are e a tia ni katukaki ni kamena te Tautaeka man are aranaki bwa te ADP *covid19 fund* man te ririki ae ae na *rollover* ao anne are e a tia ni katauraioia te Tautaeka e a tia ni katuka teutana mai iai bwa e na nako ibukin tararuan te katamaroa nakon Kieia Ataei.

Ao ibukin are e mwaneweia naba te Tia Tei are e koaua ibukin te tianaraita iai te *procurement* are karaoaki ao ara kantanninga bwa tao imwain banen te ririki aio ao e nang roko ana tianaraita Kieia Ataei. Ma I ti kan taekinna naba Madam Speaker bwa ngkai ngkai ti maroro ngkai ao n aron naba are I mwaneweia n au kaeka ao iai tabeua mwakuri aika tao a uarereke ma aki nang *insignificant* ke ngaia ane a tia ngkai ni karaoaki iroun te rabwata are MSF tao n aron te katamaroa nakon te tabo ni kabung te *delivery street* ao te *ward* ibukia tenan Aoraki ao ara kantanninga Madam Speaker bwa n te ririki ae na roko ao e na bubura kaei riki ana ibuobuoki te Tautaeka nakon te onaoraki are mwaneweaki aio ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Tia Tei mai Abaiang

Hon. Dr Kautu Tenaaua: E rabwa e na butimwaeaki aron te maroro iaon aio ma ngkana ko tara te ER ao mataroan te tabo n aron Tabiteuea Meang ao ara kantanninga bwa iai tenan *Consultant* iai ao riki tenan Taokita ibukia Ataei ma te kamimi bwa akea e *preserve without provision* ao e a tiku n arona anne ao aron naba te *general surgeon* ao te *kinesiology* I taku bwa are baika a kona ao bon kakoaua bwa are bon te taokita ngke. Baikai a kona n reke inanon ti iraua ae tao te aoa ngkana

e abwabwaki am tai ao e na kabuanibwai te aomata ngkana tao te aine ke te naweai ao e a reke te kangaanga irouna bwa e a bae natina ao ngke e uotaki nakon te oo e aki tangira iraua te aoa e tangiria *specialist* bwa e na karaoa are e riai ao *more often and not* tao e a korokoro ao bon anne naba ae na riki naba iroun te *surgeon* ngkana arona bwa are I taekinna ngkoa te te teinimwane are e reke te maraki ni birito irouna ao e katokaki n te *speed boat* bwa are te *abdomen* bwa are ko bon ataia bwa are te *peritonitis* kabwara te bure kanga e na bebeta te maroro bwa e aonga ni baiti otan iai te Minita ae karineaki.

Eang anne te kangaanga bwa are rebereberake te boti n aron arei kanga te *consideration* Te Minita bwa I taku ngai bwa e bon rangi ribuaka ngkana e aki karauaki raoi ni iangoaki iroun te taokita bwa tera aron baon te Aoraki arei ke ana *excess* nakon te *emergency need* n te tai arei ngaia are bon te bubuti tera ngke e kona ni manga iangoaki anne bwa e na riai ni iai te *surgeon* kanga e bon kananokawaki ae iai ara *studies* ma akea te *surgeon* ao akea te *kinesiology* anne kanga bon te bubuti ngkana e manga taraki anne ao tao kanga bon rinanoan te mena aio. Ma ti a manga rinanon moa are te *budget* iaon te kiriniki bwa ti a kitana te onaoraki nakon te kiriniki ma I kan titiraki ngkanne bwa are kanga akea te *maintenance* ibukin

tenan kiriniki iaon aaba ni kabane ao a bwaka mataroa n taabo tabeua akea tauraia, e aki mwakuri te pump ibukin te ran kanga a bon kawa ara neeti iai ngaia are ti na bon bubuti ngkana e manga taraki anne. Ao teuana naba bon te titiraki bwa e rawata te kiriniki are e na tei ngkanne te titiraki iai te mwane ibukin te kiriniki ibukin Tuarabu I a bon bubuti n anne e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : E koaua e rarabwa Madam Speaker ao e koaua I kararabwa te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang n ana titiraki ao e koaua Madam Speaker e rawata kanoan ana titiraki are tabeki ma N na kataia ni kaeka teuana imwin teuana.

Tao e koaua tao te moan Madam Speaker n aron are raraomana ibukin te onaoraki are Kieia Ataei e koaua Madam Speaker e koaua I taku bwa bon anne te kangaanga ae e a maan ti a maan inanona Madam Speaker ma ti kukurei n taekinna bwa n ara kainibaire ao n ara kataratara te onaoraki n te tai aio Madam Speaker ao iai ngkai tenan *services* aika kona ni *provided* ao tao ibukin tao ai moara riki ibukin tenan *specialist* akana e a tia ni mwanewei te Tia Tei, ibuobuoki man rabwata n aron te MSF iai naba ibuobuoki man ara *donors* nakon China ake a kona

n roko ni ibuobuoki ni kanoai tenan *positions* aikai.

Ana kauoua ngkanne n titiraki te Tia Tei ae karineaki tao ngkana eti au ururing tao ibukin tenan *clinics* tao e koaua tenan kiriniki iaon aaba te *maintenance* n aron naba are tao e mwaneweia naba te Leader n te kaitara n ana titiraki ibukin raraomana ibukin aia *solar light* ana kiriniki i Abemama ao e koaua Madam Speaker ti ata te kangaanga aio ao e koaua n aron are I kaeka nakon te Tia Tei ae karineaki mai Abemama ao e koaua tenan *projects* aika katautauaki ibukin ae ana kabonganaki ibukin te ririki ae boou \$1.5 mirion man te *world bank* ao \$6 mirion man te KOIKA *project* ake ara kantaninga bwa ana kona ni kaitarai tenan kangaanga aikai. Tao ngkana eti au ururing ao ana kateniua n titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang ibukin ana kiriniki i Tuarabu e na aki raraoma te Tia Tei ae karineaki bwa e na tei anne nakon te ririki ae boou ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Tao e a bon bane titiraki iaon ara bwai anne ngaia I kanakoa moa nakoim te Tia Tei mai Teraina bwa ko kanako am titiraki e nakoim.

Hon. Nantongo Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao kai tao au moan titiraki naba n te tairiki aio n te bwakantaai aei ao bon te kamauri naba n reitan kamauri aika tia nako

n reitaki ma au abamwakoro ae Teraina ao kam na bane ni mauri.

E koaua Madam Speaker e rangi ni uarereke au titiraki ti uoua au titiraki ao I kan au moan titiraki iaon te kabanemwane ane 217 ngkana I butia Te Minita ngkana e kona noria 217 I noria bwa te kataumwane iaon aio Madam Speaker ao e manga kerikaaki n te ririki aei ao I a manga kananaua au taratara nako tabona ikai ao akea naba kanga akea ae oti ian te *Linnix services* ke tera are mwakoro iaona Madam Speaker.

E koaua Madam Speaker I taku bwa aio n aron ae taekinna naba te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang e aera ngkai e a manga bwaka te kataumwane n aio ao e aera ngkai akea nakon te *Linnix*. I riki n tabeka aio Madam Speaker ao Te Minita ae karineaki n te onaoraki bwa eang e rangi n rawata te kangaanga ae ti a tia noria n ara abamwakoro ao bon teuana ae bon ngkai riki e a mate temanna ae e aki roko i Kiritimati bwa e bae natina ao e a motirawa iaon te kaibuke iai au titiraki iaona Madam Speaker ma tao I a manga bon kanakoa imwina ma kanga au kan ota n aei e aera ngkai ke tao e karababaki te reitakira te reirei nakoia ke te *training* nakoia kain ara abamwakoro riki ngaira ae ti bon rangi n raroanako akea te wanikiba nako abara akea te kaibuke e rangi ni waeremwe tera ngke a mwannanoaki tao ara neeti tao ni

manga anganaki riki te reirei tao e mwaiti riki bwa tao riki neeti ni kawa ao bon ara neeti are iaon ara abamwakoro ngaia I bubuti nakon te kataumwane aei e kona n nora riaina Te Minita taiaoka.

Tibiika: Ngaia Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : E koau e rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki bwanan raraoma te Tia Tei temanna ae karineaki mai Teraina ao e koaua Madam Speaker n aron are I mwaneweia nakon te Tia Tei ae karineaki temanna mai Abaiang ao e koaua eti bwa ane taran te kataumwane ian ane 217 ibukin te *local training* ke te kataneiai ao e koaua Madam Speaker e koaua ae tao iai teutana te kee n te ware ae \$2,879 ma n aron are I mwaneweia mai imwaina ao iai tabeua tenan *project* ake ti kona ni kabongai mwaneia ke mwaneia are a kona naba ni kabonganaki ibukin te kataneiai nakoia tenan neeti tao moara riki ibukin neeti nakon tenan M.A, M.A *training* ao iai are e reke mai iroun *project* mai iroun te WHO ao ara *donor partners* ake tabeua n aron New Zealand ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao imwain ae I kanakoa riki nakoimi Taan Tei iaon ami titiraki ao I kan kauringi riki ngkami nakon ane 61D are ngai irou e aoria n ae kanga e nako riki ara Komete an tai kaoki bwaai ake tao kam na titiraki bwa are

kam kona n tabeki ami *oral question* kam kona ni kauntaeka n ami *motions* ami raa an ti *focus* iaon ami Atu ni kabanemwane anne kam taekina ami *code of expenditure* ke am *code* ami Atu ni kabanemwane ao kam a kataia naba ni karekerekea ma ami titiraki. An tai manga kabwarabwara te bwai arei ao te bwai arei bwa are kanga ni bon arona tiaki te maroro tiaki tain tao te titiraki iaon bwaai kanga bon ti tain te kaotaota iaon ware akana a oti kam kona ngkanne n *relate* nakon ami titiraki tabeua ae kanga tao kam taku bwa e na i rekereke ma te Atu ni kabanemwane anne ngaia are ngai N na bubuti riki nakoimi I a bubuti ngkami Taan Tei aika kam rine ma te karinerine nakoimi kataia riki kakimototoi ami titiraki ni kaineti ma ami kamataata iaon te Atu ni kabanemwane aei ngaia are N na kaokia nakoim te Tia Tei mai Abaiang.

Hon. Dr Kautu Tenaua: Tikiraoi bwa e a tia n titiraki ni manga kaotaota riki iai ao Te Minita e a tia ni kamataata nakoina ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : Kabwara au bure Madam Speaker I aki ongo raoi te titiraki arei.

Tibiika: I kaokia riki nakoim te Tia Tei mai Abaiang akea am titiraki te

Tia Tei mai Abaiang ao N na kanakoa moa nakoim te Tia Tei mai Teraina bwa tao e tuai bane ana titiraki e nakoim Tia Tei.

Hon. Nantongo Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ai bon kabaneana aio Madam Speaker. Eang iaon te Atu ni mwane ae 250 e rangi ni uarereke koroboki aikai Madam Speaker ti a bubuti bwa e na kabuburaki riki n ae na roko, eang aio Madam Speaker ibukin ane *local service* I bubuti ngkanne bwa iai ngkoa au bubuti n taai aika nako iaon au titiraki teuana nakon Te Minita ao I nora te kataumwane aio bwa kanga bon akea bitakina nanona e tuai naba ni butimwaea au bubuti are karakaan maiua Aoraki ake a *referral* iaon Kiritimati mai Tabuaeran Teraina a rangi ni kainanoa te buoka bwa ngkai ane a kabeti raiti bwa e aki kona ni koro boon kanaia te ika ao te *ox-palm* ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : Ko rabwa Madam Speaker e koaua e rarabwa bwanan raraoma te Tia Tei temanna ae karineaki mai Teraina ao e koaua Madam Speaker I taku bwa bon angin kaitaran te kabanemwane anne ibukin kanaia Aoraki ngkana a roko n te onaoraki i Kiritimati e bon mena e anaki mai ian are te *food and ration output* ane 242 ao n aron are au kabwarabwara ngkoa nakon te

Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang n te tai aio ao ti taku bwa e tau ibukin te kaitarai te kangaanga aio ma ngkana arona bwa e aki e raoiroi bwa ti a manga bon kai reitaki e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia e nakoim riki Tia Tei mai Teraina

Hon. Nantongo Timeon: Kabwara au bure Te Minita Madam Speaker bon anne ae I *highlight* ma are I a ti tara naba are e nang buakaka te mena aio ami koroboki aio bwa e rangi ni uarereke ma e rarabwa Madam Speaker bwa ngaia titabo ma e a butimwaea au bubuti aio Te Minita e rabwa Te Minita.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : Teraoi naba te Tia Tei ae karineaki .

Tibiika: Ao I taku bwa e a bon bane iai am titiraki te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ngkana I bubutia Te Minita bwa ti na ti tara are iaon 202 *salaries* ian ana *output* ane 10 are *nursing services* iai te mwaiti ni mwane ae \$5.5 te mirion ngkana arona bwa tao a moanna n tara naba matara eang ian ane te bwakakai ao tao ti ti kan kamatoa are e a tia n taekinna Te Minita are a tia n teirake ataein ngkoa are tenan neeti are man

2018 ma ngkai a rin ngkai ian te kataumwane aei neeti akanne ke kanga a teteirake ngkoa n te *temporary* ao ngkai tao a rin ngkai n aei are ni kabane ake man 2018 ni karokoa are tao te ririki ae nako ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abemama are te Leader naba n te kaitara ao e koaua Madam Speaker te ware ane e mwaneweia anne ibukin booia tenan neeti anne naba e ikotaki naba iai booia Onongaun ma teniman (63) aika a tia n rin n te ER n te ririki aio are teningaun ma niman(35) mai iai man te ririki 2018 ao uangaun ma waniman (28) man 2019 ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I taku bwa e a bon bane, ngaia te Leader n te kaitara

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika tao ane iai riki nikiraia ane tao ana manga tataninga te mwawa ma ti taraia bwa are akea rakan ana ER tao iai teuana kerikakina bwa are e mwaing teuana nakon te *communication* ma akea rakan tao mwaitia tenan neeti ma tao iai ana kantaninga tao ti a bon katikua irouna bwa are ti ataia e a bon kainanoaki neeti aikai ao tao e nang kakawaki are a nang bane ni

kamatoaki tao ni kateaki tao tenan tabo ni mwakuri ibukia ke tenan *post* ibukia. Ma aei N na katikua iroun Te Minita bwa e rabwa bwa a reke nneia akana tabeman ma are e rawata riki akana a bon mwakuri naba ane a tuai matoa.

Ao N na nakon ngkanne are teuana te Tibiika tao kanga ti noria ian ane te mwananga nako tinaniku ti ataia bwa e bwaka ma ti kan kamatataira bwa ti noria n ana kataumwane Te Minita ao ti uoua taabo ke ana *division* ke tao ana *output* aika mwamwananga nako tinaniku n te kataumwane aei bwa ti te 01 te *Admin* ao te *output* are 13 are te *health information* ma tao e kona n ti kabwarabwara bwa tera ngkai kanoan te mwananga n te ririki ae na roko ae na kaea taabo aikai ao tao tera tenan *division* ake tabeua e aera kai akea aia kataumwane ibukin te mwananga nako tinaniku ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang: E koaua e rarabwa Madam Speaker ao e koaua tao ni kaineti ma ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Abemama ane ni rekereke ma tao e koaua tenan *department* ake tabeua inanon botakin Te Mauri ao katoki Aoraki angin mwawanangaia te koraki aikai a bon mwamwananga man tenan *funded programs* ke *project* ao ngaia are boon mwanangaia Madam Speaker ngaia are e a kaitaraki irouia

tenan rabwata ake a booi aia botaki aikai. Tao ibukin mwamwanangan *health information unit* Madam Speaker tao aikai ibukin riki tenan *information* ao tenan *code medical coding* tao moara riki n rekereke ma tao n onaoraki tao n aekakin Kiritimati ke Kieia Ataei ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Leader n te kaitara

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao N na bubutia Te Minita are I aki ataia ngkana e bwaka ian ane 232 are tao buokaia kain tao neeti iaon abamwakoro ibukin te bwaa aia bwaa I aki ataia bwa e mena ian ane *electricity and gas* ke tao iai riki nnena ma tao ti te titiraki bwa aei ti noria bwa e bwaka ngkai e na bwaka n te ririki ae na roko ao ti kanga ti tabeaianga iai bwa ti ataia ae teuana anne te kainano ae nang korakora irouia ara neeti iaon ara abamwakoro nako. Bwa tao teuana naba are iai tenan mitin are a maiu man te iti ao tao n tabetai angin te tai are e a manga kamauaki man te tianaraita ao iai tao te kangaanga are ngkana tao e a bane kanoan ana DW te M.A ao e aki tau e aki kona ni kamwakura tao tenan bwai ni ikeike. Aikanne ae iai te kanganga ae e a tia n nooraki tao iaon au abamwakoro ngkana I kabongana bwa te katoto are e a bane ana bwaa ao e aki maeu ana bwai anne.

Ao anne I ti kan titiraki bwa ngkai e a bwaka te kataumwane anne nakon te ririki ae e na roko, ao aei e na tau ao e na reke buokaia iai tenan clinic ni kabane iaon abamwakoro ibukin tao kainanoan te bwaa ibukin aia clinic ao tao ngkana arona bwa tao e aki reke iaan te kataumwane aei ao tao e na reke iaan ae engaa ngkana e kona n ibuobuoki naba iai te Minita, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang: E koaua, ko rabwa riki Madam Speaker ao e rabwa riki ana titiraki ni kamatata te Tia Tei temanna ae Karineaki mai Abemama. Ao e koaua Madam Speaker tao ni kaekan moa ana moan titiraki are tao boon bwaan aia reberebe tenan *nurse* iaon aba, tao ngkan arona bwa e nakon man atu ni kataumwane are 232 te *water hand switch* ike aio Madam Speaker aio te *electricity and gas* bon ti ibukin tenan oo n Aoraki aika a buburakaei tao moa riki n irekereke ma Nawerewere ao Betio. Ao tao n irekereke ma boon baoia tenan nurse iaon aba Madam Speaker, anne e mena iaan te atu ni kataumwane are 235 te *office transport*. Anne e kona ni kakabonganaki ibukin boon aia bwaa tenan nurse ao boon baoia ni mwamwananga iao aba. Ko rabwa Madam Speaker ao aio n ikotaki Madam Speaker ma tabeua riki tenan kabanemwane ake a kona n

anaaki ma atu ni kabanemwane ake tabeua, ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao tao e a bon bane te, e nakoim te leader n te kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao e a mwaninga au titiraki are teuana te Minita are ibukin bwaan tenan tianaraita are ibukin kamaeuan tenan mitin ma tao e mena naba iaan aei, ma tao ti te bwai ae kakawaki bwa e tau ana kataumwane te Minita ibukin tobwaan aikanne bwa e aoria n ae e aki manga reke te kanganga are e kainanoaki ao e aki maeu bwa e a bane bwaan te tianaraita ao a kabuanibwai tao ataei ake kainanoia. Tao ti anne ae I ti kan katikua n ikan katabetabea iai te Minita ibukin ana kataumwane aei bwa a tatarai, ti bon buokaia kaain abamwakoro. Ao I kan bubuti ngkanne ngkana e kona naba n ibuobuoki iaon te, are kanga ti rangi ni boutoka tao rakan te kataumwane ibukin te ran ao kanga te *sewerage* ibukin te kaitiaki.

Ao tao anne e rangi n reke ara kanganga iai bwa ti bon noora kainanoan aei riki n te oo n Aoraki ao riki ngkai e a rangi ni mwaiti kabonganana irouia ara botanaomata. Ma ngkanne N na ti bubuti iaon are tenan bwai ni mwakuri ane 241, bwa e bwaka anne, e bwaka are te mwaiti anne ao ngkana tao e kona ni kabwarabwara

bwa e aera ngkai e a manga bwaka ngkai nakon te ririki ae e na roko te mwaiti ae \$50,990 ao tao e a kona naba n ibuobuoki n ti kabwarabwara bwa kanga tera raoi, tera bwain ni mwakuri ae kanga ae e kakaboaki man ana kataumwane aei, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker, e rabwa riki ana titiraki ni kamatata te Tia Tei temanna ae Karineaki mai Abemama. Ao e koaua Madam Speaker n aron are e mwaneweia are te kataumwane are 241 *stationaries and supplies*. Ao e koaua n aron are e mwaneweia te Tia Tei ae Karineaki ao e kee ibukin te ririki ae e na roko n te ware ae \$50,990, ao e koaua Madam Speaker tao n aron ai, aikai bwaai nako are a kona ni kabonganaki ibukin tenan aobiti tao karekean tenan beebwa, bwaai ni mwakuri n te aobiti, tenan laptops ma printer's ma tenan donors. Ao N na aron are I mwaneweia ni kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae Karineaki mai Abaiang ao e koaua aikai iai tenan *projects* tabeua ibukin te ririki ae e na roko are ti kona n *tag* ao ana kona ni kaboa mwiin te kabanemwane ke te kerikaaki aio n aron tenan *funds* ibukin ake a roko man te *ram car* ao *funds* ibukin tenan NCD *programs*, ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te leader n te kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ao e rabwa te Minita n ana kabwarabwara ao tao e bon tau ana kataumwane are e a tia ni manga kauarerekea. Tao te bwai ae e rangi ni kakawaki bwa are ana toamau aia bwai ni mwakuri Taan Mwakuri ao ngkai bon ana tabo naba ni mwakuri te Minita bon teuana te tabo ae e a bon, e aki kona n toki kainanoana iroun te botanaomata, tao anne ae e kakawaki naba aia bwai ni mwakuri Taan Mwakuri bwa ana toamau ma ea tiku irouna ma ana Tia koroboki ibukin taraan anne.

Ao ngkanne N na roko ngkanne n are 246, ao tao aei e kaineti ma au titiraki are I a bon tia ni mwemwekia ma ti a roko ngkai n te kataumwane ao ti nooria bwa iai te raka nakon te ririki ae e na roko ma iaan ngkana tara are iaan are ana *output* ke ana tabo are te bwai n Aoraki ke te *pharmacy* are 07, ao kanga e aki rangi, e bon tiku n arona tao ti irabwi tengaa te kaokoro mwaitin te kataumwane n te ririki ae ao nakon te ririki ae e na roko. Aei are boon tenan bwain Aoraki are iaan 246 ao ngkana e kona n ti kabwarabwara te Minita bwa aei e na tau ngkai ibukin taran ngkai te kanganga n tataren tenan bwain Aoraki ao aei e na tau ibukin te ririki ae e na roko? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki ana titiraki ni kamatata te Tia Tei temanna ae Karineaki mai Abemama, ao e koaua Madam Speaker n aron are e mwaneweia naba te Tia Tei ae Karineaki aio n ana titiraki ao e koaua n raraomana ibukin tataren te bwain Aoraki ao tao moa riki are a rotaki iai kaain ana abamwakoro. Ao e koaua Madam Speaker n aron are e a tia naba ni mwaneweia ao iai te raka nakon ara kataumwane are 246 are e aranaki ikanne bwa te *specialize purchase* ao n te mwaiti ni ware ae \$73,000 e kaan \$74,000 ao bon angin te raka aio Madam Speaker e nakon te pharmacy.

Ao ti kakoaua Madam Speaker eti tao te ririki aio n aron are I mwaneweia naba n au kaeka ao e koaua tao e bon rawata teuatana tenan kanganga n te aonnaba tao n irekereke ma te supply, karaoan tenan bwainaoraki ao n ikotaki ma karokoiaia ikai, te *logistics* tao moa riki n irekereke ma te Aoraki. Ara kantaninga Madam Speaker bwa n te ririki ae e na roko ao e tenan kabanemwane ana manga bon bane n okira aron ngkoa biribirin te kabanemwane ma te *supply chain* are imwaain reken te *covid-19* ao n ara kataunari Madam Speaker ao te kataumwane aio n ikotaki ma rakana are \$73,000 n ara katautau ena tau ibukin anne Madam Speaker.

Ma e raoiroi bwa are aio bon tenan *Appropriations* ibukin te ririki ae e boou Madam Speaker, e raoiroi bwa ti a Kainibaire manga *reconsider* aio ngkana iai tenan kanganga ke tenan raa, ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te leader n te kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, are iai naba te rongorongongo ae ti karekei ibukin tenan taarau ao tao ea kaokoro ana ware te Minita, ngaira are ti karekei man tao te tarau man tenan tabo ni bwain Aoraki, kambwana ni bwain Aoraki are kanga ti ongo bwa iai aika a rangi ni maan bwa 2018, ma are anne e kakawaki bwa are e a tia n reke inanon bain te Minita ao tao e a tarai aikanne ibukin manga tarakin tao kaukan te bobwai man taabo aikanne. E koaua iai naba tao e na rangi ni kakaongora ngkana e kona naba ni mwaneweia te Minita ikai bwa iai te raka ae e rangi ni buburakaei nakon naba kanga te bwai ni mwakuri kaain te karao wii, te *dental clinic* bwa ai \$295,000 aia kataumwane ibukin te ririki ae e na roko ao n ti te ririki aei ti \$55,000. Ma tao e rangi i kakawaki naba bwa e reke ana tai ni kaongoraoia kaain Kiribati are a kakainanoa ana ibuobuoki te tabo aei bwa tera mitin, tao a rangi n toamau ngkai mitin bwa e aoria n are a kona ni buokaki kainanoia ibukin te karao wii. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki ana titiraki te Tia Tei ae Karineaki mai Abemama ao e koaua Madam Speaker te raka n te output are te *specialize purchase* tao moa riki ibukin te tabo ni karao wii. Aikai ngkoa Madam Speaker are a katautauaki ibukin karekean aia kaitekateka tenan Aoraki ke tao e aranaki bwa tenan *dental chairs* ao I taku bwa I kabwarabure Madam Speaker bwa iai ngkoa mwaitina ae a tia n anganai au koraki ma I mwaninga ma ngaia aio are e na kaitarai karekean kaboan tenan kaitekateka aikai tao moa riki ibukin te oo n Aoraki i Nawerewere ao tao ibukin naba tenan oo n Aoraki ake tabeua, ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te leader n te kaitara, e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao e aki mweneweia kieia ataei ma tao iai naba tibwan kieia ataei n tenan, bwa are kanga anne teuana te oo n Aoraki ae ti teimatoa n ikan ongongora naba rongorongona ibukia ara botanaomata ake n te itera maiaki ma tao iai naba tibwaia n tenan bobwai aikai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua, tao iai naba tibwai kieia ataei Madam Speaker ao e koaua ear eke irou te rongorongong aei. 4 tenana *dental chairs* are ana karekeaki iaan te kataumwane ao teuana mai ibuakoia e aki aua nakoia kieia ataei ngkana e kainanoaki ao a tauraoi Taan Mwakuri iai, ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te leader n te kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti a nakon ngkanne te LCDF ke kanga kanoan ana karikirake te Minita ibukin te ririki ae e na roko are iaan 345 ao ti ataia bwa iai 2 tao kanoan ana karikirake n te ririki aei ae ake nakon te ririki ae e na roko. Are teuana are iaon kainanoia taan rabakau ke te *health specialist* akea ngkai ma tao e na ibuobuoki ibukin kamatatatira bwa ea toamau ngkai, tao a bane n reke ana koraki, e aki kainanoa te karikirake aei. Ao te kauoua are akea naba iaan ana kataumwane te Minita ma are tao anne are ibukia tenan taokita are akea ngkai, n aron tein ngkai te kataumwane aei akea iaon te *internship*, kabwara au bure, ao te *essential medical equipment*. Tenan bwai tao bwai ni mwakuri ibukin te oo n Aoraki, I taku bwa e rawata are akea ma tao ti aikai moa ti kan titiraki tao are ibukin naba tenan bwai ni mwakuri, tenan *essential medical equipment* a toamau ngkai

ana bwai ni mwakuri ngkai e aki kainanoa aei ngkai n te ririki ae e na roko? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki ana titiraki ni kamatata te Tia Tei temanna ae Karineaki mai Abemama, ao e koaua Madam Speaker tao n irekereke ma te LCDF ao tao moa riki are n irekereke ma booia taokita, tenan *health specialist*. E koaua aio Madam Speaker e rawata te nikira man te ririki aio ao ara kantaninga bwa aikanne ana manga *rollover* ni kabonganaki n te ririki ae e na roko. N irekereke naba Madam Speaker ma kataneiakia ataei ake aranaki bwa tenan *interns* ke taokita ake a boou, iai naba te nikira ni mwane man te ririki aio Madam Speaker ae kan titabo naba ma aia baeranti tenan *health specialist* ae e kania te itera ni mirion, e raka teutana iaon te itera ni mirion. Ao aikai Madam Speaker are a kantaningaki bwa ana manga *rollover* naba nakon te ririki ae e na roko bwa ana manga kabonganaki, e na manga tauraoi naba ni kabonganai te oo n Aoraki iaan ana atu ni mwane aikai, ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te leader n te kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, ao tao ai bon

kabanean kanoan ana LCDF te Minita are bon ti ngaia nikirana are tenan, akana 2 ake ibukin te *local referral* ke tao te kataumwane ibukia Aoraki are ana roko tao ni bwain Aoraki tao i Tabiteuea Meang ke tao i Betio ke i Nawerewere mai iaon abamwakoro ao are teuana are ibukin te nako tinaniku.

Ma tao are a rawata naba ngkoa ara titiraki ma tao e bon tau ana mwane aei bwa kanga akea te bitaki ngkai n aron te mwaiti ao ti a nakon moa are i bon inanoa are ibukia ara Aoraki mai iaon aba, tao e tau ngkai ana mwaiti aei te Minita are e a tia n atai kanganga, ti a tia n tabetabeki inanon ara titiraki ao e tau ngkai anne ibukin tobwakin kainanoia ara Aoraki are mai aon aba bwa ana aki manga kantaningaki bwa ana kabwakai moa kantokaia imwain are ana kona n toka. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei temanna ae Karineaki mai Abemama ao e koaua Madam Speaker n aron are I mwaneweia ni kaekan tenan titiraki n te auti ae nako ao tao teutana n te auti aio n irekerekere ma kantokaia Aoraki ao e koaua Madam Speaker tao bon iai tabeua tenan kanganga aika a irekerekere ma tao ana tarau teutana te oo n Aoraki n taai aika a nako ma ti kukurei n

taekinna bwa angina ngkai iaon kawaina n itiaki.

Ao ara kantangina bwa man te ririki ae e na roko Madam Speaker ao e na akea te kanganga n irekerekere ma rorokoia aroaki ma iaon aba nako Tarawa ke tao nakoia Kieia Ataei are e mwaneweaki n te *local referral* ao tao n irekerekere ma te *overseas referral* ao n te tai aio Madam Speaker ao ti kukurei n taekinna bwa e ti raka teutana iaon 2 te mirion nikiran te LCDF fund man te *overseas referral* ao ngkai e a bon kan bane te ririki aio ao tao iai teutana tabeua tenan tinetine mairouia Aoraki ake a mena ngkai itinaniku, ma ara kantaninga bwa e na rawata nikiran aio ao e na manga *rollover* nakon te ririki ae e boou. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei mai Abaiang e nakoim.

Hon. Dr Kautu Tenaua: Ao e rabwa, I kan nakon are te DOT are iaon te transport, aia reberebe, ao I taku bwa e a bon rangi ni maan ae aki toamau raoi kaain te DOT. Ao ti bon bane n ataia bwa are a tararua ngkai te TB ao te *leprosy program* ma te bwai ae e rangi ni kakawaki iai ibukina bwa are te take time are ibukin anganakin te Aoraki te bwain Aoraki. Ngaia are e rangi ni kakawaki bwa are ngkai ti a nooria bwa ea rangi ni ibuobuoki, ngaia are I kan bubuti ngkana e kona ni manga

taraaki ngkanne anne, e tau ngkanne aron tararuaki baoia tenan neeti aika a tararua aio? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki ana titiraki te Tia Tei temanna ae Karineaki mai Abaiang, ao e koaua Madam Speaker tao n irekereke ma te kataumwane anne man te LCDF are te DOT program ao e koaua n te ririki aio ao iai ara nikira ni mwane n te tai aio, ae te aekaki ae \$35,472.64 ao ara kantaninga Madam Speaker bwa e na ibuobuoki aio nakon te ririki ae e na roko ao e na ibuobuoki ma kaitarana tenan kanganga aikanne.

I taku bwa n aron naba are e bon ataia te Tia Tei ae Karineaki mai Abaiang ao iai ara program Madam Speaker are kanga e wawakinaki ngkai iaon Tarawa are e aranaki bwa te *pearl program* ae e irekereke ma TB ao te leprosy n aron are e tia ni mwaneweaki iroun te Tia Tei. Ao ara kantaninga bwa te program aio e na ikarekebai ma aikai Madam Speaker ao e na ibuobuoki ni kauarerekea riki tenan kabanemwane ni irekereke ma Aoraki aika 2 aikai. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei mai Abaiang.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: Ao te kabanea mairou aio, norakin kanga

butin te Covid-19 ao iai norakin te kanganga ibukin te *goal chain*, ngaia are a kabonganaki aia aitibwaoki tabeman aomata riki I ataia iaon Abaiang bwa tera ngke e kona ni manga taraki aio bwa e na aki manga riki ao ana karaoaki ke n tararuaki tenan aitibwaoki n tenan kiriniki ni kabane iaon Kiribati. Kanga te bubuti anne ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa riki Madam Speaker ao e rabwa riki ana titiraki ni kamatata te Tia Tei temanna ae Karineaki mai Abaiang. Ao e koaua Madam Speaker, e koaua bon anne teuana te kanganga ae e nooraki n taint e Covid-19, n tain butin te Aoraki are ti a tia n rinanona ao ti kaitau bwa ti a otinako mai iai tao teutana n te tai aio Madam Speaker. Ao e koaua tao n irekereke ma tenan *vaccines* man te mena, e koaua aikai are e bon reitaki, e bon tabe te reitaki ma te UNICEF ibukin te *ram card project* ao ngaia are a teimatoa ngkai ni kakatauraoui tenan aiti bwaoki aikai ibukin tenan iti ke te bwai ae aranaki bwa tenan *vaccines*. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te leader n te kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao N na ti bubutia te Minita tao iaon are te *overseas referral* ke te bwain Aoraki itinaiku irouia ara Aoraki ao e kona n ti

kabwarabwara bwa ngkai tao te kataumwane, kanga tera tenan Aoraki akana a kanakoaki nako tinaniku ibukin buokai, te bwain Aoraki, kanga te aekaki n Aoraki raa bwa e aoria n ae ti, kanga e rawata naba ara titiraki naba iaon aei ma ngkana arona bwa e matata ao ti a bubutia moa te Minita ngkana e kona n ti kaongoira bwa tera aekakin Aoraki aika a kakanakoaki nako tinaniku ibukin te ibuobuoki are ngaia e kataumwaneaki iaan are te *overseas referral*. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki ana titiraki te Tia Tei temanna ae Karineaki mai Abemama ao e koaua Madam Speaker tao e koaua tao aikai ni kabane ake a bon mena iaan te *overseas referral committee restriction*. Madam Speaker ao aikai tao bon angina bon Aoraki ake ti aki koa n *treat* ikai iaon Kiribati ma n aron te *policy* ao a kantaningaki aomata aikai bwa e na rangi n *high* aia *expectation* bwa te ibuobuoki ke kanakoakia nako tinaniku e na ibuobuoki ibukin kabwabwakan maeuia ke tao e aranaki bwa te *prolongation of life*. Tao te list aio Madam Speaker e abwabwaki ae *exhaustive* ao ti tarauoi ni ibuobuoki ma te Tia Tei ngkana e tangiria ae N na kanga *properly speaking* tao e koaua aoraki tabeua n aron Aoraki ake iai aorakin buroia, Aoraki ake aki

kona ni bwain aorakiaki ikai bwa tao iroia ataei, tenan korokoro ake a kainanoaki bwa ana karaoaki nakoia. Tao e abwabwaki Madam Speaker Ma N na bubutia te Tia Tei bwa ngkana ngaia bwa e bon tangira bwanin tenan list aikai of tenan *conditions* aikai ao ti a kai reitaki mangaia n ibuobuoki iaon anne, ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te leader n te kaitara, e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Minita ao tao e na ibuobuoki anne tao i bon ibukia naba ara botanaomata, tao teuana ngkana I kona n titiraki iaon tao aekakin tenan Aoraki are a irekereke ma aorakin te kirine ke Tia Tei *kidney failure* bwa are tao N na titiraki moa bwa iai ngkai aika a mena iaan te buoka aei ae aorakia anne ae a bwain Aoraki ngkai itinaniku, tao anne moa ngkana e kona ni ibuobuoki iai te Minita, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao e rarabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei temanna ae Karineaki mai Abemama. Ao e koaua kaekan ana titiraki te Tia Tei are iai ngkai Aoraki aika tao a bwain aorakiaki ibukin te kirine tao te bwain Aoraki are e aranaki bwa te *diagnoses* ao e koaua Madam Speaker iai ngkai aika a

ongoing diagnoses i Fiji Madam Speaker, e rabwa.

Tibiika: Te leader n te kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua bwa aei teuana te Aoraki ae e a bon bane ni kainanoa buokaia iai ara botanaomata ma tao tera te Kainibaire iaon anne bwa kanga e a bon rawata naba aika a kainanoa anne tao iaon ara abamwakoro, e kanga aron te babaire iaon anne are ana bon kamwaingaki naba mai iaon aba nako ikai ao a taraki. Ao tao tera naba aroia nake a roko itinaniku, a mena itinaniku ao a reke n te kanganga aei, iai naba tarakin tao iaon Australia ke New Zealand, ana kona naba n reke iaan te Kainibaire aei ibukin tao buokaia tao n taabo akekei ke tao i Fiji. Tera raoi ana Kainibaire te Tautaeaka bwa are tao teuana te Aoraki ae e rangi n tiraua ae e kainanoa te ibuobuoki iai. Ao ti ataia are iai te iango ibukin karekean te mitin aei ma ngkai e tuai moa reke ao e aki kona ni buokaki ikai. Aikai ngkanne Aoraki, a kona ni mwananga iai ake a bon mena ikai ao ara koraki ake a mena itinaniku ke tera raoi tein te Kainibaire anne. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki ana titiraki ni kamatata te Tia Tei temann ae Karineaki mai Abemama. Ao e

koaua Madam Speaker ti ataia bwa te Aoraki aio teuana, n aron ae ti a tia n taekinna ni mwaneweia n auti aika a nako. Aio te Aoraki are tao ti aranna bwa te urubwai ke tao are e a karika te *conditions* are te NH *wino failure* ao n irekereke ma Aoraki aika tenan rietata n rara ke te tioka.

Ao e koaua Madam Speaker n te tai aio ao iai 3 ara Aoraki aika a mena ngkanne i Fiji ao a *undergo* tao te kaitiaki tao ibukin onean mwiin aia kirine, te bwai are e aranaki bwa te *diagnoses* ao e koaua ngkai ake angkai ara *diagnoses*. Ao e koaua bwa n te tai aio ao Fiji ti kaunga te roko Aoraki ake iai aia kanganga n aikai, ana bon rinanon te *process* are ana kawara te oo n Aoraki, ana tuoaki irouia taokita ao ana *undergo* te *assessment* ibukin te *referral guidelines*.

Ma ngkai a tia, iai Aoraki n ara *system* aika a tia ngkai ke tao a tabe ngkai ni bwabwain Aorakiaki ibukin aia *kidney* i Fiji *diagnoses* ao aio e tauraoi te oo n Aoraki n *consider* aio ao e na *case by case bases*. Ti ataia naba Madam Speaker bwa iai tenan bubuti mairouia ara botanaomata mai itinanikun Kiribati, tao moa riki tabo ake a rawata iai ara botanaomata Australia ao New Zealand, ao iai ngkai ana Kainibaire te Tautaeaka ae e na manga karaioia, e na manga karaua ni katinea ao n rinanona ibukin aio ma tao I a katuka aio Madam Speaker bwa e a

karaoi ana babaire te cabinet ao tao e moti te babaire anne ao ti a manga tauraoi ni katangaina nakon te botanaomata ao tao n okira te Tia Tei ae Karineaki.

Ma e koaua Madam Speaker I taku bwa aio bon te kanganga ae e buburakaei bwa ti ataia e korakora te kabanemwane ibukin te *diagnoses* ngaia are aikai ai bon te kakaewenako nakon botakin te mauri ao katoki Aoraki ibukin tararuakia ana botanaomata ke aomata ake aranaki bwa tenan *citizens of* Kiribati. Ao e rabwa Madam Speaker ao au kantaninga bwa e ibuobuoki anne nakon kaekan te titiraki. Ko rabwa.

Tibiika: Tao e a bon bane te titiraki iaon ara *vote* ke ara atu ni kabanemwane anne ao I a kanakoa ngkanne bwa te kaotinano. Bwa te mwaiti ae \$27,359,609 ibukin te Ministry of Health and Medical Services e na tei bwa mwakoron te tietura. Akana a butimwaea a kangai, eang ao akana aki a kangai tiaki. Akana a butimwaea? ao akana aki? E nakoia akana a butimwaea.

MINISTRY OF EDUCATION
HEAD 23 - \$34,697,405

Ti a nakon are imwina 23, te Ministry of Education ma te mwaiti ke te bota ni ware ae \$34,697,405. Ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei te titiraki ni kamatata iaon te atu ni

kabanemwane anne. Te Tia Tei mai Arorae e nakoim.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao iai tabeua au titiraki iaon te botaki ni mwakuri aio ma ana kataumwane. Tao I kan moana au titiraki man taran booia Taan Mwakuri man te botaki ni mwakuri aio are e oti bwa iai rakana ae \$237,000 te Tia Babaire. Te titiraki nakon te Minita bwa ti kakoaua ae iai raaia Taan Mwakuri ake a mena ngkoa iaan te *admin*, a kamwaingaki nakon tenan *divisions* ao otau bwa 29 Taan Mwakuri aikai aika a kamwaingaki, iai nakon te primary, te JSS, early childhood, SSS te Tia Babaire, ngaia are ti kantaningaia bwa e na iai keen ana kataumwane te admin ao ana raka teutana riki ke tao e nakon te mwaiti are e raaii nakon aan te division. Anne e na oti iai bwa tao mwaitira te rakat e Tia Babaire, I ti kan butia te Minita bwa e kona ni kamatata raoi bwa titabo ma iai tea ki ota teutana n aron are tibwatibwan are tao te raka are \$237,000 arei te Tia Babaire. Bwa n aekan te JSS ae e raka ae e mwaing man te admin, SSS 5 aika a raka ma tenan ware titabo ma aki taarea n aekan JSS 4 aika a mwaing 4 rakaia ana staff iaan ao te kataumwane iai \$45,000 te raka ni kataumwane. SSS 5 ma e a manga uarereke riki te raka ni kataumwane iai bwa ti \$31,000. Te early childhood 5 aika a mwaing nako aana ao te raka ni kataumwane ti \$1,386 te Tia Babaire, ngaia kanga

ti aki rangi n ota bwa tera ae e riki n ana kataumwane are aron tibwatibwakin are te raka ni kataumwane ibukin booia Taan Mwakuri te Tia Babaire. E kona ni ibuobuoki te Minita te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kakoaua are e taekinna te Tia Tei mai Arorae ma ti a tia ni karaua ni *go through* ma te ER te *public* te Tia Babaire. Ao e koaua iai aika a kamwaingaki ao ngkana ko noora naba ara ER iai ara *supernumerary post* akana a rangi ni mwaiti ao iai akana a kataumwaneaki ngkai iaan ae te admin aei te Tia Babaire. 67 aika a kataumwane iaan te admin te Tia Babaire, iai 29 aika i bon iaon te ER aio te Tia Babaire ao ngkanne iai tera, ana kaetaki n aia post aikai ni kabane te Tia Babaire ma iai are raona te account are ti ikotia ma are 8 arei te Tia Babaire aika ti bane ni kataumwane ni kabane aikai iaara te Tia Babaire.

Are 8 arei are iaara te Tia Babaire ao iai tenan *bus assistance* te Tia Babaire n te *supernumerary post* are inano arei te Tia Babaire ngkana ko karaua n nooria ae te *assistance* ao te *drivers* ae 6 ao 6 nanona 12, a rinnako naba inanon anne te Tia Babaire. Iai naba kamwaingakia kaa'in Taan ISE's mante primary te Tia Babaire are ana kona naba n rin

ikai ao te aekaki ae ngaia e ti a roko n te mwaiti anne te Tia Babaire. Ti a tia ni *go through* ni kabane ana raa, ao ti karautaeke n aei te Tia Babaire bwa are aio bon are ER te budget te Tia Babaire, titabo ma e raa, ma ti a tia ni *go through* ni kabane te Tia Babaire ao ngaia aio ara tare iaon aio te Tia Babaire. Ti kakoaua bwa iai te 1753 botara raoi te Tia Babaire inanon ara budget aei te Tia Babaire n aron are ti kakoaua.

Ao te raka are ti kateia iaon te salary aei te Tia Babaire iaon te admin te Tia Babaire ke aio, iai 5 te post are ti a tia ni kaekei ni kabane te Tia Babaire are tenan tia reirei n te primary are a tia ni karinaki ao te raka ni boo, te *increment* te Tia Babaire, e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Arorae e nakoim.

Hon. Teima Onorio: E rabwa te Tia Babaire ana kabwarabwara te Minita, e aoria bwa are tao a rangi ni mwaiti ware aikai ao tao ti na bon ota raoi iai ma n te kantaninga bwa ana *correspond* tenan kataumwane n iria aomataia ake a mwaing bwa ngkana e raka n teuana te division ao e na raka naba ana kataumwane. Ngkana e kee mwaitin te staff tao n te admin ke n te division teuana ao e na bon iria naba ana kataumwane ae e kee, kanga anne otara iai te Tia Babaire ma e aoria ti a katikua nakon te Minita ma ana koraki.

I kan reita au titiraki te Tia Babaire bwa e koaua are e taekinna te Tia Babaire kaain te botaki n reirei n te ER ibukin te ririki ae e boou ao iai te mwaiti ae 1753 te Tia Babaire, ao ngai otau iai te Tia Babaire bwa iai te raka ae 5 taan reirei n te primary. Tao N na bon bubuti te Minita bwa e kanga n reke ae te mwaiti ae 5 ae e raka n te primary, ti ngaia aika a bane aia beebwa ke a bane aia tai man te KTC ke tao, e kanga n reke ae bon ti 5 ao e aki tao irangaun te Tia Babaire ngkana arona bwa e bane aia kataneiai tao man KTC.

A kaoti mai iaa nakai te Tia Babaire bwa ti 5 mwaitia ma I kan reitia ma taekan te *leave grant* te Tia Babaire, bwa are e taekinaki mwaitia kaain te Ministry te Tia Babaire ao te kataumwane ibukin te *leave grant*, \$5,250,000 te Tia Babaire ao ngkana ko divide by \$3,000 are ana *leave grant* temanna te staff ao e na kaotinakoa botanaomata te tia mwakuri n te botaki ni mwakuri 1750, e aki koro te Tia Babaire. Tao ti ota bwa te Minita e aki *leave grant*, nanona e minus 1, ao angaa ngkanne ake 2. Tao ngkana ko a manga taraia man te itera teuana are te raka ni kataumwane are e koreaki ikanne bwa \$12,000 rakan te *leave grant*, otara iai ngkanne ti 5 te raka n aomata. E aki taaree ma are 5 te ER ae te raka n te primary te Tia Babaire ke kanga, aki taree waare aikai. I kan bubutia te Minita, tera raoi etin tao te ware naba ibukin te *leave grant*.

Bon ti \$12,000 ke tao e bae n raka riki te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ao e rabwa te Tia Tei mai Arorae te Tia Babaire ao e koaua taan reirei ake 5 akekei te Tia Babaire, bon taan reirei ake a kateirakeaki ake a karikirakeaki bwa iai aika a tia ni mate ao ngkanne akekei are ngaia are a oneaki mwiiia te Tia Babaire. Ao iai temanna man te KTC ngkai, n aron ae ko taekinna anne te Tia Babaire, 1750 Taan Mwakuri ni kabane ae e aki taare anne. Ara reke te Tia Babaire e kangai 1750 aika a leave grant bwa ara total 1753 ao 1750 ae a leave grants ae ngaia e reke te aekaki ni ware anne ao aika aki leave grant te Minita, temanna are iaan te Kiribati *qualification agency* are akea te *provision* irouna ao temanna ngkane te *computer IT* are n te KTC te Tia Babaire are ngaia akea te *provision* naba ibukina, 3 aika aki karinaki n te leave grant aei te Tia Babaire. Ao ngkana ti karaua ni kawenea ara leave grant aei te Tia Babaire 1750 ae ti kataumwane ibukia. Bwa iai aika 67 aika ian te admin, iai are 9 iaan te FNU, iai 4 iaan te te BRP iai te IT ae niman te SSS 174 *by the end* bwa iai naba taan reirei akana 170 ibuakoia. Iai are n te CDRC tengaun ma ruaman ao iai are te super normally post are ruaman ngkanne uangaun ma waniman. Kaain te exam tengaun, are te Kiribati Qualification

Agency ti temanna bwa are akea te provision ibukina ngaia ti temanna. Ao n te JSS abubua teningaun ma teniman ao n te KGV ma ana account 109. Ao te KTC nimangaun ma temanna, te library tengen ma waniman ao te Primary itibubua onongaun ma aman te Tia Babaire. Teabike angaun ma itiman uangaun ma onoman te Tia Babaire ao iai temanna are ti kakiba nakon are ngaia are e riki onongaun ma itiman are man te archives e aki karinaki iaan te library, e aki matter ma te library ma are ana mwaiti ma te archives ma e karinaki naba iaan are onongaun ma itiman are iaan te admin te Tia Babaire.

Ti a tia ni go through aikai te Tia Babaire ngaia ti kataia n rinanoia ao ti kataia ni kananoraoa ara mwaiti ma are n te ER ao ngaia ngkanne e a manga kaeka are imwin ate Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei mai Arorae e nakoim.

Hon.Teima Onorio: Ao I rangi ni karabwa te Minita n te Reirei ibukin kabwarabwaraan aikai. I taku bwa tao bon ti taraana ibukina are e aki taare tao te raka ni kataumwane ibukin te itera aio te Tia Babaire are e koreaki ikanne bwa \$12 te ngaa. Ao e aki ae tao e bon taraa ni kairua anne te Tia Babaire. Bwa are \$12 te ngaa e na riai n reke man ware akana te revise are 2022 ao te kataumwane

ibukin te ririki ae boou. Ngkana ko karaoa te anai ao e na riai n taare ma e titebo ma e aoria tia katuka anne te Tia Babaire tao eng ngkana iai riki te kabwarabwara mai iroun temanna e na ibuobuoki.

Tibiika : Te Minita ko tataninga are I bon anganiko am tai ao ko a teirake naba bwa e aoria n ae nakoraoi. Tai ingarake bwa bon iai am tai. E nakoim te Minita.

Hon.Alexander Teabo : Kabwara au bure I rangi ni ingainga ni ikaekaeka ma te Tia Tei mai Arorae. E koaua kabwarabwarana te Tia Babaire ae kangai are te KTC arei te Tia Babaire iai ngkoa te provision ibukina last year. Ngkai akea te provision ngaia are ara raka are niman arei e a down by 1. Bwa nanona iai ngkoa te provision last year irouna ao ngkai akea ngkai *this year*. Ngaia are imwin ngkanne kekerake akekei e titebo ma are e a kerikaaki te mwaiti are ngkoa ao bon iai ngkoa ngaia are e a kerikaaki ngkanne ara raka bwa ai ti kanga e kaan aman. Bwa are bon iai ngkoa te provision ibukin are te KTC ibukin are last year. Ao ngkai e a kakeaaki ao ngke a mwemwerake naake niman akekei e titebo ma e aki noraki are temanna bwa e titebo ma e a onea mwiina bwa are akea te provision bwa e titebo ma e cater boo iaan te katikutiku are akea ngkai ana provision te Tia Babaire. ngaia are e riki bwa ai ti ama nte Tia Babaire. Ao ti *go through* naba aei te Tia Babaire

ngaia e reke ae e taraa ni equal ara kabwarabwara ao tia kataia ni kakaea e riki man are akea te provision ibukin te KTC are iai ngkoa n ae nako ngaia are e reke bwa e down ara mwaiti bwa temanna te aomata. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei mai Arorae.

Hon.Teima Onorio : Ko rabwa te Tia Babaire ao tao e rabwa ana kabwarabwara te Minita ao tia kitana anne ao tia manga noora are allowances te Tia Babaire. N taarana ao iai te raka are \$4 te ngaa te taara rakan te kataumwane iaan te allowances te Tia Babaire.

Ao kanga otau iai bwa angiina e mena iaan te naan divisions aika te moan rinan ao te JSS te Tia Babaire. I kan butia te Minita e kona n ti buokia ni kabwarabwara bwa tera raoi allowances aikai, tao iai are ti ataia are tao tera. Bwa I kakaea te Tia Babaire bwa e mena iaa aia allowances te naan markers n te naan ukeuke akana a national. Te ukeuke n te koraki teniua, te ukeuke n te koraki nimaua te koraki 6, iai naba markers ibukin koraki 7 ake a mwakenaki aia beba itinaniku te Tia Babaire. E mena iaa te kataumwane ibukia te Tia Babaire ao kanga tera te break down ti kona n ongora. Mwaitira ae a kaboaki iai te naan markers aikai n te beba n te tai aio iaan te kataumwane ibukin te ririki ae boou te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : E rabwa te Tia Babaire are te raka are \$4 arei te Tia Babaire e bon rekereke ma te clothing allowance are akea ngkoa n ae nako bwa e tao ririki te clothing allowance. Ngaia are e aki reke n ae nako ao ngkanne e reke n ae ngkai nakon te clothing allowance anne te Tia Babaire.

Ao are e mena iaan te exam unit are booia taan mwakena te beba n aron ae te ukeuke n aron ae taekinna te Tia Tei. E mena iaan te exam unit te Tia Babaire ao ngkana ko taraia ao te AAU te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei mai Arorae.

Hon.Teima Onorio : E rabwa te kamatata nakon te raka are \$4 te ngaa ibukin te clothing allowance tao anne otau ibukin te Minita ae ni kaineti ma te salaries and allowances of MPs.

Ao e rabwa naba are e a tia ni koteia te Minita bwa booia taan mmwakeni beba ni ukeuke e mena iaan te exams. I kan butia te Minita bwa e aki kaeka iteran au titiraki are teuana bwa ti kona n ataia bwa iraua ngkai ae a kaboaki iai te naan markers aikai ngkana a mwakeni aia beba koraki 3, 5,6 tao e toki ikanne ke tao e nakon naba koraki 7. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : E koaua te Tia Babaire I taningaia mai irouia au officials booia te naan markers.

Tibiika : Ngaia ao ko taninga am kaeka ao ngkana iai riki am titiraki te Tia Tei mai Arorae ao e nakoim.

Hon.Teima Onorio : E rabwa te Tia Babaire tao iaon kawaina te kaeka iaon anne. I kona n noora ngkanne are te housing allowance taiaoka n noria bwa iai kerikin te kataumwane ibukin te itera aio n te mwaiti ae \$8,592 te Tia Babaire. tao bon ti te titiraki te Tia Babaire, tera ae riki ngkai e a kakeaaki te ware anne bwa are e katauaki ibukin aia auti taan mwakuri te Tia Babaire. tao iai ana tia mwakuri ae e a kitana te Botaki n Reirei ke tao tera ae riki te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : E rabwa te titiraki ao e koaua bwa iai te tia mwakuri ae e a tia ni mwainginako mai iroura temanna ae man te KGV ao iai are ara aomata are ti nanokawaki bwa e motirawa n te tai ae nako man te KTC te Tia Babaire ngaia are iai te kerikaaki te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei mai Arorae.

Hon.Teima Onorio : Ko rabwa te Tia Babaire e a rangi ni matata te kabwarabwara e rarabwa. I kan noora ngkanne are relocation te Tia Babaire. Kanga otau bwa aio te kataumwane ibukin kamwaingakia taan reirei riki tao bon te Primary ao te JSS ao tao angin te kataumwane e mena e katauraaki ibukia te Tia Babaire.

I kona n ti bubutia te Minita bwa tera ngkai tein te policy ibukin te kamwaing ke kamwaingakia taan reirei. Tao maan raa aia tai iaon te abamwakoro ao a kona ni kamwaingaki. Ao eng tao anne moa te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: E rabwa te titiraki aei te Tia Babaire ao e koaua bwa bon angin te tai ao iai aika a kona n tiku inanon 4 te ririki n te abamwakoro ae a mena iai, ao iai aika a kona ni uarereke riki te Tia Babaire.

Ma kanga ti kaungaia taan mwakuri te Tia Babaire bwa are e rangi ni kakawaki naba ae a roko iaon aba te Tia Babaire ao n tabetai manga bon iai te bubuti n reitaki ma are tao a uotia Taan Tei, bwa tao iai te kanganga ngkana a kamwaingaki akanne, bwa tao iai aia kanganga tao n aron aia karo ke tao te aoraki ke tera te Tia Babaire. Ma ni bon koauana ni koaua ao bon iai te

kamwaing n taai nako ae ti karaoi ate Tia Babaire ao e kona ni uoua te ririki, teniua te ririki ke aua te ririki te Tia Babaire. E nakon aron taraakina te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei mai Arorae.

Hon.Teima Onorio: E rabwa ana kamatata te Minita te Tia Babaire. Tao I ti kan kamatataai n te kataumwane aio nanona aio e rekereke ma kabanemwane arauenti are anganaki taan reirei ibukin mwaingia ke e rekereke riki ma buokan boon te bao ke te kaibuke are ana toka iai te Tia Babaire. Ti kona n ti kamatataira n aio.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : E rabwa te titiraki te Tia Babaire ao taningaai bwa N na noria moa n au boki aei.

Aio bon ti iaon te kamwaing te Tia Babaire, kamwaingakia taan reirei mai Kiritimati, mai meang, mai maiaki te Tia Babaire, ao kantokan aia bwai ma aia *package allowance* te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei mai Arorae.

Hon.Teima Onorio : E rarabwa te Tia Babaire ma e aoria bwa ni irekerekere ma aio te Tia Babaire ao tao bon kan tabekan te bubuti nakon te Minita ibukin te Botaki n Reirei. Kanga ti kakoaua ngkana tokin te ririki ke tao

moan te ririki are imwina ao iai te kamwaing iai irouia taan reirei ao e kona n noraki bwa tao iai te mwengabuaka inanon te mwananga tao a ibetutu ma tao aia utu, ma tao aia bwai ma tao ataein te reirei. E kona n reke are e aki kaea te tai te Tia Babaire bwa e a iremwe aron te kamwaing. Ma tao bon ti te bubuti n aron aio bwa tao ni irekerekere ma te kataumwane bwa ti noria bwa e bon tiku n arona tao e bon nori ate Minita bwa e tau te mwaiti aio ni irekerekere tao kanganga ake a irekerekere ma mwaingia taan reirei te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : E rabwa te Tia Babaire ao e koaua ti karautaeka bwa iai te mwengabuaka n aron te kamwaing te Tia Babaire. Ao are kanga bon angin te tai are kanga bon babane aia bwai ara taan reirei ngkana a toka n te kaibuke te Tia Babaire. Ao e koaua bwa kanga bon ara kaibuke aika inanon baira te Tia Babaire ae iaon Kiribati tao a bon tangira riki ae e na rangi n nakoraoi ara bao ni mwamwananga te Tia Babaire. Ma I taku bwa ti ota n ae nanonna te Tia Tei ao e koaua e koaua ae tia bon noria n taina te Tia Babaire ao e rabwa bwa ti ataa anne ao ti ataa naba aia kanganga taan reirei te Tia Babaire ma aia bwai ae E rabwa angi ni mwaiti ao aron baoia ataei te Tia Babaire. Eng tia noora anne te Tia Babaire ao e rabwa.

Tibiika : Tia Tia Tei mai Arorae e nakoim.

Hon.Teima Onorio: E rangi n rarabwa te Minita ao ara kantaninga bwa are a nikoaki riki aron kamwaingakia ara taan mwakuri aikai man aia tabo are tao a manga kamwaingaki iai nakon ae boou ae te Tia Babaire. Tao bon ti rekereken aio te Tia Babaire bwa ti kakoaua bwa tao e a tia n otinako bwa n aron kaongoakiu ao e a tia n otinako araia taan reirei ake ana mwaing tao mai iaa nakea. Ao n reitaki ma au abamwakoro te Tia Babaire ao angia taan reirei man te Primary ake a rangi ni mwaiti ao tao ni bon te JSS. Tao bon te bubuti te Tia Babaire bwa tera ngke e taraaki naba bwain aon te kamwaing ao ana toamau taan reirei. Bwa n aron ngaio tau ao e titebo ma e na akea te English Teacher ke e na aki toamau ibukin te JSS ao e kakawaki bwa ana toamau man moan te term ni karokoa kabaneana ao ni, irekereke ma karaosan te kamwaing are iangoaki tera ngke e taraaki naba te itera aio te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Te Minita

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua bon inanon bairean te kamwaing te Tia Babaire ao a riai n taraaki itera aikai are te Tia Babaire. Eng are te naan subject are ana riai n offered n te reirei teuana riki tao te JSS te Tia Babaire.

Ao e koaua I kakoaua anne te Tia Babaire ae kanga bon angin te kamwaing are a karaoia taan mwakuri a kataia ni kabaranta aron te aekaki n taraa te itera aio bwa e na aki bwaka teuana te subject te Tia Babaire.

Ao e koaua te Tia Babaire bwa e rangi ni kakawaki naba n ara kamwaing naba bwa are iai aika ti kona n taraia bwa a rangi n experience mai Tarawa ke tao man te tabo teuana ao ti kona ni kanakoia nako buuki. Kanga tao iai te tabo ae e rangi ni maeu irouia ke tit araia a kamwaingaki naba nakon te tabo are kanga ti taraia bwa ana tangira aron kanga karikirakeana riki te Tia Babaire. kanga e taraaki bwa aio kanga aekakin n aron aia kamwaing ao ara taan mwakuri te Tia Babaire are a kataia ni iangoia bwa ana tibwatibwaaki aron te tarena ake kanga inanon te kairiri ma te anga reirei te Tia Babaire ake irouia te Tia Babaire. Ma e rangi n rabwa bwanaan te Tia Tei te Tia Babaire ao e koaua ti na teimatoa n taraia bwa ana bane n toamau reirei ni kabane te Tia Babaire iaon abamwakoro te Tia Babaire ao bon iaon Tarawa. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei mai Arorae.

Hon.Teima Onorio : Ao I a kaitaua riki te Minita n aron bwanana are e a tia ni kawenea bwa e na taraia bwa ana toamau reirei ni kabane ma mwaitia aia taan reirei are a

kainnanaoaki n aia subject aika a kakaokoro. E rabwa te Tia Babaire. I kan reitia ngkanne ma taraakin te boutoka nakoia taan reirei are a bon mena inanon reirei. Ao ti kaitaua bwa tao inanon te ririki aio ao ti kakoaua bwa iai kawaran ara abamwakoro, karaoan taian kataneiai nakoia. I ti kan titiraki ngkanne iaon te kataumwane bwa iai are local training bwa aio e kananonaaki naba ibukia taan reirei. Are tao iai te roko mai Tarawa ao e karaoaki te kataneiai mai irouia taan reirei iaon te abamwakoro te Tia Babaire. Ao ngkana ngaia aio tera ana kataneiai aika a katauaki ibukin te ririki ae boou te Tia Babaire. I a kairia naba ma te bubuti nakon te Minita ae karineaki bwa tera ngke a kona n taraia bwa ana barongai aia kataneiai n te tai ae tao e aki rangi challenging nakoia taan reirei.

Bwa are tao inanon te ririki aio ao ti noria bwa a bon bwara ni mwakuri ao e a bon waaki te kataneiai after hours imwin bwaran te reirei ao n tabetai e reitinako nakon te bong ke tao te weekend te Tia Babaire. tera ngke e bon taraaki bwa iai te local training ae e na karaoaki tao iaon te abamwakoro bwa tera ngke a kaeaki are bon tain motirawa te Tia Babaire bwa e aonga n ae bon rin raoi te training ao aki rangi n namakinna n taan reirei ni kaiburokaki n anganaki te kataneiai n te tai ae uarereke te Tia Babaire. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : E rabwa te Tia Babaire taekan ana tabeka te Tia Tei aei iaon te kataumwane aei ao riki taan reirei ibukin aia training te Tia Babaire ke aia kataneiai te Tia Babaire. E koaua anne te Botaki n Reirei e teimatoa ni karaoi ate Tia Babaire n te KTC iai akana a kona ni manga roko ni kataneiai te Tia Babaire n te naan programs akana a karaoia. Ngkana tia manga karokoia ibukin tao te naan Leaders te Tia Babaire. Ngaia ngkana tia manga anaia nakon te aobiti bwa ana manga *experience* teutana bwa tera aron ae ti kakaraoia bwa ana mwakuri irarikina teutana n noora aron te kairiri te Tia Babaire n aron kingin bwaai ni kabane te Tia Babaire.

Eng, ao e rangi n rabwa bwanaan te Tia Tei ao anne ti teimatoa ni karaoi ate Tia Babaire bwa ti kakoaua bwa are ara taan reirei a bon kainnanao ribanakiia te Tia Babaire bwa are e koaua te reirei e tabe n rikirake te Tia Babaire ao iai naba ara anga n anga reirei ao e koaua iai ara program iaon aei te Tia Babaire ao e koaua ti na kaunga naba aio te Tia Babaire ngaia are I taku bwa bon ara Botaki n Reirei are te KTC te Tia Babaire. Iai naba itera tabeua akana ti taratarai te Tia Babaire te naan course n aron te USP ke tera te Tia Babaire. Ae a tia ngkoa ni karaoaki anne te Tia Babaire ao ngkanne aikanne tao bon

aia mena taan reirei ae a manga bubuti nakoiria te Tia Babaire. Ma e koaua bwa aikai bon kanoan te mwakuri ae ti na waakinna te Tia Babaire.

Ao I a kaeka naba are ibukin booia taan mwaake. Bwa e koaua bwa e tuai reke anne irou bwa n aron ae I kaongoaki ngkai kanga booia taan mwaake e bon depend iaon mwaitin te exam paper ao mwaitin aia student are a mwakenna. Ao n aekakin tao te KCPE te Tia Babaire ke te form 3 are te ukeuke are te KCPE te Tia Babaire \$1.50 iaon teuana te beba ke tao temanna te student. Ao te form 5 \$2.50 iaon teuana te beeba. Ao are teuana are te form 6 te Tia Babaire are \$4.50 ao ngkanne te English \$5.00, te History \$5.00 te Geography \$5.00. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei mai Arorae.

Hon.Teima Onorio : Ao e bati n rabwa te Minita n ana kamatata ngkai e a tia n anga tao n rekereke ma aron kataneiai ibukia taan reirei. Ao ti na bon rangi n kaunga aio riki ibukia ara taan reirei bwa tera ngke e kona n reke te program are a bon reitinako tao iraua aia ririki n te reirei ao a manga rin n upgrading n KTC ke tao terana. N taai aika nako ao tao iai te boraraoi ma Auckland College of Education ke tao iai aika a roko mai ikekei ni kataneiaia taan reirei ao iai naba are te year nine English language e took in Victoria University

of Wellington. Ao a mwananga taan reirei taan reirei n te Primary ti ibukin te anga reirei n te English ti na kaunga aio te Tia Babaire nakon te Tautaeka bwa e kakawaki aia *professional development* taan reirei ae ti kakoaua bwa tao e limited inanon te Kataumwane aio ma ti na kaunga te Tautaeka ni kakaae riki itera ni ibuobuoki iaon anne.

I a kaitau ngkanne ibukia taan mwaken beeba kanga ti noori ware aikai ao a uarereke te Tia Babaire. Irabwii te ririki n nako ao kanga boona aikanne te Tia Babaire e aoria bwa tia katikua iroun te Tautaeka bwa tera ngke e a taraia naba koraki aikanne bwa te mwakuri ae korakora. Ti aki te mwakuri n aki akaka ao ngkana kam taetaekina aron te kabotaunaari ma aba aika irarikira. Iraua te rate i Biiti e a kaman roko n te \$10 te taara n te beba tao ibukin beba riki ake mai ieta, ao ngaira ti na roko ni ngai n anne.

E kakawaki naba kanuungan te mwakuri nakon ae bon riai te Tia Babaire ao ngkana ngaia bwa ai te rate ngkai n te betebeke tao \$10 te taara n te beba tao ibukin tao te koraki 5 tao ni ngai ngaira ae ti na kona n roko iai ti ataia bwa iai tokin korakorara ma tera ngke e taraaki itera aikai bwa ana *rewarded* taan reirei tao antai riki aomata ake a manga tangoaki bwa ana kona ni

ibuobuoki ibukin karaoan
mwakenan beba.

Eng, e aoria bwa tia katuka anne bwa kanga te kaewenako nakon te Tautaeka. I a kan reita ngkanne au titiraki te Tia Babaire. Taraakin are te office transport te Tia Babaire. Ti kakoaua bwa are ana Botaki ni Mwakuri nako te Tautaeka a bane ni iai raoia ao a bane n taonaki a naaki n aia auti ke tao irarikin te kawai ni moaningabong, n nikiraki n te aobiti ao e bwara te mwakuri ao a manga kaokaki te Tia Babaire.

Ibuakon te office transport aio e a reke ngkai baoia taan reirei ae te primary te jss te Tia Babaire ke a bon kakatei bus naba? ti kan bubuti iaon te itera anne bwa tera ngke a katiteboaki e aera ana kaokoroaki taan reirei bwa ana bon katei bus ao nikiraia ana taan mwakuri te Tautaeka iai baoia te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : E rabwa te kan kaotaota iaon baoia taan reirei te Tia Babaire ao e koaua I kukurei n taekinna bwa ibuakon ara kataumwane baoia taan reirei te Tia Babaire ae ngkai e teimatoa ni bubuti ibukia te Tia Babaire ikai iaon Tarawa te Tia Babaire. Iai naba baoia ara koraki are te naan IEC ae e a tia ni kanakoaki nako aon aba ae

te naan rebwerebwe I a tia naba ni kanakoa nakoia te Tia Babaire.

Ngaia are e rangi n rabwa bwanaan te Tia Tei ae karineaki ao e koaua. Ngaia are I kangai iai baoia te bus are ti hire n taai nako are ibukin baoia taan reirei aikanne ibukin kaeana aia tabo ni mwakuri te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei mai Arorae.

Hon.Teima Onorio: Ao tia kaitau nakon te Tautaeka ibukin noran te itera aio bwa I taku bwa e bon kakawaki ao e koaua kanga a kaawa taan reirei are e boo ananai n te bao ngaia a bon katei bus n taai nako. E rabwa.

N na reita aio ma are taraakin ana buoka te Tautaeka nakoia reireina aro te Tia Babaire. iai te mwaiti ni kataumwane ae \$3 tabun te mirion te Tia Babaire akea te bitaki man te ware are n te ririki aio. I ti kan bubuti bwa tera raoi bwa te kataumwane aio tao n rekereke ma taan reirei n reirein aro antai raoi ae mwanenaki iaan te kataumwane aio. Tera raoi kanoan te buoka aio nakoia reireina aro e rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : E koaua are e ibuobuoki iaon baoia te Tia Babaire. Aio are ti kamena iai are baoia n anaaki e ananai ao manga te

nikirikiri te Tia Babaire. Ao teuana naba bon boon aia volunteer te Tia Babaire are iai taan reirei akana a roko ao a volunteer ao iai booia are a kamenaaki naba iaan aei te Tia Babaire, ao te naan local teachers grant te Tia Babaire are ngaia are a kateaki naba iaan te Tia Babaire. Te teachers training grant are aia grant taan reirei ibukia taan reirei te Tia Babaire.

Aikanne kanga are I taku bwa ti a kataui naba te naan church are a kona n nako n reirei itinaniku are a kona ni karekea aia aomata ao a nako n reirei kanga \$5 te ngaa iaon teuana te reirei are ibukin 4 te reirei te Tia Babaire. Ao iai are ti kataua ibukin aia grant te naan local teachers te Tia Babaire. eng e rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei mai Arorae.

Hon.Teima Onorio : E rabwa te Minita n ana kabwarabwara ao tao I kan butia bwa e kona n ti kamatata bwa kanga tao buokaia taan reirei bwa ngkana eti ara kakauongo a tia n taekinna ikai kaain te Tautaeaka, bwa iai ami buoka are kam buokia kam buoka booia taan reirei ni kabane n reirei n aro. Ma taan reirei aikanne are kanga bon ti naake a beba ke ni kabane taan reirei te Tia Babaire. E kanga raoi aron te buoka nakon reireina aro. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : E rabwa te Tia Babaire ao e koaua ara buoka are kanga ibukia taan reirei ake a qualified te Tia Babaire anne are ngaia ae ti nanonna are ti tangiria bwa ana kanooaki reirein aro irouia aika a beba. Ngaia are ngkana ko bon beba ao ko reirei ao kona riki bwa te tia reirei ao anne taben te Tautaeaka ao anne ngkanne ti tauraoi ni ibuobuoki bwa ti na kabooko man ana mwane te Tautaeaka te Tia Babaire inanon aro akanne te Tia Babaire.

Ngkoa iai te mwaiti bwa ti tengaun ngkai kam kona ngkana a bon rawata aika a beba nakon te reirei te teuana te Tia Babaire anne e kona anne ngkanne e a tia ni kataua te Tautaeaka, buokaia aro te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei mai Arorae.

Hon.Teima Onorio : Ao e rabwa are e kamatata te Minita nanona a kona ni mwanenaki akana a beba. Ao e rabwa anne ao tao tera ngkanne te kabwarabwara iaon te tia reirei ae beba, tao ibukin tao riki Senior Secondary. Bwa iai reirein aro ake a junior secondary naba bwa a form 1 e kanga ngkanne kanga te babaire iaon aio ao ngkana a kan kamatata kaain botaki n aro aika a kaokoro ake iai aia reirei are man te koraki teuana nako koraki 7 ke tao koraki 1 nakon ke tao ti are ti Senior

Secondary. E kona ni kamatataaki aio te Tia Babaire tera mai inano tao te diploma ngkana te JSS ke tao tera te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : E rabwa te Tia Babaire ao e koaua kanga bon te kantainga bwa kanga ara ataei ngkana ti noora te reirei ao iai te JSS ae ti kateia ao kanga bon te kantanninga bwa ataei ana nako n reirei n te JSS. Ngaia are kanga ti kantanninga bwa aongkoa reirei ake reirein aro aikai te Tia Babaire ana a na te form 4 kanga te koraki 4 ni waerake te Tia Babaire. Ao e koaua ti ataia bwa bon still naba karinia te koraki 1,2 ao 3 te Tia Babaire.

Ma e koaua n te tai aei te Tia Babaire akana ana reirei n te mission school te Tia Babaire ti aranna bwa te Senior Secondary School bon anne ngkanne taan reirei are ti taku bwa a qualified ao ti a tia ni manga karaua ni karuoa iai te naan criteria's are ti a tia ni manga karaua ni karaua n rinanoi raoi bwa ti ataia bwa iai akana a konabwai ma tao ti teutana karokoaia te Tia Babaire.

Iai ngkanne te formula are are a mwakuria ara koraki are ngaia are ana taraia bwa te tia anga reirei arei bwa iai irouna te kona n anga reirei ao e kona ni karaoa te tibwanga ke n deliver te reirei nakoia ataei te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei mai Arorae.

Hon.Teima Onorio : Ao e rabwa te Tia Babaire bwa ngaia iai te formula are tao a mwakuri nako iai. Ti rang kaitau te Minita ngkana ti kona n anganaki katoton anne bwa ti aonga ni kona ni ibuobuoki ma tao kaain ara Ekaretia ke tao ara reirei ni itera aikanne. E rabwa te Tia Babaire.

I kan reita ngkanne au titiraki bwa I noria ibuakon ana kataumwane te Botaki n Reirei ao iai naba reirein n aron Teabike College, iai KGV, e botaki ma ana kataumwane ma te reirei ae MTSS are tao e a mwaing nako Kiritimati te Tia Babaire.

Tao I kan titiraki iaon are Teabike College te Tia Babaire. E a roko ngkai ni koraki 7 ao tao tera te katautau ke te kantanninga ibukia ana taan reirei. Iai kataumwane ikai ibukin Teabike tao ibukin booia ana taan mwakuri ma tao mwaitira raoi, ke tera mwaitia taan reirei i Teabike ae katauaki ngkai ibukin te ririki ae boou te Tia Babaire, kai ti ataia bwa e roko ni koraki 7 te Tia Babaire ngkana ngaia eti te rongorongo.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : Te Tia Babaire n aron ae ti kanakoa n te tai ae nako te Tia Babaire ataein Teabike a auti n te KGV ngkanne n te tai aei. Ngkana ko noora ana mwaiti te KGV

e rangi ni mwaiti ao anne ngkanne mwaitia taan reirei ae ibukin Teabike ao ibukin te KGV te Tia Babaire ao are MTSS naba te Tia Babaire.

Ngaia are te kantaninga bwa ngkana e bobonga Teabike n te ririki ae boou te Tia Babaire ao a mwaing naba ni kangai ma aia taan reirei te Tia Babaire, aikanne a tauraoi te Tia Babaire ma taan reirei ake ibukina bwa ngkai n te tai aei ao a bon bane n reirei e increase te stream te Tia Babaire n te KGV ao ngaia are iai are bon ataein Teabike are a mena naba n te KGV te Tia Babaire. Taan reirei ake a mena i Teabike a mena naba n te KGV. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei mai Arorae.

Hon.Teima Onorio: E rabwa te Tia Babaire ao e aoria bwa are tao e taekinna te Minita ae tao iai te kantaininga bwa e na bobonga Teabike inanon te ririki ae boou ao ana kona ni mwaing. Tera ngke a mwaing n te tai ae i moan riki te ririki te Tia Babaire n te aro bwa e na aki disrupted aia reirei. Ma e kanganga aron te catch up te Tia Babaire n re reirei n aron ae ti noria ngkai ma te Covid-19 n te ririki aio.

Te Tia Babaire I kan reitia ma te maroro ibukin te reirei are teuana are MTSS. Kanga I noora arana bwa e a manga bitaki arana nakon Line and Phoenix Secondary School te Tia Babaire. Nanona ataein te reirei

aikanne a bon tiku moa iaon Tarawa, n raonia kaaain KGV ao Teabike ni karokoa te tai ae e a tauraoi iai te reirei ao kanga ni ngai te katautau bwa e na manga uki te reirei are ibukia kaai nte aono ni mainiku te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: E rabwa Madam Speaker ao I karabwa e koaua are kanga MTSS are te Aono n Raina te Tia Babaire are I Kiritimati te Tia Babaire ao e a taubobonga te Tia Babaire e rang tauraoi ni kaukaki te Tia Babaire ao aongkoa ti na kataia ni keiakina ngkana e kona ni kanoaki nakon te tai ae na roko te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei mai Arorae.

Hon.Teima Onorio: Ao e rabwa ao ara katekeraoi nakoia taan reirei are ana kauka te reirei aio te waaki ae boou te bobou kee bitakin te tabo ara katekeraoi nakoia ao n reitaki ma aia ataei ao ara kantaninga bwa ana aki rang tio ibuki ao e na waekoa ni ira te waaki inanon te ririki ae boou.

Te Tia Babaire, I kan reita te titiraki iaon are kanoan are mai inano te Local Contribution nakon te Development Fund I kakoaua bwa iai kerikakin te kataumwane n te mwaiti ae \$1 te mirion te taara te Tia Babaire. N te ririki aio ao e katauaki te \$19.4 te mirion ao nakon te ririki

ae boou ao e na kee \$1 te mirion nanona ai ti \$18 te mirion te Tia Babaire. Ao tao aio n aron otau ao kanga ibukin reireia ara ataei itinaniku te Tia Babaire. I kan ongora tera bukina ngkai e kauarerekeaki te mwaiti aio ao kam taekinna bwa kam rangi ni kaunga te reirei itinaniku te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa te Tia Babaire ao n aron ae ti ataia ao te LCDF te bwai ae roll on te Tia Babaire. Ao e koaua bwa are te bwai anne e mena iaan te student loan scheme te Tia Babaire are \$1 te mirion anne ao ti kakoaua bwa ae inanon baira ngkai n te tai aei are ti kona ni manga kabongana nako next year e tau ibukin ara student loan scheme aei te Tia Babaire.

Ngaia are iai ara baranti ae \$1.2 mirion te Tia Babaire ngaia ti taku bwa e kona ni cater ibukin te \$1 mirion are ti drop te Tia Babaire anne. Anne kabwarabwarana te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Ao te Tia Tei mai Makin.

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa Madam Speaker ao I rangi ni kaitaua te Minita ae karineaki n te Botaki n Reirei. Ao ti ataia ae aio teuana mai ibuakon ana priority naba te Tautaeaka are kanakoakia ara ataei bwa ana nako naba ni mwakuri n

reirei itinaniku te Tia Babaire. Ao ti ataia bwa inanon te LCDF ao e koaua bwa iai naba te kerikaaki teutana te Minita are ko kona n ti kabwarabwara bwa ti ataia bwa kam tangiria bwa ana mwaiti ataei aika ana mwananga. Ao irarikin naba anne ao ti ataia bwa ngkana a oki naba ataei aikai ngkanne ao tao e na rangi ni korakora mwaitia n oki. Ti na bubuti tera ngke e kona n reke taraakina bwa a rang aki minded ataei aikai bwa a bon kona naba ni kakaai aia mwakuri ke tao te naan vacancies ke taabo ni mwakuri akana tao a kona n reke iai nakon tao itinanikun Kiribati te Tia Babaire. kanga bon ti anne te titiraki te Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: E koaua te Tia Babaire I karabwa te Tia Tei mai Makin te Tia Babaire are e koaua are bon teuana taian te Botaki n Reirei bwa kaungan te roro aei te Tia Babaire. Are e taku te taeka bwa e na uota Kiribati te roro te Tia Babaire ao ngaira kaain te tai aei tabera uotaki nte roro aei te Tia Babaire.

Ao tao e koaua bwa iai te kerikaaki n aron ae ti a tia ni kabwarabwara bwa anne iaon te student loan te Tia Babaire. Ma te scholarship n aron ae kam ataia bon ngaia ngkai ae karikirakea ae karaka ana kataumwane te Education te Tia Babaire, e rang karaka ni kakiba te

Tia Babaire. Ma are ara kantaninga bwa ataei aikai ana bane ni bongana. Ti maroro ma ataei te Tia Babaire ao ti bon kaungaia ti kangai bwa tera ara mwakuri ngkana arona bwa tia oki.

Eng ngkami kam na kanoa naba tinaniku ti aki n ae kanga kam kona n raa. Ma e koaua kam na reirei bwa kam na raa bwa ti na taraa naba are imwina kawaimi are imwina. Ti na katea kawaimi bwa kam na kona n roko taabo akana itinaniku ngkana ti boutoka naba te reirei n te tai aei te Tia Babaire.

Ngaia are ana aki raraoma riki te Tia Tei mai Makin ti na kabanea ara kona te Tia Babaire ni kataia ni iangoia bwa te roro aei e na kona n reiakinaki raoi ao e na kona n reke arona ni kaea tinaniku te Tia Babaire.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I kan bubutia te Minita bwa iraua ngkai ke tao iraman ngkai ataei aika a mwanenaki n te ririki iaan te scholarship bwa are ti ataa mwaitia ake a tibwa nako ao iraman ngkai botaia raoi ataein Kiribati are a mwanenaki iaan ngkai te Overseas scholarship ke te kataumwane aei tao n te tai aei. Ao tao iai te kantaninga bwa iraman are

e na kona ni manga mwanenaki iaan are \$18 te mirion. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : E rabwa te Tia Babaire ao I taku bwa e rangi n teretere aei n ara kataumwane n te tai ae nako te Tia Babaire. Are iai ataei ake ti mwanenia n te tai aei n te reirei itinaniku ae 1130 tabun te Tia Babaire ao aikanne ake ti mwanenia te Tia Babaire. Ao aikanne aika a reirei n are i Biiti, te USP, iai are i FNU, iai te Flying School ake uoua iai akana i Vanuatu, iai akana i PNG, ao i Morocco i Cuba, BYU ao iai te new awardee are e a tia nako Kiribati te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika ao ngkanne I kona n titiraki iaon are 289 iaon te building and infrastructure maintenance. E kona n ti kabwarabwara ni kauringiira te Minita bwa tera ngkoa te kataumwane aei ao irekereke iai tao te ibuobuoki nakoia reirei iaon abamwakoro ke bon ti ibukin te Ministry. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : E rabwa aio e mena iaan te FMU te Tia Babaire are e bon mena iaan te onobwai nakon reirei i te Tia Babaire ao e rekereke

anne ma reirei naba ni kabane te Tia Babaire. Taian onobwai akana a kainnanoaki ae kona ni karaoia te FMU te Tia Babaire anne te kataumwane ibukina. Ngkana iai bwaai aikai aika a kona n nangoaki man te Tautaeka ao aikai itera aika ti kona ni karaoia ma ara rabwata are ngaia ae tabe ma te maintenance te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao tao iai kanoan ana program tao ibukin te ririki ae na roko. Ti ataia bwa akea te raka iaon aei ma tao iai tao antai reirei ke iraua reirei aika ke tao e bon ataia bwa iraua iaon abamwakoro, tao te reirei iaon abamwakoro ao abamwakoro raa ae kanoan ana program ana tabo aei ibukin te ririki ae na roko are ngaia ae e na teimatoa te mwaiti anne. Kanga te plan bwa tera raoi ke e a bon ti te kataumwane ae ngkana iai ae kainnanoana ao e a tibwa karaoaki. Ao are bon iai raoi te program bwa are e aoria n ae ti matata iai. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa te Tia Babaire ao I taku bwa a bon ataia taan reirei bwa are ana program angin te MOE angiina e karaoia naba ana donor partners. Ao e koaua iai ara program are ti a tia ni kawenea

ibukin te naan onobwai te Tia Babaire n te naan reirei are e a waaki te Tia Babaire. N aron ae I a tia ni kaekaeka n te Auti n Tei aei iai aika a tia ni waakinaki te Tia Babaire.

Ao te program are ngaia are I a kangai are a tia ni wene. Tao te FMU ma kaain ara tiim a nako n survey te naan reirei ao a tia n oki ao ngaia are tao man anne ao a nang nako karaoan akana uoua akanne te Tia Babaire.

Ma te \$60 ni ngaa are iroun ke te mwane are iroun te FMU arei te Tia Babaire taian onobwai aika a uarereke te Tia Babaire aika bwaai aika a kataweaki te Tia Babaire n te naan reirei a kona ni kibaraki naba n te tai ae na karaoaki. Ao anne bon te program ae ti karaoia ibukin te bwanin te Tia Babaire bwa e na bon men ate mwakuri ae rangi ni bubura anne ngkanne ae e a roll out te Tia Babaire e a waakinaki ngkai te Tia Babaire iaan ana mwane te MFAT te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : I taku bwa e a bon bane te titiraki iaon ara atu ni kabanemwane anne ao N nang kanakoa ngkanne te kaoti nano. Bwa te mwaiti ae \$34,697,405 iaan te Ministry of Education e na tei bwa mwakoron te tietura aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ti a nakon are imwina te atu ni kabanemwane ae 24 te Ministry of Information, Communication and Transport n te mwaiti ae \$4,435,286 ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ami titiraki ni kamatata iaon te atu ni kabanemwane anne. E nakoimi. Te Tia Tei mai Makin e nakoim.

**ATU NI KABANEMWANE NO.24
MINISTRY OF INFORMATION,
COMMUNICATION AND
TRANSPORT \$4,435,286**

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa Madam Speaker ao N na bubutia riki te Minita ae karineaki iaan te quote are iaan te salaries bwa e korakora te kerake n aio te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I kanakoa kaeka nte naan titiraki ao I a kamaurira moa n te tairiki ae kanga ai mwiin waniua. I a reitaki ma kaain au tabo ni mwakuri, ao kaain abau ae Tamana n tamaroan te tairiki aei ao ni mwaitorona ao kam na bane ni Mauri n aran ara Uea.

Ao aio ngkanne kanga rongorongon ana titiraki te Tia Tei. E koaua iai te raka n ara salaries bwa te mwaiti are e noraki n te boki ke n te quote anne bwa iai ara tia bane ngkai n centralize te naan position, iai ara chief ke ara position aika a boou

inanon ara ICT ke ti a tia ni bita arana ngkai nakon te Digital Transformation Office are ti a bane ngkai ni pull in ara aomata ake a mena n te naan Ministry n aron are kam noria n aia Ministry tabeua are a nako man aia position aia Director n te naan ICT ke te naan IT's ao a bane ngkanne n roko iroura ngkanne. Mwaitia ara aomata aikai itiman.

Ao ngaia ngkanne anne are e a karekea ao ni ikotaki naba ma niman mwaitia ara aomata ake te naan Chiefs aikai ao uoman ara position aika a boou are kaain ara Aviation ao e a total up ngkanne ao e a karekea te increase ae e rangi ni bubura n ara quota anne. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei mai Makin.

Hon.Pinto Katia : E rabwa te Minita n ana kamatata te Tia Babaire. Ao ngkanne ngkana ti taraa tao ana ER te tabo ni mwakuri ae te Communication te Tia Babaire ao ti ataia bwa ti uoman akana aongkoa manga rakan riki ana taan mwakuri nakon te ririki ae na roko te Tia Babaire.

Ao ngkana ko taraa te leave grant te Tia Babaire ao te okoro iai \$10 te ngaa te Tia Babaire e kona n reke te kamatata iaon anne taitaoka. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tekeewa Tarati : Tiaki \$10,000 te ngaa Madam Speaker bwa \$18,000 te ngaa tao e aki rangi n taraia raoi te Tia Tei te \$18,000 te ngaa are anne are mwaitia ngkane ara aomata are onoman ake a rang n rin. Ao temanna mai ibuakoia e tuai kakanoa te position anne ma are e bon reserve iaan ara ER. Nanona titebo ma onoman akana I taekinna akekei onoman ao aman akana ana kaaani ara Chiefs ao temanna are bon kaaan ara ICT ma e promote e kaaina te position are ieta ao uoman akana mena bwa ngaia are temanna arei bon ara aomata mai mwaaina e a kaman mena boona ao uoman are kaa nte Aviation akana ara position akana uoua.

Nanona onoman mwaitia nakai bwa n aron are I taekinna itiman ma temanna e a kaman accounted ana mena ni bon ara structure are mai mwaaina. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei mai Makin.

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua ti aki \$10 te ngaa bwa \$18. Eng tao a moanna n rangi tao a moanna ni makiki matara ao tia manga noria naba ibukin te bwakanako n tai. Ao e ngae n anne te Minita ao I kaitaua te Minita n ana kabwarabwara ae e a tia n anganiira n te tai aio.

E koaua ti taraa riki are imwina are iaon te ware are external travel te Tia Babaire. Bwa iai naba te kibara ae E rabwa rangi ni buburakaei bwa \$40 tabun naba te ngaa te Tia Babaire. E kona riki ni kamataa aio bwa tera bukin te kibarake n te external travel ke te mwamwananga nako tinaniku. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tekeewa Tarati: E koaua Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei mai Makin. Ao e koaua are te mwananga anne bwa kanga ti teuana te mwananga ae raka inanon te ririki ae irarikin ake bon mwanangara ake kanga ti bon tataneiai iai. Bwa ti na nako ni ira teuana te bowi ae kanga e kinaaki iaan te convention ae te Cyber Crime. Aio are kam uringa n taai aika nako ao ti a tia ni kabwaata ara tua anne. Ao ngkanne kabaeara ngkanne bwa ti rang riai n ratify ana convention te Buddhist Convention are kanga ti na nako kanga teuana ngkanne te mwananga are a tia ni kataua ngkanne au official bwa ti na riai ni iria bwa e na riai ni iri te Minita ma kaaan ana tiim ngkanne nakon te tai anne. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei mai Makin.

Hon.Pinto Katia : Kabwara au bure Madam Speaker n are te Search and Rescue te Tia Babaire. Bwa ti taraia ngkai bwa ni katoa ririki aika nako ao e a bon titiku naba te mwaiti are

\$800 iraua te ngaa anne bwa kanga ti kan titiraki bwa ti ataia ngkai bwa iai kanga tao tinetine ni itera tabeua ake tao e moarara riki ma tao n ara kambwana te Tia Babaire are te Keanginimakin te Tia Babaire.

Ti ataia bwa iai tinetine ibukin te kakae te Tia Babaire. Ngaia ti kan ongora bwa ana bon bwaka tinetine aikai imwain tokin te ririki aio ao e bon tau te vote aio ke e aki. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua tao n aron ana rongorongo tao te naan tinetine tabeua kanoan au maroro ma au taan mwakuri are a riai ni kabwakaaki aikai n te ririki aei. Ao e koaua n te ririki aio teutana rakan ara budget nakon are ti kataua are ti moan estimate ni moan te ririki bwa iai teutana te excess te raka, iaan te kantaninga are e bon korakora tea ki ongotaeka n te bwai ae te bwai ni betinako.

Ngaia are n te ririki ae boou ao tia kataua ngkanne bwa e na tiku n arona ae ngkai bwa tera bukina Madam Speaker. Bwa ti rang katena ara tua, e rang tena ara tua man te ririki ae boou I taku bwa a tia ni karaoaki te naan consultation aika a mwaiti ao ti rang katena ngkanne. Ko nako n akawa ma iai ara inspectors are ti na kateirakeia ko

nako n akawa ma a karaoa naba tao te surprise check tao i nukan Maiana ma Tarawa ke tao bon iaon te nama ikai. Ao ko noraki bwa akea am bwai ake a kantaningaaki iaan te requirement bwa are booti ni kabane a riai ngkai ni bane n register ao kanoan te registration anne bwa e na riai ni iai am bwai nako am bwai ni borau ma te Epirp ma tera riki.

Ngaia are ko noraki bwa akea kanoan bwaai aikanne ao ko a book naba on the spot ao anne ngkanne ti na iangoia ko a fine. Ao ti kona naba ni manga revoke am license ngkana arona bwa ko teimatoa n aki ongotaeka. Ao bwaai aika a rangi ni kakawaki ibukin te mwamwananga itinaniku ao ngkai ibukin ongorami ao ngkana teuana te kakae ao e kona ni kabaneaki e kan bubu ate ngaa n aron ae kam ataia. Ma e kakawaki maeun te aomata anne ae ti teimatoa ni karaoia n ara search and rescue ma ti rang karaoi te naan measure are e rang ongo ara botanaomata.

Kaain buuki e kakawaki ae kam ongo bwanaau naba Taan Tei kaungaia ami botanaomata bwa a rang riai n register aia booti ao a rangi n comply ma kanoan te requirement are e kainnanoaki iaan te registration. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei mai Makin.

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua te Minita n aron ana kabwarabwara. Ao e rabwa

ngkai e atonga bwa e rang katenaaki te tua te Tia Babaire. Ao tao buokan te titiraki ke tao te kan kamatata riki te Tia Babaire. Ti ataia bwa te naan EPIRPs aikai a na bane n riai ni iai tao iaon te booti ke tao iaon te naan raa ngaia anne. Ma ti na bubuti bwa are ti ataia bwa bwaai naba ni boborau naba aika iti ataia bwa e korakora naba booia. E kona n reke ana kamatata te Minita bwa iai te buoka ae e na kona n reke nakoia ke e na akea. E rabwa tao te kataumwane ke tera te Tia Babaire te subsidy.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tekeewa Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao I taku bwa ngkana e uringaki ao tao n te ririki ae nako ao ti hand over iraua mwaitin te EPIRP tao 200 ke 300 I aki rang koaua a tia n tibwatibwaaki nako. Ao iai naba aika a manga tauraoi naba ngkai ana buoka ti kakaitau nako New Zealand bwa e kateimatoa ana buoka aei. E a tia n roko n tokina ao e a manga butiaki ao e a manga tauraoi riki n anga riki tabeua aikai.

Ngaia are ara kantaninga bwa aikai aika ti anganako aikai e koaua kanga a subsidize aki karokoaki booia bwa iai te boo ae uarereke ae anganaki iaan te kantaninga are ana bon commit naba taan akawa bwa ana bon own ana bon feel bwa bon own naba te mitiin anne. Ti a kataia n

avoid are kanga bon te bwaka mai karawa bwa ngkana e koaua bwa te bwaka mai karawa bwa ko aki namakina kaboana ao ko na bon aki rangi ni kawakinna raoi ngaia ae kanga ti na karekea te kantaninga are kanga te ownership ana bon feel aomata ake ana kabooi aia bwai aikai.

Ma ti kukurei n taekinna bwa iai ngkai ara Ministry ae e a tibwa hand over te Tautaeke n New Zealand, tao iraua te bong n nako ke iraua te wiiki ae n nako. Are anne ngkane ana manga tauraoi n tibwatibwaaki nakoia abamwakoro naba akana a kainnanaoia. Bwa are bon iai ngkai mwiin bwa ibukin ongorami ao ara marine e a bane angin aba e a bane n tia tau mwiin mwaiti booti akana a mena iaon aba. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei mai Makin.

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua riki te Minita. Ti a nakon are kanga te buoka nakon te kibakiba nako Kiritimati te Tia Babaire. Bwa tit araia ngkai ao iai te kerake ao ti ataia bwa inanon te ririki aei ao te ririki ae nako tao a bon bane akea n te kiba. Ti na ti butia te Minita ae karineaki bwa bukin tera kai e rangi ni korakora te kerake nakon te ririki ae boou te Tia Babaire. Ao ti ataia bwa iai tao are a na karau mwane inanon te ririki aei ao te ririki aei ao are mai mwaaina

bwa ti bon ataia bwa bon akea te kibakiba nako Kiritimati. Ngaia are ti na ti kan ongora moa iroun te Minita tera raoi bukin te kerake ae \$1 tabun te mirion aei. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua ngkana kam noori bwa ara budget book ake mai mwaaina riki ao eti bwa bon \$2 tabun te mirion ara kataumwane iaon te subsidy are te root nako Kiritimati. Ma ti a tia ni kakerikakia n te ririki are e nako ao are mai mwaaina ngke kanga e a moanna, ti bon katikua aongkoa ti rang kakea ma ti bon katinetinea bwa e rawa ni iai kiiba aika a kona ni karina akana e a bon ti a toki naba te aoraki are te Covid-19 are ngaia ae e katoka bukin te kibakiba. Ma mwaane akanne ae ngaia ae ngkai ti a tia karokoa ngkai n are e ti bon kainnanaoia raoi n te moantai. Are \$2 te mirion te mwaiti anne. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei mai Makin.

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa Madam Speaker are tao irarikin naba anne ao N na bubutia naba te Minita bwa inanon titiraki aika nako te Tia Babaire ao iai titiraki iaon kanga karaoaki nte naan rawa ni booti te Tia Babaire. N na ti bubutia te Minita tao iaan ana LCDF ana contribution nakon te Development fund ao kanga akea aio te Tia Babaire

ma ti na bubutia riki te Minita bwa e kona n noora riaina aio bwa tao nakon te ririki ae boou te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua akea n ara mena n te tai aio ma ti na kataia n noria n aron are e bon ataaki bwa te implementation iaon mwakuri aikai bon ti aki ngaira bwa bon man te MISE bwa ngkana arona bwa e kenaki te rawa ao ngaira kanga bon tabeia ara koraki ana coordinate bwa e ngaa te tabo are e na kona ni kenaki tao ti na karaoa te study iaona ma tia iraorao ma te MISE ao antai are te naan Fisheries bwa are ngaiai ana Atinimarawa. Aikanne kanoan te waaki.

Ma ti na tarai ara donor partners akana a kona naba n rinnako n aio nakon ibukin ara project aika a maan n outstanding naba riki te rawa issue aei. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika I ti kan kaotaai iaon ana kataumwane te Minita are e irekereke ma 251 ao 285 bwa e korakora te kerikaaki n ana kataumwane aikai. E kona n ti

kabwarabwara bukin te kerikaaki ikai taiaoka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: E rabwa te Tibiika ngkana eti are I noria bwa 251 te overseas services. Ao e koaua tabeua ara kataumwane akana ti noori n te ririki ae nako bwa aki rangi ni kamanenaaki man ara actual expense up to tao September te ririki aei ao ti noria bwa e aki rangi ni kamanenaaki raoi mwaane aikanne ao ti ataia bwa e rangi ni mwaiti. Ngaia are tia karuo a ngkanne iaan te kantaninga bwa are bon aio te mwaiti ae ti na kona n expense ke ni kabanea nakon te ririki ae boou ae base nakon ara actual are up to September n te tai aei.

Eng bwa aikai bon angina bon bwain te Aviation are a moanna ni kerikaaki korakoran tao kainnanaoan aika tabeua. Ngaia are anne bukina ae kanga ti noria n te ririki ae boou e aki rangi n necessary bwa ti na karokoa n te mwaiti are mai mwaaina. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minita ao tao are 281 ti ibukin kabwara au bure are 285 are ibukin tangoa nte naan kaa ibukin te aobiti. E bwaka naba iai te bitaki n aron tao mwaitin ana

kaa te Ministry ngkana e kona naba ni ibuobuoki. Iai tao te kerikaaki ibukin kainnanao nte bao ke ngkai ti ataia bwa a moanna n rawata kaain ana tabo ni mwakuri bwa tao aei naba teuana te tabo ni mwakuri ae e rangi ni kainnanaoaki ibukin te tutuo ngkana e rangi ni katenaaki te tua. Eng ao a kona naba n reke bwa tao iraua ngkai mwaitin ana kaa te tabo ni mwakuri aei. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua bwa n te tai aei ao akea ngkai ara kaa ae ti hire man te PVU bwa angina tia bane n own kaa aikai. Ngaia are kanga e kuri karako naba ara hire ao ngaia anne bukina naba are I taku arei bwa ti noori bwa ara kabanemwane n te ririki aio are kanga up to September e a rangi ni uarereke tia predict naba bwa n te ririki ae boou ao ti rang aki roko n te mwaiti. Ngaia are tia karuo a naba ara budget anne kanga base iaon aba ara actual are aongkoa e na kona naba n happen nakon te ririki ae boou. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Minita nanona kanga taraana e a bon aki kainannoa ngkai te kataumwane aei bwa are aei kanga bon ti ibukin tangoan te kaa man te PVU ke man

taabo tabeua. E kona ni kabwarabwara bwa tera ngkanne kanoan ana kataumwane aei are e a nikirana anne are \$23,400 ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa te Tibiika ao e koaua ti bon katinetinea naba iaan are ngkana arona bwa tao e na iai ara kaa aika a kona ni uruaki inanon tain te ririkki ae na roko ao ti kona ngkanne ni manga rebase ngkanne ma tao te naan kaa ake ti na rent ke ti na hire man te PVU ke tao mai iaa are kanga iai ara provision ae ti bon kataua bwa e na kona ni cater bwa kanganga aika ti aki kona n atai inanon te ririki ae boou. Ngaia are tia kauarerekea bwa just in case.

Tibiika : Te Tia Tei mai Makin.

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa Madam Speaker ao ti butia riki te Minita are iaon te gas and electricity are kanga iaon tao boon te iti bwa te gas bwa ti noria ngkai bwa e korakora te kerikaaki nakon \$10 te ngaa te Tia Babaire. Kanga tera raoi ae karika te kakerikakaki ngaia kanga ti taku e na korakora riki kabonganakin riki tao aongkoa tao te iti ae ti taraia n te tai aio titebo ma e a bwaka rikaaki kanga \$10 te ngaa. E kona n anga te kamatata iaon aio te Minita. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua tao ngkana ngkami ake kam roroko ngkoa ara aobiti mai mwaaaina ao kam a manga tibwa roko ngkai ao kam na noria bwa e na mwaiti te renovation n ara aobiti. Ao teuana mai ibuakon te mwakuri ni katamaroa nakon ara aobiti bon bitakin naba itin ara cable ake a bon rangi ni maan. N ara aobiti arei ao tao bon 1970 tabun ke ni ngai. A tia ngkanne n renovated rabwatan ara aobiti are te Marine are te ICT are ai te DDO ngkai. Ao a rangi n tamaroa ni kabouaki ma uaeaia. Ngaia are ngke imwin te mwakuri anne ao tia rangi n realize bwa a rangi ni uarereke ara iti a rangi ni uarereke iaan are ti budget naba n te ririki aei e aki teke are ti kantaningaia bwa iai te cost leading tao man te naan iti ake a tia ni kabouaki.

Ngaia are ara kantaninga bwa man te ririki ae boou ao e rangi ni uarereke ao iai naba ara kantaninga bwa ti na kaboaua naba itian are nikiran rabwatana ara building ma ara fund are teuana ngkanne ao tia kona ngkanne n *anticipate* bwa e na uarereke naba aron kabonganaan te iti ke kerikaakin te rate man te PUB. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei mai Arorae e nakoim.

Hon.Teima Onorio : Ko rabwa te Tia Babaire ao e na kaokoro ngai teutana au titiraki I kan ongora iroun te Minita ae karineaki ana kataumwane ibukin te Post Office te Tia Babaire. I kakaewa bwa e mena iaa te kataumwane ibukin kakanakoan taian meeri. Tao ngkoe are ko mena i Tarawa ikai ao ko kan kanakoa am meeri nakon am abamwakoro itinanikun Tarawa ao taben te post office e na karokoi meeri aikanne. Ma ti kakoaua te Tia Babaire bwa kanga iai te kanganga teutana ae noraki ngkana ko karina am meeri ngkai n te bong aio ao e a biriakinaki moa aron boona, ke karinana n te Air Kiribati ao tao e a tanninga te wiiki are e na roko ao e a tibwa kiba te meeri anne te Tia Babaire.

E mena iaa te kataumwane anne te Tia Babaire ao e bon tau te mwaiti anne ke iai aki tauna te Tia Babaire tao e na riai n taraaki riki te itera anne bwa e aonga ni baiti n nanako te meeri ao n roko taina are e kantanningaaki. Bwa te meeri mai iaon aba e na waekoa naba ni collected ao ni bwaka boona te Tia Babaire n te tai are e kantanningaaki. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua ngkana ti taraa te vote are 250 ao e na oti ngkanne ikanne bwa te naan local services. Ao anne ngkanne kanga ti tounako ngkana arona bwa e na akea

boon n te naan services akana i buki ao iai ara atu ni mwane iai. Tao ai bon te process ngkanne ao aron tao te reporting nakomai ao e kanga aron aia mena ma iai ara mwane iai ao are e bon teimatoa ao e aki bitaki ara mwane are mai mwaaaina ao n are mai mwaaaina ao n te ririki naba ae e na roko.

Ao ngkana tao iai aekaki akanne ao e riai ni kaongoaki ara headquarter n te Postal Office n te postal bwa e na noori itera aikai. Bwa ngkana a na keiti Arorae e na kakaewaki bwa tera bukin rongorongon anne kee. Au kantanninga, ngkana tao iai aekaki akanne ao e riai ni kaongoaki ara *headquarter* n te *postal office* n te *postal* bwa e na noori itera aikai tao ngkana ana *case* Arorae, e na kakaewaki bwa tera bukin rongorongon anne. Are te air Kiribati e mena naba iaara, kanga e rangi ni bebetete te *communication* e a bon *communicate* naba *within* ara kambwana aika iaara ma te *post office* n taraia bwa tera te *hold-up* ikanne, ma ara kantanninga tiaki te kanganga te mwane bwa are bon iai mwanaena ae ti bon *budget for*, ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I angan moa te Tia tei mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia babaire ko rabwa. Ao uoua au titiraki ao N na kanakoa moa teuana.

Te titiraki te Tia babaire e kaineti ma te vote ane 338, te subsidy nakon Christmas Island. Te Tia babaire ti a ota iai bwa nanona tao ni katoa wiiki ao e na iai te flight tao ngkai n te Fiji Airways te Tia babaire.

Ao n aron ana boki te Minitita aio, e na teimatoa te subsidy anne nakon te ririki 2026. Ao e aki ngkoa e na continue naba n ririki ake imwina. Tao 4 ke 5 riki te ririki.

Te Tia babaire otara ngke e karekeaki te *embraer* ao e na karaoa te service aio. Nanona ngkai e taekinna ni kangai ao akea ana kantaninga te Tautaeke bwa e na koro bukin anne. E eti otara anne taiaoka?

Tibiika: Te Minitita

Hon.Tekeeua Tarati: Kaekan anne ngkanne e bure otana, ao are I a bon tia ni kabwarabwara n au marooro aika nako. Iai ara kantaninga bwa e na reserve kibana ngkana arona bwa iai mwakuri aika ti karaoi imwain anne.

Ngaia are aio are bon te bebwa, a kona n reitinako ara ware aikai ni karokoa 2026, ma are boni bebwa a kona ni manga toki korakoran bebwa akanne ngkana arona bwa e a rinnako ara Embraer ni karaoa te mwananga n aron are e boni kantaningaki n te moantai. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabai: Ti rawata te Tia babaire bwa ngaia e buti te bebwa aio bwa e aki ataia raoi bwa e na toki n ningai. Ke ko kona n anganira kanga tao te katautau bwa e na oki n ningai te Embraer mai ikai nako Kiritimati taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Tekeeua Tarati: *Madam Speaker*, ti nang manga kaoki naba baike ti a tia n taekin, ma e aoria bwa N na kaokia bwa are ibukin te ongora.

N aron are I taekinna, e aki reitinako ana riiti te *Embraer* bwa e na tiku. N aron are I taekinna mai imwaina, teutana ae ti tanningaia ngkai karaoan Kanton.

Ngkana kam ongo bwa e a tia Kanton, ngkanne kam ataia naba bwa *one next*. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti, ko a kakaoka riki am titiraki nakon ara Atu ni kabanemwane ma ana code akabna iaana akanne ni kabane. Ao e nakoim.

Hon.Ieremia Tabai: E a ota te Tia babaire bwa ngaia te *Embraer* e bon aki kona ni kiba mai ikai nako Kiritimati ma N na titiraki riki bwa te *airport* riki *on its way*. E a ota ngkanne anne te Tia babaire.

Te kauoua, anne 345 n te LCDF. Are ibukin otau te Tia babaire ibukin te naan *towers* ibukin *Telecommunication towers*.

Te Tia babaire e reke otara ngkai bwa ibukin bwaai aika a boou tao ibukin abamwakoro aika tuai n raa.

Te Tia babaire I kan titiraki bwa e mena ia te kataumwane ibukin buokaia aaba ake a tuai roko te survey irouia ma e teimatoa n aki raoiroi.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Tekeeua Tarati: Ao tao N na kaoka moa are te *Embraer* arei are e taku bwa e aera. E koaua are bon iai ara babaire iai Madam Speaker n aron are I taekinna. Ngke arona bwa e mena e a kaman kiba n nakomai Tarawa imwain are tao e na karaoi tibana akana imwina. Ma are te kanganga bwa are ti a kauiaki naba ma te covid-19. Ao ti aki tangiria bwa e na manga tiku n akea te bae e karaoia.

Ngaia are ti a karaoa ara babaire bwa e na riiti imwain are e karaoi mwakuri ake imwina. Anne ti kaekan te rongorongo arei.

Ao ngkanne ibukin ngkanne aio, I a tia ni kakabwarabwara naba mai imwaina *Madam Speaker*.

Ngkai ti mena iaon phase 2 n ara karikirake are te *mobile roll out*. E a tia Nonouti, e a tia Beru, E a tia

te Itera Maiaki angina. Ngkai ti na kabanea ngkai Kuria, Aranuka. Are kam ataia ngkai e a tia ni maeu te tarebon i Aranuka. Kuria ane iaoni kawaina ni manga maeu naba.

Are imwina Tabuaeran, Teraina, kanoan naba phase 2. Tao te tenta e na nako n te wiki aei bwa antai ae e na reke irouna. Ao ngkanne e a manga waaki naba anne imwina.

Kanoan ngkanne ara budget n ara LCDF ane te mwaiti ane \$2.6 te mirion. \$600,000 mai iai boni mwakurian Tabuaeran, Teraina. Raonakin are bon iai n ara budget mai imwaina are e na roll out are \$1,000,000 in total ngkanne. Anne are e na karaoa Tabuaeran/Teraina. Te mwaiti ngkanne are \$2,000,000 are e *schedule* ibukin ae ti nang waaki ngkanne nakon phase 3, are ai katamaroan ngkanne te naan abamwakoro akana aki roko n ara takete are kanga ti kantaningaia are aia *coverage* e riai n roko n 90% ao te *speed* e na tamaroa. Anne ngkanne kanoan phase 3.

Ao ti na karaoi moa aba ake aera, are ti na bon mwakuri *in order of priority*, n aroia aba akana I tataekin mai imwaina akana a bon rangi n proper magic: Abemama, Onotoa, Tabiteuea Meang, Abaiang n aron are kam ongo bwanaia Taan tei. Ao tao ti na nora ngkanne are imwina ngkanne bwa tao Nonouti ngkana e koaua bwa e buakaka anne ma ngkana tao e aki ira nanon aio

Nonouti, ma ti na angania ara koraki ake taan rabakau kain te CCK bwa a na nako n noria bwa tera ae e riki. Bwa are bon anne taben te operator are e reke irouna te tender bwa e nakakoroa nanon te 90% coverage. Anne ngkanne tao I a katuka anne bwa te kakaewenako nakoia kain au tabo ni mwakuri.

A bon ongo au official, a na nako ni manga survey riki i Nonouti bwa tera te kanganga ngkai e aki roko are e kantaningaki n aron are kanoan te project are e karaoaki iai. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika; Ti tebo ngkai ti a manga moan kakaekai titiraki ake a tia n tabekaki. E a kanga ngkai aron n ara Komete aei. Ti nang manga bon kakaekai titiraki, ti nang manga *raise questions* aika ti a tia ni kaokioki. Tiaki ngkai tain te titiraki ibukin manga tera. Bon ti *focus* iaon ami vote ane ti marooroakinna ngkai.

Ngkana ti nang manga moan kauka te titiraki ao a na manga boni kakaeka n te kakaeka ae e a boni ngae ni kaokiokia nakoimi.

Au bubuti riki, ti na limit riki ke ti a *restrict* riki ara titiraki nakon are bon te Atu ni kabanemwane ane kam kotei. Ngkana ko koteia bwa 225, tera bukina ngke e *reallocated* nako ikai. Tera bukin arei, e aera ngkai e kangai. N na bubuti ao iai riki ae e na titiraki. N

na kanakoa nakoim te Tia tei ae ko karineaki mai Makin.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Madam Speaker* ao N na kabwara bure teutana bwa N na manga okira are ieta n te *vote* are e aranaki bwa te naan *temporary assistance* te Tia babaire.

Ti ataia bwa kanga te naan *temporary* tao taani mwakuri ake a na ti kainanoaki ngkai tao 2 te wiki ke tao 3 te wiki ao a manga motirawa te Tia babaire.

Ti na bubuti bwa n te tai aio iai iaan ana kataumwane te Minitita n te Botaki ibukin te Information, Communication and Transport. N na ti butia ngkanne te Minitita bwa bukin tera ngkai e kerikaki ao a na bon teimatoa te naan temporaries aikai ni mwakuri. Bwa are ngkana kam menaia iaan te *wages* ao tao a nang mena iaan te *Contract*. Tera kanga am babaire ibukia am taani mwakuri aikai te Minitita? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker*, ao e koaua are te naan *temporary* akanne are bon te tabo ni mwakuri n taainako ao e na iai te *leave*. Taani mwakuri ake bon taani mwakuri a na kona n take aia leave ao ngkanne ngkana a leave nanona e na vacant mwia ngkanne. Ngaia are ti kona ngkanne ni kateirakeia te naan temporary are

akona n fill in te tai anne on certain period. Ngaia are ti bon cater naba anne, ti a kakerikakia naba bwa ti noria naba base iaon ara actual n ae nako, bwa nanona tao ti na bon aki roko n te mwaiti are mai imwaina.

Ngaia are ti a kakerikakia iaan are aikai tao bon ngaia moa ae a kainanoaki ibukin te ririki ae boou. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika ao N na butia te Minitita bwa ti na tara ana kataumwane iaon 243 - *office equipment purchase* ke are karekean te naan bwai ni mwakuri. Ao I ti kan titiraki teuana moa iaon are ana bobwai are te DTO ke tao ana ICT.

Te DTO n te ririki aei ao iai naba te kataumwane ibukin kaboon ana bwai ni mwakuri ae \$236,544. Ao n te ririki ae na rokko e na manga anganaki naba \$246,344. E kona ti kabwarabwara bwa tera riki bwai ni mwakuri ane ana kataumwaneaki ao e aera ngkai teutana imwina teutana. E aera ngke a bon aki naba kabaneaki n teuana te tai. Ma are ti te kani mataata moa iaon ane ana bwai ni mwakuri ana *division* anne. Ae ti ata kakawakin te naan bwai ni mwakuri ibukin katoamauan te mwakuri. Ma tao ngkai ti a taraia bwa e a bon titiku naba n te mwaiti anne, tao bon tera

raoi kanoana. E aera a bon aki naba karaoaki n teuana te tai ana bwai ni mwakuri ana tabo aei ao tao akea naba imwina. Tao anne te titiraki moa te Tibiika, taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeewa Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua e bon rangi ni boo matoa ara bobwai aikai. Bwa are e koaua n aron are kam ataia ngkai ao ara DTO office, ti a tia n centralize ni kabane bwain te Tautaeka ni kabane.

Ngaia are teuana baika a rangi n bobuaka ngkana ti karaoia teuana ibukira, ti aki ti ibukira ma ibukin te Ministry ma te Tautaeka. N aron teuana te example; Microsoft. Ti kakabwaka ana fee ni katoa ririki ae tao irabubua ke iraua n te mwaiti ae bubura kaei.

Iai naba ana kantaninga ara ICT bwa ngkai te naan ministry ni kabane, a nang kamanena te bwai ae teg mail. A nang kamanenaki naba bon ana app te micosoft are e na bane n ti tebo ni kabane te naan Tautaeka ni kabane.

Ao aio ngkanne bonganan ara aobiti aei. Ti nang bane n centralize bwaai ni kabane. Ngkana e karaoaki te Tautaeka tao n te tabo teuana, a na bane n ti tebo ni kabane.

Ngaia are n taai tabetai ti na boo ma te naan fee aika rangi n bubura kaei i tinaniku bwa te fee ibukin the

whole ae tao ti talk about iraua te computer aika a na *install* te naan *app* aikai, ao irabubua *computer* n te *central convert* ni kabane. Akanne teuana bukina ae kanga a bon bobuaka, a boni boo matoa.

Iai naba ngkai ara kantaninga bwa ara *server*. Ara *server* ti nang bane n tau i mwin te naan *information* ni kabane. Ti nang manga kaboa ara *server* naba bwa e na *pack up* naba, bwa kanga e a moanna ni maan naba ara *server*. Ti aki tangiria bwa e uruaki ao ti a tibwa kaboa, ma e na *standby* naba iaan te kantaninga are e na bane n save ni kabane te naan *information* aika a rangi n kakawaki bwa are kanga ngaira are ti nang *responsible* ibukin ami bwai ni kabane te naan *Ministry*. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika, ao I kaitaua te Minitita n ana kabwarabwara. Ao tao ibuakon ana kabwarabwara ao tao buburakaei te kabanemwane aei ke te kataumwane aei e nako ibuakon te fee. Ma are tao iaan tao ngkana e bon noria aei, ibukin kabooan te naan bwai ni mwakuri.

Ao are te fee tao ngaira iroua e na riai ni mena iaan 251, are tao te bwakamwane nako tinaniku ibukin te *service*.

Ma tao e kona ni manga taraia te Minitita bwa are ngkana te fee ao anne.

Ao aei tao n te kataumwane are imwina, ti na manga nora naba te aekaki ni mwaiti aei ke e a bon tau ana kataumwane ane \$200,000 ibukin te ririki ae na roko. Tao ti a katikua iroua bwa are ti aei te kani mataata, ma e kakawaki bwa tera ana bwai ni mwakuri ana aobiti aei. Ao ti nang kaitau ibukin te mwakuri korakora ngkai ae e karoaia te Minitita ma ana koraki ibukin iangoan are tao a nang bane n toka iaan ti teuana te *email* kain te Tautaeka ae e na karauaki raoi n taraki bwa e na akea manga te kona n rinnako inanona. E rabwa anne. E na tiku anne iroun te Minitita te Tibiika, bwa ti kantaningaia bwa ngkana te *fee* ao tao e na bon riai n nako iaan are 251.

Ngkanne iaan naba anne ao ti kukurei n noria bwa iai te buoka nakon te Printery iaan naba te equipment ae e raka naba ana kataumwane n te tai aei. Teuana ana tabo ni mwakuri te Minitita ae e nang korakora tabena, ae karaoan te naan boki aika ti taratarai aikai.

Ma tao ibukin te kan ota bwa tera ana bwai ni me ke ana equipment ane e kataumwaneaki ibukin te ririki ae e na roko.

Tao anne e bon tau anne ke tao e aera. Ae ti anne moa iaon te *printery*. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker, ao e koaua kanga uoua tein te titiraki I kataia n raweraweau ongou n are te moan ao te kauoua.

Ao te moan tao kanga ara recommend bwa ti na bita ara vote aio nakon are teuana are e kantaningaki ae te naan fee.

Tao e koaua aikai bon ana babaire te Finance bwa tao ibukin ae ngkana ko talk about te fee ao tao e nang uarereke te amount. Ma aio ai tiaki te fee ae e uarereke ma fee aika tao irabubua te nga, e more than \$100,000. Ngaia ae tao allocated iaan te sub head aei ae e na bon mena riki.

Tabewa te naan software. Ngkana tiaki ti te fee ma bon te naan software naba ake a na kaboaki. Tao te naan anti virus ma te naan raa ake a na kamanenaki naba ibukin te naan *Ministry*. Ngaia ae n tabetai te naan product bwaai aika a na kaboaki, bwa tiaki ti te fee.

Ao ngkanne n iteran ana titiraki ngkanne are teuana, ana buoka ara tabo ni mwakuri teuana ae te *Printery*. Ao e koaua ti kakaitau nakon te *Printery* bwa e boni kekeiaki naba ni karaoa tabena

ngaia a bane n tauraoi bebwa ni kabane n ara Auti n Maungtabu aei ao n ami *Ministry* aika kakaokoro. Ao e koaua anne ana mitin naba teuana ae e tangiria.

Iai ana karikirake naba ae e bubura te *Printery* are ngaia ae ti a tia naba ni kakaea mwanena ao e a tia n roko iroun te DCC. Ti kakaitau nakon te Tautaeka ni Korea Maiaki bwa e tauraoi ni mwanena anne e na karekea ana mitin ae e bubura kaei riki.

Ao ana mitin ae e uarereke are e taekinaki are \$41,000 anne. Anne bon ibukin Korean te boki ae baika mitin aika uarereke ibukin aia mwakuri. Iai ngkanne aia mitin ae bubura ae ti na kantaningaia mairoun Korea Maiaki bwa e na mwanenna ao tao e na tauraoi inanon te ririki ae e boou naba. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne : Ko rabwa te Tibiika, ao kabanea au titiraki. Kanga I boni kan ataia bwa n ara kataumwane ane iaon 246. Kanga iaon te specialize purchase ae \$500.00 ni katoa ririki ae kanga ae ibukin kanga e mena iaan te Aviation. Kanga I bon kan ataia bwa tera raoi te bwai ae te kataumwane aei ibukina, tao te bwai ni mwakuri ke te mitin ke tera ae \$500.00 boona ane mai iaana taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa, e koaua kanga bon anne naba te bwai ae kanga ti marooroakinna bwa tera te aeka ni bwai aei. Ma kanga aia kaeka ara koraki man te mena, ao kanga bwaai ake a uarereke ae a kona ni kainanoaki ibukin karokoan tao tera. Ngkana tao ti taetae iaon bwai n aoraki ke tao te naan raa ibukia, ke tao tera are a na upgraded nakai nakon are iaona riki. Ngkana tao e kainanoaki ibukin aia application. Bwa are nakai a mwamwakuri ma ana requirement te IKO, tao te naan boki ke te naan memos are kanga a na updated iai bwa a na kona ni manga kona n certify bwa a tia n *through* arei.

Ngaia aikai kanga boni baika a uarereke. Ngkana tao a nakon te tabo teuana ma a kainanoaki bwa tera ae a na karaoia, a na kona n undertake. A bane naba n rinnako iaan ara kataumwane ae e rangi n uarereke aei. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. Ao tao I kona n ti bubutia te Minitita bwa are iai te bwai ngkai are te kanganga i Kiritimati n te marae ao ti tebo ma iai te mwakuri ae e kainanoaki ibukin tao ibukin te taura ke raana.

E kona n ti kamena n ana kataumwane aei bwa e mena iaa ngkanne ke iai tao te kataumwane ibukin itera aikanne ngkana manga iai te kanganga. Ao iai iaan ana kataumwane aei bwa are tao ngaira tao ti tara ane ti \$500.00 bwa tao aei nnena raoi ae tao te naan navigationsl age ke te naan taura ke tao tera riki are e na kainanoaki ibukin ae e na aki manga ininin ara marae. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker. Ao e koaua mwakuri akana a pending ngkai i Kiritimati, kanga tiaki baika a kakaraoaki n are kanga e regular. Bwa kanga angin te tai, e karaoaki teuana *as once in a while* are tao teuana inanon te ririki ke teuana inanon iraua te ririki. Ao karaoana ngkai n te tai aei, ngaia ae ti mwakuria ngkai. Iai mwanena ngkai ae e tauraoi n ara kataumwane n te ririki aei are e karaoia ngkai ke ti mwamwakuri ma te firm are e na nako ni karaoa te calculation.

Bwa are uoua mwakuri, tao 90% are e a tia ngkai ao imwin anne ngkanne te calculation are ti mwamwakuri ma te firm ae kanga e na nako ni karaoa te calculation i Kiritimati are anne ngkanne n ara kataumwane nte ririki aei. Ao ngkanne ti a tia kona naba ni

kanakoa ao e a resume naba te kiba are imwina.

Ma ti kataia ni kantaningaia bwa banen te ririki aei ao ngkana tiaki, ao tao moan te ririki teutana. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia tei mai Tabiteuea Meang.

Hon.Taberannang Timeon: Madam Speaker, N na butia te Minitita bwa N na kabwarabwara moa *Madam Speaker*. Iai timanti ane e mena inanon te marae i Tabiteuea Meang imwain ae ko roko n te tabo n tatanninga ao e a rangi n tutuka te wanikiba ngkana e roko. E a park te wanikiba n rangi n raroa nako.

Eng, I nora te atu ni mwane ane e a manga rangi n uarereke te printi aio. Ane *relevant and infrastructure maintenance*. Ngaia anne ke ane irabubua n te *second last \$28,000 tabun Madam Speaker*.

Aio te atu ni mwane are e kona naba ni buokaki kanga te naan marae ni wanikiba iaon abamwakoro ni kaitiakaki *Madam Speaker* ke bon tai kamena ngkanne anne *Madam Speaker*.f

Tibiika: Te Minitita

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker. Ao e koaua e eti ane ko taku bwa are boni ngaira naba kain Maiakim riki, ti aki toki n nonora te bwai anne. Ao anne

ngkanne are e bon tiku iroun ara kambwana ae te AKA ke te *Airport Kiribati Authority*, ao iai ngkanne kanoan ana work plan n te ririki ae boou ane ibon irouna ngkanne n ana *budget*. Tera ngkanne norakin aio ti ongo naba ara koraki. Ti a kataia ni manag kaumaka ara kambwana aei bwa e nang katia nikiran kanana are e tiku inanon ana marae ni wanikiba Tabiteuea Meang. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika, ao tao bon ti te titiraki. Bwa ngkai ti tara ana kataumwane te Minitita ao kanga akea ana mwane ni mwakuri te tabo ae te *Airport service* ane e taekinna anne.

Akea ana mena, e kona ni kabwarabwara bwa tao bon iai ana mwane man taabo tabeua. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Tekeeua Tarati: *Madam Speaker* Ko rabwa. Ao n aron are I taekinna ao tao e aki rangi n ongoraoi te Leader n te Kaitara. Are aio kanga bon te self **accounting intidy**. Kanga ai bon aekan naba SOE ake tabeua. Ane bon te *authority* n aron ae te AKA. Ao e koaua ngkana tao *project* aika a bubura, ti na karaoia inanon te naan *development* ni kawaina naba are kanga ibukin te naan *project* aika a

bubura. Ma anne ngkanne bon angin te *management* ibukin te naan *airport*, e a bon tiku iroun ara kambwana ae te AKA. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika, ao e rabwa te Minitita ao ngkana arona bwa akea. Bwa are bon iai naba kain te kataumwane ibukin booia taani mwakuri iaan ana *output* aei te Minitita are te ka-5. Kanga tera ngkanne ae a karaoia kain ana *division* aei ngkana ai akea te bae a karaoia bwa are e a nakon ato te AKAs ae \$700,000 te kabanemwane iaon ana division aei. Ao tera ngkai tabeia ngkana nanona bwa a boni kaboaki n akea nanona ke tera raoi. E nang kakawaki aei bwa ti na mataata iai.

Bwa are nanona ai akea aia mwane ni mwakuri, akea te bwai ae a kona ni karaoia. Ma e aera ngkai a teimatoa ngkanne ni kakaboaki, tao bon ibukin te titiraki ibukin kabonganan ana mwane te botannaomata. Tera ngkanne te mwakuri are a karaoia ane a kakaboaki iai ngkai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ao e koaua tao ti aki rangi n mataata bwa tera raoi ana fuction te AKA. Te AKA e riai n ataki bwa te rabwata teuana ae e okoro ma te Air Kiribati, e okoro ma

te CAK. Bwa te AKA ibukin ongorami, ngaia ane e tararua te terminal are i Bonriki ao are i Kiritimati ana bwai te AKA. Te naan Airport akana i aonaba ana bwai te AKA.

Ana revenue ae e rereke irouna, ti boni karautaeka bwa are imwin te lockdown ae nako ao e maan n akea ana mwane te AKA ao e mwaiti naba te ibuobuoki man te Tautaeka nakoina.

Bwa oin ana mwane ngkana e roko te wanikiba mai tinaniku,, e kabwaka ana landing fee. E kabwaka riki tera. Iai naba ana mwane are *through* te naan *ticket* are e *indirect* ma are irouia te naan *agencies*. Ao anne ana mwane anne are e na bon bill up bwa e na cater ibukin te naan marae akana a bubuaka iaon aba are e na karaoia, e na *develop*.

Ao nakai a mwakuri naba nakon ana requirement te IKO. Ao n aron ae e mena i Kiribati te CAK ae ngaia ngkanne ae e recreate bwa e na riai ni kangai; am airport ngkoe te AKA e na riai n roko n te standard arei.

Ngkana e aki ao N na kona ni kaina am marae. Kanga aekakin are aron ae kam ongongo iaon aba, a kona ni karaoia ngkanne bwaai aikai.

Ma ngkai ibukin ongorami, ao te AKA e mena ngkai n te transition period are ti boni bubuokia teutana n aron are e taekinaki naba n te

budget naba bwa iai akana ti kaboia naba. Angina ngkai ane a bon tauia ngkai kain te AKA. Ma e koaua e tuai nang okira korakorana imwin te *lockdown* ae nako ae e bon korakora, ke bon akea ana karekemwane. Bwa are kam ataia bon akea wanikiba aika a roko inanon namwakaina aika nako. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara

Hon. Tessie Eria Lamborne: E rabwa te Minitita n ana kabwarabwara, nanona ngkai akea kain ana output aei bwa a mena iaan te AKA. Ma are a boni kaboaki ngkai naba iaan ana kataumwane te *Ministry*. A tuai kaboaki ngkai iaan tao te *Authority* ane e boou anne. Bwa are iai 19 taani mwakuri n te *Airport services*.

Nanona ngkai a mena iaan te *Ministry* ti n te tai aei ibukin kaboia ngaia ae akea iai aia mwane ni mwakuri bwa are e mena iaan te AKA.

Kanga ti kani mataata raoi bwa are n aekakin te *Airport manager* ngkai, e mena bon iaan naba te *Ministry* ke e mena iaan te AKA bwa are aei tiaki ana ER te AKA bwa are ai bon te rabwata ae tao e inaomata ibon irouna. Ma tao e nang kakawaki bwa ti na mataata bwa are iai 19 taani mwakuri ane iaan te *Airport services division*.

Ao ngkana e aki mena iaan te *Ministry* ao ngkanne ai tera

ngkanne tabeia nakai. Ke tao ai aikai ngkai kain te AKA ae ngaia moa ngkai ae a kaboaki iroun te *Ministry*. Tao e eti bwa I rangi n mataata raoi n te kabwarabwara.

Ma ngkana ti bubutia te Minitita bwa e karaua bwa are e tataekina te AKA ao ngaira ara titiraki iaon te *Airport services* ane ana *output* anne.

Bwa ngkana bwa e kona n okira ana kataumwane aei ao e ti kabwarabwara bwa aikai bon aomata tabeman, tiaki kain te AKA, ke tao aikai are kain te AKA ma a boni kaboaki moa ngkai imwain are a na nakon te *Authority*. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker*. E koaua n aron are I taekinna, ngkai te AKA bon te kambwana ae bon te *Authority*. Ma e koaua e mena ngkai iaan te *Transition period* are bon iai ane ti tauia bwa ti kaboia ao iai ane e kaboia naba.

Ngkana kam nora naba ara ER ao iai akana a mena iaan te *supernumerary* ane kam noria. Anne ngkanne te *supernumerary post* akana iraman kain akanne. Akanne ngkanne a kaboaki mairoun te AKA 25, ao nikirana ngkanne ane ko taekinna te Leader n te Kaitara ti kaboia moa n te tai moa aio iaan naba te kantaninga are by 2025 ao tao ngkana e a bon okira naba aron

ana karekemwane te AKA ao e nang
tei iaon waena te AKA n aki manga
dependent iaon ara *Miniatry*. Ao
tao maikanne are ti a kanakoa naba
te kataumwane ibukia. Ko rabwa
Madam Speaker.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: E rabwa
te Minitita ngaia ngkanne tao ai 40
tabun ngkanne, bwa are e eti iai te
supernumerary post. Ma are kanga
aei taran are e a boni
kataumwaneaki naba iaan ana
kataumwane ana tabo ni mwakuri te
Minitita, bwa are te naan
supernumerary post aikai are tao
ti teutana te tai ao a manga mauna
mataia.

Ma e rabwa bwa e a mataata.
Nanona ngkai tao ti aia mwakuri
nakai ane e mwanenaki man te AKA,
ao tao ti anne otara n ana
kabwarabwara te Minitita ae aikai
kain te AKA aika tuai maenako moa
ma te *Ministry*. E rabwa te Minitita
te Tibiika. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Bon ngaia raoi
anne *Madam Speaker*. Ko rabwa.

Tibiika: E boni bane te titiraki iaon
ara atu ni kabanemwane anne. N
nang kanakoa ngkanne te kno iaona.
Bwa te mwaiti ae \$4,435,286 iaan te
Ministry if Information,
Communications, and
Transportation, e na tei bwa

mwakoron te tietura arei. Ake a
butimwaeia ke a kangai eng, ao ake
aki ke a kangai ti aki. Ake a
butimwaeia, ake aki. E nakoia akana
a butimwaeia.

Ti a nakon ara Atu ni kabanemwane
ane 25 - Ministry of Finance and
Economic Development n te mwaiti
ae \$5, 130,912. Ao I a kanakoa
nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kan
titiraki ni kamatata iaon te Atu ni
kabanemwane anne. E nakoimi
Taan tei. Ao I a kanakoa nakoim te
Tia tei ae ko karineaki mai Makin. E
nakoim.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia
babaire. Ao I kan butia te Minitita
bwa ti kan tara te Atu ni
kabanemwane are iaon *Salaries* ao
ti kairekerekea naba ma te *leave*
grant te Tia babaire.

Ao ti ataia bwa iai te kerikaki n ana
mwaiti n taani mwakuri ae 2, ao
ngkana ti nora naba te *leave grant*
e aki match ma mwaitin te tia
mwakuri are e na kerikaki bwa
uoman. E kona n ti anga te
kamatata iaon aikai te Minitita ae
karineaki. Ko rabwa

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti e
nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ana
kani kamatata te Tia tei temanna ae
karineaki mai Makin. Ao e eti bon iai
te kerikaki iaon te *salaries* ibukin
2023, ao bon bukina bwa iai ngkai
n aron are e a bon tia n taekinna te

Minitita are e taetae imwaiu, ao iai ngkai ana *centralize* te naan *ICDs*. Ao ara direvtor ngkoa n te *ICD* are e mena ikai, e a tia ni kamwaingaki ngkai e a mena ngkai iroun te *Communication*. Ao boona ni kabane ma ana kabanemwane a tia ni bane ni *transferred* ao e nang bon mena ngkanne iaan ana *budget*.

Ao naba ngkanne taian *positions* are a bon *reserve without provision*. Anne naba teuana bukin ae e *reduce te salaries* ao teuana naba te baere ti aranna bwa te *staff turn over*. Are kamwaingia *staff* ngkoa a boni mena ao a manga nakon taian *project*, ao e roko oneanmwia ao a manag *start* man te *level* are e *vacant* irouia nake a kitanna. Ao ngaia anne bukin te *reduction* n te *salary* for 2023.

Ngkanne te titiraki ni kaineti ma te *leave grant*. E koaua tao e na bon iai teutana tera ngkana ko kataia n reconcile ao kanga e bon aki match. Ma bon bukina bwa are boni mwaitia ara *staff* ni kabane te *Ministry of 'finance & Economic Development* n te *ER* bon mwaitina 232. Ma aika ti ae *entitle* nakon te *leave grant* 225. Ao 7 aika aki *entitle* bwa are temanna te Minitita. Iai taian *post* aika a *reserve without provision* ao iai ngkanne aman ae taian *donor funded* akanne.

Ma e koaua ae e na aki *match* ma te bae e boni make it ae kanga e *short* te mena ke te equality anne are

kanga ko kataia ni mena. Manga iai ngkanne temanna te tia mwakuri mai Kiritimati ae iai ana *leave passage* ae e uotarake te mwaiti ngkanne nakon are.

Nanona bon te mawiti ae ti bon mwakuri iaona ane mwaitia nake a *entitle* nakon te *leave grant* 225. Ko kamwaitia ma \$3,000 are iaon temanna ao e anganira te mwaiti ae \$675,000 ibukin te ririki.

Ma n aron ae I taekinna, iai ngkanne te tia mwakuri mai Kiritimati ae e mwakuri n te tax, ae e nang *leave passage* n te mwaiti ae \$4,000.

Ae nanona ko ikota \$675,000 ao \$4,000 ao e anganiko \$679,000. Ao ngkana ko compare aio ma te kataumwane iaon te ririki aio ao iai ngkanne kanga te kerikaki n te mwaiti ae \$2,000 ngkana e ibuobuoki anne. E rabwa.

Tibiika; Ao tao a bon akea ae e na titiraki iaon aio. Ngaia, I kanakoa nakoim te Tia tei mai Tarawa Ieta.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika. Ao e koaua aio teuana te *Ministry* are ngkana ko tara ana *overall budget* ao tao e *see te example* are I taku bwa iai te *overall budget* ae e tangiraki ao iai kerikakin ana mwane ni mwakuri n ae \$44,000. Bwa iai taabo akana a kerikaki ma e kerake te *external travel*. I kan titiraki ngkanne bwa tera bukin ae kam kona n allow bwa

a na kerikaki akana tabeua, te *gas*, tao te nako aonnaba ao kam a kakerakea te *external travel*. Tera raoi te kabwarabwara ibukin anne. E rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki te Tia tei temanna mai Tarawa Ieta. N na karabwa moa bwa e nora naba te mena ae kanga ara overall budget e bon kerikaki. E koaua bwa bon arona ti na riai ni *lead by example*. Ao anne ti kataia ni karaoia.

Ma n aron ae te *external travel* ae e taekinna, e bon reke te kerake ibukin iai riki tera. Are tao e bon ataia bwa e tia ngkoa ni mwakuri n te Finance, bwa bon ara *standing travels* ni katoa ririki e moamoa riki te Minitita are e boni kakaea te *World Bank meeting*, te *Asian Bank Development fund meeting*, taian *Finance matters meeting* n te *Commonwealth* n taian raa. Akanne taian *standing* are e bon okioki ni katoa ririki.

Ma te bae e raka iai ngkai te *external travel* n te mena aio, bwa are teuan are bon te *green climate fund*. Bwa are kam ataia ngkai Kiribati e tekateka n te *board* anne. Ao tao e koaua bwa n te tai aio ao ngai ngkai I tekateka iaon te *green climate fund board*.

Ao anne ngkanne teuana ae N na bon riai n ira te *meeting* anne bwa

ana meeting e kona n reke ae tao nakon 4 ke 5 n te ririki.

Ma e koaua bwa are e boni *pay for by the GCF*. Ma te kanganga bwa are n tabetai ko na bon *pay* moa anne ao a tibwa *reverse*.

Ngaia are kanga tein anne *at the end of the day*, kanga e na bon *is a cost neutral item* bwa are e na manga bon *reverse* mairoun antai.

Ma teuana ngkanne ae e raka riki ngkanne irarikin ane te *green climate fund*, e corpo. Bwa are angin te tai te Minitita n te mwane e boni kakaaki n te Corpo n taainako.

Ti aki iria n ae nako bwa e a bon rangi n angabuaka te mena. Anne ngkanne teuana ae e karaka naba te *external travel*. Ngkana e na ibuobuoki anne.

Tibiika: Ao te Tia tei mai Tarawa Ieta.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa ana kabwarabwara te Minitita ao e mataata. E koaua are bon rawata te naan meetings ae na iri iai te Ministry of Finance ma bon angina te naan *meetings* akana a irekereke ma akanne a bon mwamwanenaki naba mai irouia nake tao a mwaneni *programs* aikanne ma e raoiroi.

Ma ngkanne bon ti au titiraki ngkanne are tao I *worry* teutana n are te *Internal travel*. Kanga e irekereke ngkanne ma katamaroan

te bwakamwane are te mwane n aki mwakuri ao angina kain te Finance, iai aomata ae e aki toki n roroko i Tarawa Ieta n nikira te bwakamwane ae tao e kataia ni katamaroa aron te bwakamwane ao ti nora raoiroi anne. Ma aer ngkai e a bwaka ngkai aio. I kan ataia a ti kakaraoia nako Tarawa Ieta ke tao bon iai ami aomata ae kam kakanakoia nako aonnaba ibukin kanga kabwakan raoi te mwane n aki mwakuri are e raraonia ana taani mwakuri te Kauntira ae e boni mwakuri man te Finance bwa mwina e na rotaki aio ao kam rangi n tatakina ae kanga aio teuana te area ae kam kataia n rangi n katamaroa aron te bwakamwane bwa e nang korakora teutana te nakobuaka n aron aio.

Ma I raraoma ngkana e a rotaki te aomata. E rabwa ti anne.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa riki ana kani kamatata te Tia tei mai Tarawa Ieta temanna. E koaua te *internal travel*, e eti ae e bwaka n te mwaiti ae \$47, 593.00. Ao bon oin te bwaka, e bon reke man te *treasurery* ke te akaunti. Bwa are e a bitaki ngkai ana teuana n *self policy* ngkoa ngkekei ngkana ko tikun te tai ae e rangi n maan ao ko a bon anganaki te *full* mena kanga te *DSA* n te *outer islands*.

Ma ngkai ane e a raka iaon 30, e aki. Ko nang bon tikun bwa kanga

ko nang menaki bwa ti tebo ma kanga ko nang menaki bwa ai te *temporary* ae nanona ko nang kaboaki.

Ma te bae e bon teimatoa ibukin te kan ota, E bon teimatoa naba ngkai te baere kanakoan te RPC are e iriraki n taainako. E iriraki n taainako bwa e aonga ti ibukin buan te mwane. Ao anne teuana ae bon rangi n kana nako naba ke e nang kakorakora te kerake n te *internal travel*. Ngkana e ibuobuoki anne.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Ao aio au titiraki te Tia babaire nakon te Minitita te Kauoman ni Beretitenti ao teuana te *local produce* ane te *vote* ane 331. Te Tia babaire kain Tarawa ngkai a nang namakina bobuakan te naan bwai ni Kiribati. E rangi ni bobuaka ngaia are e ngae te Taokita n tuangira bwa ti na kanna, ti aki kona ni kanna.

Ma te *vote* aio te Tia babaire, ma ti tebo ma e aki riai ni kabonganaki te *vote* anne. Tera riki te anga ae e na kabonganaki bwa e aonga ni mwaiti te *local produce* mai iaon abamwakoro nako ikai bwa e aonga n riki bwa te *price* e na kona n *go down*. *It a question of supply* te Tia babaire. Anne ngkanne au titiraki bwa e tara riki ni uarereke kabonganakin te *vote* anne. Ngkana ko kakoaua ao anne ngkanne, bwa

ngkana e kabonganaki raoi ke tao e kanga. Ao I taku bwa e na buoka aron kerikakin boon bwaai aikai.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki te Tia tei ae karineaki temanna mai Nonouti ao ana kani kamatata. E nang eti ana *point* ae e bon rangi n uarereke kabonganana te *freight subsidy*. Ma aio raoi bon te mena, bwa e koaua bwa e tuai n rangi n ataki te mawne aio irouia moara riki iaon abamwakoro.

Ma bon etin raoi te bwai aio bwa are e kangai. Bon etin raoi te bwai aio bwa are ngkai te bwai aio bwa are ngkai te bwai aio e bon tiku imarenara ma te *Commerce*. Te *Finance* e bon ti karaoa te *payment* ao te *Commerce* e karaoa te *administration* ao tao katean taian *board*. Ti aki ngaira bwa ti ti *deal* ma ngaira ma te *freight* n aron ae e ataki ae te *freight levy fund*.

Ma te *freight subsidy* bon ana *whole administration management* e tiku iroun te *Commerce*, ngaira *we only do the payment*.

Ma anne ngkanne I taku bwa ti na reitaki ma kain te *Commerce* bwa ti na kataia riki ni karaoa te *public awareness* iaon te mwane ae e tauraoi aio ibukia moamoa riki ibukin kaoan taian uanikai ke bukinikai iaon abamwakoro n ikotaki ma te rau ao tera riki. Te kamwaimwai ao tera. Anne ngkanne

ao e rabwa am titiraki te Tia tei ae karineaki.

Tibiika: Te Tia tei riki mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te kauoua te Tia babaire, e kaineti ma te CSO. N tarakin waare aikai te Tia babaire ao e kerikaki. E eti otara bwa ngaia a raraoi aia performance te naan kambwana ake a rekereke ma te CSO. E eti otara anne, bwa are n te *actual* ae 221, ao e roko n \$7,000,000 tabun. E a bwaka ngkai.

Ngaia are ngkai e bwaka ngkai te Tia babaire ao ti kani kaeta otara bwa e a kekerikaki te *fee* ibukin te *support* ibukin te naan rabwata aikai. Anne au kauoua n titiraki.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa te kani kamatata ao e koaua, e boni bwaka te CSO. Ao bon bukina ae ti boni kamatata raoi bwa are iai te kantaninga ngkai e toki ngkai te *covid-19*, I taku bwa e nang manga okira arona bwaai n aron ngkoa te *AKL* ngkoa are e rotaki n aki rorokoia wanikiba,. Te *AKA* e rotaki ana karekemwane iaon te *landing fee*, tao taian kaibuke aki rangi n roko raoi aia mena ke tao te *demand* e aki rangi n korakora ao tera riki. Tera riki baike tabeua.

Kanga te kantaninga bwa e nang bon okira arona ngkai ma aron butin

te waaki ke tao butin kaubwain te aonnaba ao Kiribati.

Ngaia kanga te kantaninga tao e koaua tao bon anne bukin teuana ae e koaua ae ti a monna n *face out* n te CSO. Ao teuana naba, kanga ti a boni kaungaianb taabo aikai bwa a nang bon kona ni boni keiaki n tei iaon rangaia nakon ae a nang kamanenaki n taainako iroun te Tautaeka.

Ma bon iai naba ara boutoka ae ti bon kanakoa, ma ngkai e nako ngkai iaon te kataumwane. Ae ti bon teimatoa naba ni buokia ma kanga ai tiaki aekakin are e nang bubura ngkoa n taai aika nako. E rabwa.

Tibiikau: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia babaire ti kan bubuti bwa e na *provide* te *break down* bwa antai te naan botaki aikana a na karekea te mwane aio. Ngkana e aki kona n anganira ngkai, ao e anganira rimwi tao n te bebwa te Tia babaire. Anne au titiraki.

Te kauoua te Tia babaire, bwa are e taekinna n ana *speech* te Kauoman ni Beretitenti ao *that leave grant for non ER post* n te mwaiti ni mwane ane koreaki te Tia babaire. E kona ni *provide information* te Minitita bwa antai aekan aomata raa ae na reke te aeka ni mwane anne irouia ao iraua taiaoka?

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Eng kanga uoua mwangan ana kan kamatata te Tia tei ae karineaki ma a nang abwabwaki aron kaekan baikanne bwa are e bon tangira te *list* n aekakin are tera, ma tao N na warekia bwa e aonga ni bon ibukin naba ana ongora naba Kiribati ao ibukin naba ana ongora te Auti aio.

Kanga n aron are ti a tia n taekinna, kanga bon mwaitin te CSO ngkai are bon iai te kerikaki teutana.

Ibukin ngkai te Kauntira ae ngkai kanga bon \$7.4mirion. Ma n te ririki ae na roko ae e refuce nakon tao \$6.8mirion.

Ae nanona bon te kerikaki ae tao \$600,000 tabun. E eti ngkana e eti au mena aio.

Ngkanne ao aikai kambwana ibukin kaekan ana kan ota te Tia tei ae karineaki ao ibukin naba ana ongora te Auti aio. Te KNAO e na anganaki n te ririki ririki ae na roko iaan te kataumwane.

Bon iai te boki ae kam kona naba n noria iai ma tao kam tangira ae N na warekia ae \$2.3mirion - Te KNAO, te Kiribati Housing, \$611,778. Te KNSL-te *Shipping* \$476,000. Te Koil - \$2mirion, Kiribati *Green Energy* \$47,666. Te PUB \$1.4mirion. Ao ngaia akanne ngkanne taian rabwata are aongkoa e na reke irouia te CSO.

Ao ngkanne am titiraki are iaon te *leave grant*. Iaon te *leave grant* ngkanne ae ko titiraki bwa antai aika ana reke irouia. Aika a na reke irouia bon te *Island Council staff, Vat registered companies*, ke taani mwakuri n taian *Vat register businesses* ke tao *companies*. Aobitin Aro, *Seafarers, Observers*. Ao n aron are ti taekinna bon te mwaiti ae e na reke irouia bon ti tebo ma kain te Tautaeaka are \$3,000 iaon temanna. *Island Council employees* ngaia are uringa bwa anne ae I nanonna.

Ma e koaua ngkanne kanga iaon te ware ngkai ti mwakuri iaona. Kanga e nakon te mwaiti ae 3,000 mwaitia aomata aika a non *ER* n aron taian rabwata ni kamwakuri aikai ae tia n atonga ae bon nakon te mwaiti ae 3,167 ae ngaia te mwaiti ngkanne n te ririki ae \$9.5milion ngkana ko kamwaitia ma te ware anne. Ngkana e na ibuobuoki anne. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti, ko katea baim.

Hon. Ieremia Tabai: E nang rabwa te kamatata anne te Tia babaire. Ma tao ti ngkana e bure ongora bwa akea taekaia te naan Mitinare ao te naan raa are e taekinna te Tautaeaka n ana Motinnano bwa e na reke naba te aekaki ni mwane nakoia. Ke tao e bure ongora te Tia babaire ma a kona ni kaetia taiaoka.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Eng kanag akanne aranaki n te taetae ni Imatang bwa te naan raa ae aki reke n te karinan ni kamwakuri. Bon ti nake a mwakuri n te aobiti aika e reke irouia te *leave grant*. Ao n aron are I taekinna nake a taua te nakoa ae tabu ke tao tera, e aki reke irouia ngkanne.

Tibiika: Te Tia tei mai Makin. I bon atotonga te Tia tei mai Makin ao e teirake te Tia tei mai Nonouti. N na anganiko riki te Tia tei mai Nonouti, e nakoim.

Hon. Ieremia Tabai: E rabwa te kamatata bwa ti ataia bwa antai te koraki ae a reke iai. Ao ngaia ngkanne e eti otara bwa ai akea aomata ake a mwaneweaki naba n te Motinnano bwa tao a manga bon taninga aia bong teuana te Tia babaire ae na kukurei iai, ma ngkai moa tao tiaki aia tai ni kukurei moa. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ti aki ataia bwa tera te Motinnano ae e taekinna te Tia tei ae karineaki, ma tao anne tao bon ana Motinnano ibon irouna. Tao e aki ata te Motinnano bwa tao e na manga wareware riki. E rabwa.

Tibiika: I angan ngkanne te Tia tei mai Makin.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Madam Speaker* ao N na butia riki te Minitita ke te Kauoman ni Beretitenti ae iai iaan naba ana *LCDF* anne te mwaiti ae \$1.5mirion. E kona ni kabwarabwara bwa tera raoi te atu ni mwan are e nanonaki ikai te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Tao ngkana e eti ae e refer nakon te Tia tei ae karineaki are e mena iaan te tabo ni mwakuri ae te *Financial Management Information system*. Bwa anne bon ibukin tera. Aio bon te system ae na rangi n bongana bwa e moamoa riki ibukin taian bwakamwane n te bwakabwai.

Ngkai ara system ae ti mwakuri, e tuai rangi n rokoraoi, ae I taku bwa aio bon te kabanea n raoiroi. Ngkana e bon tei are e bon mwakuri iai, ao e a katoki naba kanganga aika bati. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Makin.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti, ao e koaua iai riki are teuana riki are \$1.5mirion naba are e aranaki bwa te *arrears resolution*. E kona n reke te kamatata aio bwa are kanga bon tera raoi bwa kanga bon te atu ni kataumwane naba ae e boou aio te Tia babaire. Ngaia ti na butia te Kauoman ni Beretitenti ngkana e

kona n anganira riki te kabwarabwara iaon aio. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Kabwara au burem, tao N na butia te Tia tei bwa e mena iaa te atu ni mwane ane e mwakuri iaona anne.

Tibiika: Te Tia tei mai Makin, tera atun am kabanemwane anne.

Hon. Pinto Katia: Aio are ngkana ko kabane n ikotii kanoan *LCDF* ao teuana mai ibuakon naba te *arrears resolution* ane \$1.5mirion te Tia babaire. Au kantaninga bwa e ibuobuoki anne nakon te Kauoman. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Kabwara au bure e a reke, ngaia aio.

Aio kanga te bae e boou ae e karinaki ngkai bwa kanga bon buokaia naba taian kambwana ake e nang rawata ana tinetine te Tautaeka irouia, e moamoa riki tao te *PUB*. Te *AKL*. Ti bon ataia n aekakin te *AKL* n tabetai aikoa butimwaea taian *emergency flight* ni karokoa ae e boni bwaka te mwane. Ngaia are kanga ti a boni mena te mwane aio ae kanga e na tauraoi n taainako ae e na kona n ibuobuoki nakon te itera akanne ni kaitiaka aia tinetine te naan *Ministries* ao moamoa riki nakon te kambwana ae te *PUB* ao te *AKL*.

Ma tao e koaua tao ngkana naba te KOIL, ngaia naba ae e na reke ibuakona. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Makin.

Hon. Pinto Katia; Ko rabwa *Madam Speaker* ao I kaitaua riki te Kauoman ni Beretitenti. E aoria bwa ti na bon ti bubutia riki ngkana e kona ni karekea tao n te bebwa te *break down* bwa e aonga n ae ti kona riki ni karekea bwa ara rongorongongo riki nakon taai aika imwaira te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ake ate te kanganga e na reke irouna imwain tokin te Auti aio. E rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. I ti kani kamatatai iaan are te kataumwane ibukin te leave grant bwa kanga ti tebo bwa I ongo ngke e taetae te Kauoman bwa antai kaina, ao ti tebo ma I ongo naba araia *Observers*.

Ao ngke ti titirakina te Minitita n te Akawa iaon naba te *support to observers* n te *LCDF* naba. Ao e taku bwa anne ibukin naba aia *leave grant* te naan *Observers*.

Ma e kona n ti kabwarabwaraki bwa nanona ti a rangi n kukurei ngkana e a rangi n rawata riki ae \$1,000,000 are iroun te *Fisheries* are

ngaia are e kabwarabwara nakoira te Minitita, ao ngkanne ti tebo ma a manga rin naba ikai. Ma e kona n ti kabwarabwara bwa tera raoi, bwa are ti a tia n anganaki arei te raka ae \$1,000,000 ibukin aia *leave grant* te naan *Observers*. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Eng, n aron ae e ataia te Leader n te Kaitara, au kaeka arei I boni kaeka ana titiraki te Tia tei mai Nonouti temanna bwa e titiraki bwa antai aika a *entitle* nakon te *leave grant*. Ao ae I taekinna ae *Observers* bon temanna mai ibuakoia nakanne. E rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: E rabwa te Tibiika. Tao e kona ngkanne n ti anganira bwa antai kain te leave grant ake tenan non *ER post*, bwa ngkai e nang tiraua kaina are ngke e warewarekia. Ma ti kukurei naba n ongo bwa iai araia naba kaimoa iai. Ma nanona ngkanne, a bwaka naba iaan te kataumwane aei ke a mena iaa ngkanne ane Kaimoa. Ko rabwa. Ke antai raoi ngkana tao antai raoi kain te mwane ane te non *ER post leave grant*. Bwa tao e na aki rangi n kamangaongao iroua ngkana e bon anganira are tao bon iraman man te Kauntira, iraman mai ikanne. E rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa are I a bon tia n taekinna, ma tao e koaua tao e manga tangira te breakdown te *Leader* n te Kaitara. Are I ataia bwa te mwaiti ae ti mwakuri ma ngaia ngkai, are mwaitina 3,167 akanne nake a entitle nakon anne.

Ao a roko man rabwata aika te Island council, te *Vat registered business*, ao aobitin Aro, *Seafearers* ao *Observers*. Akanne Botaki ni mwakuri ake taani mwakuri ake a na reke irouia te *leave grant* aio.

Ao te *breakdown* ngkanne, aio ngkanne man te *Island council* 920, *Vat registered* 1868, Aobitn Aro 200, *Sea fearers* 78, *Observers* 100. Anne ma e koaua are n tabetai ngkana arona bwa iai te *under missing* ke te *over missing* a manga boni kaetaki inanon taina. Ngkana e na ibuobuoki anne.

Tibiika: Iai riki ae e kani marooro, te *Leader* n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. Nanona e bon eti ongou are tao anne au titiraki nakon te Kauoman bwa nanona iaan ane te \$9 mirion ao a rin naba *Observers*. Ao iaan naba are support to *Observers*, ao kabwarabwarana are ti anganaki bwa anne ibukin aia *leave grant* te naan *Observers*. Ngaia anne ma aei tao 100 ao ti te titiraki ni kataota iaon naba te naan Kaimoa bwa ti 78 aika a reke iaan aei bwa e aera e rangi n uarereke ao

e nang tiraua ara Kaimoa. Tera raoi, e kanga aron te babaire iaon ae antai ae e na bwaka nakoina ao antai aika a na aki bwaka nakoia.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Eng e na uringa te *Leader* n te Kaitara, bwa aikai ti nake a na oki ni motirawa. Ti aki kangai; bwa ni kabane nake a bane ni mena ngkai i Tiaman ketao iaa, bwa nang bane naba n reke irouia. Ti ngkana a okira Kiribati ao ngkanne e a tibwa bwaka aia *leave grant*. Aoi ai te kantaninga iaon te *data* are ti anganaki, aio kanga bon te *best* ae kanga e raoiroi. E rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. Nanona tao anne ngke e kabwarabwara tao e reke iaa te mwaiti ae 78, tao ngkana e kona moa ni kabwarabwara. Aikai moa mwaitia aika a mwakuri ngkana e kona moa n ibuobuoki n anne ae ngaia ae e katautau iai.

Tibiikau: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ao tao N na butia te *Leader* n te Kaitara, bwa tao e a bon roko bwa ti anganna te ware anne n tekateka ma ngaia ao ti a kabwarabwara nakoina. Ke bwa nakon ae ti nang aera iai.

Aio bon te mwakuri are take it into account n te tai are e *base on data*,

ake a oki ao manin aia *contract*. Ma ngkana e boni kani kamatata raoi, e a roko n te aobiti bwa ti a karaua n anganna taian ware akanne. E rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika, ao N na karautaeka nakon te Kauoman bwa are aei taina. Ao aei ngkai ana tai ni kakaekai ara titiraki. Bwa are I taku bwa 78, I taku bwa e na kona ni kabwarabwara bwa e a kanga naba n reke te mwaiti anne. Ngaira iroura e na rangi n bebete bwa e na kangai; aei te mwaiti ae I anaia tao mwaitia ngkai Kaimoa are a mena ngkai ti tinaniku. Bwa are ti bon ataia bwa ara Kaimoa tao angina ane a nako ni mwakuri n ae tiaki te nakoa ni Kaimoa.

Ngaia anne ae aei teuana te bwai ae e nang kakawaki ao are a bon ongora naba ara Kaimoa, ao I taku bwa aei teuana ae ti nang kukurei ao ti karabwarabwa ngkai a rin naba iaan aei, ma tao manga ngkanne te titiraki bwa antai.

Ao tao n aron naba ana kakaeka te Tautaeka ma te Minitita are n te *Employment*, ao e nang katuruturua are a nang bane n oki te naan Kaimoa bwa are iaoni kawaina ni manga waaki are n nako Tiaman. Ao aei te kataumwane ibukin te ririki ae na roko, ao ngkai bon ti 78 ao e kanga n reke te ware anne.

Ao ngkana a bane n oki ngkai ara Kaimoa ni mwakuri ao te kantaninga bwa a na oki, ke tao bon ti 78 ae e kantaningaia te Tautaeka bwa ngaia ti aikai mwaitia ara Kaimoa ae a na mwakuri n te ririki ae na roko. Ko rabwa.

Tibiika; Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Anne bon te *data* ae ti mwakuri iaona, bwa aio kanga te baere I anganaki irouia au *officials* ngkai kanga mwin bon aia research. Ao te kantaninga bwa nakon 40 n te namwakaina aio *for Jan and Feb 2023*. Ao anne ngkanne ae *base* aia mwakuri iaona.

Ma aikai Madam Speaker boni waare aika ma te bae e nang mena bwa a rin inanon aio.

Ngkana arona bwa iai te under missing akanne a kai kaetaki imwina, ma tiaki te baere *a loose out* ngkai bwa e a tia n rin araia bwa taian *Observers* ma *Seafarers* e na bwaka aia *leave grant*. Anne te main thing, e a rin anne.

Ngkana arona bwa iai te bure n te kataunari ke tao te estimate, anne something ae e kona ni kaetaki. Ae a bon ataia bwa e kona ni kaetaki. Ma tao e koaua ngkana tao bon iai ana ware te Leader n te Kaitara ae taku bwa e tangiria bwa ti na karinna, tao ti kona ni marooro ma ngaia. E rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika, ao e bon rawata te kan ongoar naba iaon te kataumwane aei are te *leave grant*. Ao I taku bwa are a bon ataia bwa ngaira ti teimatoa n ririmwin aia mwakuri te naan Kaimoa ake akea ngkai aia mwakuri.

Ngaia are I taku bwa ngkai tao te rongorongong ae kataki ngkai n te kataumwane aei, kanga ti tebo ma te Tautaeka tao akea ana ware bwa iraman ae e kantaningaia bwa a nang mwakuri ke n okira aria mwakuri n te ririki ae na roko. Ao ti te mwaiti aei ngkai ae tao ti na tiku ma ngaia, bwa are n ana kataratara ngkai ao e nang kaokoro ma are te kantaninga are anganga te Minitita nakoia Kaimoa. Are te Minitita are e tabeakina te kamwakuri, bwa are e nang korakora ana marooro iaon are tai raraoma, tai raraoma. Ma ti te rongorongong ngkai bwa are aei ngaia te ware aei tao ibukin te ririki ae na roko, ngaia I kaokiokia bwa akea ngaira ara ware. Tao ara ware ae ti na angan te Minitita 1,000 tabun te naan Kaimoa. Bwa are anne ngkana a ongo Kaimoa, ngaia e bon mwakuri korakora ara Tautaeka bwa e na boni kaoki ara mwakuri.

Ma anne tao bon ti te titiraki ma are ngkana e aki kona n reke raoi te mwaiti anne bwa e kanga n reke. Nanona aei nakon te ririki ae na roko, ao tao te kantaninga bwa tao

ti aki ataia bwa tera kanoan te kataratara n te ririki ae boou.

Ma e koaua are e kona ni manga okirira te Tautaeka, ma ara kantaninga bwa e na rawata tao te *supplementary* iaon aei nakon te ririki ae na roko.

Ti a taua mwin aei, ao I taku bwa ti te bwai ae kakawaki bwa are ana tai naba te Tautaeka aei ni karau nanoia ara kaimoa ni kangai; tai raraoma bwa are na bon oki ami mwakuri.

Ngaia e rabwa bwa tao ti na aera, ngkana I kona moa tao ngkana iai ana mena te Minitita. Tao anne e a tia ana kaeka ae ti anganira ti 40 ane a kaninganingaki ibukin Tianaure/Beberuare. Ao ngkanne tao n nikiran te ririki tao ti nikirana are 38.

Ao tao ngkana I kona n nakon are imwina au titiraki teuana irarikin anne. Bwa are I taku bwa e a boni mataata te kabwarabwara. Iaon are te Bension ao te *KPF*. E kona n ti kauringira te Kauoman, tera ngkoa kanoan aei taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E uara are tao e boni mataata, te Bension te bention, te *KPF*, te *KPF*. Tera ngkanne ae e tangiria te kabwarabwara, e tangira te mwaiti ke tera.

Te bension are e bon rawata aia bension nakai. Ao teuana ngkai ti a tia n noria naba irouia Taan tei are a tia ni bwaka aia bension. A tia ni mwakuri n te Auti n tei ao tao e a tia n reke irouia te maan ae 4 nakon 12 te ririki ke e nako riki.

Ao te KPF, anne are ngaia ae kanga I aki rangi n raa. Tera raoi ae nanonna n te KPF, bwa are akanne bon taian mena aika a iriri n te kataumwane n taainako. E rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika, tao ngkana e nora kabwarabwaran are te bension te Kauoman. Ao kanga a kabwakaki nakoia taani mwakuri are a retire imwain are e waaki te KPF. Ae ngaia ae kanga I boni kan kamatatai bwa tao iraman ngkai aikana aera. Bwa are Taan tei ti ataia bwa are kanoan anne. Ma Taan tei ngkai a mena iaan aei ke a mena iaan ana kataumwane te Maneaba ni Maungatabu. Tao anne ngkana a mena iaan te Finance, bwa tao antai riki irarikia are kanga kabwarabwaran te vote ae 300 aei. Ma tao kanga te kan eti bwa ti a bon rangi n kan ataia bwa iraman. Tao irarikia Taan tei antai riki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Tao e koaua are bon , tao e bon mwanewea naba araia nakee a kaman mena imwaain tein te KPF, ma tao bon angia aomata akanne ngkai , ke kanga bon angia tao iai ngkai ke tao akea .Ti ataia nkgoa bwa Atanraoi temanna ao antai riki aika e bon reke irouia te bwai anne. Iai naba kaain Tuvalu akana a reke naba iai, are nanona bwa kanga te kan titiraki bwa tera ma te kukune I taku bwa e bon ata kaekana Madam Speaker , tao ko bon ataia bwa ko a manga tangiria bwa antai nakanne ao N na atonga temanna imwiin temanna , e kona are e mention anne bwa e kataumwaneaki ibukia nake a entitle nakon te section. Ao n aekakin n taina aio ngkai, te former president e bwaka ana pension , te lawyer e bwaka ana pension, antai riki, antai ake a bon tia tao te Tibiika e bwaka ana pension. Kabwara au bure Tibiika ngkai I taekina aram, bwa are ti ko na naba n are ti na taekinna ma tao tera ae kam tangiria bwa ti na manga atonga araia aomata ni kabane ke tera ae ko tangiria? E rabwa.

Tibiika: Te leader n te kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika , ao I aki nanona ae e na atongi araia kaain te pension te kauoman ma ngkana iai riki irarikia Taan Tei, bwa are kanga titebo bwa e

aki rangi n ataia naba bwa antai ngkanne are irarikia Taan Tei , ke tao iai rabwataia ke akea? Tao e uara, tao kabonganana, tao e na matata ni kabonganana. I aki ataia bwa antai kaa'in te pension bwa bukina e taku bwa I ataia bwa e bon ataia bwa antai kaa'ina ma I aki ataia bwa antai. Nanona bon ti Taan Tei ngkai ae a mena iaan te kataumwane aei ao ti ibukin are arana arei ngaia I kan titiraki iai, ao ko rabwa.

Tibiika: Te kauoman Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Eang are I taekinna arei bwa bon angina ngkai nake, I aki ataia tao bon *they are still around* n aekakin ae I ataia ngkoa temanna Atanraoi, ao iai naba kaa'in Tuvalu are a tia ngkoa ni men ai Kiribati imwaain ae e boo te *separation*. I taku bwa anne, ma e kakawaki teiu aio Madam Speaker, N na ti kamatata riki te bwai are taian *sea farers* aikekei are ibukin aia leave grant. Bwa are e aki rangi n *easy* karaoakin aia leave grant taian *sea farers* bwa are ana riai ni mwakuri 12 te namwakaina, ma bon angin aia *contract*, angina ti 9 te namwakaina. Ao ngkana ti *take for example*, iai nake ana nako ngkai ni mwakuri itinaniku, a nako inanon Tianuare ao Maati, ti nakanne ngkai ae ana *entitle* nakon te leave ibukin *next year*.

Ngaia are ngkana ko caluculate ao te ware ae ti anganaki kanga bon

usually man Tianuare ao Beberuare, kanga 40 mwaitia angaun n te namwakaina. Nanona ti nakanne ngkai ana *entitle* nakon te leave inanon te ririki are imwiina bwa are uringa bwa angin aia icontract 9 months, ngaia are I taku bwa ti na aki rangi karekei ara koaua aika aki rangi, bwa are bon te ware ae ti anganaki ngkai, kanga e base iaon kanga *at least at 40 per month, based on the Jan and February figures*. Are nanona bwa ngkana ngaia anne, 40 n te namwakaina, bon ti nakanne aika ana *entitle* nakon te *pro rata*, mwaitin te namwakaina ae e na riai ni cover. Are nanona tiaki naba 12 bwa 9 te namwakaina, ngaia are I taku bwa te bwai ae kakawaki ngkana I taekinna e a bwaka aia leave grant.

Ngkana arona bwa iai te kairua n te mena ma ngaira ti taku bwa akea te kairua bwa n aron ae I kabwarabwara, bwa are e bon nakon mwaitin ae *active* aia *contract* taian *sea farers* e bon seeks *another 84* mwaitia anne. Are nanona iai tabeman ae aika a bon tiku naba ikai tao a tuai mwananga. Ngaia are I taku bwa tiaki te bwai ae kanga e na karekea kanga te raraoma ke tao aki raa bwa e bwai ae kakawaki ea bwaka, ma aron karaoana bwa are e bon kakaokoro aia mena bwa are e aki kona ni bwaka ni karokoa ae a oki. Ngaia ko bon *take into account* bwa ngkana ko kamwanaga ti nakeke a mwananga man Tianuare

nakon Beberuare ana reke irouia. Ao ake imwiina ngkanne e aki reke irouia, e aoria bwa tao a manga tataninga te kataumwane are imwina. Tao e na bwarabwara anne, e rabwa.

Tibiika: Te leader n te kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te kauoman n ana kabwarabwara ao ngaia iai aia ware, e aera ngke aikoa kabongana naba 684 ke onobubua waningaun ma aman. Ao I taku bwa ngkana a bon Nakao naba, e aki bwanin aia ririki, ngkana arona bwa e a kamenaki naba bwa te *leave grant* bwa are n aron naba *observers'* kanga te mwane ni kakaitau, ma are ngkai tao a kamenaki bwa te *leave grant* ngaia are ana *pro rata*. Nanona e aki bwanin nakoia \$3,000 ma e na kona naba irouia ibukina ae taku te Minita , te kauoman bwa ngkana a nako riki tao n ratokin te ririki ao a taninga te ririki ae boou ma are bon iai naba te, ngkana e na kabonganaki aron kanakoan te *leae grant* nakoia Taan Mwakuri ao are e na bon nako n te *pro rata*, e na bon riai n reke aia mwane naba n te ririki are a mwananga iai, ma are e aki bwanin ma e na riai n reke.

Ao ngkanne tao te titiraki bwa are tao aei e bon koaua kanga teuana te kakaewenako nakon te Tautaeka ibukin kabwakana, bwa tera

ngkanne aron angan kabwakakina ke tao anne e kona ngkai tao n anga teutana tao te tamnei iaon aei te kauoman ke e tuai raoi n reke mwakuriana bwa ana kanga ngkanne ni kabwakaki, ke ana kanga nakai n reke irouia, ngkana e kona bi ibuobuoki iaon anne, ko rabwa.

Tibiika: Te kauoman Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa are kanga bon te *obvious* anne, bwa e na kanga n reke irouia, koa ti karinna naba n aia account ao e a reke naba irouia. Ae ngkai N na *centralize* te bwai aio iroun au Ministry, ngaia e na karaoa te bwkamwane aio, ngaia te bwai ae kakawaki teuana ae angana teuana e na bon riai n raa, I aki ataia bwa tera ae ko nanonna e na kangara ni bwaka, tao e na tangiraki te ID, *of course* e na tangiraki te ID. Ke tao e na riai ni iai *account*, eang e na rangi ni ibuobuoki ngkana iai aia *account*.

Ma ti te bwai ae kakawaki bwa ana riai ni *fulfil* te *condition* are ana bon tia n *take* aia *leave*, tiaki te bae are nakoia ao e a bwaka naba aia *leave grant*, kanga ai bon aekakin ae karaoaki irouia kaian te Tautaeka, e a tibwa *payable* n te tai are a oki n aia motirawa. Ma aron kabwaka e rangi ni ibuobuoki bwa are iai te tia mwakuri iaon te *transactive* ngkai. Ngkana arona bwa iai aia *bank account* ao e na rangi ni ibuobuoki, ao anne *something* ae ti rangi n *encourage* bwa ti na kabwaka iaon te

mena, ao awanne ngkanne, ngkana arona bwa e na ibuobuoki, e rabwa.

Tibiika: Te leader n te kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa e rangi ni ibuobuoki anne, nanona ana bane nakon te Finance, aki tao rinanon tao te kaimoa nakon te employment , a bon nakon naba te finance. Ngaia anne ao tao anne e kakawaki , tao a bon ongora nake a irekereke ma aei, a moantaai ni karekea aia account, ko rabwa.

Tibiika: Te kauoman Beretitenti. I taku bwa ai bon akea te titiraki , ti na kanakoa te kaotinanon iaona iaan ara atu ni kabanemwane anne, bwa te mwaiti ae \$5,130,912 ibukin te Ministry of finance and Economic Development e na tei bwa mwakoron te tietura aio. Akana a butimwaea ke a kangai eang ao akana aki a kangai tiaki. Akana a butimwaeia? Akana aki? Ngaia e butimwaeaki te atu ni kabanemwane anne.

Ti a nakon are imwina, te atu ni kabanemwane ae 26 iaan te Ministry of Women, youth sport and social affairs n te mwaiti ae \$1,992,998. Ngaknne I a kanakoa nakoimi Taan Tei ami titiraki ni kaotaota ke ni kamatata iaon te atu ni kabanemwane aei, e nakoimi Taan Tei. Ao e nakoim te Tia Tei mai Tarawa Teinaiaeta.

ATU NI KABANEMWANE 26: MWYSA
\$1,992,998

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ngkai ko anganira te Ministries are tao e kataia naba n raa arei, ni *comply* ma aron te babaire are e naki rangi tao birirake te kataumwane riki iaon aia mwane ni mwakuri. Ma bon te titiraki naba are kangai bwa ngkana ko tara naba te kataumwane aio ao e kee tebwina tengaa ao e na ota tabo akana a kee ao I a moana au titiraki ngkanne bwa a *prioritize* bwa e na raka aia *external travel*. Bon te moan titiraki moa bwa bukin tera ngkanne iai akana a kee ao e karakaki riki te *external travel*, tao anne riki te kabanea ni bongana nakon ana waaki te Ministry, e rabwa.

Tibiika: Te Minita n te MWYSA e nakoim.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki te Tia Tei ae Karineaki temanna mai Tarawaieta n ana titiraki, eang kanga n aron ae kanga e taekinna bwa tao e *priority* te *external* ke e aki ma I taku bwa a bon bane ni *priority* aikai ao iai te keerake n aron are tao e nooria are \$11,000 ao e reke te \$11,000 anne man ti te kanga iai te sport teutana are e kerake ao ni ikotaki ma te *social affairs* ao teuana ngkanne te *women* are \$8 tabun tengaa , te *soial affairs* \$1 tabun ao \$500 tabun te *sport*, ngaia te kerake ngkanne nakon te

mwaiti are \$11,000 te Tia Babaire ma kanga I *confuse* n tera are kanga e manga, e aera e *priority* kea rei? Akekeia aki *priority* ma kanga I taku bwa are bon iai are ti bon karakai ao iai ae ti kauarerekei n aron are tao e teretere n ara boki te Tia Babaire, ao ngkana e ibuobuoki anne, ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Tarawa Teinaiaeta.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa Tibiika ao I karabwa te Minita ae Karineaki, eang ngaia e matata bwa are I tuai bon rangi n *sketh* te *budget* aio ao te Ministries aio e kona n rangi n rawata bonganana bwa are e a bon tobwa naba are inanon te biriti ni karokoa are ai bon te kara tingotingo imwaain matem ao ni bon arona naba are kanga kamaura ngkoa te botanaomata. Ao e rangi n rawata ara bubuti aika n ara titiraki bwa I bon aki titiraki n aekan are e aera ngke, kanga ko bon ataia bwa ngke anganaki a bon bae ni *prioritize* bwa engaa ana mena *within the ceiling* are e anganaki. Ma e rabwa bwa e a tia ni kaeka te kauoman bwa au kauoua n titiraki ngkanne e kangai, ngkana ti tara are ana kataumwane tao te botaki n takakaro ao ngkanne I an ataia bwa engaa iai ae tao e rangi n tobwaki iai tangiran tenan bwai n takakaro nakon te ririki ae e na roko irouia te roronrikirake bwa are iai ana kaeka ngkoa te Minita mai moan te ririki ibukin ana

budget bwa e kangai, bwa e na tobwaia Tiaina. I aki ataia n abamwakoro tabeua, ma kanga akea naba tao e anganaki te kauntira bwa e na karaua n tibwatibwa raoi tao te boro n takakaro nakoia kaain abamwakoro tao iroun Tiaina are aongkoa ti onimakinna, ngaia are anne bukina raoi ae ngkai N na manga titiraki naba tao n ana *division* ae te *sport*. Engaa ngkanne are ana *budget* ae e na kona ni kangai, anne bwa e na kabatia riki tenan bwai n takakaro nakon te ririki ae e na roko, e rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire ao kanga n otau n te titiraki, kanga e tangiria bwa, kanga e kan kaota bwa tera ara kataumwane ae kanga e na irekereke ma tenan bwai n takakaro n aron are kanga e tangiria. N aron are e ataia, ae Kai iai ara kataumwane ibukin te runga are \$900 tabun, te kantaninga ngkanne bwa a kona naba n *accommodate* ngkanne tenan bwai n takakaro inanon te ririki ae boou, ngkana e ibuobuoki anne te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei riki ma Tarawa Teinaiaeta.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ao ngaia e rabwa ngkana ngaia aei, kanga e tetekeraoi ngkanne te ririki are e boo te runga iai ao e a manga

mwaiti te bwai n takakaro, tao ngkana manga akea ma I karabwarabwa bwa iai kanga te mwane are e raka are \$10,000 are te *sporting incentive* ma kanga tera kanoana ke te bae tera raoi are e na kaungaki n te \$10,000 ibukia kaain Kiribati ni kabane.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Tia Babaire ao e rabwa riki te titiraki mairoun te Tia Tei ae Karineaki. \$10,000 ar e rin n te kataumwane aio bwa te *incentive* e irekereke ma kanga te kanuanga nakoia taan takakaro are kanga a nako ni kaea tenan *games*. Bwa are aio ngkanne ti a karinna ngkai bwa e aonga n ae ngkana, are iai tenan *games* aika imwaaia aikana 3, iai te *pacific game*, iai te *Micronesian* ao iai te *game* are teuana ngkanne are aongkoa, ngkana iai ae kanga a *gold medal* ao aera ao ngkanne aongkoa e na kona n *accommodate* ngkanne \$10,000 n *reserve* ibukin kanuangaia. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei riki ma Tarawa Teinaieta

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ao e rabwa te Minita, ti a ataia, ngaia e reke kanuangaia, iai te kataumwane ibukin kanuangaia ara koraki. Bon au bubuti bwa imwain ae I kitana aio, kanga e bon uarereke aio ngkana

ti \$10,000 bwa are eang, ara kantaninga e kona n ae tao e koora temanna aio tao i Samoa ke i Fiji, e aki tau naba \$10,000 irouna ma e aoria tao i bon nanon taina inanon tera arei, ti a kabaebaea bwa kanga te bubuti nakon noran aio. Are iaon te mena, N na butia riki te Minita, are aia mwane kaara, are te atu ni mwane ae 302.

Ao e koaua aio ngkoa are kanga e a bon ti a n oti kanga n te moan wareware ae ngaia iai raraomara iai bwa ana mwaiti ni kataumwane ae anganira aio, kanga e na angania mwaitia kaara ae tao ituia tabun tengaa wanibubua tao waniua, kanga mwaitia kaara. Ma I taratara te *population* mena are 2020 ao man te roro are 60-75 *plus* ao 7600 tabun, kanga e bon kan roko naba, ao kanga arei e toki n Nobembwa te ware aomata arei. Au kantaninga bwa iai ae ti a ni bane ni koro ngkai ao tao ngkoananoa. Kanga bon ti te raraoma bwa are e na rin n te *subsidy* bwa mwina e na manga aki naba manga tau, kanga ti anne. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki te titiraki riki iroun te Tia Tei ae Karineaki mai Tarawaieta. Ao eang, n aron are e taekinna ao bon anne naba ngkai kanga ti *average* nakon ara mwaiti irouia kaara n te tai aio ao ti

kataumwane are \$20 te mirion tao 330 tengaa te Tia Babaire. Are ngkai kanga are a bon noria are tiaki te bae are e na bon *automatic* naba kaara n reke aia mwane ngkana a onobwi ma kanga ti bon kaunga are kona *apply* iaan te kantanninga are tiaki kona n ataia kaara bwa tao a kona ni mwainging ke tao iai. Ngaia are bon te *application* ae e kantaningaki nakon te *system* ao n aron naba are kanga e a tia ni mwaneweia tao n titiraki akana a mwemwe n ae nako tao inanon te auti aio are ngkai ti tabe ni babaronga ara *system* ni katamaroa raoi e aonga ni kona n *clear* raoi bwaai aika tao ngaia tao te katautau n te tai ma ngkana e tia raoi ara ra *system* ao n reconcile bwaai ni kabane ao ara kantanninga ngkanne e na bon kona naba n tebetebenako kanoan are e bon riai ni bwaka inanon te tai teuana ma teuana. Ma ngkana e na ibuobuoki anne te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei riki mai Tarawa Teinaieta.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao I karabwa riki te Minita ae Karineaki n ana kamatata ao ai bon au kabanea n titiraki ma ngkana e taku bwa e aki angaraoi kaekana ngkai. Eang bon akea au kanganga n anai ara te Ministry aio, kanga bon au kanganga iai, iai Taan Mwakuri are tanan ASWOC are aongkoa a karaoa naba te tabe ae te social welfare, te youth, terana kee,

ma tarana kanga titabo ma e bon aki tau. Titabo ma tabeia ngkai a bon bane naba ngkai ti bukin te mwane are te mwane n.

Ngai I rangi n observe aia mwakuri i Tarawaieta, kai bon akea aia mwakuri ibukin te sport, ibukin te youth tao ni kauring mweenga ibukin te counseling, ngaia are kanga e bon tera am taratara n taraan am ER, e aoria bwa are e bon kiriaria te tai ma kanga bon anne au nonori ngkana e aki tauraoi ni kaeka ma bon ti ngaia anne. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: I a bon kanakoa nakon te Minita.

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki te Tia Tei ae moan te Karineaki, eang ti a *consider* ao tia *note* ana tabeka bwa ti a tara ara itera akanne tao riki ara ASW bwa tao ti a kataia riki ni kamwaitia ke tao n angania kanuangaia iaan ti kakoaua ae e ana rangi n *overwhelm* bwa a rangi ni mwaiti tabeia, ma e rabwa ana tabeka bwa ti a *note* anne. E rabwa.

Tibiika: Ngaia e nakoim te leader n te kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, ao I konani bubutia te Minita bwa e kona n ti anga ana *break down* ke rongorongon ana kataumwane iaon te runga bwa are

aei tao a kan ongora naba ara botanaomata ngkai a ongongora ao a riai n ataia bwa tera kanoan te kataumwane ibukin te runga n te ririki ae e na roko are \$906,134. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki te Tia Tei ae Karineaki are bon te leader naba ngaia n te kaitara ao te Tia Tei temanna mai Abemama, eang ara *break down* n te tai aio n are \$906,134 ao n aron ae ti taneiai ke iai te *accommodation* ae e kona n anganira \$30 tabun tengaa, te *administration* e kona n anganira \$53 tabun tengaa, iai ae te allowance ibukia tenan *refree*, tenan *directors* ao tenan Komete akana a kona ni karoaki ma unimwane, ti kona n angania \$89 tabun tengaa. Iai te PBA ke tao ibukin ae e kona n live te rerio n tain tao te runga, e kona n anganira tao \$11 tabun tengaa, te *catering* ke tenan *official* ke tao tenan *refree* inanon taian te mena ke tao tenan *securities*, Iai ara kataumwane iaon ae kanga \$2 tengaa. Iai ngkanne are kanga bon te main *ceremonial* are tain te tai arei te kaukuki, ngaia are e kona n anganira tao \$82 tabun tengaa, iai te *couching support* ibukin bwai n takakaro ao tenan raa n aron are e a tia ni mwaneweia te Tia Tei ae Karineaki ao anne ana kataumwane \$92,000.

Iai te *maintenance* teutana tao ibukin tabo n takakaro tao iaon Tarawa Teinainano ma Betio ngkai ana kona ni kabonganaki, ara kataumwane iai kanga \$10 tengaa, iai te *support branch* ae buokaia kaain abamwakoro aio are kanga \$46 tabun tengaa. Iai tenan *transport* ngkanne are tao mai aon aba nakomai kanga ti kataunaria tao \$480 tabun tengaa ao ai tenan *volunteers* ngkanne tao ibukin tao ti tenan uniform ibukia tenan *volunteers* a kona n ae iai ae ti katautaua naba tao \$6 tabun tengaa, ngaia are e kona n anganira te *estimate* moa n te tai aio are \$906,134 te Tia Babaire. Ao ko rabwa.

Tibiika: Te leader n te kaitara, e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao reitan are te bwai n takakaro bwa are ngkai e na waaki te runga ao e rangi ni kainanoaki te bwai n takakaro ibukin te katauraioi ao tao ane \$90 tabun tengaa anne tao e na kona ni moantaai n nako nakoia ara abamwakoro ni moan te ririki taiaoka, e rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki boukan te titiraki iroun te Tia Tei Karineaki ao te leader n te kaitara. Eang akanne bon ara plan ngkai, iai ara plan are ti

na bane n *distribute* ao iai naba ara *couching* ibukia ake a kainanoa te *coach*. Ana kona ni waaki inanon te ririki ae e boou ao e rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E a bon bane ara titiraki iaon ara atu ni kabanemwane anne ao N na kanakoa te kaotinano iaona. Bwa te mwaiti ae \$1,992,998 ibukin te Ministry of women youth, sport and social affairs e na tei bwa mwakoron te tietura. Akana a butimwaeia ke a kangai eang, ao ake aki a kangai tiaki. Ake a butimwaeia? Ao akan aki? Ao e nakoia ngkanne ake a butimwaeia.

Ti a tara ngkanne ara atu ni kabanemwane ae 27 ibukin te Ministry of Infrastructure and sustainable energy n te mwaiti \$4,114,061. Ao I a kanakoa nakoim Taan Tei te titiraki ni kamatata iaon te atu ni kabanemwane anne. Ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Maiana, e nakoim.

**ATU NI KABANEMWANE 27: MINISTRY OF
INFRASTRUCTURE \$4,144,061**

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa Madam Speaker ao I rangi ni kukurei ni manga kanakoi tabeua au titiraki iaon te Ministry ae te MISE ke te Ministry of Infrastructure and Sustainable Energy. Ao au moan titiraki te Minita, N na butiko ngkana ko tar ate head ke are 215 *transport to work* ke ibukin te bao nako ni

mwamwananga nako ni mwakuri. I rangi ni kubanako, taraia e rangi ni korakora te bwaka te Minita man \$106 tabun tengaa nakon \$75 tengaa, e kanga n reke anne? E rangi ni korakora ea kan nako naba te *quarter*.

Tibiika: Te Minita n te MISE, I a kanakoa nakoim.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei n ana titiraki ao eang, aikai tenan bwaka aikai boon bwaan te kaa ke tao tenan kabanemwane ngkai are a mena n te mena aio ma tenan tabo ni mwakuri are te *construction* ao te *civil* ana bane nako ni mena iaan te *maintenance*, aikoa kaboaki man aio ma a kaboaki man te *maintenance fund*, Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon. Vincent Tong: Nanona e kanga raoi te Minita taiaoka, are ngkana te *head* aio are *transport to work*, tiaki aio are e irekereke ma baoia tao Taan Mwakuri nakon te tabo ni mwakuri? Kanga ti te kan ota bwa titebo ma e kaokora ma teutana are ko kabwarabwara, ngaia I butiko riki ma tao ko ti kaitiakia riki bwa e aonga n reke te ota iai.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Willie Tokataake: Ngaia, ma are iai tenan bao are a bao n taabo aika i taekin aikai are a na aki kabonganaki ngkai te rabwata ni mwane aio bwa e na kabonganaki ma iaan te *maintenance structure*, anne ngkai kanga te babaire n te tai aio, ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Maiana.

Hon. Vincent Tong: Ao ko rabwa te Minita, ao nanona ngkana e na kakeaki maikanne ao e na kabiraki nakon te *head* ae ngaa iai? I a butiko.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Willie Tokataake: Are I taekinna Madam Speaker, te *maintenance fund*, ana kaboaki tenan kabanemwane aikai man te *maintenance fund*. Iai te *maintenance fund* are tibwan te ministry are ibukin te ririki ae e na roko ao irekereke ni kabane bwaai ake kanga aranaki bwa tenan raa akekei, bukin tenan *maintenance*, baoia te koraki ake ana karaoa te *maintenance* ma tera, ana bane ni mena iaan ngkanne te *maintenance fund*. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei.

Hon. Vincent Tong: Ao tao ti te *suggestion* te Minita, I taku bwa e reke te *issue* n ae nako, kanga ti ibukin kaekaetakin riki tao te *summary* ke kaetan araia raoi, aia

title raoi tenan atu ni mwane bwa e aonga, *sorry* tenan *budget head* bwa ti aonga n ataia raoi bwa tera raoi ae e kanaanonaki ikai, kanga ti te *suggestion*. Ngkana ti biri rikaaki nakon are imwina te Minita ae 218, ngkana ko karauan taraia ao iai are *local accommodation and allowances* ae \$14.5 tengaa ao ngaki ami *budget* ibukin te ririki ae boou e a bon kakeaki naba. Terana ae riki?

Tibiika: Te Minita.

Hon. Willie Tokataake: Aio naba Madam Speaker are e reke naba iaan tera arei, aia kataumwane kaain te *building hand* are te *construction* ao aikai are e na nako ana base naba iaan te *maintenance* are ngkana a nako ni karaoi te naan *maintenance* ao ngkai te babaire ngkai ana kaboaki aia *local accommodation* ao aia allowance man te mwane arei are te *maintenance fund*. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia tei mai Maiana.

Hon. Vincent Tong: Ao nna butiko ko kona n ti kotea nakoiri bwa e mena iaa are te *maintenance per head* are kanga ko mwamwaneweia anne taiaoka iai iaon ara budget book aei.

Tibiika : Te Minita.

Hon. Willie Tokataake : Ae iai are n te *maintenance fund* are akana a bane ni mena iaan te *local LCDF* a

bane ni mena iaan te LCDF are ngkanne n te ririki ae na roko tibwan ara Ministry are ana maintenance ao akanne ngkanne e nang kaboaki ngkanne mai iaan te maintenance e aikoa kaboaki mai iaan are recurrent fund aio ke te recurrent budget aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia tei mai Maiana.

Hon Vincent Tong: Ko rabwa te Minitita iaon anne kanga iai teutana te titiraki iaon anne. Ma tia birikaaki teutana riki iaon are te water and sewage are kanga n te ririki aei ao kanga iaan am budget aio ao akea ao ngkanne n te ririki ae na roko ao ka maki kantaningaia bwa e na manga iai tera te kaokoro imarenan ae ngkai ao te ririki ae boou.

Tibiika : Te Minita.

Hon. Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker bwa aio are ibukin te ran ao te sewage bwa are n te ririki ae na roko bwa are te PUB e charge ngkai te fee ibukin te sewerage ao te ran. Ngaia are anne akea n te ririki aio ma n te ririki ae na roko iai ana fee te PUB are e rang impose ngkanne nakon te ririki ae na roko. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia tei mai Maiana.

Hon Vincent Tong: Kabwara au bure te Minitita e aki work the other way ngkana kam in charge ao e aio e rang

n reke bwa te revenue ma ngkai e titebo ma kai ko taekinna ao kam rang karaoia ngkai ao titebo ma kam na incur te expense tera raoi ae ko kananona I a butiko.

Tibiika : Te Minita.

Hon. Willie Tokataake : Te charge aio ana charge te PUB ibukin kabonganakin te ran iroun te MISE. Ae ngaia are ngkana tina kabonga an te service are te sewerage ao te water ao tina kabooa nakon te PUB te mwaiti ni mwane ae ngaia anne are \$3,600 ana charge te PUB nakon ara mansion. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia tei mai Maiana.

Hon Vincent Tong: Ao ngaia e rabwa te Minitita bwa ngaia e a ota raoi. Ao nna butiko iaan are te advertising are 287 iraua raoi are ko karaua n taraia bwa e bwaka by iraua e riaon 50% man \$15 te ngaa ke 15 te iterana te ngaa nakon 6 te ngaa ae te drop ae kanga over 50% I a butiko ti anga teutana am kabwarabwara teutana iaon anne.

Tibiika : Te Minita.

Hon. Willie Tokataake : Te rabwata ni mwane ngkoa raa anne taiaoka?

Tibiika : Te Tia tei kaoka riki am atu ni kabanemwane anne.

Hon Vincent Tong: Kabwara au bure 237 bwa e a rangi ni uarereke te man ao e rawata ae complain iaona ma tao tia manga moan kaokia bwa I taku bwa I bon complain. Aio iaon te advertising ao te media ae bwaka man \$16 te iterana te ngaa nakon \$8 te ngaa e kaan 50% nna bubuti am kabwarabwara teutana iaon anne.

Tibiika : Te Minitita.

Hon. Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker aio ngkanne are n te ririki aio ao iai te naan advertisement ake a karaoaki ibukin te naan karikirake tabeua. Ao ngkai a roko te naan karikirake ake a bwai ngkai a roll out mai iroun te water ao te energy ao ngkanne n te ririki ae na roko a rang bon karaoa ngkanne te advertisement te naan project aikai. Ae nanona are te project ae e rang kabooa te advertisement e aki kaboaki man te Ministry bwa te naan project are a roll out man ara section aika I taekin aikai a rang kaboaki man te naan advertisement. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia tei mai Maiana e nakoim.

Hon Vincent Tong: N na butiko te Minitita iaon 241 are te stationery ao te supply ngkana ko karaua n taraia ao ko a manga drop naba e a kaan iraua e korakora naba te drop man \$33 tabun te ngaa nakon \$19 te ngaa. Kanga te kee ae \$14,337 I a butiko e aera e a manga rangi ni

korakora e titebo ma e rang aki kainnanoaki are stationery ao te supply tao kan ti anga am kabwarabwara iaona taiaoka.

Tibiika : Te Minitita.

Hon. Willie Tokataake : Are n te ririki aio Madam Speaker iai ara nikira ni mwane teutana bwa are tao n aron ae bon ataaki e aki bati ngkai akea te mwananga nako tinaniku ao terana riki. Ngaia are iai ara nikira ni mwane ao ngaia tia kabooi ni kabane te naan stationeries ibukin te ririki ae na roko ngaia are anne bukina are tia kauarerekea iai te kabanemwane. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei mai Maiana.

Hon.Vincent Tong : Ngkana ko ruorikaaki riki nakon te budget head are 244 iaon repairs equipment ikai naba e korakora naba te kee e kaan 50% man \$12 te ngaa nakon \$6 te ngaa. I a butiko kona ti kabwarabwara riki teutana anne.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : E rabwa Madam Speaker ao are aio naba iaon te maintenance ibukin te naan aircondition te naan raa n ara Ministry bwa bwaai aikai a karaoaki n te ririki ai. ngaia are ara kantaninga bwa e rangi ni uarereke te mwakuri nakon te ririki ae na roko bwa are a maintain a bane ni

maintained n te ririki aio ao ngkanne e a rangi ni uarereke nakon te ririki ae boou. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei mai Maiana.

Hon.Vincent Tong : N na butiko ngkanne ibukin 250 are iaan te local services are ngkana ko karaua n taraia ao e na rangi ni kibarake n te kibarake ae te ware ae \$34 te ngaa N na butiko e aera e a manga rangi ni korakora kainnanoaki nte local services.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : N te ririki aio ao kanga bon iai te bwaka n te service aio kanga e moarara riki nakoia te naan security services. Ao te naan security services ae kanga ti a tangiria are tao n aron ae kam ataia ara project ngkai aika a rangi n roll out ao iai ara yard aika a na tararuaki ao ti a kataia ni karawataia te naan security. Ao e koaua naba bwa n te ririki aio naba ao e bon under budget teutana ngaia are anne bukina ae ti kataia ni karokoa nakon te ririki ae na roko.

Eng ngaia anne ao iai tabeua ae raka ao iai tabeua ae a kerikaaki kanga man ara kataumwane aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei mai Maiana.

Hon.Vincent Tong : Iaan 291 ae te maintenance of vehicles aio naba e bwaka naba n te mwaiti ae kaan 50% N na butiko e bwaka man \$42,300 nakon \$23 te ngaa. N na butiko ti am kabwarabwara iaona.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : Ma are ngkai n te ririki aio Madam Speaker iai te kantaninga nakon te ririki ae boou nakon te ririki aio bwa kanga a rangi ni boou ara kaa. Iai ara kaa ae a tabe ni iangoaki aroia n te ririki aio. Ngaia are ngkanne n te ririki ae na roko kanga ti kantaningaia bwa e na uarereke te maintenance n te naan kaa are a boou te naan kaa a bane ni kabouaki kaa ao e rang uarereke ngkanne te maintenance ao anne ngkanne kanga te katautau ao ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei mai Maiana.

Hon.Vincent Tong : Te Minita N na manga titiraki ti ibukin bwa iai te ware ae katauraaki \$58.3 te mirion ae ibukin te water tanks ao kanga tibwatibwaakina nako aon aba. Kanga N na ti bubuti ni ngai ae e na tibwatibwaaki nako aon aba ao tao iai ami program bwa ti aonga n ataia ngaira kaain Maiana ana roko ni ngai ara bwai ao kaain iaa e na reke ni ngai aia bwai. Bwa I taku bwa anne naba teuana te titiraki ae e rianako inanon Auti aika nako. Ko rabwa te Minita.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : Kabwara au bure te rabwata ni mwane raa anne taiaoka.

Tibiika : Te Tia Tei.

Hon.Vincent Tong : Kabwara au bure Madam Speaker a roroko nanora ma tia mwamwaninga n taninga kateirakeara. Kanga te ware anne N na kabwara bure I noria inanon te boki ikai ae \$58.3 million ae a katauraoki ibukin te naan tangke n ran bwa are *it either* ikanne ke te development bwa are anne te kanganga a manga rangi n rawata te naan ware. Ma *it* ngkana e reke te ware anne ngkana e akia o akea te kanganga ma I taku bwa e rangi ni kanganga ngkai anne naba teuana te bwai ae a rangi ni kainnanoia ao bon angina Taan Tei aika a titiraki iaona. Ma iai te ware ae I noria ae \$58.3 million ao kanga ti te kabwarabwara iaona e katauraoki ibukin te naan water tanks ao iterana nako aikanne.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : I kabwara au bure Madam Speaker ao I kabwara au bure nakon te Tia Tei. Ibukina bwa kanga I kataia n taratarai n ara recurrent ao kanga I aki noria ma ngkana e nanona are kanga n te development fund ao tao anne ae nanonna te Tia Tei ae karineaki are bon iai ngkai n te project n aron are

e bon ataaki are e wene inanon are e a tia kanga te katautau iaon mwaitin te mwane, ke tao te roll out n aron are I bon kaeka naba te naan titiraki iai ao e tuai n tabwanin te babaire iaon aio. Ko rabwa.

Tibiika : Ao tao ai bon akea buokan te titiraki ao ngaia te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao tao I kona n ti reita are iaon te naan kaa ao I kona n ti bubutia te Minita bwa ai irawaa ana kaa ngkai ao ai irawaa are e na kabooa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : E mena iaa ngkoa te rabwata ni mwane are ti taetae iaona anne.

Tibiika : Ko a kotea naba am atu ni kabanemwane are ko taetae iaona.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika 285 Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita 285 e nakoim.

Hon.Willie Tokataake : Ngaia ngkai ara kaa ngkai n te tai aio teniua ibukin te aobiti ao 2 ibukin te urban link. Ao iai riki ngkanne ara kaa ae ti iangoia nakon te ririki ae na roko ae teuana riki te mini bus ao tewaana riki te double cap.

Tibiika : Ao ai bon akea ngaia te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I kona ni butia te Minita bwa e ti taraa are 243 are aei kanga kabooan taian bwai ni mwakuri ma ti noria bwa are iai te kee ma bon iai naba te naan kataumwane iaana. Kanga n te ririki aei ao manga te ririki ae na roko ao tao aei teuana tao te kataumwane ae tao ti na taraia bwa tao ngkai ao tao manga are imwina tao ai manga akea. E kona n ti kabwarabwara kanoan ana kataumwane n te ririki ae na roko te Minita ae \$113,400 e rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : Ao I taku bwa aio Madam Speaker are kaboakin bwaai are bwain te aobiti ao I taku bwa e a tia n aron are e a kerikaaki ikanne bwa are ibukina bwa angin naba ngkai bwain te aobiti ae a kaboaki naba ngkai n te ririki aio. ngaia are e na bon iai naba te kerikaaki nakon te ririki ae na roko bwa are a tia ngkai ni karekeaki angin ngkai bwaai aikai n te ririki aio.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao eti anne are e a tia ni kabwarabwara nakon te Tia Tei mai Maiana. Ma au titiraki ngai bwa

tera kanoan are \$113,400 are ibukin te ririki ae na roko are e bwaka ma ti ataia ae e a uarereke ma tera kanoana ngkana e kona ni ibuobuoki. Bwa iai are te kataumwane ibukin te admin are \$89 te ngaa tera bwaai ni mwakuri akana ana karekeaki ikanne tao are e bubura riki are te admin, ao iai naba are kanga tao e raka iaan are te *architectural* are 08. Bwa iai are akea ngkai bwa are a tia ni buokaki n te ririki aei. Ma tao aikanne ngkai kanoan ngkai ana kataumwane aei ibukin te ririki ae na roko tera ae ana kabooi n ana kataumwane are \$113,400. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : Ngaia Madam Speaker iai te naan laptops iai te naan camera ibukin aia mena ana mena te aobitia ao a rangi n rawata bwaai aikai. Te naan drawer, ao te naan cabinet, te naan software, UBS a rawata aekakin ate test meter te mega meter, te naan tools are ibukin bwain te iti ao akanne nako kanoana. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao ti rang kanakoa te kaoti nano te Leader n te Kaitara e a bane ao ti a kanakoa te kaoti nano iaon ara atu ni kabanemwane aei bwa te mwaiti ae \$4,144,061 ibukin te Ministry of Infrastructure and Sustainable Energy e na tei bwa mwakoron te tietura aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana

aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia. Ao tia nakon are imwina ngkanne te atu ni kabanemwane ae 28 ae te Ministry of Employment and Human Resources n te mwaiti ae \$6,158,619 ao I kanakoa nakoimi Taan Tei te kan titiraki ni kamatata iaon te atu ni kabanemwane aei Taan Tei e nakoimi. Ao kai bon akea ao e nakoim te Tia Tei mai Nonouti.

**ATU NI KABAMWANE NO.28
MINISTRY OF EMPLOYMENT AND
HUMAN RESOURCES \$6,158,619**

Hon.Jeremia Tabai : Te Tia Babaire te titiraki ni kan kaota bwa are ti ataia bwa tao n te ririki ae nako ao aongkoa te MTC e run down te Tia Babaire. I kan ataia bwa tera ngkai te waaki iaon te MTC ae kateimatoai expenses ae mwaitina ngkai ae \$2 tabun te mirion taiaoka.

Tibiika : Te Minita e nakoim.

Hon.Taabeta Amuera Teakai : E rabwa Madam Speaker ao e koaua MTC are e bon waaki naba n aeaeki mai Makin nako Arorae ni ikotaki ma te Aono n Raina e bon anaia naba ngkai ataein n reirei are ana bon waakina naba aia reirei. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ake ariki ae kan titiraki te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Jeremia Tabai : Te Tia Babaire 358 ngkana I kona are te allowance

to MTC ao ko kona n taekinaki te rate ae kabwakaaki ngkai nakoia te naan student aikai bwa iraua.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Taabeta Amuera Teakai : Ngkana iai riki ana titiraki bwa I taninga mai irouia au officials ma ngkana e aki ao tao e tataninga tao teuana te miniti e aki maan ao e rabwa.

Ngaia te rate ngkai nakoia bon \$30.00 ni katoa uoua te wiiki fortnightly. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Jeremia Tabai : I kan titiraki te Tia Babaire ko rabwa ao e moanaki te rate aio man ni ngai. Bwa are n aron ae e uringa te Minita ao iai ana taking te Tautaeke bwa e na karakai aia rate te koraki aikai. E a moanaki te rate aio ni ngai bwa tera are imwaaina are te wiiki ae mai mwaaina n aron ae boou ngkai ae taekinna ae \$30 te taara.

Tibiika : Ngaia te Minita.

Hon.Taabeta Amuera Teakai : E koaua e moanaki man 2011 e rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Jeremia Tabai : Ao anne e kaineti ma are e taekinna te motinnano.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Taabeta Amuera Teakai : E koaua te Tia Babaire kanga e riaon ara tua are 61(d) ma e aoria bwa ti na bon kataia naba ni keiaki ni kaekai bwa kanga aio ngkai kanga te justification bwa te increase ao te decrease. Ma e raoiroi bwa ti na kataia ni katauraaira ngaira nakon aikanne ma ae I taningaia au staff. Ao e rabwa.

Ao e koaua iaan teuana te free uniform, teuana te free meal ao te kateniua te pocket money ngkana e kaekaaki ana titiraki te Tia Tei ae karineaki. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabai : Au kabanea n titiraki te Tia Babaire ae I kona ni kangai e kona ni kamatata bwa e kanga raoi aron kabonganaan 295 taiaoka compensation.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Taabeta Amuera Teakai : E rabwa Madam Speaker kanga n otau ao a bon iaon kawaina naba au staff ma te compensation kanga te kabomwi nakoia taan mwakuri are kanga iai te kanganga nakoia ao e na riai ni compensate. Ngkana e kaeka raoi e rabwa.

Tibiika : Ngaia te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabai : E rangi ni ibuobuoki ma ngkana arona bwa e taekina riki ma te example ae specific te example ti aonga n ota iai bwa tera raoi ae kabonganaaki te item aio kanga te expenditure aio.

Tibiika : Ngaia te Minita.

Hon.Taabeta Amuera Teakai : E rabwa te Tia Babaire ao e koaua te compensation kanga n aekakin tao for example te ikoaki n te mwakuri ao ngaira ngkanne are ti na tabeakina te compensation are tao tera te mwakuri tao iai te kanganga ae tao ngke kanga tao e mwakuri n aekakin ae I taekinna tao te ikoaki. Kanga aikanne ngkanne ae kona ni compensate iai aomata ake a reke te kanganga anne.

Tibiika : Ao I taku bwa e a bon bane te titiraki iaon ngaia te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao eng e rangi n tikiraoi ana kataumwane te Minita bwa e a bon rangi ni baranti. Tao I ti kan kamatata kanoan ngkanne ana kataumwane ao tao teuana te bwai ae ti titiraki naba ae 243 ngkana e taraia te Minita 243 are iaon kaboan te naan equipment. E kona n ti tao kabwarabwara bwa are iai are tao are iaan te KIT. Ao teuana are \$26 te ngaa kanga tera kanoan ana kataumwane aei ibukin tera bwaai ni mwakuri ibukin te KIT are a

kataumwaneaki ibukin te ririki ae na roko.

Ao tao KIT aei are ti i Betio ke a irekereke naba ma aon aba.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Taabeta Amuera Teakai : E rabwa te titiraki mai iroun te Leader n te Kaitara ae karineaki. Ao e koaua aio e kaineti ma te naan equipment n taabo ni kabane ike i Betio i Kiritimati, Abemama n aron a mena iai ara KIT. Ao e koaua n aron ae kam bon ataia e rawata te kabanemwane n aron te Printer, te naan beba te naan raa ake ana katauraoki ibukin te naan test n aekaia nako. Kanga aikanne ngkanne kabanemwane ao aikanne ake e rangi n rawata iai ana kabanemwane iai KIT bwa are e rawata ana courses ao ana katauraoi ao e rabwa.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I taku bwa e rangi ni korakora ana kakamwakuri te Minita ma ana koraki ao te reirei ao te KIT. Ti kan bubuti bwa iaon tao tia mena iaon te KIT ao are tera are te allowance are iaan 358 anne naba are e tabangaki naba kee. Are ibukia ataein te KIT ke tao bon a bon ti tiku moa ngkai iaon Tarawa ao tao Kiritimati are a bane n reke ni kabane ana tabo tao Abemama a

reke naba irouia te koraki te KIT ikekei naba te allowance ao tera raoi ngkai kanoana. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Taabeta Amuera Teakai : E rabwa Madam Speaker kanga n au atatai ao e bon riki ni kabane e reke ni kabane nakoia KIT ake a mena ao MTC ma SONAH ni kabane aia pocket money anne ngkanne ae e a bane n reke irouia ni kabane te pocket money. E rabwa.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ngaia e rabwa te Minita ao N na manga bubutia are ana kataumwane are nambwana 246 are te specialize purchase ao iai tao ana kataumwane anne ae kaineti ma te MTC ae kona n ti kaotia bwa tera kanoan ana kataumwane ao tao e bon tiku n arona. Ao tao e na katoa ririki ma tera raoi te bobwai anne ae ngkai ae iai n te ririki aei ao e na manga iai naba n te ririki ae na roko. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Taabeta Amuera Teakai : E rabwa Madam Speaker ao kanga n au katautau ao e rawata kainnana n te MTC ae I ataia teuana ana life boat ao iai naba kanga ana vaccines ibukia ana seafarers ao ana fishers

ao te naan seasonal workers ao ai ana lap agent. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ao kai bon kabanean au titiraki are iaon are 279 kanga te special expenditure. Kanga tao aei are kanga te naan one off ma tera kanoan are e a manga tiku naba are \$4,500 are ibukin te admin. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Taabeta Amuera Teakai : E rabwa Madam Speaker ao I kabwara bure bwa I tataningaia riki au koraki.

Tibiika : Ngaia te titiraki iaon are 245.

Hon.Taabeta Amuera Teakai : 279

Tibiika : Ngaia 279.

Hon.Taabeta Amuera Teakai : Kabwara te bure Madam Speaker bwa matara kanga a raaii bwa tao e a bon bwakanako te tai.

E koaua tao special eng tao 279 ao kanga kainnana are e tangira ana endorsement te Accounting General. E rabwa.

Tibiika: Te leader n te kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa tao ai bon kabaneana raoi, tao iaon are ngkana ti noora are iaon are te *hire of plant and equipment* are 285, tao ti te titiraki ibukin ara rongorong bwa irawa ngkai ana kaa te Ministry bwa are e bon tiku n arona ma tao irawa ngkai ana kaa are inanon baina, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Taabeta Teakai: E rabwa te titiraki Madam Speaker, ao e koaua MTC ngkai 2 ana truck, teuana ana Subaru ao 4 ana minibus are kanga e hire ao KIT ti teuana ana Subaru ao e rangi ni kainanoa ngkai ana kaa KIT bwa ake nikirana kanga iai moa Kanganga iai. Te headquarter ngkanne teuana ana van ao teuana ana hire ibukia kaain Betio, kanga ti ngaia naba anne ae ngaia ti rangi ni kainanoa naba ngkai kanga ara kaa ma tao iaon kawaina, e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: I a kanakoa nakoin te Tia Tei mai Tabiteuea Meang.

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao N na butia te Minita bwa e na kona ni kairira nakon are te output are 227 Madam Speaker, *external travel* n te mwaiti are e \$215,348 titabo au kanganga ma ngkoe te Minita bwa a moanna n raai matara.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Taabeta Teakai: E rabwa te titiraki Madam Speaker ao e koaua ara *external travel* e bon tiku n arona iaan te kantaninga are kam bon ataia n te Covid-19 ae e nako ao iai tabeu are aki kabonganaki angin te mena ngaia are kanga iai te kantaninga bwa nakon ae e na roko ao te mwananga are ngkana arona bwa iai tenan bowi ma raana, mwanangara are tina riai ni mwananga iai ao ara kantaninga bwa e bon tau ibukin mwanagara nakon taai aika ana roko, e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Tabiteuea Meang

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa te Minita ao bon anne bukin au titiraki bwa am budget aio ngkai tiaki bukin te ririki aei ma ibukin te ririki ae e na roko. Covid-19 ti a tia ni kaboo mangaia, nanona e bon tau aio ngkanne ibukin ae kona moanna ni mwamwanga ao e bon tau am *provision* aei.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Taabeta Teakai: E rarabwa, kanga e bon tau n aron ae ti a tia n taareia ao anne ngkanne ae e na bon tau ibukin te ririki ae e na roko, e rabwa.

Tibiika: Tao e a bon bane te titiraki, I a manga kaokia nakoim te Tia Tei mai Tabiteuea Meang.

Hon. Taberannang Timeon: Ao tao ai bon kabaneana Madam Speaker are te *output* are 289, *buildings and infrastructure maintenance* ae te mwaiti ae \$73,000 ao e bwaka nakon \$68,000 *why is that* Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Taabeta Teakai: E koaua 289 te titiraki, e aera bwa e *decrease* are \$5,000. Ao e koaua kanga n taai aika a nako ao mwanen 289 are te *building and infrastructure* kanga iai nikirana ae ti kakoaua ae e aki rangi ni babane ngaia are ti anaa ngkanne \$5,000 anne ao ti kanakoa nakon te 250 are ngaia e riki n te raka are \$5,000 bwa ibukin ara *labour day*. Bwa ara *labour day* ngkanne e mena iaan te *local services* are ngaia ngkanne ake moa ngkai n te tai aio ma anne ngkanne ibukina are ti a karaia nakon *local services* are a mwanena naba iai ngkanne ara *labour day*, e rarabwa.

Tibiika: Tao e a bon bane ara titiraki iaon ara atu ni kabanemwane anne ao N na kanakoa te kaotinano iaona. Bwa te mwaiti ae \$6,158,619 ibukin te Ministry of Employment and Human Resources e na tei bwa mwakoron te tietura. Akana a butimwaea ke a kangai eang, ake aki a kangai tiaki. Ake a butimwaeia? Ake aki? Ngaia e nakoia ake a butimwaea.

Ao ti a manga tara are imwiina, 29 ibukin te Ministry of Line and Pheonnix Development n te mwaiti ae \$4,729,862 ao N na kanakoa nakoim Taan Tei te titiraki ni kamatata iaon te atu ni kabanemwane anne. Ao e nakoimi Taan Tei. Ao I kanakoa nakoim te Tia Tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire N na moana te titiraki iaon te ministry aio. Ao I kan moanna n are mai inano ae 326 bwa are akea te *provision* ae e iangoaki te mena anne ao e kona ni kamatata te Minita, bukin tera ai akea ngkai te ririki ake mai imwaaina bon iai ae e tangiraki ao bukin tera ngkai akea naba, ko kona n anganai bukina taiaoka.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa Madam Speaker ma I a rangi ni bubutiko bwa are e tokitoki bwanaana ao e aki rangi ni *clear* raoi ana maroro ma ke kan kaokia riki bwa I a bubutia, taiaoka.

Tibiika: Ao kotea am atu ni kabanemwane te Tia Tei e nakoim ko kaoka riki am titiraki n te atu ni kabanemwane are ko titiraki iaona.

Hon. Ieremia Tabai: 326 te Tia Babaire ti au titiraki ae moan te bebeta bwa are akea ke bon iai te bwai ae e na karaoaki n te waaki anne, anne ae bon anne ae nanon te

ministry bwa e na akea te bwai ae e na karaoaki ae te *maintenance* ao ti taku bwa te *maintenance* ngaira *it a very important job to do every year* ao taku te ministry bwa e aki kabongana. Ngaia are e bon eti anne bwa ai akea bongana?

Tibiika: Te Minita 326 ae e maroro iaon te Tia Tei, ao e nakoim.

Hon. Mikarite Temari: E tuai kainanoaki te *housing maintenance* ma are e a nako ngkanne iaan te project ni kabane aikanne iaan te *maintenance*. E aki nako ma e a nako naba iaan te project, a bane ni mwaing ngkanne nakon teuana te rabwata are e mena iaan te finance project, e rabwa.

Tibiika: Iai riki am titiraki te Tia Tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tibiika e boou anne ae te *maintenance* ibukin te buildings ao e na karaoaki n te project. Ao ngkana ngaia anne ao te project tera ae e na fund te *maintenance* aio taiaoka.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Mikarite Temari: Ao tao e na bon ibuobuoki te Minita n te finance bwa e a kamatata.

Tibiika: Ngai ate kauoman ni Beretitenti ea nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa tao e koaua N na ibuobuoki n aio, ngkana are koaua maintenance iaon ana men ate Tautaeka a bane n centralize iroun te finance iaan LCDP. Ni moan te ririki n taainako ao iai te meeting ae e na karaoaki ma te Ministries are ana roko ma aia kataumwane ibukin te *maintenance* ma aio e a kaman tia ni karaoaki ma iai ngkai te tibwa ae e a tia ni karaoaki nako iai. Nanona iai tibwan te Linnix, iai tibwan te MISE ao iai tibwan tera, ao iai tibwan te *nation* are kanga e bon *national* ao irarikin anne iai naba tibwan taian Ministries are a bon tannako temanna ma temanna ngkana e na ibuobuoki anne. \$4 te mirioin are a budget ngkai n aia kataumwane, e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: E rabwa te ibuobuoki te Tia Babaire ao I kan titiraki bwa te waaki ae e *centralise* te *fund* ibukin te bwai aio, e moanaki man ningai te Tia Babaire bwa ti taku ngaira n taain aika a nako ao aongkoa bon taben te Ministries ma teuana taruan ana *housing* ma ana raa.

Tibiika: Ngai ate kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Eang ea maan te *system* aio, I taku bwa man ara *term* are e nako n te 4 n ririki ae e nako aio ao bon te mwaiti ae ti

kakaraoia ngkai \$6 te mirion ni katoa ririki ma are e oti ngkai n te boki ni kataumwane bon \$4 te mirion ibukina bwa iai ae kaan \$2 ngkai te *balance* ae n te tai aei. Ngaia are ti \$4 te mirion ngkai ae e kataumwane n te ririki aio ma kanga bon bukin tera ngkai e *centralize* bwa aio kanga a bon tangtang Ministries, bwa ti aki nanona bwa ti aki onimakinia kaain te MISE, kanga a tangitangi bwa angin te tai bwa ngkoa iroun te MISE. E kona n are a bon taua naba bwa ai bon aia mena naba ao a tangtang Ministries bwa akea tibwaia. Ngaia are e baireaki iroun te cabinet bwa e riai n *centralize* iroun te finance, e rabwa ngkana e ibuobuoki anne.

Tibiika: Te Tia Tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: E rabwa te Tia Babaire bwa te waaki aio e waaki tao iraua ririkina ngkai ao ngkana ngaia anne ao tera waare akana a koreaki ibukin 2021 ae te *actual the budget 2022*, tao a bure waare aikai te Tia Babaire?

Tibiika: Te kauoman ni Beretitenti ke tao te Minita n te Line and Pheonnix.

Hon. Mikarite Temari: Ao ke kouta ana cord are e mena bwa e tokitoki bwanaana kanga e aki rangi ni matata bwanaana.

Tibiika: Ao te Tia Tei I taku bwa e a bon titiraki iaon are 326 ma te Tia Tei kona kaoka riki am titiraki.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire I taku bwa moan te raoiroi bwanaau ao e riai n ongo tia n ongo te Minita, ma e ngae n anne ao N na kaokia riki, e taku te kauoman ni Beretitenti bwa te waaki aio ai iraua ririkina, ngaia are ngkanne au titiraki. Ngkana ai iraua ririkina ao kanga ni bon eti waare ibukin 2021 ae te *actual*, tao a bure waare aikai ke tao tera ae e bure te Tia Babaire ngkai e koreaki bwa nanona ngkana ea tia ni waaki n taai aika a nako ao e na riai ni bon akea waare aikai te Tia Babaire. Ngaia are I titiraki bwa tera ae e bure.

Tibiika: Te Minita n te line and phoenix.

Hon. Mikarite Temari: Akea waare aika a bure bwa ti bon teimatoa ara *house maintenance* are bon \$150,000 e bon teimatoa ni katoa ririki ma are ngkanne e *centralize*, e katamaroa ngkanne te finance, e a booti bwa are e aonga n nakoraoi ana tibwatibwa nakon other Ministries ao akea te bwai ae kairua ma bon te system ae e boou ngkai n noora tamaroana mairoun te Ministries of finance ao tao e a tamaroa riki ae e nako ke ni barongaki man te finance. Anne raoi ngkanne nanona, ngaia te maintenance are n te housing are I bon ngke I tang ngkoa n anne ao e a okira ngkanne nakon te *central*, e rabwa anne akea te ware ae e bure.

Tibiika: Te Tia Tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire ko rabwa, antai ae ti na kakoaua, teuaio ke te Minita n te mwane, bwa are a kaokoro karaki aikai. Engaa iai ae e eti?

Tibiika: Te kauoman Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Eang e koaua kanga iai te kamwaninga teutana n te titiraki ma e tikiraoi tao N na ti kaeta arei. E koaua ngaia aio te iango are ti a kaman mamaroakinna n ara moan term ma ngaia e a bon tibwa *implemented* raoi bon te ririki ae e nako 2022, te ririki aio kabwara te bure. Ao ngaia e a kona ni karekea te actual ngkanne n ake mai imwaaina, e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Ngkana e *implemented* n te ririki ae e nako ke temanna te taeka ao e na riai ni bon akea te *provision* ibukin te ririki ae e nako ma are bon iai naba ao ngkana arona bwa I ataia bwa antai ae e bure, e bure te boki aio ae ti anganaki ke e bure ana taeka te Minita.

Tibiika: I anganiko te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: Ngaia e rabwa te Tia Tei mai Nonouti ma kanga e kamwaninga te ongora ma ti mena iaon te kataumwane n te ririki ae e na roko, ti aki mena n te kataumwane n 2021 ma ko a riai riki

ni kakaetia bwa are e bon ataia bwa e nooria ae akea te *provision* n 2021 ma kanga e kamwaninga. Ma kanga tiaki te kamwaninga ngkai bwa kona ni ibuobuoki ni kati ware aikanne ma ti ata ana iango bwa are ngaia are e a tia ni kaetia te kauoman ni Beretitenti, ngaia are a bon tei iango ma a tuai ni *implemented* n te ririki aei ao akea ngkanne te *provision* iaana. Ngaia are e a manga taetae ibukin te kataumwane n 2021 ma I ti kangai, tiaki anne kanoan te Komete bwa te Komete e Komete iaon kanoan te kataumwane n te ririki ae e na roko ma ti a butia te Tia Tei mai Nonouti ao e rabwa.

Tibiika: Te tia tei mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire akea te bwai ae karabaaki bwa are bon aia ware ae a koreia ikai ao tera ae I karaba. Ti ngkana aki ataa aia ware te Tia Babaire. Te Tia Babaire N na kitana anne bwa e a reke otara man aia karaki te koraki ao ti a bon kakaea otara rimwi.

Te Tia Babaire te power supply iaon ae business and te LCDF ae \$1 te mirion bwa n aron ae I noria ikai te Tia Babaire. E kona n anganiira te Minita bwa e kanga n reke te ware anne.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Mikarite Temari : Madam Speaker e a bon takakaro te Tia Tei

mai Nonouti n te aekaki ni ware. Bwa aio onoua te ririki ai 10 te ririki ae ai bon te ware naba anne ae ti anganganaki man te Tautaeaka bwa kabutan te bwaa are n te Aono n Raina. Ao anne te mwane anne ma are e tuai naba roko te LCDF. E tuai roko te aba iaon te mwane ao e nang kamwaninga te aba. Ao anne bon te mwane are ma ngkoa ma ngkoa e anganganaki te Aono n Raina te Ministry of Line and Phoenix ibukin kabutan boon te bwaa i Kiritimati. Anne naba ana tabeka n te ririki ae I kaeka naba iai ao Madam Speaker ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabai : E tau te ngure te Minita te Tia Babaire ma ke kaekai ara titiraki. Moan te bebeta e kanga n reke am ware ae \$1 te mirion ngkai ao ma ngkoa ma ngkoa ma ngkoa ma ngkoa ai bon ti aki boona anne te Tia Babaire ai bon te takakaro te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita n te Aono n Raina.

Hon.Mikarite Temari : Ko bon ota ngkoe bwa are iai ara karekemwane ni katoa ririki ma are ara mwane ni katoa ririki e rinnako n okira nakon te number 1 account. Ao anne ngkanne aron teina ao man kambwana nambwa iraua ma iai te tibwa are ti anganganaki ngkanne ae tit araia bwa \$1 te mirion ae e na buti raoi Kiritimati n te bwaa. Ao anne e

reke mwanena ao e a manga karinaki nakon number 1 nakon te Finance ao anne e riai n ota n anne.

Tibiika : Te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire otara akea aa n te ware aio ao e bon aei te Minita ae ware aio ma ngkoa ma ngkoa ai ngaia naba anne. Ao ngkana ma ngkoa ma ngkoa ma ngkoa te Tia Babaire ao e a riai n tewenakoaki.

Te Tia Babaire I kan titiraki bwa tera e raka te waaki ae karokoa nte iti iaon Kiritimati ke e aki? ao tera angin ana operation per year bwa ti aonga n ataia bwa iraua raoi te mwaiti ae tangiraki bwa e aonga ni kona ni buti te waaki aio.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Mikarite Temari : E bon matata iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti bwa ti aki taben te Tautaeaka bwa e na karekea ana kaa, ma e na anga te ibuobuoki nako ikekei ao anne taben te Tautaeaka ao e aki taratara te raka ma e kakawaki ana ibuobuoki nakon te botanaomata ao ngkana e taku bwa ana titiraki ao ke e tabekia bwa ana titiraki bwa ti na kaeka iaona. Ao aio tia bon kaman teimatoa n taai nako imwain rokou naba i Minita ao anne naba tibwana te Ministry of Line and Phoenix n aia tai ao anne. Ao anne te figure are e noraki bwa e aki bane inanon teuana

te ririki ao tao iai nikirana teutana. Ma are e a tia ni waaki iai Kiritimati ao e na aki bane ana bwaa inanon teuana te ririki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabai : Ao tao e a bane buaka ara tai ni kaekaeka te Minita bwa e aki ataa boon titiraki. Bwa are e aki ataia bwa e kanga n reke te ware aio bwa iraua mwiin ana mwakuri ana power generation. Bwa iraua raoi te mwaiti ae a tangiria, bwa are ngkai e tuangira bwa aio te mwaiti ae tangiria ao e aki kona ni kakoaua ae nakoira bwa eti te ware aio. Ma ai bon te ware naba ae ma ngkoa ma ngkoa ma ngkoa. Te Tia Babaire ai bon te kanganga akea riki au titiraki.

Tibiika : Ao are bon akea te titiraki I a nakon te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao N na bubutia te Minita bwa tao te moan iaon are te leave grant. Ma e noora are te leave grant te mwane ni motirawa n te ririki ae na roko ao \$8,027 te ngaa. Ao I karaua n taraa ana ER te Ministry ao e taku bwa iai 206 kaaina bwa are tao temanna mai buakoia are e aki leave grant are te Minita. Ao ngkai I karaoa au ikoikoti ao e titebo ma e a rangi n raka ana kataumwane iaon te leave grant. Bwa akea naba rakan mwaitia naba kaain ana aobiti

n te ririki ae na roko bwa titebo ma te ware raoi ae e na riai ni mwakoro ikanne \$6015 te ngaa tao ti ngkana iai ae kona ni kabwarabwara te Minita. E kanga n reke te kaokoro ae e rangi ni buburakaei ngkana e karaua ni manga taraa riki anne taiaoka.

Tibiika : Te Minita e nakoim.

Hon.Mikarite Temari : Ao n te ririki ae na roko aio ao e kantaningaaki bwa iai te raka ae ruaman ae ana leave passage 9 ao ko a kamwaitia naba ma \$4 te ngaa ao e na anganiko te mwaiti anne. Ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao ai bon akea te titiraki ao N nang kanakoa ngaia e nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao tao e rabwa bwa e reke te \$36 te ngaa n are e taku te Minita ma tao anne te titiraki iaon are bwa nanona te leave passage e nako naba iaan ngkai iaan te leave grant ke tao e nako iaan te internal travel. Ngkai te kataumwane n te leave grant e a nako naba iaana are te raka are \$36 te ngaa. Ma I taku bwa e bon aki naba rang roko iai ma tao e bon mena iaan anne ke e mena naba iaan ana kataumwane teuana te leave passage ngkana e ti kona ni kamatoa riki te Minita taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Mikarite Temari : Are bon 208 are leave grant ao leave passage e a nako iaan te atu ni mwane anne. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minita ao N na bubutia ngkana e kona n ti kabwarabwara tao kanoan ana kataumwane are te external travel are 227 bwa tera kanoan te kataumwane aei n te ririki ae na roko ngkana e kona ni ibuobuoki te Minita ni kabwarabwarai kanoan ana kataumwane anne. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Mikarite Temari : Are bon te external travel ngkanne nanona kona mwananga nako tinanikun Kiribati. E a riai naba n ataia bwa are anne ngkanne kanoan te external travel te mwananga nako tinanikun Kiribati. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Minita ao I taku bwa ti bon bane n ataa nanon te kataumwane anne ma te bwai ae I bubuti bwa e na ti kabwarabwara bwa tera ana kataumwane ke tera te mwananga akana nako tinanikun Kiribati are

ana kataumwane iai are \$48 te ngaa ngkana e kona ni kaeka te titiraki taiaoka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Mikarite Temari : I kona ni kaeka, ma aikanne ngkoe are e a bon nakoia au Tia Koroboki ke administration kee bwa aio ti na bon kaekaeka bwa tera te figure ao N na anganiko te figure ae eti. Ma *in details* e a kabanetai naba bwa ti aki anne kanoan te rules. Ma e aoria bwa bon te training. Iai mwaneweia kaain te PWD, iai mwanangau travel ti nako Hawaii, nako iaa Biiti nako Tiaina riki. Aekakin mwananga aikanne iaon te negotiation iaon kakibaan te wanikiba ae na continue mai Kiritimati nako Hawaii ni kangai aikanne mwananga tabeua ae I kona ni mention nakoina.

Ma ngkana kam bon tangiria riki e bon nakon au aobitia bwa e na tauraioi kabwarabwarana irouia kaain au aobiti. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao kanga ti rangi ni kubanako n ana kaekaeka te Minita. Bwa are aei taina ana tai aei ni kabwarabwara ana kataumwane nakoiria ngaira kaai nte Maneaba ni

Maungatabu. Bwa e aki bwarabwara kanoan mwanangana anne. bwa are tao tera te naan bowi are tao e mwaneweia te nako Hawaii tao te maroro ma antai kanga ti aki aei ae ti kantaninga aia kaekaeka ara Minita iaon aia kataumwane.

Ma ngkana e kona raoi ni kabwarabwara ni kangai teuana te mwananga nako ikekei ao tao te bowi ae arei kanga n aron ae bon kaekaeka raona ni Minita n te itera aei. Ma I taku bwa ti aki ara ataei bwa ti rang tuangaki bwa ti rang nakon te naan aobiti, aei aia tai Minita bwa ana kaekaira ikai. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita e nakoim.

Hon.Mikarite Temari : Ma are I bon kaeka iaan te rules ti na taetae iaon te quote tera am ware aio ao am ware aio N na kaeka iai. Ma ngkana e a kumei ake tinanikun ae ti na maroro iaon te ware e aki necessary irou ngai anne e a rangi ni waste anne bwa are I a bon tia naba ni mwaneweia naba te training, te overseas e bon ataaki external travel. Ao N nang kaoti mwanangau bwa e na iraani mwanangau.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao ti aki ataia bwa tao e a manga mwaninga tibwangana te Minita are Minita ngkai iai ana tai

ni kabwarabwara ana kataumwane bwa are aei ana mwane te botanaomata ao aei taina, tain aei kabwarabwarana n te kataumwane ni Kometenakin te kataumwane. Ao I taku bwa tera ana break down anne kanga e aki raoi e aki kaeka te titiraki ma I taku bwa aei tabena ao N na butiko te Tibiika bwa kona tuanga te Minita bwa e na riai ni kaeka te titiraki bwa are e titebo ma e a kakaonako ana kaekaeka ao ti aki anne tibwangana ao tao e na kauringaki riki tibwangana. Ngaia are e na riai ni kaekaeka iaon ana external travel ao N na teimatoa ni butia bwa are e bae ni iai n ana kataumwane are tao a tia ni katauraioia kaain ana aobiti bwa ana tai ngkanne aei bwa e na riai ni kabwarabwara ngkana ti tangiria ao ngkai tia tangiria. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita ko a kabwarabwara.

Hon.Mikarite Temari : Ti aki ao N na bubutiko Madam Speaker ao e ngaa ae N na kabwarabwara ao I a tia ni kabwarabwara are mai mwaaina ae te travel nako Hawaii, te training nako tinaniku official travel akanne nako Biiti nako Tiaina. E aki bwarabwara anne. Kai I aki ataia bwa e ngaa ana figure are e kuakauaia.

Ma e tangira kabwarabwaraan te nako ao I a mino iai ngkana N nang kabwarabwara nakou nako Hawaii N

na kabwarabwara nakoia akekei. Te training irouia kaai n te civil engineers ana train riki i Biiti ni karakai riki ongoaia. Anne ai mwaitira ma te rules ti na taetae iaon te figure ao ngaia ekumeia bwa tera bukin mwanangau. E rang iraana ngkanne bukin mwanangau ao I a tia ni kabwarabwara tabeua e bure ae I nanonna N na nako Hawaii. Ana training kaain au Civil Engineers N na kanakoia nako Biiti n training tera riki, kaai n te PWD ana nako riki n training ni karekei aia beba itinanikun Kiribati antai riki. ao aikanne kanoana ao tao N nang kabwara teuana, teuana, teuana. Ngaia are ti anganai am figure ao N na anganiko bwa e kanga n reke te figure anne, ao ko aki anganai am figure I a tia ni kabwarabwara au travel, tai kabwararia.

Tibiika : Te Minita iai au bubuti nakoim ko bon keiaki bwa are ti Komete kona keiaki ni kaekai titiraki ngkana iai tao bon kainnannoan te detail am kabanemwane teuana ao ko bon ti taekinna nako naba n aekakin are ko a tia n taekinna ma ko bon karaua arei. Anne au bubuti nakoim bwa aoria n ae matata ao e aki manga okioki. Ao iai riki ae na titiraki ao I a kanakoa nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao tao e mwanewea te nako Tiaina tera tao te bowi ke tera ae e na kaea te Minita i Tiaina

ngkana e kona ni kabwarabwara anne. Ao te ware are I a bon tia n anganna are ana external travel 227 are \$48 tabun te ngaa. E kona tao ni kabwarabwara tera ae na kaeaki i Tiaina. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita e nakoim.

Hon.Mikarite Temari : Madam Speaker, kai I bon kaekaekai raoi bwaai ma bon anne raoi anne kaekana raoi. Ngkana e rang kakaea bukin mwanangau nako Tiaina anne ngkanne kanoan te figure ae ti na uneakinna. Ngai irou bon noora te rules anne are n am rules anne. bwa are ngai N na maroro iaon te ware ae taku bwa tera okorona. I a tia ni kabwarabwara mwanangau ni kabane nanona n nang go details iaon mwanangau nako Tiaina. Ngkanne e bon koaua anne bwa are ti aki te figure anne bwa are nanona ngkanne N nang kangai bwa N na aera, tao N na tiku ni matu teuana au namwakaina teniua te wiiki i Congou N na manga nako Shanghai, N na maroro te Ambassador are i Tiaina tao anne e na bwakara buokana anne.

Tibiika : Ngaia tao e ti nanonna are tao te bowi ae kona kaeka ngkana iai te bowi ko a ti atonga naba ni kangai, N na bowi iaon te bwai arei e a tia. Te Minita ao e nakoim.

Hon.Mikarite Temari : Ngaia ao anne N na kauoua ni maroro iaon

karekean kiba n aia bwai bwa e na teimatoa te kibakiba, iaon iangoan ara ika aika ti na export ni kakibai n te wanikiba nako Hawaii, ibukin karokoiaia iruwa, taan akawa, fishermen, te naan officials anne teuana.

Te kauoua ti nako ni maroro riki ma ara partners i Biiti iaon te European Union aikanne ara partners aika necessary iaon te mwane ni buoka are e roko iaon te ran ikai iaon Kiritimati, anne naba kanoan naba ara meeting naba iaon te kataumwane anne. A mwaiti riki ao e tangira Tiaina N na nako riki ni iangoa riki ara kaibuke. Ara kaibuke naba n aron Kiritimati ma Hawaii. E aonga ni waekoa riki te trade kee a rangi ni mwaiti kanoan ara mii iaon te nakonako nakon te external travel. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao I a kanakoa nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ao e rabwa te Minita ao ngaia e bon rangi bebeta e bon rangi ni bwarabwara raoi kanoan ana kantaninga are ngaia are ana kataumwane iai anne. Ao N na manga bubutia ngkanne bwa e na noora 231 are iaon te communications. Ao iai ana kataumwane n te ririki ae na roko are n ana boki ni kataumwane anne ngkana e taraia \$132,420 te taara ngkana e kona ni kabwarabwara bwa

iai te kiba ae \$16 tabun te ngaa. Ao ngkana e kona ni kabwarabwara kanoan ana raka ni kataumwane anne ibukin te ririki ae na roko. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Mikarite Temari : Ko bon ataa au Ministry Madam Speaker ti bon kakaraoia raoi tabera ae te kabanea n tamaroa ao ti aki kona n raa are iti kawakina raoi ana mwane te botanaomata. Ao bwaai aika ti karaoi aikai e bon tonu ao e itiaki ni kiraati imatan te botanaomata. E ang are ibukin te communication e rangi ni bubura kabwaranakoana. Ao anne ngkana e tangira moa are te raka are te \$16,300 ko ataia ngkai ti a kibara Kanton ae e a mwaninga taekana. Ao ngkai ti a nako Kanton ni kanimwa te IT, baon ara IT nako ikekei ni kanimwi bwain taetae ni kabooi bwaai n taetae. Ti na expand te service te tareboon. Iai te urgency license. Ao bon ibukin naba ana rongorongongo te Kaitara ae karineaki mai Abemama ti bane n supply taian business iaon Kiritimati ti bane ni provide te internet nakoia ni kabane n angania ni kabane bwa e aonga ngaia are e bon bubura te amount anne.

Ao are 16 anne te expansion iaon te tareboon ao te intanete nako Kanton within next year. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Minita ao N na manga bubutia ngkana e kona n taraa ana kataumwane are 235 are te office transport manga iai te bwaka. E kona n ti kabwarabwara kerikakin are ana kataumwane anne n \$13,900. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Mikarite Temari : Ao aio ngkoe are ti na kaitaua Tiaban ana buoka Tiaban are man te mwane ae \$3 te mirion ao e bane ni karokoi ara kaa ni kabane iaon Kiritimati. A toa ara Ministries ma ara kaa ti aki kainnanao te rental. Mai ikanne anne ngkanne ao ngaia are e kaotia ngkanne anne, ae anne kaekana *office to transport e a decrease* ti aki manga permanent hire iroun antai te private sector bwa are a bon roko ana bwai n tangira n Tiaban. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa ao ngkana I a karekerekea naba ma anne bwa ngkana e kona n ti ibuobuoki ni kaotia bwa iraua ngkai ana kaa ana Ministry akana tao iai akana a boou mai Tiaban bwa are tina manga taraia ma ana kataumwane iaon te tango kaa are

285. Ma ngkana e kona ni kaotia te Minita bwa irawaa ngkai kaan ana Ministry ao irawaa akana a manga roko mai iroun Tiaban. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Mikarite Temari : A rabwa au official bwa kanga ngai irou te aekaki n titiraki aio are bon te Ministry irou ae e rangi ni buburakaei. Ao N na wareki au kaa e a bure toron bwaai ni kabane riki. Bwa are bon te Ministry ae bubura ao ngkana n rang warekia. Water and Sanitation 6 ao 1 te truck, 4 ae a boou ao uoua ae e a mane te solar shop teuana te grain truck, teuana te motorcycle, te kabentaa teuana te grain truck ae te 4 ton, 3 te motorcycle, HMMD, teuana te routa, teniua te excavator, 1 te grain truck ae te 6 n ton, 1 te grain ae te mitiin ae 20 n ton, 4 te tipper truck, 2 te saloon car, 2 te booti, 2 te Pop Cat, 1 te grater truck, 2 te compactor, 2 te mini bus, 1 te lowboy, 6 te dump truck, te housing 1 ana truck, te admin 2 te VIP Cars, 1 te double cap, 1 te mini bus, 2 te school bus, 2 te scooters, te Planning 1 saloon car, 1 motorcycle, te tabo ni iti 3 te grain truck 2 ae a maan ao 1 ae boou, 1 te bucket truck, 1 te motorcycle, te Civil 1 te dump truck, 1 te motorcycle. Te Power House 2 te truck, te motorcycle 9 ao in total 58 te vehicle in total ngkana e tangiria mai Kiritimati iaon au Ministry. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rangi n rarabwa te Minita arei ai bon te kabanea n tamaroa ni kaeka ae I a tia n anganaki ngkai iaon mwaitin te kaa. E rangi n rarabwa ao 58 ao ngkanne tao are iai are ana kaa are e boou tao ngaia naba are e a uarereke ana kataumwane ngkana e kona tao ni kamatoa aei iaon are 285 bwa are e rawata ana kaa ma tao e aki e a uarereke ae e a tangoia ngkai mai iaan ana kataumwane anne. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Mikarite Temari : Ao tao N na bon kaeka naba anne, bwa are ngkana ko ataia bwa a mwaiti bwaai are 285 *hire of plant and equipment* ngaia are e bon minus teutana, e *decrease* from ana men ate *solar salt*. Bwa are a boou ara tiim ao anne ngkanne e *straight forward*. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ai bon kabanean au titiraki nakon te Minita. Tao anne are N na manga kaokia nakon 216 iaon tao te mwamwananga inanoa n onono arei. Iai rakana e kona n ti kabwarabwara bwa iai kanoan ana program n te ririki ae na roko ae raka ae ngaia ae

tao e kakerakea iai ana kataumwane anne. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Mikarite Temari : Madam Speaker 216 te *internal travel*. Are bon te mwamwananga ngkanne iaona bara ae Kiribati e a bebete ngkoe anne ao e riai ni marannako naba ao e riai n ataia Madam Speaker te Leader bwa ai bon anne ara trip ngaira kaain Kiritimati man te Linnix nako Tarawa. Iai mwanangan te Minita are iraua 4,3 ke 5 te tai n nakomai ao iai naba mwanangau naba ma taan mwakuri naba ni kakioa Tabuaeran, Teraina ao Kanton ni karaoi tabera aika a riai ibukin abamwakoro aikai. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao I taku bwa e a bon bane te titiraki iaon te atu ni kabanemwane anne ao N nang kanakoa te kaoti nano iaona. Ngaia an kabwara au bure te Tia Tei ae ko karineaki mai Teraina e nakoim am titiraki.

Hon.Nantongo Timeon : E koaua e rabwa te Tibiika tao ngai temanna ae I rangi n taratara te kataumwane aio ao I kataia ni kakaea nneu ngai ae te i Teraina n ana men ate kataumwane n te Linnix. Bwa n aron ae taetaekinna te Minita n taai aika nako a mena arora inanon bain te Minita.

I kan titiraki ti mena iaa ngkai n te kataumwane aio ti mena irouna ke ti mena n taabo tabeua. Tao ti anne moa au titiraki Madam Speaker imwain ae I kanakoi au titiraki ake tabeua.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Mikarite Temari : Madam Speaker are iaan te *rules* aongkoa te maroro ngkoa iaan te *code* aio kanga I a karautaeka nakoina I a kabwara au bure nakoina bwa N na kakaeka iaon ae ti bon katauraao kanoan te tairiki aio te maroro iaon te kataumwane te Komete iaon te kataumwane. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei ko kona ni kotea am atu ni kabanemwane iaon te atu ni kabanemwane anne ao ko titiraki iaona I a bubutiko.

Hon.Nantongo Timeon : Ao anne bukin au titiraki Madam Speaker ao ko rabwa Madam Speaker. Bwa I taraia inanon te kataumwane ao akea au abamwakoro iaan ana kataumwane te Linnix ma inanon taai aika ti ma maroro iai inanon te Auti n Tei aio n taai aika nako. Ao ti tuangaki bwa Teraina ao tao Tabuaeran ngkana iai ara kainnanao ao e na reitaki ara Mayors ma Kauntira nakon te Linnix. Ma ngaia I tarataraiia ao kanga akea nanona bon akea tao e a toki naba ikanne ngkana bon akea inanon te Linnix

tararuara iroun te Linnix. Nanona tao ti mena irouia Ministry ake tabeua. Kanga anne au kan ota Madam Speaker.

Tibiika : Ao I kaokia nakoim te Minita.

Hon.Mikarite Temari : Madam Speaker ao ngkana e kona ni keiaki te Tia Tei ae karineaki mai Teraina bwa are iai riki ngkanne te maroro iaon te Development Budget ao e a noora naba ngkanne buokana man te Ministry of Line and Phoenix I a boboa waeana bwa e a tanninga arei.

Tibiika : Ngaia te Tia Tei I kaokia riki nakoim am titiraki.

Hon.Nantongo Timeon : Ngaia e a matata ngkanne e rabwa te Minita ae karineaki. Ngaia nanona bon akea arora ngaira kaain te itera mainiku Tabuaeran, Teraina inanon ana kataumwane te Linnix ngkai ao tao tia bane ni mena inanon te Development Budget. Ao ko rabwa e a toki naba ikanne eng e rabwa te Minita ngaia e rabwa bwa ngaia bon akea arora n te kataumwane aio iroun te Tautaeka bwa ti arora inanon tera.

Bwa e bon mwemwe au titiraki aio ibukin ae angin bwaai aika ti bubuti ao ti tutuangaki ni kangai, Kauntira ake a reitaki nakoira bwa ti kakoauai riki akana ti anganaki man te

Kauntira. Ao e rabwa Madam Speaker akea au titiraki e rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Mikarite Temari : Are bon te tira buokan Teraina n te project ngkana ti karaoa e niniaki n te nao, ti nako. Ti karaoa naba ana uaabu ma N na butia bwa are ngkana ko taku bwa e riai bwa are ngai irou I bon irira te rules ao ngkana ko taraa ara boki ni kataumwane aio ao aio taben ngkanne te Ministry of Line and Phoenix. *The Ministry major responsibilities include coordination and the implementation of all Government Policies and development activities in the Line and Phoenix Islands, it social focuses on development activities as stated in the Line and Phoenix in the created development strategy plan LPIDS and the KV20. The focus of these plans include the development of infrastructure, there such water, power sanitation, airport, multipurpose Warf road, improvement, technology, communication system, education, infrastructure, office securities and resident, and development managing local industries in the region such as solar, salt, seaweed, supporting, and implementation of reforms to state own companies etc iaon KV-20.*

I taku bwa ngkana e noraki ngkanne ao ti bon tabena naba aba akana a

mena n te Aono n Raina . Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao I a kanakoa riki nakoim te Tia Tei mai Teraina.

Hon.Nantongo Timeon : E rangi n rarabwa te Minita n ana kamatata Madam Speaker ao e koaua e a matata teutana ikai. Ao eng are ti boou naba nakon te Auti n Tei ao ti rangi n titiraki bwa ti bon rongo naba kanga n tera, bwa ti bon kataia naba ni kakaai nnera n te kataumwane aio. Ao e rabwa ngkai e a tia ni kamatata te Minita bwa ngaia tao iai nnera n te boki ni karikirake. Ao e rabwa anne te Minita ao eng tao iai ara titiraki ake tabeua tia manga kanakoi tao bon nakoina n taina ae riai ao e rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Minita.

Tibiika: Ao N nang kanakoa te kaotinano iaon ara Atu ni kabanemwane anne. Bwa te mwaiti ae \$4,729,862.00 iaan te *Ministry of Line & Phoenix Island Development*, e na tei bwa mwakoron te tietura. Akana a butimwaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ake aki. E nakoia akana a butimwaeia. Ao ti a nakon ngkanne ara bwai are imwina.

Te Atu ni kabanemwane 37: *Ministry of Justice* ao n te mwaiti ae \$2, 873,037.00 ao I a kanakoa nakoia Taan tei te titiraki ni

kamatata iaon te Atu ni kabanemwane anne. Ao I a kanakoa nakoim te Tia tei mai Maiana.

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I a manga kukurei naba ni kanakoa au titiraki tabeua iaon ana budget ke ana kataumwane te Botaki ae te *Ministry of Justice* ke te *Ministry* ibukin te Tua.

Au moan titiraki te Tia babaire, e irekereke ma *215-transport to work*. Kanga I noria te Minitita bwa e bwaka n te mwaiti ae \$15,000 man te ware ae e \$58,000 ke e a kaan \$60,000 nakon \$43,000. N na butiko am kabwarabwara iaon aio teutana te Minitia.

Tibiika: Te Minitita n te Tua.

Hon.Tarakabu Ko rabwa *Madam Speaker*. E koaua bwaka anne ke te kerikaki, e na kona karekerekeaki ma iteran te bao bwa iai te naan *hire*, Iai te baao are nakon are e a manga kamwaingaki nakon are te *hire*. Iai bwati ake a manga hire naki n tabetai, ma bon angin te tai are tao ti tewana ngkai moa aia bwati baoia taani mwakuri ibukin karokoaia. Ma e kona ae te kerikaki anne, e karaiaki nakon te Atu ni mwane are ibukin te *hire Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei mai Maiana.

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa te Minitita ao iraua ngkoa ana *head* anne.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Tarakabu Tofinga: Kabwara au bure ngkana e tara are 235 ao I taku bwa e na kaineti ngkanne ma te raka are te kerikaki anne n irekereke ma te *office transport*.

Tibiika: Te Tia tei mai Maiana.

Hon. Vincent Tong: E rabwa te Minitita e raoiroi bwa ngaia e a tia ngkanne taekan are te office transport. Ao ti a manga nakon are imwina iaon ane 219 – *local catering*. Kanga e nang korakora naba te bwaka n te *local catering* man \$10,800 nakon \$4,200. E bwaka n te mwaiti ae \$6,600. N na butiko e aera e a manga kee iaon te *local catering*?

Tibiika: Te Minitita

Hon.Tarakabu Tofinga: Ao e koaua *Madam Speaker*, aio e taraki ma kanga bon te naan *actual figure* ibukin te itera aio. Bwa tao e kona n taraki aio bwa e kerikaki ma ngkana tao iai iterana naba n tabeua ake e keraka iaan are kanga nanona bon te karai mwane inanon te aobiti.

Eng ao mai imwaina naba ngkoa are e memena iroura te *workshop* are e a nakon te parliament tao ngaia are iai te naan bitaki n aron te mwane n te *catering*. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei riki mai Maiana.

Hon. Vincent Tong: Kabwara au bure *Madam Speaker*, I ti taraia iaon 226 - *recruitment*. Kanga I noria bwa e nang bwaka naba. E bwaka 50% kanga man \$6,500 nakon \$3,500. N na butiko e aera e nang korakora te bwaka iaon aei.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Tarakabu Tofinga: Ao e rabwa *Madam Speaker*, n aron are te *recruitment* ao iai angin ara post aio n te ririki aio a bane ni kakanoa. Tao ti iraua ngkanne, tao ti 3, 4 ane manga iai te mwawa iai. Ngaia are tao bon iai te bwaka n tarakina. Angina ngkai ara *post* n te ririki aio angina a bane n tia ni kanoaki ara mwawa ikai ngaia are iai te kerikaki naba ibukin te *recruitment expenses*. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei riki mai Maiana.

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa riki *Madam Speaker*. I noria bwa te entertainment allowance ae kanga e birirake man \$4,000 nakon \$7,000. E kerake n te mwaiti ae \$3,000. Ko kona ni kabwarabwara e aera e a manga rangi n kerake te entertainment taiaoka?

Tibiika: Te Minitita

Hon.Tarakabu Tofinga: Ao e rabwa, e koaua iai keraken ane te *entertainment*. Tao e bon taraki naba ma mwaitin ana *commitment* ana bowi te Minitita ma te Tia koroboki n aron are e kona n teweia ma ana

partners. Tao iai mai tinaniku, ke tao bon iai mai iaon aba n aron akanne ngkana a boni kona ni karaoi aia marooro ke tao aia botaki n aron are taneiai ni karaoaki. E rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei mai Maiana.

Hon. Vincent Tong: N na butiko ngkanne ngkana ko kona n ti birirake nakon ane te *revenue*. Kanga I nora te *id card fee*. E nang birirake man \$3,500 nakon \$37,000. Kanga e raoiroi ma ko kona n ti anga am kabwarabwara e aera ti tebo ma e na manga rangi n birirake kainanoan aio.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: Ao e koaua iai ane *id card fees*. E koaua iai ngkai ara tua are e boou, are ngkana *id card* ake a uruaki ke aera. Ngkekei ngkoa kanga e *free* te *id card* ao ko na *pay* ti \$5.00. Ngkai te naan *damage* tao a uruaki *id card* ngkana ko na *replace* ao e tuai bane ana *expiring date* tao e bobuaka riki ngkanne bwa te \$20.00 iaan are ti a kataia naba n tuanga te botannaomata bwa te *id card* iai kakawakina, ao e aki ti kabonganaki n tain ko anai mwane ngkai ko oki ko a karenakoa naba. Are aio ibukin te *cost* ibukin ana *maintenance* te mitin are karekeakin ana *card*, ana *donor*, karokoakin ana *part*. Ngaia are e a bon noraki riaina bwa e na katokaki

teutana boon te *id card*, riki ake a bon uruaki.

Ao ngkana e boni bane taina, nanona ngkanne e na uarereke bwa bon ti \$5.00 ao bon aron naba boon te *birth certificate*. E rabwa.

Tibiika: I taku bwa e a boni bane te titiraki ao N nang kanakoa ngkanne te kaotinano iaon te Atu ni kabanemwane anne. Bwa te Atu ni kabanemwane n te mwaiti ae \$2,873,037 iaan te *Ministry of Justice*, e na tei bwa mwakoron te Tietura. Akana a butimwaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, akana aki. Ao e nakoia akana a butimwaeia.

LEADERSHIP COMMISSION - NO. 38 (\$443,308)

Ao ti a manga nakon ara Atu ni kabanemwane are imwina 38 – *Leadership Commission* n te mwaiti ae \$443,308. Ao I a kanakoa ngkanne nakoimi Taan tei te titiraki iaon te Atu ni kabanemwane aio. Ao e nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. Ao ti ataia bwa angin te naan kataumwane aikai, are kanga akea te raka n aia kataumwane bwa are te *personal emanument* ke te kabanemwane ibukia taani mwakuri.

Ma I taku bwa iaon ngkanne ana kataumwane ni mwakuri te tabo aei ae te *Leadership Commission*. Ao tao I kan titiraki bwa I ataia bwa a manga kauarerekea ngkai mwaitin aia kataumwane ibukin te Mwamwananga nako aonnaba ibukin te ririki ae na roko.

Tao e kona ni kabwarabwara anne te Beretitenti. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti I a kanakoa nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Ao e rabwa ana titiraki te Kaitara, ao ibukin kauarerekean te kataumwane iaon Mwamwananga Inanoa. A bon rabane angin aban Kiribati n tia n roko iai te *Leadership Commission*.

N au marooro ngkoa ma te *Chairman* n te taina ao I ongora irouna tao ai ti 2 ke te 3 te abamwakoro ae a na kawarii. Tao anne ngkanne kanoan te bwaka. E rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika aop N na bubutia te Beretitenti ngkana e kona n ti kabwarabwara rakan te mwananga nako tinaniku. Ao tao tera ngkai mwanangan te *Commission* ane e kataumwaneaki ibukin te ririki ae na roko. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti e nakoim.

H.E. Taneti Mamau: ao e rabwa. Irarikin boni kaeen kabowi aika a rekereke ni bon te Betebeke bwa are iai are kanga a iriria are te bowi iaon n irekereke ma aia mwakuri te naan *Leadership Commission* n te Betebeke ke rabwata ake aekan aikai ao iai ngkanne teuana ae e boou n ane a na kaea i Amerika n te ririki ae na roko *USA & the UNCAC*. Anne ngkanne kanoan te ririki ae boou ae raka irarikin are a bon na nako ni kaea i Biti. E rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: E rabwa te Beretitenti te Tibiika ao tao N na bubuti ngkanne ibukin rakan ana kataumwane ibukin tao ana bwai ni mwakuri. Tao iai rakan ana bwai nimw te *Leadership Commission* ngkai ae e kainanoia n te ririki ae na roko ae ngaia ae ngaia n ana karai mwane aei ao teuana mai ibuakon ane e karaka ngkanne 241-*Stationery and Supplies*. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti e nakoim.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa buokan ana titiraki riki te *Leader* n te Kaitara iaon boon bwaai ni mwakuri. Ao e irekereke ma are a noria iaan te *ER* ao kanga 3 te naan *new post* a kana iaan te *Leadership Commission* ae e iangoaki ibukin te ririki ae na roko ao anne ngkanne ae e na cater ibukin aia bwai ni mwakuri. Ao bon anne te raka bwa

are a boou ngkanne akanne te naan *new posts*. E rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: E rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Beretitenti ao ti nang kukurei n noria bwa a raka kain ana aobiti te *Leadership Commission*. Ao tao ai bon te kabanea ane iaon te *local services* bwa tao iai te raka iai. Ma tao iai naba rakan te naan mwakuri ane e kainanoaki iroun te *Commission*. E rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti e nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Ao e rabwa are e a bon tibwa reke ngkai aia aobiti ane a tekateka inanona kanga irarikin te PSC ngkoa ni kawai. Ao ngkanne ane a waakina te katamaroa are e aki tau te kataumwane n te ririki aei, a iangoia ngkanne bwa a na reitia nakon te ririki ae boou. E rabwa.

Tibiika: E a boni bane te titiraki iaon ara Atu ni kabanemwane aei, ao ti a kanakoa te kaotinano iaona. Bwa te mwaiti ae \$443,308 ibukin te *Leadership Commission* e na tei bwa mwakoron te tietura. Akana a butimwaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne ara Atu ni kabanemwane ae 31 – *Subsidies*

Grant and Other Commitment n te mwaiti ae \$63,266.052. Ao I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kan titiraki ni kamatata iaona.

I a kanakoa nakoim te Tia tei mai Beru.

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika, I bon ti kan titiraki bwa are te kataumwane. E koro mwaitira ngkai, ti na kona ni kabwata ngkai te kataumwane ni mwaitira aio. Bon ti te kan ota.?

Tibiika: Ngaia ao tao ngkai ko a bon challenge te taibora ibukin te mwaitin ke te *quorum* inanon te Maneaba aei, ao N nang *call* te *quorum*. E nako, Katanga.

Ngaia, ao ngkai e a bon koro te mwaiti are e kantaningaki iaan te Rules of Procedure ao ti a nakon ngkanne. N aron are I tia n taekinna, ti a mena iaan te Atu ni kabanemwane ane 31- *Subsidies grant and Other Commitment* n te mwaiti ae \$63,266, 582. Ao I a tia ngkoa n anga te titiraki ao bon akea ae e a tia ni katea baina. Ngaia are N nang kanakoa te kaotinano iaona. Bwa te Atu ni kabanemwane n te mwaiti ae \$63,266,582.00 iaan te *Subsidies grant and Other Commitment* e na tei bwa mwakoron te tietura. Akana a butimwaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia,

akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ti a nakon ngkanne Atu ni kabanemwane ane 345-*Contribution to the Development fund* n te mwaiti ae \$106,336,733.00. Ao I kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kani titiraki iaona. Ao I kanakoa nakoim te Tia tei ao te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. Tao tit e bubuti iaon ana te *Infrastructure maintenance program* ane e mena iaan te *Finance*. Tao iai ngkoa ara titiraki n te kataumwane iaan te *Police* ao *MIA* ao e rekereke naba te *maintenance program* aei ma aia aobiti bureitiman ake iaon aba. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I kanakoa nakon te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa. Kabwara au bure teutana *Madam Speaker* ngkai I rimwi bwa I bae ni kakaea te kaeka.

Kanga ongou n te titiraki bwa a *included* aia mena iaon aba ke aki iaan te *maintenance fund* are. Kaekana bwa ae ti bae *ni include*. E rabwa.

Tibiika: Ao ai bon akea te titiraki, ti nanng kanakoa te kaotinano iaona. Bwa te

mwaiti ae \$106,336,733 e na tei ibukin te *contribution to development fund* e na tei bwa mwakoron te tietura. Akana a butimwaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, akana aki. Ao e a nakoia akana a butimwaeia.

Ao e a bane kanoan ara tietura ma ti na kanakoa ngkanne te kaotinano iaon te ikota.

Bwa te ikota iaon ara tietura n te mwaiti ae \$304,296,823.00 e na tei bwa mwakoron te tietura aei. Akana a butimwaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, akana aki. Ao e nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a tarai ngkanne ara *clauses* ke ana *clause* te Biira ni kataumwane 2022. Ti a tara *clause* 1,2,3 ao *clause* 4. Ao I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kan marooro ni kataota iaon ara *clauses* akanne. Ngkana akea ao N nang kanakoa ngkanne te kaotinano iai.

Bwa te *clause* 1, 2, 3, 4 a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a

butimwaeia, akana aki. Ao e nakoia akana a butimwaeia.

Ti a tara ngkanne ana *short title* te Biira ke atuna ae uarereke. Ao N na kanakoa ngkanne nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kani marooro ni kataota iaon ana short title te Biira. Ngkana akea ao N nang kanakoa ngkanne te kaotinano. Bwa Atun te Biira ae uarereke ke ana *short title* te Biira, e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, akana aki. Ao e nakoia akana a butimwaeia ao e a kabobonga raoi ao ni katia ara Komete iaon ara Biira ni Kataumwane ibukin 2022.

Ngaia are ti nang kaoka ara Auti ao I a butia te Tartin bwa e a kaoka ara mace bwa e aoria n ae ti waakina ara Auti.

Ao ti a nakon ngkanne ara bwai iaon ara Ota bebwa.

Kiraka: Kauouan warekan te Biira.

Tibiika: Ao kauouan warekan te Biira ibukin te Kataumwane 2022, ao N nang te Minitita te Kauoman ni Beretitenti ao bon te Minitita ibukin te Mwane ae Hon. Dr. Teuea Toatu bwa e a tabeka ana Biira ibukin Kauouan warekana. E nakoim te Kauoman ni Beretitenti.

TE BIIRA NI KATAUMWANE 2022

(2nd Reading)

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko rabwa te Tibiika, ao I tabekia ma te bwana ni karabwarabwa ao ni kukurei n tabekia nako matan te Auti aio, bwa te Biira ibukin te Kataumwane 2022, e na warekaki te kauoua n tai ao ni kariaiakaki. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti, ao N nang kanakoa ngkanne te kaotinano nakoimi Taan tei. Bwa te Biira ibukin te Kataumwane 2022, e na warekaki te kauoua n tai ni kariaiakaki. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. Ao e a butimwaeaki te Biira ni Kataumwane ibukin 2022.

Ao ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraka: TAIAN KAOTI.

TAIAN KAOTI

Tibiika: Ara moan kaoti ae e wene imatara n te tai aei, bon te kaoti ae e na tabekaki iroun te Beretitenti ae karineaki; H.E. Taneti Mamau. Ao I anganiko bwa ko a tabeka am kaoti. E nakoim te Beretitenti.

**ANA RIBOOTI TE
TARABUNARE IAON ANA
KAKAE NI KUNEA BWA E
RIAI NI KERIKAKI MAN
NAKOANA TE TIA MOTI AE
RIETATA AE WILLIAM
HASTINGS**

H.E. Taneti Mamau: Ao ko rabwa *Madam Speaker*. Ao ti a manga kamaurira n te taira ae ti a manga rinnako inanona. N ana tangira ara Uea ao kam na bane moa ni mauri!

Ao e koaua *Madam Speaker*, I a kukurei n tabeka au kaoti are e wene iaon te Ota bebwa ae kangai taekana. *Bwa te Auti aei e na butimwaea ana ribooti te Tarabunare are e Inaomata imwin ana Kakae are e kunea bwa e na riai ni kerikaki te Tia Moti ae Rietata ae William Hastings man nakoana ibukin ana aki konabwai ni karaoa nanon nakoana ibukin ana mwakuri buaka ni kaineti ma te Tua ae Maungatabu, mwakoro 83(3).*

Ao aei ngkanne te kaoti are I a kukurei n tabekia n te tai aei.

Ma imwain ae ti waaki, ao bon iai te kaitau. Ti a bon kaitaua Uean te maeu ao te mwakuri n teimatoan ana akoi ao ana tangira nakoiri riki ngaira ake iai tibwangara ibukin te botannaomata.

Ao e koaua *Madam Speaker*, ni kaineti ma te kaoti ao e kakawaki bwa imwin are I bon roko n rabwatan te kaoti. Ao e kakawaki bwa N na kanakoia tabeua tao te

naan *background* ke moan taeka tabeua aika a kakawaki ibukin ongran te Auti n tei aei ao n reitaki ma te botannaomata.

- 1) E kakawaki bwa e na kateretereaki bwa e a tia te Tautaeka ni karaoa tabena iaan te Tua ae Maungatabu ni kaeka ke ni kaekai bukibuki ake a bukinaki iai te Tia moti ae Rietata ae *Chief Justice William Hastings* iaon te titiraki bwa e riai ni kamwawaki ke bukibuki bwa e riai ni kamwawaki iaan ana aki konabwai ni karaoi tabena aika a kakawaki ke ibukin ana Miss behaviors ke ana aki mwakuri raoi nakon te Tarabunare.

E kakoaua naba bwa ngke e a kamotirawaki te Tia Moti ae rietata are e roko i Kiribati n Aokati 2021, ao e na teretere nakon te botannaomata ao nakon Kiribati bwa akea nanon te Tautaeka ngke e kateirakea te Tia Moti ae rietata aei ao akea ana iango bwa e na manga boni kawaekoa ni kamotirawa.

Ma iaan baika a riki aika aki kantaningaki, riki man ana itera te Tia Moti ae rietata ao anne ngkanne ae e a waaki inanona te Tautaeka. Riki ni kataia ni kamanoa ara Tua ae Maungatabu ao ni kamanoa naba ara Auti ni bowi ke te *Judiciary* iaan te kanamakin n tangitang ake a roko

bwa e a tia n aki karaoa raoi nakoana te Tia Moti ae e rietata.

Ao man bukibuki ake a roko ao anne ngkanne are e a kateirakeaki te Tarabunare iaan mwiokoan te Beretitenti ni kaineti ma te Tua ae Maungatabu.

E na ataki naba bwa ngke e karaoa aei te Beretitenti are e karaoia n 29 Tun 2022, ao e a motirawa naba maikanne te Tia Moti ae rietata ngke e a tei te Tarabunare.

Te bwai are e a bon ke tao te bukibuki riki are e a kaunga nanon te Tautaeka bwa e na kamwakura te Tua ae Maungatabu ni kamotirawa te Te tia moti ae Rietata, e boni kaineeti ma ana marooro ke ana kaongora are e a kanakoa n te nutibebwa i tinaniku ae e aranaki bwa te *international journal* ke te *judicator* ibukin ana kaongora iaon kanga aron waakin kanga te bowi ke kanga ana *experience* n taran te naan waaki ni bowi n aban te Betebeke ke auti ni bowi n aban te Betebeke.

Ao ngke e karaoa aei te Te tia moti ae Rietata, ao e karaoia ngke e a roko iaon Kiribati ao e karaoia naba ngke e a tia ni kaweneaki nako matana ana keiti temanna te *Judge* are e na ongoraekinna ibukin kamotirawana ngke e a tia n toki ana *contract* ao e a tia te Tautaeka ni manga karaoa ana onono nakon te Tua ibukin aia bwakabwai ma aia

arauenti Taan moti n te *High Court* ibukin katamaroakina bwa e aonga n tobwaki aron mwakurina iaan te *contract*.

Ma e na teretere bwa n te tai are e karaoa ana babaire ke e katanoata ana marooro n te Nutibebwa i tinanikun Kiribati ao e a tia naba n ataia bwa e a wene te keiti imatana. Ao e tuai naba n ongoreae ana keiti, bwa ngke e kanakoa ana marooro ke ana kaongora iaon te nutibebwa i tinaniku te Tia Moti ae rietata, ao anne e karaoia n Okitobwa 2021.

Ao ongoreaeakin te keiti are ana keiti te Tia Moti temanna e karokoaki imatan te bowi ibukin ongoreaeana n *November* 2021, ao e a kanakoa ana moti n Ritembwa 2021.

Nanona te taratara ae e noria te Tautaeka ngke e a kaman kaotinakoa ana rongorongon inanon Okitobwa 2021, ao kanoan te rongorongon anne e rekereke ma te keiti are e na ongoreae imatan te bowi.

Ao te kantaninga bwa e na riai ni kaman nora aei te Tia moti ae rietata ao ni kamwawa man ongoreaeakinan te keiti aei, ma e kakoauaki bwa e boni waaki n ongoreae te keiti ao e kaotinakoa ana moti are e a konaki iai te Tautaeka ao e tokanikai iai te Tia Moti are e ongoreae taekana n te bowi.

Ma te bwai ae e riai ni mataata nakon te Auti aei ao nakon Kiribati bwa e

a kona n taraki te Tia Moti ae e rietata ae *William Hastings* bwa e a karaoa ana bowi ao e a kanakoa naba ana moti man ana bowi ma ana iango ae e kaman tia. E a kaman tia iaan noran ana marooro are e kanakoa arei ma ana *article* ae e *publish* bwa e a bon kaota ana iango ae e aki raoiroi ibukin te Tautaeaka.

E riai ni mataata naba bwa te Tautaeaka aei e kataia ni kaekai bwa are man te tai anne ao kanga e a ueke man ana *article* naba are e kanakoa anne ao e a ueke te naan rongorongo aika aki raoiroi man *newspaper* mai tinaniku ao boni man Tautaeaka naba tabeua n titiraki bwa tera ae e a riki iaon Kiribati, n te aro are e a kona n reke te namakin irouia aban tinaniku bwa te Tautaeaka ae Tautaeaka ngkai e a tia n aki karinea ana kabowi ke ana Tabo ni Kabowi Kiribati iaan kanga te naan *article* ke ana *article* te Tia moti ae reitata aei are e kanakoa.

E a tia naba te Tautaeaka ni kekeiaki ni kataia ni kanakoi ana *press release* ni kaitarai kanga kangongo ao kabero ake a kotea te Tautaeaka bwa e a tia n rinnako ao ni kamangora ke te *Executive* e a tia n rinnako ni kamangora Inaomatan te bowi.

Ma e na teretere nakon te Auti aei bwa akea ana iango te Tautaeaka. Ti a kaman waaki man 2016 ao e a kan

7 ngkai ara ririki ao bon akea kanga te ikatikitiki ae e a tia n reke imarenan te Tautaeaka ma te bowi. Ti a tia ni waaki inanon ririki akanne inanon te nakoraoi, ma te kamimi n te tai aei bwa man ana *article* ke ana kaongora te Tia moti ae rietata aei are e a boni manga kaongora iaon te keiti. E nang rekereke ana kaongora ma bon te keiti are e na ongoraea.

Imwain kateakin te Tarabunare ao te Tautaeaka n 23 Tun 2022, ao e kororeta nakon te Tautaeaka n Nu Tiran. Ti koro reta nakon te Tautaeaka n Nu Tiran ni kaota kanga aki kukureira n te bae e a tia n reke ni kaineti ma boretian ana *article* te *Tia Moti ae rietata* bwa iai te iango ni kan iraorao bwa a na waekoa naba ni kakaea angan te ibuobuoki iai.

Ma n aron ae e ataki e aki anganaki te Tautaeaka ke kanoan te reta are ti koroia, kanga te *priority* ke te *agency*. E nang rimwi aia kaeka, a nang tibwa kaeka inanon te namwakaina ae Turai. Ao anne ngkanne are e a karekea ke e a waaki te Tautaeaka n te tai anne ni katea te Tarabunare ibukin ongoraeakin ke ukeran bukibuki ake e a bukinaki iai te Tia moti e rietata are e a kamotirawaki naba iai.

Ma e ngae n anne Taan tei aika kam karineaki, ao e a tia ni manga bon koro reta te Tia moti rietata rinanon ana Counsel n 7 Turai, 2022 are

anne ngkanne are e kaboa ara reta are ti kanakoa nakoina.

Ao e kataia ngkanne n ana reta arei ao e butia te Tautaeka bwa ti nang mwaninga bwaai bwa ti nang katikui kanga i akura bwa e aonga te Tia Moti ae rietata ni manga waaki ni mwakuri n aron are e bon tataneiai iai.

Ma ti a tia ni manga kaboa ana reta ao ti kaota nanokawakira n te aeka n iango anne ao riki ngkai e a tia n roko inanon bain te Tarabunare ao e nang bon riai ni waaki.

Tiaki ti ngaia naba anne, iai naba ae a tia ni manga boni karokoi aia bubuti nakon te Tautaeka bwa ti na karaoa kanga te nanoanga nakon te Tia Moti ae reitata bwa e a kariaia bwa e nang kerikaki, e anng *resign*. E aonga n ae e a waaki te mwakuri. Ti na tiku ma te rau ao ngaia e a tiku i abana i Nu Tiran ni boni karaoa ana mwakuri.

Ma ti a tia naba ni kanakoa ara karautaeka bwa e aki raoiroi anne ngkai e a roko inanon bain te Tarabunare, ai tera ngkanne manga tarakin te Tautaeka ao tera naba ana namakin te Tarabunare ngkai e a waaki ao ti nang manga katoka te mwakuri.

Ma anne ti boni kanakoi naba ara karautaeka rinanon rabwata ake a karokoi rongorongo, bwa tao te kanamakin bwa e karekea

buokana te Tia Moti ae reitata ni kakaei ana iango ni kani buokaki.

Ao e koaua inanon ae e a waaki ao e nang roko ngkanne inanon kanoan raoi bon te kaoti are ana kukune te Tarabunare. Ao inanon bukibuki ake a wene inanon bain te Tarabunare aoiai 6 bukibuki ake a uotakirake nako matana ni kaineti ma aki raoiroin ana mwakuri ke ana *miss behavior* te Tia Moti ae e rietata. Ao mai ibuakon 6 bukibuki ake a wene imatan te Tarabunare ao iai 2 n aron are e a tia n oti n te ribooti are e a wene imatami Taan tei ao iai 2 bukibuki aika a tia ni katebenakoi te Tarabunare bwa ngaia aika aana aia babaire ke aia *recommendation* are e nang riai ni kamotirawaki te Tia Moti ae reitata ae *William Hastings*.

Ao te moan bukibuki, bon te bukibuki ni kaineti ma aron te Tia Moti ae rietata ngke e anga ana babaire ni kaoka butiana iroun te Tia Moti are iai ngkoa ana keiti bwa e na kaoka boona ngke e a katokaki naba boona, ana bwakabwai ke tao kaniwangana tabeua.

Ao ngaia ngke e roko bwa te Tia Moti ae rietata i Kiribati. Ao e roko i Kiribati inanon Aokati 10,2021. Ao uabong imwina, 12 Aokati ao e a kanakoa naba ana babaire. E a kanakoa naba ana babaire ae e kona n aranaki ana kaetieti ae te *administrative decision* ke te babaire are ngaia are aongkoa e tararua te

Mataniwi n te rabwata ae te Ana auti ni Bowi Kiribati ke te *Judiciary* ao e a kanakoa naba ana babaire bwa a na bane ni kaokaki ana bwakabwai te Tia Moti are e katuaekaki. A na bane ni kaokaki ana bwakabwai.

Ao anne are iai te reta are e koreia nakon te aobiti ni mwane bwa e na karaoaki n aron anne. Ma e kunea te Tarabunare bwa akea te kanganga n te babaire ngke e kanakoa ni kinana ngke boni ngaia Mataniwin te bowi ao tao e bon riai ni karaoi ana babaire.

Ma te bwai ae e aki raoiroi ngke e a manga bon titirakinaki bwa e eti te baere e karaoia ke aki. Bwa are anne ngkanne are e boni kaota naba unna nakoia kain ana aobiti te Tia kaeti tua ngke e aera ngkai te Tautaeka e aki kabwabwaka ana bwakabwai ke ngkai e a tauaki ana bwakabwai te Tia Moti arei.

Ao ngaia are e anga naba ana *administrative decision*. Ma imwin anne ngke e titirakinaki bwa are akea te bebwa n tangitang nakon te bowi ae e na kakoauaki bwa iai te tangitang iai. Ao ngkanne te bae e a kaman karaoia, e a karaoa ngkanne are ngke e boo te bowi. E tewea te bowi ao e a kanakoa ngkanne ana babaire. E kanakoa ngkanne ana babaire are e eti te baere e karaoia are e na kaokaki te bwakabwai, ma iai iterana aika tao e aki noori te Tia Moti. Bwa ni

karaoan ana babaire arei ao n aron are e bon oti n te ribooti, e mwaninga naba are tiaki ngaia te *accounting officer* n te tabo ni bowi bwa te *accounting officer* bon te *Chief Registrar* ke te Tia tau mwin kabowi.

Ao anne ngkanne are e aki aitara ma kanoan tuan te mwane. E a tia naba n urua ke ni kamamara tibwangan te *Chief Registrar* ae te *accounting officer* ibukin te Auti ni bowi.

Ma e ngae n anne ao ngke e a manga bon tekateka n te tabo ke inanon te *court* ni karaoi ana babaire aika a rekereke ma te Tia Moti are iai ana keiti. Ao anne e a taraki bwa e a kona ni *compromise* ana *decision*.

Ao ngaia are e a kunea te Tarabunare bwa e matoatoa kanga bukinana mai ikai ngke e aki *exlude himself* ke e aki kamwawa man ongoraeen ana keiti ke te keiti are e rekereke ma te Tia Moti are e nang katea te Tautaeka bwa e aki kamwawa mai iai ngke e ataki bwa bon iai rekerekena ma te keiti anne.

Te bwai naba ae e oti inanon ana ribooti te Tarabunare ae e a tibwa noria naba te Tautaeka, bwa ngaia inanon aia kaotioti nake a weteaki n te Tarabunare ao temanna mai ibuakona bon te tia tau mwin kabowi ke te *Chief Registrar* ao e boni kaotia ae ngaia bon iai rekereken ke te marena imarenan te Tia Moti ae rietata ao bon te

Judge are iai ana keiti. Ao e oti bwa ngaia e a bon tia ni kamani toman ma te Tia Moti ae rietata iaan buokana.

Ao anne ngke e a manga bon tekateka bwa te Tia Moti e *preside* iaan te keiti anne, ao kanga e kanano uoua te aba n ana moti.

Ao te kauoua ni buki buki are kanga ni kaineti ma tuan te riai ngke e ataia bwa iai baika a kakawaki aika e a tia n reke bwa kanga kairaia Taan moti n te bowi n aekan are kanga bon iai iaan aia *regulations* iaon aia *behavior* ao n aron naba are e oti bwa kanoan kanga te *declarations* ibukin aroaroia Taan moti. Ao ngke e tekateka te Tia Moti aei n ongoraea ana moti te Tia Moti ke tao te *Judge*, kabwara au bure ngkana I atonga te ara *David Lambourne*. Anne ngkanne e a taraki bwa e a *conflict of interest*.

Te titiraki ngkanne ai tera ngkanne aron Moti ake a tia ana moti te Tia Moti aei n te *High Court* are e a tia ni kanakoa iaon are e konaki iai te Tautaeaka ao e tokanikai ana *client* are otara ngaia e a boni kaman rekereke ma ngaia. Ao e riai n aki ongoraea te keiti anne.

Tarana e a mabubu te babaire are n te *High Court*. Ma e ngae n anne Taan tei aika kam karineaki, e a wene imatami bwa te kaoti ma tera ami babaire n aron ane e a tabekaki nako matami bwa e a riai ngkai ni

mwawa te Tia Moti ae rietata man nakoana ni kaineti ma aia moti kain te Tarabunare.

Ao imwain ae I babane, ao ai boni bwanan te Tautaeaka ni kaitau ao tao ni bon reitaki ma te botannaomata n aron ana mwakuri korakora te Tarabunare are e boni kateaki bwa e Inaomata.

Ao anne naba ngkanne are reitan naba te kaitau nakon te Tautaeaka n Nu Tiran ngkai e tia naba n anga te ibuobuoki ni karokoa te Tia Moti ae rietata ibukin mwakurina i Kiribati. Ao kai reitia kain ara Itera aei ni manga reiti nako itera tabeua bwa e koaua are iai ana *statement* ae karokoa te Tia Moti ae rietata ao ana reta ni *resignation*. Ma are e tuai tauraoi ni butimwaea te Tautaeaka te reta n *resignation* bwa anne kanga e aki ira tuan te *determination clause* iaan ana *letter of appointment*.

E aki tiainaki te reta anne ngkana kam noria ane e buti. Ngaia are nanona e aki *formal ke official ana letter of resignation*.

Ao man taeka tabeua akanne ao I a bubuti tabekan te kaoti ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia ao ngkai e a tia n tabekaki te kaoti ao N nang kawenea ngkanne te marooro iai. Ma ngkai I tara te tai ao I taku bwa e a bon riaon 6 te aoa ara tai n tekateka ikai, ngaia are ti a bon riai ni ka-

break bwa I boni kainanoa te *break* teutana imwain ae N na manga waaki nako n ongoraea ami marooro bwa I ataia bwa e na rangi n abwabwaki. Ngaia are ibukina bwa e aera ao ti a kangaina bwa e boni kamaeu.

Ti na motirawa te Itera n aoa ao 12:40 ao ti oki nakon te Auti aei, ao ti a waakina naba ara marooro iaon ara kaoti aei. Ngaia are ti a motirawa moa te *break* te $\frac{1}{2}$ n hour, 12:40pm ao ti a waakina naba ara marooro. Ti a motirawa moa.

MOTIRAWA TE AUTI 30 MINITI

Tibiika: Ngaia ti nang waaki iaon ara marooro iaon ana ribooti te Tarabunare. Ao imwain ae ti kanakoa te marooro ao I kani kanakoa moa nakon te Leader n te Kaitara, ti a ongora moa ana kaeka iaon te kaoti aei. E nakoim te Leader n te Kaitara, Hon. Tessie Eria Lamborne e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. Ao imwain ae ti waaki tao ti a boni kona ni waaki ngkai te quorum e aki.

Tibiika: Ngkana ko tangiria bwa ti na tewea te quorum ao weteia.

Ao ngkai e a boni koro te mwaiti iaan are e kantaningaki iaan ara Rules of Procedure ao ti nang waaki n aron are I a tia n angan te Leader n te Kaitara, te Tia tei mai

Abemama ae karineaki Hon. Tessie Eria Lamborne. E nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika, ao ti a kamaurira moa n tamaroan te nukanibong aei. Ti na bane moa ni mauri!.

Ao tao ibukin angabuakan moa kanoan te kaoti aei ma ngai n te tai aei ao e na kanakoa ara kaeka te Tia tei mai Nonouti, ma tao N na bon taraia naba bwa tao iai itera tabeua ae aki rekereke ma tao rongorongon te Tia Moti ke tera ao anne tao I a manga kona ni boni manga marooro iai.

Ma ibukin ngkai moa te kaeka iaon te kaoti man ara itera ao I angan te Tia tei mai Nonouti bwa e na kanakoa ara kaeka. Ko rabwa.

Tibiika : Ao ngaia I angan te Tia Tei mai Nonouti ae karineaki Hon.Ieremia Tabai ao e nakoim.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tibiika I nang kukurei n taetae iaon te kaoti aio. Te kaoti ae tangira kamwawan te Tia Moti. Ti a tia n ongora te Tia Babaire iroun te Beretitenti ana bure te tia oti te Tia Babaire ao ibukin anne ana bure arei ao e taku bwa I aki riai n tia n *deal* n *preside* te *case* arei are ana *case* te tia moti.

Imwain ae I waaki te Tia Babaire ao I kan katerea te moanibwai bwa e a manga bure naba karaki te Beretitenti. Ao e taku ana karaki ae

tuangira ngkai e a tia ni koro reta Hastings bwa e na *resign* ma I rawa n anganna te *resignation* I rawa n approve te Tia Babaire. Bon iai mwakana? Ke e a manga karioa naba mwakana ao n tuangira anne te Tia Babaire. Ao I kan taekinna ao I kan *refer him* nakon *section 1:30 of the Constitution*.

E aki tangiraki ana *approval* ao ana *consent* te Beretitenti ngkana e *resign*, e aki tangiraki. E a tia n *resign* bwa e a *effective*, e a tia akea riki te bwai ae kona ni karaoaki ke e kantaningaaki karaoakina. E a tia n *resign* ao e *resign* te Tia Babaire bwa e taku te Tua ae Maungatabu a warekia *section 1(30)* ao anne are kaekan ana karaki te Beretitenti.

Te Tia Babaire e taku te Tribunal te Tia Babaire bwa ni bure ao bukibuki ake a taekinaki nakoia, ae ti a taekin temanna te aomata ae te *Secretary to Cabinet* te Tia Babaire. Ao a *depend* naba iaon te bwai anne te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, e ngae n anne ao I kan kangai bwa ibukina ngke bwa a bukinia kaain te Tautaeaka bwa a irekereke e inanonano, ao tera riki ana bure are e aera. Ao a taku ngaia e irekereke ao e inanonano ao e aki *reduce himself* man te *case* aio, ai bon te kairua ae abwabwaki te Tia Babaire.

Ao aio bukina ae e katea iai te Tribunal te Beretitenti bwa a taku bwa e bure ana moti te Tia Moti. Ao e bon oti naba n te tairiki aio te Tia Babaire bwa tera ana karaki te Beretitenti, ao tera ae ti nang karaoia ma te moti ae karaoaki n aekana arei. Nanon anne moan te bebete nanona iroura e rangi n teretere. Ti aki kan karaoa nanona, ao anne kanganga te Beretitenti bwa e rawa ni ira motin te bowi ae kabaeaki iai iaan te tuan Kiribati bwa e kabaeaki bwa e na taua mwiina ao e rawa ao ana kanganga te Tia Babaire.

Te waaki anne te Tia Babaire e a kamamaraa ara waaki n Tautaeaka ni inaomata.

Ana kanganga te Beretitenti te Tia Babaire bwa e aki kukurei ngke e konaaki n te bowi ao anne bukina. E konaaki n te bowi ao e a katea te Tribunal bwa e na kakaea te anga ae e na kabanea iai te Tia Moti ae Hastings. N aron ae I taekinna oin te bukibuki ao oin ana recommendation te Tribunal ae riai ni bwaka ia bwa e aki *reduce himself* e aki kamwaawa man te *case* aio bwa are e waa rekerekena. Ewaa rekerekena te Tia Babaire. Moan te kangare ana ribooti te Tribunal, bwa te Tribunal te Tia Babaire ngke ko korea am ribooti ao e aki taekina ana moti e *Court of Appeal* ae e a kaman tia imwain tian ana ribooti.

E aera e aki taekina te *Court of Appeal* judgement iaon te case aio. Bwa e relevant bwa are e bukinaki te Tia Moti ae Rietata bwa e *bias* ana judgement are e anga. Ti aki anne ae noria te Court of Appeal. Ao I bon titiraki bwa bukin tera te Tribunal e aki korea ao e aki taekina ana judgement te Court of Appeal te Tia Babaire. Ae bon te bwai ae a bon rekereke ao e na katabwanina riki te ongora ao te ota n te bwai ae riki.

Te Tia Babaire mai ikanne ao ti ataia naba bwa e mena iaa te Tribunal. Ti ataia bwa e mena iaa? A reita ana waaki te Beretitenti ni kakaea bukina bwa e aonga ni kabaneaki.

Te Tia Babaire, are I kan taekinna riki are e kangai, bwa te Tautaeke ngke moanaki te keiti aio ao e taku bwa e na *apply* nakon te *Court* bwa e riai ni *recruits himself* bwa e na aki karaoa te case aio. E a bon taekinna ao ngke e a tei n te bowi ao te bowi. Tera ae karaoia te bowi? E anganna two weeks, nako karaoa am application bwa ko na tukai bwa N na aki karaoa te case aio.

Te Tia Babaire ko ataia bwa tera ae karaoia te Tautaeke through ana lawyer kam ataia kam aki? I a tia n tuangaki bwa N na withdraw te application. Nanon anne ko aki kona n due ma te case akea ara kanganga iai ao tera ngkai ae kataia n taekinna te Beretitenti.

Bwa are ngkana iai ara kanganga ao e aera aki karaoia n angana ao n etuina ae te bowi te Tia Babaire. A rawa ao ngkai a taku bwa e inanonano te bowi. Te bowi e a tia n anganiko am tai inaomatam iaan te tua bwa ngkana iai am nano uoua irouna ao karaoia. E anganiko two weeks bwa kona karaoa am application bwa tera ae riki imwin two weeks ngke e a manga teirake te bowi. I a tia n tuangaki bwa N na withdraw tangitangira, ko a kona ni karaoa nanon anne te Tia Babaire. Ake ate kanganga ko a kona ni waaki te Tia Babaire.

Te Motion te Tia Babaire e kaineti ma ana bure te Tia Moti are e aki karaoa raoi tabena. E aki karaoa tabena ngke e tuangko bwa kona karaoa am tangitang bwa e aonga n aki kona n sit on the bench n te tai arei. E aki karaoa tabena. Kona kanga ni manga okira te bwai ae taku bwa e a kona ni waakinna ni karaoia.

E a bon aki make sense e aki make sense ana ribooti te Tribunal. E aki make sense ana waaki te Tautaeke ngkai e aki make sense a karaoaki bwaai n angaia te Tia Babaire. Ma ti aki anne ae tangiria te Beretitenti te Tia Babaire e aki tangira kawaina ao angana bwa e tangira kabanean te Tia Moti ae Rietata ao anne raoi bukin tera.

Te Tia Babaire I taekinna mai mwaaina bwa ti nano uoua n te

Tribunal. Ao bukin tera kai ti nano uoua iai te Tia Babaire? Te Tia Babaire kamwaan te Tia Moti *is a serious matter*. Ngaia are kona kakaai kaain am Tribunal ae kona kaotia bwa *it a serious matter*. Ko aki, te Constitution e aki tangira kaain n aekakin ae kangai, bwa te aomata ae e a tia n *hold te Judicial Office* ti aki noora riain te Tia Moti man te kaawa te Tia Babaire bwa e riai n sit iaon te bwai aio.

Ao ti aki te moan case aio te Tia Babaire ae karaoaki iai, ae e na aki riai ni kabwakaaki te Tia Moti ae Rietata bwa ana *case e clear*. Ao ngke e karaoaki n te tai arei te Tia Babaire ao ngkee karaoaki n te tai arei te Tia Babaire ao ko ataia bwa antai ae kateaki bwa te Tia Babaire, te *retired Judge* te Tia Babaire. Teuae ataa rongorongona te bwai aio te *retired* ae teuae e ataa rongorongon te Principle ae kona n *exlude himself man te Board* e ataia. Bwa anne ana mwakuri ao e a kara inanona.

Ma aikai te Tia Babaire, ngkam tao ataia ngke a a wareware naba n te tai arei ane te aomata ae ti tangiria bwa e na *due* ma te *case* aio.

Te Tibiika ti nanokawaki n te bwai ae riki bwa bon man te *work goal* ao ko ataia naba te Tia Babaire bwa e aki karaoaki raoi te mwakuri. Kabanean te Tia Moti ae Rietata te Tia Babaire te bwai ae serious ao e riai naba n raa

anne ae I kan katurua nakon te botanaomata.

Ti karekea te Tia Babaire bwa akea ae I ataia ngkai ae e a tia ni kamotirawaaki te Tia Moti ibukina bwa e aki *exclude himself*, akea akea ae I ataia. Bwa te *serious matter* ao riki n ara case aio te Tibiika e a bon aki make sense ae tangiraki ngkai. Bwa bukin tera, bwa ana *judgement* te *High Court* ko kona n *appeal* iai ngkana ko aki kukurei iai. Akea te kanganga. E maroaka ae te Tia Moti ae Rietata akea ana kanganga e itiaki bwa are e angania aia tai bwa ana taekina bwa I aonga n aki *sit on the court* au *decision* a kona naba ni manga tang iai ngkana aki kukurei iai.

Te Tia Babaire ti ataa te bwai ae riki bwa te *Court of Appeal* ngke e *sit* ao e *investigate* aio, e kaoka ana moti te Tia Moti ae Rietata ae tera ana moti te Tia Moti ae Rietata te Tia Babaire. Ko tia moti ni uaa ko mate, ko *resign* ko kamotirawaaki ni kawaina iaan te tua te moan.

Te kauoua te Tia Babaire, ana moti e riai n reke am *visa*. Te Tia Babaire, ana kanganga te Tautaeaka bwa e rawa ao te waaki aio te Tia Babaire ae karika ara kamangaongao ngkai. Ngkana te Tautaeaka e aki ira nanon te tua, e aki kona ni birinako mai iai. E a tia ni wene n te *High Court* ao n te *Court of Appeal* ao e a tia ao e taku te Beretitenti. E tuai n tia ao ngaia

are ti titiraki iai ni kangai, ao tera ae ti nang karaoia ao te moti aio. Te Tia Babaire ai bon te kanganga ao ai bon te kangare te aekaki ni karaki aio. Tera ae kona karaoia? Kona karaoa nanona ao ngkana ko aki ao *resign*.

Totokoan te kaoti aio te Tia Babaire aio nanona. Boutokaan ara Tautaeka ni inaomata ake a rinanona. Ngkana ti boutoka te kaoti aio ao ti a uki ni urua te tua ao ti a uki ni aki karinea ana moti te bowi. E ngae ngke ti kabaeaki iaan te *leaders Code* bwa te naan *Leaders ana respect the law*.

Tibiika : Te Tia Tei ane e a mwakoro iaon am burakibooti ko rabwa. Nanona ngkana e mwakoro ko rabwa ao e a boo am tai.

Hon.Jeremia Tabai: Akea te kanganga I taku bwa e a bane te bwai ae I kan taekinna ma ai kawara nanoia te koraki aikai te Tia Babaire bwa a rawa n ongo bwanaau. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia te Beretitenti N na manga kaokia nakoim bwa kona sum up. Are ko bon move te motion ao N na manga bon kaokia nakoim bwa ko a karaoa am sum up. Ao ngkanne N na taraa au list aei bwa iai ae a kaman kateitei baia I angan te Tia Tei mai Tarawateinainano are tem mwaane Hon.Taoaba Kaiea ao e nakoim.

Hon.Taoaba Kaiea: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa kanoan te tairiki aio. Ao te moanibwai te Tibiika bon te bwana moa ni kaitau nakon te tarabunare. Ao nakon moa ara Beretitenti ae karineaki ibukin uotan te kaoti ae e rangi n tamaroa aio. ae ti taku bwa aio te uana te kaoti ae e na rangi ni ibuobuoki nakoia ara botanaomata Madam Speaker n angania riki te kamatata iaon itera aika a mwaiti, ni kaineti ma aron kamotirawaan te tia moti ae ti taku ngaira bwa e kamangao.

Ngaia are ti karabwa te Beretitenti ae karineaki ao ti karabwaia naba kaain te tarabunare ibukin aia ribooti are e a tia ni wene te Tia Babaire ni ikotaki ma aia babaire.

Te Tia Babaire e bon rangi n teretere n ara maroro te Beretitenti ae karineaki ni kaineti ma nanon te Tautaeka ao nanon te tarabunare te Tia Babaire. Are ti taku bwa e a tia ni kateia te Beretitenti n te moantai bwa bon akea ana iango te Tautaeka ni kateirakea te uaei William Hastings ke tao ni karokoa bwa ara tia moti ae rietata ao ni manga kamotirawa naba te Tia Babaire.

Ma tao bukina bwa bon iai bukina te Tia Babaire aika a riai ae e a tia n noraki are ngaia e a karika aron kakerikakana Madam Speaker. Ao e rangi n teretere anne te Tia Babaire n aron are e a tia ni kabwarabwara te Tia Babaire. Are ngai n otau ao n

aron ae e a tia n taetae iai te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti ao ngai irou e aki ota n te bwai ae taekinaki te Tia Babaire. Ao tao ngkana e kakauongo nakon are e a tia n taekinna te Beretitenti ao ngkana e bukina te Beretitenti bwa tao e bure ana babaire te Beretitenti bwa tao e urua te tua, ao e aera e aki kabureaki te Beretitenti ngkana arona bwa e urua te tua te Beretitenti te Tia Babaire.

Ao tera te tua ae e urua te Beretitenti ni kaineti ma te babaire ke tao te naan babaire are e a tia ni kanakoaki ni kaineti ma itera are e a tia ni kabwaranakoaki te Tia Babaire.

E aoria te Tia Babaire ma e bon rangi n teretere ae aron te tia moti aio te Tia Babaire e korakora rekerekena ma tao e koaua te CJ ma te Judge. Ao ngkana arona bwa iai te rekereke n aron aikai te Tia Babaire, e na karika te kanganga nakon te waaki. Ao ngkana tia manga karaua n taraia te koraki aikai te Tia Babaire kai ti aki kaaain Kiribati. Ao a nakomai ni karekerekeia i abara ikai a nang karauia ni babairei aron ara bwai i abara ikai i Kiribati ikai te Tia Babaire, ai antai te koraki aikai te Tia Babaire.

Ao I taku bwa e aki bure te Tia Babaire aron te bwai ae e a tia ni karaoaki ni kaineti ma te taratara are e a tia n taraia te Tautaeaka. Mwakuri ake a tia ni karaoaki ake aki raoiroi

ibukin itera ake kanga ana manga bon karaoia nakon oin nanoia te Tia Babaire. Are n tokin te tai ana uotaki bwaai aikai bwa ana riki bwa te naan kamangao te Tia Babaire nakon ana waaki iaon abara ae Kiribati.

I nanokawaki te Tia Babaire n aron te kaekaeka are tabekaki man te itera arei ao tao riki man ana kaeka te Kaitara. Are e aki noora tao riain kakerikakan te Tia Moti aio te Tia Babaire. Ao tao e koaua te Tia Babaire I rangi ni boutoka te kaoti aei te Tia Babaire bwa I taku bwa aio teuana te kaoti ae I taku bwa e kainaomataia te nati ni Kiribati ni iterana are ti taku bwa e karaoaki te babaire raoi ae tamaroa, e katokaki te kamangao, e katokai te inanonano, a katokaki mwakuri buaka te Tia Babaire. Ao I taku bwa akanne te Tia Babaire I taku bwa anne nanon te Tautaeaka aio. Nanona bwa e na waakina te waaki ibukia ana botanaomata bwa ana akea te kamangao ao ana akea te inanonano ao akea te aro ni bwaibwai n aron ana bwai te Tautaeaka ke tao te botanaomata te Tia Babaire.

I nanokawaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti bwa e aki toki n taetaekina te taeka ae e aki make sense. E a okioki te taeka aio te Tia Babaire e aki make sense. Ti a tibwa rin ngaira n te Auti n Tei aio te Tia Babaire. Ti ongo n te tai ae nako ao ti a manga ongo naba ngkai. Kai ngaira a bon make sense bwaai aikai nakoiria te Tia Babaire kai ti ota n te

bwai ae kabwarabwaraaki te Tia Babaire.

Ao te Tia Tei ae karineaki temanna mai Nonouti ao e aera e aki ota n te bwai aei te Tia Babaire bwa ngaira kai ti bon bane n ota naba iai. Ao kaain Kiribati a bon bane naba n ota n te bwai ae e a tia ni kabwarabwaraaki n te moantai te Tia Babaire.

E rabwa I aki ataia te Tia Babaire bwa tera raoi ae nanonna raoi te Tia Tei ae karineaki n te bwai ae e aki toki n taetaekinna ae e aki make sense. Ao anne kanga bon te anga teuana naba ae tao ni kamangoria tabeman. Are ti taetae ni kangai bwa e aki make sense te bwai ae ko taekinna titebo ma ko tuangai bwa ko ata are ko karaoia. Ao tao e aki ataa te bwai ae karaoia te Beretitenti ma tao te tarabunare te Tia Babaire.

I nanokawaki naba n te bwai ae taekinna te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti. Bwa e kamangoria kaain te Tarabunare are a tia n rineaki kaain te tarabunare bwa ana karaoa tabeia te Tia Babaire aika kaain Kiribati. Aera te koraki aikai a ririaki n aki akaka te Tia Babaire te koraki aikai.

Ti karabwaia kaain te tarabunare bwa a tia ni karaoi tibwangaia ae te kabanea n tamaroa ibukin te kantaninga are e kantaningaaki te Tia Babaire. Ma ngkana ana kamangoraki te botanaomata te Tia

Babaire n aron maroro aikai ao tao ti a taku iroura bwa ngaira ake ti tekateka inanon te Auti n Tei aio inanon iraua te ririki ma iraua te tai te Tia Babaire bwa ti nang taetae n aron aio te Tia Babaire. Eng, tia manga bon kaokia ngkanne nakoina.

Ao ngai aki etieti te bwai are I taekinna ao e aera te koraki aika a ongora ao a ota iai ao ataia. Ngaia are I kan kaoka riki bukin teirakeu te Tia Babaire bwa I taku bwa I rangi ni boutoka te kaoti aio te Tia Babaire n aron are e a tia ni kabwarabwaraaki n te moantai iroun te Beretitenti are ngai irou e anaki ni iterana are ti taku bwa te aomata aio e kamangao ao e rangi ni kamangao te aomata aio. Ao raona ni kamangao eng bon te judge naba te Tia Babaire.

Ngaia are e na riai ni katokaki te aro anne te Tia Babaire ao aio bwain aorakiana te Tia Babaire. E aki mataki te Tautaeaka e noori bwaai ake e a tia n noori te Tia Babaire. Ao ngkai e a mwakuriaki aio te Tia Babaire tera buren aio te Tia Babaire. Ao ngkana tao arona bwa e a bure aio te Tia Babaire tera te tua ae e a uruanaki. Ao te tua are e a bon mwaaka are ana bon okiraki te koraki ake tao a taku te koraki akekei tao iai te bwai ae uruanaki iai te tua.

Ngkana tia manga okira ara ururing te Tia Babaire n taai aika nako, eng a uneaki naba nakai ibukin karaoan

te tai anne bwa e kanga aron aki bwakan te Tautaeka ao tera, e uruanaki te tua. Ma e kanga te tua ae uruanaki te Tia Babaire, akea naba. Bon iai itin are e karaoaki naba anne te Tia Babaire iaan naba te tua ae tia manga karekerekea naba aron aei tia maroroakinna ikai bwa e a manga kaokaki naba te taeka ae e uruanaki te tua. E aki boo ma aongina e aki make sense.

Te Tia Babaire, eng e aki make sense ao ngkai e a manga boou e serious, e serious matter aio e serious e serious. Te Tia Babaire, ao ngkana ngaia bwa e a nang serious ao tera ae e a nanonna te Tia Babaire. Tao e serious aio ao ti nang bane n reke n te kanganga iai ke tao e nang reke n te kanganga tao te tarabunare imwin ara babaire.

E aoria te Tia Babaire akanne au taeka tabeua ni kaineti ma tabeua kanoan te kaoti aio. Ao I nang boutoka te kaoti aio ao I kan kaokia riki te Tia Babaire, I boutokaia te Tia Babaire bwa ai katokan te kamangao, te kamangao irouia taan babaire, taan moti aika a kamangao aika a karekerekeia aika ti aki kaain Kiribati te Tia Babaire. Ao anne I taku bwa e na riai n taraaki ao e na riai n nikoaki raoi ao ni karaoaki raoi nakon te kabanea n tamaroa. Bwa e aonga n rau te nati ni Kiribati nakon waaki nakon etina are e bon eti ao nakon te tamaroa ao nakon are e kantaningaaki ibukin kabwaian te i

Kiribati n te tai teuana ma te tai teuana.

Ngaia are I boutoka te kaoti aio te Tia Babaire ao ngkana rawawatan ao tao tinebun au taeka te Tia Babaire ao I a kabwara bure iai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ngaia te Tia Tei mai Nonouti ao am Point of Order.

Hon.Jeremia Tabai : Te Tia Babaire bon ti teuana ae I kan taekinna. Bwa are n au kakauongo te Tia Babaire ao aki kaekaaki au karaki te Tia Babaire, aki kaekaki. Ma e taekinaki te taeka ae nonsense e aki make sense. Te Tia Babaire N na kamatata riki n te aro bwa e aonga n ota te tia taetae bwa e aki make sense bwa a bon kariaia te Tia Moti bwa e na waaki ma te case ao a manga tangitang ngke aki kukurei n ana babaire. E aki make sense anne te Tia Babaire.

Tibiika : I angan te Tia Tei mai Abaiang Hon.Betero Atanibora e nakoim.

Hon.Taoaba Kaiea : I kona ni Point of Order ke I aki.

Tibiika : Ko aki te Tia Tei.

Hon.Taoaba Kaiea : Ko rabwa te Tia Babaire.

Hon.Betero Atanibora : Mauri te Tibiika, ao ai bon ngaira ni kabane kam na bane ni mauri n te nukanibong aio.

E koaua Madam Speaker I kan maroro naba iaon te kaoti ae moan te tamaroa aio are e a tabekaki nakon te auti n te tai aio iaan te tua are e a tia n taekinaki n 23 kibu 3 ao ti riai ngaira Taan Tei n anga ara iango nakon te kaoti aio.

Tao te moanibwai moa N na reitanako te maroro I bon kan karabwaia kaain te Tribunal. E moa mai iroun aia Tia Babaire ni karokoa ni kabane aia member ma aia Tia Koroboki. Koraki ma ake a tia ni kabobonga kanoan te ribooti aio a tia n anaaki aia rongorongo, rabwata aika a kakaokoro. Ao I kan anga te bwana ni kakaitau ao ni karabwarabwa.

Te kauoua, Madam Speaker I kukurei n taekinna bwa I rangi boutoka te kaoti aio. Ao teuana bukina ae I kan boutokaia bwa e bon teretere man ana recommendation te Tribunal are e karokoa n te Auti ni Maungatabu. Ao te bwai are I rangi ni kukurei riki iai Madam Speaker ngke ko katanoata iraua te bong n nako are ko bon kaotia are te ribooti e roko inanon baim ao ko a bon tibwa karokoa naba ni bon te moanibong. Are nanona ti kona n taraia bwa kanga akea naba te bias naba bwa iai

tibwangam ae raoiroi ao ko karaoia raoi.

Ao anne I karabwarabwa nakon am taibora bwa e a bon tibwa bane n reke e titebo raoi reken te ribooti aio inanon baira ni kabane. Are nanona kanga akea te kantaninga ae aongkoa ae iai ae na karakaaki riki bwa e aonga ni kona n reke ana anga ke tao baikara riki.

Ngaia are kam ti maroro nako ikai bon ti boutokaan te recommendation anne kanga otau. Ao once aki boutokaia bwa ibukina bwa e kakawaki ae ti na boutokaia ngkana arona bwa ai te aomata ae bon aki onimakinna bon irouna.

Ngkana iai te onimakinaki ae ko bon onimakinaki bon iroum, ao riki kai ko tekateka bwa te CJ ao e aera ngke ko a manga katangaina kanoan am moti imwain ae ko kaotinakoa. E aera ngke ko karaoia bwa kanga am kaongora n am article. A manga maroro naakana mai buki akanne.

Tibiika : Ngaia tia kakaina bwaabu riki bwa ti aoria n ae ti bon ongora te maroro.

Hon.Betero Atanibora : Te bwai ae rangi ni kararaoma n ana maroro te tia butimwaea te kaoti aio man te itera are teuana te Tia Tei ae karineaki ae e a rangi ni maan te Auti aio. Teuana raoi ana taeka ae kanga bon kakabanean ana taeka ao e taku

‘te tia moti e kona n tia moti ni uaa matena’. Ao anne te bwai ae kananokawaki.

Ao te kauoua Madam Speaker, n te kaoti naba aio e a katerea naba bwa e a ikawai Kiribati n nanona are ti kona n taekinna bwa ti aki nang rely irouia kaain tinaniku.

I ataia Madam Speaker bwa tao e koaua ngai naba I maan naba ni mwakuri irarikia te naan imatang ao I bon ataia bwa imatang a bon tataninga raoia ni imatang.

Ao tao ngaia e reke aekakin moti aikai, I kabwara bure ngkana arona bwa iai tibanakon te maroro. Ao te bwai ae ti riai ni kukurei iai ao a riai ni kukurei iai kaain Kiribati bwa ti aki toubeka te Tua ae Maungatabu. Ma ti karaoa nanona, tera nanona ae tangiria katean te Tribunal. Tera nanon te Tua ae Maungatabu ibukin te aekaki aio te nano uoua ke baikara riki, e na uotaki te rabwata are inaomata are te Tribunal mwiin ana ribooti nakon te Auti ni Maungatabu.

Ao anne kai e rangi n eti. Te bwai ngkanne ae I mimi iai Madam Speaker bwa ngke e kabwarabwaraaki te kaoti iroun are e tabeka te kaoti ara Beretitenti ae karineaki. Bwa bukin tera ngke e a manga karokoa ana reta ni bubuti bwa e nang mwaninga te aba taekana. Tera raoi ae nanonna n anne.

Te kauoua, e aera ngke e a manga resign imwain ae na maroroakinaki ikai ike e bon ataia bwa e na bon riai ni maeuakinaki aio ao ko kakoaua.

Ngaia anne te bwai ae kakaraoaki Madam Speaker ao tao bon tibwangara ni kabane a bon riai n takaraueaki n aekana aio. I rang uringa naba n taai aika nako Madam Speaker, I rangi ni uringnga n taai aika nako inanon Auti aika nako ao bon inanon naba te Auti aio. E ngae ngke a bon tekateka rabwataia Minita ma ngkana arona bwa e a boo aia tai kaain te itera are teuana ni kan iangoa kabwakakia ao a bon taekinaki naba. Ma n taai aika nako ti bon kakoaua ngke a Tautaeaka te koraki aikai ao ti ongongora n te rerio.

Ao why ko a bon taetae naba ni kaotia bwa are a riai n transparency bwaai ni kabane Madam Speaker. E ngare te Tia Tei ma kanga I aki kantaningaia bwa e na ngare ma N na ti kantaningaia bwa e na ongora. Bwa are I aki taetae ngkai ni kamanga bwa I bon rangi n taua ma nanou. Ao I a mimi e a bon roko nanona n tatarua man tatarua ai bon akea anakin nanora n ana totoko.

Bwa e a bon totoko nakon are bon ana taneiai ti kona ni kangai Madam Speaker a kaokoro te naan taneiai. Ngaia are ngaira ti karabwarabwa ao

ti kaitau bwa e a bon tia ni karaoaki are kanoan ae tangiria te tua are e tangiria ara Tua ae Maungatabu. Ao anne teuana ae ti riai n taetae ao ni kabotoa ara maroro iai.

Bwa ngke arona bwa e toubeka te Tua ae Maungatabu ao I kakoaua bwa aio ngke Madam Speaker ngke arona bwa e toubeka te Tua ae Maungatabu ao aio ko bon aki kariaia bwa e na maroroakinaki ikai. Ma ngkai e kariaia te aobiti e noora riaina iaan te Tua ae Maungatabu bwa akea te kanganga iai ao e bon riai ni mwemwe.

Iai te titiraki tabeua, iai aia titiraki aomata tabeman ngke ti kaongoraia te moti aio. Ti kabwara bure bwa kanga ti bon kaman kaongoraia te moti aio ngke e reke iroura n te wiiki ae nako ao ti kakaraki ma tabeman aomata iaon Tarawateinainano. Ti karakina tein te moti aio ao te titiraki arei e kangai, ao ngkanne ti nang manga riribaki irouia kaain aba aikanne. Boona are I kabooa tao e koaua bon iai boona iroun teurei ma ngai I kangai, bon te itera teuana aio bwa aio bon tibwangan te nakoa arei akea rekereken reitakin te aba teuana ma te aba teuana.

Ma aio te bwai ae I kona n aranna bwa e a bon rangi ni kamoamo a te CJ. Ke tao e a moanna n tokarake n nano e aki kan tautauaki ngke e a moantaai naba ni kaotinakoa ana moti rinanon ana kaongora n te article.

Ao e rangi ni kakaongora n ana *article are a Personal Journey to the Rule of Law in the South Pacific*. Ao ti a tia ni wareka anne ao ti bon kakoaua raoi bwa ngaia e bon rangi *bias*. Te bure mai karawa te bias bwa are angin te tai ti nang oninimakina te bwai ae te inanonano. Ao tao ara kantaninga naba anne aki kona n reke man taabo ni mwakuri bwa e aki iriranaki. Ngaia e a bon kakateirakeia naba bon ana koraki. Ti aki ataia bwa tera rekerekena ma are ngaia kanoan te bowi are e tabuaki mwanewean araia ake tabeman.

Ma ti aki ataa te rekereke anne ma why e kaotinakoa imwain kawenean ana moti. Ao anne te bwai ae anganiira te raraoma. Ao e rangi n rawata te kabero Madam Speaker ao e rawata te karongoa ao e taku kakaeti riki ngkami bwa e titebo bwa kanga kam bon bure. E a otinako rongorongomi n te New Zealand, e a otinako rongorongomi i Australia.

Temanna raoraou ae kaain Biiti e chat nakoiu ao e taku bwa e a bon bure are ti karaoia bwa a iranako te advice are a tia n advice irouia kaain tinaniku. Ao ngai I taku ao ai tera etina, tia kakaea etina ni karokoa a reke ara source ao tia wareware n tabeua ao tia kangai, ngkana tao e koaua bwa ngaia aio. Ao tia karabwarabwa riki nakon tibwangan te Tarabunare are e karaoia. Bwa e

bon kabobonga raoi ti aki are e kantaningaia te Tautaeka ma e kabobonga raoi are e kantaningaia tei Kiribati.

Bwa tera ae kantaningaia tei Kiribati? e na kaotinakoa te koaua ae bon riai n ataia te botanaomata ana nature te bwai aio moan te kakawaki Madam Speaker.

Ngaia are ti nanokawaki ngkai e kona n reke te iango ae e na totokoaki ao karaki tabeua ake ana kamabubua aron te ongora. Ao ti bon keiaki ni kamarurungira Madam Speaker. Tia riai ni kamarurungira bwa ibukina bwa ti kantaninga naba te kaoti aio. Iaan bukina Madam Speaker are ti bon kuaaki iai e moa man moan te ririki aio ni karokoa ni ngai.

Ao I bon tangiria bwa N na maroro iai iaan are iai tabeman ae a taku, te Tia Tei ko a fail n nakoam ae te Tia Babaire n am Party. Bwa ko a bon noora anne bwa e a bon bure. Ngaia are I a kakaia ngai au aomata ae ana advise me ao I karabwarabwa nakoia tabeman ae bon iaon Kiribati ngke a bon kona naba ni bon tuangai raoi bon aia iango ao mai ikanne are e tabwanin naba otau. Aika a bon kakauongo nakoia ngke I bon maroro ma ngaia ao a tuangai, eng ngkana e a kaotinakoa ana moti imwain are bon kaotinakoana anne e bias.

Tao tia kaota anne Madam Speaker bwa e a bon riai kinaakin ana tarena

tei Kiribati n tibwangana bwa bane ni konabwai ana botanaomata. Ke tao ai antai ae e nang onimakinaki mai irouia i anena ngkana ai aekaia aio bwa ngkana arona bwa iai ae a tatangiria ao a karaoia.

Ngaia are I nanokawaki n te iango are e na totokoaki aio bwa bon akea riain ae e na totokoaki. Ma a riai ni boo n nanoia iaan tibwangara ae ti bane n rineaki nako iai ao ti na bonnanoia ni butimwaia. Ao ngke arona bwa a butimwaia ao e boo nanoaki e baiti te maroro Madam Speaker. Bwa are tia bon tuangaki mai iaan te tua imwin te recommendation anne.

Nanona ngkai ti totokoia ma ti aki kaitara teure e tabeka te kaoti ma titebo ma ti kaitaraia kaain te Tribunal. Anne raoi ngai otau iai. Ngkai ko totokoia ao e titebo ma ko ribaia kaain te Tribunal ao ko kanoaia kaain te Tribunal ko taku bwa a bias kaain te Tribunal.

Ao e a mena iaa am onimaki nakoia aomata. Ngai temanna ae I bane n aki kinaia kaain te Tribunal. I tuai man kaitibo ma temanna, ma I ti kaitibo ma aia ribooti aio Madam Speaker.

Ao anne te babaire ma te kakairi ae raoiroi. Ngaia are aio te kaoti ae kakawaki ibukin te botanaomata bwa bon ana kaoti tei Kiribati. Bwa ti aki iranibubu bon ibukira ma ti iranbubua te botanaomata n

nanoanga nanoia bwa e a ngaa raoi te koaua. Bwa ana ota aomata bwa e ngaa raoi te koaua. Anganganiira naba ara ibukia kaain te party ae Tobwaan Kiribati bwa te naan bwanga ni kewe ngaira. I kabwara bure Madam Speaker ngkai I taekina anne.

Ma ngkana ko a nakon te social media ao e a onrake e a boo naba. Aio e approve raoi ikai bwa ngaira taan koaua. Ko rabwa.

Tibiika : Ngaia te Tia Tei mai Nonouti tera am Point of Order.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire I nang kukurei ni manga teirake riki ni manga Point of Order. Te Tia Babaire ti aki au karaki ae na tia moti ni uaa e mate. Ti aki au karaki. Ana moti te bowi. Tao e aki ataia te Tia Tei anne te moan point te Tia Babaire.

Te Tia Babaire te kauoua e kakawaki te Tua ae Maungatabu ae ngaia ae ti karaoia ngkai. Te Tia Babaire te Tua ae Maungatabu ko na respect te judgement of the Court. Kona karinea motin te bowi iaan te Constitution, anne te moti, anne te tua te Tia Babaire. Ao tera ae ti karaoia ngkai ti tenakoa ana moti te bowi. Antai ae kamangora Tua ae Maungatabu.

Tibiika : E a bwarabwara am Point of Order te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Betero Atanibora: Point of Order.

Tibiika : Ao I tatara riki te maroro bwa e a bon rangi ni bwakanako te tai. Ao ngkana e a nang okioki te maroro ao N na kairi ngkami nakon te tua taningaai, are ibukin te repetitive n te maroro e aoria n ae I tataraia. Bwa ngkana a okioki maroro ao I a katoka naba te maroro iaona.

Iaon are 48(1) kaokiokan maroro mai irouia tabeman ao tao baika a tia n taekinaki mai irouia Taan Tei tabeman ao ko a manga kaokia. N na ti tatarai aron tein maroro ma ngkana I taku bwa e a okioki ao I taku bwa e a bon boo atin te maroro ao I a katoka te maroro. kanga N na kataia n *strict* teutana iaon te maroro bwa are e a bon bwakanako ara tai e aoria n ae ti moantaai naba ni bwara.

Ao I a kanakoa nakon te Tia Tei mai Kuria Hon.Banuera Berina e nakoim.

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa te Tia Babaire. Te Tia Babaire I kukurei n anga au maroro n reiti maroro iaon te kaoti aei.

Te Tia Babaire I a tia n ongora ana tabeka te Beretitenti ao I bon ongora naba n ana kaeka te Kaitara are e tabekia Sir Ieremia Tabai te Tia Tei ae karineaki temanna mai Nonouti. Ao e nang boo ma aongina te Tia Babaire ana kaeka te Tia Tei ae karineaki mai

Nonouti temanna e bon nang boo ma aongina. Ma te kamimi te Tia Babaire bwa e kamangoraki te maroro arei ao akea kaekakina ae kaboaki iai mai irouia naake a tia ni maroro.

Te Tia Babaire ibukin aio ao e kainnanaoaki bwa ti na manga kamatoai riki bwaai aikai ao ni katerea. Bwa te bwai ae e mena imatara ngkai te Tia Babaire ana recommendation ke ana iango ni ibuobuoki te Tarabunare are a mwakoro te Tia Babaire ni iteraniba 22 n ana ribooti aei. Ao bon ti teuana te bure e ngae ngke uoua mwangana ma bon ti teuana te bure te Tia Babaire. Bwa e bukinaki te tia moti ae Rietata ae Hastings bwa e inanonano. Akea riki kabebetean kabwaranakoana te Tia Babaire bon ti aei.

Te Tia Babaire ma ngaia nakoau n Rooia te Tia Babaire ai 30 tabun au ririki n rooia iaon Kiribati. ao ko ataa te bwai teuana te Tia Babaire ae a kakaraoia te botanaomata iaon Kiribati. Ngkana a noria bwa te tia moti aki onimakinna bwa e inanonano ma tao e irekereke ma aia aiaia, ao te moanibwai ae tuangai Banuera ti raraoma iroun te tia moti aei. E inanonano. Ao tera ae ko karaoia ngkoe te Rooia anne te moani bwai ae ko karaoia. Ko tabeka te bubuti nakon te Tia Moti bwa e na kerikaaki. Ao ngkana e kainnanaoaki

kabwaranakoana tia manga kabwaranakoa aio bukina te tia moti.

Aio te Tia Babaire e ataaki irouia te botanaomata iaon Kiribati ni kabane aki bae n reirei te tua. Aki bae n ataa te mwakuri n rooia ke tera riki. Ma iai irouia ataakin te eti ao te riai tera aron karaoan te eti te Tia Babaire ngkana e nang ongoraeaki aia keiti. Ao te bwai ae raraoma iai te Tia Babaire te Tia Moti are a noria bwa e tabe itera.

Te Tia Babaire n te keiti ae imatara aio e rangi ni matata n ana moti te bowi are e rietata n ana moti te Court of Appeal. Ao ni bon ana rongorongo naba te Tautaeaka ae te article are a ekinakoa nakai are a taku bwa e inanonano iai te Tia Moti ae Rietata e a kaman wene inanon bain te Tautaeaka, e a kaman wene inanon baina.

Ngaia are ti aki te moti are e kaotinakoa. Bwa e kaotianakoa otana n te tua are e uneakinaki n te Maneaba ni Maungatabu aei. Bwa iai e kamanoa te kabowi ke e aki anne ana opinion ti aki iaon te keiti. Anne ara iango iaon te tua are uneaki ikai ao ti aki ti ngaia ni kaota ana iango, rootakin taan moti iaon te kaomwanuareta, aia botaki rooia n te kamwanuareta a bane naba ni kaoti aia iango iaon te tua arei. Ao te Tia Moti are Rietata anne naba te bwai ae karaoia. E a kaman kaotinakoa ana tua n te aekaki n tua anne.

Ngaia e a kaman ataia te Tautaeka e a kaman ataia te Tautaeka bwa aio ana iango n te Tia Moti aio ao e nanga kanga n ongoraea te keiti are e boboto naba iaon te tua aio te Tia Tei. Ao tera ae ko karaoia te Tautaeka are ko karaoa are e bon kakaraoia naba tei Kiribati ake ataa te riai ao te eti, ko tuanga te Tia Moti bwa e na kerikaaki.

Ma iai te bwai ae kamimi ae ko a manga karaoia are aki kakaraoia kaaain Kiribati ake aki reirei te Tia Babaire. Ngke ko tuangaki bwa ko nang tabekarake boutokan am bubuti ibukin tangiran te Tia Moti bwa e na kerikaaki ao ko a bubai naba. Tera nanon anne n aron ae kabwarabwara te Tia Tei ae rine Sir Ieremia te Tia Babaire, bwa nanon anne ko a butimwaea te Tia Moti bwa ko nang waea te keiti, bwa n am koaua e na aki inanonano ao e bon aki inanonano.

Aio te Tia Babaire are ngaia ngke e taekinaki e aki make sense n te taetae ni Kiribati e aki boo ma aongina. Bwa ko a tia ni kataua te tia moti aei bwa e na ongoraea te keiti. E ngae ngke ko bon ataia bwa e a kaman kaotinakoa te article ke ana rongorongo are e titebo ma e kaitara am tua ao e kaitara am koaua. Ma ngke e a boo am tai n tuangaki iroun te Tia Moti bwa kona kabwaia am bubuti n tuatua bwa e na kerikaaki ao ko bubai.

Ngkanne te Tia Babaire tera nanon anne? ti na butia te Tautaeka bwa e na kabwarabwara e aera ngke e bubai. Tera nanon are e bubai iai? bwa otan naba tei Kiribati e ataa aron te kabowi nanona ngke ko a buuta am tang ibukin totokoan te Tia Moti bwa e na ongoraea am keiti ko a butimwaea ae e na ongoraia te Tia Moti aei.

Ao ngkai ko aranna bwa e inanonano ao e buakaka. E a kaman anganiko am tai ao e tuangko tabeka boutokaan am bubuti. Ma e aoria te Tia Babaire. Ma te bwai ae kamino iango riki bwa ngke ko tang nakon te bowi are te kabanea n rietata ao teuana bon bukin am tang e inanonano te Tia Moti, anne naba am tang. Ao anne naba ae a kakaraoia kaaain Kiribati te Tia Babaire. Ngkana arona bwa e ongoraeaki aia keiti iroun te Tia Moti temanna ao ko kunea bwa ngaia iai irekereken te Tia Moti aio ma te itera are aiaia, a kunea ao a taku *'tao ana manga kawarai naba bwa N na buokia'* Banuera bwa ngaia tia kunea bwa te Tia Moti arei e irekereke ma aia raa. Ao tera ae ti karaoia te Tia Babaire? tia manga uotirakei ara tang ni kaotia bwa e inanonano te Tia Moti aei ao ti boutokaia ma ara koaua ae a oti iai bwa bukin tera e inanonano.

Ma tera ae ti kubanako iroumi kaaain te Tautaeka kam a manga buuta ami manga tang arei. Tera nanon anne?

kam a butimwaea etin ana moti te bowi are e rietata. Ao ngaia anne bukina te Tia Babaire ae ti kangai e aki boo ma aongina ao n taetae ni imatang e aki make sense.

Ao ngkami ngkanne kam na kabwarabwara tai manga waea ara maroro ni katakaruai bwanaami. Kam kona ni kataruai bwanaami bwa te koaua ae e bon aki kona n neneaki ao e aki kona ni mwainging ti ngkana kam bon kaitara naba ma te koaua ae bon te koaua.

Ngaia are kabwaranakoa ngkanne ko a tia ni buuta am tangitang, bwa e na aki ongoraea te keiti aio te Tia Moti are Rietata ngke e nang ongoraia. Ko a manga tang nakon te bowi ni manga tang ao ko a manga buuta naba am totoko aio bwa e na aki ongoraea te keiti.

Ma tera te Tia Babaire ae tia manga noria n ana moti te Court of Appeal e a manga kaokaki naba te bwai aei. Bwa kanoan te uneaki bwa koron ribakin te Tia Moti arei iroun ami rooia are mai America ao bon iroumi naba. Ao tera ae karaoia te Tia Babaire te bowi are te kabanea n rietata ara Court of Appeal. Are ko a manga arania naba bwa inanonano ao aki ataa te tua bwa a kabitaia ao a baka bwai.

Aio te Tia Babaire in paragraph 25 te Tia Babaire n ana moti te Court of Appeal ana moti te bowi ni manga

tang. Ao tera ae kunea te bowi ni manga tang taian tabeka ibukin bukinakin te Tia Moti are Rietata bwa aongkoa a nanonano a boboto iaon te koaua ae kairua n otaia n te article ke ana rongorongo te Tia Moti are e Rietata are e publish bwa e aki karaba e na bon rangi ni buburakaei ana bure te Tia Moti ae Rietata te Tia Babaire ngke arona bwa e karaba ana koaua arei, e kabara inanona ao e taku N na kamwaneia bwa ngkana I ongora aia keiti ao I a kakonakia naba.

Ma e nang okoro te bwai are e riki bwa te Tia Moti are Rietata e a kaman ataaki nanona ao aron ana iango n taratarakin ara tua are ti karaoia ikai ao te Tua ae Maungatabu ao aron kamanoaia Tia Moti. E a kaman katerea nakon Kiribati ao te aonnaba e aki bwangaia inanona. Ngaia are bukin are ko aki kona n aranna bwa te aomata ae buakaka bwa ti aki te bwai ae karaba, e a kaman katangaina.

E aki katangaina ana moti bwa e tuai ongoraea te keiti ngkanne. Ma e katangaina ana iango n ara tua ake ti karaoi ikai. Ao tera ana taeka te Court of Appeal? E aki kabure anne, e aki noora te nanonano. Ao tao kam na arania nakekei bwa imatang n aron ae tia manga ongo naba ngkai.

Ao a kamanoia raoi ni imatang kabwaranakoa aio te Tia Babaire. Ma te bwai ae te kamimi bwa ko butia

am totoko bwa e na aki ongoraea am keiti te Tia Moti n are e rietata. Ao ko a manga buuta am manga tang are teuana mai ibuakon am rounds bwa ko uotarake am tangitang aio bwa e bure te tia moti ngke e ongoraea te keiti ao iai rekerekena.

E a kaman predetermine e a kaman moti ana moti aio are bukin ami totoko. E a kaman tainted ke e a kaman betanga ana iango n ana koaua ake e taekin n te rongorongo arei. Ma are ngaia anne te kanganga bwa kaman anganaki ami tai e a kaman kaotaki nakoimi te rongorongo aei. Ao kam anganaki ami tai irouna bwa ngkana kam kan totokoia ao totokoia. Ma kam buuta ami totoko. E a manga uki riki ami tai n te Court of Appeal n aron ae bon kakaraoaki bwa kam na kamauna te moti arei iaan are e inanonano te tia moti. Ma kam a manga buuta ami manga tang arei.

Tera otan Kiribati n te bwai aio ake a ngaengae ni kabowi. Ngke ko boota am totoko ni kaitara are e na ongoraea te keiti are te Tia Moti tera otam iai ngkoe tei Kiribati, otam iai bwa ko aki totokoa ongarean am keiti iroun te tia moti aei.

Ko a manga nakon are e rietata ao ko a manga buuta am tangitang nakon are e rietata ibukin buren ognoraean te keiti aio iroun te Tia Moti. Tera am koaua iai? ko a butimwaea etin ana

moti te Tia Moti ao riain ongoraeakin te keiti iroun te Tia Moti aei.

Ao ngke e a manga kanakoa ana moti te Court of Appeal n noria bwa e ngae ngke e ongoraeaki te keiti iroun te Tia Moti are Rietata e aki karaoa te bure ni inanonano, aio te misconduct te Tia Babaire.

Ngaia are te Tia Babaire e a kanganga ngkanne iroum ae tei Kiribati ae ko atai rongorongo aikai bwa ko nang butimwaea ana moti te tarabunare are e karaoia te Tia Babaire, ao bon akea naba teuana inanon ana moti te tarabunare ke ana babaire ae e rinanon te moti aei. Bwa ko bon riain e bon riain te tarabunare bwa e na karaoa te riain ni karaoan tibwangana. E na ana ana moti te bowi ae te kabanea n rietata bwa aio te moti ae kabaebae. E na a na ana moti te bowi ae te kabanea n rietata ao e na anai rongorongo ake a taekinaki ao e na bon taekinna raoi bwa e aera, e aki butimwaea ana moti te Court of Appeal.

Ngke e a tia ni kunea te Court of Appeal bwa e aki bure n te bure ni inanonano te Tia Moti are Rietata ngke e ongoraea te keiti. Ma are akea ikai te Tia Babaire ao inanon ana kukune te tarabunare. Ao antai ngkanne ae e nang onimakinaki te Tia Babaire.

Bwa n aron ae ti ataia te Tia Babaire e koaua ti karabwaia kaain te

tarabunare, a karaoa aia kabanea n tamaroa n aron aia kabanea ni kona. A rangi n rarabwa nakai. Ma kawenea nakon Kiribati ao ti taraia bwa e na boo ma aongina. E aera ngke ko aki rimwin nako am totoko n te High Court.

E aera ngke ko a manga aki rimwin nako am totoko n te Court of Appeal. Ao e aera e aki uotakirake iroumi ngkana ngaia kam taku bwa te oi n tarabunare ami tarabunare. E aera te tarabunare e aki rinanon te moti aei.

Iai riki te bwai ae bon taekinna Sir Ieremia Tabai te Tia Tei ae karineaki teuana riki te bwai ae kona riai ni kaeka ngkoe te Tautaeaka ni boutokaan kanoan ana ribooti te tarabunare aei. Kona kabwarabwara bwa tera am taeka ngke e taku te Court of Appeal te bowi ae kabanea n rietata bwa e aki bure ana moti te bowi ae rietata.

Bwa ai ngaia anne ngkanne te moti bwa e kona n taraaki te moti n te bowi are e rietata ao e kona ni kangai tia kamauna bwa bon akea aana.

Ma ngke e a roko n te bowi ae te kabanea n rietata, ao e kuneaki te moti aei bwa eti iaan ara Tua ae Maungatabu. Tera ngkanne am kaeka iai, bwa ana maroro te Beretitenti e taku *‘e a mamara tarakin te moti arei’* tao eti, anne ana moti te bowi are e rietata. Ma tera

ngkanne tarakin ana moti te Court of Appeal. Ao tia kaman n ongo te Tia Babaire kam arania nakai bwa imatang. Kam arania bwa a irantangaia bon irouia ao n tokina ko aki ataia bwa kam a kamangora ana rabwata Kiribati ni kabowi.

Bon ti anne riki bwa ngkana kam aki butimwaea etin ana bowi te Court of Appeal ao kam nang waakina te waaki are e na matauninga iai ana rabwata ni kabowi Kiribati.

Ao ko aki ataia ko taku nakon Kiribati bwa ko kamatoa te Tua ae Maungatabu ma am maroro ko aki karine ana moti te bowi ae rietata, ao ana moti te Court of Appeal ko bon toubeka ana tua Kiribati iaan waem.

Akea te Tia Babaire ae ko kona ni kateiko iaan te kabowi akea. Ma ko bon riai n nanokawaki iai. Ngaia are te Tia Babaire ma koaua akana teniua akanne ti na butia te Tautaeaka bwa e na aki manga taekiniira bwa a bure ara taeka ae e aki make sense ao kaoti ngkanne kairuan ara maroro aikai.

Kona kabwarabwara bwa bukin tera ko buuta am totoko bwa e na aki ongoraea te keiti aio te Tia Moti ae rietata ngke kam a bukinna ngkai bwa e inanonano. Ngke e bon anganiko am tai bwa kona totokoia. Bwa n aekakia i Kiribati a kakaraoia anne a totokoa te Tia Moti ao te Tia

Moti e kerikaaki man totokoana ngkana e noora riaina.

Kam na manga kabwarabwara bwa e aera kam buuta ami manga tang are teuana mai ibuakon bukin ami manga tang totokoan te moti aio kamaunakina bwa e inanonano te Tia Moti.

Ao te kateniua tera ami taeka bwa e taku te Court of Appeal bwa e bon eti te moti aei. Tera ngkanne ami taeka nakon ana moti te Court of Appeal. Bwa akea n ara Tua ae Maungatabu ae baireaki iai ana tai n taua nakoana te Tia Moti are Rietata. Ao anne ti kataia ni karaoia n ara onono tia katurua 65 te ririki are bon ami ririki bwa are kam anga naba man ami onono nakon te judges High Court judges and salaries and allowances te 65 n ririki, ma kam a manga totokoia.

E aoria te Tia Babaire ngaira iroura te Tia Babaire ti raraoma ni butimwaea ao ti karabwaia ti aki nanona bwa ti aki karineia kaain te tarabunare. A karaoa te kabanea n tamaroa ma ti bon raraoma te Tia Babaire ni butimwaia ngkai ti noori koaua naba bwa ti taku ngaira bwa e riai Kiribati n atai ao ti bon atai naba. I karautaeka te Tia Babaire ao I aki butimwaea te ribooti aei. Ko rabwa.

Hon.Betero Atanibora: Point of Order.

Tibiika : Ngai ate Tia Tei mai Abaiang am Point of Order.

Hon.Betero Atanibora : Ngaia uoua au Point of Order Madam Speaker. Te bwai ae I kan Point of Order iai titebo ma e a kamangorira n araniira bwa kanga akea wanawanara n tein ana maroro are e taku bwa ti aki ota bwa ti aki kaeka ana maroro te Tia Tei mai Nonouti. Ti a tia ni kaeka ngai I bon kaeka I rangi ni kaeka raoi bwa I bon wareware n te ribooti aei.

Te kauoua, are ni bon ana kabane ani maroro e a manga tuangira bwa ti nang ira are irouna. Ko bati n rabwa.

Tibiika : I a kanakoa nakoim te Minita n te Tua Hon.Tarakabu Tofinga e nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua imwaain ae ti kanakoi ara maroro ao e kakawaki bwa ti na manga bon kamaurira n te tai aio, ao e koaua e a nukanibong. E kakawaki kanakoakin te bwanaa ni kamauri, ti kamauriko Madam Speaker, kaain am aobiti aika a teimatoa ni marurung irarikira ao kaain Maneabam ae Maungatabu aio Madam Speaker. N tamaroan te tairiki aei kam na bane ni mauri.

Ao e koaua I a kan moana te maroro ma kawenean te kaitau ao kinakin ana mwakuri korakora te tarabunare

n aron ae ti nooria n te tai aio ao ni kakoaua n otinakon ana riboti ae e maroroakinaki. I kan kamoamoia ao ni kamoamoia kaaina ao ni kamoamoia te Tribunal n ana riboti n aron norakina ae e karaoki raoi ao n aron ae e wene i matara n te tai aio ao a bon tau n tein te riboti ao kabwarabwarakina, kaweneakin taian kanamakin ao kawenean te kukune ae rangi n anai. Ngaira kanga akea otara n aron te wareware n I-matang ti a bon rangi ni matata naba, ngaia are ti kawenea ara kaitau n aron kawenean te riboti ae e rangi ni ibuobuoki nakon otaia kaain te ngaira riki Taan Tei kanga a uarereke otara n aron te wareware ni I-matang ao rekereke riki ma te mwakuri n te Tua Madam Speaker.

Ao e koaua Madam Speaker kanga a moanna ni buretata otara n aron taian maroro, n aron ae n te tai aio ao e kaweneaki bwa e na maroroakinaki kanoan te riboti are tao iraua te bukibuki ke tao iraua kanga te kanamakin ae kanga aki koaua. N te tai aei ti a manga rokoroko n te *High Court*, te *Court of Appeal*, kanga e a kitana raoi ana scope ke oin taben te Tribunal are kawenea iai ana riboti aio.

Ngaia kanga ti aki koaua bwa tera ae e a riki, tao ti na manga katabangaki riki iai taben riki te Tribunal ae kanga e tabangaki ao tao e na manga tarai tenan moti bwa n aron are e katabeaki n te Tribunal ao e kawenea

ana kukune ao e rangi ni matata bwa ti iraua tabena are e na ti kakae iaon aio, aio ao aio ao e na aki kairekerekerei ke tao ni karekeia naba tao te *Court of Appeal* ke tera. Bwa n aron ae e kakoauaki ao ana mwakuri te Tribunal e boboto kanga tea ki koaua raoi n aron te moti ke ana babaire te High Court ni kuneakin ke n nooraki ae iai kakoauakin ae iai kanga te mwakuri kea o kanakoakin te moti ae e aki boboto iaan te motiraoi Madam Speaker. Ngaia are anne oin kateakin te Tribunal.

Ao e koaua e a maroroakinaki bwa e aera ti karina ara case ao ti ongora ao e a manga buutaki. Ngaia are anne kanoan te Constitution bwa iai inaomatan te Tautaeaka, iai inaomatan te *executive* iroun te Beretitenti ngkana e kan karina ana case, e kan manga buutia bwa tao e kan *apply* mwaakana ke tao te mwaaka iaan te *Constitution* ae ngaia e a roko mwina Madam Speaker ao I taku bwa anne inaomatan te Tautaeaka, te *executive* bwa are iaan ara Tua ae Maungatabu e anganira kawai aika ti kona n toui ke ti kona ni waaki iai ngkana ti kakoaua ke ngkana e kakoauaki bwa iai kanamakinan ke tao noorakin taian tibanako ke tao taian kanamakin iaon mwakuri buaka n aron waakin ara Tautaeaka.

Ao ti na riai ni kakaitau bwa te Tua ae Maungatabu e anganira ao e kawenei raoi kawaira ae ti na kona ni

waakina arora n Tautaekanira inanon te Tautaeka ni inaomata, bwa iai inaomatan te Tautaeka, e karineaki rabwata ake 3 ni babaire ake 3 bwa iai inaomataia rabwata aikai ni manga bon kaeti aroia ngkana e nooraki bwa iai tao taian kanamakin ke bukibuki. Ao e koaua Madam Speaker, eang n aron are e oti n te riboti e rangi n teretere bwa kanga ti a manga nanououa bwa are ti a manga rokoroko n te *High Court decision*, te *High Court* raa. Ao are bon oin te maroro ke te tarabunare ana riboti te maroro n te motion, ana riboti te *Tribunal*.

N aron are e oti ao e koaua tao e kona n are iai maroroakinan ae karinakin te *case* ao e buutaki ao kanga e oti ke e teretere bwa te nanououa ke kanga taian bukibuki ke kanamakin a wai man norakin teuana te *article* are e katokaki tao n ara *website* ke n ana *journal* te botaki ni bowi teuana n te aonnaba. Ao anne are e a wai iai Madam Speaker kanga bon te titiraki, n aron ae ti kakoaua ti bon *let this*, ti kanakoa te bowi, ti kanakoa te *High Court* bwa e na bon waaki ao a waaki. E a maan te ririki Madam Speaker tao inanon Eberi ke Meei ao e a kuneaki ao e a noraki te *article* aio.

Anne are e *trigger* ke anne are oin raoi ke anne are e riki ni karika kan katean te *Tribunal* ao e a kakoauaki ae iai kanga te mwakuribuaka ke tao taian kanamakin Madam Speaker ao

ti kaitaua te *Tribunal* bwa n aron ana riboti e rangi n teretere. Bwa n aron are e koreaki ao eti are n *page 22* te moan *line* n te *page* anne ao *the fact that the Chief Justice was aware that the issue was about to publish were similar to the issues to the pending matter before him*. Ao I taku bwa e rangi n teretere anne bwa te *article* are e katokaki are ngaia are e *trigger* ke e karika katean te *Tribunal* n irekereke ma te riboti arei, are e tibwa nooraki imwin waakin te *case*.

Ao e koaua ae e a kateaki, e aera kam karinna ao kam a manga buutia, kam karinna kam buutia. E buutaki bwa iai aia *news* riki tabeua iaan te Tua ae Maungatabu ae ngaia e a roko ikai Madam Speaker. Ao I taku bwa te, e koaua e aonikai are e koaua are aongkoa kanga ai bon kawaira naba te bowi ae akea riki kawaira iaan tenan Tua ke tao n aron, ngaia are I kangai ti rangi ni kakaitau n aron kawenean ara Tua ae Maungatabu bwa iai kawaira ni bon tiriburei iteran ara waaki n Tautaeka Madam Speaker. Bwa tao e koaua ngkana tao iai naba te kabwakan te Beretitenti n iterana tabeua, bon iai naba tenan mwaaka ke tao tenan Tua ake ana kona ni kaweneaki ke ni kakoauaki bwa ana kona naba ni bon kamwawa te Beretitenti Madam Speaker.

Ngaia are reitan te maroro Madam Speaker ao aio I taku bwa ai bon kakoroan nanon raoi, te riboti aio

Madam Speaker bon kakoroan nanon raoi te Tua ae Maungatabu kibuna 83 (2) are e a tia ni kateaki te *Tribunal* te rabwata aio, e a tia ni mwakuri ni karekeaki kaaina 3, 83 (2), 83 (3), 83 (4), are ngaia are e a roko ngkanne n te itera aio bwa ai te riboti are e a kaweneaki imatan te Maneaba ni Maungatabu Madam Speaker. Ngaia are ti kaitau ao I kabotoa au maroro iaon ae e aera ngkai e na buutaki. Ao e koaua tao iai te kakaewenako nakon te auti aio bwa tao riki n ana itera te Tautaeaka, e aera e na buutaki te *case* ke tao e abon *on* te *case*. Ngaia are ti a kunea ao kanga ti a moanna n raraoma, ti a *concern* n ana *integrity* ke tao ana raa, *impartiality* tao te CJ n te tai arei, ngaia are ti a buutia ao ti a kan karaoa ngkanne kawaina ae ngaia e a roko n te tai aio.

Anne Madam Speaker tao e koaua iai kakaewenako are a okioki, kaeka arei kaeka arei. Ma I taku bwa te bwai ae e bebete *even* ngai I kona naba n ataia bwa e kanga n riki anne ao kanga ti a kamwaningaki, te *High Court* arei, te *High Court*, are akea taben te *Tribunal* bwa e na kangai, kona tanninga te *High Court* ke kona raa. Bwa are te *question at hand* are e maroroakinna ke e *preside* te *High Court* ke e maroroakinaki n te *High Court* e bon boboto man te *question* ke te *case* are i nano. Ngaia are te Tautaeaka ngkai ai akea nanona n *proceed* ni waaki nakon are i eta bwa

e *question* te *judgement* are e na manga nako ni maroroakinaki i eta. Anne bukina ma are tao e koaua, kanoan te tai, I ti kaitau Madam Speaker I okira moan au maroro ao I rangi ni kaitau bwa te riboti aio e rangi n teretere ao e rangi n oti bwa e aki tabeitera n aron karaoakin te kakae bwa iai te reitaki imarenan te tarabunare ao antai are kanga e kanamakinaki n aron are e oti bwa kanaoan te riboti. Iai te *exchange* ke tao te kaai n reitaki, tera kanoan te kanamakin te tao te bukibuki, e kaokia. Nanona bon iai te *consultation* ae rangi n tau, ngaia are ti kona n arana te riboti aio bwa e rangi nakoraoi karaoakina bwa iai te reitaki ke tao e aki karaoakin aron ae kanga e na tabeitera are e a romwaroaki naba tao te *Tribunal* aio ao e a nako naba ni karaba ni kaotinakoa ana riboti ao ni kawenea nakon te auti aio, ngaia are ti kaitau.

N reitaki ma aio ao are a bon tia ni kaai ni kawenei aia koaua itera aika 2 tao riki ngkana ti tara ara itera ae te party, parties aika 2, te *Tribunal* ao ana itera te CJ, a tia ni kawenei, a tia ni bon nanoraoi naba, tera aia kaekaeka iaon tao tenan bukibuki ke kanamakin ake a tia ni katabeaki iai te *Tribunal* bwa e na kakaei. Ao ngkana n akea ni manga rekerekena ma te *Court of Appeal* ke tao tera riki, karinakin te tang, kanga anne ea *distort* te ongora ao te koaua are e na maroroakinaki bwa kanoan te riboti

ao ana *findings* te *Tribunal* Madam Speaker.

Ao e koaua, ti kakoaua bwa e roko naba reitakira te reitaki nakon ara aobiti, iai naba ara koraki, a karekeaki naba itera iaon te itera aio. Ngaia are ti bon nooria bwa e otara ao e karaua raoi e karaoaki ana mwakuri raoi te *Tribunal* n aron ae ti a nooria bwa kanoan te riboti aio. Ao n aron te kukune ao e teretere bwa te tia moti ae rietata e a tia n aki ira kanaoan te boraraoi ni kamwakuri n te moan, kanga kanoan tenan kanamakin ke tenan buki buki. E a tia n aki ira kanoan tenan boraraoi n aron te waaki ni kamwakuri ao akanne are kanga moan kuneana, kanga aki tao ko na aki taraaki bwa aki rangi n *serious* ma e nooraki bwa e aki karaoa nanon tibwangana ke e *misbehave* te itera aio.

E koaua Madam Speaker n aron are I a tia ni maroroakinna, eang ti rangi ni kakaitau n ara Tua ae Maungatabu ao e koaua ti kaitauia ake a tia ni kawenea te Tua aio. E koaua e a roko bongana ao e a roko n taina aio bwa e angan te Tautaeka ke iterant e waaki n Tautaeka tao n te tai aio te *executive* bwa e na kona ni karaoa ni katea te *Tribunal* bwa e na karaoa ana kakae ke tao kakaeakin ukeran nako tenan kanamakin ke tao tenan buki buki ke tao tera riki taekana Madam Speaker, ao ti a kakoaua bwa e a roko n te tai aio Madam Speaker.

E koaua e mwaiti kanoan te *Tribunal*, iai naba kanoan tenan *statement* are a tia n roko man rabwata aika a kaokoro n te aonnaba Madam Speaker ao ti bon nanokawaki Madam Speaker n kanoan tenan koroboki ake a tia n roko, kanga bon katarabuakan tao te waaki n Tautaeka. Ao e koaua iai n aron are I mwaneweia tao ni kaekan tenan motion n taai aika a nako ao iai te mwananga teuana ae I nako naba n iria ao te koraki a tara ngkai Kiribati bwa e a mena n te *stage* ae e a *judicial crisis* e a *fail* ke tao ana *democracy* e a bon aki reke arona, ma ngke ti karaua ni kabwarabwara nakoia ao e kangai, n te wiiki ae e na roko e na manga bon waaki ara auti n tei. E bon *function* te Tautaeka *as usual*, te *Judiciary* ti kaitau bwa e a reke ana acting CJ.

Are e a waaki te bowi, kanga ake te *marriage* ibukin ae e a tia tao iai rongorongon ae a tia ni kanakoaki ake kanga a kataia ni beenia tao te Tautaeka aio bwa ai te bwai ae e beroro, e beroro ao e betingaingai n aron anne aron waakin te Tautaeka bwa e a urua te Tua, e aki iri nanon tenan boraraoi n te aonnaba n irekereke ma waakin te Tautaeka inaomata Madam Speaker. Ngaia are ti rangi n nanokawaki ma I kukurei Madam Speaker bwa nakonakou anne ke tao ni mwanangau anne ao I bon kaitibo ma te Beretitenti n te *commonwealth law association* are

bon tao ngaia naba are e bon korea naba tenan riboti akanne.

Ao I a bon tia ni kabwarabwara nakoia, I kabwarabwara nakoina ao n taian te bowi ao e a kanakoa ana karautaeka n aron tao tenan *misunderstanding* are e a tia n riki. Ao e rangi ni kukurei, e a tibwa karokoa ngkanne ana karautaeka ao e a karokoa ae e a rangi ni kukurei ni mwakuri ma te Tautaeka ni Kiribati ao tao parties ake a *involve* bwa kanga e na *mediate* e na karekea te rau ma I tuanga ae I kangai, e a *too late* bwa ai karekean ngkai te rau e a tia n *start* are ai te kabanea ni waaki ae ai te *Tribunal*, aio e bon *according* naba nakon ara *Constitution* are bon iai naba te *clause* are e angan te *executive* ke tao te Beretitenti mwakana aika te *Tribunal* ni karaoa ana kakae n itera aio Madam Speaker.

Ma I kaitau bwa ti maroro ao e rangi n nakoraoi ara maroro ma te Beretitenti n te *commonwealth law association* ao e a rangi ni kukurei bwa e taku bwa a noora te bwai ae e riki ao I bon tuanga I kangai, te auti n tei e na waaki n te wiiki ae e na roko, ngkana I oki ngkai ao e a waaki naba ao te bowi ai 200, 300 te *case* are a tia n *on*. Ao e koaua, ti kakoaua te maroro ae iai aia konabwai ara botanaomata ni Kiribati bwa ana bowi, angin ana *case* ara *High Court* n taai aika a nako, a bon karaoaki iroun ara *commissioner of High Court*

ae bon tei Kiribati ao tiaki naba te aomata ae e rangi ni mwaane. Ko bon taraia ao I taku naba bwa e uarereke naba nakoiu ao I rangi n *admire* naba aron ana kona n *preside* ke ni waakini aron tenan *case* are ngaia are a waakina aron te bowi tao imwain reken te acting CJ ao ti a kaitau riki ngkai e a manga reke te acting CJ bwa e a waaki te bowi, ao e a kaan 200-300 te *case* ngkai ae a bane. *Pending case* ao tera ibukin aia rongorongorongo ake tao iai aia *case* ake a taningai waakia, are e a waaki ao tao inanon te wiiki ae imwaain banen te ririki ao ana bon bane n itiaki tenan *backdrops* n tenan *case*.

Ngaia are ti rangi ni karinea ana riboti ana kukune ke tao ana *recommendation* ao e koaua n aron ara Tua ae Maungatabu, e aki teretere bwa tera mwiin te riboti aio ma tao n aron are e mwaneweia te Beretitenti, uotakirakeana bwa te kaoti ao tao butimwaena n aron are e kawenea te riboti aio n ana *recommendation* bwa *considers* te Maneaba ni Maungatabu *considers to remove Chief Justice AC's from his office because*, anne ngkanne I taku bwa inanona ngkana e boutokaki, nanona ngkanne ti a boutoka naba kanoan te *recommendation* ngkana e totokoaki. Ao te maroro akanne Madam Speaker I taku bwa e a boo au tai ao e koaua I kaitaua riki kaain te *Tribunal*, I rangi ni boutoka aia kukune n aron are e a tia ni kaweneaki bwa oin tabeia ao

tibwangaia ngke a kateaki bwa ana karaoa te kakae iaon aio. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoin te Minita n Aono n Raina Hon. Mikarite Temari, e nakoim.

Hon. Mikarite Temari: Ngaia ngkoe ko rangin rabwa Madam Speaker, te bwai ae e kateirakeai ana maroro te Tia Tei mai Nonouti ae Karineaki ao te Tia Tei mai Kuria. Madam Speaker ao a kakaeweako, a taku bwa aki kaekaki aia maroro ao ngai N na kaekaia raoi ngkanne. Ana maroro te Tia Tei mai Kuria ao te Tia Tei mai Nonouti a bon mwamwana te aba ao a kamangaoa Kiribati n te ongora, anne raoi etina. Ana maroro te Tia Tei mai Nonouti ao te Tia Tei mai Kuria n te tairiki aio a mwamwana Kiribati n aia maroro ao anga ae tiaki te koaua, kanga N na arania bwa te wii n naeta are n te nne n aroka are i Eten, awanne raoi ae a tangiria.

Madam Speaker ao ti a bon karaurau moa n noora te motion, ti a noora te motion. E taku te motion bwa te Maneaba aio e na butimwaea ana riboti te tabunare are e inaomata imwin ana kakae are e kunea bwa e a riai ni kakerikakaki te tia moti ae rietata man nakoana ibukin ana aki konabwai ni karaoa nanon nakoana ibukin ana mwakuribuaka ni kaineti ma te Tua ae Maungatabu mwakoro 83 (2). Aio kanoan te motion, te riboti e bubuti te Beretitenti bwa e na

rinanoaki kanoan te riboti, ana riboti te *Tribunal*. E kamangao te rongorongo te Tia Tei mai Nonouti, e kamangao bwa ngke arona bwa e aki kamangaoa ao e na wareka naba raoi te riboti, ana riboti te *Tribunal* ao e na *quote* bwa engaa ae e mwamwana te aba ao tiaki te toro n riboti te *Tribunal*, e aki toroko n te warekia.

Ngkana ko aki roko n te wareka te riboti ao ko anga, nanona ngkanne ko mwamwana Kiribati, ao anne raoi te koaua. E a manga *quote* man te *Constitution*, engaa ea mwanta te Tia Tei mai Nonouti ao te Tia Tei mai Kuria. I matakua irouia aki kona ni kabwanina kanoan te *Constitution*, a ti warekia tengingina ao ngkana a bon kabanea ao e riki te mwamwana Kiribati.

Ngke e bon kabwanina te Tia Tei mai Nonouti ana *Constitution* ae 130 ao e na otara bwa e mwamwana Kiribati. Ao are e mam iai te Tia Tei mai Kuria ae te rooia bwa e rawa naba ni wareka te *Constitution*. Ao e rawa naba ni wareka naba ana riboti te tabunare, kam noori aia maroro ngkai, aki wareka kanoan ana riboti te tabunare bwa ngkana a warekia ao e na ongora Kiribati e tamaroa are e warekia te Beretitenti bwa ti na katangaina ana riboti te tabunare ae ake ae e kona ni bitia. Akea ae e kona ni burebureia ma aia maroro naaka uoman aikai a bon otara, bwa taan mwamwana Kiribati, taan kabauakak te nako ni Beretitenti.

Ao ngkana e a bon bane am tai bwa ko aki kona ni Beretitenti, ao ngkana ko a bon tia anga aram ma ko aki reke, ai tera te taetae ni kabuakaka ikai? Ao I butiko Madam Speaker au reke ko na kaman katokia bwa a riai, ngkana a taku bwa e aki raoiroi ana riboti te tabunare, warekia raoi. Bwa aio kanoan te motion, bwa ti na butimwaea kanoan ana riboti te tabunare, te *Tribunal*. E aki manga warekaki tera are te *High Court*, tiaki ngaia anne, e aki mwaneweaki anne ni kanoan te maroro ngkai.

Ao ngkana I ware ana *Constitution* te Tia Tei mai Nonouti ae 130 n taetae ni I-matang, ao e a bon mwamwana te aba. Ngaia are I ti kinikia teutana ao e taku, engaa mwakam te Beretitenti iaon te *Constitution*, bwa tiaki ngkoe bwa te *Constitution*, e bon aki kabanea ma te Beretitenti Kai e aki naba kabanea naba te tia moti aio. E ti bubuti bwa ti na rinanoa kanoan ar riboti te *Tribunal*. Ao e kanga aron te *resign*, e taku te Tia Tei mai Nonouti bwa e a tia n *resign*. E koaia? Kan warekia riki, e a tia n *resign*? Ko mwamwana Kiribati te Tia Tei mai Nonouti ao e boutokaiko, e boutoka naba a mwamwana Kiribati te Tia Tei mai Kuria.

Bwa engaa ae e *resign* iai *William Hasting*, te reta are e roko arei ana riboti ana *lawyer* ae e kaotia bwa e a tauraoi n *resign*, e kanga raoi aron te Tua ni Maungatabu n te *resign*?

Wareka am *Constitution*. Ngkana N na resign bon ngai ae *William Hasting* N na bon koreia, *with my own letter, my own handwriting*, tabonibaiu raoi raoi, ao N na koreia ni kangai, nakon tao antai, te Tia Kaeti Tua ke tera. Nakon te Tautae ni Kiribati, ngai ae *William Hasting* I a *resign* man te bong aio man te *date* aio man nakoau n Tia Moti ae Rietata. Anne ngkanne e na tibwa kakoauaki, e aki kangai te Beretitenti e *resign Hasting*. E kaotia n te riboti bwa e roko ana rooia, ana reta ni kaotia bwa e a tauaraoi n *resign William Hastings*? Ao kam a bukina te Beretitenti bwa e ang ate mwaaka bwa e butimwaea ana *resign*.

E tuai *resign*, bwa engaa ana reta nakoira aekakin aikai ae bon ngaia ngaia, ao bon noora tuan te kamwakuri iaon Kiribati, e na kanga te aomata ngkana e aki kan mwakuri, e nako n tuanga temanna? Kan korea au reta bwa N na *resign*. E kakoauaki anne? E aki *approve* anne, e aki *formal* anne, bon ngaia ae e na korea ana *resignation*, ao e na tibwa kakoauaki anne. Ao ae ngaia ti aki butimwaia ngaira, te reta are e roko arei ti aki riai ni butimwaea te *resignation* bwa are tiaki ngaia ae bon ngaia ae e bon kore ate ret ani motirawa. Bwa ana rooia ae kaotia bwa e na *resign*, e na ota Kiribati e na ota Kiribati, ngaia are ngkoe te Tia Tei mai Nonouti ao te Tia Tei mai Kuria, ngkai ka maki wareka raoi

kanoan ana riboti *Tribunal* n te tairiki ao kam mwamwana Kiribati.

Ao ami maroro e tobitia nako, kam kaira Kiribati bwa aongkoa a raoiroi ami maroro ma ngai irou e kairua. Bwa ngke ko bon maroro iaon te *Tribunal report* ao ko kanga bwa e *nonsense* aio, ko aki mwaeneweia, akea am *quote* ae ko warekia mai iai ao ko kangai e *nonsense* aio. Tao *paragraph one* e *nonsense*, *paragraph two* e kamangaongao. Kam maaku ni warekia bwa are e bon raoiroi te riboti man te *Tribunal*. Ma kam kanakoa n te tairiki aio, kam kamangaoa te ongora nakon Kiribati, bwa kam taku, I a rangi ni maan ma ngkana I taetae I a bon onimakinaki naba. Ana matata kaain Kiribati bwwa te Tia Tei mai Nonouti e aki kakabanea kanoan te riboti ke tera, te *law* ke te Tua, e aki ea kinikinikia naba, ai ti teutana, bwa n ana *theory* I a bon onionimakinaki naba n tainako.

Ao ngkana I kangaiakinia naba ni mwanaa Kiribati ao a bon kakoauai naba, ma e na ota te I-Kiribati n ae ko kakaroia ao anne, eti man te tairiki aio. I a wareka 130, moan te bubura 130 te *Constitution*, moan te bubura. Ao bon warekia ao *slowly by slowly*, ao are ti na kune ani kabane bwa e kairua am reke, e kairua ao e boutokaia te Tia Tei mai Kuria, e aki *quote* naba bwa e maaku ni warekia, e ata kairuam man te *Constitution* aei. Ngaia are e a tau, an tai mwamwana Kiribati ao te *point* aio,

bon warekia, te Tia Tei mai Nonouti wareka raoi kanoan te motion. Te motion nambwa 24.

Tibiika: Te Minita ko tatarai ko aki tatarai Taan Tei.

Hon. Mikarite Temari: Madam Speaker ae ko rine, awanne raoi ngkanne ae a tibanako mai iai. A taekina are e taku te MOJ te Tia Tei mai Kuria ao mai Nonouti a kumea kanoan te bowi ae tiaki anne kanoan te maroro n te tairiki aio. Bon tiaki ae bon tiaki, te motion anne ao akea naba ana taeka te Beretitenti ae kangai, *Hasting* koa *resign*. E aki butimwaea naba bwa e taetae te Beretitenti e ti wareka kanoan te riboti, ana riboti te *Tribunal*, ao e kakaewenako, ka maki kaeka au titiraki.

Engaa am titiraki ae ko mwamwana Kiribati iai, am *Constitution* ti te *first sentence*, *save as otherwise provided for in this Constitution, every person is appointed to or at in any of this establish by this Constitution*, ao koa *fullstop* naba ikanne. Ao ko tuanga Kiribati engaa mwakam te Beretitenti bwa te *Constitution*, ao ko bon aki kabanea bwa ai rawatara riki te *sentence*. Iai iai *a* ao *b*. Awanne ao ngkana I warekia rikaki ao ko a otara ngkanne bwa ko mwamwana Kiribati ao ko wareka te *Constitution* naba n aki *honest*.

Ao are e kaotia ngkanne ana maroro te Tia Tei mai Kuria nakoim, e kaotia ngkanne bwa ngke arona bwa e wareka raoi te bwai aei ao ngkanne koa otara ngkanne te Tia Tei mai Nonouti bwa ko a tia ni mwamwana Kiribati. Ma aio kaain Tobwaan Kiribati Party, ae e na teiraki ni kaeti ngkami, n kaeti ngkami bwa ami maroro a ritinanikun te motion. Te Tia Tei mai Nonouti, te Tia Tei mai Kuria kam kitana te motion, motion *number 24* Madam Speaker, ao ngkana ana maroro riki ao tuangia, kaokaokia nakon te motion.

Ao ti na aki kabanebuaka Madam Speaker, ngai au reke kona kaman katokia ngke e tia. Ngke n arona bwa e kaota naba ana mena te Tia Tei mai Nonouti bwa e totokoia, e kona n ae e anga tao ti temanna ke uoman bwa are ngkana ti bon kateibai ao e a *enough* naba bwa akea ae e kona ni bita kanoan ana riboti te *Tribunal*. *Sincerely no one*, ao e na bon maaku ma e ti kangi e *nonsense* ao e kamaongaongao, ao bon anne. Ti aia taeka e *nonsense* ao e kamangaongao ana riboti te *Tribunal* ao *which part of the Tribunal report* ae e *indicate* bwa e *nonsense* ao e kamangaongao? *Which one?*

Aki kona ni *fulfill* ke ni kaota aia mena bwa *which part of that?* Ao ngkana aki kona, a mwamwana Kiribati iai, a mwamwana Kiribati ao a bon otara ngkanne n te Tua are ana kataia ni bitia, are kona kaota am

koaua ikai, ke kona *prove*, ao are a bon maaku ni *prove* bwa are bon uotona, taian mwamwana te aba. Ao ana aki anga maroro inanon te tairiki aio bwa aongkoa e a kairua te Beretitenti n tabekan te motion. Ai raoiroira ao ai tikiraoira ao ai rereira ao ai tangiraoira nanon te motion ae e tabekaki man bwanaraoin te Beretitenti, ae e aki tee ni bwanaa, e aki un ma e bubuti, kam bia rinanoa kanoan ana riboti te *Tribunal*.

E aki kotokoto, e aki bwa are ti aki ana kario ma ngke e a tia te *Tribunal report*, e kabaeaki te Tautaeka, te Beretitenti bwa e na uotia nakon matan te auti ni Maungatabu, bwa e na katonuaki ikai, e na mwamiraki raoi ao e na titambwanaki ikai. E aki kakaneti te Beretitenti Madam Speaker ao e aki ototo, e aki, akea te bwai ae e karioa ma aia maroro nakai a kumea te *High Court*, a kumea ae bon tiaki kanoan te motion aei. Ao ngkana ko aki maroro iaon te motion ao bon anne ngkanne, e a kaotiko ngkanne, tera ae ko karoia ikai? Ko aki *loyal*, *hypocrite*, *whatever* ae ti ko na n *describe* aia maroro n te tairiki aio.

Ao ana aki taraira nakai bwa aongkoa e uarereke Tobwaan Kiribati Party, e uarereke ma e kakanoa, e ataei, e benben. Ao ngkana e tuikuia i nanon e na bon titiku ma ngkana e uotiarake, e unga, e roko bwa are bon irian te onimakinaki iroun te botanaomata, anne raoi. E ngae ngke

e mangori te Beretitenti ma e onimakinaki, ngaia are ti a kawenea bwa te bubuti, kaeta raoi te rongorongo te motion. Ngkana ka maki kona n taetae iaon te motion ao N na bubuti Madam Speaker, *rule* taian maroro, ao an kanakoa te kateibai.

Ao eti am mena anne, e a nukanibong, e a tairaa, a moanna n okioki bwaai, ma are e a kateirakeira ngkai totokoan te kaoti, te motion ae e aki boo maongina, ae a ti kangai naba te riboti e *nonsense* ao e mangaongao. *How can you describe that? How can you define it?* Bwa e na koaua raoi am maroro ae e *nonsense* ao e kamangaongao. *You never read it? Read it*, warekia bwa e aonga n ota Kiribati bwa e bon koaua am mena ae kam taku bwa e *nonsense* te *Tribunal*.

Therefore, ngkai ka maki warekia bwa e na ongo Kiribati ao ngai irou ngai ngkanne kam mwamwana Kiribati. Kam anga te rongorongo ae akea koauana, ngaia are e na ongo Kiribati. E na riai n toki onimakinakimi bwa kam a mwatai iroua ngaira ngkai ae ti a tatarai kanoan ami maroro, kam kinikinikia, ka maki kabwaninna, auu? Kaotana ngkanne ko kaira te I-Kiribati nakon te mwanono, ao anne e aki tangiria Kiribati. E tangiria aomata ikai aika a taetae ma te koaua, te ninikoria ao te eti iaon te eti. Ao ngkana ko aki

kona n taekina raoi te koaua ikai ao te eti ao te eti, *this is not your place*.

Ngaia are I rangi ni bubuti ma te onon bwa ti riai ni karinea te nakoa ae te Beretitenti *is a president*. Antai ae e rineia? Ko aki rineia, I ataia ae ko aki rineia, ka maki rineia aika 2 aikai bwa kam na nakonakoakinna ni kaburetia ni kabuakaka. Ma tokin te tai e taku Kiribati, ti kabwarabure nakoimi moa taan kabuakaka, aio moa ara aomata ae ti taku bwa e tau. Ngaia are e a bua ami maroro ngkai, ningabong e ana bua. E na aki kan ongo ninginingin te aonnaba aika 4, are ana aki kan ongo mainiku, maeao, karawa ma moone, a bon aki kan ongora bwa e aki karewerewe, e aki kangkang ngkana ai anuami anne.

Ngaia e bon n aia maroro ataein kairaken Tobwaan Kiribati Party ae kanga ti ataei, ti rangi n ataei, tin a tibwa roko ma ngke ti a noori ami maroro ae kam a maan ikai ao e aki boo maongina. Ngaia are man au maroro ae uarereke Madam Speaker, e tamaroa te motion, I boutokaia ma nanou ae e itiaki ao ngkana iai tibanakon te maroro, are bon kanoan te karangaina Madam Speaker ao e na karineaki am taibora n taainako ao irouia kaain Tobwaan Kiribati Party, ko na tekeraoi. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia tera am point of order te Tia Tei mai Kuria, e nakoim.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire, te Tia Babaire e taku te Minita ae Karineaki bwa ti aki wareka te riboti ao I bon manga kaoka ana ururing te Tia Babaire, bwa I bon taekinna ae I warekia. Ao e kaira ana taratara te auti n tei aio nakon *page 22*, are e taekinaki iai ana *conclusion*. Akea ara tai ni manga bwa e rangi n abwabwaki te riboti ao e raw ani ngaina ara ngaina ngaia are I a bon nakon naba ni kabaka are e *relevant*. Te Tia Babaire e taku bwa tiaki, e taekinna naba taekan te Tua ae Maungatabu, ma e na riai n uringnga te Minita ae Karineaki bwa tiaki aio te kaoti ibukin te Tua ae Maungatabu, ao ngaira ti taetae iaon totokoan te riboti. Bwa te riboti, te kaoti ibukin butimwaeen te riboti, ana riboti te tarabunare, e karaoaki man te Tua ae Maungatabu. Ao ngaira ti totokoia, ao ara maroro te Tia Babaire ti kabwaranakoa bwa bukin tera ti totokoia, ao anne. Tia ki kan manga nakon te Tua ke tera riki te Tia Babaire. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao e a nakon ngkanne te tia maroro are imwiina, te Tia Tei ae Karineaki mai Tabiteuea Meang Hon. Taberannang Timeon, e nakoim.

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker, I kan taetae naba teutana iaon te motion are e tabekia te Beretitenti n te karangaina

aio Madam Speaker. Tera ae e taekinna te.

Tibiika: Waaki bwa iai te tai ae e taua imata bwa tao manga iai ara kanganga n ara *screen* aika i eta aikai, ao te tai ae e bon taua i matana au *clerk* ae mai moa.

Hon. Taberannang Timeon: Ai imwin te nukanibong Madam Speaker, ti ataa anne Madam Speaker. Ma e koaua ti bon riai n taetae Madam Speaker n te motion ae moan te kakawaki aio bwa e na riai n *record* ara taetae te Tibiika iaon te bwai ae moan te kakawaki ibukin ara Tua ae Maungatabu ao ibukin abara ae Kiribati ngkai ao nakon taai aika ana roko te Tia Babaire. Bwa ti aki kan iranako te aira are e buti, e wai man te itera arei Madam Speaker, mairoun ara Beretitenti ae e Karineaki, are e aki karinean ana Tua te kabowi te Tia Babaire. Te kabanea n rietata i abara ae Kiribati te *Court of Appeal* are e a tia n anga ana moti bwa e kakoaua are e taekinna te *High Court* ibukin taekan te tia moti are te *puisne judge* are *David Lambourne*.

I kakoaua Madam Speaker ae e a tia ni kateaki te tarabunare ao e a tia naba ni kanakoa ana *recommendation* Madam Speaker. Ae ti taeku ngaira bwa *it wanting* te Tia Babaire, iai bwaai aika e katukui te moti anne ke te *recommendation* anne teuana, ae teuana mai buakoia bon ana moti te *Court of Appeal*, ae te kabaenea n rietata ni kabowi n ara

Tautaeke ke n ara Tua ae Maungatabu ao n abara ae Kiribati Madam Speaker. Ngaia are anne bukina te Tia Babaire ti taku ngaira bwa ti a kitana nnera ma nibwara are ti a tia n taneiai iai, karinean te Tua bwa e na aki mena te Tautaeke iaon te Tua, ma e na riai te Tautaeke ni karinea te Tua.

Ma bon ibukina bwa ara Beretitenti e rawa ni butimwaea ana moti te bowi ae e rietata, ngke e kabanea e kakerikaki *David Lambourne* ao e rangi n raw ani butimwaea anne. A manga uota tangia nakon te *High Court*, te *Court of Appeal*, a manga buuta tangia man te *High Court* are ngaia are a bukina ngkanne te tia moti are *Hastings* bwa e aki *resuce himself* man te moti are e kanakoa, are ngaia ea reke bwa ana bure iroun te tarabunare Madam Speaker.

E rangi ni bebete aio te Tia Babaire ma are e koaua ae e bon rawawata butimwaeana iroun ara Tautaeke bwa a kaman tianna, e a kaman tia aia iango bwa e riai ni kanakoaki te tia moti ae rietata aio ao ana kakaea angana are e na kabaneaki naba te *High Court judge* te Tia Babaire. Ao a tokanikai ni karokoa ngkai te Tia Babaire, a tokanikai ao tokanikaia anne te Tia Babaire a uota rikiki abara ae Kiribati, bwa e a reke bwa te aba teuana inanon te aonnaba aei n tebebeke ao n te *commonwealth* are e aki karinea te Tua te Tia

Babaire, ana moti te bowi ae e rietata.

Ao a bon kaota nanokawakia kaain te *Commonwealth* te Tia Babaire, n aron are e taekinna te Minita are te Minita n te Justice bwa e koaua tao e nako ni kaea aia bowi te Tia Babaire, ma are tao e bon out of cases te Tia Babaire tao a karinea bwa are e roko ibuakoia. Ma aongkoa bwa ea itiaki taekan abara ae Kiribati man te bwai ae e a tia n riki te Tia Babaire, ti taku ngaira bwa nakai a riai ni buaka ibukin te bwai ae e riki ao a riai ni kataia ma aia kabanea ni konaa ni kaoka bannan abara ae Kiribati ae te aba ae e karinea te Tua ae Maungatabu te Tia Babaire.

Ao e kananokawaki ngkana e na tiku aio nakon taai aika ana roko te Tia Babaire, ao e taku te Beretitenti, ao tera ae ti na karaia nakon te bwai ae e riki ngkai ao riki nakon ana moti te *Court of Appeal* ae e tia ni kanakoa te Tia Babaire. Tera ae ana kanakoa? Ao e na tiku te moti anne te Tia Babaire? Ke ana kamauna te Tia Babaire? eang ao e n ariki bwa te karaki nakon taai aika ana roko bwa e a tia n aki karinea te Tua ara Tautaeke ao riki te Beretitenti. A taekina te *concept of separation of powers* te Tia Babaire, eang te *separation of powers* are te *executive legislature* ao *parliament* te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia tera, ko anganai naba am Tua.

Hon. Mikarite Temari: I kan kairiko nakon 44 (1), taiaoka I a bubutiko Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia ko kairai ibukin are n aron tein ana maroro te Tia Tei ao ko taku bwa e ritinanikun te subject are ngaia are e maroroakinaki ao te Minita an tai taetae mai inano, te Tia Tei ngaia N na ti kanakoa au mena iaon ana point of order te Minita. Ao te Minita an tai taetae mai nano. Tao te point are a kataia ni kanakoa ni kaineti ma te riboti are e wene bwa are a totokoia, ngaia are ngkanne a kanakoi aia *grounds* ni kaineti ma aron totokoana.

Ao I taku bwa bon bwaai aika a tia ni maroroakinaki, I a tia naba ni maroroakinna te Minita n te MOJ, ngaia are I taku bwa ngkana tao kam *cover* teutana kam a manga kibara bwaai tabeua riki irarikin anne. N aron are I taekinna ti a bon kataia ni kauarerekea ara maroro ma bon waaki te Tia Tei ae Karineaki mai Tabiteuea Meang.

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker, N na waaki ao e koaua are a mwanewea te *concept* are moan te kakawaki n ara Tua ae Maungatabu are te *democracy*, are te *concept of separations of powers* te Tia Babaire, are a riai n aki kuakuai mwakaia *three arms of government* n aekan te *executive*, *parliament* ao te *judiciary*

te Tia Babaire. A taku bwa ngaia, bwa ngaia e bon kona te Beretitenti ni manga roko mwakana iroun te tia moti ae rietata are ngaia mataniwin te *judiciary* ke tao iroum ngkoe Tibiika are ngkoe ae ko kaira te *legislative* te Tia Babaire.

E kairua anne te Tia Babaire ao akea mwakan te Beretitenti ni kuakua mwakan te kabowi te Tia Babaire, bon te akea ae bon te akea. Ngaia are a bon kataia ni manga kunei mwakaia te Tia Babaire, bwa e kataia n *justify* te Tia Babaire ke a kataia n kaoioia te kairua are a tia ni karaoia te Tia Babaire n aki karinea mwakan te kabowi te Tia Babaire, te *content of court* te Tia Babaire. Eang ao a kataia ngkai n aoburamaeua te koaua aio te Tia Babaire, a kataia n aoburamaeua nakon Kiribati bwa eti ae a karaoia. E rangi ni bure ae bon rangi ni bure te Tia Babaire. E bon bure ao ake a onimakina aio a bure naba te Tia Babaire, bon te bwai ae akea otaia.

Te Tia Babaire, a kaunia aomata te Tia Babaire ma aia karaki, I-matang. Te Tia Babaire te koraki akekei a kanakoa aia moti iaon ana Tua ae Maungatabu Kiribati te Tia Babaire, tiaki aia Tua te Tia Babaire. Ao man ningaira te Tia Babaire ae ara tia moti ae rietata ao ana *alternate court* te Tia Babaire, e kainaki irouia aikai tiaki kaain Kiribati te Tia Babaire. Man te inaomata te Tia Babaire, man te inaomata ke imwaain naba te

inaomata te Tia Babaire ni karokoa n te tai aei te Tia Babaire. Ao tao e koaua iai ngkai ara aomata aika a moanna n roko n te mwaneka aio te Tia Babaire, ma mangkekei ni karokoa n te tai aei, ao anne te koaua te Tia Babaire. Ao te koraki aikai ngkana anga aia moti, aki anga iaan ana Tua antai te Tia Babaire, angan ana Tua Kiribati are e karaoaki man te Maneaba ni Maungatabu aio.

Ngaia are ana aki mwamwana te aba ni kangai, I-matang nakai te Tia Babaire. Ngke a anga aia moti, aki anga bwa I-matang ma a anga bwa a karinea te Tua are a taetae iaona. Ao te koraki aikai te Tia Babaire te koraki aika a kara inanon aia mwakuri n tia moti te Tia Babaire. Eang a rangi n ataa te bwai ae a karaoia te Tia Babaire ma are e koaua ibukina bwa e konaki ana *case* te Tautaeaka ao a kataia ni kakaea angana, ao a kaunia te botanaomata. Bwa e na kanga ae I-matang te koraki aikai ao manga kaain te *Court of Appeal* I-matang naba te Tia Babaire, a kaunia te botanaomata te Tia Babaire ao a rangi ni kaawa te koraki akekei ae a tia ni karaoa tabeia ae moan te kakawaki.

Ngaia are e na riai te ongora ni kaetaki nakoia te botanaomata bwa te koraki aikai, taan moti aika a karatingotingo inanon te Tua te Tia Babaire, ataia ao a kanakoa aia moti naba iaon tiaki Tuan New Zealand ke

Tuan Australia ma iaon Tuan Kiribati te Tia Babaire. Ao ti karabwarabwa nakoia te Tia Babaire, eang te irekereke are a taekinna tao te moan taetae ke te tia moan taetae ke tao are imwina te Tia Babaire, a irekereke te koraki aikai te Tia Babaire. Tera te irekereke ae kam taekinna? Iai aia *heritage* te koraki akanne ae a *produce* ae a irekereke? Ke a bon otoia naba bukina bwa e aonga n ae e tarabuaka ngkai kam ira tangan te riboti aio te Tia Babaire, ngke e tarabuaka te tia moti are e rietata are e a *resign* ngkai Madam Speaker.

A kananoanga aomata iroum bwa ai aron bon nanomi ni bakantang ke nanomi ni kan karekekai ao kam a karaoi aekan waaki aikai te Tia Babaire. Ngaia ti nanokawaki nakon te riboti aio, ana riboti te tarabunare te Tia Babaire bwa ti taku ngaira bwa a tia ni mwaninga te bwai teuana ae moan te kakawaki n aron ae e a tia n taekinna ara tia taetae are e butimwaea, are e taetae ibukira n te moantai te Tia Babaire sir Ieremia Tabai are e kangai, iai teuana te moti ae a bon *deliberate to ignore* ma e rangi n *relevant* moti anne are ana moti te *Court of Appeal* te Tia Babaire, are e *confirm* ana moti te bowi ae e rietata.

Manga te bwai naba teuana n aron ae e a tia n taekinaki, e anganaki te Tautaeaka ana tai bwa e na *present* ana *statement* iaon aia bukibuki are e na riai ni kaitiakia Hastings man te

case ke e na aki *sit* iaon te *case* arei te Tia Babaire. A *fail*, aki uotarake kaitaran anne ni kangai te tia moti ko *bias* are nanona bwa *accept* ke a butimwaea te tia moti arei. Ao ngaia are ngke e a roko te moti, eang ao a tibwa nanokawakia bwa e *bias* te *case* ao a katea te tarabunare, ao te tarabunare e a manga mwaninga te *case* arei bwa a bon *deliberate* te Tia Babaire. Bwa ngke a karinna te Tia Babaire ao e na *balance* ke e na ota raoi ae ngaia bon akea bukin kabanean te tia moti ae e rietata, kam a manga kamotirawaia kaain te *Court of Appeal* te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, tera ae e riki ngkai? Ao e koaua ti karabwarabwa bwa e reke ara *aciting* CJ te Tia Babaire, e katanoataki te moti anne, e katanoataki te *post* anne te Tia Babaire? E katanoataki? E aki, e abon rinea naba te Beretitenti bwa are aia aomata aio te Tia Babaire, aia aomata aio. E rawata, iai kaain Kiribati aika a kaota nanoia bwa iai naba aia iango nikan *apply* ma are e aki reke aia tai te Tia Babaire, ngkana tao e katanoataki, e rangi ni uarereke te tai are e katanoataki iai te Tia Babaire.

E koaua te Tia Babaire e a tia n reke kaain te nako aei te Tia Babaire, tiaki te nakoa ae e bebetete te Tia Babaire, ma te bwai ae e tia n reke imwain anne te Tia Babaire, ti bon rangi n nanokawaki. Ti nanokawaki iai ao te tai te Tia Babaire ena tuangira bwa

tera tarakina iroura te Tia Babaire, ae ti bon riai n teirake te Tia Babaire ni kaoti nanora n aki butimwaea te riboti aio te Tia Babaire. Eang ti aki butimwaea te riboti aio bwa ti taku ngaira bwa e *one-sided* te Tia Babaire. Ti karautaeka naba nakoia kaaaina te Tia Babaire bwa e koaua are e taekinaki, te mwakuri aei te Tia Babaire, te mwakuri ae moan te rawawata te Tia Babaire. Bwa kona rineaki bwa kona karaoa am riboti ibukia tabeman, ao kona riai n ataa te *in and out of the subject* ke te *issues* are kona babaire inanona te Tia Babaire, bwa ko a tia ni mwakuri inanona te Tia Babaire.

Ao e koaua iai temanna te tia moti ke antai riki te Tia Babaire n aron ara koaua, a riai naban rineaki ke n *consider* te koraki ae a rangi ni maan n te mwakuri aio, tao taan moti aika *retired*, a tia ni mwakuria tenan *restriction* aika a bubura riki te Tia Babaire, bwa e aonga n ae e *credible* ke e rangi n nano nanora n nooria bwa ngaia e bon nakoraoi te riboti are ana uotiarake nakon te Tautaeaka ao nakon te auti n tei te Tia Babaire.

Ngaia are ibukin anne te Tia Babaire ao ti kaoti nanora, ti karabwaia bwa a tia tao ni karaoa are aia kabanea ni konaa ma n ara taratara ngaira, iai riki te bwai ae riai ni karaoaki, kaaaina a riai n rineaki aika a rangi ni mwatai riki tao riki te tia moti are iaona, ao tao n antai riki. Te Tia Babaire, a riai n tarai itera aika a

kakaokoro, ngaia are teuana are a katikua te Tia Babaire bon ana moti te *Court of Appeal* are e a tia n taekinna bwa eti ana moti te *High Court* e riai ni kaokaki David Lambourne nakon ana mwakuri e riai ni manga eti kaokan boona, ena riai ni manga *issued* tera te Tia Babaire, ana *leaser* te Tia Babaire. Ma are e teimatoa n raw ate Tautaeaka ni karokoa ngkai te Tia Babaire.

A bati karaki te Tia Babaire bwa e roko tao te *deputy ambassador* mai America ikai ao ake rabwatan te Beretitenti bwa e tokanako n te kaibuke nako Onotoa ao are e nako ni butimwaeaki bwa tao e raw ani kaekaki bwa tera ae ko a karaoia nakon te, ma e aoria te Tia Babaire bwa tao aikai bwaai aika a riki bwa kanoan te reimaaurua n te bwai ae ti taku ngaira bwa e rangi n *simple* iroun te Tautaeaka bwa ti bane ni kaikawaka iaan te Tua te Tia Babaire ao ara *system* ae ti mena inanona, are e mena iroun te Tautaeaka bwa e na karinea, ma a bon *choose* bwa aki riai ni karinea.

Ao anne te tai ae moan te kananokawaki bwa a tia ni karaoia te Tautaeaka ao eang, *once again* te Tia Babaire tiaki boutoka ke ti aki butimwaea ana riboti te tabunare, ao ko rabwa.

Tibiika: Ngaia am point of order te Tia Tei mai Abaiang.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua I ti point of order, teuana au point of order n aron are e mwaneweia are e taekinna te tia moan maroro ao te kauoua ni maroro are e taku bwa e kairua ara rongorongoro are ti taekinna bwa e inanonano. Kai e bon taekinaki n te riboti, e taekinaki n te riboti 22 mwakoro A. E bon taekinaki ae e *bias*, tera nanon te *bias* e aki inanonano?

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te kauoman ni Beretitenti ae Karineaki Hon. Dr. Teuea Toatu, e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker ngkai e reke naba au tai n taetae iaon te motion ae rangi n tikiraoi aei ao I bon kan taekinna bwa I a manga boutoka riki te motion. Ao ngkai I tia ni wareka te riboti ao irou ngai bon te riboti ae rbo rangi ni *fair*, e *balance* ao e *objective*. Ao e koaua bwa tao N na aki rangi taekina ni kabane ana men ate riboti ma N na ti kabotoa au maroro, kanga ti iaon ana riboti are irekereke ma te *article* are e *publish* ao tao bon te *administrative decision* arei bwa I taku bwa aikai are e kuri n ikan 400 iai ana moti, ana *impartiality independence neutrality of the CJ William Hastings* I taku bwa anne.

A taku ti aki kakewea n aron ae e taekinna te Beretitenti, ngaira ti na *uphold* te *press of separation of powers*, bwa anne bon *corner stone* of

the rule of law ao te *Constitution democracy*. Ara Tautaeka aio e bon rangi n *support* te *independence of judiciary* ma *at the same time*, ti aki *support* bwa ana *role* te *Judiciary* e na *rewrite government policies*. *Substance support*, ao ti rangi n teimatoa ni boutoka te mena ae te *court* te *judiciary* bon ana mwakuri ma e *interpret the laws* ao anne ti rangi n tei iakuna n taainako ma ngkana e na roko bwa e na *rewrite common policies*, I taku bwa anne ngkanne *that something* ae ti aki *support*.

Ao ngaia anne ae N na katuruturua iai au maroro bwa te *article* are e koreia William Hasting te CJ, I taku bwa anne are e a bon *book question* naba ana *impartiality*. Ao I taku bwa ngke te rooia ke tiaki, ko a bon kangai naba, ngkana e karaoa te *article* aei *a head of hearing the case* ae te *case* arei *is very similar*, the *issues* ake ana *discuss* n te *case* arei *are very similar to the subject matter of the article* are ko koreia arei, *that where the independent neutrality and partiality of the order* ae *eventually a judge of the case* e a bon *questionable* naba kanga ana itiakin ana moti are e kanakoa. Ao anne ngkanne are e bon rangi, irou ngai kanga e kuri ni kamabubua te bwai aei.

Ao tao tiaki ti anne, te *admission decision* are e a tia n anga are e karaka boon naewa ao e katukua bwa e na mwakuri ni karokoa. Bwa

antai te aomata ae e na manga bon ekanako ana moti? Ngkana ko tekateka iaon te *case* are bon am moti are ko karaoia, ko kona ni manga bon kabure ate moti ke tao te *decision* are ko anga? Kanga bon akea, ao I taku bwa ngaia anne irou kanga I taku bwa te aomata ae kanga te rooia ke tiaki e bon tara anne bwa kanga e a bon aki eti. Ao tao a bon kakoaua kaain te itera arei bwa a rangi tataekinna bwa a taku bwa e rangi ni kakawaki e na itiaki te babaire.

Ao n aron ae a tai ni *question* naba ana *appointment* tao te Bonomi n tia moti, bwa are ngkana kam bon nooria bwa e aki eti bwa are kam taku bwa iai irekerekena ma kaokoro riki ae te tia moti ngkai ae te Bonomi n tia moti, e a bon tia n *declare* bwa e na aki tekateka n te *case* arei ao kam bon ongo naba anne. Ngkana arona bwa iai te *case* riki ae e na manga uotaki ke tao ibukin te *permit* te *Puisne Judge* ke antai, e na *remove* ana *self*. Ao anne ae *something* naba ae ti bon *expect* te CJ ngkoa bwa e na riai ni karoia *as a professional lawyer* ke tao iaan ana *ethics* tao te Tia Moti.

Ma are e aki, tiaki nanona bwa e na tuangaki bwa e na *recuse himself*, bon ngaia naba bwa ngkana bon te aomata ae iai ana *ethics* ao ana *principles*, bon ngaia ae e na riai ni kamwawa ma te bwai arei bwa e ataia bwa iai irekerekena mangaia, ma are e rawa bwa tao bon iai bukina ngke e

bon rawa bwa e bon kataia n raa. Tao e koaua ma ti bon ataia n aron te *article* are e koreia ao aron te *administration decision* ake a *meet*, ti a bon kona n *assume* naba bwa te babaire are e karaoia arei e a kaman *brief concede*, awanne te taeka ae *briefly concede* ke tao *briefly determined*. Ao anne ngkanne bwa kona kanga ni manga ekanako te moti ae ko bon karaoia are taia *accent* ake ko karaoia are bon ngaia ko karaoia ke tao am *article* are ana *subject matter is very similar to the issues of the case* are e na ongoraeaki.

Ao anne ngkanne are e a bon kamabubua, ngaia are kanga irou ngai I taku bwa kanga e bon aki eti ao I taku bwa e bon riai n aki butimwaeaki, e taekinaki te *Court of Appeal*. Ko a manga ongora te *Court of Appeal*, ngaira ake bon akea ongora n te *law*, kanga ti bon *question* naba ni kangai, tera moa ae e na ongraea te *Court of Appeal* ae akea te *case*. Akea te *case* bwa e a tia ni butaki imwain ongoraeakina, ao a raw ani butimwaea ae e butaki, a bon *proceed* naba. Ko a bon titiraki naba ngkanne, tera ana *case* te *Court of Appeal* ngkai bon akea te *case* bwa e a tia ni *withdrawn*, ao e aki bwa a bon *go ahead* naba e angae ngke akea te *case* bwa akea ana *case* te *puny judge* ae nakon te *Court of Appeal* bwa e tuai naba n roko n te *High Court* ana *case*.

Ao engaa te *case* imatan te *Court of Appeal* ngke e a tia ni *withdrawn* mena arei. Ngaia are kanga ko bon *start to question* bwaai aikai ao ngai irou I taku bwa e aki karaoa tabena te *Court*, I tiaki te *court* bwa te *court* e bon rinerine ma aomata ake a tekateka n te *court* te tai arei, I taku bwa a tia n urua te Tua, a tia n urua Tuan te *court* ao ngaia ngkai ae e a reke te mangao ae ti a mangao mangaia. Bwa I taku bwa e bon aki eti te bwai ae e karaoaki aei, ngaia are man taeka akanne Madam Speaker ao I taku bwa irou ngai e bon riai n rangi butimwaeaki ana men ate *Tribunal*.

Bwa I taku bwa irou ngai n aron taian *point* aika I tia n taekin aikai, e a bon *highly questionable* ana moti te tia moti are e rietata ngke e karaoia ngkai bon iai irekerekena mai imwaina. Irekerekena tao n te *administrative duty* ao irekereke ma te *article* are e koreia are bon ana *subject* naba are e bon *very similar to the substantivity*. Ao anne are e kamabubua te babaire, ngaia are I taku bwa ti na karau nanora ao I taku bwa ngkana ti bon karaua ni iangoia ao I taku bwa bon te *case* ae bon kananokawaki ao N na *with due respect*.

Te *resources* ngkai, te *time*, te mwane ao tera ae e bane iaon te *case* aio, e a bon kananako Kiribati, ao ngke arona bwa tao bon iai te nanoanga teutana ao e koaua tao ti a taonna.

Bwa e a bon aki eti te bwai anne, ao ngkai e na bon *continue*, ai manga iraua riki, ngkai ti taetae ngkai ao iraua te mwane ae e bane ao tao ai manga tera riki ae e na manga karaoaki tao boon te rooia ao taian raa riki manga te *cases*. Ngaia kanga e bon kananokawaki, eti bwa tao ana *right*, ma are ngkana ko karaua ni iangoia ao ko na bon karaoia ibukin am *personal qualifications*, I taku bwa irou ngai e a bon aki eti iaan te Tua ao iaan te eti ao iaan te riai. Ngaia are man taeka akanne Madam Speaker I rangi ni boutoka te motion ae e rangi n tikiraoi aei, e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te kauoman, ao ngaia iai te point of order mairoun te Tia Tei mai Kuria, e nakoim.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire, te Tia Babaire ti nanokawaki ngke ti taekinaki bwa ti kabanemwane ngkai ti totokoa te kaoti aio te Tia Babaire. Te Tia Babaire ao e taekinna bwa ngke iai te nanoanga iroura ao tao ti a taoni naba, bon ngaia ke a taraia moa. E bon iai uaan te kaoti aio ke akea bwa e a tia n *resign* teuarei ao ake bongana. E kanga n ae e bane ara tai? Ibukina bwa akea te nanoanga iroum, akea butimwaeen te nano ni kan reitaki. Ma e aoria te Tia Babaire, anne ae I a tia, ti bae n totokoia bwa rimwi ti butimwaea te bwai aio ao e aki riai butimwaeakina iroura bwa ngaia anne bukina ake ti taekin te Tia Babaire. Te Tia Babaire, I

nanokawaki naba n taekinna, ao tao ibukina ae ngai ae I taekinna te moti ao *Court of Appeal* e motikia bwa akea te *bias* ao te kauoman ni Beretitenti ae Karineaki e a manga taekinna bwa akea mwakan te bowi n ongoraea te bwai aei bwa a tia ni buuta aia tang. Ke a wareka te moti, te *Court of Appeal* ao e na kunea bwa aia rooia are mai America are Mr. Patra, e aki kakewea ae iai mwakan te bowi ni manga tang n ongoraea te case aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Iai riki, onoman aika a kan taetae ao I a tara ngkai te tai e na boo 3, 13 te miniti nakon 3 ao I ataia Taan Tei aika kam rangi ni Karineaki irou bwa e aki toki nanomi ni kan maroro iaon te motion aei ke te kaoti aei ma te bwai ae rangi ni kakawaki marurungira. Ao riki bon ngai bwa kam kona ngkami ni motirawa ningabong, e kona n reke ami tai ngkan akea ami bwai, kam kona n otinako ni motirawa ma ngai I aki kona bwa N na bon tekateka ikai ni karokoa manga te tai naba are e bwara iai ningabong te bowi n te tai are e bane iai kanoana. Ngaia are ibukin anne ao N na bon bubuti ngkami Taan Tei bwa N na kamota te maroro ikai. Ao N na kaokia nakon te Beretitenti ae Karineaki are ana kaoti te kaoti bwa e na karaoa ana *sum up*, e nakoim te Beretitenti, ko a karaoa am *sum up*.

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitauia taan

maroro ake a tia ni maroro e moa mairoun are e butimwaea ke e kaeka te kaoti man ana itera te kaitara ao ai bon taan maroro ni kabane. Ma e okioki te taeka ae e uruakaki te Tua, ao ni kaineti ma tao katean te tarabunare bwa e aonga n ongo Kiribati. E kateaki te tarabunare iaan te mwaaka ae te Tua ae Maungatabu, te *Constitution*. Ao ko a taraia ngkanne bwa te mwaaka are e kateaki iai te tarabunare ao te bowi are e rietata, antai ae e na iraki? Ke te *Court of Appeal*, antai ae e na iraki te I-Kiribati, te Tua ae Maungatabu ke ana moti te *High Court*? E a tiku naba ngkanne bwa te titiraki.

Ngaira kaain te Tautaeaka e na karineaki te Tua ae Maungatabu, bwa anne te moan Tua iaon Tua ni kabane. Ao I kaokia ngkanne, engaa te Tua ae e uruakaki? Bwa akea te Tua ae e uruakaki, e ti karaoa mwaakana te Beretitenti are e anganaki te Tua ae Maungatabu bwa e bon anganaki te mwaaka anne bwa anne te Tua ae Maungatabu ae e tabangaki te aeka n Tua anne. Ao ko bon titiraki bwa bukin tera? Ma ngaia e riai ngkana e a taraki mwaaka ake uoua ngkana ana kona ni iai te kamangao iai ao riki n te tai aei e a taraki ana moti te bowi.

Ao N na waaki ni kaitiaki rongorongo ake kanga a tabekaki ake a kangai, e aera ko buuta am totoko? Ao N na katereterea raoi, iai te buuta n te totoko kaain Kiribati are ko butia te

tia moti bwa e na aki tekateka, kanga aekaia taan moti ke *magistrate* ake iaon aba. Ngkana iai irekerekeia ao ana bon kaotia ae bon iai irekerekeia ao ngkana aki, kona bon taetae ni kangai, iai irekerekem ma kona kerikaki ao ngaia anne iai irekereken te tia moti ae rietata ao e tuangaki bwa e na aki tekateka, ao ngkanne e tuatua n aron are e a uneakinaki, ko na karokoa anne ke bukin ae N na kerikaki. N na anganiko am tai ma e na matata bwa te rongorongo mairoun te Tia Tei mai Nonouti ao te Tia Tei mai Kuria, e a kamangaoaki te oota.

Ma awaei raoi te ota, ngke e tuangaki te tia moti bwa e na *reduce himself* ke e na aki ongoraea bwa ti aki te Tautaeaka ae e tang bwa e tang te *puny judge*. Ngke e na Kainibaire tekateka iaon te *case* arei bwa bukina bwa e a tia ni karaoa ana babaire are te *adminstrating decision* ae e aki eti. Anne kam na uringnga kaain Kiribati ao Taan Tei, e tuai n roko, e tuai ni kuneaki iroun te Tautaeaka ana *article* are e *publish*, ngaia are e kairua ae aongkoa ibukin ana *article* arei. Te totoko are e kaweneaki nakon te tia moti ibukina ngke e karaoa ana babaire, ana *adminstrating decision* ae e kairua, anne raoi etina.

Ao ningai are e kuneaki te *article* anne iroun te Tautaeaka? E kunea ni Meei 2022, n te ririki aei 2022. Ao ningai te bowi? E moanaki te *hearing*

man Aokati, e kaweanaki n te bowi ana tang te *puny judge* n Aokati 2021, ao e ongoraeaki n Nobembwa 2021, ongora te I-Kiribati. Ao e kanakoa ana moti n Ritembwa 2021, ao te Tautaeka e a tibwa kune ate *article* anne n Meei 2022, akea rekerekena ma are ana *withdraws himself* are kanga e tabekaki. Ngaia anne te bwai ae e riki, tera ae riki ana rooia te Tautaeka? Ibukina are rekereke ma te *administrative control* ao a bon manga anganne te *benefits of doubts*.

Bwa are tao e bon koaua, iai mwakana bwa ngaia te tia tararua te bowi. Ngaia are aki *submit* ngkanne aia *application* ma e rangi ni kairua are aongkoa e rekereke ma ana *article* arei. Anganna te *benefit of doubt* ana *lawyer* te Tautaeka bwa e bon aki naba matoatoa aia mena ibukin bwarana are e anga ana babaire n te *administrative control*. Anne raoi ao e matata ngkanne bwa te *article* are kuneaki e a tibwa kuneaki n te ririki aei, ao ana moti, ana *article* e a kaman *publish* imwaain ana *article* ke ana maroro are e katanoata n te *newspaper* n te aonnaba, e a kaman kawenea imwaain are e a roko te *case* imatana.

Ao imwain ae e ongoraeakinna n te bowi bwa tera ae e riki are e a tia ni kaman otara n aron are e oti, bwa tera ae e taekinna n ana *statement*? E kaotia bwa e tuai man boo, e aki

roko n te kina ao e tuai man kaitibo ma te *puny judge*. Ao tera ae e kaotia te tia tau mwiin moti ngke e *interview* iroun te tarabunare? E bon kaman koro reta ke *email* te *ouny judge* ma te tia moti ae e rietata imwain rokona i Kiribati, kanga tera ngkanne anne? Ao ko a manga titiraki ngkanne ao ko kangai, ao te moti ngkai ana moti te *High Court* ngkai aei, ngkai e a mabubu, bwa are e aki ira nanon te *impartiality*, e a urua Tuan are te *code of ethics* irouia taan moti, ao riki te *Bangalore declaration* are a kabaeaki taan moti n te aonnaba bwa ana iria.

Ao aia titiraki kaain Kiribati, e a kanga ara tia moti ae rangi n rietata ae Leonard Judge, ae a taku bwa te I-matang bwa e rangi ni wanawana. Ao ti bane ni karinea ao e a tekateka n ana kaitekateka ae e tararua ana auti ni bowi Kiribati, ao e kanga n aki karaoi bwai aika a rangi ni bebete naba aikai? Bwa e na taraia bwa ana moti are e anga, e na akea te nano uoua iai, ao ngaira ngkai ti a nano uoua. Bon ngai temanna ae I a bon rangi nano uoua n reitaki ma te Tautaeka, ao ti a kangai ao ngkana ti a nano uoua n te moti are ana moti te *High Court*, e a kanga ngkanne ana moti te *Court of Appeal*? Bwa are akea te bwai ae e karaoia bwa e ti kamatoa are ana moti te bowi ae rietata, e a kanano uoua riki.

Ao tao ai bon akea onimakinaia, onimakinan te moti arei bwa are irou

e mabubu ao e a barekareka. Ao ngkanne ko na kanga ni kan ira nanon te aeka ni moti ae e aki itiaki? Ma are I a tia ngkanne ni kaitiaki anne, e a aki kanakoa ana totoko n aron are ara *lawyer* n te tai are e ongora te *case* n *High Court* bwa are ibukin are e bon mamara naba te mwaaka are e kamanena ni bwarana are e ngae ngke ti aki te *vote controller* ma are ngaia mataniwin te bowi. Ngaia are anganne te *benefit of doubt*, ma ngke ti a kune ate moti n te ririki aei, ti a kunea ana *article* are e otinaki, ao anne ngkanne are ti a bon kabotoa riki te nano uoua. ‘

Ao te kauoua, ti buuta ara manga tang are e a tia ni kabwarabwara. Eti anne are ti konaki n te bowi are e rietata ao ti a buuta, ti kawenea ara manga tang ao iai mwakana ni manga butia n aron are e kabwarabwara te Minita n te Justice, tao iai riki kawaina ae ti kona ni manga kakaea. Bwa are e a tabwanin ngkanne iroura te tamnei are ngkai e a kanao uoua te *state*, ea ewaa te irekereke ao ara kantaninga a bane n irekereke ni waerake. Anne te koaua ae e a tiku iroura, a bane n irekereke ni waerake. Ngaia are anne ngkanne are ti a buuta iai ara tangtang.

Te kateniua are a taku bwa tera ami taeka bwa e taku n aron are e a tia ni moti ana moti te *Court of Appeal*, ao anne ara taeka ti a nano uoua bwa are ana moti te *Court of Appeal* ea kabota iaon ana moti te kabowi are e

rietata are kanga e a barekareka iroun te tia moti ae taekana ngkai ae e na motirawa. Ngaia are au kantaninga bwa a itiaki rongorongo ibukin te ongora, tao iai riki bwai aika N na taekini ma e rabwa ami maroro ni kabane ao are I a tia, e a wene imatami Taan Tei ni kabane kanoan ana riboti te tarabunare ma ti a manga kaua riki te bubuti bwa anne irakin nanon ana moti te Tarabunare, bon katean riarian abara ae Kiribati bwa ti karinea te Tua. Ti karinea te Tua iaan are e a tia te Tarabunare ni karaoa tibwangana nakon ana TOR ke katabwana are e a tia ni karaoia.

Ao I taku bwa akea kanga tarakin ana moti te Tarabunare bwa are te rabwata ae e inaomata, te rabwa ae e inaomata ao ara kantaninga moti ake e kanakoi e a boutoka ngkanne, kanga e a noora riaina bwa e aki tau n tekateka bwa te tia moti William Hasting n nakoana are e mena iai. Ao e koaua tao ane e *resign* N na ti kaeta naba are e taku te Tia Tei mai Nonouti bwa aongko I raw ani butimwaea ana *resignation*, ma are e bon teretere n te kibu ni Maungatabu ke tao e bon aki kakauongo au taeka bwa I raw ani butimwaea ana *resignation* bwa e aki *in-order* nakon ana *letter of appointment* are iaon te *clause determination* are bon titabo naba e kaea nanon naba are te *Constitution* anne.

Ao e na riai ni *keep notice* nakon te aomata are e kateirakea, ao antai ae e kateirakea te Beretitenti. Ao e rarabwa, man taeka tabeua akanne ao I a bubuti te kaoti bwa te auti aei e na butimwae ana riboti te tarabunare are e inaomata imwin ana kakae are e kunea bwa e na riai ni kakerikaki te tia moti ae rietata William Hastings man nakoana ibukin ana aki konabwai ni karaoa nanon nakoana ibukin ana mwakuribuaka ni kaineti ma te Tua ae Maungatabu mwakoro 83 (3), ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia tera am point of order te Tia Tei.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire. Te Tia Babaire ae ti bon rangi ni wareka raoi te riboti aei. E taku te Beretitenti ae Karineaki bwa a tibwa ata rongorongon te *article* ni Meei 2022, eti anne te Tia Babaire. E bon mwakoro naba n te riboti aei ni *paragraph 13* te Tia Babaire ao i *page 13* n te riboti, *paragraph 62*, ae e a kaman kanakoaki rongorongon te *article* aio nakon te Tautaeke ni Kiribati inanon te namwakaina ae Eberi ao Meei 2021. Kam a kaman ata rongorongon te *article* aio bwa aio kanoan te riboti, ana riboti te Tarabunare. Kam a kaman ata rongorongon te *article* aio n aron *page 13 paragraph 62 a*, kam ata rongorongon te riboti aio n Eberi ao Meei 2021. Ao e aera ka maki totoko iai? Te Tia Babaire N na manga

kaetia riki bwa a taku bwa a tibwa ata rongorongon te moti ni Meei 2022, eti anne te Tia Babaire anne aia kaeka ma I ataia bwa te kaotioti te rongorongon ao imatan te Tarabunare ae e aki kaotaki ma iai inanon te riboti te Tia Babaire. Iai riki te Tia Babaire, a taku bwa a kune ate moti, e nako te moti 2022 ni Meei 18, eti anne te Tia Babaire ao a kunea ningai te *article*? Ni Meei naba 2022, te Tia Babaire n taint e manga tang te Tia Babaire 6 te wiiki, iai aia tai ni manga tang ma are kam aki manga tang naba iai ao kam kona, ko rabwa te Tia Babaire ao I kabwarabure ngkana I riaon tuan te Maneaba.

Tibiika: I taku bwa N na kanakoa te kaotinanon iaon te kaoti ma N na wareki moa araia ake a kan maroro are I bon kakaraoia. Ao n aroia aikai, Hon. Bootii Nauan, Hon. Terieta Mwemwenikeaki, Hon. Tekeeua Tarati, Hon.Alexander Teabo, Hon. Tauanei Marea ao Hon.Ribanataake Tiwau. Ma ibukina bwa e a bon rangi ni bwakanako te tai, ngaia are I a motika te maroro ikai.

Ao ngkanne N na kanakoa te kaotinano. Bwa te kaoti ibukin butimwaeana ana riboti te Tarabunare ao N na kanakoa nakoimi ngkanne Taan Tei ibukin ami kaoti nano, nake a butimwaea ke a kangai eang ao ake aki a kangai tiaki. Ake a butimwaea? Ao ake aki? E nakoia ake a butimwaea ao e butimwaeaki te riboti mairoun te

Tarabunare iaon te tia moti are e rietata are William Hastings.

Ao ti a nakon ara bwai are imwina bon te motion naba ae e na uotaki iroun te kauoman Beretitenti ae Karineaki ao te Minita ibukin te Finance and Economic Development ae Hon. Dr. Teuea Toatu, ao e nakoim te kauoman Beretitenti.

**TE RABWATA N TARARUA IBUKIN
AIA MWANE N TANIA KAUNTIRA N
ABAMWAKORO**

Hon. Dr. Teuea Toatu : E rabwa Madam Speaker tao e a bon karangaina ngkai ao tao tia kamaurira ni mwaitoron te ingabong aei kam na bane ni mauri. E rabwa anne.

N na kataia ni kabaitia au motion aio. Te Tibiika ae ko rine, te Beretitenti, Minita, Taan Tei aika kam karineaki ao kaain Kiribati ni kabane.

I kukurei n tabeka te kaoti aio ni butia te Auti aio ana kariaia bwa e na riki te Tautaeka bwa te *Trustee* ke te tia tararua nakon aia mwane n Tania Kauntira n abamwakoro iaon Kiribati.

Aio e kaineti ma te Island Council Trust Fund ICDF Act 2021 ke te tua iaon te mwane n Tania ibukia Kauntira n abamwakoro 2021 ni

mwakoro ae 9. Ao te tua n te mwane ae Cap 79 ni mwakoro 13(2)(a)(6) ae kangai te tua iaon ICDF Act ae I taekinna 2021 are section 9(1).

Mwaane ake a rin iaan te atu ni mwane aio ana kona ni karikirakeaki ni ira aron te mwaaka are e mwaneweaki iaan te kibu 32(2)(a) n tuan te mwane. Ke man taian mwaaka riki tabeua ake a katauaki iaan te tua n te tai teuana ma teuana.

Te tua ibukin tuan te mwane are kibu 12(2)(a)(6) n te tua n te mwane Cap 79. E katerea bwa ni karikirake ke karikirake ibukin karikirakean te bwai iroun temanna ke trustee ake a katauaki iaan te tua n te tai teuana ma teuana ma e aki kona ni kamatoaki anne, n ti ngkana e kariaiakaki man ana babaire te Maneaba ni Maungatabu.

N aron ae kam a tia ni kabwatia inanon te Auti n te ririki 2021 ao te mwane n Tania ibukia Kauntira n abamwakoro. Aio e na riki bwa kanga aron ara mwane n Tania ke te Rerf are e na karikirakeaki man kona ni buoka aron mwanenakin ana karikirake nako te Kauntira iaon aba.

Te mwane n Tania aio e na karikirakeaki inanon te maan ae 10 te ririki. Ao mai ikanne are ana kona iai Kauntira ni buuta rakan tibwaia.

Imwain ae na waaki te karikirake ke te karin mwane aio ao ana riai n tia moa ni kaukaki te naan ICDF account n te Bank i Kiribati. Ao aio are e na tararuaki iroun Kometen te ICDF ke te Island Council Trust Fund.

Te Komete te ICDF e kaainaki iroun te Minita n te mwane are bon ngaia te Tia Babaire, ao te Minita n te MIA ke te Ministry of Internal Affairs are ngaia te Kauoman ni Beretitenti, te Tia Koroboki n te Kabineti, taan koroboki man te MIA ao te Ministry of Finance, te Accountant General, te Tia Kaeti Tua ao ai te Senior Economist n te Investment Unit n te Ministry of Finance are na riki bwa te Tia Koroboki n te Komete aio ke secretariat.

Irarikin anne ao e na riai naba ni kaukaki ana account te ICDF man te black log ke te fund manager are ngaia te rabwata are e na tararua ao ni karikirakea te mwane n Tania aio.

Ibukin ana rongorongo te Auti ao e a tia ni waaki te mwakuri iaon kaukan te account aikai. Te kantaninga bwa e na bobonga raoi imwin te Auti aio ngkana e reke ana kariaia te Auti bwa e na riki te Tautaeaka bwa te Trustee.

E a tia n roko inanon bain te black log te booma ke te form ibukin kaukan ana account te ICDF are e tabe n rinanona ngkai. N te tai are e

bane iai bwaai aikai aika a kainnanaoaki n aron, karinakin aia nambwa taan karin mwane ao e na kona ngkanne ni karaaiaki te mwane aio nako aan black log. Ma aio are e na kona ni karaoaki ngkana e a tia n reke ana kariaia te Auti aio iaon te kaoti aio.

E a kaman waakinaki te mwakuri iaon aio i nukan *November* n te ririki aio. Ao te kantaninga bwa e na tia ni banen namwakaina ae Ritembwa n te ririki aio ke imwain tokin te ririki aio.

Ngaia are tao I a roko ngkanne n tokin au maroro ao man au maroro aikai te Tibiika ao Taan Tei aika a karineaki ao I a butia te Auti aio bwa e na kabwaata te kaoti ae kakawaki aio n aron taekana are e mwakoro n te Ota Beba. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao N nang kauka te maroro iaon te kaoti aei ma N na angan moa te Leader n te Kaitara bwa e na kanakoa ana kaeka iaon te kaoti. Te Tia Tei ae karineaki mai Abemama ao te Leader n te Kaitara Hon.Tessie Eria Lambourne e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tia kauataoi kamauri n te karangaina aei nakoira ni kabane ao are tao ana ongora ni bwanara n te tai aei. Ti na bane moa ni Mauri.

Ao e rabwa te Kauoman ni Beretitenti n ana kaoti are e a tia ni kabwarabwara taekana ae e rangi ni uarereke ao I taku bwa e bon rangi ni uarereke te bwai ae e na kabwarabwara iaon aei. Ao tao e kakawaki bwa are te kaoti aei e irekereke ma aia mwane ara Kauntira are aia mwane n Tania are ti a tia bon tia kabwaata tuana n ara Maneaba aei. Ao n aron are e a tia ni warekia naba te Minita ao te tua aei kanga ti kantaningaia bwa e a bane arona ibukin tararuan ao karikirakean aia mwane ara Kauntira iaan aia trust fund. Ao eti bwa are iai te Komete ao tao e na uringa te Minita ao te Kauoman. Bwa n tain maroroakinan te Biira aei ao bon teuana tao te tabeaianga irouia taan bwaibwai bwa tao aron kaainakin te Komete. Ao ara kantaninga ngaira bwa te Komete aei ngaia ae e na karokoi te naan raa bwa ngaia ae e na tararua te mwane aei.

Ao eti bwa iaan ara tua are iaon aia mwane Kauntira aei ao akea te trustee ae ti a tia n rinea. Ao e bon mawneweia te Kauoman ni Beretitenti bwa e rangi ni kakawaki bwa e na iai tao te trustee are e mwiokoaki bwa e na kawakina te mwane tao te naan special fund n te tai aei aia mwane ara Kauntira. Aia trust fund. Ao ngkai akea n te tua aree katea te rabwata ni mwane aei ao ngaira kanga ti aki mwengaraoi ni

butimwaea ana kaoti te Kauoman ni Beretitenti.

Bwa e na riai te naan trustee e na riai n rineaki iaan te tua bwa are e bon warekia are te trustee bwa are any low for the time being enforce ao I taku bwa te taeka aei ae e rangi ni kakawaki bwa antai are e na rineaki ao ngaira n ara koaua ti aki ngaira te Maneaba ni Maungatabu ae n ara kaoti ae ti na rinea te trustee bwa e na riai n rineaki iaan te tua.

Ao ngkana arona bwa e na kainnanoaki anne ao e na riai ni matata iaan tuan aia mwane ara Kauntira ao e na riai n oneaki bwa e na karinaki bwa antai ae e n ariki bwa te *trustee*. Ao I taku bwa man aei ao tia ngaira ngkanne tia kona ni manga uotiarikaaki ni maroro ma ara Kauntira. I taku bwa te bwai ae e rangi ni kakawaki bwa bon bwanaia ara Kauntira ao I taku bwa ngkana tia manga karaoia n te kaoti n te tai aei ae ti tuai maroroakinna ma ara Kauntira, ti tuai ataa naba nanoia ara Kauntira. Ao aei ae ti teimatoa ke tao ti teimatoa ni ununeakinna bwa e ngae ngke tao e a tararuaaki irouia kaai nte Komete ae akea iai kaai nte Kauntira ma taan bwaibwai n te mwane aei Kauntira. Ao I taku bwa anne te koaua ae e rangi ni kakawaki iroura bwa ti na riai moa n okiria taan bwaibwai.

Ngke tao arona bwa te special fund ae ti kateia ikai ibukin tao te waaki

teuana ao tao akea ara kanganga bwa are ngaira ti bon riai naba n oneia iaan te tua. Ao aei ngaia ae kanga titebo ma uotakin naba te kaoti aei kanga te bwai ae e rangi n tei ni kataweaki. Ao tao tera te bwai ae e rangi ni kataweaki iai e aki kona n tataninga te Kauoman ni Beretitenti, n taninga bwanaia ara Kauntira ao ngkana arona bwa anne e rangi ni kakawaki ke e uotiarake bwa te onono nakon te Biira bwa ngaira ti na mwengaraoi riki n aron ae bon matata naba iaan tuan te mwane bwa aomata bwa are a mwiokoaki n te mwane teuana ma teuana ana riai ni mwiokoaki iaan te tua.

Ao tao ti te resolution ke tao ngaira ara kaoti tao ti ibukin te *investment* ao anne ae I taku bwa ti na riai n rangi ni matata iai. Ao ti ataa tibwangan te Minita iaan tuan te mwane ao ngaia ae e kona ni kanakoa tao ni kariaia tao butaakin ke karinan mwakoron te mwane ke tao ni kabane mwakoron te mwane are iaan te trust fund ke te special fund bwa e na karikirakeaki.

Ma are ngaira ngkai bon ara koaua bwa are ae iti aki ara mwane bwa I taku bwa e rangi ni kakawaki bwa ti na riai moa n okiria ake bon aia mwane. Bwa tera raoi aia iango iai bwa ngkana a kangai bwa ngaia aei, ao I taku bwa ti na aki karaoia n te kaoti ma ti na karaoia n onea te tua ae aei riki ngaira n ara koaua ao aei

riki ae riai eti ao e riai bwa e na karaoaki iaan te tua. Bwa te trustee iaan tuan te mwane e na riai ni kinaaki iaan te tua bwa e na ataaki bwa antai te trustee n te special fund teuana antai te trustee n te special fund teuana ae ti aki te Maneaba ni Maungatabu ae e na karaoaki n te resolution ma e na kinaaki iaan te tua.

Ao are e bon matata ni mwakoron te tua are e bon taekinna te Kauoman ni Beretitenti. Ngaia ti nanokawaki bwa ti aki butimwaea te kaoti aei n te ti aei bwa e aki naba rang bwarabwara naba aron ana kabwarabwara te Minita ke te Kauoman ni Beretitenti n aron raoi tao tera riki te kabwarabwara ibukin te katawe. Bwa are ngaira ngkai tia taraia aei bwa e a katawe bwa e a bon tibwa rin naba te kaoti aei.

Ao ngkai aia mwane ara Kauntira ao ngaira ti aki mwengaraoi ae ti na karaoa te babaire ikai n aki moa okiria. Ma ti na bubutia te Kauoman ni Beretitenti bwa e na onea ke e na uotarake te Biira n onono nakon te tua ae tuan aia mwane ara Kauntira ao e na karinna iai te bwai ae tangirira ngkai bwa ti na baireia ae e n ariki te Tautaeka ke antai bwa te trustee anne ae kainnanoaki. Ao ngaia anne ti nanokawaki n te tai aei bwa ti totokoa te kaoti ibukin ae ti taku bwa ti aki kawaina aei ao ti riai ni karaoia n onea te tua ae ti a tia ni kawenea.

Ngaia anne ae ti totokoia iai ti na bubuti bwa e na aki kataweaki ao ti na anganaki ara tai n okiria ara Kauntira inanon te onono nakon tuan aia mwane ae moan te kakawaki aei ao ko rabwa.

Tibiika : Ao I noora baim te Tia Tei mai Abaiang ko a kaman kateia Hon.Betero Atanibora e nakoim.

Hon.Betero Atanibora : Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua ae e a bon tairaa kanga tia bon iangoia bwa ti rang aki maroro. I tabetabe n tabetabeka au baeki bwa kanga I taku bwa e na butimwaeaki bwa kanga bon te kaoti ae kanga e uarereke. I a manga katikua bwa are e a totokoaki.

Ao I bon kan taetae iaon te kaoti ae tamaroa aio bwa iai ana nature te kaoti ae tamaroa. Ibukin kawakinan aia mwane kaain abamwakoro. Madam Speaker, ti aki ana mwane te Kauntira ni bon ana mwane ae e na riai ni inaomata. Ma e barongaaki ibukia nakon te 10 te ririki ae ngkai ao ai raoiroira tabekana.

Ma tao tera raoi bukina raoi ae e a bon totokoaki raoi ao a taku bwa iai te tua ae e a uruaki iai. E aki reke ara tai bwa ti na okirikaaki. Tao e na bon rangi n reke ara tai bwa ti oki ngkai ao ti kona ni kaongora ao ana bon butimwaea te kaongora nakekei.

Madam Speaker, I mena i Abaiang ao ti bon taekina taekan kanoan te trust fund ao a rawata ake a kan kaotaia iai ao teuana mai ibuakon te titiraki e kangai. Ao ti kona ni butia ke ni kabongana? Ti karabwarabwa ao ti kakaitau bwa ngaia iai te babaire ae kaweneaki ao irouia naba kaai nte Komete ae e a bon tia n taekinaki inanon te kaoti aio.

Iai kaai nte Komete ake te koraki ake a mwiokoaki bwa ngaia taan tararua te mena aei. Ao tao e a kana ki ngkoa ao a kan aki onimakinia kaain te Komete.

Bwa are ngke e bon iraorao naba te Kauoman ni Beretitenti ni karekea man te Kaitara bwa e kaaina te Komete ao ngai irou e a butimwaia naba te Leader. Ma ai raoiroira aio ibukina bwa kawakinan aia mwane kaain aon aba ake a tararuaki n te Kauntira. E koaua Madam Speaker kanga e titebo ma a rang moanna ni biri anena tein ara maroro bwa kanga te aoa teniua are e koo te moa iai. Ao I a irantaanga are ko taekinna are ko kangai tia katoka moa te maroro iaan bwa I rangi n nanoangaiko. Ngaira riki e reke ara tai n otiotinako ma ngkoe ko a bon keiaki n tekateka ma ko rarabwa n am sacrifice. Tao ti rang bon katoka nanon te kaoti aei tia bubuti tia kangaina bwa e kamaeu. Ti a kangaina bwa ti a bon noori mwaungin wiira inanon te ngaina ma tera.

I aki manikangare Madam Speaker ma ngai irou te totoko e aki oioi. E aki oioi ao e a bon aki kamaeu nano ao e a manga taku: ti na butia te Kauoman bwa butin te Kauoman boni butian te Tautaeka ao butian Tobwan Kiribati.

E uara ngkana e nang manga anaa nanora, ngkana e butia ao ti kariaia means ti a cross naba te floor bwa are e a bon aki teretere ana *point* are e taekinna ma otara ao bon ara kabwarabwara inanon te kaoti aio.

Ao I kakoaua naba Madam Speaker ae I aki rangi n roko naba ni kakaongoran ana marooro te *Leader* bwa ai mwin te *Leader* aio ngkana e marooro, ao e bon rebwe berona ao ngkai e aki rebwe berona bwa are e a boni kua naba. Ma e ti kabwara baena tao ibukin are e aki marooro n are mai imwaina ao tao e a reke te kantaninga are e kakangai; bwa ngkana ti tabeki ngaira raoi ao a totokoia ti a bon totokoi naba aia raa.

Ao e a manga taku ana karaki; ibukina bwa a bon tibwa karina naba aia kaoti aio ao a boni kainanoia naba.

Ma Madam Speaker e a kaman *notice* n te wiki ae nako. E *notice* n te wiki ae nako ao e bon rangi n reke am tai iai.

Ngai ngke I *notice* ngkekei ao I a tarebon naba ma kin buki ao a boni bane naba ni kukurei. Ai rabwara,

ai rabwara ngkana e a kawakinaki. Ao e a manga roko n are te 10 te ririki, I aki tuangko. Ara mwane are iraua ae ti anganaki ao e roko 10 te ririki, e a mori, e a mori. Abaiang, ti a iangoa te kaibuke e aonga n ae ti kamanena te kaibuke bwa ti nang karikirakea ara mwane aio ao ti a manga karekarea naba ara Mwane n tania anne bwa are ngaia e bon tararuaki raoi iroun te Tautaeka.

Ao ti bon riai bwa e na tararuia te Tautaeka ibukina bwa te Tautaeka anne tabena, anne tabena. Tinaia Kauntira, ao ngkai ti tebo ti a manga tuangaki a manga kaumaki Kauntira nakon te Tautaeka. Ao te Tautaeka tinaia Kauntira ke te Tautaeka Inanoa. Ngaira taan karaoa naba te bwai ae raoiroi ibukia Kauntira. Ao tao e eti naba ae e bon rangi n kairua ni kairua, ngkanne e a bon riai.

Ngkai e rarabwa te kaoti ae e tia ni mwemwe iroun raou n Tia tei ae karineaki ae te Kauoman. Ao a bon tuangai kain Abaiang, boutokaia. Ao boutoka ana kaoti am Tia tei anne bwa e nang tikiraoi bwa iai uaana ae e raoiroi ibukin te roro ae n ingabong. 10 te ririki *Madam Speaker*, kai a bon oia naba ao ti oia, e tau ngke tao 50 te ririki. Bwa ngke arona bwa 50 ao ngai N na bubuti bwa e na kania riki. Bwa I bon tangiria ngai ni mabiao teutana n te Mwane n tania anne ao ngkai

ngke ae 10 te ririki, ti a karaoa naba te calculation ao ti a kangai naba; ti a riai n otana ara kaibuke. Ae 10 te ririki ma ngkai bwa e a nako te kai.

Ma I aki ata raoi bwa tera raoi bukin te totoko are e kataia n totokoaki ao e anaki te nano bwa ti na kona n iranako te totoko arei, bwa ngai irou te totoko arei bon te kakao nakon te kangaina.

Ngaia are I rangi n kukurei naba ngai bwa ngaia raoi *Madam Speaker* bon te tia kangaina.

Ma e a bon aki ako raom arei bwa angina ana koraki a bane ni kara ao n tokina a na aera. Ngaia are I rangi n butimwaea aio ao I a bubutia *Madam Speaker* keiaki teutana. Tao ko manga ka-break tao te itera n aoa ti a manga oki. Ti a karubea te ngaina ao ti a mata n te kirati ni ingabong bwa ti aki kona n rangi n taratara raoi.

Ma e koaua aikanne marooro tabeua *Madam Speaker* ae a na kona ni kaoti n aekakin aoa aikai. Ngaia are I rangi n boutoka te kaoti aio, ao e a kanga ni kabetei te Tia tei mai Nonouti. Bwa are e a bon roko are e a boni kua. I a butimwaea moa anne.

Ma ti nang mimi ae te kaoti ae e bon rangi n raoiroi ibukia Kauntira ao a kataia ni kaunaki Kauntira. Ao ngkai ko a tuangira, bwa nanona bwa tao bon nanon am Kauntira

anne; bon nanon am Kauntira ma tai taku bwa nanon ana Kauntira Abaiang. Ao tai kaira ana iango ana Kauntira Abaiang, bwa are ana Kauntira Abaiang akea te Tautaeaka.

Ao ko a kataia ngkai ni kaunia kanga aongkoa te naan ataei bwa a na unun ma aia karo, bwa antai te tei ae e a tia ni kaitara tamana?

Ngaira anne ti aki nonoria bwa e bon rangi n korakora ara karinerine nakoia ara karo.

Ti karabwarabwa ao ti kaitau bwa a boni mate inanon karineaia. Ao anne ae ti kataia naba ni karaoia n te kaoti aio ae I noria, e rangi n tamaroa bwa tera ae e karaoia te Tautaeaka. E karaoa te mena aio ma kai e aki anaia bwa ana mwane, ma e na kawakinna inanon 10 te ririki ao e na kona ni manga kabongana te abamwakoro anne.

Ngaia are I taku *Madam Speaker* arei, ngai te tia kangaina ao ae e mamaeu reirei bwanau n te aekaki aio ao kanag I tataningaroti n are te ngaina ao ai boni au nikarearea te bong bwa are boni menan te bae te akawa ngaia are kanga ko aki kona n rangi ni kan mweuti iai te baere te Kaabong. Ngaia are I a karautaeaka nakoim te *Leader* bwa bon akea anakin ara marooro ngkai e kairoroia bwa ti riai n iangoa moa aio ao e bure are tabekia. I boutoka te kaoti ao a boutokaia kain Abaiang. Ko rabwa.

Tibiika: I anganiko te Minitita n te *Communication*; Hon. Tekeewa Tarati.

Hon. Tekeewa Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua e a boni taira te taira ma aio are e nang kekerikaki te korakora ma ngaira I-Maiaki aio ara tai n utinako n akawa, ke n nako ni katiki.

Ao ngke e rarabwa te Tibiika. I karabwa, ao te moanibwai boni te kakaitau nakon te Kauoman ni Beretitenti are e a tia ni uotarake ana kaoti ma ana taani mwakuri ake a tia ni keiaki ni karaoa aia kaoti ae moan te tamaroa, are e ingainga naba te nano iai ni tataningaki.

I taku bwa te kaoti aio *Madam Speaker*, te kaoti bwa kanga e ti tangira te Auti bwa e na anganna te man-aids bwa a na kona n riki bwa te naan *trustee* nakon te *fund* aio.

Iai te Tua ane e a kaman wene ane te *ICTF* are e bon tia ni kabwataki n taai aika nako. Ao I taku bwa man te tai naba akanne e nang kaman reke ara tai ni *consult* ara botannaomata. Tao I aki ataia bwa te *Leader* n te Kaitara tao e tuai kakamwakuri iaon aio.

Ma ngaira ti na boni kaoti nanora bwa are ngai temanna te Tia tei ae I kairia au Unimwane nakon te Kauoman ni Beretitenti ngke a roko, bwa are iai ana mwane Tamana ae e a kaman kakawakinna. E kani

\$100,000 man aia *saving* kain te abamwakoro ao a karinna n te ANZ ma rakana e ti \$10.00 n te ririki; .01 ke .02 ana *interest*. Ngaia are a tuangai; te Tia tei ko aki kakaea nnen ara mwane ae ti na karinna iai.

Ti nakon te *KPF*, e karautaeka te *KPF* bwa akea iaan ana Tua ae e na karinaki te mwane aei ae tiaki aia mwane member bwa bon te mwane teuana.

Ngaia are ti a manga kakaea angana riki. Ti a nako ni kawara te Kauoman ni Beretitenti ao e rabwa bwa te Kauoman ni Beretitenti iai ana iango n te tai arei.

Tibiika: Te Minitita tao iai ana *point of order* te Minitita ae karineaki man te *MISE*. E nakoim.

Hon. Willie Tokataake: *Madam Speaker*, iaan katabeau n te Ota bebwa n te bong aio, ao I a ti kauringko bwa e a kaman tia ni boo 6.00pm. Ko rabwa.

Tibiika: Ko nang bati n rabwa te Minitita ae ko karineaki ngkai ko a kauring ibukin boon te tai ao I kanakoa nakoim te Minitita bwa ko na kabanea am marooro.

Hon. Tekeewa Tarati: Ko rabwa. E koaua ngaia anne bukina ae ngaira iroura ti rangi n ingainga nakon te bwai aei, bwa ti a taningaia bwa e nang waaki n ningai. Bwa ti aonga ni karaia ana mwane ara

abamwakoro, ao tiaki ti Tamana bwa ti kaongoaki bwa Marakei, iai ana mwane are e a kaman tauraoi naba. Abaiang iai naba ana mwane.

Ngaia ae ti na kanga ni karinna te tabo ae na mano raoi, ao aio nnena are ti taku bwa e mano ao iai naba rakana are e a tia ni kabwarabwara te Kauoman ni Beretitenti n taai aika nako ae I taku bwa e a tia n tibwatibwa ana bebwa nakoiri, bwa ngkana 10 te ririki iraua te *interest*. Ngkana 15 iraua te *interest*. Kanga e na reke bwa te mwane, ae tiaki te mwane ae e na kantaningaki bwa e na bubutaki. Ma kanga te kantaninga bwa bon te *long term investment*.

Ngaia are ngaira ti rangi n boraai n iango iai ma kain au abamwakoro, bwa are aio kanoan aia karinimwane arei. Aki iangoia bwa a na karinna ibukin tao ti iraua te ririki *Madam Speaker*, ma a na karinna n te tai ae maan.

Ngaia are ti karabwarabwa nakon te kaoti aei, ma ara kantaninga bwa n tian te kaoti aei ngkana e boutokaki ao tao e a kona naba ni waaki te mwakuri.

Ao ngaia are a bon ongo kain au abamwakoro, tao ane akea ngkai kain au abamwakoro bwa are a utinako nako tari ngkai n nako ni kabwara ke n nako ni katiki.

Ma are a na manga ongo ngkanne n te rerio ngkana e a manga karaua ni *play*.

Ma I taku bwa aio te bwai ae a kakantaningaia ara botannaomata. Ao ti rangi n kakaitau nakon te Kauoman ni Beretitenti.

E nang uarereke au marooro *Madam Speaker*, ma I ti kani kaotia bwa ngai au botannaomata ao tao n raonaki ma tabeua aba akekei e a kaman tia tabera. E aki boou te rongorongongo aei, bwa iai te Biira ae e a kaman kaweneaki n taai aika nako.

Nanona e na kaman reke ara tai ni *consult* ara botannaomata. Ngkana ti tuai ao tao anne ngkanne ara kanganga, bwa are nanona e nang boou irouia i tanningaia ara botannaomata.

I taku bwa anne ngkanne ara kabwaka n anne bwa ti aki kaman karaolia ao ti aki nanona bwa ibukina bwa a tuai n tia aia *consultation* ao ngaira are ti a kaman *consult* ao ti a kaman ingainga, ti nang rotaki. Ngaia are I karautaeka n te totoko anne, bwa ngai I rangi n boutokaia ibukia ara botannaomata ae ti nora ae te tai ae imwaira bwa ti na karina ara mwane ae e nang kariariaki irouia ara Unimwane ao ara Kauntira. Ao ko rabwa *Madam Speaker*, I boutoka te kaoti aio. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, ao ti a ongora te *point of order* iroun te *Leader* n te Kaitara. E nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. Tao ti kamatatan kanoan au marooro bwa ti aki totokoa te *investment* bwa are anne e a tia n tei rabwatan te *fund* ma karekean te *trustee*, bwa aei raoi ngkai boni kanoan te kaoti bwa te *trustee* ae e na rineaki ibukin te *fund* aei. Ngaia anne ma bukina kanga ti tebo ma te ota bwa n ara marooro ae ti totokoa iai te kaoti aei, kanga ti aki tangira ae e nang karikirakeaki aia mwane Kauntira. Ao anne bukin ae e tei te trust fund.

Ae ngkai ti te kaoti aei, ti ibukin rinean te *trustee* bwa ngaira ti tangiria bwa e na karaoaki naba iaan te Tua. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I a kaokia nakoim te Kauoman ni Beretitenti bwa ko a karaoa am *sum up* ian am motion. E nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko bati n rabwa n taian marooro, ao e koaua e kakawaki teutana ngkai ae a totokoia kain te Kaitara iaan aia koaua ae tao a tangiria moa ae e na okirikiki te consultation nakoia Kauntira n abamwakoro.

Ma tao e bon riki aio *Madam Speaker* bwa tao e aki rangi n mataata raoi n aron te *trustee*. I aki ataia bwa tera ana definition trustee iroun te *Leader* n te Kaitara,

bwa are trustee kanga bon te aomata ae e appointed bwa e na tara te bwai teuana ibukin te *main beneficiary*.

Ao bukin tera ngkai ti nako iaon te *trustee super arrangement*? Ibukina te fund manager e bon rangi n kanganga irouna ae e nang mena, e *small unit*.

Ngke arona bwa te mwane ae bubura bwa tao kaka irabubua aia nga tao e kona. Ngaia ae tao \$1,000, ao \$3,000 ikanne. Ngaia are kanga e bon aki rangi ni mena iroun te Fund manager bwa e nang menai te naan *small pieces* ae kanga te aekaki ni mwaiti anne ngaia are e kangai; e raoiroi riki ngkana te Tautaeke e *trustee* bwa ti a kukurei riki ngkanne ni due directly. Ma ngkana ti nang karaoa ae te akaunti n aekakina aei, ao e nang cause a lot of te mwakuri ibukia ao e koaua ae te *transnational cost*. E na boni manga kana te mena, ao kanga te kantaninga ngkoa bwa ngkana e menaki ma te fund ke te RERF, ke ana Mwane n tania Kiribati ae bwanin ao e na kona tao te cost e na boni minimal ke tao e na bon aki.

Kanga anne te kantaninga moa bwa e a ikakuku naba ma are bon ana Mwane n tania Kiribati ae bwanin.

Anne kanga bon te *main reason behind going through the transactive arrangement*, bwa e aonga ni waaki te investment ao akea

te kabuanibwai bwa are bon taan tia bwaibwai iai kanga bon te naan island council ao akea riki.

Ma tao e koaua are I taku bwa I taekinna n taai aika nako, te reparation ibukin ICT Act, are ibukin te Trust fund arei, ae boni iaoni kawaina naba ni katamaroaki. Bwa are e koaua ti na kanga ngkanne n aron ae tao antai ngkanne man abamwakoro aika a na rin bwa kanga Kometena are ngaia ae a na tara aron te mwane ae e na butaki, tera mwaitina arei. Are a na manga katea aia rabwata ao tao e na iai te rep man te Ekaretia ke tao *every village* ke tao Unimwane ke tao ti Kauntira ke antai riki, bwa are bon ana bwai te abamwakoro ae bwanin. Ao anne ngkanne ae e karaoaki, ma ti te bwai ae karaoaki aio bwa e aonga ni buti te waaki. Ao anne boni bukina ao e na aki kamangaoaki te ota ma te kantaninga aongkoa ngkana e trustee arei, aongkoa e nang bon Tautaeka naba iaon te bwai arei. Bon te kabanea ni babaire naba boni mai irouia antai, we are only there the government as a trustee only. The trustee for the beneficiary, who are the beneficiaries are Island Councils ke taian abamwakoro. Ao anne boni bukina ngaia are I taku bwa kanga e koaua bwa tao e aki rangi n mataata n au moan tabena, ma bon anne raoi bukina ao akea te bae e uruaki ke tao akea inaomatana ke tao anakin aia right

Island Councils ke taian Abamwakoro.

Ngaia anne. E rabwa taian marooro ao I kukurei Madam Speaker, e koaua e bwabwakanako te tai n tabekarake au kaoti nako matan te Auti aio n aron taekana ane e mwakoro n te Ota bebwa anne. E rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara am *point of order*.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. Bwa mwina e a rin ngkai te ota bwa tao ti ibukin ara totoko ibukin ae ti na okiria ara Kauntira. Ma are bon oin ara totoko, bwa ti tangira te bwai ae e tangiraki ngkai mai iroua n te kaoti aei are e na riki bwa te resolution, ti tangiria bwa e na rin inanon te Tua bwa e aoria n are e boni bwanin raoi iaan tuan te mwane aei bwa e na mataata bwa antai te trustee. Ao ngkana anne bwa te Tautaeka iaan bukina anne, ao anne ae tangiria bwa e na rin ikai. Kanga anne kawaina ma anne ai bon te bwai teuana are ti na okiria ngkanne ngkana e a rin bwa te Biira; ti a okiria ara Kauntira ao ti na kona ni kamatata nakoia.

Ngaia anne bon oin raoi bukina. E rabwa.

Tibiika: Ngaia ngkai bon akea riki ae e na point of order ao N nang kanakoa ngkanne te kaotinano iaon te kaoti aio. Bwa te kaoti n aron are

e taekinna te Kauoman ni Beretitenti, bon te kaoti iaon te Mwane n tania ibukia Kauntira n Abamwakoro, ke te ICTF. Ngaia are N nang kanakoa ngkanne te kaotinano n aron taekan te kaoti ane mwakoro ae nambwana 25. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. Ao e a nakoia ake a butimwaeia. E a butimwaeaki te kaoti.

Ao ngkai e a bon tia n tabekaki te kauring ibukin te bwara, ao I a kukurei ngkanne ni kabwara te Auti, ma ti a boni karabwaira moa ngkai ti kona n anganaki teimatoan te marurung ao te korakora ni karaoa tibwara ibukia kain Kiribati ni karokoa te tai ae 3.35am. Ara kantaninga bwa e reke ara aoa ni matu. E reke tabeu ae te aoa ni matu ao n te ingabong ao ti a manga boni kaitiboaki naba iaan ara taubuki aei n aron are ti kantaningaki iaan ara Rules of Procedure; te aoa 10.00 am *sharp* n te ingabong ao ti a motirawa moa.

Te Tataro.

Tibiika: Ti a nakon ara bwai iaon ara Ota bebwā.

Kiraka: Taiboranakin bebwā mairoun Honourable Speaker.

Ana ribooti te Oteta Tienēra iaon ana akaunti te Air Kiribati Limited ibukin te ririki are toki 31 Ritembwa 2020. Bebwā No. 69/22.

Ana kaongora te Tia tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinainano.

TE KAONGORA

Tibiika: Ngaia ao n te ingabong aei, ao iai ara kaongora ae e na waaki. Ko na *point of order* te Tia tei mai Betio. Ngaia tera am *point of order*?

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwā te Tia babaire. Te *point of order*, akea bwa I a noria bwa e nang aki toka ara titiraki ao tao te bubuti nakon am Taibora ao te *Business committee* ngkana e kona n nora riain kakaeakin kakaeakin angan anne. Te bubuti ae mangori. Ko rabwā te Tia babaire.

Tibiika: Ngaia e raoiroi bwa e a bon tiku bwa kabaeān te Tibiika riki kain te *Business committee*.

Ao ngkanne ti nang nakon ara *Statement* ke ara maroro are e na tabekia te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano ae Hon.Taoaba Kaiea. Ao I anganiko am

tai bwa ko a karaoa am maroro. E nakoim.

ANA KAONGORA TE TIA TEI MAI TARAWA TEINAINANO

Hon.Taoaba Kaiea: Ko rabwā *Madam Speaker*, ao ibukin uarereke te tai ao I a kamauri ngkami ara koraki ma kain Kiribati ni kabane. Ni Bwanan Tarawa Teinainano ao kam na bane ni mauri!

Madam Speaker, I a kukurei n tabekarake te bwana ni kakaitau ni kaineti ma au *statement* nakon te Tautaeā n Tiaina ni kaineti ma ana buoka ae e rangi n bongana nakoia kain Tarawa Teinainano ao boni Kiribati ae bwanin n aron aikai te Tia babaire:

- I) Te *Infrastructure*, are e a tia n anga Tiaina 21.2kilo vat te tianaraita nakon Tarawa Teinainano. E na tauraoi n anga ao ni karaoa naba te *Salination plant* ibukin Tarawa Teinainano ao iaoni kawaina te Tia babaire. E na tauraoi naba ni karaoa Tiaina katamaroan te kawai nakoia kain Anraei ao te kotiwei are nako Tanaea ni ikotaki ma te kawai ae boou, Temwaiku ao te buriti te Tia babaire.

Te Tia babaire *submit* kotiwei are imarenan Buota ma Tanaea, e a tia naba te Tautaeka n Tiaina ni boutoka karaoan ana aobiti te KCCI are i Betio. Karaoan te naan *sea-wall buildings project* are e a tia ni karaoia naba Tiaina nakoia te naan *Communities* iaon Tarawa Teinainano ma Betio ao bon Kiribati ae bwanin.

E a tia naba ni boutoka karaoan te renovation ibukin te *KSA building* te Tia babaire. Iaon te *lively hood* ngkanne te Tia babaire ao e a tia te Tautaeka n Tiaina n *donate* ke n anga 4 te kaa ni mange nakoia kain Tarawa Teinainano ma Betio, ni ikotaki ma te naan P.P.E.S ao te *lively hood staff* nakoia kain Tarawa Teinainano ma Betio.

Te *medical* tiim ibukia te botannaomata ibukin Tarawa Teinainano ma Betio ao Kiribati ae bwanin, onobwai nakon Maneaba ma karikirake ibukin Aro ma te naan *Communities* te Tia babaire.

Kai n nako tinaniku ma tangke n ran nakoia kain *Communities* ao kain Kiribati ae bwanin te Tia babaire. *Solar light* ao *street light* te Tia babaire nakoia kain Kiribati ae bwanin te Tia babaire.

Ana boutoka nakoia ataein te reirei ibukin taian taibora ao kai n

tekateka. Karaoan ke te *upgrading* ibukin *Infrastructure* iaon te O ma te naan *dining hall* te Tia babaire ibukin te naan reirei. Karaoan naba kanga karikirakeaia aine iaon te *training* ao te naan mwane ni buoka are e anga naba Tiaina. E karaoa naba te kuka ke te *cooking workshop* te Tia babaire nakoia te naan *Communities* ibukia aine ao kain Kiribati ae bwanin te Tia babaire.

Te *Fishery Project* te Tia babaire n aron te booti, te intin, bwaai n akawa te Tia babaire are e a tia n anga naba Tiaina nakoia te botannaomata. Te naan mwane ni buoka te Tia babaire are e a tia n anga naba Tiaina ibukin karaoan taian bobotaki n aron ana bong Kiribati ke te bong n Inaomata. Boong ni kauring te Tia babaire ae a karaoaki n te naan *Ministries* te Tia babaire. Bwaai n takakaro ke te naan *sport facilities* ma *equipment* te Tia babaire n aron te naan bwai n butiboro ma booro n nete ma bwaina nako te Tia babaire ibukia naba te botannaomata.

Iaon te *Sustainable development* te Tia babaire ao e a tia naba Tiaina ni karaoa te Ununiki n te *Agriculture* ao te *Aquature project* are aio are bon tiku naba n tararuaia te Tia babaire ibukin karaoan te *farm* ao karikirakean kanga te ununiki ao te maniman tao n te bakao te Tia babaire nakoia te botannaomata.

Ai aron naba karaoan te *training* iaon te *coconut comprehensive* te Tia babaire. Eng, a mwaiti riki te Tia babaire. Iai te naan *joint ventures* are e karaoi naba Tiaina.

Ibukin ngkanne *to people expenses* te Tia babaire. E a tia naba Tiaina ni karaoa tera te Tia babaire ibukin Tarawa Teinainano ma Betio.

E a tia naba n anga booki ma bwaai n reirei te Tia babaire nakon te naan reirei.

E a tia naba Tiaina ni karaoa ke tao ni katauraao te reirei ke te *Scholarship* ibukia kain Kiribati, are ana reirei naba te Nati ni Kiribati ibukin karaoan te rabakau te Tia babaire.

Iaon te *Consumer Mall* te Tia babaire ao Tiaina naba e a tia n anga te amwarake ao te moi nakoia te botannaomata n ikotaki ma te naan kaboraoi. Are anne a boni bane n ataia ara botannaomata te Tia babaire.

I a kaitau naba nakoia Aba tabeua n aron Aotiteria, Nu Tiran ao Tiaban ao aba riki tabeua ake a tia naba n anga baia ao ni boutoka nakon Kiribati te Tia babaire.

Ao ngkanne I taekina aei te Tia babaire bwa I kani katerea bwa Tiaina e tataekinaki Tiaina bwa akea ana buoka nakoia kain Kiribati n aron are e tataekinaki. E tataekinaki irouia te koraki ae e

rawata ana buoka Tiaina ao a na ataia kain Kiribati ae bwanin bwa Tiaina ngaia ae e boutoka ao e anga ana buoka nakon Kiribati ae bwanin te Tia babaire.

Ko rabwa I a toki ikai te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ngkai e a tia n tabeka ana marooro te Tia tei ao ngkanne N na ti anga 5 te titiraki ao e a toki naba ikanne, ao e na tauraoi te Tia tei ni kakaeka.

N na kanakoa nakoim te Tia tei ae ko karineaki mai Makin; Hon. Pinto Katia. E nakoim.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Madam Speaker*, ao ngkai ai tibwa au moan taetae naba n te ingabong naba aio. Ti na manga kamaurira, moa mairoum *Madam Speaker*, am taani mwakuri, te Beretitenti ma te Kauoman, Minitita, te Leader n te Kaitara ao boni ngaira Taan tei ao ai boni ngaira aika ti ongora aikai n te ingabong aio n ikotaki ma ara botannaomata ao ai moara riki nakon Makin. Kam na bane ni mauri!

Ti karabwa te ae karineaki n ana *statement* ke tao ana kaongora n te ingabong aio ao e nang rawata aron are e mwanewei ibukin Tiaina te Tia babaire.

N na ti bubutia te Tia tei ae karineaki. Ti ataia ae e rawata ngkai te kateitei ae kanga e waaki iai Tiaina. I kan ongora, e ira naba ara

building code Tiaina ibukin kateitei aikai ke e boni karaoi bwaai tabeua? Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Tarawa Teinainano e nakoim.

Hon.Taoaba Kaiea: E rabwa ana titiraki te Tia tei ae karineaki temanna mai Makin. Ao are tera ngkai ibon iaan te eti ao te riai aba ni kabane ake a roko ikai, a na bon riai n ira te Kainibaire are e a tia ni baireia te Tautaeaka.

Ae nanona bon akea te kanganga n anne. E ira te *building code*. Ko rabwa, au kantaninga bwa e ibuobuoki anne te Tia babaire.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti ae karineaki Hon.Ieremia Tabai, e nakoim.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia babaire e rabwa te kaongora, ao ti bon namakinna bwa a kamangoraki raora ake tabeman ae a maan ma ngaia.

Ma au titiraki te Tia babaire e kangai. Ti a rangi n kainanoa te kiba mai ikai nako Kiritimati ni bon oin ara wanikiba. Ao e taku te Tautaeaka n Tiaina bwa a na kaboa ane te kauowaa. E na roko n ninga anne te Tia babaire ikai taiaoka?

Tibiika: Te Tia tei mai Tarawa Teinainano e nakoim.

Hon.Taoaba Kaiea: E rabwa *Madam Speaker*. Tao te moanibwai te Tia

babaire tao N na bon kaeka moa are a kamangoraki aba ake tabeua. I boni mwaneweia naba inanon au *statements*. I aki mwaninga taekaia aba akana tabeua n aron Nu Tiran, Aotiteria ao aba riki tabeua.

Ni kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Nonouti. Eng, anne ane bon tiku inanon bain te *Communication*. Ane e bae ngkanne inanon bain te *Communication* ao ane e mwakuria te *Communication* ao e tauraoi Tiaina ni ibuobuoki nako iai te Tia babaire. Ko rabwa. Au kantaninga bwa e ibuobuoki anne te Tia babaire.

Tibiika: Ao te Tia tei mai Makin e nakoim.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia babaire ao e koaua are te kauoua n are kanga ibukin naba te kaongora aei te Tia babaire.

Ti ataia ae e rawata ana buoka Tiaina ibukin te naan *solar light*. Ma I ti kan ongora riki bwa n ana marooro te Minitita n te tai ae nako ao kanga iai te okoro n te bae ti ongongo, ma ti ti kan ongora riki mairoum te Tia tei ae ko karineaki bwa kantokan bwaai aikai are te naan solar moara riki tao nakon abamwakoron Kiribati. Antai tabena anne te Tia babaire? Ko rabwa

Tibiika: Te Tia tei ae ko karineaki am kaeka nakon te titiraki.

Hon.Taoaba Kaiea: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao e koaua are iai ana karikirake Tiaina are tao bwaai ake a roko mai Tiaban te naan *solar light*.

Ni kaekan te titiraki te Tia babaire, kantokan *solar light* aikai te Tia babaire bon taben te Tautaeaka. Ma are e tiku inanon bain te Minitita n te *MISE* te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I angan te kaaua n titiraki te Tia tei mai Betio ae karineaki; Hon.Tebao Awerika.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia babaire ae ko karineaki. Ao I a rimoa ni kaitau nakon te Tia tei man *TUC* n aron ana statement are e a tia n tabekia n te moan ingabong aio. Ao au titiraki e kangai; iraua mwaitin te botannaomata ae e rotia n te buoka are e a tia n anga Tiaina akana ko a tibwa n taekinna i Betio ao *TUC* taiaoka.

Tibiika: Te Tia tei tai Tarawa Teinainano am kaeka. ‘

Hon.Taoaba Kaiea: E rabwa te Tia tei ae karineaki mai Betio temanna n ana titiraki. Tao e koaua mwaiti te botannaomata iaon Tarawa Teinainano ma Betio te Tia babaire, e nakon ae 63,439. Ao anne ngkanne e kan rota mwaitin te population iaon Kiribati are 123,902. Are nanona te buoka aio iteran te botannaomata ke tao e raka iaon iteran te botannaomata te Tia babaire a tia n reke te buoka aio

nakoia man ana mwane Tiaina. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ao I angan te kabanea n titiraki te Beretitenti ae karineaki; H.E. Taneti Mamau. E nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I kan tabeka naba te titiraki.

I kaitaua te Tia tei mai Tarawa Teinainano temanna n ana statements.

Ma iteran ana buoka Tiaina are e taekinna, buokan ara *National day* ke ara bong ni Kainaomata.

Ao e kakoaua te Tia tei ae karineaki bwa n ana buoka Tiaina nakon te takakaro. Ao ake a moanna n te butiboro iroun te tiim ni mwane ao aine ao e a tia ni kaniwangaia ni karokoia iaon Tiaina ao e na teimatoa anne, taiaoka.

Tibiika: Te Tia tei am kaeka nakon te titiraki.

Hon.Taoaba Kaiea: E rabwa *Madam Speaker*. Ao e rabwa ana taeka te Beretitenti ae karineaki. Eng e koaua n aron ae e ataki ao Tiaina e a tia ni karokoia taan takakaro iaon Tiaina.

Ao n aron ae e ataki bwa kain Abaiang ma kain Betio. Tiim ake a tokanikai ke tenaan tiambion n te tai ae nako te Tia babaire. Ao a tia n roko te koraki akanne iaon Tiaina te Tia babaire.

Ngaia Tiaina ane e na teimatoa ni kanakoia naba te botaki n takakaro ikai ke rabwatan takakaro ake iai rekerekeia ma te takakaro, ao tiaki ti Tiaina te Tia babaire ma ni ikotaki ma te koraki ake iai aia tarena n te anene ao tabeua riki te Tia babaire n aron ae e karaoia ngkai Tiaina. E nang korakora ana buoka.

Au kantaninga bwa e ibuobuoki nako ana kaeka te Beretitenti ae karineaki. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ao I taku bwa e a boni katabwanina raoi mwitin ara titiraki ni kamatata iaon te marooro anne. Ngaia are ti nang kanakoa ngkanne nakon ara bwai are imwina iaon ara Ota bebwai.

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika; Ngaia ao te moan titiraki ae e wene imatara n te ingabong ae e tamaroa aei, bon te titiraki ae na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Marakei; Hon. Moannata Ientaake ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Mwakurian Karikirake ao Kateimatoan Korakora; Hon. Willie Tokataake. E nakoim te Tia tei.

MOANAKI NI NGAI KARAOAN TAIAN BURITI AIKA UOUA AIKA NEI REEI AO TANGANGAU IAON MARAKEI

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa *Madam Speaker*. Ao ngkai au moan n tai n taetae n te Kanimabong aio, ao I a reitaki ma tariu ae te Minitita ma kain abau ae Marakei n anga ara kamauri nakoim te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minitita ni kabane, te Leader n te Kaitara, Taan tei ni kabane ake mena inanon te Auti n tei ao ake tuai roko n aia tabo ngkai, ao n ikotaki ma kain Kiribati ake a reke ongoraia n te moan ingabong aei. Kam na bane moa ni mauri!

Ao e kangai taekan au titiraki: *E kona te Minitita are tabena ke te Tautaeke ni kaongoa te Auti aei bwa e na moanaki raoi n ningai karaoan taian buriti aika uoua aika Nei Reei ao Tangangau iaon Marakei?* Ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeke. *Madam Speaker, e katautauaki wakinan karaoan Nei Reei ao Tangangau buriti ni moan te ririki ae na roko.* Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Moannata Ientaake: I a bon rimoa n anga au karabwarabwa ae moan te abwabwaki nakon te Minitita ao taani mwakuri ni kabane

are raon te Minitita n ana kaeka are e a tia n tabekia n te moan ingabong aio.

I kakoaua *Madam Speaker* bwa tiaki te moan tai ae I tatabetabeka te bubuti aio. Ao I kakoaua naba bwa e a boni kara naba angin au titiraki.

Iaan te koaua are N na bon riai ni kaokiokia bwa boni kainanoia raoi kain abau ae Marakei.

Ao ngkai tao e a reke taina bwa inanon te ririki aio ke moana, tao n ningai? Ni moan te ririki aei?

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia tei ni buokan ana titiraki. Eng, bon iai te bwai ae e kabaea te mwakuri, karokoan bwai ni mwakuri i Marakei.

Ma n aron kangangan te mwananga ni kaibuke ao tera, ngaia anne ngkanne kanga e kabaea anakin bwaai ni mwakuri ngkai ake a mena i Makin ni karaiaki ni kangai nako Marakei.

Ao anne e na karaoaki anne ni moan te ririki. Kanga te kataratara ngkai, e na karaoaki ni moan te ririki ae na roko aio.

Ngaia are ngkana a roko bwai ni mwakuri i Marakei, ao e a kona naba ngkanne ni waaki te mwakuri.

Ngaia are tao tiaki Tianuare raoi bwa are kanga e a bati te mena ma tao inanon tao Beberuare. Ma bwaai ni mwakuri te kantaninga bwa a na roko i Marakei inanon Tianuare.

Ma ngkana a roko i Marakei imwain are tao a mwakuri naba ni karaoan te buriiti ma tera ao a kona naba ni karaoi riki mwakuri tabeua n aron karaoan te kawai teutana ao tao terana riki are kanga tao kainanon naba te abamwakoro n te tai aei ao a oti n roko bwaai ni mwakuri ikekei.

Ma te katautau anne *Madam Speaker*. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon. Moannata Ientaake: I a bon anga au karabwarabwa ae moan te abwabwaki nakon te Minitita n ana kakaeka ao e rabwa bwa e a kaeka naba kanga au bubuti ae N na kauataoa irarikina n aron te kawai ae e a boni maan naba ni buakaka iaon Marakei. E a kan reke au tai ni bwaka n te kawai aio.

Ao I karabwa bwa iai naba tabeman kain te Aro ae te KUC ae a rebwerebwe ma natia, a bwaka naba bwa ribunako inanon tain bwakan te karau.

Ngkai e koaua bwa e taekinna bwa a reke naba ana tai ke ana Botaki ni mwakuri ni karaoa te buriiti aika uoua ni ikotaki ma te

kawai, ao I a tabeka te karabwarabwa ae moan te abwabwaki. Ao akea au titiraki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: E rabwa riki te Tia tei ae karineaki, eng ti a keiakinna ni boni kakoroa nanona.

N aron ae I taekinna, akea te kanganga ni karaoan tera. E a boni kaman tia te program ma bon ti taetaera ngkai karokoan bwaai ni mwakuri ake i Makin ni karaiaki nako Marakei.

Ngkana a roko i Marakei ao te *dug and barge* ane ngaia ane e na anai bwaai aikai n aron ae I taku tao inanon moan te ririki ae na roko, tao Tianuare ao e a mwananga naba te kaibuke. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ao I taku bwa e a boni buokan ana titiraki te Tia tei ao ti a nakon ara titiraki ane imwina.

E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Arorae, Hon. Teima Onorio ao e na kaeka te Minitita ae karineaki ibukin Kaneweaba, Bitineti Karaobwai ao Boboti; Hon. Booti Nauan. E nakoim te Tia tei.

E butaki te titiraki aio.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia babaire. Au titiraki aio tao ti a bon tia n marooro iai inanon tain te kataumwane. Ao I kaitaua te Minitita n aron ana kakaeka are e

tauraoi ni ibuobuoki nakon te itera aio; karokoan ana tiim ibukin te reirei ke tao buokaia Boboti ma titoa iaon tararuan aia karikirake ao riki katauraon aia akaunti aine.

N te tai aio, I a tauraoi ni butia te Tia babaire. E rabwa.

Tibiika: Ao e a bon kukurei te Tia tei mai Arorae bwa e a bon tia ni boo atin ana titiraki aei n aron are e taekinna ao ti a nakon are imwina ngkanne.

Te titiraki ae e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Abemama, bon te Leader n te Kaitara ae Hon. Tessie Eria Lamborne, ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Otabwanin, Aba ao te Ununiki ae karineaki; Hon. Ruateki Tekaiara. E nakoim te Tia tei.

**AKI ANGANAKIA KANIWANGAIA
TE MWANE TAAN IRA TE KABO
NI BONGIN TE AMWARAKE N
TE AONNABA IAON ABEMAMA**

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tia babaire. Ao I a kauataoi moa bwana ni kamauri n te ingabong aei nakoira ni kabane, ao nakoia kain Kiribati. Mani bwanaia kain Abemama ao kam na bane ni mauri!

Ao aei au titiraki te Tibiika. *N te namwakaina ae Okitobwa ao a roko kain te karikirake iaon Abemama are*

a karaoa bongin te amwarake n te aonnaba.

Ao teuana kanoan te tai anne; bon te kabo iaon te karao bwibwi.

Ngke e a boo te anga kaniwanga ao a tuangaki nake a reke kaniwangaia ke te moanna, kauoman, ao kateniman bwa a na aki anganaki kaniwangaia n te mwane e ngae ngke a tia n tuangaki bwa te mwane te kaniwanga.

N na bubutia te Minitita are tabena bwa e kona ni kabwarabwara raoi nakoia kain Abemama, bwa bukin tera ngkai aki anganaki kaniwangaia te mwane? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao reitan te bwana ni kamauri. Au kamauri nakoia kain Abemama n reitaki ma aia Tia tei ae botonnaine ao aio ana kaeka te Tautaeka nakoina. *Madam Speaker, kaniwanga a roko rinanon bwaai ake a boutoka kateimatoan te maeuraoi ni kaineti ma ana boto n iango ae te karikirake.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Minitita ae tao bon aia titiraki nake a reke kaniwangaia. Bwa are ngke a roko kain te tiim aei ao a bon buti moa n te naan kaawa ni karaoi aia kaongora. Ao kanoan aia

kaongora n aron ae a boni kaongoai naba kain au kaawa ake ngaia ae a tabeka naba aei nakoiu, bwa a boni taekina te kaniwanga are te mwane.

Ngaia are anne bukin ae I a manga uota bwanaia bwa tao te bubuti bwa e na kona n reke angana ngkai e a tia n taekinna te Minitita bwa tao a nang iangoi banen mwanen ana karikirake arei. Ao ngkana arona bwa aikoa anganaki n te naan bwai ni mwakuri ke tera n aron ana kaeka te Minitita bwa anganaki n rabwatan te mwane.

Bwa a nang kukurei kain abara ae Abemama n aron te waaki n te karikirake aei, ao I taku bwa ngkana e a manga reke rokon te Minitita i Abemama n noori e naan bwibwi ake a kateia ara koraki ae moan te tikiraoi ao bon te mwakuri ae e rawawata.

Ao ngaia aia kantaninga ngkana e reke kaniwangaia are anganaki are te mwaiti ni mwane are \$1,500. Ao anne ngkanne ae a rangi n unga iai nanoia, ma kanga a nanokawaki ngke e a boo te anga kaniwanga ao a tuangaki are tiaki te mwane bwa ai tao te naan bwai ni mwakuri ke tera. A tuangaki bwa tera are a tangiria ao a karekeaki man te mwane.

Ao ngkana arona bwa e kona ni ibuobuoki te Minitita tao n taraia ngkana e kona n reke angan ae

aera. Ao ngkana tao e a rawata nikiran ana mwane n ana karikirake ae e iangoa banena ao a kona n tara riain ae anganaki taan moanna aikai n te mwane. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara; Ko rabwa Madam Speaker, ao e koaua te karikirake aio e moan wakinaki iaon Abemama ngke e tangiroaki iaon Abemama ao kanga ni kaongoau ao kanga aki rangi n tabe iai kain Abemama.

N te moan rongorongo ae te kaniwanga te mwane, kanga aki rangi n tabe iai kanga aki rangi n active ma ti teuana te community ae e rangi n active are ngaia are kanga e rangi n rianako aron ana kekeiaki ao e reke irouna te moan kaniwanga.

Ma ngke ataia are e a reke te kaniwanga te mwane, ao a tibwa kibaria bon arona.

E rabwa te titiraki aio bwa ti na nora nikiran aia mwane bwa te *UNDP* te *project* aio. Ti na nora nikiran aia mwane ma ngkana iai nikiran aia mwane ao ti a kakaea angana ni karekei bwaai ake a tangiria kain Abemama.

Mani bon arona te *project* aio kanga ana *purpose* e na kaniwangani te kauoua ni kaongora, bwa ngke aki moan *active* ao te kauoua ni kaongora ngkanne bwa a nang

anganaki ngkanne bwaai ni mwakuri. Te value iaon te naan *equipment* ma e rabwa te titiraki bwa ti a take note ao ti a noria ma te *project* aio ao e rabwa.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Minitita ngkana tao e na manga kakaea riki angana. Ao tao bon anne bwanaia kain au abamwakoro ibukin kanga te kaniwanga.

Ao tao e bon eti ane e taekinna te Minitita bwa are kanga n taai aikai ao kanga ai te mwane ai te tia kaunga nano ao riki ibukin karaoan te mwakuri ae e nang matoatoa ae karaoan te bwibwi.

Ao ti kakaitau ngkana arona bwa e na kona n reke angan aei, ao I taku bwa moan te kakawaki naba bwa are teuana ana karikirake te Minitita aei ao te Tautaeaka aei iaon ara abamwakoro are e a mwanenaki irouia raraon Kiribati. Teuana mai ibuakon te karikirake ae ngaia ae e nang kaunga te waaki n te Ununiki ao kamanoan te aba ao te kaneweaba are kanga a rawata kanoana.

Ao e rangi n korakora naba te nano iai ibukin te unga n nano iaon au abamwakoro. Ma I taku bwa e nang kakawaki naba aei bwa are e na kona n reke bwa tao te bwara n nano naba ngkana arona bwa e manga

iai riki te waaki ae e na karaoaki imwina ao a nang moanna ngkanne n tabeianza taan ira te waaki anne bwa e na reke te mwane ke e na aki. Ao I taku bwa aei e na rangi n ibuobuoki ngkana e kona te Minitita ni kakaea raoi angan ae tao n te tai moa aei ae a na anganaki moa n te mwane bwa e aoria n teimatoa, ao tao e nang rawata riki te naan bwibwi aika a nang tei iaon Abemama ibukin kamanoan te aba ao tao e na uarereke riki te kabanemwane n te *disaster*. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Leader n te Kaitara ma ana titiraki irouia kain ana abamwakoro ae Abemama. Ao e koaua aio ngkanne ti a noria man taraia bwa bon te oi n iango te kantaninga aio, are ngkana ko bae n ringaki nanom n te naan bwai ma tera. Ma ngkana ko anganaki te tianti ao ti tebo ma e unga nanom iai.

Ma aio ngkanne I a butia ara taani mwakuri ma kain au aoboti ngkana a ongo bwanau ngkai, angina te naan project ae aekakina aikai. Ti a taraia bwa tiaki te naan equipment ke bwaai ni mwakuri, ma ti angania te mwane bwa e kakawaki riki te mwane nakon bwaai ake ti na angania.

Ngaia are ti a noria aikai ao I a butia taani mwakuri bwa ti a reitaki ma te naan *project* n aron aikai bwa ti aonga n rairi kaniwanga akanne nakon te bwai are a bon tangiria kain te abamwakoro. E rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika ao I rangi n kakaitau ni buokan aei. Ao tao n te tai are reke iai kaniwangaia kain te karikirake aei ke te kabo aei ao e a bon rangi n rawata te kakumekume ibukin te naan anga bebwa. Ngaia are a nang ni bubuti ngkoa ibukin are e a rangi n tiraua aia kakumekume ao a kantaningaia bwa e na reke buokaia teutana mani kaniwangaia.

Ao I taku bwa tao te naan bwai ni mwakuri are a tuangaki tabeman. Tao e na bon iai, tao ngkana e bon reke te mwane irouia are bon ti tebo nanona naba bwa a na kona ni karekei bwaai are aongkoa a tuangaki. Korei bwaai ake kam tangiri bwa a nang karekeaki man te mwane anne. Ma I taku bwa e na rangi n tamaroa riki te rongorongo nakoia ngkana a bon onimakinaki n anganaki kaniwangaia bwa a na kona ni karekei bwaai ae a kainanoi. Ao tao riki tiaki ibukin te ununiki bwa are tao ai te kaniwanga tao roia natia n te tai arei ibukin te naan kabanemwane ibukin te anga

bebwa aika rangi n tiraua iaon abara ae Abemama n te naan reirei ake i abara.

Ngaia anne ae ti na karabwa te Minitita ngkai e a tia ni butimwaeia bwa e nang manga karaua n taraia ma ana koraki ao kain ana tiim.

Ao ti a kakaitauia riki kain ana tiim te Minitita ao bon kain te tiim ni kabane are a roko man te naan tabo ni mwakuri aika kakaokoro ibukin teimatoaia ni kakaraoa tibwangaia iaan te naan karikirake ke te karikirake are e karaoaki i Abemama are ngaia kanoana teuana aei.

Ao ara kantaninga bwa e na teimatoa te kaunga nano aei nakoia kain ara abamwakoro ao bon nakoia kain Kiribati. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao I kanakoa nakon te Minitita am kaeka.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tia babaire ao e rabwa te Tia tei ke te Leader n te Kaitara ma ana kaunga nano ma ana kakaewenako nakon ara tabo ni mwakuri ibukin ara karikirake ae ti na manga waakin nakon taai aika nako ibukin te abamwakoro ae Abemama. Are te Tautaeka aio kanga ti a bon tangira ma kain Abemama ke kanga ti a tangiria kain Abemama, ngaia are kam na bon aki raraoma kain Abemama. Ti na kabatia ara *project* nakoimi n te ririki ae boou. Ko rabwa.

Tibiika: E a bane buokan te titiraki, ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Arorae, Hon.Teima Onorio ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Mwakurian Karikirake ao Kateimatoan Korakora; Hon. Willie Tokataake. E nakoim te Tia tei.

**MWANIBWAN ARORAE AIKA
TARIKA AO A ROTAKI NABA
KAAI N AMWARAKE**

Hon.Teima Onorio: Ko rabwa te Tia babaire ao aio taekan au titiraki. *E korakora namakinan te kanganga iaon Arorae ngkai e a kani bane te ririki aio n aki bwaka te karau. A mwaiti mwanibwa aika tarika ao a rotaki naba kai n amwarake. I kani butia te Tautaeka, e kona ni karokoa ana tiim i Arorae bwa e na tuo te kanganga aio man kaotinakoa ana ibuobuoki nakon te kanganga aio n te tai ae waekoa.* Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao ai ana kaeka te Tautaeka. *Madam Speaker e tauraoi au Botaki ni mwakuri ni iraorao ma te bubuti aio ngkana e a tia n rinanon te MIA.* Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Teima Onorio: Ao e rabwa ana kaeka te Minitita te Tia babaire ao kanga I kubanako iai bwa e manga kainanoaki moa bwa e na rinanon te *MIA* te Tia babaire. Ao I a karokoa te bubuti ikai te Tia babaire tera buren ae I tabekia.

I kan butia te Minitita ao bon te Tautaeka riki te Tia babaire bwa tera ngke e taraki aio bwa te disaster n aron ae a rotaki naba iai kain abamwakoro akana a tia n tabeki aia titiraki tao ibukin kainanoan te *desalinations plant* ma terana te Tia babaire.

Ngkai te Tia babaire e kananokawaki taran aon te abamwakoro. Angin nii ane a raranako a einako, a bwaka uroukau. E korakora rotakin te abamwakoro ao kaai n amwarake are a na karekei kanaia mai iai kain te abamwakoro. E korakora rotakia te Tia babaire, ngaia are kanga ti bubuti nakon te Tautaeka ao kanga tiaki kantaninga ana kaeka ae aekakin aio.

Ti na butia te Tautaeka te Tia babaire e kona ae a bon ti n roko n noria ni kakoaua bwa e na kakoaua naba te Minitita bwa bon iai tao ana ribooti te *Water technician* ane e bon nanakoia. A na ataia bwa aekakira mwanibwa ae a tarika ikekei ke a kangai. E korakora te tarika te Tia babaire. Ti kona ni bubuti e kona ni waekoa ni buoka te kanganga aio te Tia babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. N aron are I taekinna, ti rangi n tauraoi ni ibuobuoki. Ma are ni bon arona te naan karikirake iaon aba ngkana iai kainanon aonnaba ni kabane ao are bon n te *MIA* te *Rural Development Unit*, are tabena e na bon tararua aonnaba.

Ngaia are a na bon riai ni kaungaki Kauntira mai iaon aba bwa a na karaoa kawaina are e rinanon te *MIA* bwa e aonga n are a bon *coordinated* raoi te naan *project* akana a karaoaki iaon aba.

Ao n aron ae I taekinna, ti rangi n tauraoi ni ibuobuoki. Ngkana e roko te rongorong mairoun te *MIA* bwa aio te bae e na riai ni karaoaki, ao ngkanne ti a karaoa naba ara *work plan* ibukin karaoan nanon aio.

Ngaia are kanga anne raoi kanga bon aron kawain te naan karikirake. Ngaia are n aron ae I taekinna, ti rangi n tauraoi ni ibuobuoki ma are bon iai kawain bwaai ni kabane ao ti na bubuti bwa e na rinanoaki kawain bwaai ni kabane bwa e aonga n are e nakoraoi ao e birimwaka aron te mwakuri. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon. Teima Onorio: E rabwa te Tia babaire kanga e matoatoa bwanan te Minitita ao I nanokawaki n ongora ana kaeka, ao I nang kantaningaia bwa tao te Beretitenti riki e na kona n ibuobuoki n taran te *disaster* te Tia babaire. Tera te kanganga bwa kam a bon roko naba. E tauraoi te tiim n nakoati, e a tia naba te Tia babaire.

Bukin tera ngkai e nang kamatoaki. E na riai moa n roko rinanon te MIA. Ao kai titiraki man aba tabeua a nang moantai ni butimwaeaki. Akea te kanganga, ae e mwakuriaki.

Ti a bubuti te Tia babaire, e na aki tarai bwa ibukin ae ti mena n te Kaitara ao e nang kakaeka n aekakin anne te Tia babaire.

Te kanganga te Tia babaire, maeuia te botannaomata. Ao ngkami ngkana a rotaki kain ami abamwakoro, kam tataekina ae ti kibaria, ti tobwaia.

Ti bubuti naba kam na tobwaira n te tai ae waekoa. Karokoan ami tiim, iai bwa te *disaster* e oneaki n am aobiti te Tia babaire. E aera ngkai ko angan te *MISE* bwa e na kaeka ao e aki kaeka ibukin te ran ao e ataia bwa te naan ribooti ane a tia n nakoina te Tia babaire. Ao te kantaninga ti bubuti te tiim ane e a tia n nakoina te Tia babaire. Ao te kantaninga ti bubuti te tiim bwa are tao tiaki tarana man te *MISE* ao tao man ana itera te Ununiki, terana

riki bwa kai n amwarake te Tia babaire.

Ti a bubuti te Tia babaire tao e bon ongora te Kauntira a kona ni waekoa ni karaoa te reta. Ao tera ngke e aki taraki bwa e na taningaki te reta ao e a tibwa mwaing.

Ngkana ai te kanganga te Tia babaire tera totokoami bwa kam na waekoa ni buoka aio. Ti a bubuti te Tia babaire kananoraoan riki aio, an tai taua ma te matoa. Kam aki karaoa arei ao ti aki buoki ngkami. Ti a bubuti te Tia babaire, e kainanoaki ami ibuobuoki. Bon ti roko n noria n tuoa. Iai te ribooti are iroum te *MISE* ao tera riki man itera ake tabeua aika a na ibuobuoki ibukin taran te mooie ae e na kona ni waekoa n reke ao riki te amwarake te Tia babaire. Tera te ibuobuoki are kam na kona n anga. Ko rabwa te Tia babaire ao I a katikua iroun te Tautaeaka. Ara kantaninga bwa e na kona ni waekoa n ibuobuoki n te tai ae riai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki, ao N na karautaeaka nakon te Tia tei ae karineaki tiaki kangabuaka ibukina bwa e mena n te Kaitara. Ma are ti ibukina raoi ibukin anne kawain te naan karikirake aikana a na karaoaki iaona.

Iai te *disaster* are te koraki ake a tararua aron te kanganga iaon aba. Iai te koraki akanne, ngaia are bon iai kawaina arei.

Ao n aron are I taku, are e bon rawata ma ngaira tabera ti na rimwin te naan karikirake ake a tia ni waaki. Ti na maintain te naan karikirake n aron tao te naan ran akana iai aika a bwam n raa ma tera. Akanne ngkanne tabera bwa ti na maintain. Anne ti aki tangira ae e na rinanon te *MIA*.

Ma bwaai ake kanga boou are bon kainanon te abamwakoro ae e a bon rangi ni kainanoia, ao I taku bwa n aron ae I taku. A rinanon kawaina ao ngaira ti nang tauraoi n ibuobuoki bwa akea ara kanganga n te ibuobuoki. Ti nang tauraoi n taainako. Ma are tera ngke e boni karaoaki rinanon kawaina are e bon taneiai te aba iai. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Teima Onorio: Ao e rabwa te Tia babaire. E aoria bwa ae a bon ongora kain te Kauntira ao a boni kona ni karaoa are a kainanoia ke e tangiria te Tautaeaka bwa e na karaoaki karokoan te reta inanon te *MIA*.

Ma I kan butia te Minitita bwa are bon iai man ana itera are te ran. A tia n roko kain am tiim n namwakaina aika nako ao a nako

n tuo a te ran ikekei ao a tuanga te *desalinations plant*, ao au kantaninga te Tia babaire bwa tao ko na riai n tia n anga am ibuobuoki n aki tanninga ae ti na tabekia.

E aoria N na manga butiko te Minitita ae ko karineaki. Tera angan te ibuobuoki man am itera iaon te *desalination plant*. Tera ami kataratara man ami aobiti te Tia babaire bwa are kam a tia n tuo a. Iai te ibuobuoki ae kam na kona n anga ke e a toki.

Ti a bubuti te Tia babaire bwa bon te kainano te ran. E aki maeu te mitin arei, e a rangi n maan ao e a tia n tuoaki.

E na kona n reke buokana n aron ae kam a buokia ngkai abamwakoro ake tabeua. Ane e a reke ana *desalination plant* ane tao iaon kawaina. Tera ngke e kona n reke naba buokara te Tia babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki. Anne ti tauraoi n rangi n ibuobuoki iai. Te bwai ae e a tia n tei rabwatana ao anne te bae ti na nako ni karaoia. Ao ti na kaumakia ara koraki ake tabeia aio bwa a na kabirimwakaia ni karaoa anne. Bwa are anne bon tabera bwa are e a tia n tia te bwai anne ao tabera ti na riai ni *maintain* ao ti na riai n tararuaia bwa e na waaki

nako. E na aki tokitoki aron
kabonganakia irouia te
botannaomata.

Ti na tauraoi ni kibara anne *Madam Speaker* n te tai ae waekoa. Ko rabwa.

Tibiika: Ao e a boni bane buokan ara titiraki anne, ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Banaba, Hon. Tibanga Taratai ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Mwakurian Karikirake ao Kateimatoan Korakora; Hon. Willie Tokataake. E nakoim te Tia tei.

AKI KARAOAKIN KANOAN
ANA RIBOOTI TE SOPAC ARE
E KUNEA TE RAN IAON
BANABA N 2000

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika. Ao ngkai au moan titiraki inanon te Auti ni Maungatabu aio. Ao I kukurei n tabeka au titiraki man te abamwakoro ae Banaba ae e kangai taekana. *Iai ana ribooti te SOPAC inanon 2000 ae kuneaki te ran iaon Banaba. N na butia te Tautaeaka aio bwa tera bukina bwa e aki kamwakuriaki kanoan te ribooti aio?* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita e nakoim am
kaeka.

Hon. Willie Tokataake: E rabwa
Madam Speaker ao e rabwa riki te

Tia tei ae karineaki n ana titiraki ao
aio ana kaeka te Tautaeaka. *Madam
Speaker, N na karautaeaka nakon te
Tia tei ae karineaki bwa e aki kona
n reke iroura bwa bukin tera aki
karaoaki kanoan te ribooti n te tai
arei, ma e tauraoi au Botaki ni
mwakuri ni manga rinanon te
ribooti aei. Ko rabwa Madam
Speaker.*

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia
tei.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te Minitita n ana kaeka ae e nang teretere ni kaotaki bwa ngaia e aki reke irouia tao te ribooti aio.

Ao e koaua ibukin te rongorongō ao iai te tiim ae a kamwanangaki man te Tautaeaka n 5 Aokati - 18 Aokati 2000 ao e kuneaki bwa iai te ran n ana *water lands* Banaba. Ao iai te naan *recommendation* ake a ti ani mwaneweaki naba inanon te ribooti aio, bwa a na karaoaki ibukin karekean te ran nakoia kain te abamwakoro aio.

Ao e koaua e reke bwa kanga te
tabeaianga n aron ana kaeka te
Minitita ao ti kona n ongora naba
ngaira kain ara abamwakoro ae
Banaba, bwa ti kubanako n te
aekaki aio bwa ai 20 tabun te
ririki ae e a tia ni kabwaka ana
mwane te Tautaeka nakon te
SOPAC ibukin karaoan te karikirake
aio ke tao te *survey* aio ao akea te

bae e karaoaki inanon 20 tabun te ririki.

Ngaia ae I kan tabekia bwa ngkai e kona tao n aki tibwaki tao rongorongon te ran nakoia kain Banaba ngkai bon iai, ao e riki bwa bon te raraoma teuana nakon ara botannaomata iaon Banaba.

Te kauoua te Tia babaire, ti a bon kan reita te kakaitau nakon te Tautaeaka ae e boou ae e tekateka ngkai. Tao e koaua e a reke irouna te rongorongon aio ao e a tauraoi ni kibara ana kanganga Banaba aio ma kanoan te ribooti mairoun te SOPAC. Ao I a kan butia ngkanne te Minitita, ao tao nakon n ningai ana tai ae tao e na kona kanga ni karaoa nanon te baere e taekinna. Ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita kaekan te titiraki e nakoim.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki.

Ao n aron are I kaeka n te titiraki, e rangi n tauraoi ara Botaki ni mwakuri ni manga rinanon te ribooti. Iai rabwatan te ribooti ae e a tia n reke, ma ngkai e roko ana titiraki te Tia tei ae karineaki ao a kakae nako ara koraki ao a kunea te ribooti arei ao a tauraoi n rinanona.

Kanga e boni matoatoa kanga aron te mena bwa are e na karauaki bwa

are e na ubwabwaeaki nukan Banaba kanga n te ribooti arei. Ngaia are n aron ae I taekinna ti na tauraoi.

Au koraki kain te tabo n ran ane a tabe ngkai ni kamatebwaia aron te bae e na karaoaki. Tera ae ti na karaoia, ti na rimwin tera.

Are akea te SOPAC ngkai bwa are a bane ni mena iaan te rabwata teuana. Ngaia are akanne ngkanne baik a na manga reitaki ma ngaia ao a na kakaea angan kabirimwakan aio, ngkana arona bwa iai angana ni kabirimwakaki.

Ao n aron ae I taekinna, ti tauraoi ni ibuobuoki ao ti na kataia ni kakaea angana ni kabaikoa naba bwa are e ataki bwa ae te kainano naba aio.

Ao ngkai e a bon tia te ribooti ao ai bon anne taben te Tautaeaka bwa are e mena inanon mwini te ribooti are e a tia ni wene n taai aika nako. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te Minitita n ana kaeka. Ao e koaua I a kan rimoa ni kaitaua te Minitita n reitaki ma te Tautaeaka ngkai a kona ni kariaia bwa e na kona ni manga amoa ana bubuti Banaba aio ibukin kanga buokana n te ran.

Ao e koaua n aron are kanga e tataekina te Tautaeka are akea ae e na katukaki. Ao I kan taekina aio iaan te kantaninga ae te bubuti aio e rekereke ma kenakin te mwanibwa.

Ti kakoaua bwa ngkana ti na tara ao ti na ongora ibukin te abamwakoro ae Banaba, ao n te ribooti e taekinaki bwa Banaba 86m rietan te *sea level*. Nanona 86m *above the sea level*.

Ao I kakoaua bwa n aron ae I taekinna ngkanne, e na kanganga ngkana e na kenaki nukan Banaba. Ao I kakoaua bwa iai naba mitin ake a tauraoi n aron kanga bukin te keniken aio.

Ao iaon te ribooti naba ae kanga I bae n tarataraiia naba imatau ngkai, ao 10 taabo iaon te abamwakoro ae Banaba ae kenaki ao e anaki kanga nanon ae e na kona n anaki ibukin te ran. Ao e kuneaki bwa te kabanea n rietata ae e na kona ni kenaki ao e na reke te ran iai, 60metres. Ae aongkoa aio te maximu. Ngkana e kona n ongora ami *officials* ke am taani mwakuri, I taku bwa e kakawaki bwa a na *pick up* te *point* aio.

Ao te kabanea n rinano n tabo are a na kona ni kenna ae e na teke te ran iai, e kaan reke ae tao 4metre.

Ngaia are man te ribooti aio ao e na kona n ibuobuoki moara riki nakoia kain am Intinia man te *MISE* ao tera

ngke a kona n nora te kainano aio. Ao e na ti kenaki ana mwanibwa Banaba e aoria n reke ana mwanibwa Banaba n ai aron ae ti nang kainanoa aio, bwa ti aki kainanoa aio tao ibukin tao tera ma ti kainanoa aio ibukin te maeu.

Bwa ti kakoaua bwa n ana *history Banaba* ao e a kaman rotaki aio irouia ara Ikawai ao ni karokoa e a roko te Kauoua ni buaka, ni karokoa tao e a kani manga roko te kateniua ni buaka.

Ma ti rangi n kaitau riki bwa e a reke te ribooti ao ti a kawenea inanon te Auti aio, ao ti a kakaitau riki ngkai e a butimwaeaki iroun te Tautaeka aio.

Ngaia ae I a bubutia riki te Tautaeka aio bwa tera ngke e kona n nora aio.

Ti kakoaua bwa iai te budget ae tao iaoni kawaina ni kanakoaki. Tao e a kani *final* aron ara *budget* aio. Tera ngke e kona n noraki naba riain te karikirake aio ao e na karinaki inanon ana budget te Tautaeka bwa kanoan 2023. Aikai taeka tabeua are I a kaunga riki te Tautaeka bwa tera ngke e kona n nora kakawakin te bubuti aio.

Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te Minitita n ana kaeka.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki.

Ao n aron are I taekinna, e tauraoi ara Botaki ni mwakuri. Iai te mwananga nako Banaba ane e na karaoaki teuana te *project*. Ae I taku bwa iaoni kawaina ngkai, tao ngkana tiaki banen te ririki aio tao moan te ririki ae na roko.

Kanga aron te katautau irouia ara koraki, ao I taku bwa te mwananga naba anne are e na kona ni manga nako n ruamwin te naan ribooti akekei ni bon karau n noori taabo akekei ma tera riki.

Ngaia are e na karaua nanona te Tia tei ae karineaki bwa iai te kakamwakuri ane e na karaoaki man ara tabo n i mwakuri. Ma ara kantaninga bwa e na biri mwaka aio. Ao tao ngkana arona bwa a tia aia ribooti nakai ngkana a na nako nako Banaba ao e na kona ni manga kakaekaki ngkanne te mwananga are imwina. Ma e a rabino te boro *Madam Speaker*. Ko rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e nang rarabwa riki te Minitita ngkai e a kona kanga ni boutoka ana kanganga Banaba aio.

Ao I kani manga kaunga ana tiim te Minitita ngkai I kakoaua bwa a bae n ongora n te tai aio.

Ao te kabotau ae I anga te abamwakoro ke te aba ae Nauru. Bwa iaan naba te ribooti n ana SOPAC ribooti aio ao e kaotia bwa iaon Nauru, ti tebo raoi teina ma ara abamwakoro ae Banaba. Ti tebo teia raoi ae kanga a kuri identical aron tein abamwakoro aikai.

Ao te bwai ae e karaoia te SOPAC n irekereke ma kanga te water query bwa are aio e iangoaki kaokan Nauru.

Ao ngkai Nauru e a reke mwaitin ana *water well* ke ana mwanibwa ae 350 mwaitin te mwanibwa. Ao a karaoaki aikai man aekakin karikirake raoi ae I tabekia ngkai inanon te Auti n tei aio bwa *ti learn* mai irouia aba ake irarikira.

Ao ti a kakaitau riki nakon te SOPAC ngkai e kona ni buoka te abamwakoro ke te aba ae Nauru, tera ngke e kona ni manga reke te buoka aio ao e na manga reitinako nakon ara abamwakoro ae Banaba ao ti aoria n ae akea ae e na katukaki ae e na tiku n akea ana mwanibwa.

Ma ti a butia riki te Tautaeaka bwa tera ngke e kona ni uarokoa te abamwakoro ae Banaba nakon te bwai ae te maeu raoi n irekereke ma te ran.

Aikai taeka tabeua ae I kona n taekinna ao bon au karabwarabwa riki nakon te Minitina ngkai I kakoaua bwa tao iai ana tiim ae e na mwananga tao ni moan te ririki.

I a boni anga te bwana ni katekeraoi nakon te tiim aio bwa tera ngke e a kona ni moanibwaia ana bubuti Banaba ae e tabekaki inanon te Auti aio ibukin karekean maeuna te ran.

Ao I a katikua aio inanon bain te Tautaeka ao I anga riki te bwana ni kakaitau nakon te Tautaeka bwa tera ngke e kona n noraki riaina ao e karaoaki inanon te tai ae waekoa. Ko rabwa te Tibiika ao e nang rarabwa riki te Minitita ma te Tautaeka n ana kaeka. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao n aron are I taekinna, ti tauraoi n ibuobuoki. Ao tao ti a kataia ni kakaea angan n aron are I taku, are iai te tiim ae na mwananga nako Banaba ao ti a noria mai ikai. Tera ae e na ribootinna te tiim are e na mwananga arei ao n aron ae I taku ao ti a waaki nako naba. Ko *rabwa Madam Speaker*.

Tibiika: Ao e a boni bane buokan te titiraki, ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Beru; Hon. England Iuta ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukia Aine, te roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoi; Hon. Martin Moreti. E nakoim te Tia tei.

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika, ao boni manga reitan

bwana ni kamauri n tokin te wiki ae e a roko ngkai.

Ao I a reitai ma kain au abamwakoro ae Beru ao raou n Tia tei, nakoim te Tibiika, kain am aobiti. Te Beretitenti ma te Kauoman, Minitita aika karineaki, te Leader n te Kaitara, ao ai boni ngaira ni kabane Taan tei. Kam na bane ni mauri n te ingabong aio!

E aoria ma ti a kauiaki ma kanoan ae ti aki ataia imwain are e otinako rongorong. Ma are e a kakawaki tokan au titiraki aio, N na boni kanakoa bwa are e a tia n nako kanoan te kataumwane ngkoananoa ma I a manga boni kanakoa.

**AIA MWANE NI MOTIRAWA
TAANI MWAKURI N EKARETIA
NAKO, TAAN TARARUAIA
ATAEIN KAUARINAN REIREI AO
PRE-SCHOOL TEACHERS**

Te bubuti nakon te Tautaeka, e kona ni mwannanoia Taani mwakuri n Ekaretia n aroia ake a mwakuri n aobiti ao ake a ibuobuoki n tararuakia ma maeuia ataei n taian Kauarinan Reirei ao n ikotaki ma te naan pre-school teachers ni kabwakai naba aia mwane ni motirawa?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei temanna ae karineaki mai

Beru ao aio ana kaeka te Tautaeka. *Te Tibiika ae ko karineaki, I kukurei ni kaongoa te Tia tei temanna ae karineaki mai Beru bwa e tauraoi au Botaki ni mwakuri ni manga rinanon te tabeka aio.* Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. England Iuta: Ao I ti kan butia te Minitita mai ibuakoia ake a tia ni mwannanoaki bwa a na bwaka aia mwane ni motirawa. Iai ngkai aika aki reke inanon au bebwa aikai, ngkana e ti kona ni kamatata te Minitita taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tia babaire ao e rabwa buokan te titiraki. Eng, ngkai aika aki reke n ae e mena iaan au Botaki ni mwakuri ake kanga taani mwakuri n te Aro. Bwa are kanga ngaira ti ti taraia ake a mwakuri n te aobiti, ao aki naba reke ake a tararuia maeuia ataei n taian Kauarinan n reirei, aki reke naba akanne ao te naan *pre-school teachers* aki naba reke naba ngkanne iaan aei. Ma I taku bwa te *pre-school* tao e mena inanon te Education are tao e mwakuria. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon. England Iuta: Ngaia e rabwa ao ngaia e bon eti te bwai are I

marooroakinna ma au koraki iaon abamwakoro. Ao bon anne ma kanga iai te mata n rawawata irouia taani mwakuri ake a tararuia ataei ngke I marooro n arona arei. A boni mata n rawawata ma n aia onimaki a karaoi naba tabeia ibukia te nati ni Kiribati. Anne ae ngaia ae kanga a manga bon tuangai bwa N na uota aia bubuti ao ngaia e bon eti.

Ao *pre-school teachers*, ngaia kanga a taku bwa a bwakabwai. Ma tera okoron are a karaoia bwa are a ukeraki naba inanon aia tai n reirei. Kanga a tarataria ni katiteboia ma tia reirei n Aro ake a kaweneaki naba te Kainibaire nakoia bwa ngkana iai baika a na karaoia ao ai reken booia irouia.

Ao ngaia ngkanne are n aia koaua ao a tia ni karaoi baike a tangiri te botaki n reirei, ngaia are a kariaiakaki bwa a na mwakuri bwa taan reirei. Ngaia ae a bon ti minotaki nanoia ngaia are ngkai e nang aki reke aia mwane ni motirawa. Aki kona ni manga mwannanoaki, ao tao bon teuana riki oina ae I bon raraomaeakinna ngkana tao e aki kona n reke buokaia, ao tao e nang bon tauraoi te birinako nakon te *private sector*. Nakon te kambwana ake a kakaei mwakuri ngkanne are e nang reke iai aia mwane ni motirawa. Ma bon ti anne au raraoma.

I a bubutia te Minitita ma te Tautaeka ngkana a kona n nora aio. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki buokan te titiraki mairoun te Tia tei ae karineaki, ao I taku bwa ti a note anne ao ti a kamatebwaia n aron are ti a tia n taekinna.

Ao ara kantaninga are tao e na manga bon iai angana ae tao ti aki kantaningaia n te tai teuana ae na kona n tobwaki te tabeka aio te Tia babaire. Ao ko bati n rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. England Iuta: E koaua te Tibiika are ti na boni kabanea ara anga ni bubuti ao manga ngkai te Kiritimati ngkana a raroi karaki aonga n reke bwaai ni kakiritimati. Ana bwai ni kakiritimati te Tautaeka nakoia te koraki akana a ingainga ma e aoria bwa are kanga ti bon ongongo eti anne. Tera ngke e rinanoaki ke tao manga bon iai te kataumwane.

Kanga n otara n te kakaeka ngkoananoa bwa e tuai toki bukin te bwai aio. Ma kanga aron kaekakin te Leader n te Kaitara ngkoananoa, ae e na bon rinanoaki riki ao e na manga noraki riki aomata.

Ngaia are aio ngkanne, are bon ti te bubuti nakon te Tautaeka, ngkana e bon nako bwanami ae e tamaroa ao mwannanoana ae e rangi n raoiroi ao e a bon reke naba bwa ami bwai ni tangira ni kakiritimati nakoia Utu aika rotaki aikai.

Ngaia are ai bon te bubuti anne, ao e rarabwa riki e Minitita n ana kaeka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tia babaire ao e rarabwa riki kanga te bwana ae e rangi n tangiraai mai Beru ibukia ana taani mwakuri ke tao nake a mwaneweaki n te tabeka aio. Ao e koaua ae ti a kawenea bwa kanga te bubuti rinanon ara Tautaeka aio ao tao ti a rinanona ao ngara te tai are tao e na otinako bwa tera. Ao ara kantaninga bwa e na kakukureia ao e na ringa nanoia ara botannaomata ake tao kariaria ke tao aki rangi n mwaneweaki inanon ara Motinnano n te tai aio.

Ma e a wene aio bwa tao te kamatebwai ae e bubura te Tia babaire. Ao ko bati n rabwa.

Tibiika: Ao e a boni bane buokan ara titiraki anne ti a nakon ara titiraki are imwina. Ti a nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Banaba, Hon. Tibanga Taratai ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki; H.E. Taneti Mamau. E nakoim te Tia tei.

**KABOMWI NAKON URUAKAKIN
AON BANABA N RINANON
RABWATA N TE AONNABA**

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika. Ao e kangai tein au titiraki aio. *Inanon te ririki ae nako ao e taekinna te Beretitenti bwa ana kabomwi aba aika a irekereke ma uruakakin aon Banaba a tia ni kabwataki man te Kabineti ao n tauraoi n uotia te Tautaeka nakon kabomwi n ana rabwata te aonnaba.*

N na butia te Beretitenti bwa e a bwaka iaa te bubuti aio taiaoka?

Tibiika; Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: Ao ko rabwa *Madam Speaker*. Ao I kona ni kaongoa te Tia tei ae karineaki mai Banaba bwa iai te mwakuri ae e a tia ni wakinaki iaon te itera aio ao e teimatoa ni waaki kakaean ao katabwaninan anga n ibuobuoki ibukin te mwakuri ae kakawaki aio. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te Minitita n ana kaeka bwa iai mwakuri ae e a tia ni karaoaki.

Ao e koaua aio naba kanga tein ana kaeka te Beretitenti nakoiu inanon

te ririki ae nako ngke I tabekarake naba te titiraki aio.

Ao e koaua tao ibukin kaokan te ururing, ao n au ururing n ana kabanea ni kaeka te Beretitenti e taekinna bwa e nang uotaki te bubuti aio nakon ana rabwata ICJ ke te rabwata ae e kinaki bwa te *International Court of Justice*.

Ao e koaua ao ngkanne I kani bubutia te Tautaeka bwa inanon te tai aio ao ai tera ngkanne tao mwin aia kakamwakuri te Tautaeka ke ana *officials* ae a kona n ti *update* te Auti aio ke tao kain Banaba iaon te bubuti aio, taiaoka.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ao e koaua e rabwa buokan ana titiraki. Ao n aron naba au kakaeka n taai aika nako e aki bebeta karaoan aio bwa are e a bon rangi n maan.

Ma te bae e tia ni karaoaki iai te *Task Force* ae e a tia ni kateaki. Ao imwin ana mwakuri te *Task force* ae e kataki ngkai ni kaikoikoaki bwaai ni kakoaua ake e na kona n roko imatan te *International Court of Justice*.

Ngkai e a tia n roko inanon bain te AG ao an e a mwamwakuria ngkanne ni kakaeka kanga e na uotaki ao e na bon rangi n oioi bwa e aonga n ae e roko imatan te *International Court of Justice* ao e na kona riki n reke te ibuobuoki iai.

Ma anne ngkanne, e a tia n roko inanon bain te AG, kanga mwin aia mwakuri ke te *Task force* ngkoa are e kateaki. Ngkanne ana aobiti te AG ane e a mwamwakuria ngkanne kanga n ikoikoti bwa are kanga te *legal issue*.

Kanga e a tiku inanon baia nake tabeia n iteran te Tua bwa a nang karaoa ngkanne ana keiti tao Banaba n uotaki nako matan te bowi n te aonnaba.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon. Tibanga Taratai: Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa te Beretitenti na na kamatata. Ao e koaua I kan anganna ma te kabotau, bwa e koaua ti aki kona ni biri nako man te bwai ae ti na learn man aba ake irarikira.

Ao teuana naba te kabotau are I kani kanakoa kanga te abamwakoro naba ae Nauru. Aio bon te bwai naba ae e riki bwa ti te phosphate n aron kanga te rongorongo, e reke n uoua taabo. Ae e ataki kanga n ara Aono ikekei. Ao e koaua bwa e reke i Nauru ao e reke iaon Banaba.

Ao e koaua n aron te karaki ao e a tia n uruakaki aon Nauru ao e uruaki naba aon Banaba.

Ao inanon tao 10 te ririki n nako ao e tabeka ana tangitang Nauru nakon tao te Uright *nation*.

Ao e koaua ao e tuangaki bwa e na nakomai ni kaetia n te rabwata ae ICJ ke tao te *International Court of Justice*. Ao iai e kabomwi ae karaoaki ao e reke iroun Nauru te mwaiti ae \$150te mirion, ti ibukin are e uruakaki aon Nauru ibukin anakin tanona ao e nako ni kamaeuaki aon Aotiteria.

Ao I taku bwa aio naba te bubuti ae ti kataia n tabekia ngaira man te abamwakoro ae Banaba. Ao ngkana kam na titiraki bwa tera bukina ngkai ti a tabeki aekakin bwaai aikai bwa a na uotaki.

Bwa aio bukina. Ngaira Taan tei n taai aikai ti aki tei ti ibukira ngkai ma ti na tei ibukin te roro ni Banaba nakon taai aika na roko.

Ngkana ti aki karaoa anne, ti aki tau ni mena inanon te Auti aio ao ti aki tau naba n riki bwa ana Tia tei te abamwakoro ngkana ti aki kona n taetae ibukin te *generation* ke te botannaomata ae e na kateimatoa te maeu nakon ae e na roko.

Ao I taekinna aio iaan te kantaninga are ngkana iai te bwai ae aranaki bwa te *anti-corruption* ao ti kakoaua bwa ara abamwakoro ae Kiribati ti ribaki bwa te tiambion ngaira.

Ti aki manikangare, te tiambion ngkai n te Betebeke n te bwai ae te *Anti-corruption*

Ao I taku bwa aio raoi teuana te *example* ae e rangi ni raoiroi bwa ti na boni kaotira nakon te aonnaba aio ao ti na tei iaon rangara n numakina te eti ao te riai ngkana ti a tia n urubekeaki.

I kani kaoka teutana te ururing, bwa i matau naba ngkai e wene ngkai i matau kanoan ana *Hansard* ribooti ke kanoan ana ana Maneaba ni Maungatabu Buritan inanon 1978.

1978 ao kanga e taekinna teuare *Sir Bernard Brian* bwa iai te kabomwi ae e na karaoaki nakon Banaba ngkana arona bwa e na realize ngkana e a kuba n ruti ke e a tei te Tautaeka iaon Kiribati ao iai te kanamakin ae e na karaoaki n te bwai ae te kabomwi.

Taeka aika ae I taekini aikai tiaki au taeka, ana taeka teuare *Sir Bernard Brian inanon ana Auti ni Maungatabu Buritan n 1978.*

Ngaia N na boutoka riki te Tautaeka aio n reitaki ma ana *taskforce* ae e kateia n te tai aio e nene ni matoa te *evidence* n aron ae ko taekinna ae e kainanoaki.

Te kauoua, n na bubuti naba bwa a tuai roko kain am *Task force* iaon ara abamwakoro. Au tabeka te

titiraki aio, I tabekia inanon 2018 ngke I moan riki n Tia tei.

Ao I tabeka naba aio bwa kaotan au teretere inanon te Auti n tei, teuana mai ibuakon I bubuti bwa tera ngke e kona ni karokoaki am *Task force* ao e na nora te *evidence* tiaki ti iaon Banaba, a na noraki naba te *evidence* ae a kamwaingaki aomata.

Tibiika: Te Tia tei ai teniua am bero ae e a tia n tang. I a bubutiko.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa ma buokan te kamatata e kakawaki ae ti na karokoa nakon nnena bwa ti na nora kamwaingingan te *task force* bwa e na karaoa tibwangana iaan te taubuki aio. Ko rabwa te Tibiika ao ko rabwa riki te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ao e koaua e rabwa buokan te titiraki, ao tao ngkana e koaua tao I a rawei ake taekan rongorongon te marooro n ana Auti n tei Buritan n 1978.

Ma n aron are I taku, ao ngkana e aki roko naba tao te *Task force* iaon Banaba are bon iai karaki ma rongorongo ae a tia ni kaman wene bwa are kanga a taraki kanoan baika a tia n riki n taai aika bwakanako.

Ngaia are bon iai tamnein Banaba aron rongorongona ngke e kenaki aona.

Ngaia are akanne a kona n reke naba bwa bwaai ni kakoaua. Ngkana e aki roko te tiim iaon Banaba ma are bon iai aia ukeuke iaon te kakae inanon booki n rongorongo aika a kona ni kabonganaki bwa are bon akanne bon te naan *fact*.

Ma are e aoria bwa ngkana e tangiria te Tia tei bwa e na bon reke naba te tai n roko i Banaba. Iai ngkai ana tiim te Tautaeka bwa tiaki tao ti Banaba ma bon i Rabi naba. Are akanne naba kain Banaba aika a kamwaingaki nako Rabi. Ma ti a note akanne nakon are kanga ana bubuti te Tia tei.

Ao n aron ngkana e kan ongora te Tia tei, ti a tia naba n uotiarake nakon ana Ai Kamitina Buritan.

I a tia n tabekia ni mwamwanangau aika nako ao n reitaki ma manga rokon te Ai Kamitina are e roko. Ao kanga ana rongorongo tao bukina are e a maan. Tao ti ataia naba ae kanga e na aki reke te ibuobuoki ma e kangai; ti kona n ibuobuoki n taian karikirake.

Ao akanne ngkanne ae a na mwakuriaki ngkanne akanne. Ma are e aoria bwa are e a taraki naba ma are e a tia n tabekaki are i Nauru, ma akanne naba ae a tia n taraia kain te *Task force*, ao I taku bwa a roko inanon bain te Tia kaeti tua ke ana aobiti et Tia kaeti tua ngkana e eti te rongorongo ae I anganaki ibukin manga

katauraokina imwain uotakirakeana nakon te bowi n te aonnaba.

Ma te kantaninga bwa e a matoatoa riki te naan bukibuki. Ao e rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Tibanga Taratai: E koaua ai bon te kabanea n titiraki, ao I a boni kaitaua te Beretitenti n ana kaeka ngkai e kona ni kaeka kanga n aron te bubuti ae ti a karokoa n te tai aio.

Ao e koaua iai bwaai tabeua ae kanga I *pick up* man ana marooro. N aron teuana kanga aki roko ngkai bwa e a matoa te rongorongo. Iai te *evidence* ngkai inanon baira.

Ao e koaua ti au bubuti ngkai nakon te Beretitenti ae karineaki, bwa ngkana e kona ni karekea ara tai bwa e kakawaki bwa iai ara Meia ikai. Ao ti bubuti bwa tao nakon te wiki ae na roko ngkana e kona n reke ara tai ni kaitibo ma ana *Task force*.

Ngkana e ongora ngkai kain ana *Task force* ke tao te Beretitenti iaon aio, tera ngke e kona ni manga katauraoa kanoan aia kanoa bwa ti na ongora.

Ti na *up date* naki ngaira man te abamwakoro bwa are ti na tauraoi naba kanga n reita nako kanoan te bubuti aio.

Ibukin te rongorongo, aio ai te ka-7 n tai ae I tabeka aongkoa te bubuti aio inanon te Maneaba ni Maungatabu aio.

Ao tao ngkana a tia n tabekia Taan tei mai imwaira, ma I uringa bwa I tabeka aio inanon 2018 ao ai 7 te ririki ngkai.

Ao e koaua N na kabwara bure nakon te Tautaeka ao nakon te Tautaeka. Ao e koaua e a rangi n okioki te bubuti aio, ao ngkana ai bon te mwakuri ao te bubuti ae e kanganga.

I a bubuti ke kekeiaki. Bwa ngkana e urebekeaki kanga nnen kanam ngkoe te I-Kiribati, ao I taku bwa anne e rota tiaki ti te I-Kiribati ngkai ma e na rota naba te I-Kiribati nakon taai aika na roko.

Te bwai ae e a tia ni karaoaki nakoiria, I taku bwa e aki riai. E aki riai imatan te aonnaba, e aki riai imataia taan kairiri. E aki riai naba imatan te Atua, ngaia ae N na bubuti ao tera ngke e kona ni boutokaki n aron noran te bwai ae e riki aio.

Ao ti kakoaua bwa te Mwane n tania ae e tei n te tai aio, man te urubekeaki ae roko ae e karaoaki aio.

Ao anne bukina ae I kani kaokia rikaki bwa N na bubuti ma te nanorinano iaan te taubuki aio, bwa tera ngke e kona n noraki riaina.

I a katikua aio iroun te Tautaeka n riaina aon taina. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika; Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: Ao e rabwa buokan am titiraki te Tia tei ae karineaki mai Banaba, ao n aron are I taku are e boni waaki te mwakuri ao are iai te bubuti ngkana e na manga reke aia tai te Meia ngkai e mena ikai te Tia tei n reitaki ma te *Task force*.

E aoria bwa are tao e bon ongora te Tia Koroboki are e mena n te *Task force* riki iaan ana tabo ni mwakuri riki te *Foreign Affairs*.

I a kai manga reitaki ma ngaia ngkana tao a kataia ni karekea te Tia tei ibukin te marooro ma aia Meia bwa e a roko, bwa e aonga ngkai e reke aia tai ngkai a mena iaon Tarawa. E kona n reke aia tai n ongora, e a bwaka iaa ngkai te mwakuri ibukin ana tangitang Banaba n te itera aei ao riki te kabomwi. Ao e rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ao e a boni bane buokan ara titiraki, ti a nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Arorae, Hon.Teima Onorio ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki i bukia Aine, te Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoi; Hon. Martin Moreti. E nakoim te Tia tei.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia babaire. Ao aio au titiraki ae e a tia ni mwakuriaki naba imwain te tai aei, ao I a tabeka au kaitau nakon te Minitita ao ana tia Koroboki, taani mwakuri n te MWYASA bwa e a tia ni kaeka.

E a rau nanou ao I a buta au titiraki aei. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ao ko rabwa te Tia tei ngkai ko a buta am titiraki. Ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Marakei; Hon. Moannata Ientaake ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki; H.E. Taneti Mamau. E nakiom te Tia tei.

**KAWAEAKON KATEAN TE
SEAWALL N TABO AIKA
KORAKORA IAI TE KANAKI NAKO
N TAAI AIKA TEMOTU, RAWEI,
TEKARAKAN AO RAWANNAWI**

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa *Madam Speaker* — ao e kangai au titiraki. *E kona te Minitita are tabena ke te Tautaeka ni kawaekoa katean sea wall n taabo aika kakaokoro aika a korakora iai te kanaki nako n aron taabo aikai: Temotu, Rawei, Tekarakan ao ai Rawannawi?*

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I kukurei ni kaongoa te Tia tei temanna mai Marakei ae e rine, bwa e tauraoi au aobiti n reitaki ma ana rabwata ni

mwakuri te Tautaeka ake tabeia naba aio ni kamatebwaia te bubuti aio.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Moannata Ientaake: I a bon tabeka te karabwarabwa ae abwabwaki nakon te Beretitenti ni kaekan te titiraki. Ao e koaua n te tai aio ao nakora ni kaongora imwin te Auti ae nako, ao ti kakoaua bwa te kawai are e mwananga irarikin Tekarakan ni waerake nako rarikin Nei Rotebenua. Ao te aekaki ae ko buti n te kawai ao tao 5 te inti man te kawai ao tari e a roko.

Ao tiaki te tabo ae kanga e roroko ngkoa taari iai. E a bon rangi n korakora te kanaki teutana iaon Marakei n iterana are e katannako nako Tekarakan ao Rawannawi.

Ngaia I karabwa te Beretitenti n aron ana kaeka ao ai bia tera ngke e moantai n nora aio imwain ae e na kanaki nakoaki riki taabo aikai ao e na bon rangi n korakora riki te kanganga ae e na riki nakon Marakei n aron kanakina n te tai aei. I a bubuti. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E. Taneti Mamau: Ao e koaua e rabwa buokan e titiraki ao e rabwa te bubuti, ao I taku bwa are ngkai e bon tabekaki bwa te bubuti ibukin te urubwai. Ao n aron are bon taben te *disaster* e bon na nako n reitaki

ma aobiti ake kanga a irekereke. N aron are I a tia naba n taekinna mai imwaina, te *MISE* ao n reitaki ma Aobitin te tabo n Akawa ___ao n reitaki ma te *MELAD*. A na kona ngkanne ni karaoa aia babaire ke aia *plan* ibukin te roko i Marakei.

Ma n aron ae e ataia te Tia tei, ao n aron are e bon ataia naba tarina are e mena n te Kabineti, are e waaki ngkai Rawannawi.

Anne are e a bon tia ni waaki ngkai, tao ai *phase 2* ae e karaoaki bwa are e bon nang abwabwaki te *sea wall* are iaon Marakei.

Ao e a tia naba te tiim n nako Temoku. Ngkanne ai ti Raweai, Tekarakan ao Rawannawi. Ma e a wene bwa ai te bubuti ao I aki kona n ataia bwa tao ai boni kanoan te ririki ae e boou bwa e a boni bane te ririki aei.

Ti a karokoa ni nnena ao are a ongora au aobiti ao riki taabo ake a irekereke bwa aonga ni manga kawaekoaia ni karekea aia babaire ibukin kawaran Marakei.

Irarikin naba kawaran abamwakoro ake I a tia naba n taekini mai imwaina. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan riki am titiraki.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa te Beretitenti ae karineaki n

ana kaeka, ao I kakoaua bwa te waaki ngkai ae kanga e karaoaki ae te katei O, e a bon rawata taian O naba aika a tia n kateaki iaon Rawannawi ao e a manga tia n uruaki.

Ma aia koaua tabeman tao e kona ni manga noria ma ana taan rabakau bwa aia koaua tabeman Unimwanen Marakei ake a boni mena ikekei. Bwa ngkana e kateaki kanga te buriti are e kakaraoaki ngkoa irouia buure, are I a tia naba n tabekia bwa au titiraki. Kanga te *prison* are e nako nako mai iaan kawan te Tua ni waerake ao Rawannawi e manga okira arona n riki te bikebike arei.

Anne teuana te mena anne. E kona te Beretitenti n nora aio n te aro bwa tao e na karika te kanganga ae waekoa ngkana ti katea te buriti are e nako tari arei. Ni kaokaki nakon arora ngkoa ngke ti uarereke ao ti kakoaua bwa te bwai arei e riki iai te aba.

Ngkana arona bwa te koaua ao ti na butiko.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ao e rabwa are bon iai rabwata ake kanga tabeia riki aei, I aki kona n ataia naba bwa e aera ao tao ngkana a tia n ongo mai imwaina e aera ngkai aki waaki inanona.

Ti na manga karokoa te bubuti aei riki tao karikan te buriti mai iaon te aba nako tari. Antai ae e na ataia n aron te rongorongong ae e ongo te Tia tei mai irouia ana Ikawai. Anne ae e na kona n ibubuoki.

Ma a taraia naba ngkai, bwa are teuana tao te bae e kona n reke, tao e riki ane iai te tabo ane e na riki. Antai ae e na ataia e kona ni manga iai te tabo ane e na manga rotaki.

Ao ngaia ae ti a karokoa aei inanon baia taan rabakau. Ao e rarabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Moannata Ientaake: E koaua ai bon akea buokan kabanean au titiraki, ma ai bon te karabwarabwa ae e abwabwaki nakon te Beretitenti ae karineaki ma ana taan rabakau. Ao ana koraki ake a tia tao n anga kakaeka ae moan te tikiraoi nakon au titiraki aei. Ko bati n rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ao I taku bwa e a bon rauaki nanom te Tia tei ni kaekan am titiraki, ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Ieta ae Hon. Terieta Mwemwenikeaki, ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibuki Aine, te Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoi; Hon. Martin Moreti. E nakoim te Tia tei.

**KAREKEAN MWANE NI BUOKA
NAKOIA COMMUNITIES KE
RABWATA AKE I TINANIKUN
TE TAUTAEKA**

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika. Ao I a rimoa moa n anga te bwana ni kamauri nakoim te Beretitenti, te Kauoman, Minitita ao ai Taan tei ao aika a reke ongoraia n te moan ingabong aio. Bwanan Tarawa Ieta nakoimi ni kabane; Kam na bane ni mauri!

Ao aio taekan au titiraki. *E kona te Tautaeke ni karekea buokaia Communities ke rabwata ake i tinanikun te Tautaeke te mwane ni buoka n aron te mwane ae e onoti ibukin aia karikirake rabwata aikai, aika a bon tau buburaia ao a kona naba n reke iai aia biri mwane nakon aia karikirake aikanne.* E rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka. Kabwara au bure bwa I a tara naba am titiraki are ko kaeka.

Te Minitita n te MWYASA am kaeka.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki temanna mai Tarawa Ieta. *Te Tibiika ae ko rine, ao I kukurei ni kaongoa te Tia tei ae rine bwa e tauraoi au Botaki ni mwakuri n rinanon te tabeka aio.* Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa riki te Minitita ae karineaki n ana kaeka are e tauraoi ni butimwaea te bubuti aio. E koaua ti kakoaua ae ana Botaki ni mwakuri te Minitita aio, bon tabena katean te naan rabwata ke te naan *communities* akekei.

A kona n tei ibukin oia aika rangi n bongana, bon ibukia, ibukin te kawa ao tao ibukin riki te kawa ae bwanin.

Ti ataia naba bwa iai te mwane ae e tauraoi tao inanon bain te Tautaeka are e aranaki bwa te *small grant* ao ngkai e a manga aranaki bwa te *lively hood improvement of fund*. Iai naba aia mwane taan anga te buoka Nu Tiran ao Aotiteria ao tao te small grant ao Tiaina.

Ma n tokin te tai ao kanga a bon aki tau naba ao a kuri ni kanga n ti buoka te bwai ae e uarereke. Ma tao te kantaninga are N na bae n tarataraia n rabwata ake a bon tei tao n te rabwata n aine, te rabwata tao ni butiboro, te rabwata tao n raa ake a boni kona n raa are ngkana iai aia iango ae a na kateimatoa n aia *community* ma a kona n tangira te mwaiti n mwane are tao \$20, ke \$15 ma a na kona n iai aia raa.

Ngaia ae kanga I kan butia te Minitita. Au kantaninga bwa e na boni bae n iai rekerekena ma tera

ana kataratara ane e mena inanon baina ngkai n ana waaki te *Ministry*. Iai kanoan ana strategic plan ni mwangana ane te *NGOs*. Iai taran baikai bwa kanga kanoan taai aika na roko ke akea. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia babaire ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Eng, I taku bwa iai teuana te rabwata ni mwane iaan ara *Ministry* ae kanga ti bon aranna bwa te Voluntary Organization fund are kaka \$20,000 ngkoa ao ngkai ai ti \$18,000 n ara kataumwane n te ririki ae boou.

Ma ara kantaninga tao e na kona ni ibuobuoki teutana anne tao ni kaineti ma ana tabeka te Tia tei ae karineaki. Are tao e kona ni bon roko ma ngaia ma tera raoi kainanona ao tao ti na kona n nora riaina n anga te ibuobuoki n te Atu ni mwane are e tauraoi moa inanon baira inanon te ririki ae na roko ke te ririki ae boou ae \$18,000 te Tia babaire. Ngkana e ibuobuoki anne. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua, ngkoananoa ao are e boo atin ana kataumwane te *MWYASA* ao bon aio ae I tarataraia ibukina ae I ataia bwa iai au titiraki iai e aoria ni bon

reke ae I bon ti kan marooro iaona.

Ma bon anne te itera ni mwane n aron ae I tarataraiia ngkana kam kona riki n *expand and scope* ami program anne.

I taku bwa e na materaoi naba bwa ngkana ko bon tara am record ngkoe te Minitita irouia am staff, tao ai irabubua ngkai te naan communities ae a tei. Ao ngkana kam a manga nako n *review* n *access* bwa tera raoi ae a karaoia.

N tabetai e reke aia mwane ae e nang uarereke, bwa ti ngkekei ao e a toki naba aia *program* ma tao ngkana e bon reke te mwane ae tao tiaki te *grant* ma tao e nako bwa tao te *loan* ae anganaki te Kauntira kanga te kantaninga anne bwa aoria nibon riai riki bonganan rabwata aikai.

Aongai bon au assessment iaona ao e koro tiran te botaki aio. Ao e kani 10 ngkai ae bon active ke e aki.

Ma I taku bwa kanga akea nanon te program are e boutokaia bwa e na angania aia kona ni bon mwakuria ke ni katea rabwatan aia program ae a na boni kona ni boni waaki ibon irouia ao ti teuana buokaia ao a boni waaki naba n aia *program* are a iangoia. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Martin Moreti: E rabwa riki te Tia tei ae rine ni buokan ana

titiraki. Ao e koaua n aron ae e bon ataia naba te Tia tei bwa are e a bon tia n Tia Koroboki n te MWYASA ao e bon ataia bwa e mwaiti taian *Communities*. Ao e bon ti roko ni *register communities* akanne bwa aonga ni kona *tap* ke tao n *apply* taian buoka are mairoun Tiaina, Nu Tiran, bwa te naan *requirement* akanne.

Ao ngkana aki *register* ke akea aia *certificate* are a na kinaki mairoun te Tautaeaka, ao aki kona ni ibuobuoki. Bwa kanga anne ngkai ae a karaoi *Community*, bwa are bon te kantaninga n te *Community* te Tia babaire, I taku bwa aongkoa bon te rabwata ae e na bon tei ae kanga e na aki kantaningaki bwa e na kaboaki. Ma e na bon tei n ibuobuoki. Kanga e na reke bwa kanga angatain naba te Tautaeaka ni kona n tobwai itera tabeua are a kona ni karaoia ibukia bon aia kurubu nako ke tao aia kawa.

N aron ae ti ataia ngkai, e nang mwaiti aika a kakamwakuri ibukin te kaitiaki.

Iai are i Nanikai are a kaoai tao n te *week end* ae nako ao are bon akea booia ao a teimatoa ni kakaitiaka aia bike are e nang tararaoi are iaon Nanikai. Ngkana ko buti n te kaa, ao Unaine akana a rikoa te uteute ao terana riki mange aikana aera.

Aio ai bon te bwana ni kakaitau ao ni karabwarabwa, ao e koaua ti a tara aio.

Tao te kantaninga te tabeka aio tao e na kataia n tuangaki bwa ti nang katea te mwane riki ni kabubura bwa e aonga ni kona n raa. Are a roko akanne ti kona ni buokia. Ti tauraoi n tobwa aio ao ti a katamaroa riki tao n aron are e tabekia te Tia tei ao ko bati n rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa te Tibiika ao I a karabwa te Minitita. Eng, e koaua nako n tarai buoka tao riki te EU ke tao iai rabwata akana angin aia program are e na anga ao iai tibwan iai te select ke araia ngkai te naan NGOs.

Ao e koaua ti kakoaua ae iai *Communities* ane a kaitiaki ke aera, ma ae I tabe n tarataraia riki are tera raoi mwina ae kanga e na bon iai ana *impact* nakon te *Community*. Ao ko bon ataia bwa ngkana ko bon roko iaon aba. Ko bon ataia bwa iai bwaai tabeua ae e tuai kona ke iai te *cap* n te naan raa are tao ai rabwata aikai ae a na kona n *fill in and provide* aekaki n *services* aikanne n anga aika kakakokoro. Ma tao a ti buokaki ngaia are kanga I boni mena bwa bon te mwane ae e onoti ae te *special fund* bwa I

taku bwa bon te mwane aika a boou bwa e aoria n raa arei.

Ao tiaki *Communities* ni kabane, bwa kam na bon titiraki te naan *communities* akana bon iai irouia aia takete ao a kanga a bon sustain ao ti teuana buokaia ao a manga bon buoka ngkanne te Tautaeka ni karaoi te naan *service* are e kona ni karaoi te Tautaeka ao a *take over*. Ao tao ti ngaia anne ao ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia babaire ao e rarabwa te Tia tei ao eng ni bon teina ae ngkai e koaua ae e bon ataki ngkai ae bon rangi n mwaiti ngkai te *Community*, n aron te ribooti are I a tia n anganaki. E riaon 1,000 ae a tia n *registered* ao 900 ngkai ae active ao e rawata ae ti aki manga noori ngkai bwa tao a boni maeu naba ke aki. Ma bon ara kantaninga bwa ngke a moan tei ao a ti kataia ni kekeiaki ao ni manga boni mauna nako ao a manga maeu.

Ma e raoiroi bwa are bon iai naba ara onono are tao ni kauntaeka n ara Tua bwa tao ara kantaninga ngkanne ngkana iai manga itera riki n ibuobuoki ae ti a manga katamaroai riki nakon taai aika na roko, bwa tao ti nang karau i raoi ni barongai Kurubu aikai bwa e koaua ae e nang mwaiti kurikuri. Bon nanon te Tautaeka ni kani ibuobuoki iaon

aio ao akea ara raraoma bwa tao n te tai teuana ao *Communities* ke te naan rabwata aika Inaomata ngaia naba teuana angatain te Tautaeaka ni contribute ni ibuobuoki inanon ana Kainibaire te Tautaeaka. Tera ana karikirake are e iangoia tao i Aranuka. Ti aki nako Aranuka bwa te *Community* ke te rabwata ae Inaomata e nako ni karaoia.

Ngaia are aio kanga itera tabeua ae ti kataratarai nakon taai aika imwaira te Tia babaire. Ao e rabwariiki te Tia tei ae karineaki. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Ao e a boni bane buokan ara titiraki, ti a nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Abaiang hon. Betero Atanibora, ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Mwakurian Karikirake ao Kateimatoan Korakora; Hon. Willie Tokataake. E nakoim te Tia tei.

**BWAIBU N RAN AKE A
KATOAKI KAAWAN NAKO
ABAIANG N AKEA TE BWAI
AE E KARAOAKI NAKO IAI**

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I boni kan tabeka riki te bwana ni kamauri nakoim ma kain am aobiti. Nakon te Beretitenti, te Kauoman, kain te Kabineti ao ai bon ngaira Taan tei ni kabane. Kam na bane ni mauri!

I kukurei n tabeka au titiraki are iaon te Ota bebwa are nambwana 123. *I kani butia te Minitita are tabena ana kamatata bwa tera ngkai bonganan taian bwaibu n ran ake a katoaki kaawan Abaiang iai ao a tiku n akea te bwai ae e karaoaki nako iai?*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Tia tei ae karineaki n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeaka. *Madam Speaker, iai te babaire man au Botaki ni mwakuri bwa e na manga katiai nikiran mwakuri ake aki tia n te karikirake are te KIRIWATSUN.* Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa ana kaeka te Minitita ae karineaki n aron are e taekinna bwa ngaia a na manga katiai mwin karikirake ake a tia ni waaki ao aki karaoaki.

E koaua te bwai ngai ae I nang mimi iai bwa are tao ngkana karikirake are tao a roko mai tinaniku, ao e aera ngke a bon aki katia aia karikirake n te tai arei. Ngkai ae ti a bon nora mwin bwaibu akanne are a bon raea ao ko ataia ngkanne bwa tera raon bwaibu akanne, timanti.

Ao I kakaea rongorongon timanti bwa a nga ngkai, a bane n buraoki

bwa ai 2 te ririki n nako. Ae nanona ti tebo ma e a bon anga n akea nanona te *KIRIWATSUN* ni katikua iaon Abaiang ao a bon raea bwaai akanne. Ao tabeua kaawa a tangiria ni kan baireia inanon te kawa bwa e nang korekoreaki bwa bwain te naan mwenga, are e a wene ni maan ao e a nang tiku ni wene nako. Ao e rabwa bwa ngaia tao e a kanakoa ana kaeka ngkai te Minitita iaon aio, ma ti kani bubuti ngkanne bwa n ningai ngkanne are tao e nang nako ngkanne n rimwin baikai te Tautaeka bwa e aonga n ae e waakina mwakurian baike a tangiraki ibukin baikanne. Tao ibukin karaoan te ran ke tao tera. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki. Ao e koaua, eng n aron ae I taekinna ane e na waaki ara Botaki ni mwakuri n rinanon akanne. Aikai ti tarai bwa kanoan ara bebwa ni mwakuri nakon te ririki ae boou.

Ngaia are tao Abaiang anne naba teuana, ao tiaki ti Abaiang naba bwa a nang rawata naba ngkai aba ake a bon aki roko n te tia mwin te karikirake ae te *KIRIWATSUN*. Ngaia are ti a nora aio nakon te ririki ae boou are e wene inanon baia ara koraki bwa a na manga rinanona ngkanne nakon te ririki ae boou n

noori raa. I taku ngkai bwa iai bwaai ae a tia n ataia ara koraki.

Iai bwaai akana a na manga tangiri riki ibukin kakoroan nanon te karikirake. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei buokan riki am titiraki.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao e koaua ngkana tao te Minitita e kona n ibuobuoki ni kaeka raoi nanon are ibukin tera ngke e aki katia raoi ana mwakuri *KIRIWATSUN*.

Ao antai ae e karokoa te *KIRIWATSUN*, bwa ngai irou bon te mwakuri ni bakatae te mwakuri are e karaoia *KIRIWATSUN* ao e aki ibuobuoki nakon te botannaomata n aron ae a tiku bwaai akekei ae ai 3 nakon 5 ke e a kan 5 te ririki ngkai.

Ao tiaki ti anne ngkana a tiku ni maan, tao a na reke ngkai bonganaia ke a na aki. Ao manga bon te mwakuri teuana ngkana a manga nako kain ana tabo ni mwakuri te Minitita ae karineaki, tao a manga bon nako n rikorikoi ngkanne. Ke tao ai manga bon te kabanemwane riki teuana n raon are e a tia ni bakataei *KIRIWATSUN*.

Ao ngaira I Abaiang ti tebo bwa ti aki kukurei iroun *KIRIWATSUN* bwa ti tebo bwa e bwainikirinna bwa e a nikiri naba ni katikui n

nako ao antai ae e na karaoia ao antai ae e na barongaia.

Ao e koaua, I uringa au marooro ma te Minitita teuana iaon te tarebon ae kanga e titiraki iaon te bwai aio ao imwain Auti n taai aika nako. Ao e bon taekinna raoi ngkanne bwa kanga a tuai raoi rangi n ataki rongorongon karikirake akanne.

Tao e koaua e a tibwa katiki te Tautaeka nako aana. Ae nanona tao karikirake akanne ae a boni kaotia mai tinaniku ke tao e kanga. Aio moa te titiraki ae boni moa mai irouia kain Tuarabu bwa are a nang tangiria bwa a nang tibwatibwai bwaibu ma baikara riki.

Ao e koaua iai naba te solar akana bwaina. Ngaia are ti kani butia te Minitita ngkana arona bwa e kona ni boni kamatata bwa mai iaa te *KIRIWATSUN*. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: E rabwa riki buokan te titiraki *Madam Speaker*, ao n aron are I bon taekinna. Te karikirake ae te *KIRIWATSUN* are e a tia n toki ngkai bukina. E a kaman toki n 1919, ngaia are e aki koro nanon baike e karaoi inanon ana karikirake.

Ao n aron are ti bon tataekinna, anne bon teuana te karikirake ae kanga ti bon aki rangi n nanoraoi iai. Ao inanon ara Botaki ni mwakuri e koaua I aki mena n te

Botaki ni mwakuri n te tai are e waakinaki iai. N nang tibwa roko imwina ngkai e a kan toki korakoran te karikirake.

Ma kanga te ribooti mai irouia kain te aobiti, a taku bwa te karikirake ae e bon aki rangi n ibuobuoki.

Ngaia are e koaua ti na karautaeaka iai bwa are na kanga e a tia n nako anne, ma ti na manga kataia ni kakaea angan ae ti na manga rua mwin te karikirake aio ni kataia ni katiai baike kanga a mena ngkoa inanon te karikirake aio n te tai ae nako.

Ngaia are n aron ae I taku; te ririki ae boou ao aongkoa anne teuana te abamwakoro ae Abaiang ae ngaia ane a na taraia naba ara koraki ibukin manga norakin wakinakin te karikirake aio.

Eng ma are kanga ni bon aron te mena, are aongkoa ni bon ngke a roko bwaai ni mwakuri i Abaiang ao te kantaninga bwa aongkoa bwa kanga n aron te rongorongon aongkoa e na kawakini te Kauntira. Ma are e koaua tao iai ke ti aki ataia raoi bwa tera te bwai ae e riki. Ma e koaua bwa ti a noria ngkai bwa kanga ti tebo bwa tao a maenako bwaina ao tao terana riki.

Ma e aoria bwa are tao anne n aron ae I taku; e a bwakanako tain anne. Ti a waaki nakon ae imwina ni kataia ni kakaea angan manga

kabirimwakan riki te bwai aei. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te kabanea n tai te Tia tei.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa. Ao e rabwa te Minitita ni kaekan te titiraki ae moan te tamaroa. Ao e koaua tao bon ibukin ana ribooti te Minitita ao boni kain te *KIRIWATSUN* aika a tibwatibwai inanon kaawa. A boni katikui inanon kaawa taani mwakuri n te *KIRIWATSUN* ni kabane. Te kantaninga are e nang iai te tai are e na waaki ana mwakuri iai.

Ao a nang karabwarabwa kain Abaiang ao a bane n *look forward* ngke e karaoaki arei. Ao tao e koaua, e rabwa bwa tao e a tia ni kabwarabwaraki bwa tao iai aki raoiroin ao nakoraoi ana *service* te *KIRIWATSUN* ao tao anne bukin are e aki reitinako aron ana mwakuri.

Ma ti kani butia ngkanne te Minitita, tao a kona ngkanne raoi bwaibu aikekei n riki bwa ai bon aia bwai kain Abaiang are e nang bon waaki ana karikirake, bwa are e a tia n nako te *KIRIWATSUN* ao are tao bon ana kabanemwane te *KIRIWATSUN* ngaia kanga I boni kewe ni mena. Ma I bon ana raoi au mena aio tao N nang bon bubuti ngkanne ngkana e kona ni kariaia anne bwa e aonga n ae a nang kabongana.

Bwa ngkai a tangira ae a nang boni karaoi aia bwam ao a na aera. Ma are a titiku iaan te kantaninga are e kangai; ti na tabekia n te Auti n tei bwa ti na kamena ao ti a kawenea naba bwa te bubuti bwa te Minitita arei iai te nananoanga irouna. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki. E koaua ngaia are e a noraki anne, I aki kona n raa rimwi I a bure naba ngkana I a ti kanakoa naba au taeka ikai *Madam Speaker* ma ti na rinanon angana are e angaraoi.

Ma ngkana bon iai angana ae e angaraoi bwa e na boni kanganne, ao e na bon raa. Ma I a karautaeka bwa rimwi I a bure ngkana I a ti baireia naba n bon ti ngai ao are bon tiaki tin gai te Tia babaire iaona bwa are bon te Kabineti ao antai. Ao I a ongora naba irouia taani mwakuri bwa e kanga arona.

Ngaia are e aoria bwa are e a tia ni mwemwe ana titiraki te Tia tei, ti a katikua ao ti a kakaea angana are e na angaraoi iai ngkana arona bwa e na iai angana ae e na angaraoi. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ao e a boni bane buokan ara titiraki anne, ao ti a nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Banaba Hon. Tibanga Taratai ao e na kaekaki

iroun te Minitita ae karineaki ibukin
Rongorong, Itoman ao
Mwamwananga Hon.Tekeeua
Tarati. E nakoim te Tia tei.

**KATEAKIN ANA TABO N RORO
TE KAIBUKE IAON BANABA**

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te
Tibiika ao e kangai tein au titiraki.
*N na butia te Minitita ae tabena bwa
ibukin naba boutokakin naba te
Tourism iaon Banaba ngkana e na
kona ni kateaki ana tabo n roro
kaibuke iaon Banaba taiaoka?*

Tibiika: Te Minitita

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa
Madam Speaker, ao imwain ae I
kanakoa kaekan ana titiraki te Tia
tei ae karineaki mai Banaba. Ao bon
te bwana ni kamauri nakoim ma
kain am Taibora, te Beretitenti ma te
Kauoman, raou ni Minitita, te Leader
n te Kaitara ao Taan tei ni kabane
ao ai kain Kiribati ni kabane. I a
kamauri ngkami n raonaki ma kain
au abamwakoro ae Tamana ao n
raonaki ma kain au tabo ni mwakuri
are I tei ibukia. Kam na bane ni
mauri n aran ara Uea!

Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki
te Tia tei ae karineaki. *E kukurei au
Botaki ni mwakuri ni mwangana ae
te Marine Division ni ibuobuoki ao
n rinanoa ana bubuti te Tia tei ae
karineaki mai Banaba iaon ana*

*tabeka aio. E kainanoa te boera ni
beibeti ke ni bae ibukia kaibuke ni
bwatintia nakon kabanean
angaraoina. Ko rabwa Madam
Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te
Tibiika ao e rarabwa riki te Minitita
n ana kaeka. Ao e koaua oin bukin
ae I tabeka te titiraki aio te Tibiika
ao te Minitita, bwa inanon te
namwakaina ae nako ao teuana te
Yacht ae roko iaon ara abamwakoro
ae Banaba.

Ti kukurei man taekinna nakoia
kain te Tourism bwa uoman ara
tourist mate mai Poland a roko naba
iaon Banaba.

Ti kantaninga bwa inanon te
namwakaina ae Tianuare ao a na
manga roko riki aman ara tourist
inanon te namwakaina ae Tianuare,
inanon Eberi a na manga roko riki
aman.

Nanona ti a moanna n *Think off*
ngkai ao ara tia mwakuri kanga i
tinanikun te rabwata *officially* ae te
Tourism. Ti nang bon mwakuri bwa
aongkoa *under ground*.

Ma n te tai aio e a manga reke n
ara iango bwa ti nang bon kanga
tomaira ma te *Ministry* ao ti a butia
te *Ministry* ana ibuobuoki iaon aio.
E koaua ao ti a boni kawenea
bwanara ni kakaitau ae e a tauraoi

te Tourism ni kibara ni buoka ana kanganga Banaba iaon taian roko.

E koaua n reitan aio ao I kakoaua bwa are e na bae ni kainanoaki naba teuare te *Immigration* ke tao te *Customer officer*. Tera ngke e kona ni manga kaokaki anne.

I aki ataia ngkana tao e mena iaan ana department te Minitita aio ke tao e na aki. Ma tera ngke I a reita naba aio bwa ngkana e a ongora naba tao te OB. Tera ngke e a kona naba ni manga kabubura tibwangan te Bureitiman iaon ara abamwakoro n anganna ni manga moan kamaeua tibwanga are te Custom ao te Immigration officer bwa e a karaoi naba teuare ara bureitiman iaon Banaba.

Ngkana e kona ni karaoaki ao aio bon te mwaneka ae boutokakin te bwai ae te *tourism* iaon ara abamwakoro ae Banaba. Ko rabwa riki te Minitita ao ko rabwa te Tautaeka.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Tia tei ni boutokan ana titiraki. Ao e koaua, I taku bwa ti bane n nora kakawakin te *tourism*. Ao I karabwarabwa nakon Banaba ni kawarakina irouia ana *tourist* bwa kanga e boni *cross guiding* te titiraki aio. E rota naba te *Tourism* ao te *Minitita* ae irarikiu. I taku bwa iai ana waaki naba te *Tourism* are

kanga e tataekinna te Minitita ae kanga karokoaia ana Botaki ni mwakuri iaon aba n develop naba te tourism sector. Kanga katauraokia kain te abamwakoro ibukin naba kaungaia bwa a na roko n te *standard* iaon te *accommodation*, te *catering*, ao terana riki.

Ngaia are e aoria bwa e bon ongo te Minitita ae irarikiu ao te Beretitenti naba e ongo ibukia te naan *Port officers* te *Immigration* ma te *Custom Officer* ma terana riki.

Tao e koaua man ara itera, ko rabwa bwa e reke kamatatan am rongorongo. N au katauraoi ao I taku ngai bwa ko nanoni kaibuke ake a bubura ake tao a boni kona ni bebeibeti inanon tain kawarakin Banaba n aron ae e karaoaki ngkai.

Ao e koaua Banaba bon te aba teuana ae e tia n rangi n rikirake n taai aika nako. Iai ana boera ake a nang bubura kaei ake a katauaki ibukin kabaeen kaibuke ake a bubura kaei naba ake a kona n roko iaon Banaba ni karaoi aia mwakuri n te naan *commercial activities*.

Ma inanon te tai ae maan, ao a tia ni kekerikaki korakorana ngkekei.

A boni maintain ara koraki n taai aika nako ao a kerikaki korakoraia ao a tia n uruaki ngkai bwaai akanne.

Ma e koaua e rabwa te tai aei bwa e a manga raa, kanga te *winker call* nakoira bwa ti na manga tara Banaba riki n te itera ae te *tourism* bwa ngaia iai te *vocational* nakon ana *tourism* are e na kona n *attract* te naan *Yacht*. Tao te naan micro tourism ake a kona n roko man aba aika raroa tao n nora naba n aron naba ae e korakora ana rich ana *history* Banaba iaon te bare te *mining*.

E aoria ti a reitaki ni kanga kaekan aio ngkanne *Madam Speaker*, N na kabaeia au koraki bwa a na karaoa te kamatebwai iaon aio.

Ngkana tao e tia n taketeni ngkana tao e nang bubura kaibuke ao tao e nang bobuaka ao e nang kanganga karaosan te naan boera aika a bubura, are ti na kona n cater ibukin kaibuke ake a rangi ni totoa kaei.

Ao tao ngaia e a reke raoi te mataata bwa ngaia tao kaibuke ake a uarereke ke te naan *Yacht*. Tao ti kona ngkanne n tarai te naan boera ake a bon tau buburaia ibukina e na kona n *accommodate* aia kainano te naan kaibuke aika uarereke, te *Yacht* ma tao boni kaibuke naba ake a roroko mai Tarawa ake a uarereke a kona naba ni bae nakon te boera anne.

Ko rabwa *Madam Speaker* ti a manga iraorao ma te Tia tei ma au tabo ni mwakuri. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan riki am titiraki.

Hon. Tibanga Taratai: Kabwara au bure te Tibiika ao e rarabwa te Minitita. Ao e koaua, I a bon arora bwanan Banaba ni kakaitau nakon te Minitita moara riki nakon te Tautaeka ngkai e kona ni butimwaea ana bubuti Banaba aio iaon kanga boutokakin te Tourism iaon ara abamwakoro.

Ao e koaua I a katuka moa aio nakon te Minitita ma ana *Ministry* bwa tao e a kai mwakuria bwa ti a kai ongora inanon taai rake aikai.

Ai bon au kabanea naba n titiraki aio ao I a boni kakaitau riki nakon te Tautaeka. I katekeraoa te Tautaeka inanon ana iango ibukin karikirakean te *Tourism* iaon ara abamwakoro ae Kiribati. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua a bon ongo kain au tabo ni mwakuri riki kain au *Marine division* ae tabeia te boera ma te naan biikan.

Ti a karinna bwa kanoan aia *work plan* ibukin te ririki ae boou. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ao e a bon akea buokan ana titiraki te Tia tei ao ti a nakon ana titiraki are imwina, bon ana titiraki naba te Tia tei ae karineaki mai Banaba; Hon. Tibanga Taratai ao e na kaekaki ngkanne iroun te

Minitita ae karineaki ibukin
Mwakurian karikirake ao
Kateimatoan Korakora; Hon. Willie
Tokataake. E nakoim te Tia tei.

**TIBWAN BANABA TANGKE N
RAN AE 8,000LTR NGKAI BON
AKEA ANA MWANIBWA
BANABA**

Hon. Tibanga Tarata: Ko rabwa te
Tibiika ao e kangai tein au titiraki.
*Iai te tibwatibwa ibukin tangke n ran
ae e waaki ngkai ao e tuai man reke
bwaunan Banaba. I kakoaua bwa iai
ngkai tangke n ran aika a uarereke
ma I kani butia riki te Tautaeka aio
bwa e kona n reke tibwan Banaba
tangke n ran ae 8,000ltr ngkai bon
akea ana mwanibwa Banaba
taiaoka?*

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: E rabwa te
Tia tei ae karineaki n ana titiraki.
Aio ana kaeka te Tautaeka. *Madam
Speaker, e tauraoi au Botaki ni
mwakuri ni kamatebwaia te bubuti
aei n te bubuti ae e tabekia te Tia tei
ae karineaki mai Banaba. Ko rabwa
Madam Speaker.*

Tibiika: Te buokan am titiraki.

Hon. Tibanga Taratai: E koaua I a
manga kawenea naba te bwana ni
kakaitau nakon te Minitita. Ao e
koaua aio naba kanga bon au
titiraki ae I tabetabeki inanon ririki
ake a nako ao I taku bwa e a rangi

ni maan au tai ni uouotarake te
bubuti ibukin kainanon aia tangke
kain te abamwakoro ae Banaba.

Ao e koaua bwa iaon ara
abamwakoro ae Banaba aio, bon te
mwau takataka ae e aki reke arona.
Te ran e aki kona n reke.

Ngkana e na reke am ran, ao e na
reke inanon taian tangke timanti
ao tangke n ran ae ko na boo ma
ngaia ai bon ran aika a mona ni
barekareka.

Ao e koaua ngaira ngkana e a bon
roko nakon te tare n ran, ti nima
te ran anne. Bwa ti iangoia bwa are
a na boni maeu te botannaomata.
Ngaia ae ti a bon arora riki bwanara
ngkai ti a moanna ni kakoaua bwa
inanon ana session ke ana weather
Banaba ao aikai namwakaina aika
a bwaka karau. Ritembwa,
Tianuare, Beberuare, Maati ao
Eberi.

Ngaia I kani bubuti bwa tera ngke
e kona n nora te kainano aio te
Tautaeka. Mwaitin te Auti iaon
Banaba ae e kainanoa te tangke ae
28 mwaitin auti.

Ai tera ngke I a kawenea naba
ngkana e a butimwacia te Tautaeka
aio ao e a ti kona naba ni karaoa
ana katautau iaon 28 mwaitin
tangke ae e na kona ni katoamauai
taian auti.

Ibukin ami rongorongo ao te ran
iaon Banaba ngkai ngkana iai am

tangke n ran, ao ko a kabongana naba am ran anne ibukin maeum ibukin te moi, te amwarake, te kaitiaki, te roki ao bwaai ni kabane.

Nanona teuana am tangke n ran ae 3,000ltr bwaai ni kabane ko na kabonganai iai te kaitiaki ao maeum. Ao ti noria bwa e aki tau.

Ao ai boni bwanan te abamwakoro aio ni bubuti nakon te Tautaeka aio bwa tera ngke e kona ni karekeaki aia tangke n ran ibukin akean aia mwanibwa n ran. Ko rabwa riki te Minitita ao ti a rangi n *forward* nakon am kaeka ao ana boutoka te Tautaeka ibukin te kainano aio. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki aon aron are bon ara kaeka, eng ti tauraoi n rangi n ibuobuoki. Ao ti nora ana kanganga Banaba ao e aoria bwa are n aron ae e a tikun ngkai bwa tabera. Ti a kakaea angan aio bwa are e bon tuia naba n nako are kanga te tibwatibwa ibukin te naan tangke n ran.

E aoria N na butimwaea aio bwa N na marooroakinna ke N na karaoa ara bebwa iai nakon te Kabineti n te aro bwa tera angan aio ni kawaekoaki bwa e aonga n are e na reke buokaia ngkai.

Ma e koaua ngkai e taraia te Tia tei ae karineaki ao kanga e kakaea angan bwakan te karau bwa tao e aonga n are e moantai n iai tangke ake a na kona ni kawakini. N aron ae I taekinna, ti butimwaea te kainano aio ao ti a uotiarake. I aki kona n ataia bwa tera ana kaeka te Tautaeka ke te Kabineti, ma ti na uotarake ara bebwa ni kataia ni kakaea angan buokan te kanganga aio. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiikau: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e nang rarabwa riki te Minitita ao ti a nang *look forward* ibukin kanga rokon taian tangke bwa a na kona n reita te maeuraoi iaon Banaba ibukin te ran. Ko rabwa ao are ieta.

Tibiika: Te Minitita. I taku bwa e a boni kukurei te Tia tei ni kaekan ana titiraki.

Ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Marakei; Hon. Moannata Ientaake ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Kaneweaba, Bitineti Karaobwai ao Boboti; Hon. Booti Nauan. E nakoim te Tia tei.

**KAREKEAN NAMAN MARAKEI
BWA TE TABO NI KANEWEABA,
AO KABWEBWE IKA**

Hon. Moannata Lentaake: Ko bati n rabwa Madam Speaker ao e kangai au titiraki. *E kona te Minitita are tabena ke te Tautaeka ni karaoa naman Marakei bwa te tabo teuana ae e na karekemwane iai te Kauntira ao te Tautaeka n aron te tabo ni kaneweaba, ni kabwebwe ika ake a na roko iai taan neweaba ni mamataku ao tao n akawa ni kakakibotu iai.*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: Ao e rabwa te Tia babaire ngkai e a manga reke au tai ni marooro ni kabaneean te kauoua n wiiki.

I a bon reitai ma kain abau ae Tabiteuea Maiaki, Unimwanen te Ueanikai, Unainen ueen te Ueanikai. Kauntira, Mitinare ni kabane, Katekiti, ao ai kain au abamwakoro ae mangori ae mai Taku nako Tewai ni kamauriko te Tibiika ao ngaira aikai ni kabane. Kam na bane moa ni mauri!

Ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Marakei. *E kinaki naman Marakei iroun au Botaki ni mwakuri bwa te tabo teuana ae e kakawaki ibukin karikirakean te kaneweaba.*

Ao aio are e na katabeaki iai te TAK ke aobitin Kaneweaba bwa a na kaungai anga ni karikirake aika a na kona n reke mai iai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Moannata Lentaake: I a karabwa te Minitita are e kaeka au titiraki aio, moara riki n te iango are e na kaunga te koraki mai tinaniku. Ao I kakoaua *Madam Speaker*, bwa abau ae Marakei bon te aba ae iai namana inanona. Ao te nama aio ko aki kona ni betinako iai, ko aki naba kona ni kabuanibwai iai. Bwa are akea te naan ika aika kakang. Ma eng e nang rawata te ikari iai ao tao te baneawa.

Ma ngkana arona bwa e karaoaki te aekaki n tabo aio bwa e na karekeaki iai te tabo n akawa tao irouia antai. Bwa i tinaniku, iai aomata aika kain tinaniku aika a ti roko nako Kiritimati bwa ti nakon te akawa.

Ao ngkana e kaonaki te ika inanon te nama aio, e roko anne e akawa e teke konana bwa e bon onrake n te ika are e tangiraki.

Ao I taku ngai bwa n te teuana te tai teuana te bong ao ti kona ni katotonga aba ake a maeu ngkai man te *tourism*.

E kona te Tautaeka ni bubutiaki bwa ngkai ti a reireitaki ma taabo aikai, e kona ni karekea angaia bwa a na roko i Marakei nakon ae tao a katanoata ma a bon roko i Marakei ni rawea tamneina, n te aro bwa a na katoka naba n taian *post card*

aonga ni kanakoaki nakon Outero i tinaniku bwa e aonga n noraki. Bwa aomata ake a roko i Tarawa ao a kan roko naba i aban Marakei, n te aro bwa e aonga ae kanga e reke teutana ana mena te Kauntira n aron taian roroko aikai. Ko bati n rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Minitita am taeka.

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Marakei. Ao e koaua bon iai ana mwakuri ngkai au Botaki ni mwakuri ae *TAK* ane e na kataia ni kawarii aban Kiribati ni kabane ao kanga n tau i mwin anga ni kaneweaba aika raraoi aike a na kona ni karaoaki n aba aika kakaokoro.

Ao anne ngkai ane e boni wene inanon bain au Botaki ni mwakuri are te tabo ni Kaneweaba. Ao ngkana ngkai a bon ongora ngkai te tabeka aio ao a tia n nora te tabeka aio ao ane a karina naba Marakei ao tao bon tiaki ti Marakei n aron ae I taku bwa aban Kiribati ni kabane. Ti na riai ni kataia ni karokoa te kaneweaba ke ni kakaei kakateken abara aika kakaokoro bwa ti na karekei bwa ara bwai n anga nano nakoia ara Iruwa.

Iai te *program* ane e waakinna ngkai te tabo ni kaneweaba ma aba tabeua are I a tia ni mwaneweia inanon te Auti aei *Madam Speaker*. Are a nako Maiana, Abemama, Nonouti ao

ngkanne ti a manga kataia ni karababa naba ngkanne te aekaki ni buoka anne nakon kanga aba tabeua ao imwina ti na manga karababa. Ai bon nakon tauraoi te mwane ni buoka.

Ma e na aki raraoma Marakei bwa anne ti teuana naba aban Kiribati ae ti karinna n reitaki ma bon aban Kiribati ni kabane akana ti na bane ni karini ao n noori kanga aia *potential* nakon te kaneweaba. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan riki am titiraki.

Hon. Moannata Ientaake: Ko rabwa te Minitita n am kaeka ao e koaua are te bwai aio kanga e kanoa ni mii. Ao te bwai ae e kuri kanganga iangoana iroun temanna ma temanna, ma ngkana e roko te Tautaeka ma taan buoka mai tinaniku ake tao a tia ni promote naki te tabo aio nakoia. Tao e a tia ni mwaketenaki nakoia, ma a roko ni kua teuana te *resource* ae e kateia iaon Marakei inanon te nama arei ao a na kona n roko tao a tikii iai. A karauia n tebotebo iaan taai ao I taku ngai bwa teuana te tai teuana te bong, ao e na bon roko n aekakin are ti na karokoiria i *Singapore* ma iaa ngkoa arei bwa are e boni kaan ma Tarawa.

A kaai naba ni bwaronako nako Tarawa ikai nako Marakei ao I taku ngai bwa are a tangiria ni korakoran

taai ma korakoran te kan neweaba, a na toki nanoia ao I manga kaota naba are Ainen abara ikekei. I taku ngai bwa a na bon kona n rangi n ibuobuoki.

Ngkana ko a tibwa roko n ninia manna ao ko bon ataia bwa kanga e a bon katikiraoaki aron tein karaosan aia tabo aine aikai.

Antai ae e na ataia e kona naba ni manga reke teutana te kaneweaba iai ma aron te kabwarabwara. N na butia te Minitita ngkana e kona n noori naba Ainen abara aio ni manga karaua riki ni katikiraoa aia tabo aio. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa ao e rabwa buokan te titiraki te Tia babaire. E okoro Marakei teutana bwa are e mronron ao e koaua I a ti kanga ao iai Ainena ake a rangi n atongaki ao tao e na reke bwa teuana kanoan ara *approach and promotion*. Kam a tia n nora te aba ae mronron ae ko aki kona ni betinako ngkana ko nako n akawa i Namana.

Ao ngkana ko nako n nikira am mweaka ao e a bon anaki naba am mweaka *on the spot*, kanga e bon rangi n *live*.

Ngaia e na aki raraoma te Tia tei bwa Marakei teuana ao I taku bwa e na aki naba raraoma bwa kanga ti kataia naba n tarai aba aika e

nang *high and frequency* te wanikiba nako iai ao baao ni mwamwananga a kaan n aron Butaritari, Abemama ao Tarawa Ieta.

Tarawa Ieta ngkai kanga ti aki kainano ni *promote* Tarawa Ieta bwa e boni *promote* n arona aika kakaokoro Tarawa Ieta mai irouia ara *private sectors* ane a *establish* naba ikanne.

I taku bwa bon teuana naba kanga bon au taeka n iraorao tao ngkana ti kataia n iraorao ma te Kauntira bwa e na boni katanei moa mwaneka tabeua akana a kakawaki ao e roko ara *TAK* ao e a kabirimwakai riki karikirake akanne.

E na aki raraoma te Tia tei mai Marakei bwa kanga e boni waaki te kaneweaba ngkai ao e nang bane ngkai ni kawari aban Kiribati ni kataia ni karekea ana mwabe ma ana karaki aika kakaokoro. Bwa ngkana tera ane e kan noria te tia kaneweaba, ti na katoka iaon ara *website* n te aro ae e nakomai nako Tarawa ao e a boni kangai naba Marakei. E nakomai nako Tarawa; Abemama. Tao e nakomai nako Tarawa ao *I want to see the island of the knives*; Tabiteuea. I want to see the island of *CUM* table, Tabiteuea.

I want to see the island with very though black women face with

though hands; Tabiteuea. Kanga te aekaki anne.

I want to see the island with the war village; Butaritari.

Ao ngke anne kanga anne te Tia babaire, ao ae a mwakuria au koraki.

E na aki raraoma tariu ma mwaneu inanon te Auti aio ao akana a tuai mwemwe aia titiraki. Bwa ngkai ae ti nang kararaba te Kaneweaba n arona are e na rangi n ibuobuoki nakon ara Kauntira ao rikirakera. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia tei.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa *Madam Speaker* ao e koaua ae titiraki aikai e aki nako mai irou.

Ma I a karabwa te Unimwane are e tabekia n au tai ni kaongora man te kawa ae Rawannawi bwa tao e bon ongo ngkai bwanau te Unimwane anne n te mwakoro ae i Tabonteora. Aio kanoan ana bubuti, kanoan mina. Kanoan ana taratara bwa e aera tiaki kumea te nama a io ni kabongana n te aro bwa e na reke bwa teuana naba ara anga ni karekemwane.

I a karabwa te Minitita n ana kaeka ao ngkai e a tia n anga

ana kaeka ae moan te tamaroa ao moan te tikiraoi. Au kantaninga bwa are ko taekinna e ongo te anti, e ongo te kai, e ongo te kai, e ongo te aomata, e ongo te man, ane e riki ni bwai n teuana te tai ao teuana te bong.

Ngaia ae I a karabwa kanoan te marooro ao te kakaeka.

Ao n te tai are ko taekina te bwai, ao e rawata ae e ongo ao imwina e riki bwa te taeka ao imwina e a riki bwa te bwai ae koaua ke te rokou ae ko bon kona n tautaua.

N au taeka aikai te Tia babaire ae ko karineaki, I anga au karabwarabwa riki nakon te Unimwane ae e a tia n tabekia Ten Tiriwetite temanna man te kawa ae Tabonteora. E a ongo ana kaoti aio, e a ongo ana kaeka te Minitita ae karineaki. E na tai taku bwa e kanganga ke e manrereaki te bwai aei. Teuana te tai teuana te bong, ae e na riki n arona anne. Te mauri, te raoi nakoia ara botaki ni kabane ake ti mwananga mai iai ao ai moara riki kain abau Marakei ngkai bon au kabanea n titiraki n te bong aio.

Ngai ma tariu ti bane n tangiringkami n taai nako. Ko bati n rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: E rabwa ana bwabaeti te Tia tei ae karineaki. E koaua anne ao Marakei kanga bon te aba naba ae e raka arona inanou bwa bon te moan aba ae I nako n *tour* iai ngke I moan mwakuri n te Tautaeka.

Kanga te moan aba ae kanga I moan experience bwa I a tibwa moan nora te katabwanin. N te tai anne a nang raraoi buritina, ti bane n toka ni buritina ni kabane. Bon raora teuae te Taokita are man te Kaitara arei. Taokitan ngkanne ara tiim ngke ti mwakuri n te O n aoraki.

Eng, e nang kakateke Marakei n arona ae bon ti teuana te bong ao e bane am katabwanin.

E na aki raraoma Marakei, ti na karinna ao N na kataia ni kaunga nanon au Botaki ni mwakuri ae TAK bwa ti na kakaea karinan Marakei n arona ae e onoti ma aban Kiribati aika kakaokoro. Bwa te kaneweaba kanga ai bon ara teuana ngkai angataira.

Ti kataia n tara te Itera Mainiku ao tao n te same times, ti na tara naba aban Kiribati aika kakaokoro n te aro bwa ane e kan nakomai nakon aban Kiribati ao e na iai naba ana itera ni kaneweaba abara

ae man te *Gilbert Group* ae e na kona ni karaoa anne.

E na aki raraoma te Tia tei ao I tei ma ngaia, ao ti a kaai ni mwakuria aio. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika; E a boni bane buokan ara titiraki, ti a nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Abaiang Hon. Betero Atanibora ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki Ibukin mwakurian Karikirake ao Kateimatoan Korakora; Hon. Willie Tokataake.

**TARAKIN RIKI BOON TE BWAA
AO IANGOANA BWA E NANG
BON TOKI TAREN TE BWAA**

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa te Tibiika. Ao e koaua, I kan tabeka riki au titiraki are iaon te Ota bebwa ae nambwana 124. *I kani bubuti nakon te Minitita are tabena bwa e kona n taraki riki boon te bwaa ae ngkai ni kakaea angana ae e na kona riki ni uarereke boona, ao te kauoua e kona n iangoia bwa e nang bon toki taren te bwaa iaon Abaiang?*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka. *Madam Speaker, ae bon tabe naba ngkai te Tautaeka ni mwakuria aron katokan te kanganga ae tabekia te Tia tei*

temanna ae karineaki mai Abaiang.
Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker*. Te Tibiika ngkana ko tara au titiraki anne ao I a kataia naba n tiringa 2 te man ni kiba teuana te tai, ngaia are kanga 2 mwakoron te titiraki are I kanakoa anne ma bwebwe kanoan te mena aio bwa a bwaka iaan te bwaa. Ngaia are tao te moan titiraki moa are irou e kaeka ngkanne te Tautaeka are te moan titiraki.

Ti tebo bwa irou anne I rangi n rauaki, ao kanga ngai naba irou ti tebo ma I a rauaki naba bwa iai te titiraki are e na tabekaki man te itera arei. E a rauaki naba te kaoti anne. E a nako naba kaekana.

Ngkanne I a manga kai mwemwe nakon teuana. Ma are nanona te Tautaeka iai tabena. Nanona ti tebo ma te kantaninga bwa te Tautaeka ae e tabe ni mwakuria bwa e a kerikaki boona.

Ngkanne au iango teuana n ae te kauoua ni man ni kiba n titiraki; e kona te Minitita tao ni boni karokoi tangke ake a bubura i Abaiang ni ikotaki ma tao teniwa te kaa ni bwaa bwa are e na rangi n ibuobuoki anne iaon Abaiang bwa e rangi n bubura Abaiang.

Ngkana e bon reke aio ao te *Koil* e na rangi n kibarake ana mwane. Bwa Abaiang bon te tabo ae *marketable* nakon taabo tabeua riki.

Ao te kauoua, ngkana ti kona naba ni butia te Minitita ae karineaki bwa e a karika naba Abaiang bwa kanga te tabo ni bwaa nakoia aban te Itera Meang. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao e koaua tao ni bon aron naba are I kaeka naba iai ana titiraki raou n Tia tei ngkoa mai Abemama n are e nako are ibukin te tangke naba. Ao I boni mwaninga naba re Aaiang bon teuana mai ibuakon te naan aba ake kanga kateaki iai te naan raa. Are a tomatomaki naba ao a nako naba n uotaki ao a tomaki naba ao buburara ngkana tao irabubua te miita ke tao tera, a nako naba ni karaoaki anne. Ngaia are Abaiang bon teuana mai ibuakon aba akanne.

Ngaia are e na aki raraoma te Tia tei bwa are ae iaoni kawaina. Anne kanoan ana raa te Tautaeka. Ao n aron are I taekinna, ae e mena ngkai i Tarawa te tia rabakau ane ngaia ae e karaoi, ke e kanga e bairea aron ke e korotamneia are tao e karaoa te iango ibukin te iango aio.

Ngaia are anne te bae e na boni waaki ngaia are e na aki raraoma te Tia tei. N aron are I boni kaeka naba n te tai arei, are aongkoa imwain tokin te ririki aio e na tia te tamnei ao nt e ririki ae na roko e a waaki naba ngkai aron katean te naan tangke n Abamwakoro aikai.

Ngaia are anne ana karikirake te Koil teuana ae e nang bubura are e na kataia ni katoka, ke tao ngkana e a bon aki katoka ma e na rangi n kauarerekea tataren te bwaa iaon abamwakoron Kiribati ni kabane. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa ana kaeka te Minitita. Ngaia nanona aio naba bon ti tebo ma kaekan are e tabekia n ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Abemama are bon te Leader n te Kaitara. Ao ti a rangi n kukurei riki bwa ngaia bon iai te kantaninga aio iroun te Tautaeka ae e na kona ni karaoa aio n taabo aika a bubura.

Bwa are ngkai bon te kanganga *Madam Speaker*, e aki tau te turam i Abaiang. Te turam ae e kainanoaki i Abaiang, tao bon 20,000 ao e a tibwa tau ikekei ibukin teuana te wiiki.

Ao ngkanne iai teuana *Madam Speaker* ae I rangi n kan *promote* naba bwa kanga I rangi n kan

taekinna. E a roko i Abaiang are kanga bon te mitin. E a roko i Abaiang are kanga bon te mitin are bon te bwaa are ai tiaki te turam ae e kabonganaki. E a roko raoi n aekakin are i bon Tarawa.

Ao ae bon te kamimi bwa moan te kakai bane naba kanoana bwa e na kanga ao are e aki tau uotakina.

Ma ngkanne ti a manga kukurei naba teutana bwa iai naba tibwan teuae *Social Media*. Ti a manga nora tamnein te *dug and barge*, ngaia e a tia n roko i Maiana. Ngaia I a manga kewe ni butia ngkanne are tao te Minitita are temanna ngkana arona bwa e kona n irana aio, tao e kona ni karokoa moa tao ti 300 tangke ni bwaa moa ti ibukin te Kiritimati aio bwa e a bon rangi ni kai bane. E roko e a bane naba. Bon ti uabong ao e a bane naba anne.'

Ngaia are I taku bwa e a bon rangi n bongana naba iroun te Tautaeka, ngkana e kanakoa ao e reke naba mwanena ngkekei ao e a manga moan waaki.

Ngaia are ti ataia bwa tao e a mwakuria te Tautaeka are e na uarereke boon te bwaa. Ao e a manga mwakuria are tangke akekei ni ikotaki ma ara kaa ni bwaa are n aron are e taekinna ae e na reke iroun Abaiang. Ao ti rangi n karabwarabwa iai ao a karabwarabwa kain Abaing.

Ngaia are I a butia te Minitita, e kona ni ibuobuoki ma te Minitita temanna ni katoka moa tao 300/400. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao e koaua. Kai are e na bon noraki anne bwa are I taku bwa te *Koil* ae e bon tabe ngkai ni kakaee angan karokoan te bwaa.

Ao e rarabwa bwa ti a kataia n reitaki ma te Minitita n te *Transport* ibukin karokoan bwaa Abaiang are bon rangi n kaan. Ngkana tao e bon nako tao ti tebongina, ao e a manga oki naba.

Ngaia are e aoria bwa are e a boni wene anne inanon baia au koraki, ao I taku bwa au koraki ane a boni mwakuria naba aron te kanganga n tataren te bwaa n te tai aei. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I kan tabeka bwanaia Unimwane Abaiang, te Boutabu ao boni ni kabane kain Abaiang ni ikotaki mai Ribono nako Nuotaea bwa e tobwaki aio.

E butimwaeia te Minitita arei ao e katoutoua matana te Minitita n te

Communication. Tao bon sometimes this week ke next week.

Ao anne e a bon rangi n kakukurei bwa e a roko te Kiritimati ao e a bon roko raoi te tai are e a bon rangi n kainanoaki te bwaa iaon abara ae Abaiang.

Ngkanne tao bon ti kabanean buokan au titiraki are e taku bwa iai ana tia rabakau are e a tia n roko. E a kona n reitaki ma ana tia rabakau anne bwa tao ti a kairia naba nako Abaiang bwa e aonga n ae e bon nora naba te *situation* ikekei ao e a kinaira naba ngaira ake Taan tei i Abaiang. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Tia tei. E aoria bwa ti a nora ana *work program* ke aron ana mwakuri teuaio bwa tera.

I taku bwa ngkana e na bon riari n roko n aba akana n aron ae I taekinna aikai ao tao ane e na bon roko.

Ngaia are e aoria, ti a katuka anne nakon babairean ana mwakuri teuaio irouia kain te Koil. Ao ara kantaninga bwa e a kona naba n roko n taabo akanne ao tao e koaua e a rangi n kaan riki Abaiang ao e aonga naba n roko i Abaiang. Tao a raroa riki Abemama ma Tabiteuea Meang ao Butaritari ma tao e kaan riki Abaiang.

E raoiroi bwa are e a bon noraki anne. Tao au kantaninga bwa a boni kakauongo naba kain te Koil ngkai n ara marooro aio. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: E a boni bane buokan ara titiraki anne, ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Abaiang, Hon. Dr.Kautu Tenaua ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Kamwakuri ao Karikirakean aia Konabwai Aomata; Hon. Tabeta Amuera Teakai. Ao e nakoim te Tia tei.

**MWAKURI N AONIKAI IBUKIN
RINEAKIA TAANI MWAKURI I
AOTITERIA MA NU TIRAN**

Hon. Dr.Kautu Tenaua: E rabwa te Tia babaire, ao aio te titiraki ae 127 iaon te Ota bebwa. *E korakora te un ma te tangi n nano irouia kaaro ma koraki ake a kanamakina te mwakuri n aonikai n rineakia taani mwakuri i Aotiteria ma Nu Tiran. I kani butia te Minitita are tabena bwa e kona n toki te kanganga aei nakon taai aika na roko?* E bati n rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tabeta Teakai: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rarabwa.

Ti kaitaua te Uea n taai nako te Atua ibukin ana tangira, ti a manga kaitiboaki naba n te ingabong aei e

ngae ngke e bwakanako ara tai ngke e karangaina. Ao I a reitaki ma au tabo ni mwakuri ao kain au abamwakoro ae TUC, Tarawa Teinainano ni kamauri ngkami *Madam Speaker* ma kain am aobiti. Ara Beretitenti ao ara Kauoman aika a karineaki, Minitita, Taan tei n te tai aio. Te Leader n te Kaitara ao ai ngaira ni kabane. N aran ara Uea ae Iesu Kristo ao kam na bane ni mauri!

E koaua aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Abaiang. *Te Tia babaire, e tauraoi au Botaki ni mwakuri ni ikarekebai ma te Tia tei n rinanoi tangitang ma Kainibaire ni kamwakuri ake ti teimatoa ni waaki inanona.* E rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Dr.Kautu Tenaua: E nang bati n rabwa te Minitita ae karineaki n ana kakaeka ae moan te tamaroa.

Tao e bon tia n ataia, tao e bon tia naba n roko taian rongorongononan ana aobiti te Minitita ao a titiraki bwa tera bukin aki nakoia tabeman.

Aio ao tao bon imwain naba rokon te Minitita aei ao ake mai imwaina naba. Ao e kangai te kaeka are e reke. Te tia mwakuri are ko taetae ibukina e a kabaneaki bwa e ki ni manging ao e karaoa te kamangaongao inanon ana tai ni mwakuri.

Ao ngkanne ngke ti a kakaea te ribooti iaon aio, ao e aki roko n te reke ni karokoa te bong aei.

Te rongorongo naba teuana bwa e a bon roko teuare ke neiere ana bwai te O n aroka ke tera ao e a rineia ana tia mwakuri.

Ao ti a kakaea ngkanne bwa kanga aron te kakoaua ae e kona ni buokira n aei ao e aki roko naba n te reke.

E a manga roko n aia keiti tabeman ao a taku; bwa e nang karina tangiraia taani mwakuri ao kam aki reke. Ti tareboni ngkami ao kam aki reke, ngaia are ti na bubuti te Minitita bwa e koaua ae iai ao tao n na boni kairia taani mwakuri tabeman ngkanne tao ibukin te kakoaua iaon aio.

Ma bon te bwai ae riki ao ti ngae ni mwakuria. Ma imwaina tao e aki reke ara tai ni kaitibo ma ngkoe, ma ti na bubuti bwa iai te kona ni kunea te tia mwakuri ngkana arona bwa e kona ni boni ni kuneaki te tia mwakuri bwa e boni aonikai n anga ana rongorongo aika akea koauaia. Tao e na bon riai ni katuaeaki te tia mwakuri anne. Ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tabeta Teakai: E rabwa taekan te titiraki ao kanga e kananokawaki bwa I a tibwa ongo taekan te rongorongo anne. Akea au atatai

iai ao I rangi n kaunga te Tia tei ae karineaki bwa e tauraoi au mataroa n taai nako n uki n ibuobuoki n te itera aio.

Ao ti na kakaea ke N na mwakuri ma au *officials* bwa e kanga n reke te aekaki aio n aron au atatai. Bwa I ataia bwa ara koraki aki kona ni karina te aomata man te winto bwa e boni matoatoa au tua. I ririnanon aia waaki are a karaoia ao te bwai ae kanga I kona ni karaua iai nanon te Tia tei ibukina ngkana arona bwa a tatareboniaki ao iai teuana au tua n iai te *log book*.

Ngkana e tareboniaki te aomata are e kainanoaki n te tai arei, ao e na riai n 6 ana tai n tareboniakaki. Ngkana e aki reke inanon taai aikanne ao e a rangi n kawaekoa te mwananga, ao ti a kona ni kariaia bwa neiere ke teuare e tataninga ngaia are e na nako bwa ti aki tangiria bwa e na *loose* ara *opportunity* n te tai anne.

Ma I a rangi n karautaeka ao I kabwara bure nakon te Tia tei ae karineaki tao n te kanganga aio, ao I a bubuti bwa ti a manga bon reitaki imwin aio imwin te Auti n tei ao I rangi n tauraoi ni butimwaeia ma ana koraki ake e mwaneweia bwa ti na kakaea angan katokan te mwakuri ae e aki riai aio ngkana ngaia bwa e a tia ni karaoaki nakoia ana botannaomata te Tia tei ae karineaki. E rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki riki.

Hon. Dr.Kautu Tenaua: Eng bon te karabwarabwa ae moan te bati nakon te Minitita ao e koaua bwa e bon rangi n karawawata ibukin te kabanemwane irouia aomata ake a roko ao n tiku iaon Tarawa ikai ao ni kabanei aia mwane naba ibukin baike a kainanoaki n aron tao te tutuo ma tera riki. Ao a manga boni bua naba aia mwakuri ao ai manga te rawawata riki ae e nang korakora ke aki kona n reke aron kaboon mwin aia kabanemwane anne ma rawawataia.

E rabwa te Minitita ao ti a kakaea te tai teuana ae ti na bon raa, bwa a bon tauraoi ao ane a ongora ngkai te koraki ake a bon rangi n tangi nanoia n aron aio. Ao ngkana a bon tangira karauan nanoia n te tai ae waekoa ao ti na manga boni karekea ara tai n te tai ae ko mwawa iai te Minitita. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tabeta Teakai: E rabwa buokan te titiraki ao e rangi n rarabwa ao akea te kanganga. N aron are I tataekinna n taainako, au mataroa e tauraoi n taainako n ibuobuoki ngkami e ngae ngke tao ko kangai; bwa ngai te Kaitara. Are kanoan te mwakuri, akea te Kaitara ao akea tera. I tauraoi ni butimwaei ngkami. Ngkana kam tangira tera

ao kam bon roko ao kam a ti kangai; N na kawara te Minitita.

Ao N na tuangia au *staff* bwa a re kam na kairia ami taani mwakuri aikanne bwa a na karauaki nanoia, bwa e eti e katanginano. Ma I a rangi n karautaeka bwa akea atakin te bwai ae e riki aio, ae tao a tia n ataia au taani mwakuri. Ao e rarabwa riki te Tia tei.

Tibiika: Ao I taku bwa e na bon rauaki nanon te Tia tei mai Abaiang ni kaekan ana titiraki. Ao ti a nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Makin; Hon. James Taom ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Mwakurian Karikirake ao Kateimatoan Ko rabwa te Tia babaire; Hon. Willie Tokataake. E nakoim te Tia tei.

TAABO AIKA A TARIKA RANIA IAON MWAKIN

Hon. James Taom: Ko rabwa te Tibiika. Ao e kangai taekan au titiraki ae nambwana 130. A *mwaiti naba taabo bon iaon Makin aika a tarika rania ao n aki tau ibukin te nimaki ao te kuka. E kona te Minitita are tabena ni waekoa ni mwannanoa buokaia ao ni karin naba taabo aikai ibuakon ana karikirake te Tautaeka aika a wakinaki.* Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa naba te Tia tei ae karineaki n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka.

Madam Speaker, iai te kamatebwai ae e a tia ni karaoaki iaon Makin ao te kantaninga bwa ena buoka te kanganga ae e tabekia te Tia tei ae karineaki. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. James Taom: E rabwa ana kaeka te Minitita ao e koaua buokan te titiraki. Eng n aron are e taekinna te Minitita ao iai taian kamatebwai aika a tia ni karaoaki, tao e koaua anne. Eng, ti kakoaua bwa a bon rawata kamatebwai aika a tia ni karaoaki ao a boni maan naba taia ao ni karokoa te tai aei ao ti tebo ma bon akea naba taian kakamwakuri aika tia ni karaoaki. Ke tao ngkana iai ao tao baika a uarereke ao kanga e aki tobwa kainanoia kain taabo aikai.

Aei ae ibon iaon rabwatan Makin ao kanga e rangi n rawata te titiraki ao te bubuti ibukia kain Kiebu ao e rawata naba te kakamwakuri nakoia, are kanga bon anne te tabo teuana ae e boni kakoaua bwa e bon tabwanin te tarika iai.

Ma n rabwatan te aba are Makin ao iai naba taabo aika e bon rangi n bubura naba taabo aika a tarika ae ngaia ae I kananona n au titiraki aei.

Ma I kona ni butia te Minitita, kanga antai ana rabwata te Tautaeka akana a na roko ni karaoi kamatebwai aikanne ke rabwata aike a inaomata ke rabwata tabeua itinanikun te Tautaeka te Tia babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Eng, boni iai te tiim man au aobiti aika a mwananga nako Makin tao teuana te namwakaina n nako ke tao uoua te namwakaina.

Iai ae a tia n roko i Makin ae a tia ni karaoa tera, a tuo te ran ke a tuoi taabo ake tao a rangi n tarika.

Ao ngkanne imwin te ribooti n aio ao a na taraki taabo ake aki raoiroi ao are iai ngkanne te ibuobuoki are e na kona ni karaoaki nakon taabo aikanne. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon. James Taom: E rabwa te Minitita ao e koaua ti karabwa n ana kaeka ao n aron naba ana ibuobuoki are e a tia ni waaki inanona ana Botaki ni mwakuri ni karokoa n taian kamatebwai ao taian tutuo n aron are e taekinna.

Eng, ti kakoaua naba bwa iai rabwata tabeua aika bon rabwata

mai tinanikun te Tautaeka ae a roroko naba ikekei.

A tia naba n roko tao bon inanon te ririki aei ke te ririki ae nako ngkana e eti au ururing.

Ti aki kona n ataia bwa terana mwin aia kamatebwai naba rabwata aikanne ao tao a boni manena rorokoia ikekei ke terana.

Ma ti na bubuti naba bwa ngkana e koaua bwa bon iai nanoia naba ni kan buoka te itera aei ae te kanganga iaon te ran, ao ara kantaninga bwa bon iai are e reitaki ma te Tautaeka ao tao boni baika a na kona ni koro bukin nanon naba mwamwananga ke rorokoia iaon ara abamwakoro ae Makin n aron ae kanga ti a tia naba n noria n taai aika nako. Bwa ti tebo ma bon akea naba kanga ririmwian aekakin roroko aikanne.

Ao ti kani butia te Minitita, bwa tao terana raoi ana buoka ae kanga e na kona ni waekoa n noraki matana n te aro bwa e na kona ni katoka naba aia kanganga kain taabo aikai te Tia babaire.

Teuana te tabo ae e rangi n rotaki ae e nang kakawaki ae kanga e boni mena, te tabo n reirei are i tabon Makin are Nan Teikao naba ae e rangi n korakora naba. Anne man n ningai man n ningai kanga tangitangiran naba te buoka nakon te tetabo anne ao e bon rawata riki

irarikina. Ngkana e kona ni kaeka moa anne te Minitita bwa I a butiko.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker, eng n aron are I taekinna. A tia n nako te koraki ae kain ara tiim ao a tia n oki. Ao a na kawenea te ribooti arei are e na karaua ni rinanona ao N na kangai; tao e aki kona n tia n te ririki aio ma ara kantaninga bwa a na nora mwin aia ribooti ao tao a na manga otinako ao tao a na manga marooro ma rabwata ake a rekereke ma ngaia. N aron te MIA ao ana aobiti te Beretitenti ao e na kona ni manga waerake ma aia tamnei are e na kona ni manga wakinaki ibukin katokan kanganga aikanne.

Ane e na taraki naba bwa ngkana e a bon rangi n korakora te kanganga, kagna te aekaki anne.

Ngaia are eng, kanga ara kantaninga bwa ae e boni waaki aio. Bwa nanona ngkai te waaki aio, ae e boni waaki aio ma e aoria ti a karokoa nanora ngkanne iaon te tabo are e na boni kainanoaki iai. Ao tao anne ngkanne are ngaia are I kangai; tao e na noraki ngkanne nakon te ririki ae e boou. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. James Taom: Ko rabwa te Minitita ao e koaua kanga taabo

aikai, a bon rangi ni maan n tiku n aekakia aikai n akea kanga noran terana. Tao e koaua tao ngkana iai n taai aika nako ma tao I aki ataia.

N aron taabo tabeua ngkana ko roko, iai te bwam aike a kateiteiaki. Tao ni katoa — Auti ma tao e kateiteiaki naba ma tao e kateiteaki naba kanga ni karemarena n te aro are e na kanga e kona n reke buokaia te koraki aikanne iai.

Ma terana ngke e kona naba n taraki anne imwain are e na bon roko raoi tao te buoka are kanga e kananona te Minitita.

Ao ti a boni bubuti naba nakoia rabwata aike ae tao i tinanikun te Tautaeka ae kanga ti kakoaua bwa a rangi n rawata aomata aikanne ni mwamwananga ao eng, kanga ti reita naba taian tabeaianga ake a bon tia ni tabetabekaki naba man ara mwakoro tabeua are ti tebo ma angin rorokoia ke tao angin baike a waaki inanona. Kanga a bon reke bwa kanga taian bwai aika aki rangi n raoiroi ao a tara ni bakatae ni baike a tia ni waakinaki.

Ngaia are tera ngke e kona riki n taraki te itera akanne bwa a na boni bongana ao a na manena raoi mwamwananga ni kawari abamwakoro. Tiaki n are ai bon ti te roko ni kanga ni katangiraoi baika a na waaki inanona. Ao n token te tai akea te bwai ae e riki. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: E rabwa *Madam Speaker*, ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki. Eng, I taku bwa e aki atai bwa rabwata raa akana a na roko ikekei.

Ngkana arona bwa a na rekereke ma te ran ao aki rinanon ara tabo ni mwakuri. Kanga I taku bwa I aki ataia, ma kanga ni bon arona karikirake ke rabwata aika a na roko mai tinaniku ngkana tao te naan *project*. Ao ngkanne ane a boni iai ae e na mwananga man te tabo ni mwakuri teuana ao tao tiaki ma au Botaki ni mwakuri tao man te Botaki ni mwakuri teuana.

Au kantaninga a na bon riai n iai ni kabane mwin te naan ribooti ake a na karaoi ngkana a roko n te abamwakoro teuana ma teuana.

Ngaia are e na aki raraoma te Tia tei ae karineaki bwa e boni tabe ngkai ni waaki.

Iai ngkai te karikirake ae Makin naba e rinnako inanona ae te karikirake ae e aranaki bwa Water sacarsty project. Are ngaia ae ngkai ae mwakuri ao Makin naba ngaia teuana mai ibuakon taabo e taraia bwa iai teuana te bwam ane e na kanimwa ikekei te solar pump n taabo tabeua akana a na kakaeaki nnena n te tabo ane kanga e a boni rangi ni kainanoaki iai.

Ngaia are iai anne ae e waaki iai ao ara kantaninga bwa e na kataki ni buokaki te kanganga ae e tabekia te Tia tei ae karineaki. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: E a boni bane kaekan te titiraki ao tao e bon reke tain are imwina. Ao e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Kuria; Hon. Banuera Berina ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Kamwakuri ao Karikirake aia Konabwai aomata; Hon. Tabeta Teakai. E nakoim te Tia tei.

**AIA KANGANGA TAAN KINIKI
UAANIKAI I TINANIKU AE TE
BIKOUKOU**

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire. Ao I kukurei n tabeka au titiraki ae e kangai taekana. *N ana kaeka te Minitita are tabena aio ao e taekinna bwa aio aia kanganga teuana ataeinnaine ake a mwakuri n te kiniki uaanikai bon te bikoukou. Iai ngkai ana babaire te Tautaeka aio ni ibuobuoki nakon te kanganga aio?* Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tabeta Teakai: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio kaekana. *Te Tia babaire, I a kaitaua te Tia tei n ana tabeka ao I kukurei n taekinna bwa e tabe ni waaki au Botaki ni mwakuri ni kakaea totokoan te kanganga aio.* Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire. Te Tia babaire aio naba te kanganga ae e rotia ataeinnaine mai Kuria. A tia n roko tabeman ao ni kanakoa aia iango nakai ni kaotia bwa a nang bon aki manga bikoukou ngkana a mwananga te Tia babaire.

Ma I kan ongora ana te Tia babaire, tera ana babaire n te kanganga ngkana e karaoi te Minitita bwa aonga n ongo naba nakai ao a na keiaki naba ni kakoroa bukin te babaire anne te Tia babaire, taiaoka.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tabeta Teakai: E rabwa te Tia tei ni buokan ana titiraki. Ao e koaua teuana te abamwakoro teuana ae N na taekinna n te tai aio.

Ni mwanangara nako Marakei ao e taekinna te Unimwane i Marakei bwa e tauraoi Marakei bwa a na bane ni bwai n aoraki ana aine. Anne te bwai ae kanga e kataunariaki bwa e na karaoaki ma are te kanganga bwa iai te totoko nakon tao aia onimaki Ekaretia ake tabeua. Ma ngkai e bon riki bwa te kanganga.

I taku bwa kam noria ngkai iai mai ibuakoia ami koraki ane a tangiroa n taai nako aine bwa e tuai man reke aia mwakuri.

Kambwana ake a bon taneiai n anaia aine, a bon bitaki ngkai nakoia mwane ao e kananokawaki. Ngaia are ngaira naba ti nang kakaia angan buokan te kanganga aio ao ti mwakuria ngkai.

Ma I kukurei naba ni kaotia bwa e a rawata naba mai iaon BTC ao TUC ake a tia n roko ngkai n anga are a tia n 5 n ririki, kanga mwin aia mena man te O n aoraki. Retaia man te O n aoraki are a bwai n aoraki, iai te 5 n ririki. Ao nakai ngkanne ngkana arona bwa e roko te *employer* ao ti na kaotia n aekakina anne.

Ao n aron are a taekinna *employers* ngkana iai te *confirmation* bwa iai te bae e karaoaki iai bwa tao iai totokoan te kariki ao a tauraoi ni butimwaeia aine aikai.

I taekinna ma te kabwara bure bwa ti aki nanona bwa ti na karaoa aio, ma aio kanga ara kataunari kakaiekin angan tao buokaia bwa e aonga n reke aia mwakuri aine.

Ngkai ngai te aine ao I tangiria bwa e na reke naba buokaia ara botannaomata, ma are tao e eti bwa tao ibukia tabeman aika aki ongotaeka ao a rotaki ara botannaomata ngkana e buoka te titiraki. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika; Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire, kanga e bon ibuobuoki naba arei. Ma au aomata aio te Tia babaire kanga I kani boni koreia nakon te Minitita ae karineaki bwa ai 4 ana ririki ngkai n aki kakariki bwa e aonga n ae e onimakinaki ae e nang bon aki manga kariki.

N aron ae I boni koreia nakon te Minitita ni kangai: e kani kaotia neiei bwa e nang omwaka raoi ana mwakuri bwa e iangoia ibukin te aki kakariki. Ma Ko rabwa te Minitita n aron are ko a tia n taekinna bwa a boni kainanoa te ibuobuoki ara ataeinnaine n aron ae ko taekinna.

E koaua tera ngke arona bwa teuana anne. Ao e koaua ti kakoaua naba te kanganga ma ana onimaki te Ekaretia ibukin totokoan kariki ma anga aika i tinanikun Babairean te Utuare kanga ana kawai Dr. Billings, riki n ara onimaki ni Katorika.

Ko rabwa te Tia babaire ao I karabwa te Minitita n ana kaeka ao a bon ongora nake iai rekerekeia ma aio, ao I taku bwa a na rangi n kakauongo riki bwa tera ana babaire te tia kamwakuri ibukia nake a roko ma aia bebwa ni kaotia bwa a nang kariki tao 5 te ririki.

Ko rabwa te Tia babaire ao I kaitaua te Minitita n ana kaeka, ao ti anga ara kakatekeraoi nakoia ara Aine ake a kan mwakuri. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tabeta Teakai: E rabwa te Tia tei ae karineaki, ao e koaua e kananokawaki n aron tao nakoia aia Onimaki Ekaretia tabeua. Tiaki nanona bwa tao ti kaitarai ke ti aera, ma aei kakaeakin kanga buokaia ara botannaomata.

Ao ngkai ti a boni kaitibo ma te kanganga aio.

E nang tibwa nako naba ara *employer* ngkoananoa mai Nu Tiran n aron are I taekinna.

Ngkai Nu Tiran ngaia ae te kabanea n tikiraoi ana babaronga, bwa akea ana height ao akea ana weight ao e uarereke ana English test, ma Aotiteria e bon rangi n kanganga aroarona.

Ao ngkai ai bon tibwa uoua te naan employers ngkai aika a roko mai Nu Tiran ao kanga I kataia naba ni karea taningana irouia ara aine, ma e boni karautaeka. Ti aki moa tangiria aine bwa bon ti mwane n te tai aio.

Ngaia are I a karautaeka nakoimi aine ni kabane ake kam tataninga n te tai aio. Ti na kabanea ara kona bwa ti na kakaei taabo ni mwakuri aika a na buokingkami iai aine bwa kam aonga ni mwakuri.

Ao anne ngkanne ai te ibuobuoki naba ao kanga te bubuti n onnon nakoia nake a uneakia aia aine ake

a tuai mani mwananga bwa are bon anne raoi te bwai ae e riki. E rarabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Tao bon akea buokan titiraki bwa e a rau nanon te Tia tei mai Kuria, ao e a boni karokoira raoi n ara tai ae 12.30pm. Ti na motirawa ibukin ara katawanou ao ti a manga kaitiboaki ikai n te aoa 2.00pm n te bwakantai. Ti a motirawa moa.

KATAWANOU

Tibiika: Ti a nakon ara bwai iaon te Ota bebwa.

TAIAN KAOTI

Tibiika: Ao te moan kaoti are e toka iaon ara Ota bebwa n te bwakantai aei, bon te kaoti ae e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Nikunau; Hon. Tauanei Marea are bon te *chairman* naba n te *Public Account Committee*. Ao I anganiko te Tia tei bwa ko a tabekia.

N na ongora moa te *point of order* iroun te Beretitenti ao e nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker*, ti na ti bubuti am *Ruling* ni kaineti ma ane 44:2 bwa kanga ti wareka te ribooti ao e rin inanona kanga ana keiti ke ana kukune te PAC iaon temanna te Minitita ngke te tia mwakuri ngkoa, ma are iai ngkanne ana keiti ane e wene imatan te *Court*.

Ma I ti tangira ngkana e eti te *Rule* ane I kaira matam nako iai ngkana e na riai marooroakinana ke e na aki. E rabwa.

Tibiika: Ngaia ao bon anne tabeaiangau iaon te ribooti aei n aron are e a tia inform te aobiti ao I a tia ni kaongoaki, iai te keiti *pending in court* n aron are ko taekinna te Beretitenti.

Ngaia are bon iaan tuan ara Auti n aron are e bon taekinaki iaon ara Rules 44:(2) ao ngai irou ti riai n taona.

Iai au tabeaianga ngkana ti na marooroakina aei, bwa I aki kona tao n raa n ami marooro Taan tei ngkana arona bwa kam *get carried away* ni marooro. E ngae ngke e aki taekinaki iroun temanna ma temanna, ma te tai are kam marooro iai ao kam na boni bae n roko iai.

Ngaia are e raoiroi riki ae ti taonna ni karokoa te tai are e a tia iai te babaire man te *court* ao ti a tibwa kona ni waaki iaon te ribooti aei.

Ngaia are I a bubuti moa taonana. Ao ko rabwa te Beretitenti.

Ngaia am *point of order* te *Leader* n te *Kaitara*.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika ao e kona n reke tao katoton te reta man te kabowi are taekan te keiti anne bwa e aoria n

ae iai naba n ara rekooti ae ti kona. Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia e a tibwaki nakoimi Taan tei ngkana e tia karaoaki te katoto iai ao e a tibwaki nakoimi. Ao ti a tiku moa iaon anne, ti a taona moa te *motion* anne ni karokoa te tai are e riai iai uotakina ao ti a nakon ngkanne are imwina.

Te *point of order* mairoum te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Jeremiah Tabai: Ngkana ko *read* raoi te baene te Tia babaire ao tiaki te bare te blanket mena, ma ti ngkana e *opinion* te Tibiika e a *proceeds* te *case in court*. Ma ngkana e aki bwa e boni minitin ao akea tera, ao nanona e uki.

Ma ai te kanganga ngkai te Tia babaire bwa ti nang aki kona ni karaoi tabera ngkai ao riki ni kaineti nakoia kain te Auti n tei aio te Tia babaire.

Ao ai te kauoua ni keiti ngkai ae Minitita ae uoman ae aki taekinaki taekaia ikai bwa a nako ni karabaia n te *Court*.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ngkai ko raise am concern anne, ao ibukina bwa aei te bwai ae tia ni karaoaki mai moana ni kaineti ma te Tua anne ao I aki kona ni bita au babaire.

Bwa ngke e a tia ni karaoaki mai irouia *Speakers* ake mai imwaina

ao ake mai imwaiu ni kaineti ma kanoan te Tua anne, ao N na katikua n arona anne.

Iai angan bwaai ni kabane, manga rinanoan te *Rules* ngkana arona bwa kam taku bwa e aki angaraoi n angana aei bwa kam riai ni marooro ikai, ao ngkanne au bubuti nakoimi kam a karaoia n angana.

Man te tai aei moa; karinea moa ana *ruling* te taibora tao I a butingkami iaan are e a bon tia n taneiai te aba iai.

Ao ngkai e boni matoa iaon ara *Rules* n aron 44: (2), ao ngai ngkanne I bon anga naba au babaire bwa ti a taona moa te marooro bwa I aki kona n rawei mwin ami marooro.

Ngaia N na taona moa tabekan te kaoti aei.

Ngaia I kanakoa nakoim te Tia babaire n te *Public Account Committee*.

**ANA RIBOOTI TE PAC IAON TE
MANGA KATAUMWANE No. 3,
2019.**

(Taonaki)

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ko rabwa ngkai ko anganai au tai teutana.

I karabwa ana tabeka te Beretitenti ibukin te bubuti ni kaineti nakon te *Rule 44: (2)*. Ao tao bon man ara itera te *PAC Madam Speaker*, I bon

ti kan taetae teutana bwa are tao ti na ti kataia ni katerea ana itera te *PAC* are ibukin tibwangana ae e kakawaki.

Ao I taku bwa e na teretere bwa iai tibwangara ae ti a tia ni karaoia *Madam Speaker* ibukin katabeakira naba bon man am Taibora naba *Madam Speaker* ke te Maneaba ni Maungatabu aio ibukin rinanoakin te Manga Kataumwane No. 3, 2019 are ti na kawenea ribootina inanon te Auti aio.

Eng, e a tia ao e a bobonga raoi ana ribooti te *PAC* ao I kakoaua *Madam Speaker* bwa iai ni kanoan ara ribooti ae mwaneweaki iai te Minitita are e a tia n taekinaki.

Ma are akea ara kanganga *Madam Speaker* ngaira kain te *PAC* bwa are ti bon tauraoi ni uotarake kanoan ara ribooti aio.

Ma ngkai ko a tia ni kanakoa am babaire, ao I a nanorinano *Madam Speaker* ma kain ara *PAC* aoti a taninga te tai are ko na manga kariaia bwa e na tabekaki te ribooti aio. Ko rabwa.

Tibiika: Ao ko rabwa te Tia babaire n te *Public Account Committee*, ao e bon eti bon iai manga ara kaitau nakoimi kain te *Public Account Committee* ibukin kakoroan nanon tibwangami are e boni kainanoaki naba n te mwiokoa man te Auti aei.

Ao ngkai rekerekena n aron ae I a tia ni kabwaranakoa ao ko rabwa ngkai ko butimwaea ma kain am PAC ibukin taonakina ni karokoa te tai are ti a manga reitaki iai ibukin ae e a riai n ongoraeaki.

Ngaia are ti a nakon ara kaoti are imwina. Te kaoti are imwina, bon ana kaoti te Komete ae te *Business Committee*. Ma iai ana kakaeti nakoiu te Tia tei are e na tabekia are bon te Tia tei mai Tarawa Teinainano; Hon. Taoaba Kaiea bwa iai ana kanganga tao bon mwin naba te kabwaka nako tai ngke e bong ngkoananoa ngaia are e a bon rotaki. Ao e a tia ngkanne ni butiai bwa N nang angan raona ni Komete ae te Tia tei ae karineaki mai Beru; Hon. Bwatoromwaio Kiritian bwa ngaia are e nang tabekarake te ribooti anne. Ngaia are I anganiko te Tia tei ae ko karineaki bwa ko nang tabekarake ana ribooti am Komete are te *Business Committee*, ao e nakoim.

**ANA RIBOOTI TE BUSINESS
COMMITTEE IAON TE
MINISTRY OF FISHERIES AND
MARINE RESOURCES
DEVELOPMENT**

Hon. Bwatoromwaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika. Ao te moanibwai, bon te kamauri nakoim n te bwakantai aei ma kain am aobiti. Te Beretitenti ma Kauoman ao ai Minitita, Taan tei ni kabane inanon

te Auti aei ao ake a ongora ke e reke ongoraia n te bwakantai aei. Kam na bane ni mauri! Ni bwanan te maeu, te marurung kam na bane ni mauri!

Ao I a kukurei n tabeka te kaoti ibukin te *Business Committee* are e karautaeka iai ara *Chairman* ao te Kauoman n *Chairman* naba iaan aorakina ke rotakina n te bwakanako n tai n aron ae e taekinaki, ao I a kukurei n tabekia ma te nano rinano e ngae ngke I anganaki n te tai ae e uarereke ma e kakawaki ongoraeakimi Taan tei ni kabane bwa tera ae e a tia ni karaoia ara Komete inanon te tai ae e a tia n anganaki bwa e na tabekarake ana ribooti n te tai aei.

Ao I a tabeka te ribooti ae e kangai taekana: *Bwa te Maneaba aei e na butimwaea ana moan ribooti te Business committee iaon ana ribooti te Botaki ni mwakuri ibukin Akawa ao Karikirakean kaubwaira mai marawa ibukin mwakuri ake a tia ni boutokai karaoan nanoia ni bowin te Maneaba nambwa 6 ke te Ka-3 ni bowi n te ririki 2021, ao nambwa 7 ke te moan bowi n te ririki 2022.*

Te Tibiika, I kukurei ni kaotia nakon te Auti aio bwa tera ae e a tia ni karaoia te *Business Committee*. E a tia n rinanoi kaoti ao titiraki ake a tia ni butimwaeaki iroun te Tautaeka are a na karaoaki nanoia, ao aio are e nang bongana teuana taben te Komete aio are e a tia n

anganaki bwa e na rinanoi mwakuri ke kaoti ake a tia ni kariaiakaki ao a bwaka iaa. Tera te update ae e nang kakawaki irouia Komete ao kain te Auti ni Maungatabu ao Taan tei riki are bon aia tabeka te tabeka ibukin aia abamwakoro bwa a bwaka iaa ao a toki iaa karaoakia iroun te *Ministry* teuana ma teuana.

E kataia ni karekea te Komete aio *Ministry* aika a mwaiti n aron ae a tia ni butimwaei bwa a na kakoro nanon aia kaoti ke kaoti aikai n aron butimwaeaia.

Ma te kabuanibwai teuana bwa aki koro nanoia ni *Ministry* tabeua bwa iai te baenikai.

A tuai naba ni kona n tia kaekan taian titiraki are a tia ni butimwaei bwa a na katiai. Ao ti te *Ministry* teuana ae e tauraoi ke e bobonga raoi ana ribooti n aron are e tangiriaki mani kanoan Bowi No.6-7 are kaoti ikanne bwa te *Ministry ae Kaubwain Abara mai Tari ke te FMRD*.

Ngaia are e nang kukurei ni kawenea ana ribooti e ngae ngke ti teuana te *Ministry* ae tauraoi ngkai, ao te kantaninga bwa ngkai ai tibwa ana moan waaki te Komete aio ke te *Business Committee* iaon katabeana aio ao e na ataki ngkanne ni *Ministry* ke Minitita ake a bweni *Ministries* aikai bwa aio ngkai ana waaki te *Business committee* ni karekei kakaeka ao te naan

rongorongo iaon ake a tia ni butimwaei bwa a na kakoroaki nanoia n aia Botaki ni mwakuri.

Ngaia are ngkai bon ti te *Ministry* ae te *FMRD* ao ti nang kukurei n tabekia ke n uotiarake, e ngae ngke ti aio. Ma te kantaninga bwa ana mwakuri te Komete aio, e nang karaoa kanga ae e karaoira te *PAC* ake ribooti ake a tia n otetanaki ao a tia ni wene ao a tauraoi n taiboranaki ao e kananakoi naba ibukin ongorami Taan tei ni kakaei ao n ongora bwa a bwaka iaa karaoan ami titiraki ae kam bubuti ibukin ami abamwakoro.

Ngaia are I aki kani kabwabwaki te Tibiika, ma I a kukurei n tabekia ao ni kawenea nakon te Maneaba ni Maungatabu te marooro iaona. Ko rabwa.

Tibiika; Ao ngkai e a bon tia n tabeka ana ribooti ke ana kaoti te Tia tei ae karineaki ao N na angan moa te Tautaeka bwa ti na ongora ana kaeka ao I angan te Beretitenti ae karineaki; H.E. Taneti Mamau. Ao e nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Ao ko rabwa *Madam Speaker*. Imwai ae I marooro ao I a manga reita te bwana ni kamauri ni moa man am Taibora te Tibiika ae ko karineaki n reitaki ma kain am aobiti. Te *Leader* n te Kaitara ao ai boni ngaira Taan tei ni kabane n reitaki ma taan ongora. Ao

n aran ara Uea kam na bane moa ni mauri!

Ao e koaua I a rimoa ma te bwana ni kakaitau nakon kain te *Business committee* ao boni kain te *Business Committee* are e a uotakirake mwin aia ribooti mai mwin katean te rabwata aei n te Auti n tei aika nako ma tabena ae e a tia ni katabeaki iai. Are teuana ae e nang kakawaki, rimwian ara titiraki, ara kaoti ngaira Taan tei man taabo ni mwakuri ake a tia n titirakinaki ke e a tia n uotaki te kaoti nakoia n rinanon te Auti ni Maungatabu bwa a na mwakuria ao a na ribooti ngkanne nakon te *Business Committee* bwa e aonga ni kawenea ana ribooti te *Business Committee* ikai.

Ngaia ai boni bwanara ni kakaitau ngkai ai bon tibwa moan teretere ao aia moan tai ni karaoa tabeia ae moan te kakawaki, ao e rabwa bwa e a reke naba kanoan te Auti aei.

Ao I karabwa are e uotarake kanoan te ribooti ke e kawenea aia ribooti ngkai nako matan te Auti te Tia tei temanna ae karineaki mai Beru ma aron bwanana ni kaotia are a tia ni waaki ni mwakuri. Ao mai ibuakon ana tabo ni mwakuri te Tautaeka aika 10 tabun, ao ti teuana te aobiti ae e a tia ni kaekai ni kabane kanoan te naan titiraki ao te naan kaoti n Auti n tei akana 2, are te Ka-6 n Auti ao te Ka-7 n Auti.

Tarana ngkanne te Tibiika ao Taan tei aika rine, kanga ai tibwa Auti aika nako aikai bwa are aei te Ka-8 n Auti. Ao nanon te Auti n tei ae nako ao te Auti n tei naba are n Aokati ao n Eberi n te ririki aei.

Ngaia are ai bon te bwana ni kakaitau. I a reita riki te kakaitau nakon te aobiti are te *Fisheries and Marine Resources Development*, are e a tia ni kaeka tibwangana ibuakon naba katabetabe aika mwaiti nakon are e kainanoaki iroun te *Business Committee*.

Ao ti kakoaua bwa are ara Business Committee ngkai, ai bon teuana kanga te rabwata ae e na teimaan ke kanga ai ana *Standing Committee* te Auti aei. E rabwa.

Ngkanne inanon ana marooro te Tia tei ae karineaki temanna mai Beru, ao e mwaneweia are a tia n rinanon te ribooti. Ao iai kanga tabeaiangaia n aron te marooro bwa ti teuana te aobiti ae e kaeka kanoan are a kainanoia ni kaineti ma katabeai ke aia TOR.

Ao aobiti ake tabeua, n otau e bon roko aia ribooti ma e tuai tabwanin ngkana e e tit e ota anne.

Ma ngaia are a ikoa uotiarake nako matan te Auti n tei bwa a taninga ae e tabwanina ao a manga uotiarake.

Ma te bwai ae e kakawaki *Madam Speaker*, are bon ara Komete ae ti

a tia ni kateia n te Auti aei. Ao ara kantaninga bwa e nang teretere katabeana are ti a tia n anganna.

Ao man ana itera te Tautaeka, ti nang karaia are e na riribotini bwa a bwaka iaa kanoan te kaoti ao kanoan te titiraki. Ma kanga ti tuai rangi n nora riaina bwa e nang boni kabaekaki te Tautaeka bwa are bon anne aron te waaki ma ngkoa. Are bon te Tautaeka e ngae ngkana e a butimwaea te kaoti teuana, e ngae ngke e butimwaei titiraki ma are kanga e bon aki rangi n kabaekaki iai.

Bwa te bwai ae e na rangi n taraki naba bwa are e rekereke ma te kabanemwane.

Ao ngaia are iai ni katoa tai ana kona te Tautaeka ni karaoa ana kataumwane ni baike tao ti kona n tarai bwa a kona riki ni bon moanibwai. Are kanga a kona n *urgent* ke tao a *priority* nakon boni kainanon te botannaomata.

Ngaia are anne kanga te rongorongorongo ae ti na kataia ni katuruturua bwa e aonga ni mataata naba te *Business Committee*. Ao ngkana e na aitaru buaka aei ma ana *TOR* ao tao e raoiroi ae ti a manga bon kaai n tekateka ma ngaia ke tao n ongora irouia bwa tera raoi itera aike a na kona ni boni waaki inanona n taraia bwa e nang bon aki rangi n kabaekae /bwa e na iai te

kangangagkana e nang kabaekae nakon te Tautaeka. ‘

Ao aikai kanganga aika ti na noori; teuana are kanga bon te kataumwane riki.

Ao te kauoua, e na taraki ngkanne bwa e uara te maan bwa ai aron te Auti n tei ae nako ao a kabaekaki naba taani mwakuri bwa a nang bane n uoti kanoana nakon te Auti n tei aei.

N tabetai e a rangi n ribwanono te tai bwa are taani mwakuri tiaki ti tabeia are kanoan te Auti n tei aei, a mwaiti naba tabeia.

Iai kanoan te Motinnano, bon tabeia ni katoa bong aika a mwaiti kurikuri ma e raoiroi naba are ti na karekea te tai are a nang bon kona naba taani mwakuri ni kakoroi raoi nanon tabeia.

Ao te titiraki e kangai: ao e aera te tabo ni mwakuri ae teuana ae e kona ni kakoroi tibwangana. Ao I kangai; e boni kona n tauaki aron taben te tabo ni mwakuri teuana ma teuana.

Ma ti a tangiria naba bwa ana kakaeka te Tautaeka irouia ana taani mwakuri, e na karaoaki nakon aia kabanea n tamaroa.

Ti aki naba tangiria bwa e nang roroko imatan te Auti aei te ribooti ae e a ki tabwanin.

Tao n ae e na roko ngkanne e buakaka tao ai manga ti teuana te tabo ni mwakuri ke tao ti 2 te tabo ni mwakuri. Ngaia are e kakawaki naba bwa e na reke raoi te tai. Bwa karaoan tera ngkana ti kabotaua ma te naan akaunti, e kona n iraua 2/3 te ririki kanoan te naan akaunti ae e a nonoraki ngkai.

Ao ngkana a nang kabaeaki taani mwakuri bwa te Auti n tei ae nako ao a boni bane naba ni kakoroi n kabane kanoan te kaoti. Ae ngkana mwaitin te kaoti bwa ato iraua ao ai mwaitin riki te titiraki bwa tao irabwi, e kona n rangi n maan anne ke n aki reke riki te tai ni kaea nanon are tao e tangiria te *Business Committee*.

Ma are akanne kanga ana itera te Tautaeka ae e kona n taraia bwa te naan kanganga. Ma e aoria bwa ti a boni kawenea anne nakon matan te Auti aei ma akanne tabeua ana taratara te Tautaeka.

Ao e aoria bwa ni kaineti ngkanne ma kanoan te ribooti aei, ao e koaua e teretere bwa a tia ni karaoia kain te Komete aei n aron are a boni katannakoi bwaai ake a titiraki ma kaoti ake tia ni mwemwe ni kaineti ma te tabo ni mwakuri aei.

Bwa are n tabetai naba e bon tannako n te tai teuana ma te tai teuana, ti boni kona ni tarai bwa a kiena iaa te naan kaoti. Tao n te Auti n tei aei, e a bane ni bungiraki

te ran. Ai te ran ma ai te ran. Kanga ti a tarena te titiraki iaon te ran, e a rangi n tiraua.

Tao n te Auti ae nako, ai te kawai, te kawai ma te kawai. Ngaia are n tabetai e na aki rangi ni baranti naba aron tibwatibwakin te beku.

Bwa are tao n te Auti n tei teuana e na bon tutu te rawawata nakon teuana te tabo ni mwakuri. Ao ake nikirana, e na rangi n karako n te aro are e nang baiti karaoan aia ribooti.

Ngaia are kanga n te tai aei ao ti kakoaua bwa a rawata taben te tabo riki ni mwakuri ae te *Fisheries* are te aobiti ibukin kaubwain Marawa ma tari.

Ao anne ngkanne are e a tia ni kawenea bwa kanoan ana taibora ane e taiborani kanaon teuana te titiraki. Ma ana kaeka te Minitita ao tera te mwakuri ae e a tia ni karaoaki.

Ao ai anne naba kaekana n aron teina.

Kanga e rangi n rabwa aron naba tein aia taibora aei bwa e bebete aron mwakuriana. Ma ti tabeua aron katabetabean ana waaki te *Business Committee*, riki n tabena are tao ana *TOR* ngkana e koaua bwa akea te break kanag n ana taratara te Tautaeka. Tera ngke e karekeaki tao n te Auti n tei aei ao ko ribootini kanoan te Auti n tei are

tao n Eberi ke tao n ningai bwa are e reke te maranga ae iai te Auti teuana imarenana.

Ao ngkana e a karaoaki n aron anne ao tao a na kona riki taani mwakuri ni kona ni karaoa aia kabanea n tamaroa, nakon ae ngkana a boni ibetutu naba te Auti n tei aei, ko kantaningaki naba ngkoe te Tautaeka bwa ko na bane ni karaoi kanoana nakon te Auti n tei are e na roko.

Tao anne ae e na bon te kantaninga ao ti bane n tangiria bwa ti na roko n te aeka ni mwaneka anne. Tao riki n tarakin ae te *customer service* ao boni karekean te *improving efficiency* delivery ao te naan *good of services* man ana itera te Tautaeka. Ma ngkana e na karaoa anne te Tautaeka, e na bon rangi n nakoraoi naba kanoan ana bwai ni mwakuri ao riki ngaia bon aia *capacity* ma aia training taani mwakuri n te Tautaeka.

Ae ngkai ae e boni waaki ngkai kanga te katamaroa ma are e kakawaki uarokoan te Tamaroa. Ma a na bon iai n tabetai ana kanganga te Tautaeka ma ti karabwa te tabo ni mwakuri ae te *Fisheries* n aron are e a tia ni waaki ni karaoia.

Ngkanne ngkai I a nakon te naan *recommendations* n aron ane e tabekia ke e koreaki inanon aia ribooti ao teuana kanga ko na bon ti *take note* n ana *key findings* te

Komete aei n aron ane e a tia ni karaoia inanon ana ribooti.

Ao ti karabwa naba n aron ane e oti bwa are e aki ti karaoa ana mena iaon Tarawa ikai, n aron tao rinanoan te naan tabo ni mwakuri ma e bon reke naba ana tai ni kawara te abamwakoro teuana n aron ane e oti n te ribooti bwa e kawara te abamwakoro ae Maiana.

Ngaia are kanga ti taraia bwa e na bon rangi n rababanako ao ni bubura kaei ana mwakuri te *Business Committee*. Ao ngkana e na taraia ngkanne man ana itera te Tautaeka bwa are n tabetai ti kona ni kakaea te Tautaeka mani kakaea ake a kona n reke mai Tarawa.

Ao angin tabeua iai kaoti ma titiraki a na rekereke ma te reitaki ma aon abamwakoro. Ao anne ngkanne are e a kona n reke te baenikai iai. Ao ngaia are anne tabeua ana itera te Tautaeka.

Ma ti karabwa n ana *recommendations* are teuana mai ibuakona, e katereterea nakon te Auti aei inanon ana ribooti ao nakoia taabo ni mwakuri bwa a riai n nora kakawakin ana mwakuri te *Business Committee* ao n taraia bwa a na ongotaeka ke a na kataia ni kakoroi bukin tabeia ake a tia ni mwiokoaki.

Ma are I a tia ni katangai tabeua ana kanganga aika a kona n aitara ma ana mwakuri te Tautaeka.

Ao iai tabeua te naan kaoti ao titiraki a boni kona n aron are e katerea n ana *recommendation* ke n ana iango ni ibuobuoki, are tao tabeua kaoti ma titiraki a kona tao a na kainanoa te mwakuri ae e bon maan n te aro are a na boni kona naba ngaia n tangira te ibuobuoki ao riki man karekean te mwioko nakoia bwa a na kona naba n raa. Ngkana aki rangi ni kakaonimaki tao taabo ni mwakuri tabeua ke ni kakaeka nakon are e kainanoia te Komete, a na kona n anganaki te Komete kanga te kariaia ke te kona rinanon te legal application ni kabaeia ke ni kairoro bwa a na kona n raa.

N aron ae tao te summaring, a kona n aekan te mwaka ae anganaki naba kain te PAC. Ma akanne tabeua kanganga ake I taku bwa e riai ni mataata naba nakon te Komete ao nakon te Maneaba ni Maungatabu.

Ti a kaitaua mwin e kekeiaki ae e tamaroa riki are aei are ai tibwa te moan ribooti ao ti na kaungaia. Ti na kaungaia bwa are bon ara Komete are ti kateia ma are bon arona. Ngkana ti kateia ao ti kuri aki noori te tai naba arei kanganga aika a kona n riki ma inanon ana tai ni waaki ao ti a kona ngkanne n noori baika a kona n reke bwa ana kanganga, tiaki ti man ana itera ma ai moara riki man ana itera tao bon te Tautaeka are boni ngaia are e kabaeaki rinanon taben te *Business*

Committee bwa e na ribooti mwin kanga ana mwakuri ni kaekai ao ni mwakuri te naan kaoti ao n reitaki ma titiraki.

Ngaia are man taeka tabeua akanne ao ti a butimwaea te ribooti ae e rangi n tamaroa riki ni kaineti ma ane Aobitin te Tabo ni Akawa ao Kaubwain Marawa. Ao I a toki ikanne te MC ao ti a kaitaua riki te *Business Committee*.

Au kantaninga bwa e mataata naba tabeua kanganga akana I mwanewei man ana itera te Tautaeka ibukin kanga te uaia ni katamaroa ibukin te waaki rake. Ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti, I angan ngkanne te Leader n te Kaitara ao bon te Tia tei mai Abemama ae karineaki; Hon. Tessie Eria Lamborne. Ao e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. Ti a tabeka bwanara ni karabwa ara Komete ae te *Business Committee*, te Tia tei mai Beru temanna are e a tia ni uotarake ana ribooti ara Komete ae te *Business Committee* mwin tao rinanoan ao buokan nako ara titiraki ma ara kaoti are ti a tia ni mwemwekia ikai mairoun te tabo ni mwakuri are te Akawa ao Karikirake marin marawa.

Ao ti a moantai naba ni kaitaua te Minitita ma ana Tia koroboki ao kain ni kabane ana tiim man te

Ministry aei ke te tabo ni mwakuri aei ibukin noran ae a tia ni karaoia tao ni kaineti ma kainanoia ara botannaomata ngaira Taan tei ae ti a tia n noria inanon te ribooti aei.

Ao e koaua are e taekinna te Beretitenti bwa are bon te moan ribooti. Ao e rangi n boou aei ao ngkai ti warewareki kanoan ana ribooti te tabo ni mwakuri aei, ao ti a uringi ara titiraki ake mai imwaina are ti titiraki ao e a bon tiku nako ao tao ti a manga rimwina riki n te bowi are imwina bwa e a bwaka iaa.

Ao I taku bwa aei tao teuana ngkai taben ara Komete are ti a tia n anganna bwa tao e na kabebetea naba ni kauarerekea aron manga okiokin te titiraki ae ko a manga rimwin naba am titiraki.

Ao I taku bwa a bon rawata te naan Minitita ae e a kuri ni katoa bowi mwemwekan te titiraki ibukin te bwai ae te kanganga ae e teimatoa n namakinaki.

Ngaia ae ti nang kakaitau ibukin te mwakuri ke ana mwakuri moa ara Komete ibukin barongan te ribooti aei te Tibiika. Ao ti taku bwa e rangi n bongana. Ao tao ngaira ake tao iai ara titiraki ke tao ara kaoti ni kaineti ma te Botaki ni mwakuri aei, ti ataia bwa e a bwaka iaa. Ao tao anne te bwai ae e nang kakawaki bwa ngkana tao e a bon tuai n tia taekana bwa are tao iai kanganga n aron are e a tia ni mwaneweia te

Beretitenti, ao e nang kakawaki bwa are ti na ataia bwa e a bwaka ngkai ikai ae e kakaekaki mwanena. Ao I taku bwa aikanne ae a kakawaki nakon are e na buoka naba aron ara bowi n taai aika na roko n aron are I mwaneweia, ae ngaira Taan tei ti a manga rimwin naba ara titiraki are ti kanakoa tao n te bowi ae nako bwa e a bwaka ngkai iaa. Ao tao riki ke tao te bowi riki are mai imwaina.

Ma I taku bwa aei bonganan te ribooti aei, ae te moantai n rabwatan ara ribooti aei I taku bwa e nang tamaroa. Ao ti ataia bwa e kona riki n rangi n tamaroa riki n taai aika na roko, ma tao aei e nakoia moa te Tautaeka ma ana tabo ni mwakuri aika kakaokoro ae kanga e korakora tibwangaia n tobwa ngkai ni kakaekai ke n tobwai tao aia tabeka ke aia titiraki ma aia kanganga ara botannaomata.

Ngaia ae ti kan kakaitau iaon anne te Tibiika. Ao tao ti bon rangi ni kakaitau nakon te tabo ni mwakuri aei ngkai ngaia te moan tabo ni mwakuri ae e a roko ana ribooti ao e eti naba ae e taekinna te Beretitenti te Tibiika. Ti kakoaua bwa are bon iai naba tabeia taani mwakuri. Tao ti nora ngkai tao mwaitin te titiraki ke te kaoti nakon te Botaki ni mwakuri aei n uoua bowin te Auti ao tao e aki rangi n matenten n aron ae iai tabeua are a bon raa. E kona n ae teuana te bowi ao tao iraua titiraki ae ti iaon te kanganga teuana n

aron tao te ran, te Itoman, taekan te bwaa ma tera, boon te amwaarake. Ao I taku bwa aikai ai kanoan ngkanne te ribooti.

N tabetai iai ara tabeka ae e aki ti kaineti nakon teuana te Botaki ni mwakuri bwa tao e kona ni kaineti nakon tao uoua ke teniua. Ao ti noria n aron are tao tobwan te kanganga n te bwaa are e mena n ana itera te *MISE* ibukin tao te bwaa ma karokoana ngkanne e manga mena n ana tabo te Transport.

Ngaia aikai naba bwaai ae tao e ribooti te tabo teuana, ma bon ara kantaninga bwa ngkana a karaoi aia ribooti ao a boni kona naba n reitaki ma taabo ni mwakuri are a irekereke ma tao kakoroan nanon te bubuti ao e a rin naba n teuana te ribooti.

Kanga anne teuana te iango. Ma tamaroa ngkai tao ana waaki te Komete aei, tao anne ae ngaira ae ti ataia bwa a bwaka iaa. Ngaira Taan tei ti na kona n ataia bwa a bwaka iaa mwin ara tabeka ikai, ao tao e nang kauarerekea naba ririmwian taian titiraki.

Ngkanne I taku bwa iai tao iaon are taabo ni mwakuri ae a bon rangi n korakora tao te titiraki riki nakoia ke te kanganga are ti aki toki n mwemwekia ikai. Ao tao e na taraia naba te Komete bwa are tao ngkana arona bwa taekan te ran.

Ao ti noria ngkai n te ribooti aei ae ti a boni katannakoaki ngaira Taan tei ma ara titiraki, ae tao iai taabo tabeua are e a bon rangi n rawata bwa tao ngaira iraman ae ti titiraki iaon te bwai ae ti teuana.

Tao e kona n taraki ae a karuaki ni botaki te naan titiraki are e aki ribooti iaon ana titiraki temanna te Tia tei ma temanna, bwa e a botia naba ni kangai; ao aei te naan titiraki are a rekereke ma te ran tao iaon Tarawa Teinainano ao aikai bwa are ata te titiraki ao I taku bwa ti a wareka naba teuana te rongorongongo ao ti ataia naba bwa e bwaka iaa kainanora are ti mwemwekia ikai.

Tao anne naba teuana te iango ni ibuobuoki man ara itera bwa ti ataia bwa e na bon iai te naan tabo ni mwakuri ae e na bon teke rawata n te ribooti.

Ti boutoka ana iango te Tautaeke n aron ae ti na ururingia naba taani mwakuri ma aron tabeia naba are ni katoa bong n aia tabo ni mwakuri.

Ma I taku bwa e nang kakawaki naba bwa are aei taben naba teuana te Tautaeke bwa e na ribooti nakon te Maneaba ni Maungatabu.

Ao tao aei teuana te anga n ribooti ao riki iaon bon ara tabeka ngaira Taan tei inanon te bowi ni katoa tai ikai.

Ao anne tao ti na katikua bwa te naan iango n ibuobuoki nakon ara Komete ao bon nakon te Tautaeka. Tao iai riki kanoan te ribooti ae tao e na kona n tawe are tao titiraki are a boni kaineti ma kanoan aia waaki are n te tai teuana ma teuana.

Are tiaki te bwai ae boou ae tao e na manga mwakuriaki moa, e na kamatebwaiaki ma tao bon iai are tao e boni kaineti ma kanoan ngkai aia waaki ae tao aikanne tao e na boni kona n reke ae tao e na boni kona n baiti. Ma I taku bwa e nang kakawaki naba are ake a boni baiti a boni karinaki naba ao tao aki taningaki are teuana ae e na bwainin teuana te ribooti iroun te *Ministry* ao e a tibwa uotakiarake n nakomai.

Ao ti ataei aei te moan ribooti ae tao ti teuana te tabo ni mwakuri. Ao tao are imwina, e nang bon rawata riki are tao a nang moanna n roko te naan ribooti mai irouia taabo ni mwakuri ao ngkanne te Komete tao e a karaua ni boboti ao e kangai: ngaia te naan titiraki ni irekereke ma te ran ao aikai.

Ao ngkanne tao e ti kamenai te naan titiraki ao araia Taan tei ake a tia n titiraki iai bwa ibukin te rongorongong.

Ao anne ngkanne tao aron bwa tao n ningai te ribooti ae e na riai n ririn iai tao nako matara ngaira Taan tei.

Ao aei ngkai te moan ao tao e a nakon naba tera.

Iai teuana te iango are e tabekia te Beretitenti are tao kanoan te bowi aei ao e ribootinaki tao n Aokati te bowi ae kanga e na iai te marena teuana te bowi. Anne naba te iango ae e tikiraoi ao e boni bwainin raoi naba aia ribooti taani mwakuri ke taabo ni mwakuri ake iai katabeaia iaan taben te Komete aei.

Anne teuana ke tao e kona naba n taraki are tao e nang kamenaki tao n te kuata ke tao n te itera n ririki ke tao ni bon te ririki, te *quarterly* ke e na *half yearly* ke e na *annual*. Kanga anne naba ti na katikua nakon te Komete bwa are ngaia riki ae e boni kona ni baronga aron ana mwakuri. Ao tao ngkanne ti ataia bwa tao n ara Komete ke n ara bowi are tao n Aokati ke tao n ara bowi n aekakin Ritembwa, ao ngkanne tao a nang wene kanoan te ririki aei bwa tera ae a tia ni karaoaki.

Ao tao tiaki naba ae e na ti tiku iaon are kanoan te bowi ae nako bwa iai te naan tabeka aika okioki. Ao tao aikanne tao ti te rongorongong bwa e a bwaka iaa.

Ngaia ngkai ibukin tao te naan Taua ake a nang kateaki, e a tia ngkai ikekei. Ao tao aei naba e nang toki naba ara titiraki ngaira Taan tei.

Ma tao aikanne te naan iango tabeua ao ti nang kakaitau ao ti ataia bwa aei tao te waaki ae e boou ao e na

rangi n rawata riki te katamaroa ane e na bon iangoia te Komete. Ao tao ti na bubutia naba te Tautaeka bwa e na boni keiaki naba ni kabaititi naba mwin ana ribooti iaon kainanoia ana botannaomata.

Tao teuana naba te bwai ae tao e na ibuobuoki tao bon ibukin naba ara rongorongongo ao tao ti kona ni kabwarabwara nakoia ara botannaomata, are ngkana e kona naba n reke are tao iraua te kabanemwane are kanga e na katautauaki bwa e na bane n te bubuti aei. Bwa n tabetai naba aei te bwai ae ti na tarataraia, bwa are ngkana e a bon aki kona moa n tobwaki ao e bon raoiroi naba are bon iai ngkai ma tao ti na kakaea ae e na ibuobuoki iaon te itera anne. Kanga te kaoti bwa e na cost te ribooti, kanga ti karekean te iango.

Bwa n tabetai naba ara botannaomata ngkana ataia bwa ngaia bon te mwakuri ae e nang bubura. Ao ngaia e raoiroi bwa ti a tataninga anne.

Ngkanne iaon tao n aekakin teuana te katoto iaon tao te bubuti ke te tabeka ae e aki toki n okioki are tao ni kaineti ma kanoan ngkai te ribooti aei. Tao iai ae e taboroboro inanona are iaon te karikirake are te booti.

Ao ngkai ti a noria bwa iai bwaai ae e kainanoi te tabo ni mwakuri, ao ti ataia ngkai ae ngaia tao iai te naan *plans* ae e kainanoi mai irouia ara

Kauntira. Iai akanne ae ngaia ae e nang kakawaki ae tamaroan te ribooti aei.

Ao anne ngkanne ae tao ibukin te booti ao te intin, tao I a ti tara naba are aei ngkai I kakaea are tao te naan titiraki ae I a tia n tabekia, ao I noria bwa iai te bwai teuana ae e tinetine ae man aia itera ara Kauntira. Ao tao aei e na ibuobuoki bwa are ti na manga marooro ma ara Kauntira.

Ma tao iaan aei ao tao bon iai tera, e kakawaki naba ngkana e marooroakinaki te ribooti ao ngaira naba Taan tei ti na manga karokoa naba ara ribooti iaon naba te naan tabeka ae ti tabeki ngkai n aekakin ae te booti aei.

Ao tao ngkai iai te bwai ae e taningaki mai irouia ara Kauntira, ngaira naba ti kona tao ni manga kaongoraea naba te Maneaba tao bwaai naba ke te kanganga naba ae a kaitara ma ngaia ara koraki are tao a kakantaninga naba te aba mai irouia.

Ao tao ngkana I kona n ti marooro teutana iaon aei, bwa teuana ngkai tao te kanganga ae a kaitara ma ngaia ara Kauntira ao ngkam Kauntira ake tabeua.

Ma are iai ngkoa te kantaninga bwa te booti ao te intin are te karikirake aei, a na ti katoaki baia are aki reke ngkoa.

Ma are ngkai ti tebo ma kanoan te babaire ae boou are a tia ni kaongoaki ara Kauntira, a nang katoaki te naan *wards*. Mwaitia Kauntira ao ai boni mwaitin naba te booti ae tao ibukia abamwakoro n aekakin au abamwakoro ae Abemama, e nang uarereke nakon are boni mwaitin te booti are ti a bon tia naba ni kawaerakea nakon te tabo ni mwakuri aei ae iaon kanga ana moan kababae ngkoa te Minitita are ti na karokoa irouna n taabo ke Mwakoron Aro ke kaawa ake a bon tuai reke tibwaia n te moantai.

Ao anne ngkanne te kanganga ngkai bwa are e a boni boo aomata naba ana kanganga ngkanne ara Kauntira ae e na kataia ni mwakuria bwa e nang kanga ni karaoa te tibwatibwa n aron arei.

Ao tao ngkana e nang taua bwa e nang kamwakuri ao e nang kanga ngkanne ni kamwakuria.

Ma tao aei teuana ae tao e na manga kona ni ibuobuoki iai naba ana koraki te Minitita bwa anne ngkai. Ngkekei ngke arona bwa tao a bon roko naba tibwaia ake a tia ni mwakoro araia n te bebwa are e nakon te tabo ni mwakuri aei, ao I taku bwa anne e a boni bebete naba.

Ngkai e a manga reke bwa teuana ana tabeaianga ara Kauntira bwa e nang kanga ni karaoa aron ana tibwatibwa n aron anne.

Ma tao aikai iango tabeua, ao tao ngkai e reke naba tain marooroakinan kanoan te ribooti aei. Ti a kauataoa riki ara kakaitau nakon te Minitita n te Akawa ao Karikirakean marin marawa, ma ana Tia Koroboki ao kain aia tiim ibukin aia kekeiaki ni karokoa aia ribooti iaon kanoan ara titiraki.

Ao ti a kaungaia te naan tabo ni mwakuri are tao e nang korakora riki tibwangaia. Ao tao ti na bubuti bwa tao teuana naba ae e na taraki bwa ngkana te ran e a rangi n tiraua te naan titiraki iai, tao te Komete e kona moa n nakon te *MISE* ni kangai; an ribooti moa bwa tera ngkai am waaki iaon te ran ae tao e aki kaineti ma te titiraki teuana ma teuana ma kanga ai te overall ke te ran iaon Tarawa Teinainano, Betio, iaon te naan abamwakoro.

Ao ngkanne tao anne ngkanne e kona naba n taratarai te Komete n arona ae kanga e na **Gluster** te naan *issues* ke te naan kanganga.

E noori bwa antai riki ae e nang bubura kaei, tao tera riki te kanganga ae e nang bubura kaei ae e aki toki n okioki irouia Taan tei ao tao anne e na moanibwaia. Kanag e na prioritize naba e a katekea naba te tabo ni mwakuri are e kaineti ma ngaia te kanganga ae e okioki.

Ao tao anne kanoan ara marooro iaon te ribooti ae e nang tamaroa ae te moan ribooti, te kaukuki ao e

nang tikiraoi te moan kaukuki ao ti noria bwa 69% ana bwi te tabo ni mwakuri aei ibukin tao kakoroan nanon te naan titiraki ma kaoti.

Ao ti a manga bon ongora tao te ribooti riki imwina n tain are tao ngkana a reke mwanen te naan karikirake tabeua.

Ao tao man marooro akanne te Tibiika, ti butimwaea te ribooti. Ai bon te taeka riki ni kakaitau ao te katekeraoi nakoia kain ara Komete. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I anganiko te Minitita n te *Fisheries*, e tei baim Hon. Ribanataake Tiwau ko a kanakoa am marooro e nakoim.

Hon. Ribanataake Tiwau: Ko rabwa *Madam Speaker*. E koaua tao te moanibwai, reitan te bwana ni kamauri nakoim *Madam Speaker*. Te Beretitenti, te Kauoman te Leader n te Kaitara. Ngaira ni kabane Taan tei. I a reitaki ma raou n Tia tei man ara abamwakoro ae Nikunau ni kamauri ngkami n tamaroan te bwakantai aio. Kam na bane ni mauri!

E koaua ti karabwa aron te ribooti are e a tia ni kaweneaki nakon ara Auti n tei aio ike e a kabwarabwara iai e koaua kanoan waaki ke progress iaon waaki n taian titiraki ake a tia n tabekaki nakon te Auti.

Ao te moanibwai, te karabwarabwa nakon te Komete ngkai e a tia n

uotarake te ribooti aio. E koaua ti aki kantaningaia bwa tao ngaira te naan moan mwakuri are tao e na wene te ribooti, ma I karabwaia ara taani mwakuri ngkai ngaia taan kakoroa nanon te kantaninga ake a tabetabekaki mai iaan ara Maneaba ni Maungatabu aio *Madam Speaker*.

Ao e koaua te karabwarabwa aio ke e riai n raai te karabwarabwa aio nakoia taani mwakuri ake boni ngaia ake a uota te amo ibukin kakoroan nanon te kani buokaki ni kainano ake a tia ni tabetabekaki mai irouia ara botannaomata man ara abamwakoro nako.

E koaua te Tia babaire inanon waakinan aikai ao e koaua I anga ara karautaeka ao ara rainanoanga nakoia ana utu temanna naba kain te tiim are e a tia ni kakoroi nanon taian waaki aikai, are e a kabuanibwai ni karaoan tabeia aio.

Eng karaoan tibwangaia aio n abamwakoro ake a waaki iai. Aio kanoan te uota.

Ao inanon karaoan aikai ao a boo ma kanganga ao ngaia are a tia ni bua maeuia temanna mai ibuakon raora temanna are ngaia ae e nang tua matoa ke ngaia ake taan kakoroi nanon kakaeka ma bubuti ake a tia n tabekaki inanon te Auti aio.

Ao e koaua ti anga ni kawenea ara rainanoanga nakoia ana Utu. Ao e koaua ti anga naba ara

karabwarabwa nakoia kain Butaritari ni butimwaeen norakin ara aomata are e bua ao n angaia tao atama nakon uringan ara aomata are e a tia ni bua mai irarikira are ngaia temanna kain te tiim are e a tia ni kakoroi nanon kantaninga ake ngaia ae e a karokoiri ke e a riki bwa kanoan te ribooti aio inanon ara Auti ni Maungatabu aio *Madam Speaker*.

E koaua *Madam Speaker* ti anga naba ara karabwarabwa nakoia kain Komete ao kain Maiana n noran tao aia boutoka iaon waaki ake a tia ni karaoaki iaon aia abamwakoro. Ao ti karabwa te Komete bwa e reke aia tai n nako n nora karikirake ake a nako n roko iai ao n noori mwin bwaai ake a tia n tabetabekaki n te abamwakoro ae Maiana, ai moara riki iaon waaki ake e a tia ni taekinaki ke a tia n tabetabekaki inanon te Auti ni Maungatabu *Madam Speaker*.

Aikai *Madam Speaker* e koaua a tira inanon taian sacrifices aika rangi n mwaiti mai irouia ara koraki, ao ibuakon taian kanganga ake a tia ni kaitibo ma ngaia ao ti nang karautaeka n taekinna bwa temanna mai ibuakoia a tia ni bua maeuia n aron are I a tia n taekinna *Madam Speaker* ao ara *condolences* nakoia ara utu temanna ara *officer* are e tuai man reke rabwatana ngkai.

Ao I taku bwa akea ao tao e a tia n bua ma te rau inanon karaoan tibwangaia aio *Madam Speaker*.

Ma aikai kanga *commitment* ake ti a riai ni karabwaia iai ara taani mwakuri iaan te tibwanga ma te amo are a tia n amoia ibukin kakoroan nanon tibwangaia ibukia te botannaomata.

Ti ang ariki bwanara ni kakaitau nakoia ni kabane kain te Komete ibukin te ribooti are a kawenea ikai. Ao e koaua ti na kekeiaki riki ni karaoa ti 60/100 tabun ara bwi *Madam Speaker*, ma ti na kekeiaki ni kakoroa nanon are ti na katamaroa riki ara waaki ibukin kakoroan te tibwanga ake a tia n tabetabekia te botannaomata rinanoia aia Taan tei ao bon mai irouia Kauntira.

E koaua e mwaneweaki te booti te bobwai. E kuri bobuaka ongorau are e taekinna te Leader n te Kaitara, bwa ti booti ma intin aikai a na tibwaki nakoia te naan *Ward*. Ma e taraki te *Ward* ma kakoroan mwaitin te booti are e na katauaki ibukin te abamwakoro teuana.

Tera aron tibwakia *Madam Speaker*, e bon tiku inanon bain te Kauntira ma Taan tei.

Ao e koaua ae iai bubuti ake a kaman tia ni wene, ao anne e aki kantaningaki bwa a na manga moan tibwaki taian booti aikai nakoia te naan *Wards*. Ti kabongana mwaitin

te *Wards* bwa karekean mwaitin te booti are e na tibwaki iaon te abamwakoro anne, ma e na akea te kantaninga bwa a na manga moan tibwaki booti aikai nakoia te naan *Wards*.

A tia ni bane n reke, ti iai ake a tia n reke tibwaia. Ngaia are e bon tiku inanon bain te Kauntira ma Taan tei aron tibwakin booti aikai nakoia boni mwakoron Aro ake tuai n reke tibwaia.

Anne kanga te kataota iai, ma I nanokawaki ngkana arona bwa e bobuaka aron are e kabwarabwaraki nakoia n rokoia ara tiim iaon Abemama. Ma aio kanoan te policy are ti a tia n raa, ma tao I manga boni kamatoa riki mai irouia ara koraki *Madam Speaker*. Ao ti butimwaea te ribooti aio ma te bwana ae e nanorinano n aron katokana iaan ara Maneaba aio.

Ao I a karaia riki te karabwarabwa aio *Madam Speaker* nakoia ara taani mwakuri ake ngaia ake a tia ni kakoroa nanon te kantaninga aio.

Bwanara ni karabwarabwa nakoia ni kabane ara taani mwakuri *Madam Speaker* ao N nak aua riki. Bwanara n rainanoanga nakoia ana utu temanna ara aobitia are e tuai man reke rabwatana ma ngkekei ni karokoa ngkai. Ao ara kantaninga bwa I taku bwa e a bon tia ni bua mai rarikira.

Ao mani marooro akanne *Madam Speaker* ao I a karabwarabwa riki nakon te Komete, ao botatan aikai mai irouia raora ni kabane. Ao ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita n am marooro, ao I a kanakoa ngkanne nakon te Minitita ae karineaki ae Hon. Booti Nauan ao e nakoim.

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Tibiika. Aio au moan tai ni marooro n te bwakantai aio, ao I a reitai riki ma kain abau ae Tabiteuea Maiaki. Unimwanen te Ueanikai, Unainen Ueen te Ueanikai ao Kauntira, Mitinare, Katekiti, Pastor ao ai kain Tabiteuea Maiaki ni kabane ni kamauriko te Tibiika, kain am Taibora ao ai te Beretitenti, te Kauoman, te Leader n te Kaitara, ao ngaira aikai ni kabane. Kam na bane moa ni mauri!

E koaua imwain ae I reita nako au marooro te Tia babaire, ao I a bon anga moa au karabwarabwa ae moan te boiarara nakon te Komete are e a tia n uotarake ana ribooti n te tai aio ma iriana are kanga a bon tangi nanora ngaira ake Botaki ni mwakuri ake tabeua.

Ngaia ti aki ataia ae e a waaki te bwai aio ao ngai teuana te tabo ni mwakuri ae angina a bane n tia angin tabeu. Ma e aoria bwa ti a nora te taibora ae na roko ke te ribooti ae na roko ao ti a karini iai ngkanne ara ribooti kanga ni

kakaongoraea riki ao n anga ara boutoka nakoia ara Taan tei bwa a na noori naba ara progress.

E bon riai te Tia babaire bwa a na iai te ribooti ae ai aekakin aio n te aro bwa kanga e na riki bwa kanga te monitoring ao noran ana progress te tabo teuana ma teuana iourura ngaira Taan tei ake ti a tia n anga ara titiraki. E ngae ngke ti taekina anne te Tia babaire ao I taku bwa I reitaki ma maroro ake a tia ni mwemwe mai imwaina ao riki are e bon tabekiarake ara Beretitenti ae karineaki are n tabetai mwakuri ake a n karaoaki ibukin kakoroan nanon te titiraki teuana ma teuana are e a tia ni mwemwe inanon te Auti n tei, e kainanoa te tai ae e na bon tau naba.

Tiaki n are e tabekaki n te Auti aio ao te kantaninga bwa te Auti are imwina a nang bane naba ni koro nanona.

Ti nang kakoaua aio te Tia babaire bwa angin tabeua taian titiraki n aron ane e a tia naba ni mwaneweia te Leader n te Kaitara, kanga e na kainanoa te *multy central approach ma te taetae ngkai ni Kiribati* bwa tera ngkai taekana. Kanga e aki kainanoa ti teuana te rabwata ae rabwatan te Tautaeka bwa e na kaeka te titiraki arei.

N aekakina ngkana e nang rekereke te kaako. Angin te tai n aron ae ti bon ataia, I bae n teirake ikain te

Auti n tei ibukin te kaako, te takataka ao te tianiboo. Kanga ti aikai bwaai aika teniua aikai ae angin te tai I bae ni kakaekai n taainako.

Te kaako N na rekereke iai ma nake au *importers*. N na manga rekereke naba iai ma taian *shippers* bwa antai ane e na karokoi iaonnaba. Aekakin nako akanne n aron ngai e na rekereke iai au *Ministry* ao tao te *Communication*. E na rekereke riki ma antai.

Te *Communication* e na manga rekereke ma antai te KPA ao tera. Ngaia are kanga n tabetai e na kona n ana te tai teuana ae e na bon maan teutana te Tia babaire ibukin kakoroan nanon titiraki akanne.

Tao e koaua naba, iai naba titiraki tabeua akana tao a kainanoa aron te mwamwananga. Te nako aonnaba, kawarakin taabo tabeua ibukin te maroro ma ngaia, te reirei.

N tabetai manga iai te kanganga n ara wanikiba. Manga iai te kanganga n te baao.

Ngkana akea te kanganga n te wanikiba n te wanikiba ke akea te kanganga n te baao, ae a nang kaumwane te aba n te tai aio te Tia babaire. e a kebo. N tabetai e aki kebo n te bwatintia, e a kebo n te nangkona 40kg. E a toka iraua te *inner kilo* te nangkona.

Ngaia akanne ngkanne kanganga tabeua ae kanga e kona ni karekea te mwarara. Ma ti nang karabwarabwa n aron ae e a tia n tabekiarake te Tia tei ae karineaki mai Beru n tei ibukin ana Komete ao e kaoti iai bwa teuana ana Botaki ni mwakuri te Tautaeka ae te tabo n Akawa, are tabeakina te tabo n akawa ma kaubwain Marawa. A tia ni katia aia ribooti ke n anga aia ribooti. Ao ti noria bwa e aki bane n tia ke n kantaninga bwa a na bane n tia ni koro nanon are e a Tia tei ia ni mwemwe iaan te Auti aio ma e anga are e a tia n tia.

Ngaia are ngai te Tia babaire man au Botaki ni mwakuri angin kaekan titiraki a bane n tia ni karaoaki. N tia ni karaoi nanona ma te ribooti ae na roko ao ti na anga ara ribooti ngaira kain te *Commerce* n ribootini riki baikana a bane n tia.

I taku bwa te bwai teuana te Tia babaire ae ti na kona n taratarai, bwa bon aron naba mwaitin te teirakena ngaira mai ikai iaan te Auti n tei aio. I taku bwa ti na kakoaua bwa iai tabeman ae e kona n ti teuana teirakeia, 2, ibukina bwa e boni karako te titiraki nakoia.

Iai tabeman Minitita ae e kona n ae e reke ae a teirake 3, 4 n te bongina ibukina bwa e bubura aia Botaki ni mwakuri ao a mwaiti kainanoan mwakuri ake a na kantaningaki man aia Botaki ni

mwakuri bwa a na kakoroaki nanona.

Ngaia are anne ngkanne are e kaeka nanon are e a tia ni kabwarabwara ara Beretitenti ae karineaki. E na kona n anaa riki te tai.

I taku bwa te bwai riki teuana ae bon moan baan te kakawaki te Tia babaire irarikin te titiraki aio, bon ara reitaki ngaira ibon marenara ngaira Taan tei aikai ma Minitita.

Ngai temanna ae I kakoaua bwa tao ti temanna ke uoman ke teniman Taan tei ae a kona n reitaki ma ngai ibukin kainanoia ke te bwai ae a tangiria.

Ao e bae n roko n irou te iango ae kangai; tao nikirana tao a riribai. Tao nikirana tao aki kan reitaki ma ngai, ma I taku bwa iai naba itera tabeua te Tia babaire ae e na kona ni kabirimwaka aron am tabeaianga ke am kani buokaki naba ngkoe te Tia tei temanna ma temanna.

Ao ngkana ko bon taua nanom n aki kan reitaki ma are ngaia tabena, ao ngaira tin ang kanga naba n atai ami iango ke ami kakainano, ke kainanomi are kan tangiria ni kabirimwakai.

Ti aki kona n ataia ni karokoa te tai are a na iai Taan tei aika reitaki nakoira, tao riki boni ngai ao I a tuanga naba. Te Tia tei katikua bwa

I a nikunna ma kain au tabo ni mwakuri.

E kona n ae e boni mwemwe bwa te titiraki ao ngai I a manga kabirimwaka ni kabitia iaan au konaa are I kona ni karaoia bwa I tararua te tabo anne n te tai moa aio.

Ngaia are kanga I tabekiarake naba ikai te Tia babaire, bwa I taku bwa e na boni kakawaki naba iroura ngaira Taan tei ni kabane. E koaua ae n tabetai ti boni kauntaeka ikai ao a na kona ni mamatoa ara taeka. Ti kaai ni kabakaira n te bonobono, ti a manga kaai ni kabakaira nte kirikiri.

N tabetai ti a manga kaai n irabwati ao ti kaboi tabarora, ti kabooi tabara. Ti inga, are bon arona.

Ma ngai temanna ae I aki kona ni kaina au mataroa ke ni kangai; nao ko nang bwana buaka n taai aika nako ao I bon aki kani kakaekako. Ma are bon te bwai are ti taekinna ikai e tiku ikai. Ma ngai temanna ae e reke naba au tai n taekinna ngkai ngkami Taan tei ni kabane. Ngkana iai te bwai ae kam tangiria man au Botaki ni mwakuri, ke tao iai aki kukurein nanomi.

Ngkana iai tangitang akana a reke i abami bwa tao iai aikana a teimatoa ni kabirirakea aia boo ao a nang kainano kain abami. Ti bwati naba angaia n tobwaia n te aro bwa kam aki otara ke ti na aki kaotingkami.

Ma I taku bwa te bwai ae nang kakawaki n tokin te tai te Tia babaire, tobwakia ara botannaomata. Tobwakia ara botannaomata bwa a na waekoa ni kaekaki kainanoia.

Ngai temanna te Tia babaire ae I bae n anganga au marooro nakoia *private sectors* ao ara *Consumers* ae I kangai: *I tei ibukia ara private sectors.*

Ngkana iai kainanoia ae a tangiria man te Tautaeka ibukin kanakoraoan aia waaki ni karikirake ibukin te botannaomata ke buokan te botannaomata, ao a moanibwai irou.

Ma ngkana a manga tangitang *consumers* irouia ara *private sector* ma ara *importers* ma tera ae karaoia, I a manga tei naba n aia itera *Consumers* n te tai naba anne. Ao I a manga bon moantai ni boaia ara *private sectors*, ni kauringai. Tera ae e riki n aio ke tera ae e riki n aio.

Ao I taku bwa aio te bwai ae ti noria n aron tabekan au Biira n ae nako iaon te tianiboo.

Te Biira anne ke te tianiboo ti riai n ataia bwa kanga ngai I taraia bwa e kanga aron kabwarabwaran te bwai aio. Kanga te berita ae boou imarenaia tibun Iteraera ma teuare kanga ti bane n toro irouna. Ke ti kona ni kangai; te berita ae boou imarenara ngaira te botannaomata ni kabane ma te Tautaeka. Bwa n

te tianiboo ao e tobwaki iai te *importer* ke teuare te tia otana te kaako bwa e na aki rangi n uarereke ana raka.

Ngkana iai ana kanganga bwa tao e a manga rangi n bobuaka ana tiati te *KPA* ao anakin ana kaako man te *KPA* nakon ana *Warehouse*, ao manga man ana *Warehouse* nako n tibwatibwakia nakoia te naan *retailers*. Ti na manag marooroakina naba anne ni kakaea angan tobwan ana kanganga anne.

Ngkana e a manga rangi ni bobuaka ara kaako, ti na manga kataia naba n iraorao ma ngaia n te *price control* bwa e na roko te *consumer* ke te *customer* ni kaboa te bwai ao e na ngarengare ao e na *affordable* ao e na kona n reke irouia ara *consumers* aika kakaokoro mai tabon Kiribati nako tabona.

Ngaia are anne ngkanne kanga teuana te mena ae I kona ni kamatata ikai, n reitaki ma anne ao I teimatoa n aron are I a tia ni mwaneweia. Ti na karina ara ribooti n ae e na roko.

Ti na kataia ni katamaroa riki ao e na kan riki nakon are e uotiarake te Fisheries n te tai aio.

Are e uotiarake te Fisheries aio ao ngaira ti na karaua ni mena, a na rin tamnei. Kam na nora tamneia au *Inspectors* ae a koto mat ate Unaine n ana titoa bwa tao e buakaka ana kai ni katine ke tao

tera. Ti na kataia ni kanakoi bwaai aikanne ao ti na katokai bwa kam na noori.

I mani kangare te Tia babaire ma aio I taku bwa te bwai teuana te waaki ae e rangi n tamaroa. Ma I taku bwa n aron are e a tia ni marooroakinna naba ara Beretitenti, ti na aki naba rangi n kantaningaia bwa e nang reke ngaira Taan tei bwa kanga ai manga ara kai ni kataere n te aro bwa ti nang manga arei ao arei. Ti a bubuti naba te iraorao, anganira ara tai bwa ti na karau n tobwai ami kanganga aikai n kaekai n aron are kam a tia n tabekia n te bong teuana ma teuana inanon te Auti n tei.

Ma n tokin te tai te bwai ae e kakawaki a na kaekaki ami titiraki.

Ma imwain ae I momotirawa riki te Tia babaire bwa e nang bobo au tai: I teimatoa, ngai temanna ae I rangi n teimatoa iaan te koaua are te iraorao ibon marenara moa ngaira iaan nakoara bwa taan tobwa ke Taan tei aika kakaokoro. Anne e rangi ni kakawaki.

Ngaia are ngkana kam taku bwa iai ami kanganga ane e nang wene manna ao e tuai kakaekaki n irekereke ma au Botaki ni mwakuri; I tauraoi ma au Botaki ni mwakuri, tareboniai, karekeai kawarai ao N na tauraoi ni iraorao ma ngkami n ibuobuoki.

Ngkana arona ngkanne bwa kam karekeai ma I a karabarabai bwa tao I a manga taetae ao I a kamatea naba au tarebon. Ngkanne kam ataia ngkanne ngaia bon te boo kewekewe teuae.

Ma aio te bwai teuana te Tia babaire ae I noria bwa tao ai tibwa iraman Taan tei aika I kona n rereitaki ma ngaia. I a kona n reitaki ma ngaia ibukin kainanoia ibukin aia abamwakoro.

Ao anne te bwai ae kanga ti na tangiria riki n noria. Ti na tangiria riki n noria ibukin buokaia, tiaki bon buokana. Ma buokaia ara botannaomata ake ti boni bane ngkai n rineaki bwa ti na toro ibukia.

Man au marooro aikai te Tia babaire ao I karabwa te ribooti are e a tia n tabekakirake. I boutokaia ma aron au marooro are I a tia ni marooroakinna anne.

Ao n ae e na roko ngkanne, ti a ongongora iroun te Komete bwa ti a manga kataia ngaira ngkanne ni karini ara ribooti n aron ae e a tia ni karaoia te Fisheries.

Au karabwarabwa naba nakon te Fisheries ma am taani mwakuri, kam a tia ni kakoroa nanon aio. Ti na manga karaoia naba ngaira ma are e tinetine moa teutana bwa teuana e bon boou. Kanga ti aki ataia ae na rin raoi te ribooti aio.

Tao bon teuana naba te bwai ae mena te *template* bwa tera raoi aron ara anga n ribootini bwaai akanne. Ti nang kaekaki naba ni kangai; te titiraki ao kaekana ke tera.

Ngkana akea ami *template* ao ti na manga boni karaoi ara *template* n te aro bwa e na roko ikai ara ribooti ao e na riki bwa kanga te *encyclopedia*. Kam na amoamoia n otinako bwa tao te aekaki ae iraba baana.

I manikangare te Tia babaire ma e rarabwa te ribooti. Ko rabwa te Fisheries ao e rabwa te tai aio, ao ti a reitaki Taan tei ni kauarerekea te kanganga n itangitangiri n te aro bwa a na waekoa ni kaekaki ara titiraki imwain are ti na bon uotirakei n te Auti n tei ke ti na manga rimwia riki kaua ma katen ikai. Ko rabwa te Tia babaire, ara bwai te mauri te raoi ao te tabomoa. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao I angan te Minitita n te MOJ, Hon.Tarakabu Tofinga. E nakoim.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker*. E koaua e kakawaki bwa ti na kanakoi naba ara marooro tabeua ni kaineti ma kanoan te ribooti ae e wene imatami n am Auti *Madam Speaker*.

Ngkai e kakoaua bwa bon te moan ribooti ae e roko naba n ai aron ae e marooroakinaki n te tai aio.

Imwain ae I waaki nako riki ao I a kan kawenei bwana ni kamauri

nakoim *Madam Speaker*, kain am aobiti, kain Maneaba n te bwakantai aio. Ao I a reita te kamauri naba nakoia kain ara abamwakoro ae Tabiteuea Meang ao boni kain ara aobiti naba ae te *MOJ* n tamaroan te Kaniambong te wiiki ente aio ao ti a kamaurira. Ti a bane ni mauri!

Ao e koaua ti rangi ni kukurei ni marooroakina kanoan teuana te ribooti ae e boou reirei imatara n te bong aio, ana ribooti te *Business committee* ao ti na kaitau.

Ti na anga ara kaitau ao ara karabwarabwa nakoia n aron karaoan tibwangaia are a tia ni waaki inanona. Inanon moan anganakia te mwioko aio. Ti kakoaua bwa te mwioko ae e bon rangi n booureirei naba n aron waakin ara Maneaba ni Maungatabu mai moana ni karokoa te tai aio.

Ngaia are ti kaitauia n aron tera korakoraia ao n aron ae ti kakoaua, I taku bwa e a otinako aia moan ribooti are a katabwena iai aron waakin aia waaki ke tao tera kanoan aia beku are aongkoa a nang reitinako ngkanne bwa ai kanoan tibwangaia inanon waakin am Maneaba ni Maungatabu *Madam Speaker*.

Ngaia ae ti rangi n kukurei ni marooro ao ni butimwaea ao ti kina kakawakin aia ribooti n aron ae e wene imatara n te tai aio.

Ao n aron te marooro *Madam Speaker*, ao ti kaitaui marooro ao riki bon ana marooro te Beretitenti man ara itera te Tautaeaka ao marooro naba man ana itera te Kaitara, aia itera Taan tei ao te Leader n te Kaitara are e a tia n tibwaia naba ibukin kanoan ao ai ana nonori n te ribooti aio. Ao e kakoauaki.

E koaua ti kaitaui marooro bwa e noraki ao e kinaki bwa te ribooti aio e na rangi n ibuobuoki ao e na rangi n ibuobuoki riki ibukin kabirimwakan ao kaekan taian kainano ma kanganga ake a kaineti ma ara botannaomata n ara abamwakoro aika kakaokoro nako n aron are a uouotaki nakon am Auti n tei aio *Madam Speaker*, bwa tao taian titiraki ma motion ke tera riki uotakia.

Ao ti na kakoaua n aron ae e kakoauaki bwa e n ariki bwa teuana te kawai are kanga e na katawei ke e na kawaekoai ao ni kaekai riki kainano ma kanganga ake a na kona ni wene ke tao n rotaki iai ara botannaomata ao bon Kiribati ae bwanin, riki kainano ake a bon rangi ni kainanoaki ao ni kataweaki karaoakia ke kibarakia *Madam Speaker*.

Ao ti kaitau n aron marooro. Iai te naan katamaroa, iango ni ibuobuoki n aron tein te ribooti n aron ae e kakoaua te moan ribooti e na kanga aron kaweneaki ke karokoan

ribooti. E na kanga aron kawenean te ribooti, e na kanga aron te tai n ribooti ao uotakina n nakomai bwa tao ni katoa banen te ririki. Ao ngkana e na marooroakinaki te kataumwane, ao ngkanne raona kanga e na kaitaraki ma te ribooti aio bwa te naan ra activities ke te naan raa mwakuri ake e a tia ni karaoi riki n ana itera te Tautaeka ngaia ti rangi n butimwaei taian iango ni iraorao ni katamaroa iaan norakin kakawakin taben te Komete aio *Madam Speaker* ngaia are ti kakaitau.

Ao ti boni kakaitau riki nakoia kain te Komete aio ao riki aia *officials*, aia Tia Koroboki are e a tia naba n anga baina n ibuobuoki ibukin moan kabaeen ao karaoakin kakaeakin tein te ribooti ae e na taraki ao e na kona ni bon rangi n kaeka raoi tao ni *capture* te naan kanganga ni kawenei raoi kanganga ke ni kaoti kanganga tera te *update* ao tera kanga manga rekerekena nako riki n aron ae ti kona n noria ao bon te ribooti ae kanga e boni kakamataku. Manga tamnei aika aki ti oti ao a kara ao ko boni kina te aomata inanon ao tein te kawa ke tao ngkana te wiibwara ae tei. Ko kina bwa tera te wiibwara are e tei.

E rangi ni kakamataku te ribooti aio ao ti na rangi n kaunga, bwa aio e na bon anga raoi te *progress* ke te *update* n tein waakinan ke mwakurian te karikirake. Ngkana

aron a bwa iai te karikirake ae e wakinaki ao e na boni kaotaki. Bwa ngkana tao ni kaineti ma ara abamwakoro ae Tabiteuea Meang n aron are e tabetabekia raou n Tia tei. Ao tao baika ti tabetabekia naba, tao ngkana te tangke n ran. Ane a tiku timanti n buraoki ke tao te kawai ke tao tera itera akanne. Ao I taku bwa ngkana a kaotaki tamneia ao a na boni kakoauaki ao a nabon riki bwa bwaai ni kakoaua ao are e na bon noria te Maneaba ni Maungatabu. Ao tiaki ti te naan kaoti ke titiraki aika a uotaki bwa kanga bwaai ni aokangare ke tao ni kakaewenako ma bon baika a riki ao ti kakoaua bwa a bon rotaki iai ara botannaomata.

Ngaia ti rangi n kaitau nakon tein te ribooti aio. Ao e koaua bwa ngai naba temanna bwa I taku bwa tein naba te ribooti are ngke e bong. Ngke ti marooroakinna riki ngke karangaina, ao e koaua ti a kona riki n nora raoi te ribooti n aron ae ti tautaua n te tai aei *Madam Speaker*.

Ao e koaua I rangi ni keen naba ni wareware n te ribooti, ao I nang mataiakina tein te boki ae I tautaua i baiu aei *Madam Speaker* ao iai tamneina ae e rangi ni kakamataku. Are iai te taeka are te tamnei e bubura riki ana kabwarabwara ao te koroboki ae e a rangi n mwaiti ao ko aki kona ni manga warekia *Madam Speaker*.

Ngaia are ti kakaitau n aron teina ikai. Bon te kaunga nano naba.

E n ariki bwa te kaunga nano nakon ana itera te Tautaeka n taabo ni mwakuri n aron are e marooro iai te tia marooro mai imwain ae te Minitita ao te *Tourism* ao te Tia tei ae karineaki mai Tabiteuea Maiaki are e rangi n kaungaki te ikarekebai. Are ngkai ti a aniniaki nakon tibwangara aio ao tiaki ti ara tabo aio ni takaruai ara kanganga ma bon kakawaki naba bon te reitaki n arora inanon te Auti n tei ao i tinanikun naba te Auti n tei. Uotakin aia kanganga ara botannaomata aika ti noori bwa kanganga aika a tabangaki ao bon te naan kainano aika a riai waekoan kibarakia *Madam Speaker* ao e na kona ni boni kainanoa te ikarekebai.

Ao e koaua tao ti na kona n taraia bwa ngkana ko tabeka am titiraki ao ko a tekateka naba ni kantaninga te ribooti aio ke tao ai manga te kaeka n te Auti are imwina. Ma I taku bwa e kakawaki bon rimwiana ngkana tao tera angana iroum ngkana e angaraoi.

Ma I taku bwa e kakawaki naba anne bwa kanoan tibwangara teuana ae kakawaki *Madam Speaker* ibukia ara botannaomata. Tiaki ti takarauaeaki n te Auti n tei aio ma bon iai anga.

Ti kakoaua ti a toa ni bwaai n reitaki. Iai tao aba tabeua ake a buakaka aia *signal*, taoko a ti buti naba ni kangai ao ko karekea am signal tao i maeao ke imainikun te kawa ao I taku bwa e a roko naba. Manga bon rimwian aia titiraki ao I taku bwa e na ibuobuoki naba nakon karaoakin tibwangara ibukin te botannaomata, tao ti nang aki tataningai ribooti aikai ke tao tera bwa ti na ata rongorongon ara titiraki ke ara kaoti tao ti a bon ataia naba n te tai are ti reitaki iai.

Ngaia are anne *Madam Speaker*, ao te ribooti aio e na boni kaunga te Tautaeka. Ti ataia ae e na kauataoa ni kataboroa teutana tao te tibwanga irouia taan kairiri ao taani mwakuri ma e na riki bwa te kaunga ae bubura nakon te Tautaeka ibukin karaoan tibwangana.

Ao e na boni taraia naba ara taani mwakuri n ana itera te Tautaeka kaungakia. Are ngkai e a tirobaeaki naba aron aia mwakuri, tiaki n ti n ana itera te Tautaeka tao n te PSO ke tera ke kain aia Admin. E a rokoroko naba n te Auti n tei. E a tirobaeaki naba n te Auti n tei aoI taku bwa anne ngkana e a manga uotakirake aia kataumwane n ae na roko, ao I taku bwa anne ngkanne ai akea aia anga ngkana ti a totokoi aia kataumwane ae e a bon kakoauaki bwa ngaia n ana ribooti

te Komete ke rimwiakin tabeia ao ngaia a bon titia bwa ao aia te *consultation* naba ke tao e na kamatebwaiaki n aron anne.

Ngaia are ti rangi n kaitaua te waaki aio. Ti kakoaua bwa kanga e na kataboroa teutana te beku ma I taku bwa e a boni boo taina.

Are ngkai ti tangitangira te boo ae bubura ae bubura ao tera, anne tabera. Ti na tiku ngaira taan kairiri ni karokoa e kani ngaina. Ti na karaoi tabera ni karao tua ni karokoa e ngaina, ao ara taani mwakuri a na karakaki booia ao a na anga naba te extra effort ke e na taboro aia *effort* ibukin karaoakin tibwangaia. Are anne nanon *Madam Speaker* ae ko kani beku ibukin te botannaomata.

Bon tekateka ao ti kaitauko riki Madam Speaker bwa ko a tia ni butimwaea tibwangam ma te nano n aine. Ko rangi n tau n aron tekatekam ao tekatekara ngke tairiki ni karokoa te karangaina ni marooroakini kanoan ara kataumwane. Ti kakoaua bwa a bon tiribureaki naba teuana imwina teuana. E nako ma mwaitin te kaa, irawa am kaa n aron anne.

Ma I taku bwa e rangi n ibuobuoki ibukin karaoan tibwangan te Tautaeka ao e kaineti raoi naba ma kanoan te ribooti aio.

Ao te tai. Ti te tai ngkanne kanga bon te titiraki bwa e na mannra?

Tao bon teuana te ririki, te itera n ririki ao kanga e na roko te ribooti iaan ngkanne bon te titiraki.

Ao I taku bwa ngkai bon te Komete ae e boou, ao man taian iango n ibuobuoki ake a tia ni kaweneaki mai irouia ake a tia ni marooro ake mai imwaina ao I taku bwa e na rangi n nakoraoi. Ao e na nikoaki aron mwakurin ara Komete aio ao e na kona n tamaroa riki. E na nakoraoi riki bwa te ribooti ngkai tao e katabwena.

Ti kaitau bwa e katabwena te ribooti te *Fisheries*. Ti kaitauia ana *staff Madam Speaker*.

Ma e koaua *Madam Speaker* kanga I boni nanokawaki naba, bwa I kakoaua bwa e a tia n roko.

Iraua naba te reitaki ma au tabo ni mwakuri ma tao e eti, ao ibukin aki taun te tai ao ngaia I reitaki naba iai.

Ngke e moan toka te ribooti aio ao I a kakaea naba rongorongona nakon tera, ibukina bwa I bon ataia ae iai naba te reitaki ke te *Communication* ae kanga I bon karinaki naba inanona imarenan te Tia Koroboki n te Komete aio ma au Tia Koroboki ao e mwaiti naba baika ti a tia ni kanakoi ae kanoan naba titiraki ni kaineti ma ara aobiti. Ao I taku bwa a boni bane naba ni kaekaki, ao a roko naba n te kaeka are e kantaningaki. Ma tao e koaua tao ibukin naba te tai, aki taun te tai.

Ao kanga e noraki *Fisheries* bwa kanga teuana te *Ministry* ae e ngaia ae e na bwena te KV-20 ke e boni katebenakoaki moa. Bwa e na bon tirobaeaki moa ana kakamwakuri, ngaia are kanga e na aki tangi nanora naba iai. Kanga ti bon rawawata ao ti taku; kanga e kamwinibaeaki ara tabo ni mwakuri ma ti kukurei.

Ti kukurei *Madam Speaker* ngke ti a manga taraia ao ti taku: bon te tamnei ae bubura ao ti nang anga ara kaitau nakon te Komete ngkai e a bon rinea naba te tabo ni mwakuri ae te *Fisheries*.

Bwa e aera ngkai ai bon te *Fisheries*? Ngaira ara ribooti ane a kaman roko naba ibukin ara *progress* ao riki man au itera. Kanga angin ara waaki n ara tabo ni mwakuri, kanga bon te tabo ni mwakuri ae e uarereke. Ao tao e koaua tao ti tatabeua naba, e kona n ae tao e kani 10 ke tao e aki 10 ni katoa te Auti n tei ara titiraki ma ara *Motion*.

Ao I kakoaua ae e a bane ni koro ke iai mwakurian taian raa, ke tao a bon tia ni kaekaki nanon taian titiraki. Ngaia e bon tang nanou teutana ma I a manga boni kukurei *Madam Speaker* ngkai I nora te ribooti ao I kabwranakoa n are ngkai te moan ribooti, ao tao e koaua tao a na boni karokoa moa iroura bwa ti na noria.

Ma ti nang kukurei n tein te ribooti aio n aron are I taekinna. Kanga e nang teretere ke e rangi ni bwarabwara aron karaoakin te titiraki ma kaekana mwakuriana ao n ikotaki ma kabwarabwara riki.

Iai naba te bwi bwa ngkana iai am *percentage* naba. Iai am *grading* ae e ko kona n anganaki am *percentage*. Ngaia ae I rangi n kaunga nano riki nakoia *Ministries* ao bon nakoia taan kairiri ao bon ara taani mwakuri.

Ao I a kawenea riki te kakaitau ni kina aron aia beku taani mwakuri n ara aobiti ke ana aobiti te Tautaeka ngkai bon ana tabonibai naba te botannaomata.

I taku bwa anne ae e kakawaki ae e riai ni kakauringaki ngkai a kan taua te tibwanga aio, ao a riai naba ni karaoa aia kabanea n tamaroa ibukin te botannaomata. A na aki kakatikua irouia aongkoa ngkai a tekateka ikekei ao ai ngaia taan Kairiri, bwa a na kairaki iroun te botannaomata ao a kaboaki ni mwanen te botannaomata n ai arora naba ngkai ti karokoaki ikai. Tia ki naba roko ikai iaan ae aongkoa ti bon roko n oin nanora ke ni korakorara, ma ti karokoaki irouia ara botannaomata ao ti riai ni karaoi ara kabanea n tamaroa.

Ti kakaitau *Madam Speaker* ao ti kauataoi riki taeka ni kaitau ao ni kina aron ana mwakuri te Komete

aio. Ana moan ribooti ao kanga bon ana moan kakamwakuri, ao ti noria bwa e tamaroa.

Ao ngkanne te kantaninga bwa ara mwakuri riki ao ra ribooti akana imwina a na rangi n tamaroa riki ni kaineti ma tao taian iango ni katamaroa ake a tia ni manga tibwaki irouia ara ikawai ke tao ara taan maroro ake a moan maroro mai imwaina, ao ti rangi n kukurei ao ti butimwaea te ribooti aio ao riki te kaoti ae e kaweneaki imatara n te tai aio.

E aitau Madam Speaker, ao e rabwa. Ti a katekeraoira n te weekend aio. E rabwa ao I boutoka te kaoti ao I a toki ikai.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao I angan te Tia tei ae karineaki mai Makin; Hon. Pinto Katia. E nakoim.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia babaire ae ko karineaki. Ao I a rimoa n anga naba bwanau naba inanon te tai aio, ni kaitaua te Tautaeka ma Minitita ao te Leader n te Kaitara ao ake tao a na manga taetae imwina te Tia babaire. I anga naba bwanan te Komete n te tai aio ni butimwaeen te ribooti are e a tia naba ni wene imataia n te tai aio.

E koaua; bwa kanga bon tera oin katean raoi te Komete aio te Tia babaire? Are bon iai tibwangana are e a tia n anganaki iaan Kibu 64.

Ao inanon te Auti n tei n te ririki ae nako inanon Ritembwa 2021, ao e a manga kananauaki riki ana TOR ke kanga tibwangana riki are e na karaoia riki ibukia ara Taan tei ke tao Minitita ma te Tautaeka ao bon te Maneaba ni Maungatabu.

Teuana mai buakon katabeana are e a manga anganaki inanon te tai anne, bon kanga ririmwiakin kaoti ma titiraki are a kariaia te Tautaeka ke e boutokai te Tautaeka.

Ngaia are ti na karautaeka nakoia Taan tei ake tao iai aia titiraki ma e aki kaekaki iroun te Tautaeka inanon Auti n tei akanne te Tia babaire bwa aio raoi kanoan katabeana are e na rimwina kaoti ma titiraki ao tao taian *written questions* ake e boutokai ke n rinanoia te Tautaeka.

E rawata te mwakuri te Tia babaire, ao ti kaitaua te Tautaeka ngkai e nora kanoan te ribooti aei n te moantai.

Ao I taku bwa ara ribooti aio, iai ngkanne are imwina. Ao ti na kabwara bure nakoia taani mwakuri te Tia babaire, bwa ti ataia ae e rangi ni korakora te mwakuri ake ti a tia n angania. Ao ti boni kaitauia naba ibukin rinanoan itera ake ti a tia n angania bwa a na rinanona te Tia babaire.

Ti ataia ae e a tia n tabekaki mairoun te Beretitenti ao bon mairoun naba te Leader n te Kaitara, ao tao e aki

ngkoa tao e na riai ni kamanaki riki tain tabekakin te ribooti aio ke tao kanga ribootinakin tabeka ke titiraki ake a tabekaki n te Auti n tei.

Ao aio are e noria naba te Komete ao ti kaitau bwa bon raora naba te Tia Koroboki n te Kabineti inanon te tai are ti kataia n ieieakina ke tao ni kabaa raoi ara *template* ke tao rabwatan te ribooti are e na iraki irouia Taan Koroboki ke tao mairoun te Tautaeka te Tia babaire.

Ao ti kaitau iroun te Tia koroboki n te Kabineti bwa ti a boraoi bwa tao kanoan te Auti are aongkoa tao ni moan te ririki, e na uotaki ngkanne nakon kabanean te ririki.

Ao ngkanne are nukan te ririki e na uotaki ngkanne nakon moan te ririki are imwina. Ao ai aekakina nako naba anne te Tia babaire.

Au kantaninga bwa tao e a kaeka ngkanne are tao e na angania riki aia tai taani mwakuri bwa a na kona riki n nora riki ke tao n reke riki aia tai ni katauraoi ke tao ni karekei tibwanga ke tao te naan *update* ake a kainanoaki man te Komete te Tia babaire.

Ti kaitau bwa a rawata ngkai tao ibukin ami rongorongo te Tautaeka ma Taan tei ao te Maneaba ni Maungatabu aei, ao iai naba ngkanne Botaki ni mwakuri ake a tia n roko aia ribooti. Ma iaan uarereken te tai ao ti a ti uotarake moa ngkanne ana ribooti te Botaki

ni mwakuri are te *FMRD*, are kanga e tabe ibukin Akawa ao Karikirakean kaubwain Marawa te Tia babaire.

Ao e korakora te titiraki bwa e aera ngkai e a taiboranaki naba tao aongkoa mwin are e a tia ni karaoi te Botaki ni mwakuri aio.

Ti na kaitaua te Minitita ma te Tia koroboki bwa boni ngaia naba are e moan roko naba aia kaeka, ke tao ni kanoai te naan *template* are ti kanakoa nakoia bwa tao a na kona n nora riki riaina bwa tao tera are a kona n raa. Bwa bon ti ngaia riki ae a bon atai te naan mwakuri ake a na karaoi te Tia babaire.

Ngaia are ti kaitauia ao ti kaungaia ngkanne Botaki ni mwakuri ake tabeua. Ao ti nang kaitau riki bwa I taku bwa iaoni kawaia n bane ngkai. N aron kaongoakira iroun ara *Secretariat* ao e a tia n roko ngkai inanon baira te *Ministry of Health*, te *Ministry of Justice*, te *Commerce*.

I taku bwa iai teutana are kanga ti a tia ni kaokia ngkanne bwa kanga e na tara riki aron te *template* are ti a tia ni kanakoa. Ma e a tia n roko naba inanon baira naba ao ti kaitau n anne.

Te *MWYASA*, e a tia n roko naba. Nanona a tia n roko inanon baira ma tao ti na kabwara ara bure nakoia naba Taan Koroboki bwa kanga bon iai te *template* are ti tangiria. Ao kanga ti bubuti n aron ara *template* bwa kanga aongkoa e na kona n

anganira riki te tamnei bwa ngaia aio te bwai ae e tangiraki n te tai aio, ao tera are e karaoia te *Ministry* n te tai arei.

Tao e aki ngkoa ao ao e na karaoaki moa te *pro-doc*. E a bwaka iaa te *pro-doc* anne e aonga n ae e bon kona raoi n angan te Auti n tei te tamnei bwa ti na kona ngkanne ni kangai; ngaia tao e boni 100% karaoakin te motion aei ke tao rinanoakina ke tao te titiraki aei te Tia babaire.

Ao anne are ngaia ae ti na bubuti nakoimi riki taani mwakuri ao moara riki taan Koroboki ma Minitita ke tao a tuai roko ngkanne ami ribooti inanon bain te Komete te Tia babaire.

Te Tia babaire ti ataia bwa teuana mai ibuakon kanga kakoauan raoi te ribooti are e a tia n roko iroura ngkanne, te bwai ae e aranaki ngkanne bwa te *verification visit* ke tao bon nakon raoi norakin te ribooti ke tao te kaoti ke te titiraki are e mwaneweaki iroun te *Ministry* teuana ke tao mai irouia Taan tei inanon te tai teuana ma te tai teuana te Tia babaire.

Ao ti anga ara kaitau te Tia babaire nakon te abamwakoro ae Maiana, bwa aio te tabo ke ti rinea Maiana bwa ibukina bwa e kaan ao aongkoa ti na noria naba bwa e na kona raoi n verified ke tao e na kona raoi ni bon tuoaki raoi bwa te ribooti

are e roko man te Botaki ni mwakuri, e bon eti raoi ma are e kantaningaki bwa ti na noria.

Ngaia are tao e koaua tao iai te titiraki ae e kangai; ao a nang manga aera te koraki aikai bwa a nang manga rimwin ara mwakuri te Tia babaire.

Ti kaitau bwa ti a nako n nora are kanga te tabo ni kabwebwe kereboki iaon Maiana te Tia babaire.

Ao ti kaitaua naba Maiana bwa e nang tauraoi naba n rokora ma ana taani mwakuri te Tia babaire.

Ao aio are ti nang kakaitau iai, bwa ngke t iroko n noori itera aikai ao ti tebo ma ti angania naba kanga te kaungaki nakoia taani mwakuri te Tia babaire.

Bwa ngke ti roko ao ti kaota are ngaira te Komete ae ti roko man te Maneaba ni Maungatabu. Ao kanga ti na roko bwa ti na ruamwin te titiraki aei ke tao te kaoti aio, ao ti noria bwa e a bwaka iaa.

Ao Maiana n te tai arei arei, e kiba te Tia babaire bwa e noria bwa ngaia a na bon ruamwiaki are karikirake ake a tabekaki inanon te Maneaba ni Maungatabu.

Ao are ngaia anne ngkanne ti nang kaitau iai bwa e a rangi ni korakora riki te unga n nano. Ngke ti roko ao a ti anga ngkanne te ribooti ae

kangai; tai raraoma teuana te wiki ma ngkai ao e a tia te mwakuri aei.

Ao ti kaitau bwa ngke ti roko n aron ara ribooti are kam a bon tia n noria ma te naan tamnei, e a riaon 80% tabun.

Ao tao iai kanganga ake a taekini naba nake kanga a na karaoa te karikirake aei, ao tao anne naba raoiroina bwa ti ribootinna naba inanon te tai aio bwa tera riki ngkanne anga ni katamaroa ake a noraki inanon tain te karikirake teuana ma te karikirake teuana.

Ao inanon ara tai ni marooro ma ngaia ao a boni kaotia bwa te karikirake aei, e a kaman waaki ma ti te kabuanibwai e a oaki naba n te *covid-19*, ao a mangaongao naba ngkanne bwaai ake a kaman roko inanon bain te Kauntira te Tia babaire.

Ao tao a tangoaki moa ni katiaki moa te bwai teuana are e tangiraki n te tai arei. Ma ti kaitau bwa n ongorara ngkai ao I taku bwa e a tia ni kaukaki te tabo ni karao kereboki aio. Ma ti aki ataia raoi ma aongkoa a taketenna bwa ngke ti roko inanon te tai arei, ao a kangai naba. Teuana te wiki ma ngkai ao e na tia.

Ma au kantananga bwa n te tai aei ao e na tia n roko ngkanne te ribooti ae te kabanea n ribooti nakon te Minitita ke tao te Botaki aio bwa e a tia.

Ma ti anga bwanara ni kaitau nakon te itera aio are e na kona n ruruamwin riki ke tao e na riki bwa kanga te kaunga nano riki nakon te Tautaeka. Ao tao tiaki e na aki riki bwa tao kanga tao te kababae ke tao manga te uota riki teuana.

Ma I taku bwa aio ae kam bon uotiarake Taan tei bwa kam tangiria bwa e na ruruamwiaki riki tao ni katamaroaki riki aron te waaki are e a tia ni kaeka iai te Tautaeka inanon te ati teuana ma te tai teuana te Tia babaire.

Ti kaitaua te Beretitenti, e koaua iai te naan *recommendation* ke iango n ibuobuoki ake ti tabeki inanon te tai aio te Tia babaire.

Ao teuana mai ibuakona are ti na kaumakia riki ke tao ti na bubutia riki Taan Koroboki bwa ngkana iai katamaroa riki ake ti tangiri ke a tangiri man te Komete ao tao aio te tai teuana are kam na kona n ibuobuoki iai inanon te tai aio te Tia babaire.

Iai ara *questionnaire* ke tao te bebwa are ti na tibwatibwaia nakoimi Taan tei, bwa ti na noria bwa e uara aron ana mwakuri te Komete are kam a tia ni kateia ke tao kam a tia n onimakinna inanon ami Auti n tei aio.

Bwa iai baika a na tangiraki mai iroumi bwa tao e na katamaroa riki aron te ribooti ke tao tera te Tia babaire.

I ataia ae aio te moan ribooti ao tao e aki ngkoa, ribooti akana imwina riki a na rangi n tamaroa riki ao a na roko n 100%. Ao anne ae ti na rangi n kakaitau iai man te Komete te Tia babaire.

Mani bwana akanne te Tia babaire, ao ti rangi n kaitau riki ni butimwaeen te ribooti ke te moan ribooti are e wene imatan te Maneaba ni Maungatabu inanon te tai aio, ao ara kabwara bure ae ti tabekia inanon te tai aio ngkana arona bwa iai angabuaka tabeua ake ti a tia ni waaki inanona ma *Ministries* ke tao Botaki ni mwakuri ke Tautaeaka inanon te tai aio.

Mani bwana akanne te Tia babaire, ao ti na riai ni katoka iaora ana bau abara ae Kiribati n taainako; are te mauri te raoi ao te tabomoa. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Am *point of order* te Minitita n te MOJ.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ngkana ko kariai *Madam Speaker* ao I kaitaua te tia marooro are e a bon tibwa tia. Ao I aki kaburea ana taeka are e a tia ni marooroakinna. I kaeta ana marooro are e a tia n roko ana ribooti te MOJ inanon bain te Komete. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ko rabwa naba te Tia tei mai Makin. I angan ngkanne te Tia tei ae karineaki mai Butaritari, Hon. Tinian Reiher. E nakoim.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa *Madam Speaker*. E nang uarereke mai irou *Madam Speaker*. E koaua ae ti karabwa te Tia tei temanna ae karineaki mai Beru are e tabeka ana ribooti te Komete are e a tia ni kateia ara Maneaba ni Maungatabu, ao I karabwaia naba kain te Komete bwa I taku bwa aio te moan waaki ae e rangi n kakawaki inanon ara mwakuri ngaira Taan tei are kanga ti na iraorao iai ma te Tautaeaka ni kona n rimwin taian tabeka are e butimwaeia te Tautaeaka. Ao tiaki nanona bwa ai aongkoa tao e na kamamara aron te taratara nakon ana waaki te Tautaeaka *Madam Speaker*. Bwa kanga n aron are e bon tia n taekinaki, aio kanga te reitaki ma te Tautaeaka ni kona n noori bwa a bwaka iaa taian tabeka ake e a tia ni butimwaei.

Ngaia are kanga I aki kani kabwabwaki iaon aio, ma I butimwaea te kaoti *Madam Speaker*. Ao I rangi n kakaitau nakon te Beretitenti ao bon Minitita ake a tia ni kaoti aia iango naba nakon ana waaki te Komete, te *Leader* n te Kaitara. Ao e aoria bwa e a ongora te Komete ao tao e a boni kona ngkanne ni manga katamaroai riki ana itera are e ongora mairoun te Tautaeaka ao tao ana itera te *Leader* n te Kaitara.

Ae I bon teirake riki iai *Madam Speaker*, bwa kanga I kan raona bwanan te Minitita ae karineaki n te

Akawa kanga n rainanoanga nakon ana utu te tia mwakuri. Kainnaban te tia mwakuri ao bon natina ma ana utu n aron buan te kainnaba ao tao te tama ma te tari ao tao mwane n aron te bwai ae riki n abara ae i Butaritari *Madam Speaker*.

Ao e koaua e rangi ni kananokawaki te bwai ae riki *Madam Speaker*, eng kanga aio te waaki ae e kantaningaki bwa e na bon roko ni kukurei ni mwakuri ni katiai nako tabena ake e katabeaki iai iroun ana Botaki ni mwakuri tao ni kaekan ana bubuti naba abara ae Butaritari.

Ao tao ngkai e riki n te kanganga n aron aio, ao eng kanga bon te kabuanibwai ae e aki kantaningaki *Madam Speaker*.

Ngaia are kanga I kan raona bwanan te Minitita n rainanoanga nakon kainnaban ao bon ana koraki n ataei ao ana utu Teitinibwara are tao ngaia ae e a reke n te kabuanibwai n te tai aio *Madam Speaker*.

Ao ti raonia n aron te rawawata are a tia n taonaki iai. Boni bwanara naba n raona aia tataro bwa a na kabebeteaki ao ni butimwaeaki naba tamnein te Itinibwara nakon te aba n rau are ti boni bane ni uaiakinna ni kabane.

Ao e na motirawa inanon te raoi. Ao e koaua *Madam Speaker* are ti kaongoaki bwa iai aia Botaki ara Ikawai, Tekinati ao bon te Kauntira

are a na rainanoanga iai ao n tao atama te tia mwakuri are e kabuanibwai maeuia. Ao aio are aongkoa a na karaoia nakon te ingabong.

E aoria *Madam Speaker*. ma aiboni bwanara n raona bwanan te Minitita ao ana taani mwakuri, te tia Koroboki ao ana utu ni kabane n raona te rainanoanga nakon kainnabana Teitinibwara ma ana koraki n ataei ao ana utu ake a tiku imwina.

Kobati n rabwa *Madam Speaker*, ao e na tekeraoi ana borau nakon te aba n rau. E rabwa.

Tibiika: Ao ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki ao I angan te Tia tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang; Hon.Taberannang Timeon. Ao e nakoim.

Hon.Taberannang Timeon: *Madam Speaker* ko bati n rabwa ngkai ko anganai au tai bwa n na taetae naba iaon te kaoti ae moan te tamaroa aio.

Ao ti a kamaurira moa *Madam Speaker* n reken te tanimaean tai ae e tamaroa aio. Nakoim *Madam Speaker* ma am taani mwakuri, te Beretitenti ma Minitita. Te Leader n te Kaitara ma Taan tei, kain te party aika mai Nuka ao ngaira n kabane Taan tei. Ti a kamaurira moa. Kam na bane ni mauri!

Madam Speaker ti karabwa te motion ao ti a reitaki ma ake a tia n taekinaki ao riki kanga ane te rainanoanga *Madam Speaker* nakon te tia mwakuri are e bua maeuna ni karaoan ana mwakuri ibukin kakoroan bukin bwaai ake ti a tia n tabeki n te Auti n tei aio.

Eng, I toka n te kaa ngkai n nakomai ni kaea te bowi ao e nako te katanoata *Madam Speaker*, te rainanoanga nakon Itinibwara are e bua maeuna ngke e toka n te booti ma raona mai Kiebu nako Butaritari ae e bua maeuna ikanne. Ao ongou bwa a na nako Butaritari n reita aia mwakuri ibukin karaoan taian booti ake te naan aramanium ake tao kanoan taian bubuti ngkoa n taai aika nako.

Ma ti karabwa anne *Madam Speaker* ao e koaua ti reitaki ma te Minitita ao te Tia tei mai Butaritari ao tao Unimwanen te Kinati. I kukurei ni manga reitia au buu ni Meang mai irouia ana bakatiku tinau n rainanoanga naba n te bwai ae e riki aei *Madam Speaker*.

Ao tao ti na taetae iaon te motion ae e a tia n tabekaki ae moan te kakawaki aei *Madam Speaker*.

Ao ti *congratulate te Ministry of Fisheries* *Madam Speaker* te Minitita ma ana taani mwakuri ibukin aia tokanikai *Madam Speaker*, bwa a roko moa n te tia. Ao n rokoia n te tia ao n ongorau

Madam Speaker ao e koaua ae a mwemwe karaki. Ngaira ae ti na keiaki riki ni manga roko ikanne ao n ningai ao n ningai. Ai tamaroara aio *Madam Speaker*.

E nang tamaroa bwa teuana tamaroana *Madam Speaker*, e boni buoka te Maneaba ni Maungatabu aio bwa man *Ministries aika kakaokoro* ao a na keneuti ke ni uotirake bwaai ake a tia ni tabekaki ikai ao riki ake a tia ni kariaiakaki tao te *motion* ke te titiraki.

Ti nora naba ana ribooti te Public account committee ao raa riki te Tia babaire. Ai tibwa moana aio *Madam Speaker*. E karika moan aio te *Ministry of Fisheries and Marine Resources Development*. Ko rabwa te Minitita ma am taani mwakuri ao ara kantaninga bwa e nang bati ngkanne te karokoroko n te tia ane ko a tia n roko iai.

Ngaia are bai matoaia, manga buumoia riki ni manga waakina riki ni kakoroi riki bukin tabeua riki imwain rokoia raom ni Minitita te Minitita n te *Fisheries*.

Ma ti karabwako ao ti boni kakaitau *Madam Speaker* bwa teuana irarikin buokan te Maneaba ni Maungatabu ni keneuti bwaai aikai ke ni buurii bwaai ake a tia ni kariaiakaki ikai te Tia babaire, ao teuana bon uotakirakean kaoti ake a kakawaki. A kakawaki *Madam Speaker* ibukin tera ma titiraki akanne? Bwa bwaai

ake a tia n anganira ara botannaomata ma iaon ara abamwakoro aika kakaokoro. Ao a kan ongora bwa a tia n tabekaki, tao ti a tia n tabeki ngaira aia Taan tei n taai aika nako.

Ma ngkana e a manga uotakirake man te Komete ae te *Business committee* ao ti karabwaia kain te *Business committee* teuana ae a moanna n noraki raoiroina ao tamaroan ana mwakuri *Madam Speaker* n te itera aio, bwa tiaki ti karaosan ara Ota bebwa ma tera. Ngaia aio naba teuana ae moan te bongana *Madam Speaker*.

Ao ngkai a ongo kain ara abamwakoro, riki Taan tei akana iai aia kaoti ma aia titiraki n ana ribooti te Komete aei tee Tia babaire ao I taku bwa anne te bwai teuana ae e na rangi n tamaroa.

Te kauoua te Tia babaire, iroura ngaira Taan tei. E nang bongana naba iroura man ara itera.

Eng bwa n tabetai ko a onrake *Madam Speaker* ni bwaai ae ko na ururing.

I a tia ngkoa ni karaoa au bwai aio, I a tia ngkoa n tabeka au titiraki n te tai ae nako. Ao tera ngkoa boona iroun te Minitita n te O n aoraki? E na waekoa ni karaoaki Kieia Ataei ke e kanga ngkoa.

Ma ngkana a tabekaki ikai *Madam Speaker* ao iroun te naan Komete

bwa are a na uoti naba aikai. Ao e a uotarake riki te *issue* anne nakon nnena are e riai ni mena n te *Public Consistent* te Tia babaire bwa e kakawaki irouia te botannaomata.

Ao I kabwara bure nakon te Minitita n te *Health*, ma are nakai Minitita aika a rangi n kakawaki aia mwakuri ibukin te botannaomata te Tia babaire.

Ngaia are bon iroura naba ngaira Taan tei, e rangi ni kakawaki anne.

Ao ngaia ae I bon kan roko naba ni kan taetae bwa iai au kaoti naba ae e riai n oti ikai ibukin taekan te naan booti akanne *Madam Speaker*. Ma I taku bwa e a tia ni kaeka te Minitita teutana, are manga iai te babaire ae e boou are e na nakon te Kauntira.

Man ara itera ngaira kain Tabiteuea Meang *Madam Speaker*, ake I a tia n uoti nakon te Minitita te koraki aika a tuai reke aia booti n taai aika nako. Ao tao a na manga kabooou akanne, tao a na angan te Kauntira ni kangai. Aikai ae e uotia ami Tia tei ke ti a manga bon tuangia nake aia bwai bwaai aikai bwa a na kawara te Kauntira.

Te kanganga ngkanne bwa irawa ngkanne ana booti te Kauntira ae na kona ni kaitarai mwaiti aikai ke e na aki. E aoria ti a manga bon katikua nakon taina.

Ma I karabwarabwa bwa e a manga reke taina ni kanenaiaki ke ni

kabouaki te kanganga ai ke te bwai ae e kainanoaki aio mai irouia ara botannaomata ake a tiku n tataninga te itera aio *Madam Speaker*.

Ao I taku bwa te naan issues akana a tabekaki n te bebwa aio are mairoun te *Business committee*, kanga bon angina man te Botaki n Akawa ao angina naba ibukin taekan taian booti. Te booti, te bono raran, ke te *Fiber glass* ke tera riki ngaia are ti taku ngaira bwa aikai bwaai aika a ringa maeun te botannaomata.

Bwa maeun ni katoa bong, kareken kanam te ika te Tia babaire am *protein* ma am raa riki ao karekean am tianti ngkana e tatara konam n akawa te Tia babaire.

Ngaia are e bon ringa buroia ara botannaomata te Tia babaire, ao e ringa naba buron te abamwakoro te Tia babaire. Bwa are ngkana a waekoa ni karaoaki kainanon te abamwakoro ake a uoti Taan tei tao mai Tabiteuea Meang, ke tao mai Butaritari ke tao mai Nikunau, ke mai iaa te Tia babaire. Ao akanne ake a na waekoa ni bobotaki ma ake a karaoaki iaon te abamwakoro n uotarake te maeuraoi anne nakoia kain te abamwakoro teuana ma teuana te Tia babaire.

Ngaia are bon iai naba anne tamaroan ana mwakuri te Komete aio bwa ai aron ae e aki katikui bwaai

akanne n aroia ma e a manga kakibei bwa a na teimatoa n uringaki irouia nake tabeia *Madam Speaker*.

Ao man ana itera abara ae Kiribati, bwa are a na aki tiku titiraki aikai ke kaoti aikai ke raa aikai n raa. N aekan ae e tia te bowi aio ao a stables te naan rekooti ma te naan raa n te *Hansard* ao a katokaki iaon te naan *shelves* ao tao ti iraua akana a na karaoaki.

Ma ngkana a manga keberii kain te *Business Committee* ni kangai; aio ao aio ao riki akana a tia n *approve*. A tia n *approve by parliament*.

I kakoaua ana point te Beretitenti are n tabetai iai te *money inside of that*. Nakanne are a na boni katukaki nakon taia ma aroia *Madam Speaker*.

Ngaia are ti karabwarabwa n aio te Tia babaire, ma ti taku bwa e na buoka ara mwakuri ngaira Taan tei man ara abamwakoro. Ao ni manga bon reitakira ma te *Ministry* are ngaia are ti tabeki ara titiraki nakoia ke ara motion ke tera. Ngaia ae ti karabwarabwa n aio *Madam Speaker*.

Ao e koaua ae e a na aki tangi nanoia Minitita akana tao a tuai roko aia ribooti ma tao iaon kawaia te Tia babaire.

Ngkana taoe aki rereke naba ara tai ma ngaia, tao e na bon reke n te tai

teuana ma te tai teuana bwa are e nang reke ngkai. Ngai I tia ao N na manga reitaki ma te Minitita n te *FMRD* ni kangai: e uara ngkoa ara booti akekei ao e uara ngkoa arei ao arei bwa are e a otinako aio.

Ao anne ngkanne kanga tamaroan aio te Tia babaire bwa e na karekea naba te iraorao.

Ti riai naba ni *consider* ana ribooti te *Business committee* aio bwa e nagn *past tense* te Tia babaire n te *sense* are a tia aroia mai ikai te Tia babaire.

Eng ti tabeka te titiraki ke tera, ao ngkana bon iai angabuakaia ma te Tautaeka ao ane ngaia arei. Ma ngkana e angaraoi, e a tia arona te Tia babaire. E a tia n *approved by Parliament*, e a reke bwa ara bwai ngaira ni kabane.

Ngaia are e aki *considered* ara kantaninga bwa tao te *Business Committee* a na aki taraia naba ni kangai. Ngaia tao ana tabeka teuae Hon.Taberannang Timeon mai Tabiteuea Meang, ae teuaio e aki toki ni kakaitara te Tautaeka. Tai manga tabe iai. A na aki ma a na taraia ni kangai; ibukia ana botannaomata ake iaon Tabiteuea Meang ae iai akana mena n ana itera te Tautaeka ao iai akana a mena n ana itera ao iai akana a mena i Nuka.

Ngaia are ti taku bwa aio raioirina te Tia babaire bwa e na manga

bobotira te Tia babaire bwa ti te aina butora n abara ae Kiribati n ara abamwakoro ae ti nako mai iai.

Ao anne teuana aan te Maneaba ni Maungatabu aio te Tia babaire ngkai ngaira Taan tei ae ti tabe n iango ibukin ara botannaomata.

E koaua *Madam Speaker* ae ti aki kona ni boraraoi n iango n taainako *Madam Speaker*. Bwa e na boni kabotu te aonnaba aio *Madam Speaker* ngkana ti bane ni boraoi man te moan ingabong ni karokoa ae e bong.

Kanga e taekinaki te bwai teuana, ko katoutoua atum, e taetae n te bwai teuana, ko katoutoua atum.

Kanga akea raioiroin te maeu ae te aekaki anne te Tia babaire, e na riai ni kakaokoro te iango. Bwa ni kakaokoron te iango ao ni bobotakin iango akanne ao e na karekea ae rangi ni tamaroa te Tia babaire. A na bobotaki iango aika a kakaokoro te Tia babaire.

Ao e boni kabotu naba ae ngkana e iriraki naba ana iango temanna ao ko a un ngkoe. Bwa ai antai te aomata anne ae e nang iriraki naba ana iango.

Eng, ti a kakaea angana. Eng, e nakonako ni kangai ao ti a kabaei naba waena bwa e aonga ni bwaka.

I karautaeka *Madam Speaker*, bwa ngai ngkai I kimarimaria aron te

motion aei ao I taku bwa ti bane n nanoraoi ao ti na boutoka ana mwakuri te Komete aei ao ti na kaunga te Tia babaire bwa e na karaoa riki aio n ribooti akana a na manga roko irouna. Ao ti kaungaia naba Minitita akana iaoni kawaiian tia aia ribooti nakon te Komete aio bwa ti aonga ni kona ni manga noori nakon te bowi ae imwaira *Madam Speaker* n ananaun te maeu.

Ao man aio *Madam Speaker*, ao I kukurei ni boutoka te *motion* aio.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki, ao I a kanakoa ngkanne te Minitita ae karineaki ibukin te Kuakua; Hon. Dr. Tinte Itinteang. E nakoim.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa *Madam Speaker*. E koaua e rabwa naba te tai aio ngkai e a manga reke teutana ara tai n taetae iaon te kaoti ke te *motion* aio.

Tao imwain ae ti waakini ara marooro *Madam Speaker*, ao ti a bon tabeka n arori moa bwanara ni kakaitau nakoia Taan tei ake a uotarake te kaoti aio *on behalf of* ana Komete te Auti n tei are te *Business Committee*.

Ao e koaua *Madam Speaker* tao n te tai aio ao e koaua ti karabwa te tibwanga are a manga anganaki are ngaia ti a roko ikai n te tai aio ni marooroakinna.

Ao tao imwain ae I reitanako riki au marooro *Madam Speaker*, ao I kani katerea are I boutoka te kaoti aio.

Te kauoua ngkanne *Madam Speaker*, tao bon te kakaitau nakoia ana *staff* kain te Botaki n Akawa (*MFRD*). Tao e koaua ngaira naba ara *staff* a kataia naba ni kekeiaki ni kakiokioa te tai ao taoe koaua tao n te taiaio ao e a taua te rine te *MFRD*. Ti kakaitau n aia botumwaka ao n aia kakaonimaki ni kakioi nanon taian kantaninga ma taian tibwanga are a kaweneaki imwaia.

Ao e koaua *Madam Speaker*, n aron are e a tia ni mwaneweia temanna kain te *Business Committee* aio, ao e koaua I kaitauia naba au taani mwakuri tao e boni moa mairoun au Tia Koroboki, au *Director General*, kain ara *Admin*, ao ara *Technical directors* ma ara *staff* ni kabane n te O n aoraki are a teimatoa naba ni kataia ni kakoroa bukin tibwangaia man te Komete aio. Ao ti kakoaua *Madam Speaker* bwa te naan *Standing Committees* aikai man te Auti n tei, I taku bwa bon te naan Komete aika a bon kakannato ao a onoti ao ngaira ake iai tibwangara ake ti mwiokoaki iai. E kakawaki bwa ti na karaoi tibwangara ni kakoroi nanon ana babaire te naan Komete nako man ara Auti n tei ae Maungatabu.

Madam Speaker tao N na aki kabwabwaka te marooro ao N na aki raroa nako ma taan marooro ake

a tia ni marooro imwaiu. Ao e koaua *Madam Speaker* ti kakoaua ae tao e bon rawata te kakaewenako nakon ana Botaki ni mwakuri te Tautaeaka ae Botakin te Mauri ao Katoki Aoraki. Tao bon iai ngaira tibwangara are e onoti ibukin marurungin te botannaomata. Ao aio bon te tibwanga ae e aki kona ni katiaki ke ni karaoaki iroun temanna ke uoman te aomata ma e kainanoa te tiim ke botakin te korakora ao botakin te kekeiaki mai irouia ni kabane taani mwakuri ake a bon tatannako tibwangaia ao onimakinaia iroun te Tautaeaka n te bong teuana ma te bong teuana.

Ngaia ti kaitau baai ake a rawata *Madam Speaker* ao e kakawaki bwa n te tai aio ngkai ti a boni moanna n roroko n tokin te ririki aio *Madam Speaker*, ao ngkai ti a boni moanna n roroko n tokin ana bowi te Auti n tei aio. Ao tao ti a boni kanakoa riki n tabeka riki ni kauataoa riki bwanan te Tautaeaka *Madam Speaker* ni kakaitau, tao moara riki ngaira ake iai tibwangara ake ti a tia n onimakinaki inanon te ririki aio kain te *Covid-19 Task force* ao te *Repat task force*.

I taku bwa aio bon te tibwanga ao te kakaewenako are a tia ni butimwaeia kain te Tautaeaka, raou ni Minitita ake a tia ni kaina te *task force* aio n aron are I mwaneweia mai imwaina. Ao n aron ae e taekinna temanna raou ni Minitita,

kain au *Task force* ni moan riki te ririki ke kanga e a moanna n roroko te aoraki. E koaua e bebetete te tao bwatin *Madam Speaker* bwa iai akana a na karaoa nanon te mwakuri, ake aranaki bwa te naan *Front liners*.

Ao ti kaitau nanoia ana taani mwakuri te Tautaeaka mani botaki nako. Botaki ni mwakuri nako te Tautaeaka ae e a boni moa naba man au Botaki ni mwakuri te O n aoraki, n reitaki ma taabo ni mwakuri ake a bane n anga baia n ibuobuoki nakon te Nati ni Kiribati n tain te aoraki are e roko ni moan riki te ririki aio.

Ao e aki onoti te kakaitau aio *Madam Speaker* ti nakoia ana tabo ni mwakuri te Tautaeaka ke ana *Ministries*, e nakoia naba ana kambwana nako te Tautaeaka te *SOEs*. Te naan *private business* ao tao ai bon te Nati ni Kiribati ake a bane n teimatoa n ongotaeka n ana Kainibaire te Tautaeaka are e kawenea n te tai teuana ma te tai teuana.

I taku bwa aikai *Madam Speaker* te naan tibwanga aika a kakawaki n te ririki teuana ma te ririki teuana. Ao ti kaitau bwa aio ngaira tibwangara ngkai ti Tautaeaka n te tai aio. E moa mairoun ara Beretitenti, te Kauoman. Bwa tao aio teuana te kakaewenako are ti a tia n anganaki bwa n aron are e mwaneweia raou ni Minitita ake

tabeman te Minitita man te *Commerce* ao *Fisheries*, te amo are ti na uotia n te tai aio.

Ti nanokawaki irouia ara botannaomata ake a rotaki n te aoraki aio ao a kabuanibwai maeuia. Ti tei n taainako irarikia *Madam Speaker*, mati kakaitau riki. Bwa n aron te naan bwana ake ti a tia ni kaongoaki ao n anganaki ao ni karokoaki ioura man rabwata aika kakaokoro n te aonnaba. Ao aio ti kaitau bwa e teimatoa n tokanikai te Nati ni Kiribati iaon te aoraki aio. Ao te tokanikai anne e aki reke man mwin aia mwakuri uoman ke teniman aomata *Madam Speaker*, e reke man boonanoia te botannaomata ni Kiribati mai Makin nako Arorae n ikotaki ma te Itera Mainiku bwa ngaia ae a karokoira n te tai aio.

Madam Speaker, N na aki kuna ananau bwa e koaua e rawata taan marooro ake tao a na manga anga teutana bwanaia iaon te kaoti aio.

Ma I ataia *Madam Speaker* ae e rawata nako te naan kakaewenako riki i tinanikun te aoraki are I a tia ni mwaneweia.

Teuana are e mwaneweia te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang, te O n aoraki are i Kieia Ataei. Tabeua ibukin Mwamwanangaia aoraki mai aonnaba nako Tarawa n aron are a tia n tabekaki n te naan titiraki

inanon te Auti aio ao n Auti aikana imwaina.

I tei naba irarikin raou ni Minitita n te *Commerce* are e taku: bwa a rawata nako aekakin te naan kakaewenako *Madam Speaker*. Iai aika baiti ao a tawe ao a karaoaki naba nanoia n te tai ae waekoa ao iai tabeua ae a kainanoa riki te kamatebwai. N aron are e taku n te taetae n Tabiteuea Meang, te *milty sector approach*. Ao anne tao e koaua bwa Kieia Ataei bon anne riki te kakaewenako ae bubura kaei, ma N na karabwa nanon te Tia tei aio ngkai e aki toki n tatabekia ni ikotaki ma raora n te Kabineti are raora naba are te Tia tei naba mai Tabiteuea Meang are temanna.

Bon raou e tekateka raoi naba irarikiu n te Kabineti ao e aki toki n tutuangai; te *Minitita* ai tera ngkai am babaire ibukin au O n aoraki arei.

N aron ae aki toki n tatau ara Beretitenti *Madam Speaker*, te naan bwana aika a bane n roko aikai man te Auti n tei. Ti na aki taraia bwa tao te bwana man te Kaitara ke tao man te *party* teuana ke tao man ara *party*. Ma aikai ni kabane bwanaia ara botannaomata man taabo aika kakaokoro.

Ngaia are ngaira are iai tibwangara are ti a tia n onimakinaki iai. E kakawaki bwa ti na kekeiaki inanon te naan kakaewenako. Tabeua a

bebete, n aron are I taekinna mai imwaina ao tabeua a tinebu riki ao a kainanoa riki te mwakuri man taabo aika kakaokoro are ngaia are ngaia ae e kanaanonaki te *milty sector approach*.

Ma I kan taekinna Madam Speaker bwa ti teimatoa ni kekeiaki. E teimatoa n taainako au *Ministry* ni kekeiakina uotana ma tibwangana are e a tia n onimakinaki iai n te tai teuana ma te tai teuana. Ti kakaitau bwa tao e koaua, ti a moanna n otinako man te kanganga ake a irekereke ma te aoraki ae te covid-19. Ti aki manga ataia bwa tera ae e na manga butimwaeira n te ririki ae boou ma ririki aika imwaira *Madam Speaker*. Ma I kukurei n raonaki makain au tabo ni mwakuri n tauraoi ni butimwaei nako te naan kakaewenako are a kawenei ana botannaomata Kiribati inanon aia Taan tei aika kakaokoro ibukin nako tibwangaia ibukin tararuakin marurungia ana botannaomata Kiribati.

Tao mani bwana aikai *Madam Speaker*, au kantaninga bwa tao n te Auti n tei ae na roko ao tao e a toka ngkanne aia ribooti kain te Komete aio imwin aia kekeiaki kain au Tabo ni mwakuri. Ao e aki toki ikanne *Madam Speaker*, bwa a manga rawata naba titiraki ma kaoti. A manga kaoti naba n te Auti aio.

Ti kakaitau te naan nano ao ti kakaitau te naan bwana ake a tia n uotia Taan tei ibukia aia botannaomata, ao ti na kekeiakina ngaira uotara. Ao I taku bwa anne ngaira uotara ao tibwangara ao te kakaewenako nakoiria ngaira ake ti anganaki tibwangara mairoun te Beretitenti n nakoara aika kakaokoro bwa ti na kekeiaki n tibwangara aikai.

Ao mani bwana aikai *Madam Speaker* ti anga riki te kakatekeraoi ngkai ti nang roko n te Kiritimati ao te katekeraoi naba ibukin te *week end* ae imwaira. I a kaina *Madam Speaker* ni boutokakin te kaoti aio. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao I ataia bwa iai riki aika a kan taetae. Ngkana ti oki ao N na angan te Tia tei mai Onotoa are temanna ae karineaki; Hon. Taiaki Irata ao ko a kanakoa naba am marooro. Ma ti a riai ni *break* ibukin ara *afternoon tea*.

Ao ti teutana te katanoata nakoimi man te DP department n te *Ministry of Health*. Ngkana tain te *afternoon tea* mwina kam tounako ao ane a na kawari ngkami Taani mwakuri. Tao iai aia bwai n tangira nakoim, te naan *T-shirt* akana a na tibwaia nakoimi tao ibukin te Kiritimati aei. Ma mwina kam tounako ao a kawari naba ngkami inanon ara tai n *afternoon tea*. Ngaia are ti a break moa ao ti a

manga kaitiboaki n te aoa 4.30pm, ikai.

AFTERNOON TEA BREAK

Tibiika : Ngaia ao n aron ngkoa are I taekinna ao N na angan te Tia Tei mai Onotoa ae karineaki Hon.Taiaki Irata. E nakoim.

Hon.Taiaki Irata : Ko rabwa *Madam Speaker* ao imwain naba ae I anga bwanaan Onotoa n ana ribooti te *Business Committee* ao n te tai aei ao I a reita te bwana mai irouia te bwabwaro n aine ao bon kaain Onotoa mai Tabuarorae nako Tekawa n reitaki ma Madam Speaker ma am taibora ao kaain am aobiti. Te Beretitenti ae karineaki ma ana Kauoman ni Beretitenti, Minitita ao te Leader n te Kaitara ao bon ngaira Taan Tei ao raora ake a ongora n te rerio n te bong aei kam na bane ni Mauri.

E uara ngkoananoa e bon boo atin te maroro ao n tokin te tai e a kan ngaina te ngaina ma ti bon keiaki naba n te bong n roko ni kanakoi naba bwanaan ara abamwakoro bon inanon te bong aei. Ao te moanibwai bon te kakaitau ae abwabwaki bwa nakon te Auti n Tei ao ngkai e a tia ni butimwaea katean te Komete ae e nang kakawaki aio. E kakawaki ibukira ngaira riki ngaira Taan Tei ake kanga ti bon mwakuri ma ara botanaomata inanon ara tai n okioki imwin te Auti ao tao bon imwain te

Auti ni kaongora ao ni manga reke kanga bwaai ake kanga ti na manga uotirake nakon ara Tautaeka ibukin buokaia ara abamwakoro.

Ti karabwa naba te Komete ao te Tia Tei mai Beru are ngaia are e a tei ibukin te *Business Standing committee* are e anga te ribooti n te tai aei. Ti karabwa naba te Minitita ae tao ngaia aio ae e kaineti riki tao kanga bwaai are ti tia n tabekiarake nakon ana Botaki ni Mwakuri.

Ti a raona naba te Minitita n aron kanga aron te kabuanibwai nakon temanna ana tia mwakuri, te rairanoanga nakoia ana utu n te kabuanibwai ae e aki kantaningaaki, tia raonia naba ana utu te tia mwakuri aio.

E koaua *Madam Speaker* e a reke teutana au wareware n ana ribooti te *Business Committee* ao kanga I noora naba kanga au tabeka n taai aika nako ao au tabeka aikai kanga e irekereke ma ana Botaki ni Mwakuri te Botaki n Akawa. Ao aikai are kanga bon kanoan naba kanga te mwamwananga nako buuki n reita kanga te kaongora ao manga ongora irouia bwa tera ae ana buokaki iai man ana waaki te Tautaeka.

Ao n aron are kanga I noora kanoante ribooti aio ao I karabwa te Minitita ma ana taan mwakuri bwa a tia naba ni kakoroa kanga bwaai ake I a tia ni uotirake man au

abamwakoro n taai aika nako. N aron teuana bon manga karaoakin te boera nakoia kaain Tabuarorae are e a tia ni manga karaoaki n ana Botaki ni Mwakuri n te Botaki n Akawa.

Ao te kauoua karaoakin te naan aranim booti are kanga bon te bubuti naba are I tabekia n taai aika nako ao e a tia n tabeakinna ao ni katia te Botaki n Akawa.

E koaua kanga iai naba bubuti naba aika kanga I a tia ni katauraoui nakon te Auti aei. Ma kanga taraana kanga e a bon rangi n rawata kanoan te Auti ana kano ate Tautaeka ao ti ataia bwa tao ana aki naba koro nanon ara titiraki ake ti na tabeki n te bowi aei.

Ao tera ngke e aera bwa I a kaongora naba te Minitita ma ana taan mwakuri bwa e teimatoa naba Onotoa ni kainnanao ana ibuobuoki te Botaki n Akawa bwa e mwaiti kainnanao naba n ara abamwakoro ae Onotoa.

Ma iai are kanga n taai aika nako ao kanga I aki naba noria n te ribooti aio ao tao aio tao imwin ariki ao tao au kaotia rei au titiraki arei imwaina riki ke tao e tuai tia te ribooti aei.

Aio are kanga e bon kaineti kanga katean teuana te Auti ni kamwaitoro i Tabuarorae ao anne teuana naba are a kaman tuangai naba ao I a tia naba ni uotia ma I tuai naba noria n te ribooti aio. Ma au kantaninga bwa

e bon mena n aia pipeline n au titiraki are kanga I a tia n tabekirake n taai aika nako.

Ma I a butia naba te Minitita ma ana taan mwakuri bwa tera ngke a mwakuria naba aio kanoana bwa e nang kainnanaoaki naba irouia kaain au abamwakoro riki kaain Tabuarorae bwa are a bon rangi n tionako bwa a mena i tabon te aba nako Maiaki.

Madam Speaker, e koaua bwa ara titiraki ngkai aika a nang aki toka ao iai naba rekerekena ma te Botaki n Akawa. Ao ngkana aki tabekaki n te Auti aei kabaneana nakon te Moanibong ae na roko ao tia tangira anne bwa a bane naba n raai bwa te naan *written questions* ai ti aki te oral are a kona n ongo bwanaara kaain ara abamwakoro ao atai bwaai ake kanga ti bon oki ni kaongora ao ti na manga tabekia inanon te Auti aei.

Ma te kantaninga bwa tera ngke tao e aki reke ma I ataia bwa e na bon aki reke tain au titiraki aikai are N na mwanewei n te tai aei ma I a bubuti naba ngkana tera ana ibuobuoki te Minitita n ana Botaki ni Mwakuri teuana ae kanga e nang okioki iai kaetan te auti ni kamwaitoro i Tabuarorae. Anne kanga e a okioki ma I taku bwa e nang kakawaki aio ao a noria bwa tamaroana ao riaina ao kaain te kaawa ae Tabuarorae ngaia are a bon anganganai bwa N na

uotia nakon ara Maneaba ni Maungatabu aio.

Ma te kauoua ngkanne bon kanga e rekereke naba ma ana Botaki ni Mwakuri te Minitita ae karineaki ni Botaki n Akawa kanga te nei are i Tabuarorae kanga a tangira naba te taawana bwa e na kanoaaki aia nei arei bwa a iangoa naba te karikirake iaon te baneawa ao tao iai irekerekena ma te Auti ni kamwaitoro bwa kanga a roko n te ikawai te naan tawaa aikai a riki bwa te naan baneawa a kona ngkanne ni karinaki n te auti ni kamwaitoro aio ngkana arona bwa te katautau bwa e a tia ao e reke bwa kanga te iokinibwai nakomai.

E koaua *Madam Speaker* are e a bon tiku inanon bain te Minitita ae karineaki ma ana taan mwakuri ao N na aki nang kabwabwaki n au maroro iaon ana ribooti te *Business Committee* ma I karabwa te ribooti aio bwa kanga kaungakira naba ngaira taan beku ibukia ara botanaomata. Bwa ti noora mwiin aia mwakuri naba te naan Botaki ni Mwakuri n te Tautaeka are a tia ni keiaki ni buokia ara abamwakoro.

Madam Speaker, e koaua ae tao ana ribooti te Komete iaon te *business* aei ae I a boutoka tabekana nako matan te Auti aei ao man au maroro tabeua aikanne ao I anga riki au kakaitau nakon te Komete aei e moa mai iroun aia Tia Babaire ao bon kaain ana

Komete ao te Tia Koroboki are ngaia are e boretia aia boki aio aia ribooti ao man tabeua maroro aikanne ao I anga te bau iaora ngaira ni kabane imwain te *weekend* aio te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa kam bati n rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao I a kanakoa ngkanne nakon te Kauoman ni Beretitenti te Minitita n te mwane ae karineaki Hon.Dr Teuea Toatu ao e nakoim.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa *Madam Speaker* kai e reke naba au tai n taetae ma I a mwaninga are N na maroro. E koaua tao e na bon aki abwabwaki au maroro bwa are e a bon tia ni waaki maroro aika a tia n taakinaki inanon te Auti aio.

Ma tao I bon ti kan rimwin nako riki taian taeka ni kakaitau ao ni karabwa te Komete mai iroun te Tia Babaire ma ana Komete. Ibukin aia ribooti ae ngaia are a tia ni katabwena te moan waaki iaon te bwai ae e a tibwa noraki ngkai n ana mwakuri te Komete. N taai aika nako ti aki te Komete bwa are kanga bon akea bwa ai bon ti te *Business Committee* ibukin aron babarongaon nako te Ota Beba n te bong teuana ma teuana. Ma aio e a raka bwa are a manga eweka riki te mwaneka are iaona. Are a nang manga kataia n ririmwin taian moti ke tao taian babaire ke tao taian bonnano ao e moarara riki taian questions ao taian

motions ake a tia ni kariakaki inanon te Auti aei.

E rabwa are e taekinna te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang are ana output te mena aio kanga e bon aranaki te naan *Non-participant* kee are nanona kanga n te tai aio ti na kaai ni karekebai iai bwa akea te kakaokoroaki n te Party ke n te aro ke te aro ke tao tare ti na bane ni bonnano bwa are aio ngkana e otinako are e a tia ni kariakaki n te Auti aio ibukin te botanaomata ibukin Kiribati. Ao e rabwa ngkai ti a bane n reitaki. Ao bon *congratulations* nakon te *Ministry* are bon ngaia ae kanga e moan terenako n te tai aei te *Ministry of Fisheries MFMRD* are ngaia I taku bwa ngaia ae kanga a taua a tio i moa ngkai n te tai aio bwa ngaia ae e a bon koro teuana te mwakuri are a tia ni katabeaki iai imwin taian moti aika a nako man te Auti aio.

Madam Speaker, kanga bon bukin teirakeu ae I bon nang kan taetae iai bwa I ongo tao teutana ao I a tibwa ataia n te bong aei bwa ngaia te teeinimwane are e kabuanibwai inanon ana mwakuri are e karaoia i Butaritari ngaia bon kaain Abaiang. Ao I taku bwa e nang kananokawaki anne ao I nang karabwaia naake a tia taetae ake mai mwaaina ma I ataia bwa bon te Beretitenti are e a bon tia n anga naba aia rainanoanga nakon te Itinibwaara nakon kaainabana ma ana utu n aron te kabuanibwai ae

riki ae e aki kantaningaaki aio are e a riki ibukin karaoan ana beku ibukin te botanaomata.

Ao tao ngaira riki kaain Abaiang Taan Tei mai Abaiang tao ti bon bane n rootaki naba ngkai e bua temanna ara aomata ibukin ana mwakuri ibukin te botanaomata. Tao e koaua ti na karabwa bwa are tokin kawaira bwaai ni kabane akanne ao tao bon ana babaire teuare e bon karikira nakon te maeu aei bwa tao bon iai te tai are e na manga weteira iai.

Ma *Madam Speaker* I kan kawenea ngkanne tao I taetae ibukin abau ae Abaiang ni karabwaia kaain Butaritari ni moa mai iroun Tekinati ao te nati ni Butaritari e ngae ngke akea rabwatana natira arei ke tao raara are tei Abaiang arei ao a bon tia ni karaoa naba te rainanoanga ngkai e riki te kabuanibwai aio iaon abaia. Ara kakaitau nakoia ae bubura ao tao I a bon anga naba bwanaau ma raou n Tia Tei ao kaain Abaiang ibukin te mwakuri ni mwannano aio ao te mwakuri ae tia ni karaoia ibukin buan temanna te nati n Abaiang. Ao e koaua ti na katikui bwaai ni kabane nakon teuare ana bwai bwaai ao ti na anga ara katekeraoi ao a na rau tamnein te Itinibwaara inanon ana tai ni motirawa. Ao ngaira aika ana Tia Tei ti kukurei ao tin ang kamoamo ngkai e riki te kabuanibwai aio inanon am tai ni karaoa tabem ma mwiokoam ibukin te botanaomata ao

kona tetekeraoi n taai nako Itinibwaara ma am koraki.

Tao ti ngaia anne *Madam Speaker* ma tao I a motika naba ikai au maroro ma te kakaitau riki nakoia kaain te Komete ao te kakatekeraoi riki inanon aia waakirake. Ao e koaua ae te ribooti aio kanga e karika te unga nano. E titebo ma iai te kakaewenako nakoia *Ministries* ake tabeua. Tao ngai au *Ministry* kanga bon akea te bwai ae mena bwa kanga angin te tai iaon te *project*. Ao tao e koaua bwa iai taian titiraki tao iaon te mwane ao tera riki. Ao e taku bwa tia bon tau naba n nakoara aio ae te kakatauraao te mwane ibukin bwaai aika ana karaoaki ao te kataumwane ibukin ana waaki te botanaomata. E rabwa *Madam Speaker* ao ti na bane n tekeraoi.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao I taku bwa ai bon akea ae e na taetae ao ngaira are N na kaokia te Tia Tei are bon te tia tabeka te kaoti kabwara au bure ngaia ai ti temanna riki ai ti te Tia Tei mai Marakei ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Marakei ao I a kanakoa nakoim Hon.Moannata Ientaake ao e nakoim.

Hon.Moannata Ientaake : E bati n rabwa *Madam Speaker* ngkai ko anganai naba au tai aio te maroro n te bwakantaai aio. I a rimoa n anga aia rai nanoanga te nati ni Marakei ngai ma raou n Tia Tei nakon

temanna te tia mwakuri are e a tia n atoatongaki ikai bwa e reke n te kabuanibwai. Ti kakoaua bwa e tuai reke rabwatana ao ti kakoaua naba ao ti karabwa naba kaain Tekinati ti karabwaia naba ngkai a karaoa tao te botaki ibukin temanna te nati n Abaiang aei.

E ngae n anne te Tibiika ao te Tia Babaire ae ko karineaki ao ngai temanna ae I kan maroro iaon te ribooti ae tiku ke e katukaki iroura bwa ti na manga karaua ni warekia ao bon iai au kanganga teutana n te ribooti aio bwa e reuare aron kanimwan bebana irou. Ma ngkana I rairia mai moana I a manga raira te aekaki ni mena teuana ma I aki ataia bwa titebo ma tein aei bwa I raira naba ara ribooti tariu ae temanna kanga e bon titebo naba teina. Ma e aoria bwa tao aikanne bon bwaai aika bon taian mena aika a uarereke.

Ma I a kakaea te anga ae N na kona ni wareware raoi iai bwa I aonga ni kona ni moantaai naba tao teutana au comment ke tao au katekeraoi ke au karabwarabwa. Ma e rabwa *Madam Speaker* bwa ngaia I bon riki bwa te kabane ani maroro bwa I kataia ni kakatomatomai karaki inanon ami boki ae e a tia ni karaoi ate Komete ae moan te Karineaki. Ao I kakoaua bwa te Komete aio tia a bon anganna ara karabwarabwa bwa te moan ribooti ae tia ni kaotinakoa n aron te tai aio n aron ae e a bon tia naba n taekinaki.

Ao N na ti kauataoa au karabwarabwa nakon taian ribooti ake ti taku bwa ti iangoia ngkoa bwa ti na uouoti ngkoa nakon ara abamwakoro kanga ni kauringi tao te Auti aei ke te Tautaeka n ara titiraki. Ma I karabwarabwa bwa inanon te ribooti aio ao e matata raoi kanoan ara titiraki are ti a tia n tabekia nakon te Auti aei ni ikotaki ma ana kaeka te Tautaeka ke ana kaeka te Minitita ao ni ikotaki naba ma bwaai ake e a tia ni karaoia.

N aron te katoto teuana ae I kan tabekia ikai n aron au titiraki nambwa 37 are e kangai taekana *‘e kona te Minitita are tabena ke te Tautaeka ni karekea te intin ma te aramanim nakon taian kaawa ma taabo aika Tekuanga, Mwakoroboou, Renteuana, Nuka iaon Rawannawi.* Ao kaekana iroun te Minitita *‘Ni kaekan ana bubuti te Tia Tei temanna ae karineaki mai Marakei ao au Ministry e tauraoi ni ibuobuoki iaon te bubuti aio iaon karekean te booti te intin ao ni karaoa te kauoua n tibwatibwa nakoia kaawa aika a mwaneweaki mai iroun te Tia Tei mai Marakei.*

Ao I taku bwa e rabwa bwa e a ongo ngkai abau ae Marakei bwa te bwai aio e bon kainnanoaki ao e kuri naba teutana mangao naba aron tera aongkoa arei ongou ma au Kauntira. Bwa are a taku Kauntira bwa e na

katoaaki ni kabane te *ward* ao ai manga te tibwatibwa ae boou.

Ngaia are I kan maroro iai teutana bwa kanoan te tareboon are I kangoaki bon mai irouia au Kauntira tao n te tai ae nako aio ao n otaia e nang manga bane ni katoaki taian ward. Ao n aron ae taekinna te Minitita n te tai aio ao e kaetia bwa ngaia e aki. Ao n aron naba ana kaeka are e anganai n te tai are I titiraki iai ngaia e aki bwa e na manga bon ti katoaaki ake a bon tuai n reke irouia.

Ma e rabwa bwa I a kaetia ikai bwa e aonga n ongo au Kauntira ke au Mayor ma au kauoman ma ana Kauntira bwa aonga n ota n te bwai are e kabutaki iroun te Fisheries n te tai arei.

Ti kakoaua bwa a kakaokoro taian aomata aika a maroro n te tai teuana ma te tai teuana. Ngai I maroro mai ikai te Minitita e kaekai a nako kaain te Ministry a manga maroro nakoia ara Kauntira, kaain ara Kauntira a manga bane ni kabuti inanon aia kaawa n tuangia bwa e nang manga nako te kauoua n tibwatibwa. Ao ngkai e a kaetaki raoi ikai te matata ao te ongo iroun te Minitita are tao e a tia ni kaeka au titiraki n te tai arei ao e a manga bon tabekia naba ikai bwa kanga ti aki naba anne otana are e kanakoia ana botaki n te tai aei ao ti a rangi ni karabwarabwa kai e a matata te matata ao e a ota te ota.

Ngaia are mai ikanne *Madam Speaker* ao I taku bwa bwaai ake kanga I kan manga warekia riki bwa bwaai ake e a tia ni karaoi te Ministry of Fisheries nakon au abamwakoro ae Marakei kanga kaekante titiraki aio. N rokoia kaain te Fisheries n aia tai ae a buti iai n te itera meang ao I nang karabwaia. Aki ti karaoa te mwakuri are tao ti bubuti ma a karaoi naba tabeua mwakuri aika iai naba ara bubuti nakon te *Ministry*.

Ao a roko ma te reirei teuana iaon karaoan te intin bwa ana kanga ni kona ni karaoa aia intin te koraki ake taan bwaibwai n te booti. A roko naba ma te reirei ao aron karaoan taian booti te tomatoma ma n te tai arei e aki roko aia bwai n tomatoma.

Ngaia are I kakoaua bwa e tiku kanga n tinetine aio mai ibuakon ana mwakuri te *Fisheries* are e roko kanga ni karaoa ana *workshop* ke ni karaoa ana kangora ni karaoa ana ukeuke iaon Marakei ibukin kainnanoan te booti ma mwakuri ake e tangiraki nako aonaba ma bwain akawa ao e tiku iai ngkanne te bwai ae te tomatoma. Ao n te maroro ae ti kaongoaki ao e tuai roko te gas are kanga e na kona ni ibuobuoki iai te Fisheries ni karaoa ana tomatoma ma e kanakoa te reirei iaon karaoan taian intin are 15, 40,25 taian Yamaha. Ao I taku bwa I nang karabwarabwa ao I nang kakaitau iai.

Ngaia are anne teuana mai ibuakon au bubuti inanon te ribooti aio ngkana e kona naba ni kaotaki bwaai ake a tuai tia inanon ana mwakuri ke ana tabeka te Tia Tei temanna ma temanna ngkana a noora mwiin taian miniti are a tia n tauaki. E aonga n are ti noora are a tia ni kariaiakaki ao ti noora naba mwiin are tao iaon kawaia n aron ae bon koreia bwa *in progress* taian *activities* aikai.

Ma I tangiria bwa N na bubutia naba ara aomata ake a tabe ibukin te kareirei riki iaon taian booti aika te fiberglass bwa are iai naba uaekaki aekakin te booti, ten aekaki bwa are bon teuana te booti te kai. Teuana te booti te aramanim ao teuana te booti are te *fiberglass*.

Ma ti kakoaua bwa a bon bane ni bwange iaan te booti. Ao ngkana arona bwa e reke naba karinan taian raa arei e na rinanon karaoan te booti te kai tera bwa are e aonga n ae a bon bane ni karaoi aia bwa aomata inanon aia abamwakoro aika a kakaokoro. Ao tao e nang uarereke riki te kabanemwane ao te tai ngkana a bon kona naba ni karaoi aia bwai taan akawa iaon aia abamwakoro.

Madam Speaker, te bwai ae te akawa I taku bwa bon akea temanna tei Kiribati ae kanga e kabi n akawa. Ao ngkana ko noora aron tein maeura ma kanara bon ti te ika. E bubura riki ara marawa nakon abara ao e a

manga nang mamaenako abara n te marawa.

Ngaia I taku bwa I karabwa te *Fisheries* kai e tokanikai naba n te tai aei bwa bon te kabanea naba ni bubura ana abamwakoro iaolia Ministries iaon Kiribati bwa marawa.

Ngaia tao ibukin anne ao I a karabwa riki te Tia Koroboki temanna te nati ni Marakei ae te Tia Koroboki ae te aine ane e mena ngkai iroun te Minitita ae karineaki e nako naba iroun te unaine ae tei Marakei naba. Ngaia N na bon nang kamoamoia taian nati n aine are a nako mai irouia unainen Marakei n aia kekeiaki, n aia botumwaka n aia tabo ake a bane ni kakaokoro iai ao N na kaungaia ni kabane te nati ni Marakei are a mwakuri n te Tautaeaka, te mwaane ngkoe taua abam uotiko bwa kona riki bwa te moanna ko aonga n ae ko kamoamoaki n am kekeiaki e ngae ngke te aine ngkoe. Ao ti kakoaua ae akea tokia aine n taai aikai a roko ao a kona naba ni karaoi mwakuri ake e aki kakaraoaki n taai akekei.

Ngaia I karabwarabwa nakon temanna te nati ni Marakei are e reke bwa tao te Tia Koroboki n te tai aio I anga naba au kamauri nakon tinana ma tamana ma tarira ao ana kekeiaki e nang tikiraoi aron temanna mai ibuakon te nati ae riki bwa te nati ni Kiribati ae kona ni waakina te waaki ibukin te *Ministry* ae te kabanea naba

ni kakawaki nakon Kiribati ae te *Fisheries*.

Madam Speaker, I kakoaua bwa uarereke au tai ao e tuai toki naba nanou bwai ti te 3 naba te miniti ma e aoria. Ma N na rinanon riki te ribooti aio ao I kakoaua bwa tabeua mai ibuakon abamwakoro aika a tuai tao n tia ke n rinanoaki aia bubuti iai naba mwiina ikai. Ao tao te ribooti are e na roko imwina ti na kaungaia ngkanne Ministries ake imwina bwa a kona tao ni karaoa te aekaki aio. Bwa ngai ngkai irou te ribooti ae mwakoro aio I a karekea naba ana *copy* te Kauntira bwa a kaongora naba inanon aia tai ni bowi aio ana kaoti te Tia Tei, ao aio kanga mwiina ao aio bwaai aika kanga ana karaoaki riki.

E a bon tiku naba bwa te record nakoia Kauntira n noora mwiin ara mwakuri ma ara kekeiaki ao n noora naba mwiin ana kekeiaki te *Ministry* ma te Tia Koroboki ma te Minitita ma taan mwakuri ake a mena n te *Ministry* anne.

Ngaia are I karabwarabwa n te *record* ae koreaki n aron aio ao ti kakoaua bwa e aki kona ni mauna aei. Ao e aki kona ni mauna bwa ngkana ko tangiria ao e a manga ti taraaki naba rikaaki n noraki mwiin am kekeiaki ma temanna ma temanna n aron are ana mwakuri ae e a tia ni karaoia.

Madam Speaker, I kakoaua ae e a bon raa boo au tai ao I kakoaua naba bwa te bwai ae ti maroroakinna ikai ae ana ribooti tao te Komete are e a tia ngkoa n rineaki bwa ana rinanon mwiin ana waaki tao te Tautaeaka, n ake a tia ni kabwataaki ke ni kangai eng ao ti aki ao ana rinanon are tao eng bwa N na bubutia bwa ana manga rinanon naba taian titiraki ake e a tia n tabekaki akee ng ao titiraki naba ake tao a tuai naba n tia, ao ni ikotaki ma tera kanga tao tokia n aekakin ae a koreia naba ikai n taian tabo ake tabeua.

Tao e a tia n anga ana kaeka teutana bwa bon iai kanoan miina. Ma e koaua bwa aio kanoan te mii are e nori ate Tautaeaka ibukin te botaki ni kabane.

Ma te ribooti are ana titiraki are a kaineti are ti tabeki ikai bon ti titiraki ibukin ara abamwakoro titiraki ake a riki ngkai. Titiraki ake kanga a kainnanoi kaain ara abamwakoro. Ao e koaua e aki kabaeaki iai te Tautaeaka bwa e na karaoia bwa bon iai ana kainibaire ma e nang bongana nakoiria bwa ti uouotiarake n ara tai ni kaongora.

Madam Speaker, tao n au maroro aio ao I a karabwarabwa nakon te Komete are e a tia ni bukinaki riki. i a karabwarabwa naba nakoia raou n Taan Tei ake a tia n anga aia maroro kanga ni karabwaia Komete aikai e moa mai iroun te Tia Babaire ao te

Kauoman n Tia Babaire, te bonomwi n Tia Babaire Komete ao ai bon ni kabane te koraki ake a tia n anga baia ma aia tai ni ibuobuoki. I aki naba mwaninga naba taekaia aomata ake a nako n tuangaki aia taratara bwa tera te bwai ae na karaoia te Komete ibukin n are tabeman bon kaain am aobiti, naakeke kanga tera aia taratara n te ribooti aio are kanga teina ao ana kanga n rikoia.

Ao ti karabwarabwa bwa teina ae ngkai e aki rangi ni buakaka e matata iai. E koaua tao iai taian baa nakon te *page* teuana ae ko a manga rairia ao ko a manga katangaina am boki ao ko a manga kakaea am aboki. Tao aikanne ti bwaai aika a uarereke ao I aki kan kabuakaka te mwakuri ae rangi n tikiraoi.

Ma e koaua are ti na katekeraoira ni kabane, ni kabane mai iroun te Komete ma naake a intawiunaki ma naake a katea te *framework* aio ni karokoa e tia te ribooti ae ti kakoaua bwa ai te moan ribooti ae toka ngkai.

Imwain motikan au maroro *Madam Speaker* ao I a bon iriana au maroro ma te kabwara bure ngkana iai tibanakon au maroro I a rianna ma te nanorinano ao te tangira ae abwabwaki nakoimi ni kabane ake kam ongora, ao au kantaninga bwa e na mena iroura te mauri, te raoi ao te tabomoa. I a toki ikai.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao I angan te Tia Tei are e karineaki mai Maiana Hon.Koraubati Remuera ao e nakoim.

Hon.Koraubati Remuera : Ao e rabwa *Madam Speaker* imwain ae N na waaki are bon au moantai n taetae n te bong aio *Madam Speaker* ao I a rimoa moa ni kawenea te naan bwana ni kamauri ao I a reitai naba ma kaain au abamwakoro nakoim *Madam Speaker*, te Beretitenti, Kauoman ni Beretitenti, Minitita, te Leader n te Kaitara, kaain am taibora *Madam Speaker*, ao ai bon ngaira ni kabane *Madam Speaker* are ti a bane n roko iaan maneabara n te bwakantaai aio te bwana moa ni kamauri kam na bane moa ni mauri.

E koaua *Madam Speaker* e kakawaki ae N na bon anga naba au maroro iaon ana ribooti te *Business Standing Committee* are e irekereke ma mwiin mwanangana nako Maiana ao aei are mwiin au tabeka n taai aika nako *Madam Speaker* ni irekereke ma karaoan te O ni kabwebwe, kabwebwean te kereboki ao aekakin ma itera riki tabeua riki *Madam Speaker* ake a kona ni kabwebweaki n te tabo arei.

I karabwa *Madam Speaker* te Minitita n te *Fisheries* bwa mwiin nakora nako Maiana bwa e bon reke naba au tai ni ira te Komete are e nako Maiana n te tai arei ao ti noora te mwakuri. Ti noora aia mwakuri

Madam Speaker a bon karaoi aia maroro ma kaain te Kauntira, taan mwakuri ao e reke aia reke *Madam Speaker* are e a wene inanon te ribooti n te tai aio *Madam Speaker* ao I kakoaua *Madam Speaker* bwa angin te mwakuri e a bane n tia *Madam Speaker* ao I anga naba bwa aia karabwarabwa kaain Maiana n te tai aei *Madam Speaker*. N te karikirake aio ao I taku bwa aei te itera teuana ae kakawaki ibukia kaain ara abamwakoro ae Maiana ao ai manga waaki n rabakau aika a boou ibukin tararuan marin te abamwakoro *Madam Speaker*.

Ao ti kakoaua *Madam Speaker* bwa e bon rawata bwaai aika a bitaki ao noria kaain Maiana ao iai naba teuana ae irekereke naba ma ana tabo ni mwakuri te Minitita ae karineaki. Teuana *Madam Speaker* ae ti noora ngkai kakawakina ae bon tararuakin raoi taian akawakin e moarara riki kaubwain ara abamwakoro *Madam Speaker* ae te ikarii. I taku bwa ngke e tia ana kainibaire ke te naan tua ake a kaweneaki *Madam Speaker* ara botaki ni unimwane ma te Kauntira. Ao e noraki biriraken mwaitin te ikari n ara abamwakoro ae Maiana. Bwa ngkekei ngkoa kanga e kaukaki te ororo ao ngkai e a katabuakaki *Madam Speaker*.

Iai mwaitin te karaun ao e a karauaki raoi ni barongaaki aron. *Madam Speaker*, ti kakoaua a kakoaua kaain

Maiana bwa mwaitin te ikarii i Maiana e a bon roko imataniwin te bike ibukin ami rongorongo kaain Kiribati.

Aio te itera teuana ae e nang kakawaki bwa e noraki terana arei tararuakina ao aki kakiriweakin te aekaki ni mena aio bwa I taku bwa tao te kakauring naba taabo tabeua bwa e nang kakawaki bwa are aio e bon irekereke ma kanaia kaain te abamwakoro. I taku bwa anne te *food security* tera aron marin te abamwakoro teuana ma te abamwakoro teuana bwa ana reitinako ao ana oia naba te roro are imwina, ti aki n are e a uruakaki naba inanon taai aikai Madam Speaker.

Eng I a bon kauataoi te naan riki ni karabwarabwa nakon te Tia Babaire ao ti aki naba mwaninga te Tia Koroboki ao bon kaain te Komete ake a reke rokoia i Maiana inanon te tai arei are e reke au tai ni mena irarikia n te tai arei. Ao a bon karaoi tabeia ao a karaoi aia maroro ma te botanaomata, taan mwakuri ao bon a bon nako naba ni *visit* te tabo are e karaoaki. Aio are I a kawenea naba bwa te karabwarabwa aia karabwarabwa kaain Maiana n norakin te karikirake aio Madam Speaker bwa e a tabe. Ao tao bon iaon kawaina e na manga bon nako taina are e na kaukaki iai ao antai ae e na ataia ngkana e a manga bon kangai te Minitita ni ira naba aron kaukana ikekei.

Eng *Madam Speaker* e uarereke te maroro *Madam Speaker* ao I kan ti reitia naba *Madam Speaker*. Kanga bon iai naba au tabeka n taai aika nako ni irekereke ma ana tabo ni mwakuri naba te Minitita ae karineaki kanga iaon ngkana arona bwa e a tia n reke rokoia, ana koraki ikekei kanga bon ibukin ngkoa are iai ngkoa neei ngkoa kanga a bon kakamanenaakin taai aika nako nein baneawa. Ngkana tao a tuai n roko ana koraki te Minitita I a manga kakabaea riki kawaia ni kangai I ti nako n noria bwa e na kona ni manga kamanenaaki ke tao tera menana ana karaoa aia ribooti n nako assess bwa tera raoi bwaai aika ana manga kona ni kainnanoaki ke tao ngkana e anga buaka are bon kanoan te mena *Madam Speaker*.

Ma I kawenea bwa kanga te reitaki naba nakon te Minitita ngkana e a manga uringa te itera aio *Madam Speaker*.

Eng *Madam Speaker* n aekakin ae I mwaneweia e na uarereke te maroro bwa are e a bane n tia te naan mena ma te bwai teuana ae e nang kakawaki N na bon kawenea riki bwanaia kaain au abamwakoro ae Maiana n norakin te karikirake aio *Madam Speaker* are e a tia 90%. Inanon ana ribooti te Komete aio *Madam Speaker* 90/100 e a tia nanona tao inanon taai aikai e a nang riai n tia *Madam Speaker*.

Man maroro aikai *Madam Speaker* ao N nang tatauraoui ni momotikia ao I boutoka riki te tabeka aio *Madam Speaker* ao I boutoka ana mwakuri te *Business Committee* are e a bon roko ni karaoui tabena ao e nako n noori bwaai aika a tia ni mwemwe inanon te Auti n Tei inanon taai aika nako. Ao e rabwa riki *Madam Speaker*.

Tibiika : Ao I angan te Tia Tei mai Abaiang Hon.Betero Atanibora e nakoim.

Hon.Betero Atanibora : Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua I kan anga riki bwanaau n te bwakantaai aio ni kamauri moa nakoim ma kaain am taibora, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minitita, te Leader n te Kaitara, ngaira Taan Tei ao ai bon kaain abau ae Abaiang ni kabane kam na bane moa ni mauri.

E koaua *Madam Speaker* tao imwain ae I maroro iaon te kaoti ae tamaroa aio ibukin ana ribooti te Komete ibukin te *Business Committee* ao I kan anga moa bwanaau moa ni kaitau ao ni karabwarabwa e moa mai iroun te Minitita n te Botaki n Akawa, ana Tia Koroboki ma ana taan mwakuri, n raonaki ma kaain te kambwana ae Tekinati ike a tia ni karaoa aia kakae nakon temanna aia tia mwakuri ae arana Itinibwaara. E koaua N na bon kaman roko *Madam Speaker* ni maroro ma are Itinibwaara bon tariu ma are te

karimwi tamana ao ngai ngkanne te karimwa riki. Ao anne ngkanne bwa ngke e maroro te Minitita ao kanga I a tiaoki naba teutana inanon au ruu n ongongora ma I karabwarabwa ao I kaitau ao iai naba ara bakaborau nakon te ingabong. Ngaia are I a manga kaa te Minitita bwa e a rabwatana ana tabo ni mwakuri ao a karabwarabwa ara utu riki n te tibwanga are e mena iai ao ngkai are e a riki bwa kaain Butaritari n te marawa are e a kaaina te marawa arei akea ara kantaninga bwa e na riki bwa kaain te marawa arei.

Ngaia ara kantaninga bwa e a rau kaainabana n tiku imwina kaain Abemama buuna ngaia e na karaoaki i Santo Rabaera te botaki ningabong te aoa 6 te Tutia.

E koaua *Madam Speaker* I rangi ni butimwaea naba te ribooti aio n teina ae uotaki n te tai aio. Iaan ae bon noraki bwa teuana riin kainnanaoia te botanaomata ao aio naba bon kainnanaoia kaain abau ae Abaiang. I taku bwa e bon kakoaua te Minitita bwa a rawata au reta akana a tia n roko inanon bain ana Tia Koroboki aia reta ke te reta man kaawa ao botaki n aro mai Abaiang imwin ngkoa te tai are kanga a tia ni maroro ibukin tibwatibwaan te booti.

Ma e koaua bwa tao ngkana iai angana are kanga e taekinna n aron are e mwaneweia are e tiku iroun te Kauntira tao te baronga ke tera ma e rangi ni kakawaki bwa iai ara *part* ae

ti nang karaoia n rekereke ma tibwatibwaakin te booti ibukin ara botanaomata.

Ti ataia naba *Madam Speaker* bwa kanga a bon aki kona n toa baira ni kabane ngkana ana katoaki baia aomata ake a tangiri booti aikai, riki manga iai rabwata aika a boou aika te naan *community*. Iai te iango ma te kantaninga are ti na kona naba ni butia te Tautaeka ngkana arona bwa e kona naba ni karekei naba booti ae a kona ni bon kaboaki ni boo aika a materaoi irouia *communities*. Ao anne ngkanne ti na kona ngkanne ni ibuobuoki tao bon man kabooi man ara *small grant*.

Ti kabooi bwaai akanne ibukia naba te naan *community* ake a tangira booti akane. Bwa are ngkai ti ataia bwa aki reke iaan te kainibaire ae ngkai n aron are e a tia ni kabwarabwara te Minitita ae karineaki man te Botaki n Akawa. Bwa nanona e na bon ti kaineti nakoia koraki ake a bon tuai reke irouia tao kaawa rabwata aika kanga a bubura.

E koaua *Madam Speaker* iai naba uringa n ana kaoti temanna bon raou n Tia Tei temanna naba ae karineaki mai Marakei ibukin bwaai n akawa ake ana kamenaaki nakon Kauntira ao ana kaboraoaki. Bwa ana kona ni kaboaki n te boo ae raoiroi irouia te botanaomata ao tao ana buoka naba maeuia ao aia karekemwane. Ao

anne naba I nang uringa naba anne ao I nang bubuti naba ngkana tao e koaua bwa I aki bae noria n te ribooti aio ma anne e bon riai naba n rin bwa kanoan te ribooti aio ibukina bwa e rekereke ma te ana mwakuri te Botaki n Akawa ke te Minitita are e tabe iai. Ao e a mwemwe naba kaekana n te tai arei I uringa naba kaekan ana kaoti te Tia Tei temanna mai Marakei are bwa e bon butimwaia te Tautaeka ao e na karaoa anne.

E koaua *Madam Speaker* tao aio tao e aki nang kabaeaki iai te Tautaeka bwa ti aki raoi nang ota iai bwa n aron ae ti ataia ngaira Taan Tei bwa aio teuana mai ibuakon ara *tools* n ara bwai ni mwakuri. Aikai ara bwai ni mwakuri ngaira aika Taan Tei.

E koaua bwa tao ti aki tekateka bwa Minitita ngaira ma ara titiraki ma ara kaoti a tei bwa kanga ara bwai ni mwakuri. Ao anne bukina teuana ae ti aki toki n ririmwin bwaai ake ti taekin inanon te Auti aio n taai aika nako. Ao n tabetai ti bon uneaki iai, iaan te kantaninga are iroura te titiraki ibukia ara botanaomata ma te kaoti are ti tabekia tao iai taina ma angana are e na nako iroun te Tautaeka iai. ao I taku bwa e kakawaki naba bwa te ribooti aio ngkana ti uotia rikaaki ni bon katangaina ao ni bon warekia nakoia ara botanaomata ae e rangi ni mwaiti raoi te titiraki. E na bon rangi ni mwaiti te titiraki bwa are te titiraki

ngkanne bon teuana te titiraki mai ibuakona ae e na kangai ao e na karaoai ni ngai nanona.

Ngkanne kaekana irou ngai ae te Tia Tei ngkana I nako ni kaongora ao I aki ataia. Bwa are akea te konabwai irou ke te mwaaka irou are N na kona n **spill** te kaeka n te tai ae e nang tawe bwa are e bon mena iroun te Tautaeka. Ao tao e koaua aio te rabwata teuana ae ti na bon riai ni bonnanoia ngaira aika Taan Tei aikai ni kabane.

Ti na riai ni bonnanoa te Komete aei bwa ibukina bwa te Komete aio bon ana Komete te Auti, ti aki ti aia Komete *private member* ma bon aia Komete naba Minitita. Bwa are Minitita bon Taan Tei naba man aia abamwakoro ao I taku bwa bon teuana mai ibuakon bwaai ake e uotirakei Komete aikai n ana ribooti tao ni karaoa kawarakin te aobiti teuana ma teuana ao te kantaninga ao ti na bubuti bwa ana riai ni butimwaeki ao ni karaoaki naba kanga nanoia, n te aro bwa are bon kanoan n te taneiai ae boou *Madam Speaker* ao riki ai kanoan te waaki ae boou bwa are bon akea mai mwaaina aekakin aio n te *Business Committee*.

Ao ngkai e a reke ngkanne aio ao e a riai ngkanne te Tautaeka ni karaoa naba ana kainibaire ae e nang riai ni mwakuria ke tera ae taraia moa te *Business Committee* bwa e na noraki bwa iai mwiina. Ma tao e koaua bwa I karabwarabwa n aron are e

taekinna te Minitita bwa e bon waakina aio, e waakinaki te karikirake aio ao ngaia are tao e a rekenako iai teuae Itinibwaara ma are tao bon kaaina bwa are tao e nang bon kaaina Butaritari.

Ngaia are e rarabwa kanoan ana beku are e a tia kanga ni karaoia ibukia kaain Kiribati n tibwangana are e mwakuri iai n te *Fisheries*, ao bon anne te kantaninga *Madam Speaker* bwa tao e na reke nakoina aio bwa e a kanga naba ae bon ti ngaia ae bubura rabwatana ibuakoaia te koraki ake raona akekei bwa are ngaia teniman.

I rangi n nanokawaki bwa e karakinaki raoi te rongorongo aio imwin te bong are kanga e kabuanibwai te aba iai ao I aki ataia bwa ngaia teuae e kabuanibwai arei bon tariu. Ao I a iranako te karaki arei ao n tokin te tai tia manga nanokawaki ngke e a tareboniira kaain abana ao ai bon Itinibwara are bon arana raoi Metutera Taorobwa.

Ngaia are tia karabwa ngkanne te Minitita n aron ana onimaki ao ana kekeiaki ni kakae are e kangoai n te Moanibong ae nako bwa anne e a toki raoi te kakae iai. E tuangai naba bwa N na *convince* kainnabana ma I a bon katikua inanon baia bwa are kanganga ioura ibukin are buuna e bon aki butimwaea te rongorongo ae mate buuna. Ni karokoa te bong aio naba e tuai rangi ni butimwaea ae

mate buuna ma ngaira tia bon karaoa ara katauraoui ibukin ara bakaborau ibukin tarira aio. Ti a bane ngkai ni kaongoia ara utu ni kabane ao tia ataia bwa e rootaki neie kaain abana ae tei Abemama aio bwa ti tangiria naba ngaira ni kan buokia n aron te rawawata are e mena iai.

Ma ti ataia bwa iai te mwakuri ae karaoaki ae raoiroi ao anne teuana kanuungan kaain abana ma rongorongona bwa e aki mate n te takakaro ma e mate ao e kabuanibwai ni karaoan tibwangana ae mwiokoia te Tautaeka. Ngaia are I kamoamoa iai ao I kakaitau iai riki nakoia naake a tia n anga te kariaia ma te beku nakon Itinibwaara ke Metutera Taorobwa.

Ngaia are I rangi ni butimwaea rabwatana te ribooti aio ao I bubuti ngkana arona bwa e kona te Tautaeka ni bon taraia bwa te ribooti ae tamaroa ao ni kariaia naba bwa e na kakaraoi nanon bwaai ake e tangiri te Maneaba ni Maungatabu bwa aio buroora ni kabane. Aio ti aki ti burooia private member, burooia naba Minitita. Bwa ngke ti taetae ngaira bwa private member ao tia taetae naba ibukia tarira aika Minitita bwa ti ataia bwa Minitita aki kona n tabeka te titiraki ao aki kona n tabeka te kaoti, tao a ti kona n tabeka te motion are e rekereke ma te money motion.

Ma aio a riai ni kaitau ao ni karabwarabwa ti ataia bwa akea ami kona ni karaoa te nakonako nako aon aba ao ngaira ti nang kainnano riki n okioki, ao aio riki kainnano ake ti bon nako n rinnanokoi. Ngkana iai te kanganga i taari ana bon riai ni kakoauaki ibukina bwa ti bon nako naba n tebo. Ti nako naba n noori kanganga aika a bon tangiri ara koraki.

Ngaia are e bia noora aio te Tautaeka ao e riai n *execute* aio bwa are e riai ni karaoaki nanoia bwa ngkana e karaoa aio te Tautaeka ao bon ara kamoamoa te Tautaeka aio ngkai ao n aki toki. Ko bati n rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao I a kanakoa ngkanne nakon te Minitita n te *Communication* Hon.Tekeeua Tarati e nakoim.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa *Madam Speaker* ko rabwa ngkai e reke naba au tai ni maroro iaon te ribooti aei are ana ribooti te Komete are e kateaki kanga te monitoring ao ana report mwiin aia mwakuri te naan titiraki ma te naan kaoti ake a kaoti inanon te auti teuana ma teuana.

Ao e koaua ti anga moa bwanaara ni kakaitau nakon tarira ni Minitita n te Fisheries are e a tia ngkai ni katanea te mwaneka ngkai bwa kanga ti na uaiakinna te naan *Ministry* ake tabeua. E koaua kanga e bon smart

te Minitita aei ma e aoria ti na keiaki nakon ae na roko bwa ti na rawea te one.

Ao e koaua tao ngaira *Ministry* man taabo ake tabeua ti kataia ni karokoi naba ara ribooti ma tao e koaua a rimwi tao a tia n roko iroun te Komete n aron are e taekinna temanna te Komete iai ribooti akana a tia n roko ma tao aikoa reke taia n taiboranaki ao ni karaoaki bwa te boki n aron ae tia ngkai nakon ana boki te *Fisheries*.

Ma e koaua iai tabera ae kakawaki *Madam Speaker* ma tao imwain ae I taetae ni bwarau ae te Minitita ngai ao e kakawaki bwa N na taetae naba ni bwarau ae ana Tia Tei Tamana ngai. Bwa are kanga ngkana ti taetae n te bwai ae te akawa ao kaain abau bon mamaten nanoia te bwai ae te akawa n aron ae kam bon bane ni kakoaua kaain Kiribati. E koaua kanga I taraa te ribooti aei ngaira Minitita are a bon aki kona n oti n aron ae taekinaki aki kona n oti bwanaara n te ribooti aei. Bwa are bon ti Taan Tei ao kaekaekaia mai irouia Minitita.

Ngaira ngkanne bwanara ake ti kakaoti ti kakaoti inanon te Kabineti. Ma tera ngke a kona naba ni karinaki inanon te boki aei bwa aonga naba n noraki bwa baikara ake ti taekini ao baikara ake ana mwakuri kanga bon te kaoti. Bwa are ngaira ngkanne ana taku ara botanaomata bwa akea te bwai ae ti karaoia ibukia ngkana

aron a bwa tia taetaekinna ao akea te bwai ae na karaoaki nanona.

E koaua bon iai au moti taeka ma te Minitita n te *Fisheries* ibukin kanga tao e na uringaki naba n taai aika nako ao e uouota naba kainnanon abara ae Tamana, ao n aron ae kakoauaki ao abara ae Tamana e bon ti te aba teuana i aban Kiribati ae katabua te booti, akea te booti ae kona n akawa iaon abara ae Tamana.

Ao ibukin aio ao kanga iai te aonikai ae kanga ae kakoaua kaaina bara ae Tamana bwa te naan booti n akawa a karaoa kanga rarikin abara bwa aia tabo n akawa riki n te tairiki bwa are tao a noria bwa e rangi ni manana ikana. Bwa are e aki kona n ae e na aki karauaki.

Ngaia are ngkana a noraki bwa te naan waa n taetae n te tairiki aei ao n te bong are imwina e kakoauaki naba bwa akea te ingimea e rootaki ma te onauti, e a rongo naba Tamana inanon tao teuana te wiiki ni karokoa e a manga ikoiko ikana e a manga moan anaaki.

Ngaia are aio ngkai kanga ai teuana tabeaiangaia kaain abara ae Tamana ao I a uouotia bwa tera aron nikoan aei. Ti na kataia ni iangoia bwa te naan booti ake a tibwatibwaaki nakon te naan *ward* ake a bane n toa ngkami abamwakoro, ngaira i abara ae Tamana te tibwa anne e aki

kamanenaaki i Tamana bwa e rairaki nakon te bwai n akawa.

Ma e koaua bwa manga iai naba te tibwa ae e nang manga roko naba. E koaua ti maroro ma te Minitita tao e nang aki kamanenaaki tibwana Tamana anne te naan booti ae e na manga roko tao e nang kamanenaaki nakon te speed boat are tao e nang kona ni booi te naan booti ake ti kakoaua bwa ngaia tibwan Tamana onowaa te booti anne n te naan ward ao aongkoa e nang rairaki ngke e nang kona n rairaki nakon te speed boat ae bon tau buburana n ana value te naan booti akekei bwa e na kona tao n nako n tuo e na nako ni buoka e na karaoa te policing iaon Tamana.

Ma tia manga karaua ni iangoia ma au Kauntira ao au Mayor ao ti taku ao e uara ngkanne ara booti ngkana e a manga roko. E mena bwa e a manga reke bwa kaira te bwaa ao antai ae e nang manga kakaboa bwaana. Bwa are kanga ti kantaningaia tera ngke arona bwa iai te tua ae kona n raa kanga bon ara kataratara iai tera ngke arona bwa e reke te kaibuke are e nako ni karaoa te policing ao tao e reke te kaibuke anne ao e katikaki ao e katueaeaki ao tao iraua te percent are e na kona n reke bwa tibwana te abamwakoro. Ao e koaua bwa e nang kanganga anne bwa are akea n ara tua ae ngkai ao ti ataia bwa e aki possible anne ao e nang reke ngkanne bwa bon kaira

te booti anne bwa e nang teitei bwa e na bwanaaki bwa e na kabanea tao 200 ke e nako riki te liter ao tao ai manga antai ngkanne ana mwane ke tao te Kauntira e nang manga reke bwa kaina.

Ngaia are ti a tia ni manga ao au kantaninga bwa e ongo te Minitita aio ma ana taan mwakuri ao e na kona ni manga taraia bwa ti a tia ni manga revise ao ti a tia ni bita ara iango anne ma ara Kauntira ma au Mayor ngke e roko ikai n rokona ae nako I tuanga bwa kanga e aki viable anne tao ti nang taraa te bwai ae te bwai ni kamwaitoro. Ao ti kakoaua bwa ara mautari iaon Tamana teuana te mautari ae e rangi ni maeureirei iaona bara ae Tamana are e maeu man te solar ana aitibaoki, ana aitibaoki aika teniua ke aua aika a rangi ni abwabwaki te naan 600 ke te 700 n *liter* abwakin teuana ao a buraoki. Ti kakaitau bwa e rangi ni marurung te *solar plant* are iai ao te kanganga bwa are ngkana e katanoataaki e uki karinan te ika e a bon inenei naba te ika arei ni karokoa e a on naba tao ti tebongina uabong ao e a on naba.

Ngaia are tao kam noria tia kataia ngkai ni buoka mwaketenakin aia ika kaain Tamana ni kabonakoa iaon Tarawa. Ao e aki tau aia aitibaoki ngaia are kanga ti a taraia ngkanne bwa tia manga invest riki tao ti nang kamanenai ana mwane te tibwatibwa arei nakon tao karaoan tao te naan

prefab containers ake kanga a aitibaoki are kanga aekakin rabwatana te *container* are a kateiteaki naba ao e maeu naba man te solar.

Akanne ngkanne kanga ti nang tarai ngkanne bwa ara itera anne ma e kakawaki bwa e na note naba aio. Ngaia are I taku arei tao a kona naba n ae karinaki n te boki aei bwa kanoan te progress. Tia manga noria n are imwina e uara aia tabeka tarira n Tia Tei mai aon aba ao ngaira man Tamana e uara ara tabeka anne bwa e aonga n ae monitanaki naba anne ao ti na kakoaua bwa e koro bukin aio.

Aikai kanga te naan nonori ibukin naba ara karikirake ibukin naba te akawa aia tarena ara botanaomata iaon te bwai ae tea kawa ao karekean naba kabwaiaia mai iai. N aron ngkai ae ti a karaoia ngkai i abara ae Tamana kanga tia kataia ni convert korakoraia ni karikia bwa te mwane bwa e aonga ni manga reke bukan aia karekemwane irarikin are te ben. E koaua N na taetae ngkanne ni bwarau ae te Minitita ngai Madam Speaker ao e koaua ti karautaeka ao tao N na uota riki are mai mwaaina N na karautaeka bwa e aki toka ara ribooti ti nang kantaningaia bwa e na riai n toka ma e aoria ma kariaia bwa N na kanakoi naba tabeua kanga au kaongora bwa are ngkai kanga te kaongora ngkai, ao riki ngkai bon te ririki ae nang toki ti nang oki nakon

ara abamwakoro ni kakiritimai ma ara botanaomata ao e kakawaki bwa tia update naba bwa tabeua mai ibuakon au kaongora e na aki tau au tai aei. Ma N na kataia ni kauarerekea riki ni kaongora ake a bon rootia ara botanaomata a rooti maeuia ao a rooti raaia riki.

N aron ae ti taekinna ngkai n te ingabong aei ao n arona e taekinaki n te maroro ao n angin te maroro ao bon kaotan te rairananoanga nakon temanna te tia mwakuri n te Tautaeka are e bua maeuna i Butaritari. Ao te bwai ae riki bwa te kabuanibwai i taari. Ngaia are aio kanga teuana naba au concern bwa are i mena n are tararuan te mwamwananga i taari n au *Ministry* ian au division ae te *Marine*.

Ao n aron ae ti ataia ao iai ara kakatanoata ae ti kataia ni kakaraoia ma e ngae n anne Madam Speaker ma N na moa ma te taeka naba n rainanoanga nakon te tia mwakuri ma ana utu, buuna, natina ake a tiku ngkai n nanokawaki imwin te rao, te buu ae tangiraki irouia ae e a tia ni bua maeuna mai mwiin aia mwakuri. E koaua te mwananga Kiebu mai Makin nako Butaritari I a tia naba ni mwananga n te mwananga anne n au tai ni mwakuri ngkoa are ti booti ma ai bon rabwatan Makin nako Butaritari. Tao ti tekeraoi bwa e aki buaka te tai arei ao n te tai aio a reke n te kabuanibwai nakai ao ti nang

nanokawaki ngkai e riki aio ao ngkai e riki nakon temanna ana tia mwakuri te Tautaeaka are e nang korakora bongana. Ti anga naba bwanara ngaira kaaia Tamana I a tia naba ni uringa bwa teuaio e a tia naba n roko iaona bara ae Tamana ni karaoi naba mwakuri tabeua ibukin tibwangana naba riki bwa te *Fisheries officer*.

Ngaia are ti anga naba bwanaia au botanaomata n rainanoanga nakon teuaio ibukin tibwangana aei. Ngaia are e kakawaki ngkai ti mena iaon te *topic* aei *Madam Speaker* ao e kakawaki bwa N na kanakoa bwanaau ae ngai te Minitita ibukin te mwamwananga. Ao n aron ae ti ataia ara *consultation* ke ara kakatanoata ara *awareness* nakoia te botanaomata e a kaman waaki. Ibukin te bwai ae te registration n te naan booti. Ao aio are ti na aki kamataki matara iai *Madam Speaker*. Inanon te tai are e riki iai te kabuanibwai i Butaritari ao are a kakaongoai au *official* bon irabong naba imwina ao e a manga reke te kabuanibwai mai Nikunau bwa iai naba te betinako mai Nikunau irouia taan akawa naba aika teniman.

Ao e karaoaki ao ti kakaitau nakoia kaaia ara aobiti are e tararua te betinako te search and *rescue office* are ngaia nakai ngkana e roko irouia te rongorongo ao a mwakuria naba kanoana iai aron aia *process* iaona.

Ngaia are ngke a mwakuria nakai ao n aron ae kam ataia e a tia ni kainaki te keiti are i Butaritari ai irabong bongin karaoana ao e aki roko n te reke te kakae are e karaoaki. Manga are i Nikunau e a manga karaoaki naba te kakaea o ti kakaitau bwa e reke n te kaibuke teuaana ana kaibuke ana kaibuke Taotin are e reke ngkanne taan betinako are a kuneaki imarenan Onotoa ao Tabiteuea Maiaki are taan betinako akekei.

Ngaia are aio te rongorongo e a okioki ni karakin Kiribati *Madam Speaker* te betinako maeun te aomata ae moan baen te kakawaki ao e riai ae N na katurua n au maroro ngkai e kakawaki teirakeu. E kakawaki bwa ti na bane n ongo kaaia Kiribati bwa aio e a riki bwa teuaana kanga ana *concern* au tabo ni mwakuri ana *concern* te Tautaeaka ana tabeaianga te Tautaeaka bwa e a okioki. Maeun te aomata bon te bwai ae moan baen te kakawaki ma tera naba ae ti riai ni kaaki n ara kantaninga ti kona n totokoa te kabuanibwai aei ngkana ti kona ni iri moa tua aika a kakawaki. Ngkana ko kabooa am booti ao boon te booti tao tao e kani \$10,000 te intin ma te booti.

Ma boon bwaai ake a kantaningaki bwa kanoan bwaai ni kamanomano inanon tain te kabuanibwai, tao e reke te \$1,000 n total.

Ngaia are ti na kaungaia ara botannaomata bwa e rangi n kakawaki bwa kanga e a reke bwa anuara ngaira I-Kiribati kanga ti aki tatabe.

Ngkana I kaoti tabeua keiti ae a tia n riki. Teuana te booti ae e betinako ae iai ana bwai n *safety* teuana ae te Epirp.

Ao ngke e betinako nakai ao a kamaeua naba aia Epirp. Te mitin ae Epirp, ko aki kona ni kamwakuria ao ko a bon kamwakuria naba. Ko na nako moa n nikiria n ara aobiti bwa e na *register* ao a na katoma nakon aia *computer system* ke tao te *satellite* are ena tauaki mwina bwa are e kakaokoro nambwan te naan epirp.

Ngaia are ngke ko betinako ma iai kabuanibwai ao ko *activate* naba am mitin are e uarereke arei. Ao tera ae e riki? E kanakoa te *signal* nako rabaraban karawa nakon te naan *satellite* ao man te *satellite* arei e a karuoa naba nakon ara aobiti are e taui mwina ara aobiti are te SAR arei.

Ao ngke e reke ao e anaa naba am location. Iraua te *long-titude* ao iai te *latitude* n te mwabe. Te betinako teuana ae e riki inanon tao nukan te ririki aei ao a kaongoai taani mwakuri. Kaota n ana *efficiency* te mitin aei, ke kaota mwakurin te mitin aei.

Ngke a kanakoa aia signal ao tera ae a karaoia? A ti hire naba te *speed boat* bwa e boni kaan mai Betio, ao e a mwananga ngaia te speed boat aio n nako n ana te booti arei bwa are e a bon reke naba ana location are iaon are iaon te mwabe. E a roko naba n anaki.

Tao ngkana ti taetae iaon te mwane, tao iraua tao e nga ke e aki anakia, ma ngke arona bwa akea aia epirp nakai ao e na teimatoa ni beibeti nako ao ti na manga kona n *charter* te kaibuke tewana. Ti na kona ni manga charter te wanikiba ke tao ti na manga karokoa ana ibuobuoki Nu Tiran ke tao antai riki ake a na buoka te kakae ibukin arei.

Ti ibukina bwa akea te bwai ae e aranaki bwa te epirp a na kataia ni karikia bwa teuana kanoan aia karikirake.

Iai naba ngkai ara babaire n ana Botaki ni mwakuri n ara Marine aei, are ti na kataia ni karaoi Tua are ni kangai. Bwa ngkana ngkoe te tia kabonakoa te booti ao it a must bwa ko na riai ni kabonakoi ma bwaina nako n aron ae ti noria ngkai. Ngkana ko kaboa am booti ngkoe te tia karikirake, ko na nako n loan n te *DBK* ao e taku te *DBK*, e na riai n iai am booti, e na riai n iai am intin, e na riai n iai am *handcar*, e na riai n iai am *cooler*, e na riai n iai am bwai n akawa bwa e aonga

n ae e *complete* am bwai ni mwakuri ke am bwai ni bitineti are ko na kona ni *generate* am income iai bwa ko na manga kona ni kaboa mwin te mwane anne.

Ma ngaira ngkanne tin ang karaoya ngkanne kanga ai teuana te *requirement* are kanga ai aekakin te kaa are ngke ko a kaboa am kaa ao e na riai n iai bwaina; ana *jack*, ana *spare tire* ana rana riki bwa e aonga n ae ngkana ko nako n te kawai ae abwabwaki tao riki n aba aika rangi n abwabwaki. E mate am kaa n te tabo arei, e teke am kaa iai am *spare tire*.

Inanon marawa ngkana iai te kabuanibwai, ko aki kona ni manga okirikaki nakon am auti. Tao te kaa ma ngkana iai te uruaki, ko boni mena iaon te aba.

Ma i tari ngkana iai te kabuanibwai, ao bon te kanganga ae e na riki nakoim.

Ngaia are aikanne ti kataia n iangoia bwa taan karao booti, a nang bane naba n *certified* taan karao booti aikai. Ao teuana te requirement, irarua boon ambooti ae ko kabonakoa. \$6,000 kataia karinnakoa ibuakon am quotation bwa a nang rin ibuako nakai. Te booti e nako ma te *life jacket*, te *epirp*, tao terana riki tao te kambwati, ao te *GPS* ao tera riki.

Bwaai akanne ao ngkanne e na *set* am botaki anne.

Ko na kabonakoa tao ko *use to sell* am *boat* n \$6,000 ao kaon ang kabonakoa ngkanne tao n te mwaiti ae tao \$8,000 bwa a na bane n raa. Anne kanga ti nang karaoya bwa *it a must*.

Ngkoe ae ko otana te booti mai tinaniku ae tao ko otana te aramanim ke te *fiber glass*, ao ko nang bane naba ni kakoroi nanon aikanne bwa e nang riai n nang *compulsory* bwaai aikai ngkana a kabonakoaki nakon te botannaomata.

Ngaia are tiaki ti aikai ma ti na riai naba n ata kakawakin n aron ae ti nora kakawaki ngkai te *life jacket*. Tao bon te titiraki bwa ngke arona bwa a *life jacket* nakai, ngke a mwananga mai Makin nako Butaritari, a na iai te kanganga.

E aoria bwa are te maeu aio bon tiaki ara bwai, iai ane e tau mwin maeura. Ma ngke arona bwa iai ana *life jacket* te booti aei, are e ranga aia booti ao tera ae riki?

A beti ao tao e reke riki aia tai ni uaua bwa are a beti tao a inako bwa tao a bon kabi ni uaua ke antai riki aine ke ataei ngkana e ranga te booti ma iai aia bwai ni kamaiu ao a kona ngkanne iai riki te *guarantee* bwa ana bon maiu nakai nakon tokin te

tai. Ngaia are aikai kanga e ngae ngke baika nang uarereke te *Lifejacket* tao e reke \$100 boon teuana ke e aki ma ti a riai n nang *serious* nakon maiura ngaira kain Kiribati.

Aio ngkanne kanga bwanau ngai ae Te Minitita moa n te tai aei n te *transport* N na kaungai ngkami kain Kiribati ni kabane tai kariaia bwa ana mwananga tai kariaia bwa e na mwananga natim ke buum n te waauoua are akea te *Lifejacket* n te waauoua anne. Tai kariaia bwa e na mwananga natim n te reirei mai iaa ngkana e aki koro ana *Lifejacket* te kaibuke anne ngaia are aio baika nang kakawaki ibukin maiura ao ibukin ara *safety* ao n taai tabetai kanga ai bon anuara akea te kangaanga ma ngkana e a reke te kangaanga ao ai bon te kabuanibwai riki ae bubura are e nang reke riki bwa te kananokawaki. Tiaki kona ni koaka te maiu aei ngkana e bua e a bon bua naba ngaia are e kakawaki bwa ti na karaoi ara babaire aika na kona n totokoi kangaanga akanne ibukira ngaira kain Kiribati riki kai abara bon aban taari ao ti riai n tauraoi n taainako ni bwaai aikai.

Aikai bwanau te Tia Babaire ae I kan katurua man ara itera ao I a kairia naba te katanoata ao te katekeraoi nakoimi Taan Tei ni kabane ngaira Minitita taan ongora kain Kiribati ngkai ti a bon roroko n te Kiritimati ae imwaira ti na bane n tekeraoi ao ti

na kakabwaiakaki n te Kiritimati ae uaakan, ao ko rabwa *Madam Speaker* ao I nang butimwaea naba ana ribooti te komete aei. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I angan Te Minitita ae karineaki Hon.Alexander Teabo e nakoim.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa *Madam Speaker* ngkai ko anganai au tai bwa N na maroro iaon te kaoti ae moan te kakawaki aei riki te ribooti ae ti a maroro iaona te Tia Babaire.

Ao e koaua ae bon riai tao N na rereita taian bwana n rainanoanga riki bwanan raou n Tia Tei are bon ngaira ake ti ataia bwa ara abamwakoro ae riki iai te kangaanga aei Tia Babaire ti a reitira ma ara Unimwane ara kauntira kain abara ni kabane n te rawawata are bwanara n anga n reita te rawawata nakon te utu riki ake bon raoia ni koaua buuia, tamaia aia koraki are e a tia n reke n te kangaanga n te tai aio Tia Babaire. Ti karabwaiia naake a kata aia kona ma ti ataia bwa are bon iai token ara kona ma iai Atuara ae moan te mwaka are ngaia te tia karau nanora Tia Babaire ao ti a katiku bwaai ni kabane inanon baina bwa e na raonira ma te utu aikai n te rawawata aei Tia Babaire.

Ao e koaua Tia Babaire I tabe n ongongora ao I nang nora te winimari iaon te bwai ae karaoaki riki iroun te

Business committee Tia Babaire ke tao n te waaki ae karaoaki ngkai Tia Babaire n te mwaneka ae boou Tia Babaire bwa e koaua taian tabeka titiraki ma kaoti aikeke a mwemwe inanon te auti aei Tia Babaire eang ti taneiai iai bwa angkoa ngke e a mwemwe ikai ao iroura e kanga e toki iaa. N te tai aei Tia Babaire ao e koaua e rabwa bwa aio ngkanne kanga e a katerea bwa bon iai bonganan aekakin waaki aika karaoaki aikai Tia Babaire. Te komete aei ngkai Tia Babaire ti ataia bwa e rangi ni bongana e rangi ni bongana bwa e rangi ni ibuobuoki nakon kataan kakoroan taian waaki are karaoi te Maneaba ni Maungatabu Tia Babaire.

Ngaia are ti karabwa aio Tia Babaire ao ti bon riai naba ni karabwa te Tautaeka riki naake taan kakoroi nanon aikai Tia Babaire bwa e koaua e bon aki kona naba n riki naba aio ngke e bon taua inaomatana te rabwata teuana Tia Babaire ao e rangi n rarabwa te botaki n akawa Tia Babaire. E koaua ae aio e a riki bwa te tamnei Tia Babaire ngaira n ara botaki ni mwakuri e a tia naba n roko iroura aio Tia Babaire ma e koaua bwa are akea rabwatau n te tai ae nako bwa I bon mena n te onaoraki inanon iraua namwakaina Tia Babaire ao e koaua I a tia nori baikai Tia Babaire ma ti teimatoa ngaia bon iroun te Tautaeka ti teimatoa n ribooti mwin baika ti karaoi nakon te *cabinet* bwa tera ti a

tia ni karaoia inanon ara *ministry* ni kaineti ma ami tabeka ara Taan Mwakuri ao e koaua tao e aki roko iroumi ao ngkai n te tai aei Tia Babaire ti a kakoaua bwa e a reke norakina iroumi Tia Babaire. Ao aio moan te kakawaki Tia Babaire a tangi nanora bwa are ngaira ti a tia n Tia Tei n taai aika nako ti a tia ni mena n te tai arei iai bwanara ti kanakoi ti kanakoi ti karokoi e koaua tao are n te tai arei tao te tai ma kanoana Tia Babaire.

N te tai aio Tia Babaire ao e koaua ae ti bon riai ni kekeiaki ni kataia ni iangoia bwa te rongorongongo moan te kakawaki n te rikirake Tia Babaire e na riai n raoiroi ara *listening skills* Tia Babaire ngaira taan kariiri ti na riai n ongo e na bubura ara ongora ana kainano te botannaomata are tabekaki ikai ti na ongora ao anne I taku bwa aio teuana te taninga marau Tia Babaire n ongora bwa tera are tabekaki ao tera are ti na mwakuria Tia Babaire. Ngaia are ti karabwa te ribooti ae wene n te tai aei ti karabwa te botaki n akawa Tia Babaire e bon tau te botaki n akawa bwa are ti bon ataia bwa aio te rabwata ae ti bon kainanoia bwa e na riai ni kakamwakuri ibukira aio karekean marikikera n taainako Tia Babaire ara tabeka ibukin kanoan marikera Tia Babaire bwa ti na maiu n te bong teuana ma teuana Tia Babaire kainanora ni kabane ake ti na kainanoi man ara marawa kaubwaira ae marawa Tia Babaire.

Aio naba te tabo are ngaia e ti bon kakoaua bwa e mwaneni angin ara karikirake Tia Babaire angin ara kabanemwane Tia Babaire ti teimatoa ni kakaitau nakon te botaki n akawa ngai ma ataein te reirei ngaia kain te botaki n reirei bwa bon ngaira tenan *consumer* Tia Babaire ngaira bon taan kabanemwane ngke ti maroro ngkoananoa n te kataumwane ti bon uotanako moana Tia Babaire e nang mwaiti natira ti nang tungarungaru ma ara ataei ma ara raa ma ara kekeiaki ma ngaiia ao ti kakoaua bwa te botaki n akawa teuana te rabwata ae rangi ni bubura tabena ae kakaraoia n ana karekemwane Tia Babaire ao ti teimatoa ni kakaitau n anne Tia Babaire.

Ngaia are ti kaitaua naba n aei Tia Babaire ngkai e karaoa naba aio bwa e katangaina aio Tia Babaire bwa e na noraki mwin ami tabeka ngkami ara botannaomata aika e tabekaki nakon te auti aei ti ataia bwa kainanoan te maiu kainanoan te rikirake bwa ti ataia bwa te karekemwane aei te akawa taian tabeka aika na mwemwekaki ni kaineti ma te *fisheries* Tia Babaire a rangi ni bongana ibukimi ara botannaomata ao ti karabwako te botaki n akawa ngkai ngke ae ko katanea te mwaneka n aio bwa ko karaoa aio ao ara kantaninga bwa anne ai bon katerean naba iroun te botannaomata bwa kam tauraoi ni karaoa tibwangami Tia Babaire. E

koaua ae ti bon riai n anga bwanara n reita ao n anga ara rainanoanga nako te mmwane are ti ataia bwa e a tia ni karaoa tibwangana Tia Babaire e irekereke naba aron mwananga aio ma tabeka tabeka man abamwakoro akana mai Meang I karabwaia Taan Tei man te itera aei I karabwa raou n Tia Tei I karabwa te Tia Tei mai Makin ao I taku bwa aio taian tabeka ake a kataaki n tabekaki naba nakon te botaki n akawa ao e koaua inanon karaoan ana beku. Tia Babaire ao e koaua ti nanokawaki ngkai iai te bwai ae riki inanona Tia Babaire e koaua tao iai bukina bwaai Tia Babaire ma ti kakoaua bwa e na bon teimatoa ana kakawakin tamara ae moan te maaka iaoia ara botannaomata ao riki te tibwanga are kataki ni kakoroaki ibukin kanakoraoan mauia ara botannaomata Tia Babaire.

Eng ngai temanna ae I rangi ni buotoka aron ae karaoia te *business committee* Tia Babaire bwa e koaua tabetai ngaira taan mena n te kain tekateka ti kona ni mwaninga nako ti kona n rangi ni mwaninga nako ao ngkana ko kauringaki anne te bwai I taku bwa bon taben te auti aei bwa e na kakauringira n taainako ma ngkana e koreaki inanon te boki ao ti ataia bwa e kaumakaki riki Tia Babaire ngaia are e nang rabwa aron te ribooti are ko a tia ni kawenea imatara te botaki n akawa ao riki ngke te *business committee* ae ko a tia ni karaoa aio Tia Babaire e rangi

n tamaroa aio Tia Babaire aio te mwaneka ae moan te nakoraoi iroura te mwaneka are bon tamwarake raoi iai Tia Babaire ao ti taku bwa e na bon rangi karikirakea aron kakoroan nanon kainanon ara botannaomata riki iaon abara ae Kiribati. Abara ae Kiribati e rangi n uamaenako e nang uarereke ma e koaua ae ngkana ti karaua ni bobota abara ae Kiribati ma ana marawa ao bon teuana raoi bwa te *continent* Tia Babaire ti teimatoa n ara koaua ae ti taku bwa e rangi ni kairua te taeka ae Kiribati e uarereke ao e karako kaubwaina ngaira n ara rairairi e kairua bwa ngaira Kiribati e bubura ao ngkana ti wareki kaubwaira akana i marawa ao bon ngaira bon teuana te aba ae ti nang kaubwai e koaua ae iai baika tao ti kakoauai ae n tabetai ti bon tangira aron boutokara irouia ake raora ake a bubura riki angan baia bwa ana buokira ni kawaki kaubwaira aikai Tia Babaire bwa n tabetai ngkana iai ae koaua iai anga aika na kona ni bakairaeaki bwaai aikai Tia Babaire.

Ma e koaua ti kakoaua bwa te botaki n akawa n te tai aei iai inanon ana waaki Tia Babaire ti kakoaua ni matoatoana riki iaon te itera aio Tia Babaire. Eang ti na kaungaia kain te komete aei Tia Babaire bwa e koaua a tia nako Maiana iai tabeka akana a tia ni mwemwe tao mai iaa abau ae Butaritari e rawata ana tabeka raou n Tia Tei tera ngke a nako naba ni karoko iai aonga n ae ti nori Tia

Babaire bwa aonga ni bane n roko baikai ti na kaungaiia bwa are koaua ti bon kona naba ni mwakuri ngkana aekakina aei bwa are ngaira ti na ikakino ma ngkami kanga te uaia ni mwakuri n aekakina anne tiaki te buaka ae kanga ti na karaoia ma kanga te uaia ni kanakoraoa te mwakuri bwa ti na biri ma ngkami. Kam kangai ni nako ikekei ao ngaira ti na kataia ni karokoa te baere ti na moan taai n tuangi ngkami bwa iai te bwai ae ti karaoia.

Ngaira kain te botaki n reirei kam ataia kain au botaki n reirei raou n mwakuri n te botaki n reirei taian ribooti akana imatami kam ataia bwa aio ngkai te komete e na tuoi mwin taian titiraki n te Auti n Tei ake kam a tia n tabekaki nakoimi taian kaoti eang kaungai ngkami. Aio te tai ti na kabanei korakorara n te tai aei bwa iai tuoakira n taainako e a bon karaoa raoi tabena te Auti ni Maungatabu Tia Babaire bwa e a na bon ngaia tabena ae na ririmwin aikai Tia Babaire ao ti kaitau ngkai e reke n tamnei Tia Babaire ao ti bon karabwa te Tautaeka bwa e koaua bo iai inaomatan te Tautaeka. Te Tautaeka teuana ma teuana bon iai inaomata e kan butimwaea aio ke e kan aki ke kan toma te aekaki ni kantaninga aio ke e kan aki ma ti karabwa te Tautaeka bwa e kaotia bwa e kan mwakuri e tangiria bwa e na reita aron te kamwakuri aei e na reita aron aia kekeiaki aron te kekeiaki ae ana karaoia kain te

komete aei ao e na kabirimwaka ma te komete aei Tia Babaire ao anne e kaotia bwa iai te nano ni kan mwakuri Tia Babaire ibukin te botannaomata Tia Babaire ao bon anne tibwangara ti tekateka ikai ibukin te botannaomata. Tibwangara are ti karaoia ibukin te botannaomata ti riai ni karimoa ara kakamwakuri ma ara iango ni kabane ibukia ara botannaomata Tia Babaire ao N na katekeraoa te komete aei ao N na katekeraoi ngkami ni kabane kain te Maneaba ni Maungatabu Taan Tei ni kabane kain abara ae Kiribati ti na kekeiaki ni kabane Te Mauri Te raoi ao te Tabomoa ma iriana are ana bau te botaki n reirei are te booureirei te maiureirei ao te kimareirei kam na bane n tekeraoi.

Tibiika: Ko rabwa Te Minitita ao I a kaokia nakon Te Minitita ae karineaki ae te aine Hon. Taabeta Amuera Teakai ao e nakoim.

Hon. Taabeta Teakai Amuera: Are titiraki are a uotaki n taai nako inanon te Auti n Tei. Tia kaitaua te Komete aio ao ti anga bwanaara ae akea bwa ti te kakaitau. E koaua *Madam Speaker* iai naba *samples* ake a karaoaki naba iaon *TUC* ao a tangira naba ao a kainnana naba te verification n aron ae ngkai I noria iai kanga aia ribooti ke aia *progress report* ao te *verification study* are a kakaraoia. Ao ngkanne iaon *TUC* ao iai naba ngkanne ara *samples* ake a

karaoaki ao I a bubutia te Komete aio bwa a ururingira naba ao a ururingia naba kaain *TUC*.

Ti aki ti ngaia Madam Speaker ma e koaua ti a kakaitau ti teimatoa ni kakaitau n taai nako ibukin te Komete aio. Ao ti kakoaua n te tai aio bwa te Komete aio ngaia moan te bongana ibukira riki ibukin te botanaomata n aron te kainnano are e uotaki mai ao ngaia taan tabeakinna taan *monitored* ao a *required* bwa a na *follow up* te naan *progress* ao *actions* are e agree by the government. Ao ngaia a mwakuria ao n tokin te tai ngaia iai naba aia *implementation* iaon *progress report* iaon te *verification*.

Ao tia kakaitau riki e kona n te tai aio ao e mwaneweia te Tia Tei mai Abaiang ae karineaki ao e kaotia bwa ngaia teuae motirawa aio bwa ngaia bon tarina aika nanokawakira. Ao e koaua ngai n te tai aio I a karina naba waeu n ana kau tao buun teuae e reke n te kanganga n te tai aio ao I a kanakoa bwanaau ae moan te bubura bwanaau au botanaomata n rainanoanga nakon buuna, ana utu ao nakon te Tia Tei ae karineaki ao n aron ae taekinna te Tia Tei ae karineaki ngaia iai aia botaki are kanga ana karaoia ibukin te rainanoanga ibukin tarina aio.

Ngaia are I a kauringa naba te Tia Tei bwa I a bubutia bwa ngkai e boo iaon au abamwakoro ae Tarawa e a

ururingai bwa ngkana e boo iaa e a ururingai taiaoka. Ti aki ti ngaia *Madam Speaker* ti a kaitau ibukin te *survey* aio te *survey questionnaire* are a tia n anga kaain ke a tia n tibwatibwaaki man te *Standing Committee* aio. Ao tia rangi ni kakaitau bwa te *questionnaire* aio e rangi ni kakawaki ibukin taai aika ana roko. Aio are e na buoka te *standing committee* aio n ataia bwa tera aia *way forward*. Tera ae ana kona riki ni katamaroa man te *questionnaire* aio.

Ao kanga ti kakoaua bwa kanga a rangi ni *smart* kaain te *Business Committee* aio. Bwa te *questionnaire* moan te kakawaki ni bwaai ni kabane bwa anne are ko learn iai ao ko ataia bwa tera ae kona ni karaoia ao ni katamaroa nakon taai aika ana roko.

E koaua akea tokin te tamaroa ae e aki toki n taetaekinaki. Ngaia are ti a kakaitau ibukin aio ao ti kakoaua bwa te Komete aio e rangi ni mwakuri korakora. E mwakuri korakora tia kaitauia ibukin aia bekutata are ti kakoaua bwa a tia ni mwakuri korakora inanon te tai ae nako.

Madam Speaker, a rawata maroro ake a tia ni maroroakinaki ao ti kakoaua bwa bwaai ni kabane ake a taekinaki akea ma ti te kakaitau nakon te *Business Committee* aio ao riki nakon *Fisheries*. Kabwara au bure *Madam Speaker* bwa kanga e kamimi ngke I taetae ao I a riki naba

ni ngako. Taeka ni manikangare *Madam Speaker* ma e a bon kan boo te tai are ngai naba te aomata ae I nang kai rorotaki bwa are inanon are I taekina au taeka n rainanoanga ao I a rootaki naba. Bwa are e bon eti bwa kanga ko a iangoa naba teuae te tia mwakuri ae Itinibwaara e bon nako bwa e nako ni mwakuri, ao ngkana ko karaua ni iangoia bwa ngkoe te aine are ko tataninga are te buu e nako buum bwa ngaia e nako ni mwakuri ao ngaia e aki oki naba. Ai kanaanokawakira ao tia kaitau ao I a reita naba ana kakaitau te Kauoman ni Beretitenti are e kamoamo a bwa te i Abaiang ae e nako ni mwakuri ao e a kabuanibwai inanon ana tai ni mwakuri.

E koaua are kaain abau bon tei Abaiang naba ngaia are I a reitai naba ma kaain Abaiang n te tai aio ana utu ake a mena iaon Abaiang, ao ake iaon Tarawa. E koaua are e rangi ni kakawaki te tai aio ao aio te tai ae ti na aki katibanakoa bwa aio te tai are e ti na bunrii iai ara rainanoanga nakoia ana utu teuaio. E koaua n te tai are e roko taekan teuae Itinibwaara ao ngai I a rootaki naba e rikia bwa I a tang naba bwa I aki toki ni iaangoa are ngkana arona bwa ai ngkoe arei ao ai tera arom are kona karaoia ngkoe te aine riki ngkana natim ae rawata. Ngaia are I a bunria mai inanou ao tao e koaua tao I tatania kaain Abaiang ao n te tai aio *Madam Speaker* ai bon bwanaan naba kaain abau nakoia kaain

Abaiang I a reitai naba ma kaain abau n te tai aio ao TUC au aomata au botanaomata aika kaain *TUC*. *Madam Speaker* akea riki bon ti te kakaitau n taai nako ti te kakaitau n taai nako ibukin te korakora nakoia kaain te *Business Committee* ao nakon te *Fisheries* are e a kaota te banna ae tamaroa n te bong aio n te tai aio.

Tia iangoia I a bubuti ngkami kaain au *Ministry* are kam bon ongongora iangoia bwa ngaira te kauoman ngkana e kona ni waekoa n roko ara ribooti ao ngaira *Ministry* ake imwina tia kaungaira ni kabane tia uaia ni ikarekebai ao ni karokoiria n te kantaninga are e kantaningaaki mai iroun te *Business Committee*.

Madam Speaker, e a tang te bero kanga I a ongo bwa e a tang te beero ai bon te bwana ni katekeraoi nakoira ni kabane nakoim *Madam Speaker* ma kaain am aobiti, ao ai ngaira ni kabane ngkai bon te Kanimabong bwanaau ni katekeraoi nakoira ni kabane ao ti butia tamnein te tua bwa e na raonira ni kabane. Ko rabwa *Madam Speaker*. Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao I a manga angan te Minitita man te Aono n Raina are Hon.Mikarite Temari e nakoim.

Hon.Mikarite Temari: Ko aitokamauea *Madam Speaker* ao ti a moantaai naba ni katoka te bau iaom

te tekeraoi inanon te weekend aio kai bon te weekend ae e a bon roko.

Ai kamaeura te Tautaeka aio *Madam Speaker* ai kakukureira taraan te Tautaeka aio ae kabutaki iroun Tobwaan Kiribati *Party*. E noraki bwa e nang bati te kakamwakuri ao ngkana e nang bati am kakamwakuri ao ko bon ataa naba kaitaraana e nang mwaiti naba kabuakakaam. Ma anne karaoan te mwakuri are ko aki matu ko aki aorioriko bwa ngke ko kakamwakuri ni iangoa kamaeuan tei Kiribati ao e mwaiti te kukurei ao e mwaiti te kimwareirei irouia kaain Kiribati, e ngae ti ataia naba bwa iai Kaitarana.

Ngaia are te aonnaba aio bon iai raoiroina ao iai kaitarana. Ma tia kaitaua te Tautaeka aio ao tia kaitaua riki kaain Kiribati tia bon kaitauia kaain Kiribati ngkai angan te Tautaeka aio onimakinana. Bwa a namakina te koaua ao te namakin bwa e na bon birimwaaka Kiribati nako iai ao e na bati te kakamwakuri.

I ti kan taraa te recommendation iaon te ribooti aio ao *recommendation for consider make it a legal obligation for Ministry to submit your progress report to the Business Committee within a specific period of time and to be penalize for the late submission of their report. Example, by including this requirement in both the public service act and stakeholder enterprises act if possible.*

E bia noraki irouia Taan Tei taraan te nakoa ae te Minitita. Bwa te Auti ni Maungatabu aio rekereken taian kaoti are kam tabeki ti butimwaa e na rekereke ma te mwane. Antai ana mwane? Ti aki ana mwane te Minitita are e tararua te *Ministry*. Ti aki naba ana mwane te Tia Koroboki ao ti aki naba aia mwane taan mwakuria aika a mwakuri n te *Ministry* anne, ana mwane te Tautaeka.

Ao iai tiara ao tokira naba iaon taian kataumwane aikanne we have *limitation*. Ao kai ana bwai te Tautaeka ao iai angan bwaai ni kabane ni kabonganaan ana mwane te botanaomata.

Ma are aoria bwa e a tia te ribooti e butimwaeaki ma e bia naba taraaki naba n te itera are teuana iaon aio bwa kanga ngaia bon te Minitita n te Aono n Raina ao n tabetai I aki kona n ataia bwa ana koro bukin bwaai tabeua ke ana bon aki inanon tain te waaki. Ao ngkana e a bane au tai ni Minitita nanona te Minitita are imwiu e a bukintaeka ngkanne. E aoria bon ti kario iango aika ana kaira te iango ma ti kakaitau nakon te kakamwakuri. Bwa kaewenakoan te *Ministry* teuana bwa e na kibara tibwangana ae kakawaki rinanon ana ribooti te Maneaba ni Maungatabu ke taian titiraki ake a mwemwe ikai.

A butimwaeaki bwaai ma a bia noraki naba inanon taina ma riaina ngkana bon iai ae e a bon aki kona e a bon riaon are e kona. Ma ti kabaeaki

Hon.Alexander Teabo : *Point of Order* te Tibiika.

Tibiika : Ngaia I a kanakoa nakoim te Minitita n te *Education* am Point of Order.

Hon.Alexander Teabo : I karautaeka nakon te Minitita n te *Line and Phoenix* bwa iai katabeau iaan te Ota Beba ni kauringko bwa e a boo 6 ngkai. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minitita n am kauring ma N na kamota moa ana maroro te Minitita man te Aono n Raina e nakoim.

Hon.Mikarite Temari : Ao e taku naba te taeka n rabakau Madam Speaker bwa iai tain bwaai ni kabane iaon te aonnaba aio. *There is time for everything*. Ao e a kaotia naba ngkai nakoiu bwa iai naba tain tokin te Auti ni Maungatabu ae e a boo 6. Ngaia are ti na butimwaea ma te kukurei te interruption bwa are bon iai kanoan te bong teuana ma teuana ao iai naba tokim.

Ngke ko moan bungiki ko uarereke ko ikawai ko maeureirei are ko nang manga kekerikaaki. Ko botonimwane

ko *smart* n tokin te tai kona manga bwaruku ao kona mwauku.

Ngaia are e rabwa te kauring ti na kabebetei naba nanora bwa bon kanoan te tai. Ti mataiakina rabwatara aikai ao tia mimi tia manga aroki eng ti mataiakini taian mwakuri tabeua n tokin te tai a manga aki nakoraoi. *Madam Speaker* e a tabwanin are aongkoa ai te kauoua ni wiiki inanon te Auti ni Maungatabu aio are ai bon banen naba te ririki ia kabaneana bwa te wiki ae na roko. Ao n te wiiki ae na roko ngkanne ai ti aki ngai ngkanne ae N na maroro bwa ai bon naake ara bwaririeta n anga aia kabanea ni maroro ni kakatekeraoi man itera aika a kakaokoro inanon ara Auti ni Maungatabu.

Ma tao I a biri rimoa bwanaia te nati man te Aono n Raina ni kabane inanon tamaroan ao reken te bwakantaai aio kanga te kaitau nakoia taan karaoa te ribooti aio antai riki tao ti na karabwa naba aia Tia Koroboki. Ngai irou I a bon karabwa te Tia Koroboki bwa are ngaia are e korea te bwai aio ni mwamiraia n aki matuakina bwa e aonga n nikoraoi te ribooti ao e tamaroa ni korakorana ao ni wanawanana ae kabanea. Ma I aki mwaninga te *Chairman* rikaaki ao ana members kam aitu kam aitatarika ao kam aitokamauea. Taua te kakaewenako bwa are bon irian te maeu aei.

Kai kam rineaki irouia ami botanaomata iai onimakinakimi ao karaolia ma te tibwanga ae tamaroa ao e kororaoi. Taraa moa Madam Speaker kaeta kawaim, ao anne ae kakawaki *look forward*, tai tatabe ma bwaai aika ana kabureburea am waaki mwiina e aki teke ami kouru. Ao e rabwa kanoan te ribooti aio bwa e kaungaira ngaira Minitita bwa ti na kaeta kawaira, e ngae ngke iai **obstacles, obstruction** aika a nang mwaiti ma ti na aki kuba iai ti na katikua behind ao ti na taraa moa bwa ae moanibwai ana kainnano te botanaomata.

Ti atai taian titiraki n taai nako aika wai mai irouia Taan Tei ana titiraki te abamwakoro teuana ae te kainnano. Ti aki te *want* bwa te *need* ngaia are e kakawaki aio ao e kakawaki te ribooti aio ao ko aitu naba te *Fisheries* ngkai ko kibaria e na teimatoa naba ake nikirana ni karaoi tibwangara iaan kabaeara ae kakawaki iaan te mwioko iaan te nakoia n Tia Tei.

Ngaia are ai bon bwanaia riki kaain te Aono n Raina n reita te rainanoanga ao ai bon moarara riki bon aia katekeraoi nakoia ni kabane kaain te Auti ni Maungatabu aio. E bon moa mai iroum kaain am aobiti ni kabane, ngaira mai iroun te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minitita, Taan Tei ni kabane man Tobwaan Kiribati *Party*,

ai moarara riki tarira ma mwanera aika man te Kaitara. E moa mai iroun te Leader ae karineaki, ao kaaana ni kabane ao iriana naba ma kaaan Kiribati Moa *Party* ao ai moarara riki are a mena n te *neutral* ngkanne ti nang karineia riki nakai. Ngai irou nakai a nang kakawaki ngkana ko mena i nuka bwa n tabetai kona anganga taian iango aika a mena i Nuka ae aki tabe itera ao anne tia kaitauia riki iai naake a beti i nuka. A beti i nuka ti aki n ae akea aia iango a kakawaki ao iai ao ti noori aia maroro a kaketeke bwa aki waewae. Aio tikiraoin ngkanne nakai bwa a kabi ni waea te *Party* teuana ao te *Party* teuana. A ti noria bwa e ngaa ae eti ao e riai n aia iango ibukin aia botanaomata ao a iria naba.

E aoria ngaira kaaan te Kaitara ao te Tautaeka bwa are bon iriara anne ti na kaberoroa te Maneaba naba ma e a bi ariki uarereke te kabuakaka. An kauarerekea bwa a bon taku kaaan Kiribati ti aki tangira anne ti aki tangiria tia tangira te *move forward*. Au reke ngkanne bwa n te ririki ae boou ao e nang akea te kabuakaka bwa ai bon kaotan taian motinnano tera te raanga ni kabwaia ae I taku bwa anne bwa e a kamaeu ngkanne anne. Ao anne ae e bon kan ongora Kiribati iai, ao ti nang aki kumekumea ana bwai temanna ma temanna anne e raoiroi. E a tia n tang te beero *Madam Speaker* e nang *summary* e mena ao I a kaurerekea

riki bon ana bau ao bon ana kakatekeraoi te nati ni Kiritimati e moa mai iroun tao te kabanea ni ikawai iaon Kiritimati, te Aono n Raina, Tabuaeran, Teraina, Kanton nakon te ngoro I a katekeraoiko iaon am kain tekateka ao ni katekeraoia kaaan am aobiti ao bon ngaira are ti riki bwa tabon bain te botanaomata ao bwanaan te botanaomata inanon te Auti n Tei aio. I a tei naba bwa are e a bon bane te ririki I a kabwarai naba aia bure naake tao a tia ni kairua nakoiu a tia n taraai ma mataia aika a buakaka a tia n ribaa bwanaau bwa tao te bwana ae aongkoa e na kamatauningaia I a kawenea naba bwa bwanaau ni kabwara bure. Are bon kanoan te mronron aio bon te tabo n takakaro. te tabo ni kaoti iango ao ni kamwaiea te Maneaba aio n tabetai bwa e na kakan ongora. E na kakani matu.

Ngaia are ngkana iai tibanakon te waaki, ti a kawenea naba bwa ana kabwara bure te Tia tei mai Kiritimati temanna ae mangori.

Ao nakoia naba nake a teimatoa n tarai bwa tao aiaia ngai n un ke n aera. A bia taraia bwa raou ngaia inanon katekeraoan Kiribati nakon taai aika na roko.

Ao ngkana ti boni booti nanora as one, ao bon anne raoi. Ao ngkana ti itabarara n mae nako ao e aki kona ni mwemwerake. Ngaia are I teimatoa, tao I anoia naba tariu man te Aono n Raina bwa are ti ngai man

te Tautaeaka ngaia are I a kawenea naba bwanau ni kabwara bure ngkana iai te kairiribai e aera katua ti aonga n roko i karawa. Ao ngkana ko tautaua nanom, ko aki roko i karawa ngkanne.

Ngaia are e kakawaki bwa ti na tangira inanon katekeraoan ana waaki Kiritimati te Aono n Raina ibukin te botannaomata. Ngaia are ai boni bwanau naba ni kabwara bure iaon tibanakon te waaki man Tianuare ni karokoa ngkai. E a bane te Auti n tei, tibanakon taian marooro a bia anaki bwa kanoan kakamwakuran te iango bwa e aonga ni maeureirei Kiribati man ara marooro aika a otinako inanon te Auti ni Maungatabu aio.

Manuia, ao tekeraoi kanon te ngaina aio. *Merry Xmas and happy new year.* Mai irouia kain te Aono n Raina. Ao I toki ikai *Madam Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao e a boni bane ae e na marooro are e a bon tia naba n roko te kauring ibukin ae e a tia ni boo 6.00pm. N nang kaokia ngkanne nakoim te Tia tei ae ko karineaki mai Beru are am tabeka te tabeka aei. E nakoim te Tia tei mai Beru.

Hon. Bwatoromwaio Kiritian: Te Tibiika ko rabwa n tian aio are I taku bwa aio te tabe teuana ae I a tia n iangoia ngaira kain te *Business Committee* inanon te tai ae uarereke are ti iangoia bwa kanoan te tabe are

ti a tia n anganaki, ti nang riai n tabekia ni waekoa bwa te bwai ae e kakawaki bon ami bwai. Ti na aki kabwanga ao ni kawenea iaon te taibora ma ti na waekoa ni katia bwa e kakawaki ae reke iroumi ao e rangi n kakawaki naba bwa te feed back are ti karekea mai iroumi, e na katamaroa te waaki.

Te Tibiika, I rangi n kukurei n noran te taetae ni ikawai ke butimwaeen te ribooti aio are I noria iai mai iai bwa bon angina a bane ni kakaitau ao ni karabwarabwa ibukin kakawakina ao noran raoiroina ma bonganana nakoira ngaira Taan tei ao riki ana mwakuri te Auti ni Maungatabu are I taku bwa ti a kakoroa nanona ao ti a kamwakuria nakoia te botannaomata ao bon nakoimi ngkami taan taetaekinna bwa e a bwaka iaa are ti tabetabekia bwa kainanon ara botaki n te tai teuana ma te tai teuana.

Te Tia babaire, moan te rawata ae e taetae naba iaon aei ao tao e rawata naba ae e kan taetae. Ma te bwai ae kakawaki bwa I aki kona n rinanon ni kabane. N na kamanena ami tai are kam a tia n tabeki bwanami ni karaoa raoi kanga te analysis iaon ami kaoti bwa katamaroan ara waaki nakon taai aika na roko.

Ma e ngae n anne ao N na teimatoa ni kakaitau nakon katamaroa aika kam a tia n tabeki riki tao ae I moanna mairoun te Beretitenti ae ngaia are e moan taetae. Ti na

kamatata kanganga tabeua ao e koaua ara ribooti aio kanga te bwai ae e rangi n kakawaki iai n aron are kanga bon te *format* bwa ti bon katebenakoa te titiraki ma kaekana are e a tia ni butimwaeia te Tautaeka.

Ao man te naan titiraki akanne, tera ana kaeka te Minitita iai. Ao man te kaeka anne ao ti a *identify* naba te naan *activities* are I taku bwa a na riai ni *monitor* naki ke n *access* iai aia *performance* iai taani mwakuri.

Ngaia are te bwai ae ti noria n ara format aio, ti kanakoia nakoia *Ministries* ao angina ae kanga e aki rangi n kamatebwaia ao e aki rangi n tararuaia. Ma iai riki aia format aika a boni waaki iai ao a manga boni kanakoa naba nakoira.

Ngaia are I taku bwa ti a manga boni kaokia naba nakoim bwa aio tiaki aio. Aio taian *consistencies* n aron ae ti tangiria bwa aikai aika ti tangiri ao e a bon *flow aline* te naan *activities* ma aron kakaekaia ao e a *simple* naba are imwina ao e a rangi ni bebete naba te *reporting*. Are te *reporting* e kona n anaia tao 200 te page ao *insert on the table* tao ti uoua te *page* are n te taibora kanoana ao e *analysis* naba bwaai ni kabane.

Ngaia are I taku bwa te bwai ae kakawaki bwa te koraki aika kanga aki kaoti aia ribooti, are nanona bwa *Incomplete*. Bwa ngkana am kaeka

ngkoe te Minitita bwa ko a kaeka bwa ko butimwaeia ao tera am *activities*. Tabeman kanga bwa kanga boni baik a bebete ma tao bon te *habit* ke te *attitude to word* ae tao ti kona n *ignore* bwaai aika ti taku bwa aki rangi n kakawaki nakon are ti taku.

Ngaia are I taku bwa te bwai ae ti a manga kaokia bwa ti tangiria bwa tera te naan *activities* akanne ao tera te *implementing issues* ke kanganga aika ko aitar a ma ngaia. Tao n angin kanganga aika ti noori aika tao aki *complete* iai te taibora aio ke te ribooti aio ni *Ministry* tabeua. Tao bon te kanganga n aron te mwane bwa tao e bon aera. Ma te bwai anne ae ti tangiria bwa e na *stated*. Anne te bwai ae ti tangiria bwa e na noraki kanga aron te mwakuri bwa tera te kanganga. E tuai reke mwanen aei ma e butimwaeaki, ma iaoni kawaina.

Aio naba kanga e anganira te *work plan*. Are man te *Work plan* akanne ao e a rangi n bebete naba bwa ko a kona naba n *stated*. E roko te ribooti ao ko a *stated* ao tao 50% ae e *complete* man aei ngkai.

Tao manga *next report* manga iraua ni karokoa 100% e a *complete*. Ti aki kangai bwa a na bane ni *complete*, ma te bwai ae kakawaki bwa bon au *response* nakon te *table of reporting*.

Ngaia are ngkana ko bon aki *response* nakon am *activities* bwa ko

aki *report* ni kangai; aio 10% ae e *complete*. Aio te kanganga bwa e tuai moa n reke mwanena. Ngkana ko aki *report* ngaia are ti aranna ngkanne bwa e *incomplete*.

Ma ngkana ko bane n *response* nakon aikai, e *complete*. Ngaia are anne I taku bwa e na noraki aei n taai aika na roko bwa te bwai ae ti na *monitor* aron te *progress* ni karaoan aei.

Ao I taku bwa aikai ngkanne a kona *identified* kanganga tabeua ao bwaai tabeua aika a kona ni katamaroaki n aron are e tabetabekaki inanon te Auti aei.

Te Tibiika, I taku bwa aio kanga bon te kibu ae ti nang kan taetae iaona bwa ti na kabwarabwara raoi arona. Ngaia I karautaeka nakoia Minitita tabeman ake a taku; e aki tia ara ribooti n te tai aio. E tia ma bukina aki *response* aki koreia bwa iaoni kawaina ke akea aia *work plan* are a *straight away from there* ao aera naba nakon aei ae aio ngkai te *work plan* ae ti a bwaka ikai ao te kanganga ikai.

Ngaia are I taku bwa e raoiroi te Tibiika, bwa I taku bwa bon aio naba te moan waaki ni karaoan aei iroura ngaira Komete, ma ti aki ataia bwa e tamaroa ke e raoiroi. Ngaia are ti a manga boni kairia ngkanne ma te *questionnaire* bwa ti na nora kanga aron butimwaeana

iroumi bwa tera. E tamaroa ao tera te katamaroa iai.

Ma e ngae n anne ao a tia n reke katamaroa aika kam a tia n taekinna ikai inanon ami taetae ni ikawai. Ao baika a rangi ni kakawaki riki ngkanne, ae ti a tia naba ni kabwarabwarai te Beretitenti. Tiaki nanona bwa tao a rangi n aki mwamwakuri ao aki katia aio taani mwakuri ma bon iai kanganga tabeua are tao a taekinaki bwa kanag te *multy sector approach* ae a tangiria bwa iai tabeu taabo ni mwakuri ni Ministries tabeua a rangi n rawata mwangangaia ke rekerekeia ma aron katian te mwakuri ke kaekan te titiraki are e a tia ni kabwataki ao a tia ni butimwaeaki.

Ngaia are kanga aikai ti a rangi n butimwaei ami *comments* aikai. Ao ngkana tao I taekina ami *comments* ni kabane, ao I bane n star iai. Te moan are e mena, 1 star, te kauoua 1 star. Ao ngkana I sort out te moan star ao te kauoua n star ao e rawata riki ae e taetae iaon ngkai ae e irekereke ma ana tokanikai te Minitita n te Akawa, te rainanoanga.

Ao aio bon rekereken karaoan raoi te mwakuri. Aio rekereken karaoan raoi te mwakuri bwa e noraki mwina n te tai aei ni kanakoan ara ribooti aei ao iai aika e kabuanibwai maeuia ao ti a bane n raa, angina a bane n taetae iaon te rainanoanga.

Are aio e kaota aron ae e a tia ni karaoia te Minitita bwa e tokanikai. Ngaia ngkai ae e kauka ara ribooti bwa kanga ngaia aongkoa e complete ao e ribootinaki n ara ribooti n te tai aei.

Ao ti nang kaitaua aio. Aio e bubura te star iai, te five star are te rainanoanga bwa ti nora rekereken ami mwakuri ke ana mwakuri te Minitita ke ana mwakuri te Botaki ni mwakuri teuana ma aron te bwai ae e riki bwa karaoan tabeia ae kakawaki.

Tao e koaua tao aki tian naba mwakuri ake baika a bon rangi n bebete bwa ao bon te *attitude to work*, tao e kona naba n nora kanga ami raa. E ang ate indication naba nakoia ami tia mwakuri bwa tera ae kam kona ni karaoia. E aera e na aki tia aio. Ti te bwai ae e *required*, ko na *response* bwa e abwaka iaa ngkai karaoan aei.

I a kauarerekea te Tibiika, I taku bwa ami comments aikai a n ariki bwa katamaroan ara ribooti nakon taai aika na roko. Ao I taku bwa ngkai te moan aei ao ti bon nano uoua naba iai bwa are ti taku ngaira bwa kam na un bwa inanon ara processing ao iai ae ti na *summon*. N token te tai ao ti a *summon* te Tia Koroboki ke are e aki *response* ke antai.

Ma are e koaua ngaia are ti na kanakoa nakoimi n te tai aei bwa ti

na karaoia bwa te kawai n ibuobuoki ao ni katamaroa aron te waaki n aron aika ti a tia n anganaki bwa mwakan te Komete.

Te Tibiika, ti taku bwa te bwai ae I kan taekinna riki. Ai bon au kakaitau nakoia Taan tei ni kabane are a tia ni bane n taetae ao n anga aia iango ni katamaroa. Ao te bwai ae kakawaki bwa *e format*, n aron ae ti a tia ni kabwarabwara. Te Tia tei, am *form*. Aio ngkanne ae ti a buti ngkami bwa kam a kanoaia.

Tera kakawakin naba te ribooti aei. Tao I kona n *summarize* aika kam a tia n taekini, bwa teuana te bwai ni kaongora. E bebete a mwakuri nakekei ao kam a uotia naba.

Ngkai tao kam ti kaongora iroun te Botaki ni Akawa.

Te kauoua; e bon access ana *performance* ana *Ministry* bwa antai aika a tabena anne ao a tabena anne. I taku bwa anne e anganingkami naba te indication.

Kam *monitor* ana *progress* the *commitment of the staff* bwa tera aroia. E na aki riki bwa te kai n oro n aron ae e taekinaki bwa e na reke bwa te kai n oro nakoia tabeman, ma e na reke bwa te bwai n ibuobuoki.

Kam taku bwa e aki *complete* ami ribooti, ibukina bwa tao e aki tia bwa e kanganga te mwane ma tiaki anne. Te bae ti tangiria te response nakon te *activity* are ngaia ae e aki

tia. Ngkana e kangai ti na *survey*. E tia te *survey* ke tuai. E a tia te *survey*. Ok, ti na manga aera ngkanne. E *funding*, e *pro-doc*. E a tia naba te *pro-doc* kanga aekakin *activities* are ko na *stated* bwa e *complete* am *work plan*.

Ngaia are ngkana ko bon aki response nako aikai, ao ti araniko ngkanne bwa e aki bobonga raoi kaekan te titiraki ake ko *identity* ni kaekan te titiraki bwa am *activities* ni kakoroa nanon are e tangiraki.

I taku bwa kaekan tabeua ake kanga I taku bwa aki kona n reke bwa tera. Ti bubuti bwa e na aki riki bwa e kai n oro ma ti na ibuobuoki iai ni kataneiaia ara tia mwakuri bwa a na karaoa are tabeia. Tao angin te tai a ignore atakin kanganga n irekereke ma karaoan aia mwakuri nakoia aomata. Ngaia aio ae e rekereke ma kabuanibwai ae I taku bwa aio ae e rangi n kakawaki inanon te ribooti aei bwa e kaota aron te mwakuri ae e tamaroa riki nakon te Botaki ni mwakuri ae te *FMRD* ae I taku bwa ngaia ngkai ae e na rangi n *response* nakon te ribooti aei.

Katamaroan te waaki ao te kaungaunga. Iai naba aika a taekinna bwa e reke naba bwa te bwai ni kaungaunga nakoira ngaira *Ministry* tabeua, kain te *Ministry* teuana ma te *Ministry* teuana.

Tao ti kamoamoa ngkai te *FRMD* ma aia Minitita bwa e a tia ni karaoa tabena, ao I taku bwa te koaua ni koaua tao aia *attitude* nakon te mwakuri taani mwakuri akanne, a rangi n *straight forward*. Aki rangi n raa ma a rangi n ongo iaan karaoan tabeia.

Ibuobuoki nakon te tabeka ke aia tabeka Taan tei. E nang ibuobuoki naba ae e karaoaki aei ibukia Taan tei.

Ao ai boni karaoan taben te Auti n tei ni kaongoa n reitaki nakon te botannaomata ao bon te Tautaeka.

Ao tao man aikai te Tibiika, ao I a kakaitau ni kabane. Ao I anga ana katekeraoi ara Komete ae e a tibwa kekeiaki nakon tabena are e anganna te Tautaeka. Ao ko rabwa te Tibiika.

Ao I a kukurei ngkanne n tabekia bwa te ribooti aio e na kariaiakaki ao ni butimwaeaki. Kam rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki mai Beru ao ngkanne N nang kanakoa te kaotinano iaon ana ribooti te *Business Committee* iaon ana ribooti te Botaki ni mwakuri ibukin te Akawa ao Karikirakean kaubwaira mai Marawa. Ake a butimwaea te ribooti ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. Ao e nakoia ake a butimwaeia.

Ao ngaia tera am *point of order* te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika ao I ti kani manga kauring ara bubuti ni moan waakin ara bowi aei. Tao ibukin nikiran taian titiraki ae I taku bwa are e bon tabekia naba temanna te Tia tei mai Betio ngke moan ingabong. Ma I taku bwa e kakawaki bwa are e tuai otinako te babaire, ma tao ti a moantai ni kakina ngkai imwain e aoria n ae tiaki manga *point of order* n te moan ingabong n te Moanibong. Ti ibukin nikiran titiraki ngkana e na kona n reke angaia.

Ao te kabanea te Tibiika, bwa are e kakawaki bwa are a tia n nako bwana ibukin te rainanoanga ao ti a kauataoi naba. Ma tao n te tai aei ti a manga tei ibukin kainnaban te Itinibwara. Tao I a bwana naba raou n Tia tei mai Abemama tao ibukin ana itera buna bwa kain ara abamwakoro ao kain ara utu ae Nei Mari Kabwaua ma natina.

Ibukin bwanaia Taan tei n rainanoanga ao ti ataia bwa e taonaki n te rawawata ngkai ibukin te kanganga are e mena inanona buna ao tao e eti are e a tia n taekinna te Tia tei mai Abaiang. Ma ti a raoni naba, ti a bwananna naba nakomi ni kakaitau ibukin bwanami ao ti a kauataoa riki te rainanoanga nakon buan te Itinibwara. Akea ara raraoma bwa e boni kawakinaki inanon bain Tamara are i karawa.

Ao tao mani bwana aikai ao ti a boni kakatekraoi riki te Tibiika tao n te week end aei ao ti a magna kauataoa ara bubuti ao tao tera riki rinanoana. Ti a ongora nakon te wiki ae na roko. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te *Leader* n te Kaitara ao ibukin kakaeen taekan nikiran te naan titiraki. E raoiroi akanne I a katikua nakon te Moanibong, ao I a kona n anga au kaeka iaona ngkanne.

Ao I kakoaua are e a bon tia n tabekaki te kaoti ibukin te bwara ao imwain ae I kabwara ao ti a bon reitira ni kabane ni kakaitau ao ni karabwarabwa ibukin teimatoan te marurung are ti mena inanona inanon te wiki aei.

I raoni ngkami naba ni kabane Taan tei n aron ami marooro, ami ururing baikara riki ae kam a tia n taekini ibukia ake a tia n reke n te kanganga ake a rotaki n te tai aei, utu ao antai riki. Ao ti teimatoa ni butia te Atua ae mwaka bwa e na teimatoa ni mena irarikia ake a rotaki bwa e na karau nanoia n aron are a mena inanona n te tai aei. Ti ataia bwa ngaira ni kabane aikai, bon iai babaire ibukira aika a raba tiaki kona n atai. Ma ara kantaninga bwa ngkai ti nang oki, ti nang bwara. Ti na kabwaraki inano te marurung, te korakora n te aro bwa ti na manga kona ni kaitiboaki nakon te Moanibong, te aoa 10.00am ikai.

Ngaia are N nang kabwara ngkai te
Auti n te tai aei ao ti a kaitiboaki n
te Moanbong te aoa 10.00am. Ti a
motirawa moa.

E MOTIRAWA TE AUTI

Kiraaka : Te Tataro.

Tibiika : Ti a nakon ara bwai iaon ara Ota Beba.

Kiraaka: Ana kaongora His Excellency te Beretitenti iaon manga rinanon ana kanoa te Tautaeka.

Ana Kanoa te Tautaeka

Tibiika : Ao I anganiko te Beretitenti ae ko karineaki HE.Taneti Mamau bwa ko a kanakoa am maroro.

HE.Taneti Mamau : Ao ko rabwa Madam Speaker ao e koaua tia kamaurira n tamaroan ao raoiroin ara kabanea ni bong ni bowi n aran ara Uea ao kam na bane moa ni mauri. Ao kanga e bon aitara manga bitakin ana kanoa te Tautaeka nakon riki te bong aei Madam Speaker n aron are e oti n ami Ota Beba te Government Revise Order of Government Business are e mena imatami. Ao ngkana I wareka kanoan te bong aio ae te Moanibong 19 n Ritembwa iai Biira akana teniua ao iai kaoti akana 5.

Ao te moan Biira n aron are moan warekan te Biira n onono ibukia Botaki aika Inaomata 2022 ke te In cooperated Society Amendment Bill 1st Reading 2022.

Moan warekan te Biira n Onono ibukin Bung, Mate ao Mare 2022 ke te Birth, Death and Marriage

Registration (amendment) Bill 2022 1st Reading.

Te kateniua ni Biira Kometenakin ao Kauouan warekan te Biira ibukin Kamanoan Kaubwain te Aono ni Binikiti 2022 ke te PIPA Bill 2022 Committee State and 2nd Reading.

Ao te naan kaoti ngkanne te moan kaoti ibukin Tabekakirakean te Kataumwane ni Karikirake 2023 ke te Motion to Approved the 2023 Development Budget.

Te kauoua ni kaoti te kaoti ibukin ana Komite te Maneaba ni Maungatabu ae na kamatebwaia katean ana reirei Kiribati ibukin te takakaro ke te National Institute for sport Select Committee.

Te kateniua ni kaoti te Kaoti ibukin te Komite n taraa karakaan amwarake aika a bongana ao ni karaka mwaitin te baranti nakon te botanaomata ao riki ataei ke te Recommended Dietary Intake Select Committee.

Te Ka aua ni kaoti, te kaoti ibukin onean ana Tua ni Kaetieti te Auti ni Maungatabu ke te Motion to amend Rules of Procedure.

Te kanimaua ni kaoti ai te kaoti ibukin Motirawan te Auti. Ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao ko rabwa te Beretitenti ao tia nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka : Taiboranakin Beba.

Mai iroun te Kauoman ni Beretitenti
ao te Minita ibukin Mwane ao
Babairean Karikirake.

Ana ribooti te Bwebweriki Net limited
ibukin te itera n ririki 2022
Beba No. 70/2022

Ana ribooti te Bwebweriki Net
Limited ibukin te ririki ae bwanin
2021
Beba No.71/2022

Ana ribooti te Tourism Authority of
Kiribati ibukin te ririki ae bwanin
2021
Beba No.72/2022

Te Kiribati National Shipping Line
Statement of Intent 2023 nakon
2025
Beba No.73/2022

Kiribati Port Authority Statement of
Intent 2023 nakon 2025
Beba No. 74/2022

Te Kiribati Green Energy Solution
Limited Statement of Intent 2023
nakon 2025
Beba No. 75/2022

Te Development Bank of Kiribati
Statement of Intent 2023 nakon
2025
Beba No.76/2022

Kiribati Insurance Cooperation
statement of intent 2023 nakon 2025
Beba No. 77/2022

Te Bwebweriki Net Limited statement
of intent 2023 nakon 2025
Beba No.78/2022

Tourism Authority Kiribati
Statement of intent 2023 nakon
2025
Beba No. 79/2022

Te Atinimarawa Company limited
statement of intent 2023 nakon 2025
Beba No. 80/2022

Kiribati Housing Cooperation
statement of intent 2023 nakon 2025
Beba No. 81/2022

Kiribati Land Transport Authority
statement of intent 2023 nakon 2025
Beba No. 82/2022

Te Public Utilities Board Statement of
intent 2023 nakon 2025
Beba No. 83/2022

Central Pacific Producers Limited
Statement of intent 2023 nakon
2025
Beba No. 84/2022

Broadcasting and Publication
Authority statement of intent 2023
nakon 2025
Beba No. 85/2022

Airport Kiribati Authority statement of intent for the period of 2023 nakon 2025

Beba No. 86/2022

Ao beba akanne akana a mena imatami n te tai aio. Titiraki ao Kaekaia.

Titiraki ao Kaekaia

Tibiika : Ngaia ara moan titiraki ae mena imatara n te moaningabong aei bon te titiraki ae e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Makin Hon.James Taom ao e na kaekaaki iroun te Minita,

Hon.Taoaba Kaiea : Point of Order.

Tibiika : Ngaia tera am Point of Order te Tia Tei mai Tarawateinainano.

Hon.Taoaba Kaiea : Te Tia Tei mai Tarawateinainano te Tia Babaire. Ko rabwa te Tibiika I kan bubuti bwa are iai au titiraki are e na toka are e katokaaki bwa au titiraki are nambwana 134. Ma kanga akea n au ururing ae I katoka te titiraki aio te Tia Babaire. Bwa ngkana kam taraa te titiraki anne ao kanga ma e a toka bwa au titiraki e ang are akea au ururing ae I katoka te titiraki anne ibukin taekan kanga ibukin te Jetty are i Betio arei te Uaabu are i Betio te Tia Babaire.

Ma I kakaea rongorongona ao tao iai te Tia Tei temanna mai Betio ae karineaki ao ngaia tao iai te mena ma ngaia ma N na bubuti ngkana arona bwa e na bon kaetaki raoi nakon te Tia Tei are ana tabeka te Tia Babaire ngkana arona bwa ngaia anne. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ngaia ko rabwa te Tia Tei akea te kanganga bwa ti roko iai ao tia kaetia naba nakon angana are e na riai n eti iai. I angan naba te Tia Tei mai Betio are ana titiraki te titiraki. Ao ko rabwa. N aron are I taekinna tia nakon ara titiraki are e na tabekia te Tia Tei ae karineaki mai Makin Hon.James Taom ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Akawa ao Karikirakean Kaubwaira mai marawa Hon.Ribanataake Tiwau e nakoim te Tia Tei.

**BUBUTI ONEAN MWIIN TE BOERA
NI KAUU IKA IAON MAKIN**

Hon.James Taom : Ko rabwa te Tibiika ao e koaua bon te kamauri moa nakoim te Tibiika ma kaain am aobiti. Ao bon nakoira ni kabane n te ingabong ae tamaroa aei kam na bane ni Mauri. Eng imwain are N na kanakoa au titiraki te Tibiika ao ngkana ko kukurei ngkana I ti Point of Order naba iaon are kanga aongkoa N na bon Point of Order iaan are iai teuana nikiran au titiraki ae e aki toka. Ma kanga I ongo iroun te Beretitenti bwa a bane n tia roko te

naan titiraki. Ma e aoria bwa ngkai e a Point of Order te Tia Tei man TUC ao i ongora ana titiraki ae te titiraki ae katokaki ae taku bwa ti aki ana titiraki ao titebo ma kanga bon au titiraki ae te Jetty kee. Ma I tuai noora rabwatan te titiraki anne ma ngkana arona bwa ngaia tao I a raorao ma te Tia Tei mai Betio e mena bwa n au titiraki ao e taumatoaia bwa ana titiraki.

Ma e raoiroi ao ngke I manikangare are bon titebo nanona. Ma kanga uringa ae anne au titiraki ae bon ti teuana nikiran au titiraki ae tuai toka ao titebo ma bon tein raoi. Ma I a noria N na check ao I a men ate Tibiika ngkana ko kukurei.

Ma N na kanakoa au titiraki.

Tibiika : Ngaia kanakoa am titiraki.

Hon.James Taom : Ngaia ao e kangai taekan au titiraki:-

E a tia ni manga bua te boera ni kauu ika n te aro are e a bon tibwa kanimwaki iaon Makin. Tao man buakan taari ao korakoran te aira. E kona te Minita are tabena ni ibuobuoki ibukin onean mwiina n te tai ae waekoa taiaoka? Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Ribanataake Tiwau : E rabwa Madam Speaker ao reitan taian

bwana ni kamauri nakoim Madam Speaker, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, te Leader n te Kaitara ao ngaira ni kabane ake tia bane ni mena iaan te Maneaba aio kam na bane ni Mauri.

E koaua e rabwa tabekan te titiraki Madam Speaker ao aio ana kaeka te Tautaeka:-

Te Tibiika ae karineaki I kukurei ni kaongoa te Tia Tei mai Makin bwa e tauraoi au tiim ni ibuobuoki ibukin onean mwiin aia boera. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.James Taom : Ko rabwa Madam Speaker ao e rangi n rabwa te Minita n ana kaeka. Ao e koaua te kanganga aei kanga e bon taraa ae e a rangi ni okioki. Ao ti aki kabure tao antai ibukin ae te bwai ae ririki aei. Are e bon koaua bwa tao bon iai angabuakan naba abara arei ma aron aekakin ibuobuoki aikai. Ma e raoiroi bwa are bon taan rabakau te Minita n te Fisheries ma ana koraki. Ma ti na bubuti ngkana arona bwa tao e na kona ni kakaeaki riki angan ae e na teimatoa. Bwa e bon bua n te buaka imwin te nako ao te aira a kanga n te tai are e rebwe iai te ang ao e mena ao e a noraki bwa akea rabwatana.

Ma eng kanga bon te bubuti nakon te Minita ngkana e kona n reke onean mwiina. Ma ti kaitaua n aron ae taku bwa e na manga waekoa naba n roko ni karaoaki onean mwiina. Ao tao tia katikua nako nanon bain te Minita ngkana arona bwa ngaia anne ao tao tia kakantaninga ana ibuobuoki. Tao nakon ngkanne ni ngai te Minita taiaoka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau : E rabwa bukan te titiraki Madam Speaker ao I taku bwa te koaua ae e rang okioki aron kakaboan mwiin taian boera aikai. Ao eng are iai ngkanne ibukin te mwaranga ibukin kibaran aio Madam Speaker ao are a bon tibwa oki naba ara koraki mai Makin. Ao iaona kawaina ngkai nako Butaritari.

Ngaia are tao ti kaokia moa kaa in ara tiim akana a mena ngkai iaon Butaritari ao tia manga bon karekea taina are ti na manga bon reitaki iai ma te Tia Tei ae karineaki Madam Speaker iaon te tai are e tangiria bwa ana manga oki iai ara koraki. Ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Buukan am titiraki te Tia Tei.

Hon.James Taom : Ko rabwa te Tibiika ao e rangi n rabwa riki kanga kaekan riki te titiraki mai iroun te Minita. Ao eng ti rang karabwarabwa n aron are e a tia ni kaeka iai ao e

aoria bwa tia katikua inanon bain te Minita. Ti kakaitau bwa e na kona ni manga waekoa n reke okiran naba te bubuti aei ao ni kona ni karaoaki.

Bwa e rangi ni bongana te aekaki ni boera anne ibukin riki bon ibukin te akawa. Ma e rarabwa te Tibiika akea naba au titiraki ikai ai bon kabaneana naba anne. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau : E koaua e rabwa bwa n aron are I taekinna Madam Speaker tia reitaki ma te Tia Tei ae karineaki iaon waekoan manga okiran ao kibaran te kanganga aio n te tai ae waekoa. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao te Tia Tei iai riki buukan am titiraki. Ao tia nakon ara titiraki are imwina. Te titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Kuria Hon.Banuera Berina, e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Mwakurian Karikirake ao Kateimatoan Korakora Hon.Willie Tokataake e nakoim te Tia Tei.

**AIA TAURA KAAIN KURIA ARE
KANOAN ANA BUOKA TIAINA**

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa te Tibiika ao aio au titiraki:-

E kona ni ibuobuoki te Minita are tabena ni kaongoa te Maneaba aio te

*tai are e na reke iai aia taura kaain
Kuria are kanoan ana buoka Tiaina?
Ko rabwa te Tia Babaire.*

Tibiika : Te Minita e nakoim.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa
Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei
ae karineaki n ana titiraki ao aio ana
kaeka te Tautaeaka:-

*Madam Speaker, te katautau bwa
ana reke tibwaia aba ake a tuai reke
tibwaia n te taura ake ana buoka
Tiaina inanon nukan te ririki ae boou
2023. Kuria ngaia teuana mai
ibuakoia aba aikai. Ko rabwa.*

Tibiika : Te Tia Tei buokan am
titiraki.

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa te
Tia Babaire. Te Tia Babaire I kaitaua
te Minita ae karineaki n ana kaeka.
Ao te Tia Babaire e aoria bwa are e
nako n nukan n te ririki kanga e
katautauaki e kona n rimoa ao e
kona n rimwi. Ma e kona ni kamatoa
te Minita ae karineaki bwa e na bon
reke n te ririki ae boou. Eti otou aio
te Tia Babaire? Ko rabwa.

Tibiika ; Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa
Madam Speaker eti otan te Tia Tei. Te
katautau bwa ana roko i Tarawa ikai
tao inanon te namwakaina ae
Beberuare, ao ngke a roko ikai i
Tarawa ni Beberuare ao a tibwaaki

naba ngkanne nakon aba aikai. Ko
rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am
titiraki.

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa te
Tia Babaire I kaitaua te Minita ae
karineaki ao a bon ongora kaain
Kurua. Tia kaingainga nukan te ririki
ae boou. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita ngaia I taku bwa e
a bon rauaki nanon te Tia Tei mai
Kurua ni kaekan ana titiraki. Tia
nako ara titiraki are imwina. E na
tabekaki iroun te Tia Tei ae
karineaki mai Makin Hon.James
Taom ao e na kaekaaki iroun te
Minita ae karineaki ibukin
Kammwakuri ao Karikirakean aia
Konabwai Aomata, Hon.Taabeta
Amuera Teakai ao e nakoim te Tia
Tei.

KAIMOAN SPMS AKE A TEIMATO A N AKI MWAKURI

Hon.James Taom : Ko rabwa te
Tibiika ao e koaua imwain are I
tabeka riki au titiraki aei. Ao I ti kan
kamatoa te Tibiika bwa ngaia bon au
titiraki are kanga e *Point of Order* iai
te Tia Tei ae karineaki mai TUC. Ao
e kangai taekan au titiraki
nambwana 133:-

*I kan titirakina te Minita are tabena
bwa terana ngkai kabanean
rongorongoa kaimoan te SPMS ake a
teimatoa n tiku n taninga manga*

kammwakuraia? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Taabeta Amuera Teakai : Ko rabwa Madam Speaker imwain ae N na waaki ao ai bon te bwana ni kamauri, nakoim Madam Speaker ma kaain am aobiti, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita , te Leader n te Kaitara ao ai ngaira aikai ni kabane. N ara Uea ae Iesu Kristo ao kam na bane ni mauri.

E rarabwa Madam Speaker ao ai kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki:-

Te Tia Babaire I kukurei n taekinna bwa e teimatoa ni waaki te babaronga imarenan au Botaki ni Mwakuri ma taan kammwakuri mai Tiaman iaon manga karaoan te boraraoi ni kammwakuri. Ko rabwa Madam Speake.

Tibiika ; Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.James Taom : E rabwa te Tibiika ao e rangi n rarabwa naba te Minita n ana kaeka. Ao e koaua kanga au titiraki aei kanga e bon rio iaan are a bon rawata naba kaimoa kaimoan te SPMS, bwa a bon teimatoa naba n tiku ngkai n tataninga iaon Makin ao bon iaon Tarawa ikai. Ao e reke naba aia au tai ma ngaia ao kanga a

kanakoa naba aia bubuti ibukin tabekan aia mena anne.

Ma ti bon kakoaua ae a ngae naba n tabekaki irouia ake tabeman. Ma eng e koaua nanona te Minita kanga n aron ae ko taekinna bwa e bon teimatoa ami babaronga ma kambwanan tinaniku ake kanga iraua ngkoa mwaitina 4 ke 5. Tao kanga bon iai te kantaninga bwa e na bon bwai kanoan te babaronga anne ke tao bon iai naba te nano uoua ibuakona te Tia Babaire ngke arona bwa e na reke riki teutana kanga aia kantaninga ke aia iango te koraki aikai are e kaineti ma ngaia te titiraki. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita..

Hon.Taabeta Amuera Teakai : E koaua e rabwa buokan te titiraki, ao bon iai ao e na bon bwai n aron ana titiraki te Tia Tei ae karineaki. Ao e koaua n aron are I taekinna mai mwaaina ni kaekan naba ana titiraki te Tia Tei mai Makin are temanna ao I bon bane ni kabwarabwarai bwaai ni kabane are bon iai naba ara bowi ma kaimoa are moan Ritembwa. Ao kanga I kaotia bwa ti tataninga ngkai mai irouia kambwana ake 4 are kambwana mai Tiaman. Ao kanga aia Tia Babaire iai *Mr. Flank Leonard*.

Ao ngkanne I kukurei ni kaotia bwa e roko ana *email Mr. Flank Leonard three days ago* tenibong n nako n 16 n Ritembwa ao e kaotia bwa ibukina bwa ai tain te Kiritimati ao tao kanga

a kantaninga bwa ana waaki nakon moan te ririki. Iaan te kantaninga moa ngkai ae boo te motirawa ao iai te babaronga are ti rang waakina iai ara renegotiation ke ara moan waaki kanga n aron ara boraraoi are e boou.

Ao te kantaninga bwa moan te ririki ae boou ao tia waaki iai ao tia kona n ataia bwa n aron ana taeka naba n ana meeri aio ao e kaotia bwa e bon rangi ni kainnanaoia naba ara kaimoa. E rarabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.James Taom: Ko rabwa te Tibiika ao e rangi n rarabwa naba te Minita riki n ana kaeka. Ao e koaua e kakukurei aron are e a tia ni kaeka riki bwa kanga iai noran te kakamwakuri ae rangi n abwabwaki mai iroun te Minita ma ana koraki. Ao iai naba te kantaninga bwa kanga e a bon matoa raoi ngkai te kantaninga are e na bon bwai kanga te iango aei inanon te ririki ae boou. Ao tao a bon ongora naba kaimoa riki kaimoa ake kanga a bon irekereke ma ngaia ao bon kaain Makin ake a tia naba ni irekereke ma tabekan te titiraki aei.

Ao e koaua ko rarabwa te Minita ao e aoria bwa are manga bon te ongongora n taai rake aikai nakon te ririki ae boou. N na katekeraoiko te Minita ma am tiim inanon

bibiriakinan tabemi ae moan te kakawaki naba aei. Ao eng tao I taku bwa e a toki naba ikanne au titiraki te Tibiika ao ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Taabeta Amuera Teakai: E rabwa taekan ni katekeraoi ao e rarabwa akea te kanganga I kaungai ngkami bwa ti na uaia n rereitaki n aron te itera aio, Taan Tei, Minita ake iai aia kanganga ibukia aia kaimoa ao I tauraoi n taai nako. E uki au mataroa n taai nako ni buokia ake a kainnanao te kabwarabwara ma tera riki ao ti na bane n tekeraoi. E rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa e a bon bane buokan ana titiraki te Tia Tei ao tia nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran Hon.Tewaaki Kobae ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Otabwaninin Aaba ao Karikirakean te Ununiki. E nakoim te Tia Tei.

Hon.Banuera Berina: Point of Order te Tia Babaire taiaoka te Tia Babaire.

Tibiika: Kabwara te Tia Tei mai Kuria ae ko karineaki ngaia I a skip am titiraki an kakabwara au bure ao e a bure au koroboki tao I koroboki n am titiraki ngaia e a bure au mena iai. Ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei ae ko karineaki mai Kuria Hon.Banuera Berina ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin

Mwakurian Karikirake ao
Kateimatoan Korakora Hon.Willie
Tokataake. E nakoim te Tia Tei.

**KANOAN TE PACIFIC ACCESS
CATEGORY IBUKIN TE KAMAEKA
I NEW ZEALAND MAI IAON
ABAMWAKORO**

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa te
Tia Babaire te Tia Babaire aio au
titiraki:-

*E kona ni ibuobuoki te Minita are
tabena ni karekea angan te PAC
ibukin New Zealand ni kanakoaki ni
kanoaki mai iaon abamwakoro? Ko
rabwa te Tia Babaire.*

Tibiika : Te Minita.

Hon.Taabeta Amuera Teakai:
Kabwara au bure Madam Speaker
ma tao I a kaeka mai ikai.

Tibiika : An kabwara moa au bure
tera moa ae riki I a kamangaongaoa
kanoan ami Ota Beba? I a riai ni
mena iaon ana titiraki te Tia Tei mai
Kurua are nambwana 139 ngaia ane
te Tia Tei mai Kurua? An kakabwara
au bure ni kabane ae kam karineaki
tao I a mangaongao e a nim bae au
bwai aei ngaia tao I a skip ao I a
manga moan okira are *page 1*. Ma N
na kaokia nakoim te Minita ae ko
karineaki ibukin Kammwakuri ao
Karikirakean aia Konabwai Aomata
Hon.Taabeta Amuera Teakai e
nakoim.

Hon.Taabeta Amuera Teakai : Ko
rabwa Madam Speaker ao aio kaekan
ana titiraki te Tia Tei ae karineaki:-

*Madam Speaker, e tauraoi au Botaki
ni Mwakuri n reitaki ma te New
Zealand High Commission office n
rinanoa te bubuti aio. Ko rabwa.*

Tibiika ; Ao I a kanakoa nakoim te Tia
Tei am titiraki teuana.

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa te
Tia Babaire. Te Tia Babaire ao kai ti
kaitau nakon te Minita ae karineaki
n ana kaeka aio. Ao ti ataia bwa bon
te bubuti ae karina ni kaoti. Tia
taninga ana maroro ao tia manga bon
ongongora irouna. Ko rabwa te
Tibiika.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Taabeta Amuera Teakai; E
rabwa Madam Speaker. Ao e koaua n
te PAC ae nako ae rang tibwa otinako
n 7 n Ritembwa te ririki aio ao iai
man au Botaki ni Mwakuri are a
buokia ara koraki ara botanaomata
ni kanoa aia PAC.

Ao e koaua kanga ibukina bwa e
karaoaki aio bon mai *New Zealand*
ma n te aobiti n *New Zealand*. Ao ti
na kataa ara kona ara kabanea ni
kona ni kataia ni kakaea angana bwa
e na kanga n roko iaon aba. E
rarabwa Madam Speaker ngkana iai
riki ana titiraki te Tia Tei ae
karineaki.

Tibiika : Te Tia Tei e taku bwa e a bon bane e a bon rauaki nanon te Tia Tei ae karineaki ni kaekan ana titiraki. Ao ngkanne tia n ara titiraki are I a moantaai naba n taekinna ae e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran Hon.Tewaaki Kobae ao e na kaekaaki iroun te Minita ibukin Otabwanin Aaba ao Karikirakean te Ununiki Hon.Ruateki Tekaiara e nakoim te Tia Tei.

**WAAKINAN TE KAMAEKA I
TABUAERAN AO TERAINA**

Hon.Tewaaki Kobae : Ao ko rabwa te Tibiika ao imwain ae I kanakoa au titiraki aio ao I a bon reiti bwana ni kakamauri ngkai e a bon roroko te Kiritimati. Ni moa mai iroum te Tibiika, kaain am aobiti, ara Beretitenti ae karineaki ma ana Kauoman ni Beretitenti ma ana Minita. Te *Leader n te opposition* ao ai bon Taan Tei ao riki ngaira akeke ti na tauraoi ni butimwaea te bungiaiki aio. kam na bane ni Mauri.

E koaua aio au titiraki ae kangai nambwana 147 ao taekana ae kangai:-

A tiku ma te kariaria ao te ingainga n nano kaain abara aika Tabuaeran ma Teraina ni waakinan te kamaeka ni kamwaawa are e a tia ni bwaati n te Maneaba n taai aika nako. E na waaki nakon ni ngai taiaoka?

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ana kaeka te Tautaeka:-

Madam Speaker, e na waakinaki te kamaeka aree mwaneweaki n te titiraki aio ngkana e a tia raoi ara babaronga iaona. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tewaaki Kobae : Ao I kaitaua te Minita n ana kaeka. Ma ngkanne tao bon nanoia ara koraki aika a tiku ma te kariaia bwa a kan ongora bwa tera te babaronga ao tao e na tia nakon ni ngai. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara: Madam Speaker ao e rabwa buokan te titiraki mai iroun te Tia Tei ae karineaki. Ao e a tia ni waakinaki moanakin te babaronga. E a tia n taraaki taabo ake ana maekanaki. Ao mai ikanne are e a karaoaki naba te *Policy* e a tia te *policy* ao e kanakoaki kabwatakina n te kabineti ao e a waaki naba ikanne te kataratara te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan riki am titiraki.

Hon.Tewaaki Kobae : Tao ai bon te kakaitau bwa tao iaon kawaina ni waakina are e aonga ni bane te

titiraki bwa e aki reke aron te titiraki aio ma tao tia kauarereke. Ao I karabwarabwa ko rabwa te Minita.

Tibiika : Te Minita ao I taku bwa e a bon rauaki nakon am titiraki te Tia Tei ao tia nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Maiana Hon.Vincent Tong ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Aaba Inanoa Hon.Boutu Bateriki e nakoim te Tia Tei.

**KAKAEAN TE ANGA BWA ANA AKI
BUTITOKITOKI KARIKIRAKE
IAON ABAMWAKORO**

Hon.Vincent Tong: Ko rabwa Madam Speaker kai e a reke au tai ni kanakoa au titiraki n te ingabong ae tamaroa aio. Ma imwain ae I waaki ao ai te kamauri nakoim, tao bon nakoiri ni kabane ngaira aika ti mena n te Auti n Tei n te bong aei ao taan ongora ti na bane moa ni mauri.

Au titiraki e kangai:-

Iai au titiraki tabeua Auti n nako iaon ara kateitei te Kauntira ae buti tokitoki kateana ibukin itera aika a kakaokoro. I kukurei ni kaongoa te Auti aio bwa e a waaki ngkai te mwakuri iaon ara karikirake anne imwin aia babaire ara Kauntira ma ara Kiraaka. I kan butia te Minita are tabena ngkana e na kona ni kakaeaki te anga bwa a na aki buti tokitoki karikirake iaon abamwakoro kai

baen teuana te karikirake e na manga roota te karikirake are imwina? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Boutu Bateriki : Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Maiana:-

Te Tia Tei ae rine mai Maiana I reita te bwana ni kakaitau nakon te Kauntira n ana boutoka ao are e teimatoa au Botaki ni Mwakuri ni kabirimwaka te karikirake aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Vincent Tong: E rabwa te Minita ao tao e kakawaki te kabwarabwara teutana iaon ara kanganga aio. Kanga oin raoi te naan kanganga tao iremwen rorokon te naan material ke bwaai ni kateitei. N tabetai ai manga aia bwakabwai taan mwakuri. Aikai a bane ni ibuobuoki ni kawaeremwea ara karikirake aio. E kona te Minita are tabena n ti kabwarabwara bwa tao ti ana kabwarabwara bwa tera bukin raoi oin raoi rikin te kanganga aio. Bwa ara project aio ke ara karikirake aio e a tia n tiku inanon temaan ae uoua tabun te ririki. Tia rang keen bwa e rang tia ao e na manga kibaraki are imwina. E kona te Minita n ti kabwarabwara bwa bukin tera e riki te kanganga aio bwa

e aonga n rau nanora ao a rau naba nanoia kaa'in au abamwakoro. Ko rabwa.

Tibiika ; Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki : E rabwa te Tia Tei n ana ibuobuoki ao e koaua ae e bon rekereke naba te *project* aei ma te *Covid*. Ngaia are a bon bane n rimwi iai bwaai ni karokoa te tai aei.

Ao e koaua n aron te naan material. N tabetai ngkai manga iai teutana te kanganga irouia supplier ake e reke irouia te tenta ibukin bwain Maiana. Ngaia are ti karautaeka nakon te itera aei ma ti a kataia n noria bwa ngkana iai te iremwe bwa ana aki tauraoi iroun te *supplier* arei a kaboaki naba mai irouia nakana a tia n raa. Ao I taku bwa ibukin ana update te Tia Tei ao a bane n tia ni kaboaki ao au kantaninga bwa a bane n tia n roko i Maiana. Au kantaninga naba bwa e na tia ni waaki te mwakuri. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Vincent Tong : E rabwa te Minita n ana kaeka ao tao kai tia tiku iaon te *material* moa ke bwaai ni mwakuri kanga teuana n ai aron are I kabwarabwara are a roko bwaai tabeua, e tia arei ao e a manga tataningaaki rokon tao te kaabwa e a rangi ni maan n tataningaaki.

Ao ngkana arona bwa tao e a karaoaki te Minita ao a bane ni karokoaki moa bwaai *material* ao tao te kataumwane ibukin booia taan mwakuri a bane naba n roko n teuana te tai a tiku inanon bain te Kauntira bwa e aonga n akea manga te buti n tokitoki iaon te mwakuri ni ikotaki ma tao te *assurity* a bon kakoaua raoi taan mwakuri bwa e na iai aia bwakabwai. Iai tabeman ae bon teimatoa naba aia tangitangi bwa iai aia tinetine teutana ibukin aia bwakabwai. E rabwa te Minita.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki bwa e koaua ibukin te rongorongorongo iaon te bwakabwai ma tera. Ao I taku bwa bon iai kawaina are e kamena te Kiraaka are ngaia e mwakuri ma te tia mwane. I taku bwa akea te kanganga n te bwakabwai. Ma ngkana bon iai ngkanne te kanganga tao ti kona ni ibuobuoki iai ma te Ministry ngkana arona bwa bon iai te kanganga iai.

Ao e koaua ibukin te naan material aika a reke ngkai Madam Speaker ao e koaua are a bane n tia n roko. Ao ara kantaninga bwa onoua te wiiki imwin rokona ao ara kataratara iai bwa e na tia ana aobiti te Kauntira ni Maiana n raa banen Beberuare 2023 are anne ngkai ara plan man ara tabo ni mwakuri bwa e na inanon rabanen Beberuare 2023 ao e na riai n tia te

aobiti aei. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei kabaneana.

Hon.Vincent Tong : E rabwa te Minita teuana riki te issue te Minita. Kanga bon tuoan te mwakuri te *inspection* irouia kaain te MISE. I aki kabuakakaia kaain te MISE ma n tabetai e rereke aio. N tabetai e a manga tatauaki te mwakuri ibukin rokoa tao taan kataratara ke taan survey te mwakuri bwa e na aera arei bwa ana noria bwa ti aki kauntaeka anne ma e na bon riai n tuoaki te mwakuri.

Ma e kona ni kakaeaki te anga tao ana kona n late bwa e aonga ni butinako te mwakuri e aki toki te mwakuri ao manga tataningaaki kaain te MISE. Bwa ngkana e na kona te Minita karekea am tai ke tao am taan mwakuri bwa a reitaki ma kaain te MISE ni kakaea angan butimwakan te tua te naan project. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki : E rabwa Madam Speaker ao e koaua tao e a bon ongo naba te Tia Koroboki ao neiere te mataniwi n te itera aio bwa ana kataia riki ni kataia n reitaki ma te MISE are tabena aio bwa ana kataia tao n roroko n te tutuo are e koaua e kona ni bae ngkana e tuai

manga tuoaki ao aki kona ni karaoa are imwina.

Ma e raoiroi a bon ongo n te tai aei ao au kantaninga bwa ana kabirimwaia riki ao e na aki matu aron te mwakuri ma ana kabirimwakaaki bwa aonga ni bane n tia kainnania kaaain abamwakoro. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao e a bon bane buokan ara titiraki anne tia nakon are imwina. Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei a karineaki mai Butaritari Hon.Tinian Reiher ao e na kaeka te Minita ae karineaki ibukin mwakuri ao karikirakean ao kateimatoan korakora Hon.Willie Tokataake e nakoim te Tia Tei.

**ANA BABAIRE TE TAUTAEKA N
TIBWAI TANGKE NI KARAU IAON
ABAMWAKORO**

Hon.Tinian Reiher : Ko rabwa Madam Speaker ao e kangai au titiraki n te ingabong aio:-

Bon iai naba ngkai ana babaire te Tautaeaka n tibwaia tangke ni karau iaon abamwakoro, ao ngkana iai e na waaki ni ngai ao antai abamwakoro aika ana moan waaki? E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Butaritari:-

Madam Speaker, bon iai ana babaire te Tautaeka ibukin tibwatibwaan tangke n ran man te tai aio ao e tuai moa n tia babaire iaon taina ao aba raa ake ana waakinaki iai. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tinian Reiher : E rabwa Madam Speaker ao eng e rabwa te Minita I taku bwa kanga tia katikua ni kanganne Madam Speaker bwa e kakukurei bwa are ngaia e bon teimatoa ni iai ana babaire te Tautaeka ae e na tibwaaki te naan tangke.

Ao tao e koaua tao bon ti buokan au titiraki ae ti teuana ma I a bubutia naba te Minita ni katabetabea naba iai Madam Speaker. Bwa e koaua are kanga bon te aba ni karau abara ae Butaritari. Ma te naan tangke are a uarereke ake a tibwatibwaaki iaon Tarawateinainano kanga e na bon akea nanona.

Ma N na bubutia te Minita tera ngke arona bwa e kona riki tao n taraaki are tao e bubura te naan tangke riki ake a bubura tao ni kaineti nakon ana bubuti naba Banaba Madam Speaker n te aro ae materaoi ngkanne are kanga te naan tangke riki aika a bubura. Are e uarereke arei kanga ai bon te over head tank ke tao tera. Ma N na bubutia te

Minita ngkana e kona ni katabetabea iai ao akea riki buokan au titiraki Madam Speaker. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake ; E rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki Madam Speaker. Ao e koaua bwa I taku bwa I a bon tia naba n taekinna n taai aika nako. Tao e mwaninga te Tia Tei ae karineaki ke tao ke tao e aki rangi n tabe n ana iango n te tai arei. Ma are e a bon tia ni moti ana babaire Kabineti bwa a rang kabuburaaki riki tangke aika ana tibwatibwaaki nako aon aba. Iaan are e bon noraki are 500L titebo ma e a bon aki tau ibukin tao ngkana arona bwa ana kawakina nimaia te ran iai tao bon ti te itera n aoa e bwaka te karau ao e a onrake te tangke anne.

Ngaia are ngkai e a tia ni moti ana babaire Kabineti bwa e rang kabuburaaki riki te naan tangke. Ngkai te naan tangke ngkai ae ti tarai ngkai ae te naan te 3,000 ni ngaa n riita. Are kanga anne moa ngkai te babaire ae e wene moa ngkai n te tai aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao I taku bwa e a bon rauaki nanon te Tia Tei mai Butaritari ao I a kanakoa nakon are imwina. Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei mai Tabiteuea Meang Hon.Taberannang Timeon ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki

ibukin Rongorongo Itoman ao mwamwaranga Hon.Tekeeua Tarati e nakoim te Tia Tei.

**KAWAREBWEAN TE RAWA N
RORO ARE I TERIKIAI I
TABITEUEA MEANG**

Hon.Taberannang Timeon : Ko rabwa Madam Speaker ao aio taekan au titiraki ae nambwana 50 iaon te Ota Beba:-

Iai ngkai baitin karaaian kaako man kaibuke nako aon te aba riki kaibuke ake a bwabwaka taboia are a moanna ni mwaiti ni botaki ni bitineti ke n te private sector. Ibukin aei ao e rang kainnanoaki kawarebwean ao kanakoan taian rakai ke taian bwaa n te rawa ni karoro are iaan Terikiai Tabiteuea Meang bwa e aonga ni bebeta rin rakeia kaibuke nakon te tabo ni kabwaka ke te uaabu. E kona te Tautaeka ni butimwaea te kainnano aei n taina ae riai? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Tekeeua Tarati ; Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I kaeka te titiraki ao I a moanna ma taeka ni kamauri nakoim te Tibiika, kaain am taibora, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, te Leader n te Kaitara, ao Taan Tei ni kabane ao I a raonai ma kaain au abamwakoro ao kaain au tabo ni mwakuri are I tei ibukia kaain te MICTD ni kamauri ngkami ni kabane n aran ara Uea ao

kam na bane ni Mauri. Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang:-

E tauraoi au Botaki ni Mwakuri n rinanoa te bubuti aio nakon kabanean angaraoina ao n tauraoi bwaa ni mwakuri. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Taberannang Timeon : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Minita ni kaekan aio. Ao N na butia te Minita Madam Speaker bwa e kona ni kabwarabwara bwa tera ae nanonna ni kabanean angaraoina ao n tauraoi taian bwai ni mwakuri. E kona ni ibuobuoki te Minita ae karineaki.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua tao e na uringaki n au maroro n taai aika nako bwa mwakurian kaawa kawarebwean te naan rawa ao riki te naan rakai ake a mena inano. Anne a bon tare waera iai bwa akea ara bwai ni mwakuri ao iai are ti kantaningaia are te dredger are e a tia ni pledge te Tautaeka n Tiaban bwa e na anganiira. Aongkoa te katautau n taai aika nako bwa e a roko n November n te ririki aei. Ao ngkai tia manga kaongoaki bwa e a

manga rimwi nakon te ririki aei. Ngkai tia manga kaongoaki bwa e a manga rimwi nakon te ririki ae boou tao te moan kuata ke te kauoua ni kuata.

Ao anne ngkanne ngkana arona bwa a roko bwa kanga uoua iteran te titiraki aei bwa are katamaroana ngkana e nakoraoi te rawa ao e na nakoraoi naba eeta. Ma I a kaongoa naba te Tia Tei ae karineaki bwa iai naba ngkai ara babaire man au Botaki ni Mwakuri ae te KPA. Aio kanga bon te moan ni karinan te KPA are a kona n katangaina baina ngkai n nako aon aba ao e a rinei teniua abamwakoron Kiribati bwa e na karaoa ana mwakuri iai ni katamaroai te naan uaabu. Ao tao e na kona ni kaitara naba are e taekinna te Tia Tei are e na kona n rororake kaibuke ake a bwabwaka taboia ao a toka naba ngkanne kanga e rang karaoaki ana matabaiawa aba aikai.

Te moan are e a tia ni karaoaki ngkai, e karaoaki ngkai te kamatebwai iaona Butaritari. E na karaoaki ngkai te mwakuri iaon Butaritari. E kataua te KPA \$2 te mirion ibukin teuana te abamwakoro. Ao e tara moa teuana te aba n te itera Meang teuana te aba n te itera Nuka ao teuana n te itera Maiaki. Ara kantaninga bwa te itera Maiaki kanga ti na bon rinei aba ake kanga a rang korakora kamanenakia riki ibukin kanga are e bon bubura aia economy. Ao au kantaninga bwa

teuana mai iai bon Tabiteuea Meang are e na kona naba n noraki ngkai e mwaiti te reirei, te Onaoraki akana a mena naba iaona ban te Tia Tei ae karineaki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika; Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Taberannang Timeon ; E rabwa Madam Speaker ao ngaia iaon kawaina te mwakuri n rokon te dredger are e taekinna te Minita man ana mwane ni buoka Tiaban. E rabwa Tiaban Madam Speaker ao ngkana e roko aio te Tia Babaire.

Ao I taku bwa e taekinna te Minita ae karineaki bwa are e a tia ni karaoaki ngkanne are i Butaritari. Ao tao e na tia ni ngai are i Butaritari ao ngaira ngkanne e na roko iroura ni ngai n te ririki ae boou. Ngaia anne Madam Speaker?

Tibiika :Te Minita.

Hon.Tekeewa Tarati : Ao e koaua Madam Speaker are e rawa ni mangaongao te ongora. Ma Butaritari ngkai e karaoaki ana kamatebwai te KPA iai iaon mwakuri ni katamaroa are e na karaoi n aron are I taekinna. E tuai roko ara dredger ngkai ngkana e roko ara dredger ao e na waakina te mwakuri ngkanne n aba akana a tia naba n identified irouia ara koraki bwa taabo ake kanga e buakaka te rawa iai.

Ma te mwakuri ibukin Butaritari e karaoaki ngkai ana kamatebwai are tao iraua ngkai okiokia kaain ana tiim te KPA nako Butaritari ao tao are iaon kawaina ngkanne n roko te Phase are ai te implementation ngkanne. Ao ngkai e mena iaan te kamatebwai.

Imwin ngkanne anne aongkoa e tia Butaritari ao ana manga mwaing ngkanne nakon teuana aban te itera Nuka tao ti bon kantaninga naba are Abemama bwa are kanga e bubura naba ana economy ao mwiina ngkanne manga Tabiteuea Meang.

E ngaa ngkanne are e na manga karaoaki imwina tao ti nako aiaki moa ke ti nako Nuka ai nakon angaraoin ana waaki te KPA bwa aio ngkanne bon ana project te KPA are e kataumwane \$2 te mirion ibukin teuana te abamwakoro n aron are I taekinna. Ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei kabanean buokan am titiraki.

Hon.Taberannang Timeon : Ko rabwa Madam Speaker tao tia taninga anne Madam Speaker. Ma e koaua e aki kairua aron ara kakauongo bwa are e bon nakon moa araia Minita ma Butaritari, Abemama. Ao ara Minita kaununiko bwa e na riai moanaki moa mai Tabiteuea Meang. Ko rabwa Madam Speaker tia taninga te itera anne.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Madam Speaker kanga e bon rangi ni marau ana titiraki te Tia Tei aio n te moan ao e a ti manga backfire naba. I taku bwa ngkana ai te mwaan aio are ai abaia Minita kai are te Minita naba i Tabiteuea Meang iai naba, i Abemama iai naba, i Butaritari iai naba. Ma ti aki aio te kantaninga Madam Speaker ma are ngkana ti bon taraia aba aikai ma aia economy ao a bon okoro ibuakon aban Kiribati.

Ao ngkana tao e tangiria te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang bwa ti rang kanakoa mai abana bwa iai te Minita iai, I taku bwa ti aki anne te kantaninga. Te kantaninga ti tarai aba ma teia ma kaubwaia aika a mena iai. N aron Butaritari teuana te aba ae bubura ana *economy* n te itera Meang. Abaiang are kanga e bon rang kaan ma Tarawa kanga ti aki te kanganga n te uaabu. Ti tara Butaritari bwa are ngkai iai ana karikirake te Tautaeaka aika a waaki i Butaritari. N aron ae kam ataia naba bwa Butaritari e bubura ana agricultural product. Iai ana kantaninga te Tautaeaka bwa e na develop aei te naan industry ibukin amwarake ake a reke mai iaon tano.

E rangi ni bubura ana rainfall Butaritari. Ao iai naba ana bubuti te botaki ni unimwane ae e a kaman

roko naba iroun te Tautaeka bwa e na develop ana Kings Warf e na renovated. I taku bwa aio e a tia n tabetabekaki naba mai iroun te Tia Tei mai Butaritari temanna.

Ngaia are I taku bwa ti karaoi aikai kai ti aki raoi ibukin te inanoiano Madam Speaker. Bwa ti karaoi bwa iai bukia ao iai bukina bwa ti na kanga ni kawari aba akanne. Ngkana arona bwa a tia aikai mai iroun te KPA ti na manga tarai aba ake tabeua. Ke tao ngai te Minita ae I aki ako I a tuatua naba nakon te KPA bwa e na karaoaki moa Tamana. Ti aki anne anuan te Tautaeka Madam Speaker. Ko rabwa.

Tibiika : I taku bwa e a bon bane buokan te titiraki tia nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Betio Hon.Tebao Awerika ao e na kaekaaki iroun te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau e nakoim te Tia Tei.

KARAKAAN AIA ALLOWANCE KAAIN TE POLICE BRASS BAND

Hon.Tebao Awerika : Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki ao I a moana te kamauri mai irouia ara karineaki inanon te Maneaba ni Maungatabu aio. E moa mai iroum te Tia Babaire, ara Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, Te Leader n te Kaitara ao ngaira Taan Tei ni kabane ao bon nakon te botanaomata are ti

beku ibukia. E moarara riki nakoia kaaain te brass band are te Police brass band are N na tabeka te titiraki aio ibukia kam na bane ni Mauri aio te titiraki:-

N na butia te Tautaeka ngkana e kona n noraki riaina karakaan aia allowance kaaain te Police Brass Band? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau : *Madam Speaker ni kaekan ana titiraki te Tia Tei mai Betio temanna ao e tauraoi au Botaki ni Mwakuri n rinanoa aio n angaraoina. Ko rabwa.*

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tebao Awerika : Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua ara Beretitenti ae karineaki n aron tauraoina n noora riaina karakaan te allowance aio n angaraoina. E koaua are a rawata rekerekena bwa are iai naba allowances tabeua akana tao irouia naba Bureitiman ke tao taabo riki ni mwakuri tabeua. Ma tera ngkana e bon noora aio bwa e a maan ai arauenti kaaain te Police Brass band aio n arona.

Ao n aron ae ti ataia ngaira ae ti uakaan ma te tabo are a kakataneiai iai kaaain te Police brass band ao anaaki nakai ao ni katoa bwakantaai ao ai bon te mwamwakuri naba. Iai

tabeman naba mai ibuakoia ti aki te naan Bureitiman ke *regular police*. Bwa te naan special constable are anaaki ibukin katoamauakin te brass band.

Ngaia are tao buokan riki te titiraki tera ngkana a uringaki naba te koraki ake kanga ti aki te naan ake kanga te naan special taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika ; Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau : E rabwa buokan te titiraki ao e koaua kanga bon tein te arauenti ngkana e bwaka, e bwaka nakoi naake a bon karaoa te mwakuri. Nanona te naan regular ke te naan special constable ngkana a Katanga te baan ao a mwakuria katangakin te band a bon bane naba ke akanne ake ana reke aia arauenti.

E aki taraaki bwa tao te special constable ke te regular policeman ke te Bureitiman are e a maan ke are te special constable are e tangoaki. Ma te bwai ae kakawaki ana bon reke nakoia ake a bon karaoa te mwakuri. Ao e rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tebao Awerika : Ko rabwa te Tia Babaire akea buokan te titiraki ai bon ti te kakaitau ae a bon ongora I taku bwa a bon bae n ongora ngkai ao ataia bwa e a matoa raoi bwa

ngaia e a bon reke naba nakoia special constables ake a tia n anga nanoia naba bwa ana buoka te Police brass band te kakaitau nakoim te Beretitenti ae ko karineaki ao te Tautaeka. Ko bati n rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ao e koaua e rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio ao riki bwanara ni kaitau. I taku bwa n aron ae I kaongoaki ao Bureitman ngkanne ane tao riki naake a tabeakina te itera aei. Are a waaki ni karaoa aia survey n tarai te naan brass band n te betebeke bwa ana kataia n noora aron te arauenti bwa e kanga aron te arauenti ae reke nakoia n te aro bwa e aonga naba n ti kanga ni uarokoaki ngkana e rang uarereke ara arauenti aia arauenti kaain te Police band ao ana uarokoaki ngkanne nako iai.

Ma e waaki ngkai te mwakuri iaona n aron are ibukin ana rongorongongo te Tia Tei ae karineaki ao e rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei I taku bwa e a bon rauaki nanom ni kaekan am titiraki ao tia nakon are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Arorae Hon.Teima Onorio ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Kaneweaba Bitineti Karaobwai ao Bobooti Hon.Booti Nauan e nakoim te Tia Tei.

TAREN TE KAAKO IAON ARORAE

Hon.Teima Onorio : Ko rabwa te Tia Babaire ao I reitai ma kaain au abamwakoro ae Arorae ni kamauriko te Tibiika ma kaain am aobiti, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita ao Taan Tei ni kabane taan ongora kam na bane ni Mauri. Au titiraki e kangai taekana:-

E a maan ngkai n tare te kaako iaon au abamwakoro ae Arorae n te aro are e a rootaki iai maeuia ara botanaomata ao riki taan mwakuri. N na butia te Tautaeka e kona ni waekoa ni buoka te kanganga aio?
Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Booti Nauan : Te Tia Babaire ngkai bon au moantai ni maroro ao I a reitai ma kaain abau ae Tabiteuea Maiaki, unimwanen te Ueenikai, unainen ueen te ueenikai, katekiti, mitinare, Minita, Kauntira ao ai bon kaain Tabiteuea Maiaki mai Taku nako Tewai ni kamauriko te Tibiika, kaain am taibora, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, te Leader n te Kaitara ao ngaira aikai ni kabane. Kam na bane moa ni mauri. aio kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Arorae:-

Au tabo ni mwakuri e tauraoi ni mwakuria ao ni kibara te kanganga aio.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Teima Onorio : Ko rabwa te Tia Babaire ao I a kaitaua te Minita n ana kaeka n taekinna bwa e a tauraoi ni mwakuria ao ni kibaria te Tia Babaire.

E koaua te Tia Babaire are tao bon aio te kanganga ae e a maan n namwakaina aika nako. Ao ti bon kan ongora bwa tera raoi te bwai ae riki ae karika te tare ni kaako ae maan ao bukin tera e mwarara ana ibuobuoki te Tautaeka te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Booti Nauan : E rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire. Ibukin mwararan taian kaako nako aon aba riki aba ake a raroa n te itera maiaki a rangi ni mwaiti taian kanganga aika a karekea aron te mwarara aio.

Bwa teuana bon kanga bitakin mwatin rokon te kaibuke ni kaako mai tinaniku nako Tarawa. Teuana naba bon aki taun te karaobwai iaon bwaai akeke a kainnanoaki are ana otani ara importers mai ikai man taabo ake a otanaki mai iai.

Te kauoua tao e rekereke ma aron kanganga aika a riki n te aonnaba, te aoraki ao tao te bobuaka ma tera riki.

N tabetai naba te Tia Babaire ngkana arona bwa aki reke kanganga aikai. Ai manga bon uarereken mwaitin ana ota te abamwakoro teuana ma teuana ni kaineti ma aron ke taian butin te kaibuke n te tai are e kainnanaoaki mwarangan taian kaako aiki.

Kanga aikai moa kabwarabwaraan kanganga aikai te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Teima Onorio : E rabwa te Tia Babaire ana kaeka te Minita ao ti kakoaua bwa man ara abamwakoro ao e teimatoa naake a titoa ao bobooti ao bon bitineti aika a uarereke ni karaoi aia ota. Ao bon teuana te kanganga ae a noria bon aki tauraoi kaibuke te Tia Babaire.

Tao I kan ongora mai iroun te Minita tera ngkai aia ibuobuoki n taraia bwa e a bon uakaan te Kiritimati ao te ririki ae boou. Tera ana waaki te Tautaeka ae mwakuria ae tauraoi ni mwakuria ao ni kibaria n te aro bwa e na tare te kaako inanon taai aikai te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Booti Nauan : E rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Arorae temanna. Ao e koaua tao ibukin ana rongorongo Arorae ao

ngkai te kanganga aio ti aki e ti taona Arorae ma e taona aban te itera Maiaki. Ao kanga e moa mai Nonouti, Tabiteuea ni waerake. Ngkai abau ngkai kai ti maroro ao abau ao Tabiteuea Maiaki a tuai naba n roko ana raiti ao ana tioka angin te tai are a nanako n anai aia kaako mai Tabiteuea Meang n ana bwaraki Taotin.

Ma tao bon ti ibukin ana rongorongo te Tia Tei ae karineaki te Tibiika ao n te 17 n te namwakaina aio e a mwaranga te kaibuke are te Tabomoa ma ana kaako Arorae ae 130 te baeki n raiti, 18 tengaun ma wannai te baeki n tioka ao akea aia ota te buraawa.

Ngkanne n te 3 n Ritembwa naba imwain naba aio ao e a tia naba ni mwaranga ana kaibuke KUC ma ana raiti Arorae ae nimaai te baeki n raiti, 148 te baeki n tioka ao 70 te baeki ni buraawa. I taku bwa e na kaeka aio te kanganga te Tia Babaire are kanga n tabetai e a manga bon mwarara ke ni rimwi aia ota bitineti iaon abamwakoro. Ngaia are e kona n ae e a manga kanga buaka ma mwaitin butin te kaako e buti ao e aki tau aia kaako inanon aia tai ni buti. Ma ni buokan ana titiraki te Tia Babaire te Tia Tei ao iai ngkai are e bae ngkai ni mwakuria au Botaki ni Mwakuri, ma te communication n aron kamwaingan ke kabutan te kaibuke nakon te itera Maiaki imwain te

Kiritimati ao te ririki aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Teima Onorio : Ao e rabwa ana kaeka te Minita ao e koaua I reita te kaitau nakoia Konone Shipping Line ao n reitaki ma Luis Marine Shipping. Ti kakoaua bwa iai kaibuke aika a tibwa tia n nako. Ma tao n tain te tare are e taekinaki are mai mwaaina riki te Tia Babaire.

E ngae n anne ao e rabwa ana update te Minita bwa iai riki kaako tabeua akana a toka iaon te Tabomoa ana kona ni ibuobuoki naba ni kaitara te kanganga iaon taren te kaako.

Tao e raoiroi e rabwa bwa tao ana ibuobuoki bwa tia kona ni kaungaia ara bitineti ara boboti ara titoa aika a uarereke iaon te abamwakoro bwa ana tarai riki itera ni kaako aika a tuai otinako tao n aron te burawa. Ma bon te bubuti riki nakon te Minita ma ana taan mwakuri bwa tera ngke bwa are e a bon kakarekea te ribooti ni katoa wiiki mai iroun te KCDL Coordinator iaon te abamwakoro ao a kaman ataia bwa e a uarereke te kaako tera ngke a bon katikua ni karokoa e bon tare. Ma tia kaitau ao tia kantaninga ana ibuobuoki te Minita ma ana taan mwakuri nakon reken boong rake aika imwaira. E rabwa.

Tibiika Te Minita am kaeka.

Hon.Booti Nauan : E rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire. Ao e koaua eng ti rangi n noora te kanganga ae tabeakiarake te Tia Tei ae karineaki mai Arorae. Ao ngaira abara naba ae Tabiteuea Meang, Tabiteuea Maiaki ao riki bon Tabiteuea Maiaki ao Onotoa ni kangai are a bane naba n rangi n rootaki.

Ma ti na mwakuria ma te communication ke te tabo ni mwamwaranga ti na kataia ni kakaea angan karekea mwarangan te kaibuke ae e na kona n nikiri kaako aika a mwaiti ao are a nikiri naba ma amwarake nakon te itera maiaki imwain ao te ririki. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : I taku bwa e a bon bane buokan te titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinaieta Hon.Harry Tekaiti ao e na kaekaaki iroun te Beretitenti HE.Taneti Mamau e nakoim te Tia Tei.

**KAMWAINGAN TABEUA MINISTRY
NAKO TARAWAIETA**

Hon.Harry Tekaiti: Ko rabwa Madam Speaker ao tao I a reitai ma au abamwakoro ae Tarawateinaieta n tabeki naba bwana ni kamauri inanon te ingabong aio kam na bane ni Mauri. Aio au titiraki ae

nambwana 65 iaon te Ota Beba ae kangai taekana:-

I kan butia te Tautaeaka ae rine bwa iai ana iango n taraa kamwaingan tabeua ana Ministry nako Tarawateinaiaeta ngkai e kakoauaki bwa e taraa n aki tau te aba iaon Tarawateinainano taiaoka?

Tibiika ; Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao I kan kaongoa te Tia Tei temanna mai Tarawateinaiaeta ae rine. Bwa e tauraoi au aobiti n rinanoa te iango ni katamaroa aio ni kaineti ma ana kataratara ao ana kainibaire ami Tautaeaka iaon te itera aio. Ao ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Harry Tekaiti : Ao I kaitaua te Beretitenti n ana kaeka. Ao e koaua kanga bon te titiraki ae boou ao kanga tao e koaua. Ma I a kaitaua te kaeka bwa e a butimwaeaki naba ao iai kanga rinanoan aio.

E aoria bwa are e bon teretere n te titiraki ma buokan au titiraki riki Madam Speaker. Ao e koaua bwa te kantaninga bwa tao e koaua tao I mwaninga naba tao ngkana ana kambwana. Ma e aoria bwa are ti te tai aio ti ibukin te Ministry. Bwa are kanga ti rang bon taraia naba ngaira kaain Tarawateinaiaeta n aron are I

taekinna. Are e a rangi n ribwa te tabo ao e rang kona ni kamwaingaki tao bwaai tabeua nakon ana babaire te Tautaeaka n te tai teuana ma te tai teuana.

Ao e rang kona naba kanga n tibwatibwaaki raoi aron tao te rikirake ma n aron rabwatana Tarawa ae bwanin. Kanga bon anne teuana kanga aia kantaninga kaain Tarawateinaiaeta. Tera are e kona n riki i Betio ao i TUC ana kona naba ni mabiao ao n tauraoi naba Tarawateinaiaeta n reke naba tibwangana n ana waaki nako te Tautaeaka. Ao tao anne moa buokan te titiraki ngkana e kona n noora riain aei.

Tibiika : Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau : Ao e koaua e rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki. Ao e koaua are bon te titiraki ae boou ao e bon kuri naba n rangi ni bubura iangoana. Ma n aron ae ngkana e ataaki ngkai ma e mwakuriaki katean kanga te Mega Office ana aobiti te Tautaeaka ae ti teuana. Kanga e na riki bwa te *one stop Government Center*. Are iai aban te Tautaeaka ae rangi ni bubura bwa uoua okiokin Betio are kanga i Temaiku are a mena iai te naan nei are kanga nakon te marae ni wanikiba. Ao ai bon anne naba ngkanne aban te Tautaeaka.

Ma ngaia anne ngkanne are e a tia ni mwakuria e a tia ni waaki te mwakuri ma te Tautaeka n New Zealand. Ma e aoria bwa are e a bon karibwabwa ana bubuti te Tia Tei temanna mai Tarawateinaieta ma e a taraia te Tautaeka nakon angaraoina. Ma e koaua bwa ngkana tao ti aki rabwatan te naan Ministry tao e kona n taraaki naba ana kambwana tao riki ma ake kanga a bon rekereke ma kanga te mwaing nako aon aba n taabo ake kanga a angaraoi. E rabwa buokan te titiraki.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Harry Tekaiti : I a kaitaua te Beretitenti. Ao e koaua are tao bon iai ana plan te Tautaeka tao n aron are e a bon tia ni mwaneweia te Beretitenti. Ma e koaua anne kanga ai bon karibwaribwaan te babaire ibukin taai ma bong rake aika imwaira Madam Speaker. Bwa are e koaua are Tarawateinaieta ae bon kaan ma aban ana tabo te Tautaeka ke Central Government. Ma bon aio teuana kanga e na kona n taraaki bwa kai e a korakora ngkai te waaki n reitaki iaon te intanete kanga ko a bon mwakuri ma bwaai ni mwakuri aika a birimwaka. Tao te intanete ngaia are kanga ti kona n taraia bwa ai ti aki te kanganga naba kanga kamaenakoan rabwatan tao teuana.

Tao antai ae e na ataia tao te Fisheries bwa are kanga e bon tia

ngkoa ni bon rangi ni kaan ma Tanaea ma tera ngkana e a kateaki naba tao i Buariki bwa are e rangi n rawata marin bwaai marin marawa, te coastal te naan coastal resources ake a rangi n rawata ao kanga e a rangi ni keen ara tabo arei iaon kamanoan te naan coastal fisheries management. Ma kanga anne te moan iango ni kataratara ngkana arona bwa e butimwaeaki. E rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau : E rabwa buokan te titiraki ao e take note te Tautaeka e aoria bwa are e a wene bwa kanoan ana bubuti Tarawateinaieta. Ao e a taraia te Tautaeka bwa are kanga e bon aki naba boou Tarawateinaieta, riki n Tautaeka ake a nako ao e a tia naba bwa are bon iai aban te Tautaeka are i Abatao are e a tia ngkoa n tei mwangan te Tautaeka are te ununiki.

Ngkana kam uringa n taai ake a nako ti reirei ngkoa ao iai naba te course ake a uotaki nako Kiribati bwa e na kataaki n noraki maeuna. Ao e kamanenaaki ngkanne te tabo are i Abatao ae e a bon tiku naba ni karokoa te tai aei are bon aban te Tautaeka are e kakabwaka n te riiti. Ma tao akanne itera ae e na kona n angaraoi Tarawateinaieta bwa are bon iai ana tabo te Tautaeka riki tao ngkana ti aki Buariki n aron are e koteia iai naba i Abatao.

N aron are I taku e a tiku iroun te Tautaeka anne ao e rarabwa.

Tibiika : Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Harry Tekaiti : Kabwara te bure e rabwa N na bon kabanea au titiraki aio bwa are kanga e bon korakora te ingainga iai ao I a bon kaitaua te Beretitenti kanga n aron are e a tia ni kabwarabwara tabeua n aron are e ataia ao ti kakoaua naba ngaira kaain Tarawateinaieta.

Ao e koaua kanga ti anga aron tao e koaua tao I kotea Buariki bwa are a kabwaia naba bwa are ngkana e biri te iti are e na bon kabiraki naba ni boo kaawa nako akana, ma tao ngkana e na tei i Buariki te ingainga ngkai ibukin tangiran te iti tao aio naba ngkanne kanga au koaua are kanga te kamwaing ao ai karokoan naba bwaai ake ana uaroko nakon rikiraken te abamwakoro.

Ngaia are tao bon ai bukin tabekana Madam Speaker ti ataia bwa e na rangi n rawawata ma tao n te tai aio ai ngkam. E aoria bwa are bon au iango ma kanga tit araia bwa tia rangi ni kitanaki n aron te rikirake ao kai are ti bon rangi ni kaan ma bon Tarawa bwa bon ti teuana ao anne ngkanne kanga tia tangiri ngaira kanga n te tai aio ae ti mwiokoaki n te tai aio. Tia tangiria ma aia nonori ara botanaomata a bon tangiria naba bwa a rang katiteuanaaki n titebo

aron te babaire ae tera are e riki i Tarawateinainano a rang kona naba n riki i Tarawateinaieta.

Ma I kabwara bure riki te Beretitenti tao n aron are kanga tao I teimatoa ni buoka au titiraki. Ma kai ko kabwarabwara ao e rangi ni matata ao I taku bwa ti aki te bwai ae uarereke aron karaoana ma e na bon tangira te kataratara ke te plan ae e na rangi ni bubura nakon taai aika nako.

Ma e aoria bwa are e a bon tiku bwa e a mena inanon te record n te tai aio ao tao anne ngkanne, tao e koaua n aron are e a bon tiku bwa mwakuriana iroun te Tautaeka. Ko rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E koaua I karabwa riki buokan ana titiraki ao kamatatan bwa e aera e a manga kotea Buariki tao services tabeua aika a kainnanaoki naba n roko ikekei.

Ma kanga n au ururing ao iai ana program te Tautaeka are e na bon reitanako karokoan te iti n tokina. Ao I taku bwa anne e na tiku bwa katabetabean te tabo ni mwakuri are tabena. E aoria bwa are a kaai n taraaki aikai ma bon ana iango ni karokoan mwangan te Tautaeka ke tao te kambwana are i Tarawateinaieta. E a tiku bwa ai

kanoan ana iango te Tautaeka ao e rabwa.

Tibiika : I taku bwa e a bon bane buokan te titiraki ma ngkanne ara titiraki are imwina are e na tabekia te Tia Tei mai Nonouti ma iai au kan babaire iaon am titiraki are kona tabekia anne. Bwa N na taonna moa n te tai aei ngkana ko uriring rikaaki te Tia Tei ae ko karineaki mai Nonouti ao iai te tabeka are e tabekaki iaon ana ribooti te tribunal n te Kaabong ae nako. Ao I taku bwa bwaai ni kabane ake a maroroakinaki a bon bane ni cover ni kabane kanoan am titiraki ao ai uaana naba ma am titiraki ake imwina. Ao te tua are I kairiko nako iai ngkana ko kukurei te Tia Tei ma te karinerine nakoim 32(3) are te *content of the question* ao anne ngkanne are 32(1)(e) *te content of the question, a question shall not refer to debate in the current session*. Ke te titiraki a riai n aki okiri kauntaeka n aron are e teretere anne.

N na bubutiko te Tia Tei mai Nonouti ma te karinerine N rang taoni moa am titiraki ni kaineti ma ana ribooti te Tribunal ni kabane bwa e aonga ni manga waaki ara titiraki ake imwina. Ao e nakoim te Tia Tei mai Nonouti ngkana iai am.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire au titiraki ti kakaeakin information ai te kamimi ngkana ti rang tukaki bwa kaetan te rongorongo mai iroun

te Tautaeka te Tia Babaire. Kakaean tera bukinaia, ao antai kaaina. E bure anne. Te Tia Babaire ti rangi ni mimi ngkana ti rang tukaki n tabeki bwaai ae bon riai n tabekaki ibukin ongoraia kaain Kiribati te Tia Babaire. Ao I bubuti bwa N na kariaiakaki n tabeka au titiraki te Tia Babaire ao e na aki birinako te Beretitenti man te titiraki aio.

Tibiika : Te Tia Tei mai Nonouti I taku bwa ngkana ko nako n ana te miniti n te Hansard imwin te kauntaeka are te Tribunal ao ko a bon bane naba n noori kaekaan bwaai ni kabane ake a tia ni maroroakinaki inanon te bowi aei ni irekereke ma *court of appeal*, te *Judge te Puisne Judge* antai riki.

Bwa anne au tabeaianga ibukina bwa e rangi n recent te maroro iaona. Ao ngke I katokai am titiraki ao te kantaninga are I bon anganiko am tai bwa e na toka te tribunal report ke e na aki. Ma ngkai e a tia n toka ao I taku bwa te discuss arei ke te debate n te arei I bon kaukia nako ao e bon rooti itera ni kabane n aron te kauntaeka.

Ngaia are N na bon bubutiko te Tia Tei ae ko karineaki N na taoni am titiraki iaan rule are I anganiko ao anne ma te bwana ni karinerine nakoim ao I a butiko.

Hon.Ieremia Tabai : Anganai riki au tai te Tibiika taiaoka.

Tibiika : Ngai ate Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tribunal are ko taekinna ibukin te CJ eng akea rekerekena ma aio te Tia Babaire te court of appeal au titiraki aio te Tia Babaire. Ao anne ae I titiraki aio e rangi n raroa nako ao aio bon te bwai teuana ao aio bon te bwai teuana. Ao I bubuti bwa bon N na kariaiakaki bwa N na tabeka au titiraki te Tia Babaire.

Tibiika : Te Tia Tei bon iai bukin totokoana ngkana ko taekinna bwa ibukin te CJ te Komete arei te Tribunal are e kateaki. Ma ngkana ko noora te kauntaeka n te tai are e nako n aron ae e a tia n taekinna, a bane n tia ni kauntaekaaki itera ni kabane. A bane ni covered bwaai ni kabane, N na bubuti bwa kona ana am miniti ao kona wareware iai n te aro bwa kona ataia ao ngkana iai ngkanne bwa e a tia ni wene te ribooti kam a kona ngkanne n tabeki ami titiraki nakon te Auti ae na roko ni kaineti ma kanoan bwaai akana a taekinaki inanon te ribooti.

Ao I kakoaua am taeka n aron are te ribooti bon ti iaon te CJ. Ma te maroro I kaukia nako ao e bon roota bwaai ni kabane n aron te babaire are e rootaki iai te Court of Appeal antai riki, antai kaain te Tribunal. Ngaia are N na kauarerekea ikai te Tia Tei ma te karinerine N na kanakoa ngkanne te titiraki are imwina bwa e aoria n ae ti waaki ao

a bane naba ara titiraki. I a bubutiko te Tia Tei ae ko karineaki.

Ao N nang kanakoa ngkanne te titiraki nakon are imwina I a kanakoa nakon te Tia Tei ae karineaki mai bwa n aron are I a bon tia ni bane n taoni titiraki akekei are ni irekereke ma te ribooti are Tribunal. I a kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang Hon.Dr Kautu Tenaua ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin te Mauri ao Katoki Aoraki Hon.Dr Tinte Itinteang ao e nakoim te Tia Tei.

Hon.Dr Kautu Tenaua : Ao e rabwa te Tibiika ao aio te titiraki:-

A teimatoa aorakin Kiribati ni ngureakina iremwen kamwanangakia nako Nawerewere ao tataren te bwai n aoraki n te naan kirikini. I kan butia te Minita are tabena bwa ni ngai ae e na toki iai te kanganga aei? E bati n rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei I taku bwa te titiraki aei e a tia ni boo atina n te maroro inanon te Auti aei. Ao N na butiko bwa N na taona naba am titiraki n aron are I a tia ni karaoia nakon ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti. E aoria ni consistent au babaire ao akea manga tao te nano buaka iroun temanna ma temanna. Bwa I taku bwa tataren bwai n aoraki ngkana kam uringa rikaaki e a bon boo atin te maroro

iaona n taai nako. Ao ngaia are N na bubutia te Tia Tei ma te karinerine I a taona am titiraki aei.

Ao tia nakon ara titiraki are imwin ate titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Makin Hon.Pinto Katia ao e nakoim te Tia Tei. Ao I a bubuti ngkami antai ngare bwa tia kakaea angan ae ana bane ara titiraki aikai ao e rang kakawaki ae ti na kaetieti inanon ara Tua ni Kaetieti n te aro bwa ana waaki nako kanoan ara bowi ao e na bane naba ami titiraki Taan Tei ao ana aki okioki kanganga ke aekaki ni waaki aikai. Ngaia are e nakoim te Tia Tei ae ko karineaki mai Makin.

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa Madam Speaker ao I a buuta au titiraki aio bwa I a bon tia naba ni matata raoi bwaai ni kabane inanon taian maroroakinan te kataumwane n te tai ae nako. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rangi ni bati n rabwa te Tia Tei ae ko moan te karineaki mai Makin aron butakin am titiraki anne. Ao ti rang kanakoa ngkanne ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Beru ao I taku bwa bon te titiraki te Tia Tei ae karineaki aei bon Hon.England Iuta ao tao e a bon tia naba n rau nanona n ana titiraki aei ao ngaia e bon aki tabekia n te tai aei. Ao tia nakon naba ara titiraki ngkanne are imwina ao ngaia I kabwara bure bwa e a kaoti te Tia Tei

mai Beru ao N na anganna ana tai. Te Tia Tei mai Beru am titiraki.

**KAKAEAN ANGAN BUOKAN TE
REIREI AE HBHS**

Hon.England Iuta : Ko rabwa te Tia Babaire bon te bwana ni kamauri nakoimi te Tibiika ma kaain am taibora, te Beretitenti ae karineaki ma te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki, Minita aika kam rangi ni boboto, te Leader n te Kaitara ao ai bon ngaira Taan Tei ni kabane n te ingabong aio. kam na bane ni Mauri. I a bubuti tabekaki au titiraki are iaon te Ota Beba are e kangai taekana:-

I kan rimwin au titiraki nakon te Minita n Reirei ibukin kakaeang anan buokan te reirei ae HBHS Rongorongon. N ana kaeka te Minita n te tai arei ao iai ana Komete ni mwakuri ae e na kateaki ao ni waaki ma reirein aro ni karekei anga ni ibuobuoki. I kan titiraki bwa e a tia ni waaki ngkai te Komete anne?

Tibiika : Te Minita n te Reirei ae ko karineaki kona kaeka te titiraki Hon.Alexander Teabo.

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa Madam Speaker aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Beru:-

I kaitaua te Tia Tei mai Beru temanna ibukin rimwian ana titiraki are e tabekia ni bowin te Auti n November

2020. *Ao aio kaekan te titiraki. I kukurei n taekinna bwa e a tia te baronga ibukin butimwaeen aia bubuti reirein aro ni kaineti ma mwaane ni buoka te Tia Babaire. Ko rabwa.*

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.England Iuta : E koaua e rarabwa te Minita n ana kaeka bwa kanga e rangi ni kaunga nano. E a reke au tai n ae nako n rokou i Beru ao I kauia aia anga beba te koraki 6. Ao e rawata ngkanne rinanin aia bubuti kaain te reirei ae a tangiri iai katoamauakin bwain aia reirei ao bon kateimatoan aia umwanreirei. E matata bwa e bon tiku te tabe ngkai iroun te reirei teuana ma teuana. Ai bon tabeia reirei kanga anne tao iaan ana kainibaire te KUC ma ana reirei nako.

Ngaia are I kakoaua are I a tia n tabeka rongorongon aio ma ti rimwiakina. Tera ngkanne aron ana babaire te Minita n aron ae taekinaki tera raoi ae e a tia n katannakoaki n onoti nakon te reirei teuana ma teuana. Ao tao ngai n au titiraki tera ngkanne buoka rongorongo ae tauraoi n te tai aio taiaoka?

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua n aron ae tao e bon ataaki ao te Education bon

katabeana are e katabeaki iai bon te reirei are e man te moan rinan ao te kauarinan te Primary ao te JSS. Ao ngkanne are irouia ngkanne are irouia are ana reirei te Tautaeka are te naan SSS ao iai ngkanne are reirein aro. Ao ngkanne akanne tia ibuobuoki ma bwa Kometen reirei ao rabwatan te reirei are aobitin te reirei akana n aro te Tia Babaire.

Ao e koaua ae kanga anna ngkanne ae ti rang kaunga bwa aron ara reitaki ma nakai ti teimatoa n reitaki ma te naan Directors n aro aikai te Tia Babaire are a taraa te reirei ao ti teimatoa n rinanon aia bubuti ake a kona ni uotirakei rinanon anne te Tia Babaire.

I taku bwa ngkana ti bwaka iaan ana buoka te Tautaeka te Tia Babaire ae karaoi ao I taku bwa e na kakoauaki bwa n ae te *free education* I taku bwa e bon rangi n rawata tera e na aki manga rimwi rooia ataei. Ao e teimatoa ni waekoa n roko rooia ataei te Tia Babaire iaan te policy anne te Tia Babaire. Are anne ngkanne e a korakora iai korakoran te reirei te Tia Babaire ana kona riki te Tia Babaire bwa e aki tinetine te roo bwa are te Tautaeka e roniia ataei aikai te Tia Babaire. Ao e a manga kanoai reirei aikai riki ni mwaitia ataei aika moan te mwaiti te Tia Babaire. Anne teuana ae ti kona ni katanea te Tia Babaire ao iai ngkanne tao e buoka naba te Tia Babaire n aron ae ti ataia. Bwa iai ibuobuoki ae ti kona ni

karaoi a te naan *project* ae a kona ni karaoaki te Tia Babaire.

Ma anne ti bon kaungaia bwa bon taben reirei aikai bwa ana karaoia ao ngkana ana through ao ana through ngkanne te naan raa ngkana ana tangira te ibuobuoki are e rangi ni kataweaki tao tera a kona ngkanne n *through* ara rabwata aio te Tia Babaire te Komete aio te Tia Babaire.

I kukurei n taekinna bwa iai ara program ae katoan te naan solar nakon taian tabo n reirei te Tia Babaire, are e nako n reirei naba te Tia Babaire iai aika a tia ni implemented n taabo tabeua, iaon kawaina te Tia Babaire akanne.

Aikai kanga bon te naan mena irarikin are iai irarikin aro ao iai ae ti kataia ni karaoia bwa bwain te Education te Tia Babaire ma rabwatana te Tautaeka akana raora iaon te itera aio te Tia Babaire ni kanakoraoan te reirei iaon aba te Tia Babaire. Te ICT Master Plan te Tia Babaire ti a tibwa tia ni kabwatia te Tia Babaire katoakin te naan computers ma te naan raa riki te Tia Babaire ti kakoaua bwa e na riai ni iai te power naba te Tia Babaire. Anne ngkanne ae e mena iroura te Tia Babaire ae ngaia I taku bwa ngaia kanoan te plan anne te Tia Babaire.

Ngaia are I taku bwa aikanne bwaai ae ti karaoi te Tia Babaire ao ti kukurei naba n taekinna bwa ti tuangaki bwa ti na katoai reirei aikai

ma te naan kain tekateka ao taibora te Tia Babaire. A tauraoi naba aikanne te Tia Babaire a tauraoi naba ma mwangan reirei n aro n toa ma aia kain tekateka ao aia taibora n reirei aikai te Tia Babaire are e roko mai iroun te Tautaeka n Tiaina te Tia Babaire.

Ao anne I taku bwa ara buoka ae ti kona ni karaoia ao iai te Komete ae taekinna bwa iai rabwatana te aobiti are e tabe ma karikirake ake ana bon karaoi nakai man aia reirei ao a nikiria iroura bwa ti na karoronakoa nakon taabo. Ke tao ngkana tangira te ibuobuoki ibukin barongaian bwaai aikai ao ti kona n tauraoi te Tia Babaire n anga te advice. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.England Iuta : Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Minita ni bwaai aika e a tia ni kabwarabwara ngkanne. E koaua tao iai bwaai tabeua ae a tia n reke. Tao ngkana e koaua bwa ngaia te Komete tao e rabwatanaki man atun te Ekaretia ikai aobitin te reirei ao e tuai roko te rongorongorongo. Are manga ana kanganga te KUC bwa are e rangi ni mwaiti ara reirei. Ngaia are tao ngaira kaain Rongorongorongo ti bon rangi n tionako. Te kabanea naba mai maiaki ae e rangi ni kanganga rokon te rongorongorongo iai ao n aron otai irouia taan reirei a tuangaki bwa ana karaoaki kanoakin form ana bon

kakaea aia mwane ni buoka ma a kabi. Ao aki koaua bwa ana nakea ma itinanikun anne ao ti rangi ni kaitau tao kanga iai te solar ae e a tia n nim ao e rabwa bwa iai naba te ICT ae e na roko ao iai bwaai n reirei ae ana roko ao kain tekateka ao ti kaitau n aron ana mwakuri te Tautaeka aikanne.

Ma tao bon iai riki bwaai aika a noraki tao ibukin tararuakin marurungia ataei ao mweraoia ataei. Tao n aron aia toom ma aia umwanreirei. Tao ngkana eti taekinana ikai ke e aki are aio bon te moan reirei iaon Kiribati kanga ni bon etina. Ao ngai temanna bwa ti na bubuti bwa e na kateimatoaki nakon ae e rang reke bwa te museum. Ao e na bon riai ni kateimatoaki te tabo aio bwa bon moan roro mai irouia kaain Kiribati e bon nako mai ikekei imwain rokon reirei ake tabeua. Ma bon ti anne bon ti te onon tera ngkana e kona ni buokaki aio. Tao e koaua tao e a rangi ni bubura teina ae ngkai ma ana katamaroaki ae a kona n tau ibukin mwaitia ataei ngkai are a reirei inanon te tai teuana ma teuana te ririki teuana ma teuana bwa e bon mwaiti naba ataein Kiribati aika a roko naba n reirei iai ao ni ikotaki ma ataein te itera mainiku.

Ngaia bon ti te bubuti nakon te Tautaeka ngkana iai mwannanoan anne. Ma tao e titebo ma e aki roko te rongorongon man aia headquarter n

te reirei ikai nakoia taan reirei ao ngkana e akia o ti na bubuti buokaia kanga te training ibukin kanoakin mwane ni buoka ao baikara riki ao e rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: E rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire ao e koaua ti rang kaitau nakon te reirei ae rongorongon te Tia Babaire n aron ae taekinna te Tia Tei. Ao e koaua ti aki kakewea te rongorongon ae bon ngaia te moan reirei. Ao anne naba teuana te rongorongon ae kona n rangi ni catchy kee nakoia naake te naan raa te naan donor ngkana a noria bwa bon aio te moan tao ae e moan uaboboaki iai te rabakau n te moantai iaon Kiribati te Tia Babaire. Ao anne teuana naba te bwai n anai nano nakoia te naan donors are ngkana ko karioa am project document iaon buokan te reirei aio te Tia Babaire ao anne teuana te bwai ae e kona n taraia naba te donor ao e kona n rangi ni bwaka nanona iai ao riki tao nakeke. Bwa are ti ataia bwa e bon rangi ni effective nakoia naake bon kaain tinaniku katean rongorongon te Tia Babaire.

Ngaia are I taku bwa e na aki raraoma te Tia Tei bwa ngkana iai te mwarara man rabwata akana n te Ekaretia te Tia Babaire tia ibuobuoki ma ngaia te Tia Babaire. Iai naba rokon au Botaki ni Mwakuri te Tia Babaire ti bon bane naba n roko

naba n reirei ni kabane ti bane n roko te naan Senior Secondary Schools ni kabane. Ngkana ti bon roko ao ti bon anai naba rongorongo mai irouia te Tia Babaire ao au kantaninga bwa a tia naba ni kawaraki kaain rongorongo irouia au taan mwakuri te Tia Babaire.

Ma e na aki raraoma te Tia Tei ti na keiakina tibwangara ao I taku bwa a bon ongo kaain te botaki are te aro are ngaia a katabeaki iai n reirei aikai te Tia Babaire. Ti na keiakina uotara ma ngaia te Tia Babaire e rabwa.

Tibiika : Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.England Iuta : Ao tao e bon rabwa te Minita tao ti na bon kaunga riki aio bwa ngkai rongorongo bwa ngkai n roro aikai akea ke e aki moanibwai te Ekaretia irouia aro. Kanga ai akea manenan te Ekaretia te koaua teuana ma teuana. Ma te tabo are ko kona ni kaan iai ma natim ao ngaia naba ngkanne te reirei. Ao ngkanne kanga Beru angiina kaain Beru ngkai a taraia bwa natia a bon raoiroi n tiku ao bon aba ake a kaan bon kaain Nikunau ma Arorae I tangiria bwa natia e na uakaan riki nakoia.

Ngaia anne kanga te koaua teuana ae ti na bon bubuti aron te mena bwa ngkai kanga e a moanna n raa kanga e a rangi e a uki aron te reirei ni kabane a uki ataein aro n roko n

reirei ni kabane n ai aron ae i Tarawa ikai bwa e ti kakawaki ngkai te reirei bwa e na reke kaubwain natim. Ngaia are anne ngkanne bon te bubuti ao are e bon koaua are tao ti aki kakewea. Ma ngaia I aki kan karaka tein rongorongo ma bon e rich in history ao bon ngaia ae riai ni kateimatoaki kanga bon ti te bubuti ngkana e riai mai iroun te Tautaeaka. Ao tao tia bon bubuti nakon te Minita ngkana e a bon kona ni karekea te tai ao ti guide taan reirei ao n angani te training iaon kanoakin form ao iaa te naan tabo ni mwane ni buoka aika ana tap itinanikun ana program te Tautaeaka are e bon waakini. Ao riki tao ibukin katamaroan kateitei ao katamaroakia riki. E rarabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : E rabwa te Tia Babaire ao e koaua ti ongo te bubuti anne te Tia Babaire ao ti ataia bwa iai norakin tao te mwarara tao ni itera aikai tao riki te reirei ae rongorongo te Tia Babaire.

Eng are n aron ae I taekinna ti na kataia ni keiakina aio ao riki ma rabwatan te rabwata are ngaia ae bon babaire ate reirei n te aro aio n te Ekaretia aio te Tia Babaire ao e koaua ti na keiakina anne te Tia Babaire akea te kanganga ti na noora aio te Tia Babaire. A ongo taan mwakuri ao are bon tabera te naan reirei ni kabane ti bon bane ni karoko ni kabane n reirei ni kabane ti ataa

tein te Rongorongo bwa e bon rangi ni kainnanao te ibuobuoki iaon aei. Au kantaninga bwa ni kawaran Beru n te tai ae na roko te Tia Babaire ao ana bane naba n rarangaaki ni kabane kainnanon rongorongo are e reke inanon te tai aei n aron ae taekinna te Tia Tei te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Tao e a bon bane buokan ara titiraki anne ao ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Marakei n aron atakina irou ao iai ana katabetabe n te bong aei ibukin ana kanganga are e a tia n roko inanon baiu ao ngaia are I a taona moa ana titiraki ao I a kanakoa ngkanne ni kabane ana titiraki are a nako n te bong aei I a bane n taoni ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei ae karineaki mai Arorae Hon.Teima Onorio ao kanakoa am titiraki ao e na kaekako te Minita ibukin Aaba Inanao Hon.Boutu Bateriki e nakoim te Tia Tei ae ko karineaki.

**RINANOAN RIKI ARON
KARAOAN BOON MANIBWA**

Hon.Teima Onorio : Ko rabwa te Tia Babaire ao aio taekan au titiraki:-

Iaon au abamwakoro ae Arorae ao moan te kanganga kenakin te manibwa kioina ngke e rangi n nano aron reken te ran ao e matentenin te bwaa are e na uruakaki moa imwain ae e na kona n reke ranin te manibwa. I kan butia te Tautaeka e

kona ni manga rinanao riki aron boon karaoan te manibwa ibukia abamwakoro n aron au abamwakoro ae Arorae are bon iai rakan kangangan kenakin te manibwa n aki kabaekaki nakon te kainibaire are e bwainaki ngkai bwa are e kaineti riki ma aba are e rangi ni kai reke ranin aia manibwa? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Boutu Bateriki : Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Arorae:-

E tauraoi au Botaki ni Mwakuri n rinanao te bubuti aei. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Teima Onorio : Ao e rabwa te Tia Babaire ana kaeka te Minita ae karineaki ao tao I ti kan reita au titiraki tao rimoa ni kaitaua te Minita n ana kaeka bwa a tauraoi n rinanao te tabeka aio. Ao tao bon aia bubuti kaaan au abamwakoro te Tia Babaire bwa a noria bwa tao a kabotaua ma aron karaoan te manibwa ke kabwara au bure karaoan te boo ke te kai n nako taari te Tia Babaire iaon te aba ibukia taan mwakuri, are tao a katautaua boona \$600 kanga te ware are e kona n reke ibukin karaoan te boo te Tia Babaire. Ao

irouia e taraa ni bebeta riki mwakurian anne ngkana a kabotaua ngkanne ma karaoan te manibwa bon te mwakuri teuana ae e rangi ni kanganga te Tia Babaire. Ao ngaia tao ni kaireitia ma te bubuti bwa tera ngke e a taraaki te itera aio bwa ngkana \$600 ae kona n reke ibukin karaoan te toilet te Tia Babaire ae bebeta riki mwakuriana tera ngke e kona n rinanoaki ao n taraaki bwa te mwakuri ae bubura riki ao e kanganga riki karaoan te manibwa n au abamwakoro ae Arorae te Tia Babaire are e rangi n aron ae I a tia ni kabwarabwara ao tera ngke e kona n taraaki riki aron kanuungan te mwakuri ni kabotauaki ma aron rawawatan te mwakuri te Tia Babaire. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Boutu Bateriki : E rabwa te Tia Tei ae karineaki ao I taku bwa bon anne teuana kanoan ana waaki ara Ministry ae tia kataia ngkai n noria kanga n aron kenakin manibwa aikai. Ao e koaua bon te kanganga ao iai taabo tabeua ae a bon rangi n tangira te manibwa ma e a manga rangi n nano ao e koaua tao n tabetai e a matenten te atibu rikaaki.

Ao I taku bwa ti tauraoi n reitaki ma te Tia Tei iaon ana itera aio e tauraoi au Botaki ni Mwakuri ni iraorao iaon aei ngkai ti bon ataia naba bwa teuana te kainnana ae kainnanaoan te ran ae reke n taabo tabeua ngaia e

nako n reke n taabo tabeua are ana kona ni mam ao e na kona n rangi ni kanganga aron kenakina. Ti tauraoi n rinanon te bubuti aio Madam Speaker bwa I taku bwa aio teuana mai ibuakon ae a waaki iai ara koraki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei bukan am titiraki.

Hon.Teima Onorio : Ko rabwa te Tia Babaire tao ai bon akea au titiraki ao I a kakaitau riki te nakon te Minita e aoria bwa tia katikua irouna te Tautaeka tera ana ibuobuoki iaon te itera aio ao tia kantaninga anne. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Boutu Bateriki : Ao e koaua e rabwa te Tia Tei ae karineaki ao e koaua are bon iai naba ara tiim are e na roko i Arorae ao I taku bwa e na kona naba n noraki te naan spot akana ana irekereke ma aron kainnanaoana iaon Arorae. Ao e koaua ae anne teuana tao kanoan naba ana katauraoui tao te Tia Tei tao ngkana e reitaki ma ana koraki ake ana roko ara tiim ikekei ao tia ibuobuoki naba ni kataia n noora aron te ware ma tera n aron are e a tia ni mwaneweaki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao I taku bwa e a bon bane bukan ana titiraki te Tia Tei iaon anne ao tia nakon ara titiraki are

imwina bon ana titiraki naba te Tia Tei mai Arorae ae karineaki Hon.Teima Onorio ma e nak aekaki iroun te Minita ae karineaki ibukin te Mauri ao Katoki Aoraki Hon.Dr Tinte Itinteang e nakoim te Tia Tei.

**IREMWEN OTINAKON ANA
BABAIRE TE TAUTAEKA IBUKIN
KAMWANANGAKIN TE AORAKI AE
IURIANO TOANUEA**

Hon.Teima Onorio : Ko rabwa te Tia Babaire ao au titiraki aio ngkanne e kangai taekana:-

I kan titirakina te Minita are tabena bwa tera ae karika iremwen otinakon ana babaire bwa e na kamwanangaaki te aoraki ae Iuriano Toanuea nako tinaniku ibukin bwain aorakiana? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Dr Tinte Itinteang : Ko rabwa Madam Speaker ao tao imwain ae ti waaki ao tia bon arori moa bwana ni kamauri nakoim Madam Speaker. Nakon ara Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, Taan Tei ao ai taan ongora kam na bane moa ni mauri.

Madam Speaker aio kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Arorae:-

I a tabeka moa te bwana n rainanoanga nakon ana utu Iuriano Toanuea are e a tia ni motirawa man

te maeu. Te aoraki ae Iuriano e bon karaoaki te mwakuri te kuakua ngke e rin te Onaoraki ao n tataraaki marurungina bwa e a kaman taraa ni mamaara ao n rawata irian aorakina ngke e moan rin ake ana riai ni kaetaki ao ni bwai n aorakiaki n te moantai imwain te kamwananga ibukin ana tutuo itinaniku. Ao e a waekoa rikiraken mamaarana ao e a kabuanibwai maeuna imwain ana tai ni mwananga. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Teima Onorio : Ko rabwa te Tia Babaire ao I a karabwa te Minita ngkai e kona ni kaeka te titiraki bwa ti kakoaua aki tauraoi ni kaeka te titiraki n te moantai te Tia Babaire ao e kananokawaki anne.

E kakawaki tabekan te titiraki bwa ana ongora te utu, ao ni karekei raun nanoia naba te Tia Babaire. Ao tao ti aki taekan te kaboo rabakau, ma ti kanga buokan aio bwa tao n aron te naan kamwananga aika a kakaraoaki nako tinaniku ao ko bon tarai tabeman a bon taraa ni marurung, a bon kona ni nakonako ao e waekoa n reke mwanangaia. Ngkanne bon kaain te utu aio a bon titiraki bwa e aera ngke tao e aki rangi ni waekoa ni kamwanangaaki. Ao tao bon maan teuana ikai n rokoa mai Arorae tao a tiku n te Maneaba teutana te tai. A manga tiku inanon

te Onaoraki te Tia Babaire ao e korakora te maraki te kainnanao, ao kainnanao te bwai n aoraki bwa e na waekoa. Ao e koaua ti kaitau nakoia Taokita ao taan Kuakua tao te mwakuri ni kuakua are a karaoya.

Eng bon akea angana bwa e na waekoa riki tao ngke a tuangira bwa e referred e rang biriakinaki te emergency passport are ti buokia ni biriakinna ao kanga tia bon ataia bwa e a bon taraa ni mamaara. Kanga bon ti te titiraki akea angana are e na bon riai ni kaman noraki tao teuana ana wiiki ao tao e a mwananga naba nakon are e a bon taraa ni mamaara bwa ngaira tia noria e anganaki naba te bwai ni kaikeike te Tia Babaire ao a tibwa tuangaki ana utu bwa e ana biriakina ana emergency passport te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Arorae. Ao e koaua Madam Speaker n aron kaongoakiu irouia au taan mwakuri ao e koaua te aoraki ae Iuriano e moan rin n te Onaoraki i Nawerewere n 3 n Okitobwa n te ririki aio. Ao n aron are I mwaneweia mai mwaaina I nanokawaki bwa e motirawa maeuna ni 25 n Okitobwa n te ririki naba aio.

Ma e rabwa riki Madam Speaker e rabwa riki ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Arorae ibukin ana aomata aio. Ao e koaua Madam Speaker e kanganga ae ti rang taetae naba iaon te aoraki ma tera ma are a karaoya aia kamatebwai ara koraki a karaoya aia kakaae ao ngkana iai anga ae a tao a kona ni katamaroaki ke tera ao I a butia te Tia Tei aio bwa e raoiroi bwa tia kai reitaki ma ngaia ao tao ana botanaomata aikanne akana e motirawa aia aomata aio ao tia kataia ni kakaae angan katamaroan te waaki aio ibukin taai aika ana roko. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Teima Onorio : Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa ana kaeka te Minita ao e koaua. E a bon taraa ni maan bwa iraua te wiiki e kan namwakaina te Tia Babaire. Ngaia are bon te ingainga n nano irouia ma tao e koaua tao nakai a bon rangi ni kabuingoingo ao a mama ni bubuti ni imanonoa mwanangan aia aomata. E aoria e rabwa ana taeka te Minita are e a tia ni kabwarabwara bwa ana tarai aro ni katamaroa nakon taai aika ana roko ara kantaninga bwa eng e na waekoa n reke te ibuobuoki nakoia aoraki. Ana aki taraaki bwa terana te nakoa.

Eng ana taraaki aoraki temanna ma temanna tera kainnanaoana bwa tera

kainnanona ao tera ngke a kona ni waekoa n reke buokaia n te tai ae tawe te Tia Babaire. Ko rabwa te Tia Babaire I a katikua ikai ao e rabwa ana kaekaeka te Minita.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki ana taeka te Tia Tei temanna ae karineaki mai Arorae. Ao e koaua Madam Speaker e anga bwanana ni karautaea te Onaoraki nakoia te utu aio ngkana arona bwa iai te naan kanganga ke aki koro raoin te tararua. Ma e rabwa Madam Speaker bwa n aron are I mwaneweia nakon te Tia Tei ao are iai te kakae are e karaoaki irouia ara koraki ao ana iai anga ni katamaroa ibukin taai aika ana roko ao e na aki manga riki aei. Bwa e aonga n aki manga riki n aron ae riki te kabuanibwai aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao I taku bwa e a bon bane buokan ana titiraki te Tia Tei mai Arorae. Ao tia nakon ara titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei mai Tarawateinaieta ma e roko ana karautaeaka nakoiu n te bong aei iaan ana kanganga ae rin iai n te Onaoraki. Ngaia are I a taoni ni kabane ana titiraki ake a toka n te bong aei iaon te Ota Beba.

Ao ngkanne tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Banaba ae

Hon.Tibanga Taratai ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Rongorongo, Itoman ao Mwamwananga, Hon.Tekeeua Tarati ao e nakoim te Tia Tei.

**BUBUTI KANIMWAN ANA
TAREBOON BANABA IBUKIN TE
BACK UP**

Hon.Tibanga Taratai : Ko rabwa te Tibiika ao I kukurei naba ni manga reita te bwana ni kamauri inanon te ingabong aio ao nakon am taibora ma am taan mwakuri, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, ngaira Taan Tei ao bon te ongora kam na bane moa ni Mauri.

Ao e koaua e kangai tein au titiraki:-

Inanon namwakaina aika nako ao e uruaki man mate ana intanete Banaba inanon teuana tabun te namwakaina. N na bubutia te Minita ae tabena bwa e kona ni kanimwa man kamaeuaki ana tareboon Banaba ibukin tao te back up taiaoka?

Tibiika : Ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Banaba:-

E tauraoi au Botaki ni Mwakuri ni kakaae anga aika a materaoi ibukin totokoan ana kanganga Banaba n

ana itoman. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tibanga Taratai : Ko rabwa ao I a kakaitaua riki te Minita ke te Tautaeka n ana kaeka bwa e tauraoi kanga ni buoka Banaba iaon ana kanganga aio. Ti kakoaua bwa bon Banaba bon te aba teuana ae e aki toki n tatara ana kaako n reitaki ma akean ana marae ni wanikiba. Ao e noraki bwa kainnanoakin te communication bon te bwai ae moanibwai irouia ara botanaomata. Ngaia are ibukin aio ao I a kaitaua riki te Tautaeka ngkai e a tia ni kaota ana iango bwa e a tauraoi ni buoka ana kanganga Banaba. Ao ko rabwa te Minita.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : E koaua Madam Speaker ao e koaua are bon aron ae ataaki iroun Banaba ao kaaain Banaba bwa ti a tia n rinnakoa te kanganga are mai mwaaina are e aki rangi n raoiroi ana itoman ao e uarereke ana coverage te disc are e moan karokoaki i Banaba iroun teuana te kambwana n te moantai. Ao imwina e a tia n rinnakoia ara kambwana ae te CCK ni kabubura riki ana coverage are ara kantaninga bwa kaaain Banaba ngkai a kona ni bane ni Wifi mai iaan aia auti.

Ao e koaua karokoan ngkanne te karikirake are imwina tao te tareboon ke tera are iai aia service tabeua kambwana bwa are a kona nikanimwa te tareboon man te bwai ae intanete kanga terana aran te tareboon arei kee. E aoria bwa tia ibuobuoki ti aki naba ti aio ao I taku bwa iai naba bwaai n taetae tabeua akana a anganaki aon aba. Au kantaninga bwa ngkana akea iroun Banaba aei n aroia Bureitiman e na riai naba ni iai aia bwai n taetae n aron are a bon kakamanena mai mwaaina.

Ngkana arona bwa iai aikai ao ana kona n reke bwa te naan alternative ao ngkana arona bwa tao e uruaki are back up nakon are ngkana e a uruaki are WIFI n te tai aei. Ao e koaua e aki toki te mwakuri n aron are I a tia n taekinna nakon te Tia Tei ibukin ni kaineti ma ana wanikiba ao ana marae ni wanikiba. Iai ara kakamwakuri ae tit araia ngkai nakon te ririki ana iai te mwananga ti na karaoa te consultation ma ana botanaomata iaon Rabi are ngaia ae kanga e bon babae te project bwa are angin te decision making e nako mai Rabi ao anne are bon kanoan au reitaki ma te Tia Tei. Ao e raoiroi tia manga noria aika imwin ariki Madam Speaker. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei I taku bwa e a bon rauaki nanon te Tia Tei n ana titiraki anne ao tia nakon are imwina e na tabekaki naba iroun te Tia Tei ae

karineaki mai Banaba ao e na kaekaaki iroun te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki ao te Minita ibukin te mwane ao Babairean Karikirake Hon.Dr Teuea Toatu te Tia Tei Hon.Tibanga Taratai e nakoim.

**KARABABAN ANA MWAKURI TE
BUREITIMAN NI KARAOA ANA
MWAURI TE CUSTOM AO TE
IMMIGRATION**

Hon.Tibanga Taratai : E rabwa ao e kangai tein au titiraki:-

Ibukin boutokain te kaneweaba iaon Banaba ao imwin rokoa iruwa n aia kaibuke n te namwakaina ae nako ao noraki kainnanoakin te port of entry ke karababan ana mwakuri te Bureitiman ni karaoa ana mwakuri te Custom ao te Immigration. N na butia te Minita are tabena bwa e kona n noraki riain aio taiaoka?

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti am kaeka.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Banaba ao aio kaekana:-

I kukurei ni kaongoa te Tia Tei mai Banaba bwa ti tauraoi ni ibuobuoki n te itera aio. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tibanga Taratai : Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te Minita n ana kaeka bwa e a manga tauraoi ni buokaki aio. Ao I kan bubutia te Minita ngkana tao e kona n ti karababa riki ae tao ana kaeka bwa tao nakon ni ngai ana kataratara ae e na kona tao ni waaki iai ana mwakuri te Bureitiman aio ke te training e aoria kanga ni koro nanon te iango aio taiaoka.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa buokan te titiraki bwa are koaua bwa are Banaba n te tai aio e bon tuai n reke ke e tuai n classified bwa tera are kanga teuana te port of entry. Ngaia are I taku bwa te kanganga teuana ngkai bwa ngkana iai kaibuke aika ana roko ke tao te Yacht ke tao kaibuke aika a bubura taian cruise lines. Anne teuana te kanganga bwa are e tuai ngkai reke Banaba bwa teuana kanga teuana te port of entry. N taina aio te port entry bon Tarawa, Kiritimati, Kanton ao Tabuaeran ao tao Butaritari kanga n aron au ururing kee. Ao ngkanne e koaua bwa are e nang mena ngkanne bwa n aron ae I taekinna e tauraoi te Tautaeaka ni karekea te anga ae e na reke naba bwa Banaba bwa te port of entry ngkai Banaba bon te tabo teuana ae e rangi n rich naba ana history ao e bon rangi ni kakaongora aron teina. I taku bwa kanga bon te tabo naba ae na bon become very kanga very attractive destination

ibukia taian tourist ao taian cruise lines. Ngaia anne ti bon tauraoi ni ibuobuoki.

Ao ngkanne ana titiraki bwa tao ni ngai, ao tao aio kanoan te mwakuri inanon taai aikai ma ti na kataia ni ienikuria. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei mai Banaba.

Hon.Tibanga Taratai : Ko rabwa te Tibiika ao e rangi n rarabwa riki te Minita n ana kaekaeka ao e koaua bwa n aron ae taekinna n aron ana ururing bwa ngaia tao akea Banaba inanon te port of entry. Ao e koaua I kan kaoka naba te ururing nakoina bwa e koaua bwa Banaba bon te aba ae I taku bwa e moan mena te port of entry inanon te tai ngkoa ni kenken ngkoa ngkekei. E koaua kanga N na ti kaoka kanga te ururing. E koaua tao ngkana e a tia ni manga kainaki ao e koaua tia manga tabeka kaua ara bubuti bwa tera ngke a kona ni manga kaukaki kaua ai ti aki ngkanne anakin te tano ma ai te tourism ngkanne.

E koaua I a bon boutoka riki te Tautaeaka aio ma te Ministry ma ana kano ani mii ae e na waaki ibukin ara Pillar ae ti waaki iaona ae te Fisheries ao e moarara riki te tourism. Ko rabwa riki te Minita ao are ieta ngkoe.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E koaua bwa are n te tai aio ngkai tao e koaua tao e bon tuai raoi n reke tao te port of entry. Ma are iai ngkai taian babaire are ngkana arona bwa e koaua bwa iai taian roko mai Banaba n taai aikai ao bon iai te mena are ana kona n trained taian police iroun te customs ao te immigration ao tao bon iaon te fire security naba.

Ma anne kanga e bon raoiroi are taian roko ake a uarereke n aekakin te yacht kee ao tera riki. ma ngkana a rangi n roko kaibuke ake a bubura ao ngkanne e a bon tangira te full boarding party kee ae e rang bon roko. Ao anne ngkanne teuana ngkanne ao tao e koaua tao e na bon increase te kaoti teuana bwa are nanona e na manga karekeaki ngkanne te charter nako Banaba are e nang bon iai te full boarding party kee are Bureitiman, kaai nte ununiki, kaain te immigration, kaain te customs ao tao kaain te Onaoraki naba.

Ao anne ngkanne are e na karaoaki ngkana arona bwa ai bon te roko ae e bubura n aron tao te cruise line ke tera. Ma n aron are I taekinna ti tauraoi ni kakaea te anga ae ti na ibuobuoki bwa ti noora aron kakawakin Banaba as a potential important tourism destination. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tibanga Taratai : Ko rabwa ai bon te bwana ni kaitau ao te bwana naba ni kariaria ibukin te roko i Banaba n aron ae taekinna te Minita. Ko rabwa.

Tibiika : Ao I taku bwa e a bon rauaki nanon te Tia Tei mai Banaba ni kaeka nte titiraki ao tia nakon are imwina. E na tabekaki naba mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Banaba Hon.Tibanga Taratai ao e na kaekaaki iroun te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau e nakoim te Tia Tei.

**KAINNANOAKIN TE SPECIAL
CONSTABLE N TE KAAWA AE
TABIANG I BANABA**

Hon.Tibanga Taratai : Ko rabwa te Tibiika ao e kangai tein au titiraki:-

E kakoauaki bwa e kainnanoaki te special constable n te kaawa ae Tabiang iaon Banaba ao N na butia te Beretitenti ae karineaki bwa e kona n noraki riain aio taiaoka?

Tibiika : Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau : *Madam Speaker, e tauraoi te ikotaki ni Bureitiman n rinanoa ana bubuti te Tia Tei ae rine mai Banaba ni kaineti ma ana kainibaire. Ao ko rabwa.*

Tibiika : Te Tia Tei mai Banaba.

Hon.Tibanga Taratai : Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te Beretitenti n ana kaeka. E koaua e bon ongora te botanaomata ae ana bubuti aio ao I taku bwa a tia n ongora kanoan ana kaeka te Beretitenti. Ao tia bon anga bwanaara ni kaitau ao tia kariaria naba ibukin te roko arei ao ko rabwa ao are ieta ngkoe.

Tibiika : Ao I taku bwa e a bon bane kaekan ana titiraki e a rau nanon te Tia Tei mai Banaba ao N nang kanakoa nakon te titiraki are imwina. Te titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang ma are I taku bwa iai tabena n aron ae ti ataia n te tai aei are e motirawa tinan te Tia Tei mai Marakei ao tao iai te katabetabe ngkai ae kaea. Ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang Hon.Dr Kautu Tenaua ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki, ao I a tia ni kanakoa nakoim te Tia Tei mai Abaiang are temanna kai ko a kaoti. Te Tia Tei mai Abaiang Hon.Dr Kautu Tenaua ko na kanakoa am titiraki ae nambwana 128 e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Ruateki Tekaiara ibukin Otabwanin, Aaba ao Karikirakean te ununiki ao e nakoim te Tia Tei mai Abaiang.

**KARAKAAN BOON TE KORO KAI
IRARIKIN ANA AUTI MA ANA
TABO TE TAUTAEKA**

Hon.Dr Kautu Tenaua : Ao e rabwa te Tibiika ao aio te titiraki:-

E butiaki te Minita are tabena ngkana e kona n noora riain karakaan boon te korokai irarikin nako ana auti ma ana tabo ake e kabonganai te Tautaeka n aron are e bakatekeaki te mwaiti ae bon aitara raoi ma matoan te mwakuri? E bati n rabwa.

Tibiika : Te Minita am kaeka, ao I angan te Beretitenti bwa e a kanakoa ana kaeka iaon anne ibukin te Minita page 17.

HE.Taneti Mamau : Ko rabwa Madam Speaker ao I karabwa te Tia Tei mai Abaiang n ana titiraki ao aei ngkanne kaekana:-

Madam Speaker, I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki e a tia te Tautaeka ni kakerakea te kabomwii iaon boon koreakin kaai n amwarake n te mwaiti ae 50% man te mwaiti are e bwainaki mai mwaaina te kerake ni boo aio are e moan bwainaki man te 14 n Tebetembwa 2021 ao e rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Dr Kautu Tenaua : E rabwa te Beretitenti ae karineaki ni kaekaekan au titiraki aio. E bon noraki rikiraken bobuakan bwaai te Tia Babaire. Ao e rangi n rawata naba kaain Tarawa ao Abaiang aika a rek ni kaitiakan te naan kai aika a

ana karekea te kabuanibwai nakon ana bwai te Tautaeka. Aia auti ma taabo riki tabeua are e na reke iai te kanganga iai.

Ao ngkana ti taraa aron bwaai ake a tangiraki n aron koreakin te teitei ma te burukam kanga kaai aika a bubura n aekakin aikai. Ao e bon teretere naba ae e a tia ni karaoaki nakon tao irarikin naba ana tabo te Beretitenti ma aia tabo te Tautaeka aika a bubura. Ao bwaai aikai aki bebete aron karaoakia te Tia Babaire e tangira te naan mitiin aika a buburakaei te chain saw ae e rangi ni bobuaka tia taekina tao te ngaa tabun boon teuana te chain saw ae te aekaki ae still. Bwa are aikai aika a konabwai riki ni karaoan te mwakuri ae bubura n te kai aio ma mwanangaia.

Irarikin anne e rikirake boon te bwaa e tangira kanga kabebetean aron ana mwakuri te tia koro kai n aron te grain ao e bon kainnanao naba te grain truck ibukin manga urakinakin te mwakuri. Aron kamanoan te tia mwakuri te Tia Babaire e aki kainnanao naba te bwai are e na distract are e na kona n aki bwaka iai te aomata ni kabuanibwai, e tangira te helmet, e tangira te gloves e tangira te naan boot aika bon te naan special boot ibukin te tamwatamwa naba te Tia Babaire.

Ngaia are kanga man aikai ao e bon matoa I a tia ni irira aron te mwakuri aio te Tia Babaire ao ngaia are I taku bwa e bon riai n noraki bwa a bon riai ni kaboaki raoi mwiin aia mwakuri te koraki aio n te aro bwa ana aki ruuti ma e na reke te kabomwi n te aro bwa e n ariki bwa bon te bitineti naba teuana te Tia Babaire ao e bon noraki naba itinaniku. Ma are itinaniku e kaokoro ngkane te koro kai e kabonganai te naan mitin akea te chain saw ngkana te kai ae e rangi n totoakaei ao e a bon tangira ngkanne te mitiin ae bubura. E rabwa.

Tibiika : Te Minita I a kaokia nakoimi bukin Karikirake te Ununiki. E nakoim.

Hon.Ruateki Tekaiara : E rangi n abwabwaki buokan te titiraki ma I a kauarerekea naba. Ti rang n tarai ngkanne ara contract nakon taai aika ana roko n aekaki ni mwakuri akanne. Ti na kanakoa tender bwa te naan contractors aikanne a nan fully equip n aekan mwakuri ma bwaai ni mwakuri ake ana kona ni kaitarai mwakuri n te tai teuana. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Dr Kautu Tenaua ; E rabwa e bon abwabwaki bwa kanga I kataia ni kamena bwa e na ota nakon te Minita. Ao e bon ataia te Minita bwa are e a bon tia naba ni mwakuri n

aron tao te tamwatamwa ke tera ngke te roronga. Ngaia are e bon noora aio e a tia n noora te kanganga ngkana e a manga mwakuri iaon te kaibuke ao bon iai naba bwaai aika e kabaeaki iai bwa e na aki kabuanibwai. Bwa are te chain saw ngkai te mitin bwa iai te mitiin ae taua oin te kai ao e koreia anne te mitiin anne.

Ma are e a bon kanganga bwa are tao teuana tabun boon te mirion boon te mitiin anne ae kabonganaaki n te naan korokai, ae ngaia are e kabonakoa te kai n taabo tabeua n aron Australia, New Zealand i America, Canada ao tao e na bon aki reke anne. Ma ngaia are e bon rangi ni matoatoa. Ao te naan roobu naba are e kabonganaaki te Tia Babaire ti aki te roobu ni manikangare. Aikai roobu ae kabonganaaki naba n te mount engineering te tamwatamwa n te maunga ma tera bwa aikai e bon ataaki bwa e na bon rangi ni mano iai te tia mwakuri.

Ngaia are bon te bubuti tera ngke e karaoaki te kamatebwai n te aro bwa e na kona n nakoraoi aron kanga e na taraaki bwa te bitineti bwa e na rikirake ao ana aki kabuanibwai aomata ake a mwakuri iai. Ngaia are bon te bubuti anne ngkana e kona n reke aron norakina iroun te Tautaeka ao e bati n rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang ni buokan ana titiraki. Ao ti rangi n ota n ae taekinna bwaai ni mwakuri ao e na aki raraoma bwa are iai ara rabwata teuana are man te Labour are te MHER are e tabe ma te safety. Ao anne te rabwata anne bwa tabena e na tuoi bwaai ni mwakuri bwa ana bane n toamau iai taan mwakuri akana ana bane ni karaoa te mwakuri n te tai teuana ma teuana ma aron aia mwakuri.

Tibiika : Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Dr Kautu Tenaau : Ao ae a bon ongora aia mwakuri naake a mwamwakuri n te koro kai ao I a tabeka naba aia karabwarabwa nakon te Minita ao bon te Tautaeka n noran riain aio. Tera ngke arona bwa e waekoa n tia te babaire iaon aei ao e bati n rabwa are ieta.

Tibiika : I taku bwa e a bon rauaki nanon te Tia Tei ni kaekan ana titiraki ao tia nakon are imwina am titiraki te Tia Tei mai Abaiang are temanna Hon.Betero Atanibora 120 nambwana ao e na kaekaaki iroun te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau e nakoim te Tia Tei.

**KAREKEAIA SPECIAL
CONSTABLES NI KAAWA AIKA
BOROTIAM, EWENA AO TEBERO**

Hon.Betero Atanibora : Ko rabwa Madam Speaker ao I kan tabeka taekan au titiraki are nambwana n te Ota Beba ae 120:-

I kukurei n tabeka au titiraki aio te kauoua n tai ibukin karekeaia special constable ni kaawa aika Borotiam, Ewena ao Tebero. Au titiraki aio I a bon tabekia uoua te ririki n nako e titebo ma e tuai man reke taekana raoi man N na ataia bwa tera mwakurian aio. E kona ni kabwarabwara bwa e a bwaka iaa taekan ana bubuti Abaiang aio?

Tibiika : Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau : E rabwa te Tibiika ni kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae rine mai Abaiang:-

I Kukurei ni kaongoa te Tia Tei bwa e a waaki rinanoakina. Ao e rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Betero Atanibora : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa ana kaeka te Beretitenti n aron are e taekinna e a waaki rinanoan aio. Ao aio e titebo ma are kanga kaekan ngkoa au titiraki n te tai ae nako are e na rinanoia te tabo ni mwakuri. Ao ngkana tao e a manga waaki ngkai rinanoana ao au kantaninga bwa tao iai te mwakuri nako iai. Ao e koaua bwa aio mwiin are te full council n te tai are I oki ni kaongora iai ao bon te

titiraki teuana ae mwemwe man te Kauntira ao a bubuti rimwian au titiraki ake ibukia special ni kaawa akanne.

E kona ni kamatoa te Beretitenti bwa e na waaki karaoan aio.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ao e koaua n aron ae e a bon tia naba n ongo te Tia Tei irouia kaawa akanne a tia ni Bureitiman n roko i Abaiang ao kanga ni karaoa aia survey. Ao mai mwiin aia survey ngkanne anne ao e a tia Abaiang. Iai ngkanne mwakoro tabeua are n ririki naba aika a nako are a roko naba ni bubuti ibukin karakaan aia specials. Ao ngkanne anne ngkanne e a taraia te tao ni Bureitiman bwa e rang karaoi ni kabane kanga bubuti akai n te aro are e na uotarake ngkanne imwina bwa are iai naba titiraki aika a rereena n te Auti aei ibukin kainnanoaki nte special. Ma tao a tia n rinanoaki aikai ao kawaina are imwina ngkanne e a nakon te Kabineti ibukin karaoan ana kainibaire ae boou ibukin manga rinanoakia ke kateirakeaia te naan special constable. Ao tao anne ngkanne are e bae ngkanne teutana Abaiang ma e a tia te survey i Abaiang, ao abamwakoro akana tabeua iaon kawaina te survey. Ma tao anne buokan moa kaekan ana titiraki te Tia Tei ao e rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Betero Atanibora : E rabwa te Beretitenti ao e koaua e rabwa n aron ana koaua ae e a tia te survey iaon Abaiang ao te kantaninga bwa tao n otau man te kaeka inanon te tai aio e a wene inanon te tabo ni mwakuri are ngaia tabena aio are karekean aia special kaawa akanne tao n te tai ae tawe ngkai ti kakoaua bwa kaawa akana ti taekin akanne kaawa aika a rikirake aia botanaomata. Ao borotiam e a bon rangi ni maan ni wene nako n akea ana special ma ngkekei ao ewena ma Tebero kaawa ae a bon rangi ni buburakaei ni kabotauaki ma ririki aika a nako are e kerikaaki aia aomata ao ngkai e a rangi ni bubura. Ngaia are ti rangi ni bubuti rinanoan aio ngkana arona bwa e na waekoa ao ni ngai bwa aonga n ae ataia naba Kauntira man kaawa akanne ake a tabetabeka aio ao ko bati n rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa ao E rabwa tao e rabwa are buokan ana titiraki te Tia Tei ao I a kai bon reitaki ma tao ngkana e rang waaki te babaire iaona ni karokoaki iroun te Kabineti ao ngkana e a tia te babaire ao tia kai reitaki ma te Tia Tei ae karineaki n reitaki ma ana botanaomata ao e rabwa.

Tibiika : E a bon bane buokan ana titiraki te Tia Tei ao tia nakon ara

titiraki are imwina e na tabekaki naba iroun te Tia Tei mai Abaiang Hon.Betero Atanibora ae e na kaekaaki iroun te Beretitenti HE.Taneti Mamau ao e nakoim te Tia Tei.

**KARAKAN BOON BWAAI N TE
KABOBWAI RINANON TE SMALL
GRANT**

Hon.Betero Atanibora : Ko rabwa ao I a kan tabeka au titiraki are imwina are 121:-

I kan titiraki bwa bukin tera ngkai e raka boon bwaai n ana kabobwai rinanon te small grant taian private business ao ti aki ti ngaia ma ngaia e a manga tauaki naba kanton am bwai ake ko karekei man te small grant ao granting tabeua. Ko rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau : Ko rabwa Madam Speaker ao I kan kaongoa te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang ae rine bwa akea ana babaire au tabo ni mwakuri ae e na riai n raka boon bwaai ngkana a kaboaki man ana karikirake te Tautaeka aio ae ataaki n arana ae ana buoka te Tautaeka ibukin te maeuraoi. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao am titiraki te Tia Tei.

Hon.Betero Atanibora : Ko rabwa ao e rabwa Madam Speaker n ana kaeka

te Beretitenti. Ao e koaua aio ngkai te bwai ae ti kaitarai ma ngaai ni biriakinan aia bwai ara botanaomata. Ao akanne ngkanne bwaai aika a riki ngkana ko bobwai man mwaane ni buoka bwa ko noria bwa iai aia kakerake ni boo private business n aron akanne. Iai ara iango teutana ngkana e kona ni kukurei te Beretitenti bwa e kona ni karaai akanne tao n te DW bwa tao e a kan boraoi riki. Ao a bon bobwai aomata ni karekei aia bwai n te aro bwa e na bon boraoi naba boona ni bon te mwane.

Bwa ngkana ko bobwai n te small grant ao aia kainibaire bitineti a karaka boon aia bwai. Ko rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E koaua e rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao ana iango ni ibuobuoki ibukin katamaroa. Ao e koaua ao e na ataaki bwa iai boon bwaai aika a tianaki. Ao anne aki kona n riaona te naan bitineti. Ao ibukin boon bwaai ake tao aki tianaki akanne bon iai naba te boraraoi ma te naan suppliers. Ma te kananokawaki ngkanne bwa a rangi ni manga kakaraki boon aia bwai. Ao te bubuti nakoia ara bitineti bwa e kakawaki ae e a bon karaoan nanon te ibuobuoki naba rinanon aia katei boo ibukin te botanaomata. Bwa are ngkana a manga rangi ni karakarakai boon aia bwai n akea

aana raoi e a kona ni uarereke riki are e na kona n tibwatibwaaki nakon te botanaomata rinanon te ibuobuoki aei.

Ma e rabwa ao tao aei naba teuana te katamaroa naba a kona ni bon ribootini bwa are a bon atai bitineti ake a karakai boon aia bwai. Bwa are ti kona ngkanne n ribooti nakon te Commerce bwa are bon taben riki aei te Commerce ma tera ngkana e aki rangi n ririki aio bwa te uaia ni ibuobuoki. Bwa iai naba tabeia bitineti ni buoka kanga karakaan et maeuraoi nakoia te botanaomata ao e rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Betero Atanibora : E rabwa te Beretitenti ao e koaua e rabwa ao e wai raoi te titiraki aio mai irouia ara botanaomata ake e reke irouia te buoka man ana buoka te Tautaeka n aron are e taekinna. Ao ni buokan te maeuraoi ao n tokin te tai a manga kamwengabuakaia aomata te buoka akanne bwa aikoa kona n afford aia bwai are ana karekei.

Ao teuana te katoto Madam Speaker karekean te timanti. Te timanti bon boona raoi bon te titoa are kona bobwai iai \$28 te taara ao ngaia ngke ko a roko bwa kona bobwai n te small grant ao ko anganaki n te \$33 te taara ao anne ngkanne ae ti kan tabeka iai te titiraki e bon karakaaki

boona ao ko a manga kabwaka kantokana. Ngaia are e a kona riki ni materaloi are ko a bon anganaki in cash are te community ke tera te kaawa ibukin buokan am project ao ko a bon nako ngkanne ni bobwai ke tao te cash are e na kona ni cash te cheque.

Ma are ngkana te cheque man te Ministry ke tera a manga karaoia bitineti n ana naba aia raka mai iai. Ko rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ao e koaua e rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Abaiang. Aoi ai ana iango ni ibuobuoki a taraaki akanne ibukin kanga te way forward ke kakaeakin riki angan te katamaroa iaon aei. Ma eti e na bon teimatoa ana bubuti te Tautaeka nakoia ara bitineti are ti na ikarekebai ma ngaia ibukin tabera aika a kakawaki ibukin karikirakean te maeuraoi nakoia ara botanaomata ao e rabwa.

Tibiika : Iai riki buokan am titiraki te Tia Tei ao e nakoim.

Hon.Betero Atanibora : E a bon bane buokan te titiraki ao I karabwarabwa nakon te Beretitenti n ana kaeka aio. Kai e na kona n taraa te itera aio bwa are e a bon rootaki te botanaomata ni kabane ibukin tangiran te ibuobuoki ibukin karekean te maeuraoi.

Tibiika : Ao I taku bwa e a bon bane buokan te titiraki ao tia nakon are imwina ana titiraki te Tia Tei naba ae karineaki mai Abaiang Hon.Betero Atanibora e na tabekia ao e na kaekaaki iroun te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki ao te Minita ibukin te mwane babairean karikirake Hon.Dr Teuea Toatu e nakoim te Tia Tei.

**KAMATATA IAON KANTOKAN
BOON BWAAI AKE A NAKO AON
ABA N ARON BWAIN KAAWA AO
ARO**

Hon.Betero Atanibora : Ko rabwa:-

I kan butia te Minita are tabena ngkana e kona ni kamatata bwa kantokan bwaai ake a nako aon aba n aron bwain te kaawa, ao aro e kakoauaki bwa a manga bon kabwakai kanton aia bwai mai imwin rakan te bobwai ao te freight levy?

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa ana titiraki raou n Tia Tei ae karineaki ao aio kaekana:-

Iaan te tua ae boou n te import levy fund regulation 2022 ao a kona ngkai communities ma Ekaretia ake a tauaki mwiiia ake a ota mai abamwakoro n reke irouia te kabomwi ni kantokan n aia kaako. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Betero Atanibora : I karabwa te Kauoman ni Beretitenti ao are bon raou n Tia Tei mai Abaiang I kan titiraki ngkanne buokan te titiraki aio. nanona a kona ngkai ni kawara te Finance n refund mwiin aia freight levy.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa buokan te titiraki eng kaekana a kona ma are iai riki are e baiti are a bon koraoia naba ma te treasurer n aia abamwakoro.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Betero Atanibora : Ngaia e rabwa ao tao e koaua N na ti buokai raoi ni kamatataai te Kauoman ni Beretitenti bwa I aonga naba n over ni kabwarabwara nakoia ara koraki. Ngkana tao a bon ti straight naba nakon te tia mwane n te Kauntira ke ana bon nakon te Finance taiaoka.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : Eng e rabwa buokan riki te titiraki ao eng kanga bon kamatatana raoi bwa are ngke e karaoaki kanga bon te anga teuana are ana buokaki kanga taabo ngkoa ake e aki reke irouia te refund n aekakin e moamoa riki te naan

communities, ekaretia kee ni ikotaki ma bon bitineti ake a registered n abamwakoro nako. Aio kanga bon te anga are e na buokia bwa bon iai teutana te kanganga n aron tein te system ae ngkai bwa are te bwai ae kona ni karaoia taian supplies mai iaon Tarawa. A kona n ae n tabetai a bon kona kataboroa naba aia charge bwa are te *freight* bwa are ngkekei ngkoa te *refund* e bon nanakoia taian *suppliers*.

Ma te bwai ae kona ni karaoia e a bon tia ni kabwakaaki kantokan te mena ao a refund te bwai anne ao a manga bon reke naba te raka iaon aia boo are kanga a kanakoi akanne. Ngaia are kanga e kuri n aki kaitara raoi te kantaninga are e na riai ni kakoroaki boon bwaai iaon abamwakoro ao iaon Tarawa.

Ngaia aio ngkai te anga teuana ae e na kabaitiaki riki ao e rang kona n reke a na kona n refund naake a ota ai ti aki te supplier ngkai. Nanona ngke ko kabwaka kantokan am bwai ao n te tai are e kabwaaki ao tao e roko tao i Taburao e roko ngkekei ko tei ao ko a uota naba am receipt nakon te island council ao te treasurer e a karaoa naba kanga te kabomwi ao te refund ngkana arona bwa e na matata anne. E rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Betero Atanibora: Ao e rabwa raou n Tia Tei ae karineaki te

Kauoman ni Beretitenti are e a tia ni kamatata n aron anne. Ao e koaua n aron ae ataaki ao a taua are ara receipt bitineti akekei. Iaan te kantaninga are tia tataninga ngkoa rongorongon are te refund man te Finance ngkana arona bwa e reke rongorongona ao e a tibwa kona ngkanne ni kaokaki aia refund.

N aron ae ataaki ao kantokan bwaai ake ti kanakoa nakoi nako Abaiang ma n are ti bobwai n ana buoka Tiaina ao e tauaki te kantoka n te mwaiti ae \$1,700 tabun e rangi ni buburakaei. Ngaia are ti kan bubuti ngkanne nanona ngkana tia nako ni claim n ara receipt mai iroun te bitineti arei ao e a uotaki nakon te Kauntira n anganaki te tia mwane. E kona ngkanne anne n anganaki te tia mwane ni kaitara te mwaiti anne n aron ae ataaki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: Eng e rabwa buokan te titiraki eng e kona eng ma are te bwai ae kakawaki naba ngkanne ti aki ti te receipt ae e na kaotaki ma e na bon kaotaki naba are e reke e a tia n reke te kaako inanon baia te Bill of Lading anne te bwai ae kakawaki naba irarikin te Bill of Lading irarikin te receipt anne bwa e kaotia bwa e a tia n roko te kaako are a otanna anne inanon baia. Ao ni ikotaki ma te receipt are a tia ni kabwaka ibukin kantokan aia

kaako. E aoria bwa are ngkana iai te mena ao I kona ni ibuobuoki ma raou n Tia Tei ae karineaki ao tao tabeman riki. E rabwa.

Tibiika : Ao ngkanne e a bon bane te titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina nambwana 129 ao e na tabekaki iroun te Tia Tei mai Abaiang Hon.Dr Kautu Tenaua ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Kaneweaba, Bitineti, Karaobwai Bobooti Hon.Booti Nauan e nakoim te Tia Tei.

**TATAREN TE KAAKO IAON
ABAIANG**

Hon.Dr Kautu Tenaua : Ao e rabwa te Tibiika ao aio te titiraki:-

Tataren te kaako e karekea te mwebuaka ma te kainnana nakoia kaain Abaiang. I kan titirakina te Minita are tabena bwa e aera e na okioki ao man rikirake te kanganga aio? E rabwa.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Booti Nauan : E rabwa te titiraki mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang ao aio kaekan ana titiraki:-

Au tabo ni mwakuri e a tia ni mwakuri ma KCCI ni kakaai anga ake ana ibuobuoki ibukin tobwaan te kanganga aio bwa e na aki manga riki. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Dr Kautu Tenaua : E bati n rabwa ao bon ibukina bwa e bon rangi ni kaan Abaiang ao ngaia ae e mwemwe iai te titiraki aio ao bon te bubuti ao e bon rangi n rarabwa te Minita akana uoman akana a tia n reitaki iaon aio. Ao bon te kantaninga ao ti aki kabwara te bure are bon te KCCI are e reitaki ma ngaia.

Ngaia are ti na bubuti te Minita ao bon te kaoriori nakoimi bwa are e mwaiti te botanaomata ao ngkai a bon tabe maeuia kanga e a bon teimatoa man te titoa ngaia are e rabwa te ibuobuoki n aron aei. Ao e bati n rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : Ngaia e rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire ao I taku bwa te titiraki aio e rangi n rekereke ma te titiraki are e mwemwe mai mwaaina are mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Arorae. Iai kanganga akana a rekereke n aron taian kanganga aika a taonaki ngkai n te aonnaba. N reitaki ma te aoria ao taian bobuaka ao bon kerikakin mwaitin ana borau n nakomai te kaibuke ni container man 2 n te namwakaina nakon 1 n te namwakaina. Aio teuana te itera ae e rangi n roota kanga aron tataren kaako.

Anne ngkanne kanga arona ma kanga ti rangi ni mimi teutana ngkana e na rootaki Abaiang bwa I taku bwa Abaiang te tabo ae e rangi ni kaan ao e aoria bwa ti na manga karaua ni kamatebwaia aio bwa e kanga n reke ae e na rootaki.

Ma I taku bwa aio e na rangi ni kaineti riki ma aban te itera Maiaki. Anne kanga ti kaekan anne te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Ao I taku bwa e a bon rauaki nanon te Tia Tei mai Abaiang ni kaekan ana titiraki ao tia nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Makin Hon.James Taom ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Aaba Inanoa Hon.Boutu Bateriki e nakoim te Tia Tei.

**E BWAKA IAA TE BABARONGA
IAON KINAAKIN AO KAMATOAN
TEUANA RIKI TE WARD N TE
MWAKORO MEANG I MAKIN**

Hon.James Taom : Ko rabwa te Tibiika ao e kangai taekan au titiraki:-

E kona te Minita are tabena ni kabwarabwara bwa e a bwaka iaara ngkai te babaronga iaon kinaakin ao kamatoan teuana riki te ward n te mwakoro Meang iaon Makin? Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Boutu Bateriki: Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Makin:-

Te Tibiika ae ko rine I kukurei n kaongoa te Tia Tei ae rine mai Makin bwa e a tia te mwakuri iaon te bubuti aei ni kaineti ma te kainibaire ao e a tia naba ni karokoaki naba te rongorongongo iroun te Kauntira. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.James Taom : Ko rabwa te Tibiika ao e rangi n rabwa ana kaeka te Minita ae karineaki. Ao tao ti te kamatata riki nanona ti kakaitau bwa are e a bon tia naba n roko te rongorongongo kanga kaeka nte rongorongongo aei iroun te Kauntira. Tao e tuai katabangaka te kaeka te Kauntira ke tao terana riki ngkai e a manga rio te titiraki aei. Ma buokan te titiraki, nanona ngkai kanga e taraa kanga n otau n am kaeka e titebo ma e a nang waakinaki ngkai e a bwai ke e a bwaati te ward teuana riki n ara mwakoro are makin meang ngaia anne te Minita.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. E koaua iai bwaai tabeua are a tia n

roko au staff man te election a tia n nako ni karaoa te survey ao iai riki bwaai tabeua are ana kaineti ma aron tao iai bwaai tabeua are ana kainnanaoaki tao man norakin kainibaire. Ao teuana te kainibaire Madam Speaker are e na riai n 300 te mwaiti inanon te ward anne are kanga anne aron karaoana. Nanona te naan criteria Madam Speaker teuana te raroa ma te tabo ni kare baoki nakon token te ward arei e na riai ni koro 1 te kilometer. Ao birin ana mwane te Kauntira e na riai ni marurung ma aron kaitaraan mwaitia Kauntira ao te kabanea ngkanne are e na bwaati riki karakaan te botaki ke te Kauntira man te ward teuana ngkana arona bwa e a tia ni kariaia te botaki ni unimwane iaon te abamwakoro ae Makin. I taku bwa iai bwaai tabeua are e a tia meet ao iai naba ae kanga e tuai kona ni kaea nanon te kainibaire are ti na biri inanona ngkai n te tai aei Madam Speaker. Ko rabwa.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.James Taom : E rabwa te Tibiika ao e rabwa riki ana kaeka riki te Minita ao e a matata riki ngkanne. Ngaia e a tia ni waakinaki ma e tuai naba bwaati bwa iai riki bwaai aika ana kakoroaki riki nanoia. Ao e koaua taian are e a tia n taekini te Minita are ana kakoroaki riki nanoia. Ma e raoiroi bwa au kantaninga bwa

kanga kamatata aikanne a bon tia ni wene inanon bain te Kauntira n aron are e a bon tia n taekinna te Minita. Ma tao bon te titiraki n aron te ongora naba raon are e nakon te Kauntira.

Kanga bon terana riki kanga ai bon ti terana ngkai tao teuana ke uoua te kainibaire ae e tuai reke kaekana iroun Makin te Minita taiaoka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa Madam Speaker ao e koaua iai te raroa are teuana te kilometer ae ngaia ae tuai n rangi ni kona raoi n raa ngkai ae a tia n noria imwin aia survey kaai n te election division ao kanga e titebo ma anne teuana mai ibuakona. Kanga norakin abwakin te ward ma aomata akana a maeka inanon te tabo aei. Ngaia anne teuana ngkanne are e titebo ma n te tai aei e aki noraki aron wakinana riki iaan are e na ti te tikina aron ara kainibaire nakoia Kauntira ake a tangira karakaan aia Kauntira iaon abamwakoron Kiribati.

Ngaia are I taku bwa ti kona ni manga bon iraorao ma te Tia Tei ao e koaua n te tai aei tao te koaua iai te mwaiti manga iai naba ngkanne te mwaiti are e na kakoroaki inanon te tai aei. Ma e ngaie n anne Madam Speaker ao ti kona ni ibuobuoki ma te Tia Tei ti kona ni iraorao ma ngaia ni bon anganna riki bwa tao kanoan

ana kaongora nakon ana abamwakoro ngkana iai bwaai tabeua ae I aki mwanewei n te tai aei. Ma anne kanga bwaai ae I a tia n rinanona n te tai aei Madam Speaker. Ko rabwa.

Tibiika : Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.James Taom : Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Minita e rabwa ana kaeka are e tauraoi ni manga reitaki ngkana arona bwa iai bwaai aika tao a tangira riki te kamatata ao ko rabwa te Minita.

Tibiika : Te Minita, I taku bwa e a bon rau nanon te Tia Tei ni kaekan ana titiraki ao tia nakon are imwina. Te titiraki are imwina nambwana 134 e na tabekaki naba te Tia Tei mai Makin n aron are e a kaetaki Hon.James Taom ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Rongorong, Itoman ao Mwamwananga Hon.Tekeua Tarati e nakoim te Tia Tei.

**ROOTAKIN AIA WAAKI BITINETI
NI KAIBUKE NI URUAKIN AO
KAINAKIN TE FISHERIES JETTY
ARE I BETIO**

Hon.James Taom : Ko rabwa te Tibiika ao e kangai taekan au titiraki ae imwina:-

E korakora rootakin aia waaki bitineti ni kaibuke ni uruakin ao kainakin te uaabu ke te Fisheries Jetty are i Betio. E kona te Minita are tabena n

taekinna bwa tera moa ana anga ni ibuobuoki ngkai ao e na karaoaki ni ngai te onobwai nakon te uaabu ibukin tobwaan te kanganga aei? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Tekeua Tarati : Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Makin:-

N te tai aio ao au Botaki ni Mwakuri n reitaki ma te Kiribati Port Authority ke te KPA ao a waaki ni maroro ma te Tautaeke n Australia rinanon te High Commission ibukin karekeaia taan rabakau ake ana kona n tuo te Jetty aio. N aia tutuo taan rabakau aikai e na kona ni kaotinakoa te reke bwa tera te mwakuri ae na kona ni karaoaki nakon te Jetty aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.James Taom : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minita n ana kaeka ao e koaua bwa are ngaia iai taian kakamwakuri are a tia ni karaoaki. Ao I taku bwa ti bon bane ni kakoaua bwa ngaia e bon korakora kainnana nte uaabu riki irouia kambwana ni kaibuke ke tao bitineti ni kaibuke ake a kakabongana ngkoa. Ngkai e kona n ae a delay te naan mwananga tabeua ke tao e kona n ae kanga te aekaki anne bwa

e a boo te uneaki ao e kaan naba tao inanon taai rake aikai ao e rang kona ni boo te itau ngkana arona bwa irouia te koraki ake bwa e a bon rangi ni korakora kainnanoan kabaeen te kaibuke teuana.

Ao te kaibuke are e a moanna n rawata ngkai bitineti ni kaibuke ao a roko aia kaibuke ao iaon kawaina ni manga roko tabeua riki. Ngaia are e rabwa te kakamwakuri are e taekinna te Minita bwa iai ae e a tia ni waaki ma te bubuti bwa terana ngke e kona ni waekoa aron tobwaaki nte kanganga aei te Tia Babaire. Ao tao kanga bon iai ana katautau te Minita ae tao e na kona n toki te kanganga aei tao nakon ni ngai tao bon inanon te ririki ae boou kanga te aekaki anne te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua tao te mwarara aei ti na bon karautaeka bwa n aron ae e na ataaki ao tao e tuai ataaki. Bwa te jetty aei kanga ti araranna bwa te old jetty ke bon aran te jetty aio are e aranaki ngke e moan tia te Charlie Wharf. Ao inanon 2016 ao e a tia n tiainaaki te MOU imarenan au Ministry n te tai arei ma te Botaki n Akawa bwa e a rangi n take over te management n te uaabu anne te Fisheries iaan te kantaninga are ana kona ni kamanenaaki ibukin te naan Fishing Vessels ake ana kona ni bae iai.

Ao e tiku naba te maintenance n te tai anne iroun te Ministry anne. Ma tao te kabuanibwai bwa aki kakaraoia te maintenance e ti kakabonganaki ma e aki karaoaki te maintenance. Ngaia are ngkai e a manga okira te KPA ao te KPA e a manga tauraoi n take it bwa e na manga kakaea angan karaoana n aron ae I taekinna.

Ma e koaua n aron ae mwaneweia te Tia Tei ae karineaki ao ti kakoaua bwa kanga teuana ngkai te kanganga ae a noria kaibuke, bon onraken te uaabu n te naan kaibuke. Ao anne ngkanne iai naba ara babaire iai ae kanga a short term ao iai aika a long term akana ti na moantaai ni karaoi te naan immediate solution nakon aei bwa are e na manga extend te uaabu are kanga te uaabu are kanga e kaitara ma burukam are n te tabo n rinnako arei. Kanga e na kabwakaki riki nako eeta bwa e aonga n ae e kona n accommodate riki tabeua riki kaibuke ake ana kona ni bae ikanne.

Iai naba te kantaninga bwa e na karaoaki te temporary wharf ni iterana are teuana are e na bon ti katauaki kaibuke ake uowaa ni kona n rinnako ao ngkanne are iterana are teuana are kanga ni kataira te Tiriba kanga e na kona ngkanne ni karaoaki kanga te uaabu ibukia kaibuke ake tao bwa n taai tabetai kaibuke ake aki fit a bon bae naba ni kakeboa te uaabu.

Ngaia are aongkoa e na karaoaki ngkanne are iterana arei bwa nneia kaibuke ake kanga aoraki tao a tangiria bwa e na iai aia maintenance teutana ana kona ni beti ikekei ngkanne ao nikiran are te uaabu are nako Bairiki nako Takoronga Side, anne e na bon kamanena kaibuke are ana ti discharge ao ana load ao a nako ao anne kanga iai te mwakuri iai.

Iai naba ara kantaninga bwa ti na taraa te uaabu are e bubura are bon rabwatana are kanga e kaitara te KNSL ni kakaai angana are kaibuke are a rang aki anga rababaia bwa a rang anga taubukia ao tao te naan landing craft a rang anga moaia bwa e aonga n ae bunnai riki te bedding te alongside nakon te uaabu anne. Anne kanga kaekana ao e rabwa te Tia Tei bwa e na bon noraki ana kakammwakuri te KPA nakon taai aika ana roko. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. James Taom: Ko rabwa te Tibiika ao e rangi n rabwa riki ana kamatata te Minita ao e koaua ti bon riai ni karabwarabwa moa n aron waekoan kainnakin kanga e aki naba rangi ni waekoa ma e rangi n rabwa kainakin te Jetty bwa ngke arona bwa e kabonganaaki nako riki ao e na riai ke e na kona n reke te

kabuanibwai. Ao ti kakoaua naba ae te KFL bwa angin te bae irouia kaibuke ni kaako ke tao bitineti ni mena e kuri ni bon priority riki te KFL. Eng ao I taku bwa anne ae iraki inanona ao ngkai ti ongora ngkai ana kabwarabwara te Minita ao tao e bon riai n aki kaman anganaki priority naba. Bwa are tao e bon riai n aki kaman anganaki priority naba bwa are aikanne bwa are tao bon ngaia aika a bon riai naba n tabeakina te maintenance.

Ao iai taian short term are tao eng are e taekinna te Minita ao ti kakaitau naba iai ao ti bubuti ngkana arona bwa e tuai reke te reitaki irouia ana koraki te Minita ma taian private shippers ke bitineti ni kaibuke ake a kakabongana te uaabu anne ao ngaia are anne e kona n reke maroroakinana ma ngaia ao kabwarabwarana riki nakoia, bwa n te aro bwa e na aki reke bwa kanga ai te uneaki ao n tabetai kanga e a kaan e a moanna n reke naba te kamangaongao iai. Ma e aonga n are e bon bwarabwara raoi nakoia ao ataia bwa terana tabeia ngaia naba aika ana kona ni kanakoraoa naba aron te itera anne te Tia Babaire. Ao e a bane au titiraki. Te Tia Babaire ao ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua bon iai ara rereitaki aika ti kakaraoia ma

kaai n te KISHORE are aia botaki taan bwaibwai n te kaibuke are aia association aei e rangi ni maeureirei ao ngkanne kaaina ni kabane taan bwaibwai n te kaibuke ao ti kakaraoia ara bowi ma ngaia ngkana iai aia issue aika a kaoti ao ngkanne tia call naba ara meeting ma ngaia ao tia kaoia naba te naan stakeholders ake kanga a irekereke ma aia tangitang ngkana a irekereke ma tao rabwatan nako te Tautaeka tabeua tao n rekereke ma n taai aika nako n ti a tia n rekereke ma te freight refund. Ngaia are ti bubuti nakon te Minita n te Finance te Kauoman ni Beretitenti bwa e na karokoa ana official.

Ngkana manga iai aia tangitang ma te KPA ti karokoa te CEO n te KPA bwa anne tia kona naba n solve taian problem on the spot n aki manga taninga te lately process are te koro reta ke tao terana riki ma tera riki a bane naba n roko te naan stakeholders ake a kaineti nakoia te issue ao e a discuss naba.

Ma e raoiroi e rabwa aio te Tia Tei mai Makin ko rabwa n am tabeka aio tia manga noria tao imwin te Auti ma au official tia manga call up ara meeting ma kaai n te KISHORE ao kaain te KPA bwa aonga naba address te kanganga n te tai ae waekoa ao ni kabwarabwaraaki riki bwa baikara bwaai aika ana kona ni karaoaki nakon te uaabu n teina moa ae ngkai ao imwain naba are e na kona ni

waaki are imwina ake kanga a more effective nakon tobwaan te kanganga aei.

Tibiika : Ao e a bon bane buokan te titiraki ao ai bon ti 4 te miniti mwiina e aki bane am titiraki te Tia Tei mai Makin ngkana ko na kona ni kabanea inanon te 4 ni miniti anne e na aki raka ao ngkana e itera ao e toki naba. Ao I anganiko te Tia Tei mai Makin.

**KARAKAAN MWAITIA SPECIAL
CONSTABLES IBUKIN TARARUAN
TE RAU IAON MAKIN**

Hon.James Taom : Ko rabwa te Tibiika ao e kakawaki banen au titiraki ai bon ti kabaneana e kangai taekana:-

Iai rikiraken mwaitin te botanaomata iaon Makin ao e karako mwaitia Bureitiman. E kona te Tautaeka ni mwannanoa kakerakean riki mwaitia Special Constables ibukin tararuan ao kateimatoan te rau ao te mwerai? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : E na kaeka te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau ao e nakoim.

HE.Taneti Mamau : Madam Speaker ni kaekan ana titiraki te Tia Tei ae rine mai Makin ao te botaki ni Bureitiman e na rinanoa aio ni kaineti ma ana kainibaire ao ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.James Taom : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Beretitenti ae karineaki n ana kaeka. au kantaninga bwa e a bon tia n reke te reitaki n taai aika nako. Tao iroun te botaki ni Bureitiman ao Kauntira mai iaon Makin ni irekereke ma te bubuti aei. Ma e koaua e aoria bwa are e a tiku inanon bain te botaki ni Bureitiman ke buokan iangoan te kanganga aei ke te bubuti aei ao terana ngke e kona ni waekoa ni mwannanoaki riki kanga kabaitiana. Ao are akea naba au titiraki bwa are kanga e bon teretere ana kaeka te Beretitenti ma tia kantaninga te ibuobuoki ke te reitaki are imwina are e na kona ni manga waakina ma aei te Tibiika ao ko rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti I taku bwa e a bon rau nanom te Tia Tei ni kaekan am titiraki ao ko rabwa bwa e bon rangi ni kimototo am titiraki ao e bon karokoirira raoi n ara tai are ti teuana te miniti ao e a itera 12 are ara tai ni katawanou.

Hon.Taberannang Timeon : Point of Order.

Tibiika : Antai ae e na Point of Order ao e tuai bane moa au maroro ma N na ti kanakoa riki ao ngkanne ti na break ibukin ara katawanou ao te titiraki ake imwina n aron are ti bon taneiai iai a riki bwa te naan written

question iaan ara tua. Ngaia are ngkanne I a kanakoa nakoim te Tia Tei ae ko karineaki mai Tarawateinainano e nakoim.

Hon.Taoaba Kaiea : Ko rabwa Madam Speaker bwa bon anne ae N na teirake ibukina bwa N na ti bubuti bwa iai ara titiraki akana aki nako ngkai ma are a bon kainnanoi naba ara botanaomata ma ko rabwa ngkai ko moantaai ni katanoata. Ao tao tia bubuti bwa are ni bon te tai ae nako are aki naba roko kaekan ara titiraki ma ti aki ataia bwa are e tuai otinako kabwarabwarana mai iroum bwa tera ae riki. Are n aron ara titiraki n te tai ae nako are aki bane are aongkoa ana riai n toka bwa te naan written questions bwa are aki roko iroua ao ti aki ataia bwa tera ae riki.

Ngaia are kanga bon te bubuti bwa iaa te tabo are e bae iai ao e kanga tao ara kouru aio Madam Speaker are I bon Point of Order naba iai kanga ni moan te Auti ngke e waaki. Ma ko rabwa ao ti na bubuti anne bwa are iai ara titiraki akana a tuai nako ni ikotaki naba ma aia titiraki Taan Tei aika a karineaki bwa are eng n aron ae ataaki ngkanne ai bon et kabane ani bong aio te Tia Babaire. Ko rabwa ao tia bubuti karokoan akanne iroua bwa ti aonga ni manga ibuobuoki ma ara koraki akanne. Ao e rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e aoria bwa tao I a kaekai akanne tao

ni banen raoi ara bowi are kanoan te bong aei ibukin karauan nanomi ao I a kanakoa nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika tao ti ngkai e a oti ni mwemwe te Point of Order bwa are ti taning ngkoa am babaire ibukin te bubuti. Ma I a manga kaokia riki tao nikiran au Point of Order I a kanakoi imwin tawanou bwa are mwiina e a bora te baki. Ma ti ibukin ngkoa are ko tuangira are kona kaongoira am babaire ma are a bane ngkai titiraki ao kona kanakoa ni ngai am babaire tao imwin tawanou.

Tibiika : Ko rabwa te Leader n te Kaitara ao ngkana ko kukurei I a kanakoa nakoimi ni kabane ngkana tia manga kanakoa ara maroro imwin kanoan ara Auti ni kabane ao tia bane ni maroroakin bwaai bwa baikara bwaai aika ana riai ni katamaroaki ibukin te tai ae e na roko ao tia motirawa moa ibukin ara katawanou tia kaitiboaki n te aoa 2 ikai ao tia motirawa moa.

KATAWANOU

Tibiika : Tia nakon ara bwai iaon ara Ota Beba.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Point of Order taiaoka.

Tibiika : Ngaia am Point of Order te Leader te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika ao tao te moan Point of Order moa ibukin iremwen rokon ara Ota Beba ibukin te bong aei. Ao ti kaongoaki bwa a tibwa roko te naan kaeka mai iroun te Tautaeka. Ma I ti kan kauring bwa are tenibong bongin te titiraki ao e na riai n roko kaekana. Ao ngaira are ti a kaman karin ara titiraki n aron irakin ara tua ngkai are e boou.

Ao te kauoua kanga ti bon ti kan taekina nanokawakira n am babaire ibukin tabeua te naan titiraki. Bwa are ngaira n ara koaua bon akea kanoan te *debate* n te *session* ae irekereke raoi ma kanoan te titiraki tao riki iaon te *Court of appeal*.

Ma ti anne ti bon ti kan taekinna bwa ti aki karawata te kabanetai ngke moaningabong bwa aoria n rawata titiraki aika ana nako. Ma ti bon kamena n am record anne bwa anne nanokawakira. Ma ngaira ti taku bwa moan te kakawaki ara titiraki bwa are ana riai n nako ao ngkana bon iai te kanganga ni kaekana iroun te Tautaeka ao e na bon riai n taekinaki naba n taina. Kanga anne ngaira kaokoron ara iango ma ti kan kawenea imatang am taibora. Ko rabwa.

Tibiika : Tao I a kaeka moa arei ao e irekereke ma te naan titiraki tao N na ti kaeka moa are ibukin am oral

questions n aron are ko taekinna bwa a tibwa roko kaeka mai iroun te Tautaeka. Kanga I aki rang aware moa n anne I tuai ataia ao tao I a ongora irouia kaain au aobiti ngkana ngaia anne raoi te kaeka bwa a tibwa roko titiraki inanon baira iaan are te requirement iaan ara tua. Ara Rules of Procedure *after e notice* te naan titiraki ao e riai n tia n roko kaekana imwin koron teniua te bong imwin are e a tia n notice.

Ngkanne I taku bwa I a tia n tutuanguia au koraki bwa a mwakuri *according to our rules* n taai nako akea te bwai ae ana ti kakauring nakon te Tautaeka.

I aki ataia ngkana iai ae e a tia n riki anne tao ti kona ni katabwanina riki rongorongona ao I a manga okiriko iai imwin te break. Ni kaineti ma ami titiraki are tao kam kaota iai tangin nanomi ibukin aki boraoi ami iango ma te babaire. Tao e bon rangi n abwabwaki au maroro iaon aei au kakae iaona. Iaan te kantaninga are I butimwaai titiraki ngkana I ti butimwaai titiraki n aron are I taekinna ao I butimwaai iaan are I bon noria bwa iai riaina ao e riai n toka ao e riai ni kaekaaki.

Ma akea irekerekena ma te babaire are te iterana ke tao n aekakin are ko mention ngkana tao e kona n ikan kaeka te Tautaeka kanga ti aki anne te irekereke. Bon ngai ngkanne ibukin ae kanga e a bon rangi ni bongata kanga bon au mena iaona

au babaire, iaan are I taku ngai bwa e a rang mwaiti te *debate* iaona ngaia are I taku ngai bwa I a riai n taonii. N ai aron naba titiraki akana arona bwa e ngae ngke e mwaiti ami titiraki ma a tuai n debated ke a tuai n rin inanon te kauntaeka n te motion ke tao n te budget ao ngkanne akanne I bon allow bwa ana nako.

Ma ngkana arona bwa bwaai aika a tia ni mwaneweaki inanon tao ami kauntaeka tao te tabeka iaon tao te Biira ke tao te ribooti ke tao te budget ao ngai ngkanne anne ngkanne are I apply iai te tua arei. Ma *with all due respect* nakoimi Taan Tei. Au kantaninga bwa e na rau nanomi n au babaire n te tai aei ao e aoria bwa te taibora e bon keiaki naba ni kakaea ana anga nakon taai aika ana roko ni kaineti ma tuan ara Auti aika ana nakoraoi iai kanoan ara bowi.

Karaua nanomi bwa akea irekereken te itera teuana bon akanne au babaire aika I bon karaoi bon irou ni kaineti ma ara *Rules of Procedure* n taai nako. Ao tao I a kanakoa nakoim te Beretitenti ni iterana are teuana.

HE.Taneti Mamau : Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua ti kaitaua te Leader n te Kaitara tao n tabeka kanga tabeaianga riki ni iremwen tao te Ota Beba. Iaan are ngkoa a rimwi ana kaeka te Tautaeka. Ma e rabwa bwa ngke e a kaman tabekia ngke ingabong ao ti

kona ni kakaea bukina ma kanga titebo otara ma ngkoe te Tibiika ae kanga akea naba atakin anne. Ma e aoria bwa are tia take *note* bwa are ngkana bon iai bwaai aika rimwi ao ngke I ataia ao ti kaman karautaeka ngke e moan waaki te Auti.

Ma e aoria kai e a tabekia tia kakaea rongorongona. Ma e koaua bwa a bon rimwi tia manga bon karokoa te karautaeka nakoina. Ma e rabwa anne ma ti akanne man ana itera te Tautaeka. Ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia e rabwa kaekan te tabeaianga ao imwain ae ti kanakoa nakon ara bwai are imwina. Ao I mwaninga ni katanoata te tutuo are I karabwaia kaain te Onaoraki bwa a teimatoa n roko ni karaoa te tutuo ibukin te rietata n rara ma te tioka. Ane a bon tiku naba ngkai itinanikun te aobiti ngkana kam kangai kam a bon noria naba e tauraoi naba ni karokoa te aoa aua. E kakawaki reken ami tai n tutuo bwa kam bon rang tabetabe n te wiiki aei. Kam noora marurungimi inanon uoua te wiiki. Ngaia are ti rang nakon ngkanne ara bwai are imwina.

Kiraaka: Moan warekan taian Biira.

Moan Warekan Taian Biira

Tibiika: Ao te moan Biira ae wene imatau n te tai aei iaon ara Ota Beba n te bwakantaai aei bon te Biira ae e na tabekaki iroun te Minita ae

karineaki Hon.Martin Moreti te ibukia Aine te Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoia te botanaomata ao ana Biira iaon te onono nakon te Tua ibukin Botaki aika inaomata 2022 I anganiko te Minita ae ko karineaki bwa ko a kanakoa am Biira anne.

INCORPORATED SOCIETY (Amendment) BILL 2022

Hon.Martin Moreti: Ko rabwa Madam Speaker ao I kan moana uotakin te Biira aio ma te bwana ni kamauri nakoim Madam Speaker, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara ao bon Taan Tei e moarara riki ma taan ongora aika kanga te naan communities, kaain au aobiti ma kaain ana aobiti te AG's Office n reitaki ma kaain au abamwakoro ae kakateke ae Aranuka. Kam na bane ni Mauri.

Ao I a kukurei n tei ibukin te Tautaeka ni uotarake te onono nakon ara Biira are ngkoa are te In Cooperated Society Act are 2002 ke tao te Tua ibukia Botaki aika Inaomata are I a uotia ngkai bwa ai te Biira n onono nakoia botaki aika inaomata 2022 ke te In Cooperated Societies Act 2022.

Te Tia Babaire bon ann te onono ni katamaroa nakon te tua aio bwa e aonga n tamaroa riki, ke n tobwai kanganga ni kaineti ma rikiraken mwaitia botaki ke rabwata aika

inaomata ake a tauaki mwiiia ao man noraki waaki n taai aikai ni kabotauaki ma taai aika nako tao 20 te ririki n nako.

Are e a bon tia naba ni boo te workshop iaon aio au kantaninga bwa e a bon tia n teretere tabeua tao ami kan matata Taan Tei. Ma tao e kakawaki te tai aio bwa I a manga bon ororeia rikaaki riki ke tao ni karaua ni kotekoteia rikaaki bwa e aonga ni matata naba nakoia taan ongora. Bwa are aki ira te workshop ara botanaomata ma tao e kakawaki naba te tai aio ngkana I a manga bon karaua rinanon nako te naan mwakorokoro nako ake tia manga kataia ngkai n orei ke ni katamaroai n te tai aio te Tia Babaire.

Ao n aron ae ataaki ao bon te onono naba ae uarereke e aki rang bubura. Bon ti iai tebwina mwaitin te onono nakon ara tua aio. N aron are kanga e oti n te Biira n onono are imatami bwa mwakoro 2 are ti na kataia ni katamaroa, mwakoro 3,4,5,6,7,19,21,23 ao te kabane are 35.

Ngkana kam kukurei ao tia ruruorikaaki n tatara akana tao tia noora moa are te moan onono nakon mwakoro 2. Ao e uarereke are mwakoro 2 bwa bon ti karinan te naan taeka aika a boou. Bwa taeka akana mwaitina akana 9 ma kabwarabwaraaia bwa e aonga ni

kona ni matata ao n teretere nanoia ni kaineti ma ara tua aio.

I taku bwa taeka akana a boou akanne ao n aron are tao I ti taekini rikaaki ae tao are te Civil Society Organization ke botaki ke rabwata ake itinanikun te Tautaeka ma Bitineti. Iai te Community base organization ke te CPO ke botaki aika a uarereke ake a kona ni mena inanon te kaawa n aron ae ti ataia ngkai te naan Communities.

Iai ae te Faith Organization ke tao botaki inanon Aro a bon kona naba n *register* bwa te naan *community* akanne. Iai te household ke kaainga ke mwenga n aron are e oti naba inanon kabwarabwarana.

Iai ngkanne ae boou naba ae te Incorporated Society Committee ke te ICS aio te rabwata ae boou te Tia Babaire are kanga iai katabeana ae kakawaki inanon naba ara tua aio are e na kona ni ibuobuoki nakon te Registrar.

Iai naba te botaki ke te rabwata ae boou ae te *International Non-Government Organization* ke te NGO. Anne te rabwata are kanga iai tomaia mai tinaniku. N aron ae ataaki naba ngkai bwa iai naba. Te Members are nambwa 7 are tao kaain te Botaki ao are ai bon te NGO are n aron are ti bon tataneiai iai.

Ao te kabanea ngkanne te karuaiua are bon te *resystem* office ma te aobiti inanon te *committee* teuana ni kawakini beeba ke mwiin aia kakamwakuri inanon te tai teuana ma teuana.

Ngkana ti kerikaaki riki n taraa te onono are te kauoua n onono nakon mwakoro 3. Ao aio ngkanne are e kaineti ma kanga katamaroan te naan members. N aron ae ti ataia ao n te tai aio ao tengaun ma niman mwaitia committee aika a kona n register mai inano.

Ao ngkai te katamaroa n te tai aio tia kataia ni manga katamaroa bwa e rang riai ni manga tengaun te naan household ke 10 te mwenga ae e na riai ni create teuana te committee mai inano.

Tao aio teuana te te katamaroa te Tia Babaire ae e na kaineti ma tarakin ara tua ae ngkai. Kioina ngkai e a bon kangai naba members ao n tabetai tia noria n taai aikai kanganga. E kona n are teuana te household ao a create naba teuana aia community bwa are tangaia ao natia.

Ngaia are kanga tia kataia ni katerea ikai bwa e na riai kaka temanna man te naan kaainga ke tao mwenga are a kona ngkanne 10 mai inano e na kona ni create teuana te community. Anne kanga te katamaroa ngkai ae kanga ti noria n taai aikai kai ti

kakoaua bwa bon iai naba issue aika ti nori ani kaineti ma ara tua ae ngkai. Kai e aki rangi n teretere bwa tengaun ma niman mai inano.

Ngaia are aomata ngai ao buu ao natiu ao antai ao tia create naba teuana ara community ao tia apply naba ao tia kona naba n reke bwa teuana community.

Ngaia are te onono n te tai aio ara kantaninga bwa e na teretere naba nakoia taan ongora riki kanga kaain botaki ake kanga communities.

Inanon naba te mwakoro naba anne te Tia Babaire ao iai karinrin akana a boou akana tia manga karinna ae ti aranna bwa mwakoro 3a ma ana roki akana 1 nakon 7.

Are tao a manga bon kaetia te AG's office bwa are e titebo ma bon iai are teniua ao manga bon aio ngkanne manga bon te karin 3a ma tao ana manga bon karaua n sort out te *numbering* ma tera inanon ara onono aei.

Ma e kakawaki n te onono aio te Tia Babaire te karinrin ae boou aio bwa e a katereaki iai te rabwata ke te Komete ae boou aio. Are e rang kona ni karaoi tabena ae kakawaki ibukin tao tuoakin ke tao taian rabwata akana ana manga apply bwa e na kona n anga naba ana ibuobuoki nakon tao te registrar ke tao te tia tau mwiin botaki.

Ao aio are e kaineti riki nakoia botaki ake a rangi ni bubura. N aron tao te NGO's ao NGO ke tao botaki mai tinaniku ao bon te NGO are kanga a bubura riki. Ao ake tao a uarereke a bon kona ngkanne n tiku iroun te registrar n te tai aei ke te tia tau mwiin botaki.

N are 3a mwakorona are man 3 nakon 7 ti kanga aron katamneian kaaina. Bwa e na riai n *share* te *Ministry concern* ke bon ara aobiti are e tau mwiin botaki aikai. E na riai naba ni kaainaki temanna mai irouia kaain te *Audit office*, e na riai naba ni kaainaki te Komite mai irouia kaain ana aobiti te Tia Kaeti Tua. E na riai naba ni kaainaki mai iroun te rep man te aro n aron tao te KSCC. Ao ai temanna ngkanne tao te Tia Koroboki man te *Ministry* are kanga e na irekereke ana program ma tao te rabwata ae kanga ae na kateaki e nanonaki n te mwakoro aio.

Ti kakoaua bwa e rangi n rawata botaki aika ana kona n *apply* nakoira ao aia *program* a kona ni kakaokoro. A kona ni kaineti tao nakon te ununiki ke tao te kaitiaki. Ngaia ngaknne e kantanningaaki bwa te Tia Koroboki n te MELAD e na riai naba ni *involve* n te Komite anne.

Ngkana e a manga kaineti aia program ma te OB ke te *disaster* ke tera ana kona naba ngkanne ni irekereke tao te Tia Koroboki n te OB

e kona naba n reke bwa kaain te Board anne. Nanona ana kona n tatannako te naan *Board* ke te *members* inanon rinakoakin te naan bubuti n te tai teuana ma teuana.

Ngkana ti kerikaaki riki te Tia Babaire ao ti noora te kateniua n onono nakon are te mwakoro 4 bwa are E ke tao I bon ti te bwai ae uarereke. Bon ti kanakoan te taeka are *salary as* ma e a manga katamaroaki ngkanne nakon te taetae ke te taeka ae boou ae *approved allowance of* are iaan te kantaininga are e aki kantanningaaki te naan rabwata bwa e na iai aia *salary* n taai nako.

Ma kanga a kaungaaki bwa e na iai aia arauenti ae e na kona n *approved* te botaki ke tao te taibora ke tao bon te botaki n te tai teuana ma teuana. E aki kantanningaaki bwa e na riai ni iai te *salary* inanon te *community* teuana ma teuana. Anne kanga te katamaroa nakon te mwakoro anne te Tia Babaire.

Ngkana ti taraa te ka aua n onono iaon te mwakoro are 5 ao roki (1) ao bon ti iai te *paragraph* are B are e katamaroaki ni kanakoaki ao e oneaki mwiina n te *paragraph* ae boou ngkana I warekia. Are e kangai te *objectives for which the society is establish must be align to the Government development policy*, ke tao a kantanningaaki botaki ake a kan riki ke a kan kinaaki iroun te

Tautaeka bwa ana riai ni mwakuri ma ana kainibaire te Tautaeka.

Aio te Tia Babaire tao bon te kantaninga n aio bwa e aonga ni mwakuri raoi te *community* teuana ke tao te rabwata teuana ma te Tautaeka bwa aonga ni kona n *duplicate* ke n aki taboroboro taian buoka.

Ti kakoaua n taai aikai a kona ni iai bwaai aika a kona ni manga ke tao e a taboroboro tao te rabwata aio e karaoa te bwai teuana ao ngaira te Tautaeka ti karaoa te bwai teuana. Ngaia are n tabetai a taboro ara mwakuri nakoia ara botanaomata. Ngaia are e kakawaki bwa ti na riai ni mwakuri ma ngaia e aonga n ae ti teuana te waaki n taubai n rikirake bwa ti aonga n kona n tobwaaki ara botanaomata inanon te tai teuana ma teuana te Tia Babaire.

Anne raoi oin te onono anne n aron ngkai ae ti ataia bwa iai te naan group aika a kona n tei n aekakin te naan botaki n aekakin te climate *change* a kona ni manga bitaki aia *message* ma te Tautaeka.

Ngaia are te kantaninga ana riai ni ikoikotaki nakanne ana riai n ti te tikina aron kanga te waaki. Ngaia are bon anne te onono n te tai aio ngkai ti kakoaua bwa e a mwaiti rabwata ao botaki ake a kona ni manga untabataba ao a kona naba n taboroboro nakon te naan buoka nakoia ara botanaomata.

Ngaia are kanga te onono n te tai aio tia kataia riki ni butia rabwata aika kanga a bubura riki bwa tia kataia ni mwakuri ma ngaia bwa ti aonga ni kona ni waaki ma ngaia ao ana ti teuana tao te kuna bwa aonga ni kona ni buokaki ara botanaomata.

Te kanimaua n onono te Tia Babaire ni kaineti ma te mwakoro 6. Ao aio are e kaineti ma ti tararuaia raoi ao kinakia botaki ma aron tao kaaainakin te rabwata are kanga te ISC arei kaaina ma mwaitin aia ririki ni maeu. Ao kabwara au bure te Tia Babaire bwa aio are kanga kainaakin te botaki bwa ana ngkai bwa kanga te onono ana riai n ataaki raoi bwa antai kaain te botaki, e na iai aia ririki ni maeu, ana riai n ataaki aia tabo ae ana mena iai ana riai n tiaaina. Ma kanga anne ti te katamaroa iaon are te mwakoro 6(1) te Tia Babaire. Ti ibukin kanga kamatatakin riki kaainakin te botaki teuana ma teuana.

Ao te onono are te ka-onoua n onono nakon mwakoro 7. Aio are e na kaineti ma te rabwata are e boou are kanga I mwaneweia are kanga te ISC. Bwa e na kona n anga ana ibubuoki nakon te registrar bwa aonga ni kona n raa e aonga ni kona ni bebeta ana mwakuri te registrar n te tai aei. Bwa n aron ae ti ataia ao te rabwata aio e bon boou ao n teina ae ngkai ao te registrar bon ti ngaia naba ae tabekini aikai a bon kona naba bwa

a roko te naan *applications* n teina ae ngkai ao ai bon te *registrar* ai bon ti ngaia naba ae e a bon rinanona naba ti ngaia. Ao e karau ni kineutia ma ngkai kanga e a kateaki te rabwata teuana ke te Komete teuana ae ti aranna bwa te ISC bwa e rang kona ni ibuobuoki riki nakon te registrar e moarara riki botaki akana a rangi ni bubura n aron ae I a tia ni mwaneweia te Tia Babaire.

Onono akana imwina e rang uarereke are te onono are e mwakoro 12 bwa ai bon ti onean mwiin te registrar nakon te ISC bwa are ti a kataia ni manga ti kaeti nako. Bwa are ti ataia ngkanne bwa e a rin teuana te rabwata ae kakawaki ao ti a ti oniki taeka akanne are te registrar nakon te ISC.

Ao ai aekakina naba nakon are mwakoro 21 te Tia Babaire. Ngkana ti tarai mwakoro akana imwina riki ao a rang kakawaki riki a rang kakaongora riki ibukin are tao ngkana ti noora mwakoro 23, ao aio ae kakawaki naba bwa ngkana e teimatoa te botaki ni karaoi bwaai kanga a kairua ke n ribootini bwaai aika a kairua ao ngkanne e kona ni manga ti *deregister* ke ni kamaunaaki te botaki anne.

Ngaia are kanga te kantaninga iaan te onono aio bwa a kaungaaki rabwata bwa ana riai n anga raoi information aika etiruru ke tao ana karaoi aia waaki aika eti. Bwa ngkana aki naba karaoaki naba

nanon anne ao e na iai naba iaan te tua aio bwa ana kona ni manga oneaki mwiina ke tao ni kamaunaaki rabwata akanne.

Onono akana imwin ate Tia Babaire ngkana ti kekerikaaki riki. Ao iai te karinrin ae boou iaon te mwakoro are 23 are e a manga ti karinaki te title ae boou are 23(a) are te *account and audit*. Anne ngkanne are e kantaningaaki bwa ana riai n otetanaki rabwata akana a bubura a na taraaki mwiin aia ribooti, aron aia kakamwakuri ao aron aia *financial year* bwa tera raoi ae a bon karaoia ao a kabanea raoi te mwane are kanga a reke irouia mai irouia te naan donor, ke tao rabwata ake anga te buoka. A kantaningaaki bwa ana bon karaoa raoi tibwangaia nakon are e kantaningaia te *donor* n te tai teuana ma teuana.

Ngkana ti kerikaaki riki ao taraa te onono are imwina are nakon te mwakoro 34 ke te kabanea n onono te Tia Babaire. Ao aikai ngkanne are e kamatoaki bwa e na riai ni iai te registrar inanon te rabwata aio ao ngaia are e na kona ao ni manga appointed iroun te Minita. Kanga te tua ae ngkai ao te registrar e appointed iroun te Beretitenti.

Ao n te tai aio ngkanne kanga tia katamaroa bwa aongkoa e rang appointed te registrar iroun te Minita iaan te kantaninga are a kona riki ni baiti aron rineakina. Ao ti kakoaua

ngkai bwa te registrar ae ibukin ami rongorongongo n te tai aio kanga e a bon kakuku naba tera arana n ara office te Principle of the NGO. Ngkai e titebo ma bon akea ara registrar bwa e a ikakuku naba te nakoa anne iroun kanga te *principle of NGO* n te tai aio.

Ngaia tao aio kanga e a kataaki ni iangoaki bwa e rang akea te new post. E a bon kakuku naba ao kanga e na uarereke ana load bwa are e na manga reke te rabwata teuana are e na ibuobuoki ma te registrar. Ao e a kantanningaaki ngkanne bwa e na kauarerekea ngkanne te kabanemwane bwa are ai manga akea te *registrar* ae kanga ae tao bon te post ae kaokoro ae na bon kateirakeaki iroun te Beretitenti bwa kanga aongkoa e kakuku naba iroun temanna kaain te aobiti, are e a bon kona naba n rineia te Minita n oin tao n ana taratara are e taku bwa e na kona ni waaki raoi iai ao e aki kabanemwane, ma e a bon kona naba ni waaki raoi ao n aki baebae tao aron te naan *applications* ke tao te naan bubuti ibukia botaki are a kan kinaaki iroun te Tautaeka.

Madam Speaker, kanga bon te onono ae uarereke n aron are I a tia ni mwaneweia. Bwa anne tabeua katamaroa ni kaineti nakon ara tut aio. Ao au kantanninga bwa e na nakoraoi ara tua aio ao e na kaineti ma kanoan taai aika riki n taai aikai

ni kabotauaki ma tao 20 te ririki n nako.

Ti kakoaua bwa bon ara tua aio kanga e karaoaki man 20 te ririki imwin te tai are e karaoaki iai n 2002. Ngaia are I aki raraoma bwa n te tai aio ao ti rang kona ni karekebai ma te naan rabwata aikai, ao ti rang kona ni monitaniia raoi kanga e rang kona n tekateka te aobiti bwa e rang kona n ataia bwa tera ae riki irouia ara rabwata ake a tia ni kinaaki iroun te Tautaeka. Ao n te tai aio ao kanga e kuri ni memeere.

Kanga ti aki ataia bwa tia manga kaongoaki te Minita ko ataia bwa e a manga waaki te rabwata arei. Ko ataia bwa tera te program ao kai ti aki ataia. Ao e a manga tei are teuana manga tera, ao kai ti aki ataia bwa angin te tai are ti *register* ao kanga akea te *reporting*.

Ngaia are tao ara kantanninga ngkanne n te tai aio te Tia Babaire bwa a rang kona ni karauaki raoi ni barongaaki ao ni karauaki ni monitanaki raoi bwa ti rang karaua ni ikarekebai ma ngaia bwa ti aonga ni kona ni waakirake nakon te tamaroa riki. Ao e aonga ni kona ni ibuobuoki nakoia ara botanaomata.

Ao iai te kabanea n onono ae I aki mwaneweia te Tia Babaire are kanga te ribooti ibukin te *Financial year*. Tao n ara tua ae ngkai onoua te namwakaina ao tao n tokin te ririki,

ao anganaki onoua te namwakaina bwa ana kona n *report* kanga manna. N te tai aio kanga tia kauarerekea nakon teniua te namwakaina. Are banen te ririki ao ti kantaningaia bwa e na roko aia report, ma ngkana e aki tia tao imwain tokin te ririki anne ao ti *allow them* bwa e na kona riki bwa tao teniua te namwakaina imwina ao ana kona ngkanne ni manga ribooti bwa ti aonga ni kona n ataia bwa a bon kabongana raoi tao te naan *funds*, ao tera ae a waaki inanona e aonga ni kona ni ibuobuoki nakon te Tautaeka bwa e aonga naba ni kona ni karekebai ma te Tautaeka ao ni kona ni waakirake nakon te toronibwai. Ao ni kaineta naba ara toko are te KV 20 te Tia Babaire.

I a rimoa imwain ae N rang totoki te Tia Babaire anne kanga *in overall* n *summarize* te onono n te tai aio ao I a kaitauia kaain au aobiti n reitaki ma ana aobiti te AG's ni barongan aio ao I kaitaua riki Taan Tei ake a reke ongoraia n te tai aio. Ara kantaninga bwa inanon te Komete ao tia karaua riki ni manga kanga katamaroa ngkana itera tabeua are kam noria n te tai aio.

Ao I aki nano uoua bwa te onono aio e na kona ni buokira nakon te tamaroa riki. Man taeka tabeua akanne te Tia Babaire ao I a bubuti ngkanne tabekan au onono n te tai aio ma iriana are te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa ao ko bati n rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ma imwain ae I kauka te maroro ao I angan moa te Kaitara bwa tia ongora ana kaeka te *Leader* n te Kaitara ao te Tia Tei mai Abemama ae karineaki Hon.Tessie Eria Lambourne e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ao ko rabwa te Tibiika ao tia kauataoi bwanaan kamauri n tamaroan te bwakantaai aei nakoira ni kabane ao nakoia kaain Kiribati ao ara taan rabakau naba aika a mena naba irarikira n te tai aei. Ti na bane ni mauri.

Ao I kaitaua te Minita are e a tia n tabeka ana Biira n onono onean te tua ibukin tauan mwiiia botaki aika inaomata. Ao I taku bwa e rang bwarabwara kanoan ana Biira are te naan onono are e tarai ngkai bwa a riai n oneaki n te tai aei.

Ao ti na karautaeka moa nakon te Minita bwa tao e kaokoro moa ara koaua ma ngaia ibukin kanoan ana onono angin kanoan ana onono ae uoti ngkai. Ao bon te moan moa bon kanga karinan te Tautaeka inanon ana waaki aia waaki te naan rabwata aika inaomata. Bwa are ana onono nakon mwakoro 5 n te Biira are ana riai te naan rabwata aika inaomata aikai ngkana a kan kinaaki iroun te Tautaeka. Ao e rang kakawaki bwa bukin katean aia botaki anne e na riai ni kaineti ma kanoan ana kainibaire te Tautaeka ana *policy* te

Tautaeka ao aei ngaira ti aki boraoni iango iai.

Bwa are anne bon ibukin ae aranaki te naan rabwata aikai bwa inaomata ao bon ake rekerekeia ma te Tautaeka. Ao ngkana e rang rinnako aei bwa teuana te bwai ae e moan te kabanea ni kakawaki. Bwa nanona ngkana e taraaki bwa am botaki anne e na aki rangi ni kaineti ma ana waaki te Tautaeka ke ana kainibaire te Tautaeka ao ngkanne ko rang aki kona ni kinaaki iaan te tua.

Ao I taku bwa anne ngaira ti bobuaka ni iango iai bwa bon tera raoi ao I taku bwa e rang kakawaki bwa ti na matata raoi bwa bon tera raoi bukin moan te katean te tua aei. Tauan mwiin rabwata ake a inaomata ae akea irekerekereia ma te Tautaeka. Ao rabwata aikai a kona ae ngaia te naan ekaretia aikai are a bon rangi ni matata. E kona n te naan utu ke a kona n te naan botaki ni unimwane. Aikai rabwata aika I taku bwa a tia ni karinaki ngkai ni kinaaki iaan te tua aei.

Tao aia rabwata te naan roronrikirake ke aine ke tao te kaawa, ke tao te takakaro. Ao iai naba tao te naan rabwata ake a irekerekere ma te ununiki ma te akawa. Te otabwanin te *climate change* a rawata aekakin rabwata aikai.

Ao I taku bwa aei ngaira te moanibwai ae kanga ti rang

tabeaianga iai. Kai e rang karinaki bwa ana riai ni ira ana kainibaire te Tautaeka. Ao aei ngaira ti a taraia bwa e rang roko te Tautaeka n te naan rabwata ae riai n aki roko iai. Bwa ngkana ngai au utu ao I kan katea iai au *society* ke tao au *community*. Ao ngkanane bwa e kangai tao ti na iangoa reken ukin abara, e aki kaineti anne ma ana *development policy* te Tautaeka bwa aki kona n rin ao ni kinaaki iaan te tua.

Kanga aikai ngaira kabwarabwara ae ti tarai bwa e aera ngkai e a manga karinaki aei. Tera ngkai te kanganga? ao e mwaneweia te Minita bwa ti ataia bwa iai te naan rabwata tabeua ae kanga anaaki tabeia are a tia ni kateaki iai, ae te naan rabwata aika inaomata ao a tia ni manga anaaki tabeia iroun te Tautaeka. Bwa e aki kukurei te Tautaeka ngkai a kaokoro bwaai ae a taetaekin ma bwaai ae taetaekin te Tautaeka.

Ao I taku bwa anne ngaira te waaki n te Tautaeka ae inaomata ti na riai ni kariaia. Te Tautaeka e riai ni kariaia aomata bwa ana bon taekin aia koaua, ao ngkana e kaokoro ma ana koaua te Tautaeka ao e na riai n aki tuuka anne bwa are anne bon inaomatan te aomata. Aei kanga bon te naan *basic democratic principles*. Kanga inaomatan te aomata ae e rang kakawaki iaan ara waaki n Tautaeka ae inaomata.

Ao ngkanne ngkana ko rang aki kariaiakaki ngkoe te rabwata ae ko inaomata ao ko rang aki taekin tao bwaai ae e rang kakaokoro ae taetaekin te Tautaeka. Anne ngaira ti a noria bwa e a bon aki riai, ae e rang rinnako te Tautaeka ao ngaira iroura anne ai te waaki ni *communist*. Bwa are e rang riba te Tautaeka ae e na kaokoro te bwai ae na taekinna ana botanaomata ma te bwai ae taetaekinna.

Ma ngkana e a bon kaokoro ao e na riai n angania inaomataia aomata bwa anne bon aei raoi oin ara kanganga n te onono aei bwa karinan te taeka anne. Ao ngkana arona bwa akea ngkana e a manga bitia te Minita bwa ti aki ataa raoi. Bwa are a ribaaki ara botanaomata bwa a rang taetaekin bwaai aika ana aki kaineti ma are e taetaekin te Tautaeka.

Ao ngkana arona bwa tao iaon te akawa ao e kangai ngaira e a bon aki nakoraoi aron ara waaki aei ma tao ana kainibaire te Tautaeka aei ao aei ngaira raoi tao aron raoi ara waaki iaon ara abamwakoro ma tao n te naan tua n tea kawa. Ao ngkanne tao e rang aki kinaaki te aekaki n rabwata anne are e a kakaitara tao ana waaki te Tautaeka ni itera aikanne.

Aei raoi bon ara kanganga n te onono aei bwa ti ataia bwa tao bon iai riki bwaai ae noori te Tautaeka. Ao

ngaira iroura aei e na katukaki. Bwa ngkana e a karinaki ai tera manenan te tua aei bwa anne te bwai ae ti na taraia bwa tera raoi te tua aei ngke e moan kateaki. Bwa ana kona ni kinaaki kaain te tua bwa inaomata. Ao bwa tera nanon rabwata aika a inaomata? A inaomata man tera? A inaomata bwa akea rekerekeia ma te Tautaeka.

I taku bwa anne e rangi ni matata are a manga kabwarabwaraaki riki bwa iai te naan rabwata ake a kaineti ma te onimaki. Iai rabwata ake a kaineti ma tao te *community* ma te naan raa are kanga a manga karinaki aikanne.

Ma I taku bwa ngaira raoi aei oin ara kanganga ma ti aki tangiria bwa te Tautaeka e rang rinnako inanon aia waaki te botanaomata ae e a bon kaan botiia aia utu, ke tao ana waaki te Ekaretia ma tao tera ae taekinna tao te tama temanna ke tao antai ao e aki kaineti. E na kamaunaaki e na ti register ke e rang kamaunaaki kinaakin te rabwata anne bwa tao iaon te Ekaretia bwa tao te Itoiningaina ke tera kanga te RAK. Ao aikanne ngkanne are ngaira ara kanganga ngaira are te moan raoi are bon ibukin onean te kibu are te mwakoro 5 bwa e rang karinaki are ana *objective* ke bukin katean te rabwata ae inaomata e na kaineti ma ana waaki ao ana kainibaire te Tautaeka.

I taku bwa ni bon warekan anne ao I taku bwa e a bon oti naba bwa e a rang reuaree ma aron te kantaninga are iaan ara tua are e kateaki n 2002. Anne te moan ae ngaira aei kanga bon oin ara tabeaianga n te aekaki n onono aei.

Ma I taku bwa ngkana arona bwa e nako te mwakoro aei ae te mwakoro n ana Biira te Minita aei ao ti a kona n tarai riki akana imwina bwa ngaira aei te kabanea ni buburakaei bwa e rang rinnako te Tautaeka nakon aia waaki ara botanaomata. Ao ae iti tangiria bwa a inaomata rabwata aikai. Ao anne ngkanne ao ngkana iai itera tabeua ae e a bon taraaki bwa e rang karekea te kanganga nakon Kiribati. Ao tao aikanne tao e bon kona n taraia te Tautaeka ma ti aki ae e rang karinna ngkai bwa a rang bon bane ni kabaeaki te naan botaki ake ana kan kinaaki bwa ana riai ni ira ana waaki ao ana kainibaire te Tautaeka.

Anne raoi bon te moan ae kanga ara kanganga iai ao ngaia ti rang karautaeka nakon te Minita. Bwa ngaira iroura e na akea manenan ara tua aei. Tao e bon raoiroi riki are akea ngkana e rang rinnako te Tautaeka ao e rang akea bwa a rang bane n rin bwa ana rabwata te Tautaeka.

Te kauoua te Tibiika, tao iaon are kaainakin bwa antai ae e na riai ni kaaina te *society* ke te naan rabwata aikai ngkana a kateaki. Ao ngkai n

ara tua ngkai are ti waaki inanona. Ao te naan aomata tengaun ma niman mai inano mwaitia aomata. Ao bon iai bukin ae ni kabane ao I taku bwa n ara kakae ao kanga akea te tua iaon te aonnaba aei iaon te naan rabwata aika a inaomata. Ae kanga tauan mwiiia rabwata aika a inaomata, ma kanga akea ae ti a tia noria ae ti aki aomata ae ana kaaina te *society* ke te rabwata aei ma ai te naan mwenga. Akea, ao I taku bwa bon iai bukin ae a bon rineaki ni kabane te naan rabwata aika a kateaki iaan te tua, aomata.

Bwa are ibukin are aomata a kinaaki iaan te tua bwa are iai ianaomataia iaan te tua. Iai aia legal *personality*, a kinaaki iaan te tua, aomata.

Ao te naan mwenga aki kinaaki iaan te tua bwa akea aia *legal personality*. Ma I taku bwa te *principle* aei e rang kakawaki kanga te koaua aei iaan tao bobotaia aomata. Ao I taku bwa ane ana bon manga karaua n taraia te Minita ao I taku bwa e kaokia nakon are ngkai ao e aki bita naba aei ao ngaira tao e na men ariki tao ti kona riki ni butimwaea are ana onono aei.

Ma are anne ngaira tabeaiangara ao ngkana bukin ae karaoaki aei bwa are e ribaia te Tautaeka bwa teuana kaain te mwenga ae teuana a kaeta naba aia *community*, kai akea tuukan anne n ara tua. Bwa are bon ti tengaun ma niman aomata mai

inano. Ao e aki kangai ao aomata aikai ana aki riai ni kaaina teuana te mwenga.

Bwa ngkana arona bwa teuana te mwenga bwa are e kakaokoro aron tein mwengara i Kiribati. Bwa iai mwenga ake a bon rangi ni buburakaei ae tao te karo ma natina ao tibuna a rangi ni buburakaei. Ao ngkana a kan katea aia *community* nakai bwa tao ibukin bon aia utu. Bwa a tangiria bwa iai aia waaki ibukin kan karikirakean aia utu ke aron barongan aron aia utu ke tao aia bwaibwai ke tera. Nanona a rang aki kona bwa are e rang iai n te naan mwenga.

Ao ai tera ngkanne e a kanga ngkanne aron inaomataia aomata ni bobotia are bon aomata. Nanona ko rang kakaia te naan mwenga ae tebwina mwaitina mai inano bwa a rang katea te rabwata aei.

Ao I taku bwa e na manga taraia riki te Minita bwa kanga n otara ngaira n aekakin te naan rabwata aikai. Akea ae e a tia ni kateaki man te naan mwenga. Ngaia te mwenga aei ao te mwenga aei ao a katea teuana te rabwata ae inaomata ke te *society* are a tangiria bwa e na *in cooperated*. Ao anne kanga te bwai ae ti tabeaianga naba iai bwa e na kanga raoi aron karaoana ao taraana iaan te tua.

Antai ngkanne ae ngkana iai te kanganga bwa are kaaina ke te naan

members iai aia *responsibility* ke katabeai naba iaan te tua ae irarikia te naan aobitia. Ao ngkanne ngkana ai te naan mwenga e a kanga ngkanne aron aei. Bwa aei kanga te bwai ae e rangi ni kaokoro ao e boou ae ti a tibwa ongo ae e kona ni bitaki te aomata nakon te mwenga.

Ao anne kanga teuana ara kanganga naba n aron te onono aei. Ma tao ti na bubutia te Minita ma ana tia rabakau bwa ana taraa riki te itera aei. Bwa ngkana a karaua n taraa aron bwa e rawata te naan tua n te betebeke ao te aonnaba. Ao I taku bwa akea ae e a tia ni kangai bwa antai aika ana katea te *society*, antai te naan *members* antai kaaina.

Ma iai ae a kona te naan society teuana ma teuana ae a manga ikotia ao ana riki bwa teuana te society te *apocopation* ao teuana tao te kambwana ae a kona te household anne te bwai ae boou.

Ngaia kanga ti tabeaianga ao e rang kanga ngkanne aron bwa e titebo bwa e bon rang kaokoro ma aron te kantaninga ni moan katean taekan ara tua aei n te tai moantai. Ao ngkana anne te kanganga ao I taku bwa e na kakaeaki riki angan. Bwa I taku bwa te kanganga ngkai ae tia nonoria ngkai. Bwa are ngkai n aekakin te naan buoka are aongkoa te small grant ao tera arana ngkai are e boou, ao tao tera riki te naan buoka. Ao e kangai ko riai ngkoe te

community ko riai ni kinaaki iaan te tua.

Ao aei te tua ae e na kinaaki iai communities aikai, ao anne ngkanne. Ao I taku bwa aei ae ngaia tao e reke iai tao te mangaongao n arona e taekinna te Minita ae ngaia ai angan aei katokana, bwa ai ti aki bwa are tao iai ake a tia n aki raoi kabongana te tua aei ke tao ti aki ataia. Bwa are ana kanga n aki kabongana ao are ngkana tengaun ma niman mai inano e kona n reke bwa te community.

Ao tao tera riki tibwangana ngkanne I taku bwa ai nakon tararuakin kakoroan nanon te naan tibwanga taben te society ke te rabwata aikai iaan te tua. Ao N na manga roko n are kanga e mwaneweia naba te Minita iaon te naan financial statement ke te naan account.

Ma aei teuana ngaia ae kanga I taku bwa te kamangaongao iaon te naan buoka are tao iai are ti aki ataia ma are ake ae e a tia n urua te tua bwa are a bon eti katean te naan rabwata aikai, e ngae ngke tao teuana te mwenga ma a eti kateana iaan te tua.

Ma taben ngkanne te Minita ma taben riki te Registrar ke antai ake tao manga te ISC ke antai tabeia bwa ana karaua n taraia bwa ana tuoi raoi ngkanne imwin kateana. Ma I taku bwa ti rang bita aron kaainakina n aron ngkai aei, ngaira

iroura e aki rang nakoraoi ibukin anne ae iai teuana te mwenga ae e a tei naba ana community, akea naba e aki bure naba ae ngkana teuana te mwenga e katea teuana ana community. Ma I taku bwa e na riai n taraaki bwa tera ngkanne kanoan te tua aei are taben te society anne ke te community anne ai taben te registrar, taben te Minita ma ana koraki bwa ana riai n taraia bwa a bon waakini raoi aia waaki n aron ae a taku.

Eng kanga anne ao I taku bwa tao are katean te Komete eng. Tao anne te iango ae tamaroa tao ibukin ae e na iai riki tao te rabwata ae kanga e na ibuobuoki ao tao e na akin ang taraaki te registrar. Bwa are ngkai iaan ara tua aei e rang korakora mwakan te registrar bwa are e korakora ana discretion, ke tera ae taku bwa tao I aki kan kinako ke aera. Ao I taku bwa a tiraua te naan bubuti ae tao ti atai tabeua ae rabwata aika a bubura ae a tuai naba kinaaki.

Ao anne ngkanne I taku bwa aei te mena ae e rang kakawaki bwa ngkana arona bwa e taraaki bwa iai kainnanaon te rabwata aei, kanga anne naba ngaira ti aki noora naba buakakana. Ma I taku bwa te bwai ae e rang kakawaki bwa e na aki manga reke bwa kanga ai teuana te mwaneka teuana ae ana kona ni manga kawaeremwea karaoan nanon te tua aei.

Ao I taku bwa tao teuana naba are e kaineti ma te registrar bwa rineana. Ngaira iroura e na riai ni bon tiku n arona te tua ae ngkai. Bwa are riki ngkai e rang riai riki te aomata ae bon onoti tabena ae bon ti tabena te registrar. Ao ngkai e a manga bitia te Minita bwa ibukin ae n taai aika nako ao akea ae e a tia n rineaki bwa e a bon angananaki naba te Minita ae bon kaain te aobiti. Ma I taku ngkai bwa irangaa ngkai te naan rabwata ae a tia n rin bwa ana kinaaki ao e a rang korakora te tabe riki.

Ngaira iroura ara koaua bwa e rang riai ni bon karekeaki ae bon te aomata ae e na bon kateirakeaki ae bon ti tabena anne. Ao e na aki rin katabeaki n te bwai teuana iaan te Ministry. Ma ngkana e oneaki aei ao nanona akea te option anne.

Ao ngaira iroura ti na bubuti bwa e na tiku anne bwa e rang kakawaki bwa e na rikirake te mwaiti ao e na rikirake naba taben te aobiti aei.

Ngkanne ae teuana naba tabeaiangara ae kanoan naba ana onono te Minita n ana Biira aei. Karaoan ke tuoan te naan mwane ke te audit. Ao bon iai bukina ae bon akea moa ni bon ara tua bwa are kanga aei ai bon taben te rabwata teuana ma teuana. Ai bon tabena ni bon karaoi ana audit ke ni karaua ni babaronga ke n tuoi mwiin ana kabanemwane ana rabwata anne ke

te community ke te society iaan ara tua aei.

Anne ngaira iroura ao ti rang mimi bwa e rang manga rinnako ngkanne te Komete aei bwa ai ngaia ae e rang kakaea bwa ngaia ai te oteta ngkoe ao aei te oteta aei ae e na tuoi mwiin ami account. E na roko bwa e na karaoa audit. Ao anne ngaira ae tia noria bwa aei naba rakan naba bwa kanga rinnakon naba te Tautaeke n te rabwata ae a inaomata.

Ao bon iai ngkai te tua are ana riai ni karokoi mwiin kaubwaia ma aia mwane ma tera are iai inanon baia ao tera aia karekemwane ma aia kabanemwane. Anne I taku bwa ti anne ngaira ae ti kakoaua bwa bon ti anne ae e na riai ni karaoaki ae e na anganaki te Tautaeke. Ma aei naba teuana ti na bubuti naba bwa e na bon taraaki. Bwa e aki kaotia te Minita ma bon te titiraki bwa iraua mai ibuakoia te naan *in cooperated societies* ke rabwata ake a tia n tauaki mwii ae a tia ni karokoi account, iraua? Ao iraua ae a tia ni katuaeaki.

Bwa anne te rongorongo ae e na rangi ni ibuobuoki naba nakoira ngaira bwa ti na ataia bwa ngaia a bon kakaraoa tabeia. Bwa ngaira ti bon ataia bwa iai rabwata ake a bon uarereke ae akea rabakauia kaaina ibukin te mwane. Ao tao anne te bwai naba ae tera ana anga naba te

Tautaeka ke ana koraki te Minita ni buokia rabwata aikai.

Bwa are aikai katabeaia ngkai iaan te tua ao ngkana ana manga otetanaki ao e rang rawata naba bwa ana katuaeaki naba ngkana aki kakoroa nanon aei. Ao ngkanne e a kanga ngkanne arona bwa bon teuana moa ae ti uneakinna ae te koaua bon akea ana bwai te Tautaeka ni karaoa te oteta n ana mwane te society.

Ma kanga e nanonna te Tautaeka are ana mwane te botanaomata are e kabonganaaki iroun te community anne bon te bwai teuana ao anne ana bon riai ni karaoia. Ma e na aki karinna bwa te tua bwa te bwai ae kainnanoaki iaan te tua bwa e rang bane n otetanaki aia mwane te botanaomata.

Ao anne iroura ngaira e aki eti anne e aki eti ao e riai bwa anne bon ana bwai te community. Ma e na ti kakarokoa mwiin tao ni kakaota aron bubutin ana waaki ni katoa ririki iaon ana financial statement.

Ngkanne ti iaon aei ae ti bubuti bwa ngaira n ara koaua e bon rawata ae a bon tuai kakoroa nanon te tua aei. Ao te bwai ae rang kakawaki bwa e ngkai e a reke ana tai te Minita n taraa ana tua aei bwa are ara tua aei eti are e taku te Minita, are ai tibwa te moantai ngkai ae oneaki n te tai aei.

Ao tera ngkai a tia n noria ao ngai ni bon au koaua ma are ngkana e a manga kai kaeta otai te Minita ao I taku bwa e na rang karako ae a tia ni karokoa nanon aei. Ao ngkana arona bwa eti otara aei ao tera ngkanne ana anga te Tautaeka ni buokia rabwata aikai bwa are a tia ni kinaaki. Bwa tera aia anga ni ibuobuoki moa ao ngkana arona bwa a bon ngae n tia ni buokaki ao a bon aki ongotaeka ao I taku bwa are iai angana are a tia ni manga karinna te Minita bwa tao a rang kamaunaaki man kinaakia a rang kinaaki a rang ti deregistered.

Anne are iaon te audit kanga otetanakin te naan rabwata aikai. Ao I taku bwa anne kanoan ana onono te Minita. Ao te bwai ae e rang kakawaki bwa tera raoi oin ara tua aei. Bukin tera ngkai ti katea ara tua aei ni 2002. Bwa ti noora kakawakin are ngkai ngkana tao riki te naan mwane ni buoka ao tao anne riki ae e rang kainnanoaki ngkai iroiua te naan rabwata are te naan group. Bwa tao te botaki n aine n te aro tao n te kaawa ke te aba. Ao iai te mwane ae e rang tiraua te mwane are n te SPC tao ibukia aine ao kona riai ni kinaaki.

Bwa ngkai ngkana kona bubuti buokam n aekakin naba nakon te Tautaeka kona riai moa ni kinaaki. Anne kakawakin katean ara tua aei ma antai te naan rabwata aika inaomata. Ao anne ngaia are ara tabeaianga ngaira n te onono aei bwa

e rang rinnako iai te Tautaeka ao uoua mwakoro ae e na rinnako iai te Tautaeka, bwa teuana ibukin moan katean raoi bwa tera bukin katea te rabwata, te community, ana objective ae e na riai ni kaineti ma ana waaki ke ana kainibaire te Tautaeka.

Ao anne teuana ae ngaira tit araia bwa aei e a biri ni communist bwa are ngaia e a ribaiko te Tautaeka bwa kona karaoi waaki, tao n taetaekin te naan koaua are ana aki kaineti are e taetaekinna n aron are e kabwarabwara te Minita.

Ma I taku bwa ti ataia bwa tera te rabwata anne ae tia n anaaki mai irouna tao te karikirake are e a tia n anganaki bwa e na karaoia i Kiribati, tao ibukin ae e a kakaokoro te bwai ae taetaekinaki ma are e taekinna te Tautaeka. Ma I taku bwa aikai ti na riai raoi n taraia bwa I taku bwa ngkana arona bwa iai te kakaokoro ni iango. E aki riki tamaroa ae ko bon maroro te Tautaeka ma am botanaomata aikana a mena n te rabwata aikanne, ni kangai ao ngkami e aera kam a taetaekina anne.

Bwa are ni bon tabetai ao e na bon iai te kaokoro ni koaua ao ni iango. Bwa are ngkana iai itera tabeua ae ana noraki irouia rabwata tabeua are te naan rabwata aika a inaomata aikai. Ao e aera e na anaaki bwa bukin ae a taetaekin bwaai aika a kakaokoro ma ae taetaekin te

Tautaeka. E aera ti na karaoa arona anne, ao ngaira iroua aei ngaia ti tabeaianga iai.

Bwa e rang rinnako te Tautaeka ao rabwata aika iti aki rabwata aika a boou bwa rabwata aika a rangi ni maan ao a kaman kakaraoa aei man Tautaeka naba aika nako. Ma are e a bon kariaiakaki bwa are bon anne inaomataia. Ma are ngkana bon iai bwaai tabeua ae a noori ae a taku bwa ngaia anne irouia e boboto iai aia koaua, ao antai ae e na kona n tiribureia bwa are iai inaomataia iai.

Ngaia anne kanga tera raoi bukin aei? Ngaira iroua ngkana e a rinnako te Tautaeka, ai ti aki rabwata aika inaomata ao akea ngkanne manenan ara tua aei. Bwa are ti aranna bwa te tua ibukin kinakia botaki aika a inaomata ao ngkana e a rin te Tautaeka aikoa inaomata. Anne bon oin ara kanganga iai ao I taku bwa e rang kakawaki ae ti na kakauringa bwa tera raoi bonganan ara tua aei.

Ao I taku bwa te bwai ae e rang kakawaki bwa are ana aki karekemwane nakai bon ibukia ke te **quinary gain**. Anne ae I taku bwa te kabwarabwara ae moan te kakawaki n te naan aekaki n rabwata aikai bwa are ti aki bitineti.

Ao anne ngaia ae tabeua ara maroro I taku bwa e rang tikiraoi te tua aei ao tao tabeua kanoan tao angina

kanoan ana onono te Minita. Ngaira iai tabeaiangara iai ma are eti bwa are ti na bon kaotia nakoia ngkana arona bwa e kona n noori ao e a manga bita kanoan ana Biira, tao n tain te Komete ao ngaira ngkanne tia manga boutokaia ngkanne n te kauoua ni wareware. I taku bwa n te tai moa aei n teina aei ao anne moa ngkai ti karautaeka nakon te Minita ao ti ataia bwa e korakora naba te mwakuri taan rabakau iaon aei.

Ao I taku bwa e kakawaki naba are ti na taraa naba kanga tamnei ae bubura ke te *bigger picture* ibukin raoi oin ara tua aei. Ao ngaia aikanne ti a tia n rarangai tabeua kanoan ara iango ao tao ara iango naba ni ibuobuoki ni itera aika ti taku bwa iai bitaki nako iai, kanoan te Biira aei ao ko a manga kona ni boutokaia ngkanne te kauoua ni wareware. Ao man taeka aikanne Madam Speaker ti kaitaua te Minita taan rabakau ibukin kanoan aia Biira aei ao ti karautaeka moa n te tai aei bwa iai moa ara kanganga ibukin kanga rokon tao manga bureburean riki aia waaki ara botanaomata rinanon katean aia *community*. Ko rabwa te Tibiika I totokoa moan warekan te Biira.

Tibiika : Ko rabwa te Leader n te Kaitara ao I a kaokia nakon ngaia te Beretitenti ae ko karineaki e nakoim.

HE.Taneti Mamau : Ao e koaua ko rabwa Madam Speaker ao I a

karabwa te Minita are bon ana Biira te Tautaeka are e uotiarake te Minita n te MWYSA ma aron kabwarabwaran kanga te onono nakon are te aan tua ke te *Principle Act*.

Ao ngke e kawenei ana onono ao I taku bwa a matata raoi kanga te waakirake nakon te katamaroa riki. Bwa are e a bon maan naba te tua aei bwa 2002. Ao e a kaan 20 te ririki ke ai 20 tabun te ririki. Ao a mwaiti bwaai aika a riki ao kanganga are e a tia n noori te Tautaeka n reitaki ma rabwata aika inaomata. Ma ngkana ti aki kanganga ma rabwata aika a inaomata i Kiribati n aron tao Ekaretia tao te naan communities ake a tia ni kateaki. Ma bon iai kanganga aika a kona n rekereke naba ma rabwata ake NGOs ke botaki aika inaomata ake mai tinaniku ake a roko iaon abara.

Bwa 20 tabun ngkai te ririki ao e a waaki ngkai te roko ao iai kanganga ae ngaia N na katerei tabeua ao antai ae e na ataia ao e na buoka te ongora. Ao I karabwa te Minita n te Kaitara n aron ana maroro ao e a tia ni kamatata aia itera a totokoia moa iaan uoua bukina, tao teniua n aron are teuana:-

1. Rinnakon te Tautaeka ngkai e a karina te taeka ae Government Policy ke e titebo ma e a rinnako inanon rabwata aika inaomata bwa a kabaeaki

bwa ana ira ana kainibaire te Tautaeka.

2. Iaon are tao kaainakina riki bwa e aera e a kaainaki irouia aomata ao riki e na riai ni kaainaki irouia aomata, bwa n ana wareware ao ana kabwarabwara kanga e rang kaainaki irouia tao *household* ake a bobotaki ao antai ngkanne ae e rang kaaina mai irouia. Bwa are kanga akea kabwarabwarakin otara irouna n ana kabwarabwara akea aia *legal personality*, ke akea ae kona ni kateia n te bowi ngkana ai te rabwata ae tangiraki ae e na mena iaan te aomata.
3. Iaon are te account te Audits ti a manga kabaeia bwa ana riai n otetanaki aia account.

Ao e koaua are e kabwarabwara te Minita bwaai aika onono aika a uarereke. Bwa e aonga n ae bwa are ngkai kanga te *coordination* e uamaenako. Ngke aron bobotakin te waaki bwa e na iai te kainibaire ke te takete ae e na taketenaki iroun te Tautaeka ma rabwatan nako te naan NGOs rabwata aika a kakaokoro.

E ngae ngke aki mena iaan ana kairiri te Tautaeka ma iai taben te Tautaeka ni katei tua, ni katei kainibaire ae ana bane ni mwengaraoi naba iai te botanaomata. Ao e koaua bwa are bon a inaomata ma n tokin te tai bon te Tautaeka naba ae a okiokira

ibukin kairan aia waaki, a okira naba te Tautaeka ibukin karekean te ibuobuoki.

Ao ngkai ai ti aki ti tararuakia ara NGOs tia taraia naba ngkai rabwata aika a roko mai tinaniku. Bwa rabwata aika a roko mai tinaniku n aron tao a kaoti aia iango Kauntira a kanga rabwata aikai. Ti aki atai rokoia bwa a bon roko ao a waaki naba n te Kauntira. Ongora a nakon te MIA kam ataa rongorongon te rabwata aei. Ao kai ti aki bwa a roko ni manga karaoi aia karikirake n te Kauntira.

Ma te kabuanibwai ae kona n riki bwa iai rabwata aika a kona n roko mai tinaniku ao a rangi ni buburakaei aia mwane. A rangi ni buburakaei bwa e kona n riaon are bon te *bilateral assistant* ke te ibuobuoki imarenan te Tautaeka ma te Tautaeka. E a riaon riki te ibuobuoki are e taneiai iai te Tautaeka ni karekea.

E aki bure, ma ai te kararaoma ngkanne ni baika tamnei aika a tia n riki n te aonnaba itinaniku. Bwa ngkana a roko rabwata aikai ma bon aia kanoa aia agenda, e na kona ni karika te kabuanibwai nakon te aba, ngkana e iremwe te Tautaeka n rinnako.

Ao anne ngkanne ae tia karinna ngkanne iai. Bwa are iai aika a tia n tangitang a tia n roko a kaman

waaki. Ai 20 tabun te ririki ngkai. Ao a oti ngkanne kanganga ngkanne bwa are n te abamwakoro teuana ao e kangai te NGO are e roko aei are e buokaki mai tinaniku e a ti kabanea naba ana buoka te kaawa aei. Ao ngaira ti a tia n tabekia n te Kauntira ao ti taku. Tera kaokoron te kaawa aei ao ngaira ara kaawa ti kainnanao naba te ibuobuoki aei. E aera ngkai e a okiokiraki *phase 1* te kaawai aei manga *phase 2* te kaawa aei.

Ao e a tarataraaki ao a taku tao bukina te kaawa aei e rawata ana botanaomata. Ao ti taku bwa tao n tabetai e kona ni iai te *politics* iana e aera ti aki taraia bwa e na tibwauaaki te ibuobuoki anne ni katoa kaawa.

Ngaia are anne raoi bukin ae e a rinnako te Tautaeka bwa e na karaoa te kainibaire ae e rang riai kanga te *coordination*. A rang uaia bwa are ngkana a roko ma aia buoka ao ti na kangai kam aikoa nakon kaawa akanne. Ke kam aikoa nakon te sector arei bwa are taan anga te buoka e a rangi n ewaa aia mwane ni bwaro nakon te sector anne tao te ran.

Kam a kona ngkanne ni manga kaai ni ibuobuoki mai ikai. Bwa e aonga n tibwauaki te kabwaia iaon Kiribati ao e na teke naba te takete are e taketenaki are e na uaia te maeuraoi iaon Kiribati. Ao ti aki nanona bwa a rang maeuraoi tao tabeua kaawa ke

tabeua abamwakoro ao tabeua ana aki.

Ngaia are e a taraia te Tautaeka iai tibwan ngkanne n tibwatibwa aron te maeu. Bwa are n tabetai rabwata aika a roko mai tinaniku naba aikai, aki ataa ara katei. Ngaia are e kakawaki are ana rinanon te Tautaeka bwa ana rinanon te maroro ao tera a kona ni kairaki nakon itera ake ana kona ni ibuobuoki iai.

Ao e a mwaiti tao te katoto teuana bon te ririki naba ae nako ke uoua te ririki ae nako ao I wareka te ribooti. Ana ribooti te KANGO I kabwara bure irouia kain te KANGO bwa are e a bon tia n roko imataia. Ao a tia ni kabwarabure. Ao ngke e a roko aia TA ae roko mai Biiti ao e a kaotinakoa ana ribooti ae e a kantaningaia bwa e a tia te ribooti ao e anganaki ana aobiti te ribooti bwa ti rang nako ni kaea buakon kanga kamatoan te ribooti arei.

Ao e bon reke au tai ni warekia ao ngke I a warekia ao I a taku. Mai ibuakon te ribooti ae kaan 20 tabun kanga akea taekan te Tautaeka aei. Ai taekan te Tautaeka ae nako ma te aba are i Biiti are e kaboaki ibukin te *migration* ao e kamoamoaki te Tautaeka ao I a taku, tera manenan te ribooti aei nakon te waaki ae ngkai. Ao ngaia are ngke e a kororeta te aba nakon te KANGO a roko kaain aia *executive* a kabwara bure. Ao a

taku bwa ti bon aki raoi rangi n tara ana TOR.

Ngaia are I kangai aikai bwaai aika a kona ao teuana ai te rabwata mai Australia ngkai. Ao e rang kaitau Australia bwa a kangai, kam rabwa ngkai e a riki aei. Ti aki ataa ara aomata are mai mwaaina ae ngaia e a bon karaoi bwaai itinanikun ara kainibaire. Ao e rabwa ngkai tia rangi ni kaitau ngkai e rang otetanaki e a kiraati riki te waaki ao bon anne ara iango. Ao ti rangi kukurei bwa ti na rinnako ibuakon naba ana kainibaire te Tautaeka. Kai e rabwa te Tautaeka n Australia. Ao a taku anne ae ti na mwakuri ma ngkami ao tia rangi ni kukurei tia kaoka ngkai arona bwa are tia katoka te buoka naba aei. Tia katokia naba bwa ti aki ngaia te NGO ae na kaira waakin Kiribati te Tautaeka ae e na noraki bwa e na toka i moa.

Aki totoki ni kaungaira kaain te Kaitara antai ae *drive* te kaa, antai ae mena n te *driving seat*? Ao ngaira ara kaeka te Tautaeka.

Ao ngkai tao aikai itera aika iai mamaraia ti rang kataia ngkanne ni kanakoraia. E taekinna te Leader ibukin kainakin te Komete. Kanga kainakina I aki noora te kanganga. Bwa e teretere te men ate naan *reps* Taan Tei man botaki ke rabwata ake a kinaaki.

Ngaia are e bon riai irou te *legal personality* bwa are bon te aomata are e na tei ibukin tao te community ma tao te NGO are e a tia ni kabwataki. Ma are ngkana a kaokoro naba taratara n anne, ao I taku bwa anne ae ti kataia ni mwaing nako iai.

Ao e koaua bwa te koaua e a kaman reitaki te Tautaeka ma rabwata aika inaomata inanon te nakoa ae te *registrar*. Bwa are te *registrar* kanga ngaia te tia toma te Tautaeka ma te naan NGOs rinanon tabena.

Ngaia are e a kaawa n taraaki ara tua aei bwa aongkoa e a tibwa reitaki te Tautaeka aei. E a kaman reitaki te Tautaeka inanon te rabwata ae te *registrar*. Ao te naan *auditing* akea te *auditing* n te tua ni kawai.

Ma e teretere n te tua ni kawai bwa ana bane ni karokoi aia *financial statement*. Ao ngkai tia katamaroa iaan bwaai aika a riki are e kakoaua te Tautaeka n Australia bwa kanga tao ana aomata ke aomata ake e mwiokoia ngkoa bwa a tia n aki karaoa nanon kabonganakin raoi te mwane bwa e a bon riai n otetanaki. Anne e titebo raoi ngkai ma Australia. Rabwata ake tabeua ti na karaoi maroro ma ngaia bwa e bon kakawaki kanga kakawaki naba kabonganakin mwaane ni buoka ngkana ti aki rinanon te Tautaeka, rinanon rabwata aika te naan NGOs bwa a kona ni bubura mwaane aikai.

Ao ngkana aki tararuaki raoi ao n taraaki bwa ana kabonganaaki raoi nakon are bon oin bukina ao e kona ni karekea kanga te bwai are aranaki bwa e a kataonabaaki te mwane ni buoka. Ma are taben te Tautaeka aei e na tarai naba ni kabonganai mwaane ake aia anga nano ara kauatabo mai tinaniku. Tao ti aki ti te Tautaeka ma rabwata naba ake te naan NGOs aika a rangi ni bubura bitineti ma kambwana bwa ana kabonganaaki raoi iaon Kiribati.

Abara a uarereke ao a uamaenako ao ti riai ni kamatoatoa ke ni katamaroai ara tua ao ara kainibaire. Bwa ngkana aki ao ana kona n reke abara n te kanganga. Ao man taeka tabeua akanne ao I kukurei ni boutoka te onono ae uarereke nakon te Biira ao e rabwa.

Tibiika : Ngaia am Point of Order te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : I bon ti kaeta au taetae are e taekinna te Beretitenti bwa iaon are te Komete arei ao kanga I taekinna are te Komete anne te iango ae tamaroa. Ma are I titiraki iaon are akea aia *legal personality* ke e aki kinaaki iaan te tua ae iai inaomataia iaan te tua, te naan *household* ke mwenga ae ngaia ae e rang bitaki kainakin te *community* ke te *society* mai irouia aomata nakon te naan mwenga n aron anne.

Tao ti iaon are te oteta anne raoi I taku bwa I mwaneweia bwa kanga n ana kabwarabwara te Minita are tao iaon ana mwane te Tautaeka ke tao mwaane ni buoka. Ma I taku bwa n te onono aei ao e tabangaki nanona ngkana akea naba ana mwane te Tautaeka ae I kabongana. Ma anne naba e na bon otetanaki naba au mwane.

Kanga ti anne ae kanga I nanonna n te kanganga anne bwa are e rababa nako. Ma ngkana ngaia bwa *public funds* ao ke e kamatata bwa *public funds*.

Tibiika : Ao I angan te Minita n te Education Hon.Alexander Teabo e nakoim.

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa te Tia Babaire I kan maroro teutana iaon te Biira aio te Tia Babaire. E uarereke au maroro te bwai ae I kan taekinna te Tia Babaire. E koaua ti na bon aki taetae iaona ma iai kabwarabwara tabeua ae ti taku ti bon riai ni karina teutana ara maroro iai te Tia Babaire n aron tarakina te tua aei bwa aongkoa e rang ribaaki n rinnako n te Tautaeka. Ao e taraaki bwa kanga te *communist* ngkana e a rinnako bwa e a babaireaki aroia rabwata aika kanga a kaokoro te Tia Babaire.

I taku bwa ae nanonaki n te bwai ae *democracy* te Tia Babaire, te Tautaeka ae kateaki iroun te

botanaomata. Te Tautaeka ae kateaki iroun te botanaomata ae kainaki irouia botanaomata bon ibukia aomata. Ao n te tai aei ao e a tia rinerine te botanaomata, e a tia ni katea ana Tautaeka. Aio ana Tautaeka te botanaomata ti aki te Tautaeka ae bon kateia irouna, ti aki tera te Tia Babaire.

A tia ni katuka te mwioko aomata iroun te Tautaeka are e rineaki. Ao anne raoi nanon *democracy* ao nanon te *majority ae kakaetia* te Tia Babaire te barongaaki are e na karaoaki.

Ngkana angiina a tangiria te barongaaki n aron ae na barongaaki Kiribati iaan taian tua ma taian raa naba te Tia Babaire. Aikai ana maroro te state are te Tautaeka e na katei taian tua bwa e na barongaaki aron birin bwaai ni kabane inanon te waaki n te aba teuana te Tia Babaire.

Ngaia are I kan katerea bwa ti aki nanona bwa ngke e karaoaki te tua aio ao tia communist. Etina ni koaua aio te Tautaeka ni inaomata. Kanga bon anne etina ao aomata a tia ni katuka te onimaki iroun te Tautaeka aio.

Ti ngkana ko taku bwa ko aki kan karinea te Tautaeka aio ao ngaia ngkanne ko rang karaoa te aekaki anne ko rang ni iri taian tua aikai. Bwa ko rang bon taku bwa ngkoe te aomata teuana ae ko kona ni bon

manga kawenei am koaua ma am raa ae e na iraki iroun te botanaomata teuana te Tia Babaire.

Anne ngaira iroua kaitaraan te bwai ae ti taku bwa e kainnanoaki bwa e na barongaaki raoi te Tia Babaire.

Ngaia aree rangi ni uarereke te bwai ae N na taetae iaona bwa I ti kan kaeta te ota ao I kan katerea otai iaon te Tautaeka ao iaon bwaai aika ti karaoi te Tia Babaire.

Bwa ti aki karaoi bwaai bwa ngaira *communist*. Bwa ti katekatekaaki ikai irouia aomata are a karei ara baoki. Anne n te moantai are ngke a katea te Auti ni Maungatabu a kaireira ni kabane ti bane n rineaki n ara abamwakoro, ti tekateka ikai taan karao tua ngaira ao ngaira taan rinanon ana waaki te Tautaeka ao taan raa ni kabane te Tia Babaire. Bwa ngaira anne tibwangara n te tai aei.

Te Tautaeka inaomata a manga rinea te Tautaeka n te ririki are imwin ate Tia Babaire kaain Kiribati ae temanna mai ibuakora ngaira aikai ae ngaia ae e na kaira te Tautaeka ae na bane ni karaoaki bwaai iaan ana kairiri te Tia Babaire. Ngkana ko aki kan ongo are e kairaki iroun anne. nanona ko aki kan ongo are e a tia ni katukaki te onimaki irouna Kiribati. Ao anne raoi etin te koaua te Tia Babaire.

Ngaia are e na aki taraaki ara karao tua aio bwa ngke tia kataia ni barongaia ara societies ke tao te naan rabwata ake kanga a inaomata ao tia noraki bwa tia rinnako. Ti aki ma ngkana ti karaoa aio ao ti karaoia bwa iai bwa n tabetai inaomatan temanna e a kona ni urua inaomatan temanna. Inaomatan te botaki teuana e na kona ni urua inaomatan te botaki aika a mwaiti.

Ma anne bwaai aika te Tautaeka e tatarai n taai nako, anne te *democracy*. Ao e na kakaeaki bwa e ngaa ae mwaiti riki ao e ngaa ae tangira riki ae raoiroi, ao anne ae e na katebenakoaki bwa e kanga riki.

Ngaia are ara tua aio te Tia Babaire e barongaaki raoi te Tia Babaire iaan iai kamangaongao aika a tia n riki, iai aika ti a tia n noria aika aki rangi n raoiroi ao ti taku bwa e riai ni barongaaki rai.

E koaua iai mwaane aika a roroko mai tinaniku e kakawaki bwa kona riai ni kinaaki. Iai bwaai ke kanuangaia aika ana n reke iroum te mabiao are e na reke iroum anne e rang kakawaki bwa kona kinaaki iroun are ngaia ae kateaki iroun Kiribati n te tai aio moa te Tia Babaire.

Ngaia are anne au koaua iai ao I bon boutoka te Biira aio te Tia Babaire. Bwa kanga kabwaranakoana n te tai aei are kanga tia tuangaki bwa are e

rang rinnako te Tautaeka n taabo nako. Ko tiku te Tautaeka ikai iai ae ko roko iai ao iai ae ko aki roko iai.

Eng, ngkana a ongo kaain Kiribati aei bwa ngaira ti na aki roko n taabo tabeua ao antai ngkanne are e rang roko n arei. antai ngkanne ae e na rineia Kiribati bwa e na riai n aki roko iai. Bwa are ngaira ae rineira Kiribati e rineaki ara tia kairiri te Tautaeka aio e rineaki iroun Kiribati anne nanon *democracy*. E a tei te aet ae inaomata bwa e kateaki iroun te botanaomata. Ao e kaainaki iroun te botanaomata are a kateia ao ibukia te botanaomata are ngaia are a bane n rinerine iaan te babaire ae na karaoaki iaan te Tautaeka ao te Auti n Tei aei te Tia Babaire.

Ngaia are I boutoka te Biira te Tia Babaire ao I karautaeka bwa anne otau ae I bon taku bwa otau ae I a tia ni karekea irou ao I aki nano uoua iai te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : I anganiko te Tia Tei mai Tarawateinainano Hon.Taoaba Kaiea.

Hon.Taoaba Kaiea; Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua ae kakawaki bwa ti na kanakoi naba bwanara Madam Speaker kanga ni maroro iaon te onono ae karaoaki iroun te Minita.

Ngkanne te Tia Babaire ao bon te moan moa bon te bwana ni kamauri nakoim Madam Speaker, ma kaain

am aobiti, te Beretitenti ae karineaki ma te Kauoman ni Beretitenti, Minita ni kabane, ao ngaira Taan Tei ni kabane te Leader n te Kaitara ao ai bon kaain Kiribati ni kabane. Bwanaia kaain Tarawateinainano ao kam na bane moa ni mauri n te bwakantaai aio.

Te Tia Babaire, te kauoua ni bwai te kaitau ae bati nakon te Minita ae karineaki man te MWYSA ni ikotaki ma ana taan rabakau ake a tia ni baronga kanga tao aron te onono nakon te tua aio. E koaua e a bon maan te tai Tia Babaire are bon arona te Tia Babaire karaoan te onono n te tai teuana ma teuana kanga ti aki te bwai e na karekea te botanaomata tao nakon te kanganga te Tia Babaire. Ma karaoan te onono nakon te tua te Tia Babaire n te tai teuana ma te tai teuana iai bukina bwa ana kona riki e na riai te barongaaki te Tia Babaire nakon ana bwai ma ana waaki te botanaomata n aron te tai teuana ma te tai teuana te Tia Babaire.

Ao e koaua e bon rawata te Tia Babaire naba aika tao rabwata aika a tia ni kinaaki iaan tao e koaua te MWYSA tao aomata ake *in cooperated* te Tia Babaire. Ao e rawata naba rabwata naba aika a bon tuai kinaaki te Tia Babaire.

Ma I taku bwa ngkana oin raoi tao waakin te itera aei te Tia Babaire e na kona n rangi ni ibuobuoki nakoia ara

botanaomata te Tia Babaire iaan iterana aika a mwaiti. Ao bon teuana ae bon karekean te kabwaia mai mwii taan anga mwane ae ngkanne n aron ae ataaki te Tia Babaire. E a kona n ae aroaro te anga mwane naba nakoia te botanaomata. Ao botaki a kantaningaaki bwa ana kabaeaki bwa ana riai n nako tao n *register* tao aia rabwata iaan te MWYSSA.

Ao riki aika a *register* iaan te Kauntira ao iai naba aika a *register* naba aia rabwata n taabo tabeua are kanga kanga I mwaninga aran te botaki aei te Tia Babaire. Are n taai tabetai te Tia Babaire e a rawata te tabo ae a *register* iai ara botanaomata bwa ana kinaaki. Ao n tokin te tai te Tia Babaire ao iai te kanganga ae riki bwa are manga iai botaki tabeua aika a kona ni kinaaki ao iai aika a kona n aki te Tia Babaire. Are bon ti ana rabwata te Tautaeaka e mena iaan te tua aio te Tia Babaire botaki ake a bane ni kabaeaki bwa ana bane n *register* iaan te *in cooperated society* te Tia Babaire.

Ao aio ngkanne are tao a moamoanibwai ngkanne n te mwane ni karikirake are e bubura te Tia Babaire. Ao I taku bwa aio e na riai n tararuaki raoi aron te Tia Babaire kanga ni karauaki ni barongaaki. Ti nora n tera iai rabwata tabeua ae a butimwaea te *certificate* man te Kauntira a manga aki roko n taabo

tabeua ti bon kainnanao aei. Ao a manga butimwaeaki ni kauoua ao a manga aki.

Ngaia are I kan kaoka riki te rongorongo nakon are bon kanoan te onono n te tai aio te Tia Babaire. Ao I taku bwa e na aki karekea te kamangaongao aron are taku te Minita ma ana taan rabakau a tia ni kabanei aia tai ni kamatebwaia aio te Tia Babaire, bwa tao aio te kabanea moa ngkai n tamaroa n te tai aio are e na kona n akea te manga tao te mangaongao te Tia Babaire. Ngaia are tao e noraki riain aio tao e na riain n *register* tao te 10 te *household* are ngaia e na kona n riki bwa kanoan teuana te rabwata are ngaia e na kinaaki iain te tua te Tia Babaire.

Ao tao anne te Tia Babaire te bwai ae e rangi n tamaroa ao I boutoka te Biira aio te Tia Babaire bwa I taku bwa te babaronga naba raoi ao nakoia te botanaomata ao nakon aia bwai te botanaomata, e na bebeta naba arona n te tai teuana.

Ao e koaua e a taetaekinaki are e karina bwairina te Tautaeka ni kangai ni kangai te Tia Babaire. Tao e koaua te Tia Babaire ngkana e karina bwairina ke tao e karinaki mwakan te Tautaeka tao ni iterana n aron are e noraki man te itera aio te Tia Babaire. Ma I taku bwa iai kakawakin te mena aio te Tia Babaire n token te tai.

Ao ti bon ongo naba te Tia Babaire bwa ngaia te *registrar* are ngaia te tia tau mwiin botaki te Tia Babaire. Teuaio e bon aki kona ni kauai botaki te Tia Babaire ni karokoa te tai are iai te kanganga are ngaia are e na manga okiraki bwa tao e na kanakoa ana babaire, ke tera are e rang karaoia ao tao te kaoti nano irouia bwa e kanga aron barongan aia bwai kaain te rabwata ke te botaki are e a tia ni kinaaki are te *in cooperated society* te Tia Babaire.

Ngaia e na riain ni iai n rabwatan te Tautaeka te Tia Babaire ao tao anne ngkanne e a bon kaota naba aron kakawakin menan te Tautaeka naba inanon te waaki te Tia Babaire, bwa ngaia te tia kaeti bwaai n token te tai.

Ao bon te kanganga aron te bwai aio te Tia Babaire ngkana e a roko te tai are ko rang kaetia te koraki iai ao ko bon aki kona ni kaetia ae e a bon ngae n noraki ngkana iai te botaki ao e bon kerikaaki naba kaaina on te taibora teuana ma teuana tao n te botaki teuana are e kinaaki, bukina bwa e bon kanganga aron kaetan nanon ma ana waaki te botanaomata n te tai teuana ma teuana.

Ma I taku bwa onono tabeua ake e karaoi ngkai te Tautaeka ao I taku bwa iai tamaroia bwa are tao aikai are e noori moa ngkai te Tautaeka n te tai aio. Ao e koaua ti boutokaia ngkai te Tia Babaire ibukina bwa e na anga riki kanga tao te ibuobuoki.

Ao e koaua kanga akea tao te Tautaeka e rang bon tauia ana botanaomata kanga tao e rang kairia nakon ae kang te kabanea n eti matoa kanga e a taetaekinaki are te communist ke tera te Tia Babaire.

Ma bon ti aki anne ana kantaninga te Tautaeka are a iangoia ao bon te Minita naba ni ikotaki ma te Tautaeka ao te koraki ake taan rabakau te Tia Babaire. Ao e koaua are taan rabakau te Tia Babaire are taku te Minita are a tekateka ma ngaia are a bon anganga te advice are e tamaroa nakon te Minita. E na raoiroi anne ao ti na kabuanibwai n aio, ana kabuanibwai te botanaomata n aio. E na mangaongao riki te botaki n aron aei, e na reke n te kanganga n aron aio. Ao e koaua iai taan rabakau n taai nako te Tia Babaire ao ti angania naba karineakia te koraki ake a tia n rangi ni kakabanei aia tai ibukin ana waaki ma ana itera te botanaomata. Tao ti aki ti ana Ministry te Minita ae karineaki man te MWYSA ma bon Ministries naba aika a kakaokoro te Tia Babaire inanon ana botaki nako te Tautaeka are a tia ni kabanei nakoia, ibukin boutokan te katamaroa nakon te tua ao bwaai aika ana nikoaki aika ana kona ni kabwaia iai ao n tekeraoi iai te botanaomata.

Ngaia are aikai au taeka tabeua are I taku bwa e na boutoka ana itera te Minita are tabeka te onono n te tai

aio nakon te tua aio. Ao I rangi ni boutokaia bwa anne norakin te waaki are e na kauarerekean aron te mangaongao riki ao te uneaki n te aro ni bwaibwai n te tai teuana ma tera te Tia Babaire bwa iai ae raonia te koraki aikai ke te naan NGOs aikai bwa bon te Tautaeka n token te tai te Tia Babaire. E koaua ti aki te tai arei te Tia Babaire are te Tautaeka e rang bon karaoi naba ana babaire.

Ma I taku bwa bon iai naba ana tai te Tautaeka are e na roko n token te tai te Tia Babaire bwa are bon botaki aika a inaomata botaki aikai, ao n token te tai are ana bon tanrikaaki naba n okira te Tautaeka ngkana akea te bwai ae aki kona ni karaoia ao tao anne ngkanne te tai are e na kona n roko iai te Tautaeka ni karaoa ana ibuobuoki ma ana babaire raoi ma ana katamaroa raoi nakoia te koraki ake aia bwai te bwai ke tao te rabwata akana a rekereke ma tao kanoan te tua are a karaoaki ngkai are ana tauraoi ni karini aia botaki n teuana te Tia Babaire nakon te tai ae imwaira.

Ngaia are e koaua man au taeka tabeua aikai te Tia Babaire ao I a boutoka te onono aio ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika ; Ao I angan te Tia Tei mai Nonouti ae karineaki Hon.Ieremia Tabai e nakoim.

Hon.Jeremia Tabai : Te Tia Babaire I teirake n reita ana iango ni boutoka te Biira aio te Tia Babaire. N aron are e a tia n taekinaki *very simple* tera are ti totokoia. Ti totokoia ma kan karinean riki te Tautaeaka ni bwaai ae ti taku ngaira bwa e a bon aki riai n rin iai ae te *registration*.

Te Tia Babaire, e taekinna naba te Tautaeaka ni inaomata ao te Tautaeaka ni communist. Ao teuana te kaokoro te Tia Babaire te Tautaeaka ni inaomata ao te Tautaeaka ni komuniti. Bwa te Tautaeaka ni komuniti e roko ni bwaai ni kabane ibukin maeura. Ao anne ae anga buaka te Tia Babaire iroura bwa ti taneiai bwa moan te kakawaki inaomatara te Tia Babaire.

Ao te *constitution* te Tia Babaire e bon katerea ara *right* bwa ti na *form* ao ti na *belong* nakon te *association* ae e na *advance* ara *interest*. Anne ara *right* ae e aki kona n raa ao e koaua te Tia Babaire ao te titiraki are imwina, te tua aio *on the board of taking away* inaomataia aomata kaain Kiribati ke e aki. Anne *that a legal issue* te Tia Babaire. *I don't have an answer* ma ae I koaua iai te Tia Babaire bwa anne te kaokoro imarenan te Tautaeaka ni inaomata ao te Tautaeaka ni komuniti. Bwa maeura ao n arora n ara kaawa n te bwai ae ti karaoia ni kangai *as long it does not break the law* ao anne ae riai ni bon *advance*.

Te Tia Babaire, a taekinaki katoto bwa te kanganga ao te kanganga ae reke ngkai. Bwa are te kanganga riki ae taekinaki bwa aei e reitaki ma botaki ake a mwanemwane are tao aongkoa ngaia anne te Tia Babaire. te Tia Babaire ti bon aki nano uoua bwa botaki akekei ngke a roko ao iai aia *sense* bwa tera ae a riai ni karaoia ao tera ae aki.

Ma n ana katoto te Beretitenti are e taekinna ao e bon taekinna te ribooti, iaon te KANGO te Tia Babaire bwa are ngke e a warekia ao akea arana iai. Ai ti aran te Tautaeaka are mai mwaaina ngaia are e a un ao e taku ti na riai n tukia te koraki aikai bwa aia waaki arei ae ngaia a *focus* iaon bwaai ae titebo ma akea arara iai akea kamoamoara iai te Tia Babaire.

Ao I taku bwa anne te kanganga te Tia Babaire bwa ti tangiria n roko n nako ao ti tangiria bwa ti na kamoaki iai te Tia Babaire. Te Tia Babaire an angania inaomataia aomata bwa antai ae e na kakoaua ao antai ae e na aki ma ai bon te kangare ngkana ko a un ngkana ai akea taekam ma aram n te ribooti ae ko taekinna ikai.

Ngaia are te Tia Babaire te tua aio otara iai e kan karokoa mwakan te Tautaeaka n te bwai ae e aki taneiai te aba iai n roroko.

E taekinaki te akaunti te Tia Babaire. Ao I a manga taekinna ma imwain ae kam rinea ami oteta ao N na riai ni

kariaia. Te Tia Babaire bwa e aera bwa e na kariaia? Tao e a kan *make sense* ngkana arona bwa ami *account* e aki riai ni karaoaki te *normal fashion* n arona e na aki karaoaki raoi e na *audited*. Ma ngkana ko a roko naba ni kangai ni manga *decide* bwa antai ae na *audit*. Kanga e titebo ma e a moanna n roko iaon te *boarder* te Tia Babaire *of interference*.

Ao anne te aekaki *trend* te Tia Babaire ae *subject* nako iai. Ao e a katuaki riki am iango *in politics* te Tia Babaire ao ko aki iangoa waakin ao inaomataia aomata ake a kakaea buokaia akanne. Ao anne ae ti kataia ni kaota bwanara iai te Tia Babaire bwa ngaira tabeman te Tia Babaire ngaira man te itera aio, ti aki boutoka te waaki anne. A riai n anganaki inaomatan te aomata te *maximum possible under the law* ma *not the least under the law* te Tia Babaire.

Anne aron kaokoro ma te Tautaeaka ara itera riki te Tia Babaire, inaomatara moan te kakawaki bon te kakawaki inaomatara te Tia Babaire. Ao riki inaomatara ni katei botaki ake ti tangiria ao e koaua *as long as break the law*. Ao ngkana a kateaki n te kaawa teuana anne e *break* te Tia Babaire, e aki. Ma iai ana koaua te Tautaeaka are ngkana tia tibwa akea burena iaon arei ao an waaki. Ma an angania Bureitiman inaomataia aomata ma botaki bwa ana karaoa te waaki are a taku bwa

e anga raoi nakon te purpose are e roko iai.

Te kaokoro te Tia Babaire ti tangiria riki te inaomata ae mwaiti riki ae kaineti ma te waaki n Tautaeaka ni inaomata ae ti mena iai. Ao ti aki te waaki Tautaeaka ae a kararaoma ae bati riki waaki ae a *questionable* te Tia Babaire, ao teuana te *example* are ngke ingabong te Tia Babaire are ko tukia ma moan te kakaongora ma are ngkana e aki oti ngkai ao e na oti n te naan Maneaba bwa ti na taekinna te Tia Babaire.

Ana oti ni Maneaba te Tia Babaire bwa anne ara rights te Tia Babaire inaomatara ao ngkana kam taku bwa ti aki ara right ao kam a katikiira ngkana tia mwaranga n taetae. Te Tia Babaire te Biira aio ti taku ngaira bwa e aki raoiroi bon ibukira ao ti riai n totokoia. Ko bati n rabwa.

HE.Taneti Mamau : Point of Order.

Tibiika : Ngaia te Beretitenti am Point of Order.

HE.Taneti Mamau : E rabwa akea ti teuana kanga tao e aki kakauongo raoi te Tia Tei mai Nonouti. Akea n au taeka ae aongkoa ti uneakina te ribooti arei bwa akea taekan arau iai. Ma I ti taekinna a weteira bwa ti na kakoaua te ribooti ae akea rekerekena ma te waaki bwa kanoan ana mena ai angiina te waaki n Tautaeaka ae nako. Bwa kanga bon

akea nanona ngke a weteira bwa are e riaon ana TOR ngaia are a kabwara bure iai kaain te KANGO. E rabwa.

Tibiika : Ao I angan te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon.Taberannang Timeon e nakoim.

Hon.Taberannang Timeon : Ko rabwa Madam Speaker. Tao e na rangi ni uarereke ngkana te bwai ae N na taekinna Madam Speaker. Bwa I taku bwa e a rangi n teretere bwa bukin tera ngkai ti a totokoa te onono aio Madam Speaker. Ao n aron are e a tia n taekinna ara Leader ao e a tia naba n taekinna te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti.

Ti rangi n aki boraoi ni iango ma te Tautaeaka are e rangi n rinnako n taabo nako ni *interfere* ma ara *right* ngaira te botanaomata.

Eng a taku Minita tabeman bwa aio mwiin kakoauan mwiin te rinerine. Are e a tia te rinerine ao tao e rineaki te Beretitenti aei ao te Tautaeaka ao ti kakoaua anne. Ma ti kakoaua anne. Ma te rinerine bon te bwai teuana te Tia Babaire. Bwa ti aki nanona bwa e rineaki te Beretitenti bwa e na aet ma e rang rinnako ni maeuia te botanaomata n taai nako. Ao tao n tokin te tai ao e na rinnako naba te Beretitenti iaan aia bwanga kaain Kiribati.

Bwa are e rineaki bwa are e rineaki te Beretitenti eng ao aio ngkanne tokin tera akea te *freedom* ngkanne

te Tia Babaire. Ao aio te Tia Babaire ke aki kakarongoa te koraki akanne.

Tibiika : Ao tai karongoa bwa are e na bon Point of Order te Beretitenti ao I anganna ma tai karongoa bwa e na bon maroro te Tia Tei I a buti ngkami.

Hon.Taberannang Timeon : A tia n taetae e ang, ao anne te kakamaku te Tia Babaire anne kaokoron te Tautaeaka ae inaomata ke ae karinea inaomatan temanna ma temanna ma te Tautaeaka ae ngkai ae e aki karinna inaomatan temanna ma temanna. N aki rinea te audit bwa ana taua mwiin tao aia aomata are ana tuanga bwa e na rinanon ana account te botaki are aki tangiria ke tao tera Madam Speaker.

Ngaia are ngaira ti taku ngaira bwa te kawai ae e aki raoiroi te kawai anne. bwa te kawai n touaki aki karinean inaomataia te botanaomata te Tia Babaire.

Eng are iaan te amendment are section 2 te Tia Babaire. Eng ao are te *amendment* nakon *section 3* are te onono man mwaitin kaain te *in cooperated society*. Bwa ai ti aki te naan aomata ma ai te naan auti bwa abwakira auti akanne. Eng aia kabwarabwara te household bwa te koraki aika a maeka n te auti ae ti teuana ao a share aia bathroom ao aia raa riki ao aia raa riki. manga te naan umwatoro te Tia Babaire ai ngaia naba anne te Tia Babaire. Ao

ngkana iai te bwai ae e na kateaki iaan te tua te Tia Babaire antai ae e na kateaki umwatoro nambwa 1 ke umwatoro nambwa 2 ke umwatoro nambwa 3. Bwa are akea te naan legal people akana a taekinaki te section anne te Tia Babaire.

Ngaia are ti taku ngaira bwa ti bon wene raoi iaon ae ngkai. Ma aron ngkai te Tautaeaka e a moanna ni kikiena te itera are e rang kauarerekea inaomataia ara botanaomata. Ao e a moanna naba ni mwanta ma ana iango are e rang akea inaomatan te i Kiribati bwa e rang roko n taabo nako Madam Speaker.

Ngaia are ti teirake ni kaota raraomara te Tia Babaire bwa are aio kaokorora ma te Tautaeaka. Ngaira ti rang karinea inaomatan te botanaomata, ti karinea mwiin te rinerine te Tia Babaire bwa e na nako te rinerina ma arona te Tia Babaire. Bwa ti aki nanona bwa e rineaki te Tautaeaka ao e kangai ao ngkai ko a Tautaeaka ko rang roko naba n Tautaeakan aroia te botanaomata, man te tai are a moan uti iai n te moaningabong ni karokoa a matu ao ni karokoa ae a manga uti te moaningabong.

Ma ngkana ko taku bwa e buakaka anne ao kona tuangia bwa arei ao arei. Ai ti aki te aba ni inaomata ngkanne abara aio te Tautaeaka ke Madam Speaker. Ngkana ti rang

kuakuai aekaki n *freedoms* aikai aekakia ara botanaomata aio. Ao a riai ni kaungaaki aia botanaomata bwa ana katei aia botaki aika inaomata te Tia Babaire n akea rekerekeia ma te Tautaeaka.

Ma tera ae e n ariki te Tautaeaka ngkana arona bwa e rang kangai ti tangiri ngkami bwa ngkana kam rang katea ami society ao e na riai ni iai mai iroumi ae kam na kakoaua bwa kam boraoi ni iango ma ana iango te Tautaeaka. Ao ngkana kam aki ao e na aki kinaaki ami society te Tia Babaire.

Kanga te aekaki ni waaki tera te waaki anne te Tia Babaire? bwa e koaua aomata ni kabane a bane naba n nano iroun te Tautaeaka te Tia Babaire. Ngkana e reke te Tautaeaka teuana ma teuana a bane naba n nano iroun te Tautaeaka te Tia Babaire.

E aera ngke I taku bwa te Tautaeaka are e reke e na riai ni kakaea riki ana anga n anai nanoia te botanaomata bwa ana bwakan anoia n ana kairiri te Tia Babaire. Ma ngkana a rang tauaki ma te matoa te Tia Babaire ao I taku bwa anne ti aki te waaki ae raoiroi ibukin karinean inaomataia ara botanaomata te Tia Babaire.

Ngaia are ti rangi n teirake ni karautaeaka nakon te Minita are e uotarake ana onono n te tai aei bwa ti taku ngaira bwa e aki raoiroi te

onono aio, e aki kairira nakon te kawai ae e na kaungaia ara botanaomata bwa ana waakin aia waaki n akea te maaku, n akea kairakia iroun te Tautaeka, ao ngkana e rang karaoaki aio te Tia Babaire ao akea te *freedom* n abara ae Kiribati bwa e rang moanna ni kokoniira te Tautaeka nakon ana iango are e taku te Tia Babaire bwa e raoiroi nakoira. Ma ngkana ti taku bwa e raoiroi aio ao e na kangai te Tautaeka e aki raoiroi ma tai karaoa anne bwa kam riai n align ami mena ma ana iango te Tautaeka.

Ngaia are aikai bwanara Madam Speaker aika a mangori n totokoa te onono aio. Ao ti ataia bwa e na bwaati te onono aio te Tia Babaire, ma e aoria ngkana e na bwaati bwa ti na kawenei naba bwanaara ni kaoti nanora bwa ti aki boraoi ni iango ma te onono aio. Ao tao n te tai teuana ae angaraoi are ana ataia eng tao ti na manga onea te tua aio ni kaokia n arona are e tamaroa riki te Tia Babaire bwa aonga ni bane ni kukurei iai kaa'in Kiribati ao n namakinna are iai inaomataia iaan aia Tautaeka are a rinea te Tia Babaire. Ti aki nanona bwa a rinea aia Tautaeka ao a kantaninga aia Tautaeka bwa e na koo n roroaia man inaomataia iaan te tua te Tia Babaire.

Ao anne ara totoko te Tia Babaire ao ti karautaeka nakon te onono aio bwa ti totokoia. E rabwa.

Hon.Taoaba Kaiea : Point of Order.

Tibiika ; Ngaia N na anga moa te Beretitenti ana Point of Order e nakoim.

HE.Taneti Mamau ; E koaua I karabwa te Tia Tei mai Tabiteuea Meang n ana maroro ma tao e aki ongo angin au maroro. Ma akea n au maroro ae e kiteatea te *human right* te Biira aei. I katamaroai riki aron waaki aika a tia ni wene aika iai kangangana.

Ao te kauoua ni Point of Order tao e aki ongo naba are bwa n au maroro ao ti taratara riki kanga tobwakin te ibuobuoki mai tinaniku mai irouia te naan NGOs bwa are bon ara NGOs iaon Kiribati e kuri ni karako ae e rangi ni kaumwane kanga a bon kona naba ni ibuobuoki tao n aia biribiri ke n aia raa. Ma e a roko ngkai ae e a roko te rabwata mai tinaniku mai America, mai Australia, mai Europe a bane n roko ngkai rabwata ae NGOs ma aia mwane ae bubura ao iroua e raoiroi ngkana e a *coordinated* nakon are e rang karekea te mangaongao bwa are a uarereke abara. Ao e rarabwa ao ti akanne kaetana.

Hon.Alexander Teabo : Point of Order.

Tibiika : Ngaia I angan moa te Tia Tei mai Tarawateinainano e nakoim.

Hon.Taoaba Kaiea ; E rabwa Madam Speaker ao ti I kan kaeta ana taeka te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tabiteuea Meang are te tua aio are ti taetaekinna bwa ti boutoka te tua aio bwa eti te bwai ae karaoi ate Tautaeka. Ma e a kataia n tuangira te Tia Tei ae karineaki bwa tao ti boutoka ngaira te tua aio ke ti taetae iaon te tua aio ibukina bwa e na iraki nanon te Tautaeka. Ma are ti aki nanon te Tautaeka ae nanonaki bwa nanon te botanaomata.

Ao are e bon taekinna n tokin te tai are e kangai kai e karaoaki ao ti aki te Tautaeka aio bwa te Tautaeka ni karokoa Amen are e na manga bon tei te Tautaeka ae boou n taina n aron are e bon taetaekinna. Ao e koaua tao e na manga boo aia tai ngkana a kan oneia ke oneia. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika ; Te Minita n te Education am *Point of Order*.

Hon.Alexander Teabo ; E rabwa I kan Point of Order n are kanga e taekina are te rinerine ao tera te Tautaeka te Tia Babaire. I kan katerea bwa te rinerine e irekereke ma te karao tua aio bwa ngaira ae tia tekateka ni karao tua te Tautaeka e karao tua ngaia ae karaoa te tua n te tai aei. Are e rineia Kiribati anne teuana.

Ao kanga e kataia naba n tuangira are e riai te barongaaki. Bwa Kiribati

ti aki nanona are ngkoe temanna ae ko rang inaomata naba n taai nako. Te Tautaeka ni inaomata iai te naan tua ae a kateaki. Anne akea ae inaomata iaon te tua *no one is above the law*. Anne raoi te Tautaeka ni inaomata kona aki riaon te tua.

Tibiika : Ngaia akea riki te Point of Order ao I angan ngkanne te Tia Tei ae karineaki mai Kuria Hon.Banuera Berina e nakoim.

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa te Tia Babaire. Te Tia Babaire kanga e na bon uarereke au maroro bwa I bon aki iangoia bwa N na maroro iaon te Biira aio. Bwa e rangi ni matata kaekakina iroun Te Leader n te Kaitara te Tia Babaire. Ao ti kantaningaia kaeka nakon te totoko arei aika ana boo ma aongia te Tia Babaire.

Ma ngke a kaekaki te Tia Babaire titebo ma tia kiriwe iai te Tia Babaire. Bon oin te totoko teuana te Tia Babaire are irarikin are te *household* bwa e aera ngkai te *household* ao ti aki araia aomata. E rang kaainaki te botaki irouia auti ni maeka e rang aki kaainaki irouia aomata te Tia Babaire.

Ngaia are kanga ti kantaninga raoi kabwaranakoana bwa tao iai te katamaroa iai ke tera. Ma e aoria te Tia Babaire, teuana te bwai ae e rang katereaki naba ikai te raraoma. Bon te raraoma ibukin rinnakon te

Tautaeka inanon botaki aika inaomata. Ao ti anganaki te kaeka te Tia Babaire ao ti bon rangi ni kubanako iai.

Aio te rongorongoro te Tia Babaire ae I taku bwa n ana moan kaeka te Beretitenti e taku '*iai te botaki teuana ao e rang roko te mwane ni buoka nakoia, ao a tangitang botaki ake tabeua bwa akea buokaia*' ngaia are tia karaoa ngkai te tua aei, bwa te Tautaeka e rang iraki ana babaire ae ana bane n reke buokaia te koraki.

Te Tia Babaire, iai ana buoka te Tautaeka ae bon bane n tabangaki nakoia te botanaomata. Ao iai ngkanne botaki aika a kakaokoro te naan *communities* are ana bon tamwakai taan kairiri iai, ni kubanako man ewemwaaka te Tia Babaire. Ao man ewemwakai ao man birimwakaia ni kakaai mwaane ni buoka ao akanne bon kanuangaia te Tia Babaire.

Ao tera ngkai ae karaoia te Tautaeka? Man aio ao e a kabwaranakoa te Beretitenti ao kona aki smart. Ma kona taninga are e na baireia te Tautaeka ibukim ibukin buokam. Te aekaki ni kaeka tera te Tia Babaire ae ti anganaki aio. Ko aki kaungai botaki ake *independent* ke a inaomata bwa ana bon biriakin aroia ni karekei naba rakan aroia. Ao tao ngkana iai te botaki ae turabeau te Tia Babaire taan kairiri iai, bon ti aki kawaina ae ko rang

katoka tamwakain te botaki are teuana.

Kawaina te Tia Babaire, kaungaia bwa ana bane ni karaoi aia kawai n nako ni kaea te buoka are e reke iroun are raoi are temanna. Bwa aio te Tia Babaire ti aki ana buoka te Tautaeka. Ma ngkai ti a ongora te Tia Babaire aia buoka are e a reke irouia te naan NGOs, botaki ake a rekereke ma te Tautaeka ana manga barongaaki naba.

Ngkana ko *smart* ngkoe te botaki teuana bwa e reke iroum tao nimaai te kai ni kateitei ana bane n reke irouia kaain te abamwakoro are a mena iai te botanaomata. Te Tia Babaire tia mangao te Tia Babaire.

Ao anne te Tia Babaire ae kanga I rangi ni kubanako n te kaeka arei. Anne bukin rinin te Tautaeka ngkai e rang rineaki ana *policy*. Te *policy* tera te Tia Babaire, te *policy* ibukin Kiribati ae bwanin. Ma ngke ko angan te NGO ke te botaki inaomatana ao ngaia ko aki kaunga tamwakai inanon te botaki. Ko tangiria bwa kona babaire naba. Ngkana ko rang smart n te botaki teuana ni karekei buoka kona taobaraaki. E na ti te tikina te buoka ae e na reke nakoim ma botaki riki ake tabeua.

Ai tera bonganan te NGO te Tia Babaire. Tera bonganan botaki aikai ngkanne te Tia Babaire ao ngaia te buoka are e na reke nakoia ana ti te

tikina ana ti te arona mai tabon Kiribati nako tabona, ke mai tabon te abamwakoro teuana nakon tabona te Tia Babaire.

Te Tia Babaire e a bon aki anaaki nanora n te aekaki ni kaeka aio. Te Tia Babaire ti aki ataia bwa bukin tera ae taekinna te Beretitenti bwa akea mwaneweakina. Te beba e roko iroum, ao ngai irou te Tia Babaire titebo ma te Tautaeka aio e noku. Kanga e titebo ma e a manga noku ao aio ana anga ni mena bon ami bure. Bwa e aki mwaneweaki bwa n taai nako ngkana iai buoka aika ana roko. Ti aki te Tautaeka naba are e nako ma ngkai ka maki mwaneweira ngkai ti rang tangiria. Bwa tao aio kanoan aia babaire ngkai ti na kanakoa te tua bwa ngkana iai ami bubuti te mwane ni buoka ngkami botaki aika kam inaomata ao kam na mwanewei arara iai.

Te Tia Babaire ngai irou te Tia Babaire titebo ma tia bon rangi n tounako ma aekakin kaetieti ma babaire aikai, ke aan te Biira aio te Tia Babaire. Bwa are ti kakauongo te Tia Babaire bwa are ti taku ngaira bwa e rang kaungaaki ni kangai bwa aio bukina bwa e riai. Ma ngke a taekinaki te Tia Babaire ao a bon irantangaia bon irouia. Ao tao a tangira te policy are ngkana kona bubuti te buoka n tein te maroro arei te Tia Babaire, ko na riai ni mwanewea te Tautaeka aio ma aron

raoiroina n aron ana anga te buoka. E aki boo ma aongina te Tia Babaire.

Ao e koaua ko a kariniko bwa ko a rang mwaneweweaki ni kakamoaki n taai nako. Ao anne ngkanne bukin ae ko a tangira te policy tera ma e na matata te Tia Babaire. Ti ataia noria te naan *state own enterprises* kambwana ake a tauaki mwiiia iroun te Tautaeka. Ma rabwata n aron te KPA rabwata aikai a kantaningaaki bwa ana karaoi ana policy te Tautaeka ao ni kakoroi nanoia. Ti ota n anne te Tia Babaire bwa are a bon atunaki rabwata aikai irouia Minita ao a tararuaki iroun te Tautaeka.

Ma te naan NGOs rabwata ake a inaomata te Tia Babaire. Ngaia kam na manga bairei naba aroia are aio naba ami policy. E koaua te Tia Babaire aikai aika a bon rangi ni katabeaianga te Tia Babaire. Ao aio ae kateirakeira bwa ti na maroro ni kaota tabeaiangan nanora bwa tia kubanako te Tia Babaire, ae ngaia bukin te Tia Babaire aio. Ti aki ibukin kanakoraoan te waaki ma ibukina bwa a ongo are te buoka e reke nakon te community teuana e na tabangaki.

Te auditing te Tia Babaire te tutuo te Tia Babaire. Te auditing riki ke te tutuo ibukin tuoan aron te buoka are e nako bwa kai kea te Tia Babaire ngkai ae totokoa te rabwata are e na anga te buoka bwa e na bon tuoaki ana buoka are e nako. E na taraia

bwa e kabonganaaki raoi. Akea ma ngkai te Tia Babaire ko a manga karina riki teuana am oteta ana oteta te botaki are e tuo a e na manga approve te Tautaeaka.

Titebo te Tia Babaire bwa ti aki ti te botaki ae inaomata. Ai manga teuana te botaki ae e mena iaan ana kairiri te Tautaeaka. E a bati n tau a rawata am rabwata te Tautaeaka ae a mena iaan am tararua. Ko a manga karoroko naba n te rabwata are ko aranna bwa e inaomata. Ao ko a kakaea inaomatan te rabwata aio ao ngaia akea. Am oteta mai iroura, am babaire mai iroura.

Te Tia Babaire tia ongora ngkanne are imwina ngaia n tokin te tai te *democracy* bwa e kabwarabwaraki te Tautaeaka ni inaomata. Ngaia are te Tia Babaire e titebo ma a oreaki manawara iai. Bwa ngaia e kangai te kabwarabwara arei ibukina bwa e rineiko te botanaomata, ko uki ni karaoi tua ni kabane e bon eti te Tia Babaire, akea ae kakewea anne. Ma ti taku ngaira naba bwa am tua ake ko karaoi ana iai aaia aika a riai ibukin te botanaomata. Ana iai aaia aika a riai. Ma ngkai I kakauongo ngkana ko a kakauongo aio te Tia Babaire kabwaranakoana iai aana ae riai.

E aoria te Tia Babaire, te botanaomata e na bon manga babaire n tokin te tai bwa am tua ae ko karaoia ngkai. Aio are e ko

kantaningaaki bwa kona karaoia ngke ko katokaaki n te kain tekateka aei. E koaua ko rang bon karaoi nanom are ko tangiri ao te taeka ae te Tautaeaka ae inaomata aio ngaira ngkai ti kan karaoa ae tangiria kona karinea bwa aio nanon Kiribati. Bon te koaua anne te Tia Babaire. Ao ngaia e bon eti te taeka ae taekinna te Tia Tei mai Tabiteuea Meang are e kangai. Ko bon kona n roko n taabo ni kabane. Ko kona ni karaoi am tua naba ni karaoi inanon te bwanga ni matu? Ko aki te Tia Babaire bwa iai tiana ao iai tokina. Iai te riai te Tia Babaire ae na kairiko n taai nako.

E aoria *democracy* ao ti kakoaua ae ko inaomata ni karaoi tua, ma bwaina te riai. Bwa e bon taratara te botanaomata te Tia Babaire e taratara te Tia Babaire. Ao e koaua n tokin te tai e na manga bon okirira ara tua aika ti karaoi ngkai. Bwa ti karaoi ibukin Kiribati ke ti karaoi ibukin nanora n nanobwii, ke ti karaoia ibukin irantangaan te botaki teuana ae tao aki rangi n tamwakai n taai nako.

Ngaia are te Tia Babaire ti taku bwa te Tautaeaka aio e na kaungaia te naan communities nako bwa ana rawekai. Ao ngkana iai te rabwata ae raka buokana ibukin tamwakaia taan kairiri iai ti na kona ni manga kangai te Tautaeaka, e kakioa naba te botaki arei. Ao te Tautaeaka aio e na kawaria te naan donors ake a roko

ake a roko akekei ao buokia naba kaa'in Kiribati ngkana kam kona.

Ngaia ti aki, bwa e rang kamatoatoaki aron te kan riki ma te botaki ae inaomata iaan te tua are e oneaki ngkai te Tia Babaire.

Te Tia Babaire I ongo naba ana maroro te Beretitenti ae taku bwa aongkoa e a kaman reitaki te Tautaeke ma te naan communities iroun te *registrar*. Ti a tau mwiin botaki ao kanga I kubanako naba n aei. Ma e reitaki ma te *registrar* ma te botanaomata n te itera raa? Ni kanga? Iai te bwai ae kona ni karaomia te *registrar* ni kamatoai ana babaire te Tautaeke nakoia te botanaomata ngkai n te tua ae ngkai. Bwa akea ngaia ae I noria te Tia Babaire.

Te *registrar* te Tia Babaire e aki kateaki ae ngkai ti aki karaoaki ibukin uotakin nanon te Tautaeke nakoia te naan botaki ake a tauaki mwii. Ti aki anne tibwangan te *registrar*. Ngaia are akea reitakin te Tautaeke ma te botanaomata iroun te *registrar* n arona ae ngkai. E aki katabeaki te *registrar* bwa e na kangai aio ana *policy* te Tautaeke ke ana babaire te Tautaeke ibukin te waaki ae kam na riai ni karaomia. Akea anne.

Te *registrar* te Tia Babaire n aron te tua ae ngkai e bon ti karaoa ke ni katekateke ikekei bwa e na taraia bwa botaki ake a kateaki ana ira

nanon te tua ae ngkai. Ti anne te tibwanga ao akea inanona ae kangai, te *registrar* tibwangam kona taraia bwa ana babaire te Tautaeke ana iraki nanoia irouia te naan communities.

Ma te Tia Babaire I nanokawaki n taian kabwarabwara aika ti ongo ngkai. E koaua inaomata te Tautaeke aio bwa e rineaki. Ao I a manga butia riki ao I manga kan kauka riki aia iango, ngkeko rineaki irouia angiina kaa'in Kiribati. Ko rineaki bwa ko rang karaoi oin nanom ni karaoi am tua aika a bon boboto iaon irantangaam ngke akea rongorongom n te ribooti, ke tao irantangaan teuana te botaki tao e tabwara ni birikatai. Ke tao ribakia taan botaki aika anga te buoka nakon te botaki teuana i Kiribati. Tera raoi aan am tua aio te Tia Babaire.

Bwa are ngaira iroua ngke ko rang manga karinia te naan botaki aika a inaomata bwa ana ira am babaire ke am policy e na riai n oioi te policy aei ke te babaire aei. E na iai aana ae te Tia Babaire ti ongo ao anaaki nanora iai.

Ma ngke e a kabwaranakoa te Beretitenti te Tia Babaire ao a ueerake rangara iai tia bon kubanako n te aekaki ni kabwarabwara arei. Ti aki noora Kiribati iai. Ai ngaia ngkai ti noria te Tia Babaire ti bon ti noora te botaki

teuana ae a tangitang bwa e reke buokaia ao ake irarikia a tangitang. Anne te Tia Babaire ti rangi n nanokawaki iai.

Ao te kauoua are e kabwaranakoa ngaia e a aki mwaneweaki taekan te Tautaeka aio are beba n ana beba te NGO. Ai bon akea Kiribati ngkai ai bon ti te Tautaeka aei ao te botaki are teuana are a tangitang. Ao e a kabwaranakoaki iaon te *democracy* tia manga kubanako iai te Tia Babaire.

Ngaia are bon te koaua anne bwa ngke a rineiko kaain Kiribati ko rang roko n aron maeuia te botanaomata mai tabona nako tabona. Mai tinanikun te waaki ni karokoa nanon mwengaia, ke inanon aia kaawa, ke inanon aia botaki iaon te aba, ke inanon aia onimaki ni kiritian bwa te katorika ke te kamatu, te Itibong ke te Bahai kam bon kona n roko n anne n ami maroro kam kona n roko ao e bon eti anne iaan tuan *democracy* kam kona n roko. Ma bon iai riaina ao iai tiana ao iai tokina aio raoi te koaua.

Ngaia are te Tia Babaire I a karautaeka ngkana I a manga teirake n anaa te tai teutana ma au kantaninga bwa a manga oti aki raun nanora n ana kabwarabwara te Tautaeka n aron ana kaeka n aron bukin tera e a roko te Tautaeka ikai. Ngaia are aki anaaki nanora iai te Tia Babaire ao tia manga bon

karautaeka nakon te Minita are e karineaki. E koaua ti noora raoiroina ma ana iango ma naake ana tia rabakau. Ma te kabwarabwara ae ti anganaki te Tia Babaire e a bon kabotoaki riki bukin totokoana man ara itera ni Kaitara te Tia Babaire. Man maroro akanne te Tia Babaire ao ko rabwa I karautaeka ti aki butimwaea moa moan warekan te Biira.

HE.Taneti Mamau : Point of Order.

Tibiika : Ngaia te Beretitenti am Point of Order.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua te Tia Tei mai Kuria n ana totoko. Ma are e koaua N na kaeta tao e aki rangi ni kakauongo naba. Bwa ngke I maroro iaon te katamaroa nakon kanga te coordination ke babarongan riki raoi te buoka mai irouia NGOs. Bwa are a roko tangitang bwa are e kakauongo aei. Are a bon roko tangitang man Kauntira, a roko tangitang man botaki ake a noria bwa ngke e roko te NGO. E aki n ae maroro ma te koraki kanga e a bon uota naba nanona, N na buoka aei. Ao e aera ngke e a rineaki te kaawa arei ao akea te reitaki ma ngaira ao e aki rinanon te Kauntira. Ai bon mwakan te NGO ae roko.

Ngaia are e noria te Tautaeka e riai ni barongaaki ngkanne anne. Ao te kauoua are e taku bwa tao e aki rangi

ni kakauongo naba are te ribooti are e koreaki are akea ana waaki te Tautaeaka ngkai bwa kanga ai angina te Tautaeaka are e nako ti kan kateretere n aron are I taekinna. E aki aitara ma ana TOR are e kaboaki bwa e na karaoia e a bon manga biri itinanikuna. Ao ngke a manga kaoa ana aobiti te Beretitenti bwa ti na buoka kanga kinakin te ribooti arei ao ngaira ngkanne tia kangai, e aki raoiroi ae kanga titebo ma e a birianena karaoan te ribooti aei.

Ma are tao e akin ang kakauongo te Tia Tei mai Kuria ma e bon manga uoti kanga ana kabukabuka ni kakamakuia riki te botanaomata. Ao e rabwa.

Tibiika : Ngaia ai akea riki te Point of Order ao ai bon ti 5 ke 6 te miniti ao e boo 4. Ao ti riai ni motirawa ibukin ara *afternoon tea*. Ao are e bon abwabwaki ara tai bwa ngkana I angan te Tia Tei mai Maiana ao e a kaawa bwa tao ti 4 ana miniti ni maroro ao I a katokia naba. Tia break moa ao ngkana ti oki ao I anganiko te Tia Tei mai Maiana ao imwina I angan te Minita man te Aono n Raina. Ngaia are ti break ao tia manga kaitiboaki ikai iteran 4.

MOTIRAWA NI KATOKITAKA

Tibiika : Ao n aron ngkoa te mwioko ao N na angan te Tia Tei ae ko karineaki mai Maiana Hon.Vincent Tong ao e nakoim.

Hon.Vincent Tong : Ko rabwa Madam ngkai ko karekea au tai ni maroro iaon te onono ae kanga e rangi ni kakawaki aio. Ao e koaua te moanibwai ngkai I a manga maroro imwin te tawanou aio ao ai bon te kamauri nakoim ao ngaira ni kabane aika ti mena n te Auti, taan ongora kam na bane moa ni Mauri.

Au kaitau ae moan te bati nakon te Minita ibukin tao ana onono nakon te tua ae kakawaki aio iaon taekaia te naan rabwata ke te naan NGO ao kanga bon te naan rabwata ake *in cooperated societies*. Ma e rangi n rawata te naan maroro ake a tia nako ao ngai I a tia ni kaninganinga teutana te naan onono aio. Ma kanga teuana te bwai ae kanga e teke iai riki taningau kanga e irekereke ma tao n taetae ngkoa ni imatang aongkoa ana *align* te naan NGOs ke aia waaki ma ana *policy* te Tautaeaka are nanon aio.

Bwa are ngkana arona bwa iai am rabwata ae te NGO ao ngaia te onono ae ngkai e na riai n titebo am waaki ma ana waaki te Tautaeaka. Ao e kakawaki moa ae ti na maroro aonga na taia taan ongora bwa tera te NGO ae taetaekinaki ikai.

Kabwarabwaraan te NGO te rabwata ae inaomata, e inaomata man tera? e inaomata man te Tautaeaka bwa are *non-government organization*. Ao bukin tera ae e na inaomata? E rangi

n rawata bukina ae e na inaomata I a tia ni wareware teutana kanga iaon ana *history* te rabwata ae te NGO. Ma e kakawaki bwa ti na ataia bwa te NGO ti aki te bwai ae e na kauntaba ana waaki te Tautaeka. E ngae ngkana e titebo ana waaki ma ngaia.

Ma ngai irou e reitia bwa are ngai n au koaua e aki rangi n tamaroa bwa e na *align* ana *policy* ke ngkana ko na katea am NGO ao e titebo ma ana waaki te Tautaeka. Ao aio bukina Madam Speaker ke tao bon te Tautaeka. Bwa are ngkoe te Tautaeka ao bon ngkoe te *individual* ke bon te rabwata te Tautaeka ko aki kona n atai bwaai ni kabane, ko aki kona ni biti bwaai ni kabane.

Ao ngaia are ngai I taku bwa kona angan te NGO teuana ma teuana te inaomata. Are n tokin te e na bon *extend* am waaki bwa are n te tai aei ti noori ni kabane te naan NGO, ke bon angina a katamaroa te waaki nakon te maeu aio. A rangi n rawata iai te *live and learn* iai te KIRICAN. I aki kabwarabwara bwa tera rekerekeia ma rabwata aikai ni kabane kanga a *apply* ke a bubuti nako tinaniku ibukin te mwane ni buoka. Ao te naan mwane ni buoka aikanne a roko bwa are a noria a roko nakon te rabwata anne ao are e noria te *donor* mai tinaniku bwa e raoiroi te waaki anne.

N tokin te tai aio, ngkana e tauraoi te rabwata mai tinaniku n anga te

mwane nakon temanna bwa e na katamaroa te maeu iaon Kiribati ao I taku bwa e rangi n tamaroa anne.

E aoria bwa N na maroro riki iaon rimwi. Ao tao N na anga te katoto teuana iaon are ara totoko ibukin rinnakon te Tautaeka tao moanna n anana inaomatan te NGO.

I a tia ni wareware teutana riki tao aban Aberika aban Arabia are iai are kanga e a roko te mwane nakon te Tautaeka ibukin tao buokaia kainnana, ke tao naake a mate man te baki ao tera te bwai ae karaoi ate Tautaeka anne a manga anai te naan mwane aikanne, ao a manga tibwatibwai. Aio teuana naba te bwai ae riki n te aba are Afghanistan te mwane ni kabane are e reke iroun te Tautaeka aongkoa ibukin ana army ao te bwai ae riki, kaain te Tautaeka a manga bon tibwatibwaia imarenaia.

I aki kangai aio te bwai ae karaoi ate Tautaeka. Ma aio teuana bukina ae e rangi ni kakawaki ae e na inaomata te naan NGO ke te naan rabwata ake a inaomata man te Tautaeka. Aonga ni karaoa aia waaki ao a kabanea aia tamaroa ao aki tao ni kai *hinted* ke n totokoaki ke ni kamemereaki iroun te Tautaeka.

N te tai aio ao kanga te Tautaeka e koaua ae taekinna te Beretitenti, bwa iai tabeua te naan tangitang man te Kauntira ao tera. Ma e tuai raoi

specify bwa tera bwa tera raoi te Tautaeka. Ngai naba kanga akea ae I a tia n ongongo irouia tabeman au Kauntira ke tao terana au Mayor ma are I tuai reitaki ma ngaia. Ma I ti ataia bwa iai te naan buoka ae e a tia n reke nakon au abamwakoro.

Ao I taku bwa mai ikanne are e rangi n tamaroa. N token te tai ao kanga eti bwa ti aki kona n are ti na taratara ao ana bane n titebo ara taratara te Tia Babaire. Bwa ngai ae bon ngai Vincent iai tabeua te naan rabwata n te *societies* ae kanga I noori kanga a bon rangi ni kamanga ibukin bobotakia. Ma antai ngai ae N na tuangia nakai ae ti aki teoi ni waaki aia waaki aio. Ao N na anga te katoto ae uarereke a roko naba te korakina a karaoa aia society ao aia society aio N na kabwara bure nakoia kaain te botaki aio, kaain te CB bwa are ngai kaain taai aikai, I aki taneiai n te CB ngai te tia mwakuri ma te tareboon ao tera, ao ngai irou n te tai arei ngke I a ongora iai ao I taku bwa e kamanga kanga aio te katoto ae uarereke.

Ma are I mwaninga bwa ngai I mena i Maiana ao n taabo au abamwakoro e rangi ni kaan ao n taabo tabeua akea ngkanne e aki roko te signal e a tibwa roko imarenan aia rabwata nakai aio bwa ngaia a kakarokoi taian rongorongongo ke baikara riki ngke riki rongorongongo nakoia te koraki nakoia taabo ake akea iai te signal.

Ao I taku bwa aio bwaai ae kanga iai te itera ae ti na aki noria. Ngaia are ngkana ti rang kabaea naba baia aomata ni kabane bwa aio te bwai ae ti noria bwa e tamaroa ao I taku bwa anne e *constrictive* ke kanga e kabaei naba baira. Bwa tao ti te rongorongongo ae uarereke tao te katoto, ngkai te naan donors ae a mena iaon te aonnaba a rangi n tiraua ao e rangi n rawata te buoka. Ma ngaira te Tautaeka titebo ma ti kangai ma te naan kabwaia iaon te aonnaba ao ti aikai ae ti noori ae kam kona ni butimwaia.

Ngaia I taku bwa N na aki kabwabwaki tao ni maroro iaon aio bwa are n token te tai titebo ara taratara. Ngaira ake ti totokoa te waaki aio e raoiroi n tabetai e na barongaaki n aron are e taekinna te Tia Tei ke te Minita ae karineaki n te Education. Ngai n aio ngkana ko rang moanna ni kukua te *independence* ke te inaomata are ti bane n anganaki iaan te Tua ae Maungatabu ao I taku bwa mai ikanne ao N na totoko iai. Man taeka akanne te Tia Babaire ao I kukurei n totokoa te Biira aio. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao I angan ngkanne te Minita ae karineaki man te Aono n Raina Hon.Mikarite Temari e nakoim.

Hon.Mikarite Temari : Ko aita au are ieta ngkoe Madam Speaker kai ko

kariaiakai bwa N na maroro iaon te onono iaon te Biira ae rangi n tamaroa aio.

N na boutokaia man au itera ae te itera mainiku ao e raoiroi bwa e na bon boutokaaki. Kanoan te maroro n te tawanou aio Madam Speaker e a totokoaki man te Kaitara. Ao e atongaki te Tautaeka aio bwa e komuniti. Tera riki taekana irouia kaain te Kaitara.

Ma ngkana ti karaua n taraia ma ngke e moan Tautaeka te Party aio Tobwaan Kiribati Party n te Tautaeka 6 te ririki n nako ao e karaoi bwaai aikai bon te AG's office taan karao tua. Ti aki ngaira te Beretitenti Minita ae ti karao tua. Iai ake bon rabakauia te rabakau aio ao ngke a noria bwa e a riai ni bitaki ni katamaroaki ao ngaia e karaoia.

Ma tabera ngaira Minita ao te Tautaeka ti na uotiarake ikai bwa e na kabwataki. Anne raoi titebo ma tia kananoroa Kiribati. Ao ti aki kaota Kiribati bwa bon iai ana aobiti te AG ae ngaia te tia karao tua. Ae taan rabakau ataei, ataein te nati ni Kiribati ae a tia ni kanakoi ni karekei aia beba iaon te law. Ao tabeia anne bwa ana katamaroa ana tua Kiribati nakon te roro teuana ma teuana. Ma te tawanou aio e a totokoaki ao bati maroro ae e aonikai, te koro roroa, te rinnako inanon te bwanga.

E a kabonoa nanon tei Kiribati aekaki ni maroro ae aekakin aikai Madam Speaker. Ao I nanokawaki kai e aki boutokaaki, e riai ni boutokaaki. Bwa e ira naba karaoan te bitaki aio bwa nanona iai kanganga aika aki tamaroa ae a tia n riki man waaki aikai mai irouia ara rabwata aika a karekei buoka mai tinaniku. Ao man te namakin anne mai iroun te botanaomata. Aia complain te public te community nakon te Tautaeka. Irouia naake anganaki bwaai aikai bwa e aki raoiroi aia waaki, kea ki koro bukia, a taetae e na roko te bwai arei, e aki. *It about* anne ngkanne e a ria ni kakaeaki angana katamaroana. Ao anne ae karaoaki ngkai ao e riai ni iai te bitaki inanon taina ma riai Madam Speaker.

Tei Kiribati taan karao tua ana noria bwa ngkana e aki raoiroi aio ana manga mwamiraia ni katamaroa. Bwa e aonga n nakoraoi Kiribati inanon te waaki ae eti ao e itiaki ao e kiraati.

Ngaia are te onono aio e oneia manga kantaninga bwa ngkoe are ko kan karekea te mwane ni buoka mai tinaniku ae te NGO, karaoi tabem *to the best*. Tai anaa te mwane are e roko mai tinaniku ao ko baka naba ni keweia te botaki n te *community* ma *not to the best* nakon are e aki kantaningaaki. Nakon are ko taekinia I roko iroumi kamai te *form* ao e na reke te bwai aio ao e na roko

n te tai arei. *At the end of time* e aki teke nanon te bwai anne.

Ao anne ngkanne te *complain* ae roko man te *public*. Taian raa riki *complain* ake a noraki bwa titebo ma e aki kabonganaaki mwaane raoi mai tinaniku irouia naake anaa ao a karekea te buoka aio ae te NGO. *Therefore*, e riai ni umwunako te Tautaeka *n do something about it* bwa are bon taben te Tautaeka *of today*. Antai ae Tautaeka i Kiribati? e na karaoia e na rinnako n noria riki ni katamaroa. Bwa are te Tautaeka *of today for the people*.

Ngaira ngkai ae ti Tautaeka Tobwaan Kiribati Party *for the people* ibukin nanon te botanaomata. Ao ngkana temanna, uoman ae karekei mwaane mai tinaniku ma aki karaoa raoi ae raoiroi nakon te botanaomata ao anne. E tangi te botanaomata n nakea? E tangi nakon te Tautaeka. Ao e wirikiriki naba nakon te Tautaeka, kanga ti kaawa bwa iai te karikirake ae roko ikai e roko n abamwakoro, e roko i Tabuaeran, Teraina. Ti a taku bwa e rang reke ara tangke ni karaua ao ara raa, e a nako iraua te ririki ao bon akea. Ao e ngaa? A roko irou kaain Tabuaeran ma Teraina ao Kiritimati, nako e roko te aomata arei ikai bwa e kawarai naba te aomata arei. E bon roko irou ao e taku N na nikira te kabwaia nakon te Aono n Raina. Ao uotiko te roro buaka tera am iango? Ao aikai bwa N na nako ao N na katanoata

bwa e aonga n reke bwa e rawata te mwane aio.

Ko rabwa ko aitau ko aitatarika n am iango ni buokakia kaain te Aono n Raina *communities* ma *villages*, *individual* ake a tangira te tangke. Ao *what happen until now? is none* akea te bwai ae riki. Akea ae e a tia n noraki bwa e a reke ana tangke.

Madam Speaker, ao aio ngkanne bonganan te bwai aei ae e na rinnako te Tautaeka, e aki rinnako ni bairea ao e aki rinnako ni *in line no way that*. Ko bon tannako n am bwai are ko karaoia ko kan *apply nakon te* NGO bwa e na reke am mwane mai tinaniku. Tera te *procedure* te *criteria that your own*. Ma e riai n rinnako te Tautaeka n noriko bwa ko aki mwamwana tei Kiribati.

Ko aki kekewea tei Kiribati ao ko aki karaoa raoi te mwakuri ae e aki raoiroi ao aio ngkanne te tua ae karaoaki. Te *amendment* ae uarereke te katamaroa. Ngkami kaain te Kaitara e a rangi ni kamatauninga ami karaki. Ao kam a kotokoto kam a kotea te Beretitenti. Antai ae bita te Biira aio ni katamaroa? Te AG's office. Ao antai tabena bwa e na uoti ani kabwatia n te *parliament*? Ngaira te Tautaeka *through the Cabinet Minister* man te MWYSA. Ao ngkami kam a rang kotokoto. Te komuniti ami Tautaeka? Ko anaa inaomatan te aomata, how? Ti kanga n ana

inaomatan te aomata ae ti bitakin te Biira bwa e na tamaroa. Bwa e aonga raoi n *satisfied* te *community* are e roko ao a *confident*. Ko a manga roko naba ngkoe tera ngkami am NGO aio. Ao ko bon koaua ngkanne bwa e rang bon reke ngkai ara bwai ngkai. Eng ko aki raraoma bwa are e ataia ngkanne bwa e a maroa te aomata are e karaoa te NGO bwa e a rinnako te Tautaeaka n taratara ana kunimwaan.

Ana manga kunimwaan nakon ana boraraoi are e tuangia kaain te *community*. E ataia ngkanne bwa *there is somebody above him looking after that*. Ai rereira ao ai tamaroara. Ma ai kamimira te Kaitara Madam Speaker a bon totokoia naba ni kaburetia ao a taekina te komuniti. Tera te Communist? Kam a kananoroa Kiribati *what communist?* Tera te *communist?* Bwa te Tautaeaka aei e tuai man kabongana te *communist* e bon tuai ae bon tuai. Ao tarai ngkami kaain te Kaitara ngke kam kabuta Kiribati, kam *communist ke ka maki?* Bwa ti na tuanga Kiribati bwa antai ae *communist*.

Ngkana ko katia te aomata ni kauka te katii bwa e na katiaki rangan te aomata, antai ae *communist* ngkanne? E *communist* ami Tautaeaka.

Ngke a taowae aomata a kaurarakei taabo bwa aki kukurei irouia taan mwakuri ni booia ma raia, ao

kauka te katii bwa ana katiaki. Ko *communist* ko aki? ko *communist*. Ao ngaira tera ae ti karaoia? Kai akea bwa ti katamaroa te Biira aio bwa e aonga n tangi raoi bwa e aonga n noraki teure are ana te mwanem ai tinaniku bwa e na *through to the best*.

Ao ngkami kam atonga te *communist* ao e a manga mwaneweaki are e mwaneweia te Tia Tei mai Tabiteuea anne. Tera te koro roroa, e aki koro roroa tobwaan te Tautaeaka aei. Ma bon taraiko moa bwa e bon eti te taeka te rabakau te Baibara. Are e kangai ngkana bon ngkoe te tia buakaka ao ko biri rimoa n taetae n angania aomata bwa aongkoa buakakaia. Ao ni bon token te tai a taku aomata aika ana roo naba bwa bon ngkoe.

E ngaa te tua ni *communist* ikai ae karaoaki kam aki kona n taekinna raoi e ngaa. Ae e na bon noora ae e na *effective* e ngaa antai arei. Iraua te charge ao \$1,000 te ngaa ko anaia *by force* ko aki. ao iraua ae ko kaokia ti \$500 bwa antai ae *communist* ngkanne.

Ngaia are an bon taratarai moa ngkami ni kabuakaka te Beretitenti. Aon gai temanna I rang *defend* au Beretitenti bwa are tabeu anne. Ma ngkana kumea ti rang taekini ngkanne aikanne. Bwa are e na aki warekaki taai ake a nako. Ao tai atongi bwaai ake a tia n nako bwa

ngkana tia tuangi ngkami ao kam uara iai ngkanne.

E taku te Tia Tei mai Kuria bon te *communist* naba. Ma ngkana e kaureaki wiin te rooia iraua kaukan wiin te rooia. Bwa are e a tibwa kona n taetae e iangoaki am keiti, ko *communist* ke ko aki? kanga aekaki ni maroro aikanne. A uara aekaki anne I a karaoa am keiti iai te *fee* are kona kabwaka. Ma te *without the fee I cannot assist that*. I aki kona ni buokiko e aki kona ni ure wiiu ni karongoa *unless* aio te *fee*.

Ao aio e a waaki e ang I a tia ni butimwaia ao n tokin te tai e *win* ao aio ao arei, moan kawarau n te auti ao arei riki tera. E ngkanne ae *communist* ao e ngaa ae inaomata kam anaa te aomata iai ke kam aki.

Ma are ti aki kan kukuai ngkami bwa ti aki tabera bwa ti na nakomai ikai ngaira kaain Tobwaan Kiribati Party ae rineira te botanaomata, e aera kai e rineira kam katorotoro. E kanga n rinei ngkami Kiribati. E rineira Kiribati bwa e onimakinira. Te onimakinaki ae iroura ngaia ae rineira Kiribati iai.

E ngae ngke ko kangai ko kewetaia ke ko aera ko komuniti ma Kiribati e bon onimakinna naba te Tautaeke te Party ngkai ao ae kaokia kaua. Ngkana ko kaokia kaua ko onimakinaki. Ao ngkana ko okikaua ao a tamaroa riki am waaki ao ai

anne ngkanne Madam Speaker. E a roko angin te nanobwi ae a bon roko bwa a bon nanobwii. Ao ai tera te maroro ae ko rinnako iaan te bwanga, e mwaneweia te Tia Tei mai Kuria ao arei iaan te umwatoro. A taetae naake a kara a mwaiti kanaia te ben ai rabwara anne ti atai taeka akanne.

Ko rinnako iaan te umwatoro ao ko rinnako iaan te bwanga ao tera ae nanonaki iai e ara aki kabwarabwara raoi. E raoiroi e matauninga iai tei Kiribati n ongora iai ke e aki. Ngai irou e matauninga Kiribati bwa e aki kakan, bwa te aomata are ko a taku bwa ko a rangi ni ikawai ke ni mwaane ikai ao am maroro ngkanne e a bon *out of point*.

N tabetai ana matauninga ara abamwakoro iai. N anua ake ti karaoi ke ti a riki bwa Minita ngaira ti kaerikakaki. E aera ti kakerikakaki, nanona *you've done something wrong*. Iai ikai te Minita ae e a tia ni kakerikakaki. Ngai I tuai man kakerikakaki a ngae ni iangoia bwa N na kerikaaki ao I aki kekerikaai. A ngae n nako Kiritimati ni kabuakakai ma I bon reke naba.

Eng Madam Speaker, ai tera ae ti rang uneakinna n te nakoa. E ara ti rang uneakini nakoa ikai are bon ana rinerine te botanaomata. Bon te botanaomata ae rineira ni katekatekaira ikai. Ti aki ngkami

kaa'in te Kaitara ae kam katekatekaira ikai.

Ngaia are kanakoi maroro aika a bon kangkang a karewe I taningan te botanaomata bwa e na noraki raoi bwa totokoan te Biira aio e bon bongana, e relevant. Ngkana kam a kanakoi ami maroro ao kam a mwanewei maroro ae te kaberoro te bwanga ni matu, te noku. A bon raraoi akanne, aki.

Ti a kabwaranakoa ngkanne ngaira te roro ae ngkai te *new generation of Kiribati of today* tia kabwaranakoi maroro aikanne bwa a bon aki *necessary* a bon aki riai ni bwainaki n taai aikai. *We have to move forward.* Ao te roro ae ngkai e *move forward* ao e *neglect any word abusing* te waaki bwa ti angan bwa ngkana ti na kumea ao ti na taraa ami kabuakaka ao e na rikirake Kiribati.

Ngaia are e raoiroi bwa ti na bon *ignore* ao ti bon *ignore to the fullest of 100%*. Bwa e aki kangkang kam a maai. Ngai temanna ae I a bon taetae naba kam a maai. Bwa ami maroro e aki kakioa kanoan taian maroro n taai nako.

Bon te onono ae bon kakan e a tia ni kabwarabwara te Minita man te MWYSSA ao ngkami ke kam a totokoia e a kakioa tao N na kangai, e na kakioa maeao ma n taetae ni Kiribati ko aki mwamwanewea

maeao. Ao ami maroro e a kakioa maeao. Ao anne are e bubura kanam te ben anne te taetae ni Kiribati. Tai mwamwanewea maeao inanon te maroro ni kakatekeraoi ke iaa. Bwa e aki bwabwainaki irouia ara ikawai. Ao N na anga ami maroro bwa e kakioa maeao.

Ai kamaeura kanon te bwakantaai aio Madam Speaker. Arora aia maroro ao a taku e na bon bwaati, ao e na bon bwaati ai rabwara anne bwa ae a kaman *pre determine* bwa e na bon bwaati. Ao e aera tia kabanea buaka ara tai ni maroro Madam Speaker. Tia kabane buaka ara tai ngkana ngaia anne ko a noora ngkanne aia *attitude* bwa e na bon kaman bwaati *so therefore an determine* naba bwa iraua te mwaiti ae na maroro 3,3 e nako katei bai e a tia naba. Ti aonga ni kakioi riki bwaai aika a kakawaki. Ao e aonga naba n aki bane buaka ara tai n tekateka ikai ao n tairaa ara iango ao rabwatara.

Ngaia are N na taona naba tabon inaa'im bwa ngkana e totokoaki ao e aera e a roko am *ruling* Madam Speaker are bon akea ae kona ni waeko inanon te tabo aei. Ao e aonga naba n noria Kiribati bwa ai kamaeura e a bon tawe naba bwa e kanga bwa are a bon tia n *declare* nakai bwa ana bon bane ni bwaati bwaai. Are a bon mwaneweia te Tia Tei mai Tabiteuea Meang e ngae ngkana ti totokoia ma e na bon

bwaati. *Therefore the conclusion* e a tau ao e a riai ni waaki katia ao tia manga nakon are imwina.

Ngaira kanga tia bon aki naba kan maroro ngaira. Ngaira kaain te Tautaeka tia riki n teirake bwa e aki e a *mannerless* te maroro man te Kaitara. E aki *professional* mai irouia naake aongkoa a ikawai inanon te tabo aei. Ngaia are tia teirake ngaira n *attack* n tuangia bwa e aki *necessary* aia maroro aei. Bwa ti aki anne ae kantaningaki ae na ongora iai Kiribati. Ao ngke e mena bwa e bon nakoraoi ao tia bon *silent* naba ngaira. Bwa are bon anne ae a bon taekinna bwa are ni bon tokin te tai e na moanne e na *win*.

Ngaia are e kananokawaki ae te kabane ani bong ao te Biira ae moan te tikiraoi aei. Moan te tikiraoi te onono nakon te Biira aei. Bwa ngai temanna ae I a tia ni maroro ma naake a roko are kaain te NGO a tia ni maroro ma ngai bwa n atongaki bwa te burababa te Minita arei tia nako ni maroro ma ngaia. Te Minita aio te bwai aio ngkana ko tiaina te bwai aei ao e na rawata te mwane nako Kiritimati, e na rawata te rikirake ae ti na anaia kaain Kiritimati ao I rang *support*. I rang tangira anne ao I rang tangira te rikirake bwa ana maeuraoi. Ma *so far* ngke I moan ira te Tautaeka 2016 *until now* akea te bwai ae riki. Iai taian NGO aika a roko aikai ao ngai temanna ae I nanokawaki. Ao I a tabe ni kataetaeai I rang irantangaia

aomata iaon Kiritimati. Kai kam aki karokoa te mwane ni buoka are e a tia n tauraoi bwa iai tibwaia *no way* N na totokoia ao N na kakaea naba te anga bwa e na aki roko te mwane ni buoka anne nakomai.

Ngaia are I taku bwa iai nakoraoi bwaai ni kabane Madam Speaker. Ao n te onono aio e na matata iroun Kiribati bwa ti aki tao te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita ni kabane ke kaain Tobwaan Kiribati Party ae a karaoa te bitaki aio. bon man ana aobiti te Tautaeka ae te AG's office. Ae nakanne ngkana ko roko irou a beba n te law n te tua taan karao tua. Ao anne ngkanne aia amendment ae tangiria bwa e na uotakimai n nakomai bwa e aonga i bwaati ao e aonga ni kabonganaaki. Bwa aia namakin nakai e raoiroi te bitaki nakon te tamaroa iaon aio.

Kai a bon noria bwa bon aia bwai a tia ni kamatebwaia ao a uotirake nakon aia Minita. E riai ni bitaki aio ni katamaroaki. Ma antai ae e na kona ni kabwatia ao anne te Auti ni Maungatabu. Ao antai ae e na riai n tabekia? Ti aki ngkami kaain te Kaitara, e na tabekia te Tautaeka *through the responsible Minister*.

Ngaia are I taku tia kaekaeti riki ara maroro tao eti bwa tao e a moanna ni kakaan te tai. Ao ti rang roko n te kateniua n ririki inanon ana kauoua n term Tobwaan Kiribati Party ni kabuta Kiribati. Tao ngaia ae a kona

ni wai ao aki kakioa raoi kanoan te Biira n onono ae tamaroa aio.

E aoria bwa e kakauongo Kiribati ma are ngkai ti na bon teimatoa ngaira man te Tautaeka. Ni kakaota te koaua ae moan te koaua te koaua bwa akea te komuniti ni kairan te Tautaeka ngkai iroun Tobwaan Kiribati Party ao iroun te Beretitenti ae rineia Kiribati.

Ngaia are kam na teimatoa n enene ni kabuakaka e na bon onga kanana te tia kairiri. Bwa bon katauana anne. Ai aron ae kam a bon taekini bwaai aika a kamatauninga ti aki tabe iai, ti aki *mind*. Ma ti riai n teirake naba ni kaitara te kabuakaka. Ao n anga naba ngaira ara kataotaota bwa e aonga raoi ni baranti te maroro iroun tei Kiribati, n ongora ao e na kaotinakoa ana *judgement* iai ana babaire ao anne ngkanne kamaeuna.

Ao ngkana ko a bon taraia bwa ai bon akea am mwaiti ngkai ai ti iraman ngkami ikai inanon te karineaki bon angina a bane n akea. Man Kiribati Moa ti temanna moa ngkai ao ngkami iraman ti onoman e na ongo Kiribati. Ao tia tekateka ngkanne ni kanga iai ti aonga ni kabaitia te maroro bwa e aonga n aki kabanemwane tia bon taraira ti aki karaka. Ngkana e a roko te kua ma e na bon bwaati te bwai aei e na bwakara uoman, teniman e tau mai ikanne mai ikai temanna mai ikekei

e *fair enough* tia manga nakon are imwina.

Nakon ae tia rang kanga tia kona n riki n tabetai bwa te turam ae bubura ae tangimwaaka ma akea kanoana. Kanga ai anne kee, e kanga n taetae ni imatang *a big drum with an empty make a lot of noise* bon anne *definitely*. Ma Madam Speaker e uara ngkana I ngare ngkoa mai ikai ao a un naba '*Madam bon noora te Minita arei are e ngare ao e kakarongoa mai inano*' ao an bon taraa aia karongoa mai inano.

Tibiika : Ao bon tai kakarongoa mai inano bwa e bon taetae te Minita.

Hon.Mikarite Temari ; Tao e a kan buee kiaa kai a tekateka kee e a kan mwarane te kantaninga. E aoria kam na aki mamatauninga kaain te Kaitara bwa are kaain Tobwaan Kiribati Party bon taian anua aikai ae ti bon bwabwaina te karinerine ao ti ataa naba te katei ni maroro. N tabetai tia manga bon kanakoa ara maroro n tabetai ae kanga e konaa naba ni bon kabooa naba are e bon riai. Bwa are ngke kam matoa kam bekorara e aera e na aki bekorara aio bwa are bon te Auti ni Maungatabu, ti aki te Auti tao te umwantabu aio.

Aio are ana tabo ana nei kauamon tei Kiribati, ana nei kauatabwakea kaain Tabwakea ti aki Tabwakea kaaka aio, tao tia kona n arani ngkami kaain te Kaitara bwa

Tabwakea Kaaka ma aio
Tabwakeauea e aonga n tonu raoi.
Tabwakearikiriki aio ngkami tao
Tabwakea kakaa bwa e kan riki bwa
are kam kakarongoa. Kanga ngaain
ti aki moan te bouriki aio mai moan
te bouriki ao tia kona n angani
ngkami mai iaan te Maneaba bwa tao
iaan bukarere.

Ngaia are e aoria ai kamaeura
kanoan te kabwakantaai aio bwa ai
bon te kabanea iaon te Biira ae moan
te tamaroa ae tabekia tariu ae
bobotonimwane man te MWYSA. Ao
ngkana kam bon noora naba
bwanaan te mwaane aio ke te Minita
aio e bon anga te maam ao e
karewerewe ao e rang tikiraoi. Ma
ngkana ko kumeia ao kona noria I
bon tuang ngkami ao bon ongora
ngkanne ngkana e rang *sum up*. Are
e na manga bon kotokoto. Ngkana e
na *sum up* te MWYSSA ngkanne are
kona noria ngkanne kee. Kona mimi
e a manga neweneweia e iraanna kee
e karanranna e aoria.

Madam Speaker, iai riki au point ae I
kan taekini. N na kaoka riki te Tia
Tei mai Maiana are aongkoa are e
bon taekinna e aki riai n *align* ana
men ate NGO ma te Tautaeka
definitely alright. Ma are ngkai ti aki
align naba ngkai ao ti bon aki kona
ni *interfere* ma are e karaoia te NGO,
no. Ma e na riai ni iai te tua a
guideline to safeguard both Parties
are e karekea te mwane ao e raanga
te mwane nako iai *so that* akea te

aonikai inanona. Bwa e bon eti naba
ngkanne ti aki kona *in line* ngaia are
ti taku bwa ti rinnako bwa ti rang
kan *in line* ma *definitely no* bon ti aki
ngaia anne raoi etina.

Kanga ti aki anne iriaina ngaia are ko
aonga n rau te Tia Tei ae ko karineaki
mai Maiana. Ti ataiko bwa e bati am
kakaa kai bon te kairake ngkoe e na
korakora riki am kakae nakon taai
aika ana roko n noora tamaroan am
iango ibukin te botanaomata ibukin
Kiribati n taai aika ana roko.

Ngaia are tai raraoma ti aki kona n
rinnako inanon ana maroro te NGO.
I kan okira riki Madam Speaker are e
mwaneweia te Tia Tei mai Kuria. Ao I
kan kakaewenakoa N na manga
kaoka ana maroro are e
kakaewenako n taai aika nako.
Ngkana e kabwarabwara bwa tera te
bwanga ni matu. E aonga n ae
karaoa naba ana *sum up* ara Minita
are e na maroroakinna ikai. Bwa are
e na *sum up* te Tautaeka ma are ngai
naba I kataia ni maroa n te taeka ae
te bwanga ni matu irarikin are e
kabwarabwara te Tia Tei mai
Tabiteuea Meang ae karineaki te
umwatoro.

E aonga ni matata iroura ngaira bwa
tera raoi ae bon nanonaki. Ngaira
iroura kanga e kamatauninga ao e
kamatauninga naba te taibora. A
kamatauninga am taibora a
kamatauningaia naba am officials ao

a kamatauninga Kiribati ae ana auti Kiribati ae kakannato aio.

Kanga n taai aikai kanga tia bon kakaoki aia *challenge* bwa ngkana a *challenge* ao ngaira tia manga bon kaokia. Bwa are e kamaeu naba ngkoe anne bwa are bon kanoan te maroro bwa e aonga ni kamaeu. E bwaranako ke e aki ma e kakawaki bwa e na matata iroun Kiribati.

Eng Madam Speaker, bitakin te Biira aio kanga e aki iangoia bwa e *communist* bon *definitely for the people*. E na riai ni matata Kiribati bwa te Tautaeka e karaoi bitaki aikai ibukia ao ibukin te botanaomata, anne raoi ae e na ota iai Kiribati. Aia maroro nakai a taku bwa ti bon bitia bwa tia rang rinnako. E katorotoroira te Tia Tei mai Kuria bwa ngaia rineakira aio bwa ti na mena ikai bwa ti na rinnako ni babaire n aki akaka. Ti aki anne. E bon noria Kiribati ngkekei bwa ngke e bon katokira man te moantai ni karokoa ngkai bon ti *for the people*. Ao aei tbon anga te maeu nakon te *people* ao ti bon bane ni biiti Biira nakon te tamaroa *for the people* ibukin te botanaomata.

A ngae n totokoi Biira, ngkana ko uringa are e a bon koro raoi ra term Madam Speaker e a bon koro raoi 4 ti aki riai ni kabwaaaki. Bwa e a bon koro raoi aua ara teem n ae nako. Ao a kairoroira karaoa te kataumwane ao ara Biira ake a mwaiti aika a rang bongana ibukin te botanaomata a

manga bane n nako ngkekei ao ai *no, no, no*. Anne ngkanne *for the people* bon taian *communist* ngkami bwa are a bon anai nanoia. A nako naba ni bootia tia bane ni botatai Biira akekei ni kaitarai. E uara ara Biira are a mwaiti akekei ae te Biira aika ana onono ibukin te botanaomata. Ao ti aki naba te Tautaeka ae karaoia bwa kaaain ana aobiti te AG ake ataeinaine ao ataenimwane are a rooia are a *professional* bon kateia ae kankan. Ao ngaia a bane nako a kitana ara part ao a ikotaki ao ngke ti mwemweka ara Biira, Madam Speaker *no, no* ao a ngare. Antai ngkanne ae a *communist*? Bon taian *communist* nakai. Ti aki *communist* ngaira *for the people*.

Tibiika ; Te Minita I a butiko an kaokiko nakon te Biira bwa e a rang abwabwaki te maroro ao iai point aika a kakawaki iaon te Biira ao kanakoi. I a butiko.

Hon.Mikarite Temari :Kabwara te bure I teimatoa ma te nano rinano ngkana I birinako ko rabwa ngkai ko kaetai. Ao I teimatoa n nanorinako I a manga okira to the point. Ao tao N rang tekateka Madam Speaker bwa mwiina I a maroro ao ae a buee iaon aia kain tekateka nakai n ikan kiba n oro ao n ikan kiba n aera. I a kawenea bwa te kabwara bure nakoia ma te nano rinano ao nakoia naba am taibora ngkana iai au maroro ae ana kona ni karika te kamatauninga. Kanga ti aki raoi oin

te kantaninga anne. oin raoi au kantaninga Madam Speaker bwa I bon aki kan teirake ma ngke e a kumeaki ara taibora ara party ara Beretitenti ao ngaira kaain te Party tia riai ngkanne ni bon ti *counter attack* ni kaitara te maroro arei. bwa e aonga ni bon itiaki naba te maroro ae na ongora Kiribati.

E aoria aio raoi te Tautaeka ae anaa inaomatan te aomata inanon te Biira aio. Te Biira aio e na ti onei bwaai tabeua aika a uarereke bwa e aonga n anga raoi bwa te aomata are e na ana te mwane mai tinaniku. Ao ngkai ti kakoaua e aki reke aron te mwane *for* mai tinaniku. E aki reke arona. Ma ti na riai n taraia ngaira te Tautaeka bwa mwaane *they are used wisely and for the right purpose*. Bon anne raoi ngkanne ae ti tangiria n te bitaki aio. Ni bon etina raoi ao ti aki nanona bwa ti a kan *dictator*, tia kan *communist* no e urua ngkanne te kabwarabwara anne.

Ti na taraia bwa man te mwane ae na roko aio e na bon uaana tei Kiribati ni kabane ao e na bon kabonganaaki to the best are bon oin te kantaninga. Ma are anne n au namakin ngai n te bitaki ae uarereke aio ao ti kaoti au koaua bwa iraman ae a kawarai ibukin Kiritimati ibukin taian mwane aikai ae a mwaranga man te NGO ao I bon namakinna bwa aki karaoa raoi tabeia ae raoiroi. Ma are I a karabwa te AG's office ai bwanaau aio ngai ae mangori nakoia ataeinimwane ao

ataeinaine man te AG's office aika a tia ni mwamira te bwai aei bwa e na tonu, e na kan ao e na tikiraoi nakon te roro teuana ma teuana ao nakon taai aika ana roko. Bwa e aonga n nakoraoi bwa ngkana e roko te mwane ni buoka ao e na manena nakon tei Kiribati ao e na noraki mwiina n taai aika imwina ae e bon *beneficial* nakon te nati ni Kiribati ibukin ngkai ao taai aika ana roko. E a tang te bero Madam Speaker e titebo ma iai tokin bwaai ni kabane ko a riai n toki n taetae. Ngaia are n rang katokia ikai ti na mamauriaki ana bau Kiribati are te Mauri te raoi ao te tabomoa ma ai bon moarara riki ae ngkoe ara karineaki Madam Speaker. Ko rabwa I toki ikai.

Tibiika : Ngaia te Tia Tei mai Tabiteuea Meang am Point of Order.

Hon.Taberannang Timeon : E kananoroa te botanaomata te Minita ae tao bon e aki ota. Bwa ti aki ana aobiti te AG ae uotamai te Biira aio. E koaua a *draft* man ana babaire Tautaeka ao ngaia are e uotia te Minita. Te Minita ngaia ti aki am Biira ko riai n angan te Biira bwa e na *present* ikai. Eng anne nanoroon teuana te Minita.

Te kauoua, ibukinira Madam Speaker bwa ti kabuakaka. Ti aki kabuakaka ao e tuangira ti tabeman ngkami. Akea bongami kam kabanetai aio ara right te Tia Babaire bwa ti rineaki irouia ara

botanaomata ao ti na kaoti naba bwanaara e ngae ngkana ti ataia bwa ti tabeman ara koraki te Tia Babaire. Ngaia are e na aki kamangaoaki te ongora bwa are aongkoa ngaira ti tabeman ao ngaia tao e rang titiku naba te kabwarabwara irouia te koraki akekei. Ae temanna mai ibuakoia N na kabanea raoi taekana te Tia Babaire. E aki kabanea raoi *an empty drum make the most hymn* anne raoi kabwarabwarana.

E koaua te kateniua ni Point of Order te Tia Babaire, e taekina taekan are kerikakiu man te Kabineti te Tia Babaire. Ma e koaua bwa I kerikaaki te Tia Babaire ibukina bwa ibukinaki bwa I anaa te mwane are I aki anaia ni karaba, ma anne kanuangau mai iroun te baba n tararua te Tia Babaire. Ma e koaua I kaitiakia te Tia Babaire ao I kabwara \$500. Ao ngaia e a tia ni kaitiaka taekana man bwain te PVU ae tuai man kona ngkai ni kateaki te kabowi ae tinetine naba taekana ni karokoa ngkai, e a tia. E ngaa rabwatana e a tia. Ai kawara te botanaomata.

Tibiika : Ngaia te Tia Tei mai Kuria am Point of Order.

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa te Tia Babaire ti rang ongo n ana maroro te Minita ae karineaki e taekinna bwa te turam ae akea kanoana e bati ana karongoa. E koaua ti karabwa. Te Tia Babaire I a karautaeka bwa e bon bane ana itera

n aoa te Minita ae karineaki ao bon akea naba te bwai teuana ae I ongo nanon ana maroro. Ao e bon rangi n abwabwaki ana maroro. Ma iai ae I ongo te Tia Babaire ao I teirake bwa I kan *Point of Order* iai.

E taku bwa I kaewenakoa, ma I aki uringa au kakaewenako te Tia Babaire n au maroro ngkai. Ma I uringa are I kaewenakoa bwa e kaotinakoa ngkoa te miniti are kanga mwiin au maroro are e taku bwa I totokoa iai Biira n te Red Cross. Ngaia I uringa te kakaewenako anne te Tia Babaire ngaia I a teirake bwa N na manga kauringa riki bwa e ngaa ngkoa ana miniti arei. Are e a bane te Auti ao e tuai man reke irou tao e a uotia nakon moan te Auti ae na roko te Tia Babaire. Ma anne kanga I bon Point of Order bwa e taku bwa I kaewenakoa ao I a kauringa ngkanne au kaewenako arei te Tia Babaire. Ko rabwa te Tia Babaire.

Hon.Mikarite Temari : Point of Order.

Tibiika ; Taraia te Minita karaua nanom ae e a bon tia am maroro ae abwabwaki ao a bon bane am raa,

Hon.Mikarite Temari : Kaunga ko aki kan kaunga te botaki ti na Point of Order iaon te Point of Order.

Tibiika ; Akea te Point of Order iaon te Point of Order e a toki.

Hon.Mikarite Temari : E aonga ni unga am botaki bwa ti na kabooi ami karaki.

Tibiika : E a kabotu ngkana ai manga te Point of Order I a butiko kam a Point of Order itinaniku. Ngaia ko rabwa te Minita ao I a kanakoa ngkanne nakon ngaia te Minita ae karineaki man te Commerce Hon.Booti Nauan e nakoim.

Hon.Booti Nauan : Ngaia e rabwa te Tia Babaire ngkai ko anganai au tai I a reitai ma kaain abau riki ae Tabiteuea Maiaki bwa e a bon bwakanako te tai. Unimwanen te Ueenikai ao unainen ueen te ueenikai ao Katekiti, Mitinare, Minita, Kauntira ao kaain Tabiteuea Maiaki ni kabane mai Takuu nako Tewai ni kamauriko te Tibiika kona mauri.

Te Tia Babaire e na uarereke au maroro iaon te Biira n onono aio. Ti aki kan maroro ma a kateirakeira maroro aika a kabuebue. Kanga iroura tit araia bwa kanga a maroro n nanoro.

Te Tia Babaire, iai te tua aio iai te tua aio. Ao te tua aio e oneaki ngkai, iaan te tua aio ao botaki ni kabane akana ana tei ana riai ni *registered*. Ana riai ni kinaaki. Ngaia are te Tautaeka e aki kan roko ma iaan te tua kona riai ni kariniko ao kona kinaaki. Bwa ngkana ko aki kabaea aram ko aki *registered* ko aki

kinaaki. Te tua aio e tuangia aomata ao te Tautaeka aio e aki kan kangai, kabaea aram, ko aki kabaea aram. Bwa iaan te tua aio kona riai moa ni kinaaki. Ao ngkana ko aki kinaaki akea ngkoe.

Ngaia are e na aonikai te maroro ae kangai e aera te Tautaeka aio ae kan kumeia te koraki I kan tuangia bwa n ataia bwa e na kabaei araia ao e na ataia bwa antai. E a kaman tei te tua aio ao te tua aio ngaia e na kina te aomata ke te botaki ae e na reke irouna te mwane ni buoka. E na karaoi ana waaki ibukin Kiribati ao kam kanga n taku bwa e a rang kumetoo te Tautaeka ao e a roko n taabo nako.

Bwa e aki boou te tua aio te Tia Babaire. ao e kateaki e tua aio te Tia Babaire bwa iai bukina. Bwa ana bane n toa kaain te aonnaba ke n aba ni kabane i Australia, ngkana ko tei bwa te registered group ngkoe *you have to be registered*. Kona riai n tauaki mwiim bwa ngkana e aki tauaki mwiim e kona n roko te Kauntira n te tabo are ko katea iai am tabo anne ke tao te Tautaeka ni kangai *hey* ti aki kinako antai ngkoe.

Te Tia Babaire, taan gang are taan bwatika i America ke i Australia ke i New Zealand a *registered* naba. Bwa n tabetai a karaoi aia mwakuri n *charity*, ke a karaoi aia mwakuri aika a raraoi ibukin aia *community*.

Ngaia are ngkana a karaoi aia mwakuri bwa ana rebwerebwe ni kakeboa mwaain te kawai ao ana kinaaki. I taekina aio te Tia Babaire bwa I tiribaea te Tautaeka ae te Tautaeka aio e a roko e a karinna n taabo ni kabane. No, e aki karinna n taabo ni kabane ma bon iai te tua ae aekakin aio ma e oneaki. Ao bukin tera ngkai e oneaki te tua aio te Tia Babaire? bukina bwa iai kabwaka aika a noraki n aron ae ti a tia n taetaekinna.

Bwa ti aki kona n nakomai ni uoti onono aikai ke ti na kairoroaki ke ana kairoroaki taan rabakau ma ana Minita te MWYSSA bwa ana karaoi onono aikai ao tia kan kumetoo.

Te Tia Babaire, e a tia n taekinna te Beretitenti mwaane ni buoka mwaane ake a reke irouia rabwata aikai aika a registered. A kona n rangi n rawata, e a riai n tauaki mwiin te bwai aio ao e na ataaki bwa kona kanga ni kamanena te mwane ae irabwii te ngaa. Ko kanga ni kamanena te mwane anne, ao ko koreia N na buokia Kiribati ibukin te *climate change*. N na buoka Kiribati ibuki kanakoraokin ana waaki te roronrikirake. Ko kanga ni kabanea, ko kanga ni kamanena.

Ngaia are n tokin te Tia Babaire e na riai n audited am account bwa ko aki provide am account ao kona *deregistered* kona manga kanakoaki bwa e na aki manga reke iroum te

mwane ni buoka ae buokan te community ke buokan Kiribati.

Anne raoi oina te Tia Babaire. te Tia Babaire a kamimi ngkai waaki bwa a rawata rabwata ae a waaki ao ti a tia n noori aia ribooti ao ngai naba te Minita ao a katokai ma te intanete ma tera ao ngke a kanakoi aia ribooti, ao tia manga bon titiraki ao ti kangai '*kan taua, te uniki tongo aio aia uniki tongo aomata ae anga nanoia irabeen te riburibu n te kotiweei i Bonriki*' e koaua bon ana mwakuri te aomata aio. Ngkoe are ko nako ni kaikoikoi ana tamnei ao e tia korei n te wiiki arei ao I karaoa te mena ma te *youth* ti unika te tongo. N te tai arei ao ti kaitiaka rarikin te kawaia o ngaia ti aki bwa aia mwakuri tabeman.

Ngaia are aio ae tangiria te tia tauu mwiin botaki ake n te MWYSSA bwa e rang riai ni karaoaki te ribooti bwa kona ribooti bwa ngkana ko kewe, kona *deregistered* te Tia Babaire. Ko na aki manga riki bwa te rabwata ae ko na kinaaki bwa kona ana te mwane ke ana anganiko mwaane ni buoka kaain tinaniku ao kona tabuaetia ma am mwakuri, ao tao ni kiena ko batetei nakon te tabo raa. Ao anne raoi bukina te Tia Babaire ae ti na kamatoatoa iai ara mena ibukin te onono aio.

Bwa iai te tua aio ko aki kona n *registered* bwa te botaki ae kinaaki ngkana ko aki rinanon te tua aio.

Ngaia are te tua aio e a kaman karina te kumekume are e kangai kona riai ni kinaaki. Ti aki nanon te Tautaeka bwa e rang bane n tauenii ngkami bwa kam na riai n *registered*.

Ngkana ko riki bwa kaain New Zealand ngkoe ao ko karaoa am botaki kona *registered*. Ko aki kona ni waaki n karokoa ko tia n *registered*. Ko mena iaon aba te Tia Babaire ao Kauntira a un naba tera te *community* anne, tera te botaki anne e tuai *registered* kanakomaia bwa ana kabwaka \$100 te taara bwa a tibwa *registered* ao a bon tibwa kona n *apply* ni karaoi mwane ni buoka bwa kona nako Tarawa bwa e na reke iroum te mwane ni buoka.

Anne raoi bukina te Tia Babaire ae kateirakeai bukin te maroro aei.

Te kauoua te Tia Babaire ae rang uarereke naba. Man tengaun ma niman te aomata nakon tenugan ma teniman n te mwenga. Te mwenga te Tia Babaire, ti aki te umwatoro bwa te umwatoro umwam ae ko kateia ietan am rua bwa ngkana ko kainnanao ao ko a tamwarake naba ni wene iai, ke tao tera ae ko karaoia iaana.

Ko niniri am baeki ke ko aera, te umwatoro anne, te umwa n rianna ti aki te auti ti aki te mwenga. Ao aio te Tia Babaire te 15 te mwenga e aki raoiroi riki te mwenga nakon te aomata ae ti temanna. E aki raoiroi

te *individual* nakon te *household* nakon te *home*. Iraman kaain teuana te mwenga. Ai raoiroira riki ae kaaainaki te botaki irouia kaain te mwenga te Tia Babaire. Nakon ae a bon nakonako te ngaun ma niman ao a kau ni bwatua ke tao aera a kabuti mwakei tia katea ara bobooti, ao a botaki naba iaan te burukam ao a karaoa naba aia oi n tua ao kai e a tia naba, akea naba buren anne. Ngkana a *register* ao e kona ni kangai 15 te mwenga anne. Ma ko bon ataia raoi te Tia Babaire bwa bon te mwenga? Ko aki te Tia Babaire.

Ngkai te Tia Babaire e kataaki naba ni katamaroaki man te aomata nakon te mwenga. Ngaia are e na uarereke au maroro te Tia Babaire iaan boto ni iango aika uoua aikai. Bwa teuana ti na tiribaea te taetae ae e a karinnakoa te Tautaeka man karinnako man karinnakoa, iai naba raoiroin te rinnako. Bwa kona noori bwaai ake inanona bwa terana are e a karaoaki n taabo ake e aki ririnako te aba iai.

Ngaia are te Tia Babaire e aki kan rin te Tautaeka ma iaan te tua aio ao e a tauraoi te tua aio. Ngkana kam taku bwa e na aki rinnako te Tautaeka aio, kamauna te tua aio bwa ana bane n aki *registered* ke e na aki tauaki mwiin taian botaki ni kabane. Ao anne ngkanne e aki rin te Tautaeka iai. Ma baen te Tautaeka bwa e na riai n ataia bwa ngkana ana *community* ke ana *registered society*

Tekeeua e na kinaa ao e na kona ni kangai, Tekeeua e bwakariko te mwane ae ibukin unikakin te tongo. Ko unika iaa te tongo bwa ti na noria? Ao Tekeeua e kangai i Bonriki. E rarabwa anne ai tibwa aua te kurubu ae ti ataia man te Enuaromenta ae a unika te tongo. Tuangira riki? ko kewe ko rang *deregistered* bwa ngaia ko butimwaai mwaane ni buoka ao ko kabanea ti 20% n aio ao 80% e a batetei nakon taabo n aki akaka.

Ao anne bukina te Tia Babaire ae karaoaki onono aikai bwa a rang tauraki raoi mwiin bwaai aikai. Te Tia Babaire teuana te onono ae kangai ae kotekoteaki. Te oteta e na ribootinaki mwiin am mwane. Te roronrikirake te Tia Babaire ae kabotaeka ni katoa kanimabong 20c, 50c a ribooti naba aia mwane ae bane n te kabotaeka n te tai arei ngke e kaboaki te bongo \$1.50 ao e a manga kabwakaaki kantokan te naewa bwa e nako ni kamena ara katanoata \$4.50 nikiran ngkai ami mwane inanon baira \$75.85. Bukin tera e karaoaki anne te Tia Babaire man botaki aika uarereke? Bukin norakin kakawakin te ribooti iaon te mwane.

Ko nakon te kaawa a un naba kaain te kaawa ibukin aia *village bank*. E aera e tuai man kabwaka ana tarau teuaio kanakoa imwain bungin taai bwa e na kitana ikai.

Ko nakon te community teuana e aera kam tuai man kabwara ami tarau e kanga te mwane arei. Bwa e noraki kakawakin te ribooti n te mwane ae tararuan te mwane. Ma ngkana a rang kateaki te naan *registered society* ma rabwata aika a tei ao aki kona a rawa ni kan otetanaki ana ribootinaki aia mwane. Ana otetanaki n arona aio ma ana anga te Tautaeka bwa e mwengaraoi iai te Tautaeka ao ngaia e aera kona aki iria, ti karautaeka *dissolve* ma e nako bwa ti na manga kakaea riki te botaki ae na karaoa ae ko kan karaoia.

Ngaia are aikai au maroro te Tia Babaire ae tabekairake bwa N na kan taetae bwa ibukina e a taetae bwa a rang mwemwe taeka aika ko aki kantaningai bwa ana mwemwe. Ao e uara ngke a manga kaboaki mai ikai te Tia Babaire. Bwaai aika ti aki kan ongo te Tia Babaire bwa a tia n nako taia. Ao a manga kabwakaaki nako ikekei ao nakai manga tera aroia ngke a manga ongo.

Ti ibukin te onono ae e rang bebete. Ao te onono ae aonikai te Tautaeka ko a rinnako akea bwa ko a rin ma ko a rin ma ko a rin an bon katikuiria. E a kaman rin te Tautaeka te Tia Babaire ngke e tei te tua aio. Ake ate rabwata ae kona n *registered* ke ni kinaaki bwa ni karokoa ae ti a n *register*. Ngkana ko apply nakon te donor naake ana mwane ni buoka, ao kona ni kangai iai am *registration*

bwa ko a tia ni kinaaki n te rabwata, iai. Ko *attach* ma am *application* te Tia Babaire ao am bubuti am reta ibukin te mwane.

E a rin te Tautaeaka ikai te Tia Babaire. Ma ngkai te bwai ae karinna riki ikai te Tia Babaire te Tautaeaka bwa e rang aki taraaki te Tautaeaka bwa e a roko n taabo ni kabane. E katamaroai bwaai aika e kabwaka ae ti noori ngkai. Ti katamaroai ngaia e a manga tabekirake ara onono te MWYSA ke te Minita n te MWYSA bwa ti na kanakoraai itera aikai ae a tia ni maroroakini n te MWYSA.

Ao ngkana ko taraa te Tia Babaire teuana te onono ae N na ae N na warekia bwa ana ongo kaain Kiribati.

Te ka ruaiwa n onono e kaineti ma te karinrin ae boou iaon te mwakoro 23(a) are e tabe ma te akaunti ao te oteta. Bon akea aei mai mwaaina ma iaan ana nonori te Botaki ni Mwakuri are e tabe ibukia botaki aika inaomata ao e noraki riaina bwa e rang rinte tua ibukin taratarakin aia kakamwakuri botaki aika inaomata taratarakin aia kakammwakuri botaki aika inaomata ma te mwane ae \$40 te ngaa te Tia Babaire, are e a bubuti iai te donor ke te tia mwane te tia mwaneni buoka akanne ao a tia n anganaki.

Ao aio teuana bukin te onono aio te Tia Babaire ae bon bwarabwara n te

explanatory note n te onono nakon te Biira aio. Ao a mwaiti riki onono akanne ao tia roko mai iaa n te maroro ae komuniti. Tia roko mai iaa ma te maroro ae e anaa inaomatan te aomata. Bwa ko inaomata ko *register* ao ni bon karaoi am waaki iaan katabeam ma bukin tein am botaki. Ma ngkana ko urui tua akanne ke ko aki kakoroi nanon tua akanne. Ake a kaman tei ao aika a boou ao kona uebanaki iai te Tia Babaire.

E a rin iai inaomatan te Tautaeaka ao e na kona iai n anaaki inaomata. Ma akea ikai te Tia Babaire ae kangai a ringaki te botaki e a roko te Tautaeaka n te botaki aio n te aro kanga e a rang roko te komuniti. Are ko rang taraia aomata bwa a na karaoi aia mwakuri ao kona taratarai bwa e na kaineti ma nanom n taai nako. Akea ikai te onono ae kangai ao karaoi mwakuri aika a kaineti ma nanon Taneti Mamau ao Tobwaan Kiribati Party ma kaain te party are e Tautaeaka ngkai. Akea te onono ae aekakin anne.

Ngkana ko bon tarai taian kabwarabwara n onono aikai te Tia Babaire ao a matata.

Ngaia are N na kaokia riki te Tia Babaire. Te onono ngkai ae karaoaki te onono ibukin te katamaroa ao ngkana bon iai teutana bwa e a rin bwa e a kaman rin iaan te tua aio bwa e a kaman tei te tua aio. Te onono man tengaun ma niman te

aomata man tengaun ma niman te mwenga ngai irou e a rang *quality* riki te mwenga nakon te *individual*. Bwa ngkana e *registered* mwengau ao mwengan te Tia Tei mai Tamana ao mwengan te Tia Tei mai Tabiteuea Meang teniua te mwenga ae a rawata kaaina. Ti aki ti ngaira teniman aikai ke tao ngaira tengaun ma niman aika n te kabeku aio. Bwa 10 te mwenga ae e a rawata kaaina.

Man au maroro aikai te Tia Babaire ao I a karauateka ngkana iai matoatoan au maroro. Bwa e a bon riai ni matoatoa te maroro te Tia Babaire bwa ti rang kaei raoi aekakin maroro. Bwa ngaia aikai aekakin maroro tabeua ae aonikai a kamaraki nano ao a kabwabwaka te maroro iaan ara auti aei. Bwa are ti rang bane ni kabooi maroro aika a mwemwe aika maroro n nanoroo. Ao ti rang bae ni kakaboi ngkana e a manga mwemwe mai ikai e rang manga kaboa temanna mai ikai. Ao ngkana ti aki kabooi ao e na tiku ni Beibeti te maroro aikai bwa te maroro ae koaua ae ti na tiribaei ao ti na tauu ni karenakoi nako aon tano. Bwa ana aki tiku ieta ao ana tiku bwa kanoan te iango ae aonikai.

Kabwara buren te maroro te Tia Babaire ngkana iai ao man au maroro aikai ao ara bau n aki toki te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa ao ko rabwa te Tia Babaire.

Hon.Taberannang Timeon : Point of Order.

Tibiika : Ngaia ko rabwa te Minita ao I angan te Tia Tei mai Tabiteuea Meang bwa ko a kanakoa am Point of Order.

Hon.Taberannang Timeon : E rang *simple* au *Point of Order* Madam Speaker bwa nanona iai Minita tabeman ae aki wawareka aia Biira. Aki wawareka aia Biira ao a nakomai naba ni kaukau ikai. Ao e teretere ara *objection* bwa nakon nambwa 7 *amendment of 6 and 5*. Are e kangai Madam Speaker 5(1)(a)(b) te *objectives for which the societies establish must be align to the Government development policy*. Tera nanon anne? ana *align* ana riai ni kakoaua ke ana riai ni kakoaua ma ana *development policy* te Tautaeke. Bwa e aera? akea inaomataia ngkanne ao ko aki ataa nanon anne. Noria n te *dictionary*.

Ngaia are aki wareware Minita ao ae a nakomai ni kuaira ao anne bukina ae ti na waea iai bwa e ana inaomatan te *society* are e riai n aki anaaki te Tia Babaire ni kuakuaki. Ao tera riki are e taekinna te umwatoro te Tia Babaire.

Kanga te kataunaari te Tia Babaire bwa are ngkana te naan *household* antai ae ko rang kateia bwa ti aki te *legal entity* te auti. Bwa te aomata

kona katea antai te auti are te borauaotao ke tao tera riki.

Ngaia are anne bukina te Tia Babaire are ti taku ngaira bwa e aki mwamiraai raoi te Biira aio. Ao Minita aki wareware n Biira a ti nakomai naba ni un nakoira ni katorotoroira bwa e bure. Ao anne bukina ae kam rang anai inaomataia te koraki ao anne ti aki anuan te Tautaeka ni inaomata. Bwa anuan te Tautaeka ae e aki kariaia ke e aki karinea inaomataia te botanaomata. Ao ti teuana ae ataia aomata kaain Kiribati te Tautaeka ni Komuniti.

Hon.Booti Nauan : Point of Order te Tia Babaire N na kairiko nakon 41(2) taiaoka te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita ae moan te baen te karineaki irou I a bon aki kauna te Point of Order iaon te Point of Order e rang teretere raoi am maroro. Ao N na ti bubuti nakoimi Taan Tei.

Hon.Booti Nauan : Te Tibiika e kabongana te taeka ae te Tia Tei ae kaukau ngaia are I *refer* iai nakon 401(2) bwa ti aki te kamea akea te kamea ikai.

Tibiika : Ngaia ko rabwa iai te taeka ae ko kabongana te Tia Tei mai Tabiteuea Meang ae te taeka ae kaukau. Ngkana iai ao I a bubutiko ko a taona am taeka anne are te kaukau.

Hon.Taberannang Timeon : Ao ngkana tao e tangi buaka anne ao I a karautaeka nakon te Minita ae karineaki ma aron ana takarua nakoira ikai te Tia Babaire bwa a taku bwa ti aki ataa te bwai ae ti taekinna. Ao ti atai boon aia Biira are e mwakoro anne. Ngaia are I kangai aki wawareware n aia Biira ao a nakomai n taetae ikai te Tia Babaire. I karautaeka nakoim ngkana arona bwa e rangi ni bubura nakoim te Minita ae ko rangi ni karineaki.

Hon.Booti Nauan : E tangi buaka te Tia Babaire te kaukau te Tia Babaire bwa are te Tia Tei mai Tabiteuea Maiaki tiaki te kamea. E rabwa te Tia Babaire ao ngkana ti rang bane n aranaki bwa kamea ao ai bon taian ikawai buaka ara koraki aikai.

Tibiika : I a bubuti te Minita tekateka. Ngkanne N rang angani ngkami te rule te Minita kona karinerine nakon te taibora ngkana I tuai anganiko ao N na bubuti kona aki teirake anne au bubuti nakoim. Bwa are iai ara *rules* are ngkana e maroro raom n Tia Tei ko riai n anganna karineana n aekakin ae I teimatoa n angangani ngkami. Ngkana e maroro te Tibiika kam riai naba n anganna karineana. Ao ngkana ko maroro naba ngkoe te Minita ae ko karineaki ao ti anganiko naba karineam ae moan te bati.

Ngaia are N na bubuti nakoim ko aki bon teirake n oin nanom ma tataninga are I anganiko ao ko teirake ao ai kauring naba nakoimi ni kabane. Kona Point of Order iaon tera te Minita kona Point of Order iaon ana maroro raom ni Minita.

Hon.Mikarite Temari : Kabwara au bure te Madam aongkoa are,

Tibiika : Tekateka te Minita I tuai anganiko tekateka ao kam kamatea am mic. Antai taetae mai inano I a buti ngkami e aoria ni kaunga ami Auti. Ngkana kam bon maroro I bon angani nanomi ni maroro. Ao ngkana e boo ana tai temanna anganna ana tai. Bwa a bon ongora aomata ami maroro. 41(4) are n taai nako N na bae ni kauringi ngkami ngkana e rang bati te kamangaongao I a kona naba ni katoka te maroro I a taona naba ke I a karauteaka nakoimi naba ake imwina tao e rang rootaki ami maroro bwa I ataia bwa e rang moanna ni mangao te Auti. Ao ngkanne I a kona naba ni katoka te maroro iaon te Biira aei.

Ao e rang kakawaki ibukin ongoraeen te botanaomata. Ngaia are ai te kabane ani maroro ae N na anganna ngaia iai am Point of Order te Leader n te Kaitara ngaia e nakoim ao bon au kauring naba nakoimi n te Point of Order. An tai reianau I ti *allow* ngkana iai taekami ae kanakoaki kam kona ni kaitaraa ni kabwarabwara are te taeka are e

tangi buaka iroumi are bon te *personal attack*. Anne I rang kariaia bwa kam na kabwaranakoa. Ma te Point of Order bon *stick* nakon are ti bon taneiai iai. Tera bwaai ake a tia n taekinaki are a kabwara buakaaki ke aki taekinaki ti n am maroro a ko a tia n taekinna anne ko a ti kaetia.

Ma te personal attack ngkana bon iai ae bon taekinna temanna ao ngkanne I bon kariaia nakoimi bwa kam na taetae ma ti iaon anne ni kaetia ao akea riki ae na manga kona ni manga kaokia nakon te aomata are e a tia n taetae imwaimi. Ngaia are au bubuti te Tia Tei are e a tia n taetae are te Minita ao I kanakoa nakoim te Leader n te Kaitara kanakoa am Point of Order.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I ti kan kaeta otan te Minita n aron iaon te Audit. Bwa are e mwanewea ara totoko ao I taku bwa te bwai ae ti uneakinna n aei bwa are aei akea ana bwai te Tautaeaka n ana mwane te community ao riki ngkana bon ti aki ana mwane te Tautaeaka ao anne ae I bon taekinna. Ao anne ti uneakinna bwa e aera e rang rin iaan te *audit* bwa ngaia e rang waakinna.

Tibiika : Ao ngkanne te kabane ani maroro ae I a kaokia naba nakon te tia tabeka te Biira bon te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau Hon.Tauane Marea e nakoim.

Hon.Tauanei Marea : Ko rabwa Madam Speaker kai ko anganai au tai ni maroro naba iaon te Biira aio. Ao e koaua e na akin ang abwabwaki au maroro N na kataia n rang kakimototoa naba ao ni kainetia raoi nakon te Biira ae ti maroroakinna n te bwakantaai aio.

Ao imwain ae I kanakoa au maroro Madam Speaker ao ai bon reitan te bwana ni kamauri. I kan kamauriko naba ma kaain am taibora te Beretitenti ma te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara, Taan Tei ni kabane, kaain te Ministry are ngaia are a roko ni boutoka aia Minita n te tai aio taan ongora ni kabane ao ai kaain ara abamwakoro ae Nikunau te bwana ni kamauri kam na bane ni Mauri.

Ao e rabwa Madam Speaker te bwai ae I kan moana au maroro iai. E koaua are e ongora te botanaomata ao e ongora te ongora. Ao ngaia naba anne teuana ae I kan teirake iai bwa I tabe n ongongora taian maroro ao kanga I bon tounako naba ngkai e aki boutokaaki. Kanga otau ngai ngke ti ongora n taian te workshop ao kanga e na boutokaaki. Ma tao bon iai bukina iroun te Kaitara are e a tia n tabekia ma aikai ngkanne kanga au nonori.

Ngkana iai au point tabeua aika a tia n oki I taku bwa iai naba aika a tia n tabekaki irouia Minita ake a tia n taetae. Ma ti aki kakewea aron te

onono Madam Speaker tao e bon oneaki te tua ngkana arona bwa iai bwaai aika a tia n noraki ke iai bwaai aika riki, ke iai taian kanganga ao ngaia a kainnanao te katamaroa.

I taku bwa anne raoi kanga oin te onono n taian te tua. Ngaia are I taku te onono ngkanne are e karaoaki n te tai aio a tia n taekinaki bwa inanon naba taian te *workshop* are bon iai kanganga aika a tia n noraki. Ao ti karabwarabwa nakon te Minita ao ana taan mwakuri. A tia n noori kanganga aika a tia n riki tao inanon ririki ma ririki aika a tia n nako. Ao a kataia ni kakaea angana ao teuana angana ae ngaia ae a okira te tua bwa e na riai ni katamaroaki. Ti karabwaia n aron aia kekeiaki.

Ao e koaua are bon aio te moan wareware Madam Speaker tao ti na kataia naba ni bon kabebetei ara iango. Ti na aki naba rang karawawatai ara iango nakon taian onono aika a tabekaki n te tai aio bwa are aio t iota n te moan wareware aio te bwai ae kakawaki bwa e na oti ana iango te Ministry. E na oti ana iango te Kabineti, e na oti ana iango te Tautaeaka iaon te katamaroa n taian kanganga are a irekereke ma rabwata ake ana riai ni karekea kinakiia iroun te Tautaeaka.

Madam Speaker, kai tia taekina naba te taeka ae kinakiia. E koaua e a tia n taekinna te Minita n te Commerce ao kanga teuana naba au point ae I

tabe n ongongora ao e aera ngke iai te tua ae ana kinaaki iai te naan rabwata ae aranaki bwa te naan NGO ke rabwata ake aki rekereke ma te Tautaeka.

E aera ke ana manga riai ni kinaaki n te Tautaeka bwa are aio te tua ana tua te Tautaeka, e aera ngke ana riai moa ni kinaaki. Kanga I bon tabe n ongongora ao I tabe n titiraki bon irou, e aera kai e na manga kinaaki ao rabwata aikai are bon te naan NGO e a bon raoiroi naba are a bon aki naba kinaaki iroun te Tautaeka bwa a bon waakina naba aia waaki n akea te bwai ae a kinaaki iai. Ao e a oti naba are ai bon te NGO raoi *Non Government Organizations*.

Ma eti tao bon iai bukina ngke e bon kateaki te tua ae e na riai ni kinaaki te rabwata e ngae ngke te botaki a e aki irekereke ma ana waaki te Tautaeka. Ngaia e na bon riai naba ni kinaaki. Ao tao bon iai bukina ngkanne aika e na kinaaki iai. I taku bwa ti bon bane n ota iai ngkana ti bon karau ni iangoia taian botaki ao bon iai aron kinakia ao aron waakin naba aia mwakuri. Bwa eti n aron ae tao taian maroro ake a tia n taekinaki n taian te workshop. Iai rabwata tabeua are a manga arania bwa te naan Tina ke tao rabwata riki tao te Karo ke tao tera tao te tibu ake kanga a manga bubura riki iaoia te naan rabwata ake tabeua.

Ngai I uringa te maroro anne ao ti kataia n titiraki nakoia kaain te MWYSSA. Iai kinakin rabwata akanne? Ao otau n te kaeka akea titebo a bane ni mena iaan te *in cooperated society* a bane ni kinaaki iaan te tua aio.

Ngaia are ngkanne e rang kanga ngkanne aron ae e na manga iai ae e na manga tautaekani bon rabwata naba are bon aekakin rabwata ao e na manga tautaekani rabwata tabeua.

Ngaia are I taku bwa akanne taian kanganga aika a riki ao tao aio aron teuana kaweneana raoi bwa aonga ae a wene raoi taian rabwata aikai, bwa e na aki manga reke te mangaongao imarenaia. Ao riki ngkana arona bwa e mangaongao aron waakin taian rabwata aikai ao e na bon rootaki te botanaomata. Ao ti ataia bwa iai rabwata ake a tia naba n roko a tia n taekinaki a roko n abamwakoro. Iai naba ae roko naba iaon au abamwakoro ae Nikunau. Ao a roko naba ni kabuti taian beba iai te mwane ae na reke ti aki naba te mwaiti ae uarereke bwa te mwaiti ae bubura. E kataaki ni kakaekaki rongorongon rabwata aikai bwa e mangao teutana aron kanga e akin ang kinaaki aron ke tao e aki ataaki raoi aron kinakia rabwata aikai.

Ngaia are tao bon aikai ke tao aio te onono ke te kantaninga bwa e na tamaroa aron kinakin rabwata aikai

ao e na tamaroa naba aron aia waaki ma te botanaomata. Ae te botanaomata ae tabe iai ae rangi n tabeakinna te Tautaeka. Ngaia are I taku anne bwa te katamaroa.

Tao ngkanne e koaua iai maroro ake iaon te onono are te kai itua nambwa 7 iaon onean te kibu are nambwa 5. E koaua I tabe naba ngai n ongora aron te kabwarabwara iai ana kabwarabwara te Kaitara. Are a taekina taekan te onono are tao e aranaki iai bwa eng te Tautaeka tao eng e rang rinnako n ana bwanga te NGO. Ao I taku ngai bwa tao arana ti te taeka are *align* e rang *align* ma te Government Development Policy.

Ao a bon kakaokoro te ota naba Madam Speaker. Bwa e kakawaki ae I teirake bwa I kan tibwa naba otau ibukin ongoraia naba kaain au abamwakoro ao bon ongoraia taan ongora. Eng ao ngaio tau iaon tao te onono aio, ngai irou I aranna bwa te ikarekebai. I aranna bwa te ikarekebai bwa n taian rabwata nako ao ngkai bon iai aron ana riai ni kinaaki iroun te Tautaeka ao rabwata aikai ana bon riai naba ni karekebai. E ngae ngke te Tautaeka e aki waakina aron aia waaki bwa bon ngaia aika ana wakinna ana bon kateirakei aia aomata, ana bon baireia aia aomata ana katea ikekei aia aobiti ana aera riki. Te Tautaeka e aki roko n anne bon anne ae e na aki kona n roko iai te Tautaeka ti aki

ngaia ae e na waakina aron butin ana waaki te NGO.

Ma e na riai ni ikarekebai te NGO naba ma te Tautaeka. Bwa are ngkana te NGO ae tei ao otau otau n te NGO e tei naba ibukia te botanaomata ma ana waaki e aki taubeakinaki iroun te Tautaeka. E bon taubeakina aron ana waaki, ma aron ana waaki ma te botanaomata e na riai ni boraoi ma te iango naba are e waakinna te Tautaeka ma ibukin naba te botanaomata.

Ao tera ana waaki te Tautaeka anne? ana *development policy*. Are ana iango te Tautaeka ibukin karikirakean Kiribati ae I taku bwa e na bon boraoi naba te NGO e na riai naba ni karikirakea Kiribati. I taku bwa anne kanga I taku bwa kanga te maroro naba ae tabekaki n te workshop ao I rangi ni ururinga aio ao kanga eng I taku bwa anne te bwai ae e riki naba ni boraoi au iango ma te onono n te Biira aio. E na bon riai naba ni boraoi aron ana *objective* ke aron bukin tein te NGO ma ana *development policy* te Tautaeka.

Ao ti aki tao e bae ni uneakina te *political policy* ke tao tera ao kanga I taku bwa e aki bwa kanga e taekinaki te karikirake aron te iango ni karikirake, taian plans ibukin te karikirake. Bwa are ngkana e a bon waaki te NGO are ana *objective* e a bon kotei itera tabeua, ao I taku bwa anne tao anne te bwai ae e a tia n

noraki n taai aika nako bwa e rawata te mangaongao n taian NGO ao a bon toui kawaia ae e aki namakinaki ao e aki noraki iroun te botanaomata. Ao ti kakoauai naba bwa angina te NGO iaon abara ae Kiribati e tei e mauna, e tei. Kanga akea raoi ae ti ataia ae e a bon waaki naba man rimoa rimoa ni karokoa ngkai.

I taku bwa ti bon kakoaua bwa e bae ni iai ae na kerikaaki ao e toki korakorana e a manga mangaongao ao e a manga moan waaki naba. Ao bukin tera, tao teuana anne ana *objective* e bon tarai are e bon taku bwa are tao eti are ibukin tao te NGO.

Ma I taku bwate katamaroa ae karaoia te MWYSA ti kaitau nakoia kaa in te aobiti ake a tia n taraa aio. Ao ngkai e a karini aikai onono aikai teuana au koaua ao onimaki bwa a tia n taraia raoi kaa in te AG's office. Ao ngkana e a tia n noria te AG's office ao I taku bwa iai te kanganga ma tua tabeua ke akea. Au kantaninga bwa a tia n taraia ao akea te kanganga ngaia e tabekaki te onono.

Eng anne au koaua Madam Speaker ae I bon kan tibwaia otau bon irou iaon te onono are iaon section 5. Eng teuana naba ae I kan teirake naba iai Madam Speaker. Are e rangi n taekinaki naba n te onono aio are iaon te 14 n onono iaon section 23. Ao kanga e taekinaki bwa e rang otetanaki ke e rang tuaoki ana

akaunti te NGO iroun te oteta. Are te oteta ae kinaaki. Ao e na mena naba iaan tuan te Oteta te Kiribati Audit Act 2017.

Ao ngkanne man au itera are te PAC I bae n tatara naba te onono aio ao irou te bwai ae e rangi n tamaroa ao te bwai ae riai aron te *transparency* ma te *accountability* iaon te mwane. Ngaia are e koaua tao n te tai aio I aki bae n taraia bwa tera te Tautaeaka ae rinnako tao n tokobitoa aron ana mwane te NGO ma I taraa te itera are e na bon riai n otetanaki ana akaunti taian NGO ni kabane ke rabwata a waaki ma te botanaomata ao iaon naba kabonganakin te mwane. Bwa are ti ataia bwa te mwane bon te bwai ae e na riai n tararuaki raoi ao bon iai aron kawakinana n aron ae ti ataia bwa iai taian akaunti. Ao ngkana e a waaki te NGO ao n aki ataaki aron ana akaunti ao ngaia ti bon noria iai NGO aika a bon tei ao a bon mauna naba rabwataia n aki ataaki mwiina ao e aki ataaki bwa tera aia mena e kanga aron ana akaunti.

Ngaia are I taku bwa te onono naba teuana aio ae I noria naba ngai n au itera ao ni bon au koaua bwa iai tamaroana.

Ngaia are I kaitau naba n aron te nonori bwa are e taekinna te Minita ngke e wareka aron kabwarabwaran te onono aio ao aio te bwai ae boou. Ao ngkai te bwai ae boou ao ngai irou

kanga I titiku naba n te koaua are akea token te tamaroa kanga bon akekekea token te tamaroa. Bwa are koaua aio te ngkanne te bwai ae boou e noraki ao te bwai n noraki e na waaki raoi iai te naan NGO, ke ana aki.

I rangi n tiku naba n te koaua are kanga aio ti aki token te aonnaba e kona naba ni katamaroaki. Ngaia are te moan wareware aio I boutoka moan warekan te onono aio te Biira aio ibukin moan warekan ao I kan katuka te onimaki nakoia kaain te aobiti ake aia Biira aio.

Ao ana kakorakoraia N na kaungaia bwa ana teimatoa n tarai riki itera aikai. Ao I imwain warekana te kauoua n tai ao ngaira ti okirikaaki nakoia kaain ara abamwakoro ti na manga tibwaia naba, ao ti na ongora bwa tera aia iango iai. Are bon iai naba aia bubuti ngkoa kaain ara abamwakoro iaon katean naba aia rabwata, n aron are I a tia n tabekia n au titiraki ao n te Auti ae nako iaon katean rabwatan aia botaki mwauku.

Ngaia are anne naba bukina teuana ae I rang kan teirake naba ni maroro bwa are iai naba kainnanoan bwa katean naba aia rabwata kaain ara abamwakoro aba ao ti na riai naba n rangi n ota raoi n te tua aio ao te onono aio. Ngaia are n te tai moa aio ao I boutoka moan warekan te Biira aio ao I kaungaia kaain te aobiti bwa

ana kona n tar ariki itera tabeua ake ana kona n tamaroa riki aron waakin taian rabwata aikai NGO ao rabwata riki tabeua aika atongaki naba ke a mwaneweaki naba inanon te tua aio.

Man taeka tabeua aikai Madam Speaker ao I a katekeraoa te Minita ma ana taan mwakuri. I a toki naba ikai ao ko bati n rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I a kaokia nakon te Minita are am Biira n te Biira ao ko a karaoa am sum up. E nakoim.

Hon.Martin Moreti: Ko rabwa Madam Speaker ao I a bon rimoa moa ni kaitauia taan maroro ake a tia n anga aia nonori ao aia boutoka ao ake tao aki moa noora riaina n te tai aio. Moan warekan te Biira are I taku bwa e kakawaki te Tia Babaire n aron ae I a bon tia naba ni kataia ni kabwarabwara. Ao tao ngkana e koaua tao e akin ang bwaka au kabwarabwara bwa e aki rang tau I a kabwara bure iai.

Ma kanga I bon tanoi te Tia Babaire bwa I taku bwa ngke I kabwarabwarai ao kanga I taku bwa I bon ota n are I kabwarabwara ao I taku bwa au kantaninga naba e rang bebete. Bwa are e a bon tia naba ni karaoaki te workshop. Ao I taku bwa kanga a ngareakinai bwa a taku bwa e bure au kauti bwa I aki kauti ngke ingabong. Ma eng tao bon iai aan te totoko ao n aron ae ti kataia n noria

ao a tia naba ni kaeka te Beretitenti
ao tao bon Minita. Ao kanga e koaua
ae ti kubanako ao ti mimi ao ti
tounako te Tia Babaire, bwa te
kabwarabwara are kanga ti anganaki
are e totokoaki tao te onono aio
kanga n aron ae tao teniua mwaitina
n aron ae kanga a boboto iai aia
maroro iai kaain te itera arei.

N aron are teuana are kanga aki
boraoi ma te kantaninga are ngaia
botaki aika inaomata ana bon waaki
ni bon oin nanoia n akea tao
irekereken aia waaki ma te Tautaeka
ke tao karikirakean ana waaki te
botanaomata. Tao a rang ti ririba te
taeka ae te Government te Tia
Babaire tao ngaio tau tao n au
taratara, tao a ti riba te taeka ae te
government bwa e na riai n aki rin
ikekei.

Ma ti bon bane n ataia bwa te
government bon kanoan are te KDP,
bon kanoan are bon Kiribati
Development Plan. Ao iai are nakon
te KPA are te naan *keep out of this
area* kanga bon aikai a bane n *link*
bwaai aikai. Ngkana kam a manga
Tautaeka manga anne naba e na bon
kona naba ni *in line* ma kanoan te
onono aio. Bwa are kanga akea ara
kantaninga ae tao ti rang manga
taua mwiiia ao tao ti na manga karin
bwairira bwa tao ti rang manga aroka
tao aia raa te Tia Babaire te botaki
aikai.

Ma ngai otau bon ti uoua bukina n
aron ae ti a tia ni kabwarabwara.
Bwa e na *duplicate* ke e na aki
taboroboro te naan buoka ke te naan
resources. Bwa aron are e a tia ni
kangai tao e a waaki te kaitiaki ke tao
buokaia aomata n te tabo arei.
Ngaira te Tautaeka ti aki ataia bwa
ngaia te botaki e a manga roko naba
i Aranuka e a taboroboro. Ngaia are
ti tangiria ni coordinate ma ngaia ke
ni *in line* ara *development* bwa ngaia
kam a nako ngkami Aranuka, ao
ngkoe ngaira te Tautaeka tia nako
Kurua bwa are ngaia ngkoe te NGO
are ko a waaki tao i Aranuka.

Kanga aekakin kantaninga anne te
Tia Babaire ae ti aana iai te onono
aio. Ma kanga e bon kamimi te Tia
Babaire bwa tao e bon kaokoro aia
interpretation kaain te itera arei bwa
tao e a ka neti te taeka ae are bukina
are bon te Kaitara are a bon ti taraa
naba are ngkana e mwakoro te
Government inanon taabo ake a
mena iai te naan tua ao a totokoia
naba.

Ngai I taku bwa ngke I kataia ni
kabwarabwara ao I taku bwa akanne
kantaninga ae anaki iai te onono aio
bwa kanga ti tangiria ni katamaroa te
Tia Babaire. Ao ti aki tangiria bwa
ana untataba ma ara botanaomata
bwa ana titebo arora. Tia kaai ni
uneakina te nako tao ni karaoa te
bwai teuana tao te buoka n te tabo
teuana ma teuana. Ma ti tangiria
kanga ni coordinate ma ngaia n aron

ae I kataia ni kabwarabwara te Tia Babaire inanon te onono aio.

Ma kanga I a bon aki ota n tabeua maroro bwa a manga taekinaki kanga taeka aika a kamimi te Tia Babaire. E nako ma te rinnako n te bwanga ke tera te Tia Babaire, tao ti aki te Biira aio tao n aeae ke tao tera te Tia Babaire ke tao te umwatoro. Ma kanga titebo ma e *interpret* nakon are bon oin nanoia *their own opinion* te Tia Babaire. Aki *interpret* nakon te kantaninga ae tamaroa ibukia ara botanaomata te Tia Babaire.

Anne teuana te moan totoko ae I taku bwa I bon mimi iai te Tia Babaire ao e rang teretere ngke I kabwarabwara.

Te kauoua n onono te Tia Babaire ke tao ngaia naba ae anaki iai te totoko are te *household* te Tia Babaire. Are ngke I kabwarabwara kai e rangi n *simple* te Tia Babaire *even* tao te teei naba ae uarereke ngkana e kabwarabwara I taku bwa ti rang ota naba iai. Bwa kanga tia kataia n *avoid* are ai te *family community*. Bwa e aki tukaki are kai I bon kan katea au *family Martin Family tree* e aki totokoaki anne e bon inaomata anne.

Ma e kantaningaaki ae botaki aika rabwata aika a register n te Tautaeaka a kantaningaaki ngkanne bwa e na mabiao iai kanga te kaawa ke aomata aika a mwaiti riki. Bwa e aki taketenaki ae ai bon ti te family n

aron ae ti ataia ngkai. Ae rawata kaaain au auti ao I a bon kangai naba tangara ao natira ao tibura ao e a form up naba te community.

Ngaira ngkai ara katamaroa tia kataia riki ni *make sure* bwa e na riai bwa 10 te mwenga ao e na riai naba ao e na iai naba te naan kakoaua ke tao te mitinare ae na kona naba ni kakoauaki bwa aio e a bon form up ae kanga rang *spread* ke e rang ibuobuoki nakoia ara botanaomata. Bwa n aron ae kam bon ataia katean te tua ibukia botaki aika inaomata. E aki kantaningaaki bwa ana *benefit* iai ma e kantaningaaki bwa e na iai te rikirake ao te maeuraoi ao te bane ni ikarekebai.

Kanga bon anne ana kantaninga te Tautaeaka te Tia Babaire ao ngai are ngke e kabwarabwaraaki nakoiu imwain ae N na uotia. Bwa are ngai naba ti aki tao ai bon te nanobaba ae I aki kona n ataa te bwai ae N na tabekia. Bwa ngke e kabwarabwaraaki nakoiu ao I kaotaaki ao I taku bwa e boraoi ma au kantaninga ao I a tei ngkanne ibukin te Tautaeaka ni uotia bwa I taku bwa e na tamaroa ibukia ara botanaomata te Tia Babaire.

Ngaia are kanga e a manga katangi buakaaki te *household* bwa e a manga aki rang *legal terms* bwa akea raoi aana bwa e aki kona n riki bwa te *member* te *household*. Ao tao e bon

koaua anne ngkanne te Tia Babaire bwa ti na taetae n aekakina anne.

Nanona ngkai ti a tia n arania ara taan mwakuri bwa a bon aki ataa te bwai ae a karaoia te Tia Babaire. Ngaia I taku ngai bwa e bon ota ma tia manga baka n aki ota te Tia Babaire. bwa are bon anne ae ti kananoana bwa e rang riai n aki mwaiti members ao e rang kantaningaaki bwa teuana te *household* tao ngai mwengau manga mwengan Mikarite ae ti mena n te kaawa teuana ao iai ara taan kakoaua ake ana approve nakai e bon eti bwa kaain te auti teuana ao teuana.

Neiere tao akea buuna ke tao teuae akea buuna ma iai ana auti anne naba e counted bwa te household. Kanga e aki noora riaina te Tia Babaire bwa anne aan te totoko bwa e aki teretere te household. Ao tao e a ka neti tao e a kan aki rangi ota te kabwarabwara te Tia Babaire.

Te kateniua are kanga e anaaki naba iai te totoko naba aio te Tia Babaire n aron are e kaokiokaki are te audit. Ao ngkana ti taraa oin ara tua aio ke are 2002. Ao ngkana I wareka aan moan katean te tua aio ao e bon anaaki bwa bon katean oin te tua aio ni 2002 *'an act to make provision for the incorporation of societies which are not established for the purpose of make **quality gain** or for connected purpose'*. Kanga e kantaningaaki katean te botaki te Tia Babaire aika

inaomata bwa kanga e na *avoid* te bwai are kanga te mabiao te Tia Babaire.

Kanga anne raoi bon oin te kantaninga. Ngaia are ngkana ngaira ti na audit ti aki te bwai are ti rang kangai naba ma kanga bon ti te monitor ao ti na iririko ni kangai ni kaninganingako tao e uara am ribooti. Ti aki te bwai are ti na bon kangai ko rang katikaki nakon te matawariki bwa ko rang kabureaki. Kanga e aki rin n te tua n ara onono aio ao bon ti ara kantaninga te Tia Babaire, bwa ngaira te Tautaeka ti na waakirake ma ara botanaomata ao ti na iririra ma ngaia ti na kaai n taubai rake nakon te rikirake. Kanga bon anne oin te onono te Tia Babaire.

Ti aki tangiria bwa tao ti na ikekebuti ke tao ana manga tei rabwata bwa kanga e a bon kamanga te botaki te Tia Babaire ngkana e rang bon tei naba te rabwata ae kangai te Tia Babaire, aio te rabwata ae e na register ae kanga tao e na kaitara tao e na tiringia te botanaomata. E koaua ngkanne anne bon iai te rabwata ae e na tei n aekakina anne.

Ma I taku bwa angina rabwata a bane ni irekereke ma te kantaninga ae waakinna naba te Tautaeka ae bon tobwaia ara botanaomata ae te waaki inanon te rikirake. Ae n aron ae te rikirake ae te *development plan* te Tautaeka ke tao ana *policy* te Tautaeka.

Ngaia are tao eng tao I bon mimi iai tao e aki rang teretere n aron te kabwarabwara ke tao tera ma ti kabwara bure nakoia ake a tia ni keiaki n tabeka aio. Ao tao e aki noraki riaina iroun te itera arei ma n otau e memeere te Tia Babaire. I taku bwa ngke arona bwa bon te iango ni kan totoko ao I taku bwa e nan ang anaaki raoi ao ni karauaki raoi ni barongaki bwa ti na aki karikia bwa te tai ni kauntaeka ni mwemweki taeka aika tia tanoi iai te Tia Babaire. Bwa ti aki te tai ni katanoi aio bwa te tai ni ibuobuoki.

Ao ngaira ti rang kan ikarebai ao aio ara tua bwa ngkana e aki raoiroi ao I a bon tia ni kangai ngkana e aki raoiroi te kauoua ni wareware ao tia manga *adjust* teutana ni katamaroa nakon are kanga e na bure ao e na kangai. Ana *policy* te *government policy* bwa ti na manga bita anne tao ti kakea ke tao ti kona ngaira ngkanne ni *consider* ngkanne inanon tao te kauoua ni wareware. Bwa are tao ngkana iai te naan taeka ae a rang *shall ke must* n aron are tao a kabaeaki tao rabwata bwa a rang ira, bwa aio ae kona iria ao I aki.

Ao tao te Tia Babaire ti bon kona ni bane n register ni kabane e ngae ngke e kaokoro aia iango ma ngaira, ma ngaira tabera naba bwa ti na bon iriria bwa ti na monitania bwa e aonga ni kona n aki manga riki te aekaki ni kanganga are a tia n

tabekia ao iai are a tia ni maroroakinna. Ao I aki kan manga kona ni kaoka anne te Tia Babaire bwa are te bon te bwai ae riki. Bwa are e bon kona n riki te Tia Babaire ao antai ae tao e kororaoi n te maeu aio te Tia Babaire.

Ma I taku bwa ann te onono I taku bwa ti na kaai n taubai ma ara botanaomata ao ti na kaai n tuangia. Tera ae kona waakinna bwa aio ao ngaira naba titebo arora ma ngkoe, ma ngkoe kona kangai ao ngai I kangai bwa e aonga n aki waste te source ke te resource ake tao a reke mai irouia ami donors ma tia kaai ni ikarekebai bwa aonga ni bane n tobwaaki ao ni buokaki ara botanaomata nakon taai aika imwaira te Tia Babaire ke ni bon bong rake te Tia Babaire.

Ngaia are I kaitau te Tia Babaire N na kauarereke bwa are tao e koaua bwa i aki ota n te bwai ae riki. Ma tao e koaua tao e tangi buaka bwanaara n aron mwemwekan te Biira aio ngaia are tao e a totokoaki. Ma au kantaninga bwa e teretere aio kai I a kataia riki ni manga kabwarabwara bwa e aonga n teretere raoi ti anne ara kantaninga te Tia Babaire. kanga e akin ang taraa te itera are ti na taumatoaia aomata bwa a rang irira ke ana raa. Bwa kanga akea n te kabwarabwara are I anganaki iaan te onono aio bwa I taku bwa e rang simple n aron are e a tia ni kabwarabwaraaki nakoiu, ao I taku

bwa n otau ao I kataia ni mwemwekia
bwa I boraoi ni iango are bon ana
iango te Tautaeka are ti taku bwa
anne te kantaninga ibukin te rikirake
ibukia ara botanaomata te Tia
Babaire.

Ngaia are te Tia Babaire tao I a
kauarereke aikai ao I karabwaia ake
a tia ni maroro. I boutoka te Biira ao
I karabwaia naba ake tao a tia moa n
aki noora riaina ma aia
kabwarabwara ae tao e bon kaokoro
teutana ae iroura. Ma ti na bane ni
karineia are bon arona ti na riaini
ikarinerine. E kakawaki tei
karinerine ao e kakawaki naba te
bonnano ibukia ara botanaomata.

Ngaia are man taeka tabeua akanne
te Tibiika ae ko karineaki ao taan
maroro ao I a bubuti ngkanne bwa te
Biira n onono nakon te tua ibukia
botaki aika inaomata 2022 e na
warekaki te moantai. Ao ko rabwa te
Tia Babaire.

Tibiika : Ngai ate Leader n te Kaitara
am Point of Order.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E
rabwa te Tibiika I ti kan kaitiaka tao
otan te Minita. Are kanga titebo ma
e taekinna bwa ti arania taan
mwakuri bwa a kabi anne bon ana
taeka ae taekinna. Kanga ti bon ti
kaitiakia bwa are ti aki anne aan ara
totoko. Ao I taku bwa e rang
bwarabwara ao ti aki kaitara bwa
ibukin ae ngaira kaain te Kaitara. Ma

ti aikanne tabeaiangara ao iaon
bwaai akana teniua are I a bon tia ni
maroro iaona.

Ao ngkanne tao N na kauringa bwa
tao e aki ongo au taeka are I kangai
ao ti na manga kaokia nakon te
Minita ngkana a nako aikanne ao I
taku bwa tia manga kona ni boutoka
te Biira aei n te kauoua ni wareware.
Ma ibukin ae taku bwa ngke kam
kangai riki, tao aei kam
kangaiakinna. Ma I ti kan kaotia
bwa are ti bon iraorao naba n aron
ara tabeka man ara itera anne. Ko
rabwa.

Tibiika ; Te Tia Tei mai Kuria am
Point of Order.

Hon.Banuera Berina: Te Tia Babaire
I karabwa te Minita ae karineaki ma
tao e aki rangi n ota raoi irouna aron
ara maroro ngke ti taekina te bwanga
te Tia Babaire. Ngke ti taekina te
bwanga te Tia Babaire bon ti kaekan
te maroro are e mwemwe man ana
itera naba te Tautaeka bwa a taku
bwa ngkai a rineaki iroun te
botanaomata ao a kona ni karaoi tua
ibukin bwaai ni kabane.

Ngaira ngkanne ti kanga iti aki anne,
iai riaina ao tiam ma tokim. Ko aki
kona ni karaoa naba te tua ibukin te
bwanga anne te Tia Babaire. Anne te
Tia Babaire ti aki tera ma bon kaekan
te maroro te Tia Babaire. Ko rabwa
te Tia Babaire.

Tibiika : Ngaia ao N rang kanakoa ngkanne te kaoti nano iaon te nano ao kanakoi raoi bwanaami. Bwa te Biira n Onono nakon te Tua ibukia Botaki aika a Inaomata 2022 e na warekaki te moantai. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia. Ao e butimwaeaki moan warekan te Biira iaon te *In cooperated society Amendment Bill 2022*.

Ao tia nakon ara Biira are imwina. Te Biira are imwina e na tabekaki iroun te Minita ae karineaki ibukin te Tua ae Hon.Tarakabu Tofinga iaon ana onono nakon te tua ibukin bung, maet ao mare ao I a kanakoa nakoim te Minita ae ko karineaki bwa ko a kanakoa am Biira.

TE BIIRA AO TE TUA IBUKIN TE BUNG, MATE AO MARE 2022

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua I a kukurei n te bwakantaai aio n tabekarake onono tabeua nakon te Biira n aron are ko a tia ni mwaneweia. Te Biira ao te tua ibukin te bung, mate ao mare 2022. Imwain ae ti kanakoi maroro tabeua riki iaon te onono aio ao I a moanibwaia te kamauri Madam Speaker nakoim ma kaain am aobiti, te Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara ao Taan Tei, taan ongora ao ai bon te kamauri naba nakoia kaain ara abamwakoro ae Tabiteuea Meang ao te kamauri nakoia kaain ara aobiti te

MOJ ao ai bon koraki ake a reke ongoraia n te tai aio. Kam na bane ni mauri.

Ao e koaua Madam Speaker e boboto te onono nakon te Biira iaon kainnanaon bitaki tabeua ni katamaroai kibu tabeua iaan te tua ibukin te bung, mate ao mare are a kabonganaaki ngkai iaan noran riaina. Ni kaineti riki ma bwaai aika a kakoauaki bwa a riki n te tai aio.

Te moan onono e rekereke ma tekibu 10 ibukin kainnanaokin te beba ni kakoaua bwa e na riai ni uotaki n taian karinakin te bong ni bung.

Tabeua beba ni kakoaua aikai bon beba ni kakoaua man te onaoraki anne ae taneiai ni bwainaki n taian te beba ni kakoaua beba man te onaoraki n taian te bung. Ao iai ngkanne karinakin riki beba tabeua ake ana kona riki ni kinaaki n aron te beba ni babetito man botaki n aro, are e na oti iai ana bong ni bung te aomata ao beba riki tabeua ake e na kainnanoi te tia tau mwiin bung ao mare. Ao katamaroan ao kamatoan ao etin raoi te rongorongong ibukin ana bong ni bung te aomata are e karinaki imwin ana bong ni bung.

Te onono nakon te kibu 10 aio e bon rooti naba kibu riki tabeua n aron kibu 25(3) ao ibukin kainnanaon beba ni kakoaua ibukin karinakin rongorongong ma bongin te mate.

Te kibu 14 ao te 16 n te tua ae ngkai e kaota manin te tai are e na toki iai karinakin bong ni bung n te maan ae 3 nakon 12 te namwakaina ao 29 e kaota naba maanin karinakin mwiin te mate n te maan ae e na aki raka iaon 12 te namwakaina.

E na noraki bwa maanin te bong ibukin karinakin mwiin te bung ao te mate ae kabonganaaki ngkai e rangi n abwabwaki ao e riai ni kauarerekeaki nakon ti teuana te namwakaina.

Te onono aio bon te katamaroa nakon te taua ni mwii n te aro are ngkana e moantaai ni karinaki wiin te bung ma te mate ao rongorongo akanne a kakoauaki bwa a bon koaua man eti raoi bwa e aki maan mwiin te bung ke mate.

Iai naba kibu ake ana rokotaki n te onono aio n aron te kibu 28 ao 40 are oneaki naba ni karinaki inanon te maan are 1 te namwakaina ni kaineti ma te onono aio.

Te onono riki teuana nakon ara tua ae oti iaon te Biira. E kaineti nakon te kibu 17 e boboto iaon kinakin beba ni bung mate ao mare ake a riki itinanikun Kiribati bwa ana riai ni bwainaki ao ni kabonganaaki iaon Kiribati. kai beba akanne bon eti ao kakoauakin kinakin te aomata.

N aron ae tabangaki ngkai beba ni bung, mate ao mare ake itinanikun

Kiribati aki kainnanaoia bwa ana manga karinaki kaua n ana boki n taua ni mwii Kiribati. Ao ana riai ni kinaaki beba mai tinaniku akanne iroun Kiribati.

Ibukia naake aki tauaki mwii n taabo ake a bungiaiki iai ma aia karo tao tamana ke tinana bon kaain Kiribati ke naake a mate ke a mare itinanikun Kiribati ae e aki tauaki mwiina naba n te aba anne e a tibwa kona ngkanne ni butimwaeaki karinakin aia bong ni bung ni mate ao ni mare inanon te karinrin ae rimwi ke te late registration are e kainnanao ana ota te tia moti are e a tia n rineaki iaan te kibu aio.

Oin te tabeka bwa e na kona n totokoi karinrin bwa aki okioki ibukin temanna te aomata ao ni ikarekebai ma aia waaki aba nako n te aba nako n te aonnaba ibukin kinakin beba ni bung, mate ao mare n aba aika a kakaokoro aikai. Kibu aika a oneaki ni kaineti ma te onono aio bon te kibu 22(a) ibukin karinakin te bong ni bung itinanikun Kiribati, te kibu 32(a) ibukin karinakin rongorongon te mate aika a riki itinanikun Kiribati ao kibu 33(a) ibukin karinakin te beba ni mare itinanikun Kiribati.

Te onono riki teuana Madam Speaker ni kaineti ma te kibu 36. Te kibu ae 36 ngkai e anga te tai ao kawaia aomata bwa ana kona ni karina aia bubuti bwa ni kaeti buren ao kairuan

rongorongon bungiki aia mate ke aia mare ake a tia ni karinaki ni bokin Kiribati.

Te onono ibukin kaetakin kairua aika a bubura a kona ni karaoaki ngkana iai te kakoaua nako iai are e tangiria te tau mwiin te boki. E aki kaungaaki kaetakin rongorongo ao riki kaetakin te bong ni bung are e a bon tia ni karinaki te onono nakon te roko. E a tia ni karinaki te onono nakon roki 3 iaan te kibu aio e anga te mwaaka nakon te *recitational* ke aia mataniwi te aobiti ke te mataniwi n te aobiti n tau mwiin te bong ni bung ni kona n rinanoa ao ni butimwaai ke n totokoi bubuti aikai ibukin kan kaetakin rongorongon aia bong ni bung mate ao mare ake a tia ni karinaki.

E noora raoi bwa teuana Madam Speaker e kaineti nakon te kibu 37 ao 38. N te tai aio ao e rekereke ma te kakae ni kibu aikai e rekereke ma te kakaea o kaotinakoan katoto iaon beba ni bung mate ao mare. Man ara tauanimwi ma te boki tauanimwi ibukin te bung mate ao mare ngkana iai kainnanoakina.

Te tua mai mwaaina ao e uki nakoia aomata ni kabane karaoan te kakae ao anakin rongorongo iaon mwiin bung, mate ao mare e ngae ngke ti aki am bwai. Ti man am bwaka mwane ke bwakan te mwane are e taekinaki iaan te tua aei ao ko a kona

naba ni kaotinakoi ngkanne rongorongo ake ko kainnanoi.

Te botaki aei ngkai te aomata are e na karekei rongorongo iaon mwiin bung, mate ao mare e na riai ni karekea ke e na riai ni karekei bwaai ni kakoaua n aron arar eta ni kariaia te aomata are e na anaaki ana beba ni kakoaua n aron ana ret ani kariaia te aomata are e na anaaki ana beba ni kairaki ma ana ID ke tao bwaai ni tabeua ke bwaai ni kakoaua riki tabeua ake ana karekeaki nakon te tia tau mwiin bung, mate ao mare iaon kaotinakoan rongorongo ibukin temanna ma temanna.

Madam Speaker, te onono riki teuana ke te onono naba teuana e kaeti nakon te kibu 39 are e rekereke ma kamaunakin te beba ni bung ae kakabonganaaki ngkoa ae e aki babane n oti bwaninin rongorongo ibukin te mate ke te mare ke te bung. Ibukin katamaroa ao e a oneaki mwiin te beba ni bung ae boou ngkai e bwanin raoi rongorongon te aomata inanona n aron aran te aomata tamana ma tinana, te aine ke te mwaane ana ririki n te tabo are e bungiki iai, aran te tia anga te rongorongo ao a mwaiti riki ni kabotauaki te beba ni bung are mai mwaaina.

N te onono aio ao e a kamaunaaki te kibu 39 bwa e aki kabonganaaki ngkai. Madam Speaker, te onono naba nakon te tua aio e kaineti

nakon te kibu 41 are e boboto iaon katuaeaia taan mwakuri ake aki karaoi oin tabeia ni kawakin kanoan booki ke rekooti ake a kakawaki inanon kaombiuta iaon bong ni bung, mate ao mare.

Ngkana te aomata are e a tia ni katabeaki ke taan mwakuri ake a tia ni katauaki ni kona n rinnako nakon boki ma rekooti ake n te kaombiuta e kakoaua bwa e kabongana buaka ao ni biti rongorongongo ake inanon rekooti akanne, n akea te kariaiakaki mai iroun te mataniwi ibukin tauan mwiin bung, mate ao mare ao e na katuaeaki. Te tua are e mwakoro iaan te tua ae ngkai bon ti \$50 te taara are e noraki riaina n te tai aio bwa e na irakeaki ao ni kakerakeaki nakon te mwaiti are e na aki raka iaon 5 te ngaa. Bwa e aonga ni botau ma buburan te bure are e karaoia ke e kona ni katuaeaki naba ni kaineti ma te tua iaan te *cyber crime act 2021* ke bure iaon te mwakuri buaka iaon kaombiuta ao kabonganaan te intanete.

Man taeka tabeua akanne Madam Speaker I a kaitau riki nakon ana aobiti te Tia Kaeti Tua n aron ana boutoka iaon te onono aio ao manga katamaroakin ara Biira ke te onono ae tia karokoa imatang am Auti. Ao I a kaitau riki nakoia kaain ara aobiti ibukin aia iango ni katamaroa ibukin te Biira ae e a wene ibukin manga oneakina n te tai aio.

Man maroro akanne ao I a bubuti tabekan te onono nako matan te Auti aio n aron taekana ae kangai. Bwa te Biira ibukin te tua ibukin Bung, Mate ao Mare 2022 ke n arana ni imatang ae te Birth, Death and Marriage amendment Bill 2022 e na warekaki n te moantai. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ko rabwa Minita ngkai ko tia n tabeka am Biira anne ao I angan te Kaitara bwa ti na ongora moa ana kaeka ao I angan te Leader n te Kaitara Hon.Tessie Eria Lambourne e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I kukurei n anga maroro tabeua iaon te Biira n onono nakon tauan mwiin bong ni bung, mare ao mate n aron ae tia ni kabwarabwara te Minita.

Ti kaitaua Minita ma taan rabakau ake a tia ni katauraao te Biira aei ibukira ao ti boutoka te onono n aron ae e a tia ni kabwarabwara te Minita te Tibiika. Ao ti boutokaia bwa bo iai itera aika a katamaroa ngkia ae tao ti bwainna ngkai iaan ara tua n aron kainnanaan bwa antai raoi te aomata are e na kaotinakoa te beba ni bong ni bung, mare ao mate bwa e na riari raoi ni kinaaki. Ao teuana ae e rangi ni kakawaki te kariaia mai iroun te aomata are e na kaotinakoaki tao ana beba anne.

Aikai ao te katua e rawata kanoan te Biira aei ae ti boraoni ni iango iai bwa e a bon riai ni katuaeaki taan mwakuri tao n te tua ae korakora. Bwa are ngkai ti \$50 te taara ao a rang katuaeaki nakon te mwaiti ae e na aki raka iaon \$5 te ngaa. Ma I taku bwa tao aei teuana te waaki naba n totoko ke tao ni kakauringia taan mwakuri bwa ana karaoi raoi tabeia. Ao riki ake a kaineti ma tao bitakin te naan ware ke te naan rongorongon ake inanon te register are a tia ni mwiokoaki bwa ana tararuia. Ao riki ngkana arona bwa anganako te rongorongon are a *preach confidentiality*. Anganako te rongorongon n akea ana kariaia te aomata are rongorongona.

Ma I taku bwa aikai aika a rangi ni kakawaki ao ti noori ana onono te Minita tabeua kanga e a katamaroa riki tao aron korean te naan kibu n aron are 36 kanga a kamaenakoaki, e a karauaki ni kamaenakoaki bwa e a katannakoaki kanoana bwa ngkekei bon ti teuana naba te kibu ae buburakaei.

Ma tao e a manga karaua n taraa naba tao te bubuti nakon te Minita iaon anne bwa e ti taraa te mwakoro are tua are e mwaneweaki iai are 47(4) n are iaan are te onono nakon te mwakoro 36. Ao tao e nanona 43(4) ma tao iai kairuan te taibi ma tao anne e a manga kai taraia n oneia n taian te Komete. Aikanne ae kanga ti boutoka te Biira n onono aei. Ao

ngkanne tao nikiran are kanga iai bwaai aika a boou aika a kainnannoaki ngkai.

Bwa are ngkana kona nako ni karina am bong ni bung ao tao ti moanna man te bong ni bung ao kona riai ni uoti beba ni kakoaua. Ao tao man te onaoraki ke mai ia are e oti iai tao ana tai te teei are e bungiaiki iai ke tao man am Ekaretia.

Ma I taku bwa tao e kona ni manga taraa riki aei te Minita bwa tera riki te naan beba are e na kainnanoi te registrar. Ma I taku bwa n taai aikai ao ti na uringa bwa ni 2009 ao iai te karikirake ae karaoia te UNICEF ma te Civil Registry office ke te MWYSA n te tai arei. Ao e mwanenaki iroun Australia te EU ao aei kanga ibukin kanakoraon ke kanga kaungan tauan mwiin riki te bung.

Bwa e kuneaki n taai akekei bwa e rang uarereke te taua ni mwii ibukin te bung ao aei e rang kainnannoaki te naan rongorongon aikai iroun te Tautaeka ibukin karaoan ana kainibaire ma ana waaki ibukin Kiribati.

Aikai kanga te naan *vital statistics* e rang kakawaki bwa e na riai n rereke. Ngaia are iai te karikirake anne ao iai te rabwata bwa iai te Komete ae kateaki ae aranaki bwa te *civil registration and vital statistics committee*. Ae kaaina te Onaoraki, te MWYSSA ao te Botaki n Reirei. Ao

aei ngkanne are kanga a kataia ni kakaai anga riki are ana kaungaaki te botanaomata bwa ana tauaki mwiin are natia ngkana a bungia.

Ao I taku bwa ngkana ti bon karaua ni iangoia ao I taku bwa ngkana ko bung ngkoe te aine ao kanga ti aki te moanibwai ae ko iangoia tauan mwiin natim nakon te aobiti, are aikai tao ko iangoa tao mwiin te bung ao am utu naba aikanne a iangoa naba mwiin te bung. Ao riki ngkana e a manga rawata te kanganga n taian te bung ao I taku bwa anne ngaia ae ti na bubutia te Minita are e na manga taraia are kanga ngkai ko a kantaningaaki bwa ti teuana te namwakaina imwin bungim, ao e rang riai n roko mwiin bungim n te aobiti.

Ma tao e kona n tarai itera bwa tao bon iai bukina ae riai. Bwa n aekakin aikanne ao ti kona n taetae ake kanga ti a tia n rinanon anne, ao kanga e aki momoanibwai aei bwa ko ti iangoa moa natim ao marurungim. Ma are ngaira iroura tao teuana te namwakaina e na manga karauaki n taraaki bwa n ara taratara kanga e rang uarereke. Ao riki ngkana arona bwa e a manga rawata am kanganga n te bung ngkana ko a korokoro ao tao e a magna rawata riki te kanganga.

Ma I taku bwa n tain te karikirake arei ao iai temanna te tia mwakuri man te aobiti ibukin tauan mwiin

bung, mare ao mate e katekatekaaki n te tabo ni bung n te Onaoraki i Nawerewere. Ao teuana te bwai ae tabena bwa ngkana iai ae bung ao e nako n nikira te beba ao e anai te naan rongorongongo.

Ao aei e rang ibuobuoki nakoia karo ao I taku bwa imwin te tai anne ao e noraki ae e rang tamaroa aron te tauanimwii bwa e rang rikirake e rang rawata are riki te naan bung n te Onaoraki a bane n tauaki mwii. Ao aei te bwai ae kainnanaoia ara botanaomata n aron ae I mwaneweia bwa kanga ti aki te bwai ae na roko n am iango ae ko na nako ni karina aran natim.

Ngaia I taku bwa e rang ibuobuoki ao ti tuai ataia bwa kanga n taai aikai ngkana iai ae bung ao akea ae roko ma te beba ao ti bon ti kan ana moa bwa antai aran tamana ao tinana. Ao aei te bwai ae e a manga kona n taraaki bwa ngkana ai akea ngkai ao tao anne e na manga noria ke n taraia te Tautaeka bwa ngaira ti kakoaua bwa bon te oi ni ibuobuoki.

Bwa anne ae ngaia ae tia kakaea te anga ae ti na buokia ara botanaomata ni kaungaia ao teuana mai ibuakona kanga anne. E rang kanganga ae ana iangoa aei.

Ngaia are tao n te tua ngkai ae ti kabongana anganaki karo 12 te namwakaina bwa ai akea riki aia anga bwa ai teuana te ririki kanga ai

te kantaninga bwa are aongkoa a bane te naan tabeaianga ibukin te teei are e a tibwa bung ngaia are 12. Ma are ngkai te onono ae uotiarake te Minita ai ti teuana te namwakaina bwa aongkoa 3 kanga imarenan 3 ao 12 ao ngkai ti teuana te namwakaina akea riki irarikina.

Ngaia ti na bubuti ngkana e kona riki n taraia ae tao ngkana e kangai tao teuana nakon 6 te namwakaina imarenan teuana ma onoua te namwakaina. Bwa aoria n rin riki ara koraki are kanga ao tao ti aki ti kaain Tarawa. Tao ngkana tia manga taraia kaain aon aba ao anne naba bon te bwai naba ae e rang karako naba irouia ae te tabe ae e rang kakawaki ae ko na nako ni karina ana bong ni bung natim ke tibum.

Ao ngaia ngkanne iaon abamwakoro tao iaan ngkoa te karikirake arei ao e kantaningaaki bwa ana kona ni ibuobuoki neeti aekakin are kanga tao ikai, iai are bon te tia mwakuri are bon te tia rabakau iaon anne are ibukin are neeti ikai a bon aki kona ni karaoa riki te tabe irarikin are bon tabeia.

Ma iaon abamwakoro kanga e taraaki n te tai arei bwa a kona ni ibuobuoki naba neeti. Riki ngkana a bung te koraki n te onaoraki n te kiriniki ke n te medical center. Ao tao anne ana kona ngkanne ni ibuobuoki iai are e rang kakawaki

are te rongorongo are ko anaia n te tai arei. Ao aei ti noora tao te ibuobuoki iai n taai akekei. Are ngkana bon iai ae bon roko ao riki ngkoe ko aki ataia bwa tera ae kona karaoia. Kanga ko aki rang taneiai ma mwakuri nakon te aobiti ao ko aki ataa naba ae iai katabeam anne ke tao iai te tabe ae e rangi ni kakawaki anne.

Ma ngkana arona bwa ko bung tao n te kiriniki tao iaon te naan abamwakoro ao iai ae na buokiko ni kangai *'I a ti ana bwa aei ibukin ana bong ni bung natim ae I bwa anne e nan ang ibuobuoki nakoia ara botanaomata'*.

Iai naba ngkoa n taai akekei ke tao e bon bae ni kakaraoia naba ngkai te Minita ma ana koraki are kanga te mobile birth registration, kanga bon iai te tiim are tao a nako tao a nakon te abamwakoro teuana a ongora naba bwa antai ae e tuai karinaki ana bong ni bung. Ao ngkai tia noori te naan kanganga ngkai n taai aikai n te naan bwaka mwane.

Bwa teuana te kanganga ae e rang buburakaei karekean te bong ni bung. Ao tao e reke irouia ake a ikawai are ko aki kona raoi n ataia ao ni kakoaua bwa a bon bung ni ngai. Ao anne I taku bwa e na ibuobuoki naba ngkana arona bwa kawain ana tiim te Minita nako aon aba ao aei e kona n taraa naba aei ngkana e kona ni karaoia. Ao tao e kona naba ni

karekerekeaki ma aron tao te waaki n te iti ae ibukia ataei, bwa are iai te *immunization* are iai ataei are te naan iti ae na karaoi ate Tautaeka ao tao e a kona naba nnoria bwa e a tia ni karinaki ana bong ni bung natim anne ke tibum anne ke e tuai.

Ao I taku bwa aei ngaira ara botanaomata a na rangi kainnanao te aekaki ni ibuobuoki aei. Bwa I taku bwa anne ngkanne ana kona n raa, bwa ngkana arona bwa e reke aron buokaia iai ao eng tao ana kona ni waekoa riki ni karina aia bong ni bung.

Ma ngkanne tia manga taraia naake a bung bon mwengaia are a bon kabungaki irouia aia tia tobi, are akea taan mwakuri n te Onaoraki ae raoia. Ao ngkanne aikanne e a kanga ngkanne aron tao te beba ibukin are e na iai te beba ni kakoaua. Ao ngkana naba bwa a tuai bwabetito ke akea naba aia beba ni babetito man aia Ekaretia, ngkanne tera ngkanne ae e na kainnanoaki tao mai iroun te Registrar ke te tia tauui mwiin bongi ni bung, mare ao mate tao n aei te bong ni bung. Tera ae e na kainnanaoia riki bwa e aoria n are a ongora aomata, tao a ongora ngkai ao ataia ao a kangai ti na kangai ao ti na kangai.

E kakawaki naba te tai aei ibukin naba kaungakia ao kauringakia bwa ana kakarina aia bong ni bung natia ao tibuia. Ngaia anne teuana ae ti

taku bwa te tai ngkai ae e a kauarerekeaki tao e kona ni manga taraia te Minita ma ana koraki bwa te Tautaeka bwa tera ngke a kananaua riki ke tao anga tao te window riki, ae tao ti aki ae ai bon ti teuana naba te namwakaina ao akea naba. bwa tao e anganaki te karo ao te ti na ao teuana nakon tao onoua te namwakaina ke tao anne ae iai riki te tai tao inanon ae a bane tabeaiangaia ke tao biriaituaia ibukin natia ao akanne, ao tera ngkai ae ti na riai riki ni karaioia. Ao ngkanne a kona ngkanne ti tuai karina ana bong ni bung.

Ma tao anne tabeua kanoan te onono aei ae ti taku bwa te onono ibukin are te mate naba. Ngaira naba ae iti taku bwa e a rangi ni waekoa naba ae teuana te namwakaina. Bwa are tao aei e a mena bwa are aei ai te nanokawaki. Ni ngai raoi ae kanga e nang uki am iango ngkoe are e bua kaaainabam, ke natim ke tamam ke am utu. Kanga ni ngai raoi ae ko nang kona tao ni manga tarai tabem ake nikirana. Ngaira iroua ti taku bwa teuana te namwakaina e a manga rangi ni waekoa. Ma tao e kona n taraaki tao teniua te namwakaina.

Ao aikai naba a kainnanoaki te naan beba ni kakoaua. Ma iai naba ae iaan tauan mwiin te mate bwa e na warekaki te tai are e mate iai te aomata. Ma ngkana arona bwa n aron ae ti bon ataia tao bwaai aika a

riki ao te bwai ae e a tibwa riki naba ae ti maroroakinna naba n te Kanimabong ae nako. Ngkana arona bwa akea rabwatan am aomata, ao ngkanne e na warekaki man ni ngai. Ao ni ngai ae ko a kantaningaaki bwa ko nang riain ni karina te bong ni mate. Kanga ti anne ti te tai ae ti na bubuti bwa e na taraaki riki bwa e ngaa raoi ae kanga e bon tamaroa ibukia ara botanaomata.

Bwa ngaira n ara taratara ngkana ngkoe tao riki tao ngkana kaain abam ae bua ao I taku bwa teuana te namwakaina e nang uarereke iroum, bwa tao iraua riki am namwakaina ae ko kantaningaia are tao ko a tibwa kona ni uringi bwaai ae kona riain ni karaoi.

Ma tao anne teuana naba ae ti na bubuti tarakina. Ti ataia bwa bon iai norakin naba are e na waekoa te tai. Bwa are n tabetai ngkana e a maan ao ko a kona ni mwaninga ke tia mwaninga ngkoa bwa nigai. Ngaia are ti noora naba riain ae na kataweaki. Ma I taku bwa ngkana iai te *window* tao teuana te namwakaina nako tao iraua te namwakaina. I taku bwa anne e na kona n tobwai kanganga are tao kanga irekereke ma tao te bung are e rangi ni korakora te kanganga ao riki te kabuanibwai. Ao anne tao N na bubutia te Minita bwa e na manga taraa anne.

Ao I taku bwa are ibukin te onono n aron tauan mwiin bwaai aika a riki

tinaniku bwa te mare ke te mate ao I taku bwa anne ae ti noora naba ngkai riain n te tai aei ae ti ngkana e aki tauaki mwiina itinaniku, ao ngkanne a tibwa kona n rin ikai. Ma ngkana a bon tia n tauaki mwiia ikekei ao aikai te naan beba ae ana bon kinaaki naba ae ana roko i Kiribati. I taku bwa anne oin te onono bwa ti aki nanona bwa e nang tauaki mwiina itinaniku n aron are ngkai ae ti kabongana ao e a manga tauaki mwiina ao tao a tia n noraki ngkai ae tao iai mangaongao tabeua iaon anne.

Ngaia aikanne ti boutokaia naba ma I taku bwa e nang kakawaki bwa are tao n aron riki tao te kabuanibwai are tao kaain Kiribati ae tao a maeka itinaniku ao tao a kabuanibwai ao e nang kakawaki te beba anne bwa are ibukin te bwaibwai, bwa are e na ataaki bwa ai akea ao tao e nang nakoia tao kanoana. Ma I taku bwa ti noora naba riain are e taraia te Minita ao te Tautaeka ao tao a nang ti tauaki mwiin ake a bon tuai tauaki mwiia itinaniku.

Ao ngkanne tao iaan are tao aki kamanenan ngkai tao te bong ni bung are uarereke te *short birth certificate*. Ngaira ti taku bwa e nang kakawaki aei ao tao e a kamaunaaki ngkai bwa akea te kabwarabwara bwa are akea n te system, akea ngkai tao kanoan tao te beba are a kakaotinakoa kaain te aobiti ae e a kaineti ma anne.

Ma ngkana tao ti noora moa bwa tera ae kakabonganaaki moa te naan aekaki ni beba aikai, ao I taku bwa, are iai kanga ngkai otara bwa kanga ai bon ti bon te bong ni bung are e bane te rongorongo inanona ke te *long birth certificate* ae ai ti anne ae kona ni kaotinakoaki.

Ma ngkana arona bwa anne e aki manga rang kaotinakoa te rongorongo ae nang riao ibukin te bwai ae kona ti kainnanaoia bwa ko bon kakoauaki bwa ko bon bung raoi n te tai anne. Tao n aekakin tao te bwaka mwane ngkai te naan bwaka mwane ao kona ti kainnanao are e na kakoauaki ao ko bung n te tai arei, kanga ti te bong ni bung. Ma ngkanne ngkana a bane rongorongom anne tao e na manga taraia te Minita bwa anne e bon riai bwa n teuana iteran te onono aei e kamanoa rongorongon te aomata. Bwa e a katabuaki are ko roko ao e a bon kangai naba N na ana ana bong ni bung neikoa ke tennoa. Bwa are anne e kamanoaki te rongorongo bwa e na aki otinako n aki akaka.

Ao ngkanne aei ngkana arona bwa ai akea riki am bwa ai bon ti te kabane ani buburakaei are iai rongorongom ngkoa are am bong ni bung anne. E aki ngkanne anne manga bon kaotinakoaki rongorongo ae a bon aki riai bwa tao a bon aki kainnanaoaki ao ngaia a manga bane n otinako. Ngaia are anne ngaira

iroura kakawakin are e na iai te bong ni bung ae uarereke.

Bwa ti te bwai ae e nang kakawaki ae kona bon kakoauaki bwa ko a roko n te roro arei tao e a koro 18 am ririki e a koro 60 am ririki, ao kona kakoauaki ngkanne ma e ti kakawaki are ngaia bon are e kakaraoaki are te *short birth certificate*.

Ma are aei tia bon katikua iroun te Minita ao I taku bwa te bwai ae nang kakawaki bwa e na aki ae e na manga reke te beba anne ae ana manga otinako rongorongo ae kanga a bon aki riai ae aki kainnanaoaki tao ni kainnanaoan te beba anne iroun te tabo ni mwakuri teuana. Ma ngkana a otinako bwa a bane rongorongom iai ngaira iroura bwa e na bon taraaki bwa are bon iai ae bon riai ao ngaia anne kanga ti tabeaianga n are kamaunaan anne.

Ma ngkana arona bwa e bon tiku moa ngkai tao e taraaki bwa ngkana, bwa are ngkai e nang kamaunaaki bwa ibukin ae akea te system. Ma ngaira iroura akea te kanganga ngkana e tiku bwa I taku bwa anne bwaai ae ti noori ae e nang kakawaki iai te aekaki n certificate aei are e uarereke ma bon ti rongorongom, antai aram, ao ko bung ni ngai ao ko bung iaa. Ao anne ngkanne ti na bubuti bwa e na manga taraaki bwa aei e na bon riai ni kamaunaaki kanga iai te kanganga ngkana e a bon tiku moa n te tai aei. Bwa are

nanona ti te system ae akea, ma ngkanne te system ngkai ae kanga e nang kaira aron te tua bwa ngkana ai akea ara system tao ti na kamauna man ara tua.

Kanga ti anne ae ti na ti bubutia te Minita bwa e na manga taraia riki bwa e kanga aron raoi are kainnanaoan anne bwa are nang kamaunaaki ngkai man te tua. Kanga aikanne bwaai ae ti kan maroroakinna. Ao ti ataia bwa riki tauan mwiin bung, mare ao mate aikai te naan rongorongo aika a nang kakawaki.

Ao riki tao tauan mwiin te bong ni bung. Bwa are ngkana ko bungiki ao e tauaki mwiin ko kinaaki iaan te tua ao ko kinaaki ae ngkoa tei Kiribati. Ao ko a kona n raa nnen aram arei ao ko a kona ngkanne tao ni mabiao n te naan waaki ibukin te reirei ma te bwai n aoraki ma tao te mwakuri ke te kammwakuri ao aikanne ngkanne kakawakin aei.

Bwa are ngkana akea am bong ni bung ao ngaia angia ara botanaomata ae a rawata ngkai aia kanganga, ao riki ara ikawai ake a nang riai a tia ni koro 60 aia ririki ao a nang riai n reke aia mwane. Bwa are e tuai man kona ao e aki karinaki aia bong ni bung ao ti ngaia ae a kona ni karinna akea tao aia karo ke antai riki are a kinaia bwa are ai te roro aikai ake a ikawai. Ao ai antai ngkanne ae e nang kakoauaia. Ao

anne ngkanne I taku bwa iai tabeman I aki ataia ae ngkana iai ae a tia ngkai n reke. Ma kanga iai n taai aika nako are a bon teimatoa. Ao ti nang kanga tao te Tia Moti are e na ongoraia, ao nang kanga raoi ni kakoaua bwa ko bon bung n te tai anne antai am tia kakoaua.

Ao ngke kona kanga naba n ataia bwa ko ataa te bong ae ko bungiki iai. Kanga anne te mena ae ti rangi ni kakoaua ae moan te kakawaki ae na moantaai n tauaki mwiin tao te bung, ke ngkana ko bung ao ko na moantaai ni karina ana bong ni bung natim ke tibum.

Ao e taraaki naba bwa tao ti aki ataia ngkana e na kona naba ni ibuobuoki bwa antai aika ana riai ni karina te bong ni bung, ni mare ke ni mate. Bwa are bon iaan te tua te bong ni bung bon karo ke antai are e mena ikekei n taian te bung are e bon kakoaua imatana bwa e bon bungiki n te tai anne te teei anne.

Ao tao aei tera ngkanne tarakia ara neeti are tao ana kona ni ibuobuoki, ke tao ana kona naba n riki bwa te naan *informant* ke taan karina te rongorongo, bwa ngkanne anne kanga ibukia kaain ara abamwakoro are e a bung n te naan kiriniki bwa a buokaki naba irouia Neeti, kanga aekakin are e karaoaki i Nawerewere n taai akekei iroun te tia mwakuri n te Civil Registry Office are e anaa naba te rongorongo.

E taku bwa aei ti na katikua bwa kanga kanoan ara iango tao ni iraorao nakon te Minita ibukin kanoan ana onono aei. I taku bwa e nang tiraua kanoan te onono ae e na katamaroa riki aron te waaki ngkai ibukin tauan mwiin bong ni bung, mare ao mate. Anne ti tabeua are ngaia are ti a tia ni kawenea bwa e na taraia riki te Minita bwa n te tai are e taraia ngkai ai bon ti teuana naba te namwakaina. Bwa ngkana iai tera ngkana iai teuana nakon onoua te namwakaina bwa aikanne ana buokaki iai ara botanaomata. Ma ti nang boutoka ae e nang kakawaki tauan mwiin te naan bong aikai ibukia ara botanaomata bwa ngaia ae e na kabongana te Tautaeka ibukin karaoan nako ana kainibaire ae e na waaki ibukin ana botanaomata.

Ao tao man taeka aikanne te Tibiika ao ti boutoka moan warekan te Biira n onono iaon ara tua ibukin tauan mwiin bong, mare ao mate. Ko rabwa.

Tibiika : Ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Tarawateinainano Hon.Taoaba Kaiea e nakoim.

Hon.Taoaba Kaiea : Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua ae e kakawaki bwa tia kanakoi naba ara maroro tabeua ni kaineti naba ma kanga te Biira ae moan te tamaroa aio.

Tia rimoa moa ni kaitau nakon te Minita ae rangi ni karineaki man te MOJ. Are e mwemweka ana Biira ae ti taku bwa aron te Biira ae e rangi n tamaroa ibukia te botanaomata. Ao ni ikotaki ma ana taan rabakau naba te Tia Babaire are a tia n rangi ni kabanei naba aia tai ibukin tao kanga te katamaroa nakon te onono nakon te Biira ae ti taku bwa e a bon boo taina te Tia Babaire, tao ni karaoaki naba te onono nako iai.

I ongongora te Tia Babaire nakon ana kabwarabwara te Minita ao e nang nakoraoi bwa te botanaomata naba kanga ti taku bwa n ongorara ti taku bwa e na aki kaokoro ma are a ongora naba iai ara botanaomata te Tia Babaire.

Ma tao iai itera tabeua te Tia Babaire ae I kan teirake bwa I kan kaotia bwa I rangi ni boutokaia ao kanga tao ngkana iai katamaroa are tao e kona naba n noria te Minita ao taan butimwaia naba tao man ara itera ngaira ake ti mena iaon Tarawateinainano, ao tao bon ibukia naba te Tia Babaire.

Te Tia Babaire tao e koaua te bwai are I taekinna e a bon boo tain te mena aio bwa are e koaua I taninga naba bwa are mwaiti naba kanga aia tangitang ao aia ka buokaki naba ara botanaomata te Tia Babaire ni kaineti ma aia bong ni bung.

Tao e moarara riki te Tia Babaire n aron are e a tia ni mwaneweia te Leader n te Kaitara bon ibukia ara kara riki te Tia Babaire. Ngaira naba iaon Tarawateinainano ao e mwaiti naba ara botanaomata. Ma are tao bon ami botanaomata naba ngkami Taan Tei aika a kam karineaki ake a mwaing ke tao ni mwaewe nako aon Tarawateinainano ao tia manga kaai ni ibuobuoki ma ngaia. Ao manga te kanganga ngkanne teuana ao anne ngkanne te Tia Babaire ae ti aitara ma ngaia.

Bwa are te koraki aika a tiku ni maeka bwa are bon ara botanaomata iaon Tarawateinainano. Ao ti aki naba ti akanne te Tia Babaire. A irekereke naba ma te koraki ake tao a maan aika ti aki kaain Kiribati bwaa maan ni maeka iaon Kiribati bwa te koraki aikai bon akea aia bong ni bung bwa bon ti aki kaain Kiribati. Ma tao aikai aika ana rekereke nakon te katamaroa te Tia Babaire bwa tera ana katamaroa iai te Minita ma ana taan mwakuri.

Ngaia nakai ngkanne ngkana a taetae a bon taetae n oin ara taetae. Kanga ko aki riai bwa tao ngkana a na rera ana aera te Tia Babaire. Ma ngke a moan iein ma kaain Kiribati ao a bon tiku naba a kariki a tibuna. Ao ngkanne e korakora naba nanoi bwa tao tera naba tao te tua ae ana kona ni karekerekeaki ma aroia kai bon kaain Kiribati ngaia, bwa a bon tiku ikai te Tia Babaire.

Irarikin anne te Tia Babaire I taku bwa ngkana ti okiria riki tao bon ibukia ara unimwane ma ara unaine te Tia Babaire. Ti taku bwa a bon kananoanga tabeman ara koraki ao e koaua are e a tia n taekinaki are iai tabeman ngkai aika a bon tiku naba n tataninga aron buokaia.

Ao ti kaitaua bwa iai tabeua itera te Tia Babaire are tao te aobiti ke te tua ae karaoaki te bitaki aio nakoia te Tia Babaire. E butimwaeaki te onono bwa ana kona ni karekeaki bong ni bung ma ana aro te Tia Babaire are ana kona ni buokaki iai ara botanaomata. Ao ngkana e koaua bwa te kanganga ngkanne te Tia Babaire tera ngkanne aroia are kanga ake a bwaka nako aia tai.

Ao tao e koaua te koraki aikai ngkai te Tia Babaire bon iai naba aia kanganga naba ngkai ao ara botanaomata ake te roro naba are ngkai te Tia Babaire tao a bon aki rangi ni bae ni iangoa naba kanga tao e aki mena ana iangoa naba aron kanga kakawakin ao bonganan kanga te *registration* te Tia Babaire ibukin tao te bung, ao mate naba te Tia Babaire ao te mare.

Are tao aikai te Tia Babaire bwaii aika teniua aikai te Tia Babaire are a bon bane n rekereke. Ao e koaua e bon mwaiti rekerekeia bwa are ngkana ko *register* bwa tei Kiribati ngkoe n am bong ni bung, ao kona

bon bwaibwai naba ao kona kinaaki
ao e na iai mwiim irouia am karo ma
tinam e na boo bain are n te tai
teuana ao e na boo te tibwatibwa ao
bon natim ngkoe, tao Taoaba Kaiea e
na reke tibwam am irouna.

Tao ai arona naba te Tia Babaire
ngkana arona bwa eng manga te
mate naba te Tia Babaire e nang
kakawaki bwa are karinakin naba
bukin mwiin te mate. Bwa are n aron
are I taekinna ai ana bwai teure e
mate are ana kona ni boo taia n te
teuana.

Ao te bong ni bung are e rekereke ma
ngaia are I taekinna te moantai are
ana kinaaki bwa a roko mai iroun.
Ngaia are I taku bwa anne e
kakawaki.

Te mare naba te Tia Babaire I taku
bwa te bwai teuana naba ae e nang
kakawaki. Ao I kaitaua naba iai te
Minita bwa e mwanewea naba kanga
kakawakin te mare.

Ao e koaua bwa kanga te mare kinam
n tekateka ma buum ao e koaua
kona tekateka raoi inanon kinakim
bwa ko mare inanon te aro, ko mare
inanon te Tautaeka. Ngkana tao iai
riki mare tabeua te Tia Babaire aika
tao a kona n rin naba te tua tao I aki
atai. Ao tao akanne tein moa uoua
mare aika I atai ake I taku bwa a
rangi ni kakawaki ikai bwa ana riaini
bane n tauaki mwiia.

Ao anne ngkanne e uotai ngkanne
kanga au point iaon au maroro are I
taku bwa e rabwa are e a tia ni
karaoia te Minita are e a tia n noria
ma ana koraki. Bwa e na
kakerikakaki maanin tauan mwiin
bwaai aikai. Aika teniua aikai aika te
mate, te bung ao mare man 12 te
namwakaina ao ni uotaki rikaaki
nakon te maan ae ti teuana te
namwakaina te Tia Babaire.

N noran riain aio te Tia Babaire ao
tamaroan te iango aio mai irou te Tia
Babaire ke man au itera te Tia
Babaire. I taku bwa aio bon kaekan
ngkanne tao bwaai aika a riki ngkai
ni bong aikai. Ae ngaia I aki ataia
ngkana tao aio ae e a *come up*
ngkanne te Minita ae karineaki ma
kaaia ana aobiti, bwa tao ai te
solution ngkanne aio nakon te naan
mena ke tao bwaai aika a riki ngkai
ni bong aikai te Tia Babaire.

Are ngkana ko a kakaea am bong ni
bung ae e aki reke n te tai arei, e aera
ngkoa ko aki kaman, e aki kaman
kamatoaki bwa tao tera ke ni
kaungaaki ke tao antai aika kanga a
tararua te Tautaeka n te tai arei bwa
are aki kaman noori aikai ni
kaungaia te koraki aikai te Tia
Babaire bwa ana bane ni karinaki
araia bwa ana kinaaki.

E ang ao ai aron naba te mate, bwa
are ngkai te mate tao ni bong aikai
ngkana ko a kakaea ngkai, kai I bon
ngaira natin ten naewa ao ti

bwaibwai naba te aba anne, akea araia nakai kee. Ao ngaia kanganga aika ana riki te Tia Babaire aika a tiku ngkai bwa a bon riki bwa kanga te mwauku teuana irouia ara botanaomata. Kakaeen mwiiia bwa a mena iaa. Kakaeen aia bong ni bung bwa a bungiki ni ngai. Kakaeen tao mwiin aia bong ni mare te Tia Babaire bwa tao e aonga n reke aia mwane ni motirawa ae bubura ae \$3,000 te ngaa ngkai tao te koraki aikai ake kanga a tuai mare tao are a noora kakawakin te mare ngkai, a nang riai ngkai tao ni moantaa ni mare. Tao riki tao n te Tautaeka tao aio te *practice* n te Tautaeka te Tia Babaire are e na karaoaki. Ma tao e koaua I aki ataia ngkanne bwa tera teina ngkai I kanakoa bwa e na waaki iai te Tautaeka n aron are e a tia ni manga baireia n aron te kataumwane ae I a tibwa nako aei te Tia Babaire.

Ma n aron ae ti bon taneiai iai te Tia Babaire n aron te mwakuri inanon taai aika nako te Tia Babaire. kona riai ni karekea bwa ngkana ko tangira te *mandroids* ao ngkanne kona bon riai, ko na riai ni buokiko bwa iai am beba ni mare te Tia Babaire. Ko bon tia n *register* ikai ao ko a manga anganaia nakon te *registry* n te aobiti are ko mwakuri iai bwa e aonga n ae reke te *entitlement* iroum te Tia Babaire ao te mwane ngkoa ni motirawa ti \$2.50, iraua ao e kakawaki bwa n taai akekei te Tia Babaire.

Ngkai e a nang kakawaki ngkai te bong aikai bwa e kakawaki karinan ae kona *register* naba ao am bong are ko mare iai te Tia Babaire. bwa are iai naba mabiao aika ko kona n reke iai te Tia Babaire ae na konan reke nakoim.

Ngaia are e koaua te Tia Babaire e rabwa aron ana nonori te Minita ma ana koraki ao ni katamaroa aio. ma te kantaninga bwa n tian bwa ni karaoan ngkanne te tua ae boou ma te mwiin te onono aio ao iai te kantaninga are ana manga katamaroa riki bwaai aika ana noraki, bwa a kabwaka. Ngaia are kanga ngai n au katautau ni kaineti ma are e karaoia ngkai te MOH ao I taku bwa te *solution* aio e na bon nakon te kanganga ngkai ae e a riki ngkai are kanoan te tai ae nako te Tia Babaire.

Are kanoan taai aika nako te Tia Babaire are akea mwiiia ngkai ae ngaia ngkanne e a manga bwain aorakiaki ngkai bwa e aonga ni manga waaki ngkai tauan mwiin bong ni bung, mate ao mare. Bwa e aonga n ae tamaroa raoi kanoan kanga te *record* ke tera aia record are e mena ngkanne are ana manga tauraoi ni karinna n aia system bwa e nang reke ngkanne bwa ai bon raroia are ana maeka ma ngaia ao e na kabebetee naba aia mwakuri n te tai teuana ma te tai teuana te Tia Babaire.

E koaua ti iango ni katamaroa te Tia Babaire, ao tao e koaua bwa bon iai naba are e bon mwaneweia naba te Leader n te Kaitara ao ti boraoi naba ni iango iai. Kanga tera aroia aomata ni kabirimwaakan ngkanne aei. Bwa are e koaua tera te bwai ae riki ngkanne ae ti bon nonoria n taai aika nako ao iai taan mwakuri n te tabo ni bung.

E nang raoiroi te iango aio te Minita bwa I taku bwa aio teuana bon te ibuobuoki nakoia ara botanaomata are a bon kananoanga naba ara botanaomata n te tai arei. Bwa are e moarara riki tao te karo bwa are tao ti te aine ma buuna, ao tao ana tirawa ni man e nang kakariki ao are tao a tiku itiman n te auti ao temanna ma buuna. A bon tangira kanga te aro ni buokaia naba n te tai ae tawe te Tia Babaire. Ao e na kauarerekea naba ao tao e na buoka naba ni katekea naba te takete ni kaineti ma are kanga e inako iai te MOJ are ana bane n roko raoi kanoan ana raa, e na *updated* tao ngkana iai ana *database* are e mwakuri ngkai are e tabe ni kakanoaki. I taku bwa ngkana e karaoaki aio te Tia Babaire are e na rang n *update* ngkanne.

Ni karaoan aikai iaon Tarawateinainano ma Betio ao bon iaon aba naba te Tia Babaire. Are ni bong aikai ti aki kona n tabe akea e a kauarerekea te aonnaba ngkai bwa akea buuki, ko a kona ni biri nako

buuki ngkai tao ti teuana te miniti n te *technology* ae ti mena ngkai inanona te Tia Babaire.

Are I taku bwa ngkana arona bwa e bungiaiki naba ngkai are i Aranuka e a roko naba, e a karinaki naba te system i Aranuka e appear naba tao n te database are e mena ikai are ngkana bwa iai ae na karaoi ate Minita ma kaain ana tabo, tao a kona n *share* te *database* are a kona ni ibuobuoki.

Ao ngke te Tia Babaire kanga bon iango ni katautau au iango kanga ni ibuobuoki bon buokaia naba ara botanaomata te Tia Babaire bwa ana kona ni uarereke kanga angan buoka iai. Ao te kauoua e na bwainaorakia te kanganga are e na reke ngkai ao e na aki manga reke tao nakon 20 te ririki ma ngkai ke te 18 te ririki ma ngkai n te tai are a nang anai aia mwane natia ake a bungia ngkai ao manga akea naba aia bong ni bung te Tia Babaire, tao tera riki te Tia Babaire.

Ma e aoria bwa are bon iango aika a karioaki bwa are e koaua bwa ti taratarai mai ikai man ara itera ao ti bon noora raoiroina ngaira. Are kanga ti roko i Nawerewere ao iraua au tai n okiokira Nawerewere bwa are a rawata natiu, I rinnako I a manga otinako, I rinnako I a manga otinako. Ao I nonora te aekaki te system ae aron aio te Tia Babaire ao e rangi n tamaroa. Ao ngkana a bon

kaungaaki naba taan mwakuri bwa a kekeiaki naba bwa tao temanna e a bon nako naba n tekateka ikekei ni karokoa e oki ao e nang tikiraoui. Bwa are te bung e kuri katoa miniti te bung te Tia Babaire i Nawerewere. Ao tao ai bon arona naba ma Betio ao Kiritimati ao bon Kiribati ae bwanin te Tia Babaire.

Ngaia are I aki ataa aia men ate Tia Babaire ma kanga bon ti te maroro ni kan ibuobuoki ao ni kan buokaki naba ni kaineti ma are e a tia n tabekia te Tia Babaire ao ti kaitau riki nakon te Minita nakon te onono nakon ana Biira aio. Ao I taku bwa aio te Biira ae tamaroa te Tia Babaire ao I boutokaia ao I anga riki te bwana ni kaitau nakoia kaain ana Ministry te Minita ae karineaki, kaain te MOJ, taan rabakau ma taan mwakuri aika a tia ni baronga aron te onono nakon te Biira ae moan te tamaroa aio te Tia Babaire. Ao I boutoka te onono nakon te Biira ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ao I angan te Minita n te Aono n Raina Hon.Mikarite Temari e nakoim.

Hon.Mikarite Temari: Ko aita Madam Speaker ao akea bwa I boutoka naba te Biira ao I a karabwa naba te Leader n te Kaitara ngkai e boutokaia. I taku bwa e a kaitiaka naba ngkanne ara maroro ikai ao e a kanikaea naba are tera ana babaire are imwina I a taona tabon inaim bwa

ti aonga ni manga kibara are imwina. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ko rabwa n am maroro te Minita ao I taku bwa ai akea riki ae na maroro ao I a kaokia nakoim te Minita n te Tua ae ko karineaki bwa ko a karaoa am sum up. Ao e nakoim.

Hon.Tarakabu Tofinga : Ao ko rabwa Madam Speaker ao e koaua I a kaitaua te maroro riki taan maroro ibukin nanaia ake a tia ni bunria ao ni kaotia ibukin ara Biira ae ti a tia ni kawenea ibukin aia iango riki ara onono. Ti kaitau n aron ae ti noria ti kakoaua e butimwaeaki.

Eng e kuri n aki bane au taeka ao e a butimwaeaki naba. Ma I rangi ni kakaitau nakon te Leader n te Kaitara taeka ni kukurei ao ngaia anne tao e bon eti moa teboka ara Biira aio n te tai aio.

Ao ngke ti kakaitau ao ti noora te nano n aron te maroro ao I taku bwa akea oin te kantaninga bwa bon ti karaoakin kakaekin te katamaroa ao kanakoraoakin riki te Biira ke ara tua ibukin tauakin mwiin te bung ao te mare ao te mate ibukia ara botanaomata. Kai e kakoauaki bwa bon rongorongo aika a kakawaki ibukin tera nakon te Tautaeka ao bon nakon te botanaomata ni iterana aika a kakaokoro, ae a bon tia naba ni mwaneweaki. Ao ti kaitaua te maroro man te itera are teuana are

ana maroro te Leader n te Kaitara ao e noori iteran katamaroa aikai bwa a kaea raoi nanon te kantaninga. Riki tao aron te naan katuua te naan tua ao kaotinakoan te naan rongorongo n aron akanne. Ao e bon riai ni iai tua aika a ana katamatoaki ao ni kaburaraki ibukia te koraki ake a tia n anganaki te onimakinaki.

E koaua tao iai naba ana nonori nakon te kibu teuana n aron are e mwaneweia 47(4) tao ti a karaua ni manga taraia ma ara koraki imwain te kauoua ni wareaware. Bwa tia noora raoi etina nakon are kabanean tamaroana.

E boutokaaki n aron are e mwaneweaki ao tao tera riki butimwaeakin kinakin beba man te naan rabwata, tao riki tao botaki n aro ibukin karinakin te bong ni bung. Ao I taku bwa anne are a kataia ni mwamwakuri iai ara koraki ngkai ma kanga a bon raraoma naba. Ao I taku bwa anne oina ae kanga a bon karinna naba n te tua aio bwa a nang bon kinaaki te naan beba aikai, aoria ni bon akea te raraoma irouia naba taan mwakuri bwa e ngaa beba ae ana butimwaai, ke e ngaa beba ae ana aki ao a ngaa beba aika ana butimwaeaki ibukin karinakin te bong ni bung.

Eng iai mwanewean tao te naan katamaroa ni waaki aika nako. Iai te Komete are e kateaki. Iai te naan iango tao tera waaki ake a tia ni

waaki inanon ariki ke karokoia ke ana station ke ana tikuu tabeman taan mwakuri n te Onaoraki n aron ae waakinaki. Ao I kukurei n taekinna Madam Speaker bwa anne e bon e teimatoa ni waakinaki ibukin Onaoraki aika riki iaon Tarawateinainano ma Betio n aron are e mwaneweia naba te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinainano ao e kakoauaki ae te bung e kuri ni katoa miniti. Tao e a bon bitaki te roro tao kanga ai te roro ni kabung ao ni kakariki te roro aio kanoan te mereniem ae boou.

Ngaia are tao ngaia ngkoa te Tia Tei mai Tarawateinainano ae maroro, ao tao e bon kakoaua bwa ngaia naba kaain te roro are kanga n aron ae mwaneweia bwa n aron ae mwaneweia iraua naba okiokina nakon te onaoraki bwa tao e aera, e korakora naba ana service taan kabung.

E koaua iai taraakin te tai iai te maroro iaon te tai are ibukin karinakin bong ao tera rongorongo aikai are teuana te namwakaina. Iai tarakin uoua itera bwa te iterana e kona n taraa are taabo riki ake ana nang ni mena aroia te utu, ibukin tarakira te koaua are kanga e aki moanibwai ke tauakin mwiin tao te bung, te mate ke te mare ao tao ni bon rekereke ma anuara ao ara katei. Tao n aron akanne ao iai naba iterana are tao e kona n taraaki bwa e na kabirimwakai te naan waaki. Ao e na ibuobuoki nakon

kabirimwakaan ngkana e na aki kee iaan teuana te namwakaina ana baiti naba rinin mwiin te bung ao tea ki mwaninga n aron ae riki ngkai n aron are e mwaneweia te tia maroro.

Iai te kanganga ngkai irouia a riki tao ara botanaomata are a koro 18 aia ririki ao ngke tao a koro 60 ke iraua e nang reke nakoia te kanuanga n aron ae e waaki ngkai. Ao akea aia bong ni bung ke tao a nang manga kaetieti aia bong ni bung. Anne iterana teuana are e kona kanga ko a kataea nangim ko a tia ni bung ao ko a karina mwiina ao I taku bwa ko a rau n aron anne.

Ao e koaua iterana naba teuana n aron te mate kanga tarakin te tibwatibwa n aron tao te bwai kee, n aron te *distribution of property* ke te naan *estate* n aron are e kakaraoaki ibukia koraki ake riki tao iai aia KPF ke tao aia mwane n te Bank ke tao tera riki n aron aia bwai are ana kona n raa kaubwaia, ao aia bwai ake a kona ni karaoaki imwia irouia kanoaia ke aia utu.

Eng kanga e na bon kona ni uoua iteran te tai aio ma tia manga taraia riki ma ara koraki. I kakoaua naba are teuana te namwakaina kanga e a manga nang *disadvantage* ke kanga e akin ang ibuobuoki nakoia ara koraki ake ana nang raroa ao ana mena n te naan atimwakoro ke te naan raa.

Ao anne ngkanne e na kona n aki rangi ni ibuobuoki nakoia n aron anne ngkana e a nang uarereke ao e a kanganga te mwamwananga. Ma e koaua n aron ae waaki ngkai ao bon ara neeti iai ara neeti ake iaon aba a kona ni bon ibuobuoki naba ni karini waaki aikai.

Ma tia tara raoi are teuana te namwakaina ngkana e na bon tau ke e na aki ti kona ngkanne ni manga noria tao ni manga noria nakon te kauoua ni wareware ngkana tera mwiin te kamatebwai iaon raoi te maan aio.

N aron are I ataia e kona ni bon uoua iterana bwa iai raoiroina ao bon iai naba kabwakana inanon te waaki teuana ma teuana.

Eng iai naba te mobile registration ibukin ana rongorongo te tia maroro n te itera are teuana riki te Leader n te Kaitara ae karineaki. Anne ngkai ae wawaki iai bon ara koraki iai ara aobitia akana mena iaon aba, iai te naan ASWO ao bon iai naba ara aobitia ngkana a bon mwananga man te aobiti mai Tarawa ikai ni bon karaoa naba te naan raa ni manga tao rimwiin ni bon kakoaua bwa koraki ake a bon tuai karini aia bong ni bung ke te mate ke te mare ana manga karauaki n ruamwiaki ibukin karinakin aia bong ni bung ke ni mate.

Ao anne ngkanne n aron are I mwaneweia a kona ni ibuobuoki iai ma te naan neeti. Ao tao antai bon utu ngkana iai te beba n aron te bwabetito ke tera bwa a bon tuai raa bwa anne ngkanne a kona ni karinaki ke n tauaki beba ni kakoaua.

Eng ti noora koauan te kantanninga are ko a bon tia ni karinaki am bong ni bung itinaniku ao aban tinaniku ao ko aki kainnanaoia ae kona manga karinaki riki am bong ni bung. Ni karokoa bon akea am bong ni bung ae e a tia ni karinaki n aron are e mwaneweaki. Ma e koaua bwa anne naba ngkanne kanoan te katamaroa.

Ni kaineti ma te form ke te short form ke te certificate are e uarereke are kanga e bwabwainaki ngkoa are e pink ibukin te bong ni bung ae uarereke. Ao eng I taku bwa ti noora te kantanninga anne are e riai ae uarereke ao e riai ni iai ae abwabwaki. Ao anne ngkanne ae ti kataia ni promote ao ti kataia ni kaunga rinanon te ID Card. Are are te ID Card e uarereke are ti aran tamam, aram ao kanga abam ke rongorongongo aika a uarereke riki ao kanga e aki oti iai rongorongongo aika ana rangi ni mwaiti. Antai raam ao antai kanga n aron anne.

Ma ngkanne aio e teimatoa ni waaki ara aobiti ni waaki ni karaoi te naan ID, a kawari abamwakoro ao a kataia ni preach ao n aron are ti waaki

inanona ao e rawata kanga bon te Kaitara. Are tia ni nikaokioki naba n aron are ti taekinna e reke am ID ngkai ao tao e a tia n reke am mwane ngkai ao tao ko a karekenakoa naba. Anne ngkanne kanga te naan kanganga ae ti nooria.

Ma eng tao inanona taina te naan katamaroa iai te kantanninga bwa tao imwain banen te ririki aio a nang bane n toa te koraki, ao ti nang kaungaia ngkanne ara koraki bwa ara botanaomata bwa ana karekei aia ID Card bwa e a bebete riki uotakina. Bwa are a kona ni mwaimwai ni kabotauaki ma te beba ke tera are kona uouotia ao e abwabwaki. Ao arei are ko a uouotia bwa te card ae kanga e teimatoa riki arona ao n aki kona ni waekoa ni uruaki Madam Speaker.

E koaua n aron are e mwaneweia te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinainano ao anne bon te kanganga. riki ara kara ake akea mwiin aia bong ni bung ao anne iai kawaina n aron are e bon waaki inanona are te late registration, ke koraki ake a bon tuai ni karinaki aia bong ni bung ke kaetakina ni bon rinanon te kabowi. N aron te kabowi ao n aron are e taekinaki ngkana tao koraki ake a bon akea bwa a ikawai tao a tia ni mate tao aia karo, iai naba ngkanne ana anga te kabowi ni bon kakoaua bwa teuanne ke neienne kanga tao ai bon anne te kabanea n etiruru n ana bong ni bung.

Ao e na kona n aki eti te bong ke tera bwa tao e a eti riki te ririki ma te namwakaina ao kanga te bong e a ketinaki naba ke tao ngkoe anne angana. Iai ngkanne are e waaki iai te bowi bwa ai tera bwa are a mate am karo ao am raa ao ana kanga n ataia. Ma are e waaki te bowi inanon te late registration ao iai naba te maroro iaolia tao i abatera ake a maan ni maeka i Kiribati. Iai naba kawaina iaan te citizenship act. Iai naba moan mwanewean tao koraki ake a bua rabwataia tao aomata ake a betinako kanga ngkanne aron karinakia.

Iai naba ngkanne te naan tua tabeua akana a rekereke ma aikai tao n rekereke riki ma ana waaki te police. Iai naba ngkanne iaan te raa ko kona n ribooti nakon te Oo ni Bureitiman ngkana tao e betinako am aomata ke tao e bua ao e aki reke rabwatana. Ko kona ni bon ribooti ao e na karaoaki te kakaee ni karokoa te tai are e otinako iai tao aia kukune Bureitman ke tao aia koaua Bureitiman bwa tao e aki riai n reke rabwatana ao e nang riai n aki maeu, ao anne ngkanne e kona ni uotaki nakon ara aobiti ibukin karaoaki ke karinakin mwiin te mate.

Ma aio kanga e kakoaua bwa n aron ae I taratarai bwa e a bon nakon ana *discretion* te *Registrar General* tera butimwaeakin ana ribooti te Oo ni Bureitiman ke te kakaee iaolia koraki

ake a betinako bwa tera ana taratara iai. Bwa I taku bwa anne e kona ni karaoaki ngkai ao tera ana babaire te Registrar ma koraki riki riki ake a bua anne ngkanne e a bon kona n nakon te utu ao tao te ribooti ao ao neiere ke teuare e na butimwaai rongorongon te naan raa karinakin riki koraki ake a bua rabwataia, ao ana karinaki bwa a mate.

Ao e koaua ti kaitau n aron iango ni ibuobuoki n aron aio ao e koaua ana manga bon kona n taraaki riki mai irouia ara taan rabakau. Bwa tera angaraoina iango aikai ao tia butimwaai naba te naan taeka tao taeka ni kaitau ake a tia ni mwemwe riki tao nakon ara aobiti ao nakoia ara taan rabakau ake a tia ni ibuobuoki n taraa aio. Ao e koaua tia butimwaia ao ti kaitau ngkami n aron anne.

Ao e koaua tao aio moa tarakina moa n te tai aio ngkana iai riki manga katamaroana, ao I taku bwa are e na manga tauraoi naba ni uotaki ngkanne nakon te kauoua ni wareware bwa tia manga karaua n taraia ibukin kauouan warekana ao kamatoakina. Ao ara tua e na manga tauraoi ara aobiti ni mwakuri iai Madam Speaker. Ao e koaua Madam Speaker man maroro akanne ao I taku bwa I a tia ni kaekai tabeua taian titiraki angiina akana a bane n tia n tabekaki. Tia kaitau riki maroro ni kaineti ma te Biira n onono aio. Ao man maroro akanne ao I

kukurei ngkanne n tabekia bwa te Biira n onono nakon te tua ibukin te bung mate ao mare e na warekaki te moantai. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ngkai ko a bon tia ni karaoa am sum up ao n nang kanakoa ngkanne te kaoti nano iaon am.

Bwa te Biira n onono nakon te tua ibukin Bung, Mate ao Mare e na warekaki te moantai. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia. E butimwaeaki moan warekan te Biira n onono aei.

Ao tia nakon ara bwai are imwina. Ara bwai are imwina bon te Komete iaon te Phoenix Island Protected Area Conservation Trust Rebill Bill 2022. Ao imwain ae ti Komete ao I a kan bubutia te Sargent bwa e karuoa moa ara Mace.

**PHOENIX ISLAND PROTECTED
AREA CONSERVATION TRUST
REPEAL BILL 2022
(Committee stage)**

Tibiika : Ao tia tia Komete ngkai ao I ataia bwa e nang uarereke ara Biira aei ibukin ti kamaunaan te tua are iaon te Phoenix Island Protected Area. Ao ngkanne au atatai naba ao bon akea te onono iaona.

Ngaia are ngkanne N nang kanakoa te maroro iaon te kibu 2 tia tara moa te kibu 2 ngkana iai ae kan maroro iai ni kaotaota. Ngaia e nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao e nang uarereke bwa I ti kan ongora taekan are te Trust Fund anne bwa a tia ni kakoroaki nanon are kanga te tibwatibwaa ke imwain are e nang mauna ngkai ara tua aei. E rabwa.

Tibiika : Ao te Minita ae karineaki man te Environment N na anganiko Hon.Ruateki Tekaiara bwa kona kaeka ao e nakoim.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa Madam Speaker. E rabwa te Leader n te Kaitara bwa e tuai tia te tibwatibwa iaon aikai. Aongkoa iai manga ara Board Meeting bwa ti nang karaua raoi n noria bwa mwaitira kaubwaira ake i America inanon aia aobiti ma aia raa riki ao mwaitira kaubwaira ake ikai. Bwa ti aonga naba n ataia bwa mwaitira ngkanne kaubwaira ake ti bwaini. E rabwa.

Tibiika : Ao bon akea riki ae kan titiraki ao N nang kanakoa ngkanne te kaoti nano iaon te kibu 2. Bwa te kibu 2 e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao tia taraa ngkanne kai bon ti anne kibuna ana clause ao tia taraa ngkanne ana short title te Biira ke atuna ae uarereke. Ao N na kanakoa ngkana iai te kan titiraki iaon atun te Biira are e tei ngkai iaon ara Biira ngkana akea ao N na kanakoa te kaoti nano iai. Bwa atun te Biira ae uarereke te short title of the Bill e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao tia nakon ngkanne atun te Biira ae abwabwaki ke te Long title of the Bill. Ao ngkanne N na kanakoa te kaoti nano nakoimi. Bwa atun te Biira ae abwabwaki e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao ngkanne e a bon kabwanina naba ara Komete iaon ara Biira iaon te Biira ae te Repeal of the Phoenix Island Protected Area Conservation Trust Act 2009. Ao ngkanne ti nang kaoka ara Auti bwa e a toki ara Komete I a butiko bwa ko a kaoka te Mace.

Ao tia nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka : Kauouan Warekan te Biira.

KAUOUAN WAREKAN TE BIIRA

Tibiika: Ao ti nang kanakoa ngkanne kauouan warekan te Biira ao I a butia te Minita ae karineaki n te Environment Hon.Ruateki Tekaiara bwa ko a kanakoa am kaoti ibukin kauouan warekan am Biira ao e nakoim te Minita.

PHOENIX ISLAND PROTECTED AREA CONSERVATION TRUST REPEAL BILL 2022

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I tabeka au kaoti iaon kauouan warekan te Biira ao e bon riai bwa ti na anga bwanaara ni kaitau nakoia kaaain ana aobiti te AG's n aia katauraoui a e ngae ngke e uarereke a ma a tia n aki mamatu teniua ke aua te wiiki ibukin ti iraua te rain anne.

I kanakoa naba te kakaitau nakoia raora man te Kaitara ni butimwaeana naba aio ke tao aki butimwaeana ma ti na bane nanoraoi nakon aio.

Ao aio ngkanne au Biira. Bwa te Biira ibukin Kamaunakin te Tua ibukin Kamanoan Kaubwain te Aono ni Binikiti e na warekaki n te kauoua n tai ao ni kariaiakaki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao N nang kanakoa ngkanne te kaoti nano iaona. Bwa te Biira ibukin kamaunakin te tua ibukin kamanoan kaubwain te aono ni Binikiti e na warekaki te kauoua n tai ao ni kariaiakaki n te Auti aei. Akana

a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia. Ao e a katabwanina raori ngkanne ara kauoua ni warekan ara Biira iaon te Biira are e tabekaki anne.

Ngkanne ara bwai are imwina tia nako iai.

Kiraaka : Taian Kaoti.

TAIAN KAOTI

Tibiika : Taian kaoti ao ibukina bwa I taraa te tai ao e a bon tia ni boo 7 ao I taku bwa iai kanoan riki ara beba aikai akana imwina. Ao e abwabwaki iai are iaon te Development Fund. Iai te naan kaoti riki tao teniua imwina. Ngaia are I tangiria bwa ti na break te itera n aoa. Ao 20 nakon 8 ao ti oki ao tia katiai naba ni kabane bwa are te 3 ara bwai are iaon ara Ota Beba arei. Ao tia motirawa moa.

MOTIRAWA 30 TE MINITI

Tibiika : Ngaia n aron are I a tia n taekinna ti oki ao tia nakon naba ara kaoti iaon te kataumwane ibukin te karikirake. Ngaia are N na angan te Beretitenti te Vice President ae karineaki ao bon te Minita ibukin te Finance ae Hon.Dr Teuea Toatu ao e nakoim te Kauoman ni Beretitenti.

TE KATAUMWANE IBUKIN KARIKIRAKE 2023

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa Madam Speaker. Te Tibiika ae ko rine te Beretitenti ae ko rine, te Leader n te Kaitara ae ko rine, Minita ma Taan Tei aika kam karineaki, kaaain Kiribati ni kabane ao taan ongora. Ni bwanaan te marurung kam na bane ni Mauri.

I kukurei n te tai aei ni kawenea imatan te Auti aio te kataumwane ibukin karikirake ibukin 2023.

Te kataumwane ibukin karikirake i kawenei kataumwane iaon karikirake iaon kainibaire ibukin ana waaki ni karikirake te Tautaeka inanon te ririki ae na roko. Karikirake aikai bon ake e na mwanenaki iroun te Tautaeka ke te LCDF n aron ae ti ataia. Ao kanoan aia buoka aba ake anganga baia nakon Kiribati ke taian Development Partners n aron ae ti bon ataia.

E na bon aki kona ni koro nanon te kataumwane ibukin karikirake 2023 n akean aia boutoka ma aia ibuobuoki raora ake aki toki n anga baia nakoira taian Development Partners.

Man anne ao I a kawenea te bwana ni kakaitau nakoia aba aikai ibukin teimatoa aia buoka riki iaon waaki ni

karikirake. Ma e a moarara riki ibukin aia ibuobuoki n taobaraan te Covid-19 ao te mwautakataka are e korakora n namakinaki ioura n taai aika nako ao ni karokoa te tai aei.

Bon akea ara nanokokoraki bwa e na bon teimatoa te reitaki ae tamaroa aio nakon 2023 ao n ririki ake imwina.

Te Tibiika ae ko rine te kibu ni koora ibukin te kataumwane 2023, *bon Kateimatoan te Maeuraoi ma te Marurung rinanon te Babaronga raoi*. ke n te taetae ni imatang *Getting back better and stronger*.

Aio e kaotia bwa Kiribati e tauraoi ni waakirake ni kaitarai kanoan bong aika ana roko ma te nakoraoi ao te tatauraoi imwin te tai ae maan are e a tia iai n rinanon te kanganga.

Kai e a uki ana matabaiawa ao mwamwananga a moana kaain Kiribati e moarara riki ibukin te iokinibwai ma te aonnaba. Ao e noraki bwa Kiribati e a tauraoi ni waaki ni kakoroi nanon tibwangana ibukin waakinan karikirake are e na raanga mai iai te kabwaia.

Te Tibiika, te boota ni kataumwane ibukin karikirake ibukin 2023 bon \$227.6 te mirion ke 89% man kaubwain Kiribati ke n arana ae ti bon ataia n taetae ni imatang ae GDP.

Te naan karikirake ake ana moanibwaiaki bwa ana mwanenaki iaan te kataumwane aio bon karikirake ibukin riin te waaki ma korakora. Te kai n nako tinaniku, te ran, te mwamwananga, te mwane ni ibuobuoki ibukin kamaeuraon te botanaomata ke te social protection, te reirei ao ai boutokaan te mauri ao katoki aoraki.

N te ririki 2023 ao te Tautaeka e na mwaneni karikirake n te mwaiti ae \$106.3 te miron ke 36/100 man te ikota ni kataumwane.

E raka iaon 60% man karikirake ake a mwanenaki man te Tautaeka. Aika ana tibwaaki nakon mwaane ni buoka nakoia te botanaomata ao ai bongana naba te mwane ni motirawa nakoia naake a mwakuri ni bitineti, aro ao Kauntira bwa e na buoka aron maeuia ao katorobwaiian aia utu ni ikotaki ma te buoka nakoia taan aki mwakuri ma buokan te takataka.

Mwaitin ae katauaki ibukin aio bon \$76.6 te mirion man ana buoka te Tautaeka ni Kiribati. Man aio ao \$28 te mirion ibukin mwanenakin te takataka.\$30.1 te mirion ibukin buokaia naake aki mwakuri ao \$9.5 te mirion ibukin te mwane ni motirawa nakoia taan mwakuri ni bitineti, aro ao Kauntira.

Inanon naba ana buoka te Tautaeka ni Kiribati ao iai te \$18.4 te mirion ibukin mwanenakia ataein Kiribati ni

Kuura ake a rietata ake itinanikun Kiribati. \$4 te mirion ibukin te onobwai ao \$4.6 te mirion ibukin katean taua ibukin itoman iaon abamwakoro.

Iai naba atu ni kataumwane aika a boou bwa \$1.5 te mirion ibukin kaitaraan ana tinetine aobitin nako te Tautaeka iroun ana kambwana nako te Tautaeka.

\$0.2 te mirion bwa buokan mwanenakin aia mwakuri ni kataneiai te koraki ake a tibwa reke aia beba ao a kateirakeaki n aobitin nako te Tautaeka. Aio are bon te *scheme* ao akea \$0.5 te mirion mwanenakin te rabwata ae boou ibukin tararuan te mwane, ke tao ti aranna n taetae ni imatang bwa te *financial supervisory authority*.

Madam Speaker, te boota ni kataumwane ae e reke mai irouia taan buoka mai tinaniku ke taian Development Partners ibukin te ririki 2023 e nakon te mwaiti \$171.2 te mirion ke 62% iaon te boota ni kataumwane ibukin karikirake.

Imwain te Tautaeka ni Kiribati ao te Tautaeka n Tiaina ngaia are e rianako ana buoka ibukin te karikirake n te mwaiti ae \$35.9 te mirion.

Iai uoua karikirake aika a bubura ae ana mwanenaki n aio bwa \$10.1 te mirion ibukin kaboakin ao karokoan

ana mitin ni mwakuri te customs ibukin tuoan kaako ake a roko man kaibuke. Ao ai \$10 te mirion ibukin boutokan ana karikirake nako Kiribati ao tabeua riki.

Ao imwina bon ana buoka te Tautaeka n Australia ke te DFAT ae nakon te mwaiti ae \$35.6 te mirion iaon ana karikirake aika 30 ni mwaitia aika a rekereke riki ma boutokan te reirei te mauri ao katoki aoraki ao karikirake ibukin boutokaan riin te waaki.

Man aio ao \$6 te mirion e a kaineti ma ana waaki ae boou Australia ibukin boutokaan te reirei ke arana Bilateral Education Program \$5.7 te mirion ibukin buokan te kareke mwakuri ae arana teuana te *Skills for Employment* ao ai \$2.7 te mirion ibukin boutokan kamwanangakia te nati ni Kiribati ake a karekei rabakau n reirei aika a ririeta ao tabeua riki.

Te kateniua n aba ae rianako ana buoka bon te Tautaeka n New Zealand. Are e a tia ni karokoa mwaitin ana kataumwane ibukin te ririki ae na roko n te mwaiti ae \$28.6 te mirion ibukin 37 karikirake ake a irekerekere riki ma boutokaan te Mauri ao Katoki Aoraki, ao ai te katamaroa nakon te iti ma te ran. Man ana kataumwane ao e a tia ni katannakoa te \$3.7 te mirion ibukin te ibuobuoki ibukin katamaroan te iti ma te ran. \$3 te mirion ibukin boutokan te reirei n Neeti ao \$2.5 te

mirion ibukin naba boutokan te reirei itinanikun Kiribati ao tabeua riki.

Irarikin kataumwane ni karikirake aikai ao a teimatoa n anga ana buoka ana itabon Kiribati nako, nakon ana kataumwane Kiribati ni katoa ririki ke te *recurrent budget* n arana ae ataaki bwa te *budget support* ibukin te ririki ae 2023. Te boota ni mwane ae \$24.4 te mirion e a tia ni kataumwaneaki mai iroun Bangken te Aonnaba Bangke n Atia, Australia, New Zealand, ao ai te botaki mai Europe are aranaki bwa te European Union.

Tao N na ti taetae ni kamatata teutana ikai Madam Speaker bwa e koaua aikai bon ware aika a roko inanon baira ngkai. Ao aikai are e bon karaoaki ware aikai imwin te reitaki ma ara Development Partners aikai ao tao e kona n ae e na iai te bitaki teutana ngkana arona bwa e a manga roko riki aia ware. Ma aio are bon te ware ngkai are e a tia n tibwaaki ma ngaia ao a tia naba ni kaokia. Ma ngkana iai te bitaki e raoiroi bwa ti aki kona ni bitia n taina aio bwa e a tia ni buti te mena.

Madam Speaker, e a tia te Tautaeka ni karaoi ana babaronga raoi ibukin ana karikirake ake ana kona ni uarokoa abara aio ma ana botanaomata nakon te kainibaire ake 4 ake a mwaneweaki n te Kiribati Kiribati 20 Year Vision ke te KV-20

bwa e n ariki Kiribati bwa te aba ae marurung, e maeuraoi ao ni mwengaraoi.

N te ririki 2023 ao angin te kataumwane n te mwaiti ae \$176 te mirion ke 83% iaon te boota ni kataumwane ibukin karikirake e kaina naba te moan boua, ke te kainibaire inanon te KV-20 are irekereke ma karikirakean kaubwaira ke te World Pillar.

Aio are e rin naba inanon ate kataumwane ibukin boutokan te reirei te Mauri ma Katoki Aoraki, boon te takataka, te buoka nakoia koraki ake aki mwakuri ni ikotaki ma aia mwane ni motirawa taan mwakuri n te bitineti, Kauntira ao aro nako.

Te kataumwane ibukin kainibaire ake irekereke ma riin te waaki e nakon te mwaiti ae \$85.4 te mirion ke te 31% iaon te boota ni kataumwane ibukin karikirake. \$9.4 te mirion ke 3% iaon te boota ni kataumwane e a tia naba ni kataumwaneaki ibukin tararuan te rau ao te mauri. Ao ai \$6.8 te mirion ke 2% man te boota ni kataumwane naba aio e nakon te kainibaire iaon katamaroan te kairiri ke butin te Tautaeka kea rana n taetae ni imatang te Governance Pillar.

Babairean ke tibwaan te kataumwane ibukin 2023 nakon 6 mwakoron ana kainibaire te Tautaeka ibukin te rikirake ibukin te

4 n ririki ae kinaaki n arana ae te Kiribati Development Plan ke te KDP e a tia ni barongaaki n aron aikai. \$87.4 te mirion ke 35% te boota ni kataumwane e kaineti ma buokan karikirakean kaubwain te aba ao a kai rekerekeaki naba ana buoka te Tautaeka ibukia taan mwakuri n te bitineti, aro ao Kauntira.

\$90.7 te mirion ke 33\$ iaon te boota ni kataumwane e a tia ni kataumwane ibukin buokan karikirake iaon riin te waaki. \$48.3 te mirion ke 17% iaon te boota ni kataumwane ae e a tia ni kataumwaneaki ibukin boutokaan te reirei ao karekean te rabakau. \$23.9 te mirion ke 9% e a tia ni kataumwaneaki ibukin buokan tararuan te Mauri ao Katoki aoraki. Te \$11.3 te mirion ke 4% iaon te boota ni kataumwane ae e a tia ni kataumwaneaki ibukin buokan tararuan ara otabwanin ni ikotaki ma buokan karikirake iaon taian kai n amwarake ao maange n aron barongan mange ao ai arora ni kamanoira ao ni kaitara kanganga aika a karina ao ai bon bibitakin kanoan bong.

Ao aio \$6 te mirion 2% iaon te boota ni kataumwane ae e a tia naba ni kaokoroaki ibukin katamaroan te waaki n Tautaeka ke te good governance. Tibwatibwaan te mwane ni karikirake nakon aono ke mwakoron nako Kiribati.

Madam Speaker, aron waakinan ma barongaakin karikirake aikai e kabuta aon Kiribati ae bwanin. N te ririki ae na roko ao te kataumwane ibukin karikirake e a tia n tibwatibwaaki nakon ana karikirake te Tautaeka ake ana waaki ao n reitinako nakon te ririki ae boou ibukin te aono ni Kiribati ae kabuta ni ikotaki ma Banaba ao te Aono n Raina ma Rawaki ao te kataumwane are e a tia ni baireiaki e nakon te mwaiti ae \$207.4 te mirion ke 75% iaon te boota ni kataumwane. \$64.5 te mirion ke 23% iaon te boota ni kataumwane e a tia naba ni barongaaki ibukin aban Kiribati mai Makin nako Arorae ni ikotaki ma Banaba. Ao ai \$5.6 te mirion ke 2% iaon te boota ni kataumwane are e onoti nakon te Aono n Raina ma Rawaki.

Iai 31 mwaitin karikirake ake a tia ni barongaaki ibukin abamwakoron Kiribati ma Banaba. Ake ana boutoka aron karikirakean riin te waaki, te reirei ao ai tabeua riki.

Aikai teniua karikirake ake a rianako man te aono aio, \$21.2 te mirion ibukin karikirake iaon kabutan te ran iao nako Tarawateinainano ma Betio. Aio are e a mwanenaki iroun te Banke n Atia ke te ADB ke Bangken te Aonnaba te World Bank ao ai te rabwata are e mwaneni karikirake ake a irekereke ma bibitakin kanoan bong are te Green Climate Fund GCF.

\$7.5 te mirion ibukin katamaroan te karikirake iaon te itoman n te mwamwananga iaon Tarawateinainano ma Betio are e mwanenaki iroun Tiaina ao ai \$5.7 te mirion ibukin boutokan te kareke mwakuri ke te *skills for employment* are e mwanenaki iroun Australia.

Iai naba 19 mwaitin karikirake ake a tia ni barongaaki bwa kanoan 2023 ibukin Kiribati ni kabuta. Ao aei are e rin naba iaan te kataumwane iaon boon te takataka. Te mwane ibukia naake aki mwakuri ao ibukia ake a mwakuri n taian bitineti, aro ao Kauntira. Tabeua karikirake irarikin aikai bon \$11.4 te mirion ibukin boutokan karekean te rabakau ke te reirei itinanikun Kiribati are e mwanenaki man te Tautaeka ni Kiribati. \$10.3 te mirion ibukin karekean ao karokoan ana mitin ni mwakuri te customs ibukin tuoan kaako ake a roko man te kaibuke are e mwanenaki mai iroun Tiaina ao ai \$10 te mirion ibukin boutokan nako ana karikirake Kiribati n aron te Lively Project ao tabeua riki are e a mwanenaki ni katoa ririki iroun Tiaina.

Ni barongaakin karikirake aikai ao iai 5 bootaki ni mwakuri ake a mwakurii angin karikirake aikai bwa te botaki ibukin riin te waaki ao kateimatoa korakora, ke tao te MISE ma ana kataumwane ae \$53.8 te mirion ibukin boutokan

karikirakean, katoamauan ao katamaroan riin te waaki iaon te korakora man te ran ao te kai n nako tinaniku.

\$37.5 te mirion e a tia ni kataumwaneaki ibukin boon te takataka ao aio te mwane ao ai te mwane ni motirawa ibukia taan mwakuri ni bitineti, Ekaretia ao Kauntira. Aio are e barongaaki rinanoan te mwane ao babairean karikirake are bon au Ministry, Ministry of Finance and Economic Development.

Te kataumwane n te mwaiti ae \$30.1 te mirion ibukia koraki ake aki mwakuri e bon barongaaki man te botaki ibukia Aine, Roronrikirake, Takakaro ao Kamanomano MWYSSA.

Te botaki ibukin te reirei Ministry of Education e a tia n anganaki te kataumwane ae \$25.8 te mirion ni bon karikirake iaon boutokan te reirei ao ai te nati ni Kiribati are \$94.1 te mirion ibukin te botaki ibukin te Mauri ao Katoki Aoraki ibukin katoamaun riki aron butin ana waaki ma ana mwakuri te onaoraki.

Madam Speaker, iai te kataumwane ibukin karikirake ake a tia ni barongaaki ibukin 2023. Irarikin aio ao bon iai nikiran mwaane ibukin karikirake ake a teimatoa ni waakinaki inanon te ririki aio.

Inanon te ririki ae 2022 ke man ririki ake mai mwaaina.

Iai karikirake ake akea te kataumwane ibukia ni 2023 n te kantaninga bwa man aia nikira ni mwane man te ririki aio ao are mai mwaaina ao e na teimatoa ni waaki nako.

Eng tao N na ti kataia ni kabwarabwara teutana te mena bwa are te kataumwane iaon te karikirake aio ae 2023, aio ti ibukin ae te mwaiti ae ti taekinna are \$277 te mirion ti ibukin te karikirake ake a boou ake ana riki inanon te ririki 2023. Ma e na uringaki naba bwa iai naba project ake *on going*. Aio itinanikun te mwaiti aio taian *carry over project* ake a bon waaki ma akanne kanoan te ririki aio ao kanoan ririki ake imwaina. Ma ngkana e boo taia ni kabane I taku bwa e kaniia \$100 tabun te mirion.

Ma ngkana ti ikotia ma 2023 ae e na uota te mwaiti ke te ikota ni mwane ibukin te kataumwane ibukin karikirake ao e nakon are e bon kaan bwa are \$27 arei e bon kaan \$500 te mirion, are nanona e bon nang korakora te mwane iaon te karikirake. Ma ti na uringa bwa ngkana ti taetae iaon aio ngkai, te mwane ti taekina \$277 te mirion ti ibukin 2023 ao e a kiba naba ke tao ni ikoti karikirake ake a bon *on going*. Are nanona bwa e na bon bubura riki te mwaiti ibukin te karikirake aei.

Ngaia ae taekinna ikai, bwa mwaitin nikiran mwane ni karikirake man 2022 e katautauaki iaon te mwaiti ae \$101.5 te mirion. Ao aio are e karekea te ikota ni mwane ibukin te karikirake inanon 2023 n te mwaiti ae \$379 te mirion eng kabwara te bure. Bwa ngaia aio ngkanne are ngkana ti ikota te ririki ao ao te carry forward balances ao te ririki ae na roko ao te mwaiti ni kataumwane ngkanne ibukin te karikirake \$379.1 te mirion ibukin karikirake ae 274 mwaitia. Ao tina uringa bwa are iai ngkoa te mwaiti ni mwane are ti a tia ni kabwatia ibukin te kataumwane are ibukin te mwakuri te recurrent are iraua \$320 te mirion, ti ikotia ma aio ao tia bon roko naba ngkai ae bon kaan \$700 te mirion ngkai.

Tao bon te mwaiti ae korakora ti aki te mwaiti ae uarereke te mwaiti aio. E noraki bwa e nang mwaiti karikirake ibukin te ririki ae na roko ao kakoroan nanoia e kona n riki bwa te kakaewenako nakoia ana Botaki ni Mwakuri te Tautaeka. I kamatoa ikai bwa te Tautaeka e a tia ni kawenei ana kainibaire ibukin tararuakin aron waakinan karikirake aikai. Ma aia konabwai ara taan mwakuri ao ngkana e noraki bwa e na iai rootakin te karikirake teuana ma teuana ae na tauraoi naba te Tautaeka ni waekoa ni ibuobuoki iaon aio.

Te Tibiika ae ko rine te Tautaeka aio e aki tangiria bwa e na kauarerekeaki ke ni kataonabaaki te mwane ni

buoka nakon Kiribati. Kioina ngkai e nang korakora ana kekeiaki ma ana kakamwakuri ni waakini karikirake aikai e ngae ngke e riaon aia kona ke korakoraia ana aomata ake mwakuria.

Tao n nang roko n au taeka ni kaininin ngkai Madam Speaker. Madam Speaker I taekinna n te Auti aio bwa te Tautaeka aio e rang korakora ana iango ibukin karikirakean ao uarokoan Kiribati, ma ana boota n aomata ni kabaneia nakon te marurung ao te maeuraoi inanon te rau ma te mweraoi.

I aki mwaninga taekaia ara Development Partners ke taan anga te buoka mai tinaniku ibukin teimatoa aia buotoka nakon Kiribati, ni uarokoiri nakon ara takete aikai rinanon aia anga mwane ni katoa ririki. Ngke a tabeka bwanaan te Tautaeka ao Kiribati ae bwanin ni kakaitau nakoia raora ni koaua aikai ao n angania te taeka ni karabwarabwa. Kam bati n rabwa.

Aio bon bwanaau ae onoti ni kakaitau nakoia au taan mwakuri n au aobiti ae te botaki ibukin te mwane ao babarongan karikirake, riki taan mwakuri n te National Economic Planning Office ke te NEPO n aron ae ti ataia ao ai bon naake aki toki ni mwamwakuri ma ngaia man botaki ni mwakuri, *Ministries* aika a kakaokoro ibukin aia beku korakora ni karokoan te Boki ni Kataumwane

ibukin Karikirake 2023 ao ibukia te botanaomata.

I ataia ao I kakoaua bwa Kiribati e a waaki ngkai ni kaina te kawai are e a tia te Tautaeka n taketenna ibukin kamarurungan ao kakorakan riki te rikirake iaon abara mai mwiin te kanganga are ti a tia n rinanona n taai aika nako. E na rikirake te maeuraoi te marurung ao te rau ma te mweraoi are ti teimatoa ni ikarekebai ni kakoroi tibwangara aika a kakaokoro ake ti a tia ni mwiokoaki iai.

Man au taeka aikai Madam Speaker ao I a bubuti tabekan te kaoti ibukin te Mwane ni Karikirake ibukin 2023 bwa e na maroroakinaki ao ni butimwaeaki iroun te Auti n Tei aio. Te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa nakoira ni kabane. E rabwa.

Tibiika : Ao ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao N nang kanakoa ngkanne nakon te Kaitara bwa N na ongora moa ana kaeka. I angan te Leader n te Kaitara te Tia Tei mai Abemama Hon.Tessie Eria Lambourne e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ao ko rabwa te Tibiika ao tia manga kamaurira riki n tamaroan te tairiki aei. Ti na bane riki ni Mauri.

Ao tia kaitaua te Kauoman ni Beretitenti ao te Minita n te mwane ni uotakirakean te kataumwane

ibukin te karikirake ibukin 2023. Ao ti boutoka ana kataumwane te Tautaeka n aron are e a tia ni kabwarabwara te Kauoman ni Beretitenti.

Ao ti na rimoa moa ni kakaitau n aron kanga tein te boki ae ti anganaki bwa a rawata riki rongorongo aika a kona n reke iroura man te naan taibora riki ke te naan ware ake ti a manga anganaki.

Ngaia are ti kaitauia taan katauraoa te boki ni kataumwane ibukin te karikirake aei bwa e a te teimatoa tao n raraka arona ibukin ngaira ara rongorongo Taan Tei. Ao ae ti taraia bwa e nang kakawaki ae ana bane n reke iroura rongorongo aika a kakawaki ibukin tibwatibwaan te naan kaubwai ke te naan *resources* ibukin kakoroan nanon ana iango te Tautaeka ibukin te karikirake ao ni kaineti ngkai ma kanoan ana takete ni 2023. Ao ti kakaitau ao tia kauataoa te bwana ni kakaitau nakoia raraora ake a teimatoa n anganganira te buoka bwa ti na kona ni kakoroi nanon kanoan ara kantaninga ke ana kantaninga te Tautaeka ibukin te ririki ae na roko.

I taku bwa e rangi matata kanoan ana maroro te Kauoman ni Beretitenti ibukin kanoan te kataumwane n te karikirake n te ririki ae na roko. Ao ti teimatoa naba ngaira kaain Kiribati e a nang korakora ngkai ara mwane ae tia bon

kabanea ibukin bwaai ae a mena ngkai n te kabwarabwara ngkai bwa te naan karikirake. Ao aei are n te ririki ae na roko e a tia naba ni mwaneweia te Kauoman ni Beretitenti kanga ngkai e bon teimatoa Kiribati e bon taua tao te moa ibukin kakoroan nanon te naan waaki ae tao iangoia te Tautaeka ibukia kaain Kiribati.

Ao tao N na ti tao kabotoa au maroro iaon kanoan ana kataratara te Tautaeka are e ananau are ibukin 20 te ririki te KV-20, ao kanoan ana iango ibukin te karikirake area ana KDP man 2022 nakon 2023. Ao ngkai ti ataia bwa te ririki ae na roko bwa anne token ana kataratara ao ana iango ni karikirake te Tautaeka ibukin Kiribati n ana plan anne.

Ngaia are I taku bwa e kakawaki naba bwa n te naan kataumwane ae aekakin aikai ao e nang tikiraoi te naan rongorongo aikai, ao e na ibuobuoki naba ngkana ti kona ni katamneiaki iaon kakoroan nanon te naan takete are a tia ni kaweneaki n te KV 20 ke te KDP. Ao ti na taraa aron ana tao bwaai aika a rangi ni moanibwai iroun te Tautaeka iaan ana KV20. Ao te moan moa are bon tea kawa ao I taku bwa aei te bwai tao te itera ae moan te kakawaki nakoira ngaira kaain Kiribati bwa are aei bon oin kaubwaira.

Ao e nang kakawaki bwa te naan mwane are a kabaneaki ke tao aia

buoka tao raora mai tinaniku e na kona ni kaota te tamnei bwa tia bwaka iaa n ara waaki ke tao n ana iango riki te Tautaeka ni karikirake iaon te itera aei.

Ao e rawata kanoa ana iango te Tautaeka ao tao te bwai ae ti na taraia bwa tao te naan mwane ke tao bon ara mwane ngaira kaain Kiribati ke aia mwane tao raoraon Kiribati bon kakoroa raoi nanon, ke ana karekea nakoia kaain Kiribati teuana are tao te maeuraoi. Bwa e na taraaki bwa e na iai rakan maeuraia ke aia living standard kaain Kiribati bwa e na tamaroa riki nakon are ngkai. Ao aei te bwai ae ti kan taraia n ara maroro bwa kanga tera raoi ae ti kantaningaia nakon te ririki ae na roko ibukin kabonganaan raoi, ao tao kabonganaan raoi te naan mwane n angana are e a tia ni kabwarabwarai te Kauoman ni Beretitenti. Ma tera raoi kanga mwiina a ti kantaningaia.

A rawata te naan takete ae tia ni wene n te naan boki aikai te Tibiika ao te KDP e rawata naba ana takete. Ao taongkai te kantaninga bwa are ai kabaneanan te ririki ae na roko. Tera aron taraan te naan takete aikanne ma te kataumwane aei ibukin te karikirake ibukin te ririki ae na roko. Anne tao ngkai tao ibukin ae e nang bane ana tai ke ana ririki te KDP are e a tia n tarataraia. Ao aei e nang kakawaki n te tai aei bwa e na oti naba bwa tao ngkai tia roko tao i

nukan arei ao tao e na teke arei ke tao e na aki bwa ibukin aei.

Ao tia taraa ngkanne are te akawa bwa are aei bon ana kantaninga te Tautaeka bwa e nang bon akawa ana ika ao e na bon karaoia ao e na kanakoa bwa e rawata riki boon are e bon karaoaki Kiribati nakon are ana roko taan akawa n akawa ara ika ikai.

Ao ti ataia bwa are iai ana karikirake ngkoa te Tautaeka are kanoan ana iango are te naan long line ke teniwaa ake a karekeaki. Are ana kataninga bwa ana karekeaki riki aika a bubura bwa ngkana a nako n akawa taan akawa ao ana kona riki n tiku ni maan n akawa ao e na toamau kanoan ke bwain te naan kaibuke aikai bwa ana kona ni kawakin konaia. Aongkoa te kantaninga bwa te naan kaibuke naba aika a karekeaki iaan te kantaninga anne, ana kona naba ni karekei te naan ika ke ni kabonakoa aia ika nakon te tabo ni karao ika te KFL. Ao aei ngkanne are kanga a rawata te naan reirei are a tia ngkoa n reireinaki ara tia akawa ibukin kawakinan konaia ngkana a reke bwa e na kona n roko n aron are e kantaningaaki n te mwakete itinaniku.

Are aei te kantaninga ae moan te tamaroa iroun te Tautaeka. Ma aikai ngkanne ngkai e nang bane ana tai te KDP ngkai aei ao tia bwaka iaa n aei, ae ti ataia bwa iai te kanganga ae

reke nakon te karikirake aei. Bwa are kanga a manga aki mwakuri te naan kaibuke ao tera ngkanne kanoan ana kantanninga te Tautaeka.

Teuana naba te bwai ae tit araia bwa are teuana mai ibuakon te naan buoka are bon teuana ae ngaira kaa'in Kiribati ae ti kabanemwane iai, boutokaaia naake te naan observers taan tararua ara marawa. Ao riki taan tararuia taan akawa n ara marawa bwa ana iri nakon te naan tua ibukin kanoan aia license are a tia n anganaki ibukin tea kawa n ara marawa.

Ao ti ataia bwa aei teuana ae tao e rootaki ngkai aron ara tararua aei imwin te aoraki. Ao are ti teimatoa ni kanoan ara maroro ikai bwa iai tabewaa kaibuke ae ngkai tao a manga tararuaki, man te tai are aki iai tararuaki ao te titiraki, bwa tera kaubwaira ae a tia ngkai n anaaki ae ti aki kona ke ara observers are aki kona ni karaua n taraia n tain tao te kannanna ke n rokoia n ara matabaiawa ikai.

Ti kakaitau n nooran kanoan te boutoka nakoia observers ara kantanninga bwa e na reke irouia kanuanga are a tia ni katanoataaki nakoia n te kataumwane are ngaia kanoan ae te support nakoia ae a nang anganaki aia mwane ni motirawa irarikin rakan te naan mwane ni mwakuri ke aia rate are e

a bon tia naba ni kabwarabwara te Minita n te akawa.

Teuana naba tabeaiangara naba ngkai n aron kawakinan ke tararuan kaubwaira aei ao aei bon teuana are ana buoka Australia nakoia te naan aban te betebeke are te barebooti. Iai te kanganga n te barebooti are e roko iroua ao I taku bwa iai riki aba tabeua ae iai te kanganga n aia barebooti.

Ma te bwai ae ngkai ae ti kantanningaia bwa tera ana kantanninga te Tautaeka n tararua ara marawa n akean moa ngkai ara barebooti. A rawata te naan boraraoi ae a tia ni wene n te tebetebeke te Tibiika. Teuana n aekakin te boraraoi ae aranaki bwa te Niue Treaty ao aei te boraraoi e a kona ni uaia ni ikarekebai aban te betebeke n tararuai aia marawa. Ao iai ngkanne kanga manga mwakoron riki te boraraoi aei ae aranaki bwa te Niue Treaty *Subsidary* ae aei ko kona ni kariaia tao ana barebooti te aba teuana bwa e na kona n rinnako tao riki are kanga ko bubuoka tao am tia ma ngaia ao a kona ni ibuobuoki n aei. Ma e na rang ibuobuoki naba n aron te aekaki ni kataumwane aikai bwa tera aron kawakinan kaubwaira ae ngaia bon oin kaubwaira. Ao tao aei bwaai ae kanga te naan kanganga ae ti kaitara ngkai ma ngaia, ma tera ngkai kanoan ngkai ara kantanninga ibukin te itera anne.

Bwa are teuana e na rawata riki te mwane ae e na reke ke te kabwaia ae e na reke man kaubwaira mai marawa. Iai naba te naan boraraoi ae ti a tia tao ni karaoi ma teuana n aekakin ae ti karaoia ma America ae aranaki bwa te **Ship Riders Agreement**. Ao aei are kanga a kabonganaaki ana kaibuke te Coastguard ke ana rabwata teuana America are e tararua naba aia marawa ao a kona n toka ara aomata are man te Fisheries, man te Law Enforcement Officers bwa ngkana a roko n ara marawa ao ana kona ngkanne n iri bwa a kona ngkanne n reke irouia, rinanon ara aomata anne kanga te kariaia bwa ana kona ni katikia te koraki ake ana kuneaki n ekanako ara tua.

Kanga aikai teuana ao ti ataia naba bwa ti ongo bwa iai naba ngkai nanoia ara bitineti, ara *private sector* bwa a kan rinnako naba ngkai inanon te waaki ibukin te karikirake n tea kawa. Ao teuana mai ibuakon tao kanoan ana kainibaire ke tao ana takete te KDP ibukin kaungan te bitineti bwa access *to finance* ke tao buokaia te naan bitineti bwa ana reke anga ni ibuobuoki man tao te tango mwane ke te naan anga ni ibuobuoki n te mwane ke tao ni itera riki tabeua ae ana kona tao ni katei waen aia karikirake ke ni kakoroi nanon aia karikirake ae a iangoia.

Ao aei teuana tao te itera ae ti nang kaunga ti tuai ngkai noria ma are ara kantaninga bwa te Tautaeke are e taratara te itera aei. Ma aei teuana te bwai ae ti na kaunga bwa ti na bon kaungaia ara koraki ngkana e a reke irouia tao a kona ngkai n rinnako te karikirake aei ao ti nang kaungaia bwa a nang karikirake iai ao tera ae ti na kona ni boutokaia bwa are e na bon tiku te mwane iaon Kiribati.

Iai te rongorongo ae ti warekia n ana beba New Zealand teuana bwa e a tia te Tautaeke ao ara Tautaeke ao te naan bitineti tabeua i Auckland i New Zealand ni kabooa tewaana te kaibuke n akawa te Pacific Explorer aei kanga e mena i New Zealand. Te rongorongo aei ai bon tibwa ngkoananoa ao te rongorongo ae e rangi ni boou, ao anne ti na bubuti bwa tera raoi rongorongon te kaibuke anne ao tao anne e kaineti ma te karikirake raa. Bwa e nang kakawaki naba bwa e na matata bwa ngkai e a mena aei te New Zealand Ero tao ibukin ana rongorongo te Tautaeke. Ao ae nang kakawaki bwa e na matata.

Bwa aei e ikarekebai te Tautaeke ma tao te naan bitineti e nang tamaroa. Ma ngaira ti na kaunga naba bwa e na bon taraia moa ara bitineti bwa tera naba te anga ae e na kona ni ikarekebai ma ngaia tao ni bon buokia ni katea waeia ibukin naba te karikirake aei. Kanga anne te naan tao te kaninganinga tabeua iaan te

akawa. Bwa tera ao kanga ngkai iaan te takete are karawatan riki te mwane man te akawa. Ao aei ngkanne tao e na ibuobuoki naba bwa kanga te karikirake te naan karikirake are a mena ngkai n ara kataumwane aei ao ti nang kakaitau nakon raoraon Kiribati a teimatoa n anganga aia buoka. Ao ti noria bwa Tiaban iai ana buoka are karekean te kaibuke ibukin rikoan te ika.

Ao tao aei naba e na nang kakaongora nakoia kaain Kiribati bwa tera raoi aei. Bwa aei rikoan te ika mai iaon aba nako Tarawa ao e a kanga raoi aron te karikirake aei, tao e na kainnanao naba te ibuobuoki nakon te naan tabo ni kamwaitoro iaon abamwakoro n aron ae e a tia n tabetabekaki irouia Taan Tei.

Ma ti kakaitau iaon anne ao Australia, New Zealand ngkai n te ririki ae na roko a bon teimatoa naba ni iai aia buoka tao iaon aei kanga tabeua raoraora ao iai naba ana buoka n aron ae ti noria n te kataumwane kanga te Global Environment Facility.

Ma aei kanga teuana kanga kanoan ke ana moanibwai ke ana *priority* te KV-20 ao aei are e bon titebo naba ma te KDP. Tao aikai ana ibuobuoki naba ngkana arona bwa e na reke ke tera raoi te outcome ae ti kantaningaia man te naan buoka tao iaon te Fisheries tao riki ake kanga

taabo ake a nang kakawaki iroun te Tautaeka.

Ngkanne tia manga taraa ngkanne te kaneweaba, bwa are te kaneweaba te kauoua ni moanibwai ke ni priority iroun te Tautaeka n ana KV-20 ao ana KDP. Ao iai ana takete te KDP bwa aongkoa e na karikirake te karekemwane man te kaneweaba nakon te ririki ae na roko 1% n te GDP. Ao aikai naba te naan rongorongoe ae ana nang kakaongora. Ae ngkai ti nang karau raio ni kamanenai te naan mwane ke buoka aikai bwa ana bon taketenaki raoi kanoan ana iango te Tautaeka ibukin are e iangoia ibukin karikirakean Kiribati.

Ao anne ngkanne iaon tao te kaneweaba. Bwa tit araia ngkai bwa te kaneweaba e bon teimatoa n rangi ni uarereke. Tao e nang uarereke ngkai te kakamwakuri iai iaan ae iai kanganga n aron karikirake ake a tia ni katauaki ngkoa bwa kanoan te karikirake aei. Ao teuana are bon te kibakiba nako tinaniku, ao te naan karikirake iaon te Dash 8 are anne kanga te moan mwaneka ngkoa ao te Embraer.

Ao aikai naba karikirake ae a tuai bwa ngaira ake ti uneakinna bwa are a fail naba aikai. Ao ti tuangaki bwa are te Embraer are e teimatoa bwa bukin are e aki kikiba bwa ibukin te Covid-19. Ao I taku ngkai bwa kanga e a toki bwa e a uki ngkai te kibakiba

ao tia kantaningaia bwa are e na kiba te Embraer. Ma I taku bwa bon te kanganga raoi are e a bon ngaia ae e bon totokoa karekean ana AOC te Embraer are e bon aki kona ni kiba iaon te marawa ae rangi n ananau ao e kainnanaoaki te tabo teuana. Tao ngkai e na aki kiba ni karokoa n aron ae taekinna te Minita e na aki kiba ni karokoa e tia Kanton.

Ao ti aki ataia bwa ni ngai aei, bwa anne naba e rangi n tamaroa ngke arona bwa iai naba n te kataumwane aei ke n te kataratara iaon te karikirake bwa ni ngai te tai anne. bwa are e aoria are ti ataia bwa te mwane are ti a tia ngaira ni kabanea ngaira kaain Kiribati are \$60 tabun te mirion ngaia e na bon iai n tokin te tai e na bon waakinaki te karikirake anne.

Ma anne ngaia iaan te kaneweaba. Ao ti noria are te kauowaa ngkoa ni wanikiba are iaan ngkai te boki ni kataumwane. Are tao \$60 te mirion are e kataumwaneia ngkoa Tiaina bwa e na anganiira ni 2020 ao e a manga aki roko anne ai manga ti \$25 te mirion. Ti tuai naba raoi kakoaua bwa kanga e roko te mwane anne. Ma ngkai nikirana e a moanna ni uauarereke mwaitin te mwane anne ao e na rangi ni kakawaki naba bwa e na kabwarabwaraaki.

Bwa ti noria n te boki ni kataumwane ae kanga te rongorongo iaon aei ae titebo ma iai te mwane man boon te Embraer ae e a kabonganaaki ngkai

ni kaboaki ana wanikiba te Air Kiribati. Ao anne e nang kakawaki naba ae karauaki raoi ni kaotaakibwa. Bwa iaan te naan kataumwane are iaan te karikirake ao tao ni boki ake a nako ao aikai a nang kakawaki bwa a kabwarabwaraaki. Bwa ngkana arona bwa a karaiaaki man te karikirake teuana nakon teuana ao anne te rongorongo ae e rangi ni kakawaki bwa e na riai ni kabwarabwaraaki.

N aron te rongorongo n te naan boki ni kataumwane ao \$7.3 te mirion are mai iaan are aongkoa are aranaki bwa te Embraer iaan Tiaina are e a kamenaaki nakon te karikirake ae arana AKL Fleet Financing Project. Ao I taku bwa e nang rawata ngkoa ara titiraki ao e nako mai ia te mwane anne. Ao I taku bwa aei e nang kakawaki bwa ana riai ni kabwarabwara bon ibukin ara rongorongo ao aia rongorongo kaain Kiribati.

Anne iaon te kaneweaba ao ngkai are bon ti teuana ngkai te karikirake are e mena iaan te LCDF ke ana mwane Kiribati, are ibukin boon te CEO n te TAK. Ma iai naba te rongorongo ae e nang kakaongora n ara boki ni kataumwane n Tautaeaka karikirake aei. Bwa e oti iaan te naan karikirake aikai bwa ti aki ti te Tautaeaka bwa e kangai te rongorongo n te karikirake are ibukin boon te CEO ngkai n te kaneweaba.

Bwa te Tautaeka ao Taiwan bwa iai tabeua te naan karikirake ae a kanganne ae te Tautaeka ao Taiwan ao ti aki raoi rangi ni matata. Bwa are ti bon kataumwaneia n te kataumwane n te *recurrent* ma e aera ngke e a manga rin n aei ao ti ataia bwa iai nikiran ana mwane Taiwan are *un allocated* ae \$5.4 te mirion. N tokin te ririki ae nako ae tao n te ririki aei ao \$5.4 te mirion. Ao ngkai ti aki kona ni kunea ngkai n te boki ni kataumwane ibukin te ririki ae na roko bwa e a mena ia. Ao aongkoa e otioti iaan te Finance ae kangai ao aikai ae ana allocated man ana mwane Taiwan.

Ao ngaira ti kantaningaia bwa anne are irarikin nikiran naba ana mwane Taiwan te naan karikirake ake a bon reitinako ni karokoa ngkai. Bwa I taku bwa e bon nang matata naba bwa e rawata naba nikiran ana mwane Taiwan ao ti noria bwa iai naba aika a kabonganaaki n te ririki aei n te naan karikirake tabeua. Ma anne te rongorongo ae ti anaia man te boki aei bwa iai naba imwain ae kabonganaaki n te ririki aei.

Ao anne akea te kanganga bwa are anne bon kanoan te naan karikirake aika a teimatoa ni waaki. Ma e kakawaki bwa ti na teimatoa naba ni kakarabwa Taiwan bwa are e bon teimatoa naba ni kakabonganaaki ana buoka. Ao iai nikiran ngkai ana mwane ae \$12 te mirion n aron te

rongorongo n te boki ni kataumwane aei. Ao tao aikanne ae a nang kakawaki bwa aei iaon te kaneweaba.

Eng ao tera ngkanne te kantaninga n te kaneweaba e uara ara takete are 1% n te GDP nakon te ririki ae na roko. Ma aron tein ngkai ara kataumwane n te karikirake ibukin te ririki ae na roko. Tia roko ngkai ia? Tao aikai naba e nang kakawaki naba ibukin te rongorongo iaon te kataumwane.

Ngkanne ngkana ti taraa tao kanoan tao bouan te KV-20 ma te KDP. Ao tao I a ti rinei naba tabeua itera aika tao ibukin te maroro. Ma aikai ana kataratara ma ana iango te Tautaeka n ana beba aikai. Aikai are bon ibukin kabwaiaia kaain Kiribati ae kakawaki ba e na oti bwa tia bwaka ngkai iaa ao tera kanganga. N aekakin tao iaon te maeuraoi tao te wealth. Tao teuana te bwai ae ti aki toki naba ni mwemwekia naba ikai te kammwakuri. Ao teuana te kanganga ae ti teimatoa ni ununeakinna ikai bwa bon buan aia mwakuri te naan kaimoa.

Tao ngkoa ti ununeakina naba buan aia mwakuri observers ma ti ataia ngkai bwa are a moanna ao e a tia ni kabwarabwara te Minita n te akawa are a waaki ngkai ni mwananga. Ma te naan kaimoa, ao aei ngke a bua aia mwakuri kaimoa aikai ao e rootaki naba marurungin kaubwain abara

bwa are te mwane are e a kakaokaki are te naan *remittance* aikai ae a buoka naba marurungin ara economy. Ao kanga e nakon tao \$10 te mirion ngkoa n aron au ururing te naan mwane aikai ae a roroko. Aikanne a bua ao ngke e bua aia mwakuri te naan kaimoa ao e bua naba anne.

Ngaia are aei ti taraia naba bwa e rootaki naba aron tao te maeuraoi ae ti uaiakinna bwa e uarereke naba aron ao e rootaki naba ara karekemwane. Ao aei tao te *foreign exchange earning*.

Tao iaon te Mauri te aoraki ngkai ae e a roki ni korakora iai te mate irouia kaaina bara are bon aoraki ake aki ewewe. Ao e taku te KDP bwa te tioka bon ngaia te moan ae e rangi ni buburakaei. Ao tera ngkai kanoan te karikirake ae tao kanoan ngkai te kataumwane ibukin te ririki ae na roko ao ni ikotaki are a bon waaki ngkai ae e na teimatoa ni buoka aei.

Ma ngkana ti taraa te kataumwane ibukin te ririki ae na roko ao tao tia tarai itera aika tao te kakamwakuri, ao te takakaro. Ao teuana te bwai ae kanoan te kataumwane n te karikirake n te ririki ae na roko bon te runga. Ao te runga aei naba e nang kakaongora naba bwa are e taku naba bwa aika a karekea naba te mwane naba are iaan te LCDF te Tautaeka ao Taiwan anne kanoan

ara boki ni kataumwane aei are \$900 tabun te ngaa.

Ao iai naba ana buoka are Tiaina are \$500 te ngaa naba ibukin te runga. Ma tera raoi ara waaki ibukin tao kamarurungan te takakaro. Ao ngaira ti taraia bwa e rangi ni memere ngkane n te itera anne. Bwa are ti na riai ao ngkai kanga tia ti bootia naba ma kanga e uarereke taraan ngkai te naan tao te boutoka nakon te itera aei. Ao teuana ae ti taraia bwa bon te stadium are te karikirake are te \$6 te mirion ibukin te stadium e tuai man ataaki bwa are tao iai te bitaki n arei. ma ai tera ngkai te iango ibukin karaoan te tabo n takakaro arei ibukia te roronrikirake. Bwa e aoria n are e a tiraua riki te tabo n takakaro ao n aron te kantaninga are e moan kantaningaia te Tautaeka ibukin karaoan te karikirake n te stadium.

Iai naba kanoan naba ana motinnano Tautaeka are e kangai bwa ti na bane n ritini te naan tabo n takakaro, ake aba ake a mena iai taabo n takakaro iaon abamwakoro ke iaon Kiribati ni kabuta. Ao aei e tuai naba koro nanona ao ti titiraki n tain te kataumwane ibukin iai te kataumwane ibukin te nako ni kataratara ke tera are e na nako ni karaoi ate Tautaeka bwa e aoria n ae e a waaki aei, ao aomata a nang anga abaia ao tao e a buburakaei riki tao te tabo n takakaro ibukia te roronrikirake.

Iai tao te boutoka ibukia ke tao ibukin te takakaro itinaniku. Ma aei tera tao ara kantananga ibukin karikirakean aei. Ao ti noria bwa e na nang korakora iai buokan te kamarurung n aron ae ti bane n ataia. Ao teuana naba tao te bwai ae ti noria bwa are te KDP e kangai bwa ngkai te kanganga naba n te NCD ke aoraki ake aki ewewe, bon teuana naba te bwai ae e nang nonoraki n aei bwa kabonganaan te manging, *excessive alcohol consumption*.

Ao ngaira ti noori naba itera aikai bwa e kanga naba ara kataumwane ni buoka naba te itera anne. Bwa ngkai n aron ae ti taneiai iai ngkai, ngkoananoa ti bane n noori I taku bwa e a rangi n rawata ara roronrikirake ae a rangi ni kukurei bwa are e bwaka aia mwane man te Kaonobong ao e a rawata te mwairiri. Ao are anne bon aron te roronrikirake ao anne kabonganaan te mwane are a tia n anganaki bwa tao buokaia ibukin are tao ana katei waen tao aia karikirake ke tera. ma are ngkai ti bon ataia bwa ngkana e roko te backpay ao a bae n tabetabe te naan Bureitiman. Ao e na bae ni iai tao n noraki ara roronrikirake ni matu.

Ao aei naba te bwai ae ti na riai n taraia, bwa tera ara anga ngkai ni kanakoraoa riki anne bwa aoria n are tao a kamanenaaki raoi te naan mwane aikai. Bwa are mwaane aika

a anganaki ao riki te roronrikirake ti na kanga riki tera ara anga ni kaungaia bwa ana kataia n aki rangi tao ana kakae riki aia anga ni kabongana aia mwane.

Tao ti na katuka anne nakon te Tautaeka. Ao I taku bwa te bwai ae te kanganga ibukin te manging ao e nang korakora kabonganana riki ngkana e bwaka te mwane n aki mwakuri. Aikanne kanoan anne ao tao ti taraa ngkanne are tao aon abamwakoro. Are a rawata te naan karikirake a tia ni kataumwaneaki n ririki aika a nako ma a bwaka iaa n aekakin te naan kawai iaon abamwakoro, karaoan te naan marae ni wanikiba ao te naan uaabu.

I taku bwa aikai ngkai taraana bwa are te ririki ae na roko ana kabane n ririki n te KDP ao a bwaka iaa kanoan ana kataratara te Tautaeka are e nang tamaroa ibukin kanakoraoan riin te waaki iaon ara abamwakoro. Ao tao te naan umwa n takataka e rawata naba te titiraki, iai naba mwaane ake a kaman tia ni kataumwaneaki ibukin te umwa n takataka ao a bwaka iaa. Aikanne I bwa te naan rongorongon naba aika a nang kakawaki.

Ao ngkai bon te mena ae ti taraia bwa a kanga ngkai aron te naan karikirake. A rikirake ni maeuraoi ara koraki ke tera ngkai tein Kiribati n te tai aei ao tera ara kantananga nakon te ririki ae na roko. Ao I taku

bwa te kanganga ibukin rikiraken boon te bwaa te naan amwarake, tao taretaren te bwainaoraki ma tao tera ngkai a manga tao a tare kaako. A kanga tera buokan aikanne n ara kataumwane aei.

Bwa are teuana are ti ununeakinna are buokan te KOIL bwa e na kauarerekea boon te bwaa. Ao e tuangira te Tautaeka n aron kanoan ara maroro n te bowi aei bwa are e na bon bwaka n te ririki ae na roko bwa are e a bon bwaka boon te bwaa n te aonnaba. Ma tera ngkai ae kona ni karaoi ate Tautaeka ngkai ibukin ngkai te kanganga ae rootaki te botanaomata iai. Ao anne te bwai ae ti uneakinna ao tit araia nakon te ririki ae na roko. Nanona ngkai tia katikua nakon te aonnaba akea are bon nanon te Tautaeka n ikan buokia ana botanaomata iaon te itera anne.

Kanga anne tabeua ae tao I kona ni maroroakinna n te tai ae uarereke. Ao tao ti n te kabanea e na riai naba n taraaki raoi naba aron te naan ware n te boki aei. Bwa iai teuana ae kanga ti aki raoi nang koaua iai bwa e ngaa raoi ae na bwainaki. Ao aei n aron ana buoka Australia ana budget support.

Bwa ngkana e noraki te taibora are table 4 n te kataumwane are te recurrent budget ao ti tuangaki iai bwa \$5 te mirion na budget support Australia nakon te ririki ae na roko.

Ma te kataumwane ae te karikirake ti \$4 te mirion ae mwakoro iai. Ngaia ti aki ataia bwa e ngaa ae ti na iria. Bwa ngkana arona bwa bon \$5 te mirion n aron are ti tuangaki n te boki ni kataumwane arei ae ngaia te table 4 are are e na noraki iai ao e oti iaan Australia \$5 te mirion ana budget support nakon te ririki ae na roko ae ti \$4 te mirion ae oti ikai. Ao ngkana arona bwa e kaetaki nakon \$5 te mirion ao e na oti bwa Australia \$36.8 ana mirion ae na anganiira n te ririki ae na roko.

Ao anne te bwai ae rangi ni kakawaki bwa are ti na kaeti raoi te naan ware bwa a kakaokoro. Ao ti aki ataia bwa e aera ngkai e a manga uarereke n aei. Ao tao ti aki tangiria bwa e na kauoman Australia bwa e na oti raoi mwaitin ana buoka. Bwa are ngkana e kaetaki anne ao Australia raoi e bon teimatoa ao ti kaitaua naba Tiaina, ti kaitaua New Zealand ti kaitaua Tiaban, Korea, te World Bank, te ADB, te EU ni kabane ake a teimatoa n te ririki ae na roko ni manga anganiira riki buokara ibukin ara karikirake.

Ao tao aikai tabeua ae I kona n ti kan tao maroroakin bwa e aoria ni manga reke bwa kanga buokan te Tautaeka ibukin manga taraan riki aron kabongaana te mwaane ni karikirake tao ngkai e nang matata, te tibwatibwa ma ai tera ngkanne are bon te *development outcome* ae ti

kantaningaia ae ana kanakoraoaki riki maeuia ara botanaomata ma te naan takete ake a tia n tei iaan te ADB mai iaan te KV-20. Ao man taeka aikanne tia kakaitauia riki taan mwakuri ao taan rabakau ake a tia ni manga kanakoraoa riki aia boki ni kataumwane n te karikirake aei bwa ana rawata riki rongorongo ae ana kona n reke iroura ao aei ti rangi ni kunea bwa e rangi ni ibuobuoki.

Ngaia ti kakaitau ao ti kaitaua te Kauoman ni Beretitenti ma ana koraki ao bon taan mwakuri ni kabane n te Tautaeka are ngaia are a tia naba ni ibuobuoki ni kakoroa nanon te boki aei. Ao man taeka aikanne ao ti boutoka te kataumwane ibukin te karikirake ibukin 2023. Ko rabwa.

Tibiika : Ao I angan te Tia Tei ae karineaki mai Beru Hon.England Iuta e nakoim.

Hon.England Iuta : Ko rabwa te Tibiika ao e kakawaki naba reken te maroro n te kataumwane ibukin te karikirake aio. Ao tao e bon matata are kanga ai bon akea te bwai ae ti na totokoia. Bwa ti na boutokaia bwa angin te mwane ti a tia ni kariaia ao aia mwane taan buoka are ti na kaitau nakoia, akea te bwai ae ti na karaoia bwa ti na ti taua naba mwiin te ware ae a kaotaki ngkai inanon te boki aio. Ni ikotaki ma nikiran mwaane are a taekinna kaain te aobiti bwa a katautaua bwa iai

nikiran mwanen te ririki aio are e na manga ikotaki ngkanne ma kanoan te karikirake nakon te ririki ae na roko kanoan te kete ibukin te mwane ni karikirake.

I a boraio ni iango ma are e a tia n tabekia te Leader n te Kaitara ao ti kaitaua bwa are e a bon tia ni kataia rabwatana ni kabane are e na riai n taekinna ibukira n te tairiki aio. Ao tao I bon ti kan kanakoa riki au boutoka bwa I boutoka karekeakin te mwane nakoia te naan bitineti. Bwa are e koaua a nako naba ni kaea te bowi are i Thailand raona te Minita ao iai aia kantaninga n ikan akawa naba. Ao ana riai ni kaungaaki ao ana riai ni boutokaaki.

Ao tao bon tiku anne nakon te Tautaeka inanon taina anne kanga au moan boutoka. Ngkanne N na manga buriia kanoan aio ngkanne, N na buriia aio ao N na bon ti anai bwain Beru are e kakawaki ngkanne te kauring ibukin te mwane ni buoka anne. Bon ti te moanibwai moa are I bon ti taratarai tauran auti ake mai Tiaina ake a katekeaki ngkoa ikai are a kaotaki ikai. Iai ae e a tia n reke i Abemama ao i Abaiang n aron ae ti ataia. Ngaira kaain Beru e na reke ni ngai tibwara irarikin are tauran te kawai are a tia n tabekia raou n Tia Tei. Iai ae ti ataia ae bwain auti aika a boou ao kanga akea kataumwaneana ikai.

E na reke ngaira ngkanne tibwara kaa'in Beru tia bubuti naba ikanne tao inanon te sum up ke tao inanon te iraorao, a kaongoira naba. E uara tia kawenea naba ngkanne te bubuti tia tangiria naba tibwara aikanne taiaoka ngkana e riai.

Katiaan te naan karikirake ae a bon wene bwaai akekei ma I aki ataia bwa ai tera te kantaninga a taonaba. A taonaba te naan tangke a taonaba bwaai ni kabane ao bon akea ae e a tia n ringaki mai imwin te tai are I taekinna naba n au titiraki are 2019. E na kona ni iai mwannanoan anne ngkanne n nikiran mwaane aikai. Bwa are ti a tangiri ni kamanenai akekei tao a nang aki bwai ao a manga uotaki tangke nakon taabo tabeua bwa aikoa toronibwai bwaai aika, iai kantaninga iai aika a tamaroa ao a tuai man tia.

Ngkana e kona ni kamaraka ana kantaninga te Tautaeke e a tau te tanrikaaki bwa mwiina kam a kamaraki ami kantaninga ni buokira ni katoronibwaia kaa'in ara abamwakoro are a nang karekeaki manenan bwaai aikai.

Teuana mai ibuakona ngkanne te kiriniki ao ni moan te ririki aio ao uoua te kiriniki ae nakon te tenta bwa nuka ao Taboiaki. Tao e a manga bure te kataumwane ao e a manga rangi ni uarereke boon kaako. E a manga karaoaki te retender e a manga moan karaoaki riki te

katauboo kaua ae a nako ti nuka akea ngkanne te kiriniki are bwain imatang ibukin Taboiaki. Bwa I aki koaua bwa I tarataraia ikai ao kanga akea mwanen kiriniki iaon abamwakoro ae a kaoti ikai. Are e kanga naba a nang uarereke naba manin ara koroboki ma tia kataia n tarataraia. Ao ngkana tao iai ibuakona are ti bon bubuti bwa e a bon tabwanin naba te kiriniki are i Taboiaki e a tabwanin autina ni kabane. Ao ngkana ai bon ti te kiriniki ngkanne e a tangitangiria are te buriki. Anne ngkanne mai ibuakon aikanne.

E koaua I maroro n au titiraki are teuana ao te disaster fund ao I kaitaua ana kaeka te Beretitenti. Ma I a manga okiria riki ao n aron ana kaeka te Beretitenti titebo ma a tia ni karaoaki are te nei ni bokaboka, ao are te bono are n te Katorika i Futuna a tia ni karaoaki aikanne ni 2021. Tao I a manga reitaki ma ana aobiti bwa mwiina ana akea tibwara n te ririki ae na roko. Tao ti kona ni manga bubuti tao karinakin ngkanne itera tabeua are akana a bwaati bwa ana mwanenaki ibukin te kataumwane man te disaster fund.

Teuana naba te WASH bwa I bon tabekia naba n taai aika nako are reitan te karikirake iaon te tebo bai ma te kaitiaki inanon reirei. Ma te kaeka ngkoa are anganaki are e na mwaing man te itera Meang e nang kangai nakon te itera maiaki. E tuai

man roko te itera maiaki ao akea naba te kataumwane mai iai.

Ngaia are bon ti te nano kokoraki ma are e bon aoria bwa e kakawaki reken aikai tia bubuti naba aron ururingakin ara abamwakoro are e Beru iai. Ao teuana N na bon karautaeka nakoia kaain te MWYSSA bwa are moan te ririki aio ni uaa ngkai ti a tia n tuangaki bwa ana bane ni kaetaki te naan tinetina ni kabane imwain tokin te ririki aio.

N te ngaina aio ao I maroro ma te Tia Koroboki ao e a tuangai bwa ti na manga tataninga nakon Tianuare ke Beberuare. Bwa I bon ti raraoma n te kataumwane bwa e tau ke e aki. Bwa kanga e kauriaki nano are ko a tia ni berita ko a tia n taetae ma kaain te abamwakoro ni moan te ririki aio ni karokoa ngkai bwa ana kantaninga mwaain tokin te ririki bwa ana bane ni bwaka kaetakin mwaane. Ao ngkai te rongorongongo n ae I kaongoaki ai manga Tianuare nakon Beberuare.

E na iai rootakin te kataumwane iai ke e na akea bwa are tao bon akea bwa are e na raai ni kangai. Ma are ti anne te kantaninga tao e koaua e mwaiti te kantaninga ao tao irana te Minita bwa are ai aron ae e a bane buaka bwanaan te Minita n taetae nakoirira ngaira Taan Tei ao ti a tia ni uouota bwanana rikaaki nakoia are kaain ara abamwakoro. Ao kanga ai aroia taan mwakuri ngkai ae a tuai

ni koaua raoi n aia tai are ana kaitiki iai aron aia bwaka mwane ma aia raa, tao a kaungaaki riki ao ngkana aki ao ana boaaki riki teutana bwa ana riai ni kakaonimaki teutana. Bwa e aki raoiroi te taetae n arona aio ao te rongorongongo e buti nakon te botanaomata. Ma ngkana e un te botanaomata ao e a itikaokao rikaaki naba mwiin te ngurengure anne n okirikaaki nakon are antai are e na bukinaki n te tai anne.

Ao ana bon riai ni bukinaki taan mwakuri ngkana aki rangi ni kakaonimaki anne bon ti au bubuti. Ti te kauring riki nakoia bwa e a buretata aron te rongorongongo. Ngkana ai bon ti aikanne ngkanne bwain au abamwakoro ae I kona ni uringi tabeua ao I rangi ni kukurei n aron te kataumwane aio akea te bwai ae ti na waeia iai. Ao bon ti teuana naba ngkanne mwanen te Covid-19 ao I ataia ae iai nikiran mwaane tabeua ae a tinetina ngkai ae a tuai bane n oki ao ai akea mwanen te Covid-19. Ao iai nikiran mwaane ngkanne bwa are kona bubuti am mwane bwa e na reke mai ia, ao ko a tuangaki e aki kona n reke ngkai bwa bon iai te mwane are e onoti are e a tia ni katauaki ibukin kabomwi ni irekereke ma te aoraki anne.

Bwa akea ngkanne ao ngaia bon ti te bubuti nakon te Tautaeka bwa iai mwannanoakin aikai irarikin are kanoan ana kataumwane n te ririki aio. Ko kona ni manga katiia riki

mwanen te Covid-19 ngkana e aki reke mai irouia taan ibuobuoki are a bon mwanenna man ana buua kanga aikanne te kantaninga. Ma ti aikanne irekereken buokan kamarakan atun te Tautaeka bwa mwiina tao e taku bwa e a bane bwaai inanona ao ti na manga kaonna riki, ti na manga kauringa riki bwa mwiina a mwaninga taekan aikanne.

Ngaia are ti aikanne ao man rongorongongo aikanne ao ngkana iai tibanakon ara maroro ao tia kabwara bure. Tao ngkana e koaua bwa e nang raa totoki tokin te Auti ao e kakawaki reken au tai imwain tokin te Auti I a katekeraoi naba ngkami ni kabane, man bwanaan te marewen Beru ao kaain Beru ni kabane ao mai iroun raou n Tia Tei ao te Mayor ao te Kauntira tia katekeraoi ngkami n te Kiritimati ae iaon kawaina ae e a bon roko. Ao manga nakon te ririki ae boou ae ngaia kanoana ngkai ae ti bae ngkai ni babarongai raoi e aonga n ae roko 2 n Tianuare ae te teirake ao e a maran nako naba bwaai ni kabane. Man taeka aikanne te Tibiika ao I a kaitau ngkami ao kam bati n rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao I angan ngkanne te Minita ae karineaki n te Fisheries Hon.Ribanataake Tiwau e nakoim.

Hon.Ribanataake Tiwau : Ko rabwa Madam Speaker kai ko anganai naba

au tai bwa ti na maroro naba iaon te kaoti ae e rangi ni kakawaki aio. ao te moanibwai Madam Speaker bon reitan taian bwana ni kamauri nakoim Madam Speaker, kaain am taibora, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara, Taan Tei I a reitai ma raou n Tia Tei mai Nikunau ni karokoa te kamauri nakoimi n tamaroan te tairiki aio kam na bane ni Mauri.

E koaua te karabwarabwa naba nakoia kaain ana aobiti te Kauoman ni Beretitenti barongan te beba ni kataumwane ibukin te karikirake aio Madam Speaker.

N na ti okirikaaki teutana n taraa kanga ana kabinano te aomata ae kam bane ni kinaa ae aranaki bwa Confucius te Tiaina temanna ae te *philosopher* bon iaon Tiaina. Ao iai te taeka ae kangai Madam Speaker '*A journey with a one thousand miles begins with one step*'. E rawata te titiraki ae tabekaki Madam Speaker ao ti na kabwaranakoa tao n taetae ni Kiribati tao te taeka aio.

Bwa e moanaki te kawai ae abwabwaki man anaakin mai moan ke te mwaneka are kona waaki iai. Te kawai ae abwabwaki e moanaki imwain kawaim n anaakin mwanekam n te moan mwaneka. Ti na kataia ni kabwaranakoa te bwai aio Madam Speaker ao ti na kaitarai rongorongongo ake a tabekaki man ana itera te Tautaeka. Are e kangai bwa

tia bwaka iaa? E moarara riki tao iaon rongorongon karikirake iaon te akawa.

Ao e koaua Madam Speaker, tao te moanibwai moa ae ti na kaitiaki bwa are e kaawa n ae e bure ana rongorongo te botanaomata bwa ngaia aei e birimeere aron taian waaki ake tao a katarataraaki bwa ana waekoa ni karaoaki.

Te bwai ae kakawaki ae ti na kaokiokia n taai nako uoua ara ririki Madam Speaker n lockdown ao ngaia anne teuana bukin ae tao e merere iai waaki ake ana riai ni karaoaki ni kabaitiaki ibukin kakoroan nanon te kainibaire are e a tia ni kaweneaki inanon te KV-20. Ao e koaua are uoua bouan te kataratara iaon te KV-20 aio bwa te Botaki n Akawa ao te Tourism.

Ao I a karabwa moa te Leader n te Kaitara butimwaeen te kataumwane aio iaon karikirake. Te titiraki ngkanne ae tinetine ao e riai ni kaekaaki Madam Speaker. Tia bwaka iaa? Ao I taku bwa I a tia ni katerea bukina are iai bwaai aika a riki inanon ririki ake 2 te ririki. Ma ngkana ti taraa nanon te taeka are e taekinna te tia rabakau are I taekinna arei a tia ni waaki. Ti a tia n toua te moan mwaneka Madam Speaker ao tera te naan mwaneka akanne are a waaki kanoana.

Ma are e kakawaki bwa ti na mwaing bwa n te tai are ti mwaing iai ti na

manga toki, ti na aki tokitoki bwa ngke ti waaki nako ao tia bon waaki nako naba ni kakoroa nanon are ti na baireia bwa kanoan ara waaki ibukin karikirakean aroia te botanaomata.

Tia bwaka iaa Madam Speaker anne ae e aki toki ni kaokiokaki. Ao N na ti katerei bwaai tabeua N na aki manga tanrikaaki n tarai rongorongo tabeua, I a katikua nakoia naake tao a bon kaineti riki te maroro nakoia.

Ma N na ti kabotoa te maroro iaon ana itera te Botaki n Akawa. I karabwaia au taan mwakuri Madam Speaker bwa a tia n rangi ni kekeiaki ni karaoa tabeia ibukin kakoroan nanon te kantaninga are tia bon riai ni kabwaia man kaubwain au marawa.

Madam Speaker, ti na taraia moa tao kaubwaira ae te Ingimea ao te Ati, ao e koaua a tia ni waaki n aron are I taekinna. E koaua e a tia ni waaki te waaki e a tia n reitaki ma aban tinaniku, ao e moarara riki ma aban tabeua kambwana mai i Tiaina ni karioa te kantaninga are te kaai ni bwaibwai ke te joint venture imarenara ma kambwana ake ti nang waaki ma ngaia.

Aio e na kakoroa nanon te kantaninga are ti aki toki n teimatoa ni kakoaua are tia bon riai n akawa ara marawa, tia riai ni karaoa ara ika, tia riai ni mwaketenna ao n nako

tinaniku. Bwa e aonga n ae a bwanin raoi riki ke tia karekea riki te kabwaia ae e na rawata nakon are ti nang bon katan naba iaan te roo n akawa.

Iai taian babaire ake a tia ni waaki Madam Speaker ti a tia ni maroro ma angina taan anga te buoka. Iaon karekean matan taabe aika uoua ae ti aranna bwa te tuna up. Bwa are ti na ataia Madam Speaker te tuna hup bwa uoua te tuna hup, teuana ibukin te Persiennner ao teuana ibukin te Longline.

Ti ataia bwa ara marawa ae te aono ni Kiribati ke te Gilbert Group e a rangi ni korakora te akawa iai iaon kaibuke n akawa iai iaon kaibuke ni karaun.

A tia ni kataratara kaain ara Botaki ni Mwakuri bwa aio teuana te tabo ae e a tia ni karikirakeaki ibukin te Tuna up ibukia Per seiners. Taraan te Aono n Raina Madam Speaker aio e korakora iai akawan te ika are te ingimea are ibukin are man te Long Line.

Ngaia are tia taraa Kiritimati Madam Speaker bwa e na manga riki bwa te tuna up ibukin te long line. Aikai kataratara ake a tia ni waaki karaoakia ao e na waekoa ni waaki aio. Tao tia taraa moa Kiritimati ngkana e waaki te karikirake ae te *Multi-purpose court* ae na karaoaki iaon Kiritimati. Ao mai ikanne ao a

bane naba bwa ti na ataia bwa e kakawaki te naan *infrastructure* ao I taku bwa angin te kataumwane are e baireaki e boboto ke e kaitaraaki nakon te naan *infrastructure*.

Teuana te *infrastructure* ae e rangi ni kakawaki ioura Madam Speaker ao akanne te *multi-purpose court* are e na karaoaki i Kiritimati bwa e aonga ni kaitara kainnanoana ibukin karikirake akana a nang waaki ibukin te tuna hup ibukin te longline man te Aono n Raina ao te Aono n Rawaki.

Tia taraa ngkanne te Gilbert Group Madam Speaker e a tia ni waaki babaire ao maroro ma taan anga te buoka n aron Australia, ao antai ao a rangi n tauraoi nakai ni buokira ni manga karikirakea te tuna up mai iaon Tarawa.

Ngaia are aikai waaki ake a tia ni waaki Madam Speaker ae a tia ni waaki maroro ao tia naba ni waaki te katautau bwa e a tia ni karaoaki te kataumwane te naan estimate iaon mwaitin te mwane ae kainnanoaki ibukin karikirakean te tuna up. Ao ti kakoaua are e taekinna te Leader n te Kaitara Madam Speaker are e na rawata riki te mabiao ngkana ti reita aron te law te akawa n ara marawa rinanon te roo n akawa. N reitaki ma bon akawaan ao karaoan ara ika ao iokinibwaiana nako tinaniku.

Madam Speaker e koaua e taekinaki kakawakin aia mwakuri observers.

Ao I taku bwa ti a tia ni kabwarabwara n taai aika nako bwa te moanibwai ae kakawaki bwa e na matoatoa ara observers iaon karaon tabena bon kakukureiana e na tau arona are e anganaki kanuangana are e na reke mai iroun te Tautaeaka Madam Speaker. Ti a tia ni waaki ni karaoa anne ao e a waaki ngkai a tia ni waaki naba ngkai tokaia ara observers iaon tararuan ara marawa.

Ti aki nanona bwa inanon ririki aika nako ao tao e memere te tararua. E bon memere te tararua Madam Speaker iaan aki tokaia ara aomata. Ma ti aki nanona bwa e a memere ikanne Madam Speaker. Bwa are bon iai rabwata aika a teimatoa n tararua ara marawa. N aron te commission kambwana n akawa ake akawa inanon te betebeke Madam Speaker a bane ni kabaeaki bwa ana ribootini konaia ni katoa bong. Ma anne ti aki nanona ngke aikoa toka ara observers ao akea aron te tararua e memere aron te tararua are tao e taekinaki man te itera are teuana Madam Speaker.

E koaua e taekinaki te NTSA te Niue Treaty Subsidy Arrangement ao e koaua aikai itera naba tabeua ake a kona n taraaki ao tao ti bon waaki naba ni karaoi akanne Madam Speaker, ibukin kakawakinan ao tararuan ara marawa. Tao iai bwaai tabeua aika ti na maroro aika iai ae kanga ti bae iai bon iaan tabeua bwaai aika ti aki kukurei are iaon te

data theory. Anne ibukin karabaan rongorongong tabeua ae ti riai n aki share ma aba tabeua.

Ngaia are tao e koaua bwa iai baen teutana anne ma iai ware are ti waaki ma ngaia ti bon kona ni waaki ma aba tabeua bwa ana buokira ni karaoa nanon te tararua inanon ara marawa.

N aron are e taekinna iai te *Ship Agreement* ti kukurei n taekinna bwa ti a tia ni maroro ma America ao e a kaman waaki aio Madam Speaker ao ti na teimatoa ni karaoa aio n te aro are e na teimatoa n tararuaki te marawa ao ana bane ni iraki kanoan babaire ake a karaoaki ibukin tikonan ao kawakinan ara marawa.

Kaubwaira Madam Speaker, e koaua iai taraakin te private sector ti teimatoa iaon te koaua are private sector is an engine of growth. Ao tao e koaua bwa e a bon riai naba n taraia te private sector bwa aio teuana te sector ae e riai n rinnako inanona. Bwa e aonga n are e karababa riki aron te kabwaia are e na reke nakon te botanaomata.

Ti a tia n *expose them* Madam Speaker e koaua n te *Tuna Conference* ae nako bwa ana bon noori aekaki ni itera tabeua ake a kona ni karaoi irarikin te akawa. Ao ti aki ti te akawa ae na taraaki bwa iai te naan services te naan raana riki are ana kona n tarai bwa kanoan aia

waaki ni karikirake, e aonga n ae kawaekoa ao e kabirimwaka te rikirake iaon abara ae Kiribati man ana itera te akawa Madam Speaker.

E koaua ti CPPL e a tia ni waaki nako New Zealand ao ni kakaia reitakina ma kambwana ikekei bwa e aonga ni waaki ni manga kanakoi ana iokinibwai nako New Zealand Madam Speaker.

Ao akanne ngkanne itera tabeua ake ti waaki iai Madam Speaker ni iangoia bwa e na koro nanon te kantaninga are e a tia ni kaneweaki n ana kataratara te KV-20. Ao n aron are I taekinna a bon iremwe moa aikai iaan kanganga are ti aitarai ma ngaia.

E koaua ai bon ti uoua ke teuana tabun te ririki ti na kataia ni iangoia bwa ana bane ni waaki aikai inanon te tai ae waekoa. Nimawaa te Per seiner I teimatoa ni kakoaua are e korakora te benefit ke te kabwaia ae e na reke mai iroura ngkana tia kabotoa ara taratara iaon taian kaibuke ni karaun.

Iai ara taratara iaon are te I taku arei te Long Line. Ma anne e na boboto tarakina ao karikirakeana man te itera mainiku Madam Speaker. Ao akanne tabeua rongorongo n te aro bwa e aonga n are e kaekai titiraki ake a tabekaki mai iroun te Leader te Kaitara Madam Speaker. Bwa n te aro are e na ataia naba te

botanaomata Madam Speaker bwa e aki matu te Tautaeke bwa e tabe ni kekeiaki ni kakaai anga naba ni karababai nako anga n rababanako riki te kabwaia, are e na reke nakoia ara botanaomata ti aki ti man te roo n akawa Madam Speaker, man iteran karikirake ake e na kona ni karaoi ara botanaomata man kaubwaira ae te ika.

A rawata kaubwaira te ika bwa ti aki ti te ingimea ma are a nang taraaki naba itera tabeua ake I taku bwa ngaia ae e na buoka aron rikirakera Madam Speaker.

Tao man maroro tabeua akanne Madam Speaker I a karabwa riki aron butimwaeen aio ao ti na teimatoa n tekeraoi n taai nako n ana kakawakin ao ana tangira Uean te Maeu are ngaia are anganiira te bong teuana ma teuana. Ao man akanne Madam Speaker ao ti boutoka te kataumwane aio ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao I angan te Tia Tei mai Makin Hon.Pinto Katia e nakoim.

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa Madam Speaker ngkai ko kona ni karekea naba ara tai are ti na kona naba ni ibuobuoka ni iango ke tao ni kaitaua te Tautaeke ibukin te kataumwane ibukin te karikirake te Tia Babaire.

E koaua a bane n tia ni maroroakinaki itera tabeua ake I

taku bwa I tangiria bwa N na maroroakini. Ma iai teuana ae I taku bwa e rangi ni kakawaki bwa ti na teimatoa ni ibuobuoki iai ma te Tautaeka te Tia Babaire. Ma imwain anne ao I kaitauia te Kauoman ni Beretitenti ma kaain ana tiim kai a kona ni manga teimatoa ni kawenea te boki ni kataumwane ibukin te karikirake ibukin 2023 te Tia Babaire.

E a tia ni mwaneweia teutana te Minita n te Fisheries ae iai te rabwata are I taku bwa e nang kakawaki iaan te Private Sector te Tia Babaire. Ao ti ataia bwa n aron ae ti bon taneiai iai ti kaitau nakon te Tautaeka bwa e a tia ni karekea te mwaiti ni mwane are aongkoa \$9.5 te mirion bwa aia leave grant ke tao aongkoa aia mwane ni motirawa rabwata ake tao aongkoa a tia ni mwaneweaki iroun te Kauoman ni Beretitenti inanon tain te kataumwane te Tia Babaire.

Ao ti ataia bwa aio teuana te rabwata ae e rangi ni kakawaki te Tia Babaire. Bwa bon ngaia angatain te Tautaeka n taai nako te Tia Babaire n aron are e a tia ni mwaneweaki bwa bon ngaia naba are e teimatoa kanga ni ka karikirakea te ibuobuoki nakon te Tautaeka te Tia Babaire. Ao ti kaitaua n aei te Tia Babaire. Ao te titiraki ngkanne bwa e kanga ngkanne aron bwakan ke tao aongkoa reken te mwane ni buoka aio nakon te rabwata are e a tia ni mwaneweaki n te tai aio.

E rawata te ingainga te Tia Babaire ma tao e na tangiraki riki te kamatata tao ni itera tabeua are ti na butia iai te Kauoman ni Beretitenti. Ma tao aongkoa e na bwaka ni moan te ririki ke tao i Nukan te ririki ke tao banen te ririki anne kanga tabeua ngkanne te titiraki are a mwaneweaki mai irouia tao aongkoa taan bitineti ke tao te rabwata are te private sector te Tia Babaire.

Irarikin anne ao ti teimatoa ni ururinga te rabwata are aranaki bwa te *foreign investment* te Tia Babaire. Ti ataia bwa inanon te boki ni karikirake aio ke te mwane ni karikirake ae e mena imatara n te tairiki aio. Ao ti ataia bwa aio teuana kanga te bwai ae aranaki bwa karokoakia taan bitineti ke tao aongkoa naake ana buoka ke tao ana anga aia buoka nakon abara ae Kiribati te Tia Babaire.

Ti ataia bwa n taai aika nako ao iai rabwata aika ti a tia ni kaitau nakoia bwa a tia n rangi ni ibuobuoki n aron te bwai ae aranaki bwa manga karekean riki tao te mwakuri ke tao kauarerekean riki tao te burden ke tao kanga nakon te Tautaeka te Tia Babaire.

Ma ti ataia bwa n aron Tiaina, Singapore antai riki. Aio aba aika ngkana ti tarataraiia ao e nang korakora irouia te *foreign investment*. A karokoia kambwana mai tinanikun

abaia ao a tuangira bwa aikai bwaai aika a tauraoi ibukia ao angania tao 5 te ririki ke tao 10 te ririki tao ana anganaki bwa aongkoa e nang akea tao te tax ke tao tera ao a rangi ni unga nanoia bitineti aikai bwa ana roko bwa ana anga te buoka ke ana karikirake n abara ae Kiribati.

Ngaia kanga ti noria n te tai aio ao kanga e kuri karako kanga te bwai ae aranaki ae te incentive nakoia kambwana aikai te Tia Babaire.

Ngaia are tera ngke e noora naba aio te Tautaeka bwa e na karikirakea bwa bon teuana mai ibuakon te buoka ae e rangi ni korakora te Tia Babaire.

Ti kaitau naba n te kataumwane ae e a tia ni kataumwaneaki are ibukin te karikirake te Tia Babaire. Bwa ti ataia bwa te Tautaeka e korakora nanona ni ibuobuoki nakon ana botanaomata aika te roro ae ngkai te Tia Babaire. Ao ti ataia bwa teuana mai ibuakon ana mission te Education ke tao te Botaki ni Mwakuri n te reirei e na karawataia ataei aika ana nako n reirei te Tia Babaire itinaniku. Ao ti noria ngkai bwa teuana mai ibuakon te kataumwane ae e rangi ni buburakaei are \$18.5 te mirion te Tia Babaire.

Ao tao te titiraki ngkanne e na kangai bwa a uara ara ataei aikai, ngkana ti angania naba te pass tao aongkoa te

C ao a nang nako n reirei te Tia Babaire. Tera te *output* are ana reke mai irouia te Tia Babaire ao e aki ngkoa ao ti teuana ai ariki ke tao iteran te ririki te Tia Babaire ao tao a bane naba ni manga oki te Tia Babaire.

Ti kaitau bwa aio ae tao e noria te Tautaeka bwa e na karawataia ara ataei bwa a nang nako n reirei te Tia Babaire. Ma tao te titiraki ngkanne bwa tao te *quality of education* te Tia Babaire.

Ti ataia bwa e rawata ataei aika a teimatoa ni kekeiaki te Tia Babaire ao ti kaitau. Ti ataia bwa inanon namwakaina aika a nako te Tia Babaire ao iai te rongorongo ae kakukurei bwa ara ataeinimwane ma ara ataeinaine akana a kanakoaki bwa te naan bwairati, iai aika a rianako aron aia kekeiaki. Ao anne ae ti kaitau nakoia bwa tera ngke e teimatoa ni kekeiakimwaaka ara ataei aikai. Bwa are bon anne naba uotan naba ke uotakirakean abara ae Kiribati te Tia Babaire ni itera tabeua ake a nako n reirei iai te Tia Babaire.

Ngaia are ti na kaungaia e ngae ngke tao ti noora aia pass mark ngkai bwa tao e aki rangi n tau ana kataia ni kabanea aia kekeiaki te Tia Babaire. Bwa e aonga ni manena raoi te mwane are e a tia ni katauaki ibukia ibukin te ririki aio. Ti ataia bwa nakon te ririki ae boou te Tia Babaire

ao tera ngkanne ana kataratara te Tautaeka. Tao e nang manga bane ni kanakoia naba te mwaiti ae e kaan 600 te Tia Babaire. bwa are ti ataia ngkai bwa ara ataeinimwane ma ara ataeinaine aika tao a koraki 7 ke tao a nang bane aia moan ririki n te USP ikai i Teaoraereke ikai e a rangi n tira te Tia Babaire.

Ao tao anne ae ti na bon teimatoa ni butia te Tautaeka bwa e na kateimatoa naba te mwane ni buoka are e aranaki bwa te student loan ke tao aongkoa te mwane ni buoka are e kona n tangoia ke te mwane ni katangomwane ni ibuobuoki nakoia ataei ake a kekeiaki ni kakaea angaia n reirei te Tia Babaire.

Ti ataia ae iai naba n ana kataumwane ke ibukin te karikirake te Tia Babaire te Tautaeka ae \$1.5 te mirion are e mena iaan te atu ni mwane ibukin te botaki ni mwane ibukin te Ministry of Finance.

Ma tao te titiraki ngkanne bwa e bon tau anne ke e aki te Tia Babaire? are aongkoa aio buokan te tinetine man ana kambwana nako te Tautaeka te Tia Babaire.

Ti ataia bwa n te Air Kiribati ni 2020 te Tia Babaire ao e rangi ni buburakaei kanga ana tinetine nakon te rabwata n te Koil te Tia Babaire ae ti ataia bwa \$3 tabun te mirion.

Ngaia are ti na butia riki te Tautaeka bwa e bon tau ana kataumwane ae \$1.5 te mirion ibukin are aongkoa buokan te naan tinetine man rabwata ke tao kambwana akana a mena iaan te Tautaeka te Tia Babaire.

N na aki rangi manga kananau nako riki te Tia Babaire ma bon bwanaara riki ni kaitau ao ni karabwarabwa n aron te Development Budget ke tao te kataumwane ibukin te karikirake are ti noria iai. Bwa ko bon tau Kiribati bwa kona bon riai n tei iaon waem te Tia Babaire. Ao I kaitaua aron te tibwatibwa ake e a tia ni mwaneweaki. Ao tao irarikin anne te Tia Babaire ao tao bon iai te taeka naba n rabakau are kanga ti na teimatoa ni kakauringa te Tautaeka. Bwa iai te taeka ae tao aongkoa te Chinese proverb are e kangai *‘bwa ngkana ko angan te aomata ngkai kanana te ika ke tao you give a man a fish, ao ko bon ti kamwarakea ibukin te bong anne te Tia Babaire, ma ngkana ko anganna te reirei ko reireina bwa e na bwaati n akawa ao e na teimatoa ni maeu te Tia Babaire’*.

Ngaia are ti bia teimatoa ni kaai ni buoka ni iango ma ara Tautaeka ao ti angan naba te tai aio katekeraoakina e moarara riki nakon te Kauoman ni Beretitenti ma kaain ana tiim. Ao bon nakoia naba raora ake a tia n anga bai ani ibuobuoki ibukin te naan karikirake ake e a tia ni waakinaki ao ai moarara riki aika

ana manga waakinaki nakon te ririki ae boou 2023. Man bwana aikanne te Tia Babaire ao ti na teimatoa ni katoka ana bau abara ae Kiribati are te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa. Ko bati n rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ao I angan te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari Hon.Tinian Reiher e nakoim.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao e uarereke mai irou bwa e koaua kanga tia bon tia ni kabwaata te kataumwane are ana kataumwane te Tautaeka ibukin buokan taian karikirake. Ao ai bon te bwana ni karabwarabwa nakon te Kauoman ni Beretitenti ao te Minita n te mwane ao ana taan mwakuri ake a tia ni manga keiaki naba ni manga katauraoa te boki ni kataumwane ibukin taian karikirake. Ao ti karabwa naba te Tautaeka riki tao iaon taian karikirake ake a tia ni waakinaki iaon ara abamwakoro ae Butaritari.

Ao e koaua iai teuana ae iaon kawaina ni manga waaki are kanga kateakin te naan kiriniki riki uoua n ara kaawa aika Onomaru ma Tabonuea ao I karabwarabwa ao taian karikirake ake a tia ni waakinaki.

E koaua Madam Speaker kanga I aki kan taetae raoi iaon are bon rabwatana te kataumwane bwa are e a bon tia ni maroro iai taan maroro.

Ma I bon ti kan tarai tabeua akeke n aron are e mwaneweia naba kanga te Tia Tei mai Beru are N na bon ti kan tarai riki tabeua aika a kanga a rekereke ma ara abamwakoro ae Butaritari. Bwa e aonga n ae tao ngkana arona bwa aki rin te tai aio ao tia bon katikua naba bwa katabetabeakin te Tautaeka ngkana arona bwa e kona ni manga taraia inanon te waakirake.

Ao bon te moanibwai moa Madam Speaker I taku bwa I rangi ni karabwa te Tautaeka bwa ti ataia ae n te tai aio ao kanga te tai ae kanga ti aki kona n ataia raoi e na kanga aron biribirin te aonnaba n taian bwai aika a riki ngkai. Kanga iai te rongorongo ngkai bwa e a bon waaki ana buaka Iteraera ni manga buakana Bwaretain te Kaatia (Gaza) ao *mobilize* aia *land force* ni buakana, ao tao tera ngkanne ngkai a manga buaka aikai. Tao manga tera riki aron ana urubwai nakoira. E aoria, ma I karabwa te Tautaeka bwa ana kataumwane ibukin te karikirake e aki riinga te mwane n Tania n aron are ti a tia ni kaongoaki te mena ao E rabwa anne bwa are e bon baranti iaan are e a tia ni maroroia te Kauoman ni Beretitenti.

Iai tabeua ngkanne Madam Speaker n aron eng kanga ara bubuti are ti a tia ni kawenea ao riki tao nakon te Minita n te Fisheries are kanga ti rangi ni unga n aron ana maroro te Minita n te Fisheries. Ma kanga iai

ara bubuti ae ti kawenei n taai aika nako are kanga teuana bon iaon manga unikakin te seaweed. I kataia ni kakaia te kataumwane n te tai aio ao kanga akea raoi ae mwaneweaki iaan te kataumwane.

Iai naba ngkanne are kanga iaon manga katamaroan te naan neei are kanga bon te naan nei ni ika. Ae e a bon tia naba ni butimwaia te Tautaeka ao I kataia naba n noria n te mena. Ngkana tao arona bwa iai ae e aki rangi ni kaotaki raoi te naan karikirake aikai ma tao e bon mena iaan te buoka n te Fisheries ao I a karabwarabwa ngkanne Madam Speaker. Ma ngkana arona bwa akea ao tia katikua bwa kanga katabetabeakin te Minita n te akawa.

Iai naba are kanga ara bubuti ibukin karokoakin te ice plant n ara atimwakoro ae Bikaati ae kanga I kataia n noora bwa tao aio e aki toki n mwanenaki ngkoa mai iroun Tiaban. Kanga I kataia n noria ngkai ao kanga titebo ma ai akea ana buoka Tiaban. Ma e bon mwaneweia te Minita n taai aika nako iai ana waaki Tiaban are aongkoa e na manga study riki te aekaki ni model teuana ke tao te aekaki ni waaki teuana ibukin te naan ice plant iaon te naan atimwakoro ake kanga a tionako ke te naan kaawa ake a tionako.

Ma e aoria bwa are I a katikua nakon te Minita ni manga katabetabea iai

bwa kanga anne naba teuana ara bubuti are kanga ti katikua ngkoa nakon te Minita ngkana e kona n noria. Ao teuana kanga bon iaon are kanga e kaongoira ngkoa naba te Minita bwa iai kanga te waaki are e nang waaki nakon te iokinibwai nako Tiaina kanga e a tia n reke te mwakete teuana iaon Tiaina iaon bon te naan kibu riki tao te naan *Inshore Fisheries* raa Madam Speaker are kanga te naan ika akeke. Bwa are tao aio e na kona riki n rangi n noora aron manga katamaroan riki te naan ice plant ake a bon waaki ngkai iaon taian abamwakoro.

Ma e koaua I kataia naba n taratarai bwa ngkana tao arona bwa ti na bon kona n tap te aekaki ni mwakete are i Tiaina ao teuana te bwai ae e rangi ni kakawaki, bwa ti na manga bon manga katamaroai moa te naan ice plant iaon ara abamwakoro.

E aoria bwa are eng kanga aikai bon ti taian itera ake I taratarai ao e koaua are e bon iai naba n te ununiki, ma e a bon tia ni kaekai naba te Minita n te ununiki are ana waaki ni manga noori te naan aron unikakin te cassava, te naan baenikai ma bukinikai are aongkoa e na mena ma I a katikua ikanne. Ma I kataia n noria naba n te mena ngkana arona bwa bon iai te kataumwane ae e onoti nakon te naan karikirake.

Ao I kan taraa naba teuana are iaon karikirakeaia ara roronrikirake are iai are e a tia ni butimwaia ngkoa te Minita n te MWYSSA. Ao I nang karabwa te Minita n te MWYSSA bwa a tia n roko ana koraki ni waaki n nooria ara youth inanon ara kaawa. Ni manga katea rabwataia n te aro are ana manga marurung. E rangi n rabwa te Minita bwa e a bon kibara naba te bubuti are I tabekia n te tai are e nako.

Ma kanga I kan noria ngkanne ikai are kanga te bubuti ibukin kateakin te naan sport te naan youth centers iaon te naan abamwakoro. Ao I uringa kanga ana motinnano te Minita nakoiu n te tai arei are e na moan waaki kanga ngkana arona bwa e waaki te karikirake iaon Butaritari ae kanga ni kaekan te tai arei.

Ma e aoria bwa I a katikua bwa taian katabetabe nakon te Tautaeka ao riki te Minita are tabena. I kan noora teutana ngkanne bwa are iai naba ara bubuti ngkoa are kanga katamaroan te naan rawa ibukin te naan booti. Are kanga iai ara bubuti ae I kawenea n te tai ae nako. Ma I kataia ni kakaea iaan bwa I aki ataia bwa e na mena iaan te MISE, ke e na mena iaan te communications. Ma e aoria bwa ngkana arona bwa iai taabo akana a bon kona ke ni mena iai taian mwane aikai I a kabaebaea naba te Tautaeka iai. Bwa are e koaua bwa are iai uoua ara kaawa

ngkoa are ti kawenea ara bubuti ngkana e kona ni karaoaki.

Ao teuana are ibukin Bikaati ibukin are e bon rangi ni kanganga te roro nako Bikaati ngkana e aki angaraoi ma te iabuti. Ao riki tao n te tairiki bwa are e bon rangi ni korakora te oraata n ara kaawa ae Bikaati. Ao I karabwa te Minita n te Communication bwa e a tia ni butimwaia. Ma tao e taekinna ngkoa bwa ai roko aia bwai ni mwakuri are e boou.

I kataia ni kakaea naba ikai kanga katamaroakin te naan rawa. Ma are e a bon moanna naba ni kakai matara Madam Speaker. Ma ngkana tao bon iai e aoria bwa I a karautaeka ngkana arona bwa I a mwaneweia ao bon iai inanon te kataumwane.

Ma tao ai bon ti aikai riki ae kanga I ti kan katarai riki Madam Speaker ae I a kaokioki n taai aika nako. Ao e koaua kanga ti teuana ae kanga I kan taraia nakon te Tautaeka. Bwa n te tai ae nako are te outbreak n te Covid-19 ao kanga iai te bwai are te stimulus package are anganaki te naan bitineti. Ao ti karabwa anne bwa tao bon ngaia teuana are ngaia ti aki rangi n rootaki bwa are e buokia te naan bitineti.

Ma are tao te naan waaki aikai kanga e bon ti kaineti riki ibukin bitineti ibukin kaoakin te naan kaako. Ao e rabwa anne bwa kanga ti noria kanga

e teimatoa rokon taian kaako ao ti aki rangi n rootaki kanga n taian te outbreak n te Covid-19 ae nako.

Ma tera ngke arona bwa e kona naba n noria are iai te stimulus package ikai ae a kona n angania tao ara taan akawa iaon abamwakoro ao ara taan ununiki. Ao ti kakoaua Madam Speaker bwa ngkana tao arona bwa *uncertainty* ngkai n aro te *global market* ngkai n te aonnaba. Ao ngkana arona bwa e bon teimatoa n aron ae e na aki rangi n tamaroa. Are ngkai are iai aika a taekinna bwa e na tamaroa ao iai aika a taekinna bwa e na bon teimatoa n aki tamaroa. Ao eti ana taeka te Kauoman ni Beretitenti are tao bon ai ngkai te time of uncertainty iaon te financial market n aron biribirin kaubwain te aonnaba.

Ngkana tao arona bwa e na bon aki rangi n tamaroa n te ririki ae na roko. Ao bon aio te tai ae ti na bon riai ni kaungaia riki te productive sector ara taan akawa ma ara taan ununiki n te aro ae a kona ni fill in te naan gaps akeke a mena ngkana arona bwa ti rang bon rootaki n aron uarereken te grain, ma taian amwarake ake ti taneiai ni kakanna ngkai are a nang ni kangkang irouia ara roro ae tabe n rikirake aio Madam Speaker. Ao tao anne teuana ngkana tao e kona n taraki are iai te stimulus package ngkai ae a kaungaaki riki iai te naan mena.

Bwa are ngkana ngkai ko bon tango mwane man te DBK ao ko bon tango mwane n are te *commercial rate* are te *interest rate* are a *charge* iaon te tango mwane. Are ngkana tao e kona n reke are tao e taraaki are tao iai riki te *discount rate* are e na kona ni buokia ara taan ununiki ma ara taan akawa n te aro ae kaungaaki nanoia ao ana bon kona ni waakini aia karikirake n te tai aio. bwa are tao aio ngkai te tai are ti rang bon kataia ni *built* te *outer islands* ao riki ara taan ununiki ma ara taan akawa iaon ara abamwakoro n te aro ae e na rikirake aron te *production*, ao tao e na kaitara naba aron taian kanganga ake ti kaitibo ma ngaia n aron buakakan biribirin moa kaubwain te aonnaba.

Ao tao bon ti aikai Madam Speaker ao I karabwa riki te Kauoman ni Beretitenti ma ana taan mwakuri ao bon te Tautaeka. I a rangi ni kakaitau riki n te naan karikirake ake a tia ni waakinaki ao tera ngke arona bwa a noraki naba ngkanne ake ti a tia ni manga kawenea nakon te Tautaeka ibukin te ririki ae na roko. Ao e rangi n rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki tabekaki te kataumwane ibukin te karikirake. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao I angan te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti Hon.Ieremia Tabai e nakoim.

Hon.Jeremia Tabai : Te Tia Babaire ko rabwa ngkai e reke au tai n reita te maroro iaon manga te kataumwane iaon te karikirake te Tia Babaire. Ao aio teuana te bwai ae moan te kakawaki te Tia Babaire bwa ti kantaningaia bwa ni karaoan te naan waaki aikai ao e na buokira ni uotira nakon te mwaneka ae raoiroi.

N ana taeka te Tautaeaka ao e na uotira nakon te kaubwai, te marurung anne ana kibu ni koora are e kanakoa n te KV-20. Ibukin anne te Tia Babaire ao moan te kakawaki bwa a riai n nakoraoi waaki aikai. Bwa are ngkana akia o e na raroa ke e na kanganga rokora n te KV-20.

Te Tia Babaire ti ataia ngkai ao I taku bwa e ngae ngke ti atai rongorongo ao tao ti bon riai n taekin bwa are ana kona ni buokira ni kaungai nanora nakon are imwina. Ao tera rongorongo akanne te Tia Babaire ngaira teuana te aba ae ti kaawa n te betebeke bwa ti *poor in terms of the figures in terms of raa*. Ao N na bubuti bwa n te *capital income* imarenan \$1 nakon \$2 te ngaa per year, *one of the lowest* n te betebeke *life span* te Tia Babaire *one of the lowest* n te betebeke, *infant mortality* *one of the lowest* n te betebeke. Ao n taai aika nako te Tia Babaire ao I taekinna nakon te ribooti are e kakoauaki iai bwa e rawata taabo ae e matoatoa aron reken kanaia ara aomata. Ao aki baki ma ti ataia bwa

e aki raoiroi are e reke n te aro ae e na teimatoa marurungia n aron ae ti kantaningaia.

E maroaka ae ti waekoa ni matoa, maroaka te aoraki te tioka te Tia Babaire man kanara. Te Tia Babaire teuana te titiraki are e a tia n tabekaki ao ti a bwaka iaa? E a tia ni kataia ni kaeka te Minita n te Fisheries te Tia Babaire ao e abwabwaki ana karaki. Ma N na kauarerekea n ti te taeka aika teniua ke aua, *work is on going*. Te mwakuri ae waaki ao e tuai ni kona n tuangira bwa ni ngai ana katautau ae na mwaiti ara mwane iai man te ika. Bwa n aron ware ae ti ataia te Tia Babaire ao e aki kaumakiko.

N te kataumwane ae ti anganaki tao iraua te bong n nako te Tia Babaire ao e koreaki ae kaan \$200 te mirion. ao ngke tit araia te Tia Babaire ao e taku te karaki arei nakon te Minita n te mwane. E *base* iaon te *past performance*. Ma ngkana ko a taraa te *past performance* te Tia Babaire ao e raroanako ma are te \$200 ni mirion are e kamena te Minita.

Te Tia Babaire ti kona riki n taekina te akawa ao I kan kaira ana *rule* te Minita n te akawa te Tia Babaire bwa ngai temanna are I aki toki n titirakinna. Bwa are e tuangia kaain Kiribati te Tia Babaire bwa ngkana ti *export* ara ika nako Tiaina ao e nab waka ni karau te mwane. Ti aki ara

karaki anne te Tia Babaire bwa ana karaki te Minita e na bwaka ni karau.

Ngaia ti nang kantaninga ana tai are e na *export* iai ara ika bwa e aonga ni bwaka ni karau te mwane te Tia Babaire. Ao ti aki ataia bwa tera nanon te taeka ae bwaka ni karau, e tira n te aro ae e na buoka token ara kanganga.

Ao anne te Tia Babaire ae bon tiainaia te Minita bwa kaekan au titiraki ao e aki anganai kanga te unga n nano. Bwa angin ara ikai ngkai te Tia Babaire bwa n aron te *information* aio ae e tiainaia te *written question*. Angiina e nako Tiaban 800 tabun te ton Tiaina 400 tabun te ton. Aia value bwaai akanne te Tia Babaire e uarereke. Nanon au karaki te Tia Babaire bwa I aki ota n te karaki ae e na bwaka karau te mwane man ana export nako Tiaina. I aki bwa akea te ware ae I kakoaua ao anne bukin are I kakaai te naan ware aikai mai iroun te Minita. Ao aikai ana ware te Minita mai Tiaina ti kantaningaia bwa ara iokinibwai 476 te ton aio ae inanon te ririki. Aio ibukin te ririki 2019,2020 ao 2021. Ao are e ko a manga mena nakon teuana te ririki ti 100 tabun te ton ami iokinibwai ti te 100 tabun te ton.

I aki kakoaua bwa e na bwaka ni karau te mwane man te 100 te ton ae ti kabooanako nako Tiaina. Te Tia Babaire ae I kan taekinna riki mwain I tekateka e kaineti ma te ununiki.

Te ununiki te Tia Babaire moan te uarereke are iroun te Tautaeaka. Ao I aki noori te naan project aika a bubura ae kanga e anaaki nanora.

Ma ngke I taraa ana speech te Beretitenti ngke e anga n te rinerine ae nako ao e taekina taekan te ununiki, angin ana karaki ti na kaunga, ti na kaunga, ti na kaunga. Ai ngaia naba e maroaka ti aki noora mwiina n te budget aio bwa are te kaungaunga akea riki.

I nano uoua te Tia Babaire bwa akea te bwai ae n ariki. Ao iai te project ae te KOIFAB e aera, a mwakuri i Nonouti ao I aki ataia bwa tera mwiina. Tao ti unga ngke e a roko te koraki akekei imwin te tai e a manga okira naba arona.

Te Tia Babaire I nanokawaki naba ngkai te Tia Babaire bwa ngkana ko a taraa te are n te copra are ngaia oin te reken aia mwane kaain Kiribati are e reke mai i buki ao tera ti nori ate Tia Babaire man ware aikanne. Bon te drop ae korakora ao te latest n November 2022 ti 6 te ngaa te ton. 6,000 te ngaa te ton ni compared ma te *average* n te ririki are mai mwaaaina ae kaan 10 te ngaa te ton.

Te Tia Babaire te tamnei ae anganiira e aki raoiroi ao I taku bwa e na kekerikaaki mwaitin te oroben n ririki aika ana roko teuana ke uoua bwa e teimatoa te riringa te Tia Babaire.

Ao akea te waaki ae I noria ngkai ae e a unga iai te koraki bwa ana unika te nii bwa e teimatoa aio te Tia Babaire ao e na teimatoa ara kanganga te Tia Babaire ni karokoiria i Dubai, ao Singapore bwa ti aonga n rangi ni kaubwai, bwa ti aonga ni marurung. Bwa are ngkana akea ara mwane te Tia Babaire ao I taku bwa ti aki kona ni kabooa te amwarake ae baranti ti aki kona. Ai tokira naba te ika ao te raiti ao te kariki n te moaningabong ao ngkana akea tannam ao ko kabeti raiti. Ai anne ara diet ao anne te diet are a tia ni karaoa te bwai aio iaon kanaia kaain Kiribati ao anne te bwai ae a noria.

A kanne ao arei ae ti namakinna. Ti au karaki te Tia Babaire e ti kangai e ngae ngke e a tia te project e ngae ngke e bati te mwakuri ni kangai. Ma n tokin te tai te Tia Babaire bwa tera mwiina ao tera ae riki iaon te ground.

Te Tia Babaire tao I taku bwa eti te karaki are kanga au *paraphrase* are I taekinna ngke e kaboaki te titiraki aio mai iroun te Minita *on going* te Tia Babaire. Ao ti aki ataia bwa e na toki n ni ngai ao ti na roko ni ngai. Bwa ngai man au katautau man warekan ware aikai te Tia Babaire ao iai ana kanganga te Tautaeaka ibukin ana budget n te ririki ae nako ti ngkana arona bwa iai te kamimi ae riki *in terms of a revenue* ae nakon ae ngkai.

Ma n aron ae te tamnei ae ti ataia ngkai ao ti namakinna bwa e na mamara e na teimatoa ao e mamara aron ana kanoa te Tautaeaka n te ririki ae na roko ao te ririki naba are imwin ate Tia Babaire.

Ngaia are I ti kan kangai te Tia Babaire bwa waaki aikai a raraoma, ao n tabetai te Tia Babaire ao *you wonder* bwa e na bon karokoiria n te tabo ae ti uaiakinna ke e aki. Aon gai temanna ae I taku bwa ao tao eti te karaki are e taekinna te Minita n te Fisheries are e *quote* aia *proverb* kaain Tiaina ae ti aki nano uoua bwa taekan n rabakau te Tia Babaire. Bwa a matata n te proverb mai i Tiaina nakai. Ao a taku te kawai ae *one thousand mile e begin with the first step*. Ma rokora ikekei *it going to a long* te Tia Babaire ao au kantaninga bwa I aki karaka. Bwa aio oin otau man te naan ware ae ti anganaki ngkai.

Ngaia are ti kangai e na tekeraoi te Minita nakon te mwane bwa ana project ake e taekini ngkai ana waekoa n anganiira te raka ni kaubwai. Te *process n te economy* te aonga are e aonga ni bati riki ae kona n tibwatibwaaki nakoia aomata bwa ti aonga ni kona n roko i Dubai ao i Singapore. Bwa are man teina ngkai *it going to be a long walk*.

Te Tia Babaire ko bati n rabwa ti anne ae I kan taekinna bwa buokan te maroro iaon te kaoti aio.

Hon.Ribanataake Tiwau : Point of order te Tia Bababire.

Tibiika : Ngaia am Point of Order te Minita n te Fisheries e nakoim.

Hon.Ribanataake Tiwau : E rabwa Madam Speaker bwa N na ti kaeta te rongorongo are e na bwaka ni karau. I a bon aki uringa ae iai au taeka ae e na bwaka ni karau. Ti au taetae ae I taekinna Madam Speaker e kangai. E na raka riki aron te kabwaia ao tera riki kanga akea taekinana ae te bwaka ni karau Madam Speaker I aki ataia bwa e a karioa mai iaa ana taetae te Tia Tei ae karineaki ae moan te karineaki mai Nonouti Madam Speaker. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ngaia ao e a tia am Point of Order ao I ataia ae a rawata ae a kan taetae iai riki aika a taetae iaon au list aikai ma kam na bon kariaia naba ngkana I a kakimomotoa ao I a kaokia naba nakon tera. Ngaia are n au list ae I a tia n tau i mwii ai ti uoman ngaia are N na kabaneia aikai ao I a kaokia naba nakon te Kauoman ni Beretitenti. A mwaiti riki ara bwai akana imwina teniua riki ara motions a reke ami tai iai ni maroro naba.

Ngaia are N na anganiko te Minita n te Ministry of Health Hon.Dr Tinte Itinteang ao I a kaokia nakoim te Tia Tei mai Abaiang ao I a kaokia naba

nakon te Kauoman ni Beretitenti. E nakoim te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa naba te tairiki aio n anga teutana ara maroro ibukin te kaoti ibukin te kataumwane ibukin te karikirake. Tao imwain ae ti waaki Madam Speaker ao tia bon moa n tabeki bwanaara ni karabwarabwa nakon te Kauoman ni Beretitenti are e uotarake te kaoti aio. Ao ti kaitauia naba ara taan mwakuri n te aobiti ake a tia ni boutoka karaoan te kataumwane aio. ao tao imwin ae I waakinako Madam Speaker ao I kukurei n taekinna bwa n aron are e a bon tia ni bwaati te budget n te wiiki ae nako aio ao I kukurei ni boutoka te kaoti aio.

Madam Speaker, tao e kakawaki bwa ti na anga teutana bwanaara tao e moarara man te Onaoraki. Ti ataia Madam Speaker bwa bon ngaira teuana ana Ministry te Tautaeaka ae bubura tibwara man te kataumwane ibukin te karikirake aio are e mwaneweaki n te kaoti aio.

Bwa ngaira man te onaoraki ao n aron te naan ware ake a tia n taekinaki ao tibwara mai iai te mwaiti ae raka iaon \$18.7 te mirion. Ao aio are ngkana arona bwa ti karaua n tibwaia ao a tibwaaki nakon uoua te naan atu ni kataumwane are arana teuana te LCDF are aranaki bwa ana mwane te Tautaeaka ni Kiribati ni ibuobuoki. Ao aio tibwana te

Onaoraki mai iai te ware ae raka iaon \$3.4 te mirion ao te naan mwane ni buoka mai irouia ara Development Partners te aekaki ae raka teutana iaon te \$15.3 te mirion are ngaia are e anga te ware are mai mwaaina ae I mwaneweia.

Ao tao e kakawaki Madam Speaker bwa e a reke naba te tai aio bwa ara tai ni kakaitau ao e moarara riki nakoia taan ibuobuoki ke tao are aranakai bwa ara Development Partners. Ao I kaitauia te naan Tautaeke moa te Tautaeke n Tiaina, Australia, New Zealand, Tiaban ao Korea. Are ngaia are a tia n rawata aia ibuobuoki nakon te kataumwane ni karikirake aio ibukin te Onaoraki.

Ti teimatoa naba Madam Speaker ni kaitauia rabwata aika a inaomata ao rabwatana te aonnaba nako nakon ana rabwata nako te UN, rabwatan te World Bank ao ni ikotaki ma te ADB.

Ao irarikin aikai Madam Speaker are a tia ni mwaneweaki n ana maroro ao n tabekan te kaoti aio iroun te Kauoman ni Beretitenti. Ao ti ataia naba bwa irarikin aikai ao bon iai te naan nikira ni mwane man te mwane ni karikirake ibukin te ririki aio. Are n ara kantaninga ao e na manga *roll over* nakon te ririki ae boou 2023.

Ao aio te ware are ibukin te Onaoraki ae raka teutana iaon te \$9.2 te mirion. Ao e koaua Madam Speaker tao ti kakaitau ngaira man te

Onaoraki e koaua e rawata e kanoan ara programs are ngaia a rekereke ma te mwane ni karikirake aio. Ao e rawata ae a tia ni mwaneweaki riki tabeua n aron te naan maroro aika a tia n taekinaki ao mwanen te naan kiriniki aika inanona. Ao e koaua iai teutana ana titiraki te temanna ae karineaki mai Beru ibukin aron mwanenakin ana kiriniki are e mwaneweia n ana maroro.

Ao e koaua Madam Speaker man te ware ibukin buokai ate naan kiriniki iaon aba ao uoua te naan atu ni mwane are a reke mai iai bwa teuana bon te LCDF n aron are I mwaneweia mai mwaaina. Ao te 10 te naan kiriniki are ana mwanenaki man te LCDF are e teretere n te kataumwane ni karikirake aio. Ao teuana mai ibuakona ana kiriniki Beru are e mena n te kaawa are e Nuka.

Ao e kakawaki bwa e rabwa bwa e reke n te tai aio ni kamatata aio nakon te Tia Tei ae karineaki. Irian aio ao iai naba teniua te naan kiriniki i Nonouti, 2 i Abaiang, 3 i Tarawateinaiaeta ao teuana i Bikenibeu mainiku. Aikanne Madam Speaker are kanoan ana mwane ni buoka te Tautaeke nakon te mena aei are aranaki bwa te LCDF.

Irarikin aio Madam Speaker ao iai naba te mwane ni buoka are e a tia n reke iroun te Tautaeke mai iroun te Tautaeke n New Zealand n ana rabwata te MFAT. Ao mai ikai Madam Speaker 12 te naan kiriniki

are a rekereke mai aio. Ao teuana mai ibuakona ngkanne ana kiriniki Beru are teuana are e mwaneweia te Tia Tei ae karineaki ao anne te kiriniki are e mena i Taboiaki.

Ngaia are tao ngkana arona bwa are aikai ae kanga ti aranna Madam Speaker bwa a mena n te phase iai ae moan phase are te naan LCDF aikanne. Ao aikanne ngkanne ae a waakinaki ao are man mwanen te Tautaeka n New Zealand iai tabeua ae a tia ni waakinaki e moarara riki are te naan kiriniki ake ana kateaki n te itera mainiku akanne ake a tia ni waakinaki teniua i Kiritimati ao teuana i Kanton.

A tia aikanne n aron are e taekinna te Minita ae karineaki i Kanton. Ao iaon kawaina ngkanne te phase are imwina ibukin atimwakoro ake nikirana Madam Speaker.

Ngaia are I taku bwa e nang kakawaki ae ti na katerea tao n aron te naan bwanaa n titiraki are a tia n tabekaki irouia taan taetae ake imwaiu ao e kakawaki bwa e reke teutana te kamatata tao nakoia riki aia botanaomata ake a tiku n raraoma bwa e a bwaka iaa tein aia kiriniki.

Ao man aikai Madam Speaker ao e kakawaki bwa tia kakaitau naba e rabwa ngke a moan ongora te botanaomata ao tao e moarara riki kaain Betio. Ngke e a moan ongora te *budget* are e warekaki n te wiiki ae

nako ao a nang kakaitau ara botanaomata ake a kammwakuraki irouia te naan *private sectors*. Tao e moarara riki *private sectors* ake n aron are e mwaneweaki ake a *Vat Registered*. Ao tao nakai ake tao a *full time* 20 aia aoa ni mwakuri mai inano. Ao ikai are ti kaitaua te kataumwane aio bwa ngaia are e na reke irouia te mwane ni motirawa ke te *leave grant* n te mwaiti ae \$3 te ngaa n te ririki iaon temanna.

I taku bwa e kakawaki aio Madam Speaker bwa ti ataia bwa tao ngaira riki ara botanaomata iaon Betio e rawata aika a aki mwakuri n te Tautaeka bwa angiina a mwakuri n te naan Private Business, ao iai business ake a Vat ao ti na kakaitau n aio bwa e a manga reke riki buokaia, ao buokaia aia koraki ma aia utu nakon te ririki ae boou.

Ao I taku bwa aikai ae kakawaki Madam Speaker ti kakaitau naba bwa kaain te Kauntira tao e moarara riki ara Kauntira ngaira mai Betio. Taan mwakuri n te Kauntira are e a mwaneweaki te leave grant te mwane ni motirawa aio. A bane naba n reke ao a bane n rangi ni kakaitaua te Tautaeka bwa e reke naba tibwangaia are \$3 naba te ngaa aia mwane ni motirawa ni katoa ririki. Tao e rawata kanoan te kataumwane aio Madam Speaker ao a rawata ara maroro are ti a tia ni mwaneweia inanon moan warekan te Biira ni kataumwane n te wiiki ae nako ao

inanon Kometenakina ibukin kabwaranakoan ana kataumwane te Tautaeka are ti uotiarake ngkai n te tai aio a uotiarake te Kauoman ni Beretitenti nakon te Auti aio bwa e na kabwataki.

Ao ngaia ti kaitaua te kaoti are e uotakirakeaki ao ti kaitau te naan bwana are a tia nimwaneweaki mai mwaaina ibukin boutokaan uotakirakean te kaoti aio. Ao tao man bwanaa Madam Speaker I aki kananau bwa are e biribiri te tai ao e aonga n ae e reke naba aia tai ni maroro tarira ma mwanera ake imwina. Man taeka aikai Madam Speaker ao I boutoka te kaotia ao tia tabeka te bwana ni katekeraoi nakoira ni kabane. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao I a kanakoa nakon te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang Hon.Dr Kautu Tenaua e nakoim.

Hon.Dr Kautu Tenaua : Ao e bati n rabwa te Tibiika ngkai ko karekea naba au tai ni maroro iaon te kaoti ae moan te kakawaki aio.

Eng, ao N na moanna ma are te mwane ni motirawa ibukia te naan private sector bwa are a bon rangi ni ingainga nanoia. Ao te karabwarabwa ae moan te bati ao nakon te Tautaeka. Ao I taku bwa e a bon maan te tai ni ingainga ni iangoan karekean te bwai aio.

Ao ae a bon ongora ngkai ao I taku bwa I aki naba kubanako are a bon uboubo man kukurei te koraki ake a bon tia ni kakantaninga ibukin reken aio, ao e rangi ni bati n rabwa n anne.

Ao tao N na okira moa taabo aika moan te kakawaki te Tia Babaire. Tao iaon abara ae kakaokoro nako Abaiang ao Kiribati ae kabuta. Ao ngkana ti taraa te Kuakua ao bon teuana moa te tabo ae ti na bubutia te Tautaeka bwa e na ienikuri n tarai te naan kiriniki aikai ni kaokaki nakon aroia.

Ae nanona ikai te Tia Babaire bwa bon te tia mwakuri e rang unga nanona ni mwakuri ngkana arona bwa e bon nakoraoi naba te tabo are e mwakuri iai. Ngaia are iai aron te naan kiriniki aikai ao a bon ataia ana koraki te Minita ae karineaki.

Ngaia are tia bubuti bwa e na kaokaki nakon aroia bwa e na nakoraoi te tabo ni kabung, e na iai kainiwene ake a rangi ni kamwengaraoi ibukia ake ana roko bwa ana bung ikekei. Ao te tabo n tebotebo ibukia, te tabo n nako tinaniku ibukia ao are iai naba are ibukin te botanaomata are e mena itinaniku. E bon aki kona ni mwakuri te kiriniki ngkana akea te ran ae itiaki bwa te taura ibukin te neeti bwa e na karaoa raoi ana mwakuri ao ana bwai ni mwakuri are e bon kainnanaoaki iai, man te *steles cope* ni kabane ibukin ana mwakuri are e

kantaningaaki ni kabane bwaai akanne. Aikai bwaai aikai ae e nang bubutiaki te Tautaeka bwa tera ngke e waekoa ni manga kaokaki aroia bwaai aikai ao e rawata te mwane te Tia Babaire ao moan te kakawaki riki aikai bwa e aonga n are e waaki ana waaki te Neeti ao baoia naba ni karaoi aia mwakuri n te kaawa. Bwa are aio totokoan te aoraki ao ngkanne ara kantaninga bwa ngkana e biriaitua te neeti ao e unga ni mwakuri ao e na bon kerikaaki naba aron te aoraki ao tao ana bon ibuobuoki naba te botanaomata n noora riain tararuakin aroia n aron are e na totokoaki korakoran te aoraki ke totokoaki rikin te rietata ma te tioka irouia te botanaomata.

Ngaia are ti na karabwarabwa ngkana arona bwa e waekoa ni karaoaki aio.

Bon te bwai teuana naba ae ti nang tangiria bwa tera ngke e waekoa naba n tia te babaire iai. Bwa karokoaia aoraki mai iaon aba moan te kakawaki. Ao tera ngke e aki reke inanoia taokita are te kantaninga are ana iangoa moa te mwane bwa are bon akea ara beba ibukin taekan te mwane, ma iai ara beba ibukin katakina bwa e a riai ni mwaing te aoraki aio nako Nawerewere ke e aki. Ao ngkana e a roko i Nawerewere e a riai ni mwaing nako tinaniku ke e aki. Ao I taku bwa aio N na rangi ni bubuti nakoia ara korai ae te koraki

ni mwakuri n te Onaoraki. Bwa e bon aki riai ae e na kabuanibwai te aomata i buki ao e na roko ikai ao ngaia e a kabuanibwai ikai. Ao iai tabeman are a nakonako ao e kaan ae ana biribiri nakon te wanikiba ao a nako ni karaoaki aorakia itinaniku. Anne kanga e na karekea te banne anne bwa tera ae riki n te babaire are e karaoaki nakon temanna ma temanna.

Bwa iai te *inconsistency* n aron te babaire ae karaoaki nakon te aoraki. Ao e aoria ti na bon rangi ni bubuti bwa ao tao bon te Minita bwa e na kakaeaki angan te bwai aio. E na karaoaki te *review* iaon te naan cases ni kabane. Bwa tera ae riki bwa bon iai te naan cases ae ngai irou iai te mwarara n aron te babaire ae karaoaki nakon bairean taekan te aoraki anne.

Ngaia are ti na bon bubuti aio e na riai ni waekoa ni manga tobwaaki man totokoaki aron karaoaki. Ao te mwane I taku bwa bon akea te kanganga ao I ataia naba bwa bon te Minita naba n te mwane ngkana e a roko n te tai ae nang bon riai ni buutaki iai te mwane n Tania ibukin te aoraki bwa e a bon roko te tai ae nang karaoki iai ke tao e na karaoaki raoi aron te Onaoraki bwa e rangi ni waeremwe aron te ibuobuoki ke tao nakon bwaai ae ana buoka aron ana mwakuri te taokita.

I taku bwa e kubanako naba ngkana te Minita e na bon ibuobuoki naba n

aei n aron naba te bwai n aoraki. E kona ni kakiba te bwain aoraki ni karokoa i Kiribati bwa ti na aki tataninga te kaibuke bwa e na uoti ani karokoa ikai n te tai are e nang kainnanoaki iai.

Rabwatana te Onaoraki bon moan te kakawaki n aron ngkana ti taraa are n te itera maiaki Kieia Ataei. Tera ngke waekoa ni biriakinaki ni manga mwakuriakin aio ao tao bon ti aki ti rabwatan te Onaoraki ma bwaai ni mwakuri ni kabane ma aia tabo taan mwakuri bwa e aonga n are e a manga unga nanoia taan mwakuri. Ao kanga e tei nanging te kan nako buuki ngkana e tuangaki te neeti ke te MA ke te Taokita kona nako ni mwakuri i Tabiteuea Meang.

E a tein angin te kan mwananga bwa bon ibukina bwa e aki raoiroi bwaai ni mwakuri ikekei are e na kaunga nanon te taokita iai ma te neeti ao te MA bwa e na bobonga raoi aron aia tararua ibukin te aoraki.

Te amwarake, anne teuana te kanganga te Onaoraki ikekei, te Onaoraki ikai e rangi n reke te kanganga n te amwarake. Tera ngke e waekoa n reke te tia kuka ae na karaoa te kuka ae raoiroi bwa are te aoraki e na riai ni waekoa ni marurung.

Ngaia are anne naba te bubuti bwa tera ngke e waekoa ni karaoaki aio. Ao tao ana bon taraaki naba taan

mwakuri, e a kanga aroia taan mwakuri ngkai tera aron booia taan mwakuri. Kanga e bon kananokawaki are te taokia are e nako ni kareke ana beba e kaan 10 te ana ririki ma ana *internship* ao ngke e a start ao e start level 9, kanga e bon kananokawaki anne.

Ao ngkanne e a uouota ao e tia e a manga nako ni karaoa ana *specialist course* 4 riki te ririki imwin arei, ao e a manga oki ao ngaia *specialist level* 4 ke tao e lucky ma I aki ataia bwa tera ae riki kanga anne *level* 6, ao imwina 5 ao imwina manga 4. I kona n *understand* te bwai anne.

Ao ngaia are I bon bubuti bwa I taku bwa e na bon riai ni iai taan rabakau ae a rangi n riai n roko ni karaoa aia babaire bwa tera aron kaubwain Kiribati ao aron booia taan mwakuri n te naan *specialist areas* aika a kakaokoro. Ma I taku bwa e a bon aki riai riki ngaira ti aki kantaningaia ae e na bubura riki boora nakoia te naan consultant n te Onaoraki i Nawerewere. I taku bwa anne e rangi kabwaranano e *demonized* taan mwakuri ma are a tia n nako n reke aia beba ao a manga oki ao a manga *specialist* ao te *number of years* arei tao e kaan tebwi tabun te ririki.

Ao aron aia konabwai ti aki tabe ma iraua te ririki are e mena iai, ma ni birimwakan aron ana konabwai te aomata arei ni karaoan ana

mwakuri, e riai n *rewarded* ao e na aki katukaki n aron arei.

Ngaia I kangai e na riai ni koro ni 5 ana ririki tera ngke ti aki manga tiku n te aekaki ni waaki n aekakin anne. Ma iai naba te babaire are ngaia ngkana ko oki ao ko aki kona n nako ni karaoa am *course graduate course* bwa kona kakoroa moa mwaitin moa am ririki. Ao ko nang kanga ngkana e a rangi ni wanawana te aomata anne ao e nang waekoa ni birimwaaka. Ao ti ataia bwa iai ara taokita e reke anne irouia ao a katuaeaki, tera ngke e aki kona ni manga reke n aekakina anne. A katuaeaki bwa a urua tuan te *post graduate course* are a nako ni karaoia ana riai n aki.

Ngaia are aki anganaki te *in service training*. Ma are e rabwa bwa n tokin te tai e a manga reke imwin ate bwai anne. Au kantaninga bwa e reke ni kabane anne. Ma ngkana ti na katotonga Singapore ao aio te bwai ae ti noria. Ngkana te teei ae uarereke ao ngaia e bon kona n reke ana degree 10 tabun ana ririki ao e a reke ana degree. Bwa are anne e noria taan kairiri ikekei bwa te aomata are e konabwai ao e a bon kairaki naba ni karokoaki ni nnena are e bon riai ao ni kabirimwaakaki riki.

Ao tera ngke arona bwa e reke naba anne irouna tera ngke e aki reke iroua te nanobwii are ti na totokoa

rikiraken temanna ma temanna. Ma ti kaunga nanon temanna ma temanna are iai ana konabwai bwa e na birimwaka. Ao anne I taku bwa e na bon karekea te kabwaia nakoira ao te bitaki ae moan te korakora nakoira kaain Kiribati ni moantaai aika imwaira. Bwa ti nang konabwai e nang korakora te wanawana irouia ara koraki ni Kiribati ma bon ti mai iroua are iai iroua te mwaaka ni kabirirakeia te koraki aikai man boutokaia. Ao e koaua are e taekinna te Minita n te mwane e rawata ana mwane Kiribati. Ma ngkana ti bon kabongana raoi ao ti na waekoa naba ni waakirake. Ao tao ti ngaia moa anne ae kanga I kona n taekinna n te tai aio. Ma te reirei I rangi ni bubuti bwa are baoia ataein te reirei tera ngke e aki reke ae e na mwaimwai ataein te reirei ae *any one time* ti aki tataningaia are e raeuaaki te oning arei ao e a bwangabwanga te kaa ao e a uruaki oona arei ao a bwakabwaka iaon tano ataei, ao ti a tibwa iangoia ni manga kibaria.

Ao I kaunga te Minita n te Reirei are e taku ana taeka bwa e na boutoka raoi te reirei n aron angana ae riai bwa ataei aikai ana nako, ana aki mwaimwai ao ana manga waekoa naba n oki ao ana aki *miss aia class*. Bon te kantainga bwa tera ngke e kakoroaki nanon anne.

Iai te bwai ae I noria i buki te Tia Babaire. Ae I taku ngai bwa teuana te bwai ae tao e bure au taratara te

kabanemwane ae e rangi ni korakora. Ao te kabanemwane aio e rekereke ma karaoan te *Seawall* te Tia Babaire ao ti a tia n taetaekina te bwai aio. Ao e rangi n *controversial* irouia te koraki ake te naan *coastal engineers*.

E ang bwa ngkana e karauaki ni karaoaki te *calculation* iaon kabanean te naan mwane bwa aio e a raanganako te mwane iai te mwane e a tia ni karaoaki ana seawall Abaiang, iraua te tai are iria i Tebunginako. Ao I taku bwa ti a tia n riinga ae kaan tao te mirion ke tao e riaon te mirion ao e uruaki. Ngaira ti aki reirei n aikanne.

Ngke e karaoaki te uaabu are i Betio aio ao tera te kanganga te nao ao ti aki te bwai ae boou, ao iai te *work gratters* ma tera bwa are te bwai ae bebete. Ngaia are tera ngke e kona ni karaoaki te karikirake bwa e na kabanebuakaaki te mwane bwa aio tibwana Abaiang, ao e a uruaki ao e a tia ni bane te mwane anne e titebo ma e karenakoaki te mwane anne.

E a manga karaoaki are imarenan Ewena ma Taburao e a tia ni bane irabubua te ngaa e a bane e a manga tabwenaua naba. Ngkai e nang manga karaoaki are imarenan Takarano ao Ubwanteman. Te titiraki e kangai, anne e nang bon teimatoa ngkai ti reirei man te naan design are a tia ni karaoaki mai mwaaina ke ti aki?

Ao anne ti aki tangira te mwane bwa e na raanga nako n aki akaka. Ti aki tangiria bwa e na karaoaki raoi ao e na teimatoa n te aro bwa ti a manga kibara are imwina, te karikirake are imwina n aron te reirei te Kuakua. Ma ngkana ti nang karenakoi mwaane aika irabubua ma irabubua te ngaa ti ibukin te bwai ae e na aki teimatoa, ao I taku bwa ngai irou ti aki reirei ao ti aki kabongana raoi ana mwane te botanaomata.

I kabwara bure ngkana e reitinako ma aikai ma I taku bwa te bwai ae kakawaki ae ti na mention bwa te mwane moan te kakawaki, ao e na bo rangi korakora te kabwaia nakoira ngkana ti kabongana raoi. Ao e bati n rabwa ao I a toki naba ikanne.

Tibiika : Ao I a kaokia nakon te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki bwa e a karaoa ana *sum up* ao e nakoim.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa Madam Speaker ao tao imwain ae I *sum up* ao bon te bwana moa ni kakaitaunakoia taan tia maroro iaon te kataumwane ibukin te karikirake aio 2023 ao e rabwa e butimwaeaki irouia itera aika teniua. Ao e rabwa anne bwa e bon noraki aron bonganan te kataumwane ibukin karikirake.

Tao N na keiaki ao tao N na bon ti taekinna riki teutana bwa I kan katuruturua riki ikai bwa te

kataumwane ibukin karikirake kanga e bon raka matoan karaoana nakon ae te kataumwane are te Recurrent.

E bon matoa bwa are te recurrent kanga ti bon atai marenan kaina nako kee. Ti bon ataa ara kabanemwane, ti bon ataa ara karekemwane ao ti kona ni bon mena.

Ma te *Development Budget* e kuri ni matoatoa teutana bwa are angin te tai kanga e kukuri ni bon okoro naba aia ware taian *Development Partners* ma are n ara *system*. Ngaia are ti kataia ni *minus* raoi ti bon kataia ni manga bon reitaki ma ngaia bwa ana manga bon *review* ara *figures* akekei, ao ngaia anne te kanganga.

Ao te kauoua ni kanganga te *financial years* naba bwa are e bon mwakoro ara *financial year* ma aia *financial year*. Bwa n aekakin Australia I taku bwa e toki n Tuun ao ngaira are kam ataa ara *financial year* are bon te *Calendar Year*.

Ao te kateniua ni kanganga are uoua te system ae *in operation in parallel* kee. Bwa bon iai te *GOK system* te *Government of Kiribati System* ao bon iai te *donors system*. Ti aki te bwai are a bon nakon naba te *planning* ni kabane te *finance* ni kabane bwa iai are a nakoiria ao iai are a bon taua irouia. N aekakin are te *scholarship* a bon taua irouia anne taian raa riki n

aekakin are e bon taua Australia, New Zealand. Ao iai ngkanne are a bon kanakoa nakoia.

Ngaia are bon teuana te mwakuri are *try to* kanga *put this together*. Ngaia are n aron are I taekinna e bon raka matoana ao I bon nang karabwaia kaaain au tabo ni mwakuri n aron aia kekeiaki. Ma I taku bwa kam na bon aki naba tao bon kakewea ae kanga e rikirake n tamaroa te *Development Budget Book*. Ao I taku bwa e nang kakawaki anne ao e moamoa riki ngkai e a bon karaoaki irouia ara koraki aika a bon rikirake kee aika bon ara aomata i Kiribati.

E koaua tao aia *Director* ngkai *of planning* ae ti tuai *organize* iaon kawaina ma bon aia konabwai ngkai e a bon rikirake n rangi ni korakora.

Ngaia are ngkanne Madam Speaker N na kataia ni kaeka ikan kamatata ke titiraki are a tia n taekinna taan tia taetae iaon te kaoti aio. Ao tao N na moanna mai iroun te *Leader* n te Kaitara are teuana ana mena ae taekinna kanga e mwanewea ana mena Taiwan. Are e taku bwa iai ngkoa te mwane ae e aki toki n otiti bwa kanga e *carry forward* ao ngkai ai akea. I taku bwa e taekina te mwaiti ae ana unallocated eng are \$5 te mirion ao e a manga taku bwa e a manga taekina are \$12 te mirion.

Ma ni bon etina raoi kanga ai bon akea te mwane anne, bwa te ware are e oti iaon te boki n kataumwane anne

bon ti kanga ana *estimated value* te *project* bwa are bon akea te mwane ae bon *actually received*. Ngaia are bon mwiin aia *reconsult* ma kaain au aobiti ao e a tia n *remove*. Ngaia are kanga ti aki te mwane ae kanga e bon bwa kanga ana *value* te *project*. Ma bon akea te mwane ae bon *actually received*.

Ao tao e koaua e aki toki n taekinna naba e riai ni karabwaaki Taiwan. Ao e koaua ti aki kakewea anne ai iraua ara tai ni kakarabwa ngkoa kanga n taai akekei ti moan raurenako ma ngaia ao inanon taai aika imwina naba.

Ma e a tia ara karabwarabwa ma ngkana e koaua bwa e bon tangira riki ara karabwarabwa te Leader n te Kaitara nakon Taiwan ke tao tuanga moa Taiwan moa bwa e na kabwara baana ae ti a tarau irouna ngkai ae \$20 te mirion. Ao ngkana e kona ni kabwara anne ao tia manga karabwa riki.

Bwa are ngkai e a manga reke ngkai bwa teuana ara kanganga ngkai manga te kabwara tarau nakoina ngkai. Are ti aki ara tarau bwa te tarau mai mwaaina. Ao ngkana e kona ni kabwara anne ao tia bon anganna te karabwarabwa ae e rangi ni bubura riki.

E taekinna naba te Leader n te Kaitara iaon kanga te *budget support*, eti ana point are iai \$5 te mirion te

budget support ao are e oti n te *development budget* ti \$4 te mirion.

I taku bwa e riai ni matata iroun te Leader bwa a bon okoro ware akanne. Bwa are te *budget support* iaan te *recurrent* kee. Ao are teuana ngkanne are e oti are \$4 te mirion n te *development budget* anne it a *separate amount* ao tao e koaua ae titebo ma te *budget support* ibukin te *Covid-19*. Bwa are anne are kanga e bon karaoia ngkoa n are kanga te *emergency* ae e a bon anga naba \$4 te mirion.

Ngaia are nanona kanga bon akea te bwai ae *reassured* \$1 mirion *therefore* tera ngkai ae *appear* ae \$30 te mirion ibukin te DFAT e na riai ni karaaki bwa e uarereke. Ma I taku bwa e aki eti anne bwa are bon mwaiti aika a bon okoro. E bon okoro te *budget support*.

Eng, ao te *seawall* te *Tourism* e a bon tibwa bon mwanenna ngkoa Taiwan ma e na riai n ataaki ngkai bwa aio ngkai ti na bon mwanena te Tautaeke ni Kiribati.

Ngkanne iai naba tao taian maroro aika a rangi n raa I taku bwa a na riai naba ni kamatataaki ikai ao tao e koaua te Tia Tei moa temanna mai Beru ae karineaki iaon ana titiraki ibukin iaon taian taura are ana buoka Tiaina are ana buoka taian *household light* ni ikotaki ma taian street light. E na riai n ataaki bwa

anne taian *old project* ti aki te *project* ibukin 2023 ma bon ti kaekan te kan matata e a tia ni kamatoa Tiaina *all islands in the Gilbert* ni ikotaki ma te *line and phoenix* ana bane n toa n taura taian *household by the end of next year*. Akea teuana te *household*. Ao I taku bwa e na bon kamatoa riki te Minita n te *MISE* I taku bwa iai ana ota ae e a tia n roko ngkai I taku bwa n te namwakaina aio. Ao manga iai ae e na manga roko tao inanon tao Maati ma anne ngkanne are bon kakoroan te mwaiti are a nang bon bane n toa te *household* iaon Kiribati. Ngaia are e rabwa Tiaina n aron ana boutoka n te itera anne.

Ngkanne te Tia Tei temanna mai Makin e koaua kanga bon oin ana titiraki iaon are kanga te leave grant ibukin taian bitineti, ekaretia ao taian *councils*. E na kangara ni bwaka? E na bwaka ni moan te ririki, nukan te ririki ke tao tokina. Ao e rabwa te titiraki anne bwa I taku bwa te titiraki ae e rangi n tikiraoi ao I ti kan taekinna n te tai aio bwa iai naba ngkai te Minita n te *Commerce* ao te MWYSSA ae e a bon tia ma iaon kawaina n *submitted* nakon te *Cabinet* ao mai ikanne are e na bon *set out* kanga te *policy* are e na kanga ngkanne ni kabwakaaki te mwane are taian *leave grant*. Ma bon *definitely* e na bwaka inanon 2023 akea te raraoma n anne.

Te titiraki naba ibukin te *arrears* ngkoa kanga te kabwara tarau

nakoia taian tinetine ake tarau nakon te *KOIL* te *AKL* ke tao te PUB. Eng kanga te kantaninga e bon tau te mwaiti are \$1.5 mirion.

Ngkanne e rabwa naba ana *intervention* te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti are e kanga e taekinna ae tao e ngae ngke e nang korakora, e nang tararaoi te kataumwane ae ti karaoia aio bon Kiribati ngkai n te region bon kanga bon ngaia te *lowest per capita terms* ao tao te kabanea naba ni mena iaon tera te aoraki arei, te NCDs.

E koaua are e a bon tia n taetae te Minita n te Onaoraki n te itera anne ao ti kataia ni kabwarabwara bwa ngkana ti nang *attract that* ke ti nang kakaea raoi te *genesis* bwa e moa man ni ngai te bwai anne ao arei I taku bwa ti na aki nang okira naba te maroro iaona naba. Ma are e koaua bwa are aio bon bwaai aika a riki aika bon bwaai aika a riki aika iaon ae a bon iteraniba aikai.

Ma teuana ngkanne ana maroro are e taekinna, tao N na ti taetae iaon are Kiribati ngkai are te lowest Kiribati ngkai. Ngaia te kabanea ni uarereke GDP *per capita* n te *region*. Ao ti na bon riai n ataia Madam Speaker bwa are n tabetai te bwai ae te GDP te Gross Domestic Product e bon rang kanganga bwa are ana *measurement* e bon aki *accurate* naba kanga e *base measurement* n te *formal sector*.

Ma bon angin te tai e bon aki rang karaoa raoi te *measurement* iaon te *informal sector*, are kanga ti taekina te *informal sector* ao subsistence *economy*. E a bon karaoia naba tao bon ti iaon te *formal sector*. Are anne kanga bon iai te *clause* ae na *estimate* bwa ngkana ko a bon noria kaaain Kiribati moa bwa a bon rangi ni baki kaaain Kiribati ao ko noria kaaain buuki are a bon karauia ni kukurei n tekateka ma aia baeki n raiti ma aia rebwerebwe. Ma e koaua bwa bwaai aikanne aika aki noraki ao te koaua tao te ununiki ma tera kee.

Ao irarikina bon angin te tai ti *study* aikai ao a karaoaki bwa taian *test of studies* are a bon karaoaki naba ikai ti aki mai tinaniku. Ti aki te bwai ae ana bon nako ni karaoaki bwa are a bon anaia naba *online* ana te bwai arei ao a karaoa naba aia *calculation* iaona.

Ma ti na riai ni uringa Madam Speaker bwa ngke arona bwa ti aki *use* te GDP ma ti *use* te GNI te *Gross National Income* are bon iai teuana. Ao tao Kiribati e na bon tere ieta, bwa e koaua bwa ti aki kan kamangaoa te maroro taian terms aika ti bon ataia bwa te GDP kanga e bon ti *base* iaon bwaai ake a bon *produce within the nation within the country*. Ma ngkana te GNI bwaai aika a *produce within the nation plus the income* ake a mena itinaniku. Ma ngkana ti rang kabongana te GNI ngkanne ti a *basis*

for a great income per capita Kiribati e na bon tere ieta.

Bwa antai ae iai ana mwane ae aekakin ara mwane ae ai \$1 tabun te birion iai n te betebeke iai ana mwane akanne. Papua New Guinea akea, Biiti akea, a tarau bon ti ngaira ae iai ara mwane anne. Ngaia are ti na aki rang burebureaki n taian ribooti aekakin akanne. Bwa are a bon *use* naba te *measure* ae kanga e bon aki rang *the hole in our context* e aki rang *applicable*.

Ngaia ti na uringa bwa ngkana GNI terms Kiribati *will be the richest in the region* ao ti na riai n uringa anne n tokin te tai.

Ngkanne tao tera riki ngkanne ngkana arona bwa iai riki ngkanne. Tao a bon kaekaaki tao e moamoa taian kamatata aika a bubura bwa ngkana tao iai ao e kona ni manga kanga ni bon Point of Order ma I karabwarabwa riki nakon te Auti aio Madam Speaker, n aron kariaiakan tabekan te kaoti ae ti taku bwa e nang bongana nakon Kiribati. Ao I taku bwa ti rang kukurei bwa are n aron ae e oti n au speech te kataumwane aio ibukin karikirake bon angiina *almost 50%* ae mwanenaki mai iroun Kiribati te Tautaeka ni Kiribati. Ao e kakawaki anne ao e rabwa taian maroro are tao ti na bon kataia n tei iaon rangana. Ao I taku bwa aio I taku bwa kam noria n taai nako bwa bon angin te

mena kanga bon te *biggest contributor* ngkai nakon ara *development* bon ngaira bon ara Tautaeka ni Kiribati ao ngkana ai imwina ngkanne tao e roko Australia ngkoa ao ngkai ai manga Tiaina, Australia ao New Zealand ao ai bon aba ngkanne ake tabeua.

Ao tao e koaua tao N na ti kamatata riki te point are bukin taian kanganga n aron are I taekinna are kaokoron te *financial year*, kaokoro taian *system* aika a *operated in parallel*, ao tera riki taian raa riki are e kona ni karekea te okoro teutana. Tao e koaua tao n tabetai ao *Australia* e kona ni kangai e na riai n raka nakon arei.

Bwa are tao are a rang kataia tao ni kaota aron te term are tao a nang *Pro Rata* aia mena bwa are e kaokoro te *financial year*. Ma n aron ngkai te ware are ti taekinna are ti tei ngkai anne ngkai ae kanga ti tei iai.

Ma e ngae n anne ao bon te karabwarabwa riki ae rangi ni bubura nakoia ara Development Partners n aron aia support ae teimatoa n anganiira, ao eti te taeka are ngkana akea ngaira ao ti bon kona ni uota uotara ti ngaira. I taku bwa e rangi n rabwa aron te ikarekebai ao ngaira naba tia bon karaoa naba ara part n aron ae ti karaoia bwa ana norira naba bwa ti bon kona naba ni keiaki ni bon waakina rikirakera bon iroura. Ma e

bon kakawaki bwa ti na kaai ni ikarekebai ngkai bon te aba ngaira ae uarereke ao e bon uarereke naba ara kona.

Ngaia are man taeka akanne Madam Speaker ao I a kan tabeka ngkanne au kaoti n te bong aei ibukin te kataumwane ibukin te karikirake ae 2023 bwa e na butimwaeaki. Ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ngaia tera am Point of Order te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika I ti kan kamatata tao kanoan au maroro ni kaineti ma are ana mwane Taiwan are e bon kakabonganaaki.

Bwa are anne te rongorongo n ara boki aei bwa aia *solar pump* ao aia *water tank* kaain Tabiteuea Maiaki anne ae anaaki \$148 te ngaa man ana mwane Taiwan ae inanon bain te Tautaeka. Aia *terminal* kaain Nikunau \$139 te ngaa. Kanga aikanne ao aikai rongorongo ae ngaia ae I mwanewea iai Taiwan bwa iai ana nikira ni mwane bwa e bon teimatoa naba ni kabonganaaki.

Ngaia I ti kan kamanei tabeua katoto bwa e aonga n ae matata raoi anne. Ao ko rabwa.

Tibiika : Ngaia N nang kanakoa te kaoti nano iaon ao ngaia am Point of Order te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Jeremia Tabai : Uoua au Point of Order bwa te moan, e reitaki ma are e taekinna ara Leader ao n aron otara n te mena aio n aron ae page aio 48. 2020 *estimate Republic of China(Taiwan)* ao ti noria bwa e rawata te baranti iai *for 48* ao nanon anne te Tia Babaire ao te ware anne are te *total* ae tit araia ni kabane \$101 te mirion aio man bwaai ni kabane ake man te ririki are e nako. Ao ngkanne a taku kaain te Tautaeaka te Minister of Finance, ae anne e na ikotaki ma te *budget* n te ririki aio ao e na anganiko ma te ware ae \$300 tabun te mirion ae *possible* anne te moan.

Ao te kauoua te Tia Babaire ibukin arora ao tarakira n te betebeke ke tao n te World. Are I anga I aki ti anga te per capita I anga naba *information* aika a mwaiti ni *indicate* bwa e aki raoiroi ara *situation* ao anne ao te *per capita formula measure* anne te Tia Babaire *the most accepting in the world*. Kanga e koaua aki eti bwaai tabeua ma te *measure* anne a kabongana kaain Tuvalu kaain, America ao kaain ia ni kabane ao ngaia a *use* te *measure* anne ni *compare* bwa ko mena iaa *on the skill*. Ti mena iaa? Are inano. Ko rabwa.

Tibiika : Ngaia N nang kanakoa te kaoti nano iaon te kaoti aei ibukin ami kariaia ibukin te kataumwane ibukin te karikirake ibukin te ririki 2023. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai

Tiaki. E nakoia akana a butimwaia. E a butimwaeaki te kataumwane ibukin te karikirake 2023.

Ao ngkanne ti nang nakon ara kaoti are imwina te kaoti are imwina e na tabekaki iroun te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau ao I anganiko.

**KATEAN TE KOMETE IBUKIN
KATEAN ANA KUURA N REIREI
KIRIBATI IAON TE TAKAKARO**

HE.Taneti Mamau : Ko rabwa Madam Speaker ao I a bubuti tabekan te kaoti are nambwa 27 iaon ara Ota Beba ae kangai taekana:-

Bwa te Maneaba aei e na kariaia katean ana Komete te Maneaba ni Maungatabu ae na kamatebwaia katean ana kuura n reirei ibukin takakaro aika a kakaokoro iaon Kiribati ibukin kaungan te tarena ao te takakaro ao kauarerekean kai reken aoraki aika aki ewewe ke te NCDs iroun te botanaomata. Ao are e na kaainaki irouia niman Taan Tei ake a tia ni kaota nanoia ni kariaia kaainakin te Komete aio n aron aikai:-

Hon.Moannata Ientaake bwa te Tia Babaire

Hon.Tebao Awerika bwa te member

Hon.Harry Tekaiti bwa te member

Hon.Koraubati Remuera bwa te member

Hon.England Iuta bwa te member.

Aikai bwaai ake ana rinanoi te Komete aio.

1. E na karaoa ana kamatebwai n taraia bwa e a bwaka iaa taraan Kiribati ae bwanin iaon taian takakaro aika a waaki ngkai ao rekerekena ma rikiraken aoraki ma aika aki ewewe ke te NCDs.
2. E na rinanon ribooti iaon aron moan katean te kuura n reirei ibukin takakaro ao n rinanon naba kainibaire aika a tia ni wene ibukin takakaro aika a kakaokoro iaon Kiribati n reitaki ma rabwata ao botaki n takakaro aika a tia n tei iaon Kiribati.
3. E na katebenakoa teuana te kuura n reirei iaon te takakaro aika ana kona ni boutoka aron kakoroan nanon aio.
4. E na rinanoi ribooti n aron te Komete iaon katean te Kuura n reirei ae rietata iaon Kiribati bwa e kona n riki bwa teuana mwangan te kuura aio ke e na bon tei n onoti irouna.
5. Mai imwin ana kamatebwai te Komete ao e na katebenakoa te kabanea n tamaroa ni iango bwa e na kateaki oin ara kuura ae onoti ibukin te takakaro ke ti na karababa aia konabwai rabwata, ke botaki n takakaro aika a tia n tei bwa ana kona ni karaoi n reirei iaon takakaro aika a kakaokoro. Ke e na riki bwa teuana mwangan te kuura

n reirei ae rietata are e iangoaki kateakina.

6. E na kaweneai ana kainibaire ao ana anga ake e na kona iai ni mwakuri ao ni kakoroaki nanon katean te Kuura aio.
7. E na karaoi oin ana kakaae bwa te abamwakoro raa ae te kabanea n tamaroa bwa e na tei iai te Kuura aio.
8. Man kukune aikai ao e na kawenei ana katautau iaon mwaitin kabanemwane, ae e na kainnanaoaki ibukin katean te Kuura aio.
9. Man te kakaae ao te kamatebwai ae bwanin e na kaotinakoaki ao man katineaki bwa tera raoi raioiroin te waaki aio nakon rikiraken kaubwain abara ao rikiraken te mweranoi ao te maeuraoi iroun te botanaomata.
10. E kantaningaaki te Komete bwa e na taiborana ana ribooti n Aokati 2023 inanon taian te bowi n te Maneaba.

Ao e koaua n reitaki ma kainnanaon katean te select committee n aron are I a tia ni kabwarabwara aron bukin kateana, kaainakina ao katabeana n aron are I a tia ni mwanewei. Ao e koaua e bon kakawaki katean te Kuura ibukin te takakaro kanga bon te mwaneka teuana ae e a riai Kiribati naba ni iangoia, ke e a riai te Auti aei ni iangoia bwa e na uota naba Kiribati nakon te mwaneka ae tamaroa ibukin kaungakin taian tarena n te takakaro.

Kaungakin karokoia taan reirei aika bon iai aia beba mai tinaniku ao bon kaungakia naba ake bon iai aia konabwai mai iaon abara aio. Bwa e kakoauaki bwa ara botanaomata e bae n rikirake. Riki n te karinan n ririki are e bwaina te takakaro irouia ara ataenimwane ao ara ataenaine.

N ririki aika nako n aron ae ataaki ao akea kanga te kantaninga bwa e na bon reke naba te kuura irouia ana ataei Kiribati. Ti aki n ti te taberawawata are e reke n te kaomwanuareta. Ma e a tia naba n reke te naan booro n takakaro tabeua ni karinan tabe rawawata n aia karinan nako aika a kakaokoro. Ao ti aki ti te koora ma a reke naba te naan tirewa.

Ao ti noora aron kanga te unga n nano irouia ataein ngkai Kiribati n te takakaro. Ao ngaia are I taku bwa e a bon riai riki n tobwaaki ao ni uotakirakeaki riki nakon te karinan are kanga ti nang bon waaki inanon te bwai are professional coaching. Ao te professional standard iaona bara ae Kiribati. N reken te kuura ibukin te takakaro, e na kaunga naba Kiribati ni karokoi kauaaba ma takakaro iaon abara ae Kiribati. Ao e na kaungaira naba ni uarokoi ara bwai n takakaro ke ara infrastructure nakon te standard naba ae tamaroa.

Ngaia are akanne tabeua kanga buokan kakawakin ae e nang kateaki te Komete aio bwa e aonga bwa n tokin te tai. E na ti ibuobuoki nakon bon karekean kawaerakean ara tarena ao kaungakin te takakaro iaon abara ae Kiribati bwa e aonga ni buoki riki tao te kouru riki are e tarataraaki itinanikuna katokan te nimwaoraki irouia ara botanaomata, ao riki tarakin ara karikirake ae abwabwaki n teuana te koaua ae abwabwaki ao te tia ao te toko ae uaiakinaki ibukin te 20 n ririki bon te marurung. Ao anne naba are e na boutoka kanga te kantaninga are e moan te kakawaki anne.

Ao man kabwarabwara tabeua akanne Madam Speaker ao I a kukurei n tabekarake te kaoti anne nakon te Auti n Tei aei. Ao ibukin maroroakinana ao kabwatana. Ao e rabwa.

Tibiika: E rabwa te Beretitenti ao I a kanakoa nakon te Leader n te Kaitara bwa e na kanakoa ana maroro iaona. Ao e nakoim te Leader n te Kaitara Hon.Tessie Eria Lambourne.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Tei ao I kaitaua te Beretitenti n tabekan ana kaoti n nambwana are 27 n aron ae e a tia ni kabwarabwara nakoira n te tairiki aei. Ao n aron kanoan te kaoti aei ao ti karautaeka bwa ti kaokoro ni iango ma te Tautaeka n aron katean ke

kainnanoan te Komete bwa e na kateaki ibukin rinanoan kamatebwaian katean ana Kuura ke te kuura n reirei ibukin takakaro.

Ngkai ti totokoa aei te Tibiika ao ti aki nanona bwa ti totokoa aron te waaki ibukin kaungan te takakaro. Ao tao e matata n au maroro iaon te kataumwane ibukin te karikirake e a bon tibwa nako ngkai. Bwa teuana te anga ibukin tao kauarerekean te aoraki ake aki ewewe are aongkoa e reke bwa e a nang uarereke te kakammwakuri ao e a korakora te amarake ae tao aikoa kona n raa a tiku bwa te naan kiriiti ke bwaai i rabwatara ae ngaia e a karekei te naan aoraki nakoira.

Ma I taku bwa tera raoi te kabanea n tamaroa ibukin kaungan te takakaro iaon abara ae Kiribati. Ao anne kanga te bwai ae kanga ti taraia bwa e a rawata riki te naan mwaneka ae e na riai moa ni katamaroaki imwain ae tia eweka aei.

Ma ti bon kona naba n eweka aei bwa ngaira ti aki kakoaua bwa aei angana ngkai ae na kateaki ana Komete te Maneaba ni Maungatabu ke te select committee iaon aei.

Bwa are ti ataia bwa kanga angin ngkai ana kabanemwane te select committee n aron ae ti a tia n noori. E riaon te itera ni mirion, e riaon te \$500 ni ngaa bwa \$400 tabun te ngaa ngkai tao aei teuana te Komete

ao tao e na iai are kanoan te kaoti are imwina. Bwa \$400 te ngaa n aron te kabanemwane ae ti a tia n noori ni uoua rabwata Komete aika a kateaki baw ara Komete select committee ake a uarereke aia tai. Ao aei I bubuti ibukin aia mwane ni mwengabuaka kaaain te Komete.

Ao ngkanne irarikin anne ao manga iai ngkanne te kabanemwane bwa are tia noria bwa are a rawata naba te mwamwananga ae ti aki iaon Kiribati bwa n nako naba tinaniku. Ao ti tuai ataia bwa tera kanoan aia waaki kaaain te Komete aei. Ma ti ataia bwa kaaain naba te Komete are mai mwaaina kanga e bon kuri naba n titebo tein tibwangaia n aron ae mwaneweia te Beretitenti.

N aekakin katean te Kuura. Ma e rawata naba te kabanemwane aei nako tinaniku. Ao aei te bwai ae ti ununeakinna te Tia Babaire bwa te kabanemwane. Ao ngkai ti aki toki ni ununeakini mwaane ibukia ara botanaomata. Ao ngai I aki toki n taetaekina ao ni ununeakina taekan kauarerekean boon te bwaa bwa e na anga riki ana mwane ni ibuobuoki te Tautaeka nakon te Koil bwa e na kauarerekea. Ao ngke arona bwa te mwane aei e na anganaki te Koil ao tao e na uarereke riki rotakia ara botanaomata ibukin rikiraken boon bobuakan te naan kaako ao tao te ika ao tao te naan raa riki te kantoka.

Aikai bwaai ae ti taraia bwa ngaia bon akea angan te kabanemwane iroun te Tautaeka aei. Ao akekea angana ngkana e na iangoa katean ana Komete. Ma e aera ngke e nang waewae remweremwe aron kibarakin kainnania ara botanaomata. Ao aikai I taku bwa e rangi n tiraua ara ma maroro iaon aei ae ti teimatoa ni ununeakinna.

Teuana naba aron tao tarakina bwa bon iai ao bon aei naba te aekaki ni waaki naba are e bon kainnania taan rabakau bwa ana uaia ni boota ni iango. Ao ti aki kamwinibaia raora n Tia Tei ake ana kaaina te Komete aei. Ma te bwai ae ti na taraia bwa aei te kabanea n tamaroa ibukin Kiribati ao ibukia ara botanaomata ao tao ibukia riki ara roronrikirake aei te kabanea n tamaroa. Ma ngaira iroura aei bon te taben te Tautaeka.

Ao ti ataia bwa iai te mwakuri ae a tia ni waakinna kaain te MWYSSA iaon te itera aei n ririki aika nako. Ma are tao e tuai ni bwanin raoi. Ao aei raoi ngaira iroura bon kawaina bwa e na tiku bwa taben te Tautaeka. Ao e kona ni katea ana rabwata te Tautaeka tao ana task force ke tao ana Komete ae e na mwakuria te itera aei. Bwa ngkai tit araia ao e na bon kainnania tao riki taan takakaro bwa tera tao aron tein te naan tabo n takakaro, ma te kuura aei tera kanoan ana anga reirei.

A rawata bwaai aika tao ana katabeaki ngkai kaain te Komete aei. Ma ngaira iroura bon angaraoina riki ae na bon tiku bwa taben te Tautaeka ae e na katabeia ana tia rabakau. Ngke tao ngkana e na kainnania te tia rabakau e boraori riki ae na karokoaki te tia rabakau tao man te tabo ke tao ngkana akea mai iaon abara tao mai tinaniku. Ao I taku bwa mwiina ao are e na bon tiku bwa aei ana bwai te Tautaeka ana bwai ni mwakuri te naan ribooti aei ana bwai ni mwakuri te Tautaeka.

Bwa e nang kakawaki katean te iango ae ibukin te institute ke tao te kuura n reirei ibukin te takakaro. Bwa anne te bwai ae ti nang boutokaia. Ao I taku bwa kaain ara ao riki te Tia Tei mai Tarawateinaiaeta are e mena irarikira, aei n taai nako e aki toki ni uneakina taekan te naan buoka ibukin kaungan te takakaro.

Ma I taku bwa e bon rawata naba ana waaki iaon ana abamwakoro naba ni kaunga te itera aei. Ma ti tuai noria bwa tera n aekakin ti titiraki tera am bwai n takakaro? E aera e a toki te ibuobuoki n te naan bwaai n takakaro? Ao ngke arona bwa tao a kabonganaaki aikai ni kaboaki bwaai n takakaro ao ni katoamauaki aia bwai n takakaro te naan kirabu n takakaro iaon Kiribati.

Ti nonoria taan tabe rawawata ae ngaia ae kakarekea ara koora ao ti tatarai aia bwai n takakaro bwaai ae

a bon karaoi. Kanga angia ae ti nonoria a mena naba tao iaan tao te mai ke te aroka teuana ao ngaia aia tabo anne n takakaro. Aikai te mwaiti ni mwane ae e na manga kabaneaki ao ti na bon teimatoa n tatara te itera aei. Ae e na manga kabaneaki iroun te Komete aei bwa tera raoi mwiina.

Tera raoi mwiin te mwakuri ae ti kantaningaia ao e aki riki manena te mwane aei ngke arona bwa ti kabongana ni buokia ara rabwata n takakaro. Ao ti kakaitau naba nakoia ara rabwata n takakaro tabeua n aekakia kaain te GIV ke te butiboora a bon mwamwananga nako aon aba ibukin buokaia, tao te kakatauraui, te reirei te anga reirei ao aikai te naan waaki ae ngaira iroua e na boutokai moa te Tautaeka. Ao e na aki bwa te kabanemwane ngkai ae ti tataraia bwa e na materaoi ao aei N na ti kaokia riki. Ti aki aei te maroro ibukia kamwinibaeakia raora n Tia Tei.

Ma aei ti ibukin ara namakin ngaira Taan Tei ao ti atai bwaai are a tia ni karaoaki n taai aika nako. Ao ngaira ae iti teimatoa ni uneakinna bwa bon aei ngaira ara koaua bwa ti aki aei angana.

Ngaia ti teimatoa n totokoa katean te naan rabwata aikai ke te naan Komete aikai are ngaira iroua a nang karaoa taben te Tautaeka ma ti aki taben te Maneaba ni Maungatabu ma taben te Tautaeka. Ao ngkana e

kainnanao ana kataumwane te Tautaeka ao ngaira ngkanne taan boutokaia. Ao n aron ae ti noria ma are ti a tia ni maroroakina. Bwa e nang uarereke ngkai ana boutoka te Tautaeka nakon te takakaro.

Bwa te tabo moa are e nang kainnanaoaki are i Bairiki arei are te stadium ao te marae arei e nang karaoaki ni ngai. E nang kibaraki ni ngai. Ngkana bon nanon te Tautaeka bwa e nang boutoka te takakaro ao e aera e aki kibara te karikirake ae te stadium ao te marae are i Bairiki, ibukin tera?

Ao te kauoua e aera naba tao te moan are tao e na okioki au maroro ma are aei e nang kaineti ngkai ma te takakaro. Ibukin taabo n takakaro iaon abamwakoro. Ao tao e nang reke riki taabo n takakaro aika a tamaroa ke a bubura ngkana arona bwa e a waaki are ana iango ibukin ritinakin aba aikai. Ao aikai ngaira te mwaiti ni mwane ae \$500 te ngaa aei ke tao e na raka iaona. Aei ngke tao e anganaki te lands bwa a nang bane n nako ngkai ni karaoi te naan kataratara ke tao tera riki mwakuri are ngaia e tuai kona ni waaki iai kanoan ana motinnano te Tautaeka anne.

Ngaira iroua aei ae ti uneakinna n te tai aei. Ao ti aki toki ni ununeakinna ni katean te Komete. Bwa ngaira iroua e na aki kanga e na manena

riki te mwane ke a bon anganaki ke a katamaroaki taabo n takakaro.

Iai naba te naan bubuti aika a tia naba ni mwemwe ikai ibukin tao katean taabo n takakaro. Are tao te naan court iaon te naan abamwakoro. Aikai naba kanoan naba kainnania te roronrikirake ibukin katean te tabo n takakaro ao katoamauan taabo aikai.

Tao iai abamwakoro tabeua aika iai aia tabo n takakaro tao te naan court tao ibukin te basketball ma te tennis ma tera ma tao a tangira katamaroakia. Ma bon iai abamwakoro ae bon akea iaon aia abamwakoro. Aikai kanoan tao te boutoka nakon te takakaro ae ti kantaningaia bwa aikai moa a nang kibarake. Ao ngkai e nang kateaki ara Komete ngaira kaain te Maneaba ni Maungatabu ti nang katea ara Komete bwa e nang karaoa aei.

Ao tera mwiina? Anne ngkanne te titiraki ao ti karautaeka nakoia raora n Tia Tei ae ana kaaina te Komete. Ma kanga ti aki ara totoko aei ibukia raora n Tia Tei. Ma te kantaninga ae e a uotiarake ngkai te Tautaeka ae katean te Komete bwa e na karaoa te kakae ibukin katean te Kuura n reirei ibukin te takakaro. Ao I taku bwa e matata kanoan tao te totoko ngkai ibukin ae ngaira iroura aei raoi bon taben te Tautaeka. Ao ngkana e katea ana rabwata teuana bwa e na karaoa aei.

Te kateniua, tao aei ngaira ngkanne bon ara taratara man ara itera bwa titebo ngkai ma tao te Tautaeka aei e a bon rangi e aki mariri ana Komete. Te Komete are e tangiria bwa e na kateaki iroun te Maneaba ni Maungatabu.

Tao man moan ana term ni karokoa ngkai ao e a bon iai te Komete tao e break teutana ao e a manga tei naba imwina. Ao kanga aikai ngaira ti bon teimatoa ni uneakinna bwa katean Komete aikai bon ana anga te Tautaeka n tauia ao n taraia bwa tao riki Taan Tei ake aki mena n te Kabineti bwa ana iai naba kanuangaia. Bwa are n aron are e tabekia bwa aei e reke naba man ana maroro te Beretitenti ngkoa n karinan temanna te Tia Tei n ara bowi aika nako.

Ao I bon kaotia bwa ai bon ti ngaia ae akea ana Komete. Tera nanon anne bwa tera te katoatoa n te Komete. Bwa antai ngkai bwa ngkana ti noria kaain te Komete ao ai bon kabane akea Taan Tei man ana itera te Tautaeka ae akea aia Komete a bane ngkai n toa ni Komete. Tao bon iai nakeke kanga bon Kometen te Maneaba ni Maungatabu are aikai Komete ake a bon riai ni kakainaki, are te PAC ao te Business Committee. Ao ngkanne are e a rawata te uneaki ao ngaira ao ngaira e ngaa ara Komete.

E aera nakai a na iai aia Komete ao e na rereke aia mwane ao ngaira e ngaa ara mwane. Ao anne aekakin ae I taku bwa aei te kantaninga ae ngaira ti teimatoa ni ununeakinna bwa aei teuana bukin kakatean te naan Komete aikai. Ao anne e kona n taekinna te Tautaeka bwa ti aki ngaia bwa anne tarana mai iroura bwa are ti taraa te itera aei. Bwa are e aera kai e aki katea ana task force te Tautaeka. Ao anne ae ngaia ti teimatoa n taraia bwa ti aki angan aei iangoan katean te kuura n takakaro.

Ngaira iroura ti aki angana aei ao e na taraaki bwa are ngaia e na taraaki bwa mwiin ana mwakuri te Komete are e a tia ni karaoa te kamatebwai iaon katean te Kuura ae rietata iaon Kiribati. Ao ngkai a nang manga taraia kaain te Komete aei bwa e na kona n riki bwa kanoan taben tao te kuura ke te university anne. Ao ti na uringa bwa te university are kanga e karaoaki taben te Komete ae nako ae e a tia n toki ngkai maeuna. Iaon kaubwain marawa akea rekerekena ma te takakaro. E aera ngkai ti na manga karekerekea ma aei.

Kanga aikanne ae tit araia ao ana manga taraaki bwa tera te naan takakaro rabwata n takakaro ae ana kona tao n tei moa. Kanga ngaira iroura ti aki aei angana. Ao bon ara koaua bwa ao ae iti teimatoa n taetaekinna bwa e nang akea angan aei. E nang akea katean te Komete bwa are katean te Komete e irianaki

ma te kabanemwane. Ma kainnanaoia ara botanaomata ae ti aki toki ni uouotia nako ikai a tuai man kona ni bane ni kaekaaki. Ao tao aika a irekereke ma te takakaro a tuai naba kona ni kakoroaki nanoia.

Ngaira iroura e tuai kaota raoi nanona te Tautaeka bwa e bon boutoka te takakaro. Bwa kanoan ana waaki ngkai ni karokoa te bong aei, e akin ang korakora tao te boutoka nakon te takakaro. Ao bon te katoto bon te moan raoi are bon katean te stadium ma e a tia n reke mwanena bwa \$6 te mirion ae e a tia ni kataumwaneaki ae bon ana mwane Kiribati. Ao aei e nang kakawaki ao e aki te roko n te kabwarabwaraaki bwa ae I bon mwaneweia n au maroro ao e aki kabwarabwaraaki iroun te Kauoman ni Beretitenti n ana sum up.

Ma aikai bwaai ae ngkana bon iai nanon te Tautaeka ibukin te takakaro ao e tuai man oti. Ao ngkai e a tangira ae e nang kateaki te Komete bwa e aoria ni manga teimatoa n rereke kanoan buaia Taan Tei akana n ana itera bwa e aoria, ao tao iai raoia ma e aoria n ae aki manga kakarongoa ibukin te itera aei ao ana teimatoa n aki kona ni kikitana te Tautaeka. Are tao e a tia n noria n taai aika nako ao e a bon kona naba ni kitanaki irouia aia koraki.

Anne ngaira ara uneaki ao ti teimatoa aei n ara koaua aei ae n ara

taratara. Bwa ngke arona bwa aei e bon nanonna te Tautaeka e na riai n anga te mwane te kabanemwane aei nakoia kaain te takakaro. Ao man taeka tabeua aikanne ao ti karautaeka moa n te tai aei bwa ti aki boutoka katean te Komete. Ko rabwa.

Tibiika : Ngaia ao I angan ngkanne te Tia Tei mai Hon.Taberannang Timeon e nakoim.

Hon.Taberannang Timeon : Ko rabwa Madam Speaker ao I kan taetae naba iaon te motion are e a tia n tabekia ra Beretitenti ae karineaki ibukin katean te Komete Madam Speaker. Ao e koaua N na moantaai ni karautaeka bwa I totokoa naba katean te Komete aei te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, e kun nuonuo te Tautaeka te Tia Babaire. Bwa tera bukina Madam Speaker bwa e nang rawata kainnanaia ara botanaomata ma e aki kona ni katokia te Tautaeka bwa boon te maeu ae ti uneakinna te Tia Babaire. E rikirake boon kaako, akea kaako akea te tioka akea tera riki. Ao tera riki te Tia Babaire. Eng ao e taku te Tautaeka bwa e aki kona ni katoki aikai bwa e uarereke te mwane.

Man katean te Komete te Tia Babaire ao ngaia e kai reke aio te Tia Babaire. Ti uneakinna n taai aika nako te Tia Babaire teuana te kaoti are ibukin karekean aia lunch ataein te reirei te Tia Babaire. E tuai n tauraoi naba te

Tautaeka n anne te Tia Babaire. Ma e tauraoi te Tautaeka ni karekea mwanen aei te Tia Babaire are e a tia n taekinna bwa e kaniia te itera ni mirion te Tia Babaire te kabanemwane iaona ke e riaona.

E a ngaa ana priority te Tautaeka ibukia ara botanaomata te Tia Babaire. E mwakuri ibukia antai? Anne au titiraki te Tia Babaire. Ao e nang teretere n Tia Moti ae Rietata ai aei te Tia Babaire bwa e bon mwakuri ibukina te Tia Babaire. N aron are e a tia ni kabwarabwara te Leader ni butimwaeen ke n totokoan te kaoti aei te Tia Babaire.

Bwa e aki oti bon nanon te Tautaeka raoi bwa e support ke e boutoka aia takakaro ataein Kiribati te Tia Babaire. N aron are te stadium are i Bairiki are e a wene a kan manga mka kaabwa akana e oaki iai te stadium anne ni karabaaki mai iroun te botanaomata bwa e tuai man kona ni karaoaki.

Ma te stadium anne moan te kakawaki te Tia Babaire bwa ibukina bwa aia tabo ataein n train n takakaro. Ao tera ae e a karaoi ate Tautaeka ni kaota ana boutoka nakon te sport, akea. Bwa are te bwai aio te Tia Babaire e riai ni mwanekanaki te Tia Babaire man are mai inano te Tia Babaire.

Tao iaon aba te Tia Babaire, tera ae e na kona ni karaoia te Tautaeka iaon

abamwakoro. E na kaunga te sport, tao inter school sport te Tia Babaire competition. Bwa ana kaungaaki ataei ibukin ti aki ti ibukin tao te butiboro ma tao ibukin te biri ibukin tera riki. Te naan athletics n te aro bwa e na unga naba iaon abamwakoro te Tia Babaire ao ana kona n otinako tarena aika a tamaroa mai irouia ataein te reirei akana a mena n te primary te Tia Babaire.

Bwa ana kona ni manga ikawai rake ao ngkana a roko n te kauarinan ana kona ni ikawai rake te Tia Babaire n reitanako are e kaungaaki nakoia man aia reirei. Ao tao man te preschool naba te Tia Babaire tera buren anne.

Ngaia are ngaira te Tia Babaire ti taku ngaira bwa e bon rangi ni manrerei te Tautaeaka. Bwa e aki kibari moa taabo ake itera ake e na kaotia iai bwa e bon boutoka raoi te takakaro irouia ataein Kiribati te Tia Babaire. Ma e a rinea nnena ngkanne aio bwa e na kateaki te Kuura te Tia Babaire.

Ao te kuura anne te Tia Babaire n ana term of reference ao kanga e a tia ni kamatatai are e katerei te Beretitenti anne are te moan:-

1. E na karaoa ana kamatebwai n taraia bwa e a bwaka iaa taraan Kiribati.

E koaua bwa ti aki ataia bwa ti bwaka ia ngkai n te tai aei te Tia Babaire.

E tangira te Komete bwa e na kateaki bwa e na kakaea bwa tia bwaka iaa ngkai. E aki kaunga te inter island te Tia Babaire e tuai man nako anne te Tia Babaire. E tuai man nako anne ao anne ae moan te kakawaki te Tia Babaire. Bwa ngaira man te itera maiaki iai babaire ake aongkoa bwa ana kaungaaki akanne te Tia Babaire. E tuai man kona n tia anne ao ni karaoaki anne te Tia Babaire.

Te runga ae e nang tibwa iaon kawaina ngkai te Tia Babaire. E tuai n announce raoi te Tia Babaire bwa ni ngai tain te runga tao n te ririki ae na roko. Ngaia bwa e na kateaki moa te kuura aio te Tia Babaire.

I taku bwa e kamanga te Tautaeaka aio ma ana waaki e kaukea te waaki te Tia Babaire. E titebo ma e karimooa te cart imatan te aoti bwa e na aki kokoka te cart te aoti ma e na kokokaki te aoti iroun te cart te Tia Babaire.

Ngaia are anne bukina are ti taku ngaira bwa ti riai n aki boutoka aio te Tia Babaire. Bwa e riai moa ni kabanea ana mwane moa te Tautaeaka ni kaunga te sport mai inano mai irouia ataein te primary te inter island school te Tia Babaire. E na karaoa te tabo n takakaro are i Bairiki te Tia Babaire. E na kaungai

naba te naan sport centers iaon abamwakoro te Tia Babaire. Akea ngkai iaon abamwakoro te Tia Babaire. Ao ngkana iai n taabo tabeua ao akea ngai n au abamwakoro ae Tabiteuea Meang. Teabike are te secondary school akea ana tabo n tennis ke tao ana raa te Tia Babaire. Are mai ikanne are ana bwebwerake iai te naan tarena irouia ataein te reirei te Tia Babaire. Ma are akea naba aio te Tia Babaire.

Te Onaoraki are i Kieia Ataei akea naba te tabo n takakaro ibukia aoraki. Ma are tao bon bukina bwa e nang mauna matan te onaoraki anne te Tia Tei.

Ngaia are ti taku ngaira bwa e manrerei te Tautaeaka bwa iai bwaai aika ana riai moa ni bitaki ao e aki kibari, ma e na kibara aio te Tia Babaire. Ao tao e koaua bwa tao anne bukina, tao e na kateimatoa taua Taan Tei akana a mena iaon te Komete aei te Tia Babaire bwa ana aki kikitanna te Tia Babaire. Ana aki kikitana te Tautaeaka ke ana kakaitara te Tautaeaka.

Ao anne bukina ngaira iroura te Tia Babaire ae ti taku ngaira bwa e aki raoiroi ana waaki te Tautaeaka. Bwa e bon iangoia moa ao e koaua te taeka are e taekinna te Leader are e kangai. Man te moantai are e tei iai te Tautaeaka aio ao e koko ni Komete mai moana ni karokoa ngkai te tai aei. Ae e a manga katea naba ana

Komete n te tai aei bwa ai uoua ana Komete ibukin bwaai ae ti taku ngaira bwa a rangi ni bebeta iangoia te Tia Babaire.

Ngaia akana inanon taian ribooti te Tia Babaire, ana kamatebwaia te Tia Babaire NCD bwa taokita te koraki naba aikai te Tia Babaire. Eng, kanga e aki kabanea raoi ke kabonganaaki raoi te mwane ibukin te itera aio. Ma e kabonganaaki bon ti ibukin ana political ambition te Tautaeaka bwa e na kateimatoa ana waaki ana majority n te Auti n Tei aei te Tia Babaire.

Ngaia are ngaira iroura e babaka ni kawai ngaia are I kangai e kun nuonuo te Tautaeaka. E bon atai bwaai aika e bon riai moa ni karaoi ao e aki karaoi bwa eweka ngaia aio teuana moa ana priority. Bwa are a tibwa bane aia tai Komete ake uoua ake mai mwaaina ao e a manga katea naba teuana ae imwina. Ao teuana are imwina naba te Tia Babaire. Eng ao e a tia aio ao ao e a tabeka naba ana motion are imwina bwa ana manga kateaki naba teuana te Komete naba te Tia Babaire. Ana Komete te Auti n Tei aei ae na manga irabubua naba ae na kabane ate Tia Babaire. irabubua mwanen Kiribati eng.

Ti taku ngaira bwa ai bon te takakaro iroun te Tautaeaka e katakakaroa ana mwaiti n ana itera. Bwa are ngkana e katei bai te aba ao are e na bon tei

ao e na manga kangai. Ao ngkai kam kabanetai n taetae are kam tangiria bwa e na bon bwaati te motion aei. Ti ataia bwa e na bon bwaati ao anne bukina. Bwa te Tautaeka e anaia nakai bwa ana aki kakarongoa naba iaon aei te Tia Babaire.

Ao ti nanokawaki iai te Tia Babaire ti nanokawaki. Ma e aoria bwa are tao aio aron ana tabo te Tautaeka aio nakon Kiribati te Tia Babaire. Bwa e na aki karaoaki te rongorongo aio bwa aongkoa ngaira ti totokoa kaungan te sport te Tia Babaire, ti aki totokoia te Tia Babaire. Ma ai aron ae karaoana n te itera aio te Tia Babaire e a bon manikangare te Tautaeka. Bwa bon iai riki bwaai ae e na riai ni kibari ao e aki kibari bwa e kibara moa katean te Komete te Tia Babaire. Are ngaia tao kaaina aika iraman aikai niman ae bon koraki naba aikai ae kaain naba Komete ake a tia ni bane taia n te tai ae nako ao a manga kaokaki naba nakon Komete aikai te Tia Babaire.

Ngaia are ti taku ngaira bwa ngke te bwai ae bon riai ao ti na aki totokoia. Ma ti totokoa aio te Tia Babaire bwa ti taku bwa e a bon baka n aoka te Tautaeka ao e a baka n aki ataa te bwai ae riai ni karaoia bwa e bon ti tabe moa ma kateimatoan ana mwaiti man ana itera te Tia Babaire n tauia Taan Tei ake a mena iaon are e a tia n anai nanoia bwa ana mena iaon ana Komete aikai.

Ao bon angiina te Tia Babaire bon kaain Tobwaan Kiribati Party ao tao naakana tao iraman akana aongkoa ti aki Tobwaan Kiribati Party, ma tia bon arania naba bwa bon kaain Tobwaan Kiribati te Tia Babaire.

Ma e aoria te Tia Babaire bwa are tao te kaonono aei te Tia Babaire. Eng tia karau nanora ngaira bwa tao aki reke naba ara aomata ibuakoia. Ma e aoria ma ti taku ngaira bwa ti aki taina aio ao ti aki naba aron katean taian Komete aikai n aron ae tabeakiarake te Tautaeka. Ao ti nanokawaki te Tautaeka ao Madam Speaker bwa ti totokoa te motion are e a tia n tabekia ara Beretitenti ae karineaki bwa ti taku ngaira bwa e bon rangi n anga buaka, ao e karaoia n te aro ae e baka n aki ataa te bwai ae na karaoia ibukia kaain Kiribati ae e rangi ni mwaiti te bwai ae e tuai n tia, ataein te reirei ma tera riki ao ngaia e na riai ni waekoa n reke mwanen aio te Tia Babaire.

Ngaia are ibukin anne te Tia Babaire ao I teirake ni kaotia bwa ngai temanna naba ae I aki butimwaea moa te motion are e tabekia te Beretitenti ae karineaki ni bukina ake I a tia n taekinni. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia I angan moa te Tia Tei mai Tarawateinainano Hon.Taoaba Kaiea e nakoim.

Hon. Taoaba Kaiea : Ko rabwa Madam Speaker. Madam Speaker te moanibwai moa te taeka ni kakaitau ibukin te kaoti ae rangi n tamaroa te Tia Babaire ae e a tia ni uotaki iroun ara Beretitenti ae karineaki ni kaineti ma katean te Komete ibukin te takakaro te Tia Babaire. Te kaitau nakon te Beretitenti ae karineaki ma ana taan mwakuri ana taan rabakau ake a tia ni kabanei nako kanga aia kabanea n tamaroa ibukin uotakirakean te kaoti ae e a tia ni kabwaranakoa te Beretitenti bwa e na ongoraea Kiribati.

Madam Speaker, e a okioki kanga te taeka ae katean Komete ana anga te Tautaeaka n tauia ana aomata te Tia Babaire. N na kaoka riki anne Madam Speaker, e a okioki ao e a rangi ni okioki te taeka ae kangai te Tia Babaire, katean te naan Komete bon ana anga te Tautaeaka n tauia ana aomata ke kaain ara party.

Te Tia Babaire e raoiroi bwa are ko bon tatara naba te aekaki ni maroro bwa tao e a okioki ao I ataia n am ruling tabeua ao kanga e a okioki te maroro teuana ma teuana. Ao ko a katokia naba bwa e na aki naba manga taekinaki n te Auti aio bwa e a kabanetai taekinakina bwa te maroro ae aron aio te Tia Babaire e a bon rangi ni kamatauninga te Tia Babaire. E bon rangi ni kamatauninga ma te koraki ake iai

irekerekeia ma te Komete are e maroroakinaki te Tia Babaire.

Bwa teuana te Tia Babaire aio, ngkana e kabwaranakoaki ae ana anga te Tautaeaka n tauia te koraki aio te Tia Babaire. Tia bon kona naba ngaira ni bon titiraki bon ioura te Tia Babaire n ara iango ni kangai, nanona ngkai tao tia mena ikai ibukin tera? tia rangi ni bakimwane te Tia Babaire, ke tao ai bon akea te bwai ae ti na taekinna ngkai ti kaaina te Komete te Tia Babaire ke tao ti nang kairaki bwa tao baikara ngaira te Tia Babaire, ao tera riki ao tera riki te Tia Babaire.

I taku bwa ti aki ngaia anne te Tia Babaire ao e bon ataa naba anne te Tautaeaka ao e kaokoro ma ana iango te Tautaeaka ma aron are e bon baireia ibukia kaain ana Komete te Tia Babaire ke ibukia kaain ana party. E koaua bwa are e a bon kaokoro te iango te Tia Babaire ma aia taratara Taan Tei man te itera arei ao aia iango nakekei man te itera arei e bon kaokoro ma aikai.

Ngkana ti bon karaua ni kabwaranakoi aia maroro te Tia Babaire teuana e kangai bwa, tao antai nakai taan rabakau nakai. Ao tao e koaua, e aki riki kamatauninga anne te Tia Babaire ao ngaia. Ao ngaia tao ana aranaki bwa taan rabakau ao tao a kan kaaina te Komete tao a kakerakei araia bwa tao e na iangoaki bwa are tao ngkana iai

rabakauia te bwai ni iangoaki te Tia Babaire.

Ma e kanga te aba n aron itera aikai ngkana tia kume ni karokoa temanna ao ngai ngke I moan mena n te Auti aio ti boo naba ma aekakin taeka aikai irouia te koraki naba aikai te Tia Babaire. Are bon iai ni mena te Tia Babaire n aron are e a bon tia ni kabwarabwaraki. Ao e koaua aikanne moa tabeua te Tia Babaire are I taku bwa are n te tai teuana ao tao manga tera am ruling iaon anne bwa maroro aika a okioki, ao a kona n taraaki bwa kanga akea nanoia n taekinaki inanon te Auti n Tei aio te Tia Babaire. Bwa bukina bwa a kamatauninga ao aki karauia aomata te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, I boutoka te kaoti aio ni bukina aio bwa te kaoti aio e nang kakawaki te kaoti aio. Bwa I taku bwa te kaoti teuana are ti taku bwa ao I taku ngai bwa e rangi ni ibuobuoki ao I taku bwa tao kaain te kaitara ke tao te Leader n te Kaitara n ana kabwarabwara. Ao ngke e moan teirake e bon bunreea teuana imwin teuana ni katerea bwa e aki manena te Komete aio, bwa bukina aei bwa e kabanemwane n aio ao e a riai ni karaoaki aio te Tia Babaire. Eng e taku bwa te motinnano aio e na riai ni karokoaki raoi ni nnena te Tia Babaire.

Te Tia Babaire tao iraua naba te tai ae e a tia ni kaman kaokiokaki naba aio nakoia nakai, an katuka te

motinnano bwa ti aki ami bwai te motinnano bon ana bwai te Tautaeaka, e na bon kakoroa nanona te Tautaeaka n te tai teuana ma te tai teuana te Tia Babaire.

An bon katuka anne nakon te Tautaeaka bwa are e na bon waakina ana waaki ni kaineti ma bwaai ake kam tanginiwenei iai te Tia Babaire. Ao bonganan te itera ae te Komete aei te Tia Babaire ae I noria tao aki noria kaain te itera arei te Tia Babaire ao aio.

Ngkana arona bwa iai te Komete aio te Tia Babaire ke tao arona bwa iai te Tia Babaire aio te Komete aei, ao e koaua bwa are e bon rangi n teretere n aia TOR kaain te Komete are ni bon nambwa teuana arei are e a bon katerea tao bon anne teuana te bwai ae ana bon katerea. Are e na karaoa ana kamatebwai iaon n aron are e a tia n taekinna te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang ao anne. E bon rekereke riki ma te naan aoria ma te naan non communicable disease ke te NCD te Tia Babaire are I taku bwa e a bon mwaiti iaon abara te Tia Babaire.

Ma e koaua tao ngkana a taraia nakai bwa ti aki tabeia nakai kaain te Komete tao a taku bwa a babanga arona bwa tao a rabakau ngaia arona mai ikekei. Kanga e a kamautananga anne te Tia Babaire.

E koaua are e a taekinaki bwa n tabetai ao e ririmwi aron karaoan te naan aron mwakuri man itera aika a kakaokoro te Tia Babaire. Bon irouia taan mwakuri ao n taabo tabeua naba te Tia Babaire. E koaua ngke I kaaina te Komete are te health n taai aika nako te Tia Babaire. Ao ti bunako nakoia kiriniki te Tia Babaire ao a kabwarabwara nakoira taan mwakuri ni kangai, ao n tabetai ao e kiriaria n roko, ti kawaerakei ao a kiriaria n roko bwaai. Ao kam rabwa ngkai kam roko ngkai bwa e a moantaai ao e a birimwaka kainnanora bwa ti tangira te aiti baoki ibukin ara vaccine bwa arei ao arei ao arei. Ti roko iaon aba, ao e koaua are n tokin te tai ao a nang bane ni compile bwaai aikai te Tia Babaire ao a kona n roko bwa ana tool te Auti n Tei aio bwa are bon te Komete aio ana Komete te Auti n Tei aio n tokin te tai, e na riki bwa ana bwai ni mwakuri te Auti n Tei aio, ao e na karaoa nanona tao te Tautaeke n te tai teuana te Tia Babaire.

E ngae n anne ao tao kakawakina ngai irou n aron are I noria te Tia Babaire. Ao e kangai bwa ngkana e tei te Komete ao e mwakuri nakon te itera aio ao e na uarereke te aoraki te Tia Babaire, ngkana arona bwa tao imwin aia kamatebwai nakai.

Ao ngkana arona bwa tera kanoan nako aia recommendations te koraki aikai are ana uotiarake ana manga anganaki tao Taan mwakuri bwa ana

manga karaoia n tokin te tai te Tia Babaire are tao a bon noria imataia ao anne. Ma ngkana ti taraa te kantaninga n te iango aei te Tia Babaire katean te Komete aio, bon te kantaninga iai bwa e na kauarerekea te aoraki. Ao ngkana e uarereke te aoraki te Tia Babaire ao e marurung te aomata e na marurung raoi te aomata ngkana akea aorakina, e tararuaki bwa e na exercise e na uti n nako ni push up n te moaningabong e na biri iraua te raaun, e na pull up e na lift te weight tera e a mwaiti aekakin sport te Tia Babaire are e na kona ni karaoi ate aomata, are e na kakoauaki bwa e n ariki bwa kanoan aia ribooti te koraki aikai n te tai teuana te Tia Babaire.

Ao ngkana arona bwa e a marurung te aomata aio te Tia Babaire ao e koaua e kona ni uota marurungina anne ni manga kabongana nakon mwengana ao e a marurung raoi ao tao e aki kabane tai tao n nako ni karaoi mwakuri are e na kabanetai iai are e na mamara iai te aomata iai are e na akea man konana ngkana e okirikaaki nakon mwengana.

Ao ngkana e reke marurungina n anne ao e marurung n te mwenga ao e marurung naba tei Kiribati ae bwanin te Tia Babaire. I taku bwa aio kanga tao bon anne kanga te boto ni iango kanga itinanikun te kantaninga te Tia Babaire ni irekereke ma katean te Komete aio ae

uotaki bwa te kaoti ngkai iroun te Beretitenti ae karineaki.

Te Tia Babaire e taekinaki te taeka are te kun te nuonuo, te kun nuonuo te Tia Babaire. E kun nuonuo te Tautaeaka aei. E koaua te nuonuo tera ngkai kabwaranakoan te nuonuo bwa are te nuonuo e matoatoa kunna ao e a manga kateketeke kunna. E kuri kanganga tauan te ika ae te nuonuo ko bon rawata iai ngkana kona taua. Bwa are e kateketeke bwain rabwatana ao e matenten kunna.

Te Tia Babaire, I aki ataia bwa te Tia Tei ae karineaki tao e bon ataa nanon are e taekinna ae kun nuouo te Tautaeaka ke e aki, n aron ae taekinna. Bwa tao e koaua tao ti ibukin itera tabeua ae e a tia ni kabwaranakoi. Ma ngkana e okirikaaki te Tia Tei ae karineaki nakon te kataumwane ao akanne bwaai ae karaoi te Tautaeaka. Bwa iai taben te Tautaeaka ae karaoia ngkai n te kataumwane aio ae e rangi ni buburakaei ibukia kaain Kiribati te Tia Babaire. Ao kanoan te kataumwane anne bon kabwaian tei Kiribati te Tia Babaire.

Ao e a kanga n reke ae e aranaki te Tautaeaka bwa e kun nuonuo bwa kabwaranakoan te kun nuonuo ikai te Tia Babaire man te itera arei, bwa e aki karaoa tabena te Tautaeaka. E ang ngaia ae ngai irou e kairua bwa te nuonuo bon te ika are e bon karaua ni biribiri i taari. Ma e

kaokoro ma bon karaoan taben are kona bon karaoia iaon te aba te Tia Babaire are kanoan te boki are e karekerekea nakoira te Tia Babaire bwa aki karaoan taben te Tautaeaka ai kaokorora ma te ika ae te nuonuo are e bon karaua ni mena i taari ni biribiri n aoria ni mena tao iaon te bwaa ao e a manga waerake nakea te Tia Babaire.

Ma te Tautaeaka aio te Tia Babaire norakin ana kataumwane ae e a tia noria e a tia ni kawenea imatan te Auti aio e nang tamaroa te Tia Babaire. E rangi n tamaroa bwa a mwaiti bwaai ae a buokaki iai te botanaomata te reirei, te onaoraki baikara riki te Tia Babaire, e a rangi n rawata are e a bon tia ni karaua ma I bon ti kan kaoki te Tia Babaire bwa are a tia ni kaman kabwaranakoaki te Tia Babaire.

Ngaia are tao anne e aki boo ma aongina are e taekinaki te Tautaeaka aio bwa e kun nuonuo te Tia Babaire. I taku bwa e aki kun nuonuo bwa e marati kunna. Ngkana ko a nang kakana te ben ao e a marati kunim kanga te aekaki anne. Ao raom ae te nuonuo aio kanga e kakamaku bwa are e kateketeke kunna.

Te Tia Babaire e aki rau te stadium are e mwemwe naba mai irouia kaain te itera arei. E raoiroi bwa are aio bon taben te Tautaeaka e na bon kabwaranakoaki. Ma n otau naba n aron are te moantai antai tabena,

taben te Tautaeka ao katuka taben te Tautaeka nakoina bwa e bon ataa tabena ae na karaoia te Tautaeka.

Taekan te Komete ae mwaiti kurikuri te Tia Babaire ae karaoaki inanon te Auti aio e aki ko Komete te Tautaeka aei. Eng te Tia Babaire ngaira ngke ti moan rin n te Auti aio bon teina are uoua kanga bon teina naba are bon ngkekei are uoua, ao manga uoua naba n are imwina te ririki are imwina uoua naba n are imwina te Tia Babaire. Kanga I tuai ataia ae e a tia n raka tao e koaua bwa tao rakana ngkai n te ririki aei te Tia Babaire te standing committee ao tia mena ngaira iai ae te Business Committee are anne e a rin naba bwa kanoan te kataumwane te Tia Babaire.

Ma kanga eng kanga te standing committee are kanoan te tua ae ngkai are ngaia ara rules ngkai are ti na bon riai naba n tei naba iai iaa te Tia Babaire.

Ngaia are eng ngkana ti taetae n aron aikai te Tia Babaire tao e bon raoiroi bwa tao ti na bon tarataraira naba bwa ti na bon tabe kanga ni kabunrere nako bwaai n aron aikai te Tia Babaire. Ao e aera ti aki kaman noora aio ngaira n ara tai ngke ti kaira te Tautaeka ngkoa n taai aika nako te Tia Babaire. Ti aki noori Komete aikai bwa tao iraua Komete aikai iraua ami tai ni kakaini Komete te Tia Babaire, a toki nanomi ni

kaaeni Komete. Nanona ngkai kam nang kabunrerei taekaia te koraki aika a rineaki bwa ana kaaina te Komete ngkai te Tia Babaire. I taku bwa ngai irou aio e kamatauninga aio te Tia Babaire, e kamatauninga te Tia Babaire bwa are a kakaonakoai nakai bwa ai antai nakai. Tera rabakauia te koraki. Ao are ni bon tokin te tai are bon iai tibwangaia nakai bwa ana kakaai aia taan rabakau aika ana raonia bwa ana mwakuri ma ngaia n tokin te tai.

Ngaia e koaua I kan kaoka riki moan au titiraki ke au maroro te Tia Babaire ae I kangai. Kanga e raoiroi te Tibiika are ko bon taratara naba te maroro n aron aio bwa ngkana e a rangi ni okioki. Kanga I ataia iroum n taai aika nako are I aki kariaia am maroro anne bwa e a rangi n okioki ao e koaua N na katoka am maroro ao ko a tekateka. Kanga bon te bubuti ma ngkana e a okioki n aron aio te Tia Babaire e a mwaiti taekinana inanon te Auti n Tei aio ke tao ngaira ake ti mwaneweaki bwa iai taeka tabeua ake ana bon riai n taekinaki. Ma e raoiroi bwa tao anne te kabanea n taeka ae a kona ni manga kaekan te maroro nakon te Komete ae kateaki ikai te Tia Babaire.

Ao e koaua are iai te boki are imwina n aron are a taekinna ao a bon ataia te Tia Babaire bwa are bon kanoan naba te kaoti, ma are ana keiaki naba ni butimwaia. Ana onga kanaia

te Tia Babaire n aron are ti ongii naba ngaira kanara mai ikekei te Tia Babaire. Ko rabwa ao akanne au taeka tabeua te Tia Babaire ao I rangi ni boutoka te kaoti ae tabekaki aio. Ko rabwa.

Tibiika : Ngaia am Point of Order te Tia Tei mai Tabiteuea Meang.

Hon.Taberannang Timeon : Eng e uarereke au Point of Order Madam Speaker eng ao I karautaeka nakon te Tia Tei mai Tarawateinainano are e a tibwa tia n taetae Madam Speaker. Ao e koaua eng ngai ae I kabongana te taeka ae kun nuonuo bwa kun nuonuo kanga kabwarabwaraan te aomata ae moan te bwaati n aki baka n atai bwaai aika e riai ni karaoi. Ao te Tautaeka kanga ai aekakina anne te Tia Babaire. Ao te ika ae te nuonuo e aki kateketeke kunna ma e matenten kunna ae kateketeke kunna te tauti. Madam Speaker Ko rabwa.

Tibiika : Ngaia I angan ngkanne te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang Hon.Dr Kautu Tenaua e nakoim.

Hon.Dr Kautu Tenaua : E rabwa te Tia Babaire ao tao e kakawaki kai I a tei ma tao N na kaeka moa au tari ae e a tibwa n taetae mai imwaiu. Eng e na okioki te kauring te Tia Babaire.

Bwa e bon kananokawaki ngkana ti bon ataa te riai ao te eti n aron tararuan ana mwane te botanaomata

ao are ti bon karaoa naba are e bon aki riai ni karaoaki.

Bon te kamimi ngkana kona karaoa ae kanga aongkoa te waaki ni iangoan rikiraken tararuan tao te kuakua. Ao ko nakomai n okira te Auti n Tei aio bwa e na karaoa te kukune ke te kakae ibukim. Kona tuanga te Auti n Tei aio bwa e na nakomai n tuangko bwa aio aron karaoana, bwa e bure te bwai ae a karaoia taokita ma neeti ae ngaia ko a kunea ao aio ngkai ae e na riai ni karaoaki.

Ao ngaira aika bon Taan Tei ikai ae ti bon ataia bwa tera arora ngaira ngkai ae ti taekina te mwane, bwa ti na kanga n tararua raoi te mwane ngkana ti babanga ao ti babaka n aki ataia bwa e bure te bwai ae ti karaoia.

Te Tia Babaire, ngkana e a toka nanora ibukin taekan te kaembein ao ti na uringa bwa tera ngke e ota nanora bwa ti na aki kaunga ana mwane te botanaomata ibukin nanora ni kaembein.

Ti a noora te budget e taku are e a tibwa taetae mai imwaiu ao I karautaeka bwa e nang tararua raoi are te naan Ministries te Tautaeka n ana kataumwane. Ao tia noora MWYSSA are aongkoa ngaia ae tabe ma te sport. Te Sport iaon te external travel ti te \$6 ni ngaa. Kan tuangai ngkanne irabubua te ngaa ae ana

kabane ate koraki aikai ibukin mwanangaia.

E koaua e rangi ni kanganga bwa ti na ota n ae kangai ai kakawakira ngke e a reke te mwane aei ao ti angania kaain te sport ake a mena n te MWYSSA te koraki ake kaain te coach tao n te butibooro, te coach n te table tennis, te coach tao n te basketball. E aki bongana ngke a mwananga nakai ao a karababa riki otaia ma aia atatai iaon tao te bitaki iaon te coaching, ke tao aron te naan bwai n takakaro aika boou. E aera e nang kanganga anne bwa ti na noria bwa anne te riai ae e na karaoaki, ao ngaia ti na okira te Auti n Tei aio bwa e na baireia. Ni kabanemwane riki ao antai ae e na karaoa te mwakuri? Te koraki ake aki kamwanangaaki.

Ao aio naba e rangi n ribuaka nakon te Kuakua e kabaneai te mwane ngkam I aki ataia, ao tao ngkana e ikoikotaki tao e a kan tia n riaon te mirion. Ma e aera ngke aki anganaki te naan specialist akekei te naan taokita ake ana nako tao ana nako n te naan Onaoraki ake itinaniku n noria bwa bwaai raa aika a kona ni manga reirei riki n ota iai n aron te korokoro ma tera, ke tao ngkana te tia korokoro tao n tera tao n te buro ke tao te mama ke tao te ato ke tera. Bwa e nang korakora te aoraki iaon Kiribati te Tia Babaire ke tao ni kabonganakin bwaai tabeua. Ma are ko korokoro bwa ko aki kauka biroton te aomata bwa ko a ti

kataratara naba ni korokoro mai ikekei ao e uangingi te korokoro ae ko karaoia.

Ae inanonna ikai te Tia Babaire te *laproscopic surgery*. E aera ngkai ti aki kona ni kabongana raoi ara iango are e kangai, aio kawaina ae e na bongana nakon te botanaomata. Bwa nakai e a reke aia tai ni mwananga ni kabongana te mwane aei ae moan te rawata aio ae te mirion iraman te taokita, te naan specialist nurse aika ana kona ni mwananga iai.

Ao ngkai kai ai manga te takakaro ao e aera kai ti a bon aki kamwanangaia te koraki ao antai, te nambwa one n te butiboro ae te talent irouna teuaei ao neiei ao ana mwananga ma nakai ae te coach n te butiboro ao n tera, bwa ana nako nakon taabo aikai are ana kona iai ni manga noria bwa e a kanga aron ae e na rangi n rikirake riki aron te rabakau ni butiboro iaon Kiribati.

Mai irouia ataei te Tia Babaire ao ti noria bwa e bon kaokoro te reirei n te butiboro itinaniku ngkai ti aki taekinna bwa ti butiboro. Ma bon te kamimi bwa ngkai a mwananga kaain te Komete man te Auti n Tei, ana nako n reirei bwa ana aera bwa ana nako ni manga reireia te koraki aikai.

Ao irarikina te mwananga aio te Tia Babaire ana mwananga n reirei akea

riki ana mwananga n reirei. Bwa are te bwai ae boou nako ia tao aron te coaching n tera ma tera ma tera. Ao I a tia ni matakua naba n te coaching n te butiboro inanon menara itinaniku ao e nang okoro ao e nang okoro. Iai aron karaoan te tackle ibukin te dripping n te booro ma tera ma tera. Ao ngaia iai bwaai aika a nang riai ni karaoaki bwa te aomata e na develop ana skill arei. Ma aomata aikanne ti aki ngai man te Auti n Tei bwa N na nako bwa N na nako n reirei bwa N na reireina antai. Bwa ngkana I a manga reireina te aomata arei ao n rorou aio te Tia Babaire, I a mwauku, I raroa nako ma te aomata are te teei arei, e na nako ni kanakoaki ma ana coach ao e na rangi ni konabwai ni kona n reireina temanna ma temanna ao e na ota n te bwai are e karaoaki.

Ngaia are ngai irou e rangi n ribuaka e aki kabonganaki raoi ana mwane te botanaomata. Ao ngkana e kabonganaaki te mwane anne taraia te sport ngkana ngaia iai ana mwane ae anganaki ibukin te nako tinaniku n nako n noora aron te coaching ke tera are itinaniku ma aron te takakaro, ti \$6,000 te ngaa. Antai ae e na mwananga n \$6 te ngaa e tekeraoi ngkana e roko i Biiti, ao tao ti teuana ke uoua ana aoa ao e na manga riai naba ni kiba n oki bwa e a bane naba ana mwane ngke e a roko i Biiti.

Ko taraa te kabanemwane aei iraua ana total ae e mena ikai aei sub total iraua iaan ti te sport e aki bubua te ngaa \$100,000 tabun te ngaa ngkam are e airi ma booia taan mwakuri aikai. Ma ae te operational e rangi ni uarereke. Ao e aera ngkai e a rangi ni kanganga arora bwa ti na noora riaina bwa ti na kabwaroa te mwane n te tabo are e bon riai ni kabwaroaki iai.

E uara ngkana I anganaki ana mwakuri te tia reirei bwa N na nako ni karaoa te ukeuke iaona. Ao tera ae N na karaoia. I a bon kangai naba I aki tau ni karaoa anne kanakoia tia reirei bwa ana karaoa anne. Ma antai te tia reirei ae kam tangiria ae ibukin te math, ti aki te English, e a nang buakaka e English irouia ataein Kiribati. Ngaia kam na nako ni karaoa te ukeuke ibukina. Ao aio ai irabubua te ngaa aio.

Tera ngai ae N na taekinna ae ngai ae te Tia Tei ae I ataa te riai ao I ataa tabeu n te Auti aei. I a ti kangai naba ti akin gai. Kanakoa te tia reirei n taetae ni imatang aikai bwa ana nako ni kakaea bwa tera te kanganga ao tera aron katikiraoan aio bwa e na aki manga riki nakon taai aika ana roko.

Ao anne ngai ngaia kanga titebo bwa I bon rangi n nanokawaki bwa man 2016 ni karokoa te tai aio ao I nanokawaki iroun te Beretitenti ma ana Minita a tuai man ataia bwa e

kairua te bwai ae karaoaki. I bon nanokawaki naba irouia au tari n Tia Tei bwa ana bon riai ni iai te namakin irouia. E bon riai bwa ti na bon riai ni karaoa aio ni kabanea te mwane aio. Ao ngke tia kabanea ao tera aron tei Kiribati are aongkoa e na reke kabwaiana man te rabakau anne, e bon konaa? Nakon te onaoraki teuana, te onaoraki teuana ao e kiba nako tinaniku ni kangai ni kangai ni kangai. Ao ngkanne? Ao ngke ko a oki ao ngke e bon nako te taokita ke tao ma te nurse ae specialist ke tera ao e na oki ao ngaia bon iai riki bwaai tabeua ae ngaia e kaokoro tararuakin aron te aoraki ngke e a tia ni korokoro, bwa e na riai ni uotaki ni kangai ao aio te bwai ae e na karaoaki ibukin aio ngkanne te recovery. Ke tao te tia korokoro ngaia ti aki kona ni karaoia n aron anne e na mamara riki te aoraki iai.

Ae teuana te korokoro te Tia Babaire ngke ti moan reirei n te bwai aio ao ti tararua ara Aoraki 3, 4 te bong ae maraki ma ngke ti a nako n nora te korokoro teuana ae karaoaki e roko ngkai te Aoraki ibukin te mwane ao ngke e a karaoaki ae te bwai ae ti a tia ni karaoia inanon ara tai n reirei ao ngaia 3, 4 te bong ae te maraki iroun te aomta aio ao ngke ko a manga weteaki naba Kautu e a manga maraki ko a manga oki naba.

Ao ngke e a roko te Taokita aio ae te wanawana ae e reirei ao aio au bwai ae N na karaoia iaona e roko ao

itinaki e kamatuaki teutana ko ataia bwa tera e aki manga toka iaon te taibora bwa e na manga masu n te onaoraki inanon 3, 4 te bong, e rianna nakon ana auti te Tia Babaire *walk home* ao anne te bwai ae riai te taokita ke te neeti ke antai are ke tao ngkana te tia reirei ae na riai nako n noria bwa e na kabwaia iai ara botannaomata tiaki ngaira kain te Auti n Tei aei tiaki tabera anne tabera bwa ti na kabongana raoi ana mwane te botannaomata. Tabera bwa ti na boutoka te kabanemwane ibukin te bwai ae riai ao e aera kai ti a bakan aki ataia bwa e bure te bae ti karaoia.

Anne ae kananokawakai ngaia te taeka ae kangai e a okioki e a okioki te taeka ibukin tao anakin nanaoia te koraki ake a mena irarikira ao tera riki taekinakina ae na taekinaki bwa ti a kaman anganaki te taeka aio imwain are a karaoaki baikai ao a taku iai tikiraoi te tabo arei are e na reke ara Komete ao iai naba te bitaki bwa ngkai e nab waka *Taiwan* bwa ti na nako ni karekea *China* bwa ngaia ngkanne e na buokira ni kaembein. Bon te kananokawaki ngkana bon te koaua anne, anne te boto ni iango ibukin anne e manga taku temanna e na kanga Hon. Dr Kautu Tenaua ke tao tiaki ngai bwa tao antai riki ae I bon nakonako ao I tuangaki bwa e na buokaki ni kabwaraki au tarau ngaia I a kangai. E taetae te aomata anne ao ngai I nanokawaki ngkana te Tia Tei ae taetae n aron aio e bure am

tabo ae ko mena iai, ti kitan ara mwakuri ae ara mwakuri tiaki mwakuri aika a waeaki ao iai kanuangara iai bwa tiaki nakomai nakon te auti aio bwa ti kakaea kabwaiara inanon te auti aei tiaki. ti karenakoi ara mwakuri ake ti taku bwa ti a tau iai ao iai aika manga roko aika wanawana ao ngaira ti nakomai n te auti aio ti nakomai bwa ti taku bwa ti na karekea te iango ae raoiroi bwa ti na buoka te botannaomata bwa e na rikirake ao e na aki aonikaiakaki ana mwane ma ti na karikirakea ao anne. Ao e bon taratara Te Atua ao bia Te Atua ni karuoa te Tamnei are raoiroi nako nanora ni kabane bwa ti na ota iai bwa ti ota, eang ao bon au kantaninga anne au kantaninga anne bwa e na taetae nakon nanom bwa bon te kananokawaki ao te uti n te moan ingabong ao ti tataro n te auti aei ti bon nanonna e raoiroi bwa bon iai ae na kaekai bwaai aikanne.

Ngaia are imwain ae N na tekateka te Tia Babaire I totokoa te bwai aei ao I a bon bubuti ao N na karautaeka nakoia raoi n Tia Tei N na bon bubuti bwa ti na bon nang *honest* bon iroura *be honest with ourselves* ao ti na bon karaua ni iango e bon eti te bae ti na karaoia ngkana ti na kabanea ana mwane te botannaomata titirakiniko titirakina nanom raoi ni koaua ao tataro e bon eti te bae ko karaoia e bon eti bukin rokom inanon te Auti n Tei aei bwa ngkana e aki ao karaoa te riai bwa are e bon taratara. Ngaia are

I kabwara bure ngkana arona bwa e rawawata ma I bon nanokawaki I nanokawaki bwa I taku ngai bwa ngkai ti mena n te auti aei ao I taku ngaira bwa oin aomata ngaira oin aomata ni koaua ae oin aomata ae ti na tararua raoi ana bwai te botannaomata ti na tararua ti na babaire ni kabane ana raroi ibukin rikiraken maiuraoin te botannaomata ao rauna n abara ae Kiribati ngaia e bati n rabwa te Tia Babaire I totokoa te kaoti aei.

Hon. Taoaba Kaiea: *point of order*

Tibiika: Ngaia e *point of order* e nakoim Tia Tei mai Tarawa Teinainano.

Hon. Taoaba Kaiea: Tia Babaire tao teniua au *point of order* ke aua eang teniua.

E kangai te Tia Babaire ane e mwanewea taekan te kataumwane eanga tao e koaua ngkana tao a bon bane nakoraoi kataumwane Tia Babaire ma a bon kaburetia te mena ae na bon raranga teuana imwin teuana ma kanga akea te bwai ae rangi n taetae iai iaon te kataumwane Tia Babaire ngaia are n otau te Tia Babaire e nakoraoi te kataumwane ao ti teuana te miniti are tao e taekinna ane e bon waaki te Tautaeaka anne ae I taekinna ngke I taetae Tia Babaire.

Tia Babaire I taekina naba te taeka ae okioki te Tia Babaire bwa are I bon

taekinna naba bwa bon iai naba bukina bwa are ane bukina Tia Babaire bwa ae kamatauninga ngkana e a okioki te karaki ao e kamatauninga ngaia ti kangai tao tera am *ruling* te Tia Babaire n aron anne eang ngai naba ae I taekinna anne ma I taku bwa bukina ae riai Tia Babaire bwa ti matauninga iai a matauningai iai te koraki. E taekinaki naba ngkanne are e karaoaki ke e aki karaoaki te riai te Tia Babaire ma are e aki koteia bwa antai ana aomata ane e aki kotea bwa titabo n otau ngkai ti bane n aki karaoa te riai ma ngai te Tia Babaire ngkai I roko ikai ae aia Tia Tei kain Tarawa Teinainano I kakaraoa ae riai inanon te auti aio ao I karaoia ma tibwangau inanon te auti aio Tia Babaire.

Teuana riki ngkanne Tia Babaire e taetae naba ibukin te tarau ma are tao ngkana ana taetae ma ai kawara te aomata are e taetae nakoina ibukin te tarau bwa tao e onimakinna ke tao tera raoi Tia Babaire ao e a nakomai n taetae ikai Tia Babaire n aron anne ma I n aron ae I kan taekinna te Tia Babaire ngai temanna te Tia Tei ae N na kaotia nakoia kain au abamwakoro bwa akea te tarau ae I taetae iai nakoina ibukin ae na kabwara au tarau iroun China te Tia Babaire ma e rabwa te Tia Babaire ao kabaneana ngkane te Tia Babaire tao eang aika e a manga oki ngkanne nakon ana rongorongo e manga riki bwa kanga te ika are te nuonuo n aron are kabwarabwaraki

mai imwaina eang I bon ata okoron te nuonuo ma te tauti te Tia Babaire ma are te nuonuo naba e bon kateketeke naba kunna te Tia Babaire ma te kantaninga bwa e a manga okiria ngkanne nakaai te kun nuonuo arei ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia I a kanakoa nakoim Te Minita ae ko karineaki Hon. Tekeewa Tarati e nakoim.

Hon. Tekeewa Tarati: Ko rabwa Madam Speaker tao e reke naba au tai ni maroro n te nukanibong aei ao ti a kamaurira moa n te nukanibong aio kam na bane ni mauri.

E koaua Madam Speaker I tabe n taratara I ongongora I taku tara mwakoron ara Tua ni kaeti 67 ane e a tunaki n te *select committees* ao N na ti wareka te moan bwa are teniua kibun te mena aei I kakaea te taetae ni Kiribati ma akea au *copy* iai ma e taku taekana *all select committees shall be appointed on Motion upload by the Maneaba and shall consider matters which the Maneaba may refer to such committee*. Uoua riki kibuna aika imwina ma I aki kan warekia ma I ti kan katurua bwa nanona katean te Komete te bae e bon eti te bae karaoia te Tautaeaka e aki bure tao ngke arona bwa iai aia onono naakai tao N na kaewenakoia naakai bwa a nang uotiarake n tao n te auti ae na roko bwa a nang kamauna te *clause* aei bwa ngaia tao akea riain katean te komete. Tao ti n aia tai ngkana a

Tautaeka ao e na riai bwa ana katea te komete ma ngkana ti Tautaeka are e bobuaka man aia kantaninga ao ngaia e bure te komete ao irou e anaki te totoko aio ian teuana te bwai ae N na kabwara bure ngkana I taekinna naba aei bwa are tao ai te uota ana taeka te aomata ni kataia ni kabwaranakoa, ngai irou te totoko aei te noku a nuko bwa ibukina bwa e taku ana taeka te Tia Tei mai Tabiteuea Meang ti karabwarabwa bwa are te komete aio tao akea moa raora ae kainna bwa are tao bon ami tai ma e aoria bwa are bon ami tai tera nanon te taeka anne nanona ngke tao ti karekea kaina ae raoia naakai ao aikoa ngurengure ngkanne bwa are aio kanoan I bane n *note* tenan rongorongo.

E manga taku ana taeka te Leader n te kaitara kam tauia ami aomata bwa aonga n aki birinako bwa are kam a tia noria ae a tia ni birinako raomi nanona e birinako te Tia Tei mai Kuria ma raona bwa bukina bwa aki anganaki te komete n te tai are a nako bwa aki anganaki aia komete, kanga taeka aikai bwa I *note* I bane n *note* taeka aikai ao ngkana a keweaki ana manga *replay* te rongorongo ma I taku taeka aikai e oioi ian te bwai ae te noku bwa bukina bwa naakai a nang tangiria bwa tao ana kainna naba ma are ngaira ti karautaeka bwa are ti okoro n iango ma ngkami ngkana ti katea ara komete ao ngkami kam na manga riki bwa tenan totoko nakon te *mission* are e

na karaoaki. Ngaia are ti noria moa n te tai aio bwa ti aki moa boraoi ma ngkami bwa aio kanoan ara nonori ae ti noria bwa tao n te taina ngkami kam taraia naba bwa e buakaka bwa bukin te kabanemwane ma ai tera n te bwai n te aonnaba aei ae akea ana *cost* tera ko nang karaoia *free* ngkami kai kam tekateka ikai kam kaboaki ae kam taku bwa e nang bubura boomi ao kam bon anaia naba tera te mwakuri n te aonnaba aei ae *free lunch* akea ti te mwakuri n te *Charity*.

Ti nakomai ikai bwa ti na kabanea korakorara ti na karekea kanuangara bwa ti na karaoa te tabe are ibukin te botannaomata iai nambwana 9 ni katabean ana TOR te komete aei ao e taku man te kakae ao te kamatebwai ae bwanin ao e na kaotinakoaki ao ni katineaki bwa tera raoiroin te waaki aio nakon rikiraken kaubwain abara ao rikiraken te mwerai ao te maiuraoi ibukin te botannaomata. Tiaki bae n nora tokin te kawai bwa ti a totoko naba mai moana ti a kabuakaka naba bwa e buakaka bwa bukina bwa e kabanemwane ao ti a kaokioka te taeka ae kabanemwane ao ti a kaokiokia ni kangai ngke kam kaki n angan te *KOIL* bwa buokana e a tia te kataumwane Madam Speaker ti a tia n rinanon te kataumwane ao naakai aera a boutokaia ao eacera ngke aki totokoia bwa ngaia bwa bukina bwa ti a kabanei ara mwane tabeua nakon tao bwaai tabeua ae aki kukurei iai. Are I bon taekinna n te

kataumwane ae nako a betanga naakai n totokoia ao ngkai ae a okiokiria e aera ko aki kangai akinna ao ko aki kangai akinna ao ngke arona bwa e mena ao e na aki reke aei bwa are anne aia *comment* te kataumwane ao e aera ngke aki totokoia a maku tei Kiribati a maeka Kiribati ni kumea ana bwai ae te kataumwane ao e aera ngkai ti a nakomai ni kabunakoi taeka aikai Madam Speaker are ti a kangai ke tao ti angan te KOIL ke tao ti angania kain te *Sport* ke ti katia te *stadium* ke ti kangai riki. Bon iai tenan *allocation* aika katauaki inanon te *budget* Madam Speaker inanon te kataumwane are e a tia ni warekaki n te wiiki ae nako e a tia ni katauaki arei ibukin arei e a katauki arei ibukin arei e katauki arei ibukin arei ao ngkai naakai a kataia ni kamangaoa te ongora bwa angkoa ti ibukin te kataumwane ae na anganaki te komete bwa boon mwakuria ti nang aki kamanena bwa ti nang kamanena ibukin bwaai tabeua. Ai antai naakai bwa a nang tuangira te bwai aei ae ngaia ti noria bwa e nang tamaroa aio bwa iai mwina ae ti na kantaninga mwina n aron are I taekinna ni mwakoro 9 n ana TOR te komete nambwana 9 iai te takete ae ti uaiakinna ae na kona n riki bwa kanoan ara mena n aron are e taetaekinna te Beretitenti imwin aia waaki Komete aikai ao e na kona n riki bwa e *incorporated* nakon aia *strategic plan* tenan *ministry* aikai ngkanne are kantaningaki bwa a

nang *implement* nakon tao aia ririki are imwina.

Ngaia are I taku bwa baikai aki matebuaka e kanga n reke Madam Speaker te *unemployment benefit* nakoia taan mwakuri e reke naba man ana mwakuri te komete are e nako ni karaoia ana mwakuri n taraia bwa mwaitira kain Kiribati aika aki mwakuri e nora te *hardship* are a mena iai e nora tera riki tenan *opportunity* are bon akea irouia ao tera n tokin te tai, e a kaotinakoaki bwa ngaia e a otinako bwa ngaia ai kanoana te *unemployment benefit* ngaia are aikai I taku bwa baikai a nang bongana ngkana aki bongana ngkai nakoira ngkai a na bongana nakon tao te ririki ae na roko ke are imwina riki. Ma e kakawaki bwa e na iai tenan bwai ni mwakuri are ana tauraoi imwaina ao ngkana tia tarai ami Komete n taai aika nako tao Tautaeaka aika nako te bwai ae te babaire n te utu tera ae riki ngkai iroun Kiribati ao ngai temanna ae I tuai n roko n te auti n taai akanne ao I a kaman taku bwa e aera kai a na kumea babairean te utu ae na bwai Te Uea karikan te aomata. Bwa te *policy* are ni babairen te utu ko tauti ko tauti bwa ko rawa ni kabatia tabem ibukia natim ngaia are kona motikia bwa ko nang kairoroia kain Kiribati bwa ana babairea aia utu.

Tera ngkai ae roko iroun te Tautaeaka aei mwaitin natim mwaitin am mwane are e na reke man te

unemployment ao e tuai toki ikanne ae na waaki riki tenan kanuanga ngaia are aikai komete aika tao naakai n aia taratara n taai akekei e raoiroi ma ngaira e buakaka ao ngkai ngkai ti a manga waaki ngkai a manga taku bwa ti buakaka ti a ngae ni kaoti raoiroina ao ngaia ti buakaka ngaia are I taku bwa te rongorongo ae e a kaokiokaki ae kangai ngke ka maki anaa aio ao kam kangai anne taina n te kataumwane tain anne n te kataumwane ao e aera ko aki totokoia bwa bukina bwa bukin aia mwane komete ae ananganaki e aera ko aki totokoia ko betanga ko maku bwa tiaki am bwai te kataumwane bwa ana bwai Kiribati.

E aki nang abwbwaki ae N na taekinna Madam Speaker bwa are angina n aron are e taekinaki I aki tangiria ni manga kaokioki rongorongo ma aikai baika I taekinn bwa I noria kakawakin te komete bwa te komete iai bukina ngke e kateaki ao tiaki nanona bwa ti a bon *cross* naba baira a ngaia te komete aei e na tei bwa are bon rinanoaki ti rinanoia n te *cabinet* iraua ma iraua bwa I taku bwa aio naba e kabebetea taben te Tautaeka e na kona n *setup* te *frame work* nakon te mwakuri are e na karaoaki bwa tera ngkanne karaoana, e a tei rabwatan tamneina ao e a kakoroaki nanona ngkanne n tenan *plans* ake a nang iri nanona a nang karaoa nanona taan mwakuri bwa are aio kanoan ara *commitment* kanoan ara motinnano are ti tangiria

bwa ana tia aikai ao e na moantaai ni karaoia te komete bwa e na katauraoi ao are a tauraoi te ribooti aei ai ti mwakuriana te *implementation* are e nang karaoia ngkanne tao te *ministry* are *concern*.

E koaua tarakia kain te komete ao tao N na manga kaokia naba bwa are ngai I aki naba n tataekinna naba n taai aika nako kumekumeaia kain te Komete ao kanga kaminibaeia kanga ko bon kaminibaia naba kain aia abamwakoro bwa are ngke a tia n rineaki bwa Taan Tei naakai aika kakanato ao tabeia aio tibwaia bwa ana kainna ao ngaia bwa tao ngkana e aki nang tau aia kona n aron are tao kam taku bwa e aki tau ma ngaira ngkai ti roko ikai ti aki roko man ara *qualification* bwa ti roko man tangirakira mai irouia ara botannaomata ao titabo arora ni kabane akea te ikawai akea te uarereke akea te kabanea ni wanawana akea te kabanea nanoro titabo ngaira ian ara *constitution* ngke ti nakomai n riki ikai ngaia are karekeia kain te komete e aki *specify* naba bwa tera te *criteria* bwa ti bane n roko ikai bwa ti kona n *eligible* nakon komete aika kakaokoro. Ngaia are N na anga bwanau ni kakaitau nakoia Komete ake a tia n anga bwanau ao e koaua e tuai oti anne N na anga bwanau nakoia komete ake tao te moan komete ao te kauoua ni komete I aki taetae n te kauoua ni komete ma N na anga bwanau nakoia naakai ngke a tia ni kaeka te

wewete bwa tiaki te bae e na reke am mwane n akea bukina ko a mamatu naba n am auti ao e reke am mwane ko *rewarded* bwa are kona bon *deserve* te bae ko karaoia ngaia are ti na anga bwanara ni kakaitau nakoia komete ake a tia ni warekaki araia tabeia e na mwaiti bwa ana aki okira aia abamwakoro bwa ana nakomai ni karaoi tibwangaia ikai ibukin tabera are ti mwiokoia bwa ana karaoia ao anne baika ti na riai n *experience* iai. Ngai naba I a tia ni komete ngke I tuai Minita ao I karautaeka nakoia kain au abamwakoro N na aki oki moa bwa iai tabeu ae kakawaki ibukin te komete ao *understand* au botannaomata ngaia are I anga bwanara ni kakaitau nakoia naakai bwa tabemi are kam na karaoia e aki bebeta akea te mwakuri ae bebeta ma ti na anga bwanara ni kakaitau ngkai a tia ni butimwaea te wewete aei ao ti karautaeka nakoia kain te Kaitara n aron are a taekinna N na kaoka riki ana taekinna te Tia Tei mai Tabiteuea Meang are e taku bwa ngke tao iai kain ara komete ao tera ngkanne tao ana boutokaia ngaia are an tai kaota te babaka n ataei n ae tao ae akea mai iroumi ae na riki bwa te komete ao kam a tanginako man tanginiwenei ibukin te waaki man taeka aikai Madam Speaker e aki nang abwabwaki au maroro bwa are e a nako au *point* ma I nang boutoka te kaoti aei ma nanou ae itiaki ao I kabwara bure ngkana iai tangibuakan maroro ma e kakawaki bwa e na otinako ara maroro are e na

ongora Kiribati ko rabwa Madam Speaker.

Hon. Dr Kautu Tenaua: *point of order*

Tibiika: Ngaia am *point of order* te Tia Tei mai Abaiang

Hon. Dr Kautu Tenaua: Tao e bon aki ongora Te Minita n aron te maroro ngke I taekinna bwa ngke arona bwa I tuangaki ao I a bon kangai naba I aki bwa I tiaki anne bukin rokou ikai ao tiaki naba au *qualification* ke au *knowledge* bwa na kona ni ira te bwai anne bwa are I ata te riai ao I ata aron kabonganana raoi ana mwane te botannaomata bwa are ko *priorities* am *expenditure* anne bukina ao te *strategic plan* are ko iangoia are ko taekinna arei ko aki karaoia n aki akaka. Ngaia are I bon mimi e taekinaki te *strategic plan* ao tera ao tera nanona e rabwa.

Tibiika” Tia Tei mai Tabiteuea Meang e nakoim am *point of order*

Hon. Taberannang Timeon: Madam Speaker uoua au *point of order* nakon Te Minita ae tibwa tia n taetae te Tia Babaire bwa e katorotoro ai antai naakai te Tia Babaire te koaua bwa e akia taira ae ngaira Taan Tei naba n te Maneaba ni Maungatabu aio ae ti riai ni kaotii ara iango ti na riai naba ni ira are irouia te Tia Babaire anne au moan *point of order*. Au kauoua n *point of order* are kuai bwa e taku bwa eang e aki moti bwa

are ngke arona bwa tao iai aia aomata ikai ao tao ana butimwaia tiaki anne bwa ngke arona bwa anai arara te Tia Babaire ao ti na karautaeka ni kangai e bati moa te bwai ae ti na riai ni karaoia ma ti a taon nanora ma tiaki ngureakina aio te Tia Babaire ai iraua te komete ae kateaki te Tia Babaire ai iraua te komete eang anne kaokoron bwa are e bon kaokoro te taratara te Tia Babaire ao naakai aki taratara raoi ma a taratara bon ti ibukia te Tia Babaire. Ngaia are bon te koaua ae a kun nuonuo.

Tibiika: Ngaia am *point of order* te Leader n te Kaitara

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika I ti kan kaeta naba tao otan Te Minita n au maroro are ibukin kanga kabonganan te mwane ae ti tangitangiria ibukin kauarerekean boon te bwaa ae te *subsidy* nakon te KOIL a kangai ao are a bon tia te kataumwane iai n te kataumwane akea n te kataumwane ao ngaia anne ae ti uneakinna ao te kauoua. Ao kam uneakina mwanen te komete ao e aera kam taekinna n tain te kataumwane ao tao e a mwaninga bwa are iai ngkoa au onono are e aki kariaiakaki arei te Tibiika ao anne bon mwin ara maroro are iaon naba te kataumwane ae ni rekereke ma tenan komete ao are e kabwarabwara Te Minita n te MOJ.

Te kateniua kanga e aki nang kabwarabwara aron ara tao e bure ana kabwarabwara iaon ara totoko teuana are ibukin katean te komete ao aei bwa te titiraki ae ngai ae I taekinna bwa I kangai aei ngkai te kabanea n tamaroa ibukin kakoroan nanon te iango aei ao anne bwa are iai tenan *options* are I anga are te *taskforce* e rawata angana ma aei ngkanne te titiraki ngaia anne ao e aki nang e bure otana n anne bwa e taku bwa ai bon ti mwane naba ae ti uneakinna ko rabwa.

Tibiika: I kanakoa nakoin te Tia Tei ae ko karineaki mai Kuria Hon.Banuera Berina e nakoim.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire, Tia Babaire bon ngai naba temanna ae I nang boutokai katean tenan komete ngke raou te koraki aika kain Tobwan Kiribati ao e kakawaki Tia Babaire te komete bukin ukeraki nakoan te bwai are kainanoia Kiribati ni koaua ma a rikirake n tabetabe nanou Tia Babaire ni maroro aika I a ongo ngkai n te ririki aei te Tia Babaire bon mai iroun te Beretitenti ae karineaki n ana maroro n 25 n Eberi te Tia Babaire ao manga reitaki ma te maroro are e taekinaki ikai n te kataumwane n te Kauabong n te wiiki ae nako te Tia Babaire e rio raoi irou te titiraki ae kangai bon tera raoi bukin katean komete aikai. Te Tia Babaire I moan titiraki n Eberi 25 ngke e kangai te Beretitenti n ana

maroro n te tai arei ibukin naba reitaki nakoan ana tai te komete ibukin te Mauri te Tia Babaire ao karinakin temanna te Tia Tei mai Banaba ao e kangai ai bon ti te Tia Tei aio ae akea ngkai tibwangana ao e kakawaki bwa ana bane n reke tibwangaia.

Ko katea te komete te Tia Babaire ibukin karekeakin tibwangaia kain am *party* ke ko katea te komete ibukin kainanon Kiribati ae ko noria bwa e riai ibukin Kiribati anne te Tia Babaire te bwai ae kanga ti kubanako iai ma riki te bwai I rangi ni mimi iai te Tia Babaire bwa n te tai arei aman kain te komete arei ao e aera e a karinaki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Banaba e nang katoamaua ke ni kabwanina raoi te ware ae kakawaki niman. Ngkai te Tia Babaire N na maroro n aio ao N na maroro naba n are imwina te Tia Babaire I nora te komete ae ngkai bwa niman kaina ao are temanna aman e aera aman arei ao ko aki kakoroa te ware ko taku bwa e na toamau te mwakuri iai are ko taekinna n 25 n Eberi ikai a bane n toa kain am *party* a bane ngkai ni komete ke tao e aki mena ai kan aio naba am anga teuana n akawa tao ko kaukukia n tataninga temanna bwa e roko temanna man te kaitara ke mai iaa ao e a reke am komete ao ko a manga taetae naba e aki koaua ae na tiku temanna n akea tibwangana ni komete tao ko kaukukia bwa tao

iai naba e tuai naba toki am tai n akawa.

Anne te Tia Babaire te bwai ae tabetabe nanou iai tera bukin katean am komete bwa ni menau ikai te Tia Babaire ao I a ongongo te maroro bon mai irouia kain ara *party* ae aki toki n anaaki nanoia bwa ana kaina te Tautaeaka ana mwaing nakon Tobwan Kiribati ao te bwai ae anaki nanoia iai e kangai ti te maroro aei nakomai ao ti na karekea ma komete bon iai raou n Tia Tei aika maroro iaon aei ao a bon ataia naba ami koraki akana a taetae iaon anne, ngaia are ngai I titiraki ni kangai tera raoi bukin katean komete aikai.

Tia Babaire manga teuana te maroro ae I rangi n tabetabe nanou iai bon te maroro n 13 n Ritembwa n te wiiki ae nako te Tia Babaire ae I kangai ko noriko te Tautaeaka Tobwan Kiribati ko angan tei Kiribati ti te mangingina ti te timnna ma ngke ko anganiko ko kabwaroa iaom te kabwaia ae rangaa ao ko katorotoroira ko kangai ao kam aki anaa bwa boomi anne. Ma iai temanna ae kaekai te Tia Babaire ao e taekinna e maroro ngkai ao e taku te komete e raka boora e rangi n raka boora ao ti kukurei bwa aia mwane ara botannaomata ao ngke ti a manga komete ao e a kabwarabwara ana karekemwane te komete \$150 ni katoa bong ao ngkana a manga *sit* \$50 ao ngkana *Chairman* \$55 ao tera ana kaeka iai iai taekan ae moan te kakawaki te komete ibukin Kiribati n

ana maroro n te maroro arei akea ma te maroro arei e ti taekinaki iai bwa a mwaiti aia mwane ibukin kaekan aia bubuti te botannaomata. Ngaia Tia Babaire tera raoi bukin katean te komete ao ngke ae ko kaina te komete tera raoi bukin kainakin te komete iroum ngaia are ti ongora n te Kauabong ae nako e a tinebu uotam n Tia Tei ma ko a kakaea reitan am angamwane nakoia am botannaomata ao e aki tau boom are kabwaroaki nakoim are boora ma ngkoe imwin kabwatakin te Tua ibukin booia Taan Tei ma kam a manga kakaenako riki ai ngaia anne ngkanne bukin te Tia Babaire katean te komete are taekinaki arei man ana itera te Tautaeka. Aio ti karabwarabwa iai bwa tiaki ara mwane aikai aia mwane ara botannaomata bwa ngkana a butira ao e a tauraoi te mwane ibukia ao anne Tia Babaire ti a titiraki ngkane iai bon tera raoi bukin katean komete aikai aonga ni bane n toa ni komete kain *party* anne raoi kanoan te Tua are warekaki nakoiria n te tairiki aio anne te kantaninga n te Tua arei.

Ngai irou Tia Babaire tiaki ngaia anne te kantaninga ibukin katean te komete are ana komete te Maneaba ni Maungatabu ibukia kain Kiribati ao tiaki ibukira bwa e na raka ara mwane te Tia Babaire bwa ti aonga ni kona ni kaekai butiakira te Tia Babaire e aki kateaki naba te komete ibukina bwa aonga ni bane n toa kain ara *party* n te komete ke tao anne

bwa anne kanoan ami maroro bon ana maroro te Beretitenti ae karineaki e tangiria bwa a bane n toa n te komete kain ana *party* nanona a bane ni Minita ao a bane ni komete. Bukin tera ana bane ni komete ibukin kainanon Kiribati? Tiaki e aonga ni bati aia mwane ke tao bon anne tao bon ana iango temanna te Tia Tei tiaki ataia ma are aio te Tia Babaire te rongorongoro are wai ngaia e karika irou te nano uoua te Tia Babaire bwa tera raoi bukin katean komete aikai inanon taai aikai te Tia Babaire.

Tia Babaire ao e koaua akea buren ae ti na tanrikaaki ao ti na nori bwa a manena komete ake mai imwaina ke aki e koaua te Tia Babaire iai te komete ae ti kainna te komete ibukin totokoan mwakuri ni aonikai I taku ngaira bwa iai baika karaoaki ao n tabetai ti a manga bon titiraki ni kangai tera karaoakin arei. Ngkai te Tia Babaire ti kaongoaki bwa te *unemployment benefit* e nako man te komete are kateaki ibukia ataei ake akea aia mwakuri Tia Babaire anne bukin rinean te *unemployment benefit* ae te SFU ao ngaia e anganai iai ae te roro ake aki mwakuri bon anne bukina? I kan titiraki bwa n am motinnano are karaoiroaki ian teitai akea taekan te *unemployment benefit* iai e aki moanibwai iroum . E kaoti n ningai te *unemployment benefit* ke te mwane ibukia naake aki mwakuri e kaoti imwin kanakon mwanen te mwenga ao imwain otinakon naba te

unemployment benefit are akea n am motinnano are kairaoiroaki ian teitai imwain nakona e bati moa te *family support* tera riki te Tia Babaire ko biri n takaka ao ngkai ko a tuangira bwa angkoa e rangi ni bongana te komete arei bwa ngaia e otinako mai iai te *unemployment benefit* I bon rangi n nano uoua n aei Tia Babaire ao I aki kakoaua bwa ko takaka te Tautaeaka Tobwan Kiribati ngke e kaoti te bwai ae ko aki kantaninga kaotina n tain te kaembein mwanen te mwenga. Ao ko a katakaka ni kakaea angan kaekan te bwai aei ao ko aki kan waaki ma te *family support* bwa rimwi ko a bon aranaki bwa ai te tia katoto ngke ai te *parade* ao tera ko a karaoia ko a kaotinakoa \$50 n te namwakaina ao ko aranna ngkai bwa e riki n rio te iango anne man ana riboti te komete anne. Tao e koaua ma e riki ni moantai n otinako n tain te kaembein ngke ko a noria bwa ai akea kaekan mwanen te mwenga ao anne kaekan mwanen te mwenga ao e aki otinako ngaia Tia Babaire I kan kakoaua n ami taeka ae angkoa a kabwaia kain Kiribati mai imwin te ribooti arei bwa ngaia e bon kateaki te komete arei ibukin karekeaki aia mwakuri ataein te roronrikirake ake akea aia mwakuri ao e aki kateaki bukina bwa a nang anganaki te mwane ae tiaki ake akea aia mwakuri ma nang anganaki te mwane ni karokoa 59 te ririki kanga bon kakaeen te mwakuri te Tia Babaire ao anne bukin iai are ti kiba iai nako iaa ao iaa bwa kakaeen te tabo ae na

kona n reke iai mwakuri te roronrikirake ma ngkai kam anganira te rongorongo eti tao e koaua ma kabwaranakoa te nano uoua anne irou te Tia Babaire bwa ngaira ti nano uoua bwa e a bon tibwa kaoti te mwane n aki mwakuri n rabanen te tai.

Tia Babaire I a manga bon nano uoua riki ngkai ngkai te Tautaeaka aei a taku bwa aio ibukia te roronrikirake ao ibukin te takakaro ao e taku bwa e na noraki bwa tera rekereken te NCD ma te takakaro ke tao te aki takakaro Tia Babaire ko aki kainanoa te komete aei ibukin atakin aei aio e ataki iaon Kiribati bwa ti bane n ongongo te maroro mai inanon te rerio irouia taokita ao naake tabeia te mweraoi man te mauri kabatia karaoiroan te amwarake ngaia are e aera ngkai e reke iroua Aoraki aika aki ewewe man ara *diet* man amwarakera te Tia Babaire. Te amwarake ae ti kanna ao man te aki rangi ni kakamwakuri tiaki rangi ni kainanoa te kuura ae rietata bwa aio te *common knowledge* e bane n ataia tei Kiribati ake a reirei ao ake aki reirei ma e aoria bwa e kona n tabeakina te Tautaeaka ma are am taeka ae ko taekinna ngkai e aki boraai ma te mwakuri ae ko karaoia. Tera ngkoa am motinnano ara motinnano ngke raora ngkami te *National Tournament* ni katoa 2 te ririki e aera ko katokia anne mataiakinan te takakaro irouia te roronrikirake ao ko mena bwa 3 te

ririki akea burena ma iai ngkanne am taeka are kona onea mwina ma e na riai ni iai te *inter island* ao manga bon te boo tao n te itera Maiaki e tuai man koro bukina ao enga ngkanne nanom ni boutoka te kamarurung ibukia am botannaomata e aera ko aki karaoa moa ae ko bon kona ni karaoia ao ko a eweka aio te Tia Babaire bwa ko nang karaoa te kakae. Iaon baika kanga ti bon kona n atai bwa tenan raa ae kakariki Aoraki aikai te Tia Babaire.

Ngaia are ngai te Tia Babaire I bon rangi ni nano uoua n tamaroan te iango ibukin katean komete ngkai ao I taekinna aio Tia Babaire bon ibukina bwa ko karekea te nano uoua mai irou te Tautaeaka n am maroro tao ni marangirangia te Tia Tei ae tibwa riki bwa kain am *party* ngke e a moan roko iroum ao ko a taetae naba nakon Kiribati ao bon nakoiria n am taeka ae kangai ti karabwa te Tia Tei mai Banaba ae e a roko irarikira ti ngaia ngkai ae akea ana komete e riai n akea te abamwakoro teuana ae na tio ibuki anne am maroro te Beretitenti. Ngaia are nanona e aki kainaki te komete ibukin bongana ibukin Kiribati e Kainaki bwa bon aio am babaire ana bane ni komete kain *party* ao ibukin tera ko kona ni kaeta ana maroro kain am itera are mai ikanne are e taku bwa a tangira naba te mwane ae na bwaro nakoia mwanen te komete bwa aonga ni kaekai butiakia irouia

aia botannaomata. Ngaia are Tia Babaire man akanne te Tia Babaire I karautaeaka ngkai I bae ni maroro ma ti a riai ni kaoti tabetaben nanora ni baika ti ongo man bwanan te Tautaeaka tiaki kakewea te Tia Babaire te katei komete bon tibwangan te auti ao eti tabekana ma are ngaira tibwangan te auti ao eti tabekana ma are ngaia tibwangara kaotan tabetaben nanora ao ngkana a tabetabe nanora ti riai ngkanne ni katei bwa bukin tera a tabetabe nanora ao ngaia anne Tia Babaire ngai tabetaben nanou bon tera raoi bukin katean am komete te Tautaeaka aei ao man akanne Tia Babaire I kukurei n tabeka nanou aio nanou ae itiaki I aki butimwaea tabekan te komete aio tabekan te kaoti ibukin katean te komete ko bati n rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia ao I angan Te Minita n te *Fisheries* ao I tia n anganiko Te Minita ae ko karineaki ao I a kaokia naba nakon te Beretitenti are ana tabeka te tabeka. E nakoim Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Speaker e koaua bon te bwana riki ni kamauri n te bwakanako n tai aio ao kam na bane ni mauri.

E rabwa reken te tai teutana Madam Speaker e na uarereke ae a bon tia ni bane tenan *point* ma I ti katurua te koaua ae kangai bwa te komete ana

bwai ni mwakuri te Auti ni Maungatabu ao e koaua are te titiraki are e taekinna bwa n taai aika nako bon akea taian komete ae a tia ni kakateaki? I taku bwa kaekan anne Madam Speaker ti bon bane n ataia ni katoa Tautaeaka nako ao iai komete aika kateaki man Maneaba ni Maungatabu tenan *select committee* bwa are anne ana bwai ni mwakuri te Auti ni Maungatabu Madam Speaker e kakawaki ao e kateaki te *select* iaon kakawaki tao te *issue* are kateaki ibukina te komete ao te tarena n te takakaro Madam Speaker anne te bwai teuana ae rangi ni kakawaki ibukia ara roronrikirake. Ngkana ti karaua n tara ara *population* ke ara botannaomata Madam Speaker e a rangi n angi riki te *category* ke te kurubu are kanga imarenan are tenan roronrikirake ao anne e riai ni *focus* ngkanne te aba iaona Madam Speaker. E koaua are e taekinaki bwa iai taan rabakau tao n te MWYSSA ma e kainanoaki ana taratara te auti Madam Speaker bwa e na kawaekoai ao ni kabirimwakai bwaai aikai bwa are e kakawaki ibukia ara roronrikirake ngaia are e kateaki te komete ae ibukin te takakaro Madam Speaker bwa e na kataia n tarai raoi bwa baikara *sport* ke takakaro ae bon riai bwa ti na karaoia ao ti na waakinna iaon abara ae Kiribati bwa are a rawata takakaro. Ao n tabetai ti a bon taku naba bwa ngaia te takakaro arei e na bongana ma ti a taraia ma buburan abara tao teuana te butiboro e aki

rangi ni kainanoa te *space* ma tao tera, ngaia are tera ae tangiraki Madam Speaker ngkana e otinako te riboti aio ana bwai te Auti ni Maungatabu ao e koaua e a tia n tei rabwatan te *Business Committee*. Tao aio naba teuana te mena e kona n ririmwina nako te *business committee* bwa e na kawaekoa bwa ti bon ataia Madam Speaker bwa ngkana e waakinna te Tautaeaka ae na bon iai tenan iremwe aika na kona n riki.

Ma antai ae na ririmwin nako bwaai aikai ngkana e bwaibwai iai te Auti ni Maungatabu tao ngkana e tia ana riboti ae ana bwai te Auti ni Maungatabu ao e na iai te kona ngkane ngaira Taan Tei n ririmwin nako bwaai aikekei ni kaumakia taabo ni mwakuri ake a tabe mai aio bwa ana kabaitia bwa e aonga n are e koro nanon te kantaninga are ti kataratara ibukia ara roronrikirake. Ngaia are e koaua ae e a rangi ni taraki te komete bwa tao te bwai n raa ao iai iterana teuana ae ti mwaninga bwa are anne ana bwai ni mwakuri te Auti ni Maungatabu ao ti bwaibwai ngaira Taan Tei ao ti kona n ririmwina nako ni manga rimwin nako tao taabo ake a katabeaki bwa ana kawaekoa aio ngaia are e nang kakawaki te komete Madam Speaker bwa are akanne ara bwai ni mwakuri inanon ara Auti ni Maungatabu n aron are I tia n taekinna mai raon ae rangi ni katuruaki te kantaninga are kabanemwane e koaua ti riai ni

kabanemwane ibukin te *investment* ke ibukin iango ma waaki aika bon bongana ibukia moarara riki ara roronrikirake. Ao I taku bwa katean te komete aio ao tarakina bwa tera tenan *sport situation* ae na karaoaki e nang kakawaki ibukin tomakin ao reitan te iango are e na karioaki mai irouia taan rabakau iai te anga teuana are te *technical side of it* ao iai teuana are te *political side of it* ae nako mai ian Madam Speaker mai ian ara Maneaba aio mai iroua ngaira Taan Tei ake ti na kaotinakoa te riboti aio ao ti na manga kawenea nako man te Auti ni Maungatabu. Ngaia akanne itera tabeua ae I taku bwa ti riai ni katerea bwa titabo ma e rangi ni katuruturaki te koaua ae akea nanon komete aikai ao e a riki bwa tenan bwai n anai nano I taku bwa a tia nako maroro iaon akanne a I aki kan manga okiri maroro akanne.

Ma N na ti katerea te koaua aio ae I taku bwa ti mwamwaninga inanon ara maroro bwa are ngkana e tia rabwatan te riboti aio ti bwaibwai ngaira Taan Tei ao te Maneaba ni Maungatabu ao ti na kona n ririmwin nako bwaai aikai ngkana iai te baenikai ibukin kawaekoakina e na aki *value* nakon are e na ana karaoia taan mwakuri ao tao akanne tabeua maroro n aron are I taekinna Madam Speaker e na uarereke maroro bwa are bon tia ni bane maroro ake a tia n tabekaki ma N na ti katerei riki itera tabeua ae I taku bwa e bua mai

buakon ara maroro are ngkana a tia riboti aikai ao ana bwai te Maneaba ni Maungatabu iai mwakara n ririmwina nako inanon ara *business committee* are e kateaia are a kona ni manga riki bwa kanoan ana waaki te *business committee* ao man maroro akanne Madam Speaker iriara n taai nako te mauri te raoi ao te tabomoa ao I a toki naba ikanne ko rabwa.

Hon. Dr Kautu Tenaua : *point of order*

Tibiika: Ngaia te Tia Tei mai Abaiang am *point of order*

Hon. Dr Kautu Tenaua: E rabwa Te Minita ae karineaki n ana maroro ma ti teuana te bong n *workshop* ikai ao ngaira Minita ma Taan Tei ni kabane ao I kairia naake tabeua te bwai aio ao ti ata naba te kangaanga ao ti ata naba te bwai ae ti na boutokaia ibukin rikiraken te *sport* i Kiribati *that one way of that* e rabwa.

Tibiika: Ngaia ao nang kaokia nakoim te Beretitenti ae ko karineaki ibukin am *sum up* ao e nakoim.

H.E Taneti Maamau: Ao ko rabwa Madam Speaker ao I a moanna ma te kaitau nakoia ake a tia ni maroro iaon te kaoti ae nang tamaroa aio angina ake a bon boutokaia ao iai naba aika na aki rangi n nora riaina.

Ao e koaua e teretere bwa are aei ana e kateaki te komete bwa ana bwai ni

mwakuri te auti n aron are a tia ni kamataataki ao e kateaki naba ian are bon iai iai anne inanon ara Tua ni kaetieti ke ara *rule* bwa bon anne aron te Auti n Tei e na katei ara komete ao aei e aki boou. Rabwatan Autin te kaomwanwaren n te aonnaba aikai kanga buokan te Auti n Tei riki iaon kanga tao *issues* aika *national issues* aika a kona ni ibuobuoki iai te Auti n Tei. Bwa bukin tera ngkai e rangi ni kakawaki bwa ana ibuobuoki naba Taan Tei e a taekinaki are aei te kabanea n tamaroa ma are ti kangai aei te kabanea n tamaroa iririkin are katean te *taskforce* katean te komete tao irouia taan mwakuri ke tenan *official* bwa e aera bwa are aei kona *secure* aia *commitment* tenan *leaders* e nako mai ikai te babaire. ao ngkana e nako mai ikai ao e bonnanoaki ao e na bebete uotana irouia taan mwakuri ao iroun te botannaomata anne ngaia are ti kangai aei teuana te kawai ae ti taku bwa te *best* ma are ti kona ni kaokoro n taratara ma anne kaekan are aei te kabanea n tamaroa aei bwa are ngkami taan kairiri ngkami taan kairiri ao tera are kam kaotinakoa bwa ami babaire e na iraki iroun te botannaomata.

Ma are ti nanokawaki ngkai kam aki nora tibwangami ni kaungaunga ao tibwangami ni boboutoka nakon te bae ae rangi ni kakawaki ngaia are ti taraia ngkana tao tiaki e a manga kangai te titiraki tiaki nora ae na katoka te NCDs ma are te *sport* kona

kang amwarake kona kataneiaiko n amwarake aika baranti ao a kangkang ke iai aia *nutrition* a kakawaki ibukin te rabwata ao ngkana ko rikirake man te roro ae uarereke ni waerake iangoia ngkanne 10 ao 20 te ririki e na iai te NCDs I taku bwa e na akea ao ngkana iai e a karako. E a manga titiraki te titiraki ao e kangai tiaki nora riaina bwa e aera kai e na karekerekea ana kukune te komete are kateaki ibukin te *University* ma are eti bwa are te *university* are kateaki arei kanga e *tailed* nakon kaubwain marawa. Teuana te takakaro ae tuai man nang ni waaki raoi i abara te *water sport* te *water sport* ti otabwaniniaki n te marawa ao abara te aba n ran aban taari e karako tao ti te uaua e karako te *water sport* ao akana i aban te aonnaba aika karekemwane man te *water sport* ao antai ae na ataia aei teuana te takakaro ae kona n taraia te komete aei ae kona ni karekerekea ma aron kakawaki naba te kamatebwai ni kaubwain bwa are te takakaro te kaubwai naba te kaubwai. E na aki n ae kona taku bwa tiaki te kaubwai te takakaro te kaubwai ao ko noria ngkai taan butiboro e taekinaki naba n te wiiki ae nako e a tauraoi ngkai teuare te *star Ronaldo* e nang manga anaki man te aba teuana man Tebetebeke tao *Australia* ke *New Zealand* ao e nang tauraoi n anaia a nang anaia ni irabubua \$400 tabun te mirion ngkanne ngaia are ti kangai ae na

bon roko te tai ae ana kuneaki ara taan takakaro ao iai aika na bon tebenako.

Ngaia e kakawaki ngkana e reke tao te reirei n te takakaro antai ae na ataia ao e a nori kabwaka aika tao tenan *caps* bwa are ana kona ni ibuobuoki naba n rinanon aia kamatebwai ao ngkana ko taraia Taan Tei aikai aomata ae a rangi ni maan ni mwakuri n te Tautaeka a rianako naba aia konabwai a tia ni mwakuri a mwakuri ni bitineti a mwakuri n ana kambwana te Tautaeka a tia n Tia Koroboki a tia naba n taui nakoa aika bubura n te Tautaeka ao a tia naba n tau nakoa aika bubura n te Kauntira e a rangi ni bubura aia konabwai. Are a kona ni kiribobotaki teutana teutana teutana ao n reitaki ma aia wareware aia konabwai ni wareware ao n reitaki ma tao rabwata aika ke taan rabakau aika kona ibuobuoki iaon aei ao e na kona n anga kanga mwin te mwakuri ae I taku bwa e na tamaroa ibukin Kiribati ao e manga taekinaki te *stadium* tiaki kabane buaka moa am tai n te *stadium* ai iraua taekinana n te Auti n Tei aei e na kaokiokaki ao e a okioki Madam Speaker ao tao N na manga kaokia naba are bon bae katean te *stadium* bwa are te *contractor* are ti mwakuri ma ngaia iai kanoan tenan *contract* ae ngke e a rawa ni karaoa te mwakuri ao e na kakoroi bukia e aki n ae bebeta arona ao e anganaki antai e a karabaraba e aki rereke

rabwatan ao e a reke rabwatana ao ngaia e a tibwa waaki ngkai ae te babaire ngkai e nang bon okira karaoan te *stadium* n are bon aekana ae uarereke e a taraki ngkai Kiritimati bwa are ai te tabo ngkanne teuana ae nang kateaki riki tenan tabo n takakaro ae bubura kaei. Bwa anne ngkanne ma are e nang waaki ngkai karaoa anne ma are e a mwakuriaki ae e a barongaia te MWYSA ma te MISE ao tao iaon kawaina n tia bwa are e a waaki ngkai te babaronga bwa are a tibwa bon tia e a tibwa tia aron kaitiakan te *contract* ni iteran are te *legal side* ke tao man Tua ma te *contract* are mai imwaina. Ngaia are tao N na kakimototo n aekan akanne au kantaninga are tao ana titiraki te Tia Tei mai Kuria tera raoi bon bukin katean te komete ao anne bon bukin katean te komete anne karaoan kaeon nanon taben te komete ian are te Tua ane 67 ian ara *rules*. A riai ni kateaki komete ngkana iai bukia ao ngkanne ai kainakina ai bon te bwai teuana ngkanne kainakina ao eti ngkanne are I bon kangai kainakina are bon arona kona bon kaina moa mai irouia kain am tiim ao ngkanne ngkana e aki toa ko a kakaia ngkanne man *party* ake tabeua, ma e na ongo Kiribati iai komete ake uoua ake tenan *Standing Committee* ao ngke kateaki ao iai kaina man te kaitara uoman kaina man te kaitara ma e kawa n taku te ongora bwa ai bon akekea kaina man te kaitara ao ngkai e a manga reke ai te *select*

committee ngkai aika uoua a kainaki ngkanne man itera ake uoua ngaia are anne kanga te ongora nakon Kiribati bwa e bon baranti naba ae karaoia te Tautaeke akea burena ni kaineti ma te *rules* ane kainakin tenan komete ian ane 68 :4 iaon te *rule* ngkana eti au ururing eang 68: 2A ane iaon te *membership* akea kairuan anne e bon kaea nanon anne ngaia are man taeka tabeua akanne ao e koaua tao te kun nuonuo ke tiaki nang tararua ana mwane te Tautaeke kai are ti kaeka tabera ian te komete akea te komete ae kateaki ao e na aki kabanemwane. Te komete n taainako ao iai te kabanemwane bwa are e bon rawata kaina ao e rawata ana mwakuri ae na karaoi e kaokoro ma are te mwananga n te tia mwakuri n te MWYSSA are bon ti temanna rabwatan te tia mwakuri anne e uarereke ana kataumwane ao ae te komete e bubura kaei ao e a rawata tibwanga ae na kati ai bwa are e maan bwa e kona n ae kan 1 te ririki ke e kan ririki tabena are anganaki man te Auti n Tei ngaia are bon rawata naba ana kabanemwane ngaia are man taeka tabeua akanne Madam Speaker ao I a kukurei ni wareka taekan te kaoti ae kangai:-

“Bwa te Maneaba aei e na kariaia katean ana komete te Maneaba ni Maungatabu ae na kamatebwaia katean ana kuura n reirei ibukin takakaro aika kakaokoro iaon Kiribati ibukin kaungan te tarena ae te takakaro ao kauarerekean kai reken

te aoraki aika ewewe te NCDs iroun te botannaomata ao are e na kainaki irouia niman Taan Tei ake a tia ni kaota nanoia ni kariaia kainakin te komete aio n aron aikai:-

Hon. Moannata Ientaake Chairman

Hon. Tebao Awerika Member

Hon. Harry Tekaiti Member

Hon. Koraubati Remuera Member

Hon.England Iuta Member

Ko rabwa Madam Speaker.

Hon. Dr Kautu Tenaua: *point of order*

Tibiika: Ao tera am *point of order* te Tia Tei mai Abaiang

Hon. Dr Kautu Tenaua: Kai e rabwa te Beretitenti bwa e bon kaeka. Aotiteria ngaia e koaua te tia butiboro bwa e na reirei mai irouna a bon babanga ni karekea aia komete are a bon kaota kanga e kamimi aia *approach*. Te kauoua Tia Babaire tiaki nanona bwa iai te babaire ibukin katean te komete ngaia are ko a bon kakatei komete naba ko bati n rabwa.

Tibiika: Ao nang kanakoa te kaoti nano iaon te kaoti n aron taekana are e a tia n tabekia te Beretitenti ae karineaki.

Ake a butimwaia ke kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki. E nakoia ake a butimwaia ao e butimwaeaki te kaoti.

Tia nakon ara kaoti are imwina. Te kaoti are imwina e na tabekaki naba iroun te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau ao I anganiko ngkanne am kaoti bwa ko nang tabekia nakon te Auti te aei. E nakoim te Beretitenti.

KATEAN TE KOMETE ARE E NA KARAOI KAKAE IAON AMWARAKE AIKA A BONGANA

HE.Taneti Mamau : Ko rabwa Madam Speaker ao I a bubuti tabekan te kaoti are nambwa 28 ae kangai taekana:-

Bwa te Maneaba aei e na kariaia katean ana Komete te Maneaba ni Maungatabu are e na karaoa ana kamatebwai ao ni katebenakoi anga aika a na katamaroa riki kanakin amarake aika a bongana ao ni karaka mwaitin te baranti ke te recommended dietary intake n te rabwata ibukin rikiraken aia konabwai ataei iaon Kiribati ao are ana kaainaki irouia Aman Taan Tei ake a tia ni kaota nanoia ni kariaia kaainakin te Komete aio n aron aikai:-

*Hon.Taiaki Irata bwa te Tia Babaire
Hon.Betero Atanibora te member
Hon.Tibanga Taratai te member
Hon.Tinian Reiher te member*

Aikai bwaai aika e na rinanoi te Komete aio:-

1. E na karaoa ana kamatebwai n taraia bwa e a bwaka iaa Kiribati iaon kanakin amarake aika a bongana ni baranti ke a nutritious ao rekerekena ma aron aia konabwai ataei aika a rikirake iaon Kiribati.
2. E na rinanoi kamatebwai ao ribooti man ana rabwata te Tautaeaka aika a kakaokoro iaon katamaroan kanakin amarake aika a bongana ao ni baranti ibukin te botanaomata ao iaon Kiribati.
3. Mai imwin rinanoan ribooti iaon kamatebwai aika a karaoaki iaon Kiribati ao te Komete e na katebenakoi kanganga aika a noraki ake a tia ni kamemerea aron kanakin amarake aika a bongana iroun te botanaomata
4. E na karaoi naba oin ana kakaae man aban tinaniku teuana ae rineaki ao ni kaotinakoi ana kukune bwa tera ana kawai aika e karaoi te aba anne ni katamaroa aron kanakin amarake aika a bongana iroun te botanaomata ao riki n te baranti ae kainnanaoaki n te bongina inanon rabwatana te ataei.
5. Man te kakaea ao te kamatebwai ae bwanin ao te Komete e na kona ni kaotinakoa ana reke iaon bwaai aika e na kona ni karaoaki n aron aikai:-
 - A. Anga aika ana kakorakora riki mwakurian ake e a kaman waaki inanona

Kiribati ibukin katamaroan kainakin amara ke aika a bongana iroun te botanaomata bwa e aonga n reke irouia are e kantaningaaki ni katoa bong, ke te recommended dietary intake e moarara riki irouia ataei.

B. Anga aika e na kona ni katoto iai Kiribati ibukin katamaroan riki te itera aei ao n aitara ma aron abara ke ara context.

6. E kantaningaaki te Komete bwa e na taiborana ana ribooti n Aokati 2023 inanon tain bowin te Maneaba ni Maungatabu.

Ao e koaua irarikin anne Madam Speaker ao bon Taan Tei aika a karineaki ao bon taan ongora e koaua. Abara a uarereke ma a bon mwaiti naba kanara aika a rangi ni kamarurung. Ao ngkana aki rangi n toamau naba kanara e korakora naba reken te amara ke mai tinanikun Kiribati n aron kanga ara kaobwai man te amara ke e rangi n rikirake ikai.

Ngaia are kanga e kuri ni kanganga ae e na akea kanan tei Kiribati. Bon iaon aba ao bon iaon Tarawa naba e bon taekinaki bwa kanga e kuri ni iai kanganga n te maeu ma tao teuana naba ae bon kakawaki ara katei ae ngaia ae katei raoi waera. Te bae ara

katei are te utu ke te extended family ae ngaia ae bon kanganga rokon te maeu ni kainnana iaon abara ae Kiribati. Bwa are ngkana ko tare bwa ko aki kauia te bwakabwai, ko kona n nako ni butia tao ai tarim, tao ai am karo anne ae nonoraki bwa kanoan te katei.

Ngaia are kanga e kuri ni kanganga karokoan te taeka ae a bon rangi ni maeu ni kainnana kaa in Kiribati bwa ai akea kanaia.

Ma e ngae ngke e bon mwaiti kanara Madam Speaker ao e kuri ni karako atakina ke te reirei ao te kataneiaaki bwa ara botanaomata man uarerekeia bwa a ngaa amara ke aika ana riai ni kanaki ao a ngaa amara ke aika ti na aki kaungai.

Ngaia are aei ngkanne katean te Komete ngkanne aei bwa e na ibuobuoki ni karaoi ana kamatebwai ao n rinanon katabeana aika a tia ni wene bwa antai ae e na ataia ao man aia kukune ao aia ribooti are e na otinako ao e na kona ngkanne ni kaitarai rongorong ke kakaewenako riki nakoia ataei. Bwa are ngkai ti a kataia n taketenia ataei bwa e na riai moa te marurung man te mwenga man te amara ke are ko kanna. Bwa are te amara ke are ko kanna bon marurungim ke aorakim.

Ngaia are I kukurei n tabetai antai ae e na ataia ao e a otinako naba mwiin aia kamatebwai ao e na kona ni kaungaaki ao a manga design te curriculum ae bon ibukin ara context ngkana ti taraia bwa ai aei te kanganga ao aei riki tao te takete ae ti na taketena te marurung ao te wanawana irouia ara ataei e moa mai irouia ara ataei aika a uarereke ni waerake.

Ngaia are anne naba raoiroina ao e kona naba ni kaunga unikan amarake kaunga kanga te ununiki n aron are kanga e taetaekinna. E koaua e taetaekinna te Tia Tei mai Nonouti ao Taan Tei tabeman ae n tabetai kanga tao ti maeura ni uniki arokara ake a bon riki iaona bara. Ma are kangangan arokara aikai a kuri ni kanganga kamauaia ke unikaia ao e iremwe naba te uaa ae e na karekea.

Ngaia are n tabetai tia nakon amarake aika a roko mai tinaniku tia uniki, ma are e koaua bwa n tabetai e aki rangi ni kaunga nano naba irouia tabeman bwa are e kai toki e mate am beera arei ko a manga moana naba te mwakuri mai iai. Kanga ti aki te bwai are e na rangi n raa ma te bwai ae te kakaewenako ae e rangi ni high irouia ara botanaomata riki tao iaon aba karekean te naan kora,

te naan seeds. Bwa are bon anne naba teuana ae e nang kanganga.

Ao antai ae e na ataia bwa n otinakon naba te kamatebwai aei ana unga tao te naan producers mai tinaniku, antai ae na ataia ao a kona n noori tibwangaia naba ni kona ni ibuobuoki ni itera aikai.

Ma aikanne aika a kona n raa, ma te bwai ae kakawaki e a kona n set te standard. Ngkana e a kune ate Tautaeka bwa e nang bon kamatoa bwa ai te tua e kona ni kariaia te standard ibukin te level of nutrition ke tao are te intake mwaitin te baranti te amarake ae baranti ao e nutritious nakon te ataei ao e na karaoaki te kainibaire ae ana bane ni iraki. E na riai te mwenga ni iai aekan amarake aikai ao tao e na kamatoaki te tutuo.

Bwa are n tabetai a bon kona ara koraki ma a bon tangira te kaumaki antai ae e na ataia are ma ngkoa rimoa te bwai are iai are e tuoaki kanga te naan kamwengaraoi ti kauia inanon uarerekera. Ae tutuo tao teuana aia tai n te wiiki ao a tuo a bwa ana iai am bwai arei, am baobao, am kabwate, ana riai naba ni iai arokam aika ko uniki. N taai akekei tao te naan aroka riki ake kona ni uniki te kaina, te nii, te mai ma are e koaua bwa aikai naba kaai ae n tabetai aikai tao n

te itera maiaki riki e kuri ni matoatoa maeun te aroka ae te mai. Tao n te itera meang riki a kona riki ni waekoa ni maeu.

Ma akanne kanga matoatoan te ununiki naba iaon abara ni kaitaira kanga ara weather ke tauan kanoan te bong ke ara *climate* ngaira kaain Kiribati.

Ma e aoria bwa are akanne tabeua ae ti noori ke e nori ate Tautae ka bwa e riai n tei te Komete bwa kai ataei kaubwaira ao ti riai n tobwaia, tao ti aki n ti te takakaro ke tera ti na tobwaia naba man kanaia ao nimaia are a reke nakoia ni katoa bong. Man taeka tabeua akanne Madam Speaker ao I a bubuti tabekan te kaoti are I a tia ni warekia. Ao e rabwa.

Tibiika : Ngkanne au babaire iaon ami maroro iaon te kaoti aei kai I ataia bwa e bon rekereke naba ma te kaoti are mai mwaaina. Ngkanne N na kangai N na angan te Kaitara n aron are ti bon taneiai are e na anga ana kaeka nakon te *motion*. Ao I tia ao I a manga angania Party are teuana are Kiribati Moa ao bon kaain Nuka ngkana iai ae kan taetae. Ao I tia ao I a kaokia naba nakon te Beretitenti bwa e na karaoa ana *sum up*.

Ngaia are antai ae e na taetae te Leader n te Kaitara I anganiko

bwa kona karaoa am maroro iaon te kaoti te Tia Tei mai Abemama ao bon te Leader n te Kaitara Hon.Tessie Eria Lambourne e nakoim.

Hon.Taoaba Kaiea : Point of Order te Tia Babaire.

Tibiika : Ngaia ao tera am *Point of Order* te Tia Tei.

Hon.Taoaba Kaiea : N otau ao e titebo ma akea ara tai n taetae ma e aoria bwa are tao bon anne am babaire te Tia Babaire. Bwa are ti aki ataia bwa tera ae e na taekinaki man te itera arei ao ngkanne ao tao e koaua bwa are e na manga bon kabooa te Beretitenti te Tia Babaire. Ma n otau ngkai e a nako mai iroura ao e a nako naba ikekei ao e nako Nuka ao akea naba ngkai bwa e a kaokaki naba nakon te Beretitenti bwa e na *sum up* te Tia Babaire.

Ma e koaua tao ngaira ake ti kan taetae ma are tao a tia ni buokaki tao ngai N nang tauraoi n otinako man te Auti aio te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : E ang I taku bwa ngkana N na allow te maroro n aron anne ao ana okioki bwa ana bon okioki ami maroro, ao kam na manga bon kaekai naba n aron are e bon okioki. Ao maroro aika iti aki ake kanga a boou tia bon taneiai

ngkana ti nako ni kauki ara miniti ao ti na bon bae n noori ana bon bane n okioki ami maroro. Aoi bukina bwa e a bon tia ni bongata ao ae I bon kauka te maroro iaon are te moan maroro iaon are te select committee are te moan ao I a tia ni iangoia ngkanne bwa te kauoua ni maroro N na kakimomotoa.

Ngaia are e nakoim te Leader n te Kaitara kanakoa am maroro.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I a kaitaua te Beretitenti n tabekan ana kaoti ibukin katean naba te Komete te *select committee* are e a tia naba ni kabwarabwara. Ma I aki manga okiria bwa I ataia ae e a nukanibong ngkai. Ma I taku bwa e rang kakawaki ae kanoan te maroro ao ti karautaeka naba nakon te Tautaeka ao te Beretitenti ngkai ti aki noori ara *note* te Tibiika.

Tibiika : Tao bon iaon kawaina ni mate ara taura tera ae e a riki.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ao tao N na bon waaki ma I taku bwa are e bon titebo naba kanoan ara totoko ae kanga ara koaua iaon aekakin ana mwakuri te Komete.

Ma I taku bwa aei ngkanne ao e kakawaki naba ae ti maroro teutana iaon ae tao tera ae e na

katabeaki iai te Komete aei. Bwa are aei kanga iaon taraakin te amwarake ae ti kanna ngaira kaaain Kiribati bwa e na baranti ao ti na marurung iai.

Ao e koaua anne ao I taku bwa e rawata naba te ma maroro iaon te Maneaba ni Maungatabu ibukin tao aron ngkai tein kanara ngaira kaaain Kiribati ae ngkai ai bon kanara amwarake ake a roko mai tinaniku. Ao tera ngkai tao te bwai ae e a tia ni karaoaki ni kaungaaki iai kaaain Kiribati bwa ana kanii riki amwarake ke ana uniki amwarake aika ana marurung riki iai.

Ao I taku bwa a bon rawata naba te naan ribooti aika a tia naba ni wene ao I taku bwa kaekan titiraki aikai are iroun te Botaki ni Mwakuri ibukin te Mauri. A rawata ao e rawata naba te naan kanganga ae tao e noraki tao teuana tao ibukia ataei, a noraki te naan tabeua te naan ribooti ae a tia n noori aron tao te kanganga ni irekereke ma aki kanakin te amwarake ae baranti ke te *recommended dietary intake*.

Ao iai ataei aika a bungiki ao aki te roko tao n te rawawata are a kantaningaaki iai. Ao iai naba ataei are a bakitaia a reke n te karinan ae te bakitaia ke te *malnutrition*. Ao irarikia naba ataei ao iai naba bon ikawai ae te

kanganga are *under weight* ke e rangi ni bwaka inano rawataia n aron ae kantaningaaki tao ma anauia ke tera. Ke a rangi n riaon te tinebu nakon tao a anauia ke tao a obese ke tao e a bon rangi riaon riki anne.

Ma I taku bwa aikai kanganga aika e a bon ataaki bwa a rawata te naan ribooti ae a tia ni kaman wene inanon bain tao te Botaki ni Mwakuri are ngaia ae taratara te itera aei. Ma ngkanne te bwai ae ti na taraia bwa ara titiraki naba bwa aei ngkai aron tao te kabanea n tamaroa naba tao ibukin tao tobwaan te kanganga aei.

Ao I taku bwa e a bon rawata ti bon bane n ataia bwa tera ae kainnanoaki. Bwa teuana e aki baranti kanara bwa ngkai te raiti ao te ika. Ao e a moanna naba n oneaki mwiin te ika n te moa. Bwa are e a bobuaka te ika bwa iaon Tarawa e a boraai ae ko nako riki ni kabooa kanam te moa nakon te ika.

Ngaia are ti bon ataia bwa te ika riki ae bon rangi n tamaroa bwa are te moa ti aki ataia bwa ai maan raa bwa man te aiti baoki man te tabo are e roko mai iai ni karokoa are e roko i Kiribati, ma te kabanea n tamaroa te ika.

Ma are ibukin are e a bobuaka te ika ao aei naba ae irekereke naba

ma rikiraken boon te bwaa bwa are taan akawa a bobuaka riki aia ika bwa are a kataia ni kaoka aia kabanemwane.

Ao aei ae bon noraki ngkai ae e a rawata ae kanga ngkekei ngkoa tao te kang moa kanga ti n taai aika tao n te botaki ao ngkai e titebo ma e a katoa bong ngkai te kang moa ma ai te ika ae e a kaan ae ai kanam kanga ai teuana mai ibuakon te amwarake are e nang bobuaka ae ko aki kona ni kanna ni katoa bong, ma ai tao n taai aika a rangi ni kakawaki.

Anne te bwai ae ti a tia n noria ao unikakin arokara are bon kanara ngaira kaain Kiribati. Ao I taku bwa aikai bwaai ae a kaman kakataaki ao I taku bwa iai naba bon te waaki ibukin te iokinibwai. Ngaia are e reke naba te iokinibwai tao riki i Butaritari kanga iai ngkoa tao te karikirake ibukin kaungan te iokinibwai n te amwarake are bon amwaraken abara. Ae ti kakoaua bwa aikai riki aika a tamaroa nakon amwarake ngkai ae tia kanii.

Ma are e bon aki tau naba mwaitin te amwarake aika a tamaroa ibukira ni kabotauaki ma mwaitin ngkai te aomata e a bon kanganga ngkai ae ko nang katoabaia.

Ma tera te anga ae ti na kaunga aei. Bwa anne te kanganga ao tao te Komete aei ma ana ribooti aei e aki kona ni katoka te kanganga anne. Bwa tera te kanganga? tera katokana? Bwa I taku bwa bon teuana te mwane ke tao tera ae e na kainnanoaki bwa tao teuana tao ngaira tao ara taratara man ara itera, a rikirake ni bobuaka amwaraken Kiribati. ao e rawata te maroro ikai are ko a nako ni kabooa kanam n te naan mwakete tao i Teaoraereke e a rangi ni bobuaka.

Ao tera ana anga te Tautaeke ae e na kona ni kaboraoa te amwarake anne? ngaira iroura e na *subsidize* ke e na angania taan ununiki ke taan akawa buokaia bwa e aoria n are e boraai nakon te botanaomata boon te naan amwarake are akawaia ke a unikia. Ngkana anne bwa te aomata e aki kona ni unika kanana bwa are iaon Tarawa e a bon rangi ni kanganga bwa kona ununiki, ae tao iaon abamwakoro tabeua bon te ran te kanganga. Ma tera aron tobwaan kanganga aikai? Ae ngaia ngaira iroura n ara koaua, anne te bwai ae e na riai n taraia te Tautaeke.

Bwa katean te Komete ao eti bwa are iai n ara tua ni kaetieti ti kona ni katei Komete aikai. Ma te Tibiika ko ataia n te naan Maneaba ni Maungatabu tao n te

kaomwanuareta ngkana ko taraia bwa tera aekakin select committees ke Komete ae kateaki are ana Komete ni mwakuri te Maneaba ni Maungatabu. Teuana mai ibuakona n aekakin te Komete ibukin te naan Biira bwa ana rinanon Biira. Anne ana Komete ni mwakuri te Maneaba ni Maungatabu ae bwaai ae na buokia ibukin karaon tibwangana. Te kataumwane, tera aikanne te *financial select committee*.

Aikai aekakin te naan rabwata ae ataaki ae ngaia ae iai n te naan Tua ni Kaetieti katean te naan rabwata aikai, te naan select committees. Ae ngaia anne ti teimatoa ni ununeakina are aei raoi ngkai tao teuana aei ai bon aei raoi ngkai kamanenaan ana select committee te Maneaba ni Maungatabu. Ao te kauoua raoi bwa tera raoi bon te kantaniga ibukin katean te rabwata aei ke te Komete aei. Bwa e na otinako ma te naan strategies ke te naan anga tera ae ti na karaia ngaira kaain Kiribati ke tao te Tautaeke. Ti ataa te bwai ae ti na karaia te Tibiika bwa e a rangi n tiraua te naan beba ma te naan ribooti, ma te naan raa ke te naan karikirake ae a tia ni waakinaki ae a bane irouia te Botaki ni Mwakuri n te Mauri.

Ao ngaira iroura tera te value edition tera tao te bwai ae e raka ae e na uotia te Komete aei ni karaoan tibwanga aei ae e aki ataaki ngkai ke aki kona ni karaoia kaain te tabo ni mwakuri are tabeia aei. Ao anne ae ngaia ti teimatoa n taratarai itera aikai ao ti aki uneakina aei bwa ti aki mena iaon te Komete. Ma ti taraia bwa tera te kabanea n tamaroa ae ngaira Taan Tei ae ti a tia ni mwiokoaki bwa aei tabera ibukia ara botanaomata. Tera te kabanea n tamaroa ibukia ara botanaomata.

Ngkana tia bon rangi n tabeaianga ibukin kanara ae e a bon aki baranti ao tera ara anga. E koaua bwa e na manga tuangira te Komete n ana ribooti. Ao ae e a bon taekinna naba te Beretitenti bwa are te ununiki. Ao te kanganga ngkai te ununiki ao e bon eti n are e taekinna n aron are I mwamwaneweia naba n au maroro inanon ara bowi aei n te tai aei. E aki tau mwaitin te koraa ibukin te naan aroka are ko kan uniki. Bwa ngkana a manga unga aomata ai manga aei te kanganga.

Ngaia are e a manga totonako te nano n ikan ununiki ai manga akea.

Te naan tabo ni ununiki are iaon ara abamwakoro ngkana ko roko iai akea te naan aroka are te naan

aroka ni kabwebwe. Te naan seedlings akea, ake kanoaia. Ao tera ae e na riai ni karaoi ate Tautaeka n taraia bwa ana bane ni kakanoa bwa aomata are a unga ni ununiki ana nako ikekei ao n tangira arokau te mai ae aekakina arei, I tangira arokau tao te kaina ae teiri arei, I tangira arokau te bero ke tera irarikin are kanga ngkai are tia nang kakaunga naba are te naan amwarake are te baenikai tao te kabiti ma te kukambwa ao tera.

Ao I taku bwa te moanibwai moa are bon kain abara are e a bon maeureirei n ara tano ao taabo are kanga tabo are kanga aki rangi ni korakora te mwaimwai iai ke te karau iai. A bon kona ni maeu naba ao tao tera riki te anga are e na kona ni buoka te botanaomata te Tautaeka ni iangoia bwa e na baranti kanam aoria n aki rawata te naan aoraki.

Ao tao ibukia ataei tera te anga ibukin te Onaoraki bwa ataei ake a bungiki ao tao e aki tau ranin mamman tinaia. Kanga ti ongo n taai aika nako ara Onaoraki aei e rangi ni korakora ana boutoka n te itera anne. Ao ngkai tera I taku bwa aikai bwaai aika ana taraaki.

Iai te kamatebwai ae a karaoia naba taan rabakau naba aika a roko naba mai tinaniku ni 2018. Ao a karaoa te kamatebwai iaon

Tarawa ao iaon Butaritari n te ririki anne. Ao imwin aia kamatebwai bwa are a tarai aron tein kanara ao tera bonganana nakon rabwatara. Ao anne naba e rawata naba aia kukune ae I taku bwa aikai ae ana ibuobuoki nakon te Tautaeka ao tao te Botaki ni Mwakuri ake a irekereke iai bwa tera ae e na riai ni karaoia.

Ngaira ni bon ara koaua te Tautaeka e ataia bwa tera ae e na riai ni karaoia ni kaunga kanakin te amwarake ae tamaroa. Ma te mwane bon anne te moanibwai bwa te mwane. Ao tera angan ae e na kaungaaki aei bwa ngkana tao te mwane e aera ti aki karaoa tao te *subsidy* ti na *subsidize* te naan amwarake ake ana kamarurung.

Bwa are ngkana a bobuaka n aekakia are amwaraken Kiribati akana i Teaoraereke n te naan mwakete ti na buokia taan ununiki bwa ti na angania buokaia tao ngkana te mwane bwa e aoria n ae e na boraoi te amwarake aika a unikaki ae a kamarurung nakon rabwatara.

Tao te naan amwarake are a karika te aoraki ao tao aikai ti na taraia bwa tera ara anga ae ti na kaungai riki rokoia, n aekakin tao te naan uanikai, bukinikai, baenikai ke tao tera are ana roko mai tinaniku bwa ti na taraia

naba bwa tera te anga ae ti na kaboraoi. Bwa aikai ngkana a roko ao ko nako ni kabooi n te titoa ao a bon rangi bobuaka.

A bobuaka naba bwa tera naba ana anga te Tautaeka bwa ngaira iroura e na anga naba ana buoka n te itera anne. Bwa ngkana a boraoi te naan amwarake aika a tamaroa ibukia ara botanaomata ao I taku bwa are ana bon moan nako ni kabooa iai kanaia. Ma ngkana a bobuaka ao iai aika a boraoi ao I taku bwa are bon anne arona.

N aekakin ngkai te moa riki e a moanna ni boraoi riki nakon te ika ao e nang noraki ngkanne kanara ngaira kaain Kiribati bwa e nang moanna naba ni bitaki bwa te ika e nang moanna n aki rin ni kanara. Ao riki ngkana ti bon aki ngaira akawa tao angiina ngaira kaain Tarawa akea ti aki kona akea ara tai n akawa bwa taan mwakuri ngaira, ao anne ngkanne ae e na rangi ni bebeta riki.

Ma tera te anga? Bon te anga raoi aei ae te kabanea n tamaroa ae katean te Komete bwa e na karaoa aei bwa ngke tia bon ngaira iroura ti ataia bwa tera ae ti na riai ni karaoia. Ao n tokin te tai e na bane te mwane n aei ao ngke arona bwa e aki ao e na kona riki ni kabonganaaki ni itera tabeua

ibukin kanakoraoan kanaia te botanaomata ao riki ataei iaon Kiribati bwa ana aki reke n te naan aoraki aika a irekereke ma kanara.

Ao e na tau naba te amwarake are e na angania te korakora are ana kona naba ni karaoi tibwangaia. Ao e rawata ara ataei ake ngaia ake a reke n te bakitaia, tera te bwai ae e na riai ni karaoaki bwa anne aikai tabeua ara maroro te Tibiika bwa I taku bwa e a matata aron kanga n ara maroro are e nako. Ma ngkai I taku bwa ngkana bon iai nanora bwa ti rangi ni kan ibuobuoki n te itera aei, I taku bwa ti bon ataa te bwai ae ti na karaoia bwa te Tautaeka e a bon ataia bwa a bon rawata te naan ribooti ae a tia ni wene imatana ao tera ngkanne ae e na karaoia.

Ma I taku bwa anne ngaira e na riai n taraia riki nakon katean riki te Komete te aei bwa e rangi ni manga karaoa riki te kamatebwai teuana. Ao tao man maroro aikanne ao ti karautaea moa nakon te Beretitenti ao te Tautaeka ngkana ti kaokoro ngkai e na buokaki e katni iango ma ngaia ibukin katean te Komete aei. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ao I a kaokia nakoim te Beretitenti bwa ko a karaoa am sum up iaon am kaoti. E nakoim.

HE.Taneti Mamau : Ao e koaua ko rabwa Madam Speaker ao I a kaitaua te Leader n te Kaitara n aron ana maroro e ngae ngke e totokoia ma e bon kaoti naba itera ake e totoko iai. Ao tao anga ake e taraia bwa are ti aki aei te kawai nakon katokan te kanganga. Ao tao te kawai nakon katokan te kanganga ke kibarakina n aron te ibuobuoki te mwane.

E teretere n taben te Komete anne bwa e na karaoa naba ana research ana kakaee, ao tao ngkana iai booki ke te naan kamatebwai ae a tia n otinako akanne naba tabena ae e na rinanoi. Ao antai ae e na ataia ao e na kona naba ni kaotinakoa ana taratara ae e na kona riki ni ibuobuoki nakon tobwakin te naan kanganga akanne. Riki ngkai ti taraia bwa ana taraaki riki kawai aika ana ibuobuoki n tobwaia ara ataei bwa e nang toki aoraki akana te bakitaia irouia ataei, aki kanakin te amwarake ae e aki baranti ao e aki *nutritious*.

Ao aikanne bwaai aika a kakawaki bwa are e koaua e na taraa naba bwa e na kanga ni bon kaungaaki bwa tia bora n ae e na kaungaaki te ununiki. Tao e na buokaki te kataumwane e kona ngkana e buokaki n te kataumwane ae n aron ae ti noria ai bon kona naba n aki ti aki anne te kawai nako iai.

Ma n aron are I taku ti rang taratara te koaua are ngkana e bon nako mai irouia te naan leaders ae a *committed*. Ngkana ti bon bane n anga ara boutoka nakon aei ao e na rangi ni ibuobuoki ao ana kona naba ni unga nanoia ara botanaomata.

E na taraaki naba te kaobwai mai tinaniku ao antai ae e na ataia ao te naan kaobwai mai tinaniku ae bon ngaia ae a bon uota riki te aoraki nakon abara. Bwa are e koaua iai ara basic kanara riki are a tianaki bwa are a rangi ni kakawaki ibukin maeun tei Kiribati are tao ai bon te naan *basic need*. N aekan te naan *grain food* te burawa te raiti, e nang riai ni kakaeaki te anga are a nang bon kaoaki naba aika a *quality*.

Ao anne ae e na kona naba ni ibuobuoki ma ana *local suppliers*. Ao aikai kanga tao te *supply issue* riki ibukin te naan kaako ake ti bon kona ni karekei iaon abara ao ake a roko mai tinaniku.

Ngaia are otara ngkana e otinako ana ribooti te Komete aei ao ana anga ni ibuobuoki ao antai ae e na ataia ao e na kona n reke te bitaki. Te bitaki ae e na bubura nakon kanakin amwarake ke kaungakin riki kanakin amwarake aika a baranti ao aika a kamarurung. Ao man taeka tabeua akanne Madam

Speaker ao I a kaitaua riki te maroro man ana itera te Kaitara. Ao I a bubuti riki tabekan te kaoti n aron are I a tia ni warekia Madam Speaker ao ko rarabwa.

Tibiika : Ao N nang kanakoa te kaoti nano iaon te kaoti are e a tia n tabekia te Beretitenti ae karineaki ibukin ami kaoti nano. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia. E butimwaeaki katean te Komete ibukin katamaroan riki kanakin amwarake aika a bongana, te kamatebwai iaon katamaroa riki ibukin amwarake aika ana bongana.

Ao ngkanne I a kanakoa ngkanne nakon te kaoti are ara kabane ani kaoti iaon ara Ota Beba are e na tabekaki te Minita ibukin te Tua ae Hon.Tarakabu Tofinga ao I a kanakoa nakoim te Minita.

TE ONONO NAKON TE TUA NI KAETIETI AE TUA 45

Hon.Tarakabu Tofinga : Ko rabwa Madam Speaker ao mai mwaaia I kanakoa te maroro iaon te kaoti ae nambwana 30 ao I kan kamaurira moa ngkoe Madam Speaker, kaain am taibora ao bon ngaira kaain Maneabam n te nukanibong aio ake a reke ongoraia n te tai aio. kam na bane ni Mauri.

Ao e koaua iai teniua te onono ao e kaineti ma te Tua ni Kaetieti ibukin kairakin waakin te Maneaba ni Maungatabu ao te onono are e na tabekaki n aron are e mwaneweaki teniua mwaitina. N aron aika ana kabwaranakoaki ikai Madam Speaker.

Te moan e kaineti ma tua 37 iaon te kaetieti n rekereke ma te tabeka ibukin te onono. nikiran te kan onono bon karaoan te onono nakon te Tua ni Kaetieti 37(2) ni irekereke ma mwaitin boom ibukin karinanin te kaetieti iaon te onono man teuana te bong nakon teniua te bong imwain rinanoana iroun te Komete. Te onono e na warekaki n aron aio.

Ti ngkana e taekinaki n te tua aio, ao bon akea te onono ae e na kona n tabekaki bwa ti ngkana (a) te kaetieti ibukin te onono e na tia ni karinaki n aki iremwe imwin teniua te bong imwain are rinanoaki.

Ao te kauoua ngkanne n onono nakon te Tua ni Kaetieti ibukin waakin Maneaba ni Maungatabu Madam Speaker e rekereke ma te kaetieti ke te rule 45 iaon maanin ke taian te taetae. Ao te onono nakon te Tua ni Kaetieti are 45 e boboto iaon karinakin te tua 45(7a) ae e boou imwin te tua 45(7) ni kaineti ma maanin te taetae irouia kaain te Maneaba ni Maungatabu iaon te onono ke onono ake a tabekaki iaon te Biira, ke te Biira n onono n tain te

Kometenakin te Biira iaan te Tua ni Kairiri 54. Te onono aio e na warekaki n aron aio:-

Te Tia Tei are e na kan taetae iaon te onono ke onono ake a tabekaki iaon te Biira ke te Biira ke te Biira n onono n tain Kometenakin te Biira iaan te Tua ni Kairiri 54 e na kariaiakaki te taetae iaon te onono are e tabekaki te maan ae e na aki raka iaon 3 te miniti.

Te kateniua n onono Madam Speaker nakon ana Tua ni Kaetieti tao ni waakin ara Maneaba ni Maungatabu bon te onono nakon te rule 54 iaon aron ana waaki te Komete. Ao e kangai kabwarabwaraakin te onono anne. Bwa ibukin kaboraoakin bwaai ni kabane ao e tabekaki bwa e riai n oneaki te tua ae 54(4) bwa e na titebo ma te tua are e a tia ni mwaneweaki ke te onono are e mwaneweaki are *rule 37(2a)*.

Te onono ae tangiraki aio bon oneakin te tua 54(4) are e rekereke ma te bong ae teuana nakon teniua te bong ibukin karinan te kaetieti te onono ibukin te onono nakon te tua. Ao e na kangai ngkanne aron taekan te tua ke te Tua ni Kaetieti are e na oneaki anne 54(4):-

N akean ana kariaia te Tibiika ni kaetieti ibukin te onono nakon te tua ke ni karokoaki nakon te Komete n aki iremwe nakon teniua te bong ke

te bong are e na rinanoaki iai nakon iroun te Komete.

Te kauoua n onono naba ni kaineti naba ma te tua ni kairiri anne, n te onono are e tangiraki nakon te tua 54 ae na karinaki *sub rule 6* imwin *sub rule 5*. Ao te karinrin ae boou e reke ma bon ti bwaai ake a rangi ni bongana bwa ana riai n tabekaki nakon te Maneaba ni Maungatabu ao bwaai ake ana taekinaki iaan te kibu 9(1)(c) n te tua ae te *laws of Kiribati 1989* ana riai ni kanakoaki nakon ana aobiti te Tia Kaeti Tua ibukin mwakuriaia. Ao e na kangai ngkanne tein te onono nakon te mwakoron te tua ni kairiri anne.

Bwaai ake a noraki riaina iroun te Tibiika bwa a rangi ni kakawaki e a riai n tabekaki te Maneaba ni Maungatabu ma bwaai ake a bwaka iaan te kibu 9(1) (c) n ana tua Kiribati ae te laws of Kiribati 1989 ana bon riai ni kanakoaki nakon ana aobiti te Tia Kaeti Tua ibukin mwakuriaia. Man maroro akanne Madam Speaker ao I a kawenea imatan am Auti n Tei am Maneaba ni Maungatabu aio Madam Speaker te onono n aron teia akana a tia ni kabwarabwaraaki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao I a kanakoa ngkanne te maroro nakon te Kaitara ao I angan te Leader n te Kaitara Hon.Tessie Eria Lambourne e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ti karabwa moa te Minita ibukin tabekan ana onono nakon ara Tua ni Kaetieti n aron are e a tia ni kabwarabwara. Ao kanga ti kantaningaia bwa e na kabwarabwara te Minita bwa bukin tera ngkai e tabeki ana onono aikai. Ao kanga e aki kabwarabwara bwa e a ti kaoti naba bwa tera onono. Ao e rang kakawaki bwa bukin tera ae ana oneaki e aera e nang kauarerekeaki te taetae. Maanin te maroro, bukin tera ngkai e na oneaki ara tua are 54. Kanga e a bon ti taekin naba ma e aki kabwarabwara ao e rang kakawaki bwa are aei ara Tua ni Kaetieti.

Ao ti na ataia bwa tera ngkai kabwakan ngkai ara tua ae ngkai ae e a kan oneia te Minita ke te Tautae n te tai aei. Anne e rangi ni kakawaki ma ti rang karautae bwa are e aki kabwarabwara bwa tao ti na ataa bukina bwa bukin tera. Ngkai tao e a tangiraki tao te onono iaon mwaitin te bong tao anne tao e a tia ni ma maroroakinaki n taai aika nako ao kanga akea ara kanganga iai. ma nikirana tera kabwarabwaraan ae e aera e nang kauarerekeaki te tai ni maroro.

E ti kangai naba e na ti teniua te miniti ao e aki kabwarabwara bwa bukin tera. Tera ngkai te kanganga n ara tua ngkai? Bwa are ti ataia te Tibiika bwa are ngkana iai te onono ae tabekaki ao e tabekaki bwa te

kaoti. Ao anne e rangi ni matata bwa maan raa te maroro riki iroun are e tabeka te kaoti anne iaan ara tua are e matata iai 55(1). Ao ngkanne aei e aki bwarabwara bwa e aera ngkanne e nang manga kauarerekeaki aei.

Tera te kaokoro? Ao anne e rangi ni kakawaki ao kai e aki anganiira te Minita ao ti nang kanga ni maroroakinna ana onono aikai. Ae iaon aikai. Ae tao riki are tao maanin te maroro ao are teuana ibukin are e nang anaaki mwakara ngaira Taan Tei mwakara ni karao tua. Ao anne riki ae tia bon rang tabeaianga iai ao e aki kabwarabwara bwa bukin tera ngkai e na anganaki te Tia Kaeti Tua bwa e nang kaeti tao te naan kanoan te onono ae tao n aron am babaire ae kona taraia te Tibiika kanga ti aki oi n onono ke onono aika a uarereke.

Ma I taku bwa anne e aki rang bwarabwara. Ma ngaira kanga ti ataia bwa bukin tera ae e mwemwe te aekaki ni kaoti aei. Bwa are n ara bowi naba aei kanga ni moana ao e rawata ana Biira te Tautaeka are e rawata ngaira kaain te Kaitara ara onono nako iai. Bwa iai are e a bon bwakanako naba te tai are e a bon riaon naba te nukanibong ae ti bwara iai ibukin te naan onono ae tiraua.

Ao ti ataia bwa e rang rawata ana kanganga iai bwa are a kua Taan Tei ao are e a tia n taekinna te Beretitenti bwa ti rang iranna ti rang ongongo bwanaan te Leader n te Kaitara bwa

kanga ai te aekita. Ao aikai kaotan te nano are ko a kainnano ko a kua ni karaoa tibwangam ngkoa te Tia Tei.

Bwa are aei tibwangara ao e rang kakawaki bwa ti na kakauringiira bwa iaan te Tua ae Maungatabu mwakoro 66. Tabera ngaira te karao tua ngaira Taan Tei tabera te karao tua. Ao ngkana te karao tua e na ngaina ara ngaina e na ngaina ara ngaina ae bon oin raoi tabera. Ao anne ngkana ko a kua ngkoe te Tia Tei bwa ko aki kona ni karaoa tabem bwako a kainnano ngaia ko rang karaoi te naan onono aikai ao kai bon iai te bwai ae ko bon kona naba ni karaoi. Ao anne te bwai ae rangi ni kakawaki bwa are ti bon ataia bwa are e a bon rang tangitang kaain te Tautaeka n aia onono kaain te Kaitara ni moan ara bowi aei.

Ao aei ngaia ai mwiina aei bwa are e rang kauarerekeaki te maroro ao riki tao ibukin uotakin te kaoti ibukin te onono. Ao anne e aki toki nanon te Tautaeka ngke e a tia ni kaman onea moa ara Tua ni Kaetieti ni kaini wiira ngaira Taan Tei. Bwa ngkana ti aki boutoka moan warekan te Biira ao ti aki kona ni karin ara onono iaon te Biira anne ngkana e a roko n te Komete.

Ti aki te kauoua ni wareware bwa te Komete. Ao anne ngaira iroura e anaaki inaomatara ao tibwangara ngaira Taan Tei ao ti bon teimatoa ni

ununeakina anne. bwa are aei tibwangara. Ngkana ti aki naba kariaia ma tao te naan koaua ke ana principles te Biira are ngaia kanoan te moan warekan te Biira ao iai inaomatara bwa tia manga taraia bwa ti kona nib iti kanoan te Biira anne ngke ti karin ara onono ni kanoan te Biira are iai ara kanganga iai.

Bwa e aoria n are ngkana e a roko n te kauoua ni wareware ao ti a bane n nanoraoi n te Biira anne. Ao aei te kantaninga bwa aei tabera ngaira Taan Tei ao anne ngaia ti ataia bwa e a bon rangi ni korakora te un irouia kaain te Tautaeka n ananaun ara tai ni Kometena ana Biira are e bon rawata are e bon kamenai ana Komete, Kometenakin ana Biira ae aua n teuana te tai.

Ao anne tao e aki kantaningaia bwa iai ara onono iai. ma are anne tabera ao ngkana e aki tangira te onono te Tautaeka te Tibiika nakon ana Biira ae te onono ae e a rangi n tiraua ke kanakoraoa ana Biira. Kanakoraoia bwa ana akea te bwai ae ti na waeia iai ao e rangi bebete ao ti aki angana aei bwa e rangi ni bebete. Bwa are aei te uneaki ibukin te tai ae e a rangi bwakanako aia Taan Tei ao riki kaain te Tautaeka ibukin kanoan ana onono te Kaitara are e uouotia ngai te Leader n te Kaitara ibukin aia Biira. Ao au onono are e na karinaki te taeka ae 2 e totokoaki bwa are irouia anne ai ti aki tabera anne bwa

ai taben te Tia Kaeti Tua ae ngaia ngkai a nang karinna bwa kanoan ara Tua ni Kaetieti.

Ao tao N na kauringa te Minita te tua are e mwaneweia n ana onono are riki ibukin te onono nakon ara Tua ni Kaetieti 54 ae karinakin teuana te roki 6. Ao aei e kabongana te tua are ana tua Kiribati te *laws of Kiribati 1989* ae kibuna 9(1)(c) ao I aki ataia bwa e aki kabwarabwara bwa are aei taben te Minita ngkai e mwaneweia ao tera kanoan ana tua anne.

Ao e nang kakawaki bwa tera kanoan te tua aei bwa te Tia Kaeti Tua ao ti na uringa bwa te tua aei are kanga imwin te inaomata teutana. Ao e kangai bwa aei e kaineti nakon te naan tua ae aranaki bwa te naan *applied laws* tera te naan *applied laws* te Tibiika ni kabwarabwarana iaan ana tua Kiribati ae mwaneweia te Minita aei. Aikai tua are ana tua Buritan are ti bane ni kabonganai imwin te inaomata. Aikai aranaki bwa te *applied laws* ae ti aki ara tua ae ti kabwatia ikai bwa tuua ae a kabwataki n ana Maneaba ni Maungatabu Buritan, ma a kabonganaaki i Kiribati ae ngaia are e *applied* tei Kiribati. Ngaia are aranaki bwa *applied laws*.

Ao aei ngaia tibwangan te Tia Kaeti Tua iaan te mwakoro are mwaneia te Minita iaan ana kaoti aei. Bwa e kona te Tia Kaeti Tua n taai akekei iaon tua ake aki kabwataki ikai bwa

a kabwataki i England ao a kabonganaaki i Kiribati bwa e kona ni kangaraoia nakon ana context Kiribati nakon are aron Kiribati bwa e na kangaraoia nakon anne.

Ao anne tibwangan te Tia Kaeti Tua iaan te tua aei ae e rang kakawaki ae ngaia a mwaneweia te Minita. Ma akea rekerekena ma ngaira ae tabera ngkai.

Bwa are ngaira taan karao tua n aron ae ti bon bane na taia iaan te Tua ae Maungatabu akea ae kona ni karaoa te tua. Te Tia Kaeti Tua e aki kona ni karaoa te tua ma bon ti ngaira Taan Tei. Ao ti na kanga ni karaoia ae ngaia rinanon moan warekan te Biira, uotakirakean rabwatan te tua ae te naan Biira ae ngaia are ti maroroakin ikai. Moan warekaia, Kometenakia ao kauouan warekaia.

Ao aei ae te naan kawai aika teniua aikai e rangi kakawaki bwa ngaira Taan Tei ti na bane n rin iai. Ao ngkana iai te kairua ke te katamaroa ae ngaira Taan Tei ti tangiria ni kan uotia bwa te onono nakon te Biira are e wene imatara. Ao anne inaomatara ao anne tibwangara ao ti na karinna. Bwa ngkana e aki bwaati ikai akea ae kariaiakaki bwa e na manga karinrin itinanikun are e a tia ni karaoaki ikai.

Ao anne taben te Kiraaka te Tibiika, iaan ara tua ae 57 ao taben te Kiraaka bwa e na kakoaua imwain

uotakirakean ke karokoan te Biira nakon te Beretitenti, ao e na kakoaua raoi te Kiraaka bwa rabwatana te Biira are e na kawaerakea bon ngaia raoi are rabwatan te Biira are e a tia ni kabwataki man te Maneaba ni Maungatabu aei.

Ao ngkana e kabwataki ma te naan kairua inano ao anne rabwatan te Biira ae na waerake nakon te Beretitenti. anne e rangi ni matata n aron ana certificate te Kiraaka. Bwa e na kakoaua raoi bwa e a tia ni karaua n rinanon te Biira ao e kakoaua bwa te Biira are e kawaerakea nakon te Beretitenti bon ngaia raoi anne, ae e a bon tia anne raoi rabwatana ae koaua ao eti n aron are e a tia ni bwaati n te Maneaba ni Maungatabu.

Ao ti aki toki n ara onono tabeua n te naan Biira ake a Kometenakin ni moan ara waaki n te bowi n te tai aei ao e rawata te naan kaetieti ae bwaai aika a uarereke ae n aron kaetan tao e bua te taeka teuana, tao iai ae e a manga raka te taeka ke tao tera ma e na katamaroa te Biira ke te tua are ti na kaotinakoa mai ikai. Ma are anne te naan onono ae totokoi te Tautaeka ao e kangai, aei e bon kona ni karaoia te Tia Kaeti Tua.

Akea mwakan te Tia Kaeti Tua bwa e na manga biti bwaai ae a tia ni karaoaki mai ikai. Ao anne ngkanne ae ti rang karautaeka bwa ti a bon aki butimwaea te kaoti ibukin te

onono aei bwa aei e *unconstitutional*. E a ekanako te Tua ae Maungatabu ibukin tibwangara ngaira Taan Tei.

Ao anne ae ti na kawenea iai ara uneaki bwa e na riai ni kakaeki raoi bwa aei eti iaan te Tua ae Maungatabu ae ke e aki. ngkana e na rin ao kona kariaia bwa e na rin te onono are iaon are 54 anne. Ao aei ngaia ti rang karautaeka nakon te Minita ao nakon te Tautaeka bwa e rangi ni matata ngaira tibwangara. Ao ti ataia bwa aei ao ae ngaia ti bon taekinna bwa are e a bon tibwa rin te kaoti aei imwin te kakabwanako tai iaon karaon tibwangara ngaira Taan Tei man te Kaitara ibukin kanakoraon te Biira are ana Biira te Tautaeka ae ngke a otinako mai ikai ao ti aki ana Biira te Tautaeka bwa ai ngaira.

Ngaia are ngaira ti tangiria bwa ti na kanakoraon ara mwakuri bwa e na otinako ao ana noria kaain Kiribati ao a kangai a bon karaoa raoi tabeia kaain te Maneaba ni Maungatabu. Ma ngkai ngkana e a rinakoaki te naan Biira aikai ngkana e a tia n tiainaia te Beretitenti ao ane iai are a na noria ao na kangai, te aekaki ni Biira ke te tua raa ae a kakabwatia kaain te Maneaba ni Maungatabu, e koaua bwa aki noori bwa aika a rangi uarereke naba aikai.

Ao anne ngaira ti teimatoa ni uneakinna bwa aei ngaira tabera

bwa ti na bubutia raora n Tia Tei ao riki kaain te Tautaeka, bwa ana tarai bwaai aikai bwa aei tabera ao kanakoraon te bwai ae ti kaotinakoa mai ikai ae te tua ae te Biira ae nang riki bwa te tua.

Ao ngkai ti rang nanokawaki bwa te naan Biira ke tua ake a rang riki ngkai bwa te naan tua a bon rawata te naan kairua inanona. Ma are anne ae tangiria te Tautaeka bwa e tangiria bwa ara tua a na aki rang tikiraoi bwa ana rawata te kairua iai bwa are e aki butimwaai te iango mai iroura ngaira kaain te Kaitara.

Ao ngaia anne bwa are e na katikua bwa taben te Tia Kaeti Tua. Ao te tua e taekinna te Minita aei ibukin tuua ake I a tia ni kabwarabwara are te naan *applied laws*. Ao ti bon kabane buaka ara tai n rinanon ana kaoti te Minita aei bwa are aikai bwaai aika ana kaira aron ara waaki n te Maneaba ni Maungatabu aei. Ao ngaira ti taku bwa e rang kakawaki bwa e na aki tao ni urua aron tuan tibwangara iaan te Tua ae Maungatabu ae moan te kakawaki iaon te karao tua bwa iai bwaai aika a mena, ko aki kona n taekina anne. anne inaomatara ao ti ngaira ae ti kona ni karao tua ikai i Kiribati n tibwangara ae ti a tia n anganaki irouia ara botanaomata bwa ti na karao tua.

Ao ngkana arona bwa tibwangara aei kanga e na ngaina ara ngaina iai ao

kai anne tabera ae ti a tia ni mwiokoaki iai ae ngaia te kanuanga ae ti anganaki bwa boon te kain tekateka.

Ao anne ngkanne ngkana ti na tekateka iai ni uaa e ngaina ao anne bon tabera. Ma ti na aki rang kakaea te anga ae tera te anga ae a nang aki kakaraoa tabeia man te Kaitara bwa a rang aki manga bati ni waewaea ara raa ke ni kakaota kairuan ara Biira ae ti uouotiarake.

Ngaia are I taku bwa bon tobwaan raoi anne kanakoraoa am Biira te Tautaeka. Kanakoraoa am Biira bwa e na akea iangoia bwa e na akea te te kairua nakon te onono ke tao te kairua iai ae e na kona ni manga riki bwa ara onono. Bwa ngaira kaain te Maneaba ni Maungatabu ae iti tangiria bwa te naan Biira ke bwaai ake a otinako mai ikai ana noraki bwa bon mwiin te mwakuri are e bon karauaki raoi ni karaoaki. Ao ngkai anne ti nanokawaki bwa ngkai te naan are ana bon noraki ao e na reke taekara ngkai bwa ngaira te Maneaba ni Maungatabu ae ti aki kakaraoa tabera. Bwa ara Biira ke ara tua ae ti kaotinakoa mai ikai a rawata te naan kairua aikai. Ao man taeka aikanne Madam Speaker ao I karautaeka nakon te Minita bwa ti totokoa ana kaoti aei ao ti tangiria naba bwa e na karauaki naba n taraaki te onono nakon te Tua ni Kaetieti are 54. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Beretitenti ae ko karineaki e nakoim am maroro.

HE.Taneti Mamau : Ao e koaua e rabwa Madam Speaker ao I karabwa te Leader ao are e a bon tia nako ana onono te Tautaeka. Ao tao e koaua n noran bwaai ake a riki are te waaki nakon te katamaroa riki. Ao e rabwa te Leader n te Kaitara are kanga e koaua bwa ibuakon ana maroro ao kanga e bon kamo a ibuakon ana maroro. E aki bure anne bwa are bon taraa morina te mwakuri.

Ma te bwai ae kakawaki are e aki kakatabwanini raoi ara maroro ni kaineti ngke e aera ngkai ti a rang kangai bwa are e a rang reanau te mena bwa are ti bon taekinna bwa ko aki irira te *bills workshop*. Ao te Bills Workshop are e teretere iaan ara tua are iaan te 32 te iteraniba 32. Are e katerea raoi kakawakin te Bills Workshop ibukia Taan Tei ni kabane bwa arei te tabo ni uaia ni ibuobuoki.

Ao ngke ko tabeki am onono aikanne ao ko bon taekinna ma taekana ae a uarereke bwa katamaroa. Ao arei nnena ni katamaroaki ko kamatataaki naba ma are ngke ti maroro n te tai arei ko a ti kangai naba, n au taeka aongkoa are ko aekita. Are ko aekita ma are ngke ko roko n te workshop a uarereke riki am maroro ikai ao ko a ota n am onono ake kanga a uarereke. Ao e rabwa ti kakoaua ae akea ae kona ni

mwakuri raoi. Am onono naba ake ko uoti ti bon kotei naba kairuaia. Kona kaawa n taku bwa akea kairuaia I kona ni kairoko nako iai are ti koteia nako iai, ao kai ko bon butimwaea naba ae ko kairua.

Bwa ngaia ngkana ko karaoi am onono ko aki naba kanga ko a rang perfect are n te aro are ai akea naba kairuam. Are bon te bwai ae bon ririki bwa are are te *human error* ko aki kona n *avoid* anne bwa are bon anne bon arona. Ma n tabetai ko a rang aki rang kamoaka iai ma are ti aki ae ti rawa n are ti na tiku ni maan ma ti kangai, e kona riki ni kimototo ngke ko ibuobuoki naba n roko n te workshop. Bwa are iaan ara rules e karekeaki te Bills workshop bon ibukira bwa e aoria ni uarereke te maroro ikai ao e aoria naba n aki kabanemwane ni kana ana mwane te botanaomata. Ma are anne ngkanne ngaia are I a kangai ngke ko bon roko ao anne. Ma are ko aki katerea ngkai n am maroro ao anne bukin are ti kangai tao e a raoiroi riki katamaroakin ara rules aei.

Ao irarikina are iaan te taneiai tao kona bon taraia te Tibiika ao tao ibukina ae bon boou te Tia Tei aei. Ma ara taneiai mai mwaaina mai iroun te Tibiika are mai mwaaina are ko bon maan te Auti n Tei Madam Speaker. Ao are kanga kairuan te Biira are taibi ke te tibering akanne tia katikua nakon tera ae bon taetae naba te Tibiika a tiku akanne nakon

te Tia Kaeti Tua bwa ai tabena ni kaeti. Ao e a bon bane naba n nanoraoi naba te aba iai.

Ma are ngkai kanga e a kaokoro ngkai bwa are kanga ai te ota ngkai e bure anne. Ngaia are tia karaoa te onono nakon kanga katamaroan riki bwaai ake a uarereke a rang katukaki nakon ana aobiti te Tia Kaeti Tua ao tao e na rinanon te Kiraaka are e na manga tuoia imwina ma akanne kanga ibukin kauarerekeakin kanga kanakoraoan riki te bwai ae ti aranna bwa e na *efficient* riki ara *delivery*. Ti aki nanona bwa tao tia kua ke tao ti a taningaroti ni karaoi tibwangara e kairua anne te Leader n te Kaitara. Tai kabwaranakoa n are kanga kona katarabuaka te ongora nakon Kiribati.

Ao ngkana ngaia anne bon rikia ni kangai tao e koaua ngkana kam aki kua tao uaiakinan te kakae inanon te tamaroa. Nakon ae ko a bon katuruaturua nakon Kiribati bwa aongkoa a bon rang bubuaka ara raa ara Biira ae ti uotirakei ao tao am Biira ngkana ko uotirakei ai bon akea naba bureia ko a kairua anne.

Are ngkana bon iai kairuam n te taina. Ma ngaia kakatararaoa raoi am maroro ao kabwaninna raoi bwa are ngke ti bon taekina are iti taekinna ibukin are ko aki roroko n te Bills Workshop riki n te Biira are ngaia e nang rawata am onono iai.

anne raoi are ko bon aki roko iai ao ngke ko roko iai bwa e aonga n ae a ongo naba kaain Kiribati. Bwa are ti kabaeaki ma ti aki kabaeaki ma iai n ara rules ae te Bills workshop ae e na ibuobuoki iaon te naan Biira bwa e aonga ni uarereke te kauntaeka ao te naan onono aika a uarereke ae a kona ni kaitiakaki naba man te Bills workshop.

Ao e rabwa tao ti akanne ao I boutoka te onono ao e rabwa. Ao e koaua I a intervene naba bwa e a tia e a bwakanako onoua ma aongkoa I a bubuti te motirawa.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao tao I angan moa te Leader n te Kaitara bwa iai ana Point of Order ao e nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I taku bwa ana maroro te Beretitenti I kan kaitiakai iai bwa are kanga e a bon kaineti nakoiu. Kanga e aki rang mena iaon te onono aei. Ma I ti kan taekinna bwa I aki kamoaai ao antai ae aranai bwa te aekita kai bon ana taeka te Beretitenti. Ao tao ngkana iai te aekita ao antai kamwarua bwa are ngkana ai menana anne ma ti aki ngai ao I aki kamoaai.

Te workshop te Tibiika ao I taku bwa aei ti bon maroroakinan te naan onono nakon te Biira. Bwa are anne ngkai kaitaraan te naan onono bwa ko roko n te workshop ke ko aki. Ma

I ti kan kamata bwa are te onono te karao tua ti aki n te workshop bwa ikai. Ao ngkana iai te naan onono ae ti kan karaoia ao ngkana ti bon roko naba n te workshop ao ti taekin ikekei ti aki nanona bwa ai ngaia arei nnena bwa ti na manga bon roko ikai ao ti na manga bon taekin naba.

Ao aei I a tia ni kakaraoi n te naan Biira are I bon ira te workshop iai I bon taekin bwaai ae I noori ao ti roko ikai ao tia manga karin bwa ara onono.

Ao tao te kabane are I aki kangai tao ngai I a rangi ni perfect are ai bon akea kairuau. Kai ngai bon te aomata ao bon te rabwata I aki kangai I kakairua naba ao ti aki anne te bwai ae I taekinna te Tibiika. Ma are anne te naan kairua are a noraki ni kanoan te mwakuri. Ao e nang kakawaki bwa are ngkana e a noraki ae ngkana iai naba au kairua ae noraki ao kai akea ao ngai I rangi ni butimwaia. Bwa are ngkana iai au kairua ao I rang kukurei ao I rang tauraoi ni kangai ngaia kabwara au bure bwa I kairua n anne.

Ma anne kanga I ti kan kaetia bwa e titebo ma e rangi bukinai te Beretitenti bwa tao ai tera ngai tao ai te anera. Ma I kakairua naba bwa I ataia naba kakairuan tao au tabeka are I uoti nako ikai. Ma ti aki anne, ma iaon ngkanne are te kua. Ao ti aki aei te bwai ae I karaka te Tibiika bwa are bon aei aia taeka n taian te

Komete are a rang kua. Ao e a kabanetai bwa tia rang kua ao e bon ataia bwa e na aki bwaati ana onono. Aikai e nang kakawaki bwa e na kaitiaki te Tibiika ao ko rabwa.

Tibiika : I a kaokia nakoim te Minita ae ko karineaki te Minita n te Tua bwa ko a karaoa am sum up.

Hon.Tarakabu Tofinga : Ao e rabwa Madam Speaker ao e koaua ti a kaitaua te Leader n te Kaitara te Tia Tei ae karineaki ibukin ana maroro ni kaineti ma te onono nakon ara tua ni kaetieti.

Ao eng n aron are e mwaneweia ao bon iai bobuakan te kantaninga n aron tao man aia itera arei n aron onono aikai. Ao n aron naba are I kabwarabwara ao I taku bwa e na rang matata ao tao riki kanga e bon aki teretere bwa I taku bwaa manga bon kabwaranakoa bwa a rio aikai man kanoan taai aika nako are tao n rekereke ma te tai. Are taraakin teuana are te tai karokoakin te onono e na riai n roko tao ibukin taun te tai ke tao tebongina are e bitaki nakon tenibong ibukin taun te tai ao taraakin.

E koaua n ara onono naba aio ao e mwaneweaki ae aongkoa e a totokoaki tao aia onono. kanga I taku bwa e aki totokoaki ma e katamaroaki riki bwa e ti kabwakaki te tai ibukin karekean ara tai ni manga tarai onono ao ni manga

rinanoi n aekakin akanne. Ao tera riki onono ake tabeua akekei n aron are e a kabwaranakoi. Bwa I taku bwa I bon kabwaranakoa.

N te tai ni maroro kanga e tianaki bwa are ko a bon maroro nakon are ko a manga bon rang reanau ao antai are e na butimwaea te maroro, e a bua ana kantaninga n aron ana kaekaeka are e na manga kaeka kanga e a *distracted* bwa are e a rangi n abwabwaki. Ngkana ai te 10 te miniti ae ko kabwarabwara te mena am kabwarabwara iaon am onono e kona ni manga tao e a manga taonnako teutana.

Ngaia are tao tia kataia n reireiniira teutana are tia bon specific naba nakon te kantaninga ke te onono are ko uotia n am onono.

Ao e koaua n te onono n aron ae ti rang kataneiaira iai Madam Speaker ao oneakin te tua ke bon karaoakin te tua n ara boki ni kaetieti aio. E a start man te bills workshop n aron are e bon teretere n te workshop e na ibuobuoki n anga te kamatata ao tera ao akanne are ana kona ni ibuobuoki ni karaoi ara onono.

Ao tao n rekereke ngkanne ma te karinrin are te kabane are e rekereke ma te karinrin are te kabane are e na karinaki 54(6) are e rekereke ma te act *laws of Kiribati Act 1989*ao I karautaeka bwa e bon aki wareka raoi te kibu anne te tia maroro riki te

Leader n te Kaitara ae karineaki. Bwa e kaineti ma te tietura 2 are angan te AG's mwakana bwa 91(c) e angan te AG's mwakana bwa e na kona ni katamaroa te tua are e a tia ni bwaati ko katoka raoi burena ana grammar ke ana raa e a kona ngkanne ni bon katamaroa.

Ao I taku bwa anne te bwai ae ririki are ti a kineutia e bure is ke tao was n aekakin anne ao a bane ara tai n raa. Ngaia are e bon teretere iaan 9(1)(c) of the laws of Kiribati act 1989 e refer nakon te tietura 2. Ao te tietura 2 e angan naba te AG's office mwakana ni karaoi ana katamaroa ke onono aika a uarereke nakon te tua ae rekereke ma te grammatical ke te graphical errors tera riki te naan error. Ao e a list down te bwai aei a,b,c,d, 1,2,3 ni karokoa e rokoroko n j,l e rangi n rawata mwakan te AG. Are nanona are kanga n ara taratara ae nako ti karaoi ikai are ngkana arona bwa te coma ke tera e na karinaki.

Ngaia anne bukina Madam Speaker are ti karina te kibu anne ke te kaetieti anne bwa e na kona ni ibuobuoki riki bon nakoiri riki ngkana e a bwaati ara tua ngaia bon iai mwakan te AG iaan te tua are laws of Kiribati 1989 ni manga bon karaoi katamaroa aika a uarereke tao nakon te tua ngkana arona bwa iai buren te typing error, te typo n aron akanne. Ao anne ngkanne kanoan te kamatata iaon ao ti matata

iai bwa are akanne are te applied laws iaan te tua aio akanne kabwarabwaraakina iaan te tua aio. Ma tao e aki taraa are 91(c) are e refer nakon tietura 2. Anne ngkanne Madam Speaker ao ti kaitau ao I taku bwa te kantaninga are ti uotirake n te onono aio. Are tao e koaua tao e aki rang kabwaranakoa ma kanga e bon rangi ni matata ao e aki rang kainnanao ae e na rangi ni kabwaranakoaki imwin kanga bon ara experience ke kanga waaki n ae nako ao kanga tia bon noria kanga e a kana teutana te tai ao e bon rooti marurungira n tabetai, ngke ti nang tekateka ao ti kaeta teuana ao ti kaeta teuana. Are akanne ana bon riai ni kaman noraki inanon te workshop ke tao bon iai tabena ke mwakana ni kaetia n aron mwakoron ara Tua ni Kaetieti are tia karinna ngkai bwa 54 n aron are e oti n te onono.

Ao ti a kaitau Madam Speaker ao man maroro akanne ao I kukurei n tabeka te kaoti bwa ibukin oneakin ara tua ni kaetieti ibukin waakin ara Maneaba ni Maungatabu n aron are e oti n te Ota Beba Madam Speaker. Ao e aitu riki ao ti na bane n tekeraoi te mauri te raoi ao te tabomoa.

Tibiika : Ngaia tera am Point of Order te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika I ti kan kaeta ana

taeka te Minita are e taku bwa I aki wareware raoi. Ma I taku bwa I bon taekinna bwa 91(c) aei iaon te applied law ao I taku bwa ti anne ae I kan taekinna bwa e bon taekinaki iaan te mwakoro aei. Ko rabwa.

Tibiika : Ngaia ao N nang kanakoa ngkanne te kaoti inano iaon ara kaoti aei. Bwa te kaoti ibukin tuan te kaetieti ni kairan ara bowi n te Maneaba ni Maungatabu ni kibuna akana e a tia ni karaoaki te onono nako iai kam na butimwaia. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia. E butimwaeaki te onono nakon ara Tua ni Kaetieti.

Ao I ataia bwa e a tia n tabeka te kaoti ibukin te bwara te Beretitenti n te tai aei ao imwain ae ti kanakoa. Ko katea baim te Tia Tei mai Teraina iai am Point of Order ke terana bwa are e a bon tia n nako te kaoti ibukin te Bwara.

Hon.Nantongo Timeon : Ko rabwa Madam Speaker ti aki te Point of Order ma ngkana ko kona n anganai au tai bwa N na ti kanakoa te maroro ae rangi ni uarereke.

Tibiika : Ngai ate Tia Tei ae ko karineaki bwa N na bon kanakoa te maroro ma n aron are e taekinna e a tia n tabekaki te kaoti ibukin te bwara ao N na kanakoa moa te maroro nakon te Beretitenti ae

karineaki ngkana iai am maroro ao ko a kanakoa.

HE.Taneti Mamau : Ko rabwa Madam Speaker tia bon moana te maroro e moa man am taibora Madam Speaker ao te Kiraaka ao am counsel ao ai am taan mwakuri ao n reitaki ma te Leader n te Kaitara, kaain te Kaitara ni kabane ao kaain Nuka, Taan Tei ake i Nuka ao ake inaomata ao ai n reitaki ma ngaira ake n ara itera Tobwaan Kiribati Party ao n reitaki ma te ongora irouia kaain Kiribati ao ai bon ara taan mwakuri ni kabane tia arora bwanaan te Tautaeka ni kakaitau, n noran mwiin te kekeiaki mwaaka n te uoua ni wiiki ae rangi ni korakora ao tao bon riki iroum Madam Speaker. E koaua ti kona n otiotinako ao ko a bon tekateka ni kaira te bowi ao n tabetai a manga bwaka rawata ara taeka.

Ao ti a tabeki riki bwanaara ni kakaitau nakoia kaain abara buura, ao nakoia naba naake a tia n roroko n anganga aia uouo bwanaia ni kukurei n taian te uoua ni wiiki tia bane n arori bwanaara ni kaitau ao nakoimi taan ongora ni kabane. Ao irarikin anne are bon irian te kauntaeka ko bon kona n tibanako. Ngaia are man tibanakora tia kawenea naba bwa ai te kabwara bure nakon am taibora ai bon nakoia kaain ara Auti n Tei aei ae Taan Tei ni kabane man ana itera te Tautaeka ti a kawenea bwa te raraoma te

kabwara bure n tibanakora n ra kauntaeka ao tao ara manikangare aika aki raoiroi tia kona ni iri bwa ai te bwana n raraoma ao nakon te ongora ibukia ara botanaomata.

Ao ai te katekeraoi tia bane ni katekeraoira inanon te uamae aei kam a uouoti naba ara kamauri nakoia ami botanaomata, ao ai te katekeraoi inanon te Kiritimati ao te ririki ae iaon kawaina n roko te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa iaom Madam Speaker ao iaora ni kabane ao ko rabwa.

Tibiika : Ko bati n rabwa te Beretitenti ao I a kanakoa nakoim ngkanne te Leader n te Kaitara ngkana iai am maroro ae kona kanakoa.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ti taku ngaira bwa a rang karinerine are e taku bwa te tia karinerine. Ko rabwa te Tibiika ao imwain ae ti kanakoi ara maroro tao ibukin te kabane ani maroro ao iai bwaai moa ae ti kan kauringa am taibora te Tibiika. Are iai ngkai 44 mwaitin te titiraki ae e aki mwemwekaki ma e rang kakawaki bwa ana ongo ara botanaomata bwa aia titiraki are tao a tia n anganiira tao aki ongo ngkai tabekana n taian te bowi aei ao aki reke nakoia ngkai, bwa are e a bon rangi n rawata te tai ae aki nako titiraki iai n taia n te moaningabong.

Ngaia I taku bwa e rang kakawaki anne ao are e a taraa n ae e a bwara ngkai te Tibiika ao akea te tai ibukin te naan titiraki aikai. Ma tao ai bon ara bubuti bwa are ti ataia ara kabane ani bowi n te ririki anne tain te kataumwane ao te kataumwane n ara Tua ni Kaetieti ae boou e na moanibwai.

Ngaia ti na bubuti bwa ara bowi n te ririki ae na roko ao ana riai ni bane ara titiraki ngaira Taan Tei riki ara titiraki are ti na tabeki ikai te naan Oral questions.

Ao te kauoua tao ti ataia ngkai bwa e a manga bwaka nako naba te tai tao manga taraan naba anne bwa mwiina tia bane n aoraki ngaira Taan Tei ao tia aki kona ni karaoa tibwangara. Ma e rabwa te kekeiaki ao bon iai naba a riai ni momoantaai ni motirawa ao ngkai e a rangi ni bwabwakanako te tai. Ma e aoria bwa tia bon katuka anne inanon baim.

Ao ngkanne are ai bon te kabanea aei ni bong ao ai bon te nan taeka ni karabwarabwa. Ao tao ara moan karabwarabwa tia karabwaia moa ara utu ma naake taan boutokaira, are a rang teteimatoa ni boboutoka aron karaoan tibwangara ngaira Taan Tei. Ti kan kaitauko naba te Tibiika ma te Kiraaka, ao kaain te aobiti ni kabane ibukin ae bon ngkami raoi taan baronga aron ara waaki ao taan kakabwakanakotai naba. Kam rangi n rarabwa ao riki te

Tibiika ti ataia bwa ko rangi n teimatoa n te kabwanako tai ao ko aki kakamwakuri man am kain tekateka. Ko rangi n rarabwa ao bon ara kamoamoa anne.

Ti kan kaitaua naba te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita ao ai te Tia Koroboki n te Kabineti ao taan koroboki ao taan mwakuri nako n te Tautaeka bwa ti ataia bwa naake a tararuaia te naan Minita, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti ao Minita aika kanga aki totoki n raa a tuai man tatau naba motirawaia, bon irarikia taan mwakuri ae a bon rangi ni korakora tibwangaia riki ibukin te kataumwane ao kanoan ara bowi aei.

Ma ana kambwana nako te Tautaeka tia bane ni kaitauia ibukin karaoan tibwangaia ao ti aki n ti te tai aei bwa tao ai te ririki aei ae ibukin tibwangaia nakoira nakon te Maneaba ni Maungatabu ibukin te naan ribooti. Ao tia kaungaia aika kanga a tuai bwanin aia ribooti bwa a kekeiaki nakon te ririki ae na roko. Ao anne ara kakaitau ao ti kan kawenea naba bwanaara ni kabwara bure te Tibiika n te naan maroro ae tao a matauninga iai tao raora n Tia Tei aika a karineaki tao ngaira man ara itera tao nakon te Beretitenti ma te Kauoman ni Beretitenti ma Minita. Ti karautaeka n ara maroro ae a karika te mwengabuaka ke te

kamatauninga ao ti kabwara bure n anne ao a bwara naba te naan bure.

Ma I taku bwa ara maroro aikai kanga akea te bwai ae e na riai ke ti na mena bwa kanga tao te naan personal ke tao tao te kamatauninga nakon temanna. Ma are e bon kona n reke n te maroro ao tao a maroro ao e a kona n aranaki bwa te kamatauninga.

Ngaia are tia bon kabwara ara bure ao tia bon kabwara bure naba nakoim te Tibiika ngkana arona bwa tao e a tia naba n rang aki ongotaeka. Ma ngaira iroura ngaira ti bon rangi n ongongotaeka riki nakoim te Tibiika. Ao tao ai bon te bwana ni katekeraoi nakoira ni kabane ti ataia bwa e a roko te Kiritimati ao ti na bane n tekeraoi ma ara utu ni kabane te Kiritimati ao n te ririki ae imwaira. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Leader n te Kaitara ao I a kawenea riki te maroro ngkana iai riki ae kan maroro te Tia Tei mai Kuria Hon.Banuera Berina I anganiko.

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa te Tia Babaire ti riai n reiti bwana ni kakaitau te Tia Babaire ao n raraoma. Ti bon arori moa bwanara ni kakaitau n reiti bwana ni kakaitau nakoim te Tibiika ma kaain am aobiti. Ti namakin aron te marurung ma te kekeiaki mwaaka iroum ao irouia kaain am aobiti ni butimwaai

kainnanora nakoia ibukin
kanakoraoan ara beku ibukia ara
botanaomata.

Ti karabwa naba te Beretitenti ma
ana Minita n aron te kekeiaki
mwaaka ni kakaekai nako
tabeaiangan nanora ao ara kaoti aika
ti tabeki nakoia te Tia Babaire. E
aoria ngke aki bubutimwaeaki angin
ana kaoti ke bon ana kaoti ni kabane
te Kaitara ma ana Biira ma ti bon
ataia naba bwa are bon nanoia a bon
noori naba kakawakin ara kaoti te
Tia Babaire. Ngaia are ti kaitauia
bwa are a bon keiaki mwaaka naba
te Tia Babaire ni kaekaekai ara
titiraki ao ara tabeka nakoia. I bon
manga katekeraoia te Tia Babaire ara
koraki ni kabane ma ti aki kona ni
mwaninga naba kaain abara ao ara
utu te Tia Babaire ake a tia n
raoraoniira ni moana ni karokoa
tokina ma aia boutoka naba kaain
abara te Tia Babaire bwa ti na kona
ni marurung n aron ae ti marurung
ngkai ke ti aki.

Te Tia Babaire, aio ara tai naba ni
kakatekeraoi n raonia kaain au Party
ae Kiribati Moa n arora te bwana ni
kakatekeraoi nakoim te Tibiika ara
Beretitenti ma kaain ara kabineti
raora n Tia Tei ni kabane ma te
Leader n te Kaitara, kaain te Kaitara
ni kabane ao kaain Kiribati ni
kabane ake a ongongora te Tia Tei ao
bon ngaira Taan Tei ni kabane. E bia
raoniira Iesu te teei n te bungiaiki aei.
Ti bia waakinako nako tibwangara

aika a raoiroi n te ririki ae boou ma
nanora aika a boou te Tia Babaire. te
Mauri, te Raoi ao te Tabomoa iaora ni
kabane ko bati n rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Tibiika ao e a tei
baim te Tia Tei mai Teraina iai te
bwai ae kona ae taekinna e nakoim.

Hon.Nantongo Timeon : Ko rabwa
Madam Speaker. Ao e koaua I a
kauataoi naba ake a tia n taekini ara
Leader ao ara Leader man te itera
aio. Eng e rangi ni uarereke ae N na
taekinna bwa ai bon te kakatekeraoi
nakoira ni kabane te Beretitenti, te
Kauoman ni Beretitenti, Minita
ngaira Taan Tei ni kabane ara Leader
n te Kaitara ao ara Leader ngaira
kaain te itera aio ai bon te
kakatekeraoi n te Kiritimati ao te
ririki ae boou ae a rangi ni menaai
bwa a mena imwaira. Ngaia are I a
kauataoi naba aia katekeraoi tarira
ake a tia n taetae mai imwaaira ao
nakoim ngkoe Madam Speaker ma
kaain am aobiti, te kakaitau inanon
bwaai ami mwakuri ae kam a tia ni
karaoi ibukira e a koro uoua te wiiki.
Ao ara kantaninga bwa kona waekoa
ni kaokira nako abara bwa tia bon
rangi ni maan ikai.

Tekeraoi ni kabane Merry Xmas and
Happy New Year. Ko rabwa Madam
Speaker.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei mai
Teraina ao iai riki ae kan taetae ao
kanga tao ai bon akea ao ngkanne ti

tabeua mai irou ni kaineti ma bwaai ake a tia n tabekaki kanga bon ibukin ara bowi. Ni kaineti ma ami titiraki moa kea mi oral questions are a mwaiti iaon ara Ota Beba n te bong aei ao I taku bwa iaan ara tua, ao iai ara tua are 32(3) ao are 71(3) a bane n tobwaaki iai ami titiraki akana ngkai ake ami oral questions ana bane n rinnako inanon te journal ma kaekaia are a bon oti naba iaon te Ota Beba ao e aki naba tuuki ngkami iaan te tua are 32(3) ngkana kam bon kan kaoki nakon te Auti ae na roko.

Ngaia are I taku bwa a bane n tobwaaki ami kanganga iaona mi titiraki ao akea ae mauna ke tao ae tiku. Ngkanne ibukin te naan written questions ao au kantaninga bwa a bane n tia n roko iroumi Taan Tei kaekan ami written questions. Bwa n aron ae I kaongoaki man te aobiti ao a tia ni bane n distributed.

I taku ngkanne bwa ti akanne bwaai ao ni kaineti ngkanne ma te bowi are e tangiraki riki ibukin titiraki tia katuka anne ibukin te ririki ae boou ngkana arona bwa e abwabwaki te maeu bwa ai kanoan te waaki inanon te ririki ae boou. Ngkanne te katanoata teutana mai irou bwa ara CPA, AGM Meeting ti na booia n te Kaabong n te aoa 2 n te bwakaatai bwa tao a tia raoi tabemi bwa are ti ataia bwa te wiiki ae na roko kam tabetabe katiaan tabemi ibukia kaain ami abamwakoro. Ao imwin ara bowi n te CPA ao tia booia naba

ara kainin ao butimwaeen ara Kiritimati iaan ae ti aki booia ngkai iaan ae I bon ataia bwa ai bon ara tai ni katiai iai tabera ibukia ara botanaomata ao ngkanne anne tain are I a tia iai ni iangoia are te Kaabong e tia ara CPA Meeting ao tia kainin naba ao tia celebrate naba ara Kiritimati ma ara katekeraoi ma ara kaokiri imwin tibwangara aika ti a tia ni karaoi inanon te uoua ni wiiki.

Te kabanea ngkanne ai bon te bwana ni kaitau N na moana au kaitau bon mai iroumi bwa e bon moa mai iroun te Beretitenti ae karineaki, te Kauoman ni Beretitenti ae ko karineaki, Minita aika kam karineaki, te Leader n te Kaitara ae ko karineaki ao ai bon Taan Tei ni kabane. Kam bati n rabwa ibukin teimatoan marurungi. A bon ongongo bwanaami ami botanaomata e ngae ngke e bwakanako te tai ao bon keiaki naba ni karaoi tibwangami ibukia ami botanaomata. Kam rabwa ao kam aitaibukin te ongotaeka. I ataia bwa n taai tabetai e tibanako au kairiri ma I kekeiaki ao kam rangi n rabwa ibukin karinean te babaire are I a tia ni kanakoa inanon te tai teuana ma te tai teuana. Ti na keiaki nakon te tai ae imwaira I ataia bwa ti aki kona ni kororaoi inanon karaon tibwangara ma e kakawaki te kekeiaki n taai nako n aron ae kam bon ataia kam bon taetaekinna n taai nako. Ao kam rabwa ibukin ami taeka ni kaitau ni kabwara bure akea

te kairua karaoan tibwangara aika iti karaoi n taai nako inanon te kaetieti ao kairara inanon ara tua ni kairiri. Ngaia are ngai naba N na riai naba ni kabwara au bure ngkana iai tibanakou. Ao tao bon ti aikai au taeka ao I bon reitianako riki nakoia taan mwakuri, tao bon taan mwakuri moa n te Tautaeka ake a tia n teimatoa Taan Koroboki ma ami taan mwakuri n ami Ministries aika a kakaokoro ibukin teimatoan marurungia ni karaoi tibwangaia ibukin kakoroan nanon waakin ara bowi n te Maneaba ni Maungatabu.

Te kauoua I bon kan karabwa naba au Kiraaka maa kaain au aobiti ibukin naba teimatoan marurungia n tiku n taai nako I taku bwa ngkai naba ngkai ti tuai bwara are a bon tiku naba n tatanningaira. Ngaia are bon au kakaitau nakoimi ibukin marurungimi ao aron ami ongotaeka ibukin bwaai ni kabane ake a tia ni waaki iai ana Maneaba ni Maungatabu ao kam rangi ni bati n rabwa a nakoraoi bwaai ni kabane.

Kabanean te kaitau nakoia kaain abami ni kabane ake bon ami *supporters* ni kabane ma antai ake a tia n roko ni kakukurei ngkami ao ni boutokai ngkami inanon ami tai ni waaki inanon te uoua ni wiiki. Au merry Xmas nakoimi ao Happy New Year nakoia ami utu ni kabane ao bon ngkami ni kabane ake kam karineaki inanon te Maneaba ni Maungatabu. Ao akea au nano uoua

bwa te Atua ae mwaaka e na bon raoniira n taai nako ao n teimatoa n anganiira te marurung bwa ti na manga kaitiboaki nakon te tai are e na baireaki ngkai. Ngaia are ngkai e a bon tia ni mwemwe te kaoti ibukin te bwara ao I a kukurei ngkanne ni kamotirawa te Auti aei ni karokoa te tai are e na manga baireaki iai ao tia motirawa moa.

KAONGORA

Kaongora	Iroun	Iteraniba
Ana te Tia Tei mai Tarawateinaino	Hon.Taoaba Kaiea	563
Ana kanoa te Tautaeaka	HE.Taneti Mamau	701

TITIRAKI MA KAEKAAIA

TITIRAKI	TABEKAKI IROUN	NAMBW ANA	ITERANI BA
KAAIN BUTARITARI AKE A TIKU N TATANINGA TE KAMWAKURI I AUSTRALIA AO NEW ZEALAND	Hon.Tinian Reiher	OQ86	141
BABAIRE IBUKIN MITIN NI KARAO RAN I BERU	Hon.England Iuta	OQ91	146
KARIKIRAKE IAON TANGKE N RAN MA KAIN NAKO TINANIKU NAKOIA ARA BOTANAOMATA	Hon.Pinto Katia	OQ90	149
MWAKURI NI KAMANOMANO AO N TOTOKOI KANGANGA I BERU	Hon.England Iuta	OQ95	151
TE REIREI IAON TE KINI UANIKAI MA TE KORO IRIKO MAIU AO TARARUAKIA KAARA	Hon.Moannata lentaake	OQ96	153
KABEBETEAN BOON BWAAI AKE A MAEU MAN KORAKORAN TAAI AO MAN TE ANG	Hon.England Iuta	OQ94	157
KATAMAROAKIN KAOKAKIN MWANEN TAIAN BOBOTI N TAKATAKA IAON ABAMWAKORO	Hon.England Iuta	OQ102	160
TIBWAN BERU MAN ANA BUOKA TAINA AIKA TAURA STREET LIGHT	Hon.Bwatoromaio Kiritian	OQ05	163
BUOKAN TE RORONRIKIRAKE AKE A BANE AIA KATANEIAI MAN TE UNUNIKI (MELAD)	Hon.Terieta Mwemwenikeaki	OQ42	165
IRAKIA AORAKI IROUIA TAAN TARARUAIA NAKO TARAWA	Hon.Tekiau Aretateta	OQ78	168
KABWAKAN KANTOKAN AIA KAAKO KAIN AONNABA NAKOIA BITINETI	Hon.Teima Onorio	OQ54	170

AKI MAEUN TAURAN CLINIC I ABEMAMA	Hon.Tessie Eria Lambourne	OQ59	174
TE REFUND IBUKIN KANTOKAN BWAAI NI ITOMAN NAKO ABAMWAKORON KIRIBATI	Hon.Pinto Katia	OQ89	177
KAKERAKEAN BOON BWAI NI KATEITEI NI KIRIBATI	Hon.England Iuta	OQ92	178
TATAREN BWAINAORAKI I ABEMAMA AO BON KIRIBATI AE BWANIN	Hon.Tessie Eria Lambourne	OQ60	181
BWAKAMWANE IBUKIIA TAN AKI MWAKURI, MWAUKU AO KAARA I MARAKEI	Hon.Moannata Ientaake	OQ97	186
KANGANGA IAON TATAREN AO AKI TAUN TE BWAA IAON ABEMAMA MA ABAMWAKORO	Hon.Tessie Eria Lambourne	OQ100	188
KABONGANA \$22.2 TE MIRION IROUN TE TAUTAEKA IBUKIN KABUTAN ANA WAAKI MAN MWANEN KARIKIRAKE	Hon.Tessie Eria Lambourne	OQ101	192
MOANAKI NI NGAI KARAOAN TAIAN BURITI AIKA UOUA NEI REEI AO TANGANGAU IAON MARAKEI	Hon.Moannata Ientaake	OQ104	568
AKI ANGANAKIA KANIWANGAIA TE MWANE TAAN IRA TE KABO NI BONGIN TE AMWARAKE N TE AONNABA IAON ABEMAMA	Hon.Tessie Eria Lambourne	OQ105	570
MWANIBWAN ARORAE AIKA TARIKA AO A ROTAKI NABA KAAI N AMWARAKE	Hon.Teima Onorio	OQ110	574

AKI KARAOAKIN KANOAN ANA RIBOOTI TE SOPAC ARE E KUNEA TE RAN IAON BANABA N 2000	Hon.Tibanga Taratai	OQ114	578
AIA MWANE NI MOTIRAWA TAANI MWAKURI N EKARETIA NAKO, TAAN TARARUAIA ATAEIN KAUARINAN REIREI AO PRE-SCHOOL TEACHERS	Hon.England Iuta	OQ103	582
KABOMWI NAKON URUAKAKIN AON BANABA N RINANON RABWATA N TE AONNABA	Hon.Tibanga Taratai	OQ115	585
KAWAEAKON KATEAN TE SEAWALL N TABO AIKA KORAKORA IAI TE KANAKI NAKO N TAAI AIKA TEMOTU, RAWEL, TEKARAKAN AO RAWANNAWI	Hon.Moannata Ientake	OQ125	590
KAREKEAN BUOKAIA COMMUNITIES AKE ITINANIKUN TE TAUTAEKA N TE MWANE IBUKIN BUOKAIA N ARON TE MWANE AE ONOTI IBUKIN AIA KARIKIRAKE	Hon.Terietia Mwemwenikeaki	OQ112	592
BWAIBU N RAN AKE A KATOAKI KAAWAN NAKO ABAIANG N AKEA TE BWAI AE E KARAOAKI NAKO IAI	Hon.Betero Atanibora	OQ123	596
KATEAKIN ANA TABO N RORO TE KAIBUKE IAON BANABA	Hon.Tibanga Taratai	OQ117	600
TIBWAN BANABA TANGKE N RAN AE 8,000LTR NGKAI BON AKEA ANA MWANIBWA BANABA	Hon.Tibanga Taratai	OQ118	603

KAREKEAN NAMAN MARAKEI BWA TE TABO NI KANEWEABA, AO KABWEBWE IKA	Hon.Moannata lentaake	OQ126	604
TARAKIN RIKI BOON TE BWAA AO IANGOANA BWA E NANG BON TOKI TAREN TE BWAA	Hon.Betero Atanibora	OQ124	609
MWAKURI N AONIKAI IBUKIN RINEAKIA TAANI MWAKURI I AOTITERIA MA NU TIRAN	Hon.Dr Kautu Tenaua	OQ127	613
TAABO AIKA A TARIKA RANIA IAON MWAKIN	Hon.James Taom	OQ130	615
AIA KANGANGA TAAN KINIKI UAANIKAI I TINANIKU AE TE BIKOUKOU	Hon.Banuera Berina	OQ138	619
BUBUTI ONEAN MWIIN TE BOERA NI KAUI IKA IAON MAKIN	Hon.James Taom	OQ132	703
AIA TAURA SOLAR KAAIN KURIA ARE ANA BWAI N TANGIRA TIAINA	Hon.Banuera Berina	OQ137	705
KAIMOAN SPMS AKE A TEIMATO N AKI MWAKURI	Hon.James Taom	OQ133	706
KAIMOAN SPMS AKE A TEIMATO N AKI MWAKURI	Hon.James Taom	OQ133	706
KANOAN TE PACIFIC ACCESS CATEGORY IBUKIN TE KAMAEKA I NEW ZEALAND MAI IAON ABAMWAKORO	Hon.Banuera Berina	OQ139	709
WAAKINAN TE KAMAEKA I TABUAERAN AO TERAIA	Hon. Tewaaki Kobae	OQ147	710
KAKAEAN TE ANGA BWA ANA AKI BUTITOKITOKI KARIKIRAKE IAON ABAMWAKORO	Hon.Vincent Tong	OQ20	711

ANA BABAI RE TE TAUTAEKA N TIBWAI TANGKE NI KARAU IAON ABAMWAKORO	Hon.Tinian Reiher	OQ47	713
KAWAREBWEAN TE RAWA N RORO ARE I TERIKIAI I TABITEUEA MEANG	Hon.Taberannang Timeon	OQ50	715
KARAKAAN AIA ALLOWANCE KAAIN TE POLICE BRASS BAND	Hon.Tebao Awerika	OQ52	718
TAREN TE KAAKO IAON ARORAE	Hon.Teima Onorio	OQ55	720
KAMWAINGAN TABEUA MINISTRY NAKO TARAWAIETA	Hon.Harry Tekaiti	OQ65	722
KAKAEAN ANGAN BUOKAN TE REIREI AE HBHS	Hon.England Iuta	OQ93	728
RINANOAN RIKI ARON KARAOAN BOON MANIBWA	Hon.Teima Onorio	OQ106	733
IREMWEN OTINAKON ANA BABAI RE TE TAUTAEKA IBUKIN KAMWANANGAKIN TE AORAKI AE IURIANO TOANUEA	Hon.Teima Onorio	OQ108	735
BUBUTI KANIMWAN ANA TAREBOON BANABA IBUKIN TE BACK UP	Hon.Tibanga Taratai	OQ113	737
KARABABAN ANA MWAKURI TE BUREITIMAN NI KARAOA ANA MWAURI TE CUSTOM AO TE IMMIGRATION	Hon.Tibanga Taratai	OQ116	739
KAINNANOAKIN TE SPECIAL CONSTABLE N TE KAAWA AE TABIANG I BANABA	Hon.Tibanga Taratai	OQ119	741
KARAKAAN BOON TE KORO KAI IRARIKIN ANA AUTI MA ANA TABO TE TAUTAEKA	Hon.Dr Kautu Tenua	OQ128	741

KAREKEAIA SPECIAL CONSTABLES NI KAAWA AIKA BOROTIAM, EWENA AO TEBERO	Hon.Betero Atanibora	OQ120	744
KARAKAN BOON BWAAI N TE KABOBWAI RINANON TE SMALL GRANT	Hon.Betero Atanibora	OQ121	746
KAMATATA IAON KANTOKAN BOON BWAAI AKE A NAKO AON ABA N ARON BWAIN KAAWA AO ARO	Hon.Betero Atanibora	OQ122	748
TATAREN TE KAAKO IAON ABAIANG	Hon.Dr Kautu Tenua	OQ129	750
E BWAKA IAA TE BABARONGA IAON KINAAKIN AO KAMATOAN TEUANA RIKI TE WARD N TE MWAKORO MEANG I MAKIN	Hon.James Taom	OQ131	751
ROOTAKIN AIA WAAKI BITINETI NI KAIBUKE NI URUAKIN AO KAINAKIN TE FISHERIES JETTY ARE I BETIO	Hon.James Taom	OQ134	753
KARAKAAN MWAITIA SPECIAL CONSTABLES IBUKIN TARARUAN TE RAU IAON MAKIN	Hon.James Taom	OQ135	756

TAIAN KAOTI

Atun te Kaoti	Tia Tabeka	Nambwan te Kaoti	Itera niba
KARINAKIN INAOMATAN TE TIA TEI NI KAIROA KAKOAUAN BUKINANA	Hon. Tewaaki Kobae	3	215
ANA RIBOOTI TE TARABUNARE IAON ANA KAKAE NI KUNEA BWA E RIAI NI KERIKAKI MAN NAKOANA TE TIA MOTI AE RIETATA AE WILLIAM HASTINGS	HE.Taneti Mamau	24	502
TE RABWATA N TARARUA IBUKIN AIA MWANE N TANIA KAUNTIRA N ABAMWAKORO	Hon.Dr Teuea Toatu	25	551
ANA RIBOOTI TE BUSINESS COMMITTEE IAON TE MINISTRY OF FISHERIES AND MARINE RESOURCES DEVELOPMENT	Hon.Bwatorom aio Kiritian	18	624
TE KATAUMWANE IBUKIN KARIKIRAKE 2023	Hon.Dr Teuea Toatu	26	852

KATEAN TE KOMETE IBUKIN KATEAN ANA KUURA N REIREI KIRIBATI IAON TE TAKAKARO	HE.Taneti Mamau	27	927
KATEAN TE KOMETE ARE E NA KARAOI KAKAE IAON AMWARAKE AIKA A BONGANA	HE.Taneti Mamau	28	964
TE ONONO NAKON TE TUA NI KAETIETI AE TUA 45	Hon.Tarakabu Tofinga	30	974

TAIAN BIIRA

TIA TABEKA	ATUN TE BIIRA	MOAN WAREWARE	KOMETENAKI	KAUOUA NI WAREWARE	TE BONG ARE E MWEM WEKAK I
Hon.Dr Teuea Toatu	TE BIIRA NI KATAUMWNE IBUKIN TE RIRIKI 2023	13/12/2022			
Tibiika	GAMING & LOTTERIES BILL 2022		14/12/2022		

Tibiika	TE BIIRA NI KATAUMWANE IBUKIN 2022		15/12/2022		
Hon.Taiaki Irata	GAMING AND LOTTERIES (AMENDMENT) BILL 2022	16/12/2022			
Hon. Martin Moreti	INCORPORATED SOCIETY (Amendment) BILL 2022	19/12/2022			
Hon.Tarakab u Tofinga	TE BIIRA AO TE TUA IBUKIN TE BUNG, MATE AO MARE 2022	19/12/2022			
Tibiika	PHOENIX ISLAND PROTECTED AREA CONSERVATION TRUST REPEAL BILL 2022		19/12/2022	19/12/2022	